[illegible]

TARİH

ISSN 1300-7025

TOPLUMSAL TARİH

OCAK 1997 FİYATI: 250.000 TL (KDV DAHİL)

GENÇLİK MEKTUPLARINDA ENVER BEY

KAFKAS İTTİHAD VE TERAKKİ FIRKASI

TÜRKLERİN KAFKASLARI

TARİH, DEVLET, MEZARLAR

CUMHURİYET BALOLARI

37

ESKİ YAZIDAN YENİ YAZIYA

MEHMED SÜREYYA

SİCİLL-İ OSMANÎ

OSMANLI ÜNLÜLERİ

Sicill-i Osmanî Osmanlı biyografya geleneğinin son büyük halkasıdır. 14. yüzyıl başından 19. yüzyıl sonuna kadar Osmanlı tarihinde ad bırakmış 17.000'e yakın kişinin biyografisinin yer aldığı eser bugüne kadar benzeri yapılamamış bir ansiklopedidir. En orijinal yönü de birçok biyografinin günümüzde büyük bölümü tahrip edilmiş olan mezar taşlarındaki kitabelerden elde edilen bilgilerle oluşturulmuş olmasıdır. Bu bakımdan da eşsiz bir örnektir. Mehmed Süreyya Bey'in (1845-1909) otuz yılı aşkın bir çalışma sonucu ortaya koyduğu *Sicill-i Osmanî* tarihle ilgilenen her düzeydeki araştırmacı için vazgeçilmez bir başvuru kaynağıdır.
6. ciltte yer alan kişi, yer, yapı ve eser adları dizinleriyle eserin çeşitli bakımlardan irdelenmesi de olanaklı kılınmıştır.

Bez ciltli takım fiyatı 6.000.000.- karton kapaklı takım fiyatı 4.800.000.- olan bu esere bez ciltli de 1 milyon, karton kapaklı da 800.000 TL indirimle sahip olmak istiyorsanız lütfen aşağıdaki formu doldurup adresimize yollayınız.

TARİH VAKFI

ADI SOYADI: ..... ADRESİ: .....
POSTA KODU: ..... ŞEHİR: ..... TEL: ..... SİPARİŞ TARİHİ.....

☐ Bez ciltli takım (5.000.000 TL) ☐ Karton kapaklı takım (4.000.000 TL)

SİPARİŞ BEDELİNİ:

☐ 662913 No'lu posta çeki ile ödüyorum, fotokopisi ektedir.
☐ Vakıflar Bankası Taksim Şb. 2022933 No'lu hesaba ödüyorum, dekont fotokopisi ektedir.
☐ Kredi kartı hesabıma borç kaydediniz.

☐ VISA ☐ MASTER-EURO CARD ☐ DINERS CLUB

Kredi Kartı No: Geçerlilik Tarihi:
Kart Sahibi: İmza:

ADRESİMİZ: TARİH VAKFI, Barbaros Bulvarı, Yıldız Sarayı, Arabacılar Dairesi, 80700 Beşiktaş - İstanbul
TELEFON: (0212) 227 37 33 - 227 37 34 / FAKS: (0212) 227 37 32

Genel Dağıtım: DADA Ltd. Şti. 0212-249 51 10 - 249 51 11 / Faks: 251 44 49

SUNUŞ

7. cildimizin bu ilk sayısında Enver Paşa ağır basıyor. Ölüm yıldönümüne rastlatılarak Tacikistan'dan getirilen naaşı düzenlenen devlet töreniyle Talat Paşa'nın yanına defnedilen Enver Paşa, yeniden oldukça ateşli tartışmalara konu ya da vesile oldu. Ölümünden şunca yıl sonra Enver Paşa'nın yol açtığı ve 4 Ağustostaki törenin kızıştırdığı tartışmaların bu denli sert geçmesi, herhalde sırf tartışma kültüründen nasibimizi yeterince almamış olmamıza bağlanamaz. Besbelli ki paşa henüz "tarih" olmamış! Olsaydı tartışma herhalde çok daha sakin geçerdi. Peki Enver Paşa bu güncelliğini neye borçludur? Kahramanı olduğu "yarım devrim"in hâlâ daha "tamamlanamamış" olmasına mı? Yoksa Kahraman-ı Hürriyet'in -aslında bütün bir kuşağın- siyasi hedeflerinin ve belki de daha önemlisi bunlara ulaşmak için seçilen ya da hedefleriyle bütünleşen yöntemlerin, henüz "aşılmamış" veya "aşılamamış" olmasına mı? Yoksa akranlarına kıyasla Enver'in çok daha büyük bir tutkuyla peşine düştüğü Turan ülküsünün Sovyetlerin dağılmasından sonra devlet katında yeniden revaç bulmasına, "Adriyatik'ten Çin Seddine" uzanan bir "vizyon"un resmen dille getirilir olmasına mı?..

Enver Paşa gibi bir tarihi şahsiyetin böylesi güncel tartışmalarda sürekli gündeme getirilmesi, siyasi çekişmelere malzeme yapılması kaçınılmaz olabilir. Kaldı ki paşa da buna fazlasıyla müstahaktır! Her iki anlamda da bunu hak etmektedir. Edhem Eldem gerçekten önemli bir katkı niteliğindeki yazısında Enver'in 1908 sonrasında kendi kendini "icat" etmesinden, yani Kahraman-ı Hürriyet'i gerisin geriye yeniden kurgulamasından, geçmişiyle birlikte kendini yeniden vücuda getirmesinden söz ediyor. Anlaşılan Enver de tarihçiliğe soyunmuş! Tarihçinin yaptığı da aslında bu değil midir? "Pür Tarih" diye bir şey olabilir mi? Tarihi tersine okumaktan kaçınmak ne ölçüde mümkündür? Farkına varsa da varmasa da bir anlamda hep "bugün"ü yazan tarihçi de her seferinde "kahramanına" yeniden vücut verir, tabiri caizse onu kendi zamanının diline ve ruhuna "tercüme" ederken yeniden keşfeder. Ancak bu "tercüme" işlemi ne ölçüde serbesttir? Edhem Eldem, Enver Bey'in gençlik mektuplarını "didikler", kendi tabiriyle onlarla oynarken, bir yandan da bütün bu soruları tartışıyor. Halil Berktay da yazısında aynı konuya değinirken, toplumun gündeminin yol açtığı geçmişe ilişkin yeni soruların "tarihçiliğin ilerleyip gelişmesinde" önemli pay sahibi olduğunu belirterek, "bir tarihçi olarak bundan nasıl kaçınabilirim" diye soruyor haklı olarak. Bundan kaçınmak elbette mümkün değil. Herhalde, bunun mümkün olmadığını bilmek ve bunu açıkça "itiraf" ya da ifade etmek, aynı zamanda yaratacağı sakıncaların üstesinden gelmenin de çıkış noktasını oluşturuyor. Yoksa tarihçiliğin -Edhem Eldem'in psiko-tarih'ten söz ederken kullandığı benzetmeyle- "yargısız infaz"a dönüşmesi işten bile değildir.

Edhem Eldem, "Paşa"nın henüz öldürmediği Enver'in "Bey"lik dönemine ilişkin ailesiyle, özellikle kızkardeşi Hasene ile yazışmalarından oluşan on bir yeni belge sunuyor. Aslında mektupların dışında sağladığı görsel belgelerin de çoğu "yeni", yani ilk kez yayımlanıyor. Bunlardan biri de kapağımızda yer alıyor.

Mehmet Ö. Alkan hakkında pek az şey bilinen Turancı bir partinin, bütün "Kafkas elleri"ni "Büyük Türkiye"ye bağlamayı hedefleyen ve bugüne dek hiç bilinmeyen programını aktarıyor. Ne zamandır *Toplumsal Tarih*'i ihmal eden Halil Berktay *Radikal*'in sorularına cevap olarak hazırladığı, ancak orda yayımlanamayan denemede, 4 Ağustos'ta Hürriyet-i Ebediye'de düzenlenen tören vesilesiyle, iktidar ve mezar, devlet ve ölüler, tarih(çi) ve siyaset(çi) ilişkilerini tartışıyor. Mustafa Şahin ve Cüneyd Okay'ın çerçeveleri de ağırlıklı konumuza ekleniyor.

Stefanos Yerasimos'un ilk bölümünü geçen sayımızda verdiğimiz yazısı bu sayıda tamamlanıyor. İzmir'den Doğan Duman Cumhuriyet sonrasında kültür politikasını hayata geçirmek için bir araç olarak kullanılan baloları ele alıyor. Afyon'dan Turan Akkoyun İzmir basınının unutulmuş bir simasını, Raif Nezih'i tanırken, Ankara'dan Selahattin Durmaz, İgnatyev'in bugüne dek gözden kaçmış bir mektubunu aktarıyor. Turhan Kaçar "Tarihin Babası"nı demokrat bir baba olarak tanıtırken, Bursa'dan Jean-Louis Mattei, Milli Şef dönemine ilişkin ilginç gözlem ve değerlendirmeler içeren Fransızca bir kitabı Kitabiyat bölümümüzde ele alıyor.

İkdam'dan seçmeleri bu kez Mustafa Şahin hazırladı. *Tarih Vakfı'ndan Haberler* geçen sayımızda da belirttiğimiz gibi yeniden bağımsızlığına kavuştu. İmkânlarımız elverdiği sürece, bültenimizi *Toplumsal Tarih*'le birlikte almaya devam edeceksiniz.

Tüm okurlarımızın yeni yılını kutlar, gelecek ay yeniden buluşmayı dileriz...

TOPLUMSAL
TARİH

Enver Paşa madalyonu.
Edhem Eldem koleksiyonu

Aylık Dergi
Sayı: 37 Cilt: 7 Ocak 1997

Sahibi
Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı adına
Orhan Y. Silier
Yayın Koordinatörü
Ekrem Çakıroğlu
Sorumlu Yazışleri Müdürü
Ayşen Anadol
Danışma Kurulu
Mete Tunçay, Ayşen Anadol, Halil Berktay, Edhem Eldem, Çağlar Keyder, Necdet Sakaoğlu, Zafer Toprak
Görsel Koordinatörü
Cengiz Kahraman
Grafik Tasarım
Haluk Tuncay
Uygulama
Saliha Bilgiıner
Düzelti
Osman Köker
Dizgi
Meltem Yeyin
Abone
Belgin Uçar, Yüksel Altıntop
Yapım: *Tarih Vakfı*
Baskı: *Numune Matbaacılık*
Dağıtım: *Biryay*
Adres: *Yıldız Sarayı Arabacılar Dairesi, Barbaros Bulvarı 80700 Beşiktaş-İstanbul*
Tel: *(212) 227 37 33 - 34*
227 46 33 - 34
227 71 86 (Modem)
Faks: *(212) 227 37 32*
Ankara Temsilciliği
Ülkü Özen
Tel. ve Faks: (0312) 426 16 54
Abone Koşulları
Altı aylık (yurtiçi): 1.200.000 TL.
(yurtdışı): 40 US$
6 sayılık cilt (yurtiçi): 1.750.000.-TL.
(yurtdışı): 35 US$
Yurtdışı normal posta için 2 US$, uçak için 4 US$ alınır.

ISSN 1300-7025

OSMANLI BASININDA YÜZ YIL ÖNCE BU AY
***Mustafa Şahin**'in* İkdâm*'dan seçip dilini değiştirmeden yeni harflere çevirdiği gazete havadisleri.* 4

TÜRKLERİN KAFKASLAR'I: EGZOTİZMLE JEOPOLİTİK ARASINDA-II
***Stefanos Yerasimos**, ilk bölümü geçen sayımızda yer alan yazısının ikinci bölümünde de Osmanlının Kafkaslar'a yönelik ilgi ve girişimlerini ele alıyor.* 7

GENÇLİK MEKTUPLARINDA ENVER BEY
***Edhem Eldem** ünlenmeden önceki yaşamıyla ilgili çok az şey bilinen Enver Bey'in ailesiyle yazışmalarından oluşan on bir yeni belge sunuyor.* 14

ENVER PAŞA'NIN DOĞUM VE ÖLÜM TARİHLERİ
***Mustafa Şahin** farklı kaynaklarda gözlenen tarih karşaşasına dikkat çekiyor.* 30

KAFKAS İTTİHAD VE TERAKKİ FIRKASI PROGRAMI VE TURAN İDEALİ
***Mehmet Ö. Alkan** hakkında pek az şey bilinen Turancı bir partinin hiç bilinmeyen programını aktarıyor.* 31

TARİH, DEVLET, MEZARLAR
Halil Berktay
Türkiye'de her dönem sorun oluşturan iktidar-mezar ilişkisini sorguluyor. 37

DR. ENVER PAŞA
Cüneyd Okay *Enver Paşa hakkında ilginç kısa notlar iletiyor.* 43

CUMHURİYET BALOLARI
Dr. Doğan Duman *Cumhuriyet'in ilk yıllarında kültür politikasının bir aracı olarak kullanılan balolara değiniyor.* 44

DEMOKRAT HERODOTOS
HERODOTOS'UN YÖNTEMİ VE TEMEL DÜŞÜNCESİ
Turhan Kaçar *"Tarihin Babası"nın demokrasi savunuculuğunu örnekleriyle ele alıyor.* 49

RAİF NEZİH ATAKUL
Dr. Turan Akkoyun *hakkında pek az şey bilinen bir yazarı tanıtıyor.* 54

GENERAL İGNATYEV'İN MİDHAT PAŞA HAKKINDA YAZDIĞI BİR MEKTUP
Selahattin Durmaz *Ignatyev'in gözden kaçmış bir mektubunu aktarıyor.* 58

K İ T A B İ Y A T
İSMET İNÖNÜ'NÜN TÜRKİYE'Sİ
(LA TURQUIE D'ISMET INEUNU)
Jean-Louis Mattei *ilginç gözlem ve değerlendirmeler içeren bir kitabı tanıtıyor.* 60

اقدام

Her gün neşr olunur. Siyasi ve ilmi gazetedir. Sahib-i imtiyaz ve Sermuharriri, Ahmet Cevdet. Nüshası 10 paradır. Mahall-i idaresi, Babıâli Caddesi'nde daire-i mahsusadır. Menafi-i umumiyeye taalluk eden âsâr-ı kalemiye maa't-teşekkür derc olunur. Ücret-i ilanat eshab-ı müracaat ile ayrıca tayin edilir.

OSMANLI BASININDA YÜZ YIL ÖNCE BU AY

İKDÂM'DAN SEÇMELER

OCAK 1897

DERLEYEN
MUSTAFA ŞAHİN

NİŞAN

İngiltere parlamentosu azasından Sir Elis Aşmet Bartlet cenablarına birinci ve kâtibi mösyö Vilyam Hanri Benet'e dördüncü rütbelerden mecidî nişan-ı zîşanları ihsan buyrulmuşdur. (13 Ocak 1897)

TEBLİGAT-I RESMİYE

Tevdi

Saye-i teshilatvaye-i hazret-i padişahide Hereke merkezinde dahi lisan-ı Ecnebi üzerine muhaberata mübaşeret olunduğu Posta ve Telgraf Nezaret-i Aliyyesinden iş'ar olunmuşdur. (13 Ocak 1897)

ŞUÛNÂT

Vergi Muafiyeti

Mahsulat-ı dahiliyeden olan buğdaylardan ihrac ve istihsal olunan irmik ve kepek misillü mathunatın [unların] dahi buğday ve dakik müteferriatından [türevlerinden] olduğu beyanıyla resm-i gümrükten muafiyetleri hakkında vukubulan istid'a üzerine bunların dahi muafiyeti lüzumu bi't-tensib tasvib-i âliye arz olunduğu mukaddema gazetemize yazılmış olup bu hususa dair olan kararla diğer bir karar beyninde mübayenet bulunduğundan işbu mübayenetin dahi bilahare te'lif edildiği işitilmişdir. (13 Ocak 1897)

A'şar Komisyonu

Adliye ve Mezahib Nazırı ubbuhetlu devletlu Abdurrahman Paşa hazretleri ve Dahiliye Nazırı devletlu Memduh Paşa hazretleri ve zevat-ı saireden mürekkeb bulunan a'şar komisyonu idare ve iltizam cihetlerini ariz ü amik tedkikden sonra a'şarın arazi üzerinde bir nisbet-i muayyenede mukannen vergi suretinde cibayetini taht-ı karara aldığı cümle-i müstahberat-ı mahsusadandır [özel haberlerimizdendir]. (20 Ocak 1897)

Yılbaşı

Bugün sene-i efrenciyenin birinci günü olmak münasebetiyle Bank-ı Osmani'nin İstanbul ve Beyoğlu Şubeleri kapalı bulunacaktır. (1 Ocak 1897)

Ortodoks Yılbaşı

Evvelki gün [13 Ocak] Ortodoks mezhebince re's-i sâl-i cedid olmak münasebetiyle Rusya sefirinin zevcesi Madam Donlidof sefarethanede bir "Noel ağacı" tertib etmiş ve sefarethane ve konsolato memurîninin çocuklarıyla İtalya sefirinin zevcesi ve çocukları ve İtalya sefarethanesi başkâtibi bu eğlencede med'uven hazır bulunmuşlardır.

Bu münasebetle evvelki gün sabahleyin Yunan sefarethanesi kilisesinde sefir dahi hazır olduğu halde sefarethane ve konsolato memurîni ve Yunan mu'teberanı muvacehesinde bir ayin-i ruhani icra kılındıkdan sonra Yunan-ı mütehayyizan teb'ası sefir-i müşarünileyhle beyan-ı tebrikat eylemişlerdir. Bu münasebetle Yunan Ticaret Odası reisvekili Mösyö Zarifi bir nutk-ı muhtasar irad ederek Dersaadet'te mütemekkin Yunan teb'ası namına Yunan kralı hazretlerine beyan-ı tebrikat edilmesini rica etmekle sefir-i müşarünileyh işbu tebrikatı kral hazretlerine batelgrafname ve tebliğ eylemişdir.

Yılbaşı münasebetiyle Karadağ maslahatgüzarlığı ve Bulgar Kapıkethüdalığı kiliselerinde dahi bermutad icra-yı ayin ve ifa-yı merasim-i tebrikat edilmişdir.

Ermeni patrikhanesi namına bir heyet-i mahsusa Rusya ve Yunan ve Sırbiye sefirlerine patrik namına beyan-ı tebrikat eylemişdir. (15 Ocak 1897)

Sâl-i Cedîd [Yeniyıl]

Evvelki gün Fransa teb'ası sefir Mösyö Kanboy'u tebrik eylemişlerdir.

Dün akşam dahi Almanya Sefarethanesinde Almanya teb'ası muteberanına bir ziyafet verilmişdir.

Evvelki gün sene-i cedîde olmak münasebetiyle Beyoğlu'nda Sent [Aziz] Mari Kilisesi'nde Avusturya İmparatoru hazretleri için dualar okunmuşdur. İşbu ayinde sefir Baron Kaliçe ile sefarethane ve konsoloshane hey'etleri, sefaret maiyyet vapurları zabitanı, Loyd Kumpanyası erkânı hazır bulunarak icra-yı ayinden sonra sefarette

bir resm-i kabul icra edilmiş ve bu münasebetle şehrimizdeki Avusturya Teb'ası Cemiyeti reisi Mösyö Pedrelli tarafından bir nutuk irad edilerek ona mukabil sefir canibinden de beyan-ı teşekkür olunmuşdur.

Yine yevm-i mezkûr münasebetiyle İtalya sefarethanesinde de merasim-i kabuliye icra olunmuşdur. Ermeni patriği efendi hazretleri tarafından Fransa, İngiltere, Avusturya sefirlerine bir hey'et-i mahsusa gönderilerek beyan-ı tebrikat olunmuşdur. (15 Ocak 1897)

Dârülaceze'nin Fotoğraf Albümü

Dârülaceze fahrî fotoğraf memuru rif'atlu Ali Sami Bey tarafından bir zamandan beri Dârülaceze'de mevcud aceze-i zükûrun [erkeklerin] ahz olunmakda bulunan fotoğraflarından bazıları ile Dârülaceze'nin bağçe ve koğuşları ve harici görünüşü ile sair 10 aded resimden müteşekkil bir kıt'a albüm arz-ı atebe-i ulya-yı cenab-ı padişahî kılınmak üzre Dahiliye Nezaret-i Celîlesine takdim edildiği müstahberdir. (14 Ocak 1897)

Boğaziçi'ne Köprü

Monitör'ün rivayetine göre Anadolu Şimendöferi Umur-ı Fenniye Müdir-i Sabıkı Mösyö Hertman Boğaziçi'nin bir noktasında Rumeli ve Anadolu cihetlerini bir köprü ile vasl u tevhid [bağlayıp birleştirmek] için karîben hükümet-i seniyyeye bir layiha takdim edecek imiş. Mumaileyh İsviçre sermayedârânından bir sendika hey'eti dahi teşkil etmiş imiş. (30 Ocak 1897)

Sikke-i Atîka

Taşlıca kasabasında çobanlık eden Foça muhacirlerinden Abdi bin Arslan nam şahıs tarafından kasabanın yarım saat mesafesinde kain Penlen tabir olunur mahalde bi't-tesadüf bulunup Taşlıca mutasarrıflığından merkeze gönderilen 35 aded sikke-i atika Müze-i Hümayun'a vaz' edilmek üzre vilayet Maarif Nezaret-i Celîlesine irsal ve takdim kılınmışdır. (22 Ocak 1897)

Bir Define

Bundan birkaç sene mukaddem Konya vilayeti dahilinde Akşehir kazasına tâbi Odabaşı karyesinde köylünün biri tarlada çalışırken bir define bulmuş ve keşfinden hükümet-i seniyyeyi haberdar etmemiş idi. Bilahare keyfiyet meydana çıkmış ise de merkum yine bulduğu defineyi mektum [gizli] tuttuğundan henüz hükümet-i seniyyece defineye vaz'-ı yed edilememişdir [el konulamamıştır]. Mezkûr define 60 kıyye altın ve 150 kıyye gümüş meskûkât-ı atika ile 60 kıyye mücevherat ve eşya-yı kıymetdârı muhtevidir. Meskûkatın üzerinde çocuklarını emziren dişi hınzır resimleri mahkuk imiş. (23 Ocak 1897)

Hindistan Vebası

Hindistan'da illet-i vebadan vukubulan musâbîn [hastalık] ve vefiyatın [ölümlerin] miktarıyla canib-i Hicaz-ı mağfiret-uraza azimet eden Hind haccacına [hacılarına] hükümet-i mahalliye canibinden ne suretle muamele edildiği hususunun her gün telgrafla bildirilmesi Hariciye Nezaret-i Celîlesinden Bombay başşehbenderliğine emr u iş'ar kılınmışdır. (13 Ocak 1897)

Veba

Vebanın Süveyş Kanalı tarikiyele Mısır'a sirayetini men' için Mısır Meclis-i Sıhhıyesi tedabir-i şedîde-i tahaffuziye icra eylemiş ise de seyyahîn hakkında ittihaz olunan karantina tedabiri eşya ve emtia-i ticariyeye teşmil edilmediğinden Mısır gazeteleri Hindistan'dan vürud edecek eşyanın Mısır'a çıkarılmasına asla müsaade edilmemesini talep etmektedirler. (14 Ocak 1897)

Hareket-i Arzlar

Kânun-ı evvelin 30. gecesi sabaha karşı Trabzon'da saat 12'ye 20 kalarak şiddetlice ve iki saniye imtidadında [süresince] garbdan şarka doğru müteakiben iki def'a ve leyle-i mezkûrede [aynı gece] Gümüşhane'de saat 7'de hafif ve 11,5'ta şiddetli olarak keza iki def'a ve Antakya'da yine mezkûr gece saat 6,5'ta bir def'a gayet hafif hareket-i arz vukua gelerek hiçbir gunâ zarara bâdi olmamışdır [yol açmamıştır]. (13 Ocak 1897)

Ahiren Bigadiç kasabasında hafifçe bir ve Gemlik kasabasında dahi iki def'a hareket-i arz vukubulmuş ise de lehülhamd [hamdolsun] bir sakatlık olmamışdır. (14 Ocak 1897)

Ahiren Niğde, Aksaray, Arapsun kazalarında şimalden cenuba doğru hafifçe iki def'a hareket-i arz vukubulmuş ise de hamdolsun bir güne sakatlık olmamıştır. (24 Ocak 1897)

Sahtekârlık

Evkâf-ı Humayun Nezaret-i Celîlesi sarrafanından Nazaret yedinde [elinde] bulunan 12 bin guruş mikdarındaki bir kıt'a sureti Divrikli Hüseyin namında bir şahsa i'ta ile mebaliğ-i mezbureyi [anılan miktarı] ceste ceste [parça parça] nezaretden buyurtdurarak ahz ile kendisine teslimi için beynlerinde [aralarında] bir mukavelename yaparlar ve bu suretle alınacak mebaliğin yüzde 6'sının merkum Hüseyin'e aidiyeti karargir olur. Hüseyin sureti alıp kendi yazısıyla Nezaret-i Celîle nâmına "verile" ibaresiyle buyurur ve merkum Nazaret dahi mebaliğ-i mezbureyi tamamiyle Evkâf-ı Humayun Nezaret-i Celîlesi veznesinden ahz eder. Merkum geçende taksiti alacağı sırada işden haberdar olan merkez komiserliğinde müstahdem polis çavuşu Nuri Efendi sureti elinden almış ve Nezaret-i müşarünileyhaca [adı geçen bakanlıkça] tedkik olundukda hakikaten "verile" buyuruldusunun sahte olduğu anlaşılmağla merkum Nazaret ve Hüseyin derdest ile [tutularak] tahkikat-ı tevkife alınmışlardır. (26 Ocak 1897)

Kaloriferden Zehirlenme

Evvelki gün Zoğrafyon nam Rum mektebi talebesinin umumunda bir rahatsızlık görülmekle derhal Doktor Sivitis celb olunarak edilen muayene neticesinde kalorifer ocaklarından çıkan humz-ı fahm [kömür oksit] gazının dershanelere intişar eylediği [yayıldığı] anlaşılmışdır. (28 Ocak 1897)

GARÂİB-İ ŞUÛN

Çinlilerde Nezaket

Çinlilerde mer'î olan kavaid-i nezaket [görgü kuralları] icabında esna-yı muhatabada muhatab şan ve şerefin en bâlâ [yüksek] mertebesinde ve mütekellim-i zillet ve hakaretin en ednâ [aşağı] derecesinde gösterilir. İngiliz resail-i mevkutesinden biri misal olarak âtideki mukalemeyi [konuşmayı] neşrediyor:

- Unvan-ı celil-i bâlâ-teriniz nedir?
- İsm-i hakir-i kemteranem Voni'dir. ➤

- Kâşâne-i firdevs-nümun-ı âliniz nerededir?
- Külbe-i sefalet-nümun-ı ahkâranem Suşan'dadır.
- Kaç tane mahdum-ı âliniz vardır?
- Beş tane zade-i zelîl ü kerîhim vardır.
- Zevce-i ferrişte misal-i âlinizin sıhhat-i kıymetdarı nasıldır?
- İhtiyar, çirkin, bir işe yaramaz olan karımın keyfi iyidir.

(13 Ocak 1897)

Erkeksiz Ada

Amerika gazeteleri bu kere de gayet tuhaf bir şey ihbar ediyorlar. Rivayete göre Bahr-i Muhît-i Kebîr'de vaki olan Sen Jan adası elhaletü hazihi erkeklerden halî olup bütün ahali kadınlardan müteşekkildir. Cezire-i mezkûreden mürûr Bonanza nam Amerika vapurunun kaptanı mezkûr ada hakkında malumat-ı âtiyeyi veriyor: "Mezkûr cezire Salamon adalarının kurbunda vâkidir. Bu adayı ziyaret etmek üzere limanına duhûl ettiğimizde binlerce ada kadınları yüze yüze sefinemize doğru gelmeye başladılar. Sefineye yaklaştıklarında lengerini tutarak herbiri sefinede mevcûd olan erkeklerden birini zevc ittihâz etmek üzere intihâba koyuldular. Sefineye gelen kadınlar, adedleri sefinede mevcud olan erkeklerin adedinden kat kat ziyade olduğumu gördüklerinde aralarında ihtilaf ve münezaa zuhûr ederek su yüzünde birbirlerini döğmeye, hırpalamaya başladılar. Kadınların şu halini gördüğümde taifenin sefineden ayrılmamakla beraber kadınlardan hiçbiriyle konuşmamaları hakkında kat'î emirler verdim. Fakat kadınlar şu hareketimiz üzerine memnun olmayarak sefinenin hareketine mani olmak istediler. Bizde sefinede mevcud olan erkeklerin az olduğunu ve gittiğimizde sefineyi erkeklerle doldurarak avdet edeceğimizi ihtar ve vaad ile oradan ayrılmaya mecbur olduk. Lakin böyle bir vaadde bulunmasa idik bizi salıvermeyecekleri tabii idi. Bu kadar kadının böyle erkeksiz kalmaları erkekleriyle ettikleri bir mücadeleden neşet ediyor. Rivayete göre San Fransisko'lu birçok gençler mezkûr adaya gitmek fikrinde imişler. (15 Ocak 1897)

Sumatra Kadınları

Çin kadınının zevcleri tarafından fevkalâde duçar-ı su-i muamelat olduğunu geçenlerde yazmış idik. Sumatra ceziresinde ise bilakis kadınlar zevclerinden daha mümtaz bir mevkide bulunurlarmış. Bu bahtiyar memleketde saadet-i aile tamamen zevcelerin elindedir. Çünkü vezaif-i beytiyenin kâffesi [ev işlerinin tümü] kadınlara muhavvel olup erkekler yalnız refika-i hayatlarının servetini tezyidden [çoğaltmaktan] başka bir şey düşünmezler. Sumatra'da zevcin birlikte ikamet etmedikleri cihetle fesh-i nikâh gayet nadirdir. Zevc ve zevcenin haneleri ayrı olup zevc ancak geceleri zevcesinin yanına gidebilir. Erkek çocuklar 4 yaşına kadar validelerinin yanında kalıp ondan sonra pederleriyle beraber yaşamaya başlarlar. Kızlara gelince bunlar validelerinin nezdinde ikamet ederler ve zaman-ı teehhülleri [evlenme vakti] geldikte kendilerine âşiyane-i mâderin [ana evinin] yanıbaşında bir hane inşa olunur. Müteehhil bir genç vefat eylediği takdirde zevcesinin hanesi önüne bir direk dikilerek 4 ucuna bayrak şeklinde bir bez parçası rabt edilir. İşte bu bez parçasını rüzgâr parçalayıncaya kadar dul kadın diğeriyle teehhül edemez. Mamafih bu bayraklar gayet ince ve hafif kumaştan mamul oldukları cihetle hafif bir nesîmin vizanıyla [esintiyle] yırtıldığından Sumatra ceziresinde kadının dul kalmak mecburiyeti ancak birkaç aydan ibarettir. (14 Ocak 1897)

Kuyruklu İnsanlar

Antropoloji nam Fransız gazetesinin son nüshalarından birinde diyor ki: "Mösyö Pol Danjevi Hind-i Çini'de vahşetin son derekesinde bulunan bazı akvama tesadül etmişdir. Mumaileyhin rivayetine göre akvam-ı mezkûre alelumun kuyruklu olduğu gibi tabanları da horozların yüksek parmağı gibi uzundur. Akvam-ı mezkûrenin eslihası [silahı] ucu çakıltaşından masnu' [yapılmış] harbeler olup bunlar hep zehirlidir. Akvam-ı mezkûre içinde bir şahıs öldüğünde derhal ihrak olunur [yakılır] ve ağaçtan ma'mul enbube [kamış evler içinde hıfzedilir. Kendilerine civar olan akvam ise bunları hayvan addederek avladıklarından biçareler bu avlanmak yüzünden günden güne azalmaktadırlar." (15 Ocak 1897)

Boyunbağı Modası

Şu mevsimde erkek boyunbağları için en son moda renk al kırmızıdır. İngiltere ile Fransa'da kadınlar için dahi moda renk kezalik al kırmızı imiş. Kadınların salonlarda giymekte oldukları esvabın rengindeki moda vişneçürüğünün açığıdır. Al renkli muslinden yapılmış esvab da üzeri siyah noktalı olduğu halde kezalik moda imiş.

(21 Ocak 1897)

En Ekül Hayvan

İngiltere ulemasından birinin icra ettiği tecrübelere göre dünyada en ekül [obur] hayvan örümcek imiş. Bir insan oburlukta örümcekle müsavi olmak için her yemekte iki öküz, üç koyun, 10 hınzır [domuz], 4 fıçı balık ekletmesi [yemesi] lâzım geliyormuş, Binaenaleyh darbımesel hükmüne girmiş olan kurdun oburluğu hep geride kalıyor. Bundan sonra bir ekül için: "örümcek gibi obur" demek lâzım geliyor. (13 Kânunısani 1897)

İLÂNÂT

Yeni Kitaplar

El-Âsâru'l-Mecidiye fi'l-Menakıb-ı Halidiye. Bu nam ile Eba Eyyüb el-Ensari hazretlerinin türbedarı faziletlu Şemseddin Efendi tarafından te'lif olunan işbu eser suret-i nefisede Mahmud Bey Matbaası'nda tab' olunarak saha-ârâ-yı intişar olmuşdur. (17 Ocak 1897)

Bir Rica

Müverrihîn-i Osmaniyenin teracim-i ahvâlinden bâhis olarak bir eser neşretmek üzre bulunuyoruz. *Haber-i Sahib* müellifi merhum Fevzi Efendi'nin mufassal bir tercüme-i haline muttali' olamadık. Merhumun tezkîr-i namına vesîle olabilecek surette tercüme-i haline vâkıf olan zevattan o tercüme-i hali matbaamıza ihdâ etmelerini maarif-i Osmaniye namına rica ederiz.

(31 Ocak 1897)

Manzara-i Fevkalâde

Cihangir cami-i şerifi civarında gayet mürtefi ve her cihete manzara-i kâmilesi bulunan dokuz oda ve bir küçük bahçe ile levâzım ve müştemilatı olan bir aded kârgir hane satılacağından talib olanların mahallenin imam ve bekçisine müracaat buyurmaları. Hergün 8-15.

(29 Ocak 1897)

TÜRKLERİN KAFKASLAR'I:
EGZOTİZMLE JEOPOLİTİK ARASINDA-II

STEFANOS YERASİMOS

OSMANLI ANLATILARINDA KAFKASLAR

Osmanlıların Kafkaslar'daki egemenliği kısa sürdü. Şah Abbas'ın buraları hızla geri alması -bu işin büyük kısmı 1603 yılı içerisinde tamamlanmıştı- Osmanlıların yöreye yerleşmelerinin pek yüzeysel kaldığını göstermektedir. 1612 barışından itibaren ve onu izleyen bütün yüzyıl boyunca Osmanlılar Kafkaslar'a ilgi göstermezler ve bu yöre onlar için yeniden egzotik kisvesine bürünür; coğrafyacıların incelediği ve gözü pek seyyahların gittiği bir yer halini alır.

Kâtib Çelebi'nin 1650'ye doğru kaleme almış olduğu *Cihânnümâ*'da bu konudaki bilgiler sınırlıdır ve kısaca söylemek gerekirse sıradandır. "(Çerkez) vilayet(i) Tâmân boğazından Karadeniz sahiline karîb mahalle mümteddir, çak Dağıstan'a müntehidir, cenubda Abaza vilayeti Karadeniz sahiline mümteddir, çak Megril vilayetine müntehidir." (Kâtib Çelebi, *Cihânnümâ*, İbrahim Müteferrika neşri, İstanbul, 1732, s. 403) Çerkez ülkesinin bu fazla geniş tutulmuş tanımı Kabartaylarla Çerkezleri bir araya getirmesi bakımından doğrudur, ancak Türk halkları olan Karaçaylar ve Balkarları, ayrıca Çeçenleri ve İnguşları görmezlikten gelmektedir; ne var ki, o tarihte bu halklarla ilgili bilgi yoktu. Çerkezler konusundaysa "... ve bunların bazısı Müslim ve bazısı kâfirdir [...] ve bu taife buğday ekilü kara kaşlu hâldâr ve hüsn-i cemal ile bedidâr ve sahib-i akl gılmandır ve bu taife biri birini çalub bâzergâna satarlar, anası ve babası oğlını satıldıktan bâzergânda görse artuk alamaz mâbeyinlerinde âdet böyledir" (*Aynı yerde*) denmektedir. Politik ilgi ortadan kalkınca konu ana meta olan kölelere dönmektedir.

Evliya Çelebi Kafkaslar'a iki gezi yapmıştır: Bunlardan birincisinde 1640 sonbaharında Karadeniz kıyılarına, ötekindeyse 1666-1667 yıllarında Çerkez ülkesine, Dağıstan ve Azerbaycan'a gitmiştir. Evliya Çelebi bize bu konuda bol bilgi veren ilk kişidir, ancak bu bilgiler hep yaptığı gibi çok abartılmıştır ve kontrol edilmeleri gerekir. Oysa böyle bir şey şimdiye kadar yapılmamıştır.

Evliya Çelebi her iki gezinin anlatımına da uzun uzadıya konu dışı sözler ederek başlar; bunlardan birincisi Abhazların, ikincisi ise Çerkezlerin kökeni konusundadır. Yazara göre her iki halk da Arap, hatta Kureyş kökenlidir, yani Muhammed'le aynı kabileden gelmedir. Burada ilginç olan, Kâtib Çelebi'nin de aynı sıralarda Çerkezlerin İsrail kabilelerinden gelme olduklarını söylemesidir. Bunların hem doğuda hem de batıda o zamanın beylik lafları olduğu, dolayısıyla her iki tarafta da halkların çoğunun en eski veya en makbul görülen halklardan geldiklerinin söylendiği düşünülebilir. Bu ise, 19. yüzyılın sonlarından itibaren kimi Türk yazarların değişik Kafkas halklarının Türk kökenli olduklarını keşfetme çabalarının buna benzer bir durum olduğunu belirtmemize olanak vermektedir.

Bunun dışında, Evliya Çelebi özellikle Abhazlarla ilgili birinci gezisinde tuttuğu ve kıyıyı güneyden kuzeye anlatan gezi notlarında her konakta rastladığı kabileleri betimler. Buna iki Abhaz lehçesinden kırkar dolayında kelime ve kısa cümleler içeren bir söz dağarcığını da ekler. Bölümün sonunda Osmanlı otoritesini kabul etmedikleri için asi kabul edilip ziyaret edilmeyen yakın çevredeki on Abhaz kabilesinin isimleri de yazılıdır.

Seyahatnamesinde yazar kıyıyı konak konak anlatır ve her konakta bulunan kabileyi betimler. Buna bir örnek verelim: "Çaçlar aşireti (...) On bin kadar tüvânâ askere malikdirler. Hepsi bir mezhebde değildir. Harami ve bahadır bir kavimdir. Cevizleri, fındıkları, zerdevâları çokdur. Silahları Arab gibi ok, yay ve harbedir. Atluları az ise de piyadeleri şahbaz, dilberleri şehnazdır. İskeleleri garbda iki konak mesafede Lâkâ'dır." (*Seyahatname*, İstanbul, 1314, c. II, s. 102)

Tekrarlanan konular, yiğitlikle boyun eğmezlik, doğanın güzelliğiyle "hakiki" dinin olmaması, insanların güzelliğiyle kölelik gibi, "vahşiler" betimlenirken yedi iklimde kullanılan karşıtlıklardır. Bu son hususta Evliya Çelebi bilinen konuları ele alır: "Zira bu Abaza biri biriyle cenk idüb evlad ve avratlarını uğrulayarak [kaçırarak] esir satub bu yüzden geçinirler. Hırsız olmıyan adam bu kavim nazarında şom ve bedbaht sayılur. Bunun içün öyleleri meclislerine komadıkları gibi kızlarını da virmezler." (*age*, s. 104)

Bunu bazı noktalarda sarihleştirir: "İskelelerine yılda bir kere her diyarın gemileri barut, kurşun, tüfenk, ok, yay, fişenk, kılıç, kalkan, mızrak ve gayri alat-ı cenk ve eski papuc, çuka kenarı, göm-

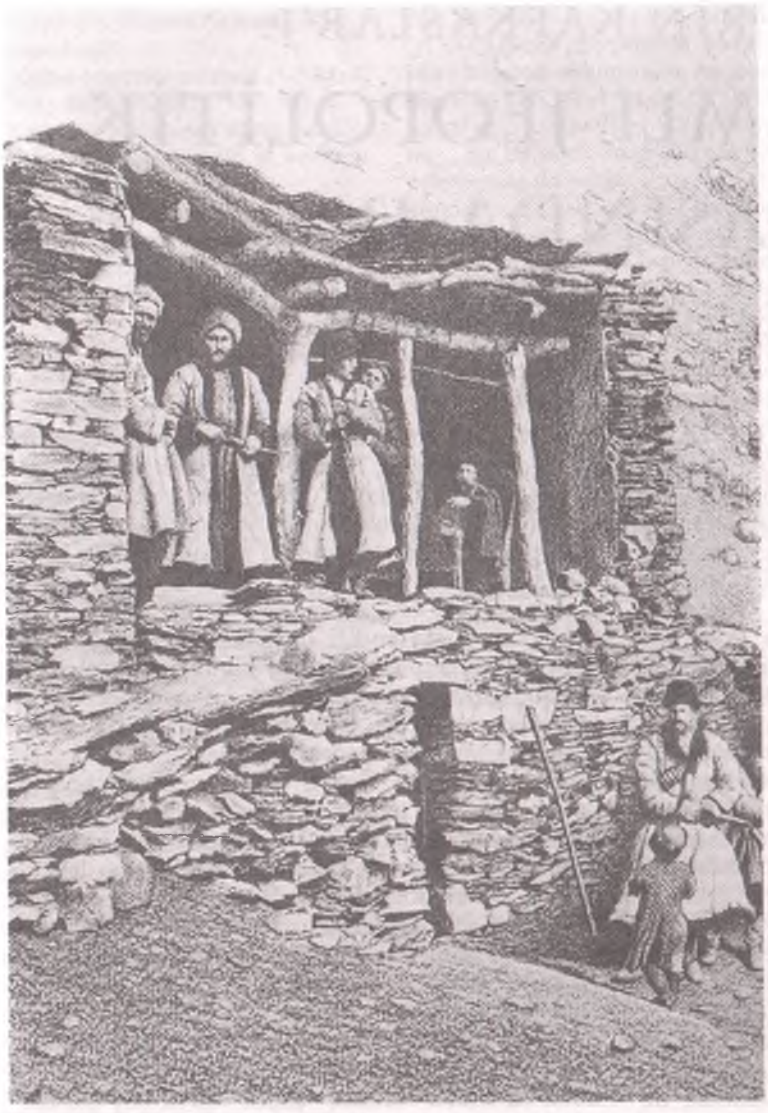

Kafkasya'da bir grup köylü.
J. F. Baddeley, *The Rugged Flanks of Caucasus*, Londra, 1940.

lek bezi ve boğası, ocak demirleri, kazan, ocak içine kazan asacak demir zincir, tuz, sabun gibi şeyleri getirirler. Bu gemicilere pakize gulam, rugan, şem-i asel [balmumu], asel müşemma [muşamba, mumlu bez], zerdeva, asel virerler mukabilinde eşya-i mezkûreden malzemeyi alırlar. Bu deryada [diyarda?] asla ve kat'a altun ve guruş olmaz. Bey' ü şirâları [alım satımları] değiş tokuş iledir." (*age*, s. 105)

"Hakiki" dinin olmaması bazen ilkelere dayanılarak açıklanır: "Mezheb nedir, kitab nedir bilmezler, adama rîşhand idüb gülmezler." (*age*, s. 103) Ama özellikle de temiz şeyler yememeleri ele alınır: "... dağlarında iri domuzlar olur ki her biri eşek kadar olur" (*age*, s. 103) der Evliya Çelebi ve daha ileride de şu hikâyeyi örnek göstererek okuru tiksindirmek ister: "Garâib bu ki bu Abaza taifesi ekseri beğlerinin leşini bir sanduk misal ağaç içine koyub bir azim diraht-ı müntehânın çatal dalına mıhlayub başı ucundan da bir delik deler, bırakırlar. Zu'm-ı fâsidlerince ol delikden cennete nazar ider imiş. Sonra ol delikden nice yüz bin bal arısı girüb Abaza leşinin koltukları ve budu arasında bal yaparlar. Mevsiminde sanduğun kapaklarını açıb kıllı kıllı balları tulumlara doldurub satarlar. Halk, Abaza balıdır diye pâre pâre olub alırlar, amma kubhasını [kötülüğünü] bilmezler. Abaza balından gâyet ihtizâr lazımdır." (*age*, s. 106)

Evliya Çelebi Kafkaslar'da ikinci gezisine 1666 Nisanında, tahttan indirilip Dağıstan'a sürgüne yollanan Kırım Hanı IV. Mehmet Giray'a refakat ederek başlar. Taman-Derbent yolundan ilerleyerek Çerkez ülkesini boydan boya geçer. Betimlemelerini yine, bir önceki gezisindekiyle aynı ilkelere dayanarak yapar: Çerkezlerin kökeni ile ilgili uzun bir giriş, sonda yer alan ve küfürlerin ve kaba lafların büyük yer tuttuğu söz dağarcığı ve konakların aynı şemaya göre sunulması. "Gayet şedîd, lecûc [inatçı] ve gazûb [aksi] mel'un kavimdirler, amma gayet bahadır ve şeci yarar ve namdar yiğitlerdir." (*Seyahatname*, c. VII, İstanbul, 1928, s. 709) "... Bu vilayetlerde akça ve pul ve bağ ve bağçe ve çarşuy ve bazar ve han ve hamam ve kenise yokdur, kâfir ve Müslüman değillerdir, kendilerine kâfir disen gazab-âlud olurlar, 'behey Müslüman' disen ığmaz iderler (aldırmazlar) ve haşrı neşri inkâr iderler. 'İnsan ot gibi bitüb, yitüb gider' dirler. Kâfiri görseler sevmezler, Müslümanı görseler hazz iderler, bir alay dağı ve bağı ve yağı âdemlerdir ve mezhebleri mecusilerdir. Çarşuy ve bazar ve akçe olmadığından her metaların birbirleriyle değiş tokuş etmek ile irtibat buldurmuşlardır. Amma yine cümle kavmi evlerinde ehl-i sanayidirler kim ellerinden bir marifet kurtulmaz." (*age*, s. 713)

Bununla birlikte, anlatımı Arap harfleriyle yüz sayfa kadar tutan bu yolculuk bilinen yerler ve kabileler hakkında daha kesin bilgiler edinilmesini sağlar ve ayrıca çok sayıda etnografik denilebilecek notu içerir. Nitekim, çeşitli kabilelerin giyimleri, beslenmeleri, oturdukları yerler ayrıntılı bir şekilde betimlenir. Dil konusunda ise Evliya Çelebi şaşkınlığını ifade eder: "... hâlâ Çerkez lisanı saksağan kuşı lisanı gibi çepürdek-zebân acaib garib peyda itmişlerdir ki hâlâ Çerkez lisanı bir veçhile kaleme gelmez, semâ'a mevkuf boğazdan ve avurddan ve dil altından savt-ı sagir gibi kaleme

gelmez, sedalı hurufdan çıkardıklarından mürekkeb bir lisandır." (*age*, s. 724)

Öğeleri çok daha geniş, hatta evrensel bir temelden gelen doğaüstü görüntülerle ilgili pasajlar insanı daha da büyük bir şaşkınlık içersinde bırakır. En önemlileri şunlardır: Her türlü canavarın üzerinde havalarda atla uçan cadılarla bir Walpurgis gecesi, cesetlere kazık saplamayı da içeren vampir hikâyeleri, demirden bir cinin beklediği hazine mağarası, Elbruz dağındaki kar adamı. Bunların ne kadarı yerel inançlardan esinlenmiştir ve Evliya Çelebi niçin, kendisinden önce İbn Batuta ve Marco Polo gibi büyük ortaçağ seyyahlarının da yapmış olduğu gibi, egzotik bir yere doğaüstü efsaneler yerleştirme ihtiyacı duymuştur? Dahası bu durumda Kuzey Kafkaslar Osmanlı sayyahı için egzotizm paradigması haline gelmemekte midir?

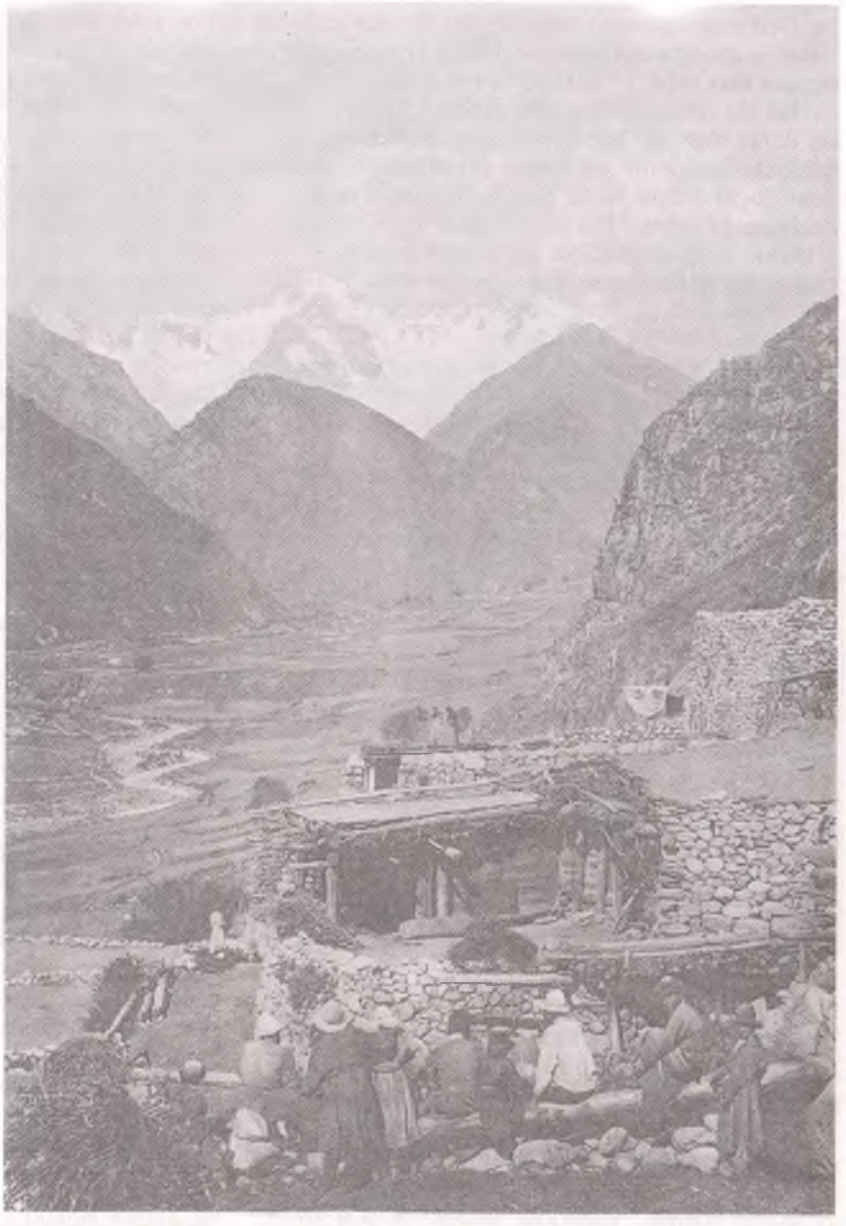

Merkezi Kafkaslar'da bir köy.
D. W. Freshfield, *The Exploration of the Caucasus*, Londra New York, 1896.

BÜYÜK JEOPOLİTİK OYUNDA KAFKASLAR

Evliya Çelebi'nin anlatısı Kuzey Kafkaslar hakkında bu kadar fazla bilgi veren ilk Osmanlı metnidir ve bu konuda dünyadaki ilk metinlerden de biridir; ancak bu anlatı ilk defa 1928'de basılmıştır. 1722'de Safeviler'in iktidardan düşmesi ve İran devletinin aniden çökmesiyle Kafkaslar'ın politika sahnesine geri dönmesi üzerine Osmanlılar eskisi gibi çaresiz durumda kaldılar. Büyük Petro'nun Derbent'e kadar inmesinden sonra, Osmanlıların 1723'te Gürcü krallıklarını yeniden ele geçirerek boşluğu doldurmaktan başka çareleri kalmadı. 1724 yılında Türklerle Ruslar arasında imzalanan bir antlaşmayla Kafkaslar'da İranlılardan geri kalanlar bu iki devlet tarafından paylaşıldı. Türkler, Hazar Denizi kıyıları dışındaki Güney Kafkasya'yı işgal ettiler, Dağıstan'dan güneydeki Mazenderan'a kadarki Hazar kıyıları ise Rusların elinde kaldı.

Dört yıl önce Osmanlılarda ilk matbaayı kurmuş olan İbrahim Müteferrika 1732'de Kâtib Çelebi'nin *Cihânnümâ*'sını bazı yorumlar ekleyerek yayımladı. Burada Kafkaslar'ın betimlenmesinden sonra güncel bir yorum da yer alır: "... bina-i devlet-i şâhân bâd-ı sarsar ihtilafı ile tezelzüle varub müşrif-i inhidâm ve karin-i zeval olmuş iken Moskov çarı dahi nice müddetden berü müterassıd-ı fırsat olub kûh-ı Elbruz'da ve dahil ve haric dâmanlarında müctemi ve mütevettın akvam-ı adîde ve ecnâs-ı kesiri mütenevvie henüz bir kimesnenin mahkûmi olub zabt ü tasarrufına girmemiş tavaif taife olub ve ol canibin hududı temyiz ü tefrikine dahi bir vakitde taraf-ı Devlet-i Aliyyeden tekayüd ü ihtimam olunmayub Dağıstan ve Çerakise yerleri muhtellü'l-hudud açık yerler olmağla çâr-ı merkum ol yerlere istila sevdasıyla bâ-husus umde-i merâmı ve mâfi'z-zamîri olan memalik-i Gürcistan'a bir takrible vaz-ı yed ve bir tarikle zamîr ve kulûb-ı Gürciyânı tarafına telif-i vecer havasıyla canib-i Şirvan'a kasd

ve Derbend-i Şirvan'ı hile ile ahz ü zabt eylediği haber-i muvahhaş-ı sâmi'a-tahdiş-i Devlet-i Aliyye ricalini ikaz edüb..." (*Cihânnümâ*, s. 404)

Bu durum saptamasının açıklığı Kafkaslar'daki bu ikinci Osmanlı işgalinin neden birincisinden daha kısa sürdüğüne de cevap getirmektedir. İran'ın yeni güçlü adamı Nadir Şah kaybedilmiş olan toprakların hepsini 1734'te yeniden işgal etti. Ama şahların İran'ı artık güçlü bir devlet değildi, bu nedenle de Kafkaslar için mücadele artık Türklerle Ruslar arasında cereyan edecekti.

Osmanlılar 18. yüzyıl boyunca, Kırım hanları vasıtasıyla Kuzey Kafkaslar'da Müslümanlaştırma politikası güttüler. Böylece Çeçenlere -1735 yılı olaylarıyla ilgili bir Osmanlı kroniğinde ilk defa olarak bu halk bu isimle anılmaktadır- Kabartaylara, Abhazlara ve Taman yarımadasına en yakın durumdaki Çerkez kabilelerine bu politika uygulandı. Ruslar ise çabalarını Kafkas sıradağlarını aşan iki geçiş üzerinde yoğunlaştırdılar; bunlar doğuda Hazar Denizi kıyısı ve ortada doğrudan Gürcistan'a çıkan Daryal geçidi idi. Bu nedenle de Ruslar geçidin kuzeyinde bulunan Kabartaylara özel bir ilgi gösterdiler.

Osmanlılar için Kafkaslara müdahale etmekte kullanabilecekleri tek güç olarak kalan Kırım Hanlığının varlığı, Ruslar için bu hanlığı ilhak etmeyi Kafkaslar'ı almanın önşartı haline getirdi. Kırım Hanlığının Rusya'ya ilhakı iki aşama halinde gerçekleştirildi; 1774'te burası Osmanlı egemenliğinden koparıldı ve 1780'lerde de Ruslar tarafından kendi topraklarına katıldı. Ferah Ali Paşa'nın hikâyesini okurken Osmanlıların Rusların inişi karşısında ne denli hazırlıksız olduklarını görmüştük. Ruslar Gürcü krallıklarını sahiplendiler, Hazar Denizi kıyısındaki Derbent'i işgal ederek "demir kapılar"ı kırdılar ve 19. yüzyılın ilk yıllarında İranlıların elinde bulunan Azerbaycan'ın büyük kısmını ilhak ettiler. Böylece Güney Kafkaslar'da Osmanlılarla komşu oldular. 1828 yılında Rus-İran sınırını Aras nehrine getirdikten sonra Osmanlıların ilhak edip asimile ettikleri tek Kafkas toprağı olan eski Atabekler ülkesini fethetmeye giriştiler. Buranın alınması 1878'de tamamlandı.

Ruslar güneye doğru baş döndürücü inişlerinde Kuzey Kafkaslar'daki dağlı kabilelerin oluşturdukları engellerin etrafından kıvrılıp geçtiler. Bu bölgeyi sistemli bir şekilde ele geçirmeleri ise 75 yıl sürdü ve ancak 1864'te sona erdi. Bu mücadelede Osmanlılar ilgili ama şaşkın, güçsüz bir tanık durumunda kaldılar. Bu şaşkınlık kendisini Çeçen Mansur'un 1780'lerdeki dinsel nitelikli ilk isyanından itibaren göstermeye başladı; iki yüzyıl sonra Dudayev isyanı karşısında Türk toplumunun gösterdiği şaşkınlık da buna çok benzemektedir. İstanbul Şeyh Mansur'dan alınan her zafer haberini bayraklar asarak kutladı, ama Babıâli ikircimli kaldı. Büyük bir devlet olarak bu hareketin kendisini Ruslarla olan ilişkilerinde bir oldubittiyle karşı karşıya bırakmasından çekindi, bir İslam devleti olarak ise bin yıllık imparatorluk vaat eden her türlü İslam devrimcisi hareketten dehşete kapıldığı izlenimini uyandırdı. Ve nihayet, belki de en önemlisi olarak, Babıâli bu hareketi yönlendirmekten, hatta onun hakkında doğru dürüst bilgi edinmekten acizdi. Haberler Anapa'da bulunan Ferah Ali Paşa'dan geçiyordu. Cevdet Paşa, Babıâli'nin Mansur'un yanına yollamaya karar verdiği bir haber toplama heyetinin başından geçen tatsız olayları anlatmaktan özel bir zevk duyar. Bu heyet hızlı giden bir gemiyle beş günde Anapa'ya varıp bir beş günde de Çeçenya'ya ulaşmak ve gerekli bilgileri topladıktan sonra yine aynı sürelerde geri dönmek emrini almıştı. Oysa kötü hava koşullarında geminin Anapa'ya varması tam beş ay sürdü, burada delegasyona yoluna karadan devam etmesinin olanaksız olduğu bildirildi. Bu durumda heyet vardığı yerden bilgi toplayıp bunları İstanbul'a rapor etmekle yetindi. İlişkiler daha sıkı olmasına rağmen, 19. yüzyılın ortasındaki Şeyh Şamil isyanı sırasında da aynı sorunlar görülecektir.

Kuzey Kafkaslar'ın Ruslara bağlanmasının son aşaması 1830'lardan 1860'lara kadar sürdü. Bu, Kırım Savaşı yüzünden çok hassas olunan, İngilizler, Fransızlar ve İtalyanların Rusların sıcak denizlere inmesini engellemek için Osmanlılarla ittifak kurdukları bir dönemdir. Bu durumda, Kafkas engeli ve Kafkaslar'ı savunanlar, uluslararası alanda politik bir önem kazanırlar; bu, bugün de yüzyılımızın sonunda iyi bildiğimiz ek hususları olan bir durumdur, medya karlı dorıklarda özgürlükleri için savaşan o güzel vahşiler için sevgi duygularını esirgemez. İngiliz gazete yazarları İngiliz Hindistan'ının elde tutulmasının Kafkas engelinin savunulmasından geçtiğini yazarlar; Polonyalı devrimciler Çerkez isyanını kendi aşırı coşkululuklarını boşaltmanın ideal yolu olarak görürler. Osmanlı vezirleri ve dağlı kabile reisleri ise ihtilafın bu şekilde uluslararasılaşması karşısında şaşkınlık ve çekingenlikleri bakımından birleşirler.

1856 Martında, Şapsug kabilesinin reislerinden olan Arslankeri, yanında 76 Polonyalı gönüllüyle birlikte savaşmaya gelmiş olan Teofil Lapinski'ye kendi şaşkınlığını şöyle ifade eder: "Siz, tek tanrıdan söz eden Müslümanları ve Hıristiyanları anlamak çok zor. Hem zaten yanılıyorsunuz. Bu dünyada gördüğümüz hiçbir şey tek değildir. Tersine çok çeşitli ve birden fazladır. Bütün bu çeşitlilikten ve çokluktan nasıl oluyor da tek ve her şeye kadir bir şey çıkabiliyor? Bir sürü tanrımız varken her şey daha iyiydi ve yolunda gidiyordu. Çünkü her tanrının ayrı ve belirli bir işlevi vardı. Dünyamızın başına bela olan o kadar çok sorunla bir tek tanrı nasıl başa çıkabilir ki? Bu tek tanrı adına ilk önce Türkler üzerimizde hâkimiyet kurmaya çalıştılar. Daha sonra yine tek tanrı adına Ruslar bizi köleleştirmek istediler. Osmanlılar bizi tek tanrı adına, yine tek tanrı adına köleleştirmek isteyen Ruslara karşı savaşa çağırıyorlar. [...] Şimdi de siz, Türklerin ve Ruslarınkinden başka bir tek tanrı adına, ötekilerin

Bir Bezingi reisi ve dostları.
D. W. Freshfield, *The Exploration of the Caucasus*, Londra-New York, 1896.

tek tanrısına karşı bizimle birlikte savaşmak istiyorsunuz."

Babıâli'nin kararsızlığı ise kendi açısından daha az hayati önemdeydi, ama yine de gerçekti. Ruslardan korunacağız diye, öteki Batılılar, özellikle de İngilizler, uzun zamandır Osmanlıların kapalı av alanı olan Karadeniz'e sokulacak mıydı? Üstelik Babıâli dağlılar ve özellikle de Osmanlı sarayı için güzel köleler sağlayan vahşiler olarak görülmeye devam edilen Çerkezlerle iyi ilişkiler kurmayı hâlâ başaramamıştı. Osmanlıların Kafkas politikasını eleştirmek için hiçbir fırsatı kaçırmayan Cevdet Paşa, Babıâli'nin, iyi bir şey yaptığını düşünerek, Çerkez paşaları kabilelerle görüşmeye yolladığını, bunun ise, daha önce satmış oldukları kölelerin paşa olmuş olarak geri geldiğini gören dağlı reislerde büyük kızgınlığa ve alaya yol açtığını yazar.

Kırım Savaşı sırasında Karadeniz'in geçici olarak açılması Çerkez kıyılarına her türlü gönüllü ve maceraperestin çıkmasına yol açtı, ama Kuzey Kafkasları'n tümü Kırım Savaşına müttefiklerin yanında katılmaları için kuvvet göndermeleri çağrısını reddetti. Bu çekingenlik ve Osmanlı delegasyonunun dağlardaki direnişi desteklemeyi reddetmesi bu direnişin kaderinin 1856 Paris Konferansında belirlenmesine yol açtı. Bundan sonrası artık sadece bir zaman sorunuydu.

1864 ilkbaharında Çerkez direnişinin sona ermesiyle birlikte Osmanlı İmparatorluğu'na doğru büyük göç de başladı. Göçenler özellikle Abhaz ve Çerkez kabileleriydi, Ubıhlar gibi kimi kabileler bütünüyle göçtü, Kabartaylar ve Çeçenler daha az, Dağıstan halklarıysa daha da az göçtüler. Çerkez göçünün, konuyla ilgili üç taraf olan Rusların, Osmanlıların ve Çerkezlerin isteklerinin uyuşması sonucu yapıldığı söylenebilir. Ruslar Çerkezlerin en direnişçi unsurlarını kuzeye sürüp Kuban boylarına yerleştirmeyi, geri kalan kısmınıysa dışarı atmayı tercih ettiler. Osmanlı İmparatorluğu vatanlarında kullanmayı beceremediği insanlardan kendi topraklarında yararlanmayı düşünüyordu. Çerkezlerin ise tek bir arzusu vardı: Rus baskısından kaçmak.

Yığınsal -sadece 1864 yılında 400.000 kadar kişi- ve her türlü organizasyondan yoksun göç, pek çok felakete yol açtı ve önemli sayıda insanın ölmesini de beraberinde getirdi. Osmanlı yönetimi açısından, bu yeni insan malzemesi aynı anda birden fazla amaçla kullanılacaktı: Slav, Rus ve Sırp

Bir Lezgi kadını.
J. F. Baddeley, *The Rugged Flanks of Caucasus*, Londra, 1940.

belasına karşı savunmayı güçlendirmek için Balkanlar'da, Kosova'dan Karadeniz'e Tuna'nın güneyine kadar bir cephe oluşturulacak, iyice kurutulamamış bataklık bölgelerin değerlendirilmesine katkıda bulunulacak, çok yüksek bulunan gayrimüslim nüfus yüzdesi düşürülecek, Toroslar'daki göçebe Türkmen ve daha doğudaki Kürt kabilelerinin iskânı için yerleşim noktaları oluşturulacak, Suriye ve Ürdün'deki Bedevi kabilelerinin akınlarına karşı bir cephe kurulacaktı.

Kafkaslıların Balkan cephesine yerleştirilmeleri, bu cephenin Rus ordusu tarafından delinmesi üzerine, 1877-1878'de ikinci bir göçe yol açtı. Aynı zamanda, Abhazya'daki bir isyanın Ruslar tarafından bastırılması da on binlerce Abhazdan oluşan ikinci bir göç dalgasına sebep oldu.

KAFKASLAR'IN YENİDEN KEŞFİ

Kafkaslar'ın, Rusya tarafından fethini kesin bir olgu olarak saydırmayacak kadar eski ve hareketli bir tarihi vardır. Nitekim bu fetih yarım yüzyıl sonra, Birinci Dünya Savaşı dolayısıyla yeniden tartışma konusu olmuştur. Birinci Dünya Savaşı ve 1917 devrimi Kafkaslar'ın üçüncü bir kere Osmanlılar tarafından fethinin işaretini vermiştir. Bu fetih ilk ikisinden daha kısa sürecek ve birkaç ay sürdükten sonra imparatorluğun yıkılmasıyla sona erecektir. Ayrıca, Türkiye'deki Ermenilerin kırıma uğramaları ve sağ kalanların bugünkü Ermenistan Cumhuriyeti topraklarına doğru kaçmaları, sanki lüzum varmış gibi, Kafkaslar'daki jeopolitik durumu daha da karmaşıklaştırmıştır.

Ruslar 1914 sonbaharında Kafkaslar'dan başlayarak Osmanlı topraklarına girerek, 15. ve 16. yüzyıllardaki Osmanlı fetihlerinin ilerlemiş olduğu yoldan yürümeye başladılar: Osmanlıların Safevilerden almış oldukları toprakları geri aldılar, eski Trabzon İmparatorluğuna ait yerleri de yeniden ele geçirdiler. Rusların ilerlemesi 1916'da durduruldu, Ekim Devriminden hemen sonra Kafkaslar'da Sovyet otoritesinin yıkılması ise iki yüzyıl önce Safevi yönetiminin ortadan kalkmasındaki gibi bir boşluk duygusu uyandırdı. Osmanlı ordusu 1918 ilkbaharında doğuya doğru hücuma geçerek temmuz ayı sonunda Hazar Denizi kıyılarına vardı. 15 Eylülde Bakû alındı. Suriye, Mezopotamya ve Balkanlar'daki Osmanlı cepheleri yıkılırken Kafkaslar'daki Osmanlı ordusu Hazar Denizi kıyısından Dağıstan'a doğru çıkmaya başladı. 30 Ekimde Derbent'e ve 6 Kasımda da tarihinde ilk defa olarak Mahaçkale'ye vardı. Ordu 30 Ekimde müttefiklerle mütareke imzalanmış olduğunu ve Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığının pratik olarak sona erdiğini burada öğrendi.

Gelecekteki Türk cumhuriyetinin çekirdeği olarak 1919 yazından itibaren Anadolu'da gelişmeye başlayan Türk ulusal hareketi için Kafkaslar hayati önemdeydi. Müttefik kuvvetler Azerbaycan ve Gürcistan'ı işgal edip Kuzey Kafkaslar'dan Moskova'ya yürümeye hazırlanan Beyaz Rus ordularını desteklediler. Ortak tehlike Bolşeviklerle Türk ulusal hareketindeki Kemalistler arasında bir çıkar ittifakı oluşturdu. Bu koşullarda Kemalistler, silah ve para yardımı alabilecekleri tek yer olan Bolşevik Rusya ile temasın sürebilmesi için Kafkaslar'daki komünist hareketleri desteklemek zorunda olduklarını düşündüler. Ancak eşyanın tabiatına aykırı bu durum, Osmanlı ordusunun geleneksel köylü ve dinsel güçlere karşı harekât yapma gerekliliği, çok sayıda subayda infial uyandırdı. Bazı subaylar Kızılordu'yla işbirliği yaparken bazıları da Dağıstan'daki Uzun Hacı'nınki gibi Rus karşıtı hareketlerle ittifak kurdular ya da İngiliz himayesinde bir Türk Kafkas'ı düşlediler.

Uzun sözün kısası, Türklerin işbirliğiyle veya işbirliksiz, Sovyetlerin Kafkaslar'a el koyması 1921 ilkbaharında yeni bir Türk-Sovyet sınırı çizilmesiyle tamamlandı. Böylece Türkler 1878'de kaybetmiş oldukları eski Atabekler ülkesinin önemli bir kısmını yeniden elde ettiler, Kemalistlere önemli miktarda askeri yardım yapıldı ve Türkiye'nin Kafkaslar'a yayılması hevesi bir daha tekrarlanmamacasına durduruldu.

Jeopolitik sahneden çekilen Kafkaslar Türk milliyetçiliği için anavatan tarafından kurtarılmayı bekleyen Türklerin oturduğu mitik bir ülke oldu. Azerbaycan'dan ve ikincil olarak da Dağıstan'dan poli-

tik göçe, sırasıyla Polonya antisovyetizmi, Nazi Almanya'sı ve soğuk savaş tarafından sahip çıkıldı ve bu göç 1960'lardan itibaren Türk politik yelpazesinde aşırı sağı temsil eden partide kristalize olan eğilimin elebaşılarını sağladı.

Güzel havada yıldırım düşmesi gibi bir olay olan Sovyetler Birliği'nin yıkılması, politikasızlıktan, eski reflekslerin ortaya çıkmasına yol açtı. Rusların geride bıraktıkları boşluk, İran tehlikesi, Ermeni-Azeri çatışması Türk tarafınca nasıl ele alınacağı bilinmeyen bir çağrı olarak algılandı. Bir kere daha, bu konuda hiçbir politik, bilimsel veya zihni hazırlık yapılmamış olduğu ortaya çıktı. Kafkaslar Osmanlılar zamanındaki kadar uzak ve mitik bir yer olarak kalmaya devam etmişti ve bazı halkların isminin bile hatırlanabilmesi için tarihin defterini karıştırmak gerekti. Az bilinen ve kontrol altına alınması zor bir gerçeklikle Türk ve Müslüman olduğu için kardeş ülke bilinen mitik bir Kafkasya anlayışı arasındaki kopukluk bir kere daha açığa çıktı. Hıristiyan Gürcülere karşı savaşan Müslüman Abhazlardan yana mı olmak lazımdı, yoksa Doğu Karadeniz kıyı şeridinin Ruslar tarafından yeniden işgal edilmesine alet olan Abhazlara karşı mı çıkmak lazımdı? Hemen Türk olarak nitelendirilen Çeçen halkının mücadelesinden yana mı olmak lazımdı, yoksa onların şiddet kullanan ayrılıkçılıklarına Rusların Kürtleri oldukları düşüncesiyle temkinli mi davranmak lazımdı? Karabağ anlaşmazlığında Ermenilere karşı Azerileri kayıtsız şartsız desteklemek mi lazımdı, yoksa o eski büyük yaranın biraz olsun kabuk bağlaması girişiminde bulunmak için Ermenistan'la ilişkileri normalleştirmek mi lazımdı? Ve nihayet yine o müzmin soru: Her iki tarafın da her türlü ihtirasa açık olduğu Türkiye ile Rusya arasındaki karmaşık ve oynak ilişkiler içersinde Kafkaslar konusu nasıl idare edilecekti?

Latal'da kadınlar.
D. W. Freshfield, *The Exploration of the Caucasus*, Londra-New York, 1896.

Bu bağlamda yeni bir öğe boy gösterdi: Artık ebediyen asimile edilmiş oldukları sanılan, sadece arada bir soğuk savaşı körükleme malzemesi olarak öne sürülen, Türkiye'deki eski Kafkas göçmenleri. Yüzlerce dernek, dergi ve çeşitli gösteriler, o zamana kadar muğlak bir kermes ve folklor havasına mahkûm edilmiş bu bileşenin varlığını hatırlattı. Bu çiçek açma, başlangıçta resmi Türkiye'nin hoşuna gitti. Bir kere, nihayet uslu ve el içine çıkarılabilir azınlıklar da olduğu gösterilebilecekti. Öte yandan, bu azınlıklar Türkiye'nin Kafkas işlerine ilgi göstermesini haklı göstermeye yarıyordu. Ayrıca milliyetçi aşırı sağ bu eski soğuk savaş malzemesini Kafkaslar'ı anne Türkiye'den kopartılmış evlat olarak gören Türk-İslam sentezi adına kullanmaya devam edebileceğinden emindi.

Ama işlerin çok daha karmaşık olduğu ortaya çıktı. Pek az mensubu 19. yüzyıldaki göçte yer alan Çeçenlerin isyanı Türk-İslam eğilimleri tarafından bol bol kullanılmasına karşın, Çerkez ve Abhaz göçmenlerin büyük kısmı, ifade özgürlüğüne, bu özel koşullardan yararlanmaya ve hikmeti resmi tarih şemalarından kurtulmuş bir tarih oluşturmaya doymak bilmiyordu. Böylece, bugün Kafkaslar'da ortaya çıkan yeni boşluk, ilk defa olarak bizatihi Türkiye'de yeni bir Kafkas kimliğinin doğmasında benzerini bulmaktadır. Bu hiç kuşkusuz çok uzun bir tarih süreci içinde kâğıtların yeniden dağıtılması demektir. ■

(Çev. İrvem Keskinoğlu)

GENÇLİK MEKTUPLARINDA ENVER BEY

EDHEM ELDEM

Geçen ağustos ayında naaşının Türkiye'ye getirilip İstanbul Hürriyet-i Ebediye tepesinde defni münasebetiyle Enver Paşa hakkında lehte veya aleyhte birçok yazı ve demeç yayımlandı. Ölümünün yetmiş dördüncü yılında tekrar gündeme gelen bu siyasi ve askeri şahsiyet üzerine yazılanlar, dönemin diğer şahsiyetleriyle kıyaslandığında, herhalde II. Abdülhamid ve Atatürk'le ilgili olanlar dışında en yoğun bibliyografyalardan birini oluşturmaktadır (bkz. ekte sunulan bibliyografya denemesi). Buna mukabil, bu eser ve incelemelerin çoğu, Enver Paşa'nın 1908'den itibaren ulaştığı şöhret dönemi üzerine odaklaşmakta ve özellikle de Birinci Dünya Harbi sonrasında, 1922'de ölümüyle neticelenecek olan Kafkasya ve Türkistan "macerası" üzerinde yoğunlaşmaktadır.

1908 yılı bir dönüm noktası olarak ele alınacak olursa, bundan önceki döneme ait bilgilerin azlığı hemen göze çarpmaktadır. Bu anlamda, mütevazı bir kökenden gelip şöhret ve başarıya hızlı bir şekilde ve genç yaşta ulaşan kişilerin çoğu gibi, Enver Bey'in de gençlik dönemi, ilerideki tarihi şahsiyet ve rolünün büyük ölçüde gölgesinde kalmıştır. Bu dönemle ilgili kaynaklar arasında en güvenilir olanı şüphesiz kendi eliyle kaleme almış olduğu anılarıdır. Bu anılar ilk olarak Şevket Süreyya Aydemir'in Enver Paşa üzerine detaylı incelemesinde bazı alıntılar şeklinde yer almış,[1] 1989'da Şükrü Hanioğlu'nun Yale Üniversitesi'nde bulunan Ernst Jaeckh evrakı arasında bulunan Enver Bey'in mektuplarından yaptığı derlemede kısmen aktarılmış,[2] 1991'de ise Halil Erdoğan Cengiz'in son derecede itinalı çalışması sayesinde nihayet tamamen yayımlanmıştır.[3] Fakat bu anıların da, H. E. Cengiz'in çıkarsamayla tespit ettiği gibi, "en erken 1908 yılı sonlarında, daha güçlü bir ihtimâlle Şubat 1909'dan yani Paşa'nın Berlin Ataşemiliterliğine atanmasından sonra yazılmaya başlandığı ve 1909 yılı ortalarında hâlâ yazımının sürdüğü" anlaşılmaktadır.[4] Başka bir deyişle, Enver Bey hatıratını kaleme aldığında, 1908 ihtilali gerçekleşmiş ve dolayısıyla Osmanlı siyasi hayatında oynayacağı rolün ana çizgileri belirmeye başlamıştı. Bunun bilinciyle yazılan bu anılar, bu başarıyı ve arkasından gelen kariyeri içselleştirmiş olduğundan, özel anılardan çok, geriye dönük yazılmış bir asker/kahraman sicilline benzemektedir. Gerçekten de ilk sayfalardaki ailevi bilgiler dışında, anılarda askerlik hatıraları, çetelere karşı mücadele, "Hamîdî rejim"e muhalif hürriyet hareketinin oluşmasındaki düşünce ve katkılar konu edilmiştir ve H. E. Cengiz'in de ifade ettiği gibi, "özel yaşantısıyla ilgili notlar yok denecek kadar azdır".[5]

Aslında burada söz konusu olan, tipik ve bazen kaçınılmaz bir geriye dönük tarihi kurgudur. Bunun şekle ilişkin en bariz örneklerinden biri ise, Enver Bey'in mirlivalığa terfi ve dolayısıyla paşa unvanını alış tarihi olan 1 Ocak 1914'ten[6] ileriye geçmeyen bir dönemle sınırlandırılan çalışmalarda bile, yazarların neredeyse sistematik bir şekilde "Enver Paşa" ifadesini kullanmalarında görülebilir.[7] Bu tür "yanlış"lar, gerçek hatalar olmamak ve ancak şahsiyetin "tarihe mal olmuş" isim ve unvanını biraz geriye şümullü kullanmanın ötesine geçmeyen bir esneklik örneği olmakla beraber, aslında Reşad Ekrem Koçu'nun Süleyman Nazif'ten aktardığı nükteyi ister istemez hatırlatmaktadır: "Enver Paşa Enver Bey'i öldürdü."[8] Bu nüktenin altında yatan bir gerçek yok değil: Enver artık kimi için bir kahraman, kimi için bir hain, bir maceraperest, ama herkes için de paşalığıyla, damatlığıyla, başkumandan vekilliğiyle, şahadetiyle, "tarihi" kimliğiyle özdeşleşmiş bir simge halini almıştır. Bu simgenin insani boyutu, özel hayatı, kahramanlık öncesi düşünce ve hisleri hakkında ise bilgimiz yok denecek düzeydedir. Belirli bir rolü üstlenmesinden önceki hayatını düşünmek, hayal etmek, Mustafa Kemal'in karga kovalamasını canlandırmak kadar güç bir hale gelmektedir.

Buradaki başlıca sorun, elbette bir kaynak sorunudur. Daha önce de belirttiğimiz gibi, belirli bir başarı ve misyon bilincine erişmiş genç Enver Bey'in anılarında özel hayatını bir kenara bırakıp, politik, askeri ve ideolojik olarak üstlendiği kimliği destekleyen veya bu kimlikle ilgili olan konulara öncelik vermesi kadar olağan bir şey olamaz. Aynı şekilde, çetelerle muharebede kullandığı kıyafetlerle stüdyoda resim çektirmesi, H. E. Cengiz'in de tahmin ettiği gibi, muhtemelen 1908 sonrasına rastlamaktadır.[9] 1908 hareketinin hemen sonrasında, Enver Bey'in gözünde kendi geçmişi yeni bir anlam kazanmıştır. Bu anlama uygun olarak da bel-

ge/iz oluşturmak gereği belirdiğinde hatıratını kaleme almış, o dönemdeki üniformasıyla fotoğraf çektirmek ihtiyacını duymuştur; bir bakıma kendini "icat" etmiştir.[10]

Osmanlı toplumunda özel günlük örneklerinin azlığı ve çoğu otobiyografik malzemenin "siyasi hatırat" formatında olması, bu sorunun Enver Bey/Paşa'ya mahsus olmadığını da gösterir. Bu durumda, araştırmacılar için en değerli kaynağın günümüze kadar ulaşabilmiş olan kişisel mektuplar olduğu kolaylıkla anlaşılacaktır. Gerçekten de, Ş. Hanioğlu'nun 1911-1913 dönemi için ve Masayuki Yamauchi'nin 1918-1922 yılları için gerçekleştirdikleri çalışmalar, esasen bu tür belgelere dayanmakta ve bu anlamda son derecede güvenilir ve ilginç bilgilerin ortaya çıkmasını sağlamıştır.[11] Türk Tarih Kurumu'nda bulunan 35 dosyalık Enver Paşa evrakının incelenmesi ve yayınlanmasıyla, bu konudaki bilgilerimizin daha da artacağı ümit edilmelidir. Fakat bu belgelerden birçoğunun incelenmesine izin verilmemesi ve genel olarak tasnif edilip katalog oluşturulmuş olmaması bu gelişmelerin gecikebileceğine dair bazı endişeleri de beraberinde getirmektedir.[12]

Enver Paşa kardeşi Kâmil'le.
Fotoğrafın arkasındaki yazı: *"Hamiyetli Enver Paşa ağabeyimle beraber 1917 senesi yazında Büyükdere'deki 'Sultan' Çiftliği'nde (Bilezikçi Çiftliği) köşkün bahçesinde çıkarılmış olan resimdir. Kâmil"*

Bu makalede yapmayı amaçladığımız katkı, yukarıda sayılanların yanında son derecede mütevazı kalacaktır. Sunmaya çalışacağımız on bir belge, Enver Bey'in 1901-1910 yılları arasında aile fertlerinden bazılarına yazmış olduğu mektup ve kartpostallarla, babasının 1900 yılında yollamış olduğu bir telgrafnameden ibarettir.[13] Fakat hacim olarak bu kadar marjinal bir katkının -kaçınılmaz (?) bir "belge fetişizmi"[14] dışında- yararlı ve ilginç olabileceğini düşünüyoruz. Bunun sebebi de, söz konusu belgelerin niteliğinde ve ait oldukları dönemde aranmalıdır. Çoğu "şöhret öncesi" olarak tanımladığımız bir döneme ait olan bu belgeler, Enver Bey'i, çok az tanıdığımız ve kendisinin de anılarında neredeyse aktarmamaya özen gösterdiği bir veçhesiyle göstermektedir: bir oğul, bir ağabey, bir aile ferdi... Anında karalanmış satırlar, dile getirilmiş sıkıntı ve duygular ile verilen öğütlerin arkasında görülen insan, ne geleceğin paşası, ne de İttihad ve Terakki hareketinin müstakbel kahramanıdır; sadece ailesine ve özellikle sevdiği kardeşi Hasene'ye mektup yazan genç bir Osmanlı subay adayı ve sonra da subayıdır.

Kendimizi aldatmayalım. Bu yazıları değerlendirirken Enver Bey/Paşa'nın kişiliğine yeni bir yorum getirmek iddiasında olmak ne kadar abes olacaksa, bu kişinin ileride varacağı mevkii bilmezlikten gelmek de o derecede gerçekçilikten uzak olacaktır. Fakat gene de tarihte sık sık rastlanan ve hatta ba-

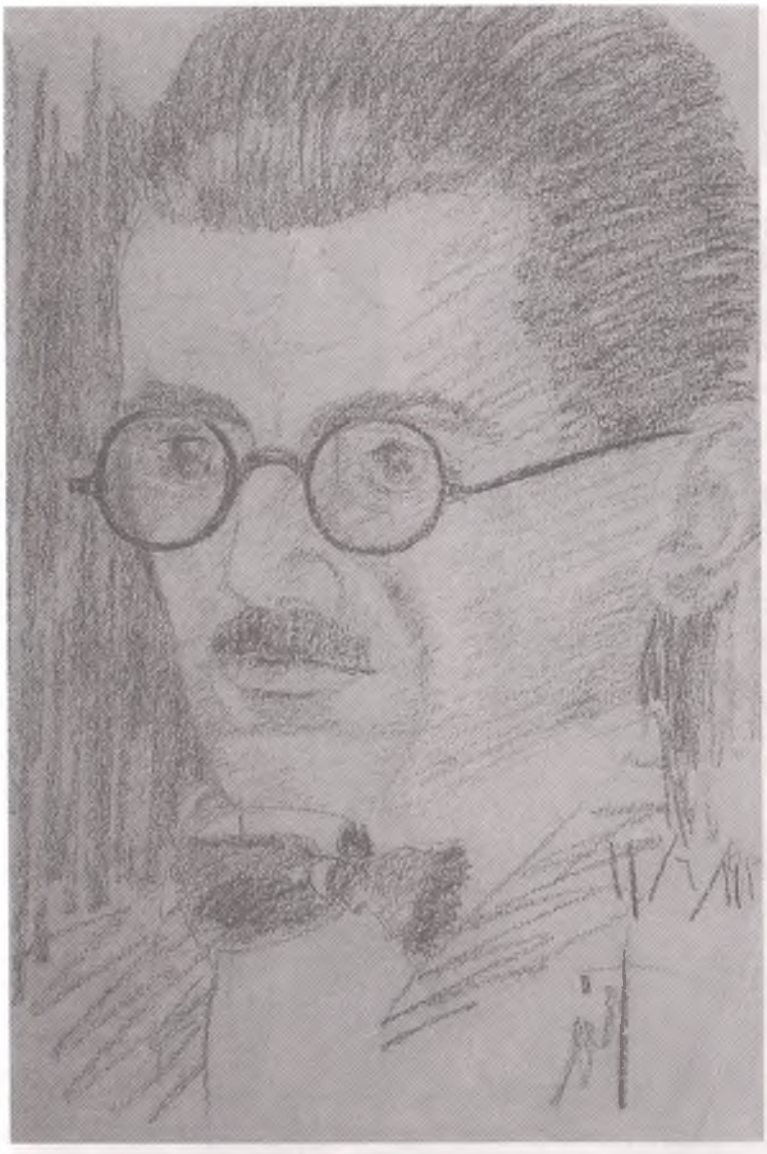

Enver Paşa'nın çizgileriyle kardeşi Kâmil, 11 Haziran 1921.

zen de yaratılan kaçınılmaz nedensellik kurgularını, "(büyük) adam olacak çocuk/genç" senaryolarını bir an için bile olsun bir kenara atabilmek sanırız yararlı veya en azından ferahlatıcı bir uğraş olabilecektir. Bunun neticesinde belki de tarihin en doğal kuralı olan ama "filmin sonunu görmüş olma"nın bize devamlı unutturduğu bir gerçeği hatırlama fırsatı doğacaktır: O da, insanların hayatlarının ve kariyerlerinin oluşmasında kendi kurgularının ne kadar marjinal olabileceğidir. Aynı türden bir deneyimi, Osman Hamdi Bey'in gençlik mektuplarını incelediğimizde yaşamıştık: Babasının zoruyla Paris'ten getirilip Bağdat'ta Midhat Paşa'nın maiyetine atanan genç Osman Hamdi'nin babası Edhem Paşa'ya yazdığı mektuplardan geleceğini okumaya çalışsaydık, Hariciye Nezareti'ne intisabını ve özellikle de Bombay'da konsolosluk görevine tayinini beklememiz gerekecekti. İki yıllık yoğun bir yazışmanın içinde ne arkeolojiyle, ne resimle ne de genel anlamda sanatla ilgili tek bir söze rastlamak mümkün değildi. O dönemde Osman Hamdi Bey'in "derdi günü", başarılı bir diplomatik kariyer edinmek ve bunun için de, babası başta olmak üzere, bütün ilişkilerini kullanmaktı.[15]

Mektuplardaki Osman Hamdi yine de kişiliğinin birçok yönünü, geleceğe de ışık tutacak şekilde ortaya koyuyordu. Bu tür özel yazışmalar, çoğunlukla ilerisi düşünülmeden, kısa vadeli amaçlarla ve o andaki halet-i ruhiye ile kaleme alındığından, samimiyet açısından nispeten daha güvenilir kaynaklar oluşturur. Aynı şey (gerçekten günü gününe tutulmak kaydıyla) günlükler için de geçerlidir. Bunun aksine, hatıratını kaleme alan kişiler, genellikle geriye dönük selektif bir taramaya tabi tuttukları belleklerini kâğıda dökerken çok daha bilinçli bir filtreden geçirdikleri hayatlarını yorumlamaya, manalandırmaya, kurgulamaya, hatta tahrif etmeye bile eğilim gösterebilirler. Hele ki, genellikle hatırat yazımı ileride başkası/başkaları tarafından okunma beklentisini de taşıyan ve dolayısıyla hayatını bu tür bir "kamulaştırma"ya değer gören insanlarda daha sık rastlanan bir olgudur. Samimiyetin ve *spontanéité*'nin[16] bu kaygılara karşı koyması gittikçe zorlaşmakta, yazar bir belge oluşturmakta olduğunun bilincini, gayr-i ihtiyari de olsa, taşımaktadır. Başka bir deyişle hatırat yazarı artık bir tarihçi kimliğine az veya çok kavuşmaktadır.

Özel mektuplardaki "doğallık" ile birlikte, araştırmacının psiko-tarihin (*psychohistory*) cazibesine kapılması ihtimali hemen belirir. Ş. Hanioğlu'nun Trablusgarp mektupları derlemesini tanıtan Orhan Koloğlu, bunu açık bir şekilde ifade etmiştir.[17] Bir kişinin özel mektuplarının kişiliği hakkında son derecede değerli bazı ipuçları ve bilgileri verebileceğini teslim etmekle birlikte, psiko-tarihin veya tarihi psikanalizin çok tehlikeli bir yöntem üzerine kurulu olduğunu düşünmekteyiz. Bu tür bir yaklaşıma başvurulduğu takdirde, psikanalizin temel gereklerinden olan karşılıklı iletişim ve etkileşim bir kenara atılıp, kişinin cevap verme imkânının maddeten ortadan kalktığı bir bağlamda, ne tarihçinin ne de özellikle "hasta"nın seçmedikleri bir "ilişki"den doğabilecek "psikanalitik infaz" riski kabul edilebilir ölçülerin ötesinde seyredecektir. Özellikle de, tarihçi/psikanalist belgelerle kıskıvrak yakaladığı kişi/hastanın geleceğini temel

alarak, ileride gördüğü gelişmeleri izah edebilmek için her türlü sebebi arayacak ve muhtemelen de bulacaktır. Böylece de, geriye dönük bir nedensellik kurgusuyla, tarihçinin "işine gelen" yorum ve çıkarsamalarla, hatta gerektiğinde incelenen kişiye yanlış bir bilinç izafe ederek, ortaya son derecede yanlı ve sübjektif bir portre çıkması riski artmış olacaktır.[18]

Elimizdeki belgelerin sayısı zaten böyle bir çalışmayı -istesek bile- imkânsız kılacak düzeydedir. Başta kardeşi Hasene olmak üzere muhtelif aile fertlerine yollanmış birkaç mektuptan manidar bir analiz çıkartmak tabii ki mümkün olmayacaktır. Dolayısıyla amacımız, genel bir değerlendirme içinde, kaba ve yüzeysel hatlarıyla Enver Bey'in kişiliği üzerinde bazı düşünceleri aktarmaktan ibaret olacaktır. Bunu yaparken de, Enver'in duygularını ifade etme şekli, ailesine aktarmayı uygun gördüğü mevzular, kendini ve başkalarını algılayışı gibi bazı konuların üzerinde durmakla yetineceğiz. Riskli çıkarsamalardan çekindiğimiz kadar, mektupların okuyucular tarafından değişik şekillerde yorumlanabileceklerini de göz önünde bulundurarak, genel bir sunuşun ötesine gitmemeyi tercih ediyoruz.

Enver Paşa'nın babası Ahmed Paşa.

Babası Ahmed Bey'in ailesine yollamış olduğu telgraf haricinde (Belge VI), elimizdeki on yazışma örneğinin altısı Hasene Hanım'a, ikisi babası Ahmed Bey'e, biri de hem annesi hem babasına hitaben kaleme alınmıştır. Bu dağılımın manidar olduğunu iddia edemesek de, Hasene Hanım'ın Enver Bey'in dünyasında apayrı bir yere sahip olduğu hemen göze çarpmaktadır. Bu mektupların hepsindeki en baskın özellik, kardeşini adeta boğduğu bir sevgi ve şefkat duygusudur. "İki gözüm", "ruhum", "canım", "nûr-i aynım" gibi sevgi hitaplarının ötesinde, kardeşine yazarken kullandığı bütün sözcükler derin bir bağlılık ifade etmektedir. Bu şiddetli sevgiyi biraz deşecek olursak, altından çok boyutlu bir ilgi yumağı ortaya çıkmaktadır. Bunun en belirgin ifadelerinden biri, "ağabey nasihatı" diyebileceğimiz bir tavırdır. Ne kadar çok çalışması, dersleriyle yetinmemesi, hatta kitaplarından başka dosta güvenmemesi gerektiğini vurguladıkça, Enver Bey, kız kardeşinin hayatını yönetmeye ve mükemmelliğe doğru yönlendirmeye aday bir baba rolünü üstlenmiş görünmektedir. Ayrıca telkin ve nasihat yoluyla üstlenilen bu rol, teşvik ve mükâfatlarla tamamlanmaktadır. Hasene Hanım aldığı öğütler kadar "aferin"lere, beğeni hatta hayranlık ifadelerine hak kazanmakta, babacan bir tavırla da olsa savrulan bazı tehditvari nasihatlerin sertliği yumuşatılmış olmaktadır.

1906'dan itibaren yazılmış olan mektuplarda ise, bu tavır hemen hemen yok olmakta ve yerini özlem dolu bir sevgi ifadesine bırakmaktadır. Bura-

Naciye Sultan
"Pek sevgili Hasene Hanımcığım Naciye'ni unutma, 336 (1920)"

daki değişikliğin sebebi ise muhtemelen Hasene Hanım'ın Nâzım Bey'le evlenmiş ve dolayısıyla aileden kısmen de olsa kopmuş olmasıdır. Enistesinin aynı zamanda üst rütbeli bir subay olması, Enver Bey'in artık Hasene Hanım üzerinde bir hak iddia etmesini ve babalık/ağabeylik taslamasını herhalde daha güç veya sakıncalı kılmıştır. Üstelik, evlilikle beraber Hasene Hanım'ın muhtemelen eğitimi de bırakmış olması nasihatlerin çoğunun amacını da ortadan kaldırmıştır. Bunun neticesinde, zaten mevcut olan şefkatin daha da perçinlenerek, özellikle merak ve özlem boyutlarını, hatta acıma duygularını da içermeye başladığı açıkça görülmektedir. Artık çalışmaya ve mükemmelliğe yönelik öğütlerin yerini, mutluluk dilekleri almaya başlamıştır.

Babası Ahmed Bey ile yazışmasında Enver Bey, çok daha yüzeysel ve fiiliyata yönelik bir tavır sergilemektedir. Babasına karşı saygı ifadelerini ihmal etmemekle beraber, bu saygının daha duygusal bir boyutunun izlerine pek rastlanmamaktadır. Babasıyla mektuplaşmasında Enver, somut konular üzerine yoğunlaşmakta, sevgi ifadelerinin veya "boş" sözlerin pek yer almadığı, haberleşme, bilgi verme-isteme, hatır sorma ile sınırlı kalmaktadır. Daha da ilginci, olağan saygı ifadelerinin arkasında, belirli bir başına buyrukluk, hatta bazı durumlarda öğütlerde bulunmaya kadar gidebilecek bir serbesti de göze çarpmaktadır. Kendi istekleri doğrultusunda almış olduğu kararları sonradan izin alma kisvesi altında veya özür dileyerek babasına bildirmesi veya babasının kime ve niçin teşekkür mektubu yollamasının "icap" ettiğini hatırlatması, bu tavrın tipik örneklerindendir.

Maalesef tek örneğine sahip olduğumuz annesiyle yazışmasından ise gene farklı bir görüntü ortaya çıkmaktadır. Nasihat veya bilgi türünden hiçbir içeriğe sahip olmayan bu mektuba bakıldığında, çok daha şekli bir saygı ve şefkat karışımı gözlenmektedir. Burada şekliden kastımız samimiyetsizlik değildir: Sadece yazışma bağlamında Ayşe Hanım'ın daha marjinal olduğu, çoğu haberleri kocasına gelen mektuplardan aldığı veya -Enver'in de belirttiği gibi- kocasının yolladığı mektuplara iliştirdiği ve oğluyla olan yazılı ilişkisinin hissi olmakla beraber daha içeriksiz olduğu duygusu söz konusudur. Diğer aile fertleriyle yazışmalarında çok az rastlanan dini içerikli ibarelerin annesine yazdığı mektupta çok daha yoğun bir şekilde bulunması da aynı izlenimin bir başka boyutunu oluşturmaktadır. Anne ile kız kardeşe yapılan muamele mukayese edildiği takdirde, gelenek/modernlik türünden bir ayırım esasına dayalı bir nesil ve zihniyet farkı -en azından Enver Bey'in algılaması açısından- ortaya çıkar gibidir.

Yazıştığı aile fertleri arasında gözettiği farklılıklar ne olursa olsun, Enver Bey'in aile kurumuna duyduğu saygı ve sevgi devamlı tekrarlanan bir temadır. Vefalı ve saygılı bir oğul, şefkatli ve ilgili bir ağabey olmak, üstlenilen roller arasında en fazla önem verilenler olarak sunulmaktadır. Yaşları veya uzaklıkları sebebiyle yazışma kapsamına girmeyen diğer aile fertleri de -amcalar, küçük kardeşler, hatta Hasene'nin "mini mini"leri- hiçbir zaman ihmal edilmemekte ve hal-hatır sormanın da ötesinde daha somut şefkat ifadelerine -özellikle hediye ve sipariş yoluyla- dahil edilmektedirler. Şartlar ne kadar zor olursa olsun, evden koparak meslek edinmiş ve bağımsızlığını kazanmış bir oğul/ağabey olarak Enver, babası ve kız kardeşine elinden geldiğince maddi yardımda bulunmaya çalışmaktadır.

Aileye verilen önem, Hasene Hanım'a verilen bazı öğütlerde en uç noktasına ulaşmaktadır: Kitaplar ve kardeşlerin dışında "namuslu ve doğru arkadaş" olamayacağını söyleyen, "kimseyi arkadaş tutma" öğüdünde bulunan Enver Bey'in bu sözlerinden aile sevgisinin diğer insanları dışlayıcı bir boyuta vardığını düşünmek mümkündür. Kardeşine öğüdü, kendi hayatında uyguladığı bir disiplinin yansıması olarak alınabilir mi? Çoğu biyografide yalnızlığı ve başkalarına karşı güvensizlik eğilimi vurgulanan Enver Bey'in bu kişiliğinin bir işaretini burada görmek doğru olur mu? Daha önce de belirttiğimiz gibi bu tür çıkarsamalara karşı duyduğumuz temkin -sözgelimi yalnızlığın çekingenlik ile mi yoksa mizantropi ile mi izah edilebileceği gibi hata risklerinden kaynaklanarak- bu tür bir analizden bizi alıkoymaktadır. Buna mukabil aile/kışla/gizli cemiyet gibi dış dünyaya nispeten kapalı ortamlarda gençliğinin büyük bir kısmını geçirmiş olan bir insanın bu tür yargılarda bulunmasının şaşırtıcı olmadığını düşünmek herhalde yanlış olmayacaktır.

Enver Paşa kızı Mahpeyker'le.

Enver Bey'in aynı dönemi kapsayan hatıratı ile karşılaştırıldığında, elimizdeki bu mektupların birçok bakıma bir ters imaj veya negatif oluşturduğu göze çarpmaktadır. Hatıratında özel hayatını asgariye indiren Enver, ailesiyle mektuplaşmalarında bunun tam aksine meslek/kamusal hayatını bir kenara iter gibi bütün ilgisini kendisinin ve ailesinin özel hayatı üzerine odaklaştırmaktadır. Mezuniyet neticelerini babasına bildirmesi ve Hasene Hanım'a bir mektubunda "vatan düşmanlarının tepelenmesine" yüzeysel bir atıf dışında -ve mesleğinin özel hayatına en doğrudan yansıması olan maaş(sızlık)/borç sıkıntısını sık sık vurgulaması hariç tutulursa- yazılarının tümü özel hayatına, hislerine, sıkıntılarına ayrılmış görünmektedir. Bu konuda yoğunluk ise kız kardeşi ile olan yazışmasındadır. Babasıyla ilişkilerinin daha mesafeli görüldüğü, erkek kardeşinin yaş farkının da önemli olduğu bir durumda, Hasene Hanım Enver Bey'in dert arkadaşı konumuna çekilmektedir. Bu sayede, mektupların birinde, şimdiye kadar bilinmeyen bir gelişmeden haberdar olabiliyoruz: Enver Bey 1907 yılında Hüriye Hanım adındaki bir kadınla evlilik hazırlıkları içindedir. Hatıratında veya başka belgelerde ismine rastlanmayan bu kadının kimliği muhtemelen bir muamma olarak kalacaktır.[19]

Fakat bu olayın aktarımı kendi başına ilginç boyutlar içermektedir. Her şeyden önce 1908 öncesindeki Enver Bey'i daha gerçekçi boyutlara getirerek, müstakbel paşa/kahraman/kumandan'ın arkasında veya içindeki insanın ortaya çıkmasını sağlamaktadır. İktidara yükselişini Naciye Sultan ile evlenerek damatlık payesiyle pekiştirecek olan Enver Bey, 1907'de son derecede mütevazı bir evliliği düşünebilmektedir. Osmanlı Hürriyet Cemiyet'ine girmiş, muhalif faaliyetlere başlamış ve bir yıl sonra dağa çıkacak olan bir "aktivist" ile pek bağdaş-

Çanakkale'nin düşmandan tathîri [temizlenmesi] yadigârı: Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa.

mayan bu düzenli hayat planları, bu politik faaliyetin ve misyonun gerçekte ne kadar öngörülü ve planlı olduğunu sorgulama ihtiyacını doğurabilir. Fakat aslında, aynı olay ve anlatım daha dikkatli bir analize tabi tutulursa, bir önceki savı da çürütebilecek nitelikte bir algılama düzeyi ortaya çıkabilmektedir. Zira bu kısa paragrafın satır araları biraz deşildiği takdirde ortaya çıkacak olan gerçek, Enver Bey'in bu evliliği istemeye istemeye kabullendiğidir. Olay anlatılırken alınan tavır son derecede menfidir: Huriye Hanım'ı yeteri kadar tanımadığı, hatta muhtemelen hiç görmemiş bile olabileceği, bu konuda bir şey yapamayıp meseleyi başkasının (Asım Bey'in) kararına havale etmesi, "gönül birliği"nin gerekliliği konusunda kız kardeşinin teyidini duymak istemesi, gelin adayının eksiklerini tamamlaması gerektiğini söylemesi ve her şeyden önemlisi aceleden kaçınıp maddi imkânsızlıkları neredeyse bahane gibi öne sürmesi, bu proje konusunda Enver'in içinin pek rahat olmadığı, hatta "kaçacak delik aradığı" hissini uyandırmaktadır. Bunun arkasındaki sebep tipik bir "genç erkeğin evlilikten kaçma sendromu" kadar basit bir şey olabilir; fakat sanırız paragrafın son cümlesi ("Zâten memlekete hizmet de şimdilik bunu îcâb etdiriyor") pratik bir bahane arayışı olarak yorumlanabilirse de, mektupların hepsinde az veya çok mevcut olan bir idealizmin samimi ifadesi olarak da görülebilmelidir. Kız kardeşine nasihatlerinde olsun, babasına başarılarını aktarışında olsun, genç Enver Bey tipik bir Jön Türk zihniyetini sergilemektedir. Bilim ve eğitime olan güveni ve inancı, başarıyı ve hatta mükemmelliği aramaktaki inadı, vasatlığı yerden yere vurması, kız kardeşinden bir kadın olarak beklentileri, parayı hor görmesi veya en azından bunu ifade etmesi dönemin başlıca politik ivmesini oluşturan bir Osmanlı modernizminin ve idealizminin tipik yansımaları olarak algılanabilir. Bu konum ve zihniyetteki bir insanın Huriye Hanım'ın temsil ettiği belirsizliğin ve muhtemelen gelenekçiliğin karşısında menfi bir tavır sergilemesi işten bile değildi.

Otoriter bir kimlik? Çekingen ve içine kapanık bir kişilik? İdealist bir modernist/pozitivist? Militarist bir politikacı? Dışlayıcı hatta mizantrop bir karakter? Bu soru ve savlar sanırız ilanihaye uzatılabilir. Hiçbirine de kesin bir cevap bulmak mümkün olmayacaktır. Ama en azından bu mektupları okuyarak, onları hissederek, onlarla oynayarak, "Paşa'nın öldürdüğü Bey"e biraz olsun yaklaşabiliriz. Yorum az çok serbesttir ve maksat yargılama olmadıktan sonra, o kadar da önemli değildir. ■

1. Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, İstanbul, 1970-1972.
2. Şükrü Hanioğlu, *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, İstanbul, 1989, s. 252-282. Burada aktarılan, Almanca keleme alınmış olan kısa bir özgeçmişin (s. 267-282) Ş. Hanioğlu tarafından Türkçeye tercümesi (s. 252-266) olduğundan, H. E. Cengiz tarafından yayımlanan Türkçe defterden çok daha az bilgi içermektedir.
3. Halil Erdoğan Cengiz, *Enver Paşa'nın Anıları (1881-1908)*, İstanbul, 1991.
4. *age*, s. 21-22.
5. *age*, s. 27.
6. Ş. S. Aydemir, *Enver Paşa...*, c. II, s. 426-427. Orhan Koloğlu'na göre Enver Bey 3 Ocak tarihinde kaymakamlıktan livalığa altı yıl birden kıdem verilerek terfi etmişti (O. Koloğlu, "Enver Paşa Efsanesi'ne Alman Katkısı - II. İslâm Dünyasını Alman Kültürü ile Harekete Geçirme ve Dr. Jaeckh", *Tarih ve Toplum*, 14/79 (Temmuz 1990), s. 56/56).
7. Örnek olarak: Ş. Hanioğlu (*Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, dönem: 1911-1913), H. E. Cengiz (*Enver Paşa'nın Anıları*, dönem: 1881-1908), Glen W. Swanson ("Enver Pasha: The Formative Years", *Middle Eastern Studies*, 16, 3 (1980), s. 193-199, dönem: 1902-1908), Hüsrev Hatemi ve Nil Sarı ("Enver Paşa'nın Apandisit Ameliyatı", *Tarih ve Toplum*, 4/22 (Ekim 1985), s. 281/65-283/67, dönem: 1913)... Bu saptamada bulunurken muhtemelen kendi kuyumuzu kazmaktayız: Enver'in Bey olmadan önce Efendilik dönemini muhakkak göz ardı etmişizdir...
8. "Enver Paşa", Reşad Ekrem Koçu (der.), *İstanbul Ansiklopedisi*, c. 9, İstanbul, 1968, s. 5134. *İstanbul Ansiklopedisi*'ndeki bu madde, İbrahim Alaeddin Gövsa'nın *Türk Meşhurları*'ndan aktarılmıştır. Süleyman Nazif'in bu nüktesi, I. Napolyon için III. Cumhuriyet entelektüellerinin tutumunu hatırlatmakta, hatta bundan esinlendiğini düşündürmektedir. Özellikle Pierre Larousse, meşhur ansiklopedisinin kendi yönetim ve yazımında hazırlanan ilk baskısında bu tutumun varabileceği en uç noktayı Napolyon'un biyografisini iki maddeye bölerek göstermişti: "Bonaparte" girişli ilk maddede 18 Brumaire'de ölmüş büyük bir Fransız generalinden bahsederken, "Napoléon" başlıklı ikincisinde 18 Brumaire'de doğmuş despot ve zalim bir imparatordan söz etmekteydi.
9. H. E. Cengiz, *Enver Paşa'nın Anıları...*, "Belgeler" arasında, sayfa numarası yok.
10. "İcat" kelimesinden burada kasıt sahte bir kimlik oluşturmak değil, en basit manada olmayan belgelere, izlere vücut (icat ile aynı kökten gelen bir kelime) vererek, olanları canlandırmak ve bir bakıma tekrar değerlendirmektir.
11. Ş. Hanioğlu, *Enver Paşa'nın Anıları...*; Masayuki Yamauchi, *The Green Crescent Under Red Star: Enver Pasha in Soviet Russia, 1919-1922*, Tokyo, Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa, 1991; Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam - Enver Paşa. Türkiye'den Türkistan'a*, İstanbul, Bağlam, 1995. Şevket Süreyya Aydemir de *Enver Paşa*'sında birçok mektuptan istifade etmekle birlikte kaynak belirtmemekte ve mektupların metnini sadeleştirmek uğruna değiştirebilmektedir.
12. Bkz. M. Yamauchi, *The Green Crescent...*, s. 2-3 ve *Hoşnut Olamamış Adam...*, s. 14-15.
13. Bu belgeleri bize vermiş olan Enver Paşa'nın kızı Sayın Mahpeyker Enver'e burada en derin teşekkürü bir borç telakki ederiz. Ayrıca Hasene Hanım ve Nâzım Bey ile ilgili birçok bilgiyi bize aktarmış olan kızları Sayın İffet Altin'e de sonsuz teşekkürlerimizi ifade etmek isteriz.
14. *Sic dixerit* Halil Berktay.
15. Edhem Eldem, "Quelques lettres d'Osman Hamdi Bey à son père lors de son séjour en Irak (1869-1870)", *Anatolia Moderna - Yeni Anadolu*, I/1, 1991), s. 115-136; "Osman Hamdi Bey'in Bağdad Vilâyeti'ndeki Görevi Sırasında Babası Edhem Paşa'ya Mektupları", Zeynep Rona (der.), *1. Osman Hamdi Bey Kongresi. Bildiriler*, İstanbul, Mimar Sinan Üniversitesi Yayınları, 1992, s. 65-98.
16. Türkçedeki "kendiliğinden oluş" veya "kendiliğindenlik" türü zorlama tercümelerine bu şekli tercih ediyoruz.
17. "Mektupların 'psycho-history' (Büyük adamların ruh durumlarını araştırmaya yönelik tarih araştırmaları) açısından önemli bir rolü bulunduğunu kabul etmek gerekiyor. Enver bunlarla, kendi yarattığı yalnızlığını, yaptıklarına destek olacak dostlar arayışını, vatanının içinde bulunduğu krizler dolayısıyla hiçbir zaman kurtulamadığı bunalım ve kararsızlıklarını, ülkeyi kurtarmak için Allah tarafından gönderildiği yolundaki inancını, çözümün Avrupa uygarlığını kabulden başka yerde bulunamayacağı görüşünü, barışı reddeden ve savaşı kurtuluş yolu sayan anlayışını, en yakın dostu saydığı Almanlar aracılığıyla Alman Gizli Haberalma Örgütlerine ulaştırmış olmaktadır." (Orhan Koloğlu, "Enver Paşa'nın Mektupları. Yayına Hazırlayan: M. Şükrü Hanioğlu (İstanbul: Der Yayınevi, 1989), 286 sayfa.", *Tarih ve Toplum*, 13/76 (Nisan 1990), s. 250/58).
18. Burada verdiğimiz Trablusgarp mektupları örneği sanırız bu düşüncelerimizi somutlaştırmaya elverişlidir. Harp şartları altında, yabancı bir lisanda, kimliği ve Enver Bey'le ilişkisi meçhul bir kadına yazılan bu mektuplardan çıkarılacak olan "psikanalitik" sonuçlar ne derecede güvenilir olabilir? Belirli bir konumda Enver Bey'in nasıl bir imaj vermek istediğini anlamaya çalışmak, bunu kendi bağlamı ve konjonktürü içinde değerlendirmek, elbette yararlı olacaktır. Fakat bu tür bir çalışmanın Enver Bey hakkında -özellikle özel hayatı ile ilgili- yeteri kadar bilgiye sahip olunamadığı bilinirken, kişiliğinin belirli bir dönem ve cephesinin ötesinde gerçek anlamda bir psiko-tarihe dönüşmesini ümit etmek sanırız yanlış olacaktır.
19. Huriye Hanım ile temasların Asım Bey'in tavassutuyla gerçekleşiyor olması ve Asım Bey'in aynı mektupta muhtemelen Enver'in eniştesi Nâzım Bey'in bir yakını olması hasebiyle (bkz. Belge IX, not 5), bu kadının da Nâzım Bey'in bir yakını veya akrabası olabileceğini düşündürmektedir. Fakat bu tahminlerin ötesine günümüz şimdilik mümkün değildir.

BELGELER

Mektupların aktarımında gerçek anlamda transkripsiyon kullanmamakla birlikte, belgelerin imlalarını mümkün olduğunca yansıtmaya çalıştık. Sözgelimi eksik veya kısaltılmış kısımlar köşeli parantez içinde verilmiş, bazı kelimelerdeki farklı yazım şekilleri (kardaş-kardeş gibi) korunmuştur.

BELGE I

Kardeşi Hasene Hanıma mektup

Kardaşım Hasene[1] Hânıma
Numero: 4[2]
Rûhum!

Kardaşını âdetâ ihyâ eden sevimli mektûblarından bir tâne de bu hafta aldım. Var ol iki gözüm.

Bu mektûbunda da başka bir lisân kullanmışsınız. O da "Ben iyi söz yazıyorum mu ki hoşunuza gidiyor?" cümlesiydi.

Bu nasıl söz kardaşım! Demek siz, yazdığınız şeyin güzelliğini anlayamadınız. Benim güzeldir, sâdedir, demekden başka bir türlü kıymet biçemediğim o sevimli sözlerinizi siz niçin böyle aşağı görüyorsunuz? Fakat yine neme lâzım. Çünki size öyle demek düşer. Siz yazınız da sizce ister iyi olsun, ister olmasın. Onu ancak ben bilirim. Bunun üzerine "Mektûbunuzu eksik etmeyiniz" yollu ricâmı

tekrârdan sonra mektûbuma nihâyet veriyorum, cânım!...

Salı, Temmuz, 17, 317[3]
Erkân-ı harb nâmzedi[4]
Kardaşın
Enver

1. Hasene Hanım (1887-1963), Enver Paşa'nın en büyük kız kardeşiydi.
2. Mektupların numaralanması devamlı yazışan insanlar arasında o dönemde sıkça kullanılan bir âdetti. Amaç her şeyden önce mektupların devamlılığını ve varıp varmadıklarını sorup teyit etmekte kolay bir referans verebilmekti. Enver Bey'in buradaki mektuplarından ancak ilk ikisi numaralanmıştır.
3. 30 Temmuz 1901.
4. Manastır Askeri İdadisi'ni bitiren Enver Bey, mektubun yazıldığı tarihte İstanbul'da Harbiye Mektebi'nde okumaktaydı. Erkân-ı harp nâmzedi yani kurmay adayı olması ise, üçüncü sınıftaki başarısının neticesiydi. Bu gelişmeyi kendi anılarında şu şekilde nakletmektedir: "İkinci seneye on yedincilikle geçdim. Üçüncü senede on ikinci olmuşdum. Mekteb-i Harbiyye'yi ikmâlde dördüncü oldum. Fakat üç sene mecmû' notlarına göre olan tertîbde dokuzuncu olmuşdum. Bu sûretle erkân-ı harb nâmzedi tefrîk edilen kırk beş talebe arasında ben de bulunuyordum" (H. E. Cengiz, *Enver Paşa'nın Anıları*, s. 37). 23 Kasım 1902'de ise bu okuldan mezun olacaktır. (Ş. S. Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, c. 1, 1860-1908, İstanbul, 1970, s. 252-257).

BELGE II

Babası Ahmed Bey'e mektup

Numero 13
Pîşgâh-ı velî-ün-ni'amîye
Bey Babacığım![1]

Son mektûbunuz da şeref-bahş oldu. Takdîm etdiğim eşyânın vusûlunu iş'âr buyuruyor. Memnûniyetinizi de ilâve ediyorsunuz. Binâenaleyh bütün âmâli, bütü[n] ârzûsu ebeveyninin memnûniyetini celb etmek, rızâsını istihsâl eylemekden ibâret olan benim gibi bir köleniz bu vazîfesini îfâya, bir dereceye kadar, muvaffakiyetinden dolayı ne kadar memnûn olacağını, sevineceğini artık siz takdîr buyurunuz.

Bey Baba! Hasene ile Nûrî'ye[2] mahsûs iki mektûb da melfûfdur. Kardaşım Hasene'ye cevâbın geçikmesinden dolayı kusûrıma bakmasın. Çünki ikinci imtihânımız yakında başlayacak. Derslerime çalışıyorum.[3] Nûrî'nin sarı nişânına da ayrıca memnûn oldum.[4] İşte kendisi böyle gayret eder, çalışırsa, ben de büyük bir kardaşın gayretli, çalışkan bir kardaşı için yapması lâzım gelen husûsâtın hepsini yaparım. Yalnız kendisi gayret etsin.

Bey Babacığım! Bu Cuma amûcam Hâfız Efendi'ye[5] gitdim. Size arz-ı ihtirâm eylediğini yazmamı söyledi. Selâmlardan dolayı çok memnûn oldu. Biraz da Uzunçarşı'ya uğradım. Oradaki amûcalarınız[6] da kezâ. Hem de Behlül Efendi'yi de gördüm. Size çok selâm ediyor. Mektûb gönderecekmiş. Hulûsî Bey'e; Selânik'de olmak üzere dört ay tebdîl-i havânın buraca tensîb edildiğini haber aldım.[7] Kâğıdın yalnız Serasker Paşa'ya mûcibe[8] gitmesi kalmış.

Bâkî bekâ-yı saâdetinizle â'ilemizin saâdetine duâ ederek susuyorum.

Annemin ellerinden kardaşlarımın gözlerinden öperim.

Kâmil'e[9] istenen fesi göndereceğim fakat genişliğinin ve uzunluğunun ne kadar olacağını bildirmeniz lâzım. Mediha'ya[10] güzel bir oyuncak göndereceğim.

Salı, 19, Haziran, 318[11]
Erkân-ı harb nâmzedi
Sâdık oğlunuz
Enver

1. Enver Paşa'nın babası Hacı Ahmed Bey (1860-1947, sonradan Paşa) Manastır'da nafıa kondüktörü (fen memuru) olarak görev yapmaktaydı. Ailenin muhtemel Gagavuz kökleri ve Kırım'dan Kilya'ya, Kilya'dan Abana'ya uzanan göçleri hakkında bkz. Şevket Süreyya Aydemir, "Halil Paşa'nın Hatıraları", *Akşam*, Ekim-Kasım 1967; Enver Paşa, s. 240-248.
2. Nuri Bey (1889-1949, sonradan Paşa) Enver Paşa'nın en büyük erkek kardeşiydi.
3. "Erkân-ı harb nâmzed sınıflarında, artık, bütün bütün derslerime dalmışdım." (H. E. Cengiz, *Enver Paşa'nın Anıları*, s. 38.
4. Kardeşi Nuri Bey o tarihte 13 yaşında olduğuna göre, okulda aldığı bir mükâfattan söz ediyor olması gerekir.
5. Kendinden bir yaş küçük olan ve hafızlıkla ilişkisi olmayan Halil Bey (sonradan Halil Paşa [Kut], 1882-1957) haricinde Enver Bey'in Fuzulî ve Halim adında iki amcası daha mevcut olmakla beraber, bu kişilerle ilgili bilgimiz olmadığından, burada kimin kastedildiğini anlamak mümkün gözükmemektedir. Bir başka ihtimal de, söz konusu kişinin kendi amcası değil, babasının amcası Çolak Hafız İbrahim Efendi olmasıdır. Hafız lakabının kuvvetlendirdiği bu olasılık diğer taraftan sonraki satırdaki "Oradaki amûcalarınız da kezâ!" ibaresiyle çelişmektedir, zira Hacı Ahmed Bey'in İbrahim Efendi'den başka bilinen tek amcası Ali Efendi adında bir kişidir (Ş. S. Aydemir, *Enver Paşa*, c. I, s. 579).
6. Çolak Hâfız İbrahim ve Ali Efendiler olması gerekir (*ay*). Uzunçarşı'da bulunmaları ticaretle uğraştıklarına dair bir emare olarak algılanabilir.
7. Bahsi geçen Behlül Efendi'nin kim olduğu meçhuldür. Hulusî Bey'in ise 5 Teşrîn-i sanî 1318 tarihli mektupta sözü geçen sanayi müdürü Hulusî Bey olması muhtemeldir.
8. Tasdike. Dönemin seraskeri Mehmed Rıza Paşa'dır (Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hânedanlar. Türkiye (1074-1990)*, c. 2, Ankara, Kültür Bakanlığı, 1989, s. 985).
9. Kâmil Bey (1898-1964), Enver Bey'in küçük kardeşidir. Kendi ölümünden sonra eşi Naciye Sultan ile evlenecektir.
10. Mediha Hanım (1894-196?), Enver Bey'in kız kardeşlerinden olup, 1917'de Kâzım Orbay (1887-1964) ile evlenecektir.
11. 2 Temmuz 1902. Bu tarih aslında salı gününe değil, çarşamba gününe rastlamaktadır. Bir günlük farkın dikkatsizlikten kaynaklandığını düşünmek gerekir.

BELGE III

Kardeşi Hasene Hanıma mektup

İçerideki zarfı kapayıb Tâhir Bey'e[1] veriniz.
Nûr-ı aynım[2]
İki gözüm!

Ufak, güzel mektûbun geldi, çok sevindim. Çalışkanlığına, bunda yazılı sözler de şâhid. Âferîn! kardaşım. Şöyle işte birinci olmağı gözüne kesdir de. Ona göre çabala. Eğer böyle dâ'imâ yüksekleri düşünerek çalışırsan sen de büyürsün. Yoksa tenbelleri, çalışmayanları görerek ve: "Eh! işte bunlardan biraz ziyâde biliyorum ya! Yetişir." diyerek onlarla boy ölçüşmeğe kalkışırsan gitdikce aşağılar, sonunda bunların yerine geçersin.

Ha! Mektûbunda bir şey gözüme çarpdı. O da "İmtihân bitiyor. Artık çalışacak bir şey yok" sözüdür. Ne demek? Yoksa önce yazdığım mektûbları dikkatle okumayıb atıveriyor musun [?] Tekrâr ediyorum. Yalnız imtihân olmak için çalışma. Okuyacağın her sözün işine yaramasını düşün. İşte bundan anlamalısın ki her vakit çalışmak; fakat ileride adam olmak için çalışmak gerekdir. Bunun için yine kitâblarını elden bırakma onları oku tekrâr oku. Bununla berâber resim yapmak da çalışmak demekdir. Bunun için sana istediğin resimli kitâbı göndereceğim. Bir de daha nen yoksa onları da yaz. Fakat her mektûbumda yazmakdan kendimi alamayacağım bir sözü tekrâr etmek isterim. O da: "Dâ'imâ fenâ arkadaşlardan çekin, daha doğrusu kimseyi arkadaş tutma; en iyisi canın sıkılınca kitâb oku, resim yap, gezmek istersen, Kâmil'i berâber al, gez Sözün kısası, yalnız kardeşlerin, kitâbların, resimlerin senin için en nâmûslu, en doğru arkadaşlardır. Bunlardan dâ'imâ iyilik görürsün." Anladın mı? Kardeşim! Bu sözlerim kulağında küpe olsun. Artık iki gözlerinden öper, mektûbunu beklerim.

Fî 22 Teşrîn-i evvel sene 318[3]
Kardeşin
Enver

1. Muhtemelen Enver'in devam ettiği Manastır Rüşdiyesi'nde coğrafya ve hendese muallimi ve sonra da müdür olan ve daha sonra Selanik Rüşdiyesi müdürü olarak Osmanlı Hürriyet Cemiyeti kurucuları arasında yer alıp Enver'in katılmasında önemli rol oynayan Bursalı Tahir Bey (1861-1926). Kendisi daha sonra Bursa mebusu olacak ve *Osmanlı Mü'ellifleri* (1915-1924) isimli eseri kaleme alacaktır (H. E. Cengiz, *Enver Paşa'nın Anıları...*, s. 58; "Mehmed Tahir (Bursalı)", *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, İstanbul, Dergâh Yayınları, c. 6, s. 222). Bu mektupta sözü edilen kişi gerçekten oysa, Enver ile ilişkilerinde henüz Cemiyet ile ilgili bir bağlantı olmadığı da kesindir.
2. 15 yaşındaki kız kardeşi Hasene Hanım'a hitaben yazılmıştır.
3. 4 Kasım 1902.

Bir yabancı kartpostalda Harbiye Nazırı Enver Paşa.

BELGE IV

Babası Ahmed Bey'e mektup

Fî 5 Teşrîn-i sânî sene 318[1]
Mahdûmunuz
Enver bin Ahmed
Sevgili Bey Babacığım!

Takrîben, mektûb göndermeyeli iki hafta oluyor. İhtimâl sıkıldınız. Merâk etdiniz. Fakat ne yapayım telegrafla arz etdiğim netâyici[2] bekleyib tebşîr etmek[3] mülâhazası gecikmenin en birinci sebebi oldu. Mamâfih kusûrumun afv edileceğine kat'îyyen ümîdvârım. Bey babacığım! Terfî-i âlîniz hakkında Nâzır Paşa'ya,[4] Nûrî Bey'in[5] tavsiyesiyle sûret-i mürâcaatımı ve Nâzır Paşa'nın işi terfî' husûsatiyle iştigâl eden sanâyi müdîri Hulûsî Bey'e havâle etdiğini evvelce bildirmişdim. Geçen gün mûmâileyhi gördüm. Kendileri şimdilik Manastır Vilâyeti birinci sınıf kondüktörlığına terfi' edildiğinizi söylediler. Ve terfî'i mübeyyin irâde-i aliyye[nin] mûcibden bir hafta kadar evvel çıkmış olduğunu da ilâve etdiler. İhtimâl bu hafta Vilâyete gitmişdir.

Tabî'î bunun üzerine bendeniz Nûrî Bey'e teşekküre gitdim. Kendileri: "O!... Bu pek az. Mamâfih Nâzır Paşa'ya teşekküre gitdiğim vakit İstanbul'a, hiç olmazsa yakın bir mahalle naklini de is-

Enver Paşa

tirhâm edeceğim... Cânım! Peder de nereden bu mesleği intihâb etmiş... En ziyâde büyüse ne olacak? -Vilâyet baş mühendisi...- Ne ise İnşa[lla]h böyle tedrîcen o da olur." dediler. Her hâlde ileride daha büyük iyilikleri muhtemeldir. Ve dâ'imâ [gerek] annem gerekse bendeniz hakkında fevkelâde hüsn-i teveccüh ibrâz ediyorlar. Her hâlde bendeniz veya annem tarafımdan götürülüb takdîm edilmek üzere bir teşekkürnâme göndermeniz îcâb eder sanırım.

Bendenize gelince, henüz numerolarımız[6] okunmadı. Fakat Pazar akşamı Erkân-ı harb binbaşılarından muhârebât-ı meşhûre[7] muallimimize yolda tesâdüf etdim. Ale'l-usûl[8] selâm verdim. Bu sırada mûmâileyh "Enver Efendi duydunuz mu?" dedi. Bendeniz "Neyi Efendim" diyerek izhâr-ı taaccüb edince[9] "Sınıfın birincisi oldunuz tebrîk ederim" dedi.[10] Bunun üzerine bendeniz de telegrafı çekdim. Pazar ertesi günü tesâdüf etdiğim hocamızın tebrîk etmesi arkadaşların da buna iştirâki artık şübheye mahal bırakmıyor. Eh!... Cenâb-ı Hakk'a hamd olsun gönlümüze göre veriyor. Saâdetinize duâ ile susuyorum Bey Babacığım.

1. 18 Kasım 1902.
2. Neticeleri. Kastedilen mezuniyet imtihanlarının sonuçlarıdır. Enver Bey bu mektubun tarihinden beş gün sonra Mekteb-i Harbiye'den mezun olacaktır (bkz. Belge I, not 4).
3. Müjdelemek.
4. Muhtemelen Hacı Ahmed Bey'in işi dolayısıyla Ticaret ve Nafıa Nazırı Mustafa Zihni Paşa (Y. Öztuna, *Devletler ve Hânedanlar*..., c. 2, s. 1061).
5. Meçhuldür.
6. Notlarımız, yani imtihan sonuçlarımız.
7. Meşhur savaşlar.
8. Usule göre, usulden olarak.
9. Şaşkınlık gösterince.
10. Aydemir'e göre Enver Bey okulu beşincilikle bitirmişti (*Enver Paşa*, c. I, s. 257). Kendi anılarında ise sınıf birinciliğini teyit etmekle birlikte, son üç senenin ortalamasına göre ikinci olduğunu yazmaktadır: "Ben sınıfın birincisi olmuşdum. Hakka hamd etdim. Nihâyet üç sene numaraları mecmû'ına göre olan tertîbde, tefrîk edilen on iki erkân-ı harb arkadaşın ikincisi olarak Üçüncü Ordu'ya ta'yin oldum" (H. E. Cengiz, *Enver Paşa'nın Anıları*, s. 44). Bu mektupta aldığı tebrikleri anılarında farklı anlatmaktadır: "Herkes, imtihândan çıkdıkça, hocalarının mazhar-ı iltifâtı olduğunu ve iyi numara aldığını söylüyordu. Ben, hocalarımın açıkça mazhar-ı iltifâtı olmadığım gibi, hasbe'l-beşeriyye, ba'zı hatâlar da yapmışdım." (*ay*, s. 43-44)

BELGE V

Telegrafname

Kırçova,[1] 5 Teşrin-i sânî sene 318[2]

Manastırda Kondüktör Ahmed Bey'in hânesine

Enverin hamd olsun birincilikle geçdiğini benim de terfi' etdiğimi tebşîr ederim.

Pederiniz Ahmed

1. "Kırçova (Kroutchévo): Manastır vilâyet ve sancağında ve Manastır'ın 70 kilometre kadar şimâl-i garbîsinde ve (Vardar'a) tâbi' (Triska) nehri mecrâsının yukarısında dağlara muhât bir ovanın kenârında kazâ merkezi bir kasaba olub, 3899 ahâlîsi [...] vardır." (Şemseddin Sâmî [Frascheri], *Kamûsü'l A'lâm*, c. V, İstanbul, Mihran, 1314, s. 3610)
2. 18 Kasım 1902.

BELGE VI

Babası Ahmed Bey'e ve annesi Ayşe Hanım'a mektup

Pîşgâh-ı mün'imânelerine

Sevgili Bey Babacığım;

Fî 10 Mart sene 320[1] tâ'rîhli inâyetnâmenizi, dün aldım. Çok sevindim, Hakk'a hamd etdim, sağlığınıza duâhân oldum. Fevkalhadd müteşekkirim. Birlikde bulunarak bu sûretle her husûsda size muâvenetle evlâdlığımı göstermeği son derecede dilemekde olduğumdan süvârî vazîfesini orada îfâya gelmek isteyeceğim. Şu kadar ki; daha evvelce bu vazîfenin Serez'de îfâsını istirhâm yolunda verdiğim istid'â muâmelede bulunduğundan -tabiî mümkün olamayacağını zann etdiğim- şu husûsun neticelenmesine muntazır olacağım. Vâkıâ istîzânsız şu sûretle bir hareketim sizi biraz üzecekse de maksad-ı âcizânem zât-ı münimânelerince de âşikâr bulunduğundan her hâlde bu büyük kusûrumun da afv edileceğine ümîdvârım. Evin idâresinin

her hâlde muntazam gidişine çok seviniyorum. İnşa[lla]h yakında borclarımız ödenir de genişler; ferahlarız. Emîn olunuz ki bu husûsda en ziyâde düşündüğüm şu keyfiyetdir. Mediha'nın başına teessüfüm kadar Nûrî'ye de acındım. İnşa[lla]h evvelki yakında iyi olur diğeri de tekrâr etmez. Selâmları henüz mahalline teblîğ edemedim. Baş mühendis Bey Efendi[2] ile Mâlik, Şevket Efendilere arz-ı ihtirâm eylerim. Mâlî [?] kâtib, Ahmed Efendilerle -ismini unutdum sizin kâtib muâvinine de çok selâm ederim. Çomti[3] Efendi'ye hürmet-i mahsûsamı arza tavassut buyurmanızı ve kendilerine ayrıca mektûb yazacağımı bildirmenizi temennî eylerim. Bu posta ile de bir lira takdîm ediyorum. Bâkî hüsn-ü teveccühâtınızla sağlığınızın devam [etmesini dilerim] Bey babacığım.

Fî 16 Mart sene 320[4]
Koçan[5]
Oğlunuz
Enver [bin] Ahmed

Güzel Anneciğim;[6]

Kâğıdınızı alamaz oldum. Bey babamın mektûblarında selâmınızı gördükce fevkalhadd sevinmekdeyim. İnşa[lla]h yakında bu sûretle uzayan hasretliğe bir nihâyet vereceğiz. İşte gelib elinizi öpdüğüm zamân ne kadar sevineceğimi düşünüyorum da bununla artık günleri saya, saya tüketemiyorum. A[lla]h vere de başka bir şey mâni' olmasa; eğer düşünemediğim bir şey çıkar da beni bu şerefden alıkorsa çok kederleneceğim tabiîdir. Yalnız nasıl olur ise olsun bir defa gelib hayır duânızı almak isteyeceğim. Artık sizden yalnız duâ bekleyerek susuyorum. İfâkat ninemiz Hânım Efendi'ye[7] arz-ı ihtirâm eyler, ve Hasene Hânımla Nûrî, Mediha, Kâmil'in gözlerinden öperim, Anneciğim.

Fî 16 Mart sene 320
Oğlunuz
Enver bin Ahmed

1. 23 Mart 1904.
2. Nafıa ser mühendisi Abdurrahman Nâfiz Efendi olabilir (*1325 Sene-i Hicriyesine Mahsus Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, İstanbul, Ahmed İhsan, 1322, s. 952).
3. Okunuşu şüpheli.
4. 29 Mart 1904.
5. "Koçana: Kosova vilâyetinin Üsküb ya'nî merkez sancağında ve Üsküb'ün 80 kilometre şarkında olarak (Birgalniçee) nehrine tâbi' bir çayın üzerinde vâsi' bir ovanın kenârında olarak dağ eteğinde kazâ merkezi bir kasaba olub, 2500 ahâlisi [...] vardır." (Şemseddin Sâmî [Frascheri], *Kamûsü'l A'lâm*, c. V, İstanbul, Mihran, 1314, s. 3715). Mezuniyetinden sonra, Aralık 1902-Ocak 1903'te Enver Selanik üzerinden Manastır'daki ordu merkezine tayin edilerek, altıncı batarya kumandasıyla görevlendirilmişti. Eylül 1319'de (1903) ise, kendi ısrarı ile Koçana'da piyade yirminci alayın birinci taburuna sekiz aylık bir görevle tayin edilmişti. Dolayısıyla 1902 tarihli son mektubu ile bu mektubu arasındaki sessizlik, Manastır'da ailesinin yanında bulunmasından kaynaklanmaktadır. Hatıratında Koçana'da geçirdiği aylar ile ilgili olarak şu sözler yer almaktadır: "[...] ebeveynimden ayrı olmakla berâber, buradaki hayâtımdan bayağı mahzûz oluyordum." (H. E. Cengiz, *Enver Paşa'nın Anıları...*, s. 44-49).
6. Annesi Ayşe Hanım.
7. Annesine hitaben yazdığı kısımda yer alan bu kişinin annesinin annesi olması ihtimal dahilindedir.

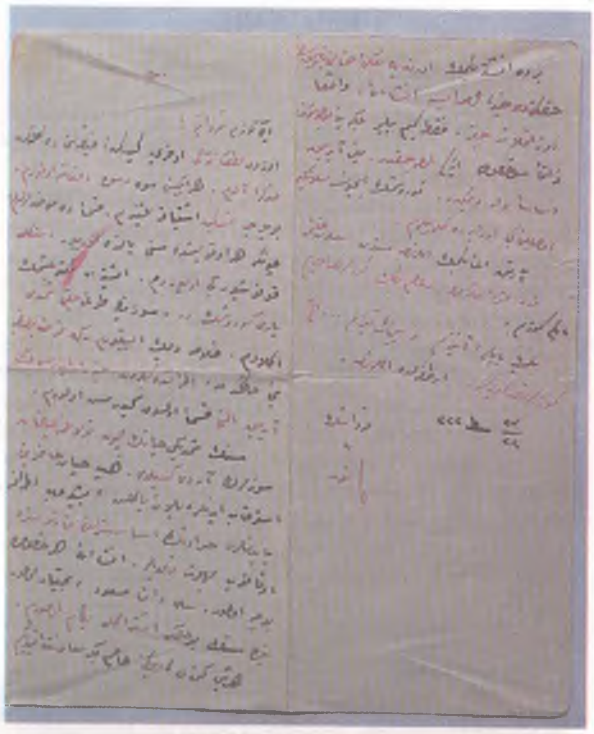

Belge IX, 12-13 Mart 1907.

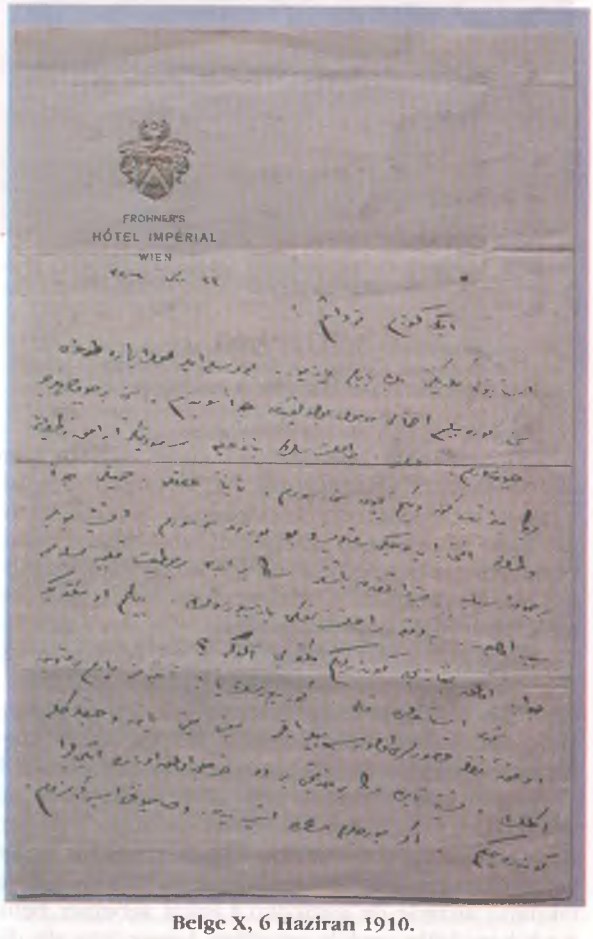

Belge X, 6 Haziran 1910.

BELGE VII

Kardeşi Hasene Hanım'a mektup

Kardeşin Manastır[1]
Enver Fî 10 Mayıs sene 322[2]

Güzel kardaşcığım!

Mektûbunu aldım. Seve, seve okudum. Merakdan da kurtuldum. Seni sevenler ve düşünenler hep gelmeni bekliyor. Hele görüşme zamânı yaklaşdıkca sabırsızlığın da artacağı tabiîdir değil mi? Her ne ise yine biraz sabr ederiz. İşini bitir de öyle gel.

İstediğin parayı, fakat biraz noksân olmak üzere, gönderiyorum - ki o da 4 liradır. Yetmezse artık oradan bul da; sonra îcâbına bakarız. Saraylı Hânım Efendi hemşîreme mukâbele olmak üzere onun gömlekleri gönderdiği gibi parayı gönderecekdim. Fakat sonra hediyenin arkasına kesib bizi de gömleksiz bırakacağını düşünerek o fikirden vaz geçdim. Artık mini, minilerin[3] gözlerinden öperek susuyorum buradakilerin hepsi hepinize selâm ediyor.

1. Koçana'daki vazifesinden sonra, Nisan 1320'de (Nisan-Mayıs 1904), Enver Üsküb'deki on altıncı süvari alayına tayin edilmiş, altı ay kadar sonra da İştib'de alaya iltihak edip, iki ay görev yaptıktan sonra Aralık 1904 civarında tekrar Manastır'a dönmüştür. Burada o sırada yeni oluşturulmuş olan Manastır Mıntıka-i Askeriyesi Ohri, Kırçova Mıntıkaları Müfettişliği'ne tayin edilmiş, 24 Şubat 1321'de (9 Mart 1906) kolağası rütbesini kazanmıştır. Bu vazifesinde, özellikle 1322 (1906) senesi boyunca birçok çatışmaya katılmıştır. Örnek olarak, bu mektubun yazımından kısa bir süre önce, mart ayında Morihova'da, nisanda Demirhisar'ın Delmefçe köyü civarında ve Disolay'da, 4 Mayıs'ta ise gene Disolay'da Bulgar çeteleriyle çatışmış, hatta nisandaki Disolay müsademesinde "sağ kaynağından" yaralanmıştı. (H. E. Cengiz, *Enver Paşa'nın Anıları*..., s. 49-54).
2. 23 Mayıs 1906.
3. Anlaşılan bu tarihte Hasene Hanım Nâzım Bey'le evlenmiştir ve Enver "mini miniler"den Nâzım Bey'in ilk evliliğinden olan çocuklarını kast etmektedir. Nâzım Bey, Hasene Hanım'la evliliğinden önce iki kere evlenmiş, bu evliliklerin ilkinden Melahat ve Saib adında iki çocuğu, ikincisinden ise Saadet ve Nejad adında iki çocuğu vardı (Ayrıca bkz. Belge 8, not 3).

BELGE VIII

Kardeşi Hasene Hanım'a mektup

İki gözüm kardaşcığım!

Görüşemeden Manastır'dan gitdin. Gitdin ama aklımı da berâber götürdün. Ne ise!.. Sen mes'ûd, râhat ol da bu da benim için hîçdir. Senden ayrılığın bana ne kadar te'sîr etdiğini tabiî bilirsin. Artık bunu bunun bende hâsıl etdiği tahavvülâtı,[1] garîbliği yazmayacağım. Çünki seni de müte'essir etmekden başka bir şeye yaramaz.

Yirmi gün kadar dağlarda kelime-i şehâdetin işidilmediği köylerde dolaşdıkdan sonra Manastır'a döndüm. Böylece Ramazânın yarısını da geçirdim. Hele dolaşmamız boşa çıkmadı. Bir kaç vatan düşmanını tepeledik. Hamd olsun bize bir şey olmadı.[2]

Benim tarz-ı hayâtım hep ayni. Fakat sizde ne var? Lutfen yaz da ben de saâdetine iştirâk edeyim. Kâmil ne yapıyor? Hulâsa bu kâğıdı alınca bir şeyler yaz da biraz müteselli olayım. Nâzım Bey Efendi'ye takdîm-i arîzede de gecikdim.[3] Fakat sebebler belli. Artık beni îcâbı vechile müdâfaa, benim için afv dile. Bâkî Enişte Beyimin elinden, küçük beylerin ve senin Kâmil'in gözlerinden öperek susuyorum.

Fî 17/18 Teşrîn-i evvel sene 322[4]
Kardaşın
Enver

1. Değişimleri. Burada belki de tehevvülât (korkular) yazılmak istenmiş olabilir.
2. "13 Teşrîn-i evvel 322 târihinde Podimerçe - Sultanyanı kulübeleri yolu civârında, taşlıklı ormanda, büyük bir Rum çetesiyle müsâdeme edildi. Gece sâat ikide Papadya kulübelerinden hareket etmiş olan müfreze, gündüz sâat yediye kadar mütemâdiyen yürüdükden sonra, müsâdemeye tutuşdu. Taşlıkda ihâta olunan on iki kişilik bir Yunan çetesiydi. Bu sırada civârda bulunan diğer çeteler de bizi ihâta edoyordu. Fakat ihâta olunan çetenin, derhâl hücûm edilerek, mahv edilişi; dîğerlerini tevakkufa mecbûr etmiş ve sonra üzerlerine vukû' bulan ta'arruz, ric'ate mecbûr etmişdi. Bu müsâdemede Kalkandelenli nefer Oruc şehîd oldu ve Podimerçe civârındaki tepeye defnedildi. Ayrıca üç de yaralı vardı" (H. E. Cengiz, *Enver Paşa'nın Anıları*..., s. 53).
3. Nâzım Bey, Hasene Hanım'ın ikinci kocasıdır. Hasene Hanım, Nâzım Bey'le evlenmeden önce 15 yaşındayken (takriben 1903) kendinden otuz yaş büyük biriyle evlenmişti. Çiçek hastalığına yakalandığı için kocası onu boşamıştı. Nâzım Bey ile ne zaman evlendiği belli olmamakla beraber, Enver'in belge VII'de annesi vasıtasıyla selam yollamasından ve belge VIII'de ilk defa "mini miniler"den (Nâzım Bey'in çocukları) bahsetmesinden, bu belgelerin tarihleri olan 29 Mart 1904 ile 23 Mayıs 1906 arasında, kısacası 1905 civarında olduğu tahmin edilebilir. Ayrıca Nâzım Bey'in Hasene Hanım'la evlenirken bir önceki eşi İffet Hanım'dan ayrılmış olmakla beraber, boşanmamış olduğu söylenmektedir. Enver'in enîstesi Nâzım Bey bu tarihlerde miralay rütbesiyle Selanik Merkez Kumandanı ve yaver-i şehinşahi idi (H. E. Cengiz, *Enver Paşa'nın Anıları*..., s. 58). Kardeşine mektuplarında enîstesine karşı ifade ettiği saygının da bu anlamda ast-üst ilişkilerinden de kaynaklandığı muhtemeldir. Enver ile Nâzım Beylerin arası 1324 (1908) Mayısından itibaren bozulacaktır. Bu tarihten itibaren Nâzım Bey anlattıklarıyla ve maaşına aldığı zamlarla şüpheleri üzerine çekmeye başlamıştı. Cemiyet onun İstanbul'a dönmeye mecbur edilmesine, aksi takdirde de öldürülmesine karar vermişti. Enver bu olayların içindeydi, hatta suikastin gerçekleştiği gece enîstesinin evinde bulunuyordu. Suikastte Nâzım Bey bacağından yaralanmış, sonra da İstanbul'a dönmüştü. (Bkz. H. E. Cengiz, *Enver Paşa'nın Anıları*..., s. 79-86). Hasene Hanım'ın Nâzım Bey'den İffet [Altin] ve Faruk [Kenc] (1910) adında iki çocuğu olmuştur.
4. 30-31 Ekim 1906. 31 Ağustos 1322'de (13 Eylül 1906) "fevkalade olarak" binbaşılığa terfi ettirilmiştir.

BELGE IX

Kardeşi Hasene Hanım'a mektup

İki gözüm kardaşım;

Uzun lutuf-nâmeni Ohri'ye[1] giderken; kısasını geldikden sonra aldım. Her ikisini seve, seve defâtle okudum. Böylece teskîn-i iştiyâka yeltendim. Kısmen de muvaffak oldum. Çünki her okuyuşumda seni yanımda görüyor, seninle konuşuyor gibi oluyordum. İşte: "Mektûblaşmak yarı görüşmekdir" sözünün doğruluğunu şimdi anladım. Hulâsa demek istiyorum ki fırsat buldukca beni hâlinden, etrâfındakilerden haberdâr edersen ayrılık elemini kısmen olsun gidermiş olurum.

Senin şimdiki hayâtın için kulağıma çalınan sözlerin ardı kesildi. Hep hayât-ı hâzırını istirkâb[2] edenler, yalan yanlış işidib etrâfa yaydıkları havâdisin esâssızlığı karşısında utanıb mehbût[3] kaldılar. İnşa[lla]h her husûsda böyle olur. Sen dâ'imâ mes'ûd, bahtiyâr olur ben de senin bu hâline iştirâkle bekâm[4] olurum.

Her şey güzel; yalnız Âsım Bey'e[5] mu'âvenet etmediğim hakkındaki sözlerin zâten zihnimi hırpalayan düşüncemi karışdırdı. Beni müte'essir etdi. A kardaş! Bu sene üç maâşımın tedâhülde[6] kaldığını bilsen emînim ki bu derece mu'âheze[7] etmezsin. Ben hîç Âsım Bey'e onların yük olmasını ister miyim [?]. Zâten Selânik'e göndermemek isteyişimin asıl sebebi de bu düşünceler değil miydi? Beni pek a'lâ bilirsin. Kendime beş para sarf etmiyorum. Böylece borcumuzun bir kısmını imhâ edebilmişdim. Şimdi ise yenileri oldu. İnşa[lla]h bunlar da beş, altı ay içinde biter. İşte hep düşüncem saâdet-i şahsiyyemden ziyâde umûmuzun saâdetini te'mîn olduğundan böyle harekete mecbûrum. Burada dağınık olan borclar[ım?] beni şaşırtdı. Hele bu maâşların çıkmaması hesâbımı karma karışık etdi. Bununla berâber, İnşa[lla]h, ilk maâşdan Âsım Bey'e dört lira göndereceğim.[8]

Gelelim Hûriye Hânım'a: Artık kendilerine merbûtiyetim[9] kâbil-i zevâl değildir.[10] Hasbe'z-zarûre[11] kendileri hakkında bir şey yapamıyorum. Binâenaleyh bu hâbda Âsım Bey'in himmetine arz-ı iftikâr[12] ediyorum. O nasıl yetişdirirse öyle kabûl edeceğim. Yalnız te'mîn-i saâdetimiz için efkârımızın ittihâdı, tabîatiyle, muktezîdir değil mi? Bunu ise Âsım Bey bilir. Ben de dilim döndüğü kadar anlatmış idim. Sen de söyle. Böylece Âsım Bey Hûriye Hânım'a yazsın îcâb eden husûsâtı şimdiden alışdırsın. Hissiyâtını bana karşı, bende bulacağı hissiyâtla kâbil-i tevfîk[13] sûretde beslesin. Birleşmemiz keyfiyetine gelince: Ben bunda aceleden vaz geçdim. Hakîkaten şu borcu ödeyib biz de kendimizi toplayalım. Ondan sonra her şey kolaydır. Hem böylece Hûriye Hânım da kâmil bir â'ile re'isesi için muktezî[14] malûmâtı edinir, noksânını ikmâl eder. Hulâsa; iyi bir ev kadını olur, İnşa[lla]h öylece de mes'ûd bahtiyâr bir â'ile re'isesi olarak gelecek sonbahâra doğru teşrîf eder olmaz mı? Kardaşım. Eğer senin de bir diyeceğin varsa yaz. Doğrusu artık, o zamânı intizâren ben bir şey düşünmemeğe çalışacağım. Zâten memlekete hizmet de şimdilik bunu îcâb etdiriyor.[15]

Bir de Enişte Bey'imin Edirne'ye nakli ihtimâlini yazıyorsun hakkınızda hayırlı olur ise İnşa[lla]h. Vâkı'a uzaklaşacağız. Fakat kim bilir belki yine buluşuruz. Zâten şu husûs er geç olacakdır. Ya'nî ayrılık esâsen var demekdir. Görüşmek içinse Selânik'e olduğu gibi oraya da gelebilirim.

Artık ağabeyimin ellerinden senden Saâdet Hânım'a[16] kadar kardaşlarımın ve Âsım Bey'in gözlerinden öperim iki gözüm.

Bey babam, Annem ve Büyük annem ... ilh gözlerinden öperler. Ertuğrul[17] da ellerinden.

27/28 Şubat 322[18]

Kardaşın

Enver

Enver Paşa'nın kardeşine imzaladığı bir fotoğrafı.

1. "Ohri (Ochrida yâhûd Okhrida) Arnavudluk'da Manastır vilâyet ve sancağına tâbi' kazâ merkezi bir kasaba olub, hem nâmı olan büyük gölün şark-ı şimâlî sâhilinde ve Manastırın 52 kilometre garbında vâki'dir. Kasaba gölün içine girmiş bir tepenin eteklerinde vâki' olub, tepenin üzerinde bir eski kal'e bulunur. 16000 ahâlîsi [...] vardır." (Ş. Sâmî, *Kâmûsü'l A'lâm*, c. 2, s. 1066) Manastır'daki görevinin tanımında yeni oluşturulmuş olan Manastır Mıntıka-i Askeriyesi Ohri, Kırçova Mıntıkaları Müfettişliği de bulunmaktaydı (H. E. Cengiz, *Enver Paşa'nın Anıları...*, s. 51).
2. Rakip görme, çekememe.
3. Dehşete kapılmış.
4. Memnun.
5. Bu mektupta uzun uzun bahsi geçen Âsım Bey'in kim olduğunu tespit edemedik. Fakat Hasene Hanım'ın ona arka çıkmasından ve Enver'in mektubunun sonunda onu ailesine dahil ederek selamlamasından, Nâzım Bey'in bir akrabası, hattâ kardeşi olduğunu düşünmek mümkündür.
6. Gecikmiş, ödenmemiş.
7. Azarlama.
8. 1908 öncesinde ordu mensuplarının başlıca şikâyetlerinden biri, maaşların ödenmemesi veya ancak uzun gecikmelerle ödenebilmesi ve bunun sonucunda karşılaştıkları maddi sıkıntılardı. Bu anlamda, Enver Bey'in durumu aslında ordudaki subayların sıkıntılarını çok iyi temsil etmektedir. Bu maddi sıkıntılara eklenen diğer hoşnutsuzluklar neticesinde (istibdat rejimi, kaynak eksikliği, askerlik süresi vs), 1904 senesinden itibaren Osmanlı topraklarında birçok subay ve asker ayaklanmaları görülmeye başlanmıştır. Balkanlar'da,

Mayıs 1907'deki Üsküp, Köprülü ve İştip isyanları bölgedeki ilk parlamaları vücuda getirmiştir. 1908 senesi boyunca ise, Edirne (mart), Üsküp (nisan), İşkodra (mayıs ve haziran), Florina, Soroviç ve Manastır (mayıs), Pirlepe, Manastır ve Edirne (temmuz) ayaklanmaları 1908 ihtilalinin temel ivmesini oluşturmuştur (Mehmet-Şehmus Güzel, "Prélude à la 'Révolution' jeune-turque: la grogne des casernes", *Première Rencontre Internationale sur l'Empire Ottoman et la Turquie Moderne, Institut National des Langues et Civilisations Orientales; Maison des Sciences de l'Homme, 18-22 janvier 1985. I: Recherches sur la ville ottomane: Le cas du quartier de Galata. II: La vie politique, économique et socioculturelle de l'Empire ottoman à l'époque jeune-turque*, Edhem Eldem (der.), Coll. Varia Turcica XIII, İstanbul, İsis, 1991, s. 247-285).

9. Bağlılığım.
10. Azalamaz, yok olamaz.
11. Zaruretten dolayı, mecburen.
12. İhtiyaç duyma, acz belirtme.
13. Uyum, uyuşma.
14. Gerekli.
15. Bahsi geçen Huriye Hanım'ın kim olduğu hakkında en ufak bir bilgiye rastlamak mümkün olmamıştır. Tarzdan ve Âsım Bey'in tavassutundan Nâzım Bey'le veya en azından Âsım Bey'le bir akrabalığı olduğu düşünülebilir.
16. Nâzım Bey'in ikinci evliliğinden kızı (Bkz. Belge VII, not 3).
17. Enver Bey'in en küçük kardeşi (1907-1931). H. E. Cengiz, Ali Kemal Balkanlı'dan naklen verdiği bilgilere dayanarak Ertuğrul'un 1907'den önce doğmuş olması gerektiğini belirtmektedir (*Enver Paşa'nın Anıları...*, s. 33, n. 2). Bu mektubun tarihi bu ihtimali kesinleştirmemekle beraber kuvvetlendirmektedir.
18. 12-13 Mart 1907. Enver Bey'in kullandığı Rumi veya Mali takvimde yılbaşı 1 Mart'tan hesaplandığından, sanılabileceğinin aksine bu mektup 1322 (1906) senesine ait diğer mektuplardan sonra, Mart 1907'ye rastlamaktadır.

BELGE X

Kardeşi Hasene Hanım'a mektup

FROHNER'S
HÔTEL IMPÉRIAL
WIEN
24 Mayıs 326[1]
İki gözüm kardaşım;

İstanbul'a geldiğini Bey Babam yazıyor. Bu vesîle ile son bahâra doğru seni görebilmem ihtimâli husûl bulduğundan cidden sevindim. Seni birçok cihetlerce çok severim. Evvelâ: Tâli'sizsin binâenaleyh mes'ûdiyetini aramak vazîfesini bana müteretttib gördüğüm için seni severim. Sâniyen: Akıllı, hamiyetli cidden vatanın iftihâr edeceği bir kadınsın bu yüzden seni severim. İşte böyle birçok esbâb kardaşlıktan başka sana bir ebedî merbûtiyet-i kalbiyye beslememe sebeb oluyor. Bir defa râhatsızlığını yazıyordun. Bilmem o mektûbuna cevâb olmak niyâziyle gönderdiğim mektûbu aldın mı?

Şimdi İstanbul'da kal. Görüyorsun ya! Annemiz yarım bir kadın. Ufak tefek kusûrları olursa bile bakma mini mini yavrularınla eğlen. İşte ayda sana bir hizmetci bir de harclık olmak üzere iki lira göndereceğim. Eğer borclarım müsâade etseydi daha çoğunu esirgemezdim. Parayı sevmediğimi, ehemmiyet vermediğimi bilirsin. Ne ise bakalım sonu ne olur Sonra Mediha'ya ciddî bir hâmî ol ona sert muâmele yerine rıfk ile muâmele et ki sana seve, seve hürmet etsin. Tabiî böyle bir hürmete mazhar oluş şiddetden hâsıl olan korku neticesi hürmetden pek yüksek ve tatlıdır. Hamd olsun artık çocuk değilsin. Dünyâda râhat yaşamak için biraz sabır hayâta karşı cesûr ya'nî öyle her müşkil karşısında me'yûs olmamak lâzım olduğunu bilirsin. Hele sen şimdiye kadar dünyânın bir çok germ ü serdini[2] gördüğünden bu husûsda daha tecrübelisin. İnşa[llaJh ben yegâne emelim olan â'ile aramızda râhat ve iyi geçinildiğini imkân dâ'iresinde hepinizin mes'ûd olduğunu işiderek cidden bahtiyâr olurum. Dünyâda sizden başka sevecek, düşünecek kimsem olmadığından tabiî bu sözlerime hak verirsin. Yakında İnşa[llaJh, bu düşündüklerimi te'yîd eder sûretde mektûblarınızı alır memnûn olurum. Mini minilerin gözlerinden öper sizi Allah'a ısmarlarım.

Kardaşın
Enver

1. 6 Haziran 1910. Enver Bey, 5 Mart 1909 ile 30 Temmuz 1911 tarihleri arasında Berlin'de ataşemiliter olarak görev yapmıştır (Y. Öztuna, *Devletler ve Hânedanlar...*, c. 2, s. 642). Viyana ve Münih'ten yazmış olduğu belge X ve XI, bu döneme rastlamaktadır.
2. Sıcak ve soğuk, yani tatlı ve acı olaylar.

BELGE XI

Kardeşi Hasene Hanım'a kartpostal[1]

İstanbul - Beşiktaş
Ebniye-i seniyye anbarında pederim Ahmed Beğe [ve] hemşîrem Hasene Hânıma
Constantinople Türkei
[Tarihsiz, posta damgası okunmuyor, İstanbul varış damgası 7 Haziran 1910]

İki gözüm kardaşım!

Bu sabah "Münih"e geldim. Sana ilk şu kâğıdımı Münihin civârındaki mesîrelerden olan bir bir göl[2] üzerinde vapurda yazıyorum. Öbür gün Yûsuf İzzeddin Efendiyi burada selâmlayacağım.[3] Bu mektûbumla İstanbula [karalanmış bir ibare] hôş geldin derim.

Enver

1. Bu kartpostalın bir benzeri Ş. S. Aydemir tarafından kaynak belirtilmeden verilmektedir. 15 Ağustos 1326 (28 Ağustos 1910) tarihli bu kartpostalın metni, muhtemelen Aydemir tarafından bazı değişiklerle, aşağıdaki gibidir:
Güzel kardeşim,
Dün burada 33.000 kişilik bir Alman kolordusunun geçit resmini seyrettim. İnsanın ağzının suyu akacak derecede mükemmel.
Prensler, fahrî kumandanı oldukları alayların üniformalarını giymiş idiler. İmparatorun kızı bile, gayet şık hussar üniforması ile alayının önünden geçti.
Yarın da donanmanın talimlerinde bulunacağım. İşte buralardan size güzel selâmlar ve hatıralar gönderiyorum.
Küçüklerin gözlerinden öperim.
Kardeşin
Enver
2. Münih'in doğusunda bulunan Herren-Chiem gölü.
3. Sultan Abdülaziz'in oğlu olan Yusuf İzzeddin Efendi (1857-1916), Sultan Reşad'ın tahta geçmesiyle velialt olmuştur. 6 Mayıs 1910'da ölen İngiltere Kralı VII. Edward'ın cenazesinde Osmanlı Devleti'ni temsil eden heyetin başkanı olarak, Hariciye Nazırı Rifat Paşa ve Brüksel sefiri Abdülhak Hâmid [Tarhan] ile birlikte Londra'ya gitti. Londra'dan dönüşünde Paris, Viyana Budapeşte, Belgrad ve Sofya'yı ziyaret ederek askeri manevralara katıldı. Bu kartpostaldan Münih'e de uğramış olduğu anlaşılmaktadır. Fakat İstanbul'a dönüş tarihi olarak belirtilen 30 Mayıs 1910 tarihi, kartpostalın İstanbul'a varış süresinin en az iki hafta kadar tutmuş olmasını gerektirmektedir (Y. Öztuna, *Devletler ve Hânedanlar...*, c. 2, s. 284).

ENVER PAŞA HAKKINDA BİBLİYOGRAFYA DENEMESİ

Genel Kaynaklar

Ziya Şakir [Soku], *Yakın Tarihin Üç Büyük Adamı: Talât, Enver, Cemal*, İstanbul, 1944.

D. A. Rustow, "Enwer Pasha", *Encyclopédie de l'Islam*, Nouvelle édition, Leyde, E. J. Brill, 1965, s. 716-720.

"Enver Paşa", *Türk Ansiklopedisi*, c. XV, Ankara, 1968, s. 227-230.

Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1970-1972.

Ali R. Patria, "Enver Pasha. His Status in Modern Turkish History", *al-Magalla al-Tarihiya al-Misriya (Egyptian Historical Review)*, 22 (1975), s. 1-36.

Enver Paşa'nın Anıları, Mektupları

Enver Pascha um Tripolis, Münih, Hugo Bruckmann Verlag, 1918.

Edip Alşar, "Enver Paşa'nın İmlâsıyla Enver Paşa'nın Kartviziti", *Tarih ve Toplum*, 3/15 (Mart 1985), s. 3.

[Enver Pascià], *Diario della Guerra Libica, a cura di Salvatore Bono*, Bologna, Capelli, 1986.

Şükrü Hanioğlu, *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, İstanbul, Der Yayınları, 1989.

Orhan Koloğlu, "Enver Paşa'nın Mektupları. Yayına Hazırlayan: M. Şükrü Hanioğlu (İstanbul: Der Yayınevi, 1989), 286 sayfa", *Tarih ve Toplum*, 13/76 (Nisan 1990), s. 249/57-252/60.

Halil Erdoğan Cengiz, *Enver Paşa'nın Anıları (1881-1908)*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1991.

Enver Paşa'yla Doğrudan İlgili Anılar

"Naciye Sultan'ın Hatıraları", *Vatan*, 15.12.1952-21.1.1953.

Şevket Süreyya Aydemir, "Halil Paşa'nın Hatıraları", *Akşam*, Ekim-Kasım 1967.

[Halil Kut], *Bitmeyen Savaş. Kutülamare Kahramanı Halil Paşa'nın Anıları*, İstanbul, Yedi Gün Yayınevi, 1972.

[Naciye Killigil (Sultan)], *Acı Zamanlar. Enver Paşa'nın Eşi Naciye Sultan'ın Hatıraları*, O. Gazi Aşiroğlu (haz.), İstanbul, Burak Yayınevi, [1990 ?].

Şahsiyeti, Özel Hayatı

Halûk Y. Şehsuvaroğlu, "Enver Paşa Yalısı", Reşad Ekrem Koçu (der.), *İstanbul Ansiklopedisi*, c. 9, İstanbul, 1968, s. 5134-5136.

Yılmaz Öztuna, "Naciye Sultan ve Enver Paşa", *Hayat Tarih Mecmuası*, 10/8 (Ağustos 1974), s. 12-18.

Hüsrev Hatemi ve Nil Sarı, "Enver Paşa'nın Apandisit Ameliyatı", *Tarih ve Toplum*, 4/22 (Ekim 1985), s. 281/65-283/67.

Orhan Koloğlu, "Enver Paşa Hakkında Saray Dedikoduları", *Tarih ve Toplum*, 26/153 (Eylül 1996), s. 170/42-173/45.

Gençlik Yılları

Glen W. Swanson, "Enver Pasha: The Formative Years", *Middle Eastern Studies*, 16, 3 (1980), s. 193-199.

1908 Hareketi ve Trablusgarp Harbi Dönemi

G. Rémond, *Aux camps turco-arabes. Notes de route et de guerre en Cyrénaïque et en Tripolitaine*, Paris, Hachette, 1913.

V. Fago, "Enver Pascià, la Cirenaica e l'Egitto", *Nuova Antologia*, no. 1029, 1.12.1914, s. 454-469.

Orhan Koloğlu, *Trablusgarp Savaşı ve Türk Subayları, (1911-1912)*, Ankara, 1979.

Ahmed Nadeem, "Albania: The Legacy of Enver Pasha", *Afkar Inquiry*, 2.5.1985, s. 18-19.

Salvatore Bono, "La participation d'Enver Pacha à la guerre de Libye (1911-1912)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 15, 26 (1990-1991), s. 261-267.

Birinci Dünya Harbi Dönemi

Emil Ludwig, "Unterredung mit Enver Pascha: Ueber Zwei Millionen Mann unter Waffen", *Berliner Tageblatt*, 18.9.1915.

Alfred Nossig, "Enver Pascha: Die Reform der türkischen Armee", *Berliner Lokal Anzeiger*, 7.12.1915.

Julius Hirsch, "Eine Unterredung mit Enver Pascha", *Berliner Tageblatt*, 10.3.1916.

L. A. Springer, "The Romantic Career of Enver Pasha", *Asia. The American Magazine on the Orient*, 17 (1917), s. 457-461.

Kurt Okay, *Enver Pascha, der Große Freund Deutschlands*, Berlin, Verlag für Kulturpolitik, 1935.

Orhan Koloğlu, "Enver Paşa Efsanesi'nde Alman Katkısı (1908-1913) - I", *Tarih ve Toplum*, 13/78 (Haziran 1990), s. 334/14-342/22.

Orhan Koloğlu, "Enver Paşa Efsanesi'ne Alman Katkısı - II. İslâm Dünyasını Alman Kültürü ile Harekete Geçirme ve Dr. Jaeckh", *Tarih ve Toplum*, 14/79 (Temmuz 1990), s. 49/49-56/56.

Kafkasya ve Türkistan Dönemi

Joseph Castagné, *Les Basmatchis. Le mouvement national des Indigènes d'Asie Centrale depuis la Révolution d'Octobre 1917 jusqu'en Octobre 1924*, Paris, Ernest Leroux, 1925.

L. Fischer, "The end of Enver Pasha", *Virginia Quarterly Review*, 6 (1930), s. 232-239.

Türkkaya Ataöv, "1-7 Eylûl 1920 Doğu Halkları Birinci Kongresinde (Bakû) Enver Paşa'nın Konuşma Metni ve Bununla İlgili Kongre Kararı", *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 29, 1-2 (1974), s. 43-51.

Paul Dumont, "La fascination du Bolchévisme: Enver Pacha et le parti des soviets populaires 1919-1922", *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, XVI, 2 (1975), s. 141-166.

Ali Bademci, *1917-1934 Türkistan Millî İstiklâl Hareketi ve Enver Paşa*, İstanbul, Kutluğ Yayınları, 1975.

Azade Ayşe Rorlich, "Fellow Travellers: Enver Pasha and the Bolshevik Government, 1918-1920", *Asian Affairs*, 13, 69 (1982), s. 288-296.

Nermin Menemencioğlu-Streater, "Enver Paşa'nın Son Yılları, 1918-1922", *10. Türk Tarih Kongresi. Özetler*, Ankara, 1986, s. 120-121.

Masayuki Yamauchi, *The Unromantic Exiles, Istanbul to Berlin: Enver Pasha 1919-1920*, Tokyo, 1988.

Kevork Pamukciyan, "Enver Paşa Nasıl Öldü", *Tarih ve Toplum*, 14/84 (Aralık 1990), s. 333/13-335-15.

Nermin Menemencioğlu-Streater, "Enver Paşa ve Doğu Halkları Kurultayı", *Tarih ve Toplum*, 15/88 (Nisan 1991), s. 239/47-243-50.

Masayuki Yamauchi, *The Green Crescent Under Red Star: Enver Pasha in Soviet Russia, 1919-1922*, Tokyo, Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa, 1991.

Masayuki Yamauchi, "Enver Pasha in Baku: Apogee or Eclipse? September 1920", s. 139-176.

Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam - Enver Paşa. Türkiye'den Türkistan'a*, İstanbul, Bağlam, 1995.

İstiklâl Harbi dönemi

Sami Sabit Kahraman, *Trabzon ve Kars Hatıraları: Milli Mücadele ve Enver Paşa*, İzmit, Selüloz B., 1949.

Cemal Kutay, *Atatürk - Enver Paşa Hâdiseleri. Yakın Tarihin Meçhul Sahifeleri*, İstanbul, Cemal Kutay, 1956.

Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkânı*, İstanbul, Menteş Kitabevi, 1967.

F. Sidari, "Mustafa Kemal, Enver Pascià e il movimento panturco (1919-1924)", *Rivista di Studi Politici Internazionale*, 46 (1979), s. 413-437.

Çizgi Romanlarda Enver Paşa

Hugo Pratt, "La maison dorée de Samarkand", *Corto Maltese*, 9 (Haziran 1986), s. 7-21.

Suat Yalaz, *Enver Paşa Efsanesi*, İstanbul, Yalaz Prodüksiyon Yayınları, 1993.

ENVER PAŞA'NIN DOĞUM VE ÖLÜM TARİHLERİ

Bir tv haberi: Enver Paşa'nın nâşı, şehit düştüğü (4 Ağustos 1922) Tacikistan Belcevan'dan alınarak Duşanbe'ye, oradan da pazar günü, Hürriyet-i Ebediye Tepesi'ne, Talat Paşa'nın hizasına hazırlanan yere törenle defnedilecek.

75 yıl sonra paşa, kader, macera, mücadele ve silah arkadaşlarına kavuşturuldu: Devlet töreniyle (Ağustos '96).

Paşanın katledildiği gün, tarih ve yer üzerine yazılıp çizilenlerden kısa bir liste vermek istiyoruz:

4 Ağustos 1922 Cuma. Mezarı, Abıderya Suyu kenarında, Abıderya köyünün pınar başındaki Ceviz ağacının altında (*Yeşil Erkilet*, Eylül 1975, 17, 18).

1922 Ağustosunda Valcuan'da (*Türk Meşhurları*, s. 116).

4 Ağustos 1922 Türkistan'da (*Türkiye gazetesi Takvimi* 1984, 1985; daha sonra, 1996 dahil, Tacikistan olarak verilmiştir).

5 Ağustos 1922 Cuma Çeğen, Serei Pâyân (*Tarih Dünyası*, 26 Eylül 1952, s. 1353-54).

4 Ağustos 1922 (*aynı dergi*, 1 Kasım 1951, s. 1084).

4 Ağustos 1922 Düşenbe yakınlarında (*İttihat ve Terakki*, İstanbul, 1991, s. 121).

6 Ağustos 1922 Cuma (*İttihat ve Terakki İçinde Dönenler*, İstanbul, 1960, s. 392).

22 Haziran 1922 Kafkaslar bölgesinde (*İttihat ve Terakki'nin Son Yılları*, İstanbul, 1972, 107-108).

1922'de Doğu Buhara'da Belcuvan denilen mevkide (*Türk Yurdu*, Aralık 1963, s. 44).

1922'de Türkistan'da, şimdi Tacikistan'da kalan Balcuvan yakınlarında (*Hayat Tarih Mecmuası*, Ocak 1970, s. 95).

Türkistan Tacikistan Belcevan'da, mezarı meçhuldür (aynı dergi, Ocak 1975, s. 12).

3 Ağustos 1922'de Buhara'nın doğusundaki Belcivan'da (*Tarih Konuşuyor*, Mart 1964, s. 141; *Üç Paşalar Kavgası*, İstanbul 1978, 275).

Ölümü 22 Ağustos 1922'dedir (*aynı dergi*, Aralık 1964, s. 860).

5 Ağustos 1922 Cumartesi Belcivan yakınında Çöğen tepesinde (*Tarih Sohbetleri* 9, İstanbul 1968, s. 100).

20 Ağustos 1922 Buhara'da (*Talat Paşa'nın Gurbet Hatıraları I*, 2. bs., s. 120).

Buhara taraflarında (Z. Danışman: XIV, 173).

4 Ağustos 1922 Duşenbe Aludere. Kurban Bayramı'nın ilk günü, Cuma (*Türkeli* Mayıs 1968, s. 17).

4 Ağustos 1922'de, Çağan Kışlası'nda, Camiye yakın bir mevkide (*Tarih ve Toplum*, Aralık 90, 15).

4 Ağustos 1338 Buhara (*aynı dergi*, Eylül 1986, 63)

1922'de Fergane'de (*Türk Kültürü*, Ocak 1971, s. 209).

4 Ağustos 1922 Türkistan'da, Tacikistan'ın Balcuvan kasabası yakınlarında (*Hayat Tarih Mecmuası*, Ağustos 1965, s. 93).

3 Ağustos 1922 Enver Paşa'nın katlen irtihali (*Sönmez Takvimi* 1986).

4 Ağustos 1922 Tacikistan Belcuvan Çeken köyü, bayramın ikinci günü (*Türkiye gazetesi*, 13 Mart 1994).

4 Ağustos 1922 Cuma sabahı (*Resimli Tarih Mecmuası*, Nisan 1950, s. 142; 5 Ağustos 1922 Cumartesi... Çegen köyü, s. 143).

Türkistan'da (*Hayat Tarih Mecmuası*, Mayıs 1965, 95).

Belcivan yakınlarında, 4 Ağustos 1922 (*Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Nisan 1987, 36).

Buhara'nın Belh-i Cevan vilâyetinin Çegen adlı mahallinde, 4 Ağustos 1922'de (aynı dergi, Eylül 1990, 44).

Maverai Nehir civarında 4 Ağustos 1922 (*Vatan*, 14.1.1953, tefrika 29).

Türkistan'da, Tacikistan'ın Balcuvan kasabası yakınlarında 4 Ağustos 1922 (*Hayat Tarih Mecmuası*, Ağustos 1965, 93).

Listenin mâr-ı tavîle dönmesi mümkün; "anlamlı" da değil. *Tanin* (no. 230/3, 259/3, 263/2), *Tarih-Coğrafya Dünyası* (sayı 4/268), *Tarih Konuşuyor* (s. 611, 711, 2461), *Tarih ve Edebiyat Mecmuası* (Aralık 1981, 12), *Tarih Dünyası* (s. 81, 1128, 1155), *Yedigün* (sayı 167, 6), *Yenigün* (sayı 11-14, 19-20, Mayıs-Temmuz 1939), *Tarih Hazinesi* (s. 447, 450), *Yakın Tarihimiz* II/9, 117; III/348), *Resimli Tarih Mecmuası* (s. 53, 376), *Hayat Tarih Mecmuası* (Mart 1970, 97; Nisan '71, 96; Temmuz '71, 96; Ağustos '74, 12) gibi notlar almışız, özetsiz.

Aslında, Enver Paşa şanslıdır; çünkü Dr. Müh. A. Necati Akgür'ün teknik hesaplarının ("Enver Paşa'nın Doğum ve Ölüm Günleri", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Nisan 1991, 16-20), merhum Halil Erdoğan Cengiz'in titiz derlemesinin (*Enver Paşa'nın Anıları 1881-1908*, İstanbul, 1991) yüzü suyu hürmetine hallolmuştur; ama binlerce sorun daha vardır.

İlmiye, seyfiye ve kalemiyeden oluşan bir bilim kurulu, hiç olmazsa meşhurların envai tarihlerini çözse, eli kalem tutanlara, ders kitabı yazarlarına, takvim yapımcılarına sunsa, biz okurlar da bu keşmekeşten kurtulsak iyi olmaz mı?

Dileriz bundan sonra, geçmişteki gibi, nasıl adamdı, Atatürk'le kıyaslanır mı, Macar mı, Gagavuz mu, nasıl öldü, kılıçla mı, mitralyözle mi, şehit sayılır mı türünden şeylerle uğraşılmaz.

Temennimizi, paşaların firarına ait bir gazete haberiyle bitiriyoruz. Çünkü, yer yer 2 Kasım 1918, 3 Kasım 1918 gibi tarihlere rastlıyoruz.

Firarî Paşalar Hakkında

Mehil Kararnamesi

Erkân-ı Divan-ı Harb-i Mahsus Riyaseti'nden:

1334 senesi Teşrin-i sanisinin 2. gecesi hanelerinden gaybubet ettikleri ve icra edilen tahkikat neticesinde Kafkasya ve Odesa'ya gitmek üzre sanışdukları anlaşılması üzere bilâ-ruhsat mevkîlerinden tebaüd ve bilaiztın Memalik-i Osmaniye hududunu tecavüz etmek cürümlerinden dolayı haklarında takibat-ı kanuniye ifası hususuna lede'l-istizan 26 Teşrin-i sani 334 tarihinde irade-i seniye-i cenab-ı padişahî şeref-sudur buyurulmuş olan esbak Harbiye Nâzırı ve Başkumandanlık Erkân-ı Harbiye Reisi yaver-i hass-ı hazret-i şehriyarî 1. Ferik Enver ve esbak Bahriye Nâzırı fahrî yaveran-ı hazret-i şehriyariden 1. Ferik Cemal paşalar derdest edilememiş olduklarından tarih-i ilanından itibaren canib-i riyasetten kendilerine müceddeden 10 gün mehil îta kılınmıştır. Mehl-i muayyen zarfında müşarünileyhümâ Divan-ı Harb'e gelmedikleri halde kanuna itaat etmemiş nazarıyla bakılarak hukuk-ı medeniden iskat kılınacakları ve muhakeme-i gıyabiyeleri icra, emvalleri hacz edileceği ve bu sırada bir gûnâ da'vâ ikamesine hakları olamayacağı ve aleyhlerinde da'vâya kıyam olunacağı ve bilcümle zabıta memurlarının kendilerini tutmaya mecbur bulundukları gibi, muamelat-ı hacziye hakkında da merci-i âidîne tebligat-ı mukteziye icra edildiği cihetle Usul-i Muhakemât-ı Cezaiye Kanunu'nun 372. maddelerinden istinbat edilen hükkâma tevfikan işbu kararname bittanzim îtâ olunur.

(*Âtî*, 8 Rebiülevvel 1337, 12 Kânun-ı evvel 1334/ 1918 Perşembe, s. 4)

Mustafa Şahin

KAFKAS İTTİHAD VE TERAKKİ FIRKASI PROGRAMI VE TURAN İDEALİ

MEHMET Ö. ALKAN

II. Meşrutiyet yıllarında bir ideoloji olarak filizlenmeye başlayan Turancılığın, kısa sürede serpildiğini ve I. Dünya Savaşı ile gerçekleştirilmeye yönelik bir proje haline geldiğini biliyoruz. Ülke içinde Ziya Gökalp'in de fikir babalarından olduğu bu ideoloji ve örgütlenme, savaşın ardından liderliğini Enver Paşa'nın yaptığı İttihatçıların siyasal alanda "son kozu" olarak kullanılacaktır. Bu uğurda farklı ideolojilerle (sosyalistlik, İslamcılık) ve ülkelerle (Sovyetler, Almanya gibi) yeni dirsek temaslarına girilecektir. Çarlık rejiminden Sovyetler rejimine evrilen Rusya'nın içinde meydana gelen siyasal değişimlerin yarattığı ortamın, Turan idealinin yaşama geçirilmesi için bir fırsat olduğu düşünülmüştür. Bakû kurultayına giden sürecin basamaklarından birini Kafkaslar'daki İttihatçı-Turancı örgütlenmeler oluşturacaktır.

II. Abdülhamid döneminde illegal olarak kurulan ve faaliyet gösteren İttihat ve Terakki Cemiyeti/Fırkası, 1908 Devrimi ile meşru bir örgüte dönüşmüş, ancak yaklaşık 10 yıl sonra 1918 yılında, I. Dünya Savaşı'nın ardından kendini feshedip, Teceddüd Fırkası adını almıştır. Bu arada yeniden illegal bir faaliyet içine girmiş ve 1927 yılında bu kez son kadroları da Kemalist yönetim tarafından tasfiye edilerek siyasal yaşamdan temizlenmiştir.

İttihat ve Terakki Fırkası kendisini 1918 yılında feshettikten sonra bir yandan Türkçülük, sosyalizm ve İslamcılık üçlüsünün kaba bir eklektizminden oluşan Turancılık ideolojisini hayata geçirmek üzere Kafkas coğrafyasında faaliyete geçmiş, diğer yandan da Ulusal Kurtuluş Savaşının örgütlenmesine katkıda bulunmuştur. Ne yazık ki Turancılığın ideolojik ve örgütsel yanı henüz yeterince araştırılmış değildir; bu nedenle gizemini ve karanlığını korumaktadır.[1]

Bu amaçla, savaşın bitimine yakın ve savaşın hemen ardından Kafkaslar'da Kafkas İttihad ve Terakki Fırkası, Orta Asya İttihad ve Terakki Cemiyeti ve İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı gibi çeşitli düzeylerde örgütlenmeler sağlanmış, sonuncusunun *Livaü'l-İslam* adlı önemli bir yayın organı çıkmıştır.

Türkiye'de siyasal partiler tarihine katkıların ikincisi[2] olan bu makale ve çevrimyazının konu edindiği parti, aslında coğrafi olarak kurulduğu dönemde -ve şimdi de- Osmanlı/Türkiye devletinin sınırları içinde değildir. Mütareke döneminde Enver Paşa'nın önayak olması ile dini ve milli birlik sağlamak yolunda bir "fırka kolu" olarak Kafkas İttihad ve Terakki Fırkası adı ile kurulacaktır. Bu parti ve kurucuları hakkında çok az bilgimiz var. Tunaya, 1918 yılında kurulduğunu belirtiyor. Çok kısa olduğu için olduğu gibi aktarıyorum.

> *Kafkas İttihâd ve Terakki Fırkası:* 1918'de kurulduğu anlaşılan bu partinin Ziya Gökalpçi bir milliyet doktrinine (din ve dil birliği) ve sosyalizme dayandığı programından anlaşılmaktadır. Parti Bakü içinde ayrı bir örgüt kurmuştur. Üyelerine Türkçe konuşmayı, Ruslaştırılan isimlerini Türkçeleştirmeyi bir ödev olarak yüklemektedir. Fırka ayrıca bir askeri örgüt kurulmasını, buna "obzed" adıyla sivil bir örgütün de eklenmesini öngörmektedir. Fırkanın nizamnamesine göre mali sorunlar ön planda gelmektedir. Fırkanın siyasal hayâttaki rolü ve kurucuları hakkında yeterli bilgiden yoksunuz.[3]

Kafkas İttihad ve Terakki Fırkası'na ilişkin elde edebildiğimiz tek belge olan parti programının çevrimyazısından da okunacağı üzere, ülke olarak Türkiye ve kurum olarak da hilafet etrafında bir "Büyük Türkiya" kurulması düşüncesi işlenmektedir. Programda Kafkaslar'daki Türk toplumlarının Türkiye'ye katılması ve Türkiye öncülüğünde bir büyük Türkiye yaratılması önerilmektedir. Program, Enver Paşa'nın "Büyük Türkiya" yaratmak için peşinden koştuğu Turan idealinin, "İslam-sosyalizm-Türkçülük" üçlüsünün kaba bir bileşimi niteliğindedir.

Programda girişinden itibaren "sosyal Darvinizmin" etkileri hemen göze çarpar. "Tahakküm ve istila" politikalarının uygulanmakta olduğu bir düzende, güçlünün güçsüzü yuttuğu bir çerçevede ele alınan sosyal Darvinizm, dağınık ve güçsüz bir halde bulunan Türk toplumlarını Türkiye etrafında bir araya getirmek, birlik sağlamak amacıyla kullanılmıştır.

İnsanlığa hâkim olan yasalar araştırıldığında, "nasyonalizm" ve "militarizm"in dünyaya hâkim olduğu belirtilmiş ve bu nedenle güçlü bir ordu ile dil ve his birliğine gerek olduğu, bunun da Türkiye öncülüğünde sağlanabileceği vurgulanmıştır.

Türk toplumları arasında dil ve âdet farkları oluştuğu gibi hâkimiyet zevkinden de uzaklaşmış olmaları, onların "halifenin mukaddes bayrağı" al-

tında Türkiye'ye katılmalarını da gerekli kılmaktadır. Türk toplumlarının ayrı ayrı bağımsızlık peşinde koşmaları onları ölüme götürür. Federasyon da çözüm değildir. Çözüm merkeziyetçiliktedir. Merkeziyetçilik son derece önemlidir. Zira diğer Türk toplumları medeniyetçe birbirinden uzaklaşmışlardır. Oysa "milliyet ve devletin ruhu ve mayası dil ve edebiyattır". Türk dünyası dil ve edebiyat açısından büyük farklarla birbirinden ayrılmıştır. Halbuki Türkiye'de Türk dili, bilim dili haline geldiği gibi, Türk şiiri ve Türk edebiyatı da Türkiye'de parlamıştır. Ayrıca medeniyetin parladığı yer de Türkiye'dir. Bu nedenle Türk dünyasını oluşturan Türk toplumları, Türkiye'nin öncülüğünde ve etrafında birlik olmalıdırlar.

Din açısından bakıldığında ise mezhep ve benzeri farklar hem Türkleri hem de diğer Müslümanları bölmüştür. Müslümanlar farklı devletler halinde olabilirler, ancak "dışarıya" karşı "makam-ı hilafet" etrafında toplanmalıdırlar. "Büyük Türkiya"nın kurulması "âlem-i İslamın" da kurtuluşudur. Ayrıca Müslüman devletlerin "İslam Müttefik Devletleri" halinde "hilafete merbut" olması önerilmektedir. Hilafet hem birlik sağlamak, hem de ortak dış düşmanlara karşı birlikte hareket etmek için önemlidir.

Büyük Türkiya ve İttihâd-ı İslâm
Kafkas İttihâd ve Terakki Fırkası Programı
Müslümanlar Uyanınız!
Sizin de bir hakkınız, dünyadan bir nasibiniz hâkim bir vicdânınız var. İttihâd ediniz.

Sonuç olarak, siyasal açıdan "Türk âleminin sağlam bir merkeziyet ve geniş bir meşrutiyet ile idare olunması, Türk âlemini Türkiye'ye ilhak etmesi gereklidir" düşüncesi savunulmuştur.

Kısaca Türk toplumları arasında olduğu gibi, İslam devletleri arasında da en güçlü devlet Türkiye'dir ve kurtuluş da onunla olacaktır.

Programda yönetim, eğitim ve birlik konularında ilginç düşünceler açıklanmaktadır, ama ekonomik açıdan oldukça zayıf fikirler söz konusudur. ■

1. İttihatçıların Ulusal Kurtuluş Savaşındaki rollerine ilişkin yegâne çalışma için bkz. Erik Jan Zürcher, *The Unionist Factor: The Role of The Committe of Union and Progress in The Turkish National Movement 1905-1926*, (Leiden: E. J. Brill, 1983). Türkçe çevirisi için (çev. Nüzhet Salihoğlu) *Milli Mücadelede İttihatçılık* (İstanbul: Bağlam Yayınları, 1987). Savaş sonrasında Enver Paşa eksenindeki faaliyetlerin önemli bir incelemesi için bkz. Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam-Enver Paşa Türkiye'den Türkistan'a* (İstanbul: Bağlam Yayınları, 1995).
2. İlki için için bkz. Mehmet Ö. Alkan, "Türkiye'de Siyasal Partiler Tarihine Katkı-I. Hürriyet ve İ'tilâf Fırkası'nın İlk Programı ve Nizâmnâmesi", *Toplumsal Tarih*, sayı 2 (Şubat 1994), s. 49-55.
3. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, Cilt III, İttihat ve Terakki, Bir çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1989, s. 534 ve dn. 78

KAFKAS İTTİHÂD VE TERAKKİ FIRKASI PROGRAMI

Giriş (Medhâl)

Yaşayan, yaşayanı yiyerek yaşar

Kanun-ı tabiat; güçlünün güçsüzü yutmasını emrediyor, anın için "yaşayan; yaşayanı yiyerek yaşar" ve daima gelecek için çabalar.

Evet, kâinatda olan ecsâmın her biri, ilk yaratılışdan beri kanun-ı tabiatın bu zalimâne emrine itâat edib, durmuştur. Küçük yıldızlar; hiçbir vakit büyük yıldızların kuvve-i cazibesinden halâs olmadığı gibi, küçük ağaçlar her yerde büyüklerin altında kurumuş ve küçük hayvanlar da her vakit büyük hayvanların lokması olmuştur.

Dünyanın en güçlü ve en yırtıcı azası olan insanlar ise yaşamak için bütün hayvanat ve eşyayı kendilerine kurban etmiş ve sonra daha yahşi yaşamak ve daha hoş günler geçirmek için kendilerinden zaif olan hemcinslerini de ezmek ve mahv etmek lüzumunu görmüşdür.

Herçend ki vicdân-ı beşer, ara sıra acı feryadlar ile insanları insanlığa ve milletleri kardeşliğe çağırmakda ise de, şimdiye kadar kanun-ı tabiat hükmünü yerine getirmekten, bir gün olsun, geri durmamış ve güçlüler güçsüzleri mahvetmekden bir saat gafil kalmamıştır. Bilâkis medeniyet terakki ettikçe, ilm ile cehlin yani kuvvet ile zaifin arasındaki muvâzenesizlik büyümüş ve kuvvet çoğaldıkça kuvvetlilerin de iştihası o kadar artmıştır.

Fırkamız öyle imân eder ve iddia eyler ki, dünyada bu muvâzenesizlik bâkî kalıb devam ettikçe güçlü ve güçsüzlük felsefesi devam edecek, ve kanun-ı tabiat da kanlı suretde hükmünü sürecektir.

Yine Fırkamız inanır ki umûmî kardeşlik yani sosyalizm, ancak umûmî muvâzeneden çıkacaktır. [s. 1]

Ne vakit dünyada esârete katlanacak aciz millet ve zabt ü istilâya açık duracak zaif toprak kalmaz ise o vakit yeryüzünden tahakküm ve istilâ politikası kalkacak ve vicdân-ı beşer de umûmî bir inkılâb ile silahları yere atacaktır.

Biz isek, bu inkılâbı çok uzak görüyoruz. Çünkü o inkılâba yetişmek için dünyada hak ve medeniyetin kaplamadığı bir ülke, ilm ve faziletin ışıklandırmadığı bir köşe kalmamalıdır. Halbuki bu halde dünyanın dörtde üçü karanlık ve esâret içindedir.

Yarın mesûd olmak için bugün hür ve azâd olmak lâzımdır. Zaten istikbâl; daima halin mahsulüdür.

Güzel bir bayram güzel bir arifeden çıkdığı gibi güzel bir inkılâb da güzel bir hazırlıkdan doğar.

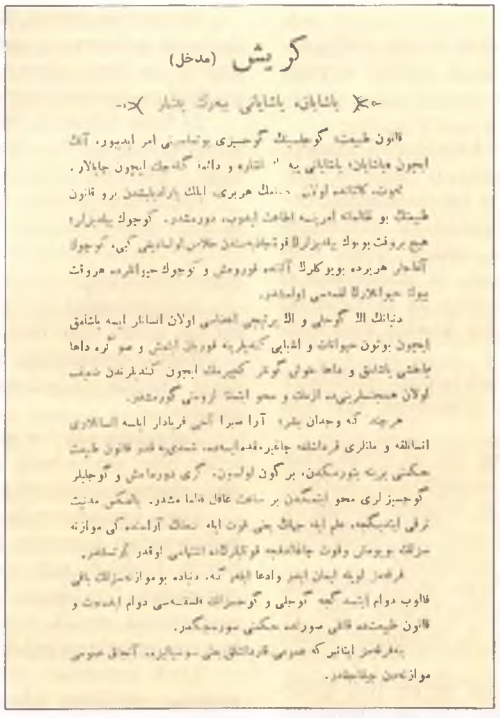

گریش (مدخل)

Programın ilk sayfası.

Aynı bunun gibi, yarın bütün milletleri idare edecek ictimâî kanunlar da, bugün beşeriyete hâkim olan siyasî felsefeden çıkacaktır. Buna göre yarın milletler arasındaki hayâtın alacağı şekli bilmek için bugün dünyaya hâkim olan felsefeye bakmak lâzım gelir.

Bugün ise beşeriyeti kardeşlik düsturları değil, Alman ve İngiliz topları idare etmektedir.

Öyle ise yarın da hemen topların dünyaya hâkim olacağına ve güçlünün güçsüzü ezeceğine muntazır olmalıyız.

Evet, "Marks"ın felsefesi ancak idare edeceği arifenin bayramına hâkim olabilecektir.

Bilakis bugün; beşeriyetin üçte ikisi esirliğe âşık hayvanlar cergesinde bulundukça, kesik, kırık Rusya'nın kahraman sosyalistleri de kuvvetliler karşısında, komedya rolünü ifa eden artistler misalinde olur. [s. 2]

İşte biz Kafkasya Müslümanları; bugünkü adımlarımızı doğru atmak ve bir daha zalim bir kuvvetin pençesine düşmemek için yarın beşeriyete hâkim olacak ictimâî kanunları araştırmaya ve daha doğrusu gelecekde bir milleti yaşatacak esasları bilmeye mecburuz.

Geleceği Bilmek İçin İmdiki Vakte Bakalım!

Dört seneden beri beşeriyeti ölüme aparan, dünyayı kana bulayan, mamûreleri virân eyleyen milliyet ve askerlik (nasyonalizm ve militarizm) politikası harbin evveline nisbetle bugün daha kuvvetlidir.

Muharebenin evvellerinde, bankalarından ve ticarethânelerinden ayrılmak istemeyen İngilizler, bugün müsellâh millet halinde, kan içinde yüzmektedir. Hemçünin üç sene bundan evvel, kazanmak ve eğlenmekten başka bir şey bilmeyen Amerikalılar bugün asla alâkaları olmadığı halde silaha sarılmakta ve muharebeye karışmaktadır. Bundan başka imdiye kadar yalnız adını işittiğimiz Japonya da yakında pençesini garba uzatacak ve belki Çin'i de kaldırarak belâ-yı âsmânî gibi etrafa hücum ettirecektir.

Şimdilik perişan Rusya'nın terk-i silah etmesi, her ne kadar bir nice millete halâs yollarını açtıysa da güçlülerin de iştihasını arttırmıştır. Bunu da unutmayalım ki: Sosyalist Rusya'dan ayrılan milletler; her şeyden evvel silaha sarılmakta ve kuvvetlilerin felsefesine tâbi olmaktadır.

Bunun için bu umûmî muharebeden sonra milliyet ve askerliğin çok güçlü çıkacağına ve uzun bir istikbâle hâkim olacağına hükmetmek lâzım gelir.

Demek; "Gelecekde hukuk-ı beşer vicdâna değil, yine kuvvete istinâd edecektir"

Bundan sonra hangi millet; güçlü, zengin ve medenî bir ordu teşkil [s. 3] eder ise işte o millet büyük haklara ve yahşi müttefiklere mâlik olacak ve korkusuz yaşayacaktır.

Evet, bundan sonra bir millet yaşamak için bir başa bağlı pek güçlü pek zengin ve pek medenî bir orduya mâlik olmalıdır.

Başka bir tabir ile;

Zamanımızda bir milletin se-pâ-yı hayâtı (hayâtın üç ayağı) büyük kuvvet, büyük servet ve büyük medeniyetdir.

Büyük kuvvet; bir dil ve bir his sahibi büyük milletden, büyük servet; yahşi işlenmiş ve demirle bağlanmış büyük topraktan, büyük medeniyet de; büyük ilm ve hadsiz çalışmadan çıkar.

Bu üç hazineye mâlik olmayan millet ne kadar çok, ne kadar insaniyetli (sosyalist) ve ne kadar yahşi ve merhametli olur ise olsun, kuvvetliler ona hayât vermeyecek ve onu daima esâret altında ezib çiğneyecektir.

Merâmnâme

1) Bütün Kafkasya Müslümanlarının eski anavatanımız olan Türkiya'ya ilhâkı ve muhterem halifemizin mukaddes bayrağı altında mesûd olması.

2) Dünyadaki bütün Türklerin Büyük Türkiya'ya katışması ve bir his ve bir terbiye ile yükselerek âlem-i İslâma nigâhbân olması.

3) Sair bütün Müslümanların halâsıyle kuvvetli ve müstakil devletler halinde olması ve din-i İslâmın ta'lim ettiği müşterek vicdânla, harice karşı makam-ı hilâfet etrafında toplanması. [s. 4]

4) Bedeviyet ve cehaletin âlem-i İslâmda meydana getirdiği tefrikaları kenar etmek ve Müslümanları hakikat-ı diniyeye kaytarmak için makam-ı hilâfetin faaliyete geçmesi.

5) Bütün Rusya'daki Müslümanların âzâde ve mesûd olması şartıyla, Büyük Türkiya'nın en yakın ve en ehemmiyetli komşusu olan Büyük Rusya ile hakiki ve samimi dost halinde yaşaması.

Fırkamız bu yüksek arzu ve dileklerine yetişmek için çalışmanın her şekline ve mücahedenin her nev'ine girişecektir.

Dileklerimizin Sebebleri

1) Evet Fırkamız her şeyden evvel bütün Kafkasya Müslümanlarının Türkiya'ya ilhâkını ve hilâfet bayrağı altında yaşamasını taleb eder.

Çünkü:

Evvela, Kafkasya Müslümanları kendilerini idareye alışmış değildir. Bilhassa Müslümanların cehaleti, Rus istibdâdı altında Müslüman ruhunda bir ümidsizlik doğurmuş ve Müslümanları milli işlerden ve hâkimiyet zevkinden uzaklaştırmıştır. Bundan maâda Şimâlî Kafkasya'da birçok kardeşlerimizin lisan ve âdetlerindeki farklar; idare hususunda onları çaşdıracak [şaşırtacak] ve belki birçok felsefelere kapatarak kardeş halkasından uzaklaştıracaktır.

Saniyen- Düşmanlarımız bu farklardan istifadeye kalkışacak ve bizi belâdan belâya düşürerek ayrı ayrı yutmaya çalışacaktır;

Buna göre Kafka[s] Müslümanları, bir an evvel tehlikeden kurtulmak ve rahatça yükselmek için Kafkasya'nın meşru iyesi ve âlem-i İslâmın yegâne hamisi [s. 5] olan kahraman Türkiya'ya yapışmalı ve muhterem babamız büyük halifenin kucağına atılmalıdır.

Zaten Asya'nın kapısı ve en büyük siyasî ceryanların meydân-ı telâkisi olan Kafkasya'da birçok câhil İslâm kavimlerinin muhtelif idareler ile yaşaması mümkün değildir.

Zamanımızda dünyanın en kenar ve en hali çöllerinde kalmış kavimler bile kuvvetlilerin tasallutundan kurtulmamış ve kendi başlarına yaşamak hakkına nâil olabilmemiştir.

En şirin bir hayâl olarak bütün Kafkasya Müslümanlarının birleşebileceğini ve müstakil bir devlet kuracağını tasavvur etsek de, böyle bir devletin aç ve haris komşular karşısında yaşayabileceğini zannetmek büyük bir sadedillik ve saflık olur.

Hele zamanımızda beş altı milyonluk yeknesak ve medeni devletlerin bir niçe günde dünya haritasından silindiğini görürken, câhil ve muhtelif bir niçe kavimlerin ayrı-ayrı muhtariyet ve istiklâl hülyâlarına düşmesi intihar ve belki cinayettir. Daha doğrusu Kafkasya'da yaşayan İslâm kavimleri yanlış felsefeler ile özlerini uçuruma aparırken Türkiya'yı ve âlem-i İslâmı da felâkete sürüklediklerini unutmamalıdır.

Evet bugün Kafkasya'nın bir Çeçen, bir Lezgi .... veya bir Türk meselesi bir kabilenin hususî bir emel ve arzusu veya bir kavmin dahili bir işi değildir. Belki koca bir hilâfetin ve büyük bir Türkiya'nın hayât ve memâtı ve dolayısıyla bütün âlem-i İslâmın mukadderatıdır.

Bütün Kafkasya Müslümanları bilmelidir ki bugün öz mukadderatlarını tayin ederlerken, özleriyle beraber Türkiya'nın ve bütün âlem-i İslâmın da hayâtıyle oynamaktadırlar. [s. 6]

Şimâlî Kafkasya kardeşlerinden bir veya bir niçe kavmin küçük ayrılıkları özleri için ebedî nedâmetler ve hilâfet için büyük felâketler verebilecektir.

Bu kardeşlerin medeniyet, his ve idarelerinde yaratılmak istenilen ayrılıklar; istikbâl düşmanlarını hilâfetin canı evine getirecek yollar ve aralıklar meydana getirecektir.

İtikadımızca Şimâlî ve Cenubî Kafkasya Müslümanları birbirine et ve sümük [kemik] olarak birleşmeli ve beraberce Asya'nın kapısında hilâfetin demir kolu olmalıdır.

Evet; yalnız bu demir kol Kafkasya dağları üstünden yumruğunu gösterecek ve şimâl düşmanlarını durdurarak hilâfetin, rahatça Büyük Türkiya'yı teşkil etmesine ve âlem-i İslâmı kurtarmasına yol açacaktır.

Hemçünin umum Rusya dahilindeki Müslüman kardeşlerin selâmet ve saâdetiyle Türkistan'ın bir an evvel anavatana lâhik olması ancak halife bayrağının Kafkasya dağları üzerinde sancalması sayesinde olacaktır.

2) Yine fırkamız, bütün Türklerin Büyük Türkiya'ya katışmasını ve bir his ve bir terbiye ile yükselerek âlem-i İslâma nigâhbân olmasını taleb eder.

Hiç şübhe yoktur ki âlem-i İslâmda Türk birliği en mühim ve en yüksek bir arzu olmalıdır. Çünkü âlem-i İslâmı ancak kuvvetli bir Türkiya kurtarabilecek ve onun güçlenmesi ile yükselmesini temin edecektir.

Zamanımızda kuvvetli bir devlet; ancak bir dil ve bir his sahibi olan büyük ve medenî bir milletden çıkar.

Harb-i umûmînin; beşeriyete anlattığı en büyük hakikat "küçük milletlerin her an ölüme mahkûm olduğu"dur.

Zamanımızda bir milyon süngü çıkaran medenî milletler bile, seyl-i belâ karşısında [s. 7] bir niçe günden artık dayanabilmemektedir.

Türk unsurlarından biri veya bir niçesinin kardeş halkasından kenarda kalması; hem özleri ve hem de bütün Türklük için zarar ve felâketdir. Çünkü bütün dünyadaki Türklerin birleşmesi ve yükselmesiyle, zamanımızda ancak yaşayabilecek bir milletin aded ve kuvveti meydana gelebilecektir.

Türk unsurları ayrı ayrı istiklâllere teşebbüs için muhtac oldukları irfan ve vasıtalara mâlik olmadıkları gibi, böyle bir yolun onları ölüme aparacağına da şübhe yoktur.

Fırkamız Türklerin "federasyon" suretiyle kuvvetli bir devlet teşkil edebileceklerini de kabul edebilemez.

Çünkü; Almanya gibi kuvvetli bir mürekkeb (federatif) devlet düzeltmek için istiklâl ile yaşamış, derd ve ihtiyacını anlamış yeknesak devletçikler ve hiç olmazsa hakiki menfaatlerini idrak etmiş medenî ve mükemmel unsurlar lâzımdır.

Fırkamız Türk âleminde mürekkeb bir devlete lâzım olan yukarıki sıfatları ve meziyetleri görmemektedir.

Bilakis sağlam bir "merkeziyet" lüzûm gösteren aşağıdaki eksiklik ve ayrılıkları görmektedir.

1) Türk âleminde; Türk, Tatar, Türkmen, Teke, Kırgız, Kazak, Moğol, Özbek, Sart, Başkırd ve bunlar gibi cemiyetler görünür ki bunlar; garbdan şarka doğru irfan ve medeniyetçe birbirinden uzaklaşmış ve bir niçe asırlık bedeviyet ve esâretin verdiği ayrı hisler ve zararlı âdetler ile birbirinden ayrılmıştır.

2) Bedeviyet ve cehaletin din adına çıkardığı muzırr felsefeler; birçok mezheb ve meslek doğurmuş ve çok yerlerde kardeşleri yekdiğerine düşman etmiştir. [s. 8]

3) Milliyet ve devletin ruhu ve mâyesi dil ve edebiyattır.

Türk âleminde dil ve edebiyat ise büyük farklar ile birbirinden ayrılmış ve birçok yerlerde ibtidaî halde kalmıştır. Halbuki Türk dili Türkiya'da fenne girdiği gibi Türk şiiri ve Türk edebiyatı da Türkiya'da parlamış ve orada yükselmiştir.

4) Türkiya'nın haricinde kalan birçok Türk unsuru terbiye ve medeniyet fakirliğinden başka zalim müstevlilerin veya ahlaksız komşuların tesiratından, ruh ve ahlakça da ziyade sönük ve çok zaif düşmüşlerdir.

5) Türklüğün olanca medeniyeti Türkiya'dadır. Diğer Türk daire ve muhitlerinde medeniyetden eser bulunmadığı gibi ibtidaî maârif bile yoktur.

Ona göre Türk âleminde Türkiya'ya muhtac olmadan kendisini idare edebilecek hiçbir muhit ve hiçbir kavm mevcud değildir.

6) Türk âleminin büyüklüğü birçok kardeşlerin gömeksiz [?] kalmasına sebeb olur. Bundan ötürü bunların başında duran düşmanlar bu câhil kardeşlerimizin özü özlerine güçlenmesine ve yükselmesine şiddetle mâni olmaktadır.

7) Her şeyden evvel kuvvetli bir Türkiya'ya lâzım olan büyük ve yeknesak ordu ancak bir muallimin elinde yetişebilecektir. Maa't-teessüf Türk âlemi vatan aşkıyla Allah yolunda ölmek ve büyüğüne itâat etmek meziyetlerini yitirmiştir.

Onun için yalnız kahraman Türkiya; Çingiz'in evladlarını toplayabilecek ve onları eski şereflere doğru aparabilecektir.

8) Fikrimizce tizlikle lisan ve imlanın ıslâhına girişmek zarureti hasıl olacaktır. Eğer Kafkasya ve diğer Türk muhitleri dağınık bulunursa ihtimâl ki her muhit yanlış adımlar atacak ve hemişelik[?] Türk ittihâdı zevâl tapacaktır[?].

9) Kuvvetli bir devletin muhtac olduğu büyük servetler ve sağlam itibarlar [s. 9] câhil Türk muhitlerinin ayrılığında meydana gelebilmeyecek; ona göre fakr ü zaruret de Türklerin başından eksilmeyecektir.

İşte bu sebebler; Türk âleminin sağlam bir merkeziyet ve geniş bir meşrutiyet ile idare olunmasını ve daha açıkcası bütün Türk âleminin Türkiya'ya ilhâkını istilzam etmektedir.

Evet; Türk âlemini bir his ve bir ahlak ile besleyecek, maârif ve medeniyyeti en çabuk ve en güzel suretde Türk âlemine dahil edecek, Türk dilini ve Türk edebiyatını ancak bir şekilde yükseltecek, geride kalanları sürükleyerek Türklükte bir muvâzene tesis edecek ve zaif unsurları her türlü tehlike ve taarruzdan saklayacak bir şey varsa o da yalnız "merkeziyet"dir.

Bilakis ahlak ve medeniyetce pek geri kalmış ve asırlarla esârete alışmış olan câhil cemiyetler bir mürekkeb (federatif) devlet teşkiline kıyam ettikleri takdirde daima dahili irticalarla uğraşarak kıymetli vakitlerini beyhude yere sarf edecekler ve her vakit harici parmaklara uyarak yanlış yollara gidecekler. Bu suretle büyük devleti tehlikeli fırtınalara sürükleyececkler ve özleriyle beraber büyük milletin de mahvına sebeb olacaklardır.

Elhasıl Kafkasya İttihâd ve Terakki Fırkası imân eder ve iddia eyler ki: Türk ruhuyla Türk kanının layık olduğu büyük kuvveti, parlak medeniyeti ve tükenmez serveti ancak Türkiya bayrağı altında bulacak ve eski şereflerini o bayrakla kucaklayacaktır.

3) Fırkamız âlem-i İslâmın da halâsını ve harice karşı "İslam Müttefik Devletleri" halinde hilâfete merbut olmasını taleb eder.

Zamanımızda elli altmış milyonluk büyük ve medenî milletler bile öz [s. 10] başlarına özlerini saklayabilmeyerek; sağlam müttefiklere bağlanmaktadır. Her ne kadar müttefikler; müşterek menfaatler ile bağlanmakta ise de, bu ittifaklarda millî ve medenî irtibatların da büyük tesiri olduğu görünmektedir. Almanya ile Avusturya ve İngiltere ile Amerika aralarındaki sağlam yakınlık; söylediğimiz bu hakikati ısbat ve teyid etmektedir. Biz de büyük Türkiya'nın hakiki müttefiklerini âlem-i İslâmda bulmak ve yaratmak isterik.

Fırkamız âlem-i İslâmın halâsını yalnız dinî bir vazife değil, belki bütün beşeriyet için menfaatli, siyasî ve ictimâî bir gaye olarak da telakki eyler. Vicdân-ı beşer; Rusya'da tahakküm ve istilâ' politikasına karşı ilk inkılâbını yaparken dünya için medeniyet ve maarifi doğuran, beşeriyet için müsavât ve adaleti yaratan âlem-i İslâm; baştan başa vicdânsız müstevlilerin esâreti altında inlemektedir. Bütün beşeriyetin beşte biri olan müslümanlar heman kamilen hukuk ve hürriyetden mahrum olarak zalim müstevlilere köle(kul)lik etmektedir.

3 Milyon Flemenklinin saâdeti için dünyanın öbürü ucunda (Cava'da) 30 milyon İslâm ezilmekte ve 40 milyon İngiliz'in zevki için 400 milyon insan kırılmaktadır.

Beşeriyet; hürriyet ve kardeşlik istiyorsa herkesden evvel beşeriyetin en sefil ve en mazlum kalan âlem-i İslâma hakk-ı hayât vermeğe çalışmalıdır.

İtikadımızca âlem-i İslâm kurtulmadıkça, dünyada hürriyet ve kardeşlik felsefesi yer bulamayacak ve gülünç bir hayal olmaktan kurtulamayacaktır.

Daha doğrusu, Fırkamız; umûmî beşeriyet kardeşliğinin, husûsî İslâmiyet kardeşliğinden çıkacağına kanidir.

Evet dünyada umûmî muvâzenenin tesis etmesi ve bütün beşeriyetin, [s. 11] silahları yere atarak, kardeş olması için her şeyden evvel âlem-i İslâm kurtulmalı ve kardeş olmalıdır. Binaenaleyh vicdân ve insanlık namına bütün sosyalistlerin İslâmı halâs etmek mücahedesinde, fırkamıza yardım etmelerini taleb ederiz.

4) Fırkamız, din ve hilâfetin mazide olduğu gibi, uzun bir istikbâl için Şark siyasetinde büyük roller oynayacağına ve âlem-i İslâm ile bütün beşeriyete büyük faideler vereceğine kanidir.

Fırkamız iddia eyler ki İslâm dini Hıristiyanlık gibi bir nice ahlak düsturundan ibaret değildir.

Hıristiyanlık henüz doğarken darbeye uğramış ve en parlak devirlerinde bile siyasete hâkim olabilmemiştir. Hıristiyanlık âleminde hiçbir vakit ruhaniyet ile cismâniyet birleşebilmemiş ve daima mücadele halinde kalmıştır.

Anın için Hıristiyan dini; siyasî ve ictimâî noksanlarından dolayı ömrünü doldurmuş ve ahirde meydan-ı siyaseti lisan ve millete bırakmıştır.

Din-i İslâm ise en yüksek ahlak düsturlarıyla ruhu mesûd ettiği gibi, en mükemmel ictimâî kanunlar ve siyasî düsturlar ile de cismâniyeti temin etmiş ve hayâtı nizâm ve kaideye salmıştır.

Bugün beşeriyeti idare eyleyen en yahşi siyasî düsturlar bile henüz Kuran'ın bir ayetini temsil edecek kadar yükselmemiştir. Anın için âlem-i İslâmda saltanat ve hilâfet en latif bir suretde cem'ileşmiş ve tarihin en parlak sahifelerini yazmıştır.

Fırkamız; Şarkda din ve hilâfet siyasetinin şiddet-i lüzûmunu tasdik ve tervic ettiği gibi beş yüz seneden beri makam-ı hilâfetde oturan ve hesabsız kanlar ile dini ve kitabü'l-Allahı saklayan büyük hanedanın bundan sonra da o makamda kalarak [s. 12] âlem-i İslâma reislik etmesini taleb eder. Ve bilakis İngiliz parasıyla hilâfet adına tefrika çıkarıb, âlem-i İslâmı parçalamak isteyen hainleri de red ve tel'in eyler.

Fırkamız; doğrudan doğruya makam-ı hilâfete taallûk eden vazifelerin tayinini ve asrımızla mütenasib teşkilat ile bu vazifelerin âlem-i İslâm murakabesi altında ifasını münasib görür.

Fikrimizce hilâfetin asıl vazifeleri bu işler olmalıdır:

1) Münasib bir İslâm merkezinde bütün âlem-i İslâma açık mükemmel ve meccanî bir darülfünûn tesis eylemek.

Bu darülfünûn âlem-i İslâm için muktedir ve mütefennin ruhani reisler yetiştirecektir.

2) Âlem-i İslâmda bulunan en büyük alimleri bu darülfünunda toplayıp bir İslâm akademiyası teşkil etmek

Bu akademiyanın mühim vazifeleri bunlardır:

Elif) Mezheb ayrılıklarından çıkan nifakı tedricen mükemmel neşriyât ile aradan kaldırarak, âlem-i İslâmı hakikat-ı diniyeye kaytarmak.

Be) Kuran-ı Kerim'i felsefe-i esasiyesi ile her Müslümanın anlayacağı suretde Müslüman dillerine tercüme eylemek.

Ce) Daima vicdân-ı İslâmı birleştirecek suretde dinî meseleleri halletmek.

3) Felsefe-i diniyemize göre fariza-i hacca siyasî bir şekil vermek ve her sene aktâr-ı İslâmdan gelecek hacılar ile umûmî kongreler kurmak ve orada İslâmların müşterek vazifelerini tayin eylemek.

4) Lâakal beş ılda bir defa muhterem halifenin riyâseti altında bütün âlem-i İslâmdan bir kurultay çağırmak. [s. 13]

Bu kurultayın mühim vazifeleri bunlar olmalıdır:

Elif) Âlem-i İslâmın mahkûm kısımlarını kurtarmak çarelerini düşünmek.

Be) Âlem-i İslâmın geri kalan yerlerini yükseltmek için tedbirler görmek.

Ce) Harice karşı müttefik İslâm devletlerinin siyasî programını yapmak.

De) Bu programın taleb edeceği müşterek masrafları temin eylemek.

He) Kurultayın, İslâm milletleri namına seçeceği nimaindeler ile İstanbul'da bir umûmî İslâm kabinesi yapmak ve bu kabinenin tavassutuyla kurultayın programını icra eylemek. [s. 14]

Dolanma (İdare)

1) Büyük Türkiya en geniş bir meşrutiyet ile idare olunmalı ve memleketin her tarafında hâkim-i mutlak; kanun olmalıdır.

2) Hükümet hiç bir vechile seçgilere tesir etmemelidir.

3) Kabinenin değişmesiyle hiçbir memur azlolunmamalıdır. Memurların azl ve nasbı yalnız kanunun hükmüyle olmalıdır.

4) Adliye memurlarıyla mahkemeler en büyük istiklâle mâlik olmalıdır.

5) Mahkeme reisleri kanuna hıyanet etmedikçe azl hatta tebdil edilememelidir.

6) İdare-i örfiye yalnız memleket hal-i harbde bulunduğu vakitde ve erkân-ı harbiyenin darülharb adlayacağı yerlerde ilân olunabilmeli ve sulh halinde hiçbir sebeble kanunun tabii şekli bozulmamalıdır.

7) Hürriyet-i kelâm ve hürriyet-i matbuât en büyük teminâta mâlik olmalıdır.

8) İsmet-i İslâmiye muhafaza olunmak şartıyla kadınlar hukuk-i siyasiye ve ictimâîyede kişiler ile müsavi tutulmalıdır.

9) Yirmi yaşındaki kişi ve kadınlar bilakayd ü şart seçgide iştirak eylemelidir.

10) Her yerde mevkufat-ı İslâmiye millî bir sermaye addolunmalı ve her beş ılda umûmî seçgi ile seçilecek bir hey'et tarafından idare edilmelidir.

Aynı zamanda bu millî sermayenin artması için daima ciddi teşebbüsler icra edilmeli ve bu varidat ile darüleytamlar ve darülacezeler tesis olunmalıdır. Bu suretle aşağı tabakanın ve sahibsiz ailelerin evladları saklanılacak ve aczler himaye olunarak, dilencilik aradan götürülecektir.

Bilgi (Maârif)

1) Tahsil-i ibtidaî umûmî, meccanî ve mecburi olmalıdır.

2) Orta ve âli tahsil; müsavi miktarda memleketin her tarafına paylanmalıdır. Yani orta tahsil için açılacak idâdî mektebleri nüfus itibariyle memleketin her noktasına taksim olunmalı ve darülfünûnlar ile fakülteler de idâdî mekteblerin adedine göre memleketin her tarafında taksim olunmalıdır.

Birlik

1) Türkiya; her şeyden evvel Şarktaki tekmil Türk muhitlerinin maârif ihtiyacını nazar-ı itibara alınalı ve tizlikle bu muhitlerde bir program tahtında birçok mektebler açmalı ve her tarafa külliyetli muallim ve muallime göndermelidir.

2) Türk muhitlerinde ana dilinde mekteb kitapları bulunmadığı gibi, yazılması ve basılması da çok zamana muhtacdır. Anın için Türkiya; Türk âleminin her noktasında kütüphaneler açarak bir program dahilindeki mekteb kitaplarıyla onları doldurmalı ve fakir şakirdlere meccanî vermelidir.

3) Vicdân-ı umûmîyi bir noktaya celb edebilmek için her ıl Türk âleminin her noktasından bir nisbet ve bir program dahilinde bir çok kız ve çocuk İstanbul'a celb olunmalı ve muhtelif mekteblerde meccanen kabul olunmalıdır.

4) Türk dili; Türk âleminin her yerinde büyük farklar ile hemen ayrı lisanlar şeklinde konuşulmakda ve yazılmaktadır. Türk âlemini tehlikeye düşüren ve Türk birliğini bozan bu ayrılıkları aradan kaldırmak, zengin ve yeknesak bir Türk dili meydana getirmek için her yerden en muktedir Türk alimlerini celb [s. 16] ederek İstanbul'da bir Türk akademiyası tesis etmeli ve onun delâletiyle umum Türk âleminin kabul edebileceği hakiki ana dilinde tazeden bütün tahsil kitaplarını yazmalıdır.

5) İmlâ ve harflerin ıslâhı mühim ve müstacel bir mesele ise de bunu Türk akademiyasının tek başına yapmasına tarafdar değiliz çünkü imla ve yazımızın şeklinde bütün âlem-i İslâmın iştiraki düşünülmeli ve bu birlik muhafaza edilmelidir. Ona göre imla ve harflerin ıslahında Arab ve Fars alimlerinin de iştirakini münasib görmekteyiz.

Sermaye ve Toprak Meselesi

Fırkamız sermaye ve toprak meselelerini daşkınlık ve acele ile halletmek tarafdarı değildir. Çünkü milletin halâsından evvel böyle bir inkılâba girişildiği takdirde haksız ve semeresiz olarak bir çok kardeş kanı akacak ve anarşi (hercümerc) ile millet felâkete sürüklenecektir.

Kafkasya Müslümanları her şeyden evvel vatan ve hayât sahibi olmalıdır. Ev sahibi olmadan otakları bölüşmeye kalkmak hamakat olur. Vatanımızı kurtardıktan sonra elbette dahili işlerimizi istediğimiz gibi tertib ve ıslah edeceğiz. Elbette bugün sermaye ve toprağı taksime muktedir olan kuvvet; vatanın halâsından sonra daha kanuni ve daha şerefli bir suretde vazifesini görecektir. [s. 17]

Bununla beraber.

Fırkamız, saâdetin zahmetle ölçülmesini; en mukaddes bir hak tanır ve vatanın halâsından sonra bu hak yolunda mücahedeyi en büyük vazife bilir. [s. 18]

Bakû'da Abuzer Oruçof'un İlktirik Matbaasında tab' olundu.

[Arka Kapak]
Hak Verilmez Alınır

TARİH, DEVLET, MEZARLAR

HALİL BERKTAY

Enver ve Mustafa Kemal, Tanzimat'la başlayan ordu ve eğitim reformlarının yarattığı modern askeri okullardan yetişen aynı "münevver zabitan" nesline mensuptular. Hem can çekişen imparatorluğun son savaşlarında çarpışmış, hem inkılapçı fikirler peydahlamışlardı. Yolları daha sonra ayrıldı: Biri daha hızlı yükselerek hem İttihat ve Terakki önderliğinin merkezine yerleşti, hem de Saray'a damat oldu; buna karşılık diğeri dışlanıp muhalifleştirken gidişat hakkında daha marjinal-eleştirel, dolayısıyla realistçe kötümser kalabildi. Gene her ikisinin de emretmeye ve şiddet kullanmaya alışkın olmasına karşılık, Enver'in saf komploculuğuna (salt baskınlar ve fedailerle iş görmesine) kıyasla Mustafa Kemal, cebir unsurının ideolojik meşruiyete, yani yeni bir otorite ilkesine dayandırılması konusunda çok daha hassastı ve yoğun bir arayış içindeydi. Belki biraz da bu nedenle, yalnızlığı ve umutsuzluğunu maceracılığa dönüştüren ilkinin, nerede duracağını bilemeyip giderek Pantürkistleşmesine karşılık, ikincisi sırf Anadolu ve Doğu Trakya Türklerine yönelik, fizibilitesi çok daha yüksek bir "hâkimiyet-i milliye" projesini benimseyebildi. Sonuçta, Türkiye Cumhuriyeti'nin bu temelde kurulması, ardından devrimin ikinci kuşak (Kemalist) önderliğinin kendisini "emanetçi" ya da "B takımı" gibi gören birinci kuşak (İttihatçı) önderliğinin kalıntılarıyla hesaplaşması, Pantürkizmin reddiyle el ele gitti. Oysa yakın zamanda Türkiye'nin içinde ve etrafında yükselen yeni bir dizi milliyetçi boğazlaşma çerçevesinde "bizim"kilerle, "soydaş"larımızla, "dış Türkler"le özdeşleşme eğiliminin kabarmasıdır ki, uzun süre devletin dış politikasında kendine yer bulamayan irredentizmi en azından kültürel, bir ölçüde de paramiliter zeminde tekrar canlandırdı. Bosna'da Sırplara, Azerbaycan'da Ermenilere, Abhazya'da Gürcülere karşı, ya da Güneydoğu'da Özel Tim'le iç içe, omuz omuza macera peşinde koşup sınırsız, kısıtsız şiddet kullanabilmek, çekici, itibarlı hale geldi. Misak-ı Milli'nin eskimişliği ve yetersizliğinden, ya da yeni bir "emperyal vizyon" gereğinden dem vurulur oldu. Sonuçta, bütün bu unsurlarıyla (ve Ahmet İnsel'in ifadesiyle) "MHP'lileşen Türkiye"dir ki, Enver Paşa'yı tekrar baş tacı etti.

Enver Paşa olayı hakkında bunları düşünür, yer yer de söylerken, ekim başlarında Radikal *gazetesi, "Mezarların Gölgesinde Politika" başlıklı bir araştırma çerçevesinde şu daha kapsamlı soruları yöneltti:*

1) Size göre, geçmişte siyasî-ideolojik misyonları olmuş kişilerin (Enver Paşa, Nâzım Hikmet, Vahideddin, Cemalettin Kaplan, Aziz Nesin, Çerkez Edhem, Menderes, Said-i Nursî, vb) ölümü veya cenazelerinin Türkiye'ye getirilişi niçin bu kadar tartışma ve saflaşma yaratmakta? **2)** Mezarlarla ilgili olarak devletin geçmişte izlediği politikaları doğru buluyor musunuz? **3)** Öte yandan bu kişileri sahiplenen siyasi-ideolojik kesimler, mevcut sembollerin cenazelerini acaba kötüye mi kullanıyorlar? Bu, bugünkü siyasal saflaşmada nasıl bir rol oynuyor? **4)** 'Şunlarınki gelsin, bunlarınki gelmesin' gibi bir yaklaşım var. Size göre böyle bir tasnif yapılabilir mi? **5)** Bu konuda alınması gereken en doğru tavır nedir?

10 Ekimde aldım; 16 Ekimde cevapladım. İki ay geçip de hiçbir şey çıkmadığında, zaten hayli uzun olan ve dolayısıyla çok küçük bir kısmının alıntılanacağını umabileceğim yanıtlarımın tam metninin, Toplumsal Tarih*'in Enver Paşa konusuna ağırlık vereceği bu sayısında yayımlanması için kendilerinden izin aldım. Gösterdikleri anlayış için, sayın Naki Özkan ve sayın Atilla Akar'a teşekkürü borç bilirim.* H.B.

---

(1) Bence birinci sorunuz fazla genel ve karışık. Değişik zaman dilimlerinin, değişik kaderlerin ve dolayısıyla değişik tartışma odaklarının örneklerini bir araya toplamışsınız. Saydığınız isimlerden bir kısmı İstiklal Savaşına ve Cumhuriyetin kuruluş aşamasına ilişkin saflaşmaların simgesi (Vahideddin, Enver Paşa, Çerkez Edhem gibi). Bir kısmında daha geç dönemlerin hesaplaşmaları somutlanıyor (Adnan Menderes, Said-i Nursî, Nâzım Hikmet). Nihayet bir kısmı son yılların çalkantılarında yer tutmuş kişiler (Cemalettin Kaplan, Aziz Nesin). Ayrıca hepsinin ölümleri ile "ölüm sonrası akibet"leri de aynı değil: Kimisi, bir noktada kendi tercihi olarak görülmesi gereken bir adımla, ya eylem için yurtdışına gidip (Enver Paşa, bir yönüyle Çerkez Edhem, Cemalettin Kaplan) veya kaçıp (Vahideddin, bir diğer yönüyle Çerkez Edhem, Nâzım Hikmet) daha sonra orada ölmüş; bir tanesi idam edilmiş (Menderes); iki tanesi Türkiye'de vefat etmiş (Said-i Nursî, Aziz Nesin), ancak nereye gömüldükleri bilinmiyor. Buna bağlı olarak, tabii son üçünün (Menderes, Said-i Nursî ve Aziz Nesin) mezarı hiçbir zaman Türkiye dışında olmadı; dolayısıyla cenazelerinin "Türkiye'ye getirilişi" etrafında herhangi bir tartışma da

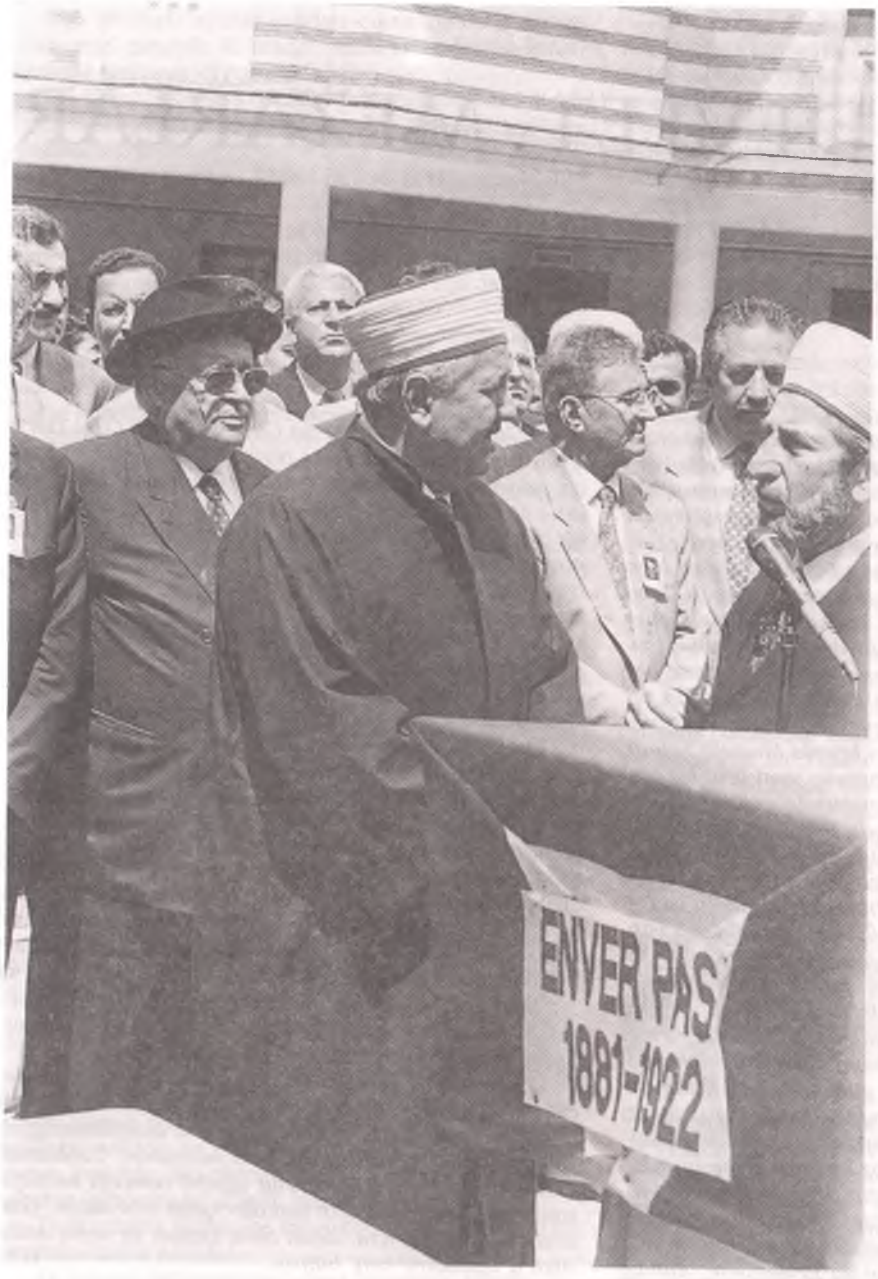

Enver Paşa devlet töreniyle gömüldü.

söz konusu değil. Ayrıca bunlardan ilk ikisi (Menderes, Said-i Nursî) 27 Mayıs rejimi tarafından başka "dışlama" biçimlerine maruz bırakıldı ama, Aziz Nesin'in gömüldüğü yerin saklı tutulmasını merhumun kendisi istedi.

TARTIŞMA, HAYATIN KENDİSİ

Dolayısıyla seçtiğiniz sekiz örnek temelinde, gerçekten tek bir ortak soru sorulabilir: (Sizin ifadenizle) bu kişilerin "ölümü ... niçin bu kadar tartışma ve saflaşma yaratmakta?" Ama artık bu kadarı da bir bakıma (a) sormaya bile değmeyecek, ya da cevabı zaten sorunun içinde olacak kadar genel: (Gene sizin ifadenizle) "geçmişte siyasi-ideolojik misyonları olmuş" olduğu; bir başka deyişle, ölümlerinden önce hayatları tartışmalı olduğu için. (b) Ve gene bu kadarı, yani insanların farklı hayatları ve ölümleriyle tartışma konusu yapılmaları, hem kaçınılmaz, hem bunda yanlış veya sakat hiçbir taraf yok: Bu tartışılmayacak da, yani toplumun ayrışan ve kesişen sınıf, zümre, ideolojik akım, politik görüş, eylem çizgisi vb matrisleri çerçevesinde benimsenen farklı konum ve yaşam çizgilerinden hangilerini beğendiğimiz, hangilerini beğenmediğimiz tartışılmayacak da, ne tartışılacak acaba? Böyle bir tartışmanın olmaması için, ya toplumun tümüyle homojenleşmiş, ya da zihinlerimizin dumura uğramış olması gerek.

(c) Dolayısıyla sizin üçüncü sorunuzda yer alan "kötüye kullanma" ifadesi de biraz naif, biraz isabetsiz. Eğer bir tartışmadan söz edeceksek, sırf bu kadarıyla "kötüye kullanma" diye bir şey yok ortada; elbette her ideo-politik yer tutuş, kendi öncü ya da simgeleri olarak gördüğü hayatları ve ölümleri öne çıkarıyor, örnek gösteriyor, onlar aracılığıyla topluma mesajlar vermeye, taraftar kazanmaya çalışıyor. Öte yandan burada asimetrik bir gidiş şüphesiz söz konusu: Türk ulus-devletinin uzun süre üzerine oturmuş olduğu dengeler, cumhuriyetçiler ile saltanatçılar arasındaki ilişkide, eskiye kıyasla bir parça saltanatçılar lehine; laik düzen yanlıları ile karşıtları arasındaki ilişkide, eskiye kıyasla bir parça laiklik karşıtları lehine; milliyetçiliği Kemalist ölçüler içinde kalanlar ile daha aşırı ve dışa dönük boyutlar taşıyanlar arasındaki ilişkide, eskiye kıyasla bir parça aşırı milliyetçiler lehine değişiyor veya bozuluyor. Böylece toplumun (zaten hep tekrar tekrar kurgulanan) belleğini bir kere daha değiştirmeye yönelik tartışmalar ortaya çıkıyor ve özellikle Vahideddin (ya da II. Abdülhamid) ve Enver Paşa gibi sembol-isimler etrafında yoğunlaşıyor; buralardan Said-i Nursî veya Cemalettin Kap-

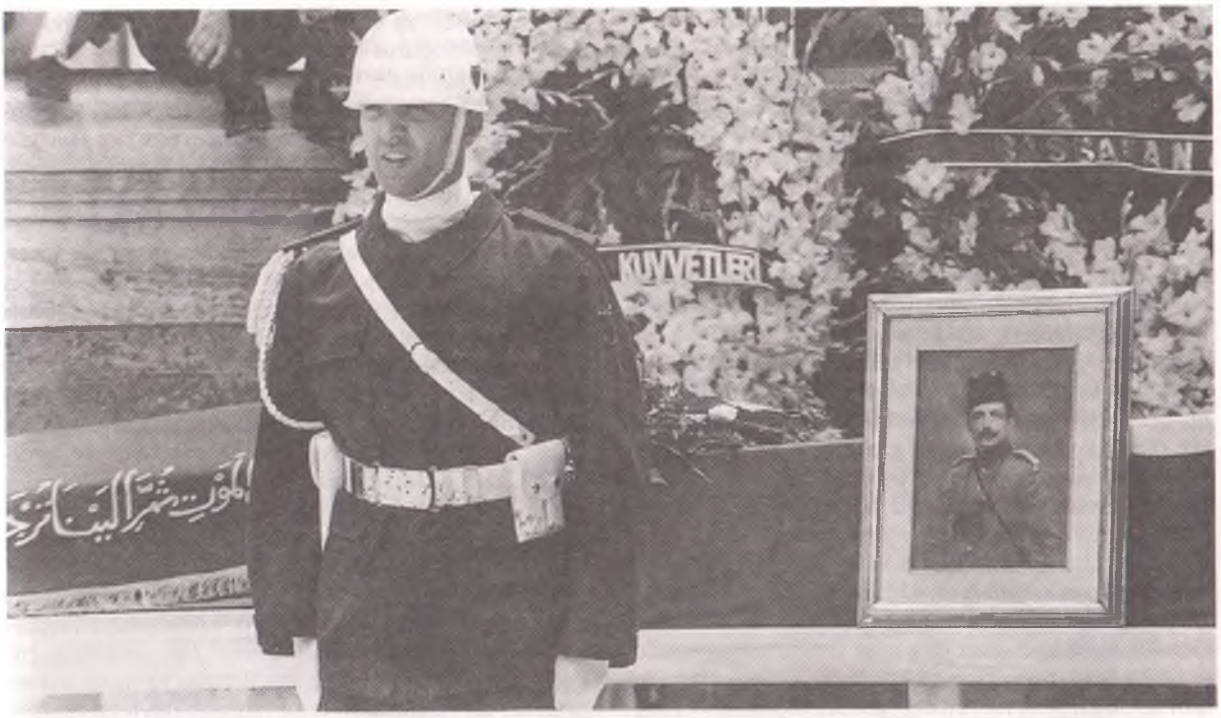

4 Ağustos 1996

lan'lara uzanıyor. Ben somut olarak dengelerin (yukarıda mümkün olduğu kadar nötr terimlerle dile getirmeye çalıştığım) bu bozulma yönünden hoşnut olmayabilirim; salt olumlama veya olumsuzlama bağlamında, yüzde yüz yanlış bir tarih yaşanmış olduğuna ve şimdi adı geçen kişileri beğenip sevmeye başlamam gerektiğine hiç, ama hiç ikna edemeyebilirsiniz beni, ama "kötüye kullanma" gibi ifadelerin ardına saklanarak, tartışmanın kendisini bastırmaya da kalkışamam.

Esasen bakınız, tarihçiliğin ilerleyip gelişmesinde, şimdiki zamanda toplumun peydahladığı yeni gündemlerin, geçmiş zamana ilişkin yeni sorular sorulmasına yol açmasının çok büyük payı var. Örneğin reel sosyalizmin çöküşü, söz konusu toplumların şiddete dayalı devrimlerden yola çıktıkları için mi bir türlü demokrasiyi üretemedikleri sorusunu, bu da bir yanda (faraza) Simon Schama ve François Furet, diğer yanda Georges Comninel ve Eric Hobsbawm tarafından, Fransız Devriminin revizyonist ve anti-revizyonist, olumsuzlayıcı ve yeniden-olumlayıcı tavırlarla, tepeden tırnağa yeniden irdelenmesini beraberinde getirdi. Benzer sorular, Kemalist Devrimin "cezalandırma gösterileri" (İstiklal Mahkemeleri) veya "hem açtığı kapılar, hem kapattığı kapılar" (çeşitli kesimlere, taleplerine uygun reformlar vermesi; buna karşılık tek tek her birinin özerkliğini elinden alması ve inisiyatifini yok etmesi) için de sorulur elbet: Ben bir tarihçi olarak, bundan nasıl kaçınabilirim? Bir tek yöntem geçerlidir bu noktada: Bilgisine, fikrine güvenenin, çıkıp görüşünü açıkça söylemesi, gerekçelendirmesi. Kendi payıma, olsa olsa bu tartışmanın fazla çığırtkan, fazla boy ölçüşmeci bir tarzda yapıldığından; kimsenin küçük sesiyle konuşmayı bilmediğinden, herkesin (kendi mutlak doğrusuna çok inandığı ve empati fakiri olduğu için) bağırmayı ve başkasını dinlememeyi yeğlemesinden yakınabilirim. Ama bu da bu meseleyle sınırlı değil; Türkiye'nin siyasal kültüründeki daha yaygın ve müzmin bir hastalığın, azgelişmişliğin göstergelerinden olarak demokrasi kültürünün de çok zayıf, buna karşılık rakibi "topyekûn imha"ya yönelik maksimalist özlemlerin çok güçlü olmasının bir parçası zaten.

ASIL TRAJEDİ : "DEVLET PANTEONU"NUN PAYLAŞIM KONUSU HALİNE GELMESİ

(2) Bilmem, işin, hayata ve ölüme ilişkin tercihlerimizin neden farklı ve çoğul olduğuna indirgenip fazla kıyısızlaşması olasılığını bir nebze bertaraf edebildik mi? Bu takdirde geriye tek ve çok ciddi bir husus kalıyor ki, bu da hedefe daha yakın düşen ikinci sorunuzun konusu: Devlet; devletin içerme ve dışlama mekanizmaları; daha doğrusu, devletin hangi ölüleri dışlayacağı, hangilerini idolleştireceği hakkında geçmişte verdiği bazı kararları, zaman içinde ve değişik bir konjonktürde iptal edip, oradan oraya cenaze taşınmasına, yeni mezarlar yapılmasına, vb yol açması. Bir kere daha vurgulayayım: Bu başka; sivil toplumun hayatları ve ölümleriyle insanları, kişileri tartışması başka. Sivil toplumun öğeleri, birbirleriyle tartışsınlar tartışabildikleri kadar; en ufak bir mahzuru yok bunun. Oysa Türkiye'de devlet iki şey yapıyor: i) filanca ölüler iyidir ve *benimdir*, falanca ölüler ise kötüdür ve

benim değildir diyor; ii) bu gerekçeyle, bir aşama ileride, kendi dışladığı ölülere sivil toplumda ait oldukları veya benimsendikleri kesimlerce sahip çıkılmasını da yasaklamak istiyor (çünkü devlet, hep kendisini sivil toplumun yerine koymak alışkanlığında). İşte bu iki tavır, özellikle de ikincisi, her zaman çok problemli. Ortaçağda Katolik Kilisesi, sapkın inanç sahiplerini, cadıları, ruhunu şeytana sattığına inanılanları, aforoz edilmişleri, intihar edenleri (Tanrının verdiği canı kendi eliyle alanları), ölüm döşeğinde günah çıkarıp tövbe etmeden, iman dışı ölenleri, vb kutsanmış toprağa (= kilise avlusuna) gömdürtmeme yetkisine sahipti. Türkiye'de ise bu kilise rolünü devlet üstleniyor: Devletin cennetlik ve cehennemlikleri; kutsanmış toprakları (Çankaya'sı, diğer anıt mezarları, Abide-i Hürriyet'i), öte yandan Türkiye'ye dahi sokulmaması gereken heretikleri var; ayrıca Katolik Kilisesi hiç olmazsa ölüyü ailesinden ayırmazken, Türkiye'de devlet bazen daha bile sert ve amansız, çünkü pek çok durumda ölenleri (Said-i Nursî) veya öldürdüklerini (yalnız Menderes gibi seçkinleri veya Deniz Gezmiş ve arkadaşları gibi ismi tanınmış muhalifleri değil, çok sayıda isimsizi de) ailelerinden, ne olursa olsun sevenlerinden, yollarına gönül vermişlerden esirgeyebiliyor. Aynı devlet, daha önce dışladığını şimdi dışlamaktan vazgeçtiğinde de, nerede duracağını tam bilemiyor: Yasağı kaldırmakla, ailelerine iade etmekle veya Türkiye'ye getirilmesine izin vermekle yetinemiyor; sanki alıp şehit, milli kahraman vb ilan etmesi gerekiyor. Bu, devletin arafı tanıyacak ve çok geniş tutacak yerde, kafasında ya cennet, ya cehennem gibi sadece iki (resmi) kategori olduğunu sezdiriyor.

Sizin ifadenizle "mezarlarla ilgili [olarak] devletin geçmişte izlediği politikalar", bence tek tek Enver Paşa'ya, Said-i Nursî'ye, Menderes'e, vb (bir görüşe bakılırsa) "haksızlık" edilmiş olduğu için değil, yukarıdaki bütünsel anlamı ve özüyle kökten sakat; tam da, toptan bertaraf edilmesi gereken türden bir devlet müdahalesini ifade ediyor. Felaket, kimin dışlanacağı, kimin baş tacı edileceğine ilişkin somut kararların içeriğinde, bunların yanlış olup olmadığında vb düğümlenmiyor. Hayat ile ölüm arasındaki ilişkinin de "devletleştirilmesi" gibi korkunç bir sonucu var, bu sürecin: Toplumumuzda bir kısım insan, mütevazı ölçüler içerisinde sadece ölüsünü bulabilmeye ve/veya geri alabilmeye uğraşırken, daha iddialı kesimler, hayatların ve ölümlerin anlamına ilişkin tartışmalarını devlet üzerinden yürütmeye koşullanıyor; "kendi" ölülerini devlete kabul ettirmeyi, "başkalarının" ölülerini ise gene devlete dışlattırmayı hedef belliyorlar; farkına varmaksızın sivilliklerini, bağımsız onurlarını yitiriyorlar böylece; "devlet malı deniz" bir de böyle bir "yemeyen domuz" paylaşımcılığının konusu haline geliyor. Devletin araf tanımaması, devletin panteonu ile toplumun panteonu arasında, herkesin sorgulamaksızın içselleştirdiği bir özdeşlik kurulmasına yol açıyor. Enver Paşa'nın naaşının Türkiye'ye getirilmesi etrafında kopan fırtınada, her şeyden önce devletin mezarcılık yapmasına prensip olarak itiraz edecek yerde, bunda hiçbir hata görmeyip, muhalefetlerini özel olarak Enver Paşa aleyhtarlı-

VATANININ BÜYÜK EVLADI ENVER'E

Sana... Ey milletin kalb-i hamaseti, sana binlerce selam...

Sevdiğin, perestiş ettiğin, uğrunda kan ile mülemma olarak şehid olmayı nuhbe-i emel edindiğin bütün Osmanlıların samim-i kalplerinden feveran eden har, müzehheb, şeffaf ve gıyabi otuz milyon selam...

Bataryanın yanı başında, o vazı has ve dilfiribinle düşmanı tarassut ederken, başının üstünde müthiş, müziç iştiallerle patlayan, kalın demirleri parçalayarak canhıraş safir-i vahşetnümuniyle üzerine doğru serpilen yüz binlerce kızgın miskete istihzakâr tebessümler ithaf etikçe emelriz, ve pür iştiyak... Selam

Senin gibi dilaver, senin gibi pak ve nezih askerinle Derne mürettep fırkasının üzerine dilirane savlet ederek düşmana yaklaşmak için mücahidlerle yarış ettiğin zaman, dudaklarını yaldızlı tebessümler teklil ettikçe, gözlerinden pür iltima ve bikarar handeler saçtıkça vatanın sine-i zümrüdfamından bir terane çırpınarak havada titriyor... Enver... Mübeccel çocuk, sana... Ateşin ve minnetdar, yüz bin selam...

Muzaffer kumandan... Ayn-ı Mansur sırtlarında top, mitralyöz, tüfenk, cephane, kazma, kürek, balta, dinamit, el kumbaraları ile bin beş yüz tüfenkten ibaret ve semaya kadar yükselen bir yığın ganaim-i harbiyenin ta üstünde gurur ve iftiharından kabaran sine-i pakın üzerine sıcak ve parlak iki katre-i zafer yuvarlanırken, millete medid ve gıyabi bir nazra-i iştiyak ithaf ederken... Bütün millet senin cebin-i müzehherine, güzel gözlerine müzehhep ve har buseler serpiyor, yaşa....

Evet yaşa... Ey lem'a-i ümid... Yaşa ey süreya-i emel..

Gazzeli Cemal

Resimli Kitap, sayı 38, 1328, s. 94.

Transkripsiyon: Cüneyd Okay

ğıyla sınırlı tutanlar, yani bilhassa Enver Paşa'nın devletin panteonu, resmi cenneti, kutsanmış toprakları dışında tutulması noktasında direnmeye çalışanlar, kamu düzeninin korunması asgarisinde değil de hayatların ve ölümlerin anlamının değerlendirilmesi gibi muhteva meselelerinde, hakem, belirleyici, yetkili merci vb olarak döne döne devlete sığınma tuzağına düşüyorlar.

RESMİ CENNET VE CEHENNEMİN YERİNİ, TOPLUMUN ARAFI ALMALI

(3) Yukarıda cevapladım zaten: "Kötüye kullanma" diye bir şey görmüyorum. Realist olmalıyız: Zaman akıp gidiyor; aynı nehirde iki kere yıkanmak mümkün değil; bütün devletler gibi Türkiye Cumhuriyeti de başlı ve sonlu bir tarihsel kategoridir -ve bakın, eskidi işte; hemen bütün kurumları felç; ne maliyesi işliyor ne eğitimi ve hattâ ne de dış politikası; resmi ideolojisinin de bağlayıcı ve ikna edici, toplumsal rol dağılımını kabul ettirici bir hegemonyası hemen hemen kalmadı; bugün, Türkiye çürür ve dağılırken, yeni çözüm arayışlarına oluşum halindeki yeni güç dengelerini yansıtmanın kavgası sürüyor. Geçici konsensüsler, olsa olsa, şiddet kullanımını minimize edecek daha pazarlıkçı oyun kuralları noktasında oluşturulabilir; bunun önkoşulu, reel hayatta, yaşayanları devlete parçalatmamak (işkenceye uğratmamak, faili meçhul, daha doğrusu "faili çete" cinayetlere kurban vermemek) ise, konumuz bağlamında da herhalde ölüleri devlete par-

PAPYONLU ENVER MOSKOVA'DA!

Fotoğraf 1921 yazında Moskova'da çekilmiş. Enver Paşa'nın başlıca yardımcılarını kapsıyor. Kendilerini Ali Bey Harekâtı (Ali Bey, Enver Paşa'nın o dönemdeki takma adı) olarak adlandırıyorlardı.

İlk sıra, soldan sağa:

1. Osman Bedri Bey, eski İstanbul zaptiye müdürü, sonra Halep valisi, Cemal Paşa'nın -Afganistan'da yardımcısı, Kâbil'de Mayıs 1922'de öldü.
2. Fahri Paşa, Afganistan'da Türk elçisi.
3. Enver Paşa.
4. Emir Şekib Arslan, Suriye Arapları şefi, Fransa karşıtı.
5. Halid Bey Gargaranî, Trablusgarp Arapları şefi, İtalya karşıtı.

İkinci sıra, soldan sağa:

6. M. Florinski, Sovyet Dışişleri memuru, şu anda (1924-25) Moskova'da protokol şefi.
7. Mansur Bey, Mısır milliyetçi ihtilalcileri temsilcisi.
8. Doktor Nâzım Bey, Türkiye İttihad ve Terakki Fırkası merkez komitesi üyesi.
9. Rıza Bey, Türk ordusunda albay.
10. Osman Bey Tokumbet, Rusya Tatarı, Enver Paşa'nın hususi kâtibi.
11. Fevti [Fevzi ?] Nuri, sonradan Enver taraftarlarınca İngilizlerle teması olduğu suçlamasına maruz kalmış, İtalya'da 1922'de bir suikaste kurban gitmiştir.

Kaynak: Joseph Castagnê, Les Basmatchis, *Le mouvement national des Indigènes d'Asie Centrale depuis la Révolution d'Octobre 1917 jusqu'en Octobre 1924*, Paris, Ernest Leroux, 1925.

çalattırmamak olmalı. Onun için de 4) -Sizin ifadenizle- "şunlarınki gelsin, bunlarınki gelmesin" tavrında, olabilecek en sakat düelloculuk somutlanıyor; oysa 5) -gene sizin ifadenizle- "en doğru tavır", devletin yasakları kaldırması ve bunun ötesinde, kimin geleceğine, kimin gelmeyeceğine karışmaması etrafında kurulmalı. Yani bir kere, resmi cehennem diye bir şey kalmamalı: Gizli mezarlar açıklanmalı; ölüler ailelerine, partilerine, yoldaşlarına, cemaatlerine vb hiç olmazsa ismen, manen iade edilmeli; vatandaşlıktan çıkarılmış olanlar tekrar vatandaşlığa alınmalı. Aynı zamanda, devletin panteonu alabildiğine küçültülüp asgariye indirilmeli ve bir şey kanun marifetiyle önlenecekse işte bu giriş önlenmeli; (Nâzım'ın ünlü dizesini biraz değiştirmemi bağışlarsanız) "kapansın resmi cennetin kapıları, bir daha açılmasın", ki hiç olmazsa bu alandaki yolsuzluklar son bulsun.

Somut olarak: Anıt Kabir'de bir tek Atatürk kalsın; İsmet İnönü de, Cemal Gürsel'den Teğmen Ali İhsan Kalmaz'a kadar 27 Mayıs'ta eklenen herkes de oradan kaldırılıp, saygıda kusur edilmeden başka yerlere defnedilsin. Bu toplum, İstiklal Savaşı ile bağımsız bir devlet olarak var olma hakkının kazanılması etrafında korunabilecek olandan daha geniş, daha ayrıntılı bir konsensüse zorlanmasın. Bu ve başka nedenlerle, ikincisi, devlet protokolünde, her hükümet kuruluşunda, her bayramda vb tekrarlanan zorunlu Anıt Kabir ziyaretleri son bulsun. En azından, yüzlerde vahim ifadelerle eda edilen göstermelik Arslanlı Yol yürüyüşleri ve saygı duruşları, deftere inanmadan çiziktirilen yalan vaatler, bir riya tiyatrosu halinde seyrettirilmesin bu topluma, çünkü insanların ahlakını bozuyor; bunun yerine, politikacısı da sade vatandaş gibi gitsin Anıt Kabir'e, ister birey ister grup olarak, dilediği zaman, sevdiği kadar; yaptırımsız oluşabiliyorsa, böyle bir sivil gelenek oluşsun. Üçüncüsü, gerçek devlet personeli dışında, şu son Zeki Müren örneğinde iyiden iyiye absürdleşen rastgele devlet töreni bahşetme keyfiliği bir daha tekrarlanmasın. Böylece dördüncüsü, devlet, törenle özür dilemesin, kimlik ve itibarlarını kendilerine, naaşlarını sevenlerine iade ettiklerinden -ister Nâzım Hikmet'ten, ister Said-i Nursî'den, ister Enver Paşa'dan. Bunun yerine toplum, sıfırlanmış bir resmi cehennem ile tek kişiye indirgenmiş bir resmi cennet arasında, tercihleri konusunda özgür, toleransın geniş arafını kurmakta vicdanlı, ölülerin yan yana barındığı bu araf aracılığıyla yeryüzünde birlikte yaşama kültürünü tazelemede dikkatli ve ölçülü olsun.

Harbiye Nazırı Enver Paşa
Şehbal, sayı 79 (10 Kânunısani 1329)

YURTDIŞINDAKİ HERKES, UYUSUN YATTIĞI YERDE

Son bir çift sözüm var, devlet ricaline de, sol *intelligentsia*'ya da: Yasaklar kalksın, vatandaşlıklar iade edilsin, tamam; ama lütfen, bu gerçekleşirse veya gerçekleştiği ölçüde, çeşitli siyasi çevre veya cemaatler kendi içlerinde dirayet göstersinler de, Turgut Reis'i Malta'dan, Nâzım Hikmet'i Moskova'dan Türkiye'ye taşımaya kalkışmayalım. Çünkü doğru-yanlış, bütün bir tarih düğümlenmiş artık, onları oralara götüren serüvende: Malta muhasarası, Osmanlıların Habsburglara karşı Akdeniz egemenliği mücadelesinin bir parçası; son sultanın bindiği İngiliz zırhlısı, düvel-i muazzama ile ulusal ayaklanmalar arasında geçen "en uzun" bir yüzyılın, bıçak kemiğe dayandığında cesur bir adım atamayıp geçmişe teslim ve esir olmakla noktalanışının bir parçası; Türkistan macerası, Türk milliyetçiliğinin irredentizmden vazgeçemeyen bir varyantının, Yusuf Akçura ile Mustafa Kemal'in vazgeçtiği pantürkist projenin peşinde, hem de 1917'nin sarsıntıları içinde koşmaya devam edip, daha gerçekçi savunma mevzilerine çekilemeyişinin bir parçası; "çınarlı kubbeli mavi bir liman"dan "karlı kayın ormanları"na yolculuk, hayatları Sovyet-merkezli Komintern Marksizmine sadakat etrafında örülen nice nesillerin, 20. yüzyılın başka büyük şairlerinin (Mayakovski, Neruda, Aragon, Eluard, Guillen) de paylaştığı yazgısının, acısının, tezatlarının bir parçası. Sırf bu yüzden, keşke Enver Paşa da gelmeseydi de, mezarı oracıkta müzeleştirilseydi, diyeceğim. Bari kalanları daha fazla didiklemeyelim; uyusunlar yattıkları yerde. Unutmayalım: Güneydoğu Avrupa'nın savaş meydanlarında düşüp ölen bütün beylerin, paşaların türbelerini de geri getiremeyiz. Anılar topraktan sökülüp alınmamalı; tarihin eski katmanları, tek tek sökülerek, yeniyetme ulus-devletlere parça-bölük iade edilmemeli; Balkanların hangi köşesindeyseler, orada kalmalı.

Başladığım yere döneceğim: Bizler de, bu hayatların ve ölümlerin anlamına ilişkin tartışmalarımızı, gelsin-gelmesin faslından bağımsız sürdürmeyi öğrenelim artık. Toleransla analizi birbirine karıştırmadan. Devletin yargısını tarihçiye, tarihçinin yargısını devlete dayatmadan. ■

DR. ENVER PAŞA

Meşrutiyetin ilanı ile beraber "Kahraman-ı Hürriyet" olarak anılmaya başlayan Enver Bey'in popülaritesi zaman içinde gittikçe artmıştır. Berlin Askeri Ataşeliğine tayin edildiği sırada da popüler olan Enver Bey 1911 Trablus Harbi ile başlayan yükselişini Harbiye Nazırı olarak devam ettirmiş ve nihayet Osmanlı orduları başkumandan vekili (başkumandanın daima padişah olduğu hatırlanmalı) olarak noktalamıştır. Enver Bey/Paşa'nın bu popülaritesini dönemin süreli yayınlarından da takip etmek mümkündür. *Tanin* gibi zaten İttihatçı olan günlük gazetelerin dışında birçok mecmua Enver Paşa'ya sayfalarında yer ayırır. Meşrutiyetin ilk döneminde yayın hayatına başlayan *Resimli Kitap*, *Şehbal*, *Türk Yurdu* gibi mecmualar bu kabil yayınlardandır.

Şehbal, on beş günde bir yayımlanan, devrin önde gelen kaliteli dergilerinden biridir. Baskı tekniği, kâğıdı, yazar kadrosu ve çok sayıda fotoğrafları ile dikkati çeken *Şehbal*'in yayın hayatına başlaması münasebetiyle, ilk sayılarda birçok ünlü simanın dergi hakkındaki intibaları yer alır. "Berlin Sefaret-i Osmaniyesi Ataşe Militeri Kahraman-ı Hürriyet Enver Bey" bu simalardan biridir ve görüşleri dergide kendi el yazısı ile basılır:

"Şehbal'in gönderilen üç nüshasını aldım. Bu kadar mükemmel bir Osmanlı resimli gazetesini görünce cidden sevindim. Bunu gören birkaç Alman hakikaten Almanya'nın en nefis gazeteleriyle rekabet edebilecek mükemmeliyeti haiz olduğunu söyleyerek izhar-ı takdirat ettiler. İnşallah bundan böyle, gazeteniz muhafaza-i nefaset ederek daima Osmanlıların yüzünü güldürür.

Berlin

Erkân-ı Harbiye Binbaşısı Enver"[1]

Gene *Şehbal*'in Pierre Loti'ye tahsis ettiği özel sayısında "Osmanlıların sınıf-ı münevveri Piyer Loti hakkında ne düşünüyor" sorusuna cevap verenler arasında Enver Bey de vardır:

"Piyer Loti insanlığın yükselmesine matuf hiss-i necibten başka saik tanımayarak garezsiz bize acıdı, bizi sevdi. Bunu menafi-i şahsiyesini düşünmeyerek alenen söyledi. Böyle bir vücud her an şayan-ı tebcil ve büyüktür. Büyüklükte ebedidir.

Edirne 14 Ağustos 1329 Enver"[2]

Ayrıca dönemine göre oldukça iyi bir baskı tekniği olan *Şehbal*'de Enver Bey'in birçok, genel olarak "Kahraman-ı Hürriyet" pozunda fotoğrafları da yer alır.

Enver Bey Berlin'de askeri ataşe iken bir Osmanlı zabitan heyeti ile.
Şehbal, sayı 14 (15 Teşrin-i Evvel 1325)

Basında kendisi ile ilgili birçok methiyeler çıkan Enver Bey'in Paşa olduktan sonra methiye ve payeleri artarak devam eder. Önce Selanik'te bir caddeye "Enver Bey Caddesi" adı verilir.[3] Kastamonu'nun İnebolu ilçesine bağlı Abana'da bir bucak -Enver Paşa'nın soyunun buradan gelmesi vesilesi ile de- "Meclis-i Umumi-i Vilayetçe Enver Paşa Nahiyesi" olarak isimlendirilir.[4] Bu arada Enver Paşa'nın ünü Osmanlı ülkesi ile sınırlı kalmaz, Avrupa'ya da taşar. Devlet-i Aliyenin şöhretli Harbiye Nazırı dost ülke Almanya'nın İmparatoru "Haşmetli İkinci Wilhelm Hazretleri tarafından dahi Almanya'ın en büyük harp nişanı olan 'Liyakat-ı Askeriye' nişanı ile de taltif" edilir.[5]

Ve nihayet Enver Paşa bir de fahri doktora unvanına sahip olur. Unvanı veren Peşte Üniversitesi'dir. Bu konu ile ilgili ilk haberlerden biri *Türk Yurdu*'nda çıkar. Ve "Bugüne kadar Avrupa darülfünunlarında ilmi unvan alan nazırlarımız olduğunun hatırlanmadığı" belirtilerek "ihraz etmiş oldukları bu ilmi rütbeden dolayı gayûr nazırımız samimiyetle tebrik" edilir.[6] *Tanin* de "Peşte Darülfünunu'nun Fahri Unvanları" başlıklı haberinde Bulgaristan Kralı Ferdinand'a felsefe doktorluğu, Arşidük Joseph ve Osmanlı Orduları Başkumandan Vekili Enver Paşa'ya da "hukuk-ı umumiye doktorluğu unvan-ı fahrisinin itasına" karar alındığını bildirir.[7] Unvan alanların harp esnasında müttefik ülkelerden olduğunu hatırlatmakta fayda var.

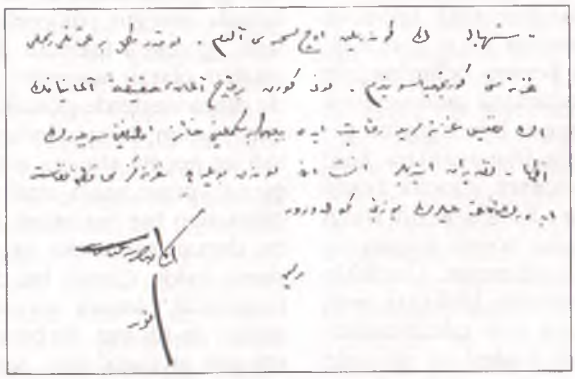

Enver Bey'in *Şehbal*'e notu.
Şehbal, no. 16 (15 Teşrin-i Sani 1325)

1. *Şehbal*, no. 16 (15 Teşrin-i Sani 1325), s. 309.
2. *Şehbal*, no. 81 (1 Eylül 1329), s. 168.
3. Bu bilgi kendi özel koleksiyonunda bulunan bir kartpostalda görülerek Sayın Abdullah Uçman'dan sağlanmıştır.
4. *Türk Yurdu*, c. 9, sayı 12 (21 Şubat 1331), s. 2932
5. *Türk Yurdu* c. 8, sayı 13 (27 Ağustos 1331), s. 2740-2741.
6. *Türk Yurdu*, c. 9, sayı 3 (8 Teşrin-i Evvel 1331), s. 2790
7. *Tanin*, 17 Mayıs 1332, s. 1.

Cüneyd Okay

CUMHURİYET BALOLARI

DR. DOĞAN DUMAN*

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinden itibaren başlayan Batılılaşma politikasını devralan yeni Türk devleti, özellikle kültürel alanda İslami geleneklerinden hızla uzaklaşmaya ve toplumu sosyal alanda modernleştirmeye çaba göstermekteydi. Cumhuriyetin kurulmasıyla birlikte Batılılaşma devletin temel politikası olmuş, bunun doğal sonucu olarak da Batılı görünümlü bir yaşam tarzı yerleştirilmeye çalışılmıştır. Bir yandan kıyafet kanunu, medeni kanun gibi düzenlemelere gidilirken, öte yandan da Batı sosyal yaşamının kimi öğelerine sahip çıkılmıştır.

Cumhuriyet rejimi belirli bir kültür politikası oluşturup uygulamaya çalışırken, Türk toplumunda İslam inancının da etkisiyle gelişen ve sosyal yaşamda kadınla erkek arasında aşılması güç duvarlar oluşturan gelenekleri de yıkma konusunda kararlıydı. Çünkü Cumhuriyeti kuran asker-sivil bürokrat, yürürlüğe koyduğu devrim projesinde kadına özel bir önem vermekteydi. Devrimin amacı Batı modelinde bir modernleşmeyi sağlamaktı. Bu çerçevede ümmet yapısından ulus anlayışına geçiş amaçlanırken ve din insan yaşamını kuşatıcı bir araç olmaktan çıkarılırken, kadının da geleneksel ve İslami kimliğinden sıyrılması, kamusal alana çıkması, ekonomi, yönetim ve siyaset alanlarında görev alması sağlanmaya çalışılıyordu. Kadın yeni bir kimliğe büründürülürken, Batıdaki hemcinsleri gibi giyinmeli, onlar gibi yaşamalı; daha doğrusu kendisini kamusal ve yabancı olandan uzak tutan ve onun Müslüman kimliğini gösteren peçe, çarşaf gi bi kıyafetleri atmalıydı. Fakat hemen belirtilmelidir ki bu konuda herhangi bir zorlamaya gidilmeyerek değişim doğal akışına bırakılmıştı. Erkek giyimi yasalarla düzenlenirken ve buna uymayanlara kimi yaptırımlar uygulanırken, kadınlara yönelik böyle bir tutuma rastlanmamaktadır. Yöneticilerin isteği ve teşvikleriyle bir kesim kadın sosyal yaşam ve kamusal alanda görülmeye başlamıştır. Özellikle yönetici elitin çevresinde bulunan kadınlar yeni Türk kadınının prototipi olarak öne çıkarılmışlardır. Yöneticiler, kadının kendi iradesi ve gücüyle toplumsal ve siyasal yaşama katılmasını, kendisine bir yer edinmesini arzuluyordu. Bu durum o dönem için kadınlar açısından fazla bir anlam ifade etmemekle birlikte toplumda kadına yönelik geleneksel-dinsel bakış açısını sarsması açısından büyük önem taşımaktadır. Fakat yüzyıllarca toplumsal yaşam dışında bırakılan ve "mahrem" olarak görülen kadının birden bire sosyal ve siyasal yaşama çekilmesi pek de kolay değildi. Bu nedenle yöneticiler dinin ve geleneklerin kadın üzerindeki baskısını, yukarıdan aşağıya ve kimi zaman zora dayanarak aşmaya çalıştı.[1]

Aslında kadınların konumuna ilişkin iyileşmenin Osmanlının son dönemlerinde başladığı söylenebilir. Özellikle İkinci Meşrutiyetle birlikte katı İslami anlayış yerini yumuşamaya bırakmıştı. Büyük merkezlerde bazı kadınlar Avrupalılar gibi ilk kez yüzleri açık görünmeye başladılar. 1912'de Yunan ordusunun Selanik'e girişi üzerine binlerce dönmenin bazı İslami geleneklerin dışına çıkması bu eğilimin daha da artmasına neden oldu. Ama bu dönemde de yüzün tamamını göstermek sadece salonlarda mümkündü, sokakta ise henüz hoşgörü ile karşılanmıyordu. Örneğin polis, kadınların giyiniş biçimlerine karışıyor, İslami giyinme tarzından uzaklaşma bazı çevreler tarafından ağır bir şekilde eleştiriliyordu. Birinci Dünya Savaşı ile birlikte, örtünme konusundaki gevşeme de yaygınlaştı. Çünkü bu dönemde kadın, askere alınan kocasının yerine geçmek zorunda kaldı ve Türk-İslam toplumlarında erkeğin yüklendiği "ailenin geçimini sağlamak" görevini üstlendi. Kadınlar devlet dairelerine memur olarak atanmaya başlanırken, aynı dönemde dispanserlerde gönüllü hemşirelik yapıp, gaziler için yardım kampanyalarına katıldılar. Bu ise, çarşafı ve peçeyi atmaya zorlayıcı bir durumdu. Kadın çarşaf yerine başın etrafını saran ve ensesinde düğümlenen bir başörtüsü kullanmaya başladı. Fakat bu durum mütareke ve yabancı işgali dönemiyle sınırlı kaldı. Çünkü bu dönemde yerli polis daha hoşgörülü olmaya zorunluydu. Böylece Türk kadınları da ilk kez, hiçbir cezaya uğramadan istedikleri gibi giyinebildiler. Ama bu hoşgörüden az kimse yararlandı. Yüzü tümden açabilmek ve sosyal yaşama daha aktif katılabilmek için savaşın zaferle sonuçlanmasını ve Mustafa Kemal'in öncülüğünü beklemek gerekliydi.[2]

* Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü öğretim üyesi

1930'larda koltukları kaldırılmış Tepebaşı Tiyatrosu'nda düzenlenen ilk maskeli balolardan biri.

Mustafa Kemal, sözleriyle olduğu gibi kişiliği ve özel yaşamındaki uygulamaları ile de, İslami kural ve geleneklerle sarmalanmış Türk kadının toplumsal yaşama katılmasını sağlamaya çalıştı. Latife Hanım'la olan evliliği ile öteden beri uygulanan gelenekleri bir tarafa ittiği bilinmektedir. Evlenme törenlerini perşembe günü yapmak gelenek iken, M. Kemal bir pazartesi günü evlendi. Yine Latife Hanım'ı yüzü açık, çizmeleriyle askeri denetlemelere ve lokantalara götürmekten çekinmiyordu. Böylelikle genç eşini bir anlamda çağdaş Türk kadınını öncüsü olarak lanse ediyordu.[3]

Mustafa Kemal, yasalarla zorunlu kılmasa da kadının örtünmesine karşı çıkmakta ve fes örneğinde olduğu gibi, örtünmenin de ortadan kalkmasını istemekteydi. Bu nedenle de, Türk kadınlarını, Batılı çağdaşları gibi olmaya, onlar gibi şapka, kostüm, tayyör ve manto giyinmeye çağırdı. Kısa bir süre içerisinde kentli kadınların önemli bir bölümü bu isteğe uydular. Şüphesiz ki bu değişim bir anlamda düşünüş ve anlayış değişimini de birlikte getirecekti. Yine bu doğrultuda Cumhuriyetin ilk yıllarında İzmir'de genç kızların modern eğitim alacakları ve bitirdikten sonra da atanacakları şehir ya da köylerde aldıkları eğitimi yayacakları bir ilköğretim okulu açıldı.[4] Bu okullardan Cumhuriyet rejiminin öngördüğü Batılı çağdaş kadın tipi yetişecekti.

Yeni Türk devletinin kurucuları düşündükleri kadın modelini eğitim yoluyla oluşturmaya ağırlık verirken, birtakım sosyal-kültürel çalışmalarla da bu çabalarına katkıda bulunup yol gösterici oldular. Batı toplumlarının bir eğlence öğesi olan balolar da bunlardan biriydi. Kadın ve erkeklerin toplu halde bir arada bulundukları; eğlence, sosyal dayanışma, yardım gibi farklı amaçlarla düzenlenen balolar, yeni Türk devletinde kültürel ve sosyal değişimi sağlamak amacıyla adeta ideolojik bir araç olarak kullanılmıştır.

Türkiye'de ilk defa 19. yüzyılın sonlarında düzenlenmeye başlayan balolar,[5] Cumhuriyetin kurulmasından sonra resmiyet ve önem kazanmış, sosyal yaşamın önemli bir parçası durumuna gelmiştir.

Cumhuriyetin kurulmasından sonra ilk balo 1925 yılı eylülünde İzmir'de düzenlendi. M. Kemal'in isteği ile sadece Müslüman erkek ve kadınların bulunduğu bu küçük eğlence toplantısı aslında büyük bir devrimdi. Çünkü İslami kuralların geçerli olduğu Türk toplumunda iki ayrı cinsin özgürce arkadaşlık etmeleri ve yabancı bir ortamda birlikte bulunmaları yasaktı. Kurallara göre, bir Müslüman kadın yakın akrabası olmayan erkeklerle bir arada bulunamazdı. Aksi durumda büyük günah ve suç işlemiş sayılırdı. Bu nedenle Müslüman toplumlarda kadın ve erkekler birbirlerinden tecrit edilmişler, bu durum ise sosyal yaşama haremlik-selamlık şeklinde yansımıştır. İki cinsin ayrımı kuralı, bütün Müslüman toplumlarda olduğu gibi, Türk toplumunda da tartışılmaz bir önyargı olarak yerleşmişti. Bu kural ise bir yaşam tarzı, görgü kuralı biçiminde kabul edilmiş, böylece aileden olma-

yan bir erkekle en küçük temas, özellikle kadın için ağır bir utanç nedeni olarak benimsenmişti. Örneğin alışveriş yapmak, mağazalara girmek, seyahate çıkmak, lokantaya, otele, konsere, tiyatroya gitmek yani sosyal yaşama karışmakla kadın itibardan düşerdi. İşte bu nedenledir ki o dönemde Türkiye'de bir danslı eğlencenin düzenlenmesi; Müslüman kadın ve erkeklerin birlikte eğlenip dans etmeleri, Türkiye'de olduğu kadar İslam dünyasında da önemli bir yer tutmaktadır. Bu davranış cinsiyet ayrılığını oluşturan eskimiş bir kuralın kesin bir şekilde ortadan kalkışını simgelerken,[6] Müslüman Türk toplumunda da Batılı yaşam tarzının giderek etkisini artıracağını göstermekteydi.

19. yüzyılın sonlarından itibaren İstanbul, İzmir gibi Levantenlerin yoğun yaşadıkları büyük merkezlerde düzenlenen balolar, Türk Ocağı'nın kurulmasından sonra bu ocakların kültürel çalışmaları çerçevesinde düzenlenmeye başladı. Cumhuriyetin ilanından sonra da Türk Ocağı'nın geleneksel baloları devam etti.[7]

Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra ilk resmi balo ise 1925 yılında düzenlendi. 29 Ekim 1925 Cumhuriyet Bayramı kutlamaları çerçevesinde başkent Ankara'da düzenlenen bu baloya başta cumhurbaşkanı olmak üzere, başbakan, bakanlar, büyükelçiler, ordu komutanları ve basının ileri gelenleri katılmışlardı. Yine aynı yıl Cumhuriyet Halk Fırkası'nın girişimi ve valilerin öncülüğünde illerde de resmi balolar düzenlenmeye başladı. Valiler tarafından verilen balolar, valilik konaklarında düzenleniyor ve bu balolara yalnızca davetliler katılabiliyorlardı. Ayrıca bazı ilçelerde de CHF'nin binalarında ilçe ve köylerden gelen davetlilere balo düzenleniyordu.[8] Cumhuriyet balolarının ilçelere kadar yaygınlaştırılmasıyla, yöneticilerin kültürel değişimi kentlerle paralel olarak küçük yerleşim birimlerine de yaymak istediği anlaşılmaktadır.

Ankara'da 1925'ten itibaren düzenlenmeye başlanan Cumhuriyet balosuna katılmak üzere her yıl İstanbul, İzmir ve diğer büyük illerden birçok yerli ve yabancı konuk davet ediliyordu.[9] Ankara dışındaki illerde genellikle Türk Ocağı binalarında düzenlenen balolar da özenle hazırlanıyor ve şehrin ileri gelenlerinin katılımı sağlanıyordu. Örneğin İzmir'de düzenlenen balolardan biri basına şu şekilde yansıyordu: "Türk Ocağımızın tertip ve ihzar eylediği balo pek nezih ve mükemmel bir surette başlamıştır. Şehrimizin ecnebi ve Türk kibar aileleri baloya iştirak etmişlerdir."[10] Sabaha kadar devam eden balolarda çeşitli danslar edilip, eğlenceler düzenlenirken, gecenin anısına piyango çekilişleri yapılıyor, en şık giyinen bayan davetliye de hediyeler veriliyordu.

1925 yılında Cumhuriyet Bayramı kutlamaları nedeniyle düzenlenen resmi balo toplum için bir örnek oluşturdu ve kısa zamanda müzikli, danslı eğlenceler sıklıkla görülmeye başladı. Başta, çeşitli kurumlar yararına olmak üzere Türk Ocağı, Hilal-i Ahmer, Himaye-i Etfal ve buna benzer birçok kurum birbiri ardına balolar düzenlediler. Bu balolara, yabancı aileler, Batılı yaşam tarzına çok da uzak olmayan zengin ailelerden kadın ve erkekler ile yönetici elitin aileleri büyük ilgi göstermekteydiler. Artan ilgi karşısında özel dans okulları bile kurulup, dans dersleri verilmeye başlandı.[11]

Cumhuriyetin ilk yıllarında küçük bir taşra kasabası görüntüsü veren başkent Ankara'yı canlandırmak, önemli bir siyaset, ticaret, kültür ve eğlence merkezi yapmak amacıyla özel baloların düzenlendiği de görülmektedir. 1927 yılı şubatında Başbakan İsmet Paşa'nın ev sahipliğini yaptığı ve meclis başkanı, bakanlar kurulu, İstiklal Mahkemesi üyeleri ile yabancı büyükelçiler ve işadamlarının katıldığı yaklaşık iki yüz kişilik bir balo düzenlenirken,[12] iki gün sonra yine Ankara'da Cumhurbaşkanı M. Kemal Paşa'nın da katıldığı muhteşem bir Himaye-i Etfal Balosu düzenlenmiş,[13] baloya birçok seçkin yerli ve yabancı konuk katılmıştır.

Gazi İzmir Karşıyaka'da bir baloya giderken.

Himaye-i Etfal yararına Şubat 1927'de Kastamonu'da düzenlenen baloda yaşanan olaylar ise basında uzun süre yer almış; balolara erkeklerin yalnız katılıp katılmayacakları konusunda tartışmalar yaşanmıştır.[14] Söz konusu olay şöyle gelişmiştir: Himaye-i Etfal yararına düzenlenen baloya, eşi Kastamonu'da bulunmadığı için Vali Müştak Bey davet edilmez. Vali, bunu önemsemeyerek baloya katılmayı arzular, fakat bazı davetliler buna karşı çıkarak valinin baloyu terk etmesini isterler, teklifin reddedilmesi üzerine de kendileri balodan ayrılıp vali hakkında şikâyette bulunurlar. Bu kişilerin devlet memuru olması nedeniyle vali de İçişleri Bakanlığı'na şikâyette bulunur. Olayın devamı *Anadolu* gazetesinde şöyle aktarılmaktadır:

...Dahiliye Vekili'nin bu müracaatına yaptığı mukabele cidden tebrike şayandır.

Selahattin Giz'in fotoğrafında 1930'larda bir yılbaşı balosu.

Umumi bir baloya devletin mümessili olan valinin davet edilmemesi kabahat olduğu, bu babda valinin hareketinden şikâyet cesareti gösteren memurlar hakkında da takibat icra edileceğini bildirmesi, yaptıklarından haberi olmayan bazı kısa düşüncelilere iyi bir ders olacaktır.

Filhakika hususi bile olsa bir balonun yalnız evlilerin girebilecekleri bir eğlenti mahalli olduğunu zannetmek muaşeret adabından külliyen gaflet göstermektir. Bilhassa umumi mahiyeti haiz ve tabiatıyla hususi bir meskende tertip edilmemiş olan bir Himaye-i Etfal balosuna tertibi için bilhassa müsaadesi istihsal edilmiş olması lazım gelen bir devlet mümessilinin, bir valinin davet edilmemesi ve buna refikasının iştirak edemeyeceğinin sebep olarak gösterilmesi medeniyet ve tezahüratının telakkisindeki zavallılığın acıklı bir misalidir.

Fakat bilhassa bir marifet, bir medeni cesaret gösteriyor olmak kanaatiyle, davet vuku olmamasına rağmen gelen valiyi kovmaya cüret ettiklerini resmen hükümet merkezine bildirerek şikâyet edenlerin memurlardan, yani güzidelerden, münevverlerden oluşu işi bir fecaat haline koymaktadır.

Meseleyi böyle bir makaleye mevzu-ı intihab edişimiz balolar hakkında tezahür eden şekilde bir telakkinin yalnız Kastamonu'da birkaç kişiye münhasır olmadığını, maatteessüf hatta İzmir'de dahi gazeteciler arasında bile bu yolda düşünenlerin mevcut olduğunu bildiğimiz için bu hadise dolayısıyla fırsattan istifade ederek fikrimizi söylemeyi faideli bulduğumuzdandır.

Filvaki hatırlıyoruz ki geçende Karşıyaka'da verilen küçük bir baloya iştirak eden bazı evlilerin refikalarıyla beraber olmamaları gazetelerden birinin şikâyetini ve bunlara muaşeret adabına ait dersler vermeye teşebbüsünü intaç etmişti. İzmir'de bir gazetede görünen bu zihniyetin Kastamonu'daki gülünç ve elim hadise ile sıhriyeti ise aşikârdır.

Malumdur ki hususi nev'den baloların mürettipleri kendilerince tanıman ve itimatlarına şayan bulundukları kimseleri davet ederlerken med'uvları mutlaka evli olanlar meyanından intihap ettikleri gibi, refikalarıyla birlikte davet ettiklerinden bazılarının yalnız geldikleri zaman da bunlara kapılarını kapamazlar; çünkü vaki davete icabet edememek mecburiyetinde kalabilen zevcenin hane sahibi nezdinde mazeretini kabul ettirmek zevcin vazifesi olur.

Umumi nev'den balolarda ise davetlilerin zevceyle birlikte gelmelerini istemek asla mümkün olamaz. Hiçbir medeni memlekette misline tesadüf edilmemiş olan bu düşüncenin bilhassa bizde, henüz girdiğimiz bu inkılap hayatında, inkılabın balo gibi tezahürlerine taraftarlıklarını temin edecek bir terbiye ve telkin alamamış kadınlarımız tarafından kabulünü istememek hiç caiz olamaz...[15]

Olay üzerine bir mülkiye müfettişi soruşturma için görevlendirilmiştir. Valiye tepki gösterenler arasında öğretmenlerin de bulunması nedeniyle, Milli Eğitim Bakanlığı da İl Milli Eğitim Müdürlüğü'nden ayrıntılı bir açıklama istemiştir. Baloyu dü-

Balolarla aynı işleve sahip bir "Cumhuriyet düğünü": İzzettin Çalışlar'ın (Atatürk'ün sağ arkasında) kızı Bedriye'nin Dolmabahçe Sarayı'ndaki düğünü.
Saruhan Oluç'un izniyle

zenleyen Himaye-i Etfal Cemiyeti ise İçişleri Bakanlığı'nın isteği üzerine ayrıntılı bir rapor hazırlayıp göndermiştir.[16]

Hükümetin Kastamonu'daki olayı ciddiye alması, Cumhuriyet yöneticilerinin toplumsal yaşamda kadın ve erkeği birbirinden tecrit eden kimi gelenekleri yıkma ve yani bir yaşam tarzını uygulamaya koyma konusunda çok kararlı olduklarını göstermektedir. Batı toplumlarında eğlence kültürünün ve sosyal yaşamın bir parçası olan balolar, yeni Türk devletinde eski alışkanlıkları silmenin ve onların yerine yeni değerleri inşa etmenin bir aracı olarak kullanılmıştır.

Şüphesiz ki Cumhuriyet baloları toplumun çok küçük ve sınırlı bir bölümüne hitap etmiş, geniş yığınların ise ilgisini çekmemiştir. Fakat yeni rejimin Batılı yaşam tarzını topluma empoze etmesinin ve kültürel alanda değişimi yukarıdan aşağıya gerçekleştirmek istemesinin bir aracı olmaları açısından önem taşımaktadırlar. ■

1. Davut Dursun, "Kadının Siyasallaşmasının anlamı", *Yeni Zemin*, sayı 7, Temmuz 1993, s. 8.
2. Paul Gentizon, *Mustafa Kemal ve Uyanan Doğu* (Çev. Fethi Ülkü), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1983, s. 130-131.
3. Gentizon, *age*, s. 132.
4. Gentizon, *aynı yerde*.
5. Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, İstanbul, 1980, s. 408. Atay, Osmanlı vakanüvislerinden birinin 19. yüzyılın sonlarına ait bir balo davetini şöyle anlattığını belirtir: "... Bu esnada İngiltere Elçisi Tersane-i Amire Haliç'inde, gemisinde balo tertibi ile vükelayı davet etmiştir. O vakte kadar alafranga ziyafet ve hususiyle balo İstanbulca görülmüş şey olmadığından görenler ve işitenlerin taaccübünü mucip olarak türlü sözler tahaddüs etmiştir. Davetli olan zevat, yatsı namazını tersane divanhanesinde kılarak saat ikide (alaturka saat) sandallar ile gemiye gitmişler, sabaha kadar orada eğlenmişlerdir."
6. Gentizon, *age*, s. 133-134.
7. Bu konuda bkz. Günver Güneş, *İzmir Türk Ocağı Faaliyetleri (1923-1931)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), DEÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir, 1990, s. 67-68.
8. *Anadolu*, 15 Ekim 1933.
9. Bkz. *Cumhuriyet*, 31 Ekim 1926. "Bu gece Türk Ocakları merkez heyeti tarafından tertib edilen baloya reis-i cumhur hazretleriyle vekiller ve sefirler davetlidirler. İstanbul, Adana, İzmir ve Konya'dan birçok aileler de balo için şehrimize gelmişlerdir".
10. *Anadolu*, 31 Ekim 1926.
11. Bkz. *Hizmet*, 3 Ağustos 1926. "Dans muallimi İsmail Ruhi Bey tarafından perşembe, cumartesi günleri gecesi, cuma, pazar günleri gündüz istenilen saatte ders verebileceğinden heveskârların şeraiti anlamak ve kaydını icra ettirmek üzere Karşıyaka Belediye bahçesine müracaatları..."
12. *Milliyet*, 23 Şubat 1927.
13. *Milliyet*, 25 Şubat 1927.
14. *Milliyet* gazetesi olayı, "Kastamonu'da Valinin Çağrılmadığı Baloda Ne Oldu?" başlığı ile ilk sayfadan ve büyük puntolarla verirken (bkz. *Milliyet*, 26 Şubat 1927), İzmir'de yayımlanan *Anadolu* ve *Hizmet* gazeteleri ise balonun amacı ve nasıl düzenleneceği konusunda polemiğe girmişlerdir. Bkz. söz konusu iki gazetenin 25-27 Şubat 1927 tarihli sayıları.
15. *Anadolu*, 25 Şubat 1927.
16. *Milliyet*, 27 Şubat 1927.

DEMOKRAT HERODOTOS

HERODOTOS'UN YÖNTEMİ VE TEMEL DÜŞÜNCESİ

TURHAN KAÇAR

"Halikarnassoslu Herodotos, *Historiai*'sini geçmişin korunması, Yunanlıların ve diğer toplumların kaydettiği başarıların hafızalardan silinmemesi ve aralarındaki savaşların nedenlerini ortaya çıkarmak için derlemiştir."* Herodotos *Historiai*'nin ("Tarihler") hemen başında, amacını bu şekilde açıklamaktadır. Ne var ki *Historiai*'yi okumaya başladığımız zaman, tarihçinin başta ifade ettiği amaçlarından biraz saparak, başka bir davayı yükseltmek için kalemini kullandığını görmekteyiz. Herodotos'un davası -ileride daha açık olarak görüleceği gibi- demokrasi savunuculuğu idi. Hakikaten Herodotos'un yaşadığı dönemde Yunan dünyasında tiranlıktan demokrasiye doğru bir yöneliş söz konusudur. Zira başlangıçta aristokratların tartışmasız hâkimiyetine karşı, arkasına halkın desteğini de alarak alternatif olarak çıkan tiranlık, kendisi de zamanla çürüyerek despotizme dönüşmüş ve Pers savaşları ile kan kaybetmeye başlamıştır. Bu yüzden Herodotos kendisine "tarihin babası" sıfatını kazandıracak ünlü eserini, yaşadığı toplumsal çevrede demokrasinin yerleşmesine adamıştır. Geçmiş kötü tiranlık tecrübesinin propagandası, kuşkusuz yeni gelen sistemin hanesine yazılacak olumlu puan olacağı için, Herodotos kahramanlarını özenle, toplumun geri gelmesini arzulamayacağı tiplerden seçer. Gerçekten *Historiai*'nin bütünü okunduğu zaman iyi bir tiran ya da iyi bir kralın bulunamayacağı görülür. Mutlakıyetin geniş soluklu muhalifi Herodotos'un bir başka endişesi emperyalist davranışın cezalandırılmasıdır. Hakikaten o, emperyalizmin itici gücü olarak mutlak yönetim anlayışını, yani kralların önlenemez gücünü görür. Herodotos Lidya kralı Krezus'un Kızılırmak ötesi, Kiros'un Massagetae, Darius'un İskitya, Kserkses'in Yunanistan seferlerini emperyalizmi cezalandırma ortak paydasında toplayacaktır. Burada sunacağımız kısa araştırmanın iki temel amacı vardır: İlki yukarıda verilen açıklamalar perspektifinde tarihçinin mutlak yönetime olan tepkisini örneklendirerek açıklamak ve ikinci olarak Herodotos'un metodolojisi hakkında bazı ipuçları sunmak. Çünkü burada önemle vurgulanacak olan husus, düşünce olarak Herodotos'un hangi kralın hayatına el attıysa, onu krallığın kavramsal kötülüğü içinde yargıladığıdır. Herodotos'un metodolojisi üzerindeki düşüncemiz ise, *Historiai*'nin büyük bir bölümünün aynı içeriği paylaşan benzer hikâyeler ve motiflerle derlenmiş olmasıdır. Fakat hemen belirtmeliyiz ki, araştırma *Historiai*'nin bütününü kapsamayıp, sadece Herodotos'un iki kahramanı, Kiros ve Kserkses ile ilgilenmektedir. Ancak kanaatimiz Herodotos'un amacının ve derleme yönteminin *Historiai*'nin bütününe yayılabileceğidir. Çünkü zaman zaman konunun ilgisi çerçevesinde diğer bölümlerle kurulan ilişkiler buna işaret etmektedir. Konunun işlenişi kralların yakın çevreleriyle kurdukları ilişkilerde ortaya çıkan aşırılıklarını ve ölçüsüz davranışlarını Herodotos'un kaleminden ortaya koymak şeklinde olacaktır.

KRALLAR, BİLGELER, DANIŞMANLAR

Historiai'de en geniş yer kaplayan konu kralların danışmanlar ve uyarıcı bilgelerle kurdukları birebir ilişkilerdir. Daha da ilginç bir nokta tarihçinin kralların bu yakın çevresiyle yaptıkları konuşmaları detaylı olarak bize aktarmasıdır. Özellikle Kserkses'in meclis konuşması da dahil (VII. 8), bütün kral-danışman veya uyarıcı bilgelerle yapılan konuşmaları Herodotos'un bizzat kaynaklara dayanarak sunduğunu kabul etmek pek mümkün değil, çünkü ilkçağ iletişim teknolojisi muhtemelen meclis zabıtlarını bize ayrıntılı aktaracak kadar gelişmemiş olmalı. Burada Herodotos'un hayal gücünü devreye sokarak kendi mantalitesi doğrultusunda kral resmi çizmekte olduğunu söyleyebiliriz.[1]

Herodotos'un Kiros'un hayatını ve seferlerini anlattığı epizotların vazgeçilmez bilgesi eski Lidya kralı Krezus'tur. O, ilk bilgeliğini başkenti Sardis'in Kiros'un eline geçmesinden sonra yaptığı uyarılarla Pers ordusunun şehri yağmalamasını engelleyerek gösterir (I. 89). Krezus, Kiros'un Massagetae seferi sırasında yine kralın yakın çevresi içinde bulunmaktadır. Bu sefer sırasında ünlü aforizması "İnsan hayatı döner bir tekerlek gibidir ve hiçbir zaman bir insanı her yönüyle başarılı kılmaz"ı (I. 207) -Solon'dan ödünç alarak- Pers kralına kendisinin de bir fani olduğunu hatırlatmak için dile getirir. Zira Herodotos'un sunuşuna göre, Kiros'un bu komşu ülkeye saldırmasının en önemli nedenleri, kralın olağanüstü doğum hikâyesi ve ilk iki seferinde Lidya ve Babil'e karşı kazandığı zaferlerin Pers kralında aşırı güvene yol açarak kendisinin ölümsüz olduğuna inanmaya başlamasıdır (I. 205). Hakikaten Herodo-

tos çağının bir temsilcisi olarak, olayların gerisindeki itici gücü, toplumsal ve ekonomik sınıflandırmalar ile açıklamak yerine bireysel faktörleri ön plana alarak izah etmeyi tercih etmektedir.[2] Hemen ifade etmeli ki Krezus'un yukarıdaki aforizması aslında ona Solon tarafından yapılan uyarıların ana temasıdır (I. 32). Herodotos buraya önce anlatmış olduğu bir hikâyenin temel vurgusunu monte etmiştir. Krezus'un bilgeliğindeki bir başka nokta tahtını kaybeden kral bilge olur gerçeğidir.[3] Zira benzer uyarılar daha önce kendisine Solon tarafından yapıldığı halde Krezus dinlememeyi tercih etmişti (I. 32 vd). Krezus'un uyarıcılığının yanı sıra danışmanlığı da göze çarpmaktadır ki verdiği taktikle Perslerin bir süre daha başarı kazanmasını sağlamıştır (I. 207).

Kiros epizotlarında danışman olarak kabul edilebilecek bir diğer figür Astyages'in komutanı Harpagus'dur ki o Kiros'a tavsiyeleri -daha doğrusu Asyages'ten intikam almak için kışkırtmaları- ile Perslerin yönetime gelmelerinde önemli rol oynamıştır. Fakat *Historiai*'deki görüntüsü Krezus'un aksine oldukça siliktir (I. 125). Kiros, Perslerin kurucu kralı olarak sadece iki tane danışmana sahip oluşuyla bir kraldan çok yalnızlık içindeki bir kabile şefini andırmaktadır.

Kiros son olarak *Historiai*'in son paragrafında efsanevi öğüt veren bilge kral kimliğiyle karşımıza çıkmaktadır. "Ilıman ülkeler iyi meyveler üretir ama iyi asker üretmez." Kral Perslerin varlıklarını devam ettirebilmek için klasik yaşam tarzlarına uymalarını, güçlü ve iyi askerler olarak kalmalarını öğütlemektedir (IX. 122). Herodotos'un son olarak Kiros'a yer vermesinin nedeni, zahiren bilge kral modeli olarak ortaya sürdüğü Kiros'un da neticede emperyalizmi teşvik eden bir kral olduğunu vurgulamak istemesidir. Çünkü Herodotos, emperyalizmin demir yumruğunun bizzat gücün kendisi olduğunun pekâlâ farkındadır.[4] Zira iyi asker olmanın tek anlamı güç sahibi olmaktır ve güç zapt edilemeyeceğine göre mutlaka bir yerlerden patlayacak ve çevresini etkisi altına alacaktır.

Kurumlaşmış bir imparatorluğun başı olan Kserkses, *Historiai*'de etrafında toplanan danışmanları, akrabaları komutanları ve bir de saray entrikasıyla çok kalabalık bir çevrenin odak noktası olarak karşımıza çıkmaktadır. Herodotos zihnindeki monarkı yansıtmak için, bu eşsiz fırsatı göz ardı etmeyecektir. Kserkses'e ayrılan son üç kitapta (VII, VIII, IX) ilk danışman Yunan işgalinin ateşli savunucusu, savaş şahini Mardonius'tur. Aynı zamanda Kserkses'in kuzeni olan Mardonius Darius zamanında Yunanistan'a başarısız bir sefer yapmış (MÖ 492) ve Maraton yenilgisinin (490) acısını yüreğinde hisseden kışkırtıcı bir danışman rolünü üstlenir (VII. 4, 9). Ancak onun bu hırsı Pletae savaşına kadar devam eder ve bu savaşta öldürülerek sona erer (IX. 84). Mardonius'tan sonra Pers kralının bir başka danışmanı da amcası Artabanus'tur. Mardonius'un aksine, o daha çok barış yanlısı muhafazakâr bir politika savunmaktadır. Onun için kral yeğenini Yunan işgalinden vazgeçirmeye çalışır fakat başaramaz (VII. 10). Artabanus benzer uyarıları daha önce İskitya seferine çıkmaması için kardeşi Darius'a da yapmıştır, fakat sonuç Artabanus'u haklı çıkarmakla beraber Persler için pek de arzulanan seyirde gelişmemiştir (IV. 86). Herodotos "tarih tekerrür eder" ilkesini vurgulamak için Artabanus'a özellikle İskitya tecrübesini anlattırmaktadır (VII. 15). Zira sonuç Kserkses için de farklı olmayacaktır ve Perslerin Yunanistan'ı işgal teşebbüsü akim kalacaktır. Artabanus Yunan işgalinin hazırlık aşamasının anlatıldığı VII. kitabın ilk bölümlerinden başka, bir kez de sefer sırasında Kserkses'le görüşerek fikirlerini aktarır fakat yaşlı ve tecrübeli devlet adamının genç ve atak bir kralın hoşuna gitmesi mümkün değildir ve seferden alıkonularak İran'a geri gönderilir (VII. 46-53).[5]

Mardonius ve Artabanus'tan başka Kserkses'in iki de yabancı danışmanı vardır. İlki eski Isparta kralı Demaratus'tur (MÖ 515-491). Demaratus ortağı (Isparta yönetim tarzı iki kralın ortak yönetimini öngörmekteydi) Kleomenes ile girdiği mücadeleyi kaybederek, Darius'un sarayına iltica eder (VI. 74). Diğeri, Halikarnassus tahtını kocasının ölümü üzerine devralan Lgydamis'in kızı Artemisia'dır, ki o aynı zamanda Kserkses'in vasal müttefikidir (VII. 99).

Demaratus ile Kserkses'in yakınlığı Darius'un ölümünden hemen önce taht tartışmaları sırasında başlar. Demaratus getirdiği önerilerle krallık tartışmasında Kserkses'ten yana tavır alır (VII. 3). Demaratus daha sonra Yunan işgali başladıktan sonra sefer esnasında kral ile üç defa bir araya gelerek hem kralı uyarır hem de savaş stratejileri önerir. Bunlardan ilki seferin hemen başlarında Kserkses'in Yunanlıların kendisine karşı durup duramayacakları yönündeki bir sorusuyla açılır (VII. 101-104). Demaratus'un uyarıcı cevabı "bütün Yunanistan Kserkses'e itaat etse bile Ispartalıların direneceği" şeklindedir. Ordusunun mevcudunu düşünen kral buna inanmak bile istemez. İkinci konuşma bir Pers ajanının, Ispartalıların saçlarını tarayarak kendilerini ölüme hazırladıkları yönünde sunduğu rapor üzerine gerçekleşir (VII. 209-210). Demaratus bu davranışın nedenlerini açıklayarak geleneksel Isparta savaş kahramanlığını över. Öte tarafta Kserkses hâlâ ufak bir savaşçı topluluğunun, sahip olduğu muazzam orduya nasıl karşı durabileceğini algılama güçlüğü içeresindedir. Demaratus'un Kserkses'le son konuşması Termoflae savaşı (MÖ 480) sırasında gerçekleşir. Pers kralı burada Ispartalıları yenmenin en kolay yolunu aramaktadır (VII. 234-237). Gerçekten kral, Demaratus'a inanacaktır, çünkü olayların akışı bu eski kralı haklı çıkarmaya başlamıştır. Fakat burada politik rekabet devreye girer ve kralın kardeşi ve komutanı Ahaemenes Demaratus'un aksine görüş bildirir ve kardeşi kralı ikna eder (VII. 237). Belki Ahaemenes'i de Kserkses'in danışmanları arasına katmak mümkün, fakat onun yeri daha ziyade akraba-komutan halkası içindedir. Demaratus iki kategoride değerlendirilebilir; uyarıcı ve stratejist. Gerçekte o ilk iki konuşmasında Kserkses'i Ispartalılara karşı

uyarmış ve son konuşmada da ona Ispartalıları yenmek için strateji teklif etmektedir.

Kserkses'in bir diğer danışmanı -keza *Historiai*'nin önemli kadın figürlerinden de biri- vassal müttefik Karya Kraliçesi Artemisia'dır. Herodotos'un dominant kadın karakterlerinden Artemisia Salamis deniz savaşı (MÖ 480) öncesinde toplanan Pers meclisinde Kserkses'e Perslerin deniz savaşına girmemesi yönünde uyarılar yapar (VIII. 67-68); çünkü kraliçe pek iyi bilmektedir ki müttefiki deniz savaşı konusunda tecrübeli değildir. Politik rekabet ikinci kez devreye girerek Kserkses'i Artemisia'nın fikrini kabul etmekten alıkoyar ve bilindiği gibi Salamis deniz savaşı Perslerin bozgunu ile neticelenir.

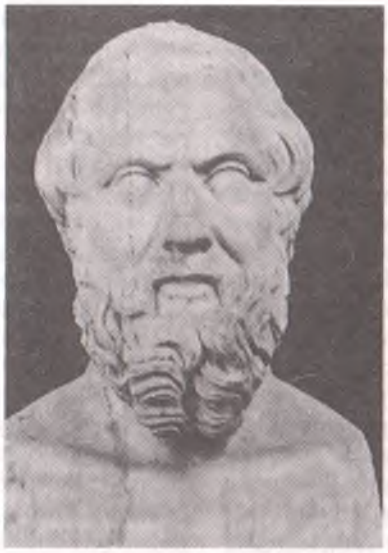

Halikarnassos'lu Herodotos
IÖ. 4. yüzyılına ait bir Yunan orijinalinden yapıldığı sanılan kopya.

Yukarıda verilen pasajlarda ortaya çıkan sonuca göre Herodotos danışmanları iki katagoride toplamaktadır; uyarıcı bilgeler ve pratik yönlendirici danışmanlar.[6] Gerçekten Artabanus sadece uyarıcı bilge ve Mardonius sadece pratik danışman iken Krezus, Demaratus ve Artemisia her iki işlevi de zaman zaman yerine getirmektedirler.

HERODOTOS'TA RÜYALAR

Herodotos'un *Historiai*'yi derlemede çokça kullandığı bir diğer tema da rüyalardır. Herodotos'un sunuşu çerçevesinde rüyaların yorumları politika belirlemede krallar için vazgeçilmez kaynaktır. Kirso epizotlarında kuşkusuz en önemli rüya motifi son Med kralı ve Kiros'un dedesi Astyages'in rüyalarıdır. Astyages gördüğü rüyaların etkisiyle önce kızı Mandane'yi Med aristokrasisi içinde yer almayan bir Persli ile evlendirir ve daha sonra bu evlilikten doğacak torununu öldürtmeye karar verir; zira kralın rüyasına göre torunu tahtını elinden alacaktır (I. 121-122). Gerçekten Herodotos Kiros'un doğum hikâyesini hem Doğu hem Yunan geleneğinde yer alan rüya motifleri ile yakınlık içerisinde kaydeder.[7] Zira Kiros'un doğumu Doğu kültüründe Hz Musa'nın, Yunan geleneğinde ise Korint tiranı Kypselos'un doğumu ile aynı içeriği taşımaktadır (V. 92). Herodotos'un tercihi seçtiği hikâyenin kendi kültür çevresince biliniyor olmasıdır, çünkü Olimpiya'da Atinalı entelektüellere okuduğu *Historiai* bu suretle daha ilginç olabilecektir.[8] Elinde üç farklı versiyon olduğunu söyleyen Herodotos, doğruluğunu Pers otoritelerine de onaylattığı hikâyeyi bizlere sunmaktadır (I. 95).

Herodotos Astyages'in rüyasının bir benzerini kitabın ilerleyen bölümlerinde Kiros'un Massagetae seferi sırasında bu defa Kiros için kullanır (I. 209). Kiros başkentte bıraktığı Hytaspes'in oğlu Darius'u (muhtemelen torunu) rüyasında görür ve ertesi gün rüyanın yorumuna göre torunun tahtını elinden alacağı endişesine kapılır. Konuyu Hytaspes ile tartıştıktan sonra, Darius'u gözlem altında tutmak için onu İran'a geri gönderir. Kiros bölümlerinde kullanılan rüya motifleri hemen herkesçe bilinen devlet-taht sahibi olma veya kaybetmeme arzusunun yansımalarıdır.

Kserkses epizotlarının rüya motifleri ise daha başka bir amaca hizmet eder. Herodotos'un zihninde biçimlenen kral modelini tamamlayan Kserkses'in rüyaları ona emperyal vizyonunu gözden geçirmede rehberlik edecektir. Kserkses amcası Artabanus tarafından Yunan işgalinden vazgeçmesi için ikna edileceği sırada rüyalar devreye girer, ve kral nihai kararını rüyalarının doğrultusunda belirler (VII. 13-14). Burada bir diğer nokta Herodotos'un Kserkses'i ne yapacağını bilmez kararsız bir kişilik olarak sunmak istemesidir.[9] Çünkü kral meclisinde aldığı savaş kararını amcasının telkinleriyle önce iptal eder, fakat daha sonra rüyaların müdahalesiyle tekrar eski kararına döner. Sonuç olarak tekrar ifade etmeli ki rüyalar sadece Kiros ve Kserkses ile sınırlı değildir *Historiai*'nin bütününe yayılabilecek ölçüde geniş yer kaplamaktadır. Burada Krezus ve Kypselos epizotlarının rüya motiflerini anmak konuyu anlamada yardımcı olacaktır.

KRALLARIN SINIRSIZLIĞI

Historiai'yi toplarken Herodotos'un yoğun olarak kullandığı bir başka kesişme noktası mutlak gücün eleştirisini yaptığı "su geçme hikâyeleridir". Bu hikâyelerde tarihçinin amacı, kralların, -krallık gücünün doğal sonucu olarak- sınır tanımaz hareketlerini göstermektir.[10] Çünkü krallar bu tür davranışlar ile insanın fanilik ölçüsünü aşmaktadırlar. Kserkses hikâyelerinin pre figürü olabilecek en çarpıcı su geçiş logosu, Kiros'un Babil seferi esnasında karşılaştığı Gyndes nehri engelidir.[11] Nehir geçilmeden önce Kiros'un kutsal atlarından biri nehirde boğulur ve kral nehre meydan okurcasına bütün bir yazı nehri cezalandırmak için harcar ve Gyndes nehrini 360 parçaya böldürtür (I. 189). Böylece Kral gururunu (*hybris*) tatmin etmek için, bir mevsim harcayacak kadar düşüncesizlik etmektedir. Kiros hikâyelerinin diğer nehirleri, Babil önünden akan Fırat ve Massagetae ülkesi ile sınır olan Araxes nehridir. Kiros Babili fethetmek için Fırat'ın akış yönünü değiştirerek şehri susuz bırakır. Son seferi olan Massagetae ülkesine geçerken de Araxes'i aşmak zorundadır. Tarihçi bunu Kserkses hikâyelerinde yer alacak olan Çanakkale geçiş hikâyesine temel olarak Kiros'un Gyndes nehrine karşı takındığı tutumu göz

önüne alır. Pers istihkâm teknolojisinin gelişiminin de izlenebildiği bu tür hikâyelerin zirvesi Kserkses'in Çanakkale'yi geçişidir.[12] Zira teknolojide, nehir geçişinden boğaz geçişine doğru bir yükseliş söz konusudur. Yunan işgalinin başlangıcında Pers kralının önüne engel olarak Çanakkale Boğazı çıkar. Pers istihkâm birimi Boğaz üzerine köprü kurarak sorunu çözerse de, gelen bir rüzgâr bütün çalışmayı yok eder. Kral hadsiz öfkeler içindedir, kendisini Boğazın efendisi ilan ederek haykırır: "İzin versen de vermesen de seni geçeceğim." (VII. 33-37) Kserkses'in pervasızca Boğaza meydan okuyuşu, Herodotos'un resmetmek istediği kral modeliyle çok örtüşmektedir. Ya da Herodotos'un eşsiz hayal gücü Kserkses'e böyle bir davranış üretmektedir.

Nehirlerin geçiş hikâyelerine yataklık etmelerinin yanı sıra ilkçağ tarihçisinin gözünde bir başka değeri de iki komşu ülkeyi ayıran doğal sınır olmalarıdır. Asya ve Avrupa'nın doğal sınırı olan Boğazlardan başka Herodotos Kızılırmak'ı (Halys) Pers-Lidya sınırı (I. 72) ve Araxes nehrini de (Ceyhun nehri olmalı) İran-Massagetae sınırı olarak kabul etmektedir (I. 202).[13] Böylece nehirlerin Herodotos için değeri üç temel alana yayılmış oluyor; benzer temaları işleme fırsatı, kralların kibirlerinin ölçüsüzlüğü ve son olarak ülkeler arası sınır olma işlevi.

KANUNSUZ KRALLAR VE DEMOKRASİ

Herodotos'un kral modelini oluştururken kullandığı bir başka malzeme kralların kanunsuz davranışları ve acımasızlığıdır.[14] Gerçekten de kötü kral fotoğrafının en önemli ayrıntısı, yol açtığı vahşettir. Herodotos'un üzerinde önemle durduğu mutlak idarecinin sorgusuz cezalandırma yöntemi, aynı zamanda monarşik idarenin demokrasiye karşı yumuşak karnıdır; çünkü kral sınırsız infaz yetkisine sahiptir. Küçükken bir çocuğu dövmesi dışında bilge kral Kiros'un hayatında çevresine felaket getirecek derecede -bireysel olarak- kötü bir davranışa tesadüf edilmiyor (I. 113). Fakat o efsanevi iyi kraldır, zira tahtlarını ellerinden aldığı büyük babası son Med kralı Astyages (I. 130) ve Krezus'a (I. 86) karşı oldukça alçak gönüllü bir yakınlık göstermiştir. Halbuki büyükbabası doğar doğmaz onun öldürülmesini emretmişti. Ancak Herodotos Astyages'in komutanlarından Harpagus'a verdiği cezayı da anmadan geçmez. Harpagus Astyages'in yeni doğmuş torunu Kiros'un öldürülmesi için verdiği emre uymadığı için çok ağır bir cezaya çarptırılarak, kralın ziyafetinde kendi oğlunu ziyafet yemeği olarak önünde bulur (I. 118-119). Herodotos'un anlattığı iki önemli anekdot daha var ki model olarak birbirinin aynısı; ilki Darius'a ikincisi oğlu Kserkses'e ait. Darius İskitya seferine çıkacağı zaman ordusunda üç oğlu bulunan Oeobazus, oğullarından birisinin kendisiyle kalması için krala müracaat eder, hiç tepki göstermeyen kral üçünün de kalabileceğini söyler ve Oeobazus'un üç oğlu boğazları kesilmiş vaziyette seferden alıkonulur (IV. 86). Kserkses'te söz konusu olan olaya göre, Pers ordusuna bütün zenginliğini sunan Pytius (VII. 27-29) kraldan en küçük oğlunun kendisiyle kalmasını rica eder Kserkses'in tepkisi de babasının davranışının benzeridir. Kral Pytius'un en küçük oğlunun vücudunu ikiye böldürür ve ordusunun geçiş yolunun iki tarafına koyar (VII. 38-39). Bu iki hikâye, Herodotos'un benzer içeriği sunma yöntemine önemli bir örnek olmasının yanı sıra, mutlakıyete karşı geliştirilmiş vurucu argümanlar arasında da mühim bir yer tutmaktadır.

Herodotos'un mutlakıyete böylesine muhalif olmasının nedeni nedir? Sanırım bunun iki açık nedeni var: İlki çağının politik yapılanması, diğeri tarihçinin kendi özel hayatında yaşadığı tecrübe. Daha öncede ifade ettiğimiz gibi, MÖ 5. yüzyılın son yarısına Yunan dünyasında tiranlık devrinin de sonunu işaretler. İlk başta aristokratların tartışılmaz hâkimiyetine halkın da desteğini alıp tepki olarak ortaya çıkan bu kurum, zaman içerisinde mutlakıyete dönüşür ve kendisi bir problem haline gelir.[15] Burada demokrasi Yunan polislerinin gündemine gelmeye başlamıştır. Buna ilaveten tarihçinin kendi hayat çizgisi de eserine ateşli monarşi muhalifi olarak yansımıştır, çünkü Herodotos gençliğinde Halikarnassos tiranı ile girdiği politik mücadeleyi kaybeder ve Samos'a sürgüne gönderilir; dönüşünde tiran Lgydamis'i şehirden kovmayı başardığı halde halk ile sağlıklı ilişkiler kuramaz ve Atina'nın İtalya'da henüz yeni kurduğu kolonisi Torii'ye göç ederek bu şehrin vatandaşı olur.[16] Herodotos kendi özel hayatında edindiği tecrübeyi, çağının kontekstiyle birleştirerek ünlü eserinin ana amacı haline dönüştürür. Herodotos *Historiai*'nin iki yerinde demokrasinin değeri ve diğer idari tarzlara üstünlüğünü vurgular. Hatta Herodotos demokrasiyi sadece Yunan polisleri ile sınırlamayıp daha global bir sistem olarak düşünmektedir. Onun için Pers tarihine gönderme yaparak ve Darius'un hükümdarlığı öncesinde yönetim biçimi üzerine yapılan bir tartışmada ileri gelen Pers devlet adamlarından Otanes'in sözlerinde demokrasiyi savunur (III. 80). Herodotos'un ikinci demokrasi savunucusu Korintli Sosikles monarşinin en kötü yönetim tarzı (kan içici) ve demokrasinin toplumlar için olabilecek en iyi idari model olduğunu söylemektedir (V. 92). Kötü kral tasvirleri ve demokrasi savunuları, Herodotos'un sadece bir tarihçi değil aynı zamanda döneminin politik gelişmelerine bigane kalmayan sorumlu entelektüel kimliğinin eserine yansımasıdır.

HERODOTOS'TA KADINLAR VE ENTRİKA

Historiai'in bir başka cephesi kadın konusu üzerine yoğunlaşmaktadır. Burada sadece Kiros ve Kserkses'in merkez alınması nedeniyle bu iki kral tasviri dolayısıyla ortaya çıkan kadın karakterler değerlendirilecektir. Kiros epizotlarında beş kadın karakter söz konusudur, ancak bunlardan ilk ikisi, Kiros'un öz annesi Mandane ve Kiros'un seyislerinden birinin karısı olan süt annesine Herodotos etkili rol vermemektedir (I. 107-8 ve 111-2). Fakat diğer üç

kadın karakter *Historiai*'de dominant bir yer işgal ederler. Herodotos'un üzerinde durduğu iki kadın, Babil kraliçeleri Semiramis ve Nitokris, ülkeleri için önemli işler yapan devlet sahibi muktedir kişiliklerdir. Bunlardan Semiramis Fırat nehri önüne set çektirerek olası bir taşkınlık sonucunda çevredeki ovaların sel altında kalmasını önlemiştir (I. 184). Nitokris ise Fırat nehrinin yatağını değiştirerek şehrin içinden akmasını sağlar ve ilaveten çıkabilecek Med tehdidine karşı her türlü askeri tedbirleri alır (I. 185-7). Kiros hikâyelerinin sonunda yer alan, emperyalist davranışın cezalandırıcısı Massagetae kraliçesi Tomris, bu epizotların iz bırakan bir ismidir. Kraliçe Tomris'in en önemli özelliği, diplomatik düşünüşe ve askeri stratejiye vâkıf olmasıdır. Zira Kiros'un politik evlenme teklifini kibarca reddeden kraliçe, daha sonra Pers ordusu ülkesini işgale başlayınca Kiros'a şartlı savaş teklifi yapacaktır (I. 205-6). Daha önce ifade ettiğim kraliçenin bu teklifi, Pers meclisinde kabul görmesine rağmen Krezus'un alternatif önerisiyle boşa çıkarılır (I. 207). Fakat son değerlendirmede, Tomris ülkesini işgalcilere karşı başarıyla savunan, aynı zamanda Kiros'a esir düşerek intihar eden oğlunun intikamını da alan muktedir bir kadın -devlet kadını/adamı- tipini tamamlar (I. 214).

Tomris'in farklı bir versiyonu olabilecek bir başka kadın, bu kez emperyalizmin müttefiki Karya kraliçesi Artemisia'dır. Artemisia *Historiai*'de ileri görüşlü bir taktisyen olarak sunulmaktadır. Zira onun Perslere yaptığı öneri kabul edilmediği halde neticeler Artemisia'nın tekliflerinin ne kadar yerinde olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Herodotos *Historiai*'nin sonunda Kserkses'in karıştığı fakat oyunun kadınlar tarafından oynandığı bir saray entrikası anlatmaktadır (IX. 108-113). Kserkses kardeşinin karısına âşık olur. Fakat aşkına karşılık bulamayınca aşkı -oğluna gelin olarak aldığı- bu kadının kızı Arteynte'ye geçer. Neticede kralın esas karısı Amestris durumun farkına varır ve kralın kardeşi Masistes'in karısını her şeyden sorumlu görerek, çok ağır bir ceza uygular. Gerçekten de Herodotos'un anlatım tarzı içerisinde kralın ahlaksızlığı bir aile trajedisine yol açmıştır. Bu hikâyenin bir başka değeri Herodotos'un metodolojisine ışık tutmasıdır. Zira Herodotos burada da daha önce anlatmış olduğu bir Lidya saray entrikasını içeriğini muhafaza ederek Kserkses'in hayatına oturtmaktadır. Lidya Kralı Kandaules, karısı ve ünlü Giges arasında geçen entrikanın da intikam alıcısı Kralın karısıdır (I. 8-12). Her iki entrikanın baş kahramanı olan kadınların tek amacı, iffetlerinin ve sosyal statülerinin korunmasıdır.[17] Çünkü Lidya örneğinde Kandaules karısını yakın adamı Giges'e göstererek karısının iffetini bir başkasına açar ve cezayı hak ettiği için öldürülür. Kserkses'in karısı Amestris kralın aşkını boşa çıkaramazsa kendisine bir ortak geleceğinin (yani gücünün bölüneceğinin) pekâlâ farkındadır. Onun için mücadele etmesi kaçınılmaz olmuştur. Herodotos'un kral motifleri çerçevesinde olayın değeri ise ahlaksızlığın cezalandırılmasıdır. Zira kral kardeşinin karısını ve kızını baştan çıkarmaya çalışır ve kralın ahlaksızlığı bir aile felaketi ile sonuçlanır. Böylece Pers karalının ahlaki zafiyeti Herodotos'un zihninde canlandırdığı kral portresinin son parçası olarak *Historiai*'nin sonuna yerleştirilir. Kadın epizotlarının bir başka yönü, Herodotos'un "kadın dünyanın yarısıdır" gerçeğini hakkıyla kavramış olmasıdır. Zira anlattığı kadın karakterler devirlerinin dominant figürleridir ve hiçbir şekilde kendi sosyal statülerine gelebilecek tehlikeleri ortadan kaldırmakta tereddüt göstermezler.

* * *

Historiai'yi oluşturan itici gücün Herodotos'un devrinin siyasi yönelimleri perspektifinde ortaya koyduğu mutlakıyetçilik karşıtı tavır olduğunu görmekteyiz. Çünkü Herodotos, mutlak krallığın kesin kötülüğünü, demokrasiye doğru kaçınılmaz bir akışa çevirmek istemektedir. Hakikaten çizdiği kötü kral tasvirleri ve demokrasiyi açıkça savunmasıyla Herodotos tarihçi kimliğinin yanına bir de demokrasi savunuculuğunu eklemektedir. Onu salt tarihçi kimliği içinde değerlendirmek eserinin anlaşılmasında birtakım gediklerin kalmasına neden olacaktır. ■

* Bu çalışmada Herodotos'un *Historiai*'sinin The Loeb Classical Library serisinde çıkmış A. D. Godley'in İngilizce çevirisi kullanılmıştır (*Herodotus in four volumes*, çev. A. D Godley, The Loeb Classical Library, Harward University Press, 1966).

1. Herodotos'un *Historiai*'de andığı Megabzus'un oğlu Zopirus büyük ölçüde tarihçiye kaynak olabilir (III. 160). İlaveten Pers savaşlarına iştirak etmiş Yunanlı eski askerlerin hikâyeleri de onun için mühim malzeme olacaktır.
2. A. Selincourt, *The World of Herodotus*, 1962, s. 209.
3. Herodotos'ta yer alan monarkların karakterleri için bak. D. Lateiner, *The Historical Method of Herodotus*, 1988, s. 178.
4. J. A. S. Evans, *Herodotus the Explorer of the Past*, (1991), s. 66
5. K. H. Waters, *Herodotus on Tyrants and Despots*, s. 72. Waters'in bir başka vurgusu da Kserkses'in amcası Artabanus'a karşı kullandığı kaba ve diplomatik olmayan dildir, çünkü kralların lisanı onların karakterlerinin de bir parçasıdır.
6. *Historiai*'nin bütün uyarıcı bilge ve danışmanlara kategorik yaklaşım için, bak. R. Lattimore, "The Wise Adviser in Herodotus", *Classical Philology*, c. 34 (1939), s. 24-35.
7. Kiros'un doğum hikâyesi ile ilgili Pers efsane ve sagalarının MÖ 5. yüzyılın başlarında Pers işgali ile birlikte İyonya kültür çevresine sızmış olması muhtemeldir. J. A. S. Evans, *Herodotus*, 1981, s. 51.
8. O. Murray, "Greek Historians", *The Oxford Greece and Hellenistic World*, 1991, s. 132.
9. Waters, *age*, s. 69.
10. H. R. Immerwahr, *Form and Thought in Herodotus*, 1966, s. 196.
11. Dicle nehrine İran'dan katılan kollardan biri. Hammond, *Atlas of Greek and Roman World*, 1981, s. 27.
12. Herodotos burada açık bir coğrafi yanılgıya düşmekte, zira eskiçağın Araxes nehri modern ismiyle Hazar'a dökülen Aras ve bu nehrin İran Massagetae sınırı olması pek mümkün değil. Herodotos'un Araxes yerine Oksus (Ceyhun) nehrini kullanması gerekiyordu. How-Wels, *A Commentary on Herodotus*, I-II, 1912, c. I, s. 152.
13. J. Hart, *Herodotus and Greek History*, 1982, s. 85.
14. Lateiner, *age*, s. 173.
15. A. Ferril, "Heredotus on Tyranny", *Historia*, c. XXVII (1978), s. 386 vd.
16. Evans (1981) s. 2. Yazar, Herodotos'un hayatı ile ilgili en erken bilgiler sunan 11. yüzyıl Bizans ansiklopedisi "Suda"yı kaynak olarak kullanmaktadır.
17. C. Dewald, "Women and Culture in Herodotus", *Reflections of Women in Antiquity*, ed. H. P. Foley, 1986, s. 105.

RAİF NEZİH ATAKUL

DR. TURAN AKKOYUN*

Bu makalemizde Türk basınında dikkate değer bir yer işgal eden İzmir basınına emek veren, tefrika, roman ve diğer eserleriyle Türk kültürüne katkıda bulunan, politikaya yakınlık duyan, çeşitli resmi görevlerde bulunan, yazar Raif Nezih Atakul hakkında sahip olduğumuz bilgileri bir araya getirerek, bundan sonra yapılması muhtemel çalışmalara katkıda bulunabileceğimizi düşünüyoruz.

İzmir'in ve İzmir basınının önemli simalarından biri olan Raif Nezih hakkında, ne yazık ki şimdilik detaylı bilgiye sahip değiliz. Bu yüzden kendisine dair basında çıkan bölük-börçük bilgiler büyük değer taşımaktadır. İsmi bile bazı yerlerde "Raif Nezih" bazı yerlerde ise "Raif Nezihi" olarak geçmektedir. Hayatına dair en zengin bilgi kaynağı 1930 belediye seçimlerinde müstakil belediye meclis azası adayı olarak *Hizmet* gazetesine vermiş olduğu demeçtir.[1] Almanca ve Fransızca olmak üzere iki batı dili bilmekte idi.

Raif Nezih, çıkardığı *Tilki* gazetesi, bu gazetede müstehcen yayın yaptığı iddiasıyla mahkemeye sevk edilmesi, Asliye Ceza Mahkemesi'nin kendisi hakkında beraat kararı vermesine rağmen gazetesini devam ettirememesi, *Türk İli* gazetesindeki seri makaleleri, *Anadolu* gazetesindeki romanları ve yayımladığı *İzmir Tarihi* isimli eseri, yaşının ilerlemesine rağmen hukuk tahsiline devam ederek tamamlaması, Beyler Sokağı'ndaki Ferah Lokantası'nın üstündeki dairede yaptığı iş takipçiliği, müstakil belediye meclis azası namzetliği, müstakil mebus namzetliği ve Dahiliye Vekâletinin kendisine verdiği çeşitli idari görevlerdeki faaliyetleri ile dikkatimizi çekti.

Basında, "*İzmir Tarihi* müellifi" ile "Kıymetli eserleriyle kendisini halkımıza tanıtan", "muharrir arkadaşımız" gibi ifadeler kullanılan, Meşrutiyet ve Cumhuriyet devrinde "fikrim, kalemim ve ilmimle bu milletin irfanına hizmet (ettim)" diyen yazarın *İzmir Tarihi* ve *Ağanın Oğlu* adlı basılı eserlerinin yanı sıra başlıca tefrikaları da şunlardır: 1. Katliam, 2. Timurlenk İzmir'de, 3. Deli, 4. Bana Birşeyler Oluyor, 5. Şahin Yavrusu, 6. Bora, 7. Yalı Çapkını, 8. Ölüm Kanunları.

Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde yazarın matbu eserleri *İzmir Tarihi*[2] ve *Ağanın Oğlu*[3] üzerine iki ayrı bölümde iki mezuniyet tezi hazırlanmıştır.

Yazar *İzmir Tarihi* isimli eseri bir bütün olarak yayımlamayı düşünmüş, ancak maddi imkânsızlıklar sebebiyle bunu gerçekleştirmemiştir. Yardımını istediği kişiler de kendisine ilgi göstermeyince eseri yirmi ayrı forma halinde yayımlamayı uygun bulmuş ve bunun on sekizini de gerçekleştirmiştir. Son iki formanın yayımlanıp-yayımlanmadığını bilemiyoruz. Yer yer resim ve fotoğraflarla süslenen eserde özellikle XIX. asrın ikinci yarısından sonraki olaylarda bunları bizzat yaşayanlardan sözlü aktarmalar yapılmaktadır. İlim camiasında kıymeti takdir edilen eserin başında, "İzmir'in Tarihi" başlığı kullanılan ve önsöz yerine konulan "ilk sözlerim" bölümünde dikkate değer açıklamalar olduğu için bu kısmı buraya aynen alıyoruz.[4]

> Buna bir (tarih) demek şöyle dursun, bir (eser) demeye bile utanıyorum. Herkese malum bulunan aczime bir (*İzmir Tarihi*) vücuda getirebilecek zengin mehazlar bulmakta çektiğim müşkülat inzimam edince, beni mahcup etmesi pek muhtemel olan şu basit şey meydana çıkarıldı.
>
> Fakat şunu da söylemekten kendimi alamam ki: Pek uzun süren gayet musırrâne devamlı ve dikkatli bir tetebbu ve mesai, bu kitabı bastırabilmek müşkülatı kadar beni yormamıştır. Heyet-i umumiyesinin bir kitap halinde resim ve haritalarıyla tabı bin beş yüz lirayı tecavüz eden bir masrafa tevkif ediyordu. Maatteessüf buna mütehammil bir vaziyetde bulunmayışım, yine maatteessüf bu kitabı bir (kül) halinde bastırıp çıkarmama mani oldu.
>
> Hattâ forma halinde neşrime imkân ve kudret veren bile: Belediye Reisi Aziz, Balcızade Hakkı, Hocazade Ahmed, İnkişaf Şirketi Müdürü Bedri, Fomoro Tütün Şirketi Müdürü Hikmet, Kerim Ağazade Ahmed Ali ve Reşad Beyefendiler gibi, çok kadirşinas ve muhterem zevatdır. Kendilerinden muavenet istirhamıyla müracaat ettiğim diğer bazı zengin zevat da vardır ki, müracaatımı hakarete yakın bir istihfaf ile karşılamışlar, beni bir suçlu gibi ezecek bir hacâlete sokmuşlardır. Halbuki bu metrukiyet, büyük ve dahi Mustafa Kemal'in azim ve imanından ilham ve kudret alan benim gibi muharriri hiçbir muvaffakiyetsizliğe mahkûm edemezdi.
>
> Hele bunu kendi paramla bastırabilecek bir halde bulunmayışımı, her mütefekkir adamın her zaman ve

* Yrd. Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

her yerde sık ve zaruret çektiğini bildiğim için, gayet tabii görüyordum. Halbuki ben, o âli zümrenin en naçizi bile değildim. Binaenaleyh, ne meyus, ne de nevmid olamazdım. Benim bu hal ve müracaatımı tezyif ve istihza ile karşılayanların haline ve aramızda böyleleri de bulunduğuna acıyarak işime devam ettim ve muvaffak da oldum.

Elbette, bu şerait dahilinde, bu kadar büyük azim ve gayret sarfıyla vücuda getirilen ve milli inkılabımızın temel taşı (İzmir)'in, tesisinden bugüne kadar geçirdiği serencamı ihtiva eden şu zavallı kitabı, sevgili milletim kâfi bir muhabbet ve rağbetle karşılayarak, ona yardım etmemiş olanları utandıracak ve onların kalbimde açtıkları o derin ve acıklı yarayı saracaktır.

Bu eser, ilk yazılmış bir *İzmir Tarihi*'dir. Bunun için de her dikkat ve itinaya rağmen birçok kusurları vardır. Karilerin, bu ilk eserde bütün dikkat ve ehemmiyeti vüsuk ve sıhhate atıf edeceğini, gayet tabii addederek, mehazların isim ve müellifleriyle beraber cilt ve sahife numaralarını da kaydettiğim gibi, vaka ve hadiseleri de iyi niyete yakın bir tarzda nakleyledim. Fakat maatteessüf, her müverrih gibi istinad eylemek mecburiyetinde kaldığım mehazların hemen hepsi de, Milada yakın eden asırlarda yaşamış ve eserlerine az-çok tarafgirlik, mübalağa ve efsane bulaştırmış olan (Herodot), (Pozanyas), (Strabon) gibi Yunan müellifliklerine istinad eylediklerinden, kariye mehaz getirmek mecburiyeti, beni mahiyetleri şüpheli bu mehazların çerçeveleri arasına sıkıştırmıştır. Ve işte bunun içindir ki: Bu ilk *İzmir Tarihi*'nde 'müverrih nakleder, muhakeme etmez!' tezinin taraftarlarından oldum.

Bu eserin vücuda gelmesinde (İzmir Milli Kütüphanesi)'nin yaptığı pek kıymetli fayda ve hizmeti kelimelerle yad edemem. Fazıl muhterem reisi Celâl Efendi hazretleriyle, hafız kâtipleri Adnan ve Esat Beyler'in can ü gönülden, vazifelerinde pek çok fevkinde olarak gösterdikleri muavenet ve himmeti, buraya şükranla kaydetmekten kendimi alamadım.

Deha ve kudretiyle sefil düşman ayaklarından kurtardığı İzmir'in şu naciz tarihini ta'zim ve şükranlarımla beraber türklüğün o âli ve mukaddes dâhisi, cumhuriyetin o büyük ve şerefli Reisi Gazi Mustafa Kemal Paşa hazretlerine ithaf eylemeyi kendime bir borç ve vazife addederim.

1923 yılında İzmir Yelki Matbaası'nda basılan iç içe iki büyük hikâyenin birleşmesinden meydana gelen *Ağanın Oğlu* isimli romanda, bir ağa ile oğlunun kadınların ihanetine uğraması işlenmiştir.

Yazarın tefrika romanları, üzerinde ilmi araştırma yapılması gereken eserlerdir. Tefrika romanları üzerine yapılması muhtemel araştırmalarla Raif Nezih Bey'in dünya görüşü ve fikirleri üzerinde daha sağlıklı ve doğru yorumlar yapılabilir.

Pek çok yazar gibi Raif Nezih de kaleminin dışında bir gelir kaynağına sahip olmalıydı. Zira yazarın yaşadığı dönemde sadece yazarak geçinmek imkânsızdır. Basında bunun pek çok örneği bulunmaktadır. Raif Nezih de Mart 1929 tarihinde Beyler Sokağı'nda Ferah Lokantası'nın üstünde bulunan dairede bir yazıhane açarak resmi dairelerde iş takibine başlamıştır. Maddi imkânsızlıklar içinde yaşamak Türk yazarlarının hemen hemen ortak özelliğidir.

Soyadı kanunundan sonra "Atakul"u[5] alan yazarın hayatıyla ilgili en detaylı bilgiyi, yani *Hizmet*'te yayımlanan adaylık beyanını buraya alıyoruz:

1. Belediye azalığına müstakilen namzetliğimi koyuyorum. Bunun sebebi fırka disiplinleri ile düşüncelerimi çerçevelememek, dilimi bağlamamaktır. Sevgili milletim reyini bana da verirse beni herhangi bir fırkanın değil, fakat bütün milletin intihap etmiş olduğunu düşünerek ve bütün milletin müzaheretine güvenerek en geniş bir hürriyetle düşündüğüm şeyleri, en pervasız bir lisanla söylemekten çekinmeyeceğim.

2. Beni tanımayanlara, şüphe yok ki temeddüh için değil ancak hüviyetimi tasrih için; biri *İzmir Tarihi* olmak üzere *Katliam*, *Timurlenk İzmir'de*, *Deli*, *Bana Birşey Oluyor*, *Şahtın Yavrusu*, *Bora* gibi irfan alemimizde takdirlere mazhar olmuş eserlerin müellifi olduğumu, Almanca ve Fransızca bildiğimi, yirmi yıldır fikrim, kalemim ve ilmimle bu milletin irfanına hizmet eden adam olduğumu arz ediyorum.

Ne yazık ki ben de bunlarla övünmenin henüz mümkün olmadığını acı acı hissedenlerden biriyim.

3. Müntehiplerime zengin, cazip vaatlerde bulunmak arzusunda değilim. Zira bunların nihayet müntehip avlamaya mahsus bir tuzak olduğunu, bilahere hiçbirinin yerine getirilmediğini aziz milletim çok acı tecrübelerle görmüş ve anlamıştır. Yalnız yangın yerlerini acilen imara, şehri temiz tutmaya, geçimi ucuzlatmaya, ihtikârla mücadeleye, esnafı ve sanatkârı himayeye, mahallelerin intiyaçlarını temine, gençlik teşekküllerine, muavenete, fakirlerin ibate ve iaşesi için ucuz fiyatla şehir yatak ve yemekhaneleri, işsiz çalıştırmak için iş ve sanat yurtları tesisine her gün bir saat her sınıf halkın derdini dinleyip haklı ve mümkün olanları yapmaya çalışacağımı vaadetmekle iktifa ederim.

4. Müstakil aza sıfatıyla belediye heyetine intihap ve ithal edildiğim takdirde her iki fırka arasında zuhura gelecek kararlar üzerinde teşevvüşler tevlit eyliyecek münakaşalarda bir itidal ve telif-i beyn vazifesi de görmüş olacağım ki, intihabım bu itibarla da hayırlı olacaktır. Bu ana kadar sevgili milletine aşkını taşıdığı emsalsiz hizmeti ifa fırsatını bulamamış olmakla müellim ve dağdar olan bir vatandaşınız sıfatıyla kendi intihabınıza arzediyorum. Muzdarip hemşeri ve kardeşlerim.

İzmir Tarihi Müellifi
Raif Nezihi

آغانك اوغلو

تاريخي حاتي رومانى

***Ağa'nın Oğlu*'nun ilk sayfası.**

Demeçten açıkça anlaşıldığı gibi, Raif Nezihi 1931 yılında belediye meclisi azalığına seçilebilmek için seçmenlere bol vaatler yapmadığını ve yerine getirilmeyecek vaatlerden Türk milletinin çok çektiğini, milletin de bunu çok acı tecrübelerle gördüğünü ve anladığını belirtmesine rağmen yapmaya çalışacaklarını ifade ederken hiç de küçümsenemeyecek sözler söylemektedir. Bunlardan iki tanesi oldukça önemlidir. İlki "... gençlik teşekküllerine, muavenete..." ifadesi, ikincisi de "... her gün bir saat her sınıf halkın derdini dinleyip haklı ve mümkün olanlarını..." ifadesi, bu dönemin halkçılık politikası ile doğrudan ilgili sayılabilir. Ancak halkın dertlerinin dinlenmesi, yazar seçimi kazanamadığı için bir demeçten öteye gitmemiştir.

Yukarıda belirttiğimiz gibi yazar *Türk İli* gazetesindeki yazıları ile de dikkati çekmektedir. Az fakat öz yazan bir kalem sahibi olan Raif Nezih daha 1925 yılında Latin harflerini savunuyordu.[6] İzmir basınında şiddetli bir tartışmaya sahne olan alfabe meselesinde, Cumhuriyet devrinde bu konudaki ilk yazılardan biri kendisine ait olduğu halde, ilerleyen zaman içinde yazarın bir daha bu konuya dönmediğini hayretle görüyoruz. Oysa başlangıçta sessiz kalan ya da Latin harflerine karşı tavır alan pek çok yazar sonradan Latin harfleri lehine yazılar yazarak kendini gündemde tutmaya çalışmıştır. Ehil bir kalem sahip olan yazarın tekrar bu konuya dönmemesi bu konuda önemli bir kayıptır.

Şapkanın kabul edildiği 1925 yılında yazar kalemiyle bu hareketin yanında yer alır. İlk önce "fese karşı gösterilen müthiş taassup ve muhafazakârlığın bugün aynen şapkaya gösterilmekte" olduğuna[7] dikkat çeker. Başında şapka taşıyanlara çatar, biraz da alaycı bir üslup kullanır ve bu başlık giyilmiş halde elle selam verilmemesi gerektiğini belirtir.[8] Ardından Türk'ün dünyanın en medeni ve en mukaddes insanı olduğunu, dolayısıyla en medeni insan kıyafetini taşıyarak en medeni insan gibi yaşayacağını belirtir ve "İnkılab önüne çıkan hailleri yıkan bir kasırgadır. Artık fesler aşağı"[9] diyerek tavrını netleştirmiştir. Ancak fesin atılması şapkanın kabulüyle, zaten medeni olan Türklüğün, en medeni insan kıyafetini taşıyacağı iddiası anlamsızdır. Türkçü Necip'in[10] işaret ettiği gibi medeniyete doğru değil, "beynelmilelliğe doğru" gidiş vardır. Mehmed Necip Türkçü, şapkadan sonra bir medeniyet kavramının ortaya çıktığını belirterek, oysa "Biz Türkler asırlardan beri en medeni geçinen milletlerden daha medeni idik" der.[11] Bu ifadenin doğruluğunu tartışmaya gerek bile görmüyoruz. Raif Nezih belki o günlerin rüzgârına kapılmış, belki de yanılmıştır.

Yazar, müstakil olarak katıldığı 1930 belediye seçimlerinde meclis azalığına seçilemediği gibi, 1931 yılındaki mebusluk seçimlerinde de halkın reyini alamamıştır. İşin garibi basına yansıdığı kadarıyla kendisine bir tek rey dahi verilmemiştir. Belediye seçimlerinde, bu seçime iştirak eden Cumhuriyet Halk Fırkası ile Serbest Cumhuriyet Fırkası arasında bocalayanlara, kendisini "bir fırkanın değil fakat bütün milletin intihap" edebileceği bir alternatif olarak takdim etmek istemiş olabilir.

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kendini feshetmesinden, diğer fırkaların da hayat şansı bulamamasından sonra, tek başına kalan Cumhuriyet Halk Fırkası'ndan değil de yine "müstakil" namzet olması düşündürücüdür. Bu seçimde de başarılı olamayınca politikanın tamamen dışına çıktığı, basına ise kısmen bağlı olduğu anlaşılmaktadır.[12] Kendisini siyasetten uzaklaştıran bu iki seçim mağlubiyeti - yazar için- bize iki yönden yardımcı olmuştur. Bunlarda ilki yukarıda da temas edildiği gibi hayatına dair bölük-pörçük bilgilerin en detaylısını belediye meclisi azalığına müstakil namzetliğini koyduğunda "Millete Hitaben" başlığıyla yayımladığı beyanında bulunmasıdır. İkincisi de yazarın "devletçilik" uygulamasına ve düşüncesine katılmayıp, bu prensibe karşı müphem de olsa "milliyetçilik"i alternatif olarak ileri sürmesidir:[13] "Devletçilik siyaseti yerine milliyetçilik siyaseti lazımdır. Zira millet devlet için değil devlet millet içindir." Mebus namzetliği sırasında kendini feshetmiş olan Serbest Cumhuriyet Fırkası taraftarlarının reylerine talip olduğu düşünülebilir. Zira İzmir basınında bir ikinci parti isteği bu dönemde hâlâ devam etmektedir. Ancak devam eden bu istek giderek hızını kaybetmektedir. Buna rağmen yazarın müstakil aday olması ve gündemde olan devletçilik düşüncesine karşı çıkması anlamlıdır.

Ağa'nın Oğlu'nun kapağındaki resim.

XX. asrın ilk yarısında tarih alanında yaptığı önemli çalışmaların yanı sıra, edebi eserleriyle de İzmir'in edebiyat ve fikir hayatına hizmet etmiş olan[14] yazar, İkinci Dünya Savaşı'nın bütün şiddetiyle sürdüğü bir dönemde, 1940 Temmuzunun başında Selçuk'ta ölür. *Yeni Asır* ve *Anadolu*, onun ölümünü kamuoyuna duyurur.[15] Daha geniş olması yüzünden *Yeni Asır*'ın haberini buraya alıyoruz;

> Akıncılar nahiyesi müdürü Raif Nezihi'nin vefat ettiği büyük teessürle haber alınmıştır. Raif Nezihi İzmir matbuatında uzun müddet çalışmış *İzmir Tarihi*'ni yazmış değerli bir muharrirdir. Muharrirlik hayatında Ankara

hukukuna yazılmış, yaşının ilerlemiş bulunmasına rağmen hukuk tahsilini ikmal etmiş ve Dahiliye Vekâleti'ne müracaatla vazife istemişti. Son vazifesi Akıncılar nahiyesi müdürlüğü idi. Uzun ve ızdıraplı bir hastalık devresinden sonra hayata gözlerini yumması kendisini tanıyanları üzmüştür. Allah rahmet eylesin.

Raif Nezih konusunda söylenebilecek bir başka husus ise yıllarca yazılarını yayımladığı İzmir basınında (*Yeni Asır* ve *Anadolu* hariç) bir ölüm haberi ve hayatı hakkında en küçük bir yazının çıkmamış olmasıdır. Burada *Halkın Sesi*, *Fikirler* ve *Kültür*'ü özellikle belirtmek gerekir. Kamuoyunun unutkanlığından istifade eden, fikirlerini ve olayları istediği gibi yorumlayan basının kendi kalemlerini unutması, açıklanması kolay olmayan bir konudur.

Sonuç olarak, az yazan fakat dikkate alınması gereken, zaman zaman o günün genel rüzgârına kapılmış, zaman zaman birçok fikir adamının önüne geçmiş bir kalem, seçim kazanamayan bir politikacı, ilerlemiş yaşına rağmen tahsili seven azimli bir kişi olarak Raif Nezih Atakul İzmir basını ve fikir hayatında kalıcı izler bırakabilmiş bir isimdir. ■

1. "Millete Hitaben", *Hizmet*, nr. 1740, 28 Eylül 1930.
2. Bayram Dündar, *Raif Nezih "İzmir Tarihi" Dizini*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi (EÜEF) Tarih Bölümü, Lisans Tezi, İzmir, 1987.
3. Ayten Aytekin, *Raif Nezihi'nin "Ağanın Oğlu" Adlı Romanı*, EÜEF Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Bitirme Tezi, İzmir, 1993.
4. Hizmet, nr. 1281, 24 Mart 1929.
5. Yazar'ın soyadını ölüm haberinden tespit ettik. "İzmir Tarihi'ni yazan Raif Nezihi Atakul...", *Anadolu*, nr. 8224, 4 Temmuz 1940.
6. Raif Nezih, "Hakkı Nezihi Bey Başarılı Olmuştur, Fakat Latin Harflerinin Kabulünden Başka Çare Yoktur", *Türk İli*, nr. 126, 16 Ağustos 1341/1925.
7. Raif Nezih, "Fes Nasıl Giyilmişti?", *Türk İli*, nr. 161, 24/25 Eylül 1341/1925.
8. Raif Nezih, "Ayağından Bağlı Ada Tavşanını Vuramayanlar", *Türk İli*, nr. 170, 5 Teşrin-i Evvel 1341/1925.
9. Raif Nezih, "Fesler Aşağı", *Türk İli*, nr. 175, 7 Teşrin-i Evvel 1341/1925.
10. İzmir basın tarihinin en önemli simalarından biri olan Mehmed Necip Türkçü için bak. Ö. Faruk Huyugüzel, *Necip Türkçü*, Ankara 1986.
11. Aktaran Zeynel Besim, "Medeni mi, Beynelmilel mi?", *Yanık Yurd*, nr. 253, 1 Teşrin-i Sani 1925.
12. Yazar dört yıl kadar sonra bir tefrika roman daha yayımlar. "Ölüm Kanunları", *Anadolu*, nr. 6140-6156, 15 Şubat-7 Mart 1935 (16 tefrika). Gerek Meşrutiyet gerekse Cumhuriyet devrinde sürekli iktidarın yanında yer alan *Anadolu* 1950 yılından sonra iktidarın yanında yer alma şansını kaybedince büyük zorluklar içinde kalır. Yayın hayatının sonuna doğru *Anadolu* bu tefrika romanı bir kere daha yayımlar. Ancak, 1940'ta ölen yazarın tam adını vermeyerek onun hatırasının fiilen yaşamasını engeller. Zaten bir müddet sonra gazete de hatıra olmuştur. Romanın ikinci defa yayımı için bak. Ra. Ne., "Ölüm Kanunları", nr. 12684-12704, 7-27 Şubat 1954 (19 tefrika).
13. Bak. *Hizmet*, nr. 1879, 22 Nisan 1931; Yazarın *Ağanın Oğlu* isimli romanı üzerine bir bitirme tezi hazırlayan Ayten Aytekin belediye seçimleri ile mebusluk seçimlerinde Raif Nezih'in basın demeçlerini birbirine karıştırmıştır.
14. Ayten Aytekin, "Raif Nezihi Bey", *Hür Efe*, nr. 12884, 29 Temmuz 1993.
15. *Yeni Asır*, nr. 10527, 4 Temmuz 1940; *Anadolu*, nr. 8224, 4 Temmuz 1940.

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİNİN KÖKENLERİ
YUSUF AKÇURA (1876-1935)

FRANÇOIS GEORGEON

"Ortodoksluğun sınırlarını zorlayan özgün bir aydın, bazı gelişmeleri önceden kestiren bir azizdir o." Yusuf Akçura'yı François Georgeon böyle tanımlıyor. Akçura, imparatorluğun çöküşünü önlemeye yönelik çeşitli önerilerin karşısına değişik bir toplumsal ve kültürel programla çıkar: Türk milliyetçiliği. Ziya Gökalp'in tersine, Akçura, ideolojik bir unutulmuşluğun öznesidir. Toplumsal çözümlemelerinde Marksizmin bazı yöntemlerini kullandığı için garipsenmiş, "fikirleri biraz sola kaçan" biri olarak nitelendirilmiştir. Bu kitap "Pantürkizmin babası"nın sadece biyografisi değil, aynı zamanda Osmanlı düşün hayatına ve modern Türkiye'ye yaptığı katkıların bir değerlendirmesidir.

x + 226 s.
ISBN 975-333-058-8
750.000.- TL

TARİH VAKFI

Tarih Vakfı: Barbaros Bulvarı, Yıldız Sarayı, Arabacılar Dairesi, 80700 Beşiktaş - İstanbul
Tel: (0212) 227 37 33 - 227 37 34 Faks: (0212) 227 37 32
Genel Dağıtım: DADA Ltd. Şti. 0212-249 51 10 - 249 51 11 / Faks: 251 44 49

GENERAL İGNATYEV'İN MİDHAT PAŞA HAKKINDA YAZDIĞI BİR MEKTUP

SELAHATTİN DURMAZ

Rus Çarlığı'nın ideolojisi olan panslavizmi rüyasının gerçekleşmesi, Orta Asya'dan Balkanlar'a, Kuzey Avrupa'dan Uzakdoğu'ya kadar geniş bir alan içerisinde Rus yayılmacılığının haklı bir gerekçesi olarak algılanıyordu. Bunun için bitip tükenmek bilmeyen bir enerji ile çaba sarf eden Rus diplomatlarının önde gelenlerinden birisi de General Nikolay Pavloviç İgnatyev'di (1832-1908).

İgnatyev babası gibi askeri bir eğitim almış; Rus Muhafız Alayı'na kabul edildikten sonra 1851'de Çarlık Harp Akademisi'nden mezun olmuştu. 1856'da atandığı Londra askeri ataşeliğinden 1858'de ayrılarak Buhara Hanlığı ile ticaret anlaşması yapmak üzere Çin'e giden İgnatyev 1861-1864 yılları arasında Dışişleri Bakanlığı'nın Asya departmanında müdürlük yapmış; 1864-1877 yılları arasında da Rusya büyükelçisi olarak İstanbul'da görev yapmıştır.[1]

Çok becerikli ve kurnaz bir diplomat olan İgnatyev İstanbul'a ilk geldiği andan itibaren Rusya'nın nüfuzunu yükselttiği gibi, kendisi de adeta "yarı sultan" derecesine yükselmiştir. Sultan Abdülaziz (1861-1876) ile Valide (Pertevniyal) Sultan ve banker Abram vasıtasıyla ilişkiler kurarak saraya nüfuz etme yolunu bulmuş olan İgnatyev, Sadrazam Mahmud Nedim Paşa'yı da tamamen etkisi altına almıştı.

İgnatyev'in Asya departmanı müdürü iken özel olarak geliştirdiği Yakındoğu politikası, Rusya'nın resmi Yakındoğu politikasının özünü oluşturuyordu. Bu politikayı şöyle özetlemek mümkündür.

1. Rusya için alçaltıcı bir durum olan 1846 Paris Antlaşması geçersiz kılınmalı veya ilk etapta Karadeniz tarafsız hale getirilerek, Türkiye'nin bölgesel varlığını ve bağımsızlığını garanti eden büyük güçlerin kolektif koruması ile ilgili maddeler kaldırılmalıdır.

2. Boğazlardaki Rus hâkimiyeti gizli veya açık bir yoldan sağlanmalı ya da İstanbul doğrudan işgal edilmelidir.

3. Habsburg monarşisinin Ortadoğu'daki yayılma çabaları karşısında Boğazlarda hâkimiyetin sağlanması ve Osmanlı hâkimiyeti altında yaşayan Slav halklarının ulusal kurtuluşu sürecinde, bu uluslarla işbirliği yapılarak Balkanlar'da siyasi istikrar sağlanmalıdır (Yunanistan ve Romanya dahil).[2]

Bu görüşlerden ilki, İngiltere ve Fransa gibi büyük devletleri ilgilendirdiğinden, İgnatyev'in bizzat halledebileceği bir iş değildi. Fakat diğer iki konuda İgnatyev tam anlamıyla bir profesyoneldi ve istediği sonucu alması mümkündü.

Slav ihtilal komiteleriyle ortaklaşa yürüttüğü gizli faaliyetlerle[3] Balkanlar'da ayaklanmaların başlamasında başarılı olan İgnatyev'in, politikasından ve başarılarından çekindiği tek devlet adamı Midhat Paşa idi. Çünkü Midhat Paşa ve arkadaşlarının gerek Tuna valisi iken, gerekse bulunduğu diğer önemli görevlerde izlediği Rusya karşıtı politikalar, her zaman General İgnatyev'in işlerinin ters gitmesine neden oluyordu.[4]

Onun Balkanlar'da yaşayan Slav halklarının geleceğine ilişkin uyguladığı panslavist programlar pek çok araştırmacının dikkatini çekmiş, ancak İgnatyev ile Midhat Paşa arasındaki mücadele çoğu kez şöyle bir değinilerek geçiştirilmiştir. Midhat Paşa'nın oğlu Ali Haydar Midhat *Tebsıra-i İbret*'te konu hakkında yer yer açıklayıcı bilgiler vermekte ise de bu mücadeleyi gayet net bir şekilde ortaya koyan ve belge niteliğinde olan bir mektuba J. Cakometi'nin 1877 yılında yayımlanan *Mesuliyet* isimli eserinde rastlıyoruz.

23 Teşrinisani 1872 tarihinde Viyana'da bulunan Mösyö Novikof'a[5] yazdığı ve *Mesuliyet*'te yer alan çevirisini aktardığımız bu mektupta İgnatyev, Midhat Paşa ve arkadaşlarından duyduğu sıkıntıyı şöyle bildirmektedir:

> Ahvâl, ahiren gönderdiğim mektupta yazdığım veçhile cereyan etmeyip bayramda hiçbir tebeddülat vaki olmamıştır. Efkâr-ı saibe [yanlışsız fikirler] eshabının gayretleri müsmir olmayıp hilekârlar galabe etmiş ve Paris'in meyyit [ölmüş] halindeki küçücük âdemi [Cemil Paşa] kendisinin istememesiyle beraber tedavisine çalıştığımız şu, biçare hastanın[6] hariciye nezaretinde kalmıştır.
>
> Garb ciheti süferasının himaye etmekte oldukları Midhat Paşa fırkasıyla aramızda cereyan eden mücadelat ve münazaanın tafsilatını vermek faidesizdir.
>
> İhtimal ki şurasını sual edersiniz: Garb süferası Türklerin usul-i atikasının hami-i hakikisi bulunan ve ahalisi şu muhtelif memalik-i şarkiyede hiçbir menfaat-ı mahsusa gözetmeyerek zamîni [kefili] bulundukları Avrupa medeniyetine azıcık olsun muhabbeti olmayan bu diplomatı[7] nasıl vikaye [koruma] ediyorlar? Bunların Midhat Paşa lehinde olan teveccühleri şun-

dan neş'et eder ki; bu zat Rusya aleyinde olan husumetini istihza olunacak dereceye kadar vardırır. Bir de vaktiyle Bulgaristan'da icra ettiği insafsızlık (ki hükümet-i metbuası menafii noktasından baksam tezyif edemem) kendisini bazı süfera nezdinde bu muhabbete layık göstermiştir. İşte Halil dahi[8] sefirlerin muhabbet ve teveccühünü bu veçhile celb etmiştir. Zat-ı şahane şaşkın vekili [Midhat Paşa][9] aleyhinde bihakkın hiddetlenmiş ise de Halil yine memuriyetinde muvakkaten baki kalmıştır. Bu diplomat vatan ..... hemcinslerimize fenalık etmek için her bir akılsızlığı icra ediyor. Mösyö Kirstiç geçenlerde bendenize yazdığı bir mektub-ı hususide Slavlar aleyhinde (hissiyat-ı hasımane iktisab etmiş) olan bu ministry'e karşı memleketin menafiini vikaye ve muhafaza etmek kendisince heman muhâl hükmüne girdiğini bildirmiştir. Bu zat [Midhat Paşa] etrafını "Yeni Osmanlılar" cemiyeti azasıyla kaplumbağaların sayd [av] taksimine koşuştukları gibi yetişip gelmiş olan birkaç Lehli ihata etmiş [etrafını kuşatmış] olduğu halde el altından Fener'in [Patrikhane'nin] eski hizmetgüzarlarını teşvik ediyor. Bu suretle Rumlarla Bulgarlar arasında tefrika husulüne mani oluyor. Şu da sahihdir ki patrikhane mutaasıbları bunun [Midhat Paşa'nın] deruhte ettiği işi ziyadesiyle teshil [kolaylaştırma] ediyorlar. Aziz (Jan Krisostum)'un liyakatsız halefleri kendi umduklarının ma'fevkinde [üstünde] bir hami bulduklarına aşırı memnun olmuşlardır.

Geçenlerde konsoloslarımıza Rum kilise ve mekteplerine iane-i nakdiye [yardım için toplanan para] ve saireyi kat' [kesme] etmelerini yazdım. Belki bu tedabir şu heriflerin gözlerini açar da Fenerlilerin desiseleriyle yoldan çıkmış olan koyunların ağılına iadesi mümkün olur.

Bulgarlara gelince bunların derece-i fatânet [zekâ] ve hüsn-i tedbirlerini tahsin [takdir] ederim. Onou'nun[10] marifetiyle kendilerine tebliğ ettiğim nesayih [öğüt] mezayasını [meziyetlerini] tamamıyla idrak etmişlerdir. Düşmanlarımız hükümette bunların aleyhinde söz söylemek bahsinde gayet muhtezirane [çekinerek] davranıyorlar.

Dünkü gün Prens Nikola'dan[11] bir mektup aldım. Arnavutluk'ta işi fena gittiğini yazmış. Mektub-ı mezbûrun melfufen [zarf içine konulmuş] gönderilen suretinden malum olacağı veçhile derununda Şevket'in[12] icra ettiği ahz ü girift [yakalama] tedabirinin neticesi hakkında tafsilat yoktur. Prens bu babda size bir şey yazdı mı? Mösyö İlaryo'nun tahriratındaki layihalara göre prensin muahharen [sonradan] İşkodra'ya izam [gönderme] ettiği memurlar zabıta tarafından ahz ü girift olunmak havfiyle [korkusuyla] hemen Çetine'ye avdet etmişlerdir. Sizin komite ile müttefikan şu işi tesviye edip de Karadağ için Arnavutluk'da memur bulundurmak muhal olduğu takdirde ittihaz olunacak hattı-ı hareketi tayin etmeye bir çare yok mudur? Bu babda her ne yazdınızsa bendenize tebliğ etmenizi rica ederim.[13] (Rusçadan tercüme edilmiştir.)

Midhat Paşa

Mektuptan da anlaşılacağı gibi Balkanlar ve Slavlar konusunda oldukça hassas düşünen İgnatyev, bu uğurda kendisi için büyük bir düşman olarak gördüğü Midhat Paşa'yı her fırsatta karaladığı gibi, Midhat Paşa'nın Tuna Valiliği görevinden alınması için çok çaba sarfetmişti. Ancak bu isteğinin yerine getirilmemesi karşısında Bükreş'te bulunan Slav Komitesi ile Sırbistan Prensi Mihail devreye girerek Midhat Paşa'nın bir suikastle ortadan kaldırılmasına karar vermişlerdi. Bu suikast olayında büyük olasılıkla İgnatyev'in de parmağının olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü İgnatyev suikasti gerçekleştirmeden az evvel yakalanarak ömür boyu kürek cezası ile Diyarbakır kalesine gönderilen komitacının (Yuan) affedilmesi konusunda hayli mücadele etmişse de başarılı olamamıştı.[14] ■

1. *Bolşaya Sovetskogo Entsiklopedia*, c. 17, s. 310.
2. Gisela Hünigen, *Nikolaj Pavloviç Ignatev und die rassiche Balkanpolitik. 1875-1878*, Göttingen- Zurich-Frankfurt, s. 13, vd.
3. Ali Haydar Midhat, *Midhat Paşa, Hayat-ı Siyasiyesi, Tebsıra-i İbret*, İstanbul, 1325, s. 55.
4. B. H. Sumner, "Ignatyev at Constantinople 1864-1874", *The Slavonic Review*, c. XI (1932-1933), s. 562.
5. Avusturya'nın Rusya büyükelçisi.
6. Osmanlı Devleti için Avrupalıların yakıştırdıkları "Hasta Adam" yerine kullanılmıştır.
7. Mektupta adı geçen diplomat Cemil Paşa'dır (1828-1872). Mustafa Reşit Paşa'nın oğlu olan Cemil Paşa, iyi bir eğitim aldıktan sonra babasının sağlığında elçilik kâtibi unvanıyla Paris'te ve Avrupa'nın değişik yerlerinde bulunmuştur. 1855'te Paris elçisi ve bir yıl sonra Paris kongresinde murahhas olmuştur. Ondan sonra İstanbul'da çeşitli meclislerde üyelik yapmış, 1861'de vezir rütbesi ile ikinci defa, bir yıl sonra üçüncü defa Paris elçiliğinde bulunmuştur. Son olarak da 1872 yılında Mahmud Nedim Paşa'nın azledilmesinden sonra sadrazam olan Midhat Paşa'nın kabinesinde dışişleri bakanı olarak görev yapmıştı.
8. Halil Şerif Paşa (ö. 1878) İgnatyev'in şiddetli bir düşmanı ve dış siyasette tehlikeli bir muhalifi idi. Mısır'ın zengin bir ailesinden olan Halil Şerif Paşa Sultan Abdülaziz zamanında bakan olarak görev yapmıştır.
9. Midhat Paşa'nın Edirne Valiliğine tayininden (20 Cemaziyelevvel 1289/26 Temmuz 1872) beş gün sonra Sultan Abdülaziz Midhat Paşa'yı Mahmud Nedim Paşa'nın (ö. 1889) yerine sadrazam olarak atamıştı. Midhat Paşa'nın üç ay süren bu ilk sadareti 16 Şaban 1289/19 Ekim 1872 tarihinde sona erince yerine arkadaşı Mütercim Rüşdü Paşa getirilmişti. General İgnatyev, Sultan'ın Midhat Paşa hakkındaki bu işlemine sevinmiş olmakla beraber, Midhat Paşa'nın arkadaşlarının hâlâ iktidarda olmalarından rahatsızlık duymaktaydı. Ona göre Mahmud Nedim Paşa'nın bu göreve yeniden getirilmesi daha iyi olacaktır. Çünkü Mahmud Nedim Paşa Ortodokslar arasında özellikle Bulgarlar ve Ermeniler arasında çok popülerdi. Ancak ekonomideki bazı akılsız atılımları olayların böyle gelişmesine neden olmuştu. (Bkz. Sumner, *age.*)
10. Rusya büyükelçiliği baştercümanı.
11. Karadağ Prensi Nicholas.
12. Ferik Şevket Paşa (ö. 1911).
13. J. Cakometi, *Mesuliyet*, İstanbul, 1294, s. 18-21.
14. Ali Haydar Midhat, *Tebsıra-i İbret*, s. 59-60.

İSMET İNÖNÜ'NÜN TÜRKİYE'Sİ

(*LA TURQUIE D'ISMET INEUNU*)

JEAN-LOUIS MATTEI

La Turquie d'Ismet Ineunu diye adlandırılan kitap Nisan veya Mayıs 1944'te çıkmıştı. Bu tarih çok önemli; çünkü bilindiği gibi, yaklaşık bir, bir buçuk ay sonra Normandiya çıkarması meydana geldi. Şu halde kitabımız Fransız-Alman ittifakını savunan son kitaplar arasında yer alır.

Vichy[1] rejimini çok açıkça övmese de, tarihçi Jean Savant'ın[2] eğilimlerini o doğrultuda aramamız lazım. Nitekim ona göre, Sovyetler'in kazanmaları dünyamız için büyük bir felaket olurdu. Fakat "İsmet İnönü'nün Türkiye'si"nin özelliği, Türkiye'nin tarihi ve şahsiyetleri hakkında Fransız okurlarına bilgi vermekten öte, 2. Dünya Savaşı döneminde Türkiye'nin bir panoramasını çizmektir. Kitap ayrıca dünya sahnesinde Türkiye'nin önemini de vurgulamaktadır.

Toplumsal Tarih okurlarına Türkiye hakkında daha çok Fransız okurlarına yönelik "Ulusal Devrim", "Bir İmparatorluğun Sonu", "Devrimden Önce Atatürk", "Yeni Türkiye" diye adlandırılan bölümlerden bahsetmemiz gereksiz. Aynı şekilde, İsmet İnönü'yle ilgili olarak da çok bilinen şeyler anlatıldığına göre,[3] özetimiz, gündelik yaşama ve bu çalkantılı dönemin dünya politikasında Türkiye'nin durumuna ilişkin bölümler üzerine yoğunlaşmış olacak.

Jean Savant'ın kişisel eğilimine gelince, yazarımız Türkiye'ye sıcak bakıyor. Bunda Atatürk'ün reformlarının ve uzantısı olan İnönü'nün cesur politikasının da büyük bir payı var, kuşkusuz. Türkiye, Jean Savant tarafından hareketli, ilerleyen ve Doğuya göre orijinal bir model oluşturan bir ülke gibi algılanıyor.

Fakat bütün sempatisine rağmen, XI. bölümde Jean Savant Türkiye için şunu yazıyor: "Elbette Türkler, Descartes veya Pascal, Molière veya Balzac, Goethe veya Shakespeare ile kıyaslanabilecek bir yazar vermediler. Hiçbir tarihçi, hiçbir felsefeci, hiçbir büyük şair..." (s. 80) Bu satırlara şaşabiliriz. Fakat Jean Savant'ın bu konudaki bilgisizliğini şu şekilde izah edebiliriz: 1940'larda Türkiye, her şeye rağmen, hâlâ geçici bir dönemde yaşıyordu. Harf devrimi o kadar uzak değil ve geçmiş tarih ile yaratılmış kopukluğun etkisi hissedilebilir. Jean Savant eski yazıyı bilmiyordu, veya iyi bilmiyordu. Öte yandan, Batıda Türk Edebiyatı genelde tanınmıyor. 1954'te Türkiye'ye gelen büyük Fransız yazarı Georges Duhamel, Batılıların bilgisizliğinden utanır. Duhamel, büyük Türk yazarlarına ve düşünürlerine Fransız ansiklopedilerinde yer yok, diye yakınır.[4] Gerçekten de Türk politikacılarının, şairlerinin, yazarlarının ağırlıklı olarak *Petit Larousse*'a girişi topu topu 20 sene öncesine dayanıyor. *Ignoti nulla cupido*: Bilinmeyen şeylere rağbet yok! Jean Savant bu yüzden bahsettiğimiz satırları yazabildi: Türk edebiyatı veya değerli Türk edebiyatçıları yoktu, çünkü onların "reklamı" yoktu.

Fakat Jean Savant hemen şunu ilave ediyor: "Bütün bunlara rağmen, Türkler her türlü kültüre uygun ideal bir zemin oluşturuyorlardı, çünkü düşünmeyi çok seviyor, üstelik de öğrenme susuzluğu içindeler." Bu yüzden yazar, ulusal devrimi Türkiye için bir dönüm noktası gibi algılıyor. Türkler kültürlerini ve yeteneklerini *tabula rasa* üzerinde geliştirmeye başlamışlardı. Bu konuda Jean Savant'nın devrin resmi ifadelerine biraz kandığını düşünebiliriz. "Ulusal devrimden önce hiçbir şey yoktu" anlamındaki resmi sloganlar da biraz önce söz ettiğimiz Jean Savant'ın şaşırtıcı yorumunu açıklayabilir. Başka bir deyişle, belki de Jean Savant'ın Türk edebiyatı konusundaki "cehaleti" teşvik görüyordu![5]

Her neyse, yazarımızın çağdaş Türk basınıyla ilgili bilgileri ise oldukça iyidir. XII. bölümün tamamı Türk basınından söz ediyor. Jean Savant şüphesiz Türk basınını dikkatle takip ediyor ve verilerinin çoğunu burdan sağlıyordu. Jean Savant, bir yazardan öte, öncelikle bir gazeteci olduğundan bu merak anlaşılabilir.[6] Böylelikle Jean Savant bize 14 önemli gazeteden bahsediyor.

Onları "yarı resmi", "resmi", ayrıca bu ifadelere kesin bir anlam vermeden "Alman dostu", "İngiliz dostu", "Sovyet dostu" olarak sınıflandırıyor.

1. *Ulus*. "Bu gazete hükümetin yarı resmi organıdır.

Politikacılar, TBMM mensupları ve bürokratlar tarafından okunuyor. 20.000'in üzerinde satılmıyor. *Ulus*'ta, edebiyatçı, milletvekili ve üstelik Atatürk'ün kişisel dostu olan Falih Rıfkı Atay ağırlıklı

olarak Dışişleri Bakanlığı'nın fikrini yorumluyor. Bir ara Falih Rıfkı Atay'ın görevini Hüseyin Cahit Yalçın'a bırakacağından söz edilmişti, fakat iki yıl önce düşünülen bu proje sonuç veremedi."

2. *Ankara*. "Başkentin adı verilen *Ankara*, her hafta çıkan, yarı resmi *Ulus*'un en önemli makalelerini özetleyen ve Fransızca olarak basılan bir gazetedir."

3. *Cumhuriyet*. Jean Savant'a göre bu gazete aşağı yukarı "Alman dostu" bir eğilimdedir. Şunu da ilave ediyor: "Türkiye'nin en çok okunan gazetesidir. Ayrıca milletvekili olan Yunus Nadi, oğulları Nadir ve Doğan ile gazeteyi yönetiyor. Kurtarıcı milli hareket başlangıcında Babıâli'de mevkiini bırakan Yunus Nadi, Kemal Atatürk'ün Ankara'daki grubuna katıldı. Yunus Nadi hemen koyu milliyetçi olan *Yeni Gün* gazetesini yayımladı ve devrim adına verdiği hizmetler kendisini milletvekili mevkiine ve Atatürk'ün yanında ayrıcalıklı durumuna getirdi.

Cumhuriyetin ilanından sonra, kaçak olan Mateosyan isminde bir Ermeni'ye ait matbaanın bütün aletleri ve İstanbul'daki İttihad ve Terakki'nin binası Yunus Nadi'ye verildi.

Yunus Nadi, Türk ve Müslüman çıkarlarını savunan tavrı sayesinde, *Cumhuriyet* gazetesi bu ulusal bilinçlenme devrinde az zaman zarfında büyük bir başarıya kavuştu.

Bütün polemikçiler gibi, Yunus Nadi de dostlar ve düşmanlar edindi. İki oğlundan Nadir kendi mevkiine geçecek ve çok başarılı olacak gibi görünüyor.

Cumhuriyet'in *La République* adlı altında çıkan ve birkaç binlik okuru olan Fransızca tercümesi de mevcuttur."

4. Jean Savant'a göre "Alman dostu" olan *Tasvir-i Efkâr*. "Bu gazete yaklaşık üç yıldan beri çıkıyor. Fakat imparatorluk zamanında da çıkıyordu. Sonuç olarak, uzun bir duraklamadan sonra tekrar yayımlanıyor. Yönetmeni ve aynı zamanda kurucusu olan Ebuzziya Tevfik'in oğlu Ebuzziyazâde Veli'dir. Gazete şeriata bir dönüşten yana değilse de, en azından laik kanunların yeniden düzenlenmesini istiyor.

Bu gazetede bütün çalışanlar tutarlı bir ekip oluşturuyor. Ayrıca aralarında Peyami Safa üretken bir yazar ve konuşma tarzı çok çarpıcı olduğu kadar yeteneği de unutulmaz."

5. "O da Alman dostu olan *Son Posta*." "Zor bir başlangıçtan sonra, *Son Posta* özenilecek bir duruma geldi. Çok milliyetçi ve öteki gazetelerle polemiğe giren bir gazetedir. Az zaman önce milletvekili olan Muhiddin Birgen, Ekrem Uşaklıgil, Selim Ragıp Emeç önemli muhabirlerindendir.

6. Jean Savant'a göre "İngiliz dostu" olan *Yeni Sabah*.

"*Yeni Sabah* Cemalettin Saracoğlu tarafından kuruldu. Çok cüretkâr ve hikâyesi dillere destan olan Hüseyin Cahit Yalçın ona yön veriyor. Hüseyin Cahit Yalçın karşı devrimci bir darbe girişimine katıldığından dolayı sürgüne gönderildi ve bir Anadolu kasabasında birkaç yıl yaşadı. Bir aftan yararlanmasına rağmen sadece Atatürk'ün ölümünden sonra kalemini yeniden kullanabildi. Cumhurbaşkanı İnönü onu tamamen affetti ve milletvekili oldu. O zamandan beri Türk basınında çok önemli bir yeri var."

7. "O da İngiliz dostu sayılabilen *Vatan* gazetesi." "Buna rağmen, onu yöneten Ahmet Emin Yalman gerektiğinde Londra'ya yönelik eleştirilerini esirgemiyor. Ahmet Emin Yalman iki defa Atatürk'ün gözünden düştü. İlki Kurtuluş Savaşı esnasında oldu. İkincisi Gazi'nin ölümünden birkaç ay önceydi. Onun ağır bir hastalığa yakalandığını ifşa ettiği için gazeteciliği terk etmek zorunda kaldı. Yurtdışına seyahat etti ve ancak 1940'ta Türkiye'ye döndü. O zaman *Vatan* gazetesini kurdu. Kitlelerin, yani köylü kitlelerinin gelişmesi ve aynı zamanda da Türk uygarlığının ilerlemesi için çaba sarf etmektedir."

8. "O da İngiliz dostu ve kurucusu İzzet Benice olan *Son Telgraf*'ı bu son iki gazeteye ilave edebiliriz."

9. "Sovyet dostu *Tan*." "*Tan* gazetesi, Siirt milletvekili ve İş Bankası'nın yöneticilerinden Mahmud Bey tarafından kuruldu. Eski matbuat umum müdürü ve milletvekili (?) olan Zekeriya Sertel bu gazeteyi yönetiyor. Karl Marx'ın etüdünü[7] Türkçeye çeviren karısı Bayan Sabiha Sertel kendisiyle çalışıyor."

10., 11., 12., 13. ve 14. olarak sırasıyla, *Akşam*, *İkdam*, *Vakit*,[8] *Enson Dakika* ve *Haber* gazeteleri yer alıyor. Özellikle, *Akşam* ile çalışan ve "Vâ Nû" imzasını atan ve çok merak uyandırıcı bir kişiliğe sahip olan edebiyatçı Vâlâ Nurettin Jean Savant'ın dikkatini çekiyor. Yazarımız, *İstanbul*, *Beyoğlu*, *Türkische Post* ve *Le Journal d'Orient* gazetelerinden de bahsediyor. *Beyoğlu*'nun ilginç yanı, Fransızca olarak çıkan bir İtalyan gazetesi olmasıdır. Aynı şekilde, *Le Journal d'Orient* Fransızca olarak çıkıyor, fakat Yahudi cemaatine aittir. Sadece *Türkische Post* Almanca olarak basılıyor. Nihayet birisi Rum, üçü de Ermenilere ait olan azınlık gazetelerinden bahsediliyor: *Apoyevmatini* Rumca, *Arevelk*, *Jamanak* ve *Nor Lur* Ermenice olarak çıkıyordu.[9]

Bu oldukça uzun Türk basını panoramasından sonra, Jean Savant İstanbul hakkındaki izlenimlerinden söz ediyor.

"Yüzünden durgun bir ifade ile, akşamın değil sadece o günün ertesi sabahı trenin İstanbul'a varacağını size söyleyen kondüktöre bir omuz hareketiyle cevap vereceksiniz.

24 saatte yapılabilen bir yolculukta 12 saat rötar şaşırtıcı mıdır? Türkiye'de önemli olan, bir gün varmak değil midir?"

Böyle sempatik bir yaklaşımla Jean Savant, "İstanbul'dan Gündelik Yaşam Sahneleri" olarak adlandırılan XIV. bölüme başlıyor. Modern İstanbul, yazarımız tarafından birbirine zıt manzaraların bir silsilesi gibi algılanıyor. Bir yanda karanlık, pis, kazılmış, kokan, çamurlu sokaklar, öte yanda da asfaltlanmış ve görkemli caddeler var (s. 123).

40'larda motorlu polisler...

Kapıcılar Jean Savant'ın dikkatini çekiyor. Kapıcı, yazarımıza göre çeşitli görevler üstleniyor; sırdaş ve arabulucu da olabiliyor ama sadece nadiren "hamal" oluyor. "Görev yaptığı evden dışarıya bir yük taşımak kapıcıya büyük bir utanç kaynağı oluştururdu, o yüzden kapıcı, profesyonel bir hamala başvurup paşa edası ile devamlı onu azarlıyor." Fakat genelde kapıcılar acınacak durumdadır.

Öte yandan, İstanbul hanımları bugün de yaptıkları gibi yabancı, ithal malları, yerli mallara tercih ediyor. Tek kıstasları var: "Yerli mi? Avrupalı mı?" Bu günümüzde de böyle galiba. Daha sonra Jean Savant bize İstiklal Caddesi'nin kalabalığından şöyle bahsediyor: "İstiklal Caddesi'nde kendini göstermek sosyetenin en önemli uğraşlarından biridir. Kalabalıkta Rus tarzında büyük bir paltoya bürünmüş subayların yanı sıra her cinsten siviller, erkek öğrenciler, kız öğrenciler de görünüyor. Fakat nadiren bir aileye rastlamak mümkündür. Erkekler erkeklerle, kadınlar kadınlarla çıkmaya devam ediyor. Nihayet âşıklar yok denecek kadar az görünürken, pejmürde ve dilenen çocukları her adımda görebiliriz." Ayrıca Jean Savant İstiklal Caddesi'nde Kızıl Ordu tarzında kasket taşıyan ve sık sık selam veren Mehmetçiklere acıyor, çünkü "sinemalara girmeleri kesinlikle yasaktır."

Jean Savant'a göre İstanbul polisi dehşet saçıyor. "Aslında, genelde polis memuru çok şiddetli ve titiz. Akıl düzeyi de çok aşağılarda. 'Şantaj yapan' polis memuru tipine de rastlayabiliriz." Yazarımız şöyle devam ediyor: "Kısacası, gönüllü veya az para karşılığında çalışan polis işbirlikçilerinin sayısı çok. Küçük esnafın, fıstık satıcılarının ve boyacıların polise yardımı Avrupalılar arasında alay konusu olabilir, fakat İstanbullular onlardan korkuyor. Kendi evinde şüphe, komşulara karşı şüphe, her yerde şüphe..."

Bana göre savaşın bir sonucu olan bu baskılardan bahsettikten sonra Jean Savant İstanbul'un başka yönlerine, yani "aşk dünyası"na yol gösteriyor:

"Halk tarafından 'pezevenk' diye adlandırılan bu şahıs, direk yürümek çok basit olur diye, dolaylı bir yoldan geçtikten sonra sizi cazibeleri için övünen hanımın veya genç kızın evine götürüyor."

"Rum fahişeleri boyunlarında bir haç taşıyorlar, Ermeni ve Müslüman kadınlarında ise bu işaret yok. Müşteri, kahve sunulurken 'pansiyoner'e etraflı bir şekilde bakabilir fakat ondan sonra kesin bir karar vermesi lazım."

Falcıların acınacak durumuna değindikten sonra Jean Savant bir Türk subayının, bir azınlık mensubu veya bir yabancı ile aynı çatı altında oturmasının mümkün olmadığını söylüyor. Bu, ırkçı değil, milli savunmayı takviye etmeye yönelik teknik bir önlemdir. "Genelde geveze olan Rumun tersine, Türk suskun ve içine kapanık. Türkten ölçüsüz bir söz işitmekten endişe etmek yersiz. Üstelik, yüksek merciler, ülke yaşamına dair her şeyin gizli nitelik taşıdığına karar verdiler. O yüzden, askeri bir doktorun hastanesinin adı gizli; sadece sivil kıyafette çıkan bu subayın adı gizli; şu subayın rütbesi de gizli. Eğer Batı eğitimli olmayan bir kişiye bir bakanın veya bir memurun ismini sorarsanız derhal sizden şüpheleniyor." Jean Savant, askerlerin fotoğrafının çekilmesinin -tesadüfen olsa bile- yasak olduğunu da yazıyor.

Lokantalara gelince, yemek listeleri çok uzun, fakat gerçekte mevcut olan yemekler çok az.[10] "Lokantaların personeli genelde bir azınlığa yani Rum veya Ermeni azınlıklarına aittir, çünkü Türkler bu tür işler için yetenekli değiller ve bir Elefteros, bir Niko veya bir Artin'e eşit olmak için üç Rifat veya üç Mehmet gerekiyor." (s. 134)

Jean Savant daha sonra Taksim Gazinosu'ndan söz ediyor. Binasını muhteşem buluyor ve eskiden İstanbul'da o gazino yokken bir boşluk olduğunu sanıyor.

"Alaturka ve alafranga" müzikler "Batılı gezgine Fransa'nın itibarı hakkında ilginç bilgiler veriyor."

"Bahçelerde gezenler bir gazoz, bir soda, bir şişe bira veya bir kadeh rakı önünde saatlerce kalıyor ve Haliç'in veya Boğaz'ın mehtabına bakarken yeniden revaç bulan - yürek yakan Türk melodilerini dinliyorlar... Veya alçak sesle 'Ta matia'

(Gözler), 'Akoma ena potiraki' (Bir küçük kadeh daha) gibi ünlü Yunan şarkılarını söylüyorlar. Kısacası, bu bahçeler çok romantik ve şirindirler."

Nihayet, Jean Savant İstanbul barlarından bahsediyor. "Londra", "Turan", "Florya" ve "Maksim" gibi barları biliyor. Yazara göre, az sayıda oldukları için birkaç gün içinde hepsini de tanımak mümkündür. Şöyle devam ediyor: "Bu barlarda 'artistler' bulunuyor. Söz konusu kadınlar müşterilere içki içirmek için dans ediyor ve dans etmek için kendileri içiyorlar." Bu vesileyle Jean Savant "bol" denilen içkiyi bize şöyle anlatıyor: "Türkçe'de 'bol', geniş, çok demektir. Camdan yapılmış büyük bir tas söz konusudur. Barın 'büfe'sinde bu tasın içine kalitesi düşük bir beyaz şarap dökülüyor. Ona birkaç kaşık "kanyak" karıştırılıyor. Bu karışıma elma, armut, muz, üzüm taneleri ilave ediliyor. Müşterinin masasına davet edilen 'artist' mutlaka bir tane 'bol' içmek zorundadır. Eğer bir saatten fazla masada kalıyorsa, söz konusu 'bol'u başka bir tanesi izliyor. İki saat içinde artistin en azından üç tane 'bol' içmesi lazım. Bu yüzden bir 'artist' bir tek gecede üç ila altı litre arasında alkol içmek mecburiyetindedir. Genelde bu kadınların bir nişanlısı ya da bir kocası ya da çocukları var. Erkekleri yoksa bile bir hediye için kendilerini kaybetmiyorlar. Sadece fantezilerinin veya iyi niyetlerinin doğrultusunda hareket ederlerse cinsel ilişkiye girerler."

Bu bölümü kapatmak için, Jean Savant şunları ilave ediyor: "Sonuç olarak, devrime ve kadının kurtuluşuna rağmen kadınlar nadiren erkeklerin hayatına karışıyorlar. Kahvelerde hiçbir kadın yok. Fakat 'pastanelerde' zaman zaman bir kadına rastlayabiliriz. Ona bir erkeğin eşlik etmesi de çok nadir bir olay."

Nihayet, Jean Savant'ın gözlemlerine göre, nadir gülen Türk adamı yoğun bir şekilde düşünen ve her şeyi (iyi veya kötü de olsa) çok iyi hatırlayan bir yaratıktır. Çünkü "hafızası olağanüstü."

Kitabın son kısmına gelince, Jean Savant'ın burada birkaç siyasi fikrini bulabiliriz. Jean Savant, komünizmden korkan bir adam. Onun içindir ki ister istemez, Almanya'nın avukatı kesiliyor. Jean Savant bazı Fransızlar gibi İngiltere'den nefret ediyor.[11] Her şeyden önce, Türkiye tarafsız kalmalı, yoksa SSCB ve ABD ile ittifak kurarsa, uygarlığın sonu geldi demektir. "Türkiye"nin ılımlı tutumu nasıl ödülleniyor? Türkiye Timoşenko'nun[12] tehditlerini duydu. O, Finlandiya, Baltık Devletleri ve Basarabya'dan sonra sıranın Türkiye'ye geldiğini herkese ilan etti. Türkiye, Rusya'nın isteklerini biliyor. Dört yüzyıllık tarih buna şahit... Rusya'nın galibiyeti Türkiye'yi önemsiz bir protektora haline dönüştürür ve onu yeniden barbarlığın karanlıklarına batırır." (s. 237)

Jean Savant zaten Almanya'nın Türkiye'ye karşı iyi niyetini çok saf bir şekilde kabul ediyor: "Berlin yetkilileri, Reich'ın Türkiye'ye saldırmak istemediğini ve Almanya'nın sözde gizli istila planlarının tamamen uydurma olduğunu ısrarla söylüyorlar." Jean Savant şunları da ekliyor: "Ankara hükümeti zaten Almanya'nın masum olduğuna inanıyor." Fakat bu planların gerçek olduğunu biliyoruz. Okurlarımız Attilâ Türk'ün makalesine başvurabilirler ("Nazi-Hitler Ordularının Türkiye'yi İşgal Hazırlıkları: 1941", *Toplumsal Tarih*, sayı 4).

Kısacası, Jean Savant'ın kitabını yazdığı aylarda Normandiya çıkarması bekleniyordu. Bu durumda Almanya yanlısı bu tavrını yazarımızın bir tedbirsizliği olarak niteleyebiliriz. Ağustos 1944'te sanıldığı kadar saf olmayan Türkiye, Nazi Almanyası ile diplomatik ilişkilerine son verecek, Şubat 1945'te formel bir şekilde olsa da III. Reich'a savaş ilan edecekti. Jean Savant'ın bu "garip" davranışı belki de 1963'te davasını kaybetmesine yol açacaktı (2. notumuza bakınız).

Fransız aktif direnişçilerinin sayısı azdı. Almanya'yı destekleyenlerin sayısı, (en azından belirli bir tarihe kadar) daha yüksekti. O zaman Jean Savant'ın "Alman dostu" tavrına şaşırmamız lazım. Öte yandan, onun aktif bir işbirlikçi olduğunu sanmıyoruz.[13] Şüphesiz, mesela Yahudileri ihbar eden cinsten biri değildi. Fakat ona göre komünizm, yani Rus tehlikesi, daha korkutucu boyutlara ulaşabilirdi. Jean Savant Nazi ideolojisini paylaşmamasına rağmen Sovyet diktatörlüğünü daha korkunç bir şey gibi algılıyordu. Görüşüne göre,

Türkiye Bolşevizme karşı sağlam bir set oluşturuyor ve Türklerin tarafsız tutumu büyük bir önem taşıyordu.

Kanımca *La Turqie d'Ismet Ineunu*, Türkiye'deki o devrin gündelik hayatı bakımından da, Vichy rejimini destekleyen Fransızların zihniyeti bakımından da oldukça ilginç bir belge olarak adlandırılabilir. ■

1. 1939-1945 Savaşı'nda, Fransa Almanya'ya yenik düştü. Vichy, Fransa'nın başkenti oldu. General Pétain "işbirliği" (*collaboration*) denilen Alman yanlısı bir politika sürdürdü. General de Gaulle ise bilindiği gibi Londra'dan Fransızları direnişe çağırdı.
2. Jean Savant'ın doğum veya ölüm tarihleri hakkında hiçbir bilgimiz yok. Fakat Jean Savant muhtemelen asrın başlarında doğmuştur. Şu kesin: 40'ı aşkın tarih kitabı yazmış olan Jean Savant soyadını hak ediyordu. (Fransızcada *savant*, "bilim adamı", "bilgiç" anlamına gelir.) Ancak büyük ve ilginç eserler ortaya koymasına rağmen Jean Savant'ın ismini sözlüklerde, ansiklopedilerde ve biyografyalarda boşuna ararsınız. Jean Savant'ın muhtelif eserleri arasında şu kitaplar var: "1820 yılında İranlı Bir Heyet Petersburg'da", "Korfu'da Denizcilik", "Fransız İhtilali", "Marinos Metaksas ile Napoléon", "Kazaklar", "İsmet İnönü'nün Türkiye'si", "Yeniçeriler", "Napoléon'un Memlukları", "Napoléon Öyleydi", "Maria Walewska Olayı".
   Jean Savant'ın kişiliği üzerine bilgi toplamak için kitaplarını okumak zorundayız. Çok sayıda kişisel veri vermemesine rağmen, şunları söyleyebiliriz: Büyük bir ihtimalle Yunanca ve Türkçeyi iyi bilen Jean Savant, Doğu uygarlıklarına sempati ile bakıyordu. Aynı zamanda da askerlik ve Napoléon uzmanıydı. 1932'den itibaren Türkiye'yi tanıyan Jean Savant, onu bir denge ve ilerleme unsuru gibi görüyordu. Özetlediğimiz kitapta kendini sade "bir yolcu" gibi tanıtıyor. Ancak 1963'te çıkan "Maria Walewska Olayı" adındaki kitap bize Jean Savant hakkında birkaç veri daha aktarıyor. Nitekim d'Ornano Kontu, Jean Savant'a karşı bir dava açmıştı. D'Ornano, Jean Savant'ı kendinden kopya çekmekle suçluyordu. İki tarihçinin kitaplarının konusu aynıydı: Napoléon'un metresi Maria Walewska. Savant'ın kitabı, önce Türk okurlarımız tarafından da iyi tanınan Fransız kadın dergisi *Elle*'de tefrika edilmişti. Jean Savant o davada ağır para cezasına çarptırılmıştı ve bu yüzden, suçsuzluğunu ispatlamak için kitabı kendi parasıyla Paris'te yayımlamıştı. *Elle*'de çıkan dizi d'Ornano'nun kitabına benziyordu. Çünkü kaynakları tamamen aynıydı. Öte yandan *Elle* dergisi bilimsel bir dergi olmadığı için dizide Jean Savant'ın notları yayımlanmamıştı. Dava esnasında, Tarih Akademisi daimi sansölyesi olan Jean Savant Marcel Pagnol'un ve Albert Schweitzer'in desteğini almıştı. Fakat belki de Jean Savant'ın Vichy yanlısı bazı fikirleri mahkeme üzerinde kötü bir izlenim yaratmıştı. Her neyse, yargıtaya başvurması büyük bir ihtimalle sonuçsuz kaldıktan sonra, Jean Savant 1973'e kadar sadece birkaç makale yazdı. O tarihten itibaren izini kaybediyoruz.
3. Bize göre, İsmet İnönü'ye dair biraz olağandışı tek veri şudur: Ankara'dan İstanbul'a geldiğinde İsmet İnönü zaman kazanmak için Dolmabahçe Sarayı'nın odalarını açtırmak yerine bazen Park Oteli'ne uğruyordu.
4. Georges Duhamel, *La Turqie Nouvelle*, Paris, Mercure de France, 1954.
5. SSCB'de bu eğilim daha belirgindi.
6. Maalesef günlük bir gazete için yapılan Jean Savant'ın herhangi bir çalışmasının izlerini rastlayamadık.
7. "Karl Marx'ün etüdü": Jean Savant, Marx'ın kitabını ismiyle adlandırmıyor. Bu tuhaflık her halde Vichy sansüründen kaynaklanıyor.
8. Jean Savant *Vakit* gazetesinin Yahudilere karşı bir kampanya yürüttüğünü yazıyor. Kendisi de Yahudiler hakkında hiçbir kötü yoruma yer vermiyor.
9. *Apoyevmatini* "öğleden sonra", *Arevelk* "tan", *Jamanak* "zaman" ve *Nour Lur* "yeni haber" anlamına gelir.
10. Biz de böyle sürprizlere bazen tanık olduk!
11. Ortaçağdan beri İngiliz düşmanı bir akım Fransa'da mevcuttu. Kırım Savaşı'na ve 1914-1918 İttifakı'na rağmen bu eğilim gizlice devam ediyordu. Aynı şekilde bazen İngiltere'de Fransızlara karşı şiddetli kampanyalar gözlemliyoruz. 1940 ateşkesinden sonra İngiliz donanması, Almanların eline düşmesin diye Mars el-Kebir'de Fransız donanmasına saldırdı. Bu olay, Vichy rejimi tarafından İngilizlerin ikiyüzlülüğünü ispatlayan bir propaganda malzemesi gibi kullanıldı.
12. Mareşal Timoşenko (1895-1979). Stalin'in dostu olan Timoşenko, 2. Dünya Savaşı'nda Almanlara karşı savaştı ve Sovyetler Birliği'nin zaferinde büyük bir rol oynadı.
13. Eğer Jean Savant aktif bir işbirlikçi olsaydı Kurtuluştan hemen sonra meydana gelen davaların birinde suçlanması hemen hemen kaçınılmazdı. Fakat "İsmet İnönü'nün Türkiye'si"nin satırları Vichy rejimini, ılımlı bir şekilde olsa bile, desteklediğini gösteriyordu.
    Her neyse Jean Savant "Maria Walewska Olayı"nda şunu yazıyordu: "Araştırmacının amacı şudur: Okunmak, unutulmamak ve diğer araştırmacılara faydalı olmak". O yüzden d'Ornano ile girişmek istemediği polemik şüphesiz üzerinde kötü izler bıraktı.
    "İsmet İnönü'nün Türkiye'si", "Mavi Rehber"de (*Guide Bleu* 1969) referans olarak gösteriliyor. "Napoléon'un Memlukları" da ünlü bir eser olarak kalıyor. Dürüst bir tarihçi olan Jean Savant'ın unutulmayacağından eminim.

TOPLUMSAL TARİH

ABONE FORMU

6 SAYI (yurtiçi) : 1.200.000.-TL.
(yurtdışı) : 40 US$
6 SAYILIK CİLT (yurtiçi) : 1.750.000.-TL.
(yurtdışı) : 35 US$
(30.06.1997 tarihine kadar geçerlidir. Yurtdışı normal posta için 1,5 US$, uçakla 4 US$ alınır.)

Adı Soyadı: .....
.....
Aboneliğe Başlangıç Sayısı: .....
Adres: .....
.....
.....
Posta Kodu: .....
Şehir: .....
Tel: .....

Abonelik Bedelini

☐ Vakıflar Bankası Taksim Şubesi 2022933 no'lu hesaba yatırdım, makbuzun fotokopisi ektedir.
☐ 662907 no'lu posta çeki hesabına Tarih Vakfı adına yatırdım, fotokopisi ektedir.
☐ Nakit ödüyorum.
☐ Kredi kartı hesabıma borç kaydediniz:

☐ Visa ☐ Master-Euro Card ☐ Diners Club

Kredi kartı No: |_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|
Geçerlilik Tarihi: |_|_| |_|_|
Kart Sahibi:.....
İmza:.....

Aylık TOPLUMSAL TARİH dergisi
Tarih Vakfı tarafından yayımlanmaktadır.
Yıldız Sarayı, Arabacılar Dairesi, Barbaros Bulvarı 80700
Beşiktaş - İstanbul
Tel: (212) 227 37 33-34 Faks: (212) 227 37 32

DERGİNİZİ KESMEMEK İÇİN LÜTFEN FOTOKOPİ ÇEKİNİZ

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

ÇATIŞAN KÜLTÜRLER

KEŞİFLER ÇAĞINDA HIRİSTİYANLAR, MÜSLÜMANLAR, YAHUDİLER

BERNARD LEWIS

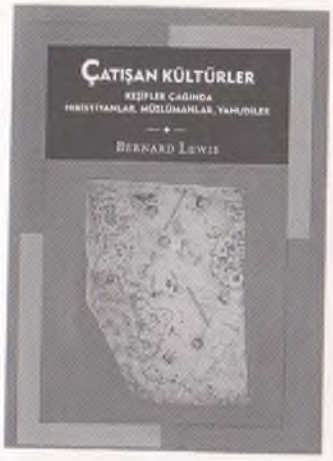

Bernard Lewis tarihçilerin, özellikle de İslam tarihçilerinin "duayen"lerinden biridir. Bu ünlü yazar bu kez üç kültürün, Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi kültürlerinin, tarihin belli bir anında çatışmasını ele alıyor. 1492, İber Yarımadası'ndaki İslam egemenliğinin sona erdiği, Yahudilerin bu topraklardan çıkarıldığı ve Amerika'nın keşfedildiği yıldı. Yazar bu üç sürecin birbiriyle ilişkisini, etkileşimlerini ve sonuçlarını tarihsel bir çerçevede inceliyor. Avrupa'yı merkez alan tarih anlayışını eleştirirken bu kıtanın dünya uygarlığına yaptığı katkıları da görmezden gelmiyor; dogmatizmden uzak, çözümlemeci bilimsel anlayışı ve etkileyici üslubuyla bize bir dönemin çarpıcı bir tablosunu çiziyor.

Çeviren
Nurettin Elhüseyni
viii + 60 s.
ISBN 975-333-053-7
300.000 TL

TÜRKİYE EKONOMİK VE TOPLUMSAL TARİH VAKFI

Tarih Vakfı: Barbaros Bulvarı, Yıldız Sarayı, Arabacılar Dairesi, 80700 Beşiktaş - İstanbul Tel: (0212) 227 37 33 - 227 37 34 Faks: (0212) 227 37 32
Genel Dağıtım: DADA Ltd. Şti. 0212-249 51 10 - 249 51 11 / Faks: 251 44 49

İSTANBUL
BİR KENT TARİHİ

BİZANTİON, KONSTANTİNOPOLİS, İSTANBUL

DOĞAN KUBAN

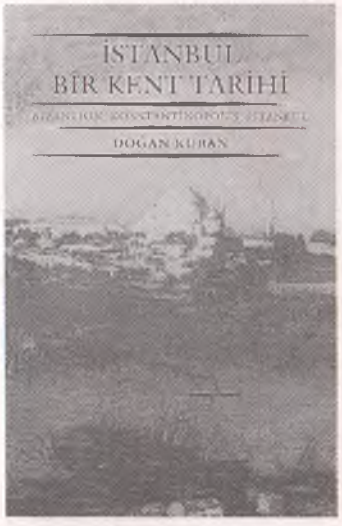

"Bu kitap bir arkeoloji ya da mimari örnekleri içermesine rağmen bir mimarlık tarihi kitabı değildir. Bizantion, Konstantinopolis, İstanbul diye bilinen bir dünya kentinin tarihini, geçmişin değişik dönemleri içinde sunma çabasıdır. Kitap, tarihsel koşulların, yapım etkinliklerinin, binyıllık sürekliliklerin ya da ani çöküşlerin ana hatlarını çizmekte, bu eşsiz dünya kentini, içinde yaşayan kentlilerin, ziyaret edenlerin betimlemeleriyle ve bütün dünyanın hayal ettiği kentsel bir varlık olarak sunmaktadır. Metinde, kentin topografyası, tarihi ve anıtları üzerine yapılan yeni araştırmalara yer verilmekle birlikte, asıl amacım, İstanbul'un tarihsel imgesini fiziksel, toplumsal ve kültürel çerçeve içinde tanımlamaya çalışmak oldu. Kentin topografyasıyla ilgili yeni ilkeler ortaya koymaya değil, son derece güzel ve büyüleyici bir doğal çevrede kurulmuş olan bu dünyanın en uzun ömürlü kentlerinden birinde yaşanan eşsiz deneyimin koşullarını anlatmaya çalıştım."

Büyük boy xvi + 446 sayfa, mat kuşe kâğıt, 330 renkli, siyah-beyaz fotoğraf, harita, plan ve çizim
ISBN 975-7306-27-3
5.000.000 TL

TARİH VAKFI

Tarih Vakfı, Yıldız Sarayı Arabacılar Dairesi, Barbaros Bulvarı 80700 Beşiktaş-İstanbul
Tel: (212) 227 37 33-34 Fax: (212) 227 37 32

ISSN 1300-7025

TOPLUMSAL TARİH

ŞUBAT 1997 FİYATI: 250.000 TL (KDV DAHİL)

MEMURLAR TARİHİ İÇİN BELGELER

AKLÎ OSMANLICILIK

MUSUL PETROLLERİ

YERLİ ÜRÜN SERGİLERİ

TARİH DERS KİTAPLARI

38

ESKİ YAZIDAN YENİ YAZIYA

MEHMED SÜREYYA

SİCİLL-İ OSMANÎ

OSMANLI ÜNLÜLERİ

Sicill-i Osmanî Osmanlı biyografya geleneğinin son büyük halkasıdır. 14. yüzyıl başından 19. yüzyıl sonuna kadar Osmanlı tarihinde ad bırakmış 17.000'e yakın kişinin biyografisinin yer aldığı eser bugüne kadar benzeri yapılamamış bir ansiklopedidir. En orijinal yönü de birçok biyografinin günümüzde büyük bölümü tahrip edilmiş olan mezar taşlarındaki kitabelerden elde edilen bilgilerle oluşturulmuş olmasıdır. Bu bakımdan da eşsiz bir örnektir. Mehmed Süreyya Bey'in (1845-1909) otuz yılı aşkın bir çalışma sonucu ortaya koyduğu *Sicill-i Osmanî* tarihle ilgilenen her düzeydeki araştırmacı için vazgeçilmez bir başvuru kaynağıdır.

6. ciltte yer alan kişi, yer, yapı ve eser adları dizinleriyle eserin çeşitli bakımlardan irdelenmesi de olanaklı kılınmıştır.

Bez ciltli takım fiyatı 6.000.000.- karton kapaklı takım fiyatı 4.800.000.- olan bu esere bez ciltli de 1 milyon, karton kapaklı da 800.000 TL indirimle sahip olmak istiyorsanız lütfen aşağıdaki formu doldurup adresimize yollayınız.

TÜRKİYE EKONOMİK VE TOPLUMSAL TARİH VAKFI

ADI SOYADI: ..... ADRESİ: .....

POSTA KODU: ..... ŞEHİR: ..... TEL: ..... SİPARİŞ TARİHİ.....

☐ Bez ciltli takım (5.000.000 TL) ☐ Karton kapaklı takım (4.000.000 TL)

SİPARİŞ BEDELİNİ:

☐ 662913 No'lu posta çeki ile ödüyorum, fotokopisi ektedir.

☐ Vakıflar Bankası Taksim Şb. 2022933 No'lu hesaba ödüyorum, dekont fotokopisi ektedir.

☐ Kredi kartı hesabıma borç kaydediniz.

☐ VISA ☐ MASTER-EURO CARD ☐ DINERS CLUB

Kredi Kartı No: Geçerlilik Tarihi:

Kart Sahibi: İmza:

ADRESİMİZ: TARİH VAKFI, Barbaros Bulvarı, Yıldız Sarayı, Arabacılar Dairesi, 80700 Beşiktaş - İstanbul
TELEFON: (0212) 227 37 33 - 227 37 34 / FAKS: (0212) 227 37 32

Genel Dağıtım: DADA Ltd. Şti. 0212-249 51 10 - 249 51 11 / Faks: 251 44 49

SUNUŞ

Bu sayıda farklı konularda bir dizi yazıyla karşınızdayız. Necdet Sakaoğlu'nun yazısı geçen yüzyılın sonu ve bu yüzyılın da başından ilginç memur manzaraları sunuyor. Yolsuzluk, usulsüzlük, görevi kötüye kullanma, adam kayırma, rüşvet, irtikâp, suiistimal, görevi ihmal, ama bir yandan da hiç eksik olmayan geçim sıkıntısı, borç harç içinde bir yaşam, oradan oraya sürülme, itilip kakılma ve her çeşit baskı, memur tarihimizin kalemiyeden mülkiyeye uzanan bütün dönemleri için değişmez alt başlıklar. (Memurların yine başka memurlardan meydan dayağı yemek pahasına sandikal hakları için sürdürdükleri mücadelenin memur tarihimizde yeni bir alt başlık açıp açmayacağını önümüzdeki günler gösterecek.) N. Sakaoğlu kendi arşivindeki "memurlara özel" belgelerden aktardığı bölümlerle bu tarihe katkıda bulunuyor. Yazdığı bir pusulada keser, testere ya da leğen dahi edinemediğinden yakınan taşradaki bir müddeiumuminin ailesine gönderdiği bir başka mektubun başında "sansür beg"e düştüğü notu ya da Sinop Karantinasının bahçesinde hayvan otlatılmasını men eden "şukka"yı ve diğerlerini ilgiyle okuyacağınıza eminiz.

35 ve 36. sayılarımızda aşarla ilgili iki yazısı yer alan Nevin Coşar, bu kez Musul petrol gelirlerinden Türkiye'ye ödenen paranın izini sürüyor. 1926'da Musul meselesini sonuçlandıran anlaşmayla Musul'da çıkarılan petrolden Irak hükümetine yapılacak ödemelerin belli bir oranının 25 yıl süreyle Türkiye'ye ödenmesi kabul edilir. Ancak bu ödemenin yapılıp yapılmadığı, yapıldıysa bunun ne zaman, nasıl ve ne ölçüde gerçekleştiği hususu anlaşılan bugüne dek pek açıklığa kavuşmamış. Bütçe ve kesin hesap kanunlarından hareketle 1931'den 1956'ya kadar yapılan ödeme tahmin ve tahsilatını ortaya koyan Nevin Coşar, yazısının sonunda bu ödemelerin siyasi gelişmelere bağlı olarak değişen bir seyir izlediğini belirterek, konunun bu yönünün aydınlatılması için siyasi tarihçilere çok iş düştüğünü söylüyor. Bizden hatırlatması...

1930'lu yıllar Türkiye'de aynı zamanda israfla mücadele, yerli malı kullanma ve tasarruf kampanyaları eşliğinde sürdürülen "kendi yağıyla kavrulma" politikasının izlendiği yıllar. Geçen sayımızda Cumhuriyet balolarını işleyen İzmir Dokuz Eylül'den Doğan Duman, bu ay Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti'nin faaliyetleri, özellikle 1929'dan 1938'e kadar her yıl aralıksız düzenlediği devlet destekli yerli mallar sergileri üzerinde duruyor. Bugün tam aksi istikamette esen rüzgârın şiddeti altında iyice "arkaik" gözükebilse de, bütün bu kampanya, sergi, hafta ve mitingler, dönemin "hüküm-ferma" zihniyetinin açığa çıkarılabilmesi, milli iktisat, sanayileşme, devletçilik politikalarının yerli yerine oturtulabilmesi için hiç şüphesiz ciddiyetle ele alınması gereken olgular. Hem bu sayede, hâkim rüzgârlarının peşinde sürüklenmektense her daim eleştirel bir mesafeyi korumanın gereği ve değeri belki daha iyi anlaşılabilir.

Geçen ay paşa olmazdan evvelki Enver Bey'in pek bilinmeyen gençlik yıllarına ait mektuplarını örnek bir tarzda işleyen Edhem Eldem, bu defa hiç tanınmayan bir yazarın, Orhan Salahaddin'in kaleme aldığı bir kitapçığı ele alıyor. Fransızca öğreniminde kullanılmak üzere hazırlanan oldukça sıradan bir kitaba "sinmiş" dönemin zihniyeti, okuma parçalarının satır aralarında kendini açığa vuruyor. "Rasyonel Osmanlıcılık" adıyla bile temsil ettiği ideolojiyi ele veren kitapçık, "asıl" amacı dışında, açık ya da örtülü olarak ifade ettikleriyle, doğrudan söyledikleri dışında dolaylı olarak yansıttıklarıyla veya susarak ikrar ettikleriyle, en sıradan, en "masum" bir belgenin dahi aslında ne kadar çok şeyi "itiraf" ettiğini ortaya koyuyor. Tabii okumasını bilene...

Cüneyd Okay *Sanayi Bahçesi* adlı dergiyi ilk defa olmak üzere tanıtırken, Kırıkkale'den Hamza Çakır, ünlü Ali Kemal'in *İkdam*'ın Paris muhabiri iken yazdığı reklamcılığa ilişkin bir makalesini aktarıyor. (Bu vesileyle "İlan-nüma" köşemizin bu sayıyla birlikte "küşad" edildiğini duyuralım. Ayrıca "Vesikalık" köşemizin de bundan böyle "ilgi" bekleyen belgeleri gün yüzüne kavuşturmak için işbaşı yaptığını belirtelim.) Mehmet Ö. Alkan, siyasi partiler tarihine katkılarını sürdürürken, bu defa Selamet-i Osmaniye Fırkası'nın temel belgelerini yayımlıyor. Salih Özbaran'ın geçen ay İstanbul'da düzenlenen "Türkiye ve Almanya'da Tarih Ders Kitapları" sempozyumuna sunduğu bildiri, bizim tarih kitaplarında "öteki"nin nasıl yer aldığını (ya da almadığını) inceliyor. Yine çevirisi Sayın Özbaran'ın tavassutuyla elimize ulaşan J. A. Scott'ın yazısı, ABD'de tartışılan bir başka yolu, okullarda standart ders kitapları dışında başka kaynakların kullanılması olanağını ele alıyor. Kitabiyat köşemiz Zeki Arıkan ve Mustafa Şahin'in yazılarından oluşuyor. (M. Şahin'in yazısı Vatan-Millet-Susurluk gündemimize pek uygun düşüyor!)

Zevkle izlenen *İkdam*'dan seçmeleri bugüne kadar başarıyla sürdüren Ayşe Şen programının yoğunluğundan ötürü bu görevini bırakıyor. Dergimize katkılarını bundan böyle de sürdürme sözünü aldığımız Sayın Ayşe Şen'e tüm okurlarımız adına teşekkür ediyoruz. Osmanlı basınından 100 yıl önceki haber ve yazıları derleme nöbetini Yücel Demirel devraldı.

Gelecek ay yeniden buluşmak dileğiyle...

TOPLUMSAL
TARİH

İki kalem efendisi.

Aylık Dergi
Sayı: 38 Cilt: 7 Şubat 1997

Sahibi
Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı adına
Orhan Y. Silier
Yayın Koordinatörü
Ekrem Çakıroğlu
Sorumlu Yazışlcri Müdürü
Ayşen Anadol
Danışma Kurulu
Mete Tunçay, Ayşen Anadol, Halil Berktay, Edhem Eldem, Çağlar Keyder, Necdet Sakaoğlu, Zafer Toprak
Görsel Koordinatörü
Cengiz Kahraman
Grafik Tasarım
Halük Tuncay
Uygulama
Saliha Bilginer
Düzelti
Osman Köker
Dizgi
Meltem Yeyin
Abone
Belgin Uçar
Yapım: *Tarih Vakfı*
Baskı: *Numune Matbaacılık*
Dağıtım: *Biryay*
Adres: *Yıldız Sarayı Arabacılar Dairesi, Barbaros Bulvarı 80700 Beşiktaş-İstanbul*
Tel: *(212) 227 37 33 - 34*
227 46 33 - 34
227 71 86 (Modem)
Faks: *(212) 227 37 32*
Ankara Temsilciliği
Ülkü Özen
Tel. ve Faks: (0312) 426 16 54
Abone Koşulları
Altı aylık (yurtiçi): 1.200.000 TL. (yurtdışı): 40 US$
6 sayılık cilt (yurtiçi): 1.750.000.-TL (yurtdışı): 35 US$
Yurtdışı normal posta için 2 US$, uçak için 4 US$ alınır.

ISSN 1300-7025

OSMANLI BASININDA
YÜZ YIL ÖNCE BU AY
***Yücel Demirel**'in* İkdâm*'dan seçip dilini değiştirmeden yeni harflere çevirdiği gazete havadisleri.* 4

NOT DEFTERİ
HALUK'UN 1915 TARİHLİ BİR MEKTUBU
***Engin Verim**'in Tevfik Fikret'in oğluyla ilgili bir notu.* 6

MEMURLAR TARİHİ İÇİN BELGELER
Necdet Sakaoğlu *arşivindeki belgelerden ilginç bir demet sunuyor.* 7

MUSUL PETROLLERİNDEN TÜRKİYE BÜTÇESİNE GELEN PARALAR
Dr. Nevin Coşar *bugüne dek muğlak kalmış bir konuya açıklık getiriyor.* 13

MİLLİ İKTİSAT POLİTİKASINA BİR KATKI:
1930'LARDA YERLİ ÜRÜN SERGİLERİ
Dr. Doğan Duman *Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti tarafından 30'lu yıllarda düzenlenen "yerli malı" sergilerini ele alıyor.* 18

AKLÎ OSMANLICILIK (OTTOMANISME RATIONNEL):
1917 TARİHLİ FRANSIZCA BİR OKUMA KİTAPÇIĞI
Edhem Eldem *dönemin zihniyet ve ideolojisinin çocuklara yönelik bir kitapçıktaki yansımalarını irdeliyor.* 23

MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE İŞÇİ EĞİTİMİNİ AMAÇLAYAN BİR DERGİ
SANAYİ BAHÇESİ
Cüneyd Okay *unutulmuş bir dergiyi tanıtıyor.* 36

İKDAM'IN PARİS MUHABİRİ ALİ KEMAL'İN GÖZÜYLE
1900'LERİN BAŞINDA AVRUPA VE TÜRKİYE'DE REKLAMCILIK
Dr. Hamza Çakır*, Ali Kemal'in ilginç bir değerlendirmesini aktarıyor.* 38

SELAMET-İ OSMANİYE FIRKASI BEYANNAMESİ, PROGRAMI VE NİZAMNAME-İ DAHİLİSİ
Mehmet Ö. Alkan *söz konusu partinin temel belgelerini sunuyor.* 43

TARİH DERS KİTAPLARINDA "BAŞKALARI" SORUNU: TÜRKİYE ÖRNEĞİ
Salih Özbaran*'ın geçen ay yapılan bir sempozyuma sunduğu tebliğ.* 48

BAŞKA BİR YOL:
ABD'DE TARİH KİTAPLARI VE ALTERNATİF ARAYIŞLARI
John Anthony Scott *ders kitapları dışındaki kaynakların kullanımını öneriyor.* 55

K İ T A B İ Y A T

FIRAT'IN KAŞI, BAYIRI, GABANI VE İNSANLARI
Zeki Arıkan*, Hagop Mıntzuri'nin kitabını tanıtıyor.* 58

ESKİ YOLSUZLUKLAR
NOTLAR'DA EKREM KÖNİG VE BENZERLERİ
Mustafa Şahin*, Âsım Us'un yolsuzluk notlarını devşiriyor.* 60

اقدام

Her gün neşr olunur. Siyasi ve ilmi gazetedir. Sahib-i imtiyaz ve Sermuharriri, Ahmet Cevdet. Nüshası 10 paradır. Mahall-i idaresi, Babıâli Caddesi'nde daire-i mahsusadır. Menafi-i umumiyeye taalluk eden âsâr-ı kalemiye maa't-teşekkür derc olunur. Ücret-i ilanat eshab-ı müracaat ile ayrıca tayin edilir.

OSMANLI BASININDA YÜZ YIL ÖNCE BU AY

İKDÂM'DAN SEÇMELER

ŞUBAT 1897

DERLEYEN
YÜCEL DEMİREL

ŞUUNAT

Arazi Meselesi

Selanik vilayetinin merkez sancağına tâbi Katrin kazasında vâki Jarajko çiftliği arazi ile ormanı ashabının mal-ı müşterâları idüği ibrâz olunan mübayaa hücceti [satın alma belgesi] ile tapu senedâtından ve elyevm taht-ı tasarruflarında bulunduğu ol babdaki şehadetnameden anlaşıldığından bahisle hudud dahilinde bulunan bilcümle arazi ve ormanların ashabı tarafından tasarruf ettirilerek orman memurlarına müdahale ettirilmemesi zımnında mahalline tebligat-ı mukteziye icrası lüzûmu merkez-i vilayette müteşekkil tedkik ve muayene-i senedât komisyonu tarafından tanzim ve ita olunan mazbatada beyan olunmuş ve mezkûr orman elân mîrînin taht-ı muhafaza ve idaresinde bulunup mübrez [ibraz edilen] tapu senedâtı tarla namına olduğu ve her ne kadar orman namı mezkûr ise de senedâtta muharrer hudud ve dönümleri kuyûd-ı hakanîye muvafık olup olmadığı anlaşıldıktan ve meclis-i idare-i vilayetçe icra edilecek tedkikat üzerine Orman ve Maadin ve Ziraat Nezaret-i Aliyyesine iş'âr-ı keyfiyetle cevab alındıktan sonra muamele-i icabiyenin icrası ve fakat işbu tedkikatı ve muamelâtın icrasına değin mezkûr ormanın kemâkân [eskiden olduğu gibi] mirî idaresinde bulundurulması lâzım geleceği mezkûr komisyon azasından bulunan ormanlar sermüfettişliğinin imzası zîrinde muharrer bulunmuş ve bunun üzerine kaza-i mezkûr kaymakamlığı ile cerayan eden muhaberât ve ahiren Katrin cihetine sevk ve iz'am olunan bir heyet-i tahkikiyenin zübde-i tahkikat ve tedkikatı olarak vuku bulan iş'ârât ve ifâdât ve ol bâbda meclis-i idare-i vilayet cânibinden icrâ kılınan müzakerât neticesinde işbu çiftliğin bin beş yüz dönüm ziraate salih ve gayr-i salih arazi ve orman havi olduğu mübayaa cihetinde muharrer bulunduğu halde altmış altı tarihli elli bir kıt'a tapu senedâtında yalnız yüz elli dört dönüm tarla gösterilip o zamana dair sarahat görülememiş ve hüccet-i mezkûre ile senedât-ı hakaniyede muharrer mikdar arazice de pek çok fark ve tefavüt olduğu gibi gerek arazi ve gerek ormanın hüccet-i şer'iyeye istinaden tasarrufu caiz olup olmadığı meselesi dahi muhtac-ı tasdik mesailden olmağla beraber bu arazinin tasarrufunu havi elde tapu senedatı mevcud iken ashabı tarafından hüccet-i şer'iyeye rabt ettirilmesi tapu senedatında muharrer arazi dönümü mikdarını tezyid ile beraber açıkta görülen arazi-i haliye-i emiriye ile pırnarlık [çalılık] ve ormanlık mahalleri bu vesile ile hudud içine alarak fuzulî zabt etmek maksadına mübteni olduğu [dayandığı] dahi müsteb'ad [ihtimal dışı] olmadığından ve bu orman şimdiye kadar mîrînin taht-ı muhafazasında olup hatta mukaddemâ telgraf hututunun [hatlarının] tamirine muktezi direklerinin mezkûr ormandan kat' ve ihracı zamanında dahi hususiyet iddiasında bulunanlar tarafından bir gûne iddia ve şikâyet ika ve dermiyan olunmamasından naşi mezkûr ormanın mîrîye aid ormanlardan addi iktiza edeceği meclis-i idare-i vilayetçe kararlaştırılarak ol vechile keyfiyetin Orman ve Maadin Nezaret-i Aliyyesine beyan ve iş'âr kılındığı ve mezkûr ormanın taht-ı inzibata ahzi halinde hâzine-i celileye senevî dört beş yüz lira varidat temin edecek ormanlardan bulunduğu iş'ârât-ı mahalliyeden müsteban olmuştur. (17 Şubat 1897)

İftâr-ı Cenâb-ı Mülûkâne

Serasker devletlû Rıza Paşa, Şûra-yı Devlet Mülkiye Dairesi azasından devletlû Ahmed Paşa, devletlû Ziya Paşa, devletlû Turhan Paşa, Beşinci Ordu-yı Hümâyûn Kumandan-ı sabıkı devletlû Tahir Paşa, Erzurum Vali-i sabıkı devletlû Hakkı Paşa hazaratıyla Mektûbî-i Hariciye devletlû atıfetlû Münir Beyefendi hazretleri dün akşam saray-ı mes'adet-ihtivâ-yı hazret-i padişâhîde bulunarak iftar-ı seniyye-i hazret-i şehriyârîden nevâle-çîn olmak şeref-i cihan-kıymetiyle mazhar-ı taltifat-ı zıllullahî buyurmuşlardır. (5 Şubat 1897)

Ermeni Patriği

Patrik rütbetlû Ormanyan Efendi hazretleri beraberinde rehabin [rahipler] ve cismanî meclisi azasından birkaç kişi ile birlikte evvel-

ki gün Kuzguncuk'a azimetle Hahambaşı kaymakamı rütbetlû Moiz Lui Efendi hazretlerine iade-i ziyaret eylemiştir. (6 Şubat 1897)

Maden İmtiyazı

Kosova vilayetinde Priştine sancağının merkez kazasında ve Priştice karyesinde Ustrumca nam mevkide Üsküp tüccarından ve teb'a-i devlet-i aliyyeden Dimitri Zaho Efendi tarafından bâ-ruhsatnâme taharri [arama] ve zâhire ihrac olunan bir kıt'a krom madeninin ihale-i imtiyazı istida ve lazım gelen harita-i mevkiiye ve mühendis raporu ve madenin li-ecli't-tahlil [tahlil edilmek için] mikdar-ı kâfi numunesi birlikte ita olunması hasebiyle malumat-ı mukteziyesi icra olunarak maden-i mezkûrun imâl ve istifadeye salih [uygun] olduğu ve emr-i ihâlece bir itiraz ve mahzur-ı askerî bulunmadığı bi'l-muayene tebeyyün ederek ber-mucib-i nizâm mumaileyh Dimitri Zaho Efendi uhdesine ihâlesi Orman ve Maadin Nezaret-i Aliyesince kararlaştırılıp altmış sene müddet-i imtiyaziye ve haritasının istiâb eylediği arazinin beher ceribi [dönümü] için hazineye senevî on kuruş rüsûm-i mukarrere ve çıkarılacak cevherin kıymetinden yüzde on iki buçuk rüsûm-i nisbiye verilmek ve Dârülaceze için de yüz kuruşta beş para ayrıca edâ edilmek şartı ve şerait-i mukarrere-i saire ile tanzim edilen şartname ve mukavelenâmesinin nezâret-i müşarünileyhâdan Babıâli cânib-i samîsine takdim kılındığı istihbâr kılınmıştır. (7 Şubat 1897)

Teşebbüsat-ı Islahiye

Bilcümle vilâyât-ı şâhâneye tamim ve teşmili ve tatbikâtının ta'cili [hızlandırılması] mukteza-yı emr ü ferman-ı hümâyûn-ı hazret-i hilafet- penâhîden olan ıslâhat-ı mülkiyeden Musul vilâyetine aid aksâmının icrâsına iltizâm-ı kemâl-i itina edilerek vali atufetlû beyefendi hazretlerinin taht-ı riyasetlerinde müteşekkil ıslahat komisyonu eyyâm-ı muayyenesinde ictima ile müzakerat ve tedkikata germî-i tam verilmekte olup [hız verilip] tedabir-i müttehaze [kararlaştırılmış önlemler] cümlesinden olmak üzere merkez-i vilayette bulunan hapishanenin matlûb-ı âlîye ve hükm-i nizâma muvafık [padişahın isteğine ve mevzuat hükümlerine uygun] bir suret-i mükemmelede ıslâhı maddesi nazar-ı dikkate alınarak tedkikat-ı lâzime lede'l-icrâ [yapıldığında] mezkûr hapishanenin mevkiiyle tarz-ı kadîm üzere olan binası taksimât-ı hazırası bu bâbda icrâsı tamim olunan tanzimat ve ıslahatın mükemmeliyetini temin edemeyeceği anlaşıldığından ve hal-i hâzır hazine birkaç bin lira sarfıyla yeniden bir hapishanenin inşasına gayr-i müsaid idüğünden şimdiki hapishanenin ebniye ve zemininin bi'l-müzayede bey'i [müzayedeyle satılması] ve hazine-i celileye bâr [yük] olmamak üzere vilayetçe bazı karşılıklar tedariki ile hükümet konağına muttasıl [bitişik] arsa-i haliyede [boş arsada] nizamname-i mahsusuna muvafık bir hapishanenin müceddeden [yeni baştan] inşası esbâbının istikmâline teşebbüs olunmuştur.

(11 Şubat 1897)

Kalp Akçe

Serfiçeli Yorgi Hristo yedinde tutulup kalp oldukları iddia olunmasıyla li-ecli'l-muayene [kontrol edilmek için] Manastır vilayet-i celilesi istinaf müddei-i umumîliğinden gönderilen üç aded Mahmudiye altınlarının meskûkât-ı şahane idaresince muayene olunarak terkibâtı bakır ve kalay ve altın ile mutalla bulunduğu [altın kaplama olduğu] ve darb suretiyle imal olunduğu cihetle kalp oldukları anlaşılmış ve bunlardan elde bulunanların sürülmesine çalışılacağı melhuz bulunduğundan [düşünüldüğünden] men'-i tedâvülü esbâbı Maliye Nezaret-i Celilesinin iş'ârı üzerine Dahiliye Nezaret-i Celilesinden ta'mîmen izbâr buyurulduğu [yazıyla bildirildiği] işitilmiştir.

(17 Şubat 1897)

Kadıköy muhabirimiz diyor ki:

Şikemperverân-ı karyeden [Kadıköy'ün oburlarından] birinin dünkü gün fırına hindi gönderdiğini eviddâ-yı fekâhet-intimâsından [şakacı dostlarından] bir zat bi'l-müşâhede akşamüzeri fırını tarassuda alır. Saat on biri geçerek sahib-i hindinin hâdimi [hizmetçisi] Osman fırına müracaatla altı aded pideyi kucaklayıp hindi tepsisiyle uzandığı sırada muzib mutarassıd bi't-takarrüb [yaklaşarak] "Osman! Bu akşam sizdeyim. Sen pideleri götür, ben tepsiyi ulaştırırım" hitabıyla savar. Hindi de bi'l-vasıta ale'l-fevr [birdenbire] hâne-i muzibe aşar. Bir çeyrek saat sonra zavallı Osman mütehâlikâne [büyük bir acele ile] fırına rıcat eder. Tepsiyi ister "Ooo! Çoktan gitti" derler. Hemen bir tornistanla mîr-i mutarassıdın evine koşar, kapıyı çalar, beyefendiyi sorar. "Bu akşam iftarda!" cevabını alır, alıklaşır kalır. Ferdası [ertesi] günü ezana on dakika kalarak tepsi sahibine iade olunur. Efendi merak eder. Tepsinin örtüsünü kaldırır. Ne görsün... Kızartılmış bir serçe kuşuyla "kemâl-i iştihâ ile tenâvül buyurula efendimiz!" ibâresini havi bir kart dö vizit. (19 Şubat 1897)

Girit Ahvâli

Hafiyen Yunan'dan Girit Cezîresi'ne geçen birkaç eşhasın teşvikatı neticesi olarak bazı noktalarda yeniden baş göstermiş olan karışıklıklar derdest-i teskin [yatıştırılacak] iken Yunan tarafından harekât-ı tecâvüziye devam edip iade-i emn ü asayişin müşkilata uğratılmış olması düvel-i muazzamanın nazar-ı dikkat ve itinasını celb eylemekle düvel-i müşarünileyküm müttefikan Yunan'ın harekât-ı müsâlemet-şikenânesi [barışı bozucu hareketleri] şediden takbîh ve muâheze eylemişler ise de yine mütenebbih olmadığından [uslanmadıklarından] Pire'nin abluka altına alınması teklif edilmiş ve bu teklif düvel-i muazzama tarafından tasvib ve kabul olunmuştur. Düvel-i muazzamanın Memalik-i Osmaniye'nin muhafaza-i tamamiyet ve istiklâlini muhafazasında tamamiyle müttefik olduklarını Viyana gazeteleri temin ettikleri gibi Yunan'ın harekât-ı tecavüziyede devamını Times gazetesi şiddetle takbih ederek düvel-i muazzama tarafından vuku bulan tebligata göre tevfik-i hareket etmez ise umum Avrupa'nın düşmanı add olunarak tedarik-i mukteziyenin ittihazı lâzimeden bulunduğunu beyan eylemiş ve mezkûr gazetinin heyet-i vükelânın vasıta-i neşr-i efkârı olduğundan işbu beyânâtı umum Avrupa'da bir ehemmiyet i mahsusa ile telakki okunmuş ve İngiltere devletinin Yunan'ı her türlü taarruzattan men' etmek azm-i kavîsinde bulunduğu Bahr-i Sefid'de dolaşmakta olan iki Yunan kruvazörünün bir İngiliz zırhlısı tarafından ahz u girift edilmesiyle bir kat daha sabit olmuştur. (21 Şubat 1897)

Kara Ahmet'in Galibiyeti

Gerek memleketimizde ve gerek Avrupa bilâd-ı meşhûresinde kuvvet-i bâzûsuyla meşhur olan Kara Ahmet Pehlivan evvelki akşam Şehzadebaşı'ndaki at canbazhanesinde Milo namında bir pehlivan ile elli lira bahisli bir gü-➤

reşe tutuşmuşlardır. Saat altıda bed' eden musaraa [başlayan güreş] on dakika devam edebilip bu müddet-i kalile zarfında Ahmet Pehlivan Milo'yu üç kere zemin-i mağlubiyete sürüp birinci yere çarpışında Milo Pehlivan Ahmet'ten beş dakika müsaade talep etmiş ise de Ahmet Pehlivan: "Usul-i musaraa ve merdîde öyle müsaade filân yoktur" diyerek kerrât ile Milo'yu, yenmiştir. Milo'nun üzerinde ten fanilası gibi tutulması güç bir şey olduğu halde Ahmet Pehlivan çırçıplak çıkmış, bu ten fanilası Milo'ya hayli fayda temin etmiş ise de zor oyunu bozar fehvâsınca öyle fanila bilmem neyin Ahmet Pehlivana hiç kâr edememiştir. (22 Şubat 1897)

İLANAT

Ramazan Orucu

Orucun vaktini ve oruca niyet etmek vakitlerini ve nasıl niyet edileceğini ve niyet etmeyi unutursa ne olacağını ve orucu bozan şeyler nedir, bozmayan şeyler nedir? Bozulursa kazası mı lâzım yoksa kefaret mi vâcib olur? Orucun kazası nasıldır ve kefaret nedir, orucun fidyesi ne kadardır, kim verecek ve kadınların bazı hallerindeki ve seferî giden ve gelenlerin ve Ramazan'da bâliğ olan sabînin oruçlarını ve sadaka-i fıtra ne vakit verilecek ve ne mikdar şey verileceğini câmi her tarafını tafsilen güzel Türkçe tarif etmiş gayet de açık anlatmış hakikaten koca fıkıh kitabı okumuş gibi herkes tamamiyle kendi okuyup öğreneceği yolda yazılmış olduğundan her Müslümana suret-i mahsusada tavsiye olunur. Satılan mahal Namaz Hocası merkezidir.
(3 Şubat 1897)

N O T D E F T E R İ

HALUK'UN 1915 TARİHLİ BİR MEKTUBU

Sevgili Cüneyt Okay tarafından hazırlanmış olan ve derginizin geçen sayılarında yayımlanan Haluk dosyasına ["Haluk'un Defterinin Son Sayfaları", *Toplumsal Tarih*, 30 (Haziran 1996), s. 15-21] katkıda bulunacağı düşüncesi ile, Haluk'un 1915 tarihli bir mektubunu gönderiyorum.

Bu mektup ve Haluk'un o tarihlerde çekilmiş bir resmi, Filorinalı Nâzım'ın 1314 tarihinde yayımlamış olduğu *Nef'i ve Fikret'in Büyük Ruhlarına* adlı eserinin 20 ve 21. sayfalarında yer almıştır. Bilindiği gibi Filorinalı, Fikret'in ölüm yıldönümlerinde düzenlediği törenlerde, aşırıya kaçması ve kendini öne çıkarması sebebiyle, edebiyat çevrelerince eleştirilmiş ve alaya alınmış biriydi. Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan *Mersiyelerim ve Hitabelerim* adlı yazma eserinin bir bölümünde Nâzım, Fikret'in kayınvalidesinden, Fikret'le ilgili önemli bilgiler aldığını ve ileride bunları bir kitabında yayımlayacağını söylemiştir. Daha sonra bu kitabı yazan Filorinalı, ne yazık ki bu eseri yayımlayamamıştır. *Türk Şiir Kıralığı Nereden ve Nasıl Doğdu?* adlı eserinin baş tarafına el yazısıyla düştüğü notta, toplam 36 eserini sıralayan Filoranalı, on bir tanesi matbu, diğerleri yazma olan bu eserlerini Üsküdür'da Hacı Selim Ağa Kütüphanesi'ne bağışladığını bildirmektedir. Fakat yaptığımız araştırmalarda bu eserlere rastlayamadık.

Yaşadığı dönemde Hamid'le, Sezai ile, Fikret'le yakın ilişkiler kuran Filorinalı'nın edebiyat tarihine faydalı olacak bilgilere ve belgelere sahip olduğu muhakkaktır. Filorinalı Nâzım'ı hayatta iken tanımış olan ve halen yaşayan damadı Hilmi Özkan, Filorinalı'da önemli mektupların, fotoğrafların bulunduğunu, fakat bunların şairin ölümünden sonra kaybolduğunu, söylüyor. Filorinalı'ya "Türk Şiir Kıralı" unvanını veren Peyami Safa da, Filorinalı Nâzım'da önemli belgelerin bulunduğunu haber veriyor. Ne yazık ki bu belgeler ilgisizlik sonucu kaybolmuştur.

Yazıya ekli mektup ve söz konusu resim, bu belgelerden ikisi. Haluk'un babasının ölümünden sonra yazdığı mektubu Florinalı'nın sunuşuyla birlikte aşağıya aktarıyorum.

Derginizdeki başarılı çalışmaların devamı dileğiyle, saygılar sunuyorum.

Engin Verim/İstanbul

Büyük Tevfik Fikret'in üfûl-i ebedisine ağlayan mahdum-ı necibleri Haluk Bey kardeşimizin -Avrupa'da tahsilde iken- İstanbul'da, valide-i muhteremlerine gönderdikleri acıklı mektubun aksam-ı mühimmesini havi el yazılarını aynen atiye alıyorum. Florinalı Nâzım.

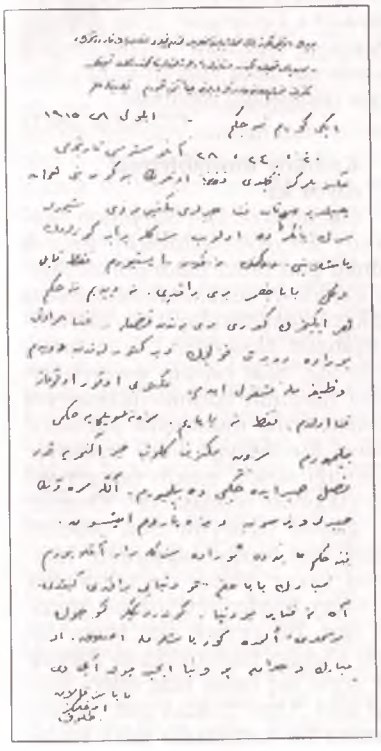

Eylül 28, 1915

İki gözüm Nineciğim,

20, 24, 28 Ağustos tarihli mektuplarınız geldi. Fakat onlar bana, bugün beni heman çıldırtan fena haberleri getirmedi. Şimdi sizin yanınızda olup sizinle beraber gözlerimin yaşlarını dökmeyi ne kadar istiyorum. Fakat kabil değil. Babacığım bizi bıraktı. Ne diyeyim nineciğim, her ikimizin kederi birbirinden fazla. Fena havadisi burada Robert Kolec'in direktörlerinden duydum. Vazifemle meşgul idim. Mektubu okur okumaz fena oldum. Fakat ne yapayım? Size ne söyleyeceğimi bilmiyorum. Sizin mektup gelip haber alıncaya kadar nasıl sabredeceğimi de bilmiyorum. Allah size ve bana sabırlar versin ve bize yardım etsin. Nineciğim ben de burada sizinle beraber ağlıyorum.

Mübarek babacığım bu dünyayı bıraktı gitti. Ah ne fena yer bu dünya. Gönderdiğin küçük resimleri, elimde gözyaşlarımla ıslak. O mübarek vicdan, bu dünya için çok iyiydi.

Babasız kalan oğlunuz
Haluk

MEMURLAR TARİHİ İÇİN BELGELER

NECDET SAKAOĞLU

Arapça bir sözcük olan "memur", Osmanlı bürokrasisinde, "müstahdem" sözcüğüyle birlikte kendisine bir sorumluluk yüklenen ya da görev verilen kişiler için kullanılıyordu. Zamanla kalemiye ve mülkiye sınıflarından "mahiye" (aylık) veya maaş alanlara memur, ayak işlerini görenlere de müstahdem denilmiştir. Cumhuriyet yasalarının en yenilerinde memur deyiminin yerini "kamu personeli" almış olsa da 1913 tarihli "Memurin Muhakematı Kanunu" adlı Osmanlı yasası hâlâ yürürlükte olduğu gibi, ekleri, değişiklikleri, kanun hükmünde kararnameleri ile nerede başlayıp nerede bittiğini kimsenin bilemediği 657 Sayılı Devlet Memurları Kanunu da yürürlüktedir. Dolayısıyla "memur" deyimi resmen vardır ve müsteşardan hizmetliye kadar yüz binlerce kamu görevlisinin ortak adı ve yazgısıdır. Ancak son zamanlarda kimi memurlar kendilerine, resmi geçerliliği söz konusu olmayan yeni "titr"ler bularak eskiden "hâl-i muzayaka", "yarı aç yarı tok", şimdilerde ise "asgari geçim düzeyi" denilen limitteki çoğunluktan sıyrılmışlar, bir bakıma memurluğun da o eski korkutucu, kıskandırıcı havasını kurtarmışlardır. Bunlar, "bürokrat" ve "üst yönetici"dirler; memurları ilgilendiren yasalara tabi iseler de kendilerini memurdan saymazlar; hatta laf arasında, "Benim, bin şu kadar memurum var", veya "Memur aldım", "İki memur daha verdim" derler.

Gerçek şu ki Türkiye tarihinin 19. yy'ın ikinci yarısı ile 20. yy'ı, vergi tahsildarından müsteşarlara uzayan çizgide bir oranda da memurların kalemiyle yazılmış, ancak bu ağırlığa karşılık, 20. yy'dan 21. yy'a bırakılacak bir "memur tarihi" yazılmamıştır. Ordu için, eğitim için, kurumlar için... yazılan tarihler, anılar hatırlanırsa memurların bu vadilerde de nasipsiz kaldıkları fark edilir. Bürokrat sınıfından zevatın yayınlanmış anıları tek tük de olsa yine vardır. Ama kâtiplerimiz, mal müdürlerimiz, icra memurlarımız, tapu muhafızlarımız, nüfus mukayyitlerimiz, işlek kalemleriyle memuriyet yaşamlarını yazmamışlardır. Oysa memurin sınıfının elinden gelip geçen belgelerin nice ilginçleri; önlerinde şapka çıkartılanların öylesine renkli kişilikleri; her memurun 25-30 yıllık "devlet hizmeti" serencamının öyle şaşırtıcı sahneleri, anekdotları vardır ki bunların yazılmamış olması toplum tarihi için kayıptır.

Şirket-i Hayriye'nin merkezinde muhasebe kalemi.

Bu alanda araştırma yapmak isteyenlerin kendilerini sonu gelmez bir belge zenginliği içinde bulacaklarına ve tutkuyla çalışacaklarına kuşkumuz yok. Bir ilgi ya da heves uyandırmak dileğiyle arşivimizdeki "memura özel" belgelerden birkaçını yayımlıyoruz:

Bunlardan 19 Mayıs 1863 tarihli layiha, amirin görevini kötüye kullandığına ve yolsuzluk yaptığına ilişkin, iki memurun bir üst makama ihbar ve şikâyetlerini içermektedir:

"Fi selh Zilkade sene 79 tarihiyle Edirne rüsumat ser-kâtibi ile sandık emini taraflarından müştereken tevarüd eden layihanın suretidir:

Devletlü Efendim Hazretleri

Edirne Rüsumat Nazırı rif'atlû Ahmed Beg'in bidayet-i memuriyetinden beri buraca serzede-i

vuku olan [ortaya çıkan] mugayir-i nizam harekâtının bazı mütalaata mebni şimdiye kadar arz ve beyan keyfiyetine müsaraat olunamamış [acele edilmemiş] ise de mumaileyhin bu suretle vuku bulmakda olan yolsuz ve nizamsız hal ve harekâtı bilahare makam-ı âli-yi emanet-penahîlerine aks ile bu babda vaktiyle ifayı fariza-i memuriyet etdiğimizden dolayı şayet hakk-ı çâkeranemizde bir gûne mesuliyeti mucib olur mütalaasıyla keyfiyetin bu kerre izahen arz ve iş'arına mücaseret kılınmışdır [cesaret edilmiştir].

Edirne Rüsumat serkâtibi ile sandık emini tarafından tevarüd eden layihanın surcti, 19 Mayıs 1863.

Şöyle ki nazır-ı mumaileyh buraya vusulüyle [varışıyla] beraber yedinde olan emirname-i âli-yi cenab-ı Emanet-penahileri ahkâm-ı münifine [yüksek hükümlerine] ve talimat-ı cedidenin yedinci bendine tevfikan evvelemirde idare-i sabıka memurlarının tesviye-i muhasebatıyla [hesaplarının sonuçlandırılmasıyla] bir gûne zimmet ve ilişikleri olanların kendülerinden veyahud kefillerinden ahz ve istifa ve zimmet-i mirîyesi olmayan ve umur-ı memuresince hiçbir ilişiği kalmayanların dahi yedlerine beraet-i zimmetlerine [zimmetlerinde bir şey olmadığına] dair tahrirat verilerek avdetlerine ruhsat ita etmesi ve bunun üzerine açıkda kalacakları derece-i ehliyet ve liyakatlerine göre münhal olacak memuriyetlere istihdam eylemesi iktiza eder iken mir-i mumaileyh buraya gelmezden evvel İstanbul'da Edirne Duhan Müdirliğine tayinini söz vererek kendisinin vusulünden iki gün sonra buraya gelmiş olan Behcet Efendi'yi heman müdirlik-i mezkûra tayin ve isrâ ederek efendi-yi mumaileyhe güzeran eden [geçen] şehr-i martın on dördüncü gününe kadar ifa-i vazife-i memuriyet eylediği ve şu müddet içinde hasbe'l-nizam kendü mühriyle bazı tezkireler dahi mühürleyüb verdiği halde Duhan Nezareti serkâtibi sabık Hilmi Efendi'nin o sırada mir-i mumaileyhe hulûl etmesinden ve efendi-i mumaileyhin hâl ve hareketi dahi kendü etvar u mişvarına tevafuk etmesinden nâşi [kendi tavır ve hareketlerine uygun gelmesindn ötürü] erbab-ı dirayet ve malumatdan ve rütbe-i râbia eshabından Filibe Duhan Müdiri bulunan fütüvvetlü Abdürrezzak Efendi'yi bilâ-sebeb azl ile suret-i mahrecesi leffen [ekte, zarf içinde] takdim kılınan tahrirat mütalaasından keyfiyet muhat-ı ilm-i sâmi-i âsafaneleri buyurulacağı vechile yerine mumaileyh Behcet Efendi'yi mart ibtidasından itibaren tayin ve isra [gönderme] ve Edirne Duhan Müdirliğine dahi marü'z-zikr Hilmi Efendi'yi ifsad ve ... derdest-i takdim ... [bir kelime okunamıyor] memurin defter-i umumisinde dahi bu suretle göstermiş olub halbuki talimat-ı mezkûrenin ikinci bendinde olan mezuniyete istinaden mir-i mumaileyhin böyle eshab-ı dirayet ve malumatdan olan memurları bila-sebeb azl ve tebdil etmesi ve mumaileyh Hilmi Efendi gibi bir cahil ve bî-behreyi [değersizi] bu derece iltizam ile henüz muhasebesi görülmeksizin beraet-i zimmeti tebeyyün etmeksizin müdirlik-i mezkûrede istihdam eylemesi ve alel-husus martın on dördüncü günü memur eylediği kimesneye ibtida-i martdan itibaren ma-

Sinop Karantinası Tababetine yazılan şukka, 18 Nisan 1804.

aş verdirmesi ve evvel emirde memuriyetinde suret-i ibkasına [yerinde bırakmaya] dair tahrirat yazdığı mumaileyh Abdürrezzak Efendi'yi esbab-ı malume-i mezkûreden dolayı martın on dördüncü gününde azl ile mart ibtidasından tarih-i mezkûre degin kıste'l-yevm [maaşın bir güne karşılık kısmı] hesabıyle istihkakı olan on dört günlük maaşını halef-i mumaileyhe reddetdirmiş ve mumaileyh Behçet Efendi mart on beşine kadar Edirne Duhan Müdirliğinde istihdam olunub şu müddet içinde kendü mühriyle memhur [mühürlü] öteye beriye tezkire vermiş olduğu halde efendi-i mumaileyhin mart ibtidasından itibaren Filibe Duhan Müdiri ve marrü'l-beyan [yukarda sözü geçen] Hilmi Efendi'yi dahi Edirne Duhan Müdiri göstermiş ve mumaileyh Behcet Efendi'nin suret-i memuriyetine dair yedine ita eylediği tahriratın tarihi 14 Mart 79 olduğu halde metninde memuriyetini ibtida-i martdan itibaren tahrir etdirmesi usul ve nizamına mugayir ve bu makule halâtın vukuu mesalihince bir kısım karışıklığı icab etdireceği gibi bilahare mesuliyet-i şedideyi dahi intac edeceği [sonucunu doğuracağı] emri zâhir bulunmuş ve mevadd-ı mezkûreyi musaddık [sözü geçen maddeleri onaylayan] mühri altında bulunan muharreratın suver-i mahreceleri ayrıca bir varakaya tahrir olunarak ve bâlâsına birinci numero işareti terkim kılınarak bu madde hakkında mumaileyh Behcet Efendi'nin mevrud tahriratıyle beraber leffen takdim olunmuşdur."

Tören üniformasıyla bir Osmanlı polis memuru.

Yolsuzluk ve görevi kötüye kullanma suçlamaları ile uzayıp giden bu layihada Edirne Rüsumat Nazırı Ahmed Beg'in, ihmal yüzünden, tuzladaki tuzun zayi olmasına sebebiyet verdiği; aybaşından önce mal sandıklarından akçe alınması kural dışı iken, aylık istihkakından fazla sandıktan para çektiği; hatta gece gündüz, adı geçen Hilmi Efendi ile "iyş ü işretle iştigalinin, mesail-i mühimmenin sekte ve halele ve şu halin devamı maiyeti memurlarının şevk ve gayret-i tabiiyelerine dahi fütûr ve kesel iras eylediğine [gevşeklik ve bezginlik verdiğine]", "mevadd ve mesalih-i mühimme yüzü üstüne kalarak bu hal ve etvarı beyne'n-nas birtakım güft ü gûyu dahi mucib olmasıyla şu keyfiyet tesviye-i umur-ı memuresince bilahare müşkilatı dâi olacağı derkâr [davet edeceği besbelli] bulunmuş olmasına ve şu teşkilat-ı cedideden maksad-ı âli işin matlub veçhiyle hüsn-i cereyanı kaziyesine mebni olduğu" vs denilerek ileride doğacak sorumluluktan kurtulmak için şimdiden durumun arz edildiği bildiriliyor.

Selh Zilkade 279 ve 6 Mayıs 279 tarihli bu uzun şikâyet layihasını Edirne Rüsumat Serkâtibi Mustafa Nuri ile sandık emini imzalayıp mühürlemişler. Aradan geçen 134 yıl, kimin haklı kimin haksız olduğunu saptamamıza engeldir, ama bu defter, bugün de sıkça yaşanan bir olgunun ilk zamanlarına ilişkin bir belge değerindedir. Tanzimat'ın getirdiği bürok-

rasi, atamada kayırmaları, atananların yolsuzluklarını, bunlara ilişkin ihbar ve şikâyetleri de gündeme getirmiştir ki bu geleneğe sadakatimiz devam ediyor!

İkinci belge, Daire-i Umur-ı Sıhhiye Tahrirat Odası (İstanbul) çıkışlı olup Sinop Karantinası Tabâbeti'ne yazılmış "ağır" bir ihtarname, eski bir deyimle "gözbüyülgü" belgesidir ve gerekçesi de ilginçtir:

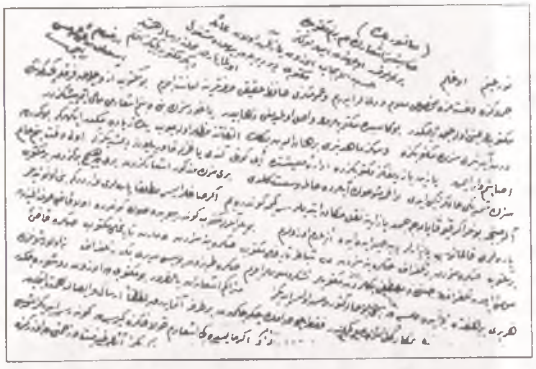

Erzurum İstinaf Müddeiumumisi Hasan Raci Bey'in mektubunda "Sansür Beg"e düştüğü not, 24 Mart 1921.

"Rif'atlû Efendi

16 Mart 320 tarihi ve yedi numerosu ile bu kerre varid olan tahrirat-ı cevabiyeniz etrafıyle mütalaa kılındı. Tahaffuzhane [karantina yeri] hududu dahilinde hayvanat ve mevaşi ra'y etdirmek [otlatmak] usûl-i sıhhiye ve tahaffuziyeye külliyen mugayir bulunduğu cihetle bu halin tarafınızdan men'iyle beraber işbu memnuatın temin-i icra ve idamesi için keyfiyet taraf-ı sâmi-i Nezaret-penahi'den Sinop Sancağı Mutasarrıflığına dahi iş'ar kılındı.

Sinop Tahaffuzhanesi için muhassas olan müteferrika, tahaffuzhane-i mezburun levazımıyle mahrukat vesaire gibi masarıf-i cüz'iyesine karşılık olub bununla tahaffuzhanenin tamiri cihetine gidilmesi asla caiz olamayacağından bu babdaki muameleniz usule mugayir ve binaenaleyh tevkıf edilen müteferrikaların nigehban izzetlû Osman Efendiye iade ve teslimi la'büddür [gereklidir]. Nigehban-ı mumaileyhin dört aydan berü maaş almamış olduğu kendü iş'arından müsteban olub [anlaşılıp] maaş ve masarife mukabil idare-i merkeziyeden akçe irsal eyledikçe evvelemirde zîr-i idarenizdeki memurin maaşatının temamen tediyesinden sonra kendi maaşınızı almanız sıfat-ı âmiriyet muktezasından bulunduğundan efendi-i mumaileyhin müterakim maaşatının evvel-be-evvel tesviyesiyle beraber bademâ dahi minval-i meşrûh dairesinde hareket olunarak şikâyete sebebiyet verilmemesi lazimedendir.

Evvelki tahrirat ile de ber-tafsil işar ve hikâye kılındığı vechile vezaif-i memurenizi hüsn-i ifa ile idare-i merkeziyenin hakkınızdaki emniyet ve itimadını bir kat daha tezyide ve taht-ı idarenizdeki memurin ve müstahdemin tarafından şikâyât vukua getirilmemesine dikkat ve itina kılınması zatınız için derece-i vücubede bulunduğundan ba'de-zin [bundan sonra] ol vechile ifa-yı memuriyete ihtimam buyurulması siyakında şukka [küçük tezkere] terkim kılındı [yazıldı]. 2 Safer 1322 ve 5 Nisan 1320

Meclis-i Umur-ı Sıhhiye Reis-i Sânisi (mühür)

18 Nisan 1904 tarihli bu uyarı "şukkası"nı aldığı gün, Sinop karantina tabibinin dünyası kararmış, iştahı kesilmiş, evinin tadı tuzu kaçmış olmalı... Aylığını ödemediği gözcü Osman Efendi'ye de "Kendi maaşını alıyor, bizimkini vermiyor" yollu şikâyetinden dolayı içerleyip kızdığı muhakkaktır. Osman Efendi'nin ise cinlik ettiği açık: Mirini salt aylığını ödemediği için değil, tahaffuzhane sınırları içinde hayvan otlatılmasına izin verdiği için de şikâyet ediyor. Bunun gizli anlamı, "Karantina tabibi, hayvan sahiplerinden rüşvet alıyor"a dahi yorumlanabilir.

Aradan geçen doksan yıl, bu alışkanlığımızı da pek değiştirmiş gözükmemektedir. Astın gözünde üst dürüstlükte tam güven kazanamadığı gibi, üstün gözünde de astlar, yüze gülen, arkadan dolaplar çeviren kişiler olmak töhmetinden kurtulamamışlardır.

Üçüncü belge, Erzurum İstinaf Müdde-i umumisi Hasan Raci'nin 24 Mart 337 (1921) tarihli "Nûr-ı aynim oğlum" hitaplı özel mektubudur. Eskilerin "Arabgir mektubu" dedikleri üslupta, hem uzun, hem türlü çeşit konuyu içeren bu belgenin çok çok önemli bir özelliği, "sürh" (kırmızı) ile "Sansür Beg"e yazılmış derkenarıdır:

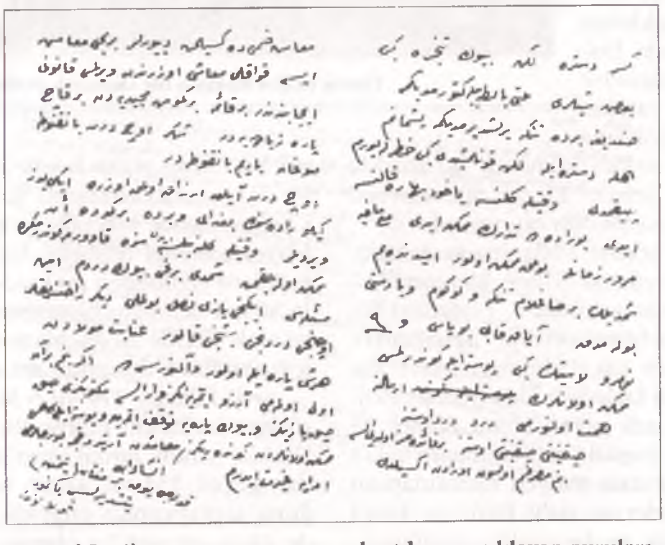

H. Raci Bey'in taşra memurunun sıkıntılarını açıklayan pusulası.

"Sansür Beg

Münasebetsiz iş'arın bizim mektubda yeri yokdur. O cihetden emin olunuz. Hasbelicab uzun yazılmış olan aile mektubu. Dır dır ile beyhude meşgul olmayarak mahalline irsale himmetle diger mektuba geçiniz efendim. Erzurum İstinaf Müddeiumumisi Raci"

Demek ki Milli Mücadele sırasında Anadolu cihetinden

İstanbul'a gelen mektuplar teker teker açılıyor, sansür memurlarınca okunuyordu.

Raci Bey'in uzun mektubu, ailesinden uzakta görev yapan Osmanlı memurlarının dramına ışık tutan konular içerdiği için ayrıca yayımlanmaya değer. Fakat Raci Bey'in "aile mektupları" serisinden küçük bir pusula bu yazımızın konusu bakımından daha önemlidir. Bu dördüncü belge, eski memurların hem çalışma hem yaşam koşulları için bir fikir vermektedir:

"Maaş zammı da kesilmiş diyorlar. Birinci maaş ise Kavaklı maaşı üzerinden verilmesi kanunî icabındandır. Bir kaime bir gümüş mecidiyeden birkaç para ziyadedir. Şeker üç dört banknota, soğan yarım banknotadır.

Üç dört aylık erzak olmak üzere iki yüz kilo raddesinde buğday ve bir de gövde et verdiler. Vaktiyle gelinebilse idi size kavurma göndermek de mümkin olacakmış. Birinci büyük derdim iş meselesi. İkinci yazı nasıl bulmalı? Diger rahatsızlıklar üçüncü dördüncü beşinci kalır. İnayet mevladan. Her şey para ile olur ve alınırsa da eğer benim bir an evvel ölmemi arzu etmeyeniniz var ise mektubunuzu sık sık yazınız ve büyük paraya tevakkuf etmeyen ve posta ile gelmesi mümkin olanlardan gönderiniz. Maaşdan artırdıkca borçlarımı edaya gayret ederim inşaallah.

Kolacı yok. Bir mintan (nimten) yetişdirilse yahud kola gönderilse. Keser, destere, leğen, büyük tencere gibi bazı şeyleri hatta balta bile getirmediğime, sandığa bir de teneke yerleşdirmediğime pişmanım. Hele destere ile leğen konulmuşdu gibi hatırlıyorum. Çıkmadı. Vaktiyle gelinse yahud bahara kalınsa idi burada da tedarik mümkin idi. Ma'mafih mürur-ı zamanla bulmak mümkin olur ümidindeyim. Şimdilik bir sağlam teneke ve güğüm veya desti bulamadık. Ayakkabı boyası ve 9 numero lastik gibi, posta ile gönderilmesi mümkin olanların irsaline himmet olunur mu? Derd derd üstüne, sıkıntı sıkıntı üstüne. Bir faidemiz olmadı ise benim masrafım olsun oradan eksildi."

Aldığı maaşla öteberi fiyatlarını karşılaştıran, erzak olarak devletten buğday, et alan savcı, diyar-ı gurbette su ısıtmak için tenekeye, çamaşır yıkamak için leğene, ayakkabı boyasına, yaka kolasına muhtaç kalmış. Testere ve baltaya da odun paralamak için gereksinim duyduğu anlaşılıyor. Bu pusulayı okurken, Abdülhak Şinasi Hisar'ın ünlü eserinin kahramanı mutasarrıf "Deli Enişte-miz"i* hatırlamamak elde değil. Sahi, Osmanlı memurları, ekseriya ailelerini İstanbul'da ya da "maskat-ı re's"leri olan kentlerde bırakıp yanlarına lüzumlu üç beş eşyayı alarak görev yerlerine nasıl gidiyor, nasıl dönüyor; gittikleri yerlerde nerelerde oturuyorlardı? Bu konularda şimdiye kadar yapılmış bir çalışma var mı bilmiyoruz. Tezkire ve teracim-i ahval geleneklerimiz, yaşamla ilgili bilgileri değil, "şuradan şuraya gitti, şu görevden şu göreve atandı"yı önemsemiştir. Vezir valilerden başlayarak en alt düzeylerdeki kamu görevlilerine kadar, taşra görevlerine giden Osmanlı bürokratlarının yaşamları, yolculukları, karşılaştıkları güçlükler, aileleri ile haberleşmeleri... gibi konulardaki araştırmalar, hem toplum hem yönetim tarihleri

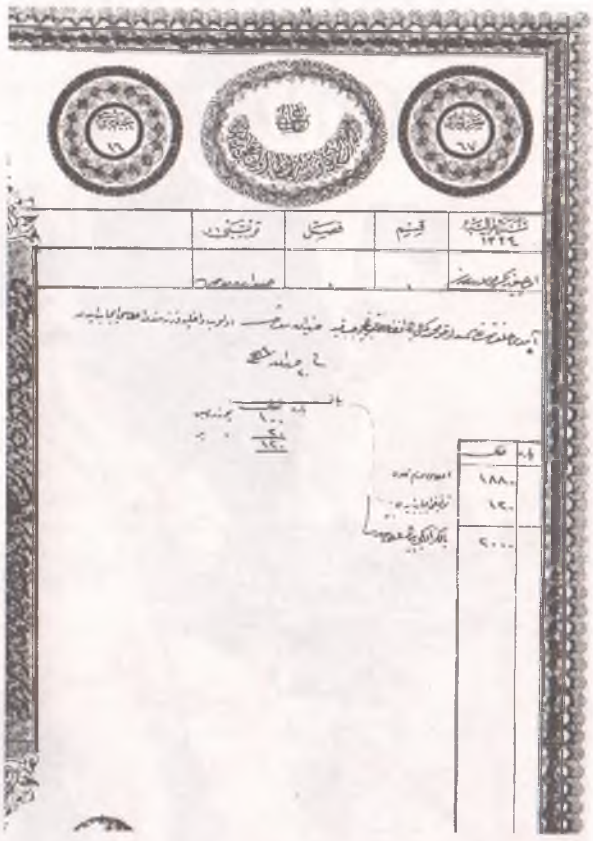

Suret numerosu 67 | **Bâb-ı Âlî Dahiliye Nezaret-i Celilesi Veznesinden ita olunan hakk-ı maaş suretidir** | **Cild numerosu** 16

Sene-i Maliye	**kısım**	**fasıl**	**tertibi**
Üç yüz yirmi dört senesi	1	1	Sadaret maaş

Amedî hülefasından Saadetlû Mehmed Kemal Beg Efendi hazretlerinin mucib-i kayd haziran maaşı olub Dahiliye Veznesinden itası icab eden

fi 30 haziran 1324

Kuruş para
1880 - itası lazım gelen
120 - tevkifi icab eden..... Beyanı

2000 - Yalnız iki bin kuruşdur

kuruş para
100 -Yüzde beş
20 - " bir
120

Osmanlı'nın son yıllarında memurlar için düzenlenen bordrolardan biri.

Bir grup kalem efendisi.

bakımından, atama tarihlerini alt alta sıralamaktan daha önemlidir.

Çankırılı Hacışeyhoğlu Ahmed Kemal'in *Görüp İşittiklerim* adlı eserindeki "Maaş yerine Gemi Enkazı" başlıklı, yaşanmış bir olayı da bu vesileyle yinelemek gerekiyor:

İstifa eden memura verilen mazbata, 17 Mart 324.

"Hazin ve garip bir hatıradır. Maaşların muntazam çıkmadığı II. Abdülhamid devrinde Bahriye Nazırı Hasan Paşa bahriyelilere bir müddet her ay bir lutf-ı mahsus olarak maaş yerine gemi enkazı dağıtmıştır. Şöyle ki 2500 tonluk meşhur üç ambarlı Mahmudiye gemisi ile Rusların Sinop baskınından kaçıp kurtulan iki nakliye vapurumuz bozulmuş, Hasan Paşa bu iki geminin enkazının maaşlara mahsuben bahriye zabitanına dağıtılması iradesini almıştı. O zamanlar "suret" denilen maaş bordroları hazırlanır, fakat para hizalarına mesela, 'Taif'den 500 okka enkaz verile' diye yazılırdı. Bu buyrulduyu alan, doğru müteahhide koşar, enkaz hemen nakde tahvil edilirdi"**

"Suret", "maaş sergisi", "sergi pusulası" denilen ve yukarıda sözü edilen eski bordrolara da bir örnek vermekte yarar var (11. sayfada).

Son belge, istifa eden bir Osmanlı memurunun ilişiğinin kesildiğine, alacağının vereceğinin kalmadığına ilişkin "beraet-i zimmet" mazbatasıdır:

"Şûra-yı Devlet'in Gayri Devairden Mesalih-i Şahsiyeye Dair Verilen Mazbatalara Mahsus Varakadır
kıymeti
beş kuruşdur

Dersaadet'de bulunan ailesi nezdinde bulunmak icab etdiğinden müstahdem bulunduğu hizmetden afvını istida eden mektubî kalemi hulefasından rif'atlû Alaeddin Beg'in 15 Nisan 1323 tarihinden 15 Haziran tarihine kadar şehrî otuz ve 16 Haziran tarihinden 16 Mart 324 tarihine kadar da şehrî yetmiş beş kuruş maaşla mektubî kalemi müsevvidliğinde istihdam edildiği ve almış olduğu maaşın yüzde bir ve beş hesabıyle tevkıfat-ı mukarreresi olan kırk bir kuruş on para ile nısf-ı maaşı olan on beş ve terakki maaşı olan kırk beş kuruşu temamen ifa eylediği Muhasebe-i Vilayetin derkenarından anlaşılmağla işbu mazbata tanzim kılındı. 27 Safer 326 ve 17 Mart 324 (pul)
Ankara Valisi Naib Defterdar Mektubî Müftî
Vekil-i Metropolit aza aza aza aza"

* "O zamanlarda deli eniştemiz, bu uzun gidip gelişlere nasıl razı oluyordu?.. Onun böyle eski zaman seyyahları gibi inanılmaz ülkeler aşması, âdeta efsanevî seyahatler başarması nasıl kabil oluyordu? O zamanlar bu kadar uzak sayılan bu dağınık vilayetlere, en iptidaî vasıtalarla nasıl gidiyor, oralarda nasıl dolaşıyor, oralardan nasıl dönüyordu? O zamanki yollara ve nakil vasıtalarına göre, bir düşünün, İstanbul nerede, Musul nerede: Trablus nerede, Nablus nerede, Cidde nerede, Hüdeyde nerede:, Amman nerede, Havran nerede?.." (Abdülhak Şinasi Hisar, *Çamlıca'daki Eniştemiz*, İstanbul: Hilmi Kitabevi, s. 186 vd)

** Çankırılı Hacışeyhoğlu Ahmed Kemal, "Maaş Yerine Gemi Enkazı" (*Görüp İşittiklerim*'den aktaran R. E. Koçu), *Hayat Tarih Mecmuası*, sayı 3 (Nisan 1966), s. 30-34.

MUSUL PETROLLERİNDEN TÜRKİYE BÜTÇESİNE GELEN PARALAR

DR. NEVİN COŞAR*

1926 yılında Musul meselesinin Türkiye, İngiltere ve Irak arasında imzalanan bir antlaşmayla bittiği kabul edilir. Bu bir sınır antlaşmasıdır, ancak antlaşmanın 14. maddesinde Musul petrolleri üretiminden Irak hükümetine yapılacak ödemelerden %10'unun Türkiye'ye 25 yıl süreyle ödenmesi kabul edilmiştir. Ancak antlaşmanın hemen ardından yapılan yazışmada %10 pay yerine, 500.000 sterlin tutarındaki paranın kabul edilebileceği, gerekli görülürse bir yıl içinde, Irak hükümetinin bundan haberdar edileceği kabul edilmiştir. Buradan yola çıkılarak, Türkiye'nin %10 pay yerine 500.000 sterlini aldığı konusunda yaygın bir görüş vardır. Musul meselesi, bu konuda yapılan tüm araştırmalarda 1926 yılında 500.000 sterlinin alınmasıyla bitmektedir (Öke, 1991:75; Gönlübol, Sar ve diğerleri, 1993:76; Sander, 1989:70). 500.000 sterlinin ne zaman ve nasıl alındığı konusunda ise, siyasi tarih ve dış politikaya ilişkin araştırmalarda, bilgi bulunmamaktadır.

Oysa bu paranın tahsili, çeşitli ilginç aşamalardan geçmiş ve uzun süre devam etmiştir. Ödeme %10 temelinde mi yapılmıştır, yoksa yıllık 500.000 sterlin mi alınmıştır? Ya da yapılan ödemelerin tümü 500.000 sterlin midir? Bu payın hesaplanma yöntemi nedir? İlk ödeme ne zaman yapılmıştır? Ne zaman bitmiştir? Bütün bunlar, cevaplanması gereken sorulardır. Amacım Musul petrollerinden Türkiye'ye yapılan ödemeleri ve tahsil biçimini ortaya çıkarmaktır. Bunun için, devlet bütçesinden ve kesin hesap kanunlarından hareketle, Musul petrollerinden gelen para konusuna, meselenin siyasi yanına girmeden, açıklık kazandırmayı hedefledim.**

1926 ANTLAŞMASI

Lozan Konferansı sırasında uzlaşma sağlanamayan Musul meselesi, 1924 ve 1926 yılları arasında uzun bir diplomatik ve siyasi süreç sonucunda Türkiye, İngiltere ve Irak hükümetleri arasında 6 Haziran 1926 tarihinde imzalanan bir antlaşma ile sonuçlanmıştır. Antlaşmanın 14'üncü maddesiyle Türkiye'ye aşağıda yer alan petrol kaynaklarından pay verilmesi kabul edilmiştir. Bu pay şöyle düzenlenmiştir:

> a) 14 Mart 1925 tarihli imtiyaz mukavelenamesinin onuncu maddesi mucibince "Türkiş Petroleum" kompaniden[1]
>
> b) Bâlâdaki imtiyaz mukavelenamesinin altıncı maddesi mucibince petrol ihraç edebilecek olan şirketlerden ve eşhastan,
>
> c) Bâlâda zikredilen imtiyaznamenin 33 üncü maddesi mucibince teşekkül edebilecek olan muavin şirketlerden.[2]

%10'luk payın belirlenmesi karmaşık bir biçimde düzenlenmiştir. Buna göre, antlaşmanın yürürlüğe giriş tarihi olan 18 Temmuz 1926'dan itibaren Irak hükümeti 25 sene süreyle alacağı aidatın yüzde onunu Türkiye hükümetine gönderecektir.

Antlaşmanın hemen ardından, Irak hükümeti üyesi Nuri Sait Paşa dönemin hariciye vekili Tevfik Rüştü Bey'e yazdığı mektupta şöyle denilmektedir:

> Bu muahedenin mevki-i meriyete vaz'ını takip eden on iki ay içinde Türkiye hükümeti mezkûr

Kral Faysal'ın Türkiye'yi ziyaretinden, Temmuz 1931.

* Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü öğretim görevlisi.

** Bu konuda yardımlarından ötürü, Emekli Büyükelçi İsmail Soysal'a, Dr. Uğur Sipahioğlu'na ve Sevtap Demirci'ye teşekkür ederim.

maddede mevzubahis olan aidattaki hissesini sermayeye tahvil etmek arzusunda bulunduğu takdirde Irak hükümetini arzusundan haberdar edecek ve mezkûr hükümet ihbar-ı vakii takip eden otuz gün zarfında bu maddenin tamami-i ifası zımnında Türkiye hükümetine beş yüz bin İngiliz lirası tesviye edecektir.[3]

Bu mektupta, Türkiye'ye isterse, %10'luk payın 500.000 sterlin olarak ödenebileceği önerilmektedir.

İngiltere Sefiri Lindzey'e ve Nuri Sait Paşa'ya yazdığı mektupta Tevfik Rüştü Bey bu öneriyi kabul etmiştir. Tevfik Rüştü Bey'in kabul ettiği Türkiye'nin bir yıl içinde bu payı nakde tahvil etmek istediği takdirde, bundan Irak hükümetini haberdar edeceği ve 30 gün süresinde 500.000 İngiliz lirasının Türk hükümetine ödenmesini öngören öneridir. Bu karşılıklı bir mektup teatisidir. Türkiye, ilke olarak böyle bir ihtiyaç duyduğunda, bu öneriyi yürürlüğe koyacağını kabul eder. Ancak daha sonra Türkiye'nin bu doğrultuda bir başvuru yaptığı konusunda herhangi bir bilgi yoktur.

Bu konuya ilişkin araştırmalarda, Musul meselesi buraya kadar incelenmekte, burada kesilmektedir. Bu şekilde, Musul meselesinin kapandığı kabul edilir. Ödemenin nasıl yapıldığı, ne kadar olduğu, ne zaman başlayıp ne zaman bittiği konusunda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Türkiye'nin bu parayı hemen mi aldığı, yoksa tahsilatın uzun yıllar mı sürdüğü konusu açık değildir. Devlet bütçesinde yer alan rakamlar ise, ödemenin bir kez yapıldığını doğrulamamaktadır. Bu para, hemen bir defada alınmamış, paranın tahsili antlaşmada öngörüldüğü gibi, 25 yıl sürmüştür.

ÖDEMELERİN BAŞLAMASI

Türkiye'nin İngiltere ve Irak ile ilişkileri, Musul meselesinin çözümlenmesinden, Türkiye'nin Musul vilayeti üzerindeki toprak hakkından vazgeçmesinden sonra düzelmiştir. 1930 yılında Irak ile İngiltere arasında imzalanan ittifak antlaşmasından sonra, Irak üzerindeki İngiliz mandası kalkmıştır. Irak Birleşmiş Milletler'e üye olmak istemektedir. Öte yandan bölge güvenliği nedeniyle Irak'ta monarşik iktidar Türkiye ile iyi ilişkilere ve Türkiye'nin desteğine önem vermektedir. Emekli Büyükelçi İsmail Soysal'a göre (1996), Türkiye'ye gelme isteği Kral Faysal'dan gelmiştir. Soğuk ve mesafeli bir tutum izleyen Mustafa Kemal, Kral Faysal'ın bu isteğini yazılı olarak Türk hükümetine bildirmesini istemiş, Türkiye'yi ziyaret etme isteğini bu şekilde kabul etmiştir. Bunun üzerine, 6 ile 8 Temmuz 1931 tarihleri arasında Kral Faysal Türkiye'yi ziyaret etmiştir. Görüşmeler sırasında konu Musul'a geldiğinde, hava bir ara gerginleşmiş, burada Kral Faysal, yumuşak bir tutum takınarak Mustafa Kemal'e "siz toprak kaybettiniz ancak, Irak'ta dolaşan milyonlarca insanın dostluğunu kazandınız" diyerek gerginliği gidermeye çalışmıştır (*Cumhuriyet*, 8 Temmuz 1931). Anlaşılan Musul'u kaybetmenin rahatsızlığı hâlâ sürmektedir. İki ülke temsilcileri arasında yapılan görüşmelerde, Türkiye ile Irak arasında ticaret ve dostluk antlaşması yapılması kararlaştırılmıştır. 1932 yılında Irak hükümeti ile yapılan çeşitli konuları kapsayan genel bir antlaşma, İngilizlerce tasvip edilmediğinden yürürlüğe girmemiştir.[4] Manda kalkmış olmasına rağmen Irak dış politikası İngiliz denetimindedir.

Irak Kralı Faysal'ın Türkiye gezisinin hemen ardından Musul petrollerinden ödemeler başlamıştır. Musul-Kerkük petrollerinde üretim 1931 yılında başlamıştır. 16 Temmuz 1931'de, *Cumhuriyet* gazetesine bir demeç veren Türkiye'nin Irak sefiri Tahir Lütfi Bey, 1931 yılında Irak petrollerinden Türkiye'nin hissesine düşen payın tahsil edildiğini ifade etmiştir. Sefire göre, "Musul petrolleri Hayfa ve Trablusşam'a 1935 yılında indirilmiş bulunacaktır. Bundan sonra Irak hükümeti Muahede hükümlerine göre net hâsılatın %10'unu bize verecek. Şimdilik tesisat ikmal edildiğinden Irak hükümetine 400.000 İngiliz Lirası verildi. Irak hükümeti, bunun %10'u olan 40 000 İngiliz lirasını bize verdi ki, İngiliz Lirası itibarıyla epeyce bir meblağ teşkil eder." Yapılan açıklamaya ve bütçe rakamlarına göre, ödemeler Temmuz 1931'de başlamıştır ve Türkiye %10 pay almaktadır.

PARANIN TAHSİL BİÇİMİ

Bu konuda yanıtlanması gereken bir diğer soru, ödemelerin nasıl yapıldığı sorusudur. Musul petrollerinden gelen paraların, devletin tahsil ettiği gelirlerin hukuki dayanaklarını gösteren "Ç" cetvelinde, "5 Haziran 1926 Mukavelesinin 14'üncü maddesine müsteniden Irak Petrol Şirketinden, alınan %10 hazine hissesi", ibaresine göre tahsil edildiği gösterilmektedir. Ayrıca Irak Sefiri'nin açıklaması, öncelikle bu antlaşmaya ek olarak yapılan bir sözleşme ile Türkiye'nin %10'luk paydan vazgeçerek, 500.000 sterlin almayı kabul ettiği yolundaki yaygın kabul konusunda tereddüt oluşturmaktadır. Yoksa bu %10'luk pay nakit ödemelere mi dönüştürülmüştür? Bu husus bilinmemektedir. Bu ödemelerin sabit miktarda olmaması %10'luk düzenlemeye göre ödemenin yapıldığı ihtimalini güçlendirmektedir. Birtakım değişiklikler olmuştur, ancak bunların neler olduğu konusunda herhangi bir kaynak bulunmamaktadır. Arşivlere dayanarak yazdığı makalesinde İsmail Soysal (1991:40), Türkiye'nin yukarda sözü edilen mektuplarla yıllık nakdi ödeme olarak, 500.000 sterlin almayı kabul ettiğini ve bunu 25 yıl süreyle aldığını ifade etmektedir.[5] Ancak Irak Sefiri Tahir Lütfi Bey 1931 yılında *Cumhuriyet* gazetesine yaptığı açıklamada Türkiye'ye %10 pay ödendiğini ifade etmektedir.[6]

Bu durumda ödemelerin 500.000 sterlin tutarında olmadığı ve peşin olarak yapılmadığı söylenebilir.[7] 1926 Antlaşması'nın hükümlerine göre %10'luk bir payın Türkiye'ye ödenmiş olması, daha güçlü bir olasılık gibi görünmektedir.

MUSUL PETROLLERİNDEN DEVLET BÜTÇESİNE YAPILAN ÖDEMELER

1931 yılında başlayan ödemeler, önce "mukaveleler ve itilafnameler mucibince veya sair suretle tahsis olunan olağanüstü gelirler" içinde yer almıştır. Daha sonra bütçede "Sözleşmesi Gereğince Musul Petrollerinden Alınan" başlığı altında ayrı bir gelir kalemi açılmıştır.

Tabloda devlet bütçesinde Musul petrollerinden yapılan ödemelerin, tahmin edilen ve tahsil edilen miktarları görülmektedir.

1931 yılında başlayan tahsilat, en yüksek bu yıl içinde, 3.1 milyon TL düzeyinde gerçekleşmiştir.[8] 1932 yılında 1.7 milyona inen tahsilat, daha sonra 1938 yılına kadar her yıl 600.000 lira düzeyinde bulunmuştur. 1938 yılında bir milyona çıkan tahsilat daha sonra tekrar azalmış, İkinci Dünya Savaşı yıllarında 600.000 lira düzeyinde devlet bütçesine gelmiştir. 1943 ve 1944 yıllarında yeniden yükselmiştir. 1945 yılında ödeme yapılamamış, 1946 yılından itibaren yeniden başlayan ödemeler 1952 yılına kadar devam etmiştir.[9] 1952 ve 1953 yıllarında ödeme yapılmamış, 1954 yılında ise tek bir ödeme yapılmıştır. Böylece 1954 yılı ödeme yapılan son yıl olmuştur. 22 yılda toplam 31.167.519 Türk Lirası tutarında tahsilat yapılmıştır.

1930'larda ve 1940'larda tahmin ve tahsilat tutarları birbirine yakın iken, 1952'den itibaren birdenbire Musul petrollerinden elde edilecek gelir tahminlerinde büyük artışlar olduğu görülmektedir. Gelir tahminleri, 1953 yılında 35 milyona, 1954 yılında 75 milyona, 1955 ve 1956 yıllarında ise 100 milyona çıkarılmıştır. Bu yıllarda 1954 yılı dışında tahsilat yapılamamıştır.

Musul petrollerinden gelecek paraya ilişkin tahminler yıllara göre değişmektedir. Başlangıcından itibaren gelir tahminlerine bakıldığında, Türk hükümetinin uzun süre bu kaynaktan büyük bir beklentisinin olmadığı söylenebilir. Tam ödemelerin kesildiği yıldan sonra, bu kaynaktan Demokrat Parti hükümetinin gelir beklentisi artmıştır. Bunun nedeni 1952 yılı bütçe gerekçesinde şu şekilde açıklanmaktadır.

"1951 yılında tahmin edilenden daha fazla gelir tahsil edilmiştir. Bunun nedeni, Irak hükümetinin ton başına ödenen miktarı yükseltmesidir."[10] Bu nedenle 1952 yılı geliri 6 milyon lira olarak tahmin edilmiştir. Ancak herhangi bir tahsilat yapmak mümkün olmamıştır. Bu tahmin, 1953 yılında 35 milyona çıkarılmıştır. Buna ilişkin olarak, "Irak'ta hissemize taalluk ettiği mıntıkalardaki petrol istihsalatının gösterdiği büyük inkişaf ve gerek antlaşmalar gereğince aidatın yükselmesi" gerekçe olarak gösterilmiştir. Bu gerekçeye dayanılarak Musul petrollerinden elde edilecek gelir 35 milyon TL tahmin edilmiştir.[11] 1954 yılında ise bu tahmin 75 milyona çıkarmış; buna gerekçe olarak eski yıllardan ödenememiş tutarlar ve 1953 yılı üretim hacminin göz önüne alındığı belirtilmiştir.[12] Tahmin edilen 75 milyona karşılık, 1954 yılında 4 milyon tahsil edilmiş, 71 milyon lira tahsil edilememiştir. 1955 ve 1956 yıllarında bu tahminler, 100 milyon liraya yükseltilmiştir. Türk hükümeti, ödemelerin durmasına rağmen bütçelere 25 yıl doldurulunca kadar Musul petrollerinden elde edilecek gelirlerin tahminlerini koymuştur.

MUSUL PETROLLERİNDEN DEVLET BÜTÇESİNE GÖNDERİLEN PARALAR (TL)

Yıllar	Tahmin	Tahsilat
1931	2.000.000	3.126.708
1932	450.000	1.711.682
1933	518.000	617.469
1934	500.000	682.304
1935	500.000	596.818
1936	800.000	618.222
1937	800.000	714.990
1938	800.000	1 065.416
1939	1.100.000	919.807
1940	1.000.000	687.260
1941	700.000	619.362
1942	620.000	621.735
1943	620.000	808.160
1944	750.000	1.003.522
1945	-	-
1946	1.000.000	1.108.777
1947	2.250.000	2.452.932
1948	2.450.000	2.430.750
1949	2.450.000	1.277.320
1950	1.500.000	2.138.066
1951	2.200.000	3.910.729
1952	6.000.000	-
1953	35.000.000	-
1954	75.000.000	4.055.490
1955	100.000.000	-
1956	100.000.000	-

Kaynak: *Genel Bütçe Kanunları (1924-1970)*, Ankara: Maliye ve Gümrük Bakanlığı, Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü. 1934-1956 Yılları arası Kesin Hesap Kanunları, *Düstur*, Üçüncü ve Dördüncü Seri.

ÖDEMELERİN SONU

Musul petrollerinden Türkiye'ye yapılan ödemeler, 1931 yılında başlamış, izleyen yıllarda devam etmiş, 1945 yılında bir yıllık ara verilmiştir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında 1946 yılında yeniden başlayan ödemeler, 1952 yılına kadar sürmüştür. Son ödeme, 1954 yılında yapılmıştır. 1926 yılında imzalanan antlaşmaya göre, ödeme süresi antlaşmanın yürürlüğe girdiği tarihten itibaren 25 yıldır. Irak hükümeti 1951 yılında son ödemeyi yapmış, 1952 yılında 25 yılın dolduğunu ileri sürerek ödemeyi kesmiştir. Türkiye ise, 1926-1930 yılları arasında petrol üretiminin başlamadığını, ödemelerin petrol üretilmeye başlanan 1931 yılında başladığını ve bu nedenle 1957 yılına kadar sürmesi gerektiğini ileri sürmüştür. İki yıllık bir aradan sonra, 1954 yılında bir ödeme daha yapılmış,

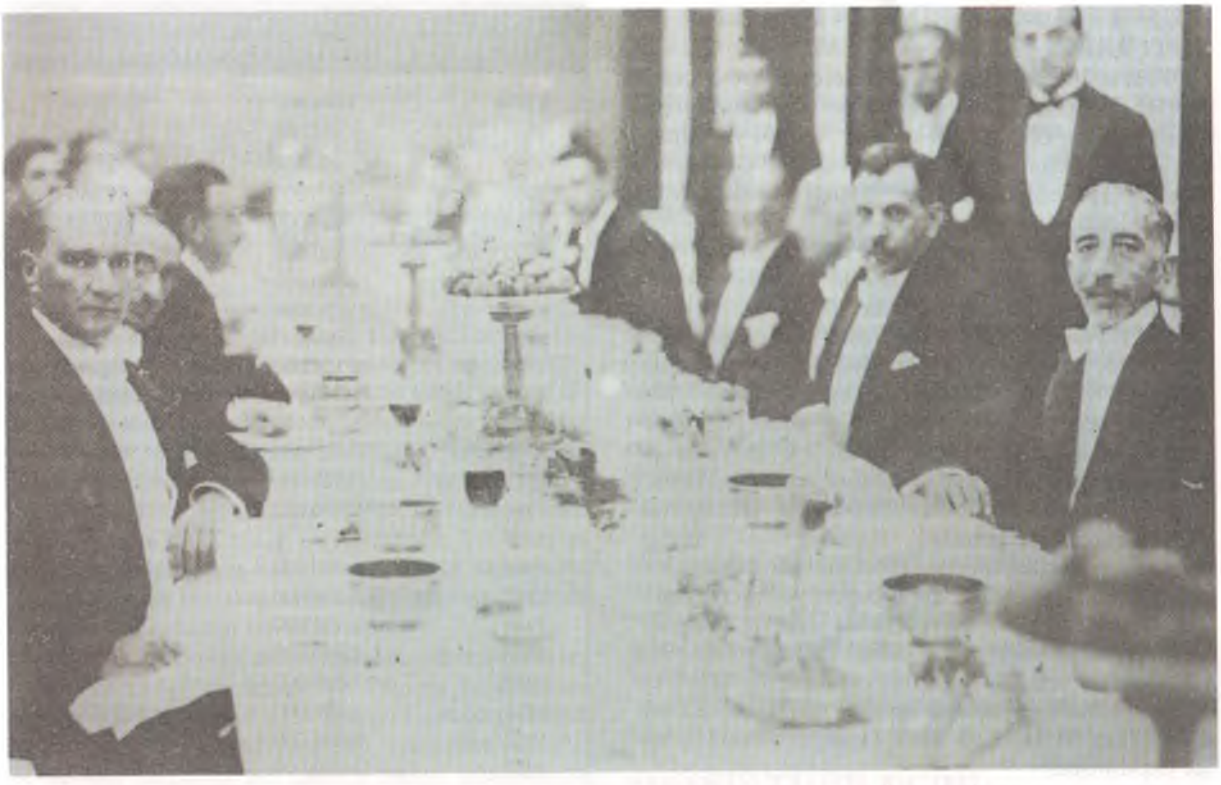

Ankara Palas'ta Kral Faysal onuruna verilen ziyafet, Temmuz 1931.

daha sonra ödemeler durmuştur. 1954 yılındaki ödemenin ise, ödeme yapılamayan 1945 yılına karşılık olduğunu düşünmekteyim. Böylece tam 25 yıl dolmuştur.

1931 yılı başlangıç alındığında ödemelerin 1957 yılına kadar sürmesi gereklidir. Oysa Demokrat Parti dönemine rastlayan bu yıllarda 1952, 1953, 1955 ve 1956 yıllarında ödeme yapılmamıştır. Türkiye dört yıllık alacağını tahsil edememiştir. 1955 yılında Türkiye ile Irak arasında Bağdat Paktı imzalanmış, bu sırada Türk hükümeti bu ödemelere ilişkin ısrarlı bir tutum takınmamış, son birkaç yıllık alacağından vazgeçmiştir (Soysal, 1991). *Hürriyet* gazetesine takma adla yazdığı bir yazıda İsmail Soysal (1960), bu konuyu işlemiş Türkiye'nin 1946 yılında Irak hükümeti ile imzalanan Dostluk Antlaşması'nın beşinci maddesi gereğince uluslararası hukuki platformlarda hakkını arayabileceğini, Lahey'e başvurabileceğini, böylece ödenmeyen yıllara ilişkin payları tahsil edebileceğini ileri sürmüştür. Ancak Türkiye bu yola başvurmamıştır.

Buradan şu sonuca varılabilir. Musul meselesi 1926 yılında bitmiş kabul edilmesine rağmen, siyasi yönü ağırlıklı olarak devam etmiş ve Türk-Irak ilişkilerinin önemli bir parçası olmuştur. Musul petrollerinden yapılan ödemelerin siyasi gelişmelere göre değiştiğini söylemek mümkündür. Bu konuların aydınlatılmasında, siyasi tarihçilere çok iş düşmektedir. ■

1. Bu antlaşmada sözü edilen atıflar, 14 Mart 1925 tarihli Turkish Petroleum Şirketi'nin imtiyaz sözleşmesinde yer almaktadır. Daha sonra 30 Haziran 1928'de Turkish Petroleum, "Irak Petroleum" adını almış ve bir dizi düzenleme yapılmıştır. Antlaşmalar için bkz. Hurewitz, 1956:131-41; 161-76.
2. Antlaşma için bkz. Hurewitz, 1956:142-6; *Düstur*, c. 7, Üçüncü Seri, s. 1512-9.
3. Mektup için bkz. *Düstur*, c. 7, Üçüncü Seri, s. 1519.
4. Irak, 1936'da Sadabat Paktı içinde yer aldı. 29 Mart 1946'da Türkiye-Irak Dostluk Antlaşması imzalandı. Ortadoğu'da güç ilişkileri İkinci Dünya Savaşı sonrasında değişmişti. Demokrat Parti döneminde Irak ile ortak savunma antlaşması konusunda çalışmalar 1954 yılında başladı ve 23 Şubat 1955'te Bağdat Paktı kuruldu. Ancak 1958 yılında darbe sonrasında Irak paktan ayrıldı.
5. Emekli Büyükelçi İsmail Soysal ile 26 Ağustos 1996'da yaptığım görüşmede, bu konuya derinliğine inmediğini, bu şekilde olduğunu tahmin ettiğini ifade etmiştir. Ona göre Türk hükümeti 1926 yılında antlaşmanın hemen ardından nakdi ödemeyi kabul etmiştir. Bunda, o sırada Irak'ta petrol üretimindeki belirsizlik nedeniyle, Türkiye'nin ileride hiçbir şey almamak yerine 500.000 pound alarak işi sağlama bağlamak isteğinin rol oynadığını düşünmektedir.
6. Türkiye ve Fransa hükümetleri arasında 29 Nisan 1936 tarihinde Osmanlı borçlarının geri ödenmesi sırasında doğan güçlükler nedeniyle yapılan antlaşmada Irak petrolleri hissesi üzerine muhtemel durumlarda avanslar yapılabilmesi kabul edilmiştir. Daha sonra yapılan 18.7.1938 Antlaşması ile bu hüküm her iki tarafın mutabakatıyla kaldırılmıştır (Yeniay, 1964:212).
7. İsmail Soysal ile yaptığım görüşmede bu konuda net bir yanıt alamadım. Makalesinde yazdıkları tahminden öteye geçmiyor. Siyasi tarihçilere göre konunun farklı yönünü vurgulasa da, arşivlere girebilmiş tek kişi olarak, ödemenin 500.000 sterlin olup olmadığı, bunun nasıl ödendiği konusunda, herhangi net bir bilgi almak mümkün olmadı.
8. Türkiye'nin ivedi kaynak gereksinimi altında kıvrandığı, dünya krizinin tüm şiddetiyle yaşandığı, devlet bütçesinin açık verdiği bu yıldaki 3.1 milyon liralık tahsilat çok önemlidir.
9. 29 Mart 1946 yılında Türkiye-Irak Dostluk Antlaşması imzalanmıştır.

10. 1952 Yılı Bütçe Kanunu Tasarısı ve Bütçe Komisyonu Raporu, Hükümetin Gelir Bütçesi Gerekçesi, *TBMM Zabıt Ceridesi*, c. 13, 1952, s. 299.
11. 1953 Yılı Bütçe Kanunu Layihası ve Bütçe Komisyonu Raporu, *TBMM Zabıt Ceridesi*, c. 20, s. 297.
12. 1954 Yılı Bütçe Kanunu Tasarısı ve Bütçe Komisyonu Raporu, *TBMM Zabıt Ceridesi*, c. 28, s. 343.

KAYNAKLAR:

Akşin, Aptülahat (1959). *Türkiye'nin 1945'den Sonra Dış Politika Gelişmeleri, Ortadoğu Meseleleri*, İstanbul.

Gönlübol, Mehmet ve Cem Sar ve diğerleri (1993). *Olaylarla Türk Dış Politikası*, Sekizinci baskı, Ankara: Siyasal Kitabevi.

Hurewitz, J.C. (1956). *Diplomacy in the Near and Middle East*, Princeton: D. Van Nostrand Co., Inc.

Kürkçüoğlu, Ömer (1978). *Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926)*, Ankara: Siyasal Bilgiler Fakültesi.

Öke, Mim Kemal (1991). *A Chronology of the Mosul Question (1918-1926)*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Öke, Mim Kemal (1992). *Musul ve Kürdistan Sorunu*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Sander, Oral (1989). *Siyasi Tarih*, c. II, Ankara: İmge.

Sipahioğlu, Uğur (1995). *The Mosul Question and Anglo-Turkish Relations, 1922-1926*. Phd Thesis, University of Cambridge.

İsmail Orhangazi (Soysal) (1960), *Hürriyet*, 18 Aralık.

Soysal, İsmail (1991). "Seventy Years of Turkish-Arab Relation and An Analysis of Turkish-Iraq Relations (1920-1990)", *Studies on Turkish-Arab Relations*, Annual 6, 1991, TAİV.

İsmail Soysal ile 26 Ağustos 1996'da yapılan sözlü görüşme.

Yeniay, İsmail Hakkı (1964). *Yeni Osmanlı Borçları Tarihi*, İstanbul:İktisat Fakültesi Yayınları.

Cumhuriyet, 1-31 Ağustos 1931.

Genel Bütçe Kanunları (1992). Cilt 1 (1924-1970), Ankara: Maliye ve Gümrük Bakanlığı, Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü

Kesin Hesap Kanunları 1931-1963, *Düstur*, 1931-1963)

Türkiye, İngiltere ve Irak Hükümetleri Beyninde Ankara'da 5 Haziran 1926 Tarihinde Münakit Hudut ve Münasebatı Hasenei Hemcivari Muahedenamesi, *Düstur*, c. 7, Üçüncü Tertip.

Bütçe Kanunu Tasarıları ve Bütçe Komisyonu Raporları (1952, 1953, 1954, 1955, 1956), *TBMM Zabıt Ceridesi*, c. 13, 20, 28.

V E S İ K A L I K

DONANMA CEMİYETİ'NİN KAPİTÜLASYONLARIN KALDIRILMASIYLA İLGİLİ BİLDİRİSİ [1914]

Osmanlı
Donanma Cemiyeti

Kapitülasyon Belası Kalktı

Hak bizimledir: Allah'a hamd edelim. Ruh-i Muhammedi, İslamın bugünkü saadetinden münşerihtir [ferahlamıştır]. Ravza-i mutaharrasına [Peygamberin mezarına] binlerce salat ü selam. Hükümet-i hazırayı selamlayalım: Asırların sürüklediği en büyük musibete hatime çekti [son verdi]. Yüzlerce teşekkür ve ihtiram...

Vatandaşlar!

Yeni hayat başlıyor. Millet ve devlet şimdi istiklal buluyor. Tarih yeni sahifelerini açtı. Birbirimizi tebrik edelim. Birbirimizi sevelim. Ve hükümete diyelim ki:

İşte birbirini seven, el ele veren, kardeş arasında ihtilaf olmadığını birbirini severek, el ele yapışarak, vatan için güle, güle ölmeye hazırlanarak ispat eden bir millet, yürü, yürü! Millet seninle beraberdir.

Müslümanlar!

Yeni hayat, yeni iş ister. Dün o belanın bizim kusurumuz olduğunu söyleyenler, yarın yeni Türkiye'yi yeni hayatta görmelidirler.

Yeni hayat ise, manen, maddeten kuvvetli olmakla kaimdir.

Vatandaşlar!

Kapitülasyon belasının ilgasından sevindiğiniz kadar menfaatleri ellerinden gidenlerin yarın varlığımıza hücum için kımıldanacaklarını da unutmayın. Şevk ile cenge, fedakârlıkla ianeye koşun.

Donanma Cemiyeti

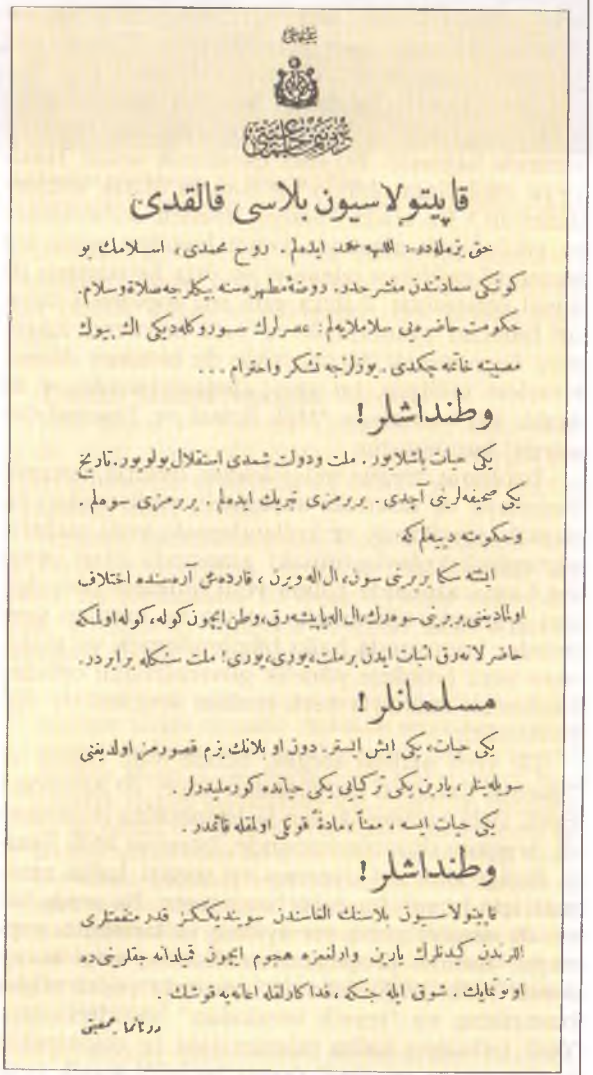

قاپیتولاسیون بلاسی قالقدی

حق بزملدر. الله حمد ایدهلم. روح محمدی، اسلامك بو
کونکی سعادتندن مشرحدر. دوحهٔ مطهرهسنه بیکلرجه صلاة وسلام.
حکومت حاضرهیی سلاملایهلم: عصرلرك سوروکلهدیکی الیوك
مصیبته خاتمه چکدی. یوزلرجه تشکر واحترام...

وطنداشلر!

یکی حیات باشلایور. ملت ودولت شمدی استقلال بولیور. تاریخ
یکی صحیفهلرینی آچدی. یورمزی تبریك ایدهلم. یورمزی سوملم.
وحکومته دیهلم که

ایشته سکا یورینی سوین، الله ویرن، قارداشنی آرمسنده اختلاف
اولمادیغنی یورینی سوه رك، الله الیایشه رق، وطن ایچون کوله، کوله اولمکه
حاضر لاته رق اثبات ایدن یرملت، یوری، یوری! ملت سنکله برابردر.

مسلمانلر!

یکی حیات، یکی ایش ایستر. دون او بلانك یزم قصورینی اولدیغنی
سویلهیلر، یارین یکی ترکیبی یکی حیاتده کورملیدرلر.
یکی حیات ایسه، معناً، مادةً قوی اولمله قائمدر.

وطنداشلر!

قاپیتولاسیون بلاسنك التاسندن سویندیکمز قدر متضرری
الریندن کیدنلرك یارین وارلنمزه هجوم ایچون قیادهاته جقلرینی ده
اونوتمایك. شوق ایله جنکه، فداکارلقله اعانه یه قوشك.

(Mehmet Ö. Alkan arşivi)

MİLLİ İKTİSAT POLİTİKASINA BİR KATKI: 1930'LARDA YERLİ ÜRÜN SERGİLERİ

DR. DOĞAN DUMAN*

1929-30 dünya ekonomi krizi öncelikle sanayileşmiş kapitalist ülkeleri etkisine alıp sarsarken, bu dönemde henüz dünya ekonomisi ile bütünleşememiş olmasına rağmen Türkiye ekonomisini de olumsuz etkilemiştir. Krizin Türkiye'yi birçok yönden olumsuz bir şekilde etkilediği doğrudur. Fakat kriz tarımsal üretimi satın alma gücü bakımından daha az kazançlı hale getirdikçe, sanayileşmenin gereğini ve cazibesini de o ölçüde artırmıştır. Bunun sonucunda dönemin hükümeti sanayileşmeyi hızlandırmaya yönelik bir iktisat politikası izlemek zorunda kalmıştır. Bu olay ekonomik krizin Türkiye'ye etkilerinin olumlu bir sonucu olarak nitelendirilebilir.[1] Bu arada Türkiye, krizden olabildiğince az etkilenmek amacıyla kendi kendine yeten bir ekonomi politikası izlemeyi ve dışa kapanmayı da ihmal etmemiştir. Bunun yanı sıra toplumda tasarruf bilincini uyandırmak ve yerli ürünlerin tüketimini özendirmek düşüncesiyle de birtakım düzenlemelere gidilmiş, bu amaç doğrultusunda ise 14 Aralık 1929 tarihinde "Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti" kurulmuştur.

Toplumu "israfla mücadeleye, hesaplı, tutumlu yaşamaya ve tasarrufa alıştırmak; yerli malları tanıtmak, sevdirmek ve kullandırmak; yerli malların sürümünü kolaylaştırmak" amacında olan cemiyet,[2] aynı zamanda halkın yerli ürünlere olan ilgisini artırmak, ülkemizde yetişen ve üretilen yerli ürünler konusunda halkı bilgilendirmek ve toplumun yerli ürünlere yönelik güvensizliğini ortadan kaldırmak amacıyla yerli malları sergileri de düzenlemiştir.

İlk yerli malları sergisi, henüz Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti kurulmadan önce, 20 Ağustos-5 Eylül 1929 tarihleri arasında İstanbul'da düzenlendi. Serginin düzenlenmesinde, İstanbul Milli Sanayi Birliği aktif rol oynamış ve sergiyi halka tanıtmak için büyük bir çaba harcamıştır. Bu arada basın da sergiye geniş yer ayırmış ve tanıtımını yapmıştır. Basının propagandası dışında, sergi konusunda halkı bilgilendirmek amacıyla çeşitli afişler bastırılmış ve "teşvik vesikaları" hazırlanmıştır. Yerli ürünlerin halka tanıtılmasına ve tüketiminin sağlanmasına ne denli önem verildiği teşvik vesikalarında görülmektedir. Adeta bir "emirname" niteliği taşıyan teşvik vesikalarında şunlardan söz edilmektedir.

> 1- Serginin ziyareti için Fırka Teşkilatından (C.H.F.) istifade edilecektir.
>
> A- Ocaklar vasıtasile mahalle heyeti ihtiyariyeleri, bekçiler vasıtasile her evi sergiden haberdar edecek ve ziyarete teşvik edecektir.
>
> B- Fırka tebligatı olarak devairi resmiye memurinin ziyareti temin edilecek.
>
> 2- Sergiyi ziyaret edenler sergide teşhir edilen emvali %20 noksanile fabrikalardan alabilecektir. Bunun için sergide mevcut kartlardan ziyaret günü alınması lazımdır.
>
> 3- İlan: İlan varakası teşhir edilecek eşyanın cins ve evsafı hakkında malümat verilecek ve bunlar fırka teşkilatı ve matbuat vasıtasile halka iblağ edilecek.
>
> 4- Sergi tertibatı ve müteferriatına sergi mütehassısı daniş memur edilmiştir.
>
> 5- Mahallat heyeti ihtiyarilerinin sergiyi ziyareti mecburidir.
>
> 6- Mekteplilerin ziyaretinin maarif idaresinden temini.[3]

20 Ağustos 1929'da Galatasaray Lisesi binasında açılan sergiye 200'ü aşkın firma katıldı. Yapılan propagandanın da etkisiyle serginin açılışında büyük bir kalabalık hazır bulundu.

Birinci Yerli Mallar Sergisi halk tarafından ilgi ile karşılanınca bir sonraki yıl tekrarlanmasına karar verildi. Yerli ürünleri halka daha iyi tanıtabilmek ve pazar paylarını artırabilmek amacıyla bu sergiler 1938 yılına kadar her yıl aralıksız biçimde devam etti.

Birinci sergiden yedinci sergiye kadar katılımın çok yoğun olduğu görülmektedir. Bunun en önemli nedeni ise, bu yıllar arasında fabrika sayısının fazla olmasıdır. Çünkü bu dönemde Teşviki Sanayi Kanunu yürürlükteydi ve bu kanunla fabrikalara önemli muafiyetler tanınıyordu. Fakat muafiyetler sınırlandırılınca fabrikaların sayılarında kendiliğinden bir azalma başladı. Himayeler, teşvikler sonucu ortaya çıkan fabrikalar, bu durum sona erince piyasadaki rekabet ortamında doğal olarak tasfiyeye uğradılar. Buna bağlı olarak sergiye katılan firmaların sayıları da azaldı.[4]

Birinci Yerli Mallar Sergisi, sergi tekniği açısından çok geri olmasına rağmen, Türk sanayi ürünle-

* Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi

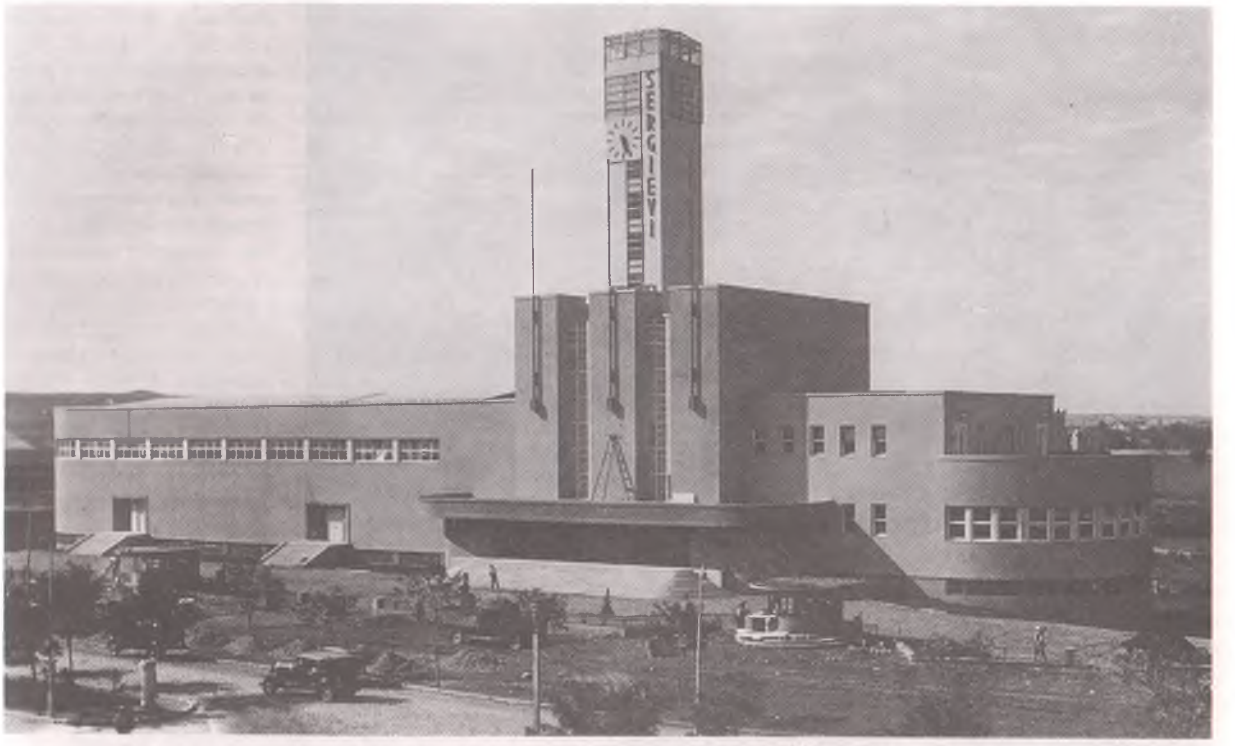

Ankara'daki Sergievi'nin ilk günlerinde cepheden görünüşü, 11 Kasım 1934.

rini topluma tanıttığı ve yerli malı kavramı konusunda halkı bilinçlendirdiği için önemli bir işlev üstlenmiştir.[5] Birinci sergide görülen eksiklikler zamanla giderilmiş ve her geçen yıl sergiler daha da iyileştirilmiştir. Özellikle dokuzuncu ve onuncu yerli mallar sergisi Türkiye'de sergi tekniği açısından gerçek anlamda düzenlenen ilk sergiler olmuştur. Sergiye katılan firma sayısı sınırlı olmakla birlikte dokuzuncu serginin ifade ettiği anlam çok büyüktü. Çünkü bu sergide dekorasyon işlerine büyük önem verilmiştir. Yine sergiye katılan fabrikaların, bir yılda yaptıkları üretim ile geçmişte yaptıkları üretimle karşılaştırmalı bir şekilde resim ve grafiklerle anlatılmıştır.[6]

1938 yılında düzenlenen Onuncu Yerli Mallar Sergisi son sergi olmuştur. Bu tarihten sonra "Yerli Mallar Sergisi" adı altında bir daha sergi açılmamıştır. Bunun en önemli nedeni ise, artık bu tür sergilere gerek duyulmamasıdır. İlk yıllarda yerli malları sergilerinin açılması gerekliydi, çünkü yerli ürünler piyasadaki mallar arasında bir istisna oluşturuyordu ve toplumun yerli ürünlerin kalitesi konusunda büyük endişeleri vardı. Oysa yıllar geçtikçe bu durum önemli ölçüde değişti. Yerli ürünler, piyasaya çok büyük oranda egemen oldu ve topluma yerli ürünlerin birçok açıdan yabancı ürünleri aratmadığı düşüncesi başarıyla empoze edildi. Dolayısıyla, bir daha bu sergilerin düzenlenmesine gerek olmadığı kararına varıldı.[7]

Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti yerli malları sergileri dışında, önem taşıyan birkaç sergi daha düzenlemiştir. Bu sergiler de Türk sanayiindeki gelişmeleri göstermek, yerli ürünlerin tanıtımını yapmak ve halkı yerli ürünlere yöneltmek açısından büyük önem taşımaktadır. Bu sergiler şunlardı:

1. Milli Sanayi Numune Sergisi

Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti'nin düzenlediği ilk sergi olan Milli Sanayi Numune Sergisi'nin düzenlenmesine cemiyetin 21 Ocak 1930'da yaptığı toplantıda karar verildi.[8]

Serginin düzenlenmesine karar verildikten sonra, bu iş ile uğraşmak üzere bir "faal komite" kuruldu. İlk toplantısını 30 Ocak 1930'da yapan komite, görüşmeler sonunda serginin nasıl düzenleneceğine ilişkin şu kararlara vardı:

> Sergi Türk sanayiini en iyi temsil edebilecek bir numune sergisi olacaktır. Numune sergisinin eşyasını cemiyet toplayacak ve kendi vesaitile Ankara'ya getirecektir. Masnuat cins üzerine tasnif olunacaktır. Satış yapmak isteyen müesseseler için masrafları kendilerine ait olmak üzere ayrıca pavyonlar tahsis olunacak, sergiye iştirak eden zevat ve eşya için tenzilatlı tarifenin tatbiki zımnında teşebbüs olunacaktır. Sergiye iştirak için numunelerin Nisanın birine ve satış için mal gönderilip gönderilmeyeceği hakkında Martın onbeşine kadar ihbar ve gönderilecek mallarına nihayet Nisanın onuna kadar Ankara'da bulundurulması meşruttur.[9]

Faal komite çalışmalarını sürdürürken, İstanbul, İzmir gibi büyük şehirlerdeki Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti şubeleri de şehirlerindeki sanayicileri bu sergiye katılmalarını sağlamaya çalışmıştır. Ör-

Atatürk 1935'teki Ankara sergisinde.

rindendir. Sergiler bu gayelerin tahakkuku için müracaat olunacak vasıtalardan biri ve en mühimidir... Cemiyetimiz sergi işleri ile, alakadar olarak müstahsillerin sergilere iştirake alıştırmaya, onları ecnebi piyasalardaki rekabet şartlarıyle tanıştırmaya ve sergilerin faydalarını öğretmeye çalışacaktır.

Başka memleketlerde sergi işleriyle uğraşan muazzam teşkilat vardır. Bizim şimdilik böyle bir teşkilatımız yok. Fakat bu işin lüzumuna ve memleket iktisadiyatının inkişafı için faydalı olduğuna kuvvetli bir imanımız var. İşte bu sergiyi, böyle bir iman doğurdu.[11]

neğin İzmir Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti şubesi bu amaç doğrultusunda sanayicilere şöyle bir mektup göndermiştir:

> Malumu alileridir ki, Türkiye'nin iktisadi aleminde yepyeni bir hava esiyor. Milli mallarımıza karşı günden güne artan rağbet şuurlu ve geniş bir halk hareketi mahiyet ve ehemmiyetini almıştır. Bu tarihi dönüm noktasında sanayi erbabına da düşen bir kaç vazifeler vardır; bunun başlıcası halka kendilerini tanıtmak ve halkın bu rağbetine gittikçe artan bir liyakat kazanmaktır.
>
> Bu suretle bütün vekaletlerin resmi ve gayri resmi müesseselerin mihrakı olan devlet merkezimiz Ankara'da Türk Ocaklarının kurultayında gelecek murahhasların içtimaına tesadüf eden 20 Nisan 930 tarihinde Türkocakları umum merkez binasında bir (Milli Sanayi Numune Sergisi) açılacak ve 15 gün devam edecektir.
>
> Türkiye'nin en mühim sanayi merkezi olan şehrimiz sanayi erbabının bu milli sergiye bizzat iştirakini veya numune göndermeleri iktisadiyatımızın inkişafı için lazımdır.[10]

Hazırlıklar tamamlandıktan sonra sergi, Birinci Sanayi Kongresi'nden üç gün önce, 20 Nisan 1930'da Başbakan İsmet Paşa'nın da katıldığı bir törenle açıldı. Serginin açılışında Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Umumi Sekreteri Rahmi (Köken) Bey, yaptığı konuşma ile serginin açılış gerekçesini şu şekilde açıklar:

> ... Sergi mefhumu, artık banka, borsa gibi modern iktisadiyatın ayrılmaz bir parçası olmuştur. Nasıl ki, bankalar, diğer bir çok rolleri arasında halkın parayı küpler içinde toprak altında saklamak itiyadile mücadele etmek ve parayı işletmenin faydalarını öğretmek vazifesini de ifa ederlerse, sergiler de müstahsillere mallarını fabrika, dükkan ve ambardan dışarı çıkararak müstehlikin ve alıcının gözleri önüne koymanın usullerini ve karlarını öğretir. Halka, yerli mallarını tanıtmak, yerli mallarımızın sürümünü arttırmak, evsafını yükseltmek cemiyetimizin en önde gelen vazifele-

20 Nisan 1930'da açılan Milli Sanayi Numune Sergisi, Türk sanayiinin o dönemdeki üretim gücünü ve tüketiciye sunabildiği üretim çeşidini ve kalitesini göstermesi açısından önem taşımaktadır. Sergi on beş gün süre ile açık kalmıştır.

2. Ziraat Teknik Sergisi

Bu sergi, 5 Ocak 1931 tarihinde düzenlenen Ziraat Kongresi çerçevesinde açılmıştır. Sergi için hazırlıklar, 1930 Ekiminden itibaren başlamış, serginin mükemmelliği için gerekli her türlü çaba harcanmıştır.

Sergide, çeşitli ziraat aletleri, makineleri, zararlı böceklerle ve bitki hastalıkları ile mücadele araçları, suni gübreler ve ziraat tekniği ile ilgili diğer araçlar sergilenecekti.

Sergiye katılmak isteyen firmaların, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti'nin Ankara'daki merkezine başvurmaları gerekiyordu. Cemiyet, kendisine yapılan başvuruları kabul ederek her firmaya bir yer ayırmıştı. Fakat her firma pavyonunu kendisi hazırlayacaktı. Demiryolları ise sergiye katılacak olan firmaların ürünlerini indirimli olarak taşıyacaktı.[12]

Yerli firmaların sergiye olan ilgisi yanında, birçok yabancı firma da bu sergiye katılabilmek için başvuruda bulunmuştur.[13] Yabancı firmaların bu ilgisi şüphesiz ki Türkiye'nin bir tarım toplumu olmasından kaynaklanıyordu.

Sergi, Ziraat Kongresi ile birlikte 5 Ocak 1931'de başbakan, meclis başkanı ve milletvekillerinin de katıldığı bir törenle açıldı. Mustafa Kemal de 8 Ocakta sergiyi ziyaret ederek ilgililerden bilgi aldı.[14]

Ziraat Teknik Sergisi, Ziraat Kongresi'nin çalışmalarını tamamladığı 20 Ocak 1931'e kadar açık kalmıştır.

3. İkinci Milli Sanayi Sergisi

Birinci Milli Sanayi Numune Sergisi'nin gördüğü

"Tasarruf ve Yerli Mallar Haftası" dolayısıyla İTÜ Talebe Birliği tarafından, Beyazıt Meydanı'nda düzenlenen miting, 1933.

ilgi, ikinci bir serginin düzenlenmesine ortam hazırladı. Sergi için çalışmalar şubat ayında başladı. Birçok firma sergiye katılmak için Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti'nin genel merkezine başvurdu.[15] Sergiye yerli mal üreten bütün fabrikalar ve kuruluşlar katılabilecekti. Sergiye katılanlardan pavyonlar için hiçbir ücret alınmayacağı gibi, geçen sergide olduğu gibi nakliye ücretlerinde de indirim uygulanacaktı.[16]

Sergi, 10 Nisan 1931'de Adliye Vekili Yusuf Kemal Bey tarafından açıldı. Açılış töreninde Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Genel Sekreteri Rahmi Bey yaptığı konuşmada cemiyetin amaçlarını gerçekleştirmedeki başarısını överek anlattı. Konuşma, o dönemde izlenen ekonomi politikası konusunda bilgi vermesi açısından önem taşımaktadır. Rahmi Bey milli iktisat politikasının başarısını şu sözleriyle anlattı:

> ... İdeallerimize her gün biraz daha yakınlaşıyoruz. Yerli malının zaferi günden güne kat'ileşiyor. Yerli malı kullanmanın bir milli borç olduğu gittikçe dimağlarımıza, ruhlarımıza yerleşiyor. Yerli malından istihfafla bahsedenlerin bile yavaş yavaş hak yoluna girdiklerini ibretle ve meserretle müşahade ediyoruz. Cemiyetimizin devamlı ve tesirli telkinleri sayesinde yerli malı şimdiye kadar hep ecnebi malları ile beslenen bir çok kasabalarımızı da fethetmeğe başlamıştır. Müstehlik halk yerli malına karşı gittikçe artan bir rağbet göstermekle milli bünyemizin ana direklerinden biri olan paramızın da gittikçe istikrar kazanmasına yardım etmiş oluyor.
>
> Bu itibarla diyebiliriz ki, yerli malının zaferi aynı zamanda milli zekamızın ve milli şuurumuzun zaferidir.
>
> İktisadi kuvvetimizin başlıca şartlarından biri de milli sanayiimizdir. Milli sanayiimizin inkişafı nisbetinde sadece bir ham madde memleketi olmaktan uzaklaşıyoruz.[17]

İkinci Milli Sanayi Sergisi'nin, birinci sergi ile kıyaslandığında, katılan firma sayısı bakımından daha kalabalık olduğu görülmektedir. İlk sergiye 40 firma katılırken, ikinci sergiye %75'lik bir artışla, 70 firma katılmıştır. Bu artış bir taraftan sanayicilerin sergiye olan ilgisini gösterirken, diğer taraftan da ülkede yeni sanayi dallarının kurulduğunun göstergesidir. Nitekim ilk sergide temsil edilmeyen yeni sanayi dallarının bu sergiye katıldıkları görülmektedir.[18]

Sergilenen ürünlerin ucuz ve kaliteli olması nedeniyle halk sergiye büyük ilgi göstermiş, yoğun ürün talebi üzerine birçok firma yeniden mal getirmek zorunda kalmıştır.[19] 10 Nisanda açılan sergi, 26 Nisana kadar açık kalmıştır.

4. On Yıl İktisat Sergisi

Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti'nin düzenlediği sergilerden biri de Cumhuriyet'in onuncu yıl kutlamaları nedeniyle açılan "On Yıl İktisat Sergisi"dir. 31 Ekim 1933'te Ankara Ticaret Odası'nda açılan sergide, Cumhuriyet'in kuruluşundan, 1933'e kadar geçen süre içinde ülkede meydana gelen ekonomik gelişmeler ana hatları ile verilmeye çalışılmıştır.

Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, On Yıl İktisat Sergisi ile ülkedeki sergicilik sistemine ve sergi hareketine bir yenilik getirmek amacıyla düzenlenmiştir. Bu sergi, ne bir numune sergisiydi, ne de bütün yerli ürünleri ayrıntılarıyla içinde barındıran bir koleksiyondu. Sergide yalnızca Türkiye'nin ekonomi alanında nerelerde ve nasıl geliştiği canlandırılmış, bu gelişme istatistik ve rakamlara dayanılarak ortaya konmuştur.

Sergi üç ayrı bölümden oluşmuştu. Bunlar, "Türkiye'de Hayvan Yetiştirme Salonu", "Türkiye'de Umumi Ziraat Salonu", "Sanayileşen Türkiye Salonu" idi.

Sergiyi ziyaret edenlere yardımcı olabilmek amacıyla bir kitapçık hazırlanmış ve bu kitapçıkta sergi salonunun bir krokisi çizilerek, serginin nasıl gezileceği konusunda bilgi verilmiştir.[20]

5. Ankara Sanayi Sergisi

Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti 1934 yılına kadar düzenlediği sergileri kendisine ait bir binada değil de, çeşitli kurumlardan sağladığı salonlarda düzenlemişti. Cemiyet bu sorunu çözmek amacıyla Ankara'da bir sergievi inşa ettirmeye karar verdi. Bina, 1934 yılı ekim ayı içerisinde tamamlandı ve ilk sergi 29 Ekim günü, "1934 Ankara Sanayi Sergisi" adı ile açıldı.

Serginin açılışı, Başbakan İsmet Paşa, bakanlar, milletvekilleri, Ankara'daki birçok elçi, Balkan Antantı Daimi Konseyi üyeleri, yerli ve yabancı basın temsilcilerinin de hazır bulunduğu bir törenle gerçekleştirildi.[21]

Başbakan tarafından açılan sergi büyük bir ilgi gördü. Sergideki, "Lozan'dan Önce ve Lozan'dan Sonra İktisadi Türkiye" konulu salon en çok ilgiyi toplayan bölümdü. Bu salonda, son yüzyıldaki Türk ekonomisinin geçirdiği aşamalar istatistikler ve formüllerle gösterilmekte; Lozan Antlaşması'ndan önceki ekonomik durum ile Lozan'dan sonraki bağımsız Türkiye'nin kalkınmışlığı karşılaştırılmaktaydı.[22] Bu salon, Osmanlı Devleti ile Türkiye Cumhuriyeti'nin ekonomik yapılarının karşılaştırıldığı bir yerdi. Bu iki dönem grafik, resim ve rakamlarla karşılaştırılarak incelenmiştir. Bu yöntemle ekonomi bilgisinden yoksun vatandaşlara da Cumhuriyet dönemindeki kalkınmanın büyüklüğü anlatılmaya çalışılıyordu.[23] Halk tarafından ilgi ile karşılanan sergi on beş gün açık kalmıştır.

Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, yurt içerisinde yerli ürünlerin toplum tarafından benimsenmesini ve bunların pazar paylarının artırılmasını sağlamaya çalışırken, aynı çabayı yurtdışında da göstermiştir. Bu dönemde yerli ürünleri yabancı ülkelere tanıtabilmenin en geçerli yolu, yurtdışında düzenlenen sergilere katılmaktı.

Bu sergilerden biri de, her yıl Budapeşte'de açılan uluslararası sergi idi. Macaristan'ın Ankara'da 5 Ocak 1931'de açılan Ziraat Teknik Sergisi'ne katılmasına karşılık, Cumhuriyet hükümeti de bu sergiye katılmaya karar vermiş ve bu işle Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti'ni görevlendirmiştir.

Cemiyet, birçok ülkenin katılacağı ve 18 Mayıs 1931'de açılacak olan bu sergide Türk pavyonunu mükemmel bir şekilde hazırlamak için bütün önlemleri almış ve bu konuda hazırladığı programı ilgili üreticilere, tüccarlara ve kuruluşlara göndermiştir. Buna göre, sergiye katılacak üretici ve tüccarlar yalnızca kişisel yol ve barınma masraflarını karşılayacaklardı. Gerek cemiyet aracılığı ile ve gerekse doğrudan doğruya gönderilecek ürünler, 1 Nisanda İstanbul'da bulundurulacaktı.[24]

İzmirli tüccarlar da, Ticaret Odası'nda yaptıkları toplantı sonucu, bu sergiye katılmaya karar verdiler. Sergiye İzmir tüccarları lokum, şekerleme, tahin helvası üreticileri ile incir, üzüm, deri ve bağırsak ihracat tüccarları; palamut, valeks meyan kökü sergilemek üzere ise sanayi ve palamutçular şirketleri katılacaktı.[25]

Ağırlıklı biçimde 1930-1940 döneminde yurtiçi ve -sınırlı olmakla beraber- yurtdışında düzenlenen ve bu dönemde özellikle büyük şehirlerde hemen her yıl organize edilen bu sergiler aracılığı ile toplumun öncelikle yerli ürünleri tanıması ve bu ürünlere yönelmesi sağlanırken, yerli ürünlerin pazar payları da genişletilmiş ve sürümü yaygınlaştırılmıştır. Böylelikle de milli iktisat politikasının başarıya ulaşması çabasına katkıda bulunulmuştur. ■

1. Yahya Sezai Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Ankara: Yurt Yayınları, 1982, s. 217.
2. *Hakimiyet-i Milliye*, 17 Aralık 1929. Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti konusunda geniş bilgi için bkz. Doğan Duman, *Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti*, (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), DEÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir, 1990.
3. "Yerli Malı (10.cu Yerli Mallar Sergisi Münasabetile)", *İstanbul Milli Sanayi Birliği*, İstanbul, 1938, s. 23-24.
4. *age*, s. 28.
5. *age*, s. 22-23.
6. *age*, s. 27.
7. *age*, s. 5.
8. *Hizmet*, 22 Ocak 1930.
9. *Hizmet*, 31 Ocak 1930.
10. *Hizmet*, 19 Şubat 1930.
11. A. Süreyya İloğlu, *Türkiye Ekonomi Kurumu'nun Kuruluşu ve 1929-1973 Yıllarındaki Çalışmalarına Toplu Bir Bakış*, Ankara: Türkiye Ekonomi Kurumu Yayını, 1974, s. 23-24.
12. *Cumhuriyet*, 12 Ekim 1930.
13. *Hizmet*, 3 Ekim 1930.
14. *Milliyet*, 9 Ocak 1931.
15. *Milliyet*, 15 Şubat 1931.
16. *Milliyet*, 30 Ocak 1931.
17. Bilsay Kuruç, *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası (1929-1932)*, Ankara: AÜ SBF Yayınları, 1988, s. 133.
18. *Milliyet*, 10 Nisan 1931.
19. *Milliyet*, 15 Nisan 1931.
20. *On Yıl İktisat Sergisi Kılavuzu*, Ankara: Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Yayını, 1933, s. 4-7.
21. *Hakimiyet-i Milliye*, 31 Ekim 1934.
22. *İzmir Postası*, 1 Kasım 1934.
23. İloğlu, *age*, s. 60.
24. *Milliyet*, 8 Mart 1931.
25. *Milliyet*, 23 Mart 1931.

AKLÎ OSMANLICILIK (OTTOMANISME RATIONNEL): 1917 TARİHLİ FRANSIZCA BİR OKUMA KİTAPÇIĞI

EDHEM ELDEM

Bu kısa makalede 1917'de basılmış ve ilkokul çağında Fransızca öğretimi için kullanıldığı anlaşılan seksen sayfalık bir kitapçıktan bahsedeceğiz.[1] Kitabın yazarı Orhan Salahaddin hakkında ise bilgimiz son derecede sınırlıdır. Kitapta belirttiği kadarıyla, İstanbul Darülfünunu eski muallimlerinden olduğu anlaşılmaktadır. Buna ilaveten, yabancı dil eğitimi konusunda ihtisaslaşmış olduğu, yayımlamış olduğu diğer kitaplardan anlaşılmaktadır.[2] Posta adresi olarak vermiş olduğu PTT Nezareti'ndeki (Sirkeci Postanesi) 58 "numero"lu kutunun veya İstanbul 1535 "numero"lu telefonun ise maalesef bize pek fazla faydası dokunmuyor.

Kitabı basan matbaa, dönemin önemli matbaalarından H. Matteossian müessesesidir.[3] Kapakta çerçeve içinde basılmış bir ibarede, söz konusu kitabın "Maarif Nezareti tarafından Devlet mektepleri için kabul edilmiş" olduğunu belirtilmektedir. Bu ifadedeki kabul (*adopté*) sözcüğünün ne derecede bağlayıcı olduğu ve kitabın okullarda okutulup okutulmadığı biraz şüphe götürmektedir. Yazarın reklam mahiyetindeki "İhtar"ı bu kabulün bir formalite olduğunu ve gerçek pazarlama işinin müellife düştüğünü düşündürmektedir.[4]

Bu kitapçığı burada ele alışımızdaki maksat, eserin asıl amacı olan Fransızca eğitiminin nasıl ele alındığını incelemek değildir.[5] Kısa okuma parçalarından oluşan bu kitabın bizim için ilginç yanı, dönemin zihniyet ve ideolojisini yansıtıyor olması ve dolayısıyla birçok bakımdan Fransızca eğitiminin altında gizlenme ihtiyacı duymayan bir "yurttaşlık bilgisi"nin yatıyor olmasıdır. Aslında bu yurttaşlık bilgisi, türünde rastlanacak derecede net bir şekilde ortaya çıkmamakta, "hayat bilgisi" ve "ahlak bilgisi" ile karışık bir şekilde verilmektedir. Bu anlamda, daha önce örnekleri tanıtılmış olan çocuk yurttaşlık kitaplarından net bir şekilde ayrılmaktadır.[6]

Elimizdeki bu kitapçığın ilginçliği daha başlığından ortaya çıkmaktadır. *Ottomanisme rationnel* yani "Aklî Osmanlıcılık" gibi bir üst başlığın *Lectures inédites* ("yayımlanmamış okumalar") gibi daha gerçekçi ve somut bir alt başlıkla nasıl bağdaşabileceği insanı hakikaten hayrete düşürebiliyor. Başlık aslında yazarın "art" niyetini ifşa ediyor: Çocuklara Fransızca okuturken, aslında dönemin başlıca şiarlarından rasyonalizmi Osmanlı milliyetçiliğiyle mezcederek verecektir. Önsözde bu niyet iyice açığa çıkmaktadır:

> Tarafımızdan "Aklî Osmanlıcılık" başlığı altında yayımlanan okumalar derlemesine geçen sene Maarif Nezareti'nce lütfen gösterilen hüsnü kabul bizi okullarımızın hazırlık sınıflarına yönelik iki yeni eser hazırlamaya cesaretlendirmiştir.
>
> Sözünü ettiğimiz derleme, çocukları eğitirken eğlendirmek için özel olarak yazılmış okuma parçalarını içermekteydi: *utile dulci*.[7]
>
> Yine aynı özdeyişten ilham alarak, bu yeni çalışmada vatandaşlarımızın zihniyetine mümkün olduğu kadar sadık bir şekilde uymaya, ulusumuzun örf, âdet ve ruhunu çekici olduğu kadar güzel[8] görüntüleriyle göstermeye gayret ettik.
>
> Hayale fazla taviz vermemeyi ve Boileau'nun tavsiye ettiği gerçeğin sınırları içinde kalmayı tercih ettik:
>
> "... Sadece gerçek sevilmeye layıktır."
>
> Şuna inanıyoruz ki genç Osmanlılar, kendilerine aşina bazı mekânları, kişilikleri ve fikirleri tanıyacakları bu okumaları daha fazla dikkat ve zevkle okuyacaklardır. Daha kolay anlayacaklardır; ve bu mütevazı milli psikoloji denemeleri şüphesiz zihin ve kalplerindeki bütün insanların ortak vasıflarının ötesinde kendi ırklarına has vasıflarını kuvvetlendirmeye yardımcı olacaktır. Ülkemizin güç ve şanının gelecekteki mimarları[9] olan çocuklarımız, kendi kendilerini tanımakla işe başlamalı ve şimdiden sevgili Vatanımızın nihai dirilişine iştirak etmek için gerekli olan düşünsel ve ahlaki sermayeyi edinmelidirler.
>
> Gençliğe yönelik eserlerin hazırlanmasına gösterilen itina, ulusların hayatiyetlerini korumak için bulabilmiş oldukları en iyi araçtır; her şeyden asil olan bu amaca en hızlı şekilde ulaşmayı sağladığını sandığımız bu yoldan ayrılmamaya en büyük gayreti sarf ettik.

Meselenin özü işte bu giriş satırlarında okunmaktadır: "vatandaşlarımızın zihniyeti", "ulusumuzun örf, âdet ve ruhu", "genç Osmanlılar", "milli psikoloji", "ırklarının vasıfları", "vatanın nihai dirilişi" gibi sözler, amaçlanan milliyetçi/vatanperver çocuk eğitimini açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu vatanperverlik ise, sadece sistemin yüceltilmesi veya milli değerlerin vurgulanması ile değil, bunların ahlaki ve bilimsel ilkelerle perçinlenmesiyle meydana gelmektedir. Vatan, millet, bilim, ahlak ve terakki üzerine oturtulmuş bir pedagojiyle çocuklar birer yararlı insan olma yolunda şekillendirileceklerdir.

Okumalarda kullanılan format hemen hemen hiç değişmemektedir. Şekil açısından, parçanın ana temasını yansıtan kısa bir başlık, çoğunlukla konuyla ilgili ama son derecede iptidai tekniklerle basılmış vinyet ebadında bir resim, nihayet birkaç satırlık kısa bir metin. İçerik açısından ise gene bazı standart uygulamalar söz konusu: Genellikle hikâye çocukları doğrudan doğruya sahneye koymaya çalışmakta, anlatım çoğu zaman okuyucuya doğrudan hitap şeklini almakta, mümkün olduğu kadar diyaloglara yer verilmekte, detayları tefrik edilemese de resimlere sık sık atıflar yapılmakta, yetişkinler genellikle ahlak dersi vermek ve doğruyu yanlıştan ayırmak için devreye girmekte, okumaların büyük bir kısmı da veciz bir öz veya ahlaki bir mesajla sona ermektedir... Yazarın da özellikle belirttiği gibi, çoğu mekân ve kişiler özellikle Osmanlı kültür ve dünyasından alınmış. Okumaların içinde geçen yeni veya zor kelimeler birer dipnot ile tercüme edilmiş.[10] Okumalardan sonra, çocuğun anladıklarını sınamak için bir dizi soru verilmiş, metinde geçen bazı gramer noktaları ise gözden geçirilmiş. Okumalara ilaveten, Fransız yazarlardan bazı şiirlere yer verilmiş: Okumalarda işlenen temalarla az çok bağlantılı bu şiirlerin yazarları Ségalas,[11] Noël, de Laprade[12] gibi 19. asrın nispeten az tanınmış şairlerinin veya Ronsard,[13] la Fontaine,[14] Florian[15] gibi klasiklerin arasından seçilmiş.

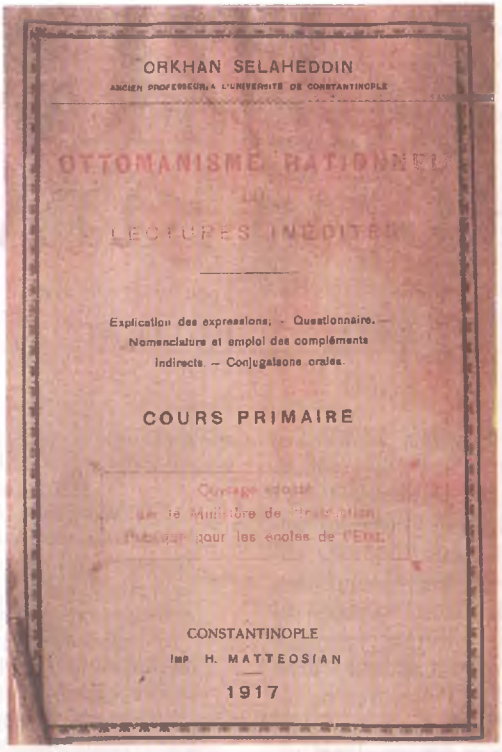
ORKHAN SELAHEDDIN

ANCIEN PROFESSEUR A L'UNIVERSITÉ DE CONSTANTINOPLE

OTTOMANISME RATIONNEL

LECTURES INÉDITES

Explication des expressions. – Questionnaire. – Nomenclature et emploi des compléments indirects. – Conjugaisons orales.

COURS PRIMAIRE

CONSTANTINOPLE

Imp. H. MATTEOSIAN

1917

Zaten tercümesinin tamamını verdiğimiz bu okumaların genel değerlendirmesine burada son verip, belirli temalar üzerinde daha detaylı bir incelemeye geçelim. Kitabın tamamına veya bazı kısımlarına hâkim olan bu temaları incelerken, köşeli parantez içinde okuma parçalarının numaralarını vererek örneklere bağlamaya da çalışacağız. Kitabın içeriğindeki başlıca ve en çarpıcı öğeleri üç ana başlık altında toplayabiliriz.

KİŞİLER VE ROLLER: ÇOCUK, AİLE, CİNSİYET

Okumaların hemen hepsi çocukları ve çocukluğu ön plana çıkarmaktadır. Hikâyelerin yarısından çoğu münferit (ve çoğunlukla isimli) çocuklar üzerine kurulu iken, bazılarında çocuklar kolektif bir şekilde ele alınmakta [1, 2, 22, 25, 27, 30, 31] ve ancak yedisinde çocuk veya çocuklukla herhangi bir ilişkisi bulunmamaktadır [6, 14, 16, 19, 20, 29, 32]. Bu çocuklar ise değişik bağlamlarda ele alınmaktadır. Bunların arasında, fiziki mekân olarak tabiat/kır [4, 9, 11, 12, 15, 17, 30], okul [1, 2, 13, 23, 26, 31], sokak/şehir [5, 16, 19, 24, 31] ve ev [3, 7, 24, 34] en çok rastlananlarıdır. Bu mekânlarla kesişen sosyal ortam olarak da aile baskın bir şekilde ortaya çıkmaktadır [3, 7, 8, 9, 10, 11, 13, 18, 29, 33, 34]. Yazarın kurgusu genellikle çocuklara önemli bir rol yüklemektedir: Çocuklar tashih edilmesi gereken kusurlara sahip [10, 15, 17, 18, 26, 28] veya aksine faziletli yaratıklar [7, 17, 21, 22, 23, 24], mazlumiyet örnekleri [21, 24], merakları sayesinde öğrenme bahanesi [5, 8, 9, 11, 13, 33, 34] veya çocukluğa mahsus masumiyetleriyle duygusal görüntü ve düşüncelere vesile olabiliyorlar [3, 4, 12, 29, 30, 31].

Bu tür kurguların Osmanlı eğitim anlayışına has olmaktan ziyade, dönemin Batı pedagojisine ait olduğu aşikârdır. O kadar ki, bazı hikâyelerdeki kurgu ve temalar, Osmanlı gerçeklerinden tamamen kopuk, Batı kültürel ortamından fırlamış gibi diğer okumaların yanında sırıtmaktadır. Sapsarı saçlı küçük kızla sütlü kahvesine ekmek banan ninesi [3], kısa eteğiyle erkek arkadaşlarıyla oynaşan küçük köylü kızı [4, 12], nehir kenarında balık tutan oğlan [4] veya köylü [12] imajı bunların tipik örnekleridir.[16] Aslında bu sırıtmalar gerçek bir tutarsızlıktan çok, yazarın bir "kozmetik" ihmalinden başka bir şey değildir: Kitapta örnek verilen çocuk rol ve imajlarının hepsi, özellikle Batı modelinden aktarılmış ve dönemin tasarlanan Osmanlı toplumsal projelerine uyarlanmıştır.

Bu modelde ailenin rolü son derecede önemlidir. Aile bir güven ortamı, bir bilgi kaynağı ve bir fazilet/nasihat referansı olarak yer almaktadır. Ailenin yokluğunun trajik boyutları vurgulanırken [24], hayatta çocuklara hem emniyet sağlayan hem de yol gösteren bu kurum devamlı olarak öne çıkmaktadır. Kötü huylu çocuklar kurgunun bir parçası olabilirken, bu tür menfi bir rol ailenin yetişkin fertlerinde, hatta öğretmenler başta olmak üzere [1, 26] hiçbir yetişkinde kullanılmamaktadır.

Okumalarda kullanılan tiplemelerin incelenmesinde ele alınması gereken diğer bir boyut ise, cinsiyet konusudur. Hikâyelerin ancak çok küçük bir kısmında kız çocuklarının ön plana çıktığı görülüyor [4, 12, 24, 26]. Üstelik bu örneklerin üçünde de kız çocukları anonim ve erkek çocuklarla beraber oynamakta [4, 12] veya asıl kahraman olan erkek çocuğa yardım eli uzatmaktadır [24]. Kız çocukları-

nın üstlendikleri roller bile "cinsiyetleriyle bağdaşan" türdendir: Genellikle pasif, hatta fazlasıyla hareketsiz [26] veya duygusal "iyilik meleği" türünden roller [24] onlara ayrılmakta, daha aktif bir hal aldıklarında ise muzip (fettan?) hareketlerle daha "ciddi" uğraşlarla vakit geçiren erkek çocuklarını tahrik etmektedirler [4]. Bu tür durumlarda bir erkeğe karşı iki kişi birleşiyor olmaları [4, 12] ve erkek çocuğa yakıştırılan "küçük erkek" veya "yeneceğini bilenlerin izzet-i nefsi" gibi ifadeler [12] dönemin cinsiyet ayırımı hakkında fikir veren diğer örneklerdir. Aile fertlerine ve diğer yetişkin rollere bakıldığında da aynı şekilde baskın bir erkek varlığı söz konusudur: Kadın öğretmen [26], yaşlı nine [3] ve Kemal'in veya Halim'in annesi[17] [7, 33] haricinde, kadınlar ancak geçerken sözü edilen kişiler olarak gözükmektedirler. Varlığı en çok hissedilen babanın yanında [8, 9, 10, 11, 18, 33, 34] kadınların üstlendikleri roller son derecede marjinal, bazen mantıksız [33] ve genellikle iç mekânlaca sınırlı kalmaktadır.

Bu ayırımcılığın tipik bir Osmanlı deformasyonu olduğunu düşünmek yanlış olacaktır. Aksine, görülen odur ki -kırda oyun sahneleri örneklerinde olduğu gibi [4, 12]- yazar aslında kızları mümkün olduğunca kurgularına entegre etmeye bile çalışmıştır. Dönemin Batı çocuk literatüründe de bu tür cinsiyet ayırımına dayalı stereotipler son derecede yaygındı. Kızlar ve oğlanlar, mekân, oyuncak, davranış vs açısından çok farklı rollere bağlanmakta ve bu tür ayırımlar âdeta teşvik edilmekteydi. Daha sonra da göreceğimiz gibi Batı modernizmini büyük ölçüde benimsemiş olan bu yazarın kaleminden cinsiyet ayırımı olsa olsa mahalli şartların etkisiyle Batıdan biraz daha belirgin ama esas olarak aynı ilkelere dayalı olarak ifade bulmaktaydı.

FELSEFİ VE AHLAKİ BOYUTLAR: HAYAT, FAZİLET, VAZİFELER VE TANRI

Kurgunun başlıca oyuncuları ve rolleri incelendikten sonra, sıra içerik analizinin en geniş kapsamlısına, yani hayat ve dünya görüşü adı altında toplayabileceğimiz mesajlara gelmiştir. Daha önce de belirttiğimiz gibi, kitapçıkta yer alan hikâyelerin hemen hepsinde, okuyucularına bazı manevi değerler ve hayat hakkında bilgiler verilmesi amaçlanmış, hatta okumaların çoğu "fasulyenin nimetleri" türünden vecizelerle daha da çarpıcı hale getirilmeye çalışılmıştır. Burada da bu Osmanlı pedagogunun bir icadından söz etmek mümkün değildir. Erasmus'tan beri Batıda çocuğun ilk eğitiminin büyük bir kısmı, basit birkaç becerinin yanında yüklü ahlaki ve davranışsal modellerle sosyalizasyonu amaçlanmış, bu da "örnek hikâyeler" yoluyla etkili bir endoktrinasyon halini almıştır. Günümüzde ilköğretimin "Ali bana top at" safhasından itibaren hâlâ mevcudiyetini koruyan bu metot Batılılaşma hareketleriyle beraber Osmanlı eğitim sistemine girmiş ve o zamana kadar daha çok dini bilgi ve ezber üzerine dayalı olan sıbyan mektepleri sisteminin yerini almaya başlamıştır.

Bu anlamda Orhan Salahaddin Bey, bu akımın bir takipçisi olarak ilham kaynağını Batıdan almakta ve bu ilkeleri, kişilik ve rol tespitlerinde olduğu gibi, Osmanlı toplumsal gerçeklerine (ve ütopyalarına) mümkün mertebe uyarlamaya çalışmaktadır. Kısaca özetlemek gerekirse, bu amacın özü çocukların "insan-ı kâmil"e dönüşmesini sağlamak, topluma ve insaniyete yararlı birer fert olabilmeleri için beyinlerine ahlaki tohumlar atarak, filizlenmelerini beklemektir. Bu genel ilkelerin daha dar bir çerçeve içinde, politik ve toplumsal kaygılar ve modeller gözetilerek geliştirilenleri ise, bir sonraki bölümde inceleyeceğimiz ideolojik boyutu oluşturmaktadır.

Yazarın beklenebileceği gibi vurgulamaya en çok çalıştığı unsur, çocuklara eğitim ve öğretimin meşrulaştırılması ve dolayısıyla ilim aşkının aşılanması yönünde olanlarıdır. Bunların en basitleri, okula gitmeyi, ders çalışmayı, kitap okumayı ve genel olarak öğrenmenin ne denli yararlı ve lüzumlu bir şey olduğunu anlamayı teşvik edenleridir [1, 2, 5, 7, 11, 13, 19, 25, 26, 34]. Buna paralel olarak daha felsefi bir boyutta devamlı vurgulanan iyilik kavramı, türlü türlü şekillerde ifade edilerek başıca ahlaki *leitmotiv* halini almaktadır: Yaşlılara sevgi ve saygı [3], "müspet" merak sahibi olmak [5], merhamet [6, 14, 15, 17, 20, 23], hayvanlara karşı iyi muamele ve saygı [15, 17, 23, 27, 32] düzenlilik ve temizlik [7], şükraniyet [9], tevazu [10], sebat [8, 13, 19], tutumluluk [18], adalet [20], dürüstlük [21, 28], cesaret [28] bu evrensel ilkenin tipik örnekleri olarak sunulmaktadır.

Bütün bu nasihatlerin büyük ölçüde dönemin örneklerine benzer ve bir bakımdan "geleneksel" veya alışılagelmiş olduğu aşikârdır. Fakat özellikle eğitim konusunda çok daha "modern" diyebileceğimiz bazı tavsiyelerin varlığı, Orhan Salahaddin Bey'in pedagojik akımları beklenebileceğinden daha yakından takip ettiğine bir işaret teşkil etmektedir. Kökü Rousseau'ya kadar uzanan bir oluşumu izleyerek, eğitimi okul öğrenimine sınırlı tutmamayı tercih etmekte, "tabii" eğitim ve eğlence ile fiziki aktivitenin yararlarını sık sık vurgulamaktadır. "Gerçek okul okul dışındadır" vecizesiyle tabiatı incelemeyi teşvik ederek [2], kırlardaki gezintiler esnasında (genellikle babadan) alınan malumat veya tecrübenin önemini göstererek [9, 11, 15], sporun faydalarını vurgulayarak [8, 26], amaçsız da olsa oyunu meşru bir faaliyet olarak algılayarak [4, 12, 17, 26, 29, 30, 31] ve hatta oyun oynamayan bir küçük kızı öğretmenine azarlatarak [26] yazar, *mens sana in corpore sano* ilkesini öne çıkarmakta ve eğlenceyi çocukluk döneminin vazgeçilmez bir öğesi olarak sunmaktadır. Bu anlamda çocuklar sadece yerine getirmeleri gereken vazifelerle değil, yaşları ve doğalarından menkul bir masumiyetin getirdiği ihtiyaçları ve özgürlüğü karşılama hakları ile de tanımlanmış oluyorlar.

Yazarın bu gerçekten insancıl (veya en azından çocukçul!) görüşlerini destekleyen başlıca unsur,

iyiliklerin mükâfatlandırıldığı kadar kötülük veya kusurların cezalandırılmayışında görülebilir. Çocuk eğitiminin baskın bir şekilde havuç/sopa dengesiyle yürütüldüğü ve bazı uç örneklerde suçların ölüme kadar varan dehşet verici cezaların korkusuyla önlenmeye çalışıldığı bir dönemde[18] yazarın bu tutumu gerçekten dikkat çekici derecede yumuşaktır. Kusurlu davranışlarda bulunan çocuklar çoğunlukla nasihatlerle karşılaşıyor [15, 18, 26], bazen hemen ikna edilebiliyor [17] ve en azından düzelmeleri mümkün görüldüğünden temennilere vesile olabiliyorlar [18, 28]. Sadece yetişkinlerin rol oynadıkları nadir okumalardan birinde ise Halife'nin kendini zehirleyen kişiyi şahsen affetmesi [20], bu anlayışlı yaklaşımın "büyükler" dünyasında uygulamasının bir örneğini teşkil edebiliyor.

Yazarın bu pozitif tutumunu şahsi tercihlerine ve hayat görüşündeki hüzünle karışık şefkat duygularına bağlamak mümkündür. Yıl 1917: Osmanlı Devleti kaybedeceği artık belli olan bir savaşın içinde yorgun, bitkin, cepheye gidenlerin ölüm haberleriyle ümitsizliğe ve manasızlığa itilmiş... Ölüm yazarın gözünde bir ceza veya bir marifet değil, hüzün verici bir gerçek olarak sık sık hikâyelerine yansımaktadır. Kırlardaki sükûnet ve güzelliğin unutturmaya çalıştığı savaşın dehşeti [4], Bahriye Mektebi'nde ölüm beklentisiyle yaşayan ve çocukluklarını tadamadan yaşayan denizci adaylarının kaybolmuş masumiyeti [22], ihtiyar arabacının muhacir olarak terk ettiği ailesini hatırlayıp gözlerinin dolması [30] bu üzüntünün en belirgin ifadeleridir. Savaşın da ötesinde, akıp giden hayat ve çocukları bekleyen geleceğin tuzakları Orhan Salahaddin Bey'in karamsarlığını ve hüznünü artırmaktadır. Gençliğin geçiciliğinden şikâyet edip oğluna *carpe diem* (günü yaşa) diyen yaşlanan baba [11], oynaşan çocuklara bakıp kıskanan yaşlı köylü [12], çocukların hayatta karşılarına çıkacak engellerin düşüncesi [12, 29, 31]... Bu imaj ve ifadelerin hepsi, yazarın hüzünlü bıkkınlığını gösterirken, çocuklara karşı beslediği samimi duyguların da bir göstergesi olarak ortaya çıkmaktadır.

Bu felsefi ve ahlaki bağlamda dinin ve Tanrı'nın nasıl algılandığı ve aktarıldığı ilginç bir konu oluşturmaktadır. Hemen göze çarpan bir özellik, dini kaygıların evrensel ahlaki ilkelerin ve dünyevi gerçeklerin yanında oldukça ikincil bir konumda olduğudur. İslamın vecibelerine doğrudan verilen tek referans çölde namaz kılan Araplara yapılan atıftır [32]. Adalet ve fazilet örneği olarak verilen Bağdat Halifesi Ömer bin Abdülaziz ise dine bir kimlikten çok, erdemli hükümdar kisvesi altında hikâyede yer almaktadır [20]. Bunların haricinde, kaderden bahse bir kere rastlanıyorsa da, beraberinde çocukların gelecekte kendi yollarını tayin etmekte belirleyicilikleri de vurgulanmaktadır [31]. Tanrı'ya gelince, göndermeler sıklaşmakla birlikte, bunların birçoğu basit birer dua veya temenni bağlamında yer almaktadır [1, 6, 9]. Ancak bazı durumlarda Allah daha somut bir kimlik kazanmakta ve insanların hayatını veya ölümünü doğrudan etkilemektedir: Eldekini verdiği gibi geri alabilen [10], şehit denizcilerin ruhlarını kucaklayan [22] ve küçük bir baca temizleyicisinin duasını işitip karşılık veren Tanrı [24]. Aslında hissedilen şudur ki, yazarın gözünde Tanrı daha çok soyut bir güç ve tabiatta en güzel ifadesini bulan bir yaratıcı kuvvet halini almaktadır. *Dieu* kelimesinin yerine bazen kullanılan parafrazlar da bu imajla bağdaşmaktadır: "Yüce Yaradan" [1] veya "Yüce Bahçıvan" [9]. Yazarın kullandığı bu Tanrısal simgeler, pozitivist bir yaklaşımın yaradılışa bakışıyla çok daha benzerlikler taşımaktadır.

İDEOLOJİK BOYUTLAR: TERAKKİ, VATAN, TOPLUMSAL DENGELER, ROLLER, PROJELER

Yazarın dünya ve ahiret görüşünü noktalarken ortaya attığımız pozitivizm sözü, kitapçıkta mevcut evrensel ve milli boyutlar arasında oluşturulan en belirleyici bağ olarak göze çarpmaktadır. Genel felsefi ve dünyevi görüşte bilim, okuma, eğitim ve çalışmaya verilen önem, aslında ideolojik çerçevenin de temel ilkelerini kapsayacak şekilde ortaya çıkmaktadır. Daha kitabın başlığında gördüğümüz "Aklî" ve "Osmanlıcılık" kelimelerinin birleşimi bunun belki de en çarpıcı ifadesini oluşturmaktadır.

Yazarın önsözünde de belirttiği gibi, başlıca amacı Osmanlı çocuklarına hitap ederek onların ülkelerine faydalı olabilmelerini sağlayacak bir sermayeyi edinmelerini temin etmektir. Bu milli program içinde vurgulanması gereken başlıca iki unsur, bir taraftan belirli bir karamsarlık içinde vatanın kurtarılmaya muhtaç olduğu gerçeğiyle, diğer taraftan çok daha iyimser bir tutumla bu dirilmenin bazı şartların yerine getirilmesiyle mümkün olduğunun inancıdır.

Karamsarlık hislerine ve bazen ümitsizliğe varabilen bıkkınlık duygusuna daha önce değinmiştik. Bu ümitsizlik çemberini kırmanın çareleri ise esas olarak iki ana ilkeye dayanmaktadır. Bunların birincisi objektif nitelikte olup, bilim, eğitim ve teknolojiden oluşmaktadır. İkincisi ise, daha sübjektif bir şekilde, sebat, fedakârlık ve en önemlisi milli duyguların ve bilincin oluşturulmasına bağlıdır.

Objektif kriterlerin özü rasyonalizm, terakki, modernizm ve genel olarak Batı modeline dayanmaktadır. Batı modelinin baskınlığı, kitabın formatını dahi meşrulaştırmak için gerekli bir hale gelmektedir: Ülkenin düşmanlarından birinin lisanında, onun şairlerinden örneklerle bir kitabın harp haliyle çelişkiye düşmemesi için, kullanılan bu araçların ait oldukları politik birimin ötesinde veya daha doğrusu üstünde bir konum ve meşruiyete sahip olmaları gerekmektedir.[19] Faydalanılan bu şekil ve modeller dolayısıyla evrensel bir düzeye yerleştirilmiş ve başarısıyla kendini onaylatan bir Batının, mevcut konjonktürden bağımsız olarak benimsenmiş sisteminin bütünü olarak algılanmıştır. Bu Batının temsil ettiği gerçekler ise bilim, çağdaş-

lık ve maddi ilerlemenin ta kendisidir. El sanatlarının yerini tutan yeni mallar [5], yeni çağın aydınlığını simgeleyen elektrik [13, 16, 18, 33], "istikbali göklere taşıyan" uçaklar [34], ticaret ve sanayiin gerekliliği [5], bilim ve yabancı lisanların sağladığı faydalar [13], ülkenin zenginliği için gereken yatırımlar [18] ve şimdiye kadar yapılabilenler [33] hep yeni dünya düzeninde hayatta kalmak için gerçekleşmesi şart olan maddi nimetlerdir. Bu anlamda, harp içinde bile Batı düşman değildir, gelişmenin ve başarının sırrını elinde tutan uluslarötesi bir varlıktır.

Gerçek çatışma ise atalet ve çalışma arasında, ölüm ile diriliş arasında, gelenek ile gelecek arasında yer almaktadır. Sonuncu çatışma ise en rahatsız edicisidir. Atalet ile ölüm doğrudan doğruya suçlanabilir ve mahkûm edilebilirse de, iş geleneği yermeye geldiğinde zorlaşmaktadır. Zira milletin tarihi ve manevi şahsiyeti ile doğrudan bağlantılı olan geçmişi silip atmak, kabul edilmesi zor sonuçlara yol açabilecektir. Bu ikilemin içinde sıkışan yazarın bu sıkıntısı birçok yerde kendini göstermektedir. Kapalıçarşı eski İstanbul'un hoş bir kalıntısı olarak neredeyse bir turist edasıyla tasvir edilirken, yakında uğrayacağı değişiklikler ve özellikle elektriğe kavuşması müjdelenmektedir. Son cümle ise ikilemi tam ifade etmektedir: "Çok güzel olacaktır ama artık Doğulu olmayacaktır" [16]. İstanbul anlatılırken ise, şehrin doğal ve tarihi güzelliklerinin yanında, ekonomik geleceği ve bu geleceği sağlamak için gerekli eğitim, çalışma ve sebatın altı çizilmektedir [19]. Okul çıkışında sokakları dolduran çocukları seyreden ihtiyar bir kadın geleceği seyreden geleneğin simgesi haline gelmektedir [31]. Çölün ortasında tasvir edilen iki Arap ve develeri, göçebelere has bir asaletin ve hürriyetin simgesi konumundadırlar, ama bugünün gerçeklerinden kopmuş, İstanbul'daki ilkokul talebesinin gözünde egzotik bir geçmişin simgesi konumunda... [32]

Terakki yoluna girilmesi için bütün bu maddi ve teknolojik önşartlar yeterli değildir. Milli şuurun gelişmesi, vatanın kutsallığının tanınması için adam olacak çocukların bazı fedakârlıklara katlanmasını, milliyetçiliği öğrenmeleri gerekmektedir. Önsözde sözü geçen "milli psikoloji"nin amaçladığı da bu bilincin aşılanmasıdır. İnsanın kendinden önce ülkesine faydalı olması gerektiği [1], ülkenin "ticaret ve sanayi olmadan artık varolup gelişemeyeceği" [5], "dörtnala ilerleyen" bir dünyada ülkesinin gelişmesine yardımcı olma gereği [13], ülkenin gelişmesi için herkesin yapıcı bir rol üstlenmesi mecburiyeti [18], "dirilişin ve mili hayatın" sanayileşmede olduğunun bilinci [33] gibi görüşler vurgulanarak çocukların geleceğin birer üretici ve bilinçli yurttaş haline gelmeleri beklentisi yer almaktadır. İyi yurttaş bu çalışkanlığın da ötesinde dürüst [21], hatta vatanı uğruna canını verebilecek cesarete sahip olmalıdır [22, 25].

26. La Récréation.

heure de la récréation. Dans le j
les élèves cou-
causent bru-
jouent à diffé-
Ces exercices
fouettent leur
vives couleurs
urs joues, leurs
se dilatent.
at que les en-
en récréation,[1]
se sur un banc,
e[2] de regarder
le ses camara-
é est une très

26. okuma parçasının "kahramanı" Adile'yi tasvir eden resimdeki küçük kız, Lewis Carroll'dan alınmış bir fotoğrafı andırıyor.

Aslında, milliyetçiliğin metinlerdeki ifadeleri arasında "hamasi" türden imajlar, yapıcı ve terakkiperver temaların yanında nispeten marjinal kalmaktadır. Milliyetçiliğin vazgeçilmez unsurlarından askerliğin ve tarihi mirasın yüceltilmesi, bu kitapçıkta daha çok arka planda kalmakta, hatta bazı menfi düşüncelerle kısmen yumuşatılmaktadır. Vatan uğruna ölüm bir taraftan yüceltilirken [22, 25], savaşın ne denli dehşet verici bir kâbus olduğu da vurgulanabilmektedir [4]; askerlik mesleğine baş koyanlar gıpta ile tasvir edilmekle beraber, bu rolün çocuklukla bağdaşmadığının da altı çizilmektedir [22, 25]. Tarihin değerlendirilmesinde de, her ne kadar şanlı bir geçmişe bazı göndermelerin varlığından bahsetmek mümkünse de [16, 19, 22, bir dereceye kadar 20], aslında bu geçmiş, çoğunlukla kapanan ve kapanması gereken bir devrin saygın ama artık geçersiz izleri olarak sunulmaktadır. Verilen milliyetçilik imajı daha çok ileriye dönük, terakki ve çağdaşlığı yücelten bir dünya görüşüne dayanmaktadır.

Bu anlamda vatandaşlık kavramının daha çok ahlaki modellere dayandırılması daha manidar olmaktadır. Kendi ülke ve toplumu içinde temel ahlaki ilkelere uyan çocuklar -kibritlerini dürüst bir şekilde satmakta ısrar eden Ali gibi [21]- geleceğin gerçek vatandaşlarıdır. Yazarın çok daha önem verdiği bu ahlaklılık ve üreticilik kriterleri neticesinde de ortaya belirli toplumsal modeller çıkmakta, bu modeller de bir nevi Osmanlı ütopyasının ana hatlarını oluşturmaktadır.

Bu ütopyanın dolaylı olarak beliren en önemli unsurlarından biri, Osmanlı toplumunun artık Müslüman/Türk kimliğiyle özdeşleşmiş olmasıdır. Hiçbir zaman açık bir şekilde ifade edilmese de bu gerçek, ismen verilen bütün çocuk örneklerinin Müslüman isimleriyle anılmalarından anlaşılmakta-

dır. Buna "Türk denizcilik tarihi" ibaresi [22], cami görüntüleri [19, 23], Anadolu erleri [25], bayram şenliklerinde sallanan ayyıldızlı bayraklar [30] da eklenince, Türk-İslam kimliğinin baskın olduğu bir millet kavramının söz konusu olduğu daha da net bir şekilde görülmektedir. Oysa bundan birkaç sene evvel bu tür literatürün örneklerinde çokuluslu bir Osmanlıcılık anlayışına, özellikle 1908 hareketinin şevkiyle, rastlamak mümkündü. Yukarıda bahsi geçen *Rehber-i İttihad* kitapçığında "Mehmed, Dimitri, Karabet, Salamon"un "birbiriyle kardeş gibi seviştikleri" özellikle vurgulanmaktaydı.[20] 1908 sarhoşluğu artık geçmiş, harp yıllarının ve etnik mücadelelerin etkisinde Osmanlıcılık gittikçe daralan bir kapsamla Türk milliyetçiliğinin dışlayıcı olmasa bile baskın kisvesine bürünmeye başlamıştır. Yeni Osmanlı dirilişinin mimarları artık Ali, Memduh, Şükrü, Safvet, Rifat, Zehra isimlerini taşıyan çocuklar olacaktır.

Fakat Orhan Salahaddin'in belki de yarı bilinçli bir şekilde kurguladığı bu homojen toplumu başarılı kılacak olan asıl yeni bir toplumsal yapılanma ve örgütlenme şeklidir. Yazarın ütopyasında halledilmesi gereken başlıca iki sorun toplum içindeki eşitsizlikler ve üretici, yapıcı hamlelere engel teşkil edebilecek unsurlardır. Sosyal ve ekonomik katmanlaşmaya duyarlılık gösteren yazar, verdiği örneklerde toplumun her kesitinden kişileri canlandırmaya özen göstermektedir: Fakir [6, 14, 21, 24], mütevazı [3, 7] ve varlıklı kesimlerin [8, 9, 10, 29] yanında, spesifik olarak köylü [4, 12], esnaf [5, 16], asker [22, 25] veya muhacir [30] gibi tiplemelere göndermelerle mümkün olduğu kadar geniş bir toplumsal yelpaze oluşturulmuştur. Bu yelpazenin içinde beliren bazı eşitsizliklere ve özellikle fakir kesimin hayat mücadelesine de özellikle dikkat çekilmektedir. Bu eşitsizliklerin ele alınması ise bazen zenginlerin kısmen de olsa suçlanmasına kadar varabilmektedir [6, 10, 24]. Onurlu fakir [21] ve merhametli zengin [6, 10, 24] dengesi üzerine kurulan bu modelin temel unsuru böylece karıncaların simgelediği toplumsal dayanışma [15] ilkesine dayandırılmaktadır.

Toplumun başlıca sorunu dolayısıyla bir kez daha verimlilik ve üretkenlik kaygısına bağlanmaktadır. Toplumda kötü kişi yoktur, sadece milli hayata ve geleceğe faydasız işlere yönelenler ve bu anlamda üretkenlik ve çalışkanlık vazifelerini yerine getirmeyenler vardır: Servetinden dolayı kibirlenen Reşid [10], tutumluluk ve yapıcılıktan nasibini alamamış olan Münir [18], korkaklığını yenmesini bilmeyen Hilmi [28] bunların tipik örnekleridir. Bir de eski İstanbul ve Kapalıçarşı gibi zamanın hızlı akışına ve değişimlere ayak uyduramamış olanlar vardır: geleneksel malları yavaş yavaş yok olmaya mahkûm zanaatkârlar [5], çarşı esnafı [16], Galata'daki bağrışmalarından eşeklerden farksız oldukları anlaşılan çapulcular [27], çocukların geçişini seyreden ihtiyar Eyüplü kadın [31] veya Afrika çölünde birer hortlak gibi gezinen Bedeviler [32] gibi ... Bunların çoğu için iş işten geçmiş ve ihtiyar arabacıya verilen tavsiyeden başka yapılacak bir şey kalmamıştır: "Yürü arabacı! Kov bu üzücü düşünceleri. Yaşamak, ekmeğini kazanmak lazım." [30]

Belirli bir sosyal tenkide ve hatta saldırganlığa maruz kalan bir tek kesim net bir şekilde ortaya çıkmaktadır. O da "bürokrat" tanımlaması altında toplanan memurlardır.[21] İlmi merakın ve bilime dayalı gelişmeye inancın simgesi haline gelen küçük Şevket "bürokrasiyi sevmiyor. Pratik, modern bir sanat öğrenmek istiyor. Ülkesinin bundan böyle ticaret ve sanayi olmadan yaşayamayacağını ve zenginleşemeyeceğini şimdiden hissediyor." [5] Halim'in annesi ise, -bir kadının öngörülü ve mantıklı olmasını beklemek ne kadar yanlış olur!- oğlunun memur olmasını istediğini söylediğinde, mantık ve ilericilik abidesi olan kocası bunun ne kadar yararsız olacağını, gerçek istikbalin mühendislik ve ticaret gibi maddi gelişmeyi destekleyici mesleklerde olduğunu yüzüne vurur. Bu ikna edici konuşmadan sonra Halim artık tereddüt etmeyecektir: "-Baba, büyük bir mühendis olmak istiyorum ve bir yığın eşya taşıyan o büyük gemilerden inşa etmek istiyorum. Çok para kazanmak istiyorum! O zaman da sana ve anneme bir at ile bir araba alırım." [33]

Aslında bu "proto-Özalizm" örnekleri, söz konusu dönemde sıkça rastlanan liberal modellerin bir gereği ve uzantısı olarak anlaşılmalıdır. Bu liberal-milliyetçi gelişme programlarında geri kalmışlığın başlıca sebebi olarak, hâkim sınıf/ırkın üretici hayattan kendini çekmiş olması ve memuriyet gibi aslında tufeyli bir konumu tekelleştirerek dolaylı olarak üreticiliğin ve faydalarının gayri milli unsurların eline geçişi gösterilmektedir. Yazarın Osmanlı ütopyasında memuriyet ve bunun ifratı olarak bürokrasi, başarısızlık ve asalaklığın simgesi haline gelerek, gelişme ümitleri önünde, kaçınılması hatta bertaraf edilmesi gereken başlıca engel olarak sunulmaktadır.[22]

Orhan Salahaddin'in "Aklî Osmanlıcılık" isimli kitabına gülüp geçmek mümkündür. Hatalarıyla, naif modernizmiyle, safça hayalleriyle, tutarsızlıklarıyla gerçekten de hafife alınacak tarafları yok değildir. Fakat diğer taraftan, yazarın samimiyeti, bazı insancıl yaklaşımları düşünüldüğünde ve dönemin zor şartları içinde değerlendirildiğinde, çok daha müspet bir imaj ortaya çıkabilmektedir. Özellikle de bugün hâlâ çocuklarımıza okuttuğumuz bazı ders kitaplarının kalite ve içeriği hatırlanacak olursa, bundan seksen yıl önce kaleme alınmış bu iddiasız eserin bazı meziyetleri daha kolay değerlendirilebilecektir.

1. Bu kitapçığın da arasında bulunduğu bir çuval kitabı yıkılan bir evle birlikte yok olmaktan kurtaran ve Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü'ne teslim etmek nezaketini ve duyarlılığını göstermiş olan Sayın Ülker ve Ertuğrul Tanören'e sonsuz teşekkürü borç biliriz. Bu kurtarmada emeği geçen ve aracılık eden Tarih Bölümü lisansüstü öğrencilerinden Günhan Börekçi'ye de ayrıca teşekkür borçluyuz. Kitabın aslında seksen sayfadan ibaret olmadığı, son okuma parçasının arkasından her zamanki alıştırmaların gelmemesinden tah-

min edilebilir. Sayın Nedret İşli'nin elinden geçmiş olan bu kitabın başka bir kopyasını 88 sayfalık diye not etmiş olması da bunu teyit etmektedir. Fakat eksik sayfaların içeriğinin çok farklı olmayacağını ve bu kitabın başka bir kopyasını bulmanın zorluğunu düşünerek bu makaleyi eksik nüsha üzerinden bitirmemizin mazur görüleceğini ümit ederiz.

2. Kitabın arka kapağında verilen listede şu kitaplar yer almaktadır:
1- *Syllabaire Orkhan (1er livre de Berlitz)* (Orhan heceliği)
2- *1er livre de Berlitz illustré. Tédrissi-Lissani Turquie* (Berlitz Metodu Birinci Kitabı. Tedrîs-i Lisân-ı Türkî)
3- *1er livre de Berlitz illustré. Tédrissi-Lissani-Françavi* (Berlitz Metodu Birinci Kitabı. Terdîs-i Lisân-ı Fransevî)
4- *Cours graduè de langue française* (Fransızca Lisanı Tedricî Dersi)
5- *Morceaux choisis de lecture à l'usage des écoles primaires* (İlkokullara Mahsus Okuma Parçaları)
6- *2e livre de la Méthode Berlitz pour l'enseignement de la langue française* (Berlitz Metodu İkinci Kitabı. Tedrîs-i Lisân-ı Fransevî)
7- *Ottomanisme rationnel. Cours élémentaire* (Aklî Osmanlıcılık. İptidaî Ders)
8- *Ottomanisme rationnel. Cours moyen* (Aklî Osmanlıcılık. Orta Seviyeli Ders)
Bunlara ilâveten bir de yazarın *Les 30 tableaux muraux* başlıklı ilkokullar için duvara asılacak panoları olduğu aynı listeden anlaşılmaktadır. Elimizdeki *Ottomanisme rationnel*'in *Cours primaire* (İlkokul dersi) ibaresiyle yayımlanmış olması, yukarıda geçen aynı başlıklı iki kitabın arasında bir seviyede yer alan üçüncü bir kitap olduğunu düşündürmektedir.
Diğer kaynaklardan yazarın tespit edebildiğimiz basılı eserleri ise şunlardır: *Berlîç Usulü Üzere Musavver Hikâyeler*, İstanbul, Matbaa-i Artin Asaduryan ve Mahdumları, 1912, 88+2 s.; *Metod Berlîç'den Tedris-i Lisân-ı Fransevî. Kısm-ı İbtidaî. Birinci Kitab*, İstanbul, Ahmed İhsan, 1322/1904, 102 s.; Hagop Mateosyan, 1327/1911, 124+2 s.; Matbaa-i Âmire, 1332/1916, 104 s.; Sancakcıyan Matbaası, 1340/1924, 104 s. (listede 3 numara), *Metod Berlîç'den Tedris-i Lisân-ı Fransevî. Kısm-ı İbtidaî. İkinci Kitab*, İstanbul, Araks Matbaası, 1912, 146 s. (listede 6 numara) ve *Metod Berlîç'den Tedris-i Lisân-ı Türkî*, İstanbul, Matbaa-i Ebuzziya, 1329/1913 (listede 2 numara) (Seyfettin Özege, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, İstanbul, 1971-1979, 5 cilt, no. 1.864, 13.334, 13.335). Bu bilgilere dikkatimizi çekmiş olan Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılapları Enstitüsü öğrencilerinden Cüneyd Okay'a ve kitapların tam künyesiyle değişik baskılarını tespit eden Librairie de Pera'dan Sayın Nedret İşli'ye çok teşekkür ederiz. Orhan Salahaddin Bey'in kitaplarında kullandığı "Berlîç metodu", M. D. Berlitz tarafından lisan öğrenimi için geliştirilmiş olan metottur. Bu metot, birçok lisanda kullanılmış, hatta dünyada Berlitz okulları zinciri kurularak metoda uygun lisan öğrenimi kurumsallaşmıştır. Bu tür bir okul 1920'lerde İstanbul'da İstiklal Caddesi no. 371'de faaliyet göstermiştir. 1912 baskısı *Metod Berlîç...* kitabından Orhan Salahaddin Bey'in ayrıca İstanbul Berlitz okulunda da hocalık yapmış olduğu anlaşılmaktadır.
3. Hagop Matteossian veya Matheossian'ın matbaası İstanbul'da Rıza Paşa Sokağı'nda no. 25'teki Amerikan Han'ın (Bible House) 19 ve 21 no.'lu odalarında ve Fincancılar Sokağı no. 25'te bulunmaktaydı (*Annuaire Oriental. Commerce, Industrie, Administration, Magistrature de l'Orient*, İstanbul, The Annuaire Oriental Ltd., 1914, s. 885).
4. "Asâr-ı âciziyi mekteblerine kabul arzusunda bulunan müdir veya muallim efendilerin doğrudan doğruya zîrdeki adrese müracaat ettikleri takdirde, kitapçılara bırakılan bey'iyye esmânının kendilerine terk olunacağı ve bu suretle fakir çocukların istifadelerine hidmet edilmiş bulunacağı beyan olunur." Aynı ihtarın Fransızcası komisyondan ve fakir çocuklardan bahsetmemektedir.

19. Stamboul.

Voyez cette nature[1] enchanteresse[2]! Voyez ces détroits[3], ces mers[4], ces mers[4] du Bosphore qui semblent, sous le soleil, comme une palette merveilleuse[5] émaillée[6] de mille couleurs changeantes! ces mosquées[7] majestueuses[8] dont le dôme s'arrondit gracieusement[9] dans l'atmosphère[12] limpide[13], ces édifices,[14] ces monuments[15] antiques[16] qui évoquent[17] une histoire glorieuse[18], ces campagnes,[19] ces montagnes, ces forêts, ces vertes [illegible] dont on peut, avec de l'intelligence et du travail, tirer d'inépuisables[20] richesses.

Kitabın 48. sayfası.

5. Kitaba bu açıdan yaklaşmak ayrı bir ihtisas konusu olmakla beraber, kullanılan metodun kötü, düzensiz, tutarsız ve pedagoji anlayışından yoksun olduğunu söylemek mümkündür.
6. Özellikle bkz. Zafer Toprak, "Belge: 80. Yıldönümünde 'Hürriyetin İlanı' (1908) ve 'Rehber-i İttihad'", *Toplum ve Bilim*, sayı 42 (Yaz 1988), s. 157-173. 1325 (1909) tarihinde Müstecâbizâde İsmet tarafından yayımlanan bu kitapçık, ilkokul çocuklarına yönelik "terbiye-i medeniyye ve ahlakiyye ve ma'lûmât-ı nâfı'a-i muhtasarayı şâmil" bir "kırâ'at risâlesi" olup, "Vatan - Osmanlı Devleti", "Vatanperverlik", "Vatan ve İnsaniyet", "Hürriyet", "Müsâvât", "Meclis-i Meb'ûsân yâhûd Millet Meclisi", "Pâdişâh", "Askerlik" türünden başlıklardan anlaşılacağı gibi, çok daha açık bir şekilde yurttaşlık bilgileri vermeyi amaçlayan bir eserdi.
7. *[Omne tulit punctum, qui miscuit] utile dulci*, yararlıyı tatlıya karıştırmayı bilmiş olan bütün oyları aldı: Horatius'un (MÖ 65-8) *Ars Poetica*'sının (Şiir Sanatı) 344. mısraının sonu. Takdir veya tasvip toplamak için yararlı şeylerin hoş şeylerle beraber teklif edilmiş olmasını ifade etmek için kullanılır.
8. Kullanılan kelime *pittoresque*.
9. Kullanılan kelime *artisans*, yani zanaatkârlar.
10. Bu tercümelerde rastladığımız bazı yanlışları, ilginç noktaları veya tutarsızlıkları metinlerde dipnot şeklinde vermekteyiz.
11. Anaïs Ségalas (1814-1893) yılları arasında yaşamış Fransız kadın yazar (Camille Flammarion, *Dictionnaire encyclopédique universel*, Paris, Ernest Flammarion, c. 8, s. 425).
12. Victor-Richard de Laprade (1812-1883), Fransız şair (*age*, c. 6, s. 58).
13. Pierre de Ronsard (1524-1585), Pleïade okuluna mensup en büyük Fransız şairlerinden (*age*, c. 8, s. 259).
14. Jean de la Fontaine (1621-1695), fabllarıyla meşhur Fransız şairi (*age*, c. 6, s. 19).
15. J.-P. Claris de Florian (1715-1794), fabl ve roman yazmış Fransız yazarı (*age*, c. 4, s. 605).
16. Buram buram Avrupa kokan bu hikâyelere ilaveten, 26. okumanın resmi de gösterilebilir: Okumanın "kahramanı" Adile'yi tasvir etmesi beklenen resimdeki küçük kız sanki Lewis Carroll'dan alınmış bir fotoğrafı daha çok andırmaktadır.
17. Üstelik Halim'in annesi geleneksel düşünce ve bilinç eksikliğinin bir örneği olarak kullanılmaktadır.
18. Buna tipik bir örnek, Alman çocuk literatürünün klasiklerinden *Der Struwwelpeter*'dir. Heinrich Hoffmann tarafından 1847'de kaleme alınıp resimlenen ve günümüze kadar yayımlanmaya devam etmiş olan bu eserde suç ve ceza örneklerinin en şiddetlileri yer almaktadır. Kibritlerle oynayan küçük bir kız yanıp kül olmakta, bir avcı tavşan tarafından vurulmakta, parmağını emen bir çocuğun parmağı kesilmekte, çorba içmeyi reddeden diğer bir çocuk dört gün sonunda incelip ölmektedir. Bu korkunç nasihatnameler şüpheye mahal vermeyecek açıklıkta resimlerle desteklenmiştir (H. Hoffman, *Der Struwwelpeter*, Erlangen, Pestalozzi, tarihsiz).
19. Bu açıdan, esasen bir Fransızca lisanı ders kitabı olan bu kitabın hiç bir yerinde Fransız veya Fransızca sözünün geçmiyor olması belki de bilinçli bir harekettir.
20. Z. Toprak, *agm*, s. 163.
21. Fransızcada bile *bureaucrate* ve *bureaucratie* sözcükleri negatif değerler içermekten daha nötr bir konuma tedricen gelmiş sözcüklerdir. Kelimenin kökünde yatan iktidar (κρατεω) sözcüğü gerçekten de memur iktidarına atıfla, çoğunlukla suiistimali çağrıştıran bir değer yargısını beraberinde getirmektedir. Daha sonraları bu menfî içerik azalmış, alaycı ve ironik bir mana taşıyabilmekle beraber, hemen

hemen memur ile eşanlamlı hale gelmiştir. Bu gelişme *bureaucratie* kapsamında daha da belirgindir: Memurların iktidarından bugün anladığımız manada bürokrasiye dönüşerek, terimin olumsuzluğu tamamen yok olmuştur. Dönemin Fransızca-Türkçe lügatleri de aynı menfi tutumu genellikle sergilemektedir:
"Bureaucrate: Muamelat-ı kalemiyeye ifratla riayet eden kâtib veya memur. Kalemde nüfuzlu memur. [Cem.] Ketebe-i aklâm, hulefa-yı aklam, memurin-i aklâm.
Bureaucratie: Aklâm memurin ve rüesâsının tahakküm ve nüfuzu. Aklâm heyetinin umur-i idare üzerindeki hükm ve nüfuz ve tesiri.
Bureaucratique: Memurin-i aklâmın nüfuzuna müteallik. Kalem kâtiblerine ve bunların ahval ü âdâtına aid, müteallik. (Şemseddin Sâmi [Frasçhery], *Resimli Kamûs-i Fransevi. Fransızca'dan Türkçe'ye Lugat Kitabı*, 3. ve 4. tab, İstanbul, Mihran, 1318/1901 ve 1322/1905, s. 356)

22. Bu konudaki dönemin başlıca toplumsal model ve görüşleri için bkz. Zafer Toprak, *Türkiye'de "Milli İktisat" (1908-1918)*, Ankara, Yurt Yayınları, 1982, s. 30-33.

OKUMA PARÇALARI

1. KİTAP

Öğretmen öğrencilerine der ki: "Çocuklarım, elinizde ilginç hikâyeciklerle dolu bu kitapçığı tutmaktasınız. Muhakkaktır ki daha âlim olduğunuzda tanıyacağınız daha önemli kitaplar vardır. O zamana kadar, bana bir kitabın ne olduğunu söyleyebilir misiniz?"

Küçük öğrenciler birbirlerine bakıp başlarını öne eğdiler. Öğretmen, şirin saflıklarına gülümseyerek tekrar söz aldı:

"Çocuklarım, bir kitap, iyi bir kitap, bütün bir dünyadır. Onun içinde, günümüzde bir insanın onlarsız ne kendine ne de (daha da önemlisi) ülkesine yararlı olamayacağı bilgileri bulursunuz.

Kitaplarda, insanların nasıl doğup öldüklerini, toplumа[1] karşı olan görevlerinin ne olduğunu, denizlerin dibinde ve arzın derinliklerinde[2] bulunan hazineleri, çiçeklerin neden tatlı kokular çıkardıklarını ve gözlerinizi mest eden güzel renklerini nereden aldıklarını, kuşların güneşin altında şarkı söylerken hangi Yüce Yaradan'ı selamladıklarını öğrenirsiniz.

Hayrete düşürecek bir şeydir! Kitap sayesinde, zihniniz uzaya doğru yükselir, yıldızlara doğru uçar, onların ışığında aydınlanır.

İyi kitapları sevin ve okuyun, çocuklarım, zira onların sayesinde şunu söylemeye hak kazanırsınız: Ben bir insanım."

2. ÇALIŞMADAN SONRA

Zamanınızı okulda iyi bir şekilde kullandıktan sonra, gününüze bir gezinti ile son verin.

Ağaçların ve açık mekânların olduğu yerleri tercih edin. Gördüklerinizi iyice inceleyin: küçük bir ayrıntı[3] ilginizi çekebilir, bir fikrin doğmasına sebep olabilir. Gerçek okul, arkadaşlarım, okulun dışındadır. Tabiatı inceleyerek meşhur olmuş insanlar vardır.

Bu tür bir gezintiden sonra, evinize döndüğünüzde, kalbiniz neşeyle dolacaktır.

Ama memnuniyetinizin tam olması için, öğrencilik vazifelerinizi yapmış olmanız ve ebeveyniniz ile hocalarınızın da sizden memnun olması gerekir.

3. NİNE VE KÜÇÜK KIZ

Sabah erkenden nine kalkmış, mütevazı ve temiz odada pencerenin yanına oturuyor. Onu çok seven torunu yanına geliyor. Şirin elleriyle ona sütlü kahvesini hazırlarken, ihtiyar kadın da burnunda gözlükleriyle örgü örüyor. Her ikisi, gençlik ve ihtiyarlık, mutlulukla gülümsüyorlar.

Ah! ne hoş ve dinlendirici bir manzara! Camdan giren sabah ışığı porselen fincan ve kahvedanın üzerinde cila gibi parlıyor. Bir tabakta duran ekmeği birazdan nine sıcacık kahvesine daldıracak.

Küçük kızın sapsarı saçlarının altında ne tatlı ve hoş bir yüzü var! Yanakları gibi pembe elbisesi göğün taze ışıltılarını yansıtıyor. Ninesi sütlü kahvesini yudumlarken, tatlı çocuk da onu eğlendirecek bin bir güzel söz söyleyecektir.

4. MUZİPLİK

Durup bir bakın: Gözünüzün önündeki manzara hoş değil mi? Uzakta birkaç köy evinin kırmızı damlarının lekelediği mavimsi ufuk. Sağda ve solda ağaç demetleri.

Kısa etekli ve muzip ifadeli bu küçük köylü kızı ne yapıyor? Kolu havada, parmakları arasında bir taş tutuyor. Ya kocaman ağacın arkasında yarı saklanmış ve arkadaşının hareketine gülümseyen diğer kız?

İkisi de nehir kenarında balık tutan genç oğlana takılıyorlar. Sanki o da iki kızın onu rahat bırakması için yalvarıyor, çünkü bir taş oltasının yanına atılmış, balıkları da herhalde kaçırmış bile. Ama küçük maskaralar muzipliklerine son vermek istemiyorlar sanki.

Bu ne hoş tablodur ve bu manzaradaki ilkbaharın havası bu çocukların tazeliği ve saflığı ile ne kadar uyum göstermektedir. Bu tür görüntüler, kırların insan cesetlerinin örtüsü altında tekrar yeşeremeyeceği bu korkunç savaş zamanında zihni ne kadar da dinlendiriyor!

5. OLUMLU MERAK

Şevket meraklıdır, fakat bu yararlı bir meraktır. Komşularda olup bitenle ilgilenmiyor. Arkadaşlarının sohbetlerini [gizlice] dinlemiyor. Sadece öğrenmeye, bilmeye, tanımaya meraklı. Yavaş yavaş egzotik malların yerini almaya başladığı o güzel malları üreten ihtiyar sanatkârların bulunduğu dükkânların önünde duruyor. Kuyumcuların, hakkâkların, tornacıların, çilingirlerin, ustaların eserlerini yaratmak için nasıl çalıştıklarına bakıyor.

Şevket bürokrasiyi sevmiyor. Pratik, modern bir sanat öğrenmek istiyor. Ülkesinin bundan böyle ticaret ve sanayi olmadan yaşayamayacağını ve zenginleşemeyeceğini şimdiden hissediyor. İşte onun için meraklıdır ve öğrenmek istiyor.

Bu meraka hepiniz sahip olun, çocuklar. Yararını göreceksiniz.

6. GÜNEŞ

Güneş, fakirlerin kömürü, ısındıkları odundur. Onlar ki nadiren evlerinde ateş görürler, güneşe, onları ısıtmak[4] için hiçbir karşılık istemeyen güneşe giderler.

Bencil zenginler narin ciltlerini yakan kızgın ışınlardan şikâyet ederken, fakirler yalvaran bir sesle bağırırlar:

Tanrım, güzel güneşini mümkün olduğu kadar uzun müddet bize bırak! Zira acımasız kış geldiğinde, kömür alacak paramız olmayan bizler ne yaparız?

Çocuklar, bu zavallıları düşünün ve dualarınızda deyin ki: "Merhametli Allahım, onların âciz çağrılarını kabul et."

7. KEMAL'İN ODASI

Kemal'in odası ne kadar da temiz! İçinde küçük yatağı, bir de okuldan döndüğünde okuma kitabını, defterlerini, kalemini koyduğu küçük bir çalışma masası var.

Pencerenin kenarındaki iki çiçek saksısının narin renkleri[5] gözleri okşuyor. Bunların hepsine de çok iyi bakıyor, mobilyanın üzerine bir zerre toz bile konmasını istemiyor.

Akşamları, yemekten sonra Kemal, çalışma masasına oturup ertesi gününe ödevlerini hazırlıyor. Ama işte annesi giriyor ve ona çocukların erken yatması gerektiğini söylüyor. Kemal hemen soyunup elbiselerini bir iskemleye yerleştirip yatağa giriyor. Annesi onu gözlerinden öpüyor ve annesinin bu öpücüğünün altında gözkapakları kapanıp uyuya kalıyor.

Gök renkleriyle ve melek kanatlarıyla dolu nefis rüyalar görecektir.

8. İYİ BİR İDMAN

Deniz, masumiyetin bakışı gibi sakin ve saf. İlkbaharın nefesi dalların[6] arasında oynaşıyor ve havada hoş hışırtılar[7] duyuluyor.

Bir kayık, Rahmi Bey'in yalısının taraçasına bağlı duruyor.

-Baba, diyor on yaşındaki Celal, denizde küçük bir gezinti yapmama müsaade eder misiniz? Kendim kürek çekmek istiyorum.

-Yeteri kadar kuvvetli değilsin evladım, diye cevap veriyor Rahmi Bey.

-Hayır, hayır, kuvvetliyim, görürsünüz.

Baba pes ediyor. İhtiyar bir hizmetkâr hafif kayığın içinde yerini alıyor ve Celal küreklere sarılıyor. Elinden geldiğince kürek çekiyor, hatta bir defasında da kayığın dibine doğru kayıveriyor. Ama doğrulup kürek çekmeye devam ediyor. Nefes nefese kalıyor, alnından ter damlıyor. Ne önemi var, mutluluk duyuyor.

Aşırıya kaçmadıkça bu idman adalelerine esneklik getirecektir; ve sıhhatli, kuvvetli bir çocuk olacaktır.

9. ÇİÇEKLER

Güzel bir mayıs günü, Zarif Bey oğlunu kırlara götürmüştür. Çocuk çimlerde yürüyor, kelebek kovalıyor, papatya topluyor. Gerçek bir mutlulukla havayı içine çekiyor. Ama bir şeye de şaşırıyor.

-Baba, diye soruyor, bahçenizde çiçeklerin yetişmesi için bahçıvan onları suluyor. Bu kırda ve dağda gördüğüm bu kadar çok çiçeği kim suluyor? Onları sulayan bahçıvanlar mı var?

-Hayır evladım, diye cevap verdi babası. Bu kır çiçeklerine bakan Ulu Bahçıvan sana da hayat verip hayatını bağışlayandır. Her sabah bu güzel çiçeklere onları ölümden kurtaran çiyi gönderir.

Sana böyle bir manzara ihsan ettiği için ona şükret.

10. KİBİR

Reşid, zengin bir mal sahibinin oğludur. Onu çevreleyen lüks, kalbini biraz sertleştirmiş. Güzel elbiseler giyip bir hizmetçi tarafından takip edilmeyen kendi yaşındaki bütün çocukların aşağılanmayı hak ettiklerini düşünüyor.

Okulda iyi giyinmemiş olan arkadaşlarına yaralayıcı sözler söylüyor: Bazılarını üzüntüden ağlattı.

İyi bir insan olan babası, ona sık sık der ki "Evladım, fakirlere hor davranma. Allah'ın bize verdiği serveti Allah bir gün geri alabilir. Gerçek zenginlik kalptedir. Tevazu göster, acizleri kendinden uzak tutma. Ve şunu da iyice hatırla.

Bir gün gelebilir ki, fakirlik senin de kapını çaldığında, hakir görmüş olduğun arkadaşlarına başvurmaya mecbur olursun. Görüyor musun, kibirden bir yılandan gibi kaçmak gerekir."

11. SONBAHAR

Sonbahar, tatlılık ve hüzün dolu bir mevsimdir.

Özü biten ağaç yaprakları sararıp düşerler. Pas renkli bir örtüyle yeri kaplarlar.

Rifat, babasıyla beraber, ormanın bir patikasında gezinmektedir. Hüzünlü bir ses çıkartan yaprakların üzerinde tepinerek eğleniyor.

"Bu yapraklar neden sapsarı?" diye soruyor çocuk babasına. Daha önce zümrüt yeşiliydiler.

-Bıyıklarıma, saçlarıma bak, diye cevap verir babası. Eskiden simsiyahtılar. Şimdi yaşlanmaya başladığımda kırlaştılar. Sonbahar senenin olgunluk dönemidir. Ama gelecek sene ve ondan sonraki seneler bu ağaçlar güzel yeşil süslerine tekrar kavuşacaklardır; halbuki bizim kaybolan gençliğimiz geri gelmeyecektir.

"Evladım, tazelik yıllarından öğrenmek ve hayattan sağlıkla istifade etmek için yararlan. Acele et: İnsanların baharı senenin baharından daha çabuk gelip geçer."

12. SIRIK

Bu resimde ne kadar gençlik ve güzellik dolu bir manzara gösteriliyor. Mevsim bahardır. Kırlar parlak yeşil kadifeden bir halı gibi uzayıp gidiyor. Uzakta bir kaç inek bu taze otlarda gezinip otluyorlar. Sağda eğilmiş bir kadın evde kullanacağı otları topluyor, solda ise bir köylü sakin bir şekilde balık avlıyor.

Ama sahne bir sırığın etrafında kavga eden bir oğlan ile iki kızın arasında daha canlı bir hal alıyor.

-Bırakmayacağım işte!

-Senden alacağız onu!

-Hayır!

-Evet!.. Küçük adam yeneceğinden emin güçlülerin izzet-i nefsiyle çekiştiriyor. İki küçük kız ayaklarını sağlam basıyorlar. Bu saf mücadele gülücükler, bağırmalar ve meydan okumalar eşliğinde uzayıp gidiyor.

Sonunda, sırık genç köylünün elinde kalıyor ama sırt üstü şiddetli bir şekilde düşüyor. Kalın otlar düşüşünü yumuşatıyor.

Küçük kızlar gittikçe kahkahalar atıyorlar, bembeyaz dişleriyle.

Uzaktan oyunlarını takip eden ihtiyar köylü hüzünle düşünüyor: "Ah! Keşke onların yaşında ve masumiyetinde olsam!"

Onlar da büyüyeceklerdir ama inşallah mümkün olduğu kadar az insanlık acısı çekerler.

13. EĞİTİM

-Ama, diyordu küçük Memduh babasına, okuma biliyorum, yazma biliyorum, hatasız toplama yapıyorum.

Daha ne öğrenmek lazım? Artık okula gitmek istemiyorum!

-Bu bilgiler çok azdır, zavallı küçüğüm! diye gülümseyerek cevap verdi babası. Zamanımızda, her şey dört nala, elektrikle gidiyor. Bu hızlı gelişmede bir işe yaraman için, çok öğrenmen gerekir. Artık kendi yağımızda kavrulmuyoruz. Ülkemiz Batının bütün ülkeleri ile ilişkiler içinde. Birçok idarenin, şirketin başında yabancılar bulunuyor. Öğrenimini birkaç yabancı lisan ve bazı pratik bilimler öğrenerek tamamlaman gerekir.

-Bu kadar çok şey öğrenmek zor! dedi Memduh, yüzünü buruşturarak.

-Diğerleri nasıl yaptılar? diye cevap verdi babası. İradelerini kullandılar. İrade gücü ile, evladım, hayatta hemen her zaman başarılı olunur.

14. KAR

Kar, bu dünyada hiçbir şeyi olmayanların dehşetidir. Halbuki kar güzeldir. Şiirselliğiyle hiçbir ipeğin yarışamayacağı bir beyaz paltoyu bütün tabiatın üzerine örter. Rahat bir odada bulunurken, kar tanelerinin ahenkli bir şekilde düşüşünü seyretmek gerçek bir zevktir. İyice örtünmüşken zambak rengindeki kırlarda bir gezinti yapmak sıhhatli ve zevklidir.

Ama fakirin evi çıplaktır ve aşınmış giysileri onu soğuğa karşı koruyamıyor. Fakir kardan korkar.

15. KARINCALAR

Müfid, bir vadiden geçerken yerde bir delik gördü. Çalışkan karıncalar deliğe giriyor, biriktirmiş oldukları küçük erzakı bırakıp başka ganimetler için tekrar çıkıyorlardı. Acımasızca bir topuk darbesi vurarak zavallı küçük hayvanları ezdi ve yeraltındaki evin girişini tıkadı.

Oradan geçen biri, bu vahşet hareketini görerek, Müfid'e şöyle dedi:

-Sen kötü bir çocuksun. Bu karıncaların sana ne kötülüğü dokundu?

-Ayağımın altında neden böyle hareket ediyorlar? diye cevap verdi acımasız çocuk. Daha uzak bir yer seçemiyorlar mı?

-Ya insanlar, küçük barbar, hayatlarında ne aptallıklar yapmazlar ki? Neden bu zavallı karıncalardan sahip olduklarından daha fazla zekâ bekliyorsun? Bunu yapacağına, bize verdikleri dayanışma ve ileri görüşlülük dersinden ilham al ve bir daha da onlara zarar vermemeye bak.

16. KAPALIÇARŞI

Kapalıçarşı'ya gidip bir göz atmak her zaman ilginçtir. Orayı gezmemiş turist yoktur. Eski İstanbul'un hoş bir kalıntısıdır.

Parıltılı kumaşlar, rengârenk ipekliler,[8] işlemeler, pabuçlar, yazmalar orada çok hoş Doğulu bir iz bırakırlar. Dar sokaklarının labirentinde, dükkân sahipleri tekrarlanan çığırmalarını geçenlere yöneltirler ve onların bir şey almasını beklerler.

Ama İstanbul'da eski olan her şey gibi, Kapalıçarşı da değişiyor ve yakında elektrik oraya göz kamaştırıcı ışık dalgalarını serpecektir.

Çok güzel olacaktır ama artık Doğulu olmayacaktır.

17. KUŞ AVI

Bir cuma günü birkaç çocuk Beykoz çayırında eğlenmek için bir araya gelmişler. Ama eğlenceleri çok gaddarca. Bir ağ kurmuş, yakınına da içinde ispinoz kuşlarının ve saka kuşlarının şarkı söylediği kafesler koymuşlar (buna çığırtkan denir). Seslerini duyan başka kuşlar oraya gelip tuzağa düşüyorlar.

Küçük avcılardan bazıları (Hay! Yaramazlar!) yakalanan kuşların kanatlarını[9] kesmek hatta onları öldürmek istiyorlar.

Ama Safvet orada. Böyle bir meşgale seçmiş olduğuna pişman olan iyi kalpli bir çocuk. Arkadaşlarından ağların içinde korkudan titreyen zavallı küçük kuşlara acımalarını istiyor. O kadar ikna edici ki, bütün kanatlı mahpuslara hürriyetlerinin iadesine karar veriliyor.

Safvet iyi bir fiil işledi. Bu ona uğur getirecektir.

18. YIKICI

Münir dokuz yaşındadır. Anne ve babası tarafından şımartılmıştır. Okula hapse gider gibi gitmektedir. Arkadaşlarını tartaklıyor, derslerine çalışmıyor. Ama buna karşılık, iş babasının ona almış olduğu bütün oyuncakları kırmaya, parçalamaya geldiğinde, çok mahirdir. Biraz önce güzel bir elektrikli tramvayı parçaladı.

-Evladım, diyor ona babası, yıkmak kolaydır. Hepimiz gibi senin de düşünmen gereken, ülkemizin zengin olması için bina etmek, inşa etmektir. Sana verilen eşyaya iyi bak; eğer kazara bozulurlarsa, elinden geldiğince onları tamir et. Kısacası, yıkıma alışacağına hayata doğru yürü.

Ümit etmeli ki Münir sonunda babasının makul tavsiyelerini anlamaya ve uygulamaya başlar.

19. İSTANBUL

Şu sihirli tabiata bakın! Güneşin altında bin bir değişken rengin süslediği harika bir palete benzeyen Boğaz'ın iki yakasına bakın! Berrak atmosferde zarif bir şekilde kubbelerinin kavis çizdiği şu muhteşem camilere, şanlı bir tarihi hatırlatan şu eski binalara, abidelere, şu kırlara, şu dağlara, şu ormanlara, zekâ ve çalışkanlıkla sonsuz zenginlikler elde edilebilecek şu geniş arazilere [bakın].

Bunların hepsi sizindir, genç Osmanlılar. İyi bakmasını bilin; her şeyden önce bu hazineyi korumayı ve kullanmayı bilin, çünkü ona göz dikenler çoktur.

Ama bu muhteşem mirasınızdan istifade etmek için, vazgeçilmez üç şey gerekir: eğitim, çalışmak ve sebat. Bunu aklınızdan çıkarmayın ve bu yönde ilerleyin.

20. ÖMER BİN ABDÜLAZİZ

Bağdat Halifesi Ömer bin Abdülaziz, adaleti her şeyin üstünde tutarmış. Hiç kimseye kötülük etmemekle yetinmeyip, düşmanlarına bile iyi davranmaya çalışırmış. İçinde o kadar Allah korkusu varmış ki, her gecesini duayla geçirirmiş.

Bu melek kalpli padişahı zehirlemişler. Kendisi yataklara düşmüşken, ona zehiri vereni bulup huzuruna getirmişler. Çok yumuşak bir ifadeyle, Ömer bin Abdülaziz ona hangi amaçla bu suçu işlediğini sormuş. Adam cevap vermiş:

"Ey Emir-il Müminin! Bana teklif edilen bin liranın cazibesine kendimi kaptırdım."[10]

Halife bu meblağın beytülmala ihsan edilmesini emretmiş; sonra da, caniye dönerek demiş ki:

"Eğer ölecek olursam, idama mahkûm olursun. Haydi, kaç ki seni bulamasınlar."

Ne asil bir ruh!

21. KÜÇÜK KİBRİT SATICISI

Ali'nin anne ve babası büyük fakr ü zaruret içindeler. Kadın her zaman hasta, babanın hali de pek farklı değil. Sadece on yaşında olan zavallı Ali, onlar için çalışmak zorundadır. Kibrit satıcısı oldu. Sabahtan akşama kadar, Karaköy köprüsü üzerinde mevzilenerek, geçenlere kibrit kutularını uzatıyor. Kutularını verirken o kadar tatlı bir tarzı var ki, herkes ondan almaya çabalıyor.[11] Ama geçenlerden biri ona on paralık uzatıp kibrit istemeyince, Ali reddedip cevap veriyor:

-Efendim, ben dilencilik yapmıyorum, altı kutumu on paraya satıyorum. On paranızı geri alın veya bu altı kutuyu kabul edin.

Efendi ise bu mağrur ve namuslu sözlere hayret ediyor, ama kibritleri reddetmiyor.

Ali, okula giderse, iyi bir öğrenci, sonra da iyi bir yurttaş olacak.

22. MÜSTAKBEL DENİZCİLERİMİZ

Heybeli Deniz Harp Okulu'nda büyük bir faaliyet var. Vatanperverane bir gayret olabilecek en asil meslekten birini seçmiş olan bütün bu gençlere can vermektedir. Öğrenmek için acele ediyorlar. Onları gülmeye ve neşeye itmesi gereken yaşlarına rağmen, görünüşlerinde duygulandırıcı bir ağırlığın izi görülüyor. Günümüzde hayatın kadranını bölen saatler, trajik ve tantanalı saatler, onları üzerlerine düşen kutsal göreve gereğinden erken hazırlıyor. Babaları, ağabeyleri savaş meydanlarındalar. Bu düşünce onları kıskanç bir duyguyla titretiyor.

Ah, seneler ne yavaş akıyor! diye düşünüyorlar. Keşke biz de ülkemizin düşmanlarına karşı savaşma yaşında olsak.

Ve keder dolu gözleri esrarengiz denizi inceliyor. Ara sıra geçen savaş gemilerinin görüntüsü kalp atışlarını hızlandırıyor. Bir gün bu gemilerde, bin bir tehlikeye maruz, yaşayacaklar. Ne çıkar? Denizcilerin mezarı, Allah istediğinde, güzel ve derin denizdir. Yiğitlerin yüce ölümleri ruhlarını Yaradan'la birleştirirse, naaşlarını bir annenin okşamalarıyla beşikteki gibi sallayacak olan odur.

Küçük, tatlı denizci, ara vermeden çalış. Türk denizcilik tarihinde sık sık rastlanan kahramanlık örnekleri sana yön versin. Büyü ve kuvvetli ol. Seninle, senin sayende, vatan büyük ve kuvvetli olacaktır.

23. FİKRİ VE GÜVERCİNLER

Fikri terbiyeli bir çocuktur. Okula muntazaman gider, ödevlerini iyi yapar, amirlerine itaat eder.

Ders bitip de okuldan ayrılıp evine dönerken, Sultan Bayezid Camii avlusunda durur. Zira Fikri hayvanları çok sever ve bu camiin avlusunda tek tük yem peşinde gidip gelen birçok güvercin görülür.

Fikri kuşları büyük bir zevkle seyreder. Pembe ayak ve gagaları, parlak yeşil boğazları, zarif hareketleri onu memnuniyetten tebessüm ettirir.

-Gelin güzellerim, gelin tatlılarım! diye onlara seslenir. Ve onlar için saklamış olduğu ekmek kırıntılarını verir.

Güvercinler artık Fikri'yi tanıyorlar ve düşmanca bir hareketini bekledikleri diğer insanlardan kaçtıkları gibi ondan kaçmıyorlar.

24. KÜÇÜK BACA TEMİZLEYİCİSİ

Zavallı baca temizleyicisi! Soğuktan dondu! Nefesiyle küçücük ellerini ısıtmaya çalışıyor. Annesi, babası, hayatta kimsesi yok artık. Açlıktan ölmek istemiyorsa, çalışması, çabalaması gerekiyor. Ama hava o kadar soğuk ki, insan donuveriyor. Zavallı küçük Tanrı'ya yakarıyor.

"Ey Allahım! diyor, bana kuvvet ve cesaret ver. Zenginler, evlerinde rahat rahat ateşin önünde oturup onlara verdiğin nimetlere müteşekkir değiller."

Her şeye kadir olan, baca temizleyicisinin duasını duydu: Baca temizleyicisinin önünde çömelmiş olduğu evde oturan küçük Zehra'yı bu acıklı sahneye şahit etti. Zehra hemen pencereyi açtı ve zavallı öksüze kendisine kahvaltı için verilen ekmek dilimini uzattı. Buna bir de amcasının vermiş olduğu bir gümüş parayla bir çöreği kattı.

Bu iyiliği yaptıktan sonra, tatlı yaratık kalbinin memnuniyetle dolduğunu hissetti. "Ey Allahım, diyordu akşam yatağa girerken, annemi ve babamı bana bağışla."

İyilik yapanların gördükleri en büyük fayda, bu iyiliğin onlara sağladığı katıksız zevktir.

Fakirlere yardım edin!

25. ALAY

Bando önde, alay geçiyor. Anadolu'dan silah altına alınmış yakışıklı askerler bunlar. Topraklarını, ailelerini vatanın çağrısına uymak için terk etmişler. Vatan için, gerekirse tek söz etmeden ve gözlerini bayrağa dikmiş olarak ölürler.

Çocuklar, geride kalmamak için bacaklarını mümkün olduğu kadar açarak alaya refakat ediyorlar. Askerlerin tüfeklerine, kılıçlarına, üniformalarına hayranlıkla bakıyorlar. Şimdiden asker olmak isterlerdi.

-Zamanı gelecektir, çocuklar. Ama o zamana kadar okulu ihmal etmeyin. Eğitim bir milleti süngü kadar kurtarır. Canla başla çalışın, ülke size minnettar olacaktır.

26. TENEFFÜS

Teneffüs saatidir. Okulun bahçesinde, öğrenciler koşuyor, gülüyor, gürültülü bir şekilde konuşuyor, çeşitli oyunlar oynuyorlar. Bu beden hareketleri kanlarını kamçılıyor, yanaklarına canlı renkler geliyor, ciğerleri genişliyor.

Çocuklar teneffüsteyken. Adile, bir bankta oturmuş, arkadaşlarının oyunlarını seyretmekle yetiniyor. Adile çok iyi, çok söz dinleyen, çok dakik bir küçük kızdır.

Öğretmeni ona yaklaşıyor ve ona diyor ki:

-Teneffüste oynamalısınız. Sınıfta görevinizi yaptınız; diğerleri gibi bu istirahat[12] saatinden yararlanmanız[13] şarttır. Her şeyde ölçülü davranın. Evladım, gidin küçük arkadaşlarınızla eğlenin: sonrasında daha fazla şevkle bile çalışırsınız. Derslerin zihni kuvvetlendirdiği gibi açık havadaki oyunlar da vücudu kuvvetlendirir.

27. EŞEK

Eşek hor görülen ve diğer yük hayvanlarından daha kötü muamele gören bir hayvandır. Halbuki, iyi bakıldığında hiç de çirkin değildir. Sesi tatsızdır ama Galata'ya gidin, Gümrük'ün civarına, orada onun kadar tatsız insan sesleri duyarsınız.

Şafaktan önce kalkar. Sırtına ağır yükler vurulur ve sendeleyerek zar zor yürür. Onu uyandırmak için sahibi ona tekrar tekrar vurur. Sabahtan akşama kadar zahmet çekmesine ve sahibini beslemesine rağmen, ona az yemek verilir.

Hayvanlar konuşabilse insanlardan ne haklı şikâyetlerde bulunur, onlara ne öğretici gözlemlerde bulunurlardı!

28. KORKAK

Bir iskemle devrildiğinde, bir bardak kırıldığında veya bir kapı gürültülü bir şekilde kapanınca Hilmi ateş edildiğini zannederek bembeyaz kesilir. Geceleyin karanlık bir odanın önünden geçse, karanlıkta korkunç yaratıklar gördüğünü sanır. Titreyerek annesinin kollarında saklanır.

Bir gün gezintiye götürüldüğünde bir ağacın dibinde sakin sakin otlayan bir koyun gördü. Bunun üzerine debelenerek ve "Bir kurt! Bir kurt!" diye bağırarak kaçmaya başladı. Korkusundan kayarak su dolu bir deliğe düştü. Onu oradan sırılsıklam ve dizi yaralanmış olarak çıkardılar.

Bir çocuk için bu denli korkak olmak utanç vericidir. Arkadaşları onunla alay ediyorlar ve kendisi de mütemadiyen mutsuz. Nefsi üzerinde gayret göstererek birçok başka kusurdan olduğu gibi, korkaklıktan kurtulunabilir. Gün gelir ki bu kötü duyguyu kovduktan sonra, gülerek denir ki: "Nasıl da bir gölgeden, bir koyundan, devrilmiş bir mobilyanın sesinden korkmuş olabilirim? Ne çocukluk ve ne utanç!"

İnsan sadece şeref ve vicdana karşı hareket etmekten korkmalıdır.

29. ÇOCUK EĞLENCESİ

Şükrü bütün okul senesi boyunca iyi çalıştı. Babası da bu sebeple onun için, oğlunun arkadaşlarını davet ettiği bir eğlence düzenledi.

Güzel bir yaz günündeyiz. Anadoluhisarı'ndaki yalının bahçesinde masalar kurulmuş, üzerlerine şekerlemeler yığılmış. Şükrü'nün arkadaşları geliyorlar. O da onları yetişkin bir insan gibi, hoş bir nezaketle karşılıyor. Birazdan da oyunlar başlıyor. Gülme sesleri kuş cıvıltılarına ve denizin hoş sadasına karışıyor.

Bir saat eğlendikten sonra çocuklar masaya geçip onlara ikram edilen pastaları, çörekleri ve meyveleri iştahla yiyorlar. Sonra da tekrar oyuna koyuluyorlar.

Şükrü'nün anne ve babası bu genç çocukların koşuşmalarını büyük zevkle izliyorlar. Bunlar ileride hayatın engelleriyle karşılaşacaklardır; fakat okulda zamanlarını iyi kullandıkları takdirde bütün bunları yenebileceklerdir.

30. BAYRAM

Çocukların neşesi bayram geldi. Beyaz hilalli kırmızı küçük bayraklarla süslenmiş arabalarda, sıralar halinde sokaklardan geçiyorlar. El çırparak vatanperver şarkılar

söylüyorlar. Giysileri yepyeni, gülüşleri de samimi ve sesli, billurdan bir müzik gibi. Onlara kalsa, bütün gün arabadan inmeyecekler.

Arabacılardan biri, tatlı bakışlı bir ihtiyar, ak sakalının ardında gülümseyerek geçenlere göz kırpıyor. Kendisinin de bir zamanlar çocuk olduğunu, bayramlara katıldığını hatırlıyor. Sonra da bir damla gözyaşı gelip bakışlarını örtüyor: Memlekette kalmış olan karısını ve çocuklarını hatırlıyor...

Yürü arabacı! Kov bu üzücü düşünceleri. Yaşamak, ekmeğini kazanmak lazım.

31. OKUL ÇIKIŞI

Ellerinde çantalarıyla, küçük kızlar ve oğlanlar okuldan çıkıyorlar. Sınıfın havası onları biraz yormuş; ama

açık havada renkleri geri gelmiş; gevezelik edip gülüyorlar; cıvıltıları geçtikleri Eyüp' teki daracık sokağa canlılık veriyor.

Tatlı küçük kızların rengârenk giysileri hareketli bir ressam paletine benziyor. Bu öğrencilerden daha küçük veletler ve evinin kapısında yaşlı bir kadın onları seyrediyorlar. Bu manzara sanki geçmişi, şimdiki zamanı ve geleceği temsil ediyor.

Gelecek!.. Bu çocuklarınki ne olacak? Kader icabına bakar. Fakat doğru yolu yönelmek, gözleri berrak, vicdanları temiz, daima alınları dik yürümek onların elinde.

Başlarının üzerinde parlayan o berrak gök ruhlarının yansıması olacaktır, eğer atalarının erdemlerini miras edinirlerse.

Hayatın kaçınılmaz kavgalarından sonra, çalılıkların dikenlerinin arkasında sakladığı çiçeğe benzeyen hayattaki sakin mutluluğun tadına daha iyi varacaklardır.

32. DEVE

Afrika çölünde, rüzgâr ateşten bir nefes gibi esiyor. Gök kızıllaşıyor, tarifi mümkün olmayan bir sessizlik bu sonsuz yalnızlığın üzerinde hissediliyor.

İşte bir deve ritmik hareketlerle ilerliyor. Bir Arap göçebesi kamburlu sırtında çömelmiş; diğer bir Arap ona eşlik ediyor; sert kıvrımlı bornozlarında hortlaklara benziyorlar.

Dur!.. Namaz vakti geldi. İkisi de secdeye varıyorlar. Ve ufkun sonsuza uzandığı bu kuru tabiattaki bu namaz etkileyici oluyor. Bu muazzam çöldeki iki gezgin nereye gidiyorlar? Gölgelik vahaya ve serinletici kuyuya nerede rastlayacaklar?

Deve, hareketsiz ve ciddi, sakin ve yumuşak gözleriyle uzağa doğru bakıyor. Sağlam bacakları yiyecek ve içecek bir şey olmadıkça açlığa ve susuzluğa dayanıyor.

Eğer tesadüfen onlardan birine rastlarsanız, onlara şefkatle bakın, çünkü Araplar der ki "Deve Tanrı'nın bir hediyesidir."

33. MEMUR

Küçük Halim'in annesi biraz da bütün anneler gibidir: oğlunun büyüdüğünde memur olmasını istemektedir.

Sizce, diyor ona kocası, yeteri kadar bürokratımız[14] yok mu? Sokaktayken etrafınıza bir bakın. İşçiler elektrik telleri döşüyorlar. Teknisyenler telefonların tesisatını denetliyorlar. Tramvaylar rayların üzerinde hızlı bir şekilde kayıyorlar. Yıkımlar var, inşaatlar var. Eski şeyler yerlerini yenilerine bırakıyor. Şantiyeler, fabrikalar, rıhtımlar, demiryolları, madenler, ormanlar, ticari denizyolları: İşte ülkemizin canlanacağı, Osmanlı gençliğinin, bir çocuğun annesinin memesini emer gibi, besleneceği kaynaklar bunlardır. Gözlerimizi o yana çevirelim. Hayata geri dönüş, milli hayat oradadır.

Babasını dikkatle dinlemiş olan küçük Halim, bir an düşündü ve bağırdı:

-Baba, büyük bir mühendis olmak istiyorum ve bir yığın eşya taşıyan o büyük gemilerden inşa etmek istiyorum. Çok para kazanmak istiyorum! O zaman da sana ve anneme bir at ile bir araba alırım.

Mutlu bir gülümsemeyle, anne ve baba geleceğin büyük gemi mühendisini öptüler.

34. HAVACILIĞIN CAZİBELERİ

Salih havacılarımız hakkında bahsedildiğini duydu. Bir de yukarıda, en yukarıda, fezada, kuş gibi havayı yaran bir tayyare gördü. O da uçmak, göklere kadar yükselmek isterdi. Ama nasıl?

Bir gün, hafif ahşaptan uzun bir kasa alıp, iki tarafına kartondan kanatlar takıp bahçeye taşır. Sonra da bu uydurma tayyareye oturup, beklemeye koyulur. Babası çıkagelir.

Ece Salih, bu kasanın içinde ne yapıyorsun? diye sorar.

-Beni göğe kadar götürmesi için rüzgârı bekliyorum.

Baba çocuğun sarışın kafasını okşayıp der ki:

-Uçuncaya kadar daha çok beklersin, zavallı Salihim. Bir tayyareye binip de elinle motoru ayarlamadan önce, uzun müddet zihnini eğitmen ve onu bilimin hazineleriyle doldurman gerekir. Bu arada gel, evladım, yarınki ödevini hazırlamana yardım edeceğim.

1. *Société* kelimesi burada toplum manasında kullanıldığı halde, dipnotta "cemiyet"ten önce "şirket" kelimesi geçmektedir.
2. Yazar, burada kullanılan *entrailles* kelimesinin mecazi anlamı olan "iç, derinlik" kelimelerini vermeyip, birinci anlamı olan "bağırsak" kelimesini vermekle yetinmektedir.
3. Dipnotta *détail* (ayrıntı, teferruat) kelimesinin bu manası atlanıp, "hurde fürûşluk, perakende satış" diye tercüme edilmiş.
4. Nedense *réchauffer* kelimesinin bu manası verilmeyip, yemekten bahsedildiğinde aldığı "yeniden ve tekrar ısıtmak" diye dipnotta tercüme edilmiş.
5. Kullanılan *nuances* kelimesi "derece-i muhtelife-i elvandan her biri" olarak tercüme edilmiş!
6. *Ramures* (dallar) "ağaç dal ve budaklarının heyet-i mecmuası" olarak tercüme edilmiş!
7. *Brutssement* (hışırtı) "gürültü, velvele, şamata" olarak tercüme edilmiş.
8. *Soiertes* buradaki manası olan ipekli kumaşlar yerine, tekil halinden hareketle "ipek ticareti" diye tercüme edilmiş. Kaldı ki tekil haliyle bile *la soierie*, ipek ticareti değil, ipek sanayii anlamındadır.
9. Büyük bir dikkatsizlik sonucunda *aile* (kanat) kelimesinin karşılığı olarak (*ail*'dan dolayı) "sarmısak" verilmektedir.
10. Burada ayartmak (*tenter*) veya ayartılmak (*être tenté*) manasında kullanılan *tenter* fiili, dipnotta sadece "kasd ü niyet etmek, denemek, tecrübe etmek, tasaddi ve teşebbüs etmek" olarak tercüme edilmiştir.
11. *S'empresser* fiili (acele etmek, yarışmak, çabalamak vs) yanlışlıkla "istical" yerine "istimal" olarak dipnotta tercüme edilmiştir.
12. *Délaissement* sözcüğü (yorgunluk atmak, istirahat etmek) *délaissement* ile karıştırılarak "metrukiyet" olarak tercüme edilmiştir.
13. *Profiter* (istifade etmek, yararlanmak) burada sadece "kâr etmek, kazanmak" manasıyla tercüme edilmiştir.
14. Burada kullanılan tercüme: "Muamelat-ı kalemiyeye ifratla riayet eden kâtib veya memur". Bu tarif, olduğu gibi Şemseddin Sâmi'nin lügatinden alınmıştır (Şemseddin Sâmi [Fraschery], *Resimli Kamûs-i Fransevî. Fransızca'dan Türkçe'ye Lugat Kitabı*, 3. tab, İstanbul, Mihran, 1318/1901, s. 356 ve 4. tab, İstanbul, Mihran, 1322/1905, s. 356).

MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE İŞÇİ EĞİTİMİNİ AMAÇLAYAN BİR DERGİ

SANAYİ BAHÇESİ

CÜNEYD OKAY

19. Asrın sonlarından itibaren Osmanlı toplumu yeni kelimelerle (pedagoji, fotoğraf, gramofon, velespit vs.) tanışmaya başlamış, bazı kelimeleri de (fünun, fen, sanayi vs.) daha sık kullanır olmuştu. Tanzimattan beri Batının teknoloji ve sanayiine duyulan hayranlığın etkisinin de giderek artması ile, Avrupa kökenli icat ve teknolojik gelişmeler, daha Osmanlının günlük hayatına girmeden basında yer bulmuş ve sıcağı sıcağına okuyucuya aktarılmaya başlanmıştı. Kadın ve çocuk dergilerinde bile uzun uzun anlatılan Avrupa kökenli teknolojik gelişmeler için münhasır süreli yayınlar da ortaya çıkmıştı. Künyesinde "fenden" ya da "sanayiden bahseder" veya "fenni, sınai" ibaresi yer alan dergilerin sayısı yüzleri aşarken, adında fünun, fen ya da sanayi kelimesi geçenlerin miktarı da küçümsenmeyecek düzeye erişmişti. (Bu dergilere örnek olarak, *Fen, Fen Alemi, Fen Kıtaatı Mecmuası, Mecmua-i Fünun-ı Askeriye, Mecmua-i Fünun-ı Baytariye, Mecmua-i Fünun-ı Bahriye, Musavver Fen ve Edep, Rehber-i Fünun, Risale-i Fenn-i Baytari, Sanayi, Sanayi-i Alman ve Şark, Sanayi Rehberi, Ticaret ve Sanayi, Ziraat ve Sanat Tercüme-i Fünun Odası* verilebilir.) Hatta tamamen bir edebiyat dergisi olan ve edebi bir akıma adını veren dergide dahi fünun kelimesine yer verilmişti: *Servet-i Fünun.*

19. Asırda bu tip dergilerin en önde geleni şüphesiz *Mecmua-i Fünun*'dur. Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin organı olarak aralıklarla 48 sayı yayımlanan dergi oldukça seçkin bir yazar kadrosuna sahiptir ve her türlü fen ve sanayi konularında yararlı bilgiler vermeyi amaçlar. Fizik, jeoloji, biyoloji, coğrafya gibi konuların ağırlıkla işlendiği mecmua kolay anlaşılabilir bir dil kullanmaya gayret etmiş ve okuyucuyu yukarıda söz edilen konularda bilgilendirmiştir. II. Meşrutiyet döneminde de benzeri dergiler göze çarpmaktadır.

٩ ایلول ١٣٢٦ پنجشنبه ١٩ رمضان ١٣٢٨

صنایع بغچه‌سی

١٣٢٨

وطنك ترقی صنعته ، ایشجیلریمزك تنویر افکارینه خادم هفته‌لك فنی وصناعی رساله‌در

صاحب امتیاز ومدیر مسئولی : علی رضا

آبونه شرطلری : ممالك عثمانیه ایچون یرسنه‌لکی پوسته اجرتیله برابر ٢٥ غروش ، ولایات ممتازه وممالك اجنبیه ایچون سنه‌لکی سکز فرانقدر . اداره‌خانه : درسعادتده جغال اوغلنده روشن مطبعه‌سیدر .

نومرو ١ نسخه‌سی [٢٠] پاره‌در برنجی سنه

9 Eylül 1326 Perşembe 19 Ramazan 1328

Sanayi Bahçesi

1328

Vatanın terakki-i sanatına, işçilerimizin tenvir-i efkârına hâdim haftalık tenni ve sınai risaledir.

Sahibi imtiyaz ve müdir-i mesulü: Ali Rıza

Abone şartları: Memleket-i Osmaniye için bir seneliği posta ücreti ile beraber 25 kuruş, vilayât-ı mümtaze ve memalik-i ecnebiye için seneliği 8 franktır. İdarehane: Dersaadette Cağaloğlunda Ruşen Matbaasıdır.

Numero 1 Nüshası 20 paradır Birinci sene

Bunlardan ilki 19 sayı yayımlanmış olan *Fünun ve Sanayi*'dir. "Hâsılat-ı safiyesinin yüzde onu İşçi Temin-i İstikbal [sigorta kavramına Osmanlıca karşılık bulma çabaları!] Sandığına terk edilmiş fenni ve sınai" haftalık mecmuanın ilk sekiz sayısı aksamadan yayımlanır. Daha sonra çeşitli aralıklarla 19 sayıya ulaşılır. Mısırlı Mehmed Safa yönetimindeki derginin amacı da işçileri çeşitli konularda eğitmektir.

Bu yazının konusu olan (musavver) *Sanayi Bahçesi* de, *Fünun ve Sanayi* ile aynı dönemde yayın hayatına başlamıştır. Hemen belirtmek gerekir ki *Sanayi*

Bahçesi gerek kısa süren yayın hayatı gerek yazar kadrosu ve gerekse muhtevası ile üzerinde durmayı pek de gerektiren bir dergi değildir. Bununla beraber kütüphane kataloglarında yer almamış olması (IRCICA kataloğu İstanbul 1986 ve Milli Kütüphane Kataloğu 1987) sebebi ile dergi hakkında kısaca bilgi verilmesi, bu alandaki literatüre az da olsa bir katkı olarak kabul edilebilir.

Sanayi Bahçesi'nin ilk sayısı 9 Eylül 1326 (22 Eylül 1910) tarihini taşıyor. "Vatanın terakki-i sanatına, işçilerimizin tenvir-i efkârına hadim haftalık fenni ve sınai risaledir" tanımlamasıyla yayımlanan derginin sahib-i imtiyazı ve müdir-i mesulü Ali Rıza ve nüshası da 20 para. Ali Rıza ilk sayının "Risalemizin Maksad-ı Teessüsü ve Mesleği Hakkında Birkaç Söz" başlıklı başyazısında ilk önce *Fünun ve Sanayi* dergisinden bahsediyor. Bu derginin hiçbir maddi menfaat beklenilmeden çıkarıldığını, kendisinin de bir nüshasını görünce çok iyi şeyler düşündüğünü ve "amele, işçi diyerek bu memlekette herkesin hakir gördüğü", insanların intisabı zül addettiği sanatın kendisini göstermeye başladığını yazan Ali Rıza, *Fünun ve Sanayi*'nin dokuz, on, on bir ve on ikinci sayılarının büyük güçlüklerle çıkmasından üzüntü duyduğunu belirtiyor. Bu sebeple *Fünun ve Sanayi*'e rakip değil ama refik olarak bir dergi çıkarmaya kara verdiğini söyleyen Ali Rıza "risalenin hükümetin icraatını tenkit eden siyasi bir risale" olmayacağını da ekliyor.

Sanayi Bahçesi'nde "ilk matbaa".

Derginin geri kalan kısmı künyesinde de açıklandığı üzere "işçilerimizin tenvir-i efkârına hadim" bir şekilde düzenlenmiş. Cep feneri pili yahut kuru pil, Fransızcadan tercüme edilen ve çimento hakkında geniş bilgi veren bir yazı, ilk matbaa üzerine teferruatlı malumat, hesap ve tatbikatı ve "Sanayide Riyaziye ve Tatbikatı" gibi yazılar var. Bu son yazıya "Elhamdülillah meşrutiyet-i Osmaniyemiz sayesinde evlad-ı vatanın fikirlerinin açılıp tenvirine bilumum sanatkâr kardeşlerimizin menafiine" cümlesi ile başlanıp rejime gereken gönderme de yapılıyor. İlk sayının son bölümünü çeşitli malumat veren ve İsmail hakkı tarafından düzenlenen "Şundan Bundan" meydana getiriyor. Bu köşenin dikkate değer bilgisi İstanbul'da sanatla geçinme oranının binde dört olarak verilmesi. Ayrıca derginin sayfalarında çekiç, pense, tornavida, eğe gibi aletlerin resimleri de var.

16 Eylül 1326 tarihli ikinci sayının başyazısı da gene Ali Rıza tarafından kaleme alınmış ve "Sanayi" başlığını taşıyor. Bu yazıda Ali Rıza "Saye-i Meşrutiyette bugün memleketin her cihetı şule-i sanayi ile münteşir olmaya başladı" cümlesi dönemin bir karakteristiğini ön plana çıkarırken diğer yazıların işçilere yönelik olduğu görülüyor: Galvanoplasti, Model Çıkartmak Usulü, Altın ve Gümüş Kaplamak Usulü, Mesamatlı Kabın Suret-i İmali, Demirciliğin Tarihi, Türbin Sisteminde Yeni Bir Torpido ve Faideli Malumat.

Bunlardan başka bir de "Amerika'da Amele Tiyatrosu" başlıklı haber var. Yazan "Bir tesviyeci amele Ebünnüzhet". New York'taki "Komedi Fransez" isimli büyük tiyatro binasına "kırk paradan yüz paraya kadar tahavvül eden ücretlerle sınıf-ı amele"nin dahil olacağı ve bundan maksadın "amelenin dram hakkındaki seviye-i idrak ve irfanını ila etmek" olduğu belirtilen haberde gişelerde ameleye mahsus bilet satılacağı eklendikten sonra soruluyor: "Yarab! Acaba bizim memleketimiz amelesi de bu saadete nail olabilecek mi?"

Sanayi Bahçesi'nin mevcut iki sayısının muhtevası bundan ibaret. İkinci sayının sonundaki "Dinamo Resmini hakkâk yetiştiremediğinden gelecek haftaya tehir edildi" ibaresinden derginin en az bir sayı daha çıkmasının niyetlendiği anlaşılıyor.

Görüldüğü gibi *Sanayi Bahçesi* daha çok zanaatla uğraşan işçileri bilgilendirmeye yönelik bir yayın organı görünümünde. Zayıf muhtevası ve kısa yayın hayatı ile Meşrutiyet döneminde çıkıp kapanan diğer birçok süreli yayından ayırıcı bir özelliğe sahip olduğunu söylemek oldukça güç görünüyor. ■

İKDAM'IN PARİS MUHABİRİ ALİ KEMAL'İN GÖZÜYLE

1900'LERİN BAŞINDA AVRUPA VE TÜRKİYE'DE REKLAMCILIK

DR. HAMZA ÇAKIR*

Bir ürün veya kurum mesajının, bir görüş veya düşüncenin kitlelere iletilebilmesi amacıyla, çeşitli duyuruların bir bedel karşılığında, değişik mecralarda yayımlanması şeklinde kısaca tanımladığımız reklamın bilindiği gibi ilk örnekleri sözlü olarak verilmiştir. Eski Yunan'da, kasaba tellalları esir ve sığır satarken sokaklarda halka duyurularda bulunurdu. Kafiyeli reklam şiirleri söylerlerdi. Eski ve ortaçağ Avrupa'sında sembolik işaretler farklı dükkânları birbirinden ayırt etmek için kullanılırdı. Roma'da keçi, mandırayı; değirmeni hatırlatması nedeniyle katır, fırını; kırbaçlanan çocuk, okulu simgeliyordu. İlk yazılı reklamın yaklaşık MÖ 3000 yıllarında Mısır'da papirüs üzerine yazılmış ve sahibinden kaçan bir kölenin geri dönmesini isteyen bir ilan olduğu sanılmaktadır.[1] Ancak, bugünkü reklamcılığa kişilik kazandıracak süreç, Gütenberg'in matbaayı icat etmesiyle (1450) başlamıştır. Matbaanın icadından 30 yıl sonra İngiltere'de William Caxton adlı bir matbaacı bastığı kitapları pazarlama sorunuyla karşılaşınca, bu kitapları tanıtan ilanlar basar ve bunları ayin günlerinde kiliselerde dağıtır. Bu uygulama reklamcılık tarihinin ilk basılı reklam örneğidir.[2] İlk gazetenin yayımlanmasında da, Avrupa'da sermaye birikiminin başlaması ve ticaretin gelişmesi temel

Ali Kemal

unsur olmuştur. Orta Avrupa'da ticaretin geliştiği, kentleşmenin en yoğun olarak görüldüğü kentlerde, insanlara belirli ve düzenli aralıklarla yayın sunma ihtiyacı bu süreci hızlandırmıştır. Hollanda'da 1605'te ticari amaçtan doğduğu sayılan *Nieuwe Tijdingen* adlı yayının ilk gazete olduğu üzerinde durulmaktadır.[3] Daha sonra 1612'de Paris'te, 1665'te Londra'da yayımlanmaya başlayan gazeteler vasıtasıyla gazete reklamcılığı gelişmesini sürdürmüştür.[4] Böylece seri basım tekniğinden yararlanma sonucunda, basım sanayiinin temel ekonomik konumu da değişmemiştir. Günlük gazetelerin reklamlardan sağladıkları gelir oranı zamanla hızla artmıştır. Bunun sonucunda birbirleriyle rekabet içine giren gazeteler, kendi satışlarını artırmak için okuyucu profilleri hazırlamak zorunda kalmışlardır. Çünkü reklamcılar, daha çok gazetelerin okuyucu profilleriyle ilgilenmektedirler.[5] Reklam ajansı fikrinin yaratıcısının ise, tabii ki oldukça ilkel biçimiyle, *Gazette*'in kurucusu Fransız Théophraste Renaudot olduğu kabul edilir. Bu reklamcı 1630'da Paris'te Montaigne'in romantik projesinden esinlenerek bir "karşılaşma ve görüşme" bürosu kurdu. Denemelerin filozofu, "yoksulların sorunlarını düzeltmek" amacıyla reklamı hayır kurumlarının gelişmesi için bir "ses duyurma" aracı olarak kullanmayı düşlüyordu. Yani halkın bir bölümünün talepleri-

* Kırıkkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi

riyle diğer bölümünün sunduklarını bir araya getirerek halka hizmet edecekti. Renaudot'nun kurduğu ilk ajansta, politik propaganda ekonomik reklam kadar bir role sahipti. 17. yüzyıldan itibaren, İngilizler bu "büro" formülünü kendilerine uyarlayarak kullanmaya başladılar. Montaigne'in yarattığı fikir, "reklamcılık" kıyafeti giyerek, Manş'ın öte yakasında halk hizmeti özelliğini yitirip tüccarlaşmaya başladı. Fransa'da *Ancien Régime* döneminde reklam ajansı ve reklam hizmeti birbirinden ayrıyken, Londra'da 17. yüzyılın sonundan beri haber ve duyuruları aynı organda birleştiren kuruluşlar vardı. Fikir gazetesi bir bilgi organı haline dönüşünce, bu birleşik hizmet gerçek yerini bulmuş oldu. 1836'da Emile de Girardin'in *La Press*'i çıkarmasıyla bu evrim tamamlandı. Girardin'e göre "paralı duyurular"ın katkısı olmadan büyük sayılara ulaşılamazdı. Aynı ortamda, basının romantik dönemde eriştiği özgürlük, uluslararası çapta haber toplayan ve dağıtan ilk şirket olan Havas Ajansı'nın da kurulmasına zemin hazırladı. Basın ajansının yaratıcısı yoluna devam ederek "reklam rejisi" formülünü de yarattı. Gazetelerin kendisine reklam sayfalarını satma vekaletini vererek güvenlerini göstermeleri üzerine, Havas rejisi önce reklam kaynakları akışını kontrol eden ilk kuruluşu oluşturdu ve daha sonra bilgi akışının kontrolü işlevini yürütmeye başladı.[6] 1871 yılında ise Havas, Reuter ve Wolff haber ajansları aralarında bir anlaşma yaparak haber akışını paylaştılar. Türkiye bu paylaşımda Havas Ajansı'na bırakıldı.[7]

1900'lerin başına gelindiğinde Avrupa'da reklamcılık sektörünün çeşitli kollarda faaliyete geçtiğini görürüz. Bu tarihlerde *İkdam* gazetesi'nin muhabir sıfatıyla Paris'e gönderdiği Ali Kemal, reklamcılık sektörünün Avrupa ülkelerinde gelişen kapitalizmle nasıl bir sektör halini aldığını Türkiye'deki reklamcılık faaliyetleriyle de kıyaslayarak ele aldığı makaleyi gazeteye gönderir. 20 Kasım 1901 tarihli gazetede yayımlanan makale, bu yüzyılın başlarında Avrupa ve Türkiye'deki reklamcılık çalışmalarını çok güzel bir şekilde özetlemektedir. Bu dönem reklamcılığına ışık tutan makalesinde Ali Kemal, sadece Avrupa'daki ve bizdeki reklamcılığı karşılaştırmakla kalmıyor; aynı zamanda bizdeki reklamcılık anlayışını da gerek içerik ve gerekse reklam metni açısından eleştiriyor. İlk reklam örnekleriyle başlayan bu eleştirel yaklaşım bugün daha ciddi olarak sürmektedir. ■

Zenith saatleri İtalya, Rusya ve Yunan şimendifer kumpanyalarınca, bilmüsabaka kabul edilmiştir.

1. Hamza Çakır, *Basında Reklam ve İlan (23-29 Aralık 1991 Tarihleri Arası Milliyet ve Cumhuriyet Gazetelerinin Reklam ve İlan Gelirleri ile Bunların Dil ve Şekil Yönünden İncelenmesi*, İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, s. XIII.
2. Eli Acıman, "Reklamcılığın Tarihsel Gelişimi ile Reklamcılık Mesleği", *Reklamcılık ve Satış Yönetimi*, Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları no. 41, Eskişehir, 1990, s.9.
3. Oya Tokgöz, *Temel Gazetecilik*, İmge Kitabevi, Ankara, 1994, s. 26, 34.
4. Acıman, *agm*, s. 9.
5. Korkmaz, Alemdar-Raşit Kaya, *Kitle İletişiminde Temel Yaklaşımlar*, Savaş Yayınları, Ankara, 1983, s. 33.
6. Armand Mattelart, *Reklamcılık*, çev. Fatoş Ersoy, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, s. 11-12.
7. Graham Storey, *Reuters (The Story of a Century of News Gathering)*, New York, 1951, s. 94.

İLANCILIK

ALİ KEMAL

Medeniyet teâli ve terakkı etdikçe kâffe-i muamelat-ı beşeriye tarz-ı sâdeğîden çıkıp muğlak bir şekil almakta. Bu kabilden olmak üzere ilancılık da bugün hususi bir sanat, bir ticaret şeklini aldı. Bir sahib-i servet, bir şirket-i maliye, bir fabrika, bir ticarethane, bir mağaza teessüs ve teşekkül edeceği zaman sermayenin onda, yirmide bir nisbetindeki meblağ-ı cesîmini ilan masarifi olmak üzere ayırıyor. Nasıl ki muameleye girişince de yer kirası, amele ve memurin maaşatı, eşya mübayaatı gibi sarfiyat karşılığını düşünüyor.

Bugün bilad-ı medeniyede adi bir bakkaldan tutunuz da milyonlarca sermayeli şimendöfer kumpanyasına varıncaya kadar kâffe-i müessesât-ı ticariye ve sınaiye ilanın muavenetine muhtaçtır. Onsuz kâbil değil işini yürütemez, ileriye götüremez.

Senevi ilanat için 10 bin lira sarf eden ticarethaneler Fransa ve İngiltere'de düzine ile sayılır.

Bu dediğim ilancılığı yalnız gazetelerin dördüncü sahifesine konan ilanattan ibaret saymayınız.

Her şehirde, her memlekette İlanat-ı Umumiye Şirketi namıyla hususi cesim idarehaneler vardır. O idarehanenin de milyonlarca sermayesi, müteaddit mühendisleri, ressamları, birkaç bölük amelesi bulunur. Bir ilanı halka okutmak, göstermek için daima yeni çareler düşünür, yeni usuller vaz' eyler.

Mesela erbab-ı ticaret ve sanayidenseniz ilan için bu idarehaneye müracaat eylersiniz. Size türlü türlü planlar, projeler gösterir. Arzunuza, fiyatına göre birini intihab ile ücreti tesviye edersiniz. Artık siz çekilin keyfinize bakın. Şerait ve mukaveleniz dairesinde olmak üzere ilanat şirketi sizin ilanınızı mevki-i icraya vaz eyler. Usullerden biri halkın enzâr-ı dikkatini celb edecek güzel, tuhaf, garip, meraklı bir resim yaptırıp onu neşrettirmek. Bunun için bu türlü resimler yapmakta ihtisas kesb etmiş ressamlar

arasında bir müsabaka açılır. Ehemmiyetine göre ortaya bir mükâfat-ı nakdiye konur. Yevm-i muayenede getirilen düzinelerle resimleri bir heyet-i mahsusa muayene edüp matluba en muvafik olanını ayırır kabul eder. Ve onun ressamı mükafatı kazanır.

Bir ressam "Lombardiya" çikolatası için bir resim yapmıştır. Küçük bir kız çocuğu ayaklarının ucuna basarak duvara Lombardiya Çikolatası diye bir ibare yazıyor ve başını çevirmiş geriye bakıyor. İşte bu levha tam 50 bin frank mükâfat kazandı. Kezalik ismini hatırlamadığım bir bisiklet fabrikası namına bir metre boyunda bir resim seçildi. Bürümceklere bürünmüş, saçları belinden aşağı sarkmış afet gibi güzel bir kadın manidar bir bakışla makinenin markasını irâe ediyor [gösteriyor]. Ressamı tam 100 bin frank aldı. İşte bu süretle intihab olunan resim yüz binlerce basılıp idarehane memurları marifetiyle her yana ta'lîk edilir [asılır]. Her yana deyip de geçmeyelim. Öyle rast gelen yere rast gelen ilanı yapıştırmazlar. Caddelerde, büyük sokaklarda ellişer, yüzer adım mesafe ile üstüvani [silindir biçimli] bir nevi kulübeler vardır. Oralara yalnız tiyatro ilanları yapıştırılır. Badehu hâlî [boş] arsaların tahta havalelerini, bazı binaların köşelerini, penceresiz ve yan taraftaki yüzlerini, hedm [yıkma] veya inşa edilen mebaninin önüne boydan boya çekilen tahta hicapları [perdeleri] metre mürebbii hesabıyla ilanat şirketi kiralamıştır. İşte oralara da diğer ilanlar yapıştırılır.

İkinci usül birkaç sene kalması arzu edilen adeta daimi ilanattır ki onlar da bazı mebaninin penceresiz yüzüne uzaktan göze çarpmak için gayet büyük hurufatla nakkaşlar tarafından yazılır. Bunu yazmak, nakşeylemek için külfetli iskeleler kurup günlerce haftalarca çalışırlar.

Makbul yani tesirli ilancılık usullerinden biri de seyyar el arabalarıdır. İki tekerlekli ve ehram şeklinde hafif arabalar vardır. Ehramın her yüzüne bir ilan yapıştırırlar. Her arabayı bir amele çekmek üzre beş-on taneden mürekkep bir katarı haftalarca sabahtan akşama kadar sokak sokak cadde cadde gezdirirler. Marrîn ve abirînin [gelip geçenlerin] gözü gayr-i ihtiyari bunlardan birine ilişir. İstemediği halde bile ne olduğunu öğrenir.

İstasyonların içine tramvay ve omnibüs arabalarına asılan levhalardan bahsetmiyorum. Bunlar çünkü pek eskidi. Biz yenilerine bakalım. Mesela canlı ilanlar. Bir boydan tepeden tırnağa bir avratı giydirilmiş acayip ve garayip kıyafetli yarım düzine eşhas ikişer ikişer düzülüp yürür ve birkaç adımda bir hep bir ağızdan ve makam-ı mahsus ile bir ticarethanenin, bir konserin ismini okur tekrar ederler.

Daha mesela nehirde ilanlı vapur dolaştırılır. Bu küçük istanbot gayet cesim heyulânî bir kuğu kuşu (yabani kaz) şeklinde yapılmıştır. Kaptan ve dümenci kanatların arasına gizlenmiştir. Hariçten görülmez. Kanatların üzerine kalın hurufatla bir ilan yazılmıştır. İstanbot hareket ettirildikçe ilan dikkati çeker.

En yeni olmak üzere sinematoğraf ilanları gelir. Yine ilanat şirketi şehrin en kalabalık en mühim mahallinde kâin bir binada yer kiralayıp sinematoğraf cihazını yerleştirir. Ön tarafa da Karagöz perdesi gibi beyaz bir örtü çeker. Akşam hava kararmaya başlayınca evvela her neye ait olursa olsun mesela farzedelim sergide alınmış bir sinematoğraf manzarası işlenmeye başlar. Onu seyretmek için birçok kişi toplanır. Fotoğraf biter bitmez sekiz on tane ilan levhalarını perdeden geçirir. Eğlenceli bir diğer sinematoğrafa intizaren perdeye nazar etmekte olan halka bu ilanlar okundurulmuş olur. Badehu müşteriyi kaçırmamak, dağıtmamak için yine bir sinematoğraf, müteakiben yine ilanat olmak üzere gece yarısına kadar devam eyler gider.

Yine muhteriât-ı cedideden olmak üzere ilanat-ı münevvire veya ziyaiyeyi arz edeyim. Bu adeta elektrik fenerleriyle yüksek binaların damları hizasında tıpkı bizim mahiyeler gibi vücuda getirilmiş parlak ve münevver yazılardan ibarettir. Fakat mahiyelerde olduğu gibi öyle saatlerce bir yazı bir ilan kalıp gitmez. Bir saniyede memur düğmeye basmakla o yazı söner, gözden kayıp olur. Derhal diğer bir düğmenin işletilmesiyle başka bir yazı başka bir ilan peyda olur. Gayet sade ve basit olan bu usulü biraz izah etmek lazım. İlanat-ı Münevvire şirketi dört yol ağızlarında, büyük caddelerin köşebaşında bulunan mebaninin en sonuncu yani altıncı veya yedince katında bir oda kiralamış ve o katın cephesine bir parmaklık yaptırıp üzerine küme küme elektrik kandilleri tertip ve tanzim ettirmiştir. Gece odadaki memur hangi ilanı mahiye gibi yazıp göstermek istiyorsa önündeki yazı makinesine benzeyen cihazın her harfe mahsus düğmelerinden icap edenleri bu kere derhal her küme dahilinde o bükülen harfler peyda olur. Mecmuu bir ibare veya bir kelime teşkil eder. Aynı zamanda kümenin diğer kandilleri ışıksız kalır. Badehu onu söndürüp cihazda diğer harfleri tahrik etmekle kumelerde dahi o resimler vücuda gelir. Yani başka bir ilan okunur. Her kümeyi teşkil eden kandiller kırmızı, mavi, sarı ve saire olmak üzere muhtelif renktedir. Bu sayede aynı kelime muhtelif renkte tenvir edilebilir. Şimdiki halde henüz modası geçmemiş, rağbeti muhafaza eden ilan budur.

İlan külfetinden kendini müstağni addedecek müessesât bulunmadığını demincek söyledim. Evet! Avrupa'da o bahtiyarlığa nail olmuş bir sanat ve ticaret yoktur. Mesela demiryolu kumpanyalarını ele alalım:

Bize gelir ki şimendöfer kumpanyasının yapacağı şey, trenlerin vakt-i hareket, muvâsılını müş'ir bir

Sahibinin Sesi plaklarında en meşhur artislerin en son havaları, şarkıları ve dansları kayıt edilmiştir.
Her yerde ve daima meşhur-ı âlem Sahibinin Sesi Gramofonlarını ve plaklarını isteyiniz.

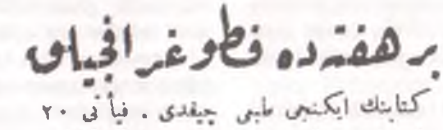

Bir Haftada Fotoğrafçılık kitabının ikinci tabı çıktı. Fiyatı 20 kuruştur. Taşra için posta ücreti alınmaz.

cetvel tanzim ettirip asmak ve her mevsimde yenilemektir. Hayır iş öyle değil. Mesela yazın her kumpanya kendi şebekesi dahilinde bulunan en yakından tutunuz da en uzağa varıncaya kadar bil-cümle mevâki-i latifenin ayrı ayrı ve güzel resimli ilanlarını yaptırıp her tarafa tevzi ve ilsak ettirir. Ama o mevki asırlardan beri malum ve maruf imiş, o yine usulden şaşmaz. Halka o mevkii hatırlatmak, gidip-görmek hevesini, şevkini uyandırmak için bu külfeti ihtiyar eyler. Kışın mevâki-i şitâiye ilanlarını inzâr-ı halka vaz' eder. Sade kendi şebekesi dahilindeki mevkilere mahsus ilanlarla da kanaat etmez. O tarik ile ilanlarını yaptırır, astırır. Mesela Garp Kumpanyası İngiltere'deki mevâki-i meşhurenin, hatta o meşhur Londra'nın resimleriyle ilanlar ta'lîk eyler. Cenup Kumpanyası, İtalya nokta-i mühimmesini musavver ilanlarla her tarafı doldurur. Mısır'ı da unutmaz. Şark Kumpanyası, İsviçre'ye ait birçok ilanat-ı musavvereyi her yıl şeklini değiştirerek yapıştırır. Ticarethanelere gelelim: Bonmarşe gibi beheri kışla kadar cesim mağazalar vardır. Bunların şöhreti Paris'e değil, bütün cihana yayılmış olduğu halde yine her mevsimde kendilerini ilandan vazgeçmezler. Çünkü geçecek olsalar işleri derhal tavsayıverir. Müşteri azalır. Artık diğer ticarethane ve dârü's-sinâ'aları buna kıyas ediniz.

"Ayvori" sabununu kullanınız!
Suya düşerse batmaz
Bir gün üç köylü kızı saçlarını yıkamak için göl kenarına gitmişlerdi. Yanlarında birkaç türlü sabun vardı. Şakalaşırken bütün sabunları göle düşürdüler. Sabunların hepsi battı. Kayıp oldu. Yanlız "Ayvori" sabunu muzafferane su üzerinde yüzüyordu!

Memleketimizdeki ilancılık, Avrupa'da cari olanlarla mukayese edilse mefkud [yok] denecek bir halde olduğu anlaşılır. Ne yerli ticarethaneler, ne Avrupalı şirketlerin müessesatı bizde ilancılığa ehemmiyet vermiyor ve bu yüzden dolayı muamele bir daire dahilinde mahdut kalıyor. Mesela Şirket-i Hayriye her yaz beş-on bin kuruşu gözden çıkarıp dünyada eşi, misali bulunmayan her noktası bir bedia-i tabiiyet denmeye seza olan Boğaziçi'nin her karyesine olmasa bile seyrengâh olmak üzere tanınmış Göksu, Beykoz, Büyükdere, Emirgân, Arnavutköyü gibi birkaç yeri için zevki okşayacak, insana ziyaret ve temaşa hissi ilka edecek renkli resimlerden ibaret ilanat yaptırsa katiyen eminim ikinci yılın hâsılatında ilan masarifine nisbeten iki misli fazla vukua gelir. Teessüf olunur ki daha vapurların hareketini müşir cedvellerin bâlâsına bile işlettiği vapurlardan hiçbirine benzemeyecek kadar acib ve garib bir resmi tılsım gibi saklamakta devam ediyor.

Kezalik İdare-i Mahsusa Kadıköy, Kuşdili, Fenerbahçesi, o canım Adalar, Yalova, Mudanya, Bursa kaplıcalarını musavver mevsim ilanları yaptırmamalı mıdır? Ama denecek ki Bursa, Yolava ne ise ama Kadıköyü'nü, Adalar'ı bilmeyen var mı? İstanbul'da bu yerleri herkes tanır. Hayır, İstanbul'un sekseni daima sabit değildir. Vilayet-i şahaneden gelen misafirler, ecnebi seyyahları hiç de tanımazlar. Bir işleri olmayınca Kadıköyü'ne geçmeyi akıllarına bile getirmezler. Hatta tanıyan yerliler bile öyledir. Biraz teşvik olmayınca yıllar geçer de Göksu hatırlanmaz bile.

Haliç vapurlarının hissesine düşen de tabii Kâğıthane'nin mevâki-i muhtelifesidir. Kezalik Rumeli Şimendöfer Kumpanyası, Avrupalı arkadaşlarının yaptığı gibi Makriköy [Bakırköy], Ayestefanos [Yeşilköy] ve ta Edirne'nin böyle ilanlarını yapmayı hatırlamış olsa yolcuların ne kadar süratle çoğalacağını derhal görür anlardı.

Bizde ilanat hemen gazetelere münhasırdır. Gazete ilanatında da daima nazar-ı dikkat ve ehemmiyet önünde bulundurulacak mühim bir nokta vardır. O da ilanı halka seve seve okutabilecek tarzda güzel bir ifade, tatlı bir şive ile, sıkmayacak, ehemmiyeti selb etmeyecek bir surette yazmak veya yazdırmaktır. İşte bizim gazetelere verilen ilanatta burası asla düşünülmüyor. Kimi karmakarışık, ne kavaid-i nahviye var, ne de sarfiye. Anlamak için ibare tahlili yapmalı. Fail, meful aramalı. Kimi nezaketen tadını kaçırmış soğuk soğuk cümleler, bayat ve kokmuş ibarelerden mürekkeb; diğeri en sade dilleri bile güldürecek bir tarz-ı tufelanede ele alınmış. Bakınız, rasgele birkaçını misal olarak göstereyim: Karaköy ile Balıkpazarı'nda iki dükkânı bulunan bir esnaf ilanının nihayetinde: "... Efendilerime köprü parası verdirmemek için Balıkpazarı'ndaki dükkâna buyurmaları rica olunur" diyor. Bu ilan müşteri celp ve davet edecek yerde kendiliğinden gelecek müşterinin bile kaçmasını mucip olur. Burada nezaket ve zerafet denilen evsafa asla riayet edilmemiş, kaş yapayım derken göz çıkarılmış. "Köprü parası verdirmemek için" tabiri kadar müşterinin izzet-i nefsini paralayacak bir şey tasavvur olunamaz. Filhakika mesele yirmi paradan ibaret köprü ücreti olsa dahi yine halkın mizaç ve arzusuna muvafık hareket etmek adaba riayet eylemek için olsun "bu kış mevsiminde ve savm [oruçlu] haliyle İstanbul müşterilerimizi köprüyü geçmeye, Karaköy'e kadar gitmeye mecbur etmemek için Balıkpazarı'ndaki dükkâna teşrif buyurmalarını rica eder" gibi lisan-ı münasip istimali icap ederdi.

Geçelim bir sığır ilacının ilanına. Birçok hastalık isimlerini saydıktan sonra "...ihtinâk-ı rahm ve siyatik" diye yazılmış. İhtinâk. rahmin bir ismidir. Burada siyatik olduğu anlaşılıyor. Halbuki aralarında benzerlik ve yakınlık bile yoktur. Siyatik, kalçadan ayağa kadar mümted sığırın elemidir. İhtinâk-i rahm ise en ziyade kadınlarda, bazen erkeklerde olur. İşte burada büyük bir hata-yı fenni ve tıbbi var.

Sütlü çikolataların en âlâsı "Nestle" çikolatasıdır.

Bir de etıbba ilanından nümune göstereyim: "Etıbbâ-yı hâzikadan falan bey, emrâz-ı hariciyeye müteallik ve muhtaç-ı ameliyat alel ve emrâz ile belsoğukluğu ve firengi gibi hastalıklara mübtela olup da nihayetü'l-emr kamış darlıkları ve mesane hastalıklarıyla metlul kalanlara bir hizmet-i mahsuse olmak üzere erkek ve kadınların bil-cümle âlât-ı tenâsüliye hastalıklarını ki muvaffakiyet ve sur'at-i mümkine ile tedavi eylemekle meşgul ve müştehir olan doktor falan bey!.." Şimdi şu ibarede zabt u rabt bulabilirseniz aşkolsun derim. Fail, fiil, meful müteselsilen tekerrür ile karmakarışık olmuş gitmiş. Ne tahlil-i sarfisi mümkün ne de nahvisi. Ancak karineyle filan doktorun emrâz-ı cerrahiye ve tenasüliyeyi tedavi ile meşgul ve müştehir olduğu anlaşılabiliyor o kadar. Üst tarafı hep bî-mana kalıyor. Ya baştaki etibbadan "filan beyi" bırakıp ortadakini kaldırmalı veya yalnız ortadakini ibka etmeli. Saniyen "olmak üzre"den sonra gelen "erkek ve kadın bil-cümle âlât-ı tenasüliye hastalıklarını" büsbütün fazla. Buna tekaddüm eden ibare de yekdiğerine mezcolmuş [karışmış], ayıklanamıyor vesselam. Mesela bu ilanı şu yolda kaleme alabilirdi:

"Etıbbâ-yı hâzikaden filan bey, emrâz-ı hariciyyeye müteallik ve muhtac-ı ameliyat her nevi alel ve âfâtı, belsoğukluğu ve firengi hastalıklarını ve bundan mütevvellid kamış darlığı ve ilel-i müzmine-i mesane gibi maluliyetleri, elhâsıl kadın ve erkeklere ait her türlü emrâz-ı âlât-ı tenasüliyeyi kemâl-ı muvaffakiyet-i mümkine ile tedavide meşhur ve maruf olup filan filan günleri vs." Gazetedeki bir ilanın zemini hoş, şivesi güzel, tarz-ı ifadesi açık olmasından vazgeçtik. Böyle tamamıyla kavaid-i lisaniyeden âri olur, okuyan bir mana istihraç edemezse, artık ondan bir fayda beklemek kadar garip bir şey tasavvur edilemez. Hiç olmazsa ibareyi düzgün ve rabıtalı olarak yazdırmalıdır. ■

İkdam, sayı 2359 (29 Ramazan 1317/20 Kasım 1901)

İ L A N - N Ü M A

SÜNNET MAKİNESİ

Sünnetçi Hacı Süleyman Efendi bin Mustafa
1898 icad eden 1316

Mekteb-i Tıbbiyeden mezun, sünnet makinesini icad eden sünnetçi ve dişçi Hacı Süleyman Efendinin hakkında mahir olduğu hakkında herkes az ve çok bir malumat edinmiş olsalar gerek. Hacı Süleyman sünnet edilecek çocukları ellerini ayaklarını tutmaksızın ve gayet kolaylıkla sünnet etdiği gibi bir damladan ziyade kan akmaz, nihayet iki, üç gün içinde çocuğu tedavi edib mektebe ve her nereye devam edecekse işinden alıkoymaz. Gerek kendi icad etdiği makinesine ve gerekse sanatına istinaden icra-yı sanat eden Hacı Süleyman Efendinin Kasaba'yı İzmir ve sair büyük şehirlere tercih edişi mutlak oranın âb u havasıyla insanların huyundan hoşlanmasıdır. Evladını sünnet ettirmek isteyenlerin Kasaba'da Foti'nin Eczanesine müracaat etmeleri, şayet İzmir'e getirtmek isteyenler İzmir'de Hatuniye Eczahane-i Umumiyi bir hafta evvel tavsit etmeleri ilan olunur.

Köylü, 24 Nisan 1326, 6 Mayıs 1910
(Haz. Sabri Yetkin)

SELAMET-İ OSMANİYE FIRKASI BEYANNAMESİ, PROGRAMI VE NİZAMNAME-İ DAHİLİSİ

MEHMET Ö. ALKAN

Türk siyasal yaşamında siyasal ve toplumsal örgütlenmenin en yoğun olduğu dönemlerden biri 1918-1923 yılları arasına rastlamaktadır. Bu evrede siyasal otorite boşluğu yaşanmış ve 1920 yılından itibaren ikili siyasal iktidar yapısı gündeme gelmiş, ama "cumhuriyet" "saltanat"ı tarihe gömmüştür. Bir anlık durgunluğun ve şaşkınlığın yaşandığı Mondros Mütarekesi sonrasındaki günlerde toplumsal ve siyasal örgütlenmeler şaşırtıcı bir hızla çoğalmıştır. Toplum, siyasal kaos dönemine örgütlenerek tepki vermiş, İttihat ve Terakki Fırkası'nın baskısının da kalktığı bir ortamda her türden örgüte (dernek, parti, sendika, esnaf...) rastlamak olanaklı hale gelmiştir.

Selamet-i Osmaniye Fırkası, Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından bir süre sonra, 17 Kânunievvel (Aralık) 1334 (1918) tarihinde İstanbul'da kurulmuştur.[1] Parti kısa süreli olmuştur. Kuruluşundan bir ay bile geçmeden, daha önce 20 Kasım 1918 tarihinde kurulmuş olan Osmanlı Sulh ve Selamet Cemiyeti[2] ile birleşerek Sulh ve Selamet-i Osmaniye Fırkası'nı oluşturmuştur.[3] İttihatçı karşıtı olan parti, liberal eğilimlidir.

Aşağıda bu partiye ilişkin verilen belgeler arasında iç tüzük (nizamname-i dahili) ilk kez yayımlanmaktadır. Bununla birlikte, parti ile ilgili belgelerin bir bütünlük sağlaması amacıyla, daha önce yayımlanan "beyanname"si ile iki örgütün birleşmesi sonrasında kurulan Sulh ve Selamet-i Osmaniye Fırkası'nın programı olarak kabul edilen, ama aslında Selamet-i Osmaniye Fırkası'na ait olan "parti programı" da eklenmiştir. ■

(سلامت عثمانیه) فرقه‌سی

پروغرامی و نظامنامهٔ داخلیسی

Selamet-i Osmaniye Fırkası, Programı ve Nizamname-i Dahilisi, Meccanen Tevdi Olunur, Dersaadet 1334, Şems Matbaası

1. Bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler Cilt: II, Mütareke Dönemi 1918-1922*, Genişletilmiş ikinci baskı, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1986, s. 183-185.
2. Bkz. Tunaya, *age*, s. 138-143.
3. Bkz. Tunaya, *age*, s. 183.

SELAMET-İ OSMANİYE FIRKASI NİZAMNAME-İ DAHİLİSİ

MEVADD-I UMUMİYE

Madde 1- Programı dairesinde teali ve terakki-i mülk ve millete hidmet eylemek maksadıyla "Selamet-i Osmaniye" namı altında bir fırka teşekkül etmiştir.

Madde 2- Fırkaya dahil olacak zevatın tebaa-i Osmaniyeden ve yirmi yaşını ikmal etmiş erbab-ı namus ve istikametten bulunmaları şarttır.

Fırkaya duhul talebinde bulunanların evsaf-ı makbuleyi haiz oldukları iki aza tarafından temin edilecek ve gerek merkezde ve gerek şuabâtda tesis edilecek encümen-i mahsuslar tarafından taleb-i vaki kable'l-kabul tedkik edilecektir. Tedkik-i hüviyet encümenlerinin rey-i muvafakati olmadıkça fırkaya kimse dahil olamaz.

Madde 3- Dahil olan zevat esna-yı duhullerinde la-akall bir lira-yı Osmani verecekleri gibi asgari yirmi kuruş olmak üzere şehrî bir meblağ dahi vermekle mükellef tutulacaklardır. Maahazâ mensup oldukları şuabâtın meclis-i idarelerince fakir hali sabit olanlar gerek duhuliye ve gerek taahhüdât-ı şehriyeden istisna edilebileceklerdir.

Fırka bir şahs-ı manevi olmak dolayısıyle gerek aza taraflarından ve gerek hariçten namına vuku

bulacak teberruat ve hibeleri şerait-i kanuniye dairesinde kabul edebilecektir.

Madde 4- Fırka azası ancak programı ve nizamname-i dahiliyi kabul ve tervic ve fırkanın siyasi akidelerini neşr ve tâmim ile mükellef olduğundan fırka efradına bunun haricinde hafi veya aleni hiçbir vazife tevdi edilemez. Aza her vakit fırkadan istifa edebilmek hakkını haizdir. Fırkadan istifa edenler bir daha fırkaya dahil olamazlar.

Madde 5- Fırka efradı başka fırkaya dahil olamaz. Fırkanın program ve nizamname-i dahilisiyle muayyen amâl-i siyasiyesine mugayir amâl ve efkâr takip etdikleri veya suret-i umumiyede su-i ahvâl ve harekâtı sabit olanlar şuabât meclis-i idarelerinin ittifak-ı ârâsıyla fırkadan ihraç olunur. İttifak-ı ârâ olmayıp da yalnız ekseriyet olursa keyfiyet Dersaadet heyet-i merkeziyesi meclis-i idaresine arz olunacaktır. Heyet-i merkeziye meclis-i idaresi luzum gördüğü takdirde bu suretle ihraç olunan kimselerin ismini fırkaca ilan eder. [s.7]

Madde 6- Selamet-i Osmaniye Fırkası'nın heyet-i merkeziyesi İstanbul'da olacak ve gerek Dersaadet'de ve gerek taşrada heyet-i merkeziye meclis-i idaresi tarafından tayin edilecek mahallerde şube küşad edilebilecektir.

Vilayet veya müstakil liva merkezlerinde küşad edilecek şuabât meclis-i idareleri heyet-i merkeziyeyi haberdar etmek şartıyla münasib görecekleri mahallerde şube tesis eyleyebileceklerdir.

HEYET-İ MERKEZİYE

Madde 7- Heyet-i Merkeziye
evvela, bir meclis-i idareden
saniyen, muhtelif ilmi encümenlerden
salisen, bir heyet-i âmileden
mürekkebdir.

Heyet-i İdare

Madde 8- Heyet-i merkeziye meclis-i idaresi 7 ila 11 azadan mürekkeb olub bu azalar umumi kongre tarafından bir sene için intihab olunur.

Meclis-i idare azası içlerinden bir reis, bir reis-i sani, bir kâtib-i umumi intihab ederler. Lüzum görüldüğü takdirde meclis-i idare azasından kâtib-i umumi muavini intihab edilebilir.

Madde 9- Heyet-i idare, "fahri reis-i evvellik" ve "fahri reis-i sanilik" unvanlarını rical-i devlet-i aliyeden kabul buyuracak zevata bir müddet-i muayyene için arz edebilir.

SELAMET-İ OSMANİYE FIRKASI MÜESSİSLERİ

(Huruf-ı hecâ sırasıyla)
İsmail Hakkı Paşa (Amasya mebus-ı sabıkı),
Fazıl Efendi (ulemadan),
Ferid Paşa (ferik mütekaidlerinden),
Kudret Haki Bey (tüccardan),
Mehmed Ali Bey (polis müdür-i sabıkı)

SELAMET-İ OSMANİYE HEYET-İ İDARESİ

Amasya Mebus-ı Sabıkı İsmail Hakkı Paşa (reis)
Mütekaidin-i Ferikandan Ferid Paşa (kâtib-i umumi)
Ahmed Fazıl Efendi (ulemadan)
İsmail Subhi Bey (*Söz* gazetesi müdürü)
Behzad Bey (miralay mütekaitlerinden)
Hasan Hicabı Bey (*Tarik* gazetesi sahibi)
Zeki Efendi (ulemadan)
Kudret Bey (tüccardan)

Selamet-i Osmaniye Fırkası Programı ve Nizamname-i Dahilisi, Dersaadet: Şems Matbaası, 1334, s. 6.

Madde 10- Heyet-i merkeziye meclis-i idaresi fırkanın nazım-ı umuru hükmünde olup fırkanın menafii-i umumiyesine müteallik bilcümle umur ve mesail ile iştigal eder ve ekseriyet-i ârâ ile ita-yı karar eyler.

Aza-yı mevcudesinin nısfından ziyadesi hazır bulunmadıkça meclis ita-yı rey için tekmil addolunamaz. Üç defa, bila-mazeret mecliste isbat-ı [s. 8] vücud etmeyen aza müstafi addolunur. Tesavi-i ârâ vukunda reisin bulunduğu cihet ekseriyeti ihraz eder.

Madde 11- Meclis idarece lüzum görüldüğü takdirde davet olunabilmek üzere aza selahiyeti haiz dört aza muavini intihab edilecektir.

Madde 12- Bir mahiyet-i ilmiyeyi haiz mevadd encümen-i mahsusunun rey ve mütalaası alınmazdan mukaddem meclis-i idarece müzakere ve bir karar ittihaz edilemez. Encümenlerin teklifâtı meclis-i idarece ekseriyetle kabul veya reddedilir.

Madde 13- Meclis-i idare fırka azasından fahri veya muvazzaf bir muhasebeci, bir veznedar ve bir de başkâtib tayin eder. İcab ettiği takdirde bunlara muvazzaf veya fahri refikler istihdamına selahiyet verilir.

Madde 14- Meclis-i idare ef'âl ve harekâtından dolayı fırkanın heyet-i umumiyesine karşı mesuldür. Her sene akd edilecek umumi kongrede icraat ve teşebbüsâtına dair izahât-ı mufassala itasıyla mükelleftir. Meclis-i İdarenin esna-yı tecdidinde aza-yı sabıkanın tekrar intihabı caizdir.

Encümenler

Madde 15- Fırkanın saha-yı iştigalâtına dahil olan mesâil-i ilmiyenin tedkik ve tamiki için fırka azasından müntehib ve sahib-i ihtisas zevattan mürekkeb daimi encümenler teşkil edilecektir. İşbu encümenler ihtisasları dahilinde bulunan mesâil ile resen meşgul olub netice-i tedkikatlarını meclis-i idareye bildirecekleri gibi meclis-i idare tarafından kendilerine tevdi ve havale olunan mesâil hakkında da tedkikatta bulunacaklardır.

Madde 16- Encümen azaları meclis-i idare tarafından intihab olunacak ve her encümen 3 ila 7 zattan mürekkeb olacaktır. Encümen azaları içlerinden bir reis ve bir kâtib intihab edeceklerdir. Bilamazeret ale't-tevâli üç içtimada hazır bulunmayan aza encümenden müstafi addolunacaktır.

Madde 17- Fırkaya dahil bulunan her aza tarafından verilecek layiha meclis-i idarece encümen-i

mahsusuna havale edilecektir. Encümenler de bu gibi layihaları tedkik ve neticeden meclis-i idareyi haberdar edecektir. Encümenler bu suretle layiha veren zevatı [s. 9] davet ile kendilerinden izahat-ı mütemmime talep edebilecekdir.

Madde 18- Bir zat aynı zamanda nihayet üç encümene aza intihab olunabilir.

Madde 19- Encümenler, icap ettiği takdirde, fırka azasından sahib-i ihtisas ve tecrübe bazı zevatı müzakerelerine iştirak ettirebilecekleri gibi görülecek ihtiyaç üzerine bir meselenin tedkik ve münakaşası için iki veya üç encümen bir arada içtima edebilecektir.

Heyet-i Amile

Madde 20- Bila-istisna bütün Osmanlıların tenvir-i efkâr ve tezhib-i ahlakına, beyne'l-anasır revâbıt-ı vifâk ve muhadenatın tesisine ve fırka programının beyne'l-ahali vesait-i makbule ile neşr ve tamimine ve fırkanın terviç edeceği zevat-ı muktedirenin mebusluğa intihabını teshil ve temine çalışmak vazife-i esasiyesiyle mükellef ve 10 ila 15 azadan mürekkeb bir heyet-i âmile tesis edilmiştir. İşbu heyetin azası meclis-i idare tarafından intihab olunur.

Madde 21- Heyet-i âmile azası doğrudan doğruya meclis-i idare kâtib-i umumisine merbut olub meclis-i idarenin vereceği kararlar üzerine kendisinden ahz-ı talimat eyler.

Madde 22- Meclis-i idare ve encümen azaları meclis-i idarenin tensibi üzerine heyet-i âmileye dahil olabilirler.

Madde 23- Heyet-i âmile azası, meclis-i idare kararı üzerine gerek şuabâtı teftiş etmek ve gerek tedkikat ve irşadâtda bulunmak üzere taşraya izâm olunabileceklerdir. Kendilerine verilecek harcırah ve yevmiye meclis-i idare tarafından tayin olunur.

ŞUABATIN TEŞKİLATI VE VEZAİFİ

Madde 24- Fırkanın bilumum vilayât ve elviyeyi müstakilede bir şube-i merkeziyesi bulunacaktır. Bade'l-sulh, memleketin takrir edecek vaziyet-i katiyesine göre heyet-i merkeziye meclis-i idaresi memleketin coğrafi vaziyetini, mahalli hususiyetlerini ve tabii ve iktisadi ahvalini bade'l-tedkik devletin teşkilat-ı idaresinden ziyade ahval ve şerait-i mahalliyeyi derpiş ile muhtelif menâtık tesis edecek ve her mıntıkada yalnız bir şube-i merkeziye bulunduracaktır. [s. 10]

***Selamet-i Osmaniye Fırkası*'nın Nizamname-i Dahilisi'nin ilk sayfası.**

Madde 25- Şuabât-ı merkeziyede 7 ila 11 azadan mürekkeb birer meclis-i idare bulunacaktır. Meclis-i idare azası içlerinden bir reis, bir reis-i sani, bir kâtib ve bir veznedar intihab edeceklerdir.

Madde 26- Şuabât-i merkeziye meclis-i idareleri, imkân elverdiği takdirde, aynen heyet-i merkeziyede olduğu gibi muhtelif ilmi encümenler ve bir de heyet-i âmile teşkil edeceklerdir.

Madde 27- Şuabât-ı merkeziyedeki ilmi encümenler, heyet-i merkeziyedeki encümenler gibi icra-yı faaliyet edeceklerdir. Encümenlerin netice-i tedkikatı lüzum görüldüğü takdirde şuabat-ı merkeziye meclis-i idareleri tarafından heyet-i merkeziye meclis-i idaresine bildirilecektir.

Madde 28- Şuabât-ı merkeziyedeki heyet-i âmilenin mikdar-ı azası, azami 15 olmak üzere meclis-i idareler tarafından tayin edilecek ve kendileri 20'inci maddede tadâd olunan vezâif ile mükellef tutulacaklardır.

Lüzumu halinde şuabât-ı merkeziye heyet-i âmile azası mensup oldukları meclis-i idareler tarafından teftiş veya irşad vezâifiyle şuabâta izâm edilebileceklerdir. İşbu takdirde kendilerine itası icap eden harcırah ve yevmiye şuabât-ı merkeziye meclis-i idareleri tarafından tayin ve tesviye edilecektir.

Madde 29- Şuabât-ı merkeziye meclis-i idareleri azasının nısfından bir ziyadesi hazır bulunmadıkça ita-yı karar edemezler. Üç defa ale't-tevâli bila-mazeret meclis-i idarede ispat-ı vücud etmeyen aza müstafi addolunur.

Tesâvi-i ârâ vukuunda reisin bulunduğu cihet ekseriyeti ihraz eder.

Madde 30- Şuabât-ı merkeziye meclis-i idareleri kaza ve nahiye merkezlerinde veya lüzum gördükleri sair mahallerde birer şube-i taliye küşad edeceklerdir.

Şuabât-ı Taliye

Madde 31- Her şube-i taliyede 5 ila 7 azadan mürekkeb bir meclis-i idare bulunacaktır. Meclis-i idare azası içlerinden bir reis, bir veznedar ve bir kâtib intihab edeceklerdir.

Madde 32- Şuabât-ı taliye meclis-i idareleri aza-yı mevcudesinin nısfından bir ziyade hazır [s. 11] bu-

SELAMET-İ OSMANİYE FIRKASI BEYANNAMESİ

Müstagni-i arz-ı izah [açıklanması gereksiz] olduğu veçhile meşruti hükümetler şümullü bir nokta-i nazardan her ne kadar irade-i umumiyenin bir muhassalası, efkâr-ı milliyenin bir mümessili ve arzu-yı halkın bir ifadesi olsa da her memlekette siyasi ve iktisadi içtihadâtın tehallüf-i mütezâyidi [artan uyumsuzluğu] neticesi mütehaddis mesail-i mufassalanın yeknesak bir tarzda hall ü faslı [olumlu tarzda sonuçlandırılması] ve kabiliyet ve zihniyet itibariyle bir millet gibi girift ve gayr-i mütecanis bir kitle-i uzmâda temayülat-ı mütefâvitenin [farklı eğilimlerin] yalnız bir cereyan ile tayin ve izharı gayr-i mümkün olduğundan, kuva-yı vatanın fark-ı muhtelifeye inkısamı kavaid-i zaruriye-i meşrutiyet iktizasındandır. Hey'ât-ı teşriiyenin [kanun koyucu heyetlerin] her hususta muayyen bir kanaat etrafında toplanması tabiat-ı eşyaya muhalif ve cebrî vesait-i sun'iye istimaline mütevakkıf bir keyfiyet olduğu cihetle maddeten ancak bir zümrenin tahakkümüyle husulpezir olabileceğinden, mutlaka istibdad-ı idareyi davet eder. Nitekim on senelik tarih-i meşrutimiz hakayık-ı salifeyi [eski doğruları] müeyyed [doğrulayan] acı ve bariz misaller ile mâlâmâldir [dopdoludur].

Nukat-ı anife-i mesrude derpiş olunarak [demincek söylenen noktalar göz önünde tutularak], memlekette vücudu taht-ı elzemiyette bulunan âmâl-i meşruaya mukarin mesâlik-i siyasiyeye karşı bir vaz'-ı hürmetkârane ahz ü muhafaza etmek şartıyla, âtide meşruh [aşağıda açıklanan] fikir ve kanaatleri etrafında mürevvicelerini [taraftarlarını] cem' ederek, kendi içtihadına da bir çığır açmak üzere memleketimizde (Selamet-i Osmaniye) namıyla bir fırka teşkil olunmuştur. Gerek icabât-ı asliye-i meşrutiyete ve gerek ihtiyacât-ı âhire-i memlekete tekabül eden (Selamet-i Osmaniye) Fırkası, sulhün akdiyle tayin edecek vaziyet-i sarihaya intizaren ahval-i hazıranın ibhamından münbais [belirsizliğinden kaynaklanan] bir zaruretle şimdilik mesleğinin hutut u akaid-i esasiyesini muhtevi ve mücmel [kısa] bir program ile iktifa etmeyi münasip görmüştür.

İmdi, tefrik ve tevazin-i kuva-yi emniyesi bir akide-i esasiye ittihaz olunarak mezkûr programda hukuk-i teşriiye-i millet mevki-i layıkında tutulmakla beraber, hukuk-i mukaddese-i saltanat dahi cay-i bülend-ibcâline [ululanmış yerine] vaz' olunmuş ve gerek emr-i takannün [kanunlaşma] ve gerek emr-i idarede zamanın tesir-i tadilkârisine ve efkâr-ı umumiyenin reviş-i müterakkisine tevfik-i hareket lüzumuna [ilerleyen tutumuna uygun hareket gereğine] riayeten icabât-ı mahalliyeyi gözetmek bir düstur-ı mühim [s. 3] siyaset addedilmiştir. Memleketimizde kavanin ile usul-i mesuliyet ve murakabeye adem-i hürmet bilcümle seyyiatın masdarı [tüm sıkıntıların kaynağı] olmakla bir taraftan ahkâm-ı mezbure ve demokrasi ile parlamanterizm cereyanlarının fî-yevminâ hazâ [bugünkü günde] cihan-ı medeniyette hâkim bulunmasına nazaran diğer taraftan esasât-ı mezkûre dairesinde idare-i hareket olunacağı tasrih kılınıp bu cümle-i mukarrerattan olmak üzere anasır-ı Osmaniyenin ale't-tesâvi [eşit olarak] hukuk-i siyasiyeden istifadesi ve usul-i intihabatın daha adilane şeraite tevfikan ıslahı lüzumu ayrıca kaydolunmuştur.

Betahsis memleketimizde menabi-i varidatı miktar-ı külliyede mass ile âsâr-ı ümranın inkışafına mâni olduğunu bi't-teemül [etraflıca düşünerek] zaten cihan-ı medeniyette mazarrat-ı adidesi müsellem [birçok zararları teslim edilmiş] bulunan askerliğe lüzumundan fazla atf-ı ehemmiyet mesleğinin terkiyle, böylece tasarruf edilecek olan kuvvet ve servetlerin saadet-i dahiliye yollarına hasr ve tahsisi çarelerini taharri eylemek vecibesi bir umde-i katiye ittihaz kılınmıştır.

Terakkiyât-ı umumiye hükümetlerin mesaisinden ziyade faaliyet-i ferdiye ve teşebbüs-i şahsi semerâtından madud olmasına [sayılmasına] binaen bu cihetlerin inkışafına ve hürriyet-i iktisadiyenin neşv ü nemasına geniş sahalar açmak gayesi istihdaf edilmiştir [hedeflenmiştir]. Memleketimizde bünyân-ı içtimainin tecdid ve takviyesi hususunda an'anat-ı milliyeden istiğna edilemeyeceği ve harb-i umuminin ahlak-ı umumiye üzerindeki tesirât-ı muzıre ve muhribesini izale için esasât-ı diniyeden istiâne kılınacağı [yardım isteneceği] tabiidir.

Hülasa, Selamet-i Osmaniye Fırkası, saadet-i mülke matuf ve ihtiyacât-ı milliyeyi müemmen olacak mesaisinde millet-i Osmaniyenin itimat ve müzaharetine istinaden faaliyet-i siyasiyesine ibtidar ettiğini [hızla giriştiğini] işbu beyanname ile ilan eder.

Ve min-allahi't-tevfik.

19 Kânunievvel sene 1334 [1918]

[*Selamet-i Osmaniye Fırkası Programı ve Nizamname-i Dahilisi*, Dersaadet: Şems Matbaası, 1334, s. 3-4. Aynı belge kimi farklılıklarla, *Söz* no. 38 (20 Kânunievvel 1334/1918)'den alıntılanarak Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler...*, II, s. 184-185'te "Selamet-i Osmaniye Fırkası'na İlişkin Belge" olarak verilmiştir.]

lunmadıkça ita-yı karar edemez. Tesâvi-i ara vukunda reisin bulunduğu cihet ekseriyeti ihraz eder.

Madde 33- Şuabât-ı taliye meclis-i idareleri tarafından lüzumu takdirinde azami yedi azadan mürekkeb bir heyet-i âmile teşkil edilecek ve işbu heyet 20'inci maddede tadâd olunan vezâif ile mükellef tutulacaktır.

MUHABERÂT VE HESABÂT

Madde 34- Heyet-i merkeziye meclis-i idaresince irsal olunacak evrak meclis-i mezkûr reisi tarafından imza edilecektir. Reis bulunmadığı takdirde reis-i sani veya kâtib-i umumi reis namına imza etmek hakkını haiz olacaktır.

Madde 35- Şuabât-ı merkeziye şuabât-ı taliye tarafından irsal olunan evrakı reis ve gaybubeti halinde meclis idare azası arasında intihab olunacak diğer bir zat imza eder.

Madde 36- Heyet-i merkeziye meclis-i idaresi doğrudan doğruya şuabât-ı merkeziye veya şuabât-ı taliye ile muhabere edebilecektir.

Madde 37- Şuabât-ı merkeziye heyet-i merkeziye ve kendi daire-i idareleri dahilinde bulunan şuabât-ı taliye ile muhabere ettikleri gibi, lüzumu halinde, sair şuabâtla ile de muhabere edebilirler.

Madde 38- Şuabât-ı taliye şube-i merkeziye ile muhabere ederler. Fakat lüzumu halinde şube-i merkeziyeyi haberdar etmek şartıyla doğrudan

SELAMET-İ OSMANİYE FIRKASI'NIN PROGRAMI

1- Osmanlı vatanı evladından bila-tefrik-i cins ve mezheb, erbab-ı namustan mürekkeb ve "Selamet-i Osmaniye" unvanıyla bir fırka teşekkül etmiştir.

2- Fırkanın Maksadı:

Elif) Amâl-i mülükâneleri selamet-i mülk ü millete matuf olan zat-ı hazret-i padişahinin erike-i hümayunları etrafında usul-i meşrutiyet dairesinde toplanarak Osmanlı vatanını elyevm maruz bulunduğu mehâlikten [tehlikelerden] kurtarıp sulh u selamete isâl [ulaştırmak] için acilen bezl-i mukadderat eylemek ve bu yoldaki teşebbüsâta bütün mevcudiyetiyle müzaherette bulunmak,

be) Memlekette adem-i merkeziyet-i idariye tesis ve kavanin-i mahsusa ve mahalliye tertib ve tanzim ve lede'l-icab bazı aksam-ı memlekette siyasi muhtariyetleri kabul eylemek,

cim) Demokrasi ve parlamentarizim esasâtını tahkim ve usul-i intihabatı bu esaslara tevfikan ıslah etmek,

dal) Kanunun her şeyin fevkinde hâkim bulunmasını ve usul-i murakabe ve mesuliyetin katiyen cereyanını temin eylemek,

he) Memlekette inkışaf ve hürriyet-i iktisadiyeye, teşebbüs-i şahsiye geniş sahalar açmak,

vav) Bademâ militarizm usulünü terk ederek böylece kuva-yı memleketi bi't-tasarruf saadet-i dahileye yollarına sarf eylemek,

ze) Ahlak-ı umumiyeyi düşdüğü girive-i dalalden tahlis ile an'anat ve esasât-ı diniye dairesinde ıslah eylemek.

3- Selamet-i Osmaniye Fırkası parlamenter ve demokratik bir Osmanlı Devletine muvafık surette hürriyet-i şahsiye ve masuniyet-i mülkiye ve serbesti-i kelam ve matbuat ve serbesti-i içtima ve hürriyet-i tedris ve hakk-ı müsavat esaslarını umde-i katiye ittihaz eylemiştir.

4- Din-i resmisi din-i islam olan Devlet-i Osmaniye'de bilcümle edyân ve mezahib-i marufe serbest-i tamma haiz ve tebaa-i Osmaniyeden bulunan, salikleri ale't-tesâvi hukuk-i siyasiyeden müstefiddir.

5- Sulhun avdetiyle memleketin hâsıl olacak vaziyet-i umumiyesine göre fırka programını ve teşkilatını etraflı surette tekmil ve tadil edecektir.

[Selamet-i Osmaniye Fırkası Programı ve Nizamname-i Dahilisi, Dersaadet: Şems Matbaası, 1334, s. 5. Aynı program *Sulh-ü Selamet-i Osmaniye Fırkası* (Dersaadet: 1335) kaynak gösterilerek Tunaya, *age, s. 242'de "Sulh ve Selamet-i Osmaniye Fırkası'na İlişkin Belgeler"den biri olarak yer almaktadır.]*

doğruya heyet-i merkeziye ve kendilerinin tabi olmadıkları şuabât-ı merkeziye ile de muhabere edebilirler.

Madde 39- Meclis idareleri kararı olmadıkça heyet-i merkeziye, şuabât-ı merkeziye ve şuabât-ı tâliye tarafından hiçbir para sarf edilemez.

Madde 40- Muamelat-ı hesabiyenin muntazam surette cereyanına nezaret etmek meclis-i idarelerin cümle-i vezâifindendir.

Madde 41- Gerek Dersaadet'te ve gerek taşrada şuabât-ı merkeziye meclis-i idareleri her üç ay nihayetinde veznedarları tarafından o üç aya mahsus olarak tanzim olunacak hesabâtı havi cedveli tedkik ve tasdik edip bir suretini heyet-i merkeziyeye irsale mecburdurlar. İşbu cedavil, şuabât-ı taliyeye ait hesabâtı dahi muhtevi bulunacaktır. [s. 12]

Madde 42- Gerek şuabât-ı merkeziye gerek şuabât-ı taliye mesarif-i zaruriyelerini tesviye etdikten sonra mütebaki kalan mebaliğin nısfını fırkanın mesarif-i umumiyesine medar olmak üzere heyet-i merkeziyeye irsal ederler.

KONGRELER

Madde 43- Şuabât-ı merkeziye ve taliyede her sene eylülün ilk haftasında bilumum aza içtima ve meclis-i idarenin raporlarını kıraat, hesabâtını rü'yet edecek ve bir sene için yeniden meclis-i idare intihab eyleyecektir.

İşbu iş içtimada şubece mukayyed azanın aded-i mecmuu nazar-ı itibara alınarak her iki yüz azaya kadar bir ve her ziyade iki yüz aza için bir murahhas intihab olunacaktır.

Madde 44- Şuabât-ı merkeziye ve taliyece madde-i sabıkada gösterildiği veçhile intihab olunan murahhaslar Dersaadet'e izâm olunacaklar ve teşrin-i evvel evâhirinde akd edilecek umumi kongrede hazır bulunacaklardır.

Madde 45- Umumi kongre heyet-i merkeziye azasıyla şuabât-ı merkeziye ve taliye murahhaslarından mürekkeb bulunacak ve fırkanın menâfi-i âliye ve umumiyesine müteallik mesâil ile iştigal edecektir.

Madde 46- Kongre bilumum mesâilde ekseriyetle encümen programının tadilini mutazammın mevadd hakkında da sülüsân-ı ekseriyet ile karar verir.

Heyet-i merkeziye meclis-i idaresinin raporunu kıraat, hesabâtını rü'yet ve meclis-i idareyi bir sene için intihab eder.

Madde 47- Heyet-i merkeziye meclis-i idaresi ahval-i fevkaladede ve esbâb-ı mucibe irâesiyle kongreyi vakt-i muayyenini beklemeden içtimaa davet edebilecektir. La-akall üç şube-i taliye veya merkeziye tarafından esbâb-ı mucibe dermeyanıyla kongrenin fevkalade olarak akdi teklif edilirse teklif-i vaki heyet-i merkeziye meclis-i idaresi tarafından bilumum şuabât-ı merkeziye ve taliyeye tebliğ edilecek ve şuabâtın ekseriyeti işbu teklifi kabul ederlerse kongre derhal içtimaa davet olunacaktır. [s. 13]

Mevâdd-ı Mütemmime

Madde 48- Fırkanın teşkilatı tevsi ettikten sonra meclis-i idare şuabât-ı merkeziye ve taliyelerin selahiyetini tevsii kongreye teklif edecektir.

Madde 49- İşbu nizamnamenin ahkâmı ilk kongrenin akdine kadar mamulün bih olub tadili kongrenin ekseriyetiyle kararına mütevakkıfdır. [s. 14]

Selamet-i Osmaniye Fırkası Programı ve Nizamname-i Dahilisi, Dersaadet: Şems Matbaası, 1334, s. 7-14.

TARİH DERS KİTAPLARINDA "BAŞKALARI" SORUNU: TÜRKİYE ÖRNEĞİ*

SALİH ÖZBARAN**

GİRİŞ

Türkiye'de okutulan tarih ders kitaplarında "başkaları"nın ne tarzda ve ne ölçüde ele alındıklarına baktığımızda, birçok eleştiri ve uyarı yapılmış olduğu halde, ne yazık ki, olumsuz bir manzaranın süregeldiği görülür. Almanya'da ve Türkiye'de okutulan tarih ders kitaplarının kıyaslanması bakımından, meseleye "başkaları" açısından 1987 yılında el atan ve bir kitap yayımlayan Georg Eckert Uluslararası Okul Kitapları Araştırmaları Enstitüsü, Almanya'da okutulan Türkçe tarih kitaplarına değinirken, on yıl sonrasında bugün de tespit ettiğimiz birçok önyargıya, eksikliğe parmak basmıştı. Falk Pingel çuvaldızı iki tarafa da batırarak durumu şöyle belirlemişti on yıl önce:

Farklı kültürel gelenekler ve birbirine ters düşen didaktik temel anlayışlar, bugün hemen hiçbir yerde, aynı zamanda hem normal bir Alman okulunun Almanca ders yapılan sınıfına, hem de Türkçe anadili derslerine devam eden Türk öğrencilerinin öğretiminde olduğu kadar birbiriyle çatışmaz. Kimi kez aynı konu, örneğin Haçlı Seferleri, Alman ve Türk ders kitaplarında, Alman ve Türk öğretmenler tarafından büsbütün değişik tarihsel bakış açılarından açıklanıp birbirinin ardı sıra, biri ötekinin geçerliğini kabul etmeyen siyasal ve ahlaki ölçeklerle değerlendirilir. Çoğu zaman bu değerlendirmeler, sadece okul kitabı yazarlarının ve öğretmenlerin değerlendirmesi olarak kalmaz, öğrenciler de bunları kendilerine mal ederler. Okul kitabı yazarları en azından alttan alta, çoğu kez ise açıktan açığa kendi kültür dünyaları adına yapılmış fetih seferlerini haklı gösterirler, karşı tarafınkileri ise, kültür dünyasının tümden tehdidi olarak nitelendirirler. Böyle olunca "Batılı" ile "Müslüman" ya da "Avrupai" ile "İslami", değişik yaşam niteliklerini temsil eden geniş kapsamlı kültür ve ideoloji karşıtlıklarını ifade etmektedir. Doğal olarak her iki taraf da kendi kültür dünyasının daha üstün olduğunu -ya da olmuş olduğunu- söyler.[1]

Kültür çatışmasının şiddetlenmesine yol açan tarih kitaplarının analizini andığım enstitü faaliyeti içinde Türk tarih kitaplarını ele alarak yapan Martin Strohmeier de, 1976 ve kısmen 1985 müfredatının tek tip uygulaması sayılan sosyal bilgiler ve tarih ders kitaplarından şu sonucu çıkarmıştır:

Türk gencine her şeyi kendi ulusu açısından görme ve kendi tarihini yüceltme yoluyla öyle bir gurur aşılanır ki, genç, "Avrupalılar"ın kendisi hakkındaki tasavvurlarıyla karşılaştığında şaşkınlığa kapılır. Başka sözcüklerle anlatacak olursak: Türklerin kendi kendilerine çizdikleri tarih tablosuyla Türkler hakkında Alman öğrencinin -çoğu zaman değersiz, küçük görücü biçimde- kendi ders kitabından öğrendikleri birbiriyle bağdaştırılamaz. Bu tür çelişkilerin kendilerini nerede açığa vurabileceğini, Türk gençleri üzerine yapılan sosyalizasyon araştırmalarından bilmekteyiz: Ya aşağılık duygusuna kapılıp kendi milliyetini inkâr, ya da selameti Alman kültürüne karşı kapıları kapayıp kendini memleketinden getirdiği (fakat artık Türkiye'deki ile de özdeş olmayan) kendi kültürü içinde izole etmekte arayan aşırı milliyetçi tavır. Böyle olunca memleketten gelen ders kitaplarının kullanılması, Federal Almanya'daki çocukların ve gençlerin karşı karşıya kaldığı kültürlerarası çatışmanın sürüp gitmesine yaramaktadır.[2]

Türkiye'de yayımlanmış tarih ders kitaplarını en azından Cumhuriyet Türkiye'sini kapsayacak şekilde ele alan Türkiye uzmanı Klaus Kreiser'in 1985 yılında yapılan bazı değişikliklerin, "Türedi Atatürkçülüğün cumhuriyet öncesi kurumlara yeniden saygınlık kazandırılması tutumuyla İslamı modernleştirme yanlılarından arta kalan şeriatçı miras arasında tehlikeli bir bileşimden başka bir şey" olmadığını söyleyen birçok gözlemi dile getirirken, ders kitaplarının gerisinde yatan ideolojik ve politik tavrı belirlemiştir.[3]

Türkiye'de tarih ders kitaplarına ciddi ve ayrıntılı biçimde eğilme gereğinin tarihçesi çok yenidir. Kimi değinmeleri bir yana bırakacak olursak, 1975 yılında Felsefe Kurumu'nun bir seminerine Mete Tunçay tarafından sunulan ilk ve ortaöğretimde okutulan ders kitaplarına ilişkin inceleme[4] ve 1976 yılında Milli Eğitim Bakanlığı'nın "ısmarlama ders kitapları"na tepki olarak yayımlanan bir kitapçık[5] dışında, 1994

---

* Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, Georg-Eckert Enstitüsü (Braunschweig) ve Alman Kültür Merkezi'nin 10-11 Ocak 1997 günlerinde İstanbul'da ortaklaşa düzenledikleri "Türkiye ve Almanya'da Tarih Ders Kitapları" sempozyumunda sunulmuştur.

** Prof. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi, Tarihi Eğitimi Bölümü.

yılında İzmir'de Buca Eğitim Fakültesi'nde ve 1995 yılında Boğaziçi Üniversitesi'nde Tarih Vakfı ile ortaklaşa yapılan seminer ve kongrelere[6] götürülen sesleniş ve serzenişlerden başka, burada ele aldığımız konunun akademik bir geleneğinden söz etmemiz mümkün değildir. (Yüksek Öğretim Kurulu'nun 1982 yılında "Tarih Öğretmenliği" adı altında bir anabilim dalı kurmasına ve o yıldan bu yana kimi üniversitelerde -benim bulunduğum üniversite bunlardan biridir - tarih öğretimi ve ders kitaplarına yönelik bazı akademik çalışmalar yapılmış olmasına rağmen, ders kitaplarının bugünkü durumu göz önüne getirildiğinde bu yolda fazlaca bir mesafe alınmamış olduğu kabul edilecektir).

DÜNYA ÖLÇEĞİNDE BASİT BİR GEZİNTİ

Türkiye'deki mevcut ders kitaplarındaki "başkaları" konusuna girmeden önce bu konuyla ilgili birkaç değişik ülkede saptadığım ve 1990'lı yılları etkilediği bilinen tarih ders kitaplarıyla ilgili duruma kısacık değinmek istiyorum. Böylece olumsuz bir tablo ile karşınıza getireceğim Türkiye'nin bunlara kıyasla ne denli değişikliğe gidebildiği, kimleri örnek aldığı ya da dünyadan ne kadar koptuğunu yakalamak daha kolay olabilir diye düşünüyorum. (Burada 1995 Ocak ayında ders kitapları üstüne Georg-Eckert Enstitüsü'nde bana çalışma olanağı sağlayan yetkililere, tekrar teşekkür etmek isterken, makalemde geçen kaynak ve referanslara bu enstitünün yardımları sayesinde ulaşabildiğimi belirtmeliyim.)

1994 yılında, İngilizlerin eğitimden sorumlu devlet bakanı J. Patten, "Tarih önemlidir. Biz eğer kendimizi -değerlerimizi, kurumlarımızı ve mirasımızı- öğrenmek istiyorsak, tarihimizi öğrenmek zorundayız" derken Fransa, Amerika Birleşik Devletleri ve Japonya gibi ülkelerde tarih müfredatında son yirmi yılda yer verilmeye çalışılan milli tarihleri ve onların çağrışımlarını benimsediğini açığa vurmuş ve tabii tarihin ne denli politize edilebildiğine örnek oluşturmuştur.[7] İngiltere'nin bilinen tarih eğitimcisi John Slater, bu sözlere daha 1989 yılında önceden açıklık getircesine, İngiltere'de İngiliz ağırlıklı Britanya tarihi okutulduğunu, Avrupa'nın Britanya İmparatorluğu ile ilişkileri kapsamında müfredata sokulduğunu, yabancıların ya müttefik ya da yenilmiş toplum ve ülkeler olarak anıldıklarını bildirmiştir.[8] Bu tespitten de önce, 1987 yılında Georg-Eckert Enstitüsü'den Hanna Schissler, öğrencilerin başka ülkelerin tarihlerinden neler öğrenebileceklerini dile getirirken, Almanya'nın bu yöndeki açılımını, ama Britanya'nın Avrupa'ya dahi ancak kendisiyle ilgili anlarda ve alanlarda yer verdiğini ilan etmişti.[9]

Tarih büyük savaşını yeniden başlatmıştı: 1990 yılında tarih programları yeni şeklini aldığında *Daily Express* gazetesi "Thatcher'in okullardaki tarih fethi" başlığını atmıştı; *Independent on Sunday* ise "Thatcher okul tarihlerini halletti" deme gereğini duymuştu.[10] Britanyalıların tarihinin %50'ye çıkarılması ve Anglo-Saxon tarihiyle sınırlandırılması

K. Y. Kopraman vd, *Tarih 2*, Ankara, 1993.

bir hayli tepki görmüştü. Başkan Ronald Reagan'ın 21. yüzyılı Amerikan yüzyılı olarak görme arzusu, Başbakan Margaret Thatcher'ın geçmiş imparatorluk rüyaları, Türkiye'yi de etkilemekte gecikmemişti: Devlet ileri gelenleri, Adriyatik'ten Çin'e uzanan hayali egemenliğin 21. yüzyılı "Türk asrı" yapabileceği yolunda nutuklar atmışlardır.

27-29 Mayıs 1994 günlerinde Yunanistan'ın Delfoi kentinde yapılan bir toplantıda, Yunanistan'da son yıllarda, okul kitapları konusunda, olumlu gelişmelere rağmen, yabancılara çoğunlukla kuşkulu bakıldığı, "başkaları"na karşı önyargıların giderilemediği kuşkuları dile getirilmiştir.[11] Çok yakın bir geçmişte de, 1995 yılında Tarih Öğretmenleri Dernekleri Avrupa Daimi Konferansı Başkanı Joke van der Leeuw-Roord, birçok Avrupa ülkesinde gezindikten ve tarih öğretimini araştırdıktan sonra, şu uyarıyı yapma gereğini duymuştu: "Avrupa'daki tarih program ve kitapları hâlâ patlayıcı malzeme sağlamaktalar."[12] Cenevre Üniversitesi'nden Fawzia Al Ashmawi'nin çok yeni makalesinde de Akdeniz'i çevreleyen, özellikle kuzey ve güney ülkelerindeki kimi tarih kitaplarında Hıristiyan-Müslüman tanımlamalarının önyargılarla dolu olduğunu bildirmekte, kitapların, programların "başkaları"na karşı var olan önyargılardan kurtarılması gerektiğini dile getirmektedir.[13]

Tarih kitaplarında yer alan/almayan "başkaları"yla ilgili değerlendirmeleri burada yansıtmam

mümkün değil; benim tespit edebildiklerim bu denli sınırlı değil, ulaşamadıklarımın ise boyutlarını belirtmem mümkün değil. Ancak Türkiye'deki ders kitaplarına değinmeden önce diyebilirim ki, tarih kitapları üstüne çalışmalarını çok daha planlı sürdüren ülkelerde dahi, kendilerinden olmayanlara önem verilmesi gereği vurgulanmasına rağmen uygulamaların dileklerin çok gerisinde kaldığı sanılmaktadır.

"BAŞKALARI" AÇISINDAN TÜRKİYE'DEKİ DERS KİTAPLARI

Türkiye'deki tarih ders kitaplarından hemen hemen herkes, değişik görüş açılarından şikâyetçi. Türk tarihinin gereği gibi yansıtılmadığı, İslam tarihinin yeterince verilmediği, eskiçağlar Anadolu'suna ve Türkiye Cumhuriyeti/Osmanlı/Türk-İslam devletlerinin kurucularının ve önemli sayılan şahsiyetlerinin dışına çıkılmadığı ve başka ülke ve topluluklara gidilemediği yolunda şikâyetler sürüp gitmektedir. Gerçekten 1992 yılında kabul edilen ve uygulanmak üzere 1993 yılında hazırlanan Lise 1-2 Tarih Programları'na bakıldığında (burada sosyoekonomik tarihin Osmanlı'ya ait kısımlarında biraz açılım ve Türk cumhuriyetlerinin -tarihsel yerine oturmasa da- öğretime sokulduğu göze çarpmaktadır); 6-7. sınıflarda 1985 tarihinde hazırlanan ve "Milli Tarih" olarak piyasaya sürülen kitaplara göz atıldığında, tarihin bir bölge, bir imparatorluk, bir devlet ile ne denli sınırlı kılındığı hemen fark edilecektir.

Konumun başlığı gereği, tarih kitaplarındaki durumu tespit etmeden önce, müfredat hazırlayıcılarının ve kitap yazarlarının yaklaşımları ve bu yaklaşımlara neden olan -politik beklentileri bir tarafa bırakarak- birikim yoksunluğundan söz etmek istiyorum; sanırım bu durum pek çok eksikliği önceden açıklayacaktır. "Başkaları"nın Türk tarih kitaplarında yer almaması sürpriz değildir; çünkü üniversitelerin tarih programları dünyaya açılamamıştır. İster "ortaçağ", "yeniçağ" üstüne doktora yapanlar, ister doçentlik ve profesörlük hazırlığında olanlar, hemen hemen hepsi Osmanlı, Türkiye ya da İslam tarihi içinde hareket halindedirler, o alanlarda hesap vermek durumundadırlar. Başka ülke ve toplumlara yönelik olarak akademik tarihçilik kısırdır. Kimi üniversitelerde "başkaları"nın tarihlerine yönelik araştırma ve öğretimde bulunanlar (örneğin Japonya tarihine ya da feodaliteye ilişkin araştırma ve dersler) tesadüfidir. Öğretim üyelerine ait yükseltme yönetmeliği bu yönde herhangi bir sınırlama getirmemiş olsa dahi, tarihçilerin yükseltilmelerinde önlerine çıkabilecek istek ve beklentiler, Türk, Türk-İslam, Osmanlı tarihlerini bilmeleri yönündedir. Üniversitelerdeki durum böyle olunca, buna ek olarak muhafazakâr/liberal, hatta sosyal demokrat katılımlı hükümetlerin arzuları da sınırlayıcı kalınca, lise müfredatının amaçlarında bazı iyi niyetli cümleler, tarihin evrenselliğine yönelik tanımlar, havada kalmaktadır.

Almanya'dan Profesör Ernest Hinrichs, 1990 yılında Avrupa Konseyi adına ve ders kitapları analizinin yöntemleri üstüne yapılan bir toplantıda ders kitaplarına kaynaklık eden referans kitapları üzerinde dururken bu yolda Almanya'da bir hayli mesafe kazanıldığını belirtmekte, ancak bu tür referans kitaplarından yapılacak seçme ve yazım sorunu üzerinde durarak, akademik yazım ile ders kitapları arasında yer alan en büyük engellerin bunlar olduğunu dile getirmektedir.[14] Hemen Türkiye'ye dönerek söylemeliyim ki, Türkiye, tarih ders kitaplarına kaynaklık edebilecek böyle referans kitapları bakımından çok geri durumdadır. Türkiye gibi henüz ulusal konularda çoğulcu yaklaşımları ve referans kitaplarını yaratamamış bir ülkede, "başkaları"na yönelik çalışmaların şimdilik başarı kazanmasından söz edilebileceğini sanmıyorum. Üniversitede bu yöndeki araştırıcılığın pek benimsenmediği ortamda, yaygın tarihçiliğin geleneği oluşturulamadığından ya da ortaöğretim düzeyindeki öğretmenlerin pedagojik gelişmelerindeki eksikliklere ek olarak kendilerine üniversiteden ulaşmayan referans kitaplarının noksanlığıyla, gerek üniversite, gerekse ortaöğretim, "başkaları"na eğilme gereği duymamakta, duyamamakta ya da onlara bu ihtiyaç duydurulmamaktadır.

Hemen burada söylemeliyim ki, Türkiye'de lise tarih kitaplarındaki sayfaların %10 kadarı Avrupa ve dünya tarihine ayrılabilmiştir.[15] "Milli Tarih"lerin 1993'te revizyona uğrayan biçimlerinde ise, 11-13 yaş grubundaki öğrenciler yabancı tarihlerden, özellikle Anadolu uygarlıklarının öğretiminden adeta kaçırılmışlardır.[16]

Size, benim öğrencilik yıllarımda da okuduğum (yani 1950'li yıllarda) ve halen (1996-97), okutulan bir öğretmenin kitabı ile son yıllarda birdenbire çoğalan -ama aynı müfredata dayalı olarak çoğalan ve farklılıkları çoğu zaman kitap kapaklarındaki boyalarda kalan- ders kitaplarına tüm sınıflar için el atan bir öğretmen ya da yöneticinin ortaöğretimin ilk iki yılında okutulan "Milli Tarih"lerinden söz etmek istiyorum öncelikle. Sonra da

müfredata sıkıca bağlı olduğunu bildiğimiz lise kitaplarından üç ayrı "Tarih 2" kitabını ele alıp değerlendirmede bulunacağım.

Milli Tarih kitaplarından üstelik son birkaç yıl içinde -yani küreselleşmeden en çok söz edilen bir dönemde- okutulan baskılarından Türk-İslam damgasının dışında kalan (Türk-Tarih Tezi varsayımının geçerlilik bulamamasından sonra) eski Anadolu uygarlıklarının çıkarılmış olduğunu belirtmiştim. Ancak Orta Asya Türklüğünden söz ederken "tarih öncesi devirlerde görülen medeniyetlerden hiçbiri bu kadar geniş bir coğrafi alana yayılmamıştır"[17] ya da "Orta Asya'da yapılan arkeolojik kazılar ve araştırmalar dünyanın en eski medeniyetini Türklerin meydana getirdiğini ortaya çıkarmıştır. Başka yerlerdeki insanlar Taş Çağı'nda yaşarken Orta Asyalılar medeniyette hızla ilerlediler, rahat ve iyi hayat geçirdiler"[18] gibi ifadelerle şampiyonluğu "başkaları"na bırakmayı, veya "başkaları"nın da aynı zamanlarda ya da önceleri değişime uğrayabileceklerine fırsat vermeyi düşünmemekteler.

Malazgirt Savaşı abartılı anlatım ve övgülerle betimlenirken Türklerin rakibi Romanos Diogenes "kendini beğenmiş imparator" olarak nitelendirilmiştir.[19] Mertlik de sadece Türklere aitti: "Haçlılar hiç beklemedikleri anda Yıldırım Beyazıt'ı karşılarında görünce ne yapacaklarını şaşırdılar. Çünkü Haçlı ordusu dağınık bir durumdaydı. Yıldırım Beyazıt düşmanın bu durumundan yararlanmayı düşünmedi. Onlara, mertçe bir meydan savaşı yapmak için fırsat tanıdı."[20] Akdeniz'in artık ayrıntılı olarak bilinen tarihinde de "başkaları"nın yeri yoktu: "Preveze zaferi ile Şarlken'in Akdenizdeki üstünlüğüne son verildi. Akdeniz bir Türk gölü haline geldi."[21] Lütfedilip Rönesans'ın toplumsal sonuçları anlatılmaya girişildiğinde de, o döneme ait yazılıp söylenenlere hiç bakılmaksızın basmakalıp söylentiler yinelenmektedir: "Avrupa'da iki sınıf halk meydana geldi. Biri sanattan ve edebiyattan zevk alan yüksek tabaka, diğeri bunlardan zevk almayan halk sınıfıydı."[22]

Anılan kitaplarda yer alan "hazırlık" ve "değerlendirme" soruları da güya milli konuları kapsamakta: Alparslan zamanında nereler fethedilmiştir? Osman Bey ve Orhan Bey nereleri ülkelerine katmışlardır? Yükselme döneminin sonlarında Osmanlı devletinin sınırları nerelere kadar genişlemiştir?.. Sınırları genişletme, toprak kazanma, savaşlarda zafer elde etme tarihi kitaplarının ruhuna girmiş adeta.

Bir-iki sayfa içinde kitapların aralarına serpiştirilen okuma parçaları, sadece Türklük kaygısıyla yerleştirilmiş olup, ne edebi açıdan ne de değişik görüş açıları bakımından bir şey ifade etmeyen yazılar olarak sırıtmaktadır. Osmanlı tarihini ya da başka bir Türk-İslam tarihini yansıtan sayfalar arasına konulan ve Atatürk ile ilgili olan kısa metinler, Atatürk'ü zedelemekle, veya ona yanlış yön vermekle kalmamakta, zorla zerk edilmek istenen düşüncelerin zaten çok kötü olan ders kitaplarını amacından daha da saptırmaktadır.

Şimdi de liselerde okutulan (tekrarda yarar var: aynı müfredatın değişik yazarlarca kaleme alınmış çok benzer versiyonları olan) "Tarih 2" kitaplarından üç tanesini ele alıp bazı eleştirilerde bulunmak istiyorum. (Artan sayılarını bilemediğim bu kitapların daha fazlasını karşılaştırarak buraya getirmeyi gerekli görmedim; zira kimi farklılıklar olsa bile, kitapların temel amaçlarının merkezi müfredatın ideolojik, politik, doğal olarak da pedagojik isteklerini yerine getirmek olduğunu biliyorum.)

Tesadüfen seçtiğim üç kitabın, "başkaları"na verdikleri daha doğrusu vermedikleri önem, kitapların sonlarında yer alan bibliyografyalardan kolayca anlaşılmaktadır: Türk ve İslam tarihleri dışında yer verilen "Avrupa Tarihi I (1300-1600)" ve "Avrupa Tarihi II (1600-1918)" ile Osmanlıları ilgilendirdiği sürece yer verilen "başkaları"nın baştan savma tarihlerinin konularına yönelik referans kitapları, yabancıların ne denli dışlandığının göstergesi gibidir. Bir Tarih 2'nin ("Milli Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu'nun 25 Ocak 1995 tarih ve 367 sayılı kararı ile 1994-1995 Öğretim yılından itibaren 5 yıl, 10 dönem süre ile DERS KİTABI olarak kabul edilmiştir" tasdikli kitabın) bibliyografyasında listelenen 42 kitap arasında güya Avrupa'yı aydınlatan şu çalışmalara yer verilmiştir: Fahir Armaoğlu, *Siyasi Tarih*; Charles Seignobos, *Avrupa Kavimlerinin Mukayeseli Tarihi*; H. G. Wells, *Kısa Dünya Tarihi*. Avrupa ile ve başka bölge ve toplumlara ilişkin olarak yapılan yeni ve güncel eserlerin çevirilerine sırt çevirircesine, belki de cahil kalarak, öğrenci ve öğretmen önüne konulan bu kitaplardan sonra ne diyebilirim ki?[23]

Bir diğer iki yazarlı kitapta ise 63 kitap arasına Mc Neill, *Dünya Tarihi*; J. Pirenee (*sic!*), *Büyük Dünya Tarihi* ve A. Soboul, *Fransız İnkılâbı Tarihi* serpiştirilmiştir.[24] Bu da ders kitabı yazımında saplanıp kalınan noktayı göstermektedir.

Ya Milli Eğitim Bakanlığı'nın çoğu üniversite

profesörlerinden oluşturduğu 9 kişilik yazar grubunun hazırladığı "Tarih 2"ye ne demeli? Talim ve Terbiye Kurulu'nun kararıyla 1995 yılında üçüncü defa 100.000 adet basılması kararlaştırılan bu kitapta, üniversiter düzeyin yakalaması gereken tarihçiliğin durumunu daha bir üzülerek saptıyorum: 1300-1600 Avrupa tarihi için A. Bergin, *Dünyamızı Keşfedenler* (1965); H. Berktay, *Kabileden Feodalizme*; M. Bloch, *Feodal Toplum*; S. Öngör, *Coğrafi Keşifler ve Tetkik Seyahatleri* (1954) belirlenmiş. Eskimiş iki kitapla yerli yerine oturtulamamış iki önemli çalışma. 1600-1918 için yararlanılan/önerilen eserler de şöyle: B. S. Baykal, *Yeni Zamanda Avrupa Tarihi*; H. Heaton, *Avrupa İktisat Tarihi*; W. Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*; Seignobos, *Avrupa Kavimlerinin...*[25] Üniversite hocaları ya bu kitapların çoğunun hangi dönemlere ait olduklarını, ne işe yarayabileceklerini bilmiyorlar (böyle düşünmek bile istemiyorum!) ya da başka birileri anılan lise kitabına bibliyografya tanzim etmiş! Başta F. Braudel ya da I. Wallerstein olmak üzere tarihçiliğin önderlerinden sayılan ve son gelişmeleri temsil edenlerin -üstelik artık Türkçede bulunanların- bibliyografyalarda yer almamasını cahillik, kötü niyet ve siyasallaştırma dışında nasıl açıklayabilirsiniz?[26]

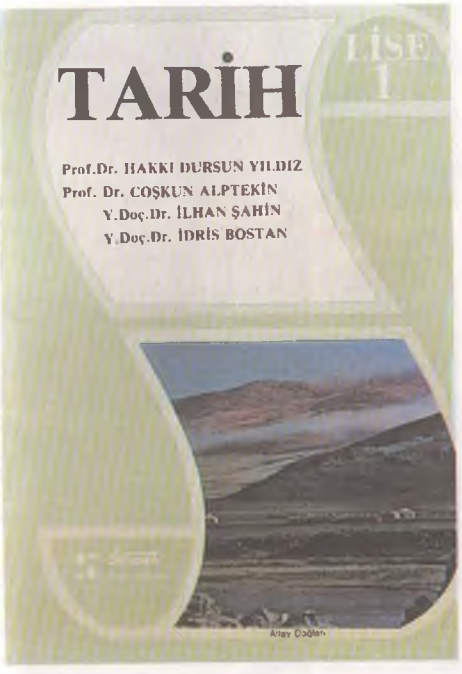

Burada sorunlardan birisi apaçık ortaya çıkıyor: Öğrenciye yönelik kitap yazımının gerektirdiği özelliklerin ve hazırlıkların henüz yaratılamamış, bilhassa önerilen referans kitaplarının son verileri yansıtmış olanlardan seçimine özen gösterilmemiş ve bu eksiklikleri denetleyebilen bir mekanizmanın geliştirilememiş olması.

Sadece Avrupa tarihi için açılan -başka kıta ve toplumları içermeyen- bir ünitenin örnekleme yöntemiyle üzerinde durmak, kimi noktalara değinmek ve Osmanlıların başkalarıyla olan ilişkileri üstüne kitaplarda yer alan tavırları belirlemek istiyorum.

Tarih 2 kitaplarının hepsinde II. Ünite'ler "Avrupa Tarihi-II (1300-1600)" başlığını taşımakta ve şu ortak yan başlıkları içermektedirler: Feodalitenin Çözülüşü ve Merkezi Krallıkların Kurulması; Avrupa'nın Yayılması; Rönesans; Reform. On sayfa civarında yer verilen bu konuların çok yazık ki eskimiş bilgiler, özensizlikler, yanlışlıklarla dolu olduğunu ve tarihçiliğin ve tarih öğretiminin günümüzde yakaladığı konulara pek uzak kalarak geçiştirildiğini tespit ediyorum. 14. yüzyıldan itibaren Avrupa'daki politikalardan, Papalıktan, ekonomik ve toplumsal güçlerden, fikir dünyalarından, monarşilerin yaşadıkları buhranlardan, köy ve kentlerden inandırıcı bahisler yok gibidir. Avrupa'nın yayılması çok basite indirgenmiş faktörlerin sayılmasıyla anlatılırken hata üstüne hata yapılmaktadır. Bir kitap, Avrupalıların sömürge kurdukları ülkeler arasına Afrika sahillerini haritasında katmazken[27] bir başka kitap da, keşfedilen yerler arasında yeşile boyadığı Afrika sahillerini İspanyollara hediye etmektedir.[28] Portekizli "Kral Denizci Hanri" diye birinin varlığını (aslı Infante Dom Henrique'tir), Vasco da Gama'nın ne idüğü belirsiz yazım tarzlarını ("Vasko dö Gama", "Vasco de Gama"), Bartolomeu Diaz'ın "Bartelmi Diyaz" biçimindeki şerhini, Michelangelo'nun Fransız görüntüsündeki "Mikelanj"ında diretmeyi veya İngilizlerin VIII. Henry'lerinin "Hanri" olarak yorumunu, Montaigne'in "Monteyni" biçimindeki suretini, sonu gelmeyen hataları bu kitaplarda hâlâ bulmak mümkündür. (Dilerim, dikkat çektiğim ve benzer hataların düzeltilmesi yetkililerce gündeme getirildiğinde, Türkiye'deki politika ve medya alanlarında at koşturanların "başkaları"nı seslendirdiklerinde kullandıkları Amerikan telaffuzu ile yetinmez, kültürlerin yerel niteliklerinin tanınmasına olanak verirler.)

Andığım ünite içine sokuşturulan "Osmanlı Ülkesinde yaşayan Hristiyanlar ve Reform" (evet, ortak mini başlık hepsinde böyle) ile ortak bir ses duyurmak istenmiştir: Osmanlı topraklarındaki Hristiyanlar, Avrupa'daki Reform hareketlerinden "hiçbir şekilde" etkilenmediler, çünkü onlar Osmanlı himayesinde dini inanç özgürlüğüne sahiptiler. Ancak Reform'un oluşmasında "Osmanlıların etkisi olmuştur. Kanuni'nin karşısında başarılı olamayan Şarlken, Protestanlara karşı da istediği sonucu alamamıştır. Avrupa'daki dini birliğin sarsılmasını Osmanlı Devleti'nin dış siyaseti için yararlı bulan Kanuni, Protestanlara destek vermiştir."[29]

Kralların, imparatorların dirayetleri üstüne kurgulanmış sayfalar üstünde fazla durmak istemiyorum; ama Osmanlılarla ilişkilerinden dolayı kitap sayfalarına giren "başkaları"na takınılan tavırlara, zafer-mağlubiyet arasında düğümlenmiş açıklamalara, namus savaşlarına ve sınır genişletme hastalığına yakalanmış müfredatın kumandası altındaki kitapların kimi cümlelerine değinerek konuyu kapatmak istiyorum. Bu saptamalarım ve seçtiğim cümleler, tarihçiliğin ve tarih öğretiminin gerektirdiği ilkelerin çiğnendiği ve Osmanlı gücünü göstermek amacının güdüldüğünü sandığım müfredatın birkaç yansımasıdır:

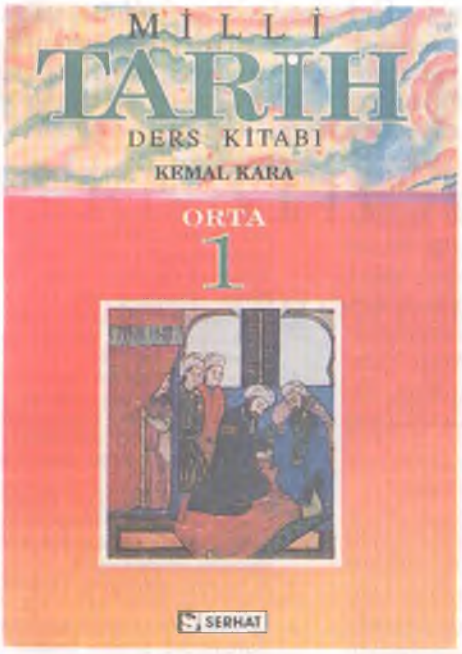

Başka ülke egemenliklerini, özellikle İslamın egemen olduğu topraklardaki devletlerin bağımsızlıklarını hiçe sayan "1566 yılında Osmanlı Devleti"ni ve "1612 yılında Osmanlı Devleti"ni gösteren haritaların sahipleri -sadece benim defalarca uyarmama, yanlışlıkların düzeltilmesi için Cengiz Orhonlu'nun *Habeş Eyaleti* kitabını tavsiye etmeme karşın- Osmanlı'yı Afrika içlerine yerleştirme, Arabistan Yarımadası'nın tümüne hâkim kılma arzularına devam etmekteler. Diğer bir Tarih 2 için çizilen haritanın mühendisleri de Afrika'yı Osmanlı egemenliğinde gösteren boyayı kontrol etmeden sürmekteler.[30]

Bir savaşın ya da saldırının getirdiği yük, gerektirdiği insan gücü ve donanımı düşünülmeksizin, sultanın veya kralın, imparatorun veya hükümdarın ani kararlarıyla çocuk oyuncağı mertebesine indirilerek yaptırılan muharebelerin tutarsız ve yersiz anlatımları tarih öğrencisini tarihten bıktırır niteliktedir, ki bu durum öğrenciler üzerinde uygulanan anketlerle de sabittir.

Anadolu'da kurulmuş beylikler Osmanlı ile olan ilişkilerine göre değerlendirilmiştir; yüceltilmiş veya yerilmiştir. Çok ilginçtir ki Türk olmalarına rağmen Osmanlı ile çeliştikleri zaman "başkaları" sayılmaktadır onlar, saldırgandırlar: "I. Murat'ın Kosova'da şehit olduğu haberi Anadolu'ya gelince, Anadolu beylikleri, bu durumdan yararlanmak istediler. Karaman, Aydın, Saruhan, Menteşe ve Hamidoğulları, Osmanlı topraklarına saldırdılar." Ancak Osmanlı'ya saldıran beyliklerin Bizans karşısındaki eylemleri övgüye değer bulunmaktadır: "Adalar Denizi'ne (Ege Denizi) kıyısı bulunan Karesioğulları ve Aydınoğulları, önemli deniz gücüne sahiptiler. Bizans ve Haçlılarla savaşarak güçlerini kanıtlamışlardı".

Zafer, krallıklara son verme, Osmanlı hâkimiyetinin tanınması, öğrenciye gurur aşılayan ve "bizim" yaptıklarımızın kanıtı sayılan satırlar kitapları süslemeye devam etmekte: "Birinci Kosova Zaferi, Balkanlarda tutunabilmek için yaptığımız mücadelelerin en büyüklerinden biridir. Bu zafer, Balkanlar'ın, Türk toprağı haline geldiğini kanıtladı. I. Murat'ın yerine oğlu I. Bâyezid geçti. Savaş alanlarındaki ustalığı ve çabukluğu, ona 'Yıldırım' ünvanını kazandırmıştı." Niğbolu ile ilgili olarak "Fransız şövelyelerinin saldırılarıyla başlayan savaş, Türk ordusunun kesin zaferiyle sonuçlandı (1396). Bu zaferden sonra, Haçlılar tarafından işgal edilmiş olan kaleler geri alındı. Macaristan içlerine kadar akınlar yapıldı. Boğdan ve Eflak beyleri Osmanlı hâkimiyetini kabul ettiler. Vidin Bulgar Krallığı'na son verildi." Hiçbir mantığı olmayan ve serüven niteliği taşıyan olaylardan seçmeler sanki. İnalcık'tan Beldiceanu'ya, Vasiç'ten Delilbaş'a kadar pek çok tarihçinin yaratmaya çalıştığı Balkanlar sanki ayrı bir gezegenin gerçekleri.

Behram Çavuş'un öldürülmesi savaş nedeni için yeterli görülmekte: "Belgrad karadan ve nehirden kuşatıldı, 1521'de fethedildi. Belgrad'ın fethiyle, Orta Avrupa'nın yolu açılmış oldu."[31]

Tarih iki hükümdar arasında meydan okumaya devam ediyor diğer kitapta: "Türk zaferlerinin en büyüklerinden biri olan Mohaç iki saat kadar sürmüştü. Bu zaferden sonra Kanunî Budin (Budapaşte) üzerine yürüdü. Şehir teslim oldu, Ama Kanunî, Macaristan'ı Osmanlı ülkesine katmadı. Himayesi altına aldı." "Osmanlı ordusu Budin'i kurtardıktan sonra Estergon'a kadar ilerledi. Bu kere Viyana üzerine gidilmedi. Çünkü Kanunî, Şarlken'i savaşa çağırmıştı. Almanya üzerine yürüdü. Ama Şarlken ortalarda görünmedi. Osmanlı ordusu, Almanya ortalarına kadar akınlar yaptı."

Osmanlı kuvvetleri sanki av partisine çıkarılıyor: "Barbaros, Osmanlı kaptanıderyası olduktan sonra büyük bir donanma hazırlattı. Akdeniz'e açıldı. İtalya kıyılarını vurdu. Tunus'a çıktı. Bu sıralarda Venedikliler ve Şarlken, Osmanlılara karşı düşmanca davranışlarda bulunuyorlardı."

Kötü, düşmanca, sinsice davranışlar "başkaları"ndan geliyordu her zaman. Şah Tahmasb da doğru durmuyordu, Müslüman olmasına karşın: "Kanunî'nin Macaristan seferi sırasında Şah Tahmasp, Osmanlılara karşı düşmanca davranışlarda bulunmuş, sınırlarda karışıklıklar çıkarmıştı." "...Şah

Tahmasp, yeniden saldırıya geçti. Erzurum'u kuşattı. Bunun üzerine Kanuni, üçüncü İran seferine çıktı (1553). Erzurum ve Kars üzerinden İran'a girdi. Nahçıvan, Erivan ve Karabağ alındı." Bütün bu alışverişler, tarih dışı bir söylem içinde yerini alıyor sanki; sosyoekonomik tarih, politik gelişmeler, ticaret rekabetleri ve benzeri faktörlerle gelişen olayların yansıtılması henüz girememiş bu kitaplar içine: "Osmanlılar Hint seferlerine gerektiği kadar önem vermediler. Onun için bu seferlerden kalıcı bir sonuç alınamadı." Ama yine de kitap yazarı işin kârlı tarafını yakalamış, tüm Arabistan alınıvermişti: "Bununla birlikte bu seferler sırasında Arap Yarımadası'nın tamamı Osmanlı ülkesine katılmış, Kızıldeniz ve Basra Körfezi Osmanlıların denetimini altına girmişti."[32]

SONUÇ

Antoon De Baets, Georg-Eckert Enstitüsü'nün yayımladığı "Ders Kitapları Araştırmaları" dergisi için yazdığı önemli bir makalesinde, tarih ders kitabı yazarını "tarihçilik" ile "toplum" arasında oynadığı rolde değerlendirmeye çalışıyor.[33] Bu değerlendirmenin Türkiye'de mevcut tarih ders kitapları üstünde yapılmasının büyük yararı olabileceğini düşünüyorum. Hükümet yetkililerinden başlayıp kitap yayınevlerinin tavırlarına kadar birçok söz sahibinden ve aşamadan geçen kitapların gelişen tarihçiliğin ürünlerini ve toplumun beklentilerini içermediği sürece yararlı olamayacağı, bundan da öte zararlı olacağını düşünüyorum. "Başkaları"nın görüntülerine de yanıt verebilecek kitapların, üretildiği ortamdaki demokratik gelişmelerle birlikte yol alabileceğine inanıyorum.

Kimi karşı çıkışlara rağmen, ders kitaplarının okullardaki etkin rolü devam edeceğe benzemektedir. Eğer bu doğruysa, Türkiye'deki yetkililer takındıkları tavrı değiştirmek zorundadırlar: Her şeyden önce merkezi ve keskin müfredatın cenderesinden kurtulmak, yerel otoritelere, öğretmen ve öğrenciye bazı seçim hakları tanımak gerekmektedir. 1996-97 öğretim yılı başında Milli Eğitim Bakanı Profesör Mehmet Sağlam'ın, ders kitabı konusunda, öğrencilerin ve velilerin istedikleri kitabı seçebilecekleri yolunda yaptığı açıklama, bana -eğer böyle bir şey gerçekleşirse- yazarları değişik ama içerikleri aynı olan Ankara tasdikli kitaplardan seçme hakkı(!) tanınmasından başka, bir kandırmacadan başka bir şey gibi gelmedi.[34]

Tarih kitaplarında yer alan konuların seçimi, konuların kimler için ve neden seçildiklerinin ve "başkaları"nın neden dışlandıklarının ölçütü, pedagojik ya da politik olup olmadıkları, gizli beklentilerin ve önyargıların yarattığı olumsuzluklar, ders kitaplarının tamamlayıcıları sayılabilecek kaynakların işlev kazanmaları ve benzeri konular, Türk tarihçiliğinin parçası sayılması gereken ders kitaplarına ilişkin sorunların bazılarıdır. Dilerim Türkiye (Tarih Vakfı'nca ya da üniversiteler ve eğitim hizmeti yüklenmiş başka yetkililerce), son yıllarda üstünde biraz durulan ve bu sempozyum ile daha açık ortaya konulduğunu sandığım tarih ders kitapları üstüne gitmeyi dikkatle ve inatla sürdürecek, yeni yaklaşım, kavram ve düşünceleri içeren kitapların üretilmesine yardımcı olacaktır. ■

1. F. Pingel, "Anadili Olarak Türkçe: Seçimlik ya da Tamamlayıcı Dersten Asıl Derse" (çev. S. Tezcan), *Federal Almanya'da Anadili Olarak Türkçe İki Kültür Arasında Ders Kitapları ve Öğretim Üzerine Taslaklar* (yay. K. Kreiser, F. Pingel), Braunschweig: Georg-Eckert-Institut, 1987, s. 29.
2. M. Strohmeier, "Kültür Çatışmasının Şiddetlenmesi-Türk Tarih Kitaplarının Bir Analizi" (çev. S. Tezcan), *Federal Almanya'da...*, s. 156.
3. K. Kreiser, "Türkiye Cumhuriyeti'nin Ders Kitapları Politikası Üzerine" (çev. S. Tezcan), *Federal Almanya'da...*, s. 175.
4. M. Tunçay, "İlk ve Ortaöğretimde Tarih", *Felsefe Kurumu Seminerleri* (ed. İ. Kuçuradi), Ankara ,1977, s. 276-285.
5. *Ismarlama Ders Kitapları Üstüne Rapor*, Ankara: TDK, 1976.
6. *Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları: 1994 Buca Sempozyumu* (yay. S. Özbaran), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995. Boğaziçi toplantılarının bildirilerinin yakında yayımlanacağını ummaktayım.
7. R. Brown, *Managing the Learning of History*, Londra, 1995, s. 1.
8. J. Slater, *The Politics of History Teaching: A Humanity Dehumanized*, Londra: Institute of Education, 1989, s. 1-2.
9. H. Schissler, "Perceptions of the Other and the Discovery of the Self: What Pupils are Supposed to Learn About Each Other's History", *Perceptions of History: An Analysis of School Textbooks (ed. V. R. Berghahn ve H. Zchissler), Oxford, 1987, s. 26-37.*
10. S. L. Collicott, "Who is the National History for?", *Teaching History*, sayı 61 (October 1990), s. 10-12.
11. H. Millas, "Etnosantrik Eğitim Konulu Sempozyum", *Toplumsal Tarih*, sayı 11 (Kasım 1994), s. 30.
12. European Standing Conferans of History Teachers Associations, "Letter from the President", *Euroclio-Bulletin*, 3 (Spring 1995), s. 1.
13. F. Al Ashmawi, "L'image de l'autre dans les manuels scolaires des pays des deux rives de la Mediterranee", *Internationale Schulbuchforschung*, c. 18/2, Braunschweig: Georg-Eckert-Instituts, 1996, s. 211 vd.
14. E. Hinrichs, "Subject Matter Adequacy", *History and Social Studies-Methodologies of Textbook Analysis* (ed. H. Bourdillon), Amsterdam: Lisse, 1992, s. 50.
15. Y. Kabapınar, "Kredili Sistem ve Lise Tarih Kitapları", *Tarih Öğretimi ve...*, s. 214.
16. R. Yıldırım, "Tarih Ders Kitaplarında Anadolu Uygarlıkları", *Tarih Öğretimi ve...*, s. 161-166.
17. K. Kara, *Milli Tarih I*, İstanbul: Serhat, 1994, s. 11.
18. N. Akşit, *Milli Tarih I*, İstanbul: Milli Eğitim, 1996, s. 11.
19. Akşit, *Milli Tarih I*, s. 77.
20. Kara, *Milli Tarih II*, İstanbul: Serhat, 1994, s. 19.
21. Kara, *Milli Tarih II*, s. 66.
22. Kara, *Milli Tarih II*, s. 80.
23. K. Kara, *Tarih 2*, İstanbul: Önde, 1996, s. 275-276.
24. N. Uğurlu, O. E. Vardar, *Tarih 2*, İstanbul: Örgün, 1995, s. 299-300.
25. Y. Kopraman ve diğerleri, *Tarih 2*, İstanbul: Milli Eğitim, 1995, s. 211-212.
26. Aslında böyle bir duruma çok şaşırmamak gerek: Anılan yüzyılların Osmanlı toplum yapısı işlenirken dahi Halil İnalcık, Suraiya Faroqhi gibi tarihçilere yer vermeyen bir zihniyetin, "başkaları" için özen gösterebileceğini düşünmek hayal olur ancak.
27. Kara, *Tarih 2*, s. 57.
28. Kopraman vd, *Tarih 2*, s. 44.
29. Kara, *Tarih 2*, s. 52-64; Uğurlu-Vardar, *Tarih 2*, s. 57-73; Kopraman vd, *Tarih 2*, s. 40-49.
30. Kopraman, *Tarih 2*, s. 35 ve 38; Kara, *Tarih 2*, s. 38.
31. Kara, *Tarih 2*, I. Ünite'de çeşitli sayfalar.
32. Uğurlu-Vardar, *Tarih 2*, I. Ünite'de çeşitli sayfalar.
33. A. De Baets, "Profile of the History Textbook Author as a Mediator between Historiography and Society", *Internationale Schulbuchforschung*, 16/4, Braunschweig, 1994, s. 515-534.
34. S. Özbaran, "Kitaplarda Seçenek Sorunu: Türkiye Örneği", *Cumhuriyet*, 5 Aralık 1996.

BAŞKA BİR YOL:
ABD'DE TARİH KİTAPLARI VE ALTERNATİF ARAYIŞLARI*

JOHN ANTHONY SCOTT**

ABD'de liselerde tarih ve sosyal bilgiler alanında yüzlerce kitap boy göstermekte, ortaokulun birinci sınıfından lise son sınıfa kadar milyonlarca öğrenci bu kitapları okumak zorunda kalmaktadır. Özellikle Frances FitzGerald'ın 1979 basımı *America Revised* adlı eseri sayesinde Amerikan kamuoyunda bu kitaplara ilişkin bir görüş birliği oluşmaya başlamıştır.

FitzGerald'ın belirttiği gibi, kitaplar öğrencilere tarihi gerçekliği vermek içindir; ancak bu amaç, yayımcının kâr sağlama hedefiyle sıkça çatışmaktadır. Bu çıkar çatışması, belirli çıkar gruplarının öfkesini uyandırarak satışları olumsuz etkileyen konuları yok sayarak çözümlenir. Dolayısıyla sansür, bu kitapların hazırlığını etkiler ve tarihi gerçeklik de bunun kurbanı olur. Sonuç ise, çoğu zaman yeknesak, cansız bir üründür.

Bu kitapların belirgin özelliği olan cansızlık, tarihi aydınlatmada tarihçinin aracı olan özgün kaynaklara dayanmadaki başarısızlık ile pekişmektedir. Kitap yazarları, sembolik olarak, belki de ihtiyaçtan -diğer ders kitapları bir yana- monografik literatüre dayanmak suretiyle tüm materyallerini bir araya getirirler. Başkalarının kitaplarında okudukları olaylardan söz ederler; fakat kendileri özgün kaynakları incelememişlerdir. Bu tür kitaplar tatmin edici değildir.

Yine de uygulanabilecek bir başka yol vardır. Son otuz yıl içinde öğretmenler, tarihçiler ve yayımcılar, özlemini duyduğumuz literatürün bir bölümünü sağlamaya başlamışlardır. Bu çalışma, sadece bu yolla sınırlı olmamakla birlikte, özgün kaynakları çeşitli biçimlerde öğrencinin hizmetine sunma çabasıyla kendini göstermektedir. Bu tip kaynaklar sanat eserlerini, basılı veya basılı olmayan dergi, rapor, mektup ve otobiyografileri, gazeteleri, halk şarkılarını, destanları ve sözlü edebiyatı içerir. Bu yeni literatür henüz gelişme aşamasındadır, yine de üniversiteye gidecek öğrencilerin bulunduğu okullarda hayli rağbet görmekte, ders kitaplarıyla yan yana bulunmaktadır.

Kimi okuyucular bu seçeneği şüpheyle karşılayabilirler: "Tüm materyali çok sayıdaki öğrenci için bastırmak pahalı olmayacak mı?"

Yanıt hem "evet" hem "hayır"dır. Belgeleri toplamaya başlayan bir okul düzeninin tüm belgeleri ucuza mal etmek için bir kameraya ihtiyacı vardır. Yatırım genişler. Eğer materyali okuyucuya sunmak için -buna aşağıda değinilecektir- önlemler alınırsa birinci sınıf bir tarih arşivi, bunu isteyen herhangi bir okulun hizmetinde olacaktır. Ticari amaç güden yayınevleri özgün kaynakların satışını desteklemeyeceklerdir; çünkü yeterince para getirmemektedir.

Özgün kaynakları okul kullanımı için ucuza sağlamada öğretmenler basım ve araştırma işlerini kendi başlarına halledeceklerdir. Bu, belki de ülkenin her bölgesinde kâr amacı gütmeyen eğitim merkezlerinin kurulmasıyla başarılabilir. Bu merkezler, bazıları gönüllü, diğerleri uzman öğretmen ve öğrencilerden oluşan bir kadroyla hizmet vereceklerdir. Masrafların bir kısmı materyallerin satışından, bir kısmı da eyalet eğitim bütçe fonlarından, federal yardım ve özel bağışlardan karşılanabilir. Kâr amacı gütmeyen bu türe bir örnek, Los Angeles'taki "National Center for Curriculum in the Schools"tur.

Öğrencileri kaynaklardan mahrum kılma, onların geçmişimize gitmelerini olanaksız kılar. Amerikalı gençler, eğer tarih öğreneceklerse, tarih kaynaklarını okumalıdırlar. Amerikan kütüphane ve arşivleri, kullanılmayı bekleyen kaynaklarla doludur. Bu malzeme Amerikan gençliğinin eğitimi için bir temel teşkil eder ve kendi var oluşlarına ilişkin kültürel mirasla tanıştırır. Bu arşiv belgeleri büyük çeşitliliğe sahiptir. Örneğin Afrika kökenli kölelerin düzinelerle kayıtları ve kölelikle ilgili anıların yer aldığı pek çok cilt vardır. Yerlilerin şiir ve destanlarına ise henüz dokunulmamıştır; özellikle Yahudi tarihi ve kültürü açısından büyük önem taşıyan kaynaklar bulunmaktadır.

Gençler, sıklıkla gençlik deneyimlerine tanık olan ve duyduğu, gördüğü şeyleri yazan diğerleri gibi tarihe çok önemli katkılarda bulunurlar. Amerika'daki madenlerde, değirmenlerde ve fabrikalarda çocuk yaştaki işçilerin hayatı, Lewis Hine ve John Spargo gibi işçi liderleri tarafından belgelendirilerek ayrıntılı bir şekilde kaleme alınmıştır. Savaşta çarpışan askerler ve uzak köşelerde oturan kadınların anlatımlarının yer aldığı kayıtları da unutmamak lazımdır. Bu tür yazılar gençlerin daima ilgisini çeker. Tarihin edebi gücünü öğrenmenin, tarihin oluşmasına

---

* *History Anew: Innovations in the Teaching of History Today*, (ed. R. Blackey, The University Press, California, 1993) başlıklı derlemede "There Is Another Way: United States History Texts and the Search for Alternatives" başlığı altında yayımlanmış olup, buradaki çevirisine izin veren yetkililere teşekkür ederiz.

** John Anthony Scott, New York'ta Ethical Culture Schools'ta ve Rutgers University School of Law'da tarih öğretmiştir. Halen Sınıfta Tarih Öğretimi Komitesi eşbaşkanlığını yürütmektedir.

yardımcı olan ve bunu kaydeden ölüp-gitmiş diğer gençlerin yazılarından daha iyi bir yolu yoktur.

Bugünün gençleri bu geleneğe devam etmekteler. Okullarımız tarihin okutulduğu değil, aynı zamanda yazıldığı yerler olarak düşünülmelidir. California'daki okullarda İngilizce öğrenme aşamasında olan genç göçmenler nasıl ve ne tür tecrübeler yaşadıklarını yazıyorlar. Gençlik arşivleri, tarihi kayıtların özel bir türünü oluşturmaktadır. Bu tür arşivler kurulmalı ve çoğaltılmalıdır. Gençlik arşivleri, gençler için yeni tarih edebiyatı kaynağının merkezi olarak görülmelidir.

Daha ilk zamanlardan beri, Amerika'da erkek, kadın ve çocuklar kendi hayat öykülerini ve mücadelelerini şarkılar aracılığıyla anlatmışlardır. Bu şarkılar, tarihin derin ve güzel kaynaklarıdır; Amerikan tarihi için kanıt durumundadırlar. Şarkılar insan yaşamı, deneyimi ve mücadelesiyle ilgili bilgileri ilk elden verirler ve bu, müziğin gücü ile daha etkili olmaktadır. Bu şarkılar, az duyan ya da duyma yetisi olmayan çocuklara sağırlar okulunda öğretilir.

Halk şarkıları, ülkedeki tüm okullara dağıtılmaya başlanmıştır. "The Commitee on History in the Classroom"un üyeleri 1979 yılında *Folk Song in the Classroom* diye bir dergi çıkarmışlardır. Bir halkbilim uzmanı ve New York Post College'da eğitim profesörü olan Laurence I. Seidman, kâr amacı gütmeyen bu girişime yardımcı olmuşlardır. Yılda üç kez yayımlanan bu dergi 1.500 adet basılmaktadır; ortaokul ve lise öğretmenlerinden oluşan bir gruba ulaşmaktadır.

Son yıllarda gençler için ortaya konan "yeni" tarih literatürünün bir bölümü tarihsel öyküdür; ancak bu, baştan sona özgün kaynaklara dayandırılmalıdır. Bu tür kullanıma ve özgün kaynaklara egemen olan tarihsel literatür biçimleri videoteyp ve özgeçmişleri içermektedir.

Kısa öykü, 19. yüzyılın sanat biçimidir; 30 ya da 40 dakikalık video, 21. yüzyılın sanat biçimi olabilir. Amerikan tarihindeki sayısız öyküler dramatize edilerek videoda canlandırılabilir. Bu tür tarihle ilgili videolar, sanatçı, aktör ve öğretmenlerin işbirliği yapmaları için yeni ufuklar açar. Bugünün öğretmenlerinin aşina oldukları hem eğitsel hem de belgesel bir olayı birleştiren, geleceği olan, bir sanat biçimi oluşturabilir. Videolar profesyonelce hazırlanabilir ve bunlar öğrenci, öğretmen, film yapımcıları ve bilim adamlarının katılımıyla okullarda hazırlanabilir. Bir örnek, kâr amacı olmayan bir eğitim grubu olan "New England and the Constitution" tarafından hazırlanmıştır; adı *The Other Boston Tea Party*'dir. John F. Caroll'ın yazdığı bir piyese dayanan bir saat uzunluğundaki bu video on dolar karşılığında okullara verilmektedir. Film, Anayasanın onaylanması için yapılan mücadeleyi aslına uygun bir şekilde dramatize etmektedir.

Pek çok kişi biyografiyi gençlere tarih sevgisini aşılayan en etkili edebi tür olarak kabul eder. Ne yazık ki yeterince ciddi biyografi yok; biyografilerin bulunması gereken raflar boştur. Şu anda başlıca katkı, Oscar Handlin'in yayına hazırladığı *Library of American Biography*'dir. Bu dizideki kitapların yarısından fazlası başkanlar, politikacılar ve avukatlar gibi seçkin zümrenin üyeleriyle ilgilidir. Sadece üç kadın (Abigail Adams, Elizabeth Cady Stanton, Eleanor Roosevelt), iki siyahi (Frederick Douglass, Booker T. Washington) ve bir Amerikan yerlisi (Tecumseh) vardır. İşçi liderlerinin -Samuel Compers ve Walter Reuther dışında- yoklukları dikkat çekmektedir. Sadece üç yazar ya da gazeteci -Benjamin Franklin, Henry Adams ve Theodore Roosevelt- bulunmaktadır. Kaptan John Smith ve Eli Whitney dışında ne bir kâşif ne de bir mucit vardır. Ünlü sanatçılar, müzisyenler, bilginler, filozoflar, aktörler ve mimarlar alınmamışlardır. Milton Meltzer'in editörlüğünü yaptığı Thomas Y. Crowell'in *Women of America* dizisi 1960-1980 yıllarında çıkan 20 cildi içermektedir. Yazarlar (Pearl Buck, Harriet Beecher Stowe), sanatçılar (Mary Cesset), bilginler (Rachel Carson), insan halkları savunucuları (Lydia Maria Child, Emma Coldman, Mother Jones), şarkıcılar (Mahalia Jackson, Bessie Smith), popülist liderler (Mary Elizabeth Lease) ve tabipler (Lillian Wald) bu dizide yer almamaktadırlar.

Bu örneği, "Facts on File"ın 1988'de John Brown, Frederick Douglas ve Amelia Earhart'ın biyografilerini bastırdığı *Makers of America* dizisi izlemiştir. 1989 dizisinde basılan Lillie Patterson'ın *Martin Luther King Jr. and the Freedom Movement*, ihtiyaç duyduğumuz, yetişkin gençler biyografisine olağanüstü bir örnek oluşturmaktadır. Patterson, Maryland'in önde gelen siyahi yazarlarındandır. *Martin Luther King Jr. and the Freedom Movement* Amerika'daki siyahların öyküsüyle ilgili eğitim literatürüne çok özel katkısı dolayısıyla 1989'un Cretta Scott King ödülünü kazanmıştır. Patterson'ın kitabı gençlere sadece Martin Luther King Jr.'la değil, tüm vatandaşlık hakları hareketiyle de tanıştırır. Patterson eserinde özgün kaynakları ustalıkla kullanmıştır; bu da onun başarısının ardındaki sırdır.

Ders kitapları, geleneksel olarak öğrencilere Amerikan geçmişi üzerine genel bir bakış verirler. Ders kitapları olmadan öğrenciler Amerika'nın öyküsünü anlayabilirler mi? Ellerinde bir yap-bozun renkli parçalarıyla kala kalmaları tehlikesi yok mu?

Hiç sanmıyorum; burada bir başka yol var. Bu hem Batı hem de yerli Amerika edebi kültürünü oluşturan geleneksel epiklere dayalı modern bir epiğin yaratılmasıdır. Kurgu olarak bu gerçeği yansıtan çağdaş yazarlardan özellikle *Durgun Akardı Don* ile Mihail Şolohov ve *Gazap Üzümleri* ile John Steinbeck bu yolu tutmuşlardır. John Anthony Caruso'nun dizisi *The American Frontier* çok güzel yazılmış, çok renkli bir epiktir. Birkaç yıl önce The National Geographic Society, bir grup tarihçi, coğrafyacı ve sanatçıyı, bol resimli tarih atlası ve ona uygun bir kitap hazırlamaları için bir araya getirmiştir: *The Making of America* 1984 yılında yayımlandı. Kitabın eki olarak verilen 1,5 metre uzunluğundaki Amerikan geçmişini yansıtan bir duvar resmi de en az kitabın kendisi kadar dikkate değerdi.

Bu gibi kitaplar, geçmişle ilgili hayret ve memnuniyet duyguları uyandırma dışında öğrencilere fazla bir bilgi aktarımında bulunmazlar. Okuyucu bir da-

ğın tepesine çıkarılarak kuşbakışı baktırılır. Ardından önemli ayrıntıları ve biçimlendiren, değiştiren modelleri görebilirler. Burada önemli olan "kapsam" değil, iletişimdir.

Bu şekilde, tarih edebiyatını kullanan öğretmenlerin yeni bir pedagoji geliştirmeye ihtiyaçları vardır. Genel durum bilinmelidir; ancak bunu kitap zorlamamalı, sınıf içi etkinlikler ortaya koymalıdır. Kendi tarih kavramına sahip tarihçi, hem analiz hem de sentezin olacağı materyalleri sağlamalıdır. Bu şekilde öğrencilerin inceledikleri delillere bakarak kendi düşüncelerini yaratmaları yoluna gidilmelidir.

Bu şekilde tasarlanan tarih, tarihsel öyküde çok fazla boşluk bırakacak mıdır? Sanmıyorum. Bu amaçla hazırlanan diğer eserlerde görülen çeşitli temalar vardır. Alfred A. Knopf'un *Living History Library* (15 cilt, 1965-75) bunlara bir örnektir. Bu kitaplar, baştan sona özgün kaynaklara dayalı, Amerikan tarihindeki konularla ve dönemlerle ilgili çalışmalardır; seçkin tarihçi ve öğretmenler tarafından yazılmışlardır: (Daniel Shays'ın *The Trail of Tears* çalışmasıyla bilinen) Marion Starkey, James M. McPherson, Douglas Miller, Milton Meltzer ve Laurence I. Seidman, bunlar arasındadır.

Bu makalede tartışılan tarih edebiyatının türleri, aynı amaca hizmet eder: Zamana karşı koyan kayıtlardaki deliller sayesinde geçmişi canlandırmak. Bırakın insanlar seslerini duyursunlar; bırakın mezarlarından konuşsunlar ve şarkı söylesinler; bırakın kendi öykülerini anlatmak için kendi sözcüklerini kullansınlar ve zamanın ötesinden günümüze gelsinler. ■

Yazarın notu: Bu makalenin yazımı sırasında yardımları olan profesörler Robert A. Blackey, Donald S. Detwiler ve Robert H. Ferrel'e teşekkür borçluyum.

(Çev. Feryal Çubukçu)

FRANSIZ ANADOLU ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ ATÖLYELER/SEMİNERLER

OSMANLI TARİHİ ATÖLYESİ

4 Şubat 1997 : François Georgeon, "Gizlenen Padişah: II. Abdülhamid Döneminde Hükümdarın Kapanması ve İktidarın Sahnelenmesi"
4 Mart 1997 : Erik Zürcher, "1918-1922 Arasında Anadolu Direniş Hareketinin Sözcükleri ve İdeolojisi: Müdafaa-i Hukuk-u Milliye" (İngilizce)
1 Nisan 1997 : Suraiya Faroqhi, "Kontrol İçin Mücadele: XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti ve Loncalar" (İngilizce)
6 Mayıs 1997 : Metin Kunt, "Padişah Kapısı ve Osmanlı Devleti" (Türkçe)
3 Haziran 1997 : Nejat Göyünç. "Osmanlı İktidarının Temel Unsurlarından, Örf-Gelenek" (Türkçe)

İSTANBUL KENTİ DOKÜMANTASYON MERKEZİ SEMİNERLERİ

27 Şubat 1997 : Georger Cavallier, Francis Godard, "Habitat II'nin Sonuçları ve Beklentileri"
11 Mart 1997 : Eric Huibrechts, "Beyrut Kentinin İmar Programı"
8 Nisan 1997 : Pierre Pinon, Alain Borie, "İstanbul ve Anadolu'da Osmanlı Evi Konusunda Çalışmalar"
17 Nisan 1997 : Sinan Kuneralp, "19. Yüzyıl İstanbul'unda Salgın Hastalıklar ve Korunma Önlemleri"
13 Mayıs 1997 : Marion Segaud, "Kamusal Alanlar ve Vatandaşlık Kavramı"
10 Haziran 1997: Catherine Poujol, Orta Asya'da Şehircilik.

"ARKEOLOJİDE ANALİZ METODLARI" ATÖLYE DİZİSİ

"Arkeolojide Kentsel Mekân, Mimarlık ve Bunların Sosyopolitik Açıdan Yorumlanması"
28 Ocak 1997 : Pierre Pinon (Paris-La Défense Mimarlık Okulu), "Antik Kent ve Mimarlık Dokularının Yorumlanmasında İz, Model ve Restitüsyon Kavramları"
25 Şubat 1997 : Jean Margueron (EHESS, Paris), "Eski Yakındoğu Mimarlığının Analizinde 3. ve 4. Boyutlar"
21 Mayıs 1997 : Régis Vallet (URA 92, Bilimsel Araştırma Ulusal Merkezi, Strasbourg), "Eski Mezopotamya'da (IV-II. Binyıl) Şehircilik ve Toplum"

BUGÜNKÜ TÜRKİYE SEMİNERLERİ

21 Şubat 1997 : Hüseyin Kalaycı, "Yurttaşlığı Tartışamamak"
6 Haziran 1997 : Zeki Coşkun, "Öteki Sivas"
15 Nisan 1997 : Gerard Groc, "Türkiye'de Sivil Toplumun Oluşması"
8 Mayıs 1997 : Korkmaz Alemdar, "Türkiye'de İletişim Sorunları"
5 Haziran 1997 : Tanıl Bora, "İslâm ve Milliyetçilik"

ORTA ASYA VE KAFKASYA DOKÜMANTASYON MERKEZİ SEMİNERLERİ

18 Şubat 1997 : Prof. Dr. Donald Rayfield (Queen Mary College, Londra), "19. Yüzyıl Sonu Gürcistan Edebiyatında Ulusal Uyanış"
1) "Hiperboli'nin yükselişi ve düşüşü Gürcü Edebiyatı Örneği"
20 Şubat 1997 : 2) "Terek'in Zehirli Suları"
18 Mart 1997 : Fatima Gamzatova (Mahaçkale Güzel Sanatlar Müdiresi, Dağıstan) "Mahaçkale Güzel Sanatlar Müzesi Koleksiyonlarında Kafkas Savaşlarının Anısı"
20 Nisan 1997 : Sergej Arutjunov (Saint-Petersburg Bilimler Akademisi, Etnoloji ve Antropoloji Enstitüsü, Kafkas Kavimleri Etnografyası Bölümü) (Konu henüz belirlenemedi)
17 Haziran 1997: Régis Gayraud (Fransa), "İlya Zdaneviç'in (Rusça Yazan Gürcü Yazar) Tanıklığı Aracılığıyla 20'li Yıllarda İstanbul'daki Rus Göçmenleri"

Seminerler ve atölyeler saat 17.30'da başlamaktadır.

Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü
Nuru Ziya Sokak, 22, 80072 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (212) 244 17 17 - 244 33 27 / Fax: (212) 252 80 91

FIRAT'IN KAŞI, BAYIRI, GABANI VE İNSANLARI

ZEKİ ARIKAN

Hagop Mıntzuri, *Armıdan Fırat'ın Öte Yanı* (çev. Silva Kuyumcuyan), İstanbul: Aras, 1996, 139 s., metin içinde iki resim.

Kaynağını Erzurum ovasının kuzeyindeki dağlardan alan Karasu, Erzincan'ı geçtikten sonra Munzur dağlarının eteklerini yakından izleyerek birdenbire daralan Kemah boğazına girer. Karasu'nun adı bu yörede artık sadece Fırat'tır. Kemah boğazını aşan Fırat, kimi zaman genişleyen vadilerden fakat çoğu kez yalçın kayalıklar arasından sessizce akar ve Munzur dağlarının eteklerinden çıkan çaylarla, derelerle beslenir. Bu kayalıklar, dağlar, tepeler içinde Sıvas-Erzincan demiryolu geçmektedir ki bu hat buharlı lokomotiflerin karartığı karınlık tünellerle dolu bulunmaktadır. Fırat, İliç topraklarını aşar aşmaz Çaltı suyuyla birleşir ve bu birleşme noktasından bir dirsek yaparak güneye doğru kıvrılır ve Egin kasabasının önünden geçer. Bu nehrin, yöre insanları ve bu insanların yazgısı üzerinde önemli bir rol oynadığına şüphe yoktur.

Üzerinde duracağımız Hagop Mıntzuri'nin (1886-1978) *Armıdan Fırat'ın Öte Yanı* başlıklı kitabındaki öyküler, söz konusu köy merkez olmak üzere aşağı yukarı sınırlarını çizdiğimiz bir mekânda geçmektedir. Fırat'ın sağ kıyısında, Kuruçay yakınında Armudan adını taşıyan iki köy vardır. Biri büyük (kebir), diğeri küçük (sagir) olarak adlandırılmıştır ki yazarın doğum yeri Küçük Armudan'dır. Ancak gerek yazılı kaynaklarda[1] gerek çevre köyler halkının dilinde Armudan olan bu adın niçin Armıdan biçiminde yazıldığını müteveffanın anısını incitmeden belirtmek isterim. Öte yandan Armudan adının da son yıllardaki anlamsız bir uygulamadan nasibini alarak değiştirildiğini görüyoruz. İçişleri Bakanlığı, 1960'lı yıllardan beri kimi zaman artan kimi zaman yavaşlayan bir hızla birçok köy ve mezranın adını, "iltibasa yol açtığı" gerekçesiyle değiştirme yoluna gitmiştir. Bu kervana son yıllarda şehirlerimizdeki cadde, sokak ve meydan adlarını, kendi dünya görüşleri doğrultusunda değiştirerek bir yaz-boz tahtasına dönüştüren belediye başkanlarımız da katılmıştır. Bu hastalıktan ne zaman kurtulacağımız doğrusu merak konusudur.

Yer adları elbette değişebilir. Büyük tarihsel dönemeçlerde toplumsal, siyasal ve kültürel yapının değişmesinin yankıları yer adlarını da etkiler. Milli Mücadelenin merkezi olan Ankara, Cumhuriyet'in kurulması ve şehrin yeniden yapılanmasıyla birlikte, dönemin ruh ve anlayışına uygun kavramları içeren isimleri bağrında taşımaya başlamıştır. Benzer bir yaklaşım, İzmir için de geçerlidir. Ancak günümüzde yer adlarının değiştirilmesi o denli bilgisizce ve bilinçsizce yapılmaktadır ki bunu açıklamaya olanak yoktur. Çünkü yabancı kökenli yer adları Türkçeleriyle değiştirilirken, öz Türkçe olan ve Anadolu'yu yurt tutan Oğuz boylarının, bu boylara bağlı oymak ve obalarının adlarıyla ilintili olan yerlerin adlarının da değiştirildiğini görmek insanı şaşkına çeviriyor. Anadolu'nun tarihsel damgası böylece silinerek bunun yerine sahte mühürler vurulmaktadır. Bu iş Anadolu coğrafyasını sözde Türkleştirmek uğruna yapılıyorsa neden Türkçe olan yer adlarının değiştirilmesi yoluna gidilmektedir?

Türklerin Anadolu'ya ayak bastığı tarihlerde buradaki yer adları haliyle yabancı kökenliydi.[2] Bunların çoğu Türkçe söyleyişe uyduruldu.[3] Şehirlerimizin ve kasabalarımızın adları bu yöntemin ilgi çekici bir örneğini vermektedir.[4] Diğer adlar olduğu gibi korundu. Bunun yanında yeni kurulan yerleşim yerleriyle birlikte ova, dere, dağ, tepe, akarsular vb yeni adlar aldılar. Anadolu'nun toponomisi köklü ve yapısal bir değişikliğe uğradı. Bugün, yabancı kökenli kabul edilen yer adlarının ayıklanması yerine bu toponominin ayrıntılarına inilmesinin daha sağlıklı sonuçlar doğuracağına inanıyoruz.[5]

Yer adlarında yapılan değişikliklerin yalnız tarih

araştırmalarında değil,[6] günlük yaşamda da akıl almayacak kadar büyük karışıklıklara yol açtığına şüphe yoktur.[7] Bununla birlikte bu konuda yalnız olmadığımızı, bütün Balkan ülkelerinin Türkçe yer adlarına karşı amansız bir kıyıma giriştiklerini anımsatmakla yetiniyoruz. Gelelim Fırat'ın öte yanına:

Küçük Armıdan doğumlu olan yazarın kaleminden çıkan bu öyküler Kemah-İliç-Egin üçgeninde yer alan yöreyi, "Köyleriyle, giysileriyle, ahalisiyle, halet-i ruhiyesiyle..." bize anlatmakta ve tanıtmaktadır. Bu öyküler, yazarın kişisel gözlem ve çocukluk anılarından derin izler taşımaktadır. Kendisiyle aynı zaman dilimini ve mekânı paylaşan bütün insanlar bu özyaşamsal öykülerde yer alır.[8]

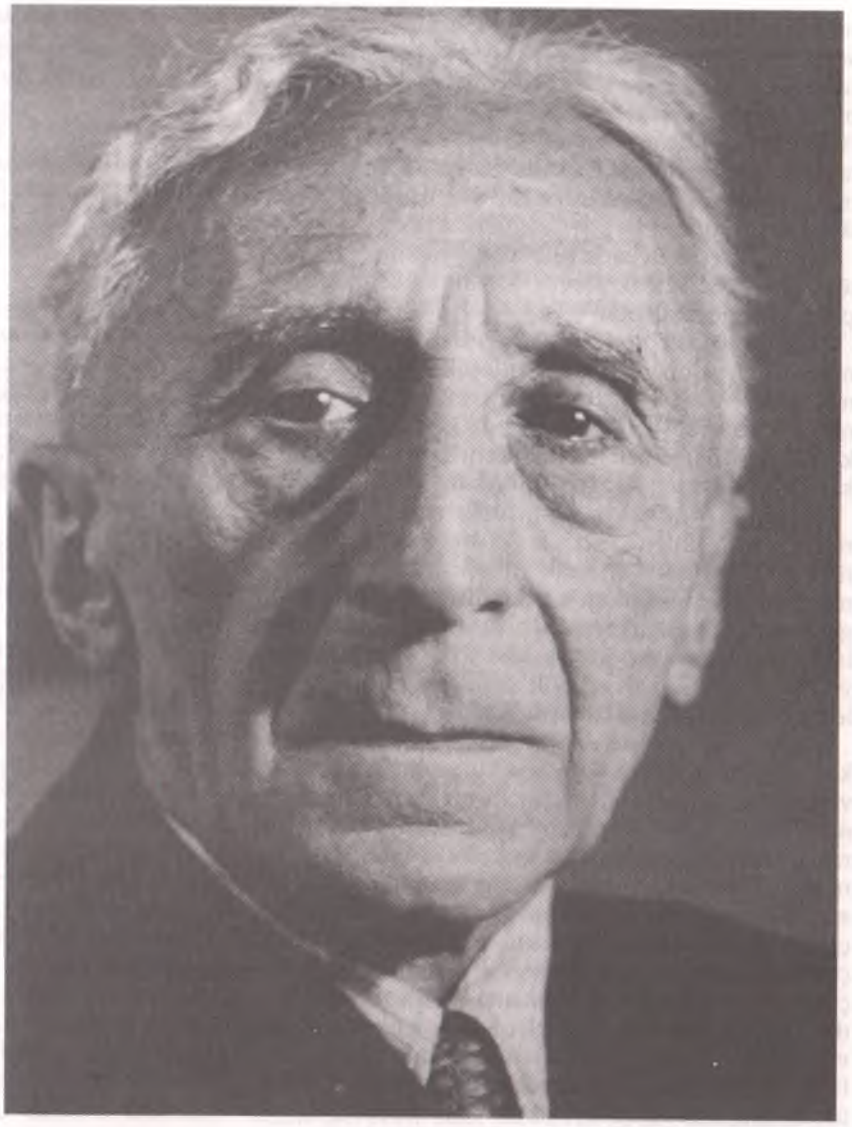

Hagop Mıntzuri

Öyküler, XIX. yüzyılın sonlarıyla XX. yüzyılın başları arasında sınırlanabilen bir zaman dilimi içinde geçer. Ancak birinde Sıvas-Erzincan demiryolundan söz edildiğine göre, yukarıda belirtilen zaman diliminin biraz daha genişlediği görülür. Kimi öykü kahramanlarının da İstanbul'a kadar uzandığına tanık oluyoruz. Amacımız bu öykülerin yazınsal değerini irdelemek değildir. Bizim asıl üzerinde durmak istediğimiz nokta, bu öykülerin yörenin sosyal, ekonomik ve kültürel yapısının anlaşılmasına son derecede önemli bir katkıda bulunması ve bu konuda oldukça zengin malzeme vermiş olmasıdır.

Sosyal yapıyı oluşturan kurumlar, söz ve kavramlarla deyimlerin, yörenin bütün köylerinde çarpıcı bir özdeşlik gösterdiği anlaşılmakta ve bu bağlamda ortak bir dilin kullanıldığı göze çarpmaktadır. Zihniyet, espri anlayışı, doğa karşısında tutum, kılık-kıyafet vb konularda da bir Türkle bir Ermeni ya da bir Kürt arasında hemen hemen hiçbir fark görülmemektedir. Egin'in zengin mi zengin folkloru yöre halkının beğenisinin ortak paydasıdır. Bu durum, söz konusu alandaki bütün insanların aynı doğal, sosyal ve ekonomik koşullar içinde bulunmasıyla açıklanabileceği gibi, yüzyıllarca süren birlikteliğin, ortak yaşayışın bir sonucu olarak da algılanabilir. Bu ortak yaşayış, artık bugün unutulmaya yüz tutmuş nice efsaneler üretmiş, nice folklor ürünleri yaratmıştır.

Günlük yaşamda kullanılan birçok sözcük ortaktır. Davarların kapatıldığı yer *kom*'dur. Ekmek tandırdan *egiş*'le çekilip alınır, mayalı hamurdan yağda kızartılarak yapılan bir çeşit ekmeğe *bişi* denir. Köyün birtakım kamu hizmetlerini yerine getiren kişi *kizir*'dir. Çıkılması güç yokuş yerler *gaban* olarak adlandırılır. *Kom*'da kuzular, koyunlardan *çağ*'la ayırlan bölüme konur. *Keşkek*, bütün yörede en makbul bir yemek olarak görülür. Çorba kâsesi *uskura*'dır. (üsküre, ZA). Toprak bacalar (dam), yağmur ve kar sularına karşı *log*lanarak düzeltilir ve akmalarının önüne geçilir.[9] Şalgam (çelem) turşusu *pezik* (pazuk, ZA) olarak bilinir. Binaların damlarının uzantısının altında kalan bölümler *ertme*'dir (örtme, ZA). Yapıların duvarlarında *hatıl*, damların örtülmesinde *mertek* kullanılır. "İnsanın eceli saati gelmesin, bir *mahana* (mahna ZA) olur.."[10] Günlük konuşmalarda en çok kullanılan bu *mahana/mahna*'nın sanırız bahane sözünün halk ağzındaki söyleyiş biçimidir. Türk köylerinde de bu söz son de-

rece sık kullanılır. Dahası kalın k sesinin g olarak söylenmesi (panga/banka, pangonot/banknot, gara/kara, gız/kız, gatır/katır vb) yöredeki Türk ve Ermeni ağzının ortak özelliği olarak görülmektedir. Bütün bunları işaret ettikten sonra, Mıntzuri'nin kitabında geçen, sosyal, ekonomik ve kültürel yapının ortak dilini oluşturan birkaç söz üzerinde daha durmak istiyoruz:

Laçag, leçek: Bezden tülbentten yapılmış, başörtüsü demektir. Ancak yöredeki Türk köylerinde *neçek* olarak geçmektedir.[11]

Bacılık: Kızlar ve kadınlar arasında kardeş yerine tutulan yakın arkadaş, kardeşlik anlamına gelmektedir.[12] Ancak bacılık iki kişi arasında bir dayanışmayı ve sırdaşlığı anlatmaktadır. Bacılık, bir başka köyden de tutulabilir. Bu durumda her ikisinin kapısı bir diğerine her zaman açıktır.

Gelinlik Tutmak, ya da gelinlik etmek: Köy yerinde yeni gelinlerin, kocaları dışında aile büyükleriyle bir saygı ifadesi olarak yüksek sesle konuşmaması ya da konuşurken aracı kullanması anlamına gelmektedir.[13] Gelinlik etmek, kayınvalide için yaklaşık bir yıl sürebilir. Kayınpeder için belirli bir süre yoktur. Ömür boyu gelinlik edildiğini kişisel gözlemlerime dayanarak, söyleyebilirim.

Ghab, hab (h, *kh* sesi verilerek söylenir): Hab, köy ve yaylada sütün ortaklaşa kullanılmasıdır. Basit ve ilkel kooperatifçiliğin dikkate değer bir uygulaması olarak görülmektedir.[14] Sütün ortaklaşa ve sırayla kullanılmasına hab etmek denilir. Bu uygulamada, sağılan süt belirli bir süre bir evde toplanır, sütü alan ev (çadır), aldığı sütü ağaç çubuklarla ölçer ve bunlara sütün seviyesini belirlemek için birer çentik atar Sütün geri verilmesi sırasında bu ağaç çubuklar kullanılır. Bu çubuklara *haz* (h, *kh* sesiyle) denir. Daha doğrusu bu hazlar kadar süt karşı tarafa verilir. Böylece kimsenin kimseye hakkı geçmez. Habın en önemli yararlarından biri, yağ, peynir vb üretiminin arttırılmasına katkıda bulunmasıdır. Hab, Anadolu'da olduğu gibi,[15] Kafkaslar'da da yaygın bir ekonomik dayanışma olarak görülmektedir.[16]

Hekürge-hakuka: Toprak ve kilden yapılmış su yolu, bahçe duvarlarındaki ark suyunun geçmesini sağlayan göz. Duvar altından geçen su yolu deliği.[17] Kışın ya da baharda evlerde, damlarda (ahır), komlarda çıkan su, *hakuka*'ya alınarak dışarıya akıtılması sağlanır, böylece denetim altına alınmış olur.

Mıntzuri'nin küçük öykülerden oluşan bu kitabı, ortak bir kültürün, ortak bir geçmişin, ortak bir yaşamın kapılarını açan bir anahtar ödevi görmektedir. Müteveffanın henüz Türkçeye çevrilmeyen diğer eserlerinin de dilimize kazandırılmasının araştırıcılara yeni ufuklar açacağına şüphe yoktur. Anısını saygıyla anmayı bir borç biliyorum. ■

1. Dahiliye Vekâleti, *Son Teşkilat-ı Mülkiye'de Köylerimizin Adları*, İstanbul, 1928, 207.
2. E. Honigmann, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı* (çev. Fikret Işıltan), İstanbul, 1970; Speros Vryonis, Jr., *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor*, Los Angeles-Berkeley-London, 1970.
3. Paul Wittek, "Bizanslılardan Türklere Geçen Yer Adları" (çev. Mihin Eren), *Selçuklu Araştırmaları*, I (1969), 193-240.
4. Xavier de Planhol, "Principes d'une géographie urbaine de l'Asie Mineure", *Revue géographique de l'Est*, IX/3-4 (1969), 249-268.
5. Fehmi Aksu, *Isparta İli Yer Adları*, Isparta, 1936; İbrahim Gökçen, *Tarihte Sarıhan Köyleri*, İstanbul, 1950; Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, Ankara, 1967; Zeki Arıkan, "Uluyamaç (Sergevil) Köyü ve Yer Adları", *Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi*, İstanbul, 1986, 65-86.
6. Louis Robert, "Eskiçağ Anadolusunda Yer Adları (çev. Rahmi Hüseyin Ünal), *EÜ Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1 (1981), 1-12.
7. Kış. Aydın Engin, "Evreşe, Adagide, Mans, Çölemerik", *Cumhuriyet*, 8 Eylül 1996.
8. Dursun Kırbaş, "Komşularımız", *Cumhuriyet*, 19 Ağustos 1996.
9. Krş. O. G. Busbecq, *Türk Mektupları* (çev. H. C. Yalçın), İstanbul, 1930, 80; Hans Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü* (çev. Yaşar Önen), Ankara, 1987, 280.
10. Bütün bu sözcükler için bkz. Türk Dil Kurumu, *Derleme Sözlüğü*, Ankara, 1963-1982, 12 cilt (Bundan böyle *DS*).
11. *DS*, IX, 3243. Erçiş, Ağın, Arapkir yörelerinde bu biçimde geçmektedir.
12. *DS*, II, 458.
13. *DS*, VI, 1981. Bunun hemen hemen bütün Anadolu'da yaygın olduğu anlaşılıyor.
14. Abdülkadir, "Hap, İktisadi Bir det", *Halk Bilgisi Haberleri*, I (1929), 12-14.
15. *DS*, VII, 2246.
16. Xavier de Planhol, "Vie pastorale caucasienne et vie pastorale anatolienne d'après un livre récente", *Revue de Géographie alpine*, XLIV (1956), 379.
17. *DS*, VII, 2255.

ESKİ YOLSUZLUKLAR

NOTLAR'DA EKREM KÖNİG VE BENZERLERİ

MUSTAFA ŞAHİN

Âsım Us, *1930-1950 Hatıra Notları*, İstanbul: Vakit Matbaası, 1966, 767+1 s.

En azından bir genel kültür kitabı ya da kırkambar niyetiyle okunması gereken eserde, yeri geldikçe 1930'dan yüzlerce yıl önceye gidilmekte, tarihten, siyasetten, maliyeden örnekler verilmekte, ayrıca ev ekonomisi, piyasa ekonomisi, ağaç yetiştirilmesi, sebze ekimi, hangi sebze ve meyvelerin nerelerde daha iyi olacağı, hangi baklagilin daha iyi piştiği, yazarın nerelere gittiği, kimlerle yemek yediğinin yanı sıra tamamen kişisel olan notlara da rastlanıyor. Anıların sübjektif yanının ağır bastığı, bundan dolayı dikkatle ele alınması gerektiği düşünülse bile, bunu önsözde şöyle belirtiyor:

"Geçmişe ait birtakım notlar, hâdiseler ile münasebeti olmayan ve neşrinde fayda umulan mütalaalar, fıkralar vesaire de karışmış görülecektir. Bu hatıra notlarının bir kısmı gazetelere geçmemiş duygular ve görüşler olduğu için tarihi bazı vaziyetleri açıklamağa hizmeti olacağını sanıyorum."

Âsım Us, yer yer âdet, atasözü, bilmece, deyim ve fıkralara, beğendiği kimi dizelere yer veriyor; bunlar o anki ortama, olguya tam uygun düşüyor. Gezdiği her yerde insanlarla konuşuyor, sorunlarına eğiliyor, öneriler sunuyor, çareler arıyor. Evliya Çelebi titizliğiyle her konuda not alıyor; bunların kaybolup gitmesine gönlü razı olmadığı için yayımlanan bu yapıt ortaya çıkıyor.

1938'in büyük bölümünde Atatürk'ün aramızdan ayrılışı, Eylül 1939'dan sonrasında II. Dünya Savaşı, CHP'nin DP'ye hamile kalışı ve sancılı doğum, seçim kavgaları aktarılıyor. Bunların dışında kısa başlıklar halinde özetleyebileceğimiz notlar şöyle:

Ali Kemal'in linç edilmesi olayı, Serbest Fırka ve Serbest Fırkacılar, Atatürk'ün bu fırkayı değerlendirmeleri, anlaşmalar (Nyon, Türk-İngiliz, Türk-Irak), paktlar (Türk-İngiliz ve Fransız paktı, Atlantik, Sadabat), konferanslar (Nyon [Akdeniz], Balkan, Berlin, Münih, Tahran, San Francisco, Moskova ve Moskova hariciye nazırları konferansı, 29 Temmuz 1946 Sulh Konferansı), Türk-Bulgar beyannamesi, Boğazlar meselesi, eski Cemiyet-i Akvam yeni BM, eski Düyun-ı Umumiye yeni dış borçlar, dil, dilcilik, dil bayramı, dil cemiyeti, güneş-dil teorisi ve paralelinde bir hayli etimolojik benzetmeler, depremler (Kırşehir, Erzincan, Erzurum), Artvin heyelanı, İstanbul yer sarsıntısı, davalar-mahkemeler (Sabahattin Ali-Nihal Adsız mahkemesi, Yücel-Öner davası), Doğu illerinin durumu, Gürcülerin toprak iddiaları, ekonomi ve kurumlar (Ankara tiftik cemiyeti, bütçeler, İzmit Kâğıt Fabrikası, Ankara kömür sergisi, Hofer ve Föniks şirketi, Türk Meyveleri Limited Şirketi [Tümel], İstanbul Elektrik Şirketi'nin satın alınması, tramvay şirketi, kapanan düğme fabrikası, demir-çelik fabrikası, haftalık çalışma saatinin 48 saate indirilmesi, Haliç'in temizlenmesi kararı, hamallığın, sırt hamallığının insan onurunu rencide ettiği için kaldırılacağı), çıkarılan yasalar (toprak kanunu, tasarruf kanunu, tasarruf haftası, intifa kanunu, hafta tatili kanunu, cuma tatilinin pazar gününe nakledilmesi, sigorta şirketlerini teftiş ve murakabe kanunu, müsteşarlar kanunu, soyadı kanunu, seçim kanunu, iş kanunu, barem, memurin kanunu, medeni kanun, milli korunma kanunu), Hatay meselesi, matbuat, matbuatın durumu ve sorunları, matbuat kongresi, Basın Birliği, gazetelerin zaman zaman kapatılması, Yunus Nadi-Ahmed Emin polemiği, mübadele ve göçmen problemleri, Refah faciası, suikast girişimleri (Von Papen'e, İnönü ve Bayar'a suikast planı, Pera Palas ve Ankara'da patlayan bombalar), tarih, tarihçilik, tarih kongreleri, tarih sergisi, arkeoloji ve arkeolojik kazılar, vatandaş Türkçe konuş tarzında notlar, vergi (bekârlık vergisi tasarısı, varlık vergisi), ziyaretler-geziler (Venizelos ve Kont Betlen'in Ankara'yı ziyareti, İsmet Paşa'nın Venizelos'a iade-i ziyareti, İnönü'nün Roma ve yurtiçi gezileri, Atatürk'ün son seyahatleri, İran şahının ziyareti, Kral Faysal'ın Ankara'yı ziyareti, Suriye başvekili Cemil Mürdüm'ün ziyareti, Âsım Us'un yurtiçi ve yurtdışı gezileri, gazetecilerin Almanya, İngiltere, Yugoslavya, Rusya ve Paris seyahatleri).

Notlar bu kadar değil elbet. Yukarıya arzettiğimiz, binlerce not arasından çokluk dahili veziyetimize ait olanlar. Siyasilerimiz ve yazarlarımız yanında Chamberlain, Churchill, De Gaulle, Hitler, Mamboury, Maurice Duverger, Metaksas, Mussolini, Roosevelt, Molotov, Stalin, Trikopis, Truman ve Von Papen'e dair notlar da bir hayli yer tutuyor. Hariçteki Taşnakların nedameti, Atina ve Selanik'teki Ermeni mahalleleri, faşo, gamalı haç, ırk nazariyeleri, ırkçılık, Turancılıkla ilgili notları belirtmeden geçemiyoruz.

"Hitler kendisini bütün Almanların Führeri ilân etti (17.3.1938)" (s. 246). "Doktor Mazhar Osman [Usman] -Hitler gibi adamların hepsi tıpça delidirler." (s. 110) "Mussolini, İngiliz Hariciye Nazırı Eden'e Habeşistan haritasını göstererek: -Bütün bu yerleri istiyorum, demiş" (s. 107).

Birer örnek de fes ve sarıktan:

Mısır hükümetinin Ankara sefiri Abdül Melik Hamze'nin Cumhuriyet balosunda fesini kendi isteğiyle mi çıkardığı yoksa çıkarttırıldığı mı tartışması ve Mısır'ın bu konudaki notası (s. 63-67).

"Abdülnafi Efendi -Sarık sarmak ibadettir!" (s. 84)

Bu arada yurtta ve dünyada yitirdiklerimiz de kaydedilmiş. Maarif Vekili Necati Bey'in apandisitten (s. 98), Reşit Galib'in elem-i ruhiden (s. 86), Doktor Besim Ömer Paşa'nın [Akalın] biftek yerken (s. 425), Refik Saydam'ın anjin dö puatrin aksesinden (s. 524), Velid Ebuzziya'nın çifte zatürreeden (s. 629), Kâzım Karabekir'in sekte-i kalpten (s. 729), Aziz Samih İlter'in birdenbire (s. 742) üfûl ettikleri ve Nevzat Tandoğan'ın intiharının perde arkası (s. 675, 680) belirtilmiş.

Biraz regionalistlik pahasına Şükrü Saraçoğlu'nun Polathaneli (s. 574), Hasan Âli Yücel'in Göreleli (s. 575), Mim Kemal'in [Öke] Samsunlu (s. 735), Enver Paşa'nın da İnebolu'nun bir köyünden olduğu (s. 734) notunu aktarmadan edemedik.

Kitabı böylece hulasa ettikten sonra asıl amacımız Ekrem König[1] ve benzerleriyle ilgili notlara atf-ı nazar etmek. Âsım Us'un kitabının 1939 yılına ayrılan 10. bölümünden Ekrem König'le ilgili pasajları aktarıyoruz:

"Mahrem istihbarat işlerinde kullanılan Ekrem König ismindeki adam, resmî sıfatını suiistimal ederek kaçakçılık şebekeleri ile iş görürmüş. İsmet İnönü ilk Cumhurbaşkanı olduğu sırada bu adamın bir sahtekârlık rezaleti meydana çıkmıştı. Rezalet aslında beynelmilel mahiyette, yani Türkiye Cumhuriyeti namına Amerika'dan tayyare satın almak ve İspanya'nın Madrid Hükûmetine satmak teşebbüsü şeklinde idi. Millî Müdafaa Vekili'nin imzası taklit edilerek 50 tayyare sipariş edilmiş. Fransa hükûmeti ile Vaşington sefirimiz Münir beyin [Ertegün] ihbarı üzerine mesele meydana çıkmış ve birçok dedikodulara sebep olmuştu. Alınan bilgilere göre sahte evrak antetli idi. Fakat resmî dairelerden alınmış

değildi. Onlar da uydurma idi ve Cumhuriyet kelimesi (Comhuriyet) şeklinde yazılmıştı. Evrakın ve imzaların sahte olduğunda hiç şüphe yoktu. Ekrem König, bu sahtekârlığı lâubali bir zihniyet ile yapmıştı. Eskişehir milletvekili Emin Sazak bu iş için Meclis tahkikatı açılmasını istemişti.

Bu hâdisenin dedikoduları arasında bir gün Yahya Kemal şöyle dedi:

- 'Bu mesele Karagözün şadırvanı gibidir. Hükûmet isterse akar, isterse durur.'

Erzincan milletvekili Aziz Samih [İlter] de bir fıkra nakletti:

Evliya Çelebi'nin şark vilâyetlerinde seyahati esnasında bir çeşmeye tesadüf etmiş. Halk arasında bu çeşme hakkında şöyle bir rivayet varmış: Kimin tası dolunca su akmaz, durursa o adam ibnedir demişler. Evliya Çelebi kitabında 'ben kendimden şüphe etmiyordum. Tasım doldu ve su akmakta devam etti. Fakat dertment Mehmet Efendi tutunca su kesiliverdi ve bir hayli sıkıldı!' diyormuş.

Abdülhamid'in mabeyncisi başhafiye Kadri Bey Şair Yahya Kemal'e anlatmış:

- Fehim Paşa berbat bir adamdı. Bununla beraber Abdülhamit bu adama her türlü müsamahayı yapardı. Çünkü Abdülhamid en çok Beyoğlu semtinden korkardı. Şöyle bir bomba patlatacaklar, padişahımızı havaya uçuracaklar diye bir hafiyenin jurnal etmesi evhamını galeyana getirirdi. Bazan bu evhama o kadar kendini sarardı ki padişah bağırmağa başlar, koşmağa başlardı. Adeta deli gibi olurdu. Fehim Paşa böyle bir zamanda Beyoğlu'nda Rus tebaasından bir adamı döğecek olursa bunu duyunca içi rahatlanırdı. Hâdisede Rus sefaretine bir tarziye verilir, bu suretle iş biterdi. Elverir ki Fehim Paşa, Beyoğlu'nda bir adam dövebiliyor, demek vaziyet tehlikesizdir, derdi. Bunun gibi Ali Şamil Paşa da Üsküdar ve Kadıköy tarafının hâkimi idi. O tarafta da o bir adam döverse sükûnet alâmeti sayılırdı.'

Yahya Kemal bunu naklettikten sonra ilâve etti:

'Ekrem König de Cumhuriyet devrinde bir nevi Fehim Paşa olmuştu.'

Matbaacı Ahmet İhsan Bey [Tokgöz], Ekrem König rezaleti ile Abdülhamit devrinde Baba Tahir'in Divan-ı Hümayun kaleminde küçük bir memur ele geçirip ferman doldurtması ve nişan satması şeklindeki sahtekârlığın birbirinin aynı olduğunu söyledi.

13 Kânunusani 1939 (Cuma) -Celal Bayar kabinesi istifa etti. Reisicumhur kabine teşkilini yine Celal Bayar'a verdi. Bu istifanın sebebi, Milli Müdafaa Vekili Kâzım Özalp'ı açıkta bırakmaktır. Salı günü parti toplantısında Emin Sazak'ın hücumuna karşı Kâzım Özalp, icabeden bir şekilde mukabelede bulunmamış, partiden itimat kararı istememiş olması bu neticeyi doğurmuştur. Kâzım Özalp, daha evvel istifa teklifini reddetmişti. Kendi kendine çekilmediği için kabinenin istifası ile açıkta bırakılmış oluyor. Kâzım Özalp'ın istifası ile Ekrem König meselesinin tahkikatında alakalı olan vekaletlerin hepsi değişmiş oluyor.

Ekrem König rezaleti hakkındaki neşriyat Kozanoğlu'nun düğününe benziyor. Rezalet kabağının kimin başında patlayacağı henüz belli değil.

Ekrem König meselesinde en hazin cihet, herkesin bildiği ve hiçbir kimsenin açıkça söyleyemediği şeylerdir.

Milli Müdafaa Vekili Kâzım Özalp istifa etti. İstifasını bildiren tebliğde mebuslardan birinin Ekrem König meselesinde tahkikatın selameti için çekilmesi muvafık olacağının söylenmiş olması tasrih ediliyor." (s. 353-355)[2]

"Yahya Kemal'in ifadesine göre Ekrem König'e Dahiliye tahsisat-ı mesturesinden Eylül 1938 tarihine kadar para verilmiş. Halbuki Dahiliye Vekili Şükrü Kaya tahsisatın haziranda kesildiğini söylüyormuş. Ekrem König'in sahtekârlığı işi haziranda meydana çıkmıştı." (s. 356)

Şimdi de Ekrem König'i aratmayacak birinin, Sabur Sami'nin, insanı hayret içre bırakacak icraatlarını görelim:

"Asrî mezarlık meselesi Evkaf ile Belediye arasında binlerce ihtilâflı meselelerden biri olduğu ve Yusuf Kemal, Mustafa Şeref, Nazım Poroy ve Münir beylerin hakemliklerine havale edilmiş bulunduğu halde bu binlerce meseleler arasından ayrılmış ve o suretle Sabur Sami'nin müdahalesi bu işe karışmıştır. Bunun sebebi Şükrü Kaya'ya yakınlığı olan Sabur Sami'nin sulh hakemliği yaparak faydalanmasından başka bir şey değil." (s. 278)

"Refik Ahmed'in [Sevengil] verdiği bir haber: İstanbul belediyesi Sabur Sami'ye bir otomobil aldı. Fakat Dahiliye Vekâleti hesabına aldı. Parasını Vekâlet verdi. Herhalde beş, altı bin liradan eksik değil." (s. 355)

"Sabur Sami için en kuvvetli mahkûmiyet kararı yeni İstanbul valisi Lütfi Kırdar'ın: Sabur sami beyin dairelerde oturması memnudur' diye ilân etmesidir. 'Sabur Sami buna karşı sükût etmekle mahkûmiyeti kabul etmiştir." (s. 343)

"Sabur Sami'nin Ermeni mezarlığı meselesi: Belediye kanunu gereğince İstanbul'da mezarlıklar belediyeye intikal edince Belediye Ermeni mezarlığına el koymak istiyor. Ermeniler itiraz ediyor. Patrik dâva açıyor.[3] Mahkeme hak davası olmadığı kararını veriyor. Bilmukabele Belediye tazminat davası açarak patriği 180.000 liraya mahkûm ediyor. Bundan sonra Mütevelli heyetinin dava açacağı söyleniyor. Bu sırada Sabur Sami işe karışıyor. Belediyeyi 180.000 liradan vazgeçiriyor. Üstelik mezarlıktan bir miktar araziyi Ermenilere terk ettiriyor. Bu suretle sulh oluyor. Ermeniler sonra aldıkları araziyi Sabur Sami'nin kızına veriyorlar. Bu araziyi 60.000 liraya satıyor. Arsa satılırken üzerine konan levhada arsayı satan Reasürans İdaresi diye gösterilmiş. Güya Sabur Sami Millî Reasürans'a borçlu imiş. Altmış bin lira bu borca mahsup edilmiş.

Bundan sonra Devlet Şûrası bu işe vakıf olunca meseleye müdahale ediyor. Sabur Sami'nin durumu büyük resmî makamlara mensup olmak tavrı takınarak nüfuz ticareti yapmak şeklini alıyor.[4] Bu, ceza kanununa göre suç görülüyor. Adliyeye ihbar

ediliyor. Takibat yapılmasına lüzum gösteriyor.

Sabur Sami'yi tanıyanlar bu adamın bir nevi (hacıyatmaz) olduğu fikrindedirler. Eğer Amerika'da olsaydı meşhur Insül gibi birçok defa milyoner ve milyarder olur, birçok defa da iflâs ederdi, diyorlar." (s. 345-346)

"Sabur Sami'nin binek otomobili yoktur. Otobüsçüler satın diye kendisine bir kâğıt veriyorlarmış. Sonra ondan ayrı bir vesika alıyorlarmış. Sabur Sami, bu vesika ile Belediyeye müracaat ediyor. Başkalarının alamadığı ruhsatiyeyi alıyormuş. Kanunlarımızın müsait olmadığı böyle bir tavassut hizmetine mukabil otobüs sahiplerini haraca bağlıyormuş." (s. 346-347)

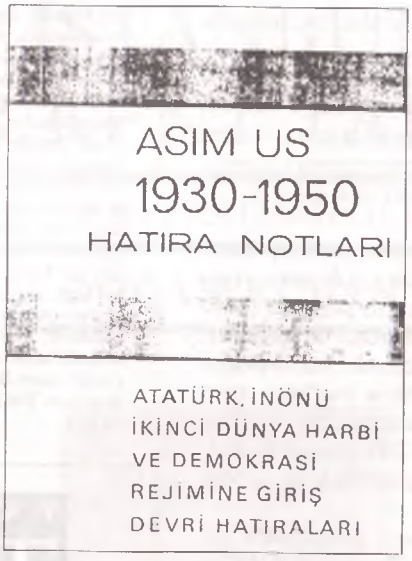

Mezarlık meselesinde ihmali görülen İstanbul Valisi Muhittin Üstündağ mahkemede hüngür hüngür ağlıyor, bürokratik bir gaflete kurban gittiğini belirtiyor, vekâlet emrine alınıyor, emekliliğini istiyor ve bu işten paçayı kurtarıyor. (s. 258, 275, 330, 333)

"Refik Ahmet-Vali Muhittin Üstündağ, geçen defa Devlet Şûrası'ndaki muhakemesi esnasında öyle bir söz söyledi ki daha ileriye giderseniz ifşaatta bulunurum, yaptım, fakat Dahiliye Vekili Şükrü Kaya'nın emri ile yaptım mânâsına geliyordu." (s. 335)

Mebus İlyas Sami ile de ilgili karakteristik birkaç not var. (s. 114-115, 222)

Bazılarını özetleyerek biraz da ehven olanlara bakalım:

"1931 senesinde Kibrit şirketi meselesinden (Bakanın ifadesine göre) Refik Şevket [İnce] 69 bin, Sadettin [Merkez Bankası Müdürü?] 30 bin, Mişon Ventura 30 bin, Cemal Hüsnü [Taray] 3 bin beş yüz, Hüseyin Emin 60 bin lira almışlardır. Bu paralar Kibrit şirketi imtiyazını alan Amerikalı Hofman'dan alınmıştır." (s. 82)

Birinci umumi müfettiş Abidin Özmen Diyarbakır'da 230 bin lira harcayarak üç bina yaptırıyor, kendine ait olanın bir katında 24 oda bulunuyor. (s. 233)

Maliye vekili Fuat Ağralı Erenköyü'nde 6 bin liraya 10 bin dönüm arazisi olan bir ev alıyor, buraya 10 bin lira sarf ederek bir köşk yaptırıyor. (s. 343)

İktisat vekili Şakir Kesebir külliyetli bir serveti Yahudi asıllı karısı namına Alman bankalarına yatırıyor. Almanlar Yahudilerin bankalarındaki paralarına el koyunca Kesebir, meslektaşı Funk'a vaziyeti anlatıyor, paralarına kavuşuyor, vekâletten çekilmesi buna bağlanıyor. (s. 357)

Refik Saydam üfül edince veresesi olmadığından adliyece yapılan tespit sırasında emvali arasında 150 bin lira, altın ve muhtelif memleket dövizleri olduğu görülüyor. (s. 541)

Ahmet Emin [Yalman] bir Amerika gezisinde gazeteci arkadaşlarından gizlice bir mukavele imzalayıp hükümete bir silo satıyor. Bereket Washington sefirimiz Münir Bey bir kez daha hızır gibi yetişip hükümeti uyarıyor, mukavele bozuluyor, silo yarı fiyatına alınıyor. (s. 648-649, 654)

"Tekel Bakanlığı'nda yapılan tahkikat işinde en ziyade Münib Hayri Ürgüplü ve Vakıf Çakmur isimleri dillerde dolaşıyordu. Nihayet tahkikat işi Meclise gelmiştir." (s. 689)

"Suad Hayri [Ürgüplü] hakkında şüpheyi davet eden vaziyet: Kardeşi Münib Hayri ile Vakıf Çakmur alâkasıdır." (s. 693)

Kılıç Ali'nin eniştesi Mithat, Millî Müdafaa Vekâleti'ne silâh satmak isteyen iki rakip firma adına vekâlet ile müracaat ediyor, İnönü durumu Atatürk'e iletiyor: "Bunun adına bac almak derler. Halk ya seni, yahut beni bu adamların ortağı diyebilir" diyor. Atatürk kızıyor, bütün gece bunları haşlıyor. (s. 621)

1929'da vergi kaçakçılığı suçuyla bir ay meslekten men cezası alan yeni DP mebusu avukat Abdurrahman Münib, Meclisi feshetmeleri için CHP mebuslarına tarihi vazifelerini hatırlatıyor; Nâzım Poroy da misliyle mukabelede bulunuyor. (s. 690-691)

Eski Bolu mebusu Habib Bey'in, üzerine konduğu devlet ormanı davası para karşılığı attırılan uyduruk imzaları, resmi evrakın yürütülüp yerine sahtesinin konması, devletin dava açmasıyla ortalığı saran rüşvet dedikodularıyla tam bir alicengiz oyunu. (s. 224-225)

"Takas sistemi: Türk tütününü Kanada'ya ihraç etmek mukabilinde oradan kumaş getirmek taahhüdü: Resmi şekil budur. Halbuki tütünler Kanada'ya gitmiyor, Amerika'ya dolarla satılıyor. Dolarlar Türkiye'ye gelmiyor. Bu dolarlar karaborsaya 450-460 kuruşa satılıyor. Böylece Türk parasını düşürüyorlar." (s. 759)

Bütün bunlardan sonra yâd-ı mazi kabilinden de olsa hayırla anılacak bir iki dürüst örnek de yok değil:

Mustafa Abdülhaklik Renda Milli Müdafaa Vekili iken yüz milyon liralık bir silah mübayaa işinde Vikers, Şnayder ve önceden çoğunluk hisseleri Şnayder'in elinde olan Skoda'nın -Türkiye mümessili Sabur Sami- bütün çengellerine rağmen aldığı tedbir ile devletin kasasına 2,5 milyon lira kazandırıyor. (s. 137-138)

Numan Menemencioğlu'nun eniştesi Mümtaz Bey Kudüs mutasarrıfı iken, kendi eşyasını Kudüs işgalinde bırakarak, Cemal Paşa'nın verdiği 30 bin altın lirayı İstanbul maliye veznesine teslim ediyor,

işe bakın ki yapılan on, on beş liralık bir masrafa itiraz ediliyor. (s. 734-735)

Mahmud Şevket Paşa öldürüldüğünde evrakı tetkik edilirken, kese içindeki 300 altın liranın kendisinin olmayıp tahsisat-ı mesturenin, defterindeki masrafın da tahsisat-ı mesturenin suret-i sarfına ait olduğunu mübeyyin bir not çıkıyor. (s. 734)

1930-50'nin senede bir olan suiistimalleri, skandalleri, yolsuzlukları insanların daha çok para, siyasi nüfuz, komisyon ve ticari variation peşinde olduğu günümüzde aktüel hale geldi. Kısa tanıtımımızı iki notla noktalarken, biyografilerinde bulamadığımız yönleriyle ünlülerimizi tanımaya yardımcı olan böyle anıların sayfalarını çevirmekte yarar var (bir misal: Yahya Kemal için bkz. s. 249-250, 310, 321, 554, 560-561; Yusuf Kemal Tengirşenk için, s. 683; Kemal Pilavoğlu, 690).

"Doktor Rıza Tevfik [Bölükbaşı] gençliğinde idmana meraklı idi. Selim Sırrı'nın [Tarcan] evinde bir yuları, bir de semeri vardı. Yularda çengele asılı altmış kilo ağırlığında bir gülleyi başı ile kaldırırdı. Semeri sırtına koyar, üzerine yine o altmış kilo ağırlığındaki gülleyi koyar merdivenlerden iner, çıkardı. Maksadı boğazında ve belindeki bazı adaleleri kuvvetlendirmekti." (s. 467)[5]

"Maarif müsteşarı İhsan Sungu anlattı. Muzaffer Şerif [Başoğlu], Gökalp'i tenkit etmiş. Zira Gökalp 'gözlerimi kaparım, vazifemi yaparım' demiş. Muzaffer Şerif, 'niçin gözlerimi kapayayım, gözlerimi açarım, vazifemi daha iyi yaparım' demiş. İşte bu sözü için Muzaffer Şerif'i tevkif etmişler. Cumhurreisi İsmet İnönü bu hâdiseyi duymuş: 'Bu zulümdür, demiş'. Muzaffer Şerif'i bırakmışlar." (s. 599)[6] ■

1. Ekrem König'le ilgili olarak bkz. Mete Tunçay ve Sinan Kuneralp'in yazıları: *Tarih ve Toplum*, sayı 60 (Aralık 1988), s. 6-8 ve sayı 61 (Ocak 1989), s. 2. Ayrıca, Sadun Tanju, *Doludizgin Ali Naci Karacan. Bir Gazetecinin Hayatı*, İstanbul, 1986, s. 103-107, 109-111.
2. Doğan Avcıoğlu, Şevket Süreyya Aydemir'e dayanarak o dönemdeki benzeri skandalleri alıntıladıktan sonra şunları aktarıyor:
"... Bundan başka, Hariciye, Millî Savunma vekâletleri adına sahte vesikalar tertip ederek, Amerika ve Kanada'dan, o zaman iç harplerle kaynayan İspanya'ya uçak kaçakçılığı yapıldığı meydana çıkmıştı. Bu işin başında görünen Ekrem König adındaki milletlerarası bir maceracının içeride, hatta nüfuzlu kimseler arasında elleri olduğunu basın açığa vurup duruyordu. Hatta bu arada Millî Savunma Bakanı Kâzım Özalp da -tahkikatın selâmeti için- istifa zorunda kaldı..." Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni*, cilt 1, 5. bas., Bilgi Yay., Ankara, 1971, s. 260.
3. İnsan, Surp Agop mezarlığı davasını, onlarca güçlü belgeyle belediye lehine kazandıran Ahmed Refik Altınay merhumu hatırlamadan edemiyor. Bkz. Muzaffer Gökman, *Tarihi Sevdiren Adam Ahmet Refik Altınay*, İş Bankası Yay., İstanbul, 1978, s. 85-91.
4. Yine D. Avcıoğlu Falih Rıfkı'dan naklen: "Bir gün *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinde oturuyordum. Çankaya'daki evimi kiralayan Çek sefiri beni görmeye geldi. Biraz hoşbeşten sonra dedi ki:
- Bizim Skoda firmasını biliyorsunuz. Bu firmanın Türkiye mümessili Sabur Sami Beydir. Bize söylediklerine göre, kendisi siyasi nüfuz sahibi olmadığı için firmanın işlerini yürütemeyecektir. Onun yerine siyasî nüfuz sahibi bir kimsenin bulunmasını bana yazdılar. Aklıma siz geldiniz. Gazi'nin arkadaşısınız. Gazetesinin başındasınız. Lütfen bu mümessilliği kabul etmez misiniz?" D. Avcıoğlu, *age*, s. 277.
5. Okurlar, bu satırları Munise Başikoğlu'nun Rıza Tevfik'e dair hatıralarından anımsayacaklardır. Bkz. *Tarih ve Toplum*, Sayı 57-63 (Eylül 1988-Mart 1989).
6. Muzaffer Şerif Başoğlu'na dair değinmeler için bkz. Dr. Kurtuluş Kayalı'nın iki makalesi. *agd*, sayı 62 (Şubat 1989), s. 7-8; sayı 63 (Mart 1989), s. 50-56. Eğitimci, gazeteci, yazar Vahap Okay, Kızılçullu Köy Enstitüsü öğretmeniyken, okulu ziyaret eden M. Ş. Başoğlu'ya enstitüyü gezdirir. "Vahap Bey, ben de Anadoluluyum. Ödemiş'te doğdum. Millîlik içimde bir alem ise, humanizm (insancıllık) bir ışık." dediğini belirttikten sonra "Muzaffer Şerif Başoğlu'nu bu toplum takdir edemedi. Amerika alıp götürdü. Amerika, ilim ve fen adamlarımızı satın aldı, götürdü ama hiçbir sağcıyı götürmedi. Çünkü Amerika, bal alacak arıyı bilir..." diyor. (*Anadolu Konuşuyor. Tek Başına*, c. 2, Okay Yayınevi, İstanbul, 1986, s. 63-64).

TOPLUMSAL TARİH

ABONE FORMU

6 SAYI (yurtiçi) : 1.200.000.-TL.
(yurtdışı) : 40 US$
6 SAYILIK CİLT (yurtiçi) : 1.750.000.-TL.
(yurtdışı) : 35 US$
(30.06.1997 tarihine kadar geçerlidir. Yurtdışı normal posta için 1,5 US$, uçakla 4 US$ alınır.)

Adı Soyadı: .....
.....
Aboneliğe Başlangıç Sayısı: .....
Adres: .....
.....
.....
Posta Kodu: .....
Şehir: .....
Tel: .....

Abonelik Bedelini

☐ Vakıflar Bankası Taksim Şubesi 2022933 no'lu hesaba yatırdım, makbuzun fotokopisi ektedir.
☐ 662907 no'lu posta çeki hesabına Tarih Vakfı adına yatırdım, fotokopisi ektedir.
☐ Nakit ödüyorum.
☐ Kredi kartı hesabıma borç kaydediniz:

☐ Visa ☐ Master-Euro Card ☐ Diners Club

Kredi kartı No: |_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|
Geçerlilik Tarihi: |_|_| |_|_|
Kart Sahibi:.....
İmza:.....

Aylık TOPLUMSAL TARİH dergisi
Tarih Vakfı tarafından yayımlanmaktadır.
Yıldız Sarayı, Arabacılar Dairesi, Barbaros Bulvarı 80700
Beşiktaş - İstanbul
Tel: (212) 227 37 33-34 Faks: (212) 227 37 32

DERGİNİZİ KESMEMEK İÇİN LÜTFEN FOTOKOPİ ÇEKİNİZ

İSTANBUL
BİR KENT TARİHİ

BİZANTİON, KONSTANTİNOPOLİS, İSTANBUL

DOĞAN KUBAN

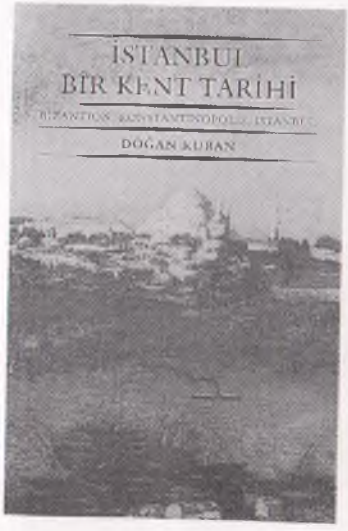

"Bu kitap bir arkeoloji ya da mimari örnekleri içermesine rağmen bir mimarlık tarihi kitabı değildir. Bizantion, Konstantinopolis, İstanbul diye bilinen bir dünya kentinin tarihini, geçmişin değişik dönemleri içinde sunma çabasıdır. Kitap, tarihsel koşulların, yapım etkinliklerinin, binyıllık sürekliliklerin ya da ani çöküşlerin ana hatlarını çizmekte, bu eşsiz dünya kentini, içinde yaşayan kentlilerin, ziyaret edenlerin betimlemeleriyle ve bütün dünyanın hayal ettiği kentsel bir varlık olarak sunmaktadır. Metinde, kentin topografyası, tarihi ve anıtları üzerine yapılan yeni araştırmalara yer verilmekle birlikte, asıl amacım, İstanbul'un tarihsel imgesini fiziksel, toplumsal ve kültürel çerçeve içinde tanımlamaya çalışmak oldu. Kentin topografyasıyla ilgili yeni ilkeler ortaya koymaya değil, son derece güzel ve büyüleyici bir doğal çevrede kurulmuş olan bu dünyanın en uzun ömürlü kentlerinden birinde yaşanan eşsiz deneyimin koşullarını anlatmaya çalıştım."

Büyük boy xvi + 446 sayfa, mat kuşe kâğıt, 330 renkli, siyah-beyaz fotoğraf, harita, plan ve çizim
ISBN 975 7306-27-3
5.000.000 TL

TÜRKİYE EKONOMİK VE TOPLUMSAL TARİH VAKFI

Tarih Vakfı, Yıldız Sarayı Arabacılar Dairesi, Barbaros Bulvarı 80700 Beşiktaş-İstanbul
Tel: (212) 227 37 33-34 Fax: (212) 227 37 32

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

TARİHİN PEŞİNDE

JOHN TOSH

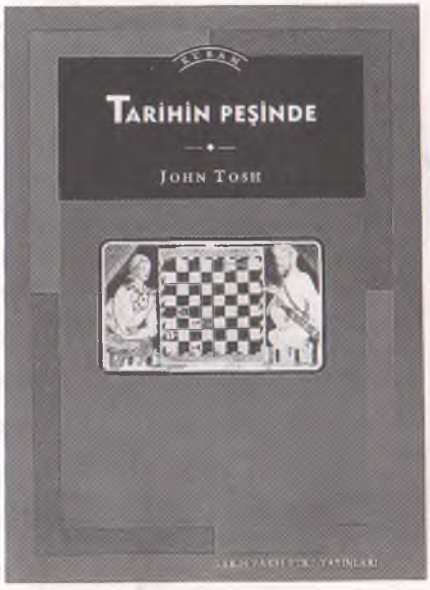

Günlük konuşma dilinde "tarih" sözcüğü iki anlama gelir: Hem geçmişte meydana gelmiş olayları belirtir, hem de tarihçilerin çalışmalarında geçmişin yeniden kurulup aktarılmasını ifade eder. Elinizdeki kitap, ikinci anlamıyla tarih konusuna bir giriş niteliği taşıyor. Tarihsel araştırmanın nasıl yapıldığım ve ne gibi bir amaç taşıdığını merak edecek kadar konuyla ilgilenen herkes için kaleme alındı; ama ayrıca bu sorularla özel olarak ilgilenen tarih öğrencilerine de hitap ediyor.

x + 226 s.
ISBN 975-333-061-8
800.000.- TL

TÜRKİYE EKONOMİK VE TOPLUMSAL TARİH VAKFI

Tarih Vakfı: Barbaros Bulvarı, Yıldız Sarayı, Arabacılar Dairesi, 80700 Beşiktaş - İstanbul Tel: (0212) 227 37 33 - 227 37 34 Faks: (0212) 227 37 32
Genel Dağıtım: DADA Ltd. Şti. 0212-249 51 10 - 249 51 11 / Faks: 251 44 49

ISSN 1300-7025

TOPLUMSAL TARİH

MART 1997 FİYATI: 250.000 TL (KDV DAHİL)

BURSA'DA KADIN İŞÇİLERİN 1910 GREVİ

SUAT DERVİŞ'İN KİMLİKLERİ

SELMA SELİM SIRRI VE BEDİİ RAKSLAR

KADINLAR MİLLETVEKİLİ SEÇİLİRKEN...

KADINLAR İÇİN İSTANBUL REHBERİ

"ALAFRANGA BİR HANIM"

KADINLAR NE İSTİYOR?

HAREM-İ HÜMAYUN

MUHTEŞEM HÜRRELER

8 MART KADIN ÖZEL SAYISI

39

Kadın olduğunuz için müdür olamadınız. Kadınsınız diye gece sokağa çıkamadınız. Kadınsınız diye üniversiteye gidemediniz. Kadın olduğunuz için tek başınıza yaşayamadınız.

Kadın olduğunuz için bu dergiyi alabilirsiniz

SUNUŞ

8 Mart vesilesiyle bu sayımızı tümüyle kadın tarihine ayırdık. Arkadaşımız Işık Özel'e bu sayının hazırlanmasındaki gayret ve mesaisinden ötürü teşekkürden de fazlasını borçluyuz. "Suskun" bir geçmişin ancak yeni yeni dile gelmeye başladığı bu alanda, özellikle kadın araştırmacıların -ama sırf onların değil- çabalarıyla hızlı gelişmeler kaydediliyor. Bütün dünyada olduğu gibi bizde de yakın zamanlara dek ihmal edilen, öncelikle yerleşik zihniyetten ötürü, ideolojik kökenli engellerle ve niyetsizlikten, ama aynı zamanda kaynakların bu konudaki "suskunluğu" yüzünden zayıf kalan bu alanda, son yıllarda özellikle feminist hareketin kışkırttığı sorular sayesinde kadının tarihteki "görünmezliği" sorununun kısmen de olsa aşılmasıyla yol alınabiliyor. Buradaki can alıcı sorunun kaynaklara ve bunların kullanımına ilişkin olduğu besbellidir. Öyleyse mevcut kaynaklara yeni sorular ışığında tekrardan eğilirken, daha farklı kaynakların peşine düşmek de gerekiyor. Arşiv belgeleri susuyorsa, anılara, mektuplara, edebiyata, folklora, kadınlara yönelik yayınlara, aile albümlerine ve yakınlarda başarılı bir yayında tanık olduğumuz türden "rüya mektuplarına" varıncaya kadar akla gelen gelmeyen her kaynağa başvurmaktan, bu arada sözlü tarihin olanaklarını kullanmaktan başka çaremiz yoktur. Belki de bu yüzden, bu sayımızda yer alan yazıların önemli bir bölümü, edebiyata, kadın yayınlarına, anılara ve özel albümlere dayanıyor ya da onları ele alıyor.

Nicole van Os Dünya Kadınlar Günü'nün ilanına varan gelişmeleri hatırlatarak kadın tarihi kadar emek tarihini de ilgilendiren bir konuyu işliyor: Bursa'da tekstil işçisi kadınların 1910'daki grevi. Yazıda grevin nasıl başlayıp geliştiği ve grevcilerle çeşitli makam ve kuruluşlar arasındaki ilişkilerin seyri ele alınırken, grevi bir "kadınlar grevi" olarak nitelemenin ne derece mümkün olduğu sorusuna da cevap aranıyor. Binlerce kadının katıldığı bu eylemde kadın işçilerin grevin örgütlenmesi ve yönlendirilmesinde fiilen ne yaptıkları, şu ya da bu ölçüde bir önderlik rolü üstlenip üstlenmedikleri hususunda N. van Os'un tespitlerine göre kaynaklarımız yine hiçbir şey söylemiyor. Benzer eylemlere ilişkin böylesi çalışmaların sayıca artmasıyla konunun olabildiğince aydınlanacağını ummaktan öte, şu aşamada yapacak pek bir şey olmasa gerek.

Saliha Paker ve Zehra Toska'nın makalesi, bir iki romanı dışında eserleri ve kişiliği büyük ölçüde karanlıkta kalan Suat Derviş'in yaşamını yazar kimliğiyle ve bütünsel tarzda yeniden kurgulamayı amaçlıyor. *Fosforlu Cevriye* yazarının yeni okurlarıyla kucaklaştığında edebiyatımızda ve edebiyat tarihimizde hak ettiği yeri alacağı inancını dile getiren yazarlar, bunun için öncelikle Suat Derviş'in kendi dışladıkları da dahil tüm roman ve öykülerinin yeniden basılması gerektiğini belirtiyorlar. Suat Derviş'in gazete ve dergi koleksiyonları arasında unutulmuş röportaj ve eleştiri yazıları da dahil olmak üzere tüm yazıp çizdiklerinin karşılıklı bağlantıları içinde derinliğine incelenmesi gereğini özellikle vurgulayan Paker ve Toska, yazarın dağınık ve çelişik bir izlenimler yığını halindeki portresinin böylelikle netleştirilebileceğini belirtiyorlar.

Arzu Öztürkmen, Selim Sırrı Tarcan'ın büyük kızı Selma Hanım'ın "bedii rakslar" üzerine yazdığı bir risaleyi tanıtırken, yüzyıl başında Batılı tarzda yetiştirilmiş bir Osmanlı kadınının dansa yaklaşımını ve modernleşmeyle dans ilişkisini nasıl algıladığını bize aktarıyor. Milli bayramlarda çocuklara oynatılan *ronde*'lara dek izlenebilen bir modernite anlayışının nüvelerini taşıması açısından da *Bedii Rakslar* ilgi çekici.

Ayşen Doyran 1934'te kadınlara milletvekili seçme-seçilme hakkı tanınmasını basında yer alan tartışmalar ışığında ele alırken, bu girişimle dış dünyaya şirin gözükme çabasından çok, tek parti rejiminin içerde pekiştirilip güçlendirilmesi hedefinin güdüldüğünü belirtiyor. Emre Yalçın'la Sabahat Yalçın'ın kaleme aldıkları yazıda ise edebiyata yapılan göndermeler ve aile albümünde yer alan fotoğraflar eşliğinde 30'lu yıllar İstanbul'unda tarihi yarımada için bir "kadın rehberi" sunuluyor. Fatma Türe 1913 tarihli bir "avam edebiyatı" örneğinde "alafranga kadın"ın nasıl tasvir edildiğini, bir zihniyetin ifadesi olarak inceliyor. Işık Özel *Kadınlar Dünyası*'ndan iki makale aktarırken, Cüneyd Okay *Kadın Dergileri Bibliyografyası*'na katkıda bulunuyor. Mustafa Şahin 1919'da yayımlanmış tesettürü ilişkin ilginç bir risaleyi sunuyor.

Kitabiyat bölümümüzde Fatmagül Berktay *Herem-i Hümayun*'u, Ayşegül Yaraman Başbuğu ise Ş. Sami'nin *Kadınlar* risalesini tanıtıyor. Vesikalık ve İlan-nüma köşelerimiz de bu sayıda ayın konusuyla bütünleşirken sadece *İkdam*'dan Seçmeler "konu dışı" kalma ayrıcalığını kullandı.

Gelecek ay yeniden buluşmak dileğiyle...

TOPLUMSAL
TARİH

S. Derviş, *Fatma'nın Günahı* (1924)
Zafer Toprak arşivi

Aylık Dergi
Sayı: 39 Cilt: 7 Mart 1997

Sahibi
Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı adına
Orhan Y. Silier
Yayın Koordinatörü
Ekrem Çakıroğlu
Sorumlu Yazışleri Müdürü
Ayşen Anadol
Danışma Kurulu
Mete Tunçay, Ayşen Anadol, Halil Berktay, Edhem Eldem, Çağlar Keyder, Necdet Sakaoğlu, Zafer Toprak
Görsel Koordinatörü
Cengiz Kahraman
Grafik Tasarım
Haluk Tuncay
Uygulama
Saliha Bilgiıner
Düzelti
Osman Köker
Dizgi
Meltem Yeyin
Abone
Belgin Uçar, Berna Akpolat
Yapım: *Tarih Vakfı*
Baskı: *Numune Matbaacılık*
Dağıtım: *Biryay*
Adres: *Yıldız Sarayı Arabacılar Dairesi, Barbaros Bulvarı 80700 Beşiktaş-İstanbul*
Tel: *(212) 227 37 33 - 34*
227 46 33 - 34
227 71 86 (Modem)
Faks: *(212) 227 37 32*
Ankara Temsilciliği
Ülkü Özen
Tel. ve Faks: (0312) 426 16 54
Abone Koşulları
Altı aylık (yurtiçi): 1.500.000 TL.
(yurtdışı): 40 US$
6 sayılık cilt (yurtiçi): 1 950.000.-TL.
(yurtdışı): 35 US$
Yurtdışı normal posta için 2 US$, uçak için 4 US$ alınır.

ISSN 1300-7025

OSMANLI BASININDA
YÜZ YIL ÖNCE BU AY
***Yücel Demirel**'in* İkdâm*'dan seçip dilini değiştirmeden yeni harflere çevirdiği gazete havadisleri.* 4

BURSA'DA KADIN
İŞÇİLERİN 1910
GREVİ
Nicole A. N. M. van Os *tekstil sanayiindeki kadınların grevini inceliyor.* 7

YAZAN, YAZILAN, SİLİNEN VE
YENİDEN YAZILAN ÖZNE:
SUAT DERVİŞ'İN
KİMLİKLERİ
Saliha Paker - Zebra Toska *belirsizleşmiş bir kimliği yeniden kurguluyorlar.* 11

SELMA SELİM SIRRI VE
"BEDİİ RAKSLAR":
MODERN BİR DANS
TÜRÜNÜN ANLAMI
ÜZERİNE DÜŞÜNCELER
***Arzu Öztürkmen**, Selma Hanım'ın kitabını modernite bağlamında irdeliyor.* 23

1934'TE BASINDAKİ
TARTIŞMALAR:
KADINLAR
MİLLETVEKİLİ
SEÇİLİRKEN...
Ayşen Doyran *kadınlara seçme-seçilme hakkının verildiği koşulları, dönemin tartışmaları ışığında ele alıyor.* 27

KADINLAR İÇİN İSTANBUL REHBERİ
1930'LARIN ŞEHRİNDE
EDEBİYAT EŞLİĞİNDE
BİR GEZİNTİ
Emre Yalçın-Sabahat Yalçın *kişisel ve edebi gözlemler ışığında Suriçi İstanbul'undan kadın manzaraları sunuyorlar.*
35

"ALAFRANGA BİR HANIM"
Fatma Türe *1913'te basılmış bir "avam edebiyatı" örneğini ele alıyor.*
42

KADIN HAREKETİNDE BİR ÖNCÜ:
KADINLAR DÜNYASI
KADINLAR NE İSTİYOR?
Işık Özel Kadınlar Dünyası*'ndan iki yazı sunuyor.*
46

KADIN DERGİLERİ BİBLİYOGRAFYASI'NA KATKI
KADINLIK HAYATI
Cüneyd Okay Kadınlık Hayatı*'nın yedi,* Kadınlık *'ın ise bir sayısının fihristini veriyor.*
49

MUHTEŞEM HÜRRELER
Mustafa Şahin *tesettüre ilişkin 1919 tarihli bir risaleyi sunuyor.*
52

K İ T A B İ Y A T

OSMANLI TOPLUMUNA FARKLI BİR PENCERE AÇAN KİTAP:
HAREM-İ HÜMAYUN
Fatmagül Berktay*, Leslie P. Pierce'in kitabını tanıtıyor.*
56

KADIN TARİHİNİN EVRENSELLİĞİ AÇISINDAN
ŞEMSEDDİN SAMİ'NİN
KADINLAR RİSALESİ
Ayşegül Yaraman Başbuğu*, yakınlarda yeni harflere de aktarılan Şemseddin Sami'nin risalesini ele alıyor.*
61

اقدام

Her gün neşr olunur. Siyasi ve ilmi gazetedir. Sahib-i imtiyaz ve Sermuharriri, Ahmet Cevdet. Nüshası 10 paradır. Mahall-i idaresi, Babıâli Caddesi'nde daire-i mahsusadır. Menafi-i umumiyeye taalluk eden âsâr-ı kalemiye maa't-teşekkür derc olunur. Ücret-i ilanat eshab-ı müracaat ile ayrıca tayin edilir.

OSMANLI BASININDA YÜZ YIL ÖNCE BU AY

İKDÂM'DAN SEÇMELER

MART 1897

DERLEYEN

YÜCEL DEMİREL

ŞUUNAT

Müsteşrikîn Kongresi

Bu sene alafranga eylülün beşinden on ikisine kadar imtidâd etmek üzere Paris'te on birinci defa olarak bir müsteşrikîn [şarkiyatçılar] kongresinin in'ikad eyleceğini [toplanacağını] bundan evvel İkdam'la tercümesini neşreylediğimiz kongre reisi Mösyö Şefer'in ilk tahrirat-ı umumiyesiyle kariîn-i Osmaniyeye ilâm eylemiş idik.

Reis-i müşarünileyhin bu kere istar [yazdığı] ve bir nüshasını bize irsal eyledikleri ikinci tahrirat-ı umumiye bu kongrenin tertibâtı hakkında heyet-i dâimenin ve saîr muhâbirînin mukarrerât-ı ibtidâiyesini ve sâiresini havidir. Avrupa efazıl-ı müşteşrikîninin derece-i mesaisi ve istişrakın [şarkiyatın] ehemmiyeti İkdam karilerince zaten malum olduğu halde bu kere Paris'te in'ikadına karar verilen kongrenin suret-i tehiyesinden [hazırlığından] işe ne dereceye kadar ehemmiyet verildiği ve ekser mebâhisi [konuları] doğrudan doğruya şarka, İslamiyete müteallik bulunduğu cihetle bu gibi cemiyât-ı ilmiyyenin mukarrerât ve müzakeratından bizim daha ziyade müstefid ve mahzuz [yararlanmış ve hoşnut] olmak lazım geleceğimiz tezahür edecektir.

Kongre Fransa reis-i hükûmetinin taht-ı himayesinden bulunduğu gibi riyaset-i fahriyyesi de İsveç ve Norveç kralı haşmetlu Oskar, Prens Digal ve Arşidük Rene hazaratı canibinden kabul edilmiştir.

Terakkiyât-ı ilmiyeyi teşvik ve erbâb-ı maarifi tebcil [yüceltme] hususunda bilhassa nezaket ve nezahetleri malum ve müsellem bulunan Fransızlar bu heyet-i ilmiye-i beyne'l-milelle dahi lüzumu kadar parlaklık vermeye çalışmakta oldukları görülüyor, maarif ve sanayi-i bedîa, müstemlekât nâzırlarıyla Paris belediye reisi, Cezayir, Hind ü Çin valileri, fahrî azalığı kalemle eyledikleri gibi Felemenk ve İran'ın Paris sefirleride aza-yı fahriye meyânına dahil olmuşlardır.

Bundan başka Dük dö Mal ve Prens Rolan Bonapart gibi zevât-ı kirâm cânibinden bir heyet-i himâye tesisi dahi taahhüd edilmiştir.

Zâten müsteşrikîn kongresi beyne'l-milel bir heyet-i ilmiyye olduğu cihetle buna erbab-ı ilmin müşareketi [katılması] için Almanya, Avusturya-Macaristan, Amerika Hükûmât-ı Müttehidesi, İngiltere ve İrlanda, İtalya, Belçika, Felemenk, Portukal, Norveç, İsviçre memâlikinde heyet-i müşevvika teşekkül etmiştir.

Hindistan, şimal-i şarkî, Bengal eyaletleri kongreye iştirâklerini resmen tebliğ eyledikleri gibi birçok da aza tayin etmişlerdir. Belçika'nın ulûm, edebiyat, sanayi-i bedia akademisi de bir aza tayin eylemiştir.

Birçok müsteşrikîn kongreye tebliğ edecekleri mevadd-ı mühimme hakkında malumat vermeye şitâb eyledikleri [giriştikleri] gibi sairlerinin de bunlara imtisâlleri [uymaları] tabiidir. Bundan evvel onuncu defa olarak Cenevre'de in'ikad eden kongrede terakkiyât-ı istişrakıyenin birer şube vasıtasıyla tahriri takarrür eylediğinden icabı ifa edilmiştir.

Muallim Mösyö Golçiher 1894 senesi Cenevre kongresindeki teklif-i mühimmini bu kere de tekrar ediyor. Bu teklif bir heyet-i mahsusa vasıtasıyla ulûm-ı İslamiye'yi muhtevi bir ansiklopedi neşrinden ibarettir.

Bütün Fransa demiryolu ve vapur kumpanyaları kongre azasının nısf ücretle naklini taahhüd etmek gibi bir himmet-i müşevvikanede bulunduklarını da haber verelim de kongre reisi fâzıl-ı şehîr mösyö Şefer ile üçüncü şube reisi Mösyö Barbie dö Minar cenablarına ve sair Fransız er-

bâb-ı maarifetine karşı bizim de kendi arzu ve temenniyatımızı tebliğ edelim.

Müşteşrikîn kongresi Türklük âlemine ait mebâhisi üçüncü şubeye ihale etmiş olmağla o babdaki malumatın ehemmiyetini üçüncü dereceye indirmiş bulunuyor. Bize kalırsa elsine ve âsâr-ı atika-i Turaniyye ayrıca bir şube işgal eylemeliydi. Almanlar, Ruslar ve İngilizlerin Fransızlardan ziyâde elsine-i Turaniyye'ye ehemmiyet verdikleri şimdiye kadar neşredilen eserlerle sabittir. İşte bundan dolayı o saydığımız milletler Fransızlardan daha ziyade akvâm-ı Turaniyye ile münasebâtlarını tahkime muvaffak olmuşlardır. Bu ise Fransa için bir kusur sayalabilir. Şarkta Fransız lisanı sairlerinden ziyade münteşir ve maruf olduğundan Fransa ulemâsından elsine-i Turaniye erbâbının neşreyleyecekleri eserler milel-i saire âsârından daha ziyade buralarda revac ve rağbet ve hatta müelliflerince de maddi ve manevi câlib-i menfaat olacağına şübhe edilemez.

Ez-cümle Rusların bütün elsine-i Türkiyye lugatini havi lugatleri, Moğol lisanı ve saire için de ayrı ayrı nice eserleri olduğu gibi edebiyat ve tarih-i Türkî'ye aid de birçok eserleri neşr ve ihyâya muvaffakıyetleri görülüyor. Almancada da bunlara mümâsil âsâr bulunmakla beraber akvam-ı Turaniyye'nin herbirisi hakkında bir hayli eserler vücûda getirilmiştir. Fransa'da Fransızca olarak yazılmış öyle şeyleri pek eksik görüyoruz. Gönlümüz Fransızcada da bir "kamus-ı umûmî-i Turanî", bir "tarih-i umumî-i Turanî" bulunmasını pek arzu eder. Öyle bir tarih-i umûminin mukaddimesini mösyö Kahon meydana getirmiştir. İşte onun itmamı Fransa müşteşrikînine aittir.

(26 Mart 1897)

Karnaval

Bugün nihayet yarın akşam karnaval eğlenceleri hitam bulacaktır. Bu sene mezkûr eğlenceler nehâren ve leylen [gündezleyin ve geceleyin] şehrimizin her tarafında ve civarlarında ve bilhassa Beyoğlu ve Galata taraflarında fevkalâde denilecek bir derecede müşa'şa' [şaşaalı] bir surette icrâ kılınmıştır. Hele dün ve evvelki gece Beyoğlu Cadde-i Kebîri'nin kesb eylemiş olduğu manzara hakikaten câlib-i temâşâ idi. Gerek mütemasharîn ve gerek mütemâşiyîn [maskaralar ve seyirciler] o kadar izdiham hasıl etmişlerdi ki büyük caddenin vüs'at-i malûmesiyle beraber mürûr u ubûr adeta duçar-ı usret olmuş idi [gelip geçmek zorlaşmıştı].

Zükûr da, inâs da masharaların kılık ve kıyafetleri ve ziynetleri, seyâhaten şehrimizde bulunan ecânibin dahi mazhar-ı takdiri olmuştur. Kafile kafile sufûf-ı mertebe-i muhtelife [çeşitli aşamalardaki sıralar] önlerinde mızıkacılar ile geçip balo salonlarının kâffesi mâlâmâl dolmuş olmasına mebnî rakkasîn ve rakkasât sokaklarda, cadde ortasında raks etmeye başlamışlardır.

Balo salonlarından başka şekerlemeci dükkânları ve gazino ve kahvehane ve birahaneler ve bakkaliye mağazaları dahi hıncahınç dolu idi.

Murakasât ve müşatarât [dans ve eğlence] sabahlara kadar devam etmiş ve bu gibi eğlencelerde lüzumundan ziyade ayş u işret eylediği malum olup cihanın her tarafında bugünlerde mücâdelât ve hatta mudarebât ve mücârehât [kavga ve yaralama] eksik olmadığı halde velev en cüzî bir uygunsuzluğun vuku bulduğu işitilmemiştir.

Tünel pîşgâhından [önünden] tâ Pangaltı'ya kadar gidilerek hayli mesafeyi teşkil eden bu cadde üzerinde cereyan eden ahval ve harekât gözden geçirilmiş ve her tarafta ve hatta cadde olmayan köşe bucak ve sokaklarda dahi herkesin pür-neşe eğlenmekte olduğu görülmüştür.

Taraf taraf dolaşmakta olan jandarma efradı ile polis memurları tarafından izhâr olunan mu-âmele-i dürüstî emn ü âsâyiş-i umumîyi muhafaza ile beraber umum ahalinin memnuniyet ve teşekkürâtını ve seyâhaten şehrimizde bulunan müsafirînin âferin ve tahsinini câlib olmuştur.

İntizam-ı tamme zerre kadar halel târî olmaması [bulaşmaması] beldemizin bilcümle sunufuna mensub ahalinin hüsn-i terbiyesiyle âsâyiş-perverliğine bir delîl-i kavî bulunmuştur. Alelumum memurîn-i kirâmın ve bilhassa Beyoğlu muntasarrıfı atûfetlu Enver Beyefendi hazretleri ile mu-âvini saadetlu İsmail Beyendi ve Jandarma kumandanı saadetlu Hüseyin Hüsnü Paşa hazaratının her zaman ve bu sıralarda geceyi gündüze katarak uhde-i ehliyet ve sadakatlerine muhavvel olan [ihale edilen] vezaif-i mühimmeyi dil-hah-ı âlîye [(padişahın) yüce isteğine] tamamıyla muvafık bir suretle ifa etmekte oldukları umum tarafından bir şükran-ı mahsus ile görülmektedir.

(8 Mart 1897)

Vay sarhoşluk vay!

Cihangir'de Yorgancı İsmail namında biri Agob'un Meyhanesinde kafayı tütsüledikten sonra orada bulunan yankesici Emror ile Salih nâmında iki şahsı saat ve parasının sâriki [hırsızı] oldukları beyanıyla polise teslim etmiş ise de merkumun kurduğu tuzak boşa çıkıp hırsızın kendisi olduğu üzerinin taharrisinde zuhur eden saat ve saireden anlaşılmıştır.

Vay sarhoşluk vay!

(14 Mart 1897)

Tersane-i âmireye işçi celbi

Tersane-i âmire idaresinde bulunan fabrikalarda işin kesreti ve mevcûd amele ile ustalar adem-i kifâyeti hasebiyle imâlâtın teehhüre [gecikmeye] duçar olmaması için mezkûr fabrikalarda istihdâm edilip terhîs olunan efrâddan yüz elli neferin mahallerinden celb ve cemiyle sâlifü'l-beyan [adı geçen] fabrikalarda istihdam olunmak ve icâb eden mevakie gönderilmek üzere tersane-i âmireye teslim edilmeleri lüzumu makam-ı âlî-i âidinden iktiza edenlere bildirilmiştir.

(24 Mart 1897)

Sârika

Hırka-i Şerif civarında sâki-➤

ne meşhûr sarikalardan Çaçan Zehra evvelki gün Beşiktaş'ta pazar mahallinde dolaşmakta iken edilen şüphe üzerine derdest olunarak üzeri taharri olunduğu anlaşılan sabun, mum gibi birtakım eşya zuhur etmekle merkume Beyoğlu mutasarrıflığına gönderilmiştir.

(31 Mart 1897)

İntihara Tasaddi

Fener'de Rum cemaati şübbânından [gençlerinden] on sekiz yaşında bir delikanlı komşularından sevdiği bir kıza aşk ve alakasına mukabele görmemesinden dolayı duçar-ı yeis olarak nefsini telef kasdı ile kibrit ekl etmiş [kükürt yemiş] ise de badehu nedâmetle istimdâd etmiş [imdat istemiş] olması üzerine imdadına yetişen etibbânın [tabiblerin] muâvenetiyle hayatı tehlikeden kurtarılmıştır.

(31 Mart 1897)

Hizmetçiler Yortusu Opereti

Tepebaşı Tiyatrosunda mösyö Françini'nin idaresi tahtındaki İtalyan opera ve operet kumpanyası evvelki akşam "Hizmetçiler Yortusu" namında yeni bir operetle Kavelyera Rastikana küçük operasını verdi. Madam Monti Broner bu ikinci oyunda o kadar meharet gösterdi ki hazırûn gayet az olduğu halde birkaç perde sürekli alkışlara mazhar oldu. İstanbul'da ilk defa oynanan "Hizmetçiler Yortusu" opereti büyük rağbetlere mazhar oldu. Fakat teessüf olunur ki tiyatro salonunun boş olması artistlerin neşelerini kaçırmıştır. Karnavalları takip eden bu mevsimde Beyoğlu ahalisi tiyatroya meyl göstermezler. Mamafih kumpanya bir müddet sonra ahaliden layık olduğu derecelerde rağbet göreceğine emin olsun.

(19 Mart 1897)

N O T D E F T E R İ

ORHAN SALAHADDİN, ALİ KEMAL VE MAĞMUMİ

Cumhuriyet öncesinin "Kıraat", "Sevimli Kıraat", sonrasının "Birinci Yıl Kitabı", "Okuma", "İlk Okuma" gibi ders kitaplarının çeşitli yönlerden irdelenmesi gereğine inanıyoruz. Edhem Eldem hocanın çalışması (*Toplumsal Tarih*, Şubat 1997), bir misal oluşturduğundan, kendilerine teşekkür borçluyuz.

Orhan Salahaddin'in M. D. Berlitz'den adapte ettiği ve dn. 2'de adı geçen bir kitaptan söz edeceğiz. Kitap, aslındaki kıyafet ve âdab-ı milliyemize mugayir şekil ve ibareler tadil ve tebdil edilerek yayıma hazırlanmış. Berlitz metodu Numune-i Terakki Mektebi'nde defalarca tecrübe edilmiş; Müdür Abdi Bey'in isteği üzerine 20 kadar talebe 7 ay içinde Fransızcayı konuşmayı başarmış. Yazar, bu metodu Berlitz'den öğrenmiş olup 10 yıldır uyguladığını da belirtiyor. Kitapta kimi şekiller renkli olarak verilmiş (s. 13-16).

Künyesi: *Metod Berliç'ten Tedris-i Lisan-ı Franseviî*

Nâkili: Dersaadet Reji Nezareti Evrak Kalemi Müdürü ve Numune-i Terakki Mekteb-i İdadisi Usul-i Mukaleme-i Franseviye Muallimi elhac Orhan Salahaddin

Kitap, nâkilin "mührüyle memhur" olup Maarif Nezaret-i Celilesi'nin 1919/65 numaralı ve 11 Rebiülevvel sene 324 ve fi 22 Nisan sene 322 tarihli ruhsatnamesiyle tab olunmuştur (İstanbul, Matbaa-i Ahmed İhsan, 1322/1906, 106 s.). Bendeki ciltte muhtemelen son birkaç sayfası eksik bu kitabın ardına *İkinci Kitab*'ın (*Méthode Berlitz, 2me année*, 146 s.) künyesi olmayan bir nüshası eklenmiş.

Mevcut bilgilerin izini sürerken edebiyat, hukuk, siyaset alanında eser vermiş Ali Selahaddin, H. Salahaddin, Ahmed Selahaddin (merhum Haldun Taner'in babası, dekan), Mehmed Selahaddin'den biriyle yakınlığı çıkabilir mi diye düşünüyoruz.

Ayrıca, dn. 2'de verilen 1322/1904 tarihi "1906" olsa gerek (s. 29).

Reklam

68 Kuşağı'nın kimi temsilcilerinin reklam piyasasına girmeleri, kitleleri iyi tanıdıklarına haml olunmuştu. *Yakın Tarihimiz*'de (c. III, İstanbul, 1962, s. 239) Dr. Şerafeddin Mağmumi'ye mal edilen "Reklâmın Faydaları" başlıklı ve 1911 tarihli bir çerçeve yazı yer alıyor.

Yazıyı okuduğumuzda, "kuşağın öncüleri var" diye düşünmüş, Tıbbiye'de hürriyet fikri kıvılcımlarını ateşleyenlerden, İttihad ve Terakki'nin ilk mürevviçlerinden Üsküdarlı Mağmumi'nin de tıp doktorluğunun yanı sıra, böyle şeylere kafa yorduğunu, Mısır gurbetinden gönderdiği bir yazısı olduğunu sanmıştık, çünkü *İstişare Mecmuası*'na gönderdiği "Tababet-i Cerrahiyede Yamacılık" makalesini *Tarih ve Edebiyat Mecmuası* iktibas etmişti (Ocak 1979, s. 47-48; muktebis Mağmumi için "uyanık doktor" nitelemesinde bulunuyor).

Dr. Hamza Çakır'ın çalışmasını okurken (*Toplumsal Tarih*, Şubat 1997) Ali Kemal'in *İkdam*'a gönderdiği yazının "Memleketimizde ilancılık..." diye başlayan üç paragrafının (s. 41) *Yakın Tarihimiz*'de yapılan ufak tefek sadeleştirme, birer cümle eksik ve fazlasıyla aynı olduğunu gördük.

Acaba, *Yakın Tarihimiz*'i hazırlayanların karıştırması mı, yoksa kelimesi kelimesine aynı şeyleri Mağmumi de mi yazdı?

İşte, bu da bir reklam.

Mustafa Şahin, İstanbul

BURSA'DA KADIN İŞÇİLERİN 1910 GREVİ*

NICOLE A. N. M. VAN OS**

Bilindiği gibi 8 Mart, Amerika'da tekstil sanayiinde çalışan kadın işçilerin yaptığı bir grevin ardından Dünya Kadınlar Günü olarak ilan edilmiştir. Bu noktadan hareketle Amerika'daki tekstil işçilerinin Osmanlı kardeşlerinin bir grevini yazmayı uygun gördüm. Bu makalede Bursa'da ipek üretiminde çalışan kadın işçilerin 1910'daki bir grevi ele alınmaktadır. Bu grev kadın işçilerce yapılan bu tür eylemlerin ilki değildi. Aslında Osmanlı'da bazılarına göre "ilk" iş ihtilafı 1839'da Slevne'de bir fabrikada çalışan kadın işçilerin yeni getirilen makineleri kırmasıyla ortaya çıktı. Aynı nedenle, yani makineler yüzünden işini kaybetmek korkusuyla Samakov'da tekstil işçisi kadınlar 1861'de yeni gelen bir makineyi bozmaya çalıştılar.[1] Ancak 1908'e kadar bu tür eylemler oldukça sınırlı kaldı. İkinci Meşrutiyet'in ilanının hemen ardından gelen yüksek enflasyon ile yeni ve daha liberal bir toplumun oluşması beklentisi, Temmuz 1908'den sonraki beş ay içinde bir grev dalgasına yol açtı. Grevcilerin istekleri genellikle ücretlerinin artırılması ve iş düzeninin daha iyi olmasından ibaretti.[2] Hükümet grevleri ve grevleri teşvik eden sendika ve işçi cemiyetlerini engelleyecek yasalar çıkarttırarak bu tür eylemleri yasaklamaya yöneldi.[3] İşçiler hükümetten ümitlerini keserek "hürriyet, adalet, müsavat ve uhuvvet" vaat eden İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne yöneldiler.[4] Böylece 1908-1918 yılları arasında İttihad ve Terakki Cemiyeti, ara sıra grevciler, işverenler ve resmi makamlar arasında arabuluculuk yapmakla uğraştı, tıpkı bu makaleye konu olan grevde olduğu gibi. Bu makalede grevcilerle resmi ve gayri resmi makamlar arasındaki ilişkinin nasıl geliştiği ele alınırken, grevin bir "kadınlar grevi" sayılıp sayılamayacağı sorusuna da cevap aranmaktadır.

Bursa'nın ipek ticareti ve üretimindeki yeri çok eskilere dayanmaktadır. Bursa, Osmanlıdan önceki dönemde de İran ve Floransa arasındaki ipek ticaretinde önemli bir yere sahipti.[5] Sadece ipek ticaretinde değil, hem Osmanlı ve hem de Avrupa pazarı için ipek kumaş üretiminde de ün salmıştı. Ancak Bursa ipek kumaş satışındaki bu önderliğini 19. yüzyılın ortasından itibaren kaybetmeye başlamıştı. Sorunun çözümü Avrupa'daki kumaş üreticilerine hammadde üretmekte bulundu. Böylece Bursa, ipek böceği, yumurta ve kozaları ve ipek ipliği üretimine yöneldi.[6] 1845 ile 1855 arasında "hammadde" olarak geçen ipek ipliği üretiminde büyük bir artış görüldü. Bu artışın büyük bir bölümü buharlı makineler kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Makine ve fabrika sayısının artmasıyla beraber işçiye duyulan ihtiyaç da arttı. Bu ihtiyaç başlangıçta Rum işçilere yönelip daha yüksek ücret ödemekle karşılanırdı. Ancak köylerdeki başka millet ve cinsiyetten işçi potansiyeli de değerlendirilerek, Türk, Yahudi ve Ermeni genç kızlar Bursa'ya getirilip birkaç ay süren üretim mevsiminde çalıştırılırlardı. Bu şekilde mevcut işçi sayısının artırılması ise ücretlerin düşmesine yol açtı.[7] Böylece Bursa ipek fabrikalarında istihdam edilen işgücü, hemen hemen tümüyle genç kız ve yetişkin kadınlardan ibaret oldu. Genç kızlar için fabrikalara yakın yatakhaneler yapıldı ve bu kızlar üretim mevsimi süresince orada kalmaya başladılar.[8] Fabrikalar senede ancak iki yüz gün civarında çalışmaktaydı. Quataert bu nedenle ipek işçiliğinin tam kadınlara göre bir iş olduğunu yazıyor. Çünkü Osmanlı toplumunda bir kadının işi (ve ücreti) ancak ek bir katkı olarak görülmekteydi.[9] Fakat *Stamboul* gazetesindeki habere göre fabrikalar ağustos sonunda kapanıyordu[10] ve dolayısıyla bu kadınlar özellikle ziraat açısında yoğun bir zamanda, yani yaz aylarında fabrikalarda çalışmaktaydı. Bu da kadınların ipekçilikte ek iş olarak değil, asıl iş olarak çalıştıklarını göstermektedir.

7 ile 70 yaş arasındaki kadın ve genç kızlar, düşük ücretlerle günde 15-16 saat çalışmaktaydı. Sabah 9'da başlayıp gece 1'e kadar işbaşında kalıyorlardı. Bunun karşılığı 1910'da 1 ila 5 kuruş arasındaydı.[11] Hüdavendigâr Vilayetinden Ticaret ve Nafıa Nezaretine gönderilen bir telgrafnamede günde 14-15 saatlik mesailerden bahsediliyor ve maaşların "yüz paradan altı kuruşa kadar" olduğu yazılıyordu.[12] *İştirak* gazetesine göre, beş kuruşluk yevmiyeye "yüz fabrikadan ancak yüz elli kişi (...) nail olur"du.[13] Çoğunluk ise ancak iki veya üç kuruş kazanıyordu.[14] Bu durum, işçilerin hemen hemen hepsinde ciddi rahatsızlıklara ve "ifrat-ı mesai"ye neden olmuştu. Vilayet tarafından gönderilen telgrafnameye göre rahatsızlıklardan biri "kıllet-i istiraahatten mütevellid fakrü'd-dem", yani "dinleme za-

* Türkçe yazınakta bana yardım eden Yavuz S. Karakışla ve Yücel Demirel'e teşekkür borçluyum.

** Nijmegen Üniversitesi, Hollanda / Koç Üniversitesi, İstinye, İstanbul

manın azlığından doğan kansızlık"tı.[15] Toplum ve sağlık açısından bazı ciddi sonuçlar yaratabilecek bu tehlike nedeniyle 1910 senesinin ilk aylarında, mesai saatleri ve verilen ücretlerle ilgili olarak Hüdavendigâr Vilayeti Meclis-i Umumisi tarafından Ticaret ve Nafıa Nezaretine ve oradan da Şûra-yı Devlete tetkik edilmek üzere bir talimat gönderilmişti.[16] Ancak Şûra-yı Devlete göre mesai saatlerinde herhangi bir kısıtlama yapmak, ya da ücretleri artırmak gibi değişiklikler Osmanlı Devleti gibi yeni gelişmekte olan bir ülke için zararlı olurdu ve bu nedenle bütün istekler reddedilmişti.[17] Bu nokta da İttihad ve Terakki'nin tutumunu yansıtır. *İttihad ve Terakki* gazetesine göre, "Avrupa'nın birçok ülkesinde benimsenen sosyal politika içerikli mevzuat patronları zarara uğratmanın ötesinde bir işe" yaramıyordu.[18] Zarara uğramaktan korkan patronlar ise, tabii ki gelişmekte olan bir ülke için önemli yatırımlar yapmazdı. Devletten yardım umudunu yitiren işçiler haklarını başka bir yoldan aramaya başladılar; devlet tarafından benzeri gerekçelerle yasaklanan bir yönteme, greve yöneldiler.

Grev 15 Ağustos 1910'da başlamıştır. Grevin başlaması ilk olarak bir telgrafla İstanbul'da Fransızca yayımlanan *Stamboul* gazetesine bildirilmiştir.[19] Aynı gün *Sabah* gazetesi de bu grevi kısa bir yazıyla okuyucularına duyurmuştu.[20] Daha sonra Fransızca ve Almanca olarak yayımlanan *Osmanischer Lloyd* da özel bir haber yaparak bu grevden bahsetmişti.[21] Grev Bursa'da değil, birkaç hafta önce Bilecik, Köylü (?) ve Adapazar gibi yerlerde başlamıştı.[22] Oradan "bazı kişilerce" verilen konferans ve yazılan yazıların yardımıyla Bursa'daki iplik fabrikalarına da yayılmıştır.[23] Grevin arkasında Hınçak(yan)[24] adlı bir Ermeni cemiyetinin olduğu öne sürülmüştü.[25] Setrak adında bir kişi grevcileri teşvik etmekle suçlanmış ve hakkında bir tutuklanma kararı alınmıştı.[26]

Grevcilerin sayısı değişik kaynaklarda farklı olarak verilmiştir. *Stamboul*'a göre 48 fabrikada 2.500 işçi vardı.[27] *Osmanischer Lloyd* ise, ilk önce iplik fabrikasında çalışan 3.000 kız ve kadının greve girdiğinden bahsediyordu. Ancak bu 3.000 kişiye halen faaliyetini sürdüren olan fabrikalarda çalışan işçilerin de yakın bir zamanda katılacağı beklenmekteydi.[28] İşbaşı yapmak isteyenler grevciler tarafından engellenmiş, bunun üzerine çıkan kavgalar sırasında pencereler kırılmış ve birkaç kişi de tutuklanmıştı.[29] Çalışmakta ısrar eden işçiler polis tarafından korunarak işe gidebilmişlerdi. Ayrıca grev olmayan her fabrikanın kapısında iki tane jandarma bekletilmekteydi.[30] Böylece çalışmak isteyenlerin işlerine devam edebilmesi sağlanmıştı.[31] Dikran Kelekyan'ın üzüntüyle yazdığına göre grev sadece sahibi Osmanlı olan fabrikalara yayılmış, yabancıların sahip olduğu yerlerde ise işe devam edilmişti.[32]

Grevcilerin ne gibi istekleri vardı? Köylü'deki grevin bir nedeni de kadın işçilerin kendilerinden istenen temettü vergisini ödemek istememesiydi. Ancak Ertuğrul Mutasarrıflığı tarafından yapılan bir soruşturmadan sonra grevin gerçek nedeninin bu olmadığı anlaşıldı. İşçiler maaşlarına zam istemişlerdi.[33] *Stamboul*'a göre Bursa'daki işçiler de temettü vergisini bir neden olarak göstermişlerdi. Bursa'daki grevcilerin bundan başka dört istekleri daha vardı: Çalışma saatleri azaltılırken ücretlerinin yükseltilmesini istemişlerdi.[34] Ücretlerine %20-25'lik bir zam ve ayrıca en az bir saatlik öğle yemeği molası istemişlerdi.[35] Ücret artışı aylık olarak 10 kuruş olacaktı.[36] Ayrıca iş düzeninde (*réglementation du travail*) yapılacak bir değişiklik, işe alınmalarında kolaylık gösterilmesi ve sertifika göstermeksizin çalışabilmeleri gibi istekleri de vardı.[37]

Fabrikatörler bu istekleri reddettiler. Bunun nedeni olarak, hasadın kötü olması ve dolayısıyla hammadde yetersizliği gösteriliyordu.[38] Ayrıca fabrikatörler bu istekleri kabul ederlerse, başka yerlerdeki fabrikalarla rekabet edemeyeceklerini öne sürmüşlerdi. Ancak devlet ücret artırımı ve mesai saatlerinin azaltılmasını sadece Bursa için değil, bütün Memalik-i Osmaniye için ya da hiç olmazsa bütün Hüdavendigâr Vilayeti için kabul ederse, Bursa'daki fabrikatörler de buna razı olacaktı.[39] Fabrikatörlerin bir sendika ya da bir grev komitesini tanımayacaklarını belirtmeleri ve dolayısıyla grevcilerin isteklerini konuşmayı reddetmeleri üzerine, grevciler ümitlerini resmi makamlara bağladılar.[40] Başlarında liderleri olduğu halde grevciler belediyeye yürümüş, fakat orada kabul edilmemişlerdi. Ancak bir veya iki temsilci gönderilmesi şartıyla belediye isteklerini dinlemeye razı olacaktı.[41] Ondan sonra vilayete dönüp hükümetten yardım ve destek istediler.[42] Bunun üzerine Hüdavendigâr Vilayeti Ticaret ve Nafıa Nezaretine bir telgrafname gönderip işçilerin çalıştığı kötü şartları bir daha belirterek daha önce Şûra-yı Devlete gönderilen talimatın tekrar tetkik edilmesini istedi.[43]

Bu arada Bursa'da yeni gelişmeler vardı. Yukarıda belirttiğim gibi işçilerin tümü greve katılmamaktaydı. 18 Ağustos'ta da bazı işçiler pişman olup işlerine dönmek istediler.[44] *Osmanischer Lloyd*'a göre grevciler arasında Hınçak Cemiyeti'ne karşı olan bir grup yavaş yavaş ortaya çıkmaya başladı. Çünkü cemiyetten sağlanacak maddi desteğe bağlanan ümitler boşa çıktı.[45] Koza Han'da[46] grevci liderlerinden biri "konuşmasının sonunu alkış altında değil, karpuz kabuğu altında yapmak" zorunda kaldı.[47] Ayrıca grevcilerin işten atılmaları tehlikesi doğunca Hınçak Cemiyeti arabuluculuk görevini Bursa'daki İttihad ve Terakki Kulübüne devretmek zorunda kaldı.[48] Bu arada 600 işçi grevden vazgeçerek 22 Ağustos'ta yine işbaşı yapmışlardı.[49] İttihad ve Terakki Kulübünün arabuluculuk faaliyetleri hakkında fazla bilgi verilmediği halde gazetelere göre onun yardımıyla grev 27 Ağustos'ta bitirilmişti.[50] Ancak mevsimin bitmesiyle atölyeler 28 Ağustos'ta gene kapatıldı.[51]

Grev böylece sona ermişse de devlet dairelerindeki tartışma devam ediyordu. Hüdavendigâr Vilayetinin dileği Ticaret ve Nafıa Nezareti ile Dahiliye Nezareti arasında birkaç ay süren bir yazışmaya neden oldu. Nihayet Şubat 1911'de Hüdavendigâr Vi-

layeti'nin Ticaret ve Nafıa Nezaretine gönderdiği dileğe bir cevap geldi. Dahiliye Nezareti vilayete soruşturmaya bu tür fabrikaların bulunduğu başka vilayetleri dahil etmek istediğinden dolayı "hayli tetkikata muhtaç olan büyük bir nizamname"nin gerektiğini bildirdi. Bu tetkikat ve ardındaki nizamname bitirilinceye kadar vilayetten fabrikatörlerle işçiler arasında "her iki tarafın hukuk ve menafiine muvafık bir suret-i tesviye" ile çoktan bitmiş olan eylemde arabuluculuk yapmasını istedi.[52] Vilayetin bunun üzerine ne yaptığını bilemiyoruz. Ancak *Kadınlar Dünyası*'nda 1914'ta yayımlanan bir makaleden çalışma şartlarının genelinde ve özellikle ücretlerde bir gelişme görülmediğini öğreniyoruz.[53]

Sebah & Joaillier'in fotoğrafında Bursa'da bir iplik fabrikasında kadın işçiler, 1875.

Grevcilerin, İstanbul'daki merkezi otoriteyle vilayetteki otoriteyi haklı olarak bir tutmadıkları anlaşılıyor. Vilayet kendisine yönelen işçilerin isteklerini merkezi otoriteye karşı savunup işçilerin durumunu bir değil, iki defa iyileştirmeye çalışmıştı. İttihad ve Terakki Kulübünün rolü hakkında ise fazla bilgi yok. Başbakanlık Arşivinde bulunan ve dolayısıyla merkezi otoriteye ilişkin malzemelerde kulübün adı geçmemektedir. Elimizdeki kaynaklara göre kulüp grevi teşvik edip başlatanların yerine geçerek işçilerle vilayet arasında arabuluculuk yapmıştı. Kulübün bu görevindeki tutumuyla ilgili daha ayrıntılı bilgi mevcut olmadığı için bu konuda İttihad ve Terakki merkezinin politikasını takip edip etmediği hakkında bir şey söylemek mümkün değildir.

Hem Hüdavendigâr Vilayetini temsil edenler, hem de grevciler için arabuluculuk yapan İttihad ve Terakki Kulübünün üyeleri erkekti. İttihad ve Terakki Kulübünün araya girmesinden önce grevcileri teşvik etmiş olan Setrak adındaki kişi de, Koza Han'da konuşma yapan kişi de kadın değildi. Elimizdeki malzeme, kadınların grevde herhangi bir öncülük işlevi üstlendiğini göstermiyor. Aksini de göstermiyor. Fakat vilayet, işgücünün kadın ve genç kızlardan ibaret olmasını, daha iyi çalışma şartları istemek için bir neden olarak gösteriyordu. İşçi kadınların ve kendilerini işçilerin temsilcisi sayan cemiyetlerin kadınların cinsiyetini mi, yoksa işçiliği mi ön plana çıkarttığı bilinmemektedir. Ancak bazı (sosyalist) grupların işçi kadınları siyasi nedenlerle kullandığına dair şüphe duymadığımı söyleyemem. ■

1. Yavuz Karakışla, "The Emergence of the Ottoman Industrial Working Class, 1839-1923", Donald Quataert-Erik Jan Zürcher, *Workers and the Working Class in the Ottoman Empire and the Turkish Republic, 1839-1950*, Londra-New York: I. B. Tauris Publishers, s. 20.
2. Yavuz Karakışla, *agm*, s. 30-31.
3. "Tatil-i Eşgal Cemiyetleri Hakkında Kanun-ı Muvakkat", *Düstur*, Tertib-i Sani, c. II, no. 35, s. 88-90; "Tatil-i Eşgal Kanunu", *Düstur*, Tertib-i Sani, c. II, no. 116, s. 433-436; "Cemiyetler Kanunu", *Düstur*, Tertib-i Sani, c. II, no. 121, s. 604-608.
4. Yavuz Karakışla, *agm*, s. 32.
5. Halil İnalcık, "The Ottoman State: Economy and Society, 1300-1600", Halil İnalcık-Donald Quataert, *Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, Cambridge-New York: Cambridge University Press, 1994, s. 218-255; Donald Quataert, "The Silk Industry of Bursa, 1880-1914", Donald Quataert, *Workers, Peasants and Economic Change in the Ottoman Empire*, 1730-1914, İstanbul: The Isis Press, s. 98.
6. Donald Quataert, *agm*, s. 97-116.
7. Donald Quataert, "The Age of Reforms, 1812-1914", İnalcık-Quataert, *age*, s. 909.
8. Donald Quataert, "Ottoman Women, Households, and Textile Manufacturing, 1800-1914", R. Nikki Keddie - Beth Baron, *Women in Middle Eastern History: Shifting Boundaries in Sex and Gender*, New Haven-Londra: Yale University Press, s. 163-164.
9. Donald Quataert, "Ottoman Women...", s. 165.
10. "Notes de Brousse: la grève des fileuses", *Stamboul*, no. 199, 22 Ağustos 1910, s. 3.
11. (Azadamard) Satenik Derderiyan (?), "Amele Davası", *İştirak*, sene I, no. 12, 1 Mayıs 1326, s. 183-184.
12. BOA, DH.İD, 107/17, 20 Safer 1329.
13. (Azadamard) Satenik Derderiyan (?), *agm*, s. 183.
14. "İpek Amelesi Hakkında", *İştirak*, sene I, no. 7, 27 Mart 1326, s. 110-111.
15. BOA, DH.İD, 107/17, 20 Safer 1329.
16. BOA, DH.İD, 107/17, 20 Safer 1329.
17. "İpek Amelesi Hakkında", *İştirak*, sene I, no. 7, 27 Mart 1326, s. 110-111; BOA, DH.İD, 107/17, 20 Safer 1329.
18. Zafer Toprak, *Milli İktisat - Milli Burjuvazi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995, s. 85-86.
19. "La grève générale dans les filatures de Brousse", *Stamboul*, no. 196, 18 Ağustos 1910, s. 3.

V E S İ K A L I K

KADINLARI ÇALIŞTIRMA CEMİYETİ

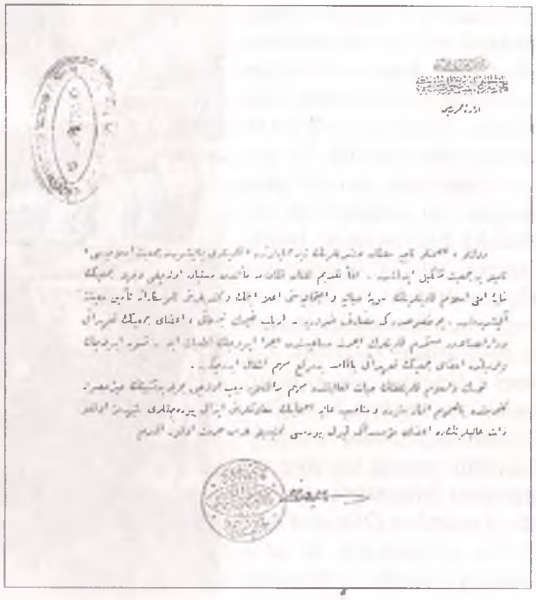

Devletlu İsmetlu Naciye Sultan Hazretlerinin Zîr-i Himayelerinde Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi İdare-i Umumiyesi

Devletlu, İsmetlu Naciye Sultan Hazretlerinin zîr-i himayelerinde "Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi" namıyla bir cemiyet teşkil edilmiştir. Leffen takdim kılınan nizamname mealinden müsteban olacağı veçhile cemiyetin gaye-i emeli İslam kadınlarının seviye-i hayatiye ve içtimaiyesini i'lâ [yükseltme] etmek ve kendilerini namuskârane temin-i maişete alıştırmaktır. Bu hususiaki masarif-i zaruriye -erbab-ı hayrın teberruatı, aza-yı cemiyetin taahhüdâtı ve dârü's-sanâada müstahdem kadınların ücret-i mesaisinden icra edilecek kat'iyât ile- tesviye edilecek ve bu meyanda aza-yı cemiyetin taahhüdâtı bilhassa bir mevkı-i mühim işgal edecektir.

Türk ve İslam kadınlığının hayat-ı faaliyetinde mühim bir inkılaba sebep olacak böyle bir teşebbüsün hayyiz-i husule gelmesinde bi'l-umum efkâr-ı münevvere ve menasıb-i âliye eshâbının muavenetlerini ibzâl buyuracakları şüphesiz olmağla zat-ı âlilerinin de aza-yı müessiseliği kabul buyurması temennisiyle arz-ı hürmet olunur efendim.

[*Mühür:* Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi 1331 (1915-16) - *İmza:* ?]

BOA - Ali Fuad Türkgeldi Tasnif no. 6/27

Transkripsiyon: Ahmet Hezarfen

20. "Bursa'da Tatil-i Eşgal", *Sabah*, no. 7511, 18 Ağustos 1910, s. 3.
21. "Der Streik der Spinnerinnen", *Osmanischer Lloyd*, 20.8.1910, s. 1.
22. "La grève générale dans les filatures de Brousse", *Stamboul*, no. 196, 18 Ağustos 1910, s. 3; BOA, DH.İD, 107/17, 20 Safer 1329.
23. "Notes de Brousse: la grève des fileuses", *Stamboul*, no. 199, 22 Ağustos 1910, s. 3.
24. 1887 yılında Cenevre'de kurulan "Henchakian Partisi" Ter Minassian tarafından sosyal demokrat bir parti olarak tanıtılır. Anahide Ter Minassian, "The Role of the Armenian Community in the Foundation and Development of the Socialist Movement in the Ottoman Empire and Turkey, 1876-1923", Mete Tunçay - Erik Jan Zürcher (der.), *Socialism and Nationalism in the Ottoman Empire 1876 1923*, Londra - New York: British Academic Press, s. 112.
25. "Der Streik der Spinnerinnen", *Osmanischer Lloyd*, 20.8.1910, s. 1. Oysa bu isim *Osmanischer Lloyd* dışındaki kaynaklarda geçmemektedir.
26. BOA, DH.İD, 107/17, 20 Safer 1329.
27. "La grève générale dans les filatures de Brousse", *Stamboul*, no. 196, 18 Ağustos 1910, s. 3.
28. "Der Streik der Spinnerinnen", *Osmanischer Lloyd*, 20.8.1910, s. 1.
29. "La grève générale dans les filatures de Brousse", *Stamboul*, no. 196, 18 Ağustos 1910, s. 3; "Der Streik der Spinnerinnen", *Osmanischer Lloyd*, 20.8.1910, s. 1.
30. "Der Streik der Spinnerinnen", *Osmanischer Lloyd*, 20.8.1910, s. 1; "Notes de Brousse: la grève des fileuses", *Stamboul*, no. 199, 22 Ağustos 1910, s. 3.
31. "Zum Spinnerinnenstreik in Brussa", *Osmanischer Lloyd*, 27.8.1910, s. 1.
32. D[ikran] K[elekyan], "Bursa Seyahatinden", *Sabah*, no. 7518, 20 Ağustos 1910, s. 1.
33. BOA, DH.İD, 107/17, 20 Safer 1329.
34. "La grève générale dans les filatures de Brousse", *Stamboul*, no. 196, 18 Ağustos 1910, s. 3; BOA, DH.İD, 107/17, 20 Safer 1329.
35. "Der Streik der Spinnerinnen", *Osmanischer Lloyd*, 20.8.1910, s. 1. Quataert'e göre bu mola ancak 20 dakikalıktı. Donald Quataert, "The Silk...", s. 111.
36. BOA, DH.İD, 107/17, 20 Safer 1329. Buna göre aylık maaşlar aşağı yukarı 40-50 kuruştu.
37. "La grève générale dans les filatures de Brousse", *Stamboul*, no. 196, 18 Ağustos 1910, s. 3. Fabrikatörlerce yeni işçilerden de bir "çalışma kartı" isteniyordu. Bu kartta işçinin tecrübesi, güvenilir olup olmaması, çalışma geçmişi ile ilgili bilgi vardı. Donald Quataert, "The Silk...", s. 106, 111.
38. "La grève générale dans les filatures de Brousse", *Stamboul*, no. 196, 18 Ağustos 1910, s. 3; BOA, DH.İD, 107/17, 20 Safer 1329.
39. BOA, DH.İD, 107/17, 20 Safer 1329.
40. "Der Streik der Spinnerinnen", *Osmanischer Lloyd*, 20.8.1910, s. 1.
41. "La grève générale dans les filatures de Brousse", *Stamboul*, no. 196, 18 Ağustos 1910, s. 3.
42. "Der Streik der Spinnerinnen", *Osmanischer Lloyd*, 20.8.1910, s. 1; BOA, DH.İD, 107/17, 20 Safer 1329.
43. BOA, DH.İD, 107/17, 20 Safer 1329.
44. BOA, DH.İD, 107/17, 20 Safer 1329.
45. "Zum Spinnerinnenstreik in Brussa", *Osmanischer Lloyd*, 27.8.1910, s. 1.
46. *Stamboul* gazetesinde Kozak Han olarak yazıyorsa da doğrusu Koza Han olmalıdır.
47. "Notes de Brousse: la grève des fileuses", *Stamboul*, no. 199, 22 Ağustos 1910, s. 3.
48. "Zum Spinnerinnenstreik in Brussa", *Osmanischer Lloyd*, 27.8.1910, s. 1.
49. "Zum Spinnerinnenstreik in Brussa", *Osmanischer Lloyd*, 27.8.1910, s. 1.
50. "Bursa'da Tatil-i Eşgal", *Sabah*, no. 7522, 29 Ağustos 1910, s. 3; "Ende des Spinnerinnenstreiks", *Osmanischer Lloyd*, 28.8.1910, s. 1.
51. "La grève générale dans les filatures de Brousse", *Stamboul*, no. 196, 18 Ağustos 1910, s. 3.
52. BOA, DH.İD, 107/17, 20 Safer 1329.
53. "Sanayide de Sefalet-i Nisvan", *Kadınlar Dünyası*, sene II, no. 140, 8 Mayıs 1914, s. 2.

YAZAN, YAZILAN, SİLİNEN VE YENİDEN YAZILAN ÖZNE:

SUAT DERVİŞ'İN KİMLİKLERİ

SALİHA PAKER - ZEHRA TOSKA*

1994 yazında bu makalenin kaynaklandığı İngilizce inceleme hazırlanırken *Cumhuriyet* gazetesinde Sennur Sezer'in Suat Derviş'i ölüm yıldönümünde anan ve önemli bulduğumuz noktalara işaret eden "'Gerçekçi Edebiyatın Öncülerinden' Gazeteci ve Yazar Suat Derviş Yaşadı mı?" başlıklı bir yazısı çıkmıştı. Burada Sennur Sezer, Suat Derviş'in yazar kimliğine ilişkin çoğumuzun zihninde var olan bir soru işaretini, belirsizliği dile getiriyor, "Suat Derviş, elimizde kendisiyle ilgili iki önemli kaynak [Anadol 1968; Necatigil 1977] olmasına karşın bütünüyle kavrayamadığım yazarlardan biri" diyor, daha sonra da sözlerine şunları ekliyordu: "Kavrayamadığım, Suat Derviş için yazılanların olumlu yanlarına karşın yalnızca tek romanının hatırlanışı: *Fosforlu Cevriye*. Romanı anımsatan şarkıdan dolayı mı acaba?" (Sezer 1994) Sezer'in son sözleri, Fatma Kethüdaoğlu'nun 1991'de yazdığı "Unutulan Kadın" başlıklı yazısının sonunu yankılıyor: "Belleklerde kalan, yalnızca *Fosforlu Cevriye* romanı; o da şarkısı yıllar önce Neriman Köksal'ın çevirdiği film ve de aynı adla yayınlanan bir TV dizisi nedeniyle..." (Kethüdaoğlu 1991:16)

Suat Derviş
Süs, no. 12, 3 Teşrinisani 1339 (1923)

1993 yılında ise, Zehra Toska'nın düzenlemiş olduğu "Çağdaşlaşma Yolunda Kadın: İlklerden Bir Kesit" adlı sergide, şirin, şapkalı bir poster resmi eşliğinde Suat Derviş, "yazar ve ilk kadın gazeteci" olarak tanıtılmış ve kısa bir biyografisi verilmişti (Toska 1996:11-18). Sergide aynı zamanda 1928'den önce eski harflerle basılmış altı kitabı ve 1945'te *Çılgın Gibi* adıyla tefrika edilen *Yalının Gölgeleri*'nin Fransızcası (*Les Ombres du Yalı*, 1958) bulunuyordu.[1] Geriye bakarak özetlemek gerekirse, 1920'lerde yazarlığa ve gazeteciliğe başlayan, 1930'larda kendini yazar ve gazeteci olarak kabul ettiren, 1940'larda marjinalleşen, 1950'lerde "unutulan", 1960'lardan beri de zaman zaman hatırlanan Suat Derviş'e, 1993'te Kültür Bakanlığı'nın etkinliğiyle, Anadolu ve Türkiye kadınının 9000 yıllık geçmişine açılan "resmi" bir sergide yer verilebilmişti ("Çağlarboyu Anadoluda Kadın, Anadolu Kadının 9000 Yılı" genel başlığı altında üç ayrı sergi düzenlenmiştir). Sergilenen biri Fransızca diğerleri "eski yazı"lı eserlerin, Suat Derviş'in geniş kapsamlı, uzun süreli edebiyat etkinliğine işaret etmesi, ancak merkez konumlu *Fosforlu Cevriye* romanına göre marjinal nitelikte olması da dikkat çekicidir.

Burada Berat Günçıkan'ın *Cumhuriyet Dergi*'de, 1941 tarihli ilginç bir Faruk Morel eskizi altında çıkan "Unutulmaya Direnen Kadın: Suat Derviş" başlıklı "portre" makalesinden de söz etmek gerekir (Günçıkan 1995:1-6). Çok sayıda yazılı ve sözlü kaynaktan yararlanıldığı anlaşılan bu yazıda Suat Derviş'in hayatı 1995'in gazete okuru için yeniden kurgulanmış, daha önce yayımlanmış yazılarda yazılmayan ya da üstü kapalı geçilen birçok ayrıntıya, hayatının ve kişiliğinin ilginç yanlarına yer verilmiş, kimlikleri vurgulanmış: Mesela, yazının başlarında yer alan "Gazeteciydi, yazardı, aristokrattı, sosyalistti, sevdalıydı, toplumcuydu, devrimciydi... Anneliğin eşiğinden döndürülmüştü. Yok sayıldı, unutturulmak istendi..." giriş paragrafından sonra (daha büyük puntolarla), bir alt başlık var: "Hem komünist hem aristokrat bir 'yıldız'" (s. 2). Yazının sonunda da bir ara başlık: "Hem aristokrat, hem komünist" (s. 6); hemen altında, "Çevresindekilerin pek görmeye alışkın olmadıkları bir kadındı Suat Derviş. Kültürlüydü, görgülüydü. Sosyalizme inanıyordu ama aynı

* Suat Derviş hakkındaki sorularımıza cevap veren Rasih Nuri İleri'ye, kaynaklarını bizimle paylaşan Handan Öz'e, makalenin hazırlanmasında bize yardımcı olan Taner Karakoç'a, Pınar Besen'e, Nihat Tuna'ya, Tülay Gençtürk Demircioğlu'na ve Cemal Demircioğlu'na teşekkür ederiz.

zamanda bir aristokrat, bir Osmanlı hanımefendisiydi. Genç nesil komünistler de bu yüzden tahammül edemiyorlardı ona. Bir toplantıda Reşat Fuat Baraner'in eşi diye tanıtıldığında hemen sözü kesiyor, 'Ben, yazar Suat Derviş'im,' diyordu, 'kimsenin karısı olarak yad edilemem'." Günçıkan'ın bu cümlelerde naklettiği görüş ve sözler herhalde sözlü bir kaynaktan olmalı. 20. yüzyıla ait birçok alanda olduğu gibi biyografik ve toplumsal tarih araştırmalarında da sözlü kaynakların önemi şu açıdan büyüktür: Yazılı kaynakları ne ölçüde destekliyor, tamamlıyor ya da ters düşüp onları sorgulattırıyor?

Ne Bir Ses Ne Bir Nefes, 1923

Yazılı kaynaklara bakıldığı zaman Suat Derviş'in edebiyat/yazın hafızasında eserleriyle değil, hakkında söylenen, yazılan ve yazılmayanlardan oluşan parça parça imgelerle yaşadığı görülüyor.

Atilla Özkırımlı (1982), Aziz Çalışlar (1987) ve *Türk Edebiyatı Ansiklopedisi* dışında, ansiklopedik kaynaklar ve başvuru kitapları, Suat Derviş'in olaylı meslek hayatını, siyasal faaliyetini birçok bakımdan "normalize" ederek ya da silerek aktarıyor, ya da *Sosyalist Kültür Ansiklopedisi* (1978-80) ve *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi* (1988) örneklerinde olduğu gibi, hiç aktarmıyor.[2] Başvurulan hiçbir kaynakta Suat Derviş'in toplu eserlerinin eleştirel bir değerlendirmesine rastlanmıyor; Suat Derviş, 20. yüzyıl Türk edebiyatı geleneği içinde konumlandırılamıyor. Zaten sayıca az olan ve Türkçe kaynaklardan yararlanan yabancı başvuru kitapları da benzer durumda. *The Bloomsbury Guide to Women's Literature* (1992) adlı kitapta Suat Derviş'e yer verilmesine ve "yazar, gazeteci ve siyasi eylemci" olarak tanımlanmasına şaşarken, Türkiye'de toplumsal gerçekçi romanın öncülerinden sayılmadığını, eserlerinin de eksik olarak verildiğini görüyoruz. Louis Mitler (1988) Suat Derviş'in kısa biyografisinde 1932'de babasını kaybettiğini belirteceğine, bir ayağını kaybettiğini yazıyor. *Yeni Edebiyat*'a "gerçekçi, toplumcu" bir dergi olarak değinirken orada yazan Orhan Kemal ve diğerlerini "liberal görüşlü önemli yazarlar" olarak tanımlıyor. Suat Derviş'in eserlerini de içeren bir biyografisine sahip olmadığını belirterek yazısına başlayan Otto Spies'e (1934) göre Derviş Paşa, yazarın dedesi değil babası.

Bahran Gecesi, 1924

Suat Derviş'in özellikle yazarlık hayatına bütünsel bir bakış getiren, okuru uyaran en önemli belge bizce Behçet Necatigil'in makalesidir. Bu yazı Suat Derviş'in 1968'de Necatigil'e gönderdiği bir mektubu ve otobiyografik yazıyı da içerir. Aşağıda görüleceği gibi, Necatigil'in belleğinde yer etmiş olan, Suat Derviş'ten biyografik bilgi istemesine yol açan, Suat Derviş'in 1940-41 yıllarında *Yeni Edebiyat* dergisinde çıkan eleştiri yazıları, yani Necatigil ile yazan öznenin ürünleri arasında dolaylı değil doğrudan kurulmuş olan bağlardır (Necatigil 1977:593).

Makalemizde Suat Derviş'i bir yazar olarak ele alıp hakkındaki yazılı kaynakların oluşturduğu parça imgelerden kurulu bileşik metnin kurgusunu sökmeyi, bu söküm sürecinde Suat Derviş'ten yazan/konuşan özne olarak yararlanmayı, yine bu süreç içinde karşılaşılan bazı sorulara ve bundan doğan sonuçlara dikkati çekmeyi amaçladık. Suat Derviş bir yazar olduğundan, kendisini konu aldığı, anlattığı anı, mektup gibi yazılar, onunla yapılan röportaj metinleri, yazan/konuşan özne olarak konumlandığı farklı ve önemli bir alandır. Bu metinler yayına hazırlanırken başkalarının redaksiyonundan geçmiş olsa bile, onun sözleri olarak ele alınmıştır. Yazan/konuşan öznenin birincil önem taşıdığı varsayımından hareket ederek makalemizi Suat Derviş'in kendi yazılı sözlerine göre bölümledik.

1

"Ben kimim?" (1969'de yazdığı, Rasih Nuri İleri tarafından 1986'da yayımlanan anılarından.)

İleri, yazdığı "Suat Derviş-Saadet Baraner" başlıklı önsözde, Suat Derviş'in tamamlanamamış anılarından beklenti-

lerini, "geçirdiği dönem, Babıali'de tanıdığı kişiler, Türk sol hareketlerindeki yeri ile bize eşsiz bir pınar teşkil edebilirdi" şeklinde dile getirdikten sonra, "bebeklik dönemini aşamadı, işte bugün bu karalamalarını sunmaktayız" der (İleri 1986:17). Oysa bu anılar Suat Derviş'in hayatının başlangıcı saydığı, "etraflı olarak hatırladığım ilk anım" olarak nitelediği 31 Mart Vakasının zengin ve dramatik ayrıntılarıyla başlar; soylu ve sevecen bir aile ortamını, ablası, annesi, babası, büyükanneleri, büyükbabalarından gördüğü, onlara duyduğu sevgiyi, büyüklerin dünyasında yaşadığı çocukluk korkularını, heyecanlarını anlatır. Zaman zaman nostaljik duygularla ablası, annesi ve özellikle babası anılır: "Babam çoktan öldü, ama ona güvenimi kaybetmedim. Terbiyeci, ilerici, mütefekkir ve bilgin insan, Profesör Doktor İsmail Derviş. Hocam, babam, babacığım, bana bu satırları yazdığım yıla kadar rehber ve destek oldu. Ben ondan öğrendiklerime dayanarak yaşadım... Anne, baba, artık sesimi size duyuramam, ama gene tekrarlıyorum: Ben her zaman sizin kadar faziletli, sizin kadar insancıl, sizin kadar feragatli olmaya çalıştım. Kısacası, siz hayatta olsaydınız benden utanmanızı değil, benimle iftihar etmenizi isterdim ve benden ne istediniz, bana ne öğrettinizse ben onları yaptım... Evet, onlar hala yaşasaydılar, benim yaptıklarımdan memnun olacaklarına eminim. Zaten yaşadıkları sürece annem de babam da benden hoşnuttular. Ne mutlu bana." (İleri 1986:22) Burada konuşan, bebeklik dönemini çoktan aşmış, kimliğinin köklerini güvendiği ailesinin kimliğinde bulan, hayatını da kendine güvenerek sürdürmüş olduğu anlaşılan, olgun bir kişiliktir. Anılarında kendi adına hep "Suat" olarak değindiği halde, İleri, yazısının başında kimliğini "asıl adıyla Saadet Baraner" diye tanımlar.[3] Sülker'in yazısının başlığında ve bazı ansiklopedik maddelerde de yazarın adı Suat Derviş Baraner olarak geçer (Sülker 1982:23). Tatarlı'nın kendisiyle 1970'te Bulgaristan'da yaptığı röportajda Suat Derviş, doğum yılı (1900? 1903? 1905?) ve adı konusundaki soru işaretlerine şu açıklamayı getirmiş: "Ters bir insan olan mahalle hocası hata yapmış, benim doğumumu, doğru olduğu gibi 1905 değil, 1903 olarak kaydını yapmıştır... Bu [adı konusundaki] yanlış da anababamın başvurdukları imamındır. Bana önce Hatice-Suat adını vermişler. 'Hayır' demiş imam, 'Suat erkek ismidir. Ona Hatice-Saadet adını vereceksiniz.' Öyle de olmuştur" (Tatarlı 1983:609).[4]

Suat Derviş
Turgut Kut arşivinden

2

"1932'den bu yana beni okuyucularım yaşattı." (Zihni Anadol ile yapılan, 1967 ve 1968'de yayımlanan röportajdan.)

Bu röportaj Suat Derviş'in meslek hayatının karanlıkta kalmış yanlarına ışık tutan ilk ve belki de

en çarpıcı yayın. 1945'te *Zeynep İçin* başlığıyla 1945'te tefrika edilen *Ankara Mahpusu*'nun Paris'te 1957'de Fransızca olarak yayımlandıktan sonra çok iyi eleştiriler almasına karşılık Türkiye'de hiçbir yankı uyandırmaması karşısında Anadol'un "Üzülmüyor musunuz bu durumdan, bu nikbinlik neden?" sorusuna Suat Derviş şöyle cevap veriyor: "Bu nikbinlik bana bütün ömrüm boyunca okuyucularımdan gördüğüm sevgiden geliyor. Kırk seneyi aşkın yazı hayatımda Türk okuyucusu teveccühünü benden esirgemedi. Gerek kendi imzamla gerekse çeşitli müstear imzalarla yazdığım yazılar, hayatta en yakın dostlarım olan okuyucularım tarafından sevildi, beğenildi, tutuldu... [Babasının öldüğü] 1932 yılından beri yaşamak için hayatta kalemimden başka bir varlığım olmadı... Arada, gurbette iken ikiz kardeşimin ekmeğini paylaştığım seneler müstesna, 1932'den bu yana beni okuyucularım yaşattı. Bütün hayatımı onlara borçluyum." (Anadol 1968:6) 1943-44 yıllarından itibaren pek çok takma adla yazdığını söyleyen Suat Derviş, kendi imzasını taşıyan yazıların, Ethem İzzet Benice gibi bazı dostları dışında kimseden kabul görmediğini belirtir ve nedenini şöyle açıklar: "Bizim Cadde daha bilgisizken, ben herkesten evvel uyanmıştım da ondan. Faşizmden, Nazizmden, çıkmak üzere olan İkinci Cihan Harbinden nefret ettiğim için, kalemim ve dilim yettiği, gücüm yettiği kadar mücadele ettiğim için. Devrimci, toplumcu, sosyal adaletçi olduğum için. Bu uğurda polis takibatına uğradığım, hapishanelerde, polis müdüriyetlerinde süründüğüm, 600 erkek arasında tek kadın olarak askeri hapishanede mevkuf yattığım için. Ankara Caddesinde ilk basın sendikasını kuran beş meslektaştan biri ve kurulmuş olan sendikanın da başkanı olduğum için... Hariçte faşizmle, içerde sefaletle savaşanlar henüz pek az iken savaşmaya başladığım, sosyal adaletsizliğe karşı bayrak açtığım; fıkralarım, romanlarım, sosyal konudaki röportajlarımla, Türk halkının hakiki durumunun tablosunu ilk verenlerden olduğum için... O zamanlar halktan yana olmak, emekçiden yana olmak, sosyal adaletçi olmak bir suçtu... Şimdi kolay kahramanlıktır... Çünkü bütün bunlar Anayasamızın himayesindedir. Bugün basın sendikası kurmak bir şeref, bir vazifedir. 1946'da da bütün sendikalar yasak edildiği zaman bizim basın sendikası serbest bırakıldı... Şimdiki basın sendikalarının hiçbiri, basının kol ve kafa emekçilerinin bir çatı altına toplanmasını istemiş ve çok güç bir devirde, kendisine hiçbir siyasi damga vurulmamış olan sendikanın baş kurucularından ve başkanı olan beni hatırlamadı. Onlardan ne ufak bir alaka ne bir kadirşinaslık gördüm..." (Anadol 1968:7)

Suat Derviş bu röportajda (Nâzım Hikmet'in girişimiyle) 1918'de yayımlanan "Hezeyan" başlıklı düzyazı şiirinden, yazmış olduğu her satırın yayımlanmış olduğundan, 1944'ten sonra çocuk masallarını bile takma adla yazmak zorunda kaldığından, yine takma adla radyo skeçleri, tiyatro oyunları yazdığından, bunlardan bazılarının kendisinden satın alınarak başkalarının imzasını taşıdığından söz eder, "Ekmek paramı kazanmama ve ismimi en verimli çağında memleketimizdeki okuyucularıma duyurmama mani olanlar şimdi benim binbir takma ismimin peşine düşsünler. Türk ismi kalmadı değil ya, yeni bir yazar daha yaratırız... Ama ben yazı yazmaktan yılmam" der. Anadol'un "Ama şimdi Türkiye'de o kadar çok devrimci ve ilerici yayınevleri var, onlar niçin eserlerinize ilgi göstermiyorlar?" sorusuna "Bunun cevabını onlara sorun" cevabını verir (Anadol 1968:7,15).

3

"Adım Suat Derviş... Hakkında hiçbir şey bilemeyeceğinizi tahmin ettiğimden..." (Behçet Necatigil'e yazdığı 26 Ocak 1967 tarihli mektubundan.)

Suat Derviş'in yazın hafızasından silinmişliğine ilişkin ikinci önemli belge, yukarda değinilen mektubun da yer aldığı ve Behçet Necatigil'in 1977'de (Anadol'dan on yıl sonra) yayımladığı "Dünya Kadın Yılında Suat Derviş Üzerine Notlar" başlıklı yazısıdır. Kendi hazırladığı *Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü*'nün ilk üç baskısında (1967'e kadar) Suat Derviş ile ilgili bilgi olmamasına dikkati çeken Necatigil, "Oysa Suat Derviş, bir edebiyatçılar sözlüğüne öncelikle alınması gereken bir imza idi, ve ben 1920-1945 arası İstanbul'da basılmış bir düzine romanı da bir yana, *Yeni Edebiyat* gazetesinin eski okuyucusu olarak, o gazetedeki eleştirilerinden çok yararlanmış biri olarak, bu değerli ve öncü yazarı unutmamalıydım" diyor. 1977 tarihli yazısının da Suat Derviş'in "doğumunun 70. yılında, bir vakitler kendisinin bana göndermiş olduğu ayrıntılı hayat hikâyesini edebiyat tarihinin aydınlığına çıkarmak dileğiyle" yazıldığını belirtiyor (Necatigil 1977:593, 595). Necatigil'in yazısının çok önemli bir özelliği, 1977 yılına kadar hangi edebiyat tarihi kaynaklarının Suat Derviş'e yer verdiğini, hangilerinin de vermediğini ayrıntılı biçimde kaydetmiş ve bu soruna dikkat çekmiş olmasıdır (Necatigil 1977:593-595). Nitekim Suat Derviş de "Birçok ecnebi memleketlerde çıkan antolojilerde ve hatta edebiyatçılara ait dahi olmayan ansiklopedilerde bile, derleyenler, ismimden, edebi şahsiyetimden ve eserlerimden bahsetmek lutfunu gösterdikleri halde, memleketimde ismimin bu nevi eserlerde nadiren yer aldığını görmek, beni çok üzmektedir. Bunun için de tarafınızdan gösterilen bu ilgi beni çok mütehassis etti" diyerek Necatigil'in kendisinden istediği otobiyografik bilgileri ve eserlerinin listesini, kayda geçmeyen ya da kayıttan silinen bilginin yeniden kayda geçmesi için göndermiştir (Necatigil 1977:594).

Suat Derviş, kaleme aldığı otobiyografik yazıya göre, çocukluğunda özel eğitim görmüş, Fransızca ve Almanca öğrenmiş, Bilgi Yurdu'ndan bitirme belgesi aldıktan sonra Darülfünun yerine, ablasıyla birlikte Berlin'de konservatuara gitmiş, sonra yine Berlin'de Edebiyat Fakültesine devam etmiş, bu arada Alman gazete ve dergilerine hikâye, makale, ve fıkra yazmış, gazeteciliği sayısı "on-on beşi" bu-

lan gazete ve dergide çalışarak öğrenmiş. 1905 yılında doğduğunu kaydeden Suat Derviş, hayatının bu dönemine ait herhangi bir tarih vermez; 1930-32'de Almanya'da yazar olarak çalıştığını, *Sultanın Kanları* isimli Abdülhamit devrine ait bir tarihi romanının 1931-32 yıllarında Almanya'da *Tempo* dergisinde yayımladığını ve Fransızca dışında tüm Avrupa dillerine çevrildiğini söyler; 1932'de babasının öldüğünü, 1933'te Nazi baskısıyla Alman basını susturulduktan sonra Türkiye'ye döndüğünü kaydeder (Necatigil 1977:601-603, 607).

Suat Derviş'in, yazı hayatını aydınlatan bir başka belgede, 1982'de yayımlanmış olan "Çileli, Onurlu Yaşamın Temsilcilerinden Biri: Suat Derviş Baraner" başlıklı yazısında ise Kemal Sülker, Suat Derviş'in Almanya'ya 1927'de gittiği, 1933'te oradan döndükten sonra zamanın hemen hemen bütün gazetelerinde çalıştığını belirtir (Sülker 1982:24). Necatigil'e verdiği bilgilerde, Suat Derviş (tarih vermeden) daha önce de Türkiye'de gazetecilik yaptığını, Avrupa'ya gönderilen ilk kadın muhabir, Refet Paşa'nın tarihi İstanbul ziyaretinde (19 Ekim 1922) "onunla mülakat yapan ilk gazeteci" ve 1926'da "Cevdet Bey'in *İkdam* gazetesinde kadın sahifelerini hazırlayan ve sahife modasını çıkaran ilk gazeteci" olduğunu belirtmiştir (Necatigil 1977:603-604). Gazetelerle ilişkisini, tefrika edilen romanlarının adını, yılını kaydetmesi bakımından önem taşıyan Sülker'in makalesine göre Suat Derviş gazetelere "çeviri yaptı, macera romanları adapte etti, piyesler üzerinde çalıştı, romana ve öyküye ağırlık verdi. O yıllar gazeteler 'Günün Hikâyesi' başlığı altında hergün bir öykü yayımlardı. Bu sütunlarda Va-Nu, Orhan Selim, Selami İzzet (Sedes) ve Suat Derviş adları sık sık görülenlerdendi." *Onu Bekliyorum* (*Cumhuriyet*, 1934), "daha popüler konulardan örülü" *Onları Ben Öldürdüm* (*Son Posta*, 1935-36), *Baba-Oğul* (*Son Posta*, 1936-37) adlı tefrikalarının okurlardan büyük ilgi gördüğünü, ayrıca Suat Derviş'in sırasıyla *Son Posta*, *Tan*, *Haber*, *Son Telgraf* ve yine *Haber* gazetelerinin kadrolarında çalıştığını kaydeder. "*Tan*... Suat Derviş'i *Son Posta*'dan kendi kadrosuna aldı, ona göre bir roman ısmarladı: *Bu Roman Olan Şeylerin Romanı* (1937)... Avrupa'nın politik çekişmesini Türk yazarlarınca okurlara sunmaya karar veren *Tan*, Sabiha Sertel'i Fransa ve Amerika'ya, Suat Derviş'i de Sovyetler Birliği'ne gönderdi. Başka yazarların röportajları arasında en ilgi çekenleri Sabiha Sertel'le Suat Derviş'in oldu... Romanları çok tutulan Suat Derviş, Sovyetler Birliği'nden dönünce *Tan*'da çalışmalarını sürdüremedi. Patronlardan Halil Lütfü diretmişti: Bu hanım kıpkızıl komünist, onu çalıştıramam! Ve Suat Derviş, düşük bir ücretle *Haber*'e geçmişti. Bu gazetede öyküleri, çevirileri yanında çok sevdiği bir romanı tefrika edildi: *İstanbul'un Bir Gecesi* (1938-39)" (Sülker 1982:24-25).

Biz Üç Kız Kardeştik (*Son Telgraf*), *Zeynep İçin* başlığıyla *Ankara Mahpusu* (*Haber*), *Fosforlu Cevriye* (*Son Telgraf*), *Çılgın Gibi* başlığıyla *Yalının Gölgeleri* (*Yeni Sabah*) tefrikaları 1944-45 yıllarında yayımlandı (Sülker 1982:25-26; Necatigil 1977:606).

Suat Derviş röportaj yaparken.

Sülker'e göre "Suat Derviş... iki sosyalist parti ile kurulan işçi sendikalarının ve bazı sol yayının 1946'da kapatılmasının getirdiği ortamda işsiz kalmıştı, hiçbir gazetede kadroya alınmamış, ancak romanları yayımlanabilir olmuştu". 1946-1950 arasında yalnız *Büyük Ateş* (*Son Posta*, 1947) ve *Yaprak Kımıldamasın* (*Hürses*, 1950) tefrika olarak yayımlandı (Sülker 1982:26). Yazdıklarını, hayatını kazanmak amacıyla kendi ismini kullanmadan yayınlattırdığı dönem, özellikle 1946 ile ablasının yanına yurt dışına gittiği 1953 yılları arası olsa gerek (Karş. Necatigil 1977:597). Sülker yazısında ne takma adlı yayınlar meselesine, ne de Suat Derviş'in mahkûmiyetine değinmiş, sadece Suat Derviş'in üçüncü kocası Reşat Fuat Baraner'in "1944 tevkifatında 7 yıl 9 ay hapse mahkum" olduğunu kaydetmiştir (Sülker 1982:26). Suat Derviş'in Necatigil'e gönderdiği mektupta kendi mahkûmiyetine hiç değinmediği gibi Baraner'den de hiç söz etmez. Aslında Necatigil'in yazısında da Suat Derviş'in ve kocasının siyasi hayatına ve tutuklanmalarına dair hiçbir bilgi yoktur. Anadol ile yapılan röportajdan da bir bölüm içeren bu yazıda takma ad meselesi-

ne değinilirse de bu siyasi nedenlerden kaynaklanan bir silinme olarak değil, "yazarlığının sömürüsü" olarak nitelenmiş, yazarın ve kocasının siyasi kimlikleriyle arasında bağ kurulmamış, veya kurulmuşsa da bu bağlar yazıya geçirilmemiştir. Türkiye'de yazı/edebiyat hayatı ile siyasi görüş/hayat arasındaki bağların Tanzimat'tan beri önemini koruduğunu önemsememiş olmak mümkün değildir.

Suat Derviş'in gerek meslek, gerek özel hayatını çok yakından ilgilendiren siyasi ayrıntılar Rasih Nuri İleri'nin yazısında özetlenmiştir: "Suat... büyük gürültü koparan ve asıl ismi *Niçin Sovyet Rusya'ya Hayranım* olan *Niçin Sovyetler Birliği'nin Dostuyum?* (1944) kitabını yazdı, aynı yıl (1944) TKP davası sanıkları arasında kocası ile birlikte yer aldı, sorguda tek çocuğu, oğlunu düşürdü; davada 142. Maddeden sekiz aya mahkum oldu..." (İleri 1986:18)[5] *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*'nin verdiği bilgiye göre 1944'te 9 yıl hüküm giyen Reşat Fuat Baraner, 1950'de serbest bırakılmış, 1951'de tekrar tutuklanarak 7 yıla ve bu sürenin üçte biri kadar sürgüne mahkûm olmuştur (c. 6:1921). Sülker, Suat Derviş'in hastalık, "geçim zorluğu ve çevrenin ilgisizliği" yüzünden içine kapandığını ve 1953'te ablasının çağrısı üzerine İsveç'e gittiğini, kocasının tahliyesi üzerine 1963'te Türkiye'ye döndüğünü, 1959'da Sülker ve Kayahanlı yönetimindeki *Gece Postası* gazetesinde "çok okur bulan romanı" *Aksaray'dan Bir Perihan*'ın yayımlandığını belirtir, "Gazete okuyucularının işçiler ve şoför esnafı oluşu bu kez Suat Derviş'e Şoför Mustafa'yı yazdırdı ve iyi bir tanıtma ile bu roman da bir hayli tiraj yaptı" der (Sülker 1982:26). Suat Derviş'in Necatigil için hazırladığı yayın listesinde ise bu iki roman sırasıyla 1963-64, ve 1964-65 yıllarında yayımlanmış olarak görülmekte, başka hiçbir kaynakta rastlanmayan iki roman adına daha rastlanmaktadır: *Kendine Tapan Kadın* (*Son Telgraf*, 1944-45) ve *Yeniden Yaşayabilseydik* (1950-51, gazetenin adı verilmemiş) (Necatigil 1977:604-608).

Suat Derviş'in 1953-63 yıllarında Avrupa'daki geniş yazı faaliyeti ve eserlerinin çevirileri konusunda bildiğimiz tek kaynak da yine bu listedir. *Ankara Mahpusu* ve *Yalının Gölgeleri* adlı romanlarının Fransızcaları konusunda verdiği bilgi ilginçtir: "Türkiye'de *Zeynep İçin* ismiyle çıkan bu romanımı [*Ankara Mahpusu/Le Prisonnier d'Ankara*], Paris'te ilk metne bakmadan yeniden yazdım ve kız kardeşim Hamiyet Derviş onu Fransızcaya tercüme etti... İkincisini [*Yalının Gölgeleri/Les Ombres du Yali*] ben doğrudan doğruya Fransızca yazdım, o gözden geçirdi" (Necatigil 1977:606, 607). Suat Derviş'in gerek edebiyat gerek gazetecilik ürünlerinin toplu incelemesine, yurtdışında yayımlanmış olanların ve bu ürünler hakkında çıkan eleştirel değerlendirmelerin, Suat Derviş ile ilgili yabancı antolojilerde ve ansiklopedilerde çıkan yazıların da dahil edilmesi gerekir.

Suat Derviş 1963'te İstanbul'a döndükten sonraki yazı faaliyetini şöyle anlatır Necatigil'e: "İş bulduğum her gazete ve dergide (çocuk dergisi) ve yevmi gazetede çalışıyorum (Çocuk masalları, sahife, tercüme, müstear isimlerle roman ve hikâyeler). Kendi ismimle yazdığım romanlar bu devrede *Aksaray'dan Bir Perihan* ve *Şoför Mustafa*'dır. Geldiğimden beri *Fosforlu Cevriye* de tekrar intişar etmiştir." Daha önce kitap halinde çıkmış romanlarının azlığına işaret etmiş olan Suat Derviş, "çok korkarım ki, eserlerim tarafımdan bastırılmazlarsa, ben ölmeden evvel basılmayacaktır" der (Necatigil 1977:608, 604).

Kemal Sülker, Suat Derviş'in son yıllarını şöyle özetlemiştir:

"1968'de arada sırada bir dergiye küçük taşlamalar yazıyordu, o kadar... Gözleri rahatsızlanmıştı, iyi göremiyordu. Geçim güçleşmişti pek... Köşesine çekilmişti. Eşinin 12 Ağustos 1968'de vefatı onu derin acılara gömmüştü. En yakınlarından şair ve yazar Neriman Hikmet kızıymış gibi ona bakıyordu. Bu kadar acı, özlem, yoksulluk onu yıkmıştı... 24 Temmuz 1972'de yaşamı sona erdi." (Sülker 1982:26-27) Zeynep Oral'ın 1969'da, İbrahim Tatarlı'nın 1970'te yaptıkları görüşmelerden ise daha etkin ve canlı bir portre ortaya çıkıyor. Oral, Suat Derviş'in üç ayrı roman üzerine çalışmakta olduğunu, birinin *Kanlı Pazar* başlığıyla "son İstanbul olaylarını" konu aldığını, anılarını tamamlamakta ve bir eserini [*Fosforlu Cevriye*'yi] piyes haline getirmekte olduğunu yazıyor. Tatarlı da Eylül 1970 tarihli, ayrıntılara özel bir önem veren metninde, göz tedavisi için gittiği Moskova'dan dönerken Suat Derviş'le Sofya'da görüştüklerini, yayımlanmış kitaplarından eline geçen telif ücretinden kendine "145 levalık bir kürk" aldığını, orada kaldığı birkaç gün boyunca Suat Derviş'le görüşüp biyografik bilgi topladığını anlatır: "Yazarın yaşı biraz ilerlemişti. Bazen tarih ve şahısları karıştırıyordu. Fakat düşüncesi duruluğunu ve kişiliği de enerjisini korumuştu." (Tatarlı 1983:608,609) Rasih Nuri İleri de Suat Derviş'in Nisan 1970'te Neriman Hikmet ve diğer arkadaşlarıyla Türkiye Devrimci Kadınlar Derneği'ni kurduğunu kaydetmiş; "İstanbul I. Şube Müdürü Ilgaz Aykutlu tarafından ilk kez nezarete alınmış, Nevzat Üstün ile birlikte ikisi de Kültür Sarayı yangınından [1971] suçlanmak istenmişler, evi ise son günlere kadar eski arkadaşların, devrimci gençlerin... gelip gittiği bir barınak ve kolluk kuvvetlerinin sürelice kontrol ettiği bir mihrak haline gelmiştir" sözleriyle Suat Derviş'in son yıllarının dramatik ayrıntılarını ortaya koymuştur (İleri 1986:17).

4

"Ben yalnız edebiyatçı değil, aynı zamanda da gazeteciyim." (1968'de yazdığı, 1975'te *Şair ve Yazarlarımız Nasıl Yazıyorlar* [Köklügiller ve Minnetoğlu] adlı derlemede yayımlanan yazısından.)

Romanlarını kurarken nasıl bir yol izlediğini Suat Derviş söyle anlatır: "Mevzularımı evvelden seçmem, onlar kendileri bana gelirler... hayatta rastladığım hadiseler veya tipler üzerimde etki yaratır ve

Suat Derviş bir röportaj esnasında.
Zehra Toska arşivinden

bana üzerine eğilmemiz lazım gelen bir mesele veya bir davayı hatırlatır. Sonra ben o eseri işlemeğe başlarım... ben natüralist bir muharrir değil realist bir yazarım. Ve her mevzuu, hayattan aldığım gibi yani bir fotograf makinesi gibi aksettirmem, onu bütün buutlarıyla, nedenleriyle birlikte göstermek isterim. Benim tiplerim oldukları gibi değil... malzeme gibi kullandığım birçok tipten kompoze edilmiş kişilerdir... Birçok Fatmalardan kompoze ettiğim Fatma eğer hakikaten hayattaki eşlerine benziyorsa onu tanıyabilmiş ve benzetebilmişsem, birkaç sahife sonra, o, tek başına hareket etmeye başlar ve hemen özgürlüğünü kazanır. O artık tıpkı bir canlı insandır ve romanımda benim onu evvelden götürmek istediğim sona gitmez onun kendi realitelerinin onu sevkettiği sona gider... Bir romanda benim tipim veya tiplerim bana isyan ettiler, kendi başlarına buyruk oldular mı, ben bayram yaparım. Çünkü 'roman çok iyi olacak' diye düşünürüm ve hakkım da vardır." (Köklügiller ve Minnetoğlu 1975:137-138).

Suat Derviş'in genel olarak yazdıklarını, ve özellikle de romanlarını değerlendirirken göz önünde tutulması gereken çok önemli bir nokta, çoğunlukla ayrı tutulan gazeteciliği ve romancılığı arasında kurduğu bağdır. "Mesleğimin benim üzerimde çok tesiri oldu. Ben yalnız edebiyatçı değil aynı zamanda da gazeteciyim... gazeteciliğe başladıktan sonra memleketimi ve insanlarımı tanıdım. İstanbul'un en fakir semtlerini bildiğim gibi, en ücra köşelerinden en lüks muhitlerine kadar girip çıktım. Sefaleti ve refahı aynı şehirde birbirinden çok uzakta değil, aynı şehrin belediye hudutları içinde seyrettim. İstanbul'umu çok tanırım, çok severim ve onun için de çok yazarım" (Köklügiller ve Minnetoğlu 1975:138). Ayrıca, yukarda da belirtildiği gibi, romanları kitap olarak basılmaktan çok gazetelerde tefrika edildiğinden, değerini çok iyi bildiği okurları da çoğunlukla gazete okurlarıdır.

5

"Eski tarzda yazmadığım ve janrımı büsbütün değiştirdiğim için bazı okuyucularımın tenkidine, bazılarının da takdirine uğruyorum."
1937'de Neriman Hikmet'in yaptığı söyleşiden.

Suat Derviş'in 1967'de Necatigil'e gönderdiği ve yazarlık hayatını anlattığı mektupta ilk romanı *Kara Kitap*'ın da yayımlandığı 1920-1930 arasında yayımlanan roman ve hikâyelerine hiç değinmemiş ve bunları yayın listesine koymamış olması, bu eserlerin yazarın kendisi tarafından yazarlık hayatından silindiğini göstermesi bakımından önemlidir. Necatigil makalesinin başında Suat Derviş'in 1920'lerde yayımlamış olduğu 9 kitabın tam listesini vermiş olduğundan, Suat Derviş'in kendisi tarafından edebiyat hayatından on yılının silinmiş olması makalenin bütünü içinde fark edilmeyebilir (Necatigil 1977:593). Bu konuya Necatigil de değinmemiştir, belki de Suat Derviş'in, yukarda verdiğimiz başka bir kaynakta da sözünü ettiği gazetecilik-gerçekcilik-romancılık arasında kurduğu bağlar

nedeniyle: "Gazetecilikte yaptığım röportajlar, beni hayatın gerçekleriyle çok karşı karşıya getirdi. Ben gazeteci olduktan sonra gerçekçi eserlerimi yazmaya başladım. Ve asıl sevdiğim romanlarım, bu tarihten sonra yazdıklarımdır." (Necatigil 1977:604)[6] Burada "bu tarih"in ne olduğu pek belli değildir ama aynı sayfada yaptığı başka bir açıklamadan bu, tahmin ettiğimiz gibi, Türkiye'ye 1933'te dönüş tarihi olsa gerek: "1934'ten 1953'e kadar çok roman yazdım, hepsi de intişar etti, amma gazetelerde tefrika olarak." Böyleyse, Suat Derviş gazeteciliğinin 1920'lerdeki dönemini de bir ölçüde silmiş ya da onu farklı bir biçimde konumlandırmış oluyor.

1935 yılında yayımlanmış, Niyazi Acun'la yapılan bir söyleşide (Acun 1935:311) en çok *Ne Bir Ses Ne Bir Nefes* (1923), *Fatma'nın Günahı* (1924) ve *Emine* (1931) adlı romanlarını beğendiğini söyleyen Suat Derviş, 1937'de Neriman Hikmet'le söyleşisinde fikrini değiştirmiş görünür: "Bugüne kadar kitap halinde çıkmış olan eserlerimin hiçbiri üzerinde bir iddiam yoktur... Kitap halindeki eserlerime ben çocukluk tecrübelerim diyorum. Ve ne kadar isterdim ki okuyucularım da onlara o gözlerle baksınlar ve onları müsamaha ile karşılasınlar... Ben bebeklerimi tavan arasına attıktan sonra kendi kitaplarımda bebekler yarattım, hayatla, hakikatla ve muhitle alakası olmayan bebekler... Onları ben yaratmıştım... hayatlarını kendi deruni fantazime göre idare ettim... [Şimdi] beni hayal değil, hayat alakadar ediyor. Çünkü hayat ve hakikat en güzel rüyadan, en parlak hayalden çok daha zengin, çok daha cazip" (Neriman Hikmet 1937a:308). Bu söyleşinin başında Suat Derviş bir yazar olarak amacını ve kendine eleştirel bakışını şu sözlerle dile getirmiştir: "Edebiyatta yapmak istediğim şey memleketimin bugünkü içtimai, fikri ve estetik muadelelerine makes olabilmek. İçinde yaşadığım, içinden çıktığım cemiyete lisan verebilmektir. Buna muvaffak olabilecek miyim bilmiyorum. Fakat çalışmaktaki gayem yalnız budur. Mahalli bir muharrir olmak, Türk cemiyetinin muharriri... Dokuz yüz otuz senesinden beri hiçbir kitap bastırmadım. Çünkü bu tarihten itibaren çok daha müşkülpesend olmaya ve kendime karşı çok merhametsiz tenkitlerde bulunmaya başladım." (Neriman Hikmet 1937a:308)

Suat Derviş'in bu dönemi hakkında iki eleştirel görüşe yer vermekte yarar var. Bunlardan biri şair Ahmet Muhib [Dranas] ile yapılan bir görüşme. Kendisine "Bugünkü nesil içinde beyendikleriniz ve yarın da yaşayacak olanlar kimlerdir?" sorusuna, Ahmet Muhib bu konuda daha önce yazmış olduğunu belirttikten sonra şöyle der: "Fakat iki kadın eserinden tekrar bahsedebilirim. Cahit Uçuk'un 'Kirazlı Pınar'ına bayılıyorum... Sonra Suad Derviş'in son hikâyelerini beyeniyorum. Dehşetli surette değişti. Ve Allah bilir, bu sahada kendisini tutmanın da imkanı kalmamıştır. O, büyük, ulvi ve güzel kudrete ve şöhrete doğru kanatlanmış gidiyor." (Ahmed Muhib 1937:260) Neriman Hikmet de "Yeni Nesil Romancıları ve Romanı" başlıklı eleştirel değerlendirmesinde, Sabahattin Ali, Reşat Enis, Bekir Sıtkı, Cahit Uçuk ve Mükerrem Kâmil Su'dan söz ettikten sonra "mevkilerinde müstahdem, sağlam" oturan Peyami Safa, Akagündüz, Halide Edip ve Suat Derviş'e değinir: "Suat Derviş (*Bu Roman Olan Şeylerin Romanıdır*) romanile yepyeni bir tarzda ortaya çıktı. O bu yeni hamlesile bizde Türk işçisinin romanını bir kadın edip kalemiyle ilk olarak verdi." (Neriman Hikmet 1937b:51) Yukarda alıntıladığımız ve aynı yıl yapılmış olan söyleşide Suat Derviş bu roman üzerinde üç yıldır çalıştığını belirtmiş ve "Eğer istediğimi bu romanda yapmağa muvaffak olduysam onun kitabını basacağım" demiştir (Neriman Hikmet 1937a:308). 1937'de *Tan* gazetesinde tefrika edilen *Bu Roman Olan Şeylerin Romanıdır*, acaba Suat Derviş'in Niyazi Acun'la yaptığı söyleşide şu iddialı sözlere konu olan roman mıdır?: "Şimdi bir eser yazıyorum ki, şu ümidle: Türk edebiyatında parmakla gösterilecek ve nobel mükafatını alacağım." (Acun 1935:311) Toplumcu-gerçekçi roman türünde olduğu anlaşılan bu roman, bildiğimiz kadarıyla, kitap olarak basılmadığına ve Behçet Yazar 1941'de *Yedigün*'de "Edebiyatçılarımızı Tanıyalım" köşesinde Suat Derviş'i tanıtan yazısında, yine *Tan* gazetesinde yayımlanan "Fukara Ölüsü" adlı uzun hikâyesinden övgüyle söz ettiği halde *Bu Roman olan Şeylerin Romanıdır*'a değinmediğine göre, söz konusu roman acaba Suat Derviş'in beklediği ilgiyi görmemiş miydi? Suat Derviş için bir arayış dönemi olduğu anlaşılan 1930'larda ve kendi adıyla fakat güç koşullarda yazdığı 1940'ların ilk yarısında hakkında yayımlanan eleştirilerin incelenmesi ilginç olacaktır.

Önemli bir eleştiriye örnek olarak Nâzım Hikmet'in 1941'de Kemal Tahir'e yazdığı bir mektubu gösterebiliriz: "Suat Derviş'in hikâyesine gelince, bir teşebbüs olarak -okuduğum yere kadar, maalesef sonunu okuyamayacağım- fena değildi, aferim kıza. Çalışırsa ve işi ciddiye alır ve diyalektik, materyalist 'realismi' tatbik edecek kadar cesaret gösterirse, siyasi cesaret değil, namuslu sanatkâr cesareti, yani insanları oldukları ve olmak üzere bulundukları gibi vermeğe ve en sevdiği kahramanını dahi büyük nedametlere düşmeyen kepazelikleriyle ve çok basit, fakat harikulade iyilikleriyle verebilirse istikbal onundur. Fakat sana bütün samimiyetimle söyliyeyim ki, amele muhitini vermekte rekor bence hala yazıları henüz intişar etmeyen Raşit Kemali'nindir [Orhan Kemal]. Mamafi yine söylüyorum, Suat'i takdir ediyorum." (Nâzım Hikmet 1968:305)

6

"Türkiye'de gerçekçi edebiyatın doğması ve gelişmesi için yaptığım hizmeti..." (1967'de Necatigil'e yazdığı mektuptan.)

Toplumcu gerçekçi roman tekniğini nasıl uyguladığı bir yana, 1940'ların başında Suat Derviş, *Yeni Edebiyat*'taki işleviyle, toplum-edebiyat-eleştiri-okur ilişkilerini izleyen, her şeyden önce keskin bir eleştirmen konumundadır. Kendi sözleriyle Necatigil'e

Suat Derviş röportajda.

bu süreli yayın içindeki işlevini şöyle tanıtır: "1941'de [5.10.1940'ta] *Yeni Edebiyat* adlı haftalık [iki haftalık] bir gazete çıkardım. Bugün Türk edebiyatının en sevilen romancısı Orhan Kemal'in ilk hikâyesini, bana gelen amatör yazıları arasında ben seçtim. A. Kadir, Dinamo, Fethi Giray ve daha birçok kalburüstü şair ve edibler, en evvel *Yeni Edebiyat*'a yollanan heveskâr yazıları arasında seçilmiş ve Türk edebiyatına devredilmiştir. *Yeni Edebiyat* koleksiyonunu gözden geçirmek; hem benim Türkiye'de gerçekçi edebiyatın doğması ve gelişmesi için yaptığım hizmeti, hem de bu mecmua içindeki imzalı fıkralarım felsefi ve Türk romanları hakkında yazdığım imzalı makalelerim de, edebiyat anlayışımı aksettirir ve bir zaman naciz gayretlerimle ve Hüsamettin Bozok gibi değerli arkadaşlarımın manevi yardımlarıyla çıkardığım bu dört sahifelik haftalık gazetenin Türk edebiyatındaki rolünü ve bugünkü kalburüstü yazar ve ozanların üstündeki etkisini gösterir." (Necatigil 1977:608) Mimar Sinan Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Behçet Necatigil Kitaplığı'nda bulunabilen *Yeni Edebiyat* koleksiyonuna göre bu gazete 5 Ekim 1940-15 Kasım 1941 arasında iki haftalık olarak yayımlanmış, Suat Derviş'in ifadesine göre "örfi idare komutanlığı tarafından kapatılmış, İleri'nin belirttiğine göre "Dergiye örgütsel bir dava açıldı ise de, zaman aşımından düş[müştür] (1942)" (İleri 1986:18). İmtiyaz sahibinin Neriman Hikmet, neşriyat müdürünün M. Çetin olduğunu belirten Necatigil "ama hemen tamamen Suat Derviş'in eseriydi *Yeni Edebiyat*. Suat Derviş bu gazeteye her sayı bir fıkra, arada hikâye yazdı ve "her sayıda bir roman" eleştirdi. Bazen bir formalık küçük bir kitap olacak uzunlukta enine boyuna inceleme ve yorumlardı bu eleştiriler, ne var ki her sayı değil, aralıklı çıktı" der ve dipnotlarla bu eleştiri dizisinin sayılarını, konularını, gazetede yayımlanan şair ve yazarların ve "sürekli yazanların" adlarını verir (Necatigil 1977:598-599). İleri de dergi yazarlarının adlarını verirken Suat Derviş'in kocası Reşat Fuat Baraner'in "Ali Rıza Çelik" takma adıyla yazdığını belirtmiş ve şöyle bir kayıt düşmüştür: "Dergideki Suat Derviş imzalı küçük fıkralar ise Reşat Fuat'indir, bunu da kaydedelim." (İleri 1986:18) Ahmet Oktay ise *Toplumcu Gerçekçiliğin Kaynakları: Sovyetler Birliği ve Türkiye'de Toplumcu Gerçekçiliğin Doğuşu ve Gelişimi ile Yeni Edebiyat Dergisinin Yazın/Eleştiri Anlayışı ve Suat Derviş'in Kitap Yazıları Üzerine Eleştirel Bir Çalışma* adlı önemli eserinde, *Yeni Edebiyat*'ın "Kimlik Kartı" sayfasında (s. 467), sürekli yazarların başında, "Ali Rıza (Reşat Fuat Baraner), Suat Derviş (Reşat Fuat Baraner)"i sıralar; "Eşi Suat Derviş'in adını kullanarak yazan Reşat Fuat Baraner, 'Ali Rıza' olarak kuramını oluşturmaya çalıştığı Toplumcu Gerçekçilik'in uygulamaları olan kitap eleştirilerinde yönteme işlerlik kazandırmıştır" der ve okuru şöyle uyarır: "'Suat Derviş' imzalı eleştiriler toplumcu yazın eleştirisinin ilk örnekleri sayılmalıdır." (Oktay 1986:509) Oktay'ın incelemesi ve "Anımsanmayan Yazarlar, Yazılar" bölümü okunduğunda, yazımıza konu olan Suat Derviş'in kimliği konusunda, Reşat Fuat Baraner'in eşi olduğu dışında hiçbir bilgi olmaması ve bu konuda hiçbir açıklama getirilmemesi de çok şaşırtıcıdır (Oktay 1986:383-397, 467, 471-515, 521-536).

Yeni Edebiyat gazetesinin ilk sayısında "Başlarken" başlıklı yazıda, "...'şimdi edebi gazete çıkarmanın sırası değildir, herkes bütün vaktini siyasi hadiselere vermiştir, günlük siyasi gazete okuyor. Siz okuyucu bulamazsınız' gibi sözlerle karşımıza çıkan bedbinlere rağmen gazetemizi çıkarıyoruz" denilir. 24. sayıda "Birinci Yılımızı Doldururken" başlıklı Suat Derviş imzalı fıkrada da, amacı "edebiyat ve cemiyet meselelerinin tetkiki" olan gazetenin "yüzlerce mektup" ile "memleketin her tarafından alaka" gördüğü, başarısını da "hem eski ve geriye hem bobstil ve dekadansa insafsız" davranmasına borçlu olduğu belirtilir (*Yeni Edebiyat*, Sayı 26, 15 Ekim 1941:1).

Bu başarıda, kuşkusuz, "Realite" (fıkra: Suat Derviş), "Halkçı Edebiyat ve Realizm" (anket: Hilmi Ziya, Sabahattin Ali, Ahmet Hamdi Tanpınar), "Realizm Münakaşaları" (makale: Abidin Dino), "Niçin Realizm Münakaşasını Yapıyoruz" (makale), "Edebiyatımız Buhran mı Geçiriyor" (makale: Ali Rıza) gibi yazılarla edebiyatta gerçekçiliğin toplumcu bağlamda tartışılmış olmasının payı büyüktür. Uzun ve saygın bir geçmişi olan *Uyanış Servet-i Fünun* dergisinde 1930'larda yayımlanan makale ve söyleşilerde, "milli" ve "yerli" bir edebiyatın gelişmesine ilişkin olarak gerçekçilik konusunun tartışıldığını ve edebiyatta yeni yönlerin arayışına başlanmış olduğunu gösterir. Daha 1928-1930 yılların-

da, Zekeriya ve Sabiha Sertel yönetimindeki *Resimli Ay* dergisinde Nâzım Hikmet'in Türk edebiyatına yerleşmiş büyük isimleri hedef alan heyecanlı "Putları Yıkıyoruz" kampanyası da dikkatleri yeni eleştirilere çekmiş ve büyük tartışma yaratmıştı. Aynı yıllarda Suat Derviş de *Resimli Ay* grubunun tartışmalarına katılıyor, öykülerle düzenli olarak dergiye katkıda bulunuyordu (Sertel 1987:116-165).

Ahmet Ferdi, 1923

Suat Derviş'e eleştirmen olarak değinen bildiğimiz ilk yazı, Suat Derviş'in 1920'lerde *Berliner Zeitung*'da yayımlanan ve Türk edebiyatını tanıtan bir dizi eleştirel makale yazdığını 1927'de övgüyle duyuran şair ve eleştirmen Ahmet Haşim'e aittir (Ahmet Haşim 1927). Suat Derviş'in 1938'de *Servet-i Fünun*'da yayımlanan "Niçin İddiamız Yok? Suat Derviş Genç Nesle Cevap Veriyor: 'Kabahat Sizin!'" başlıklı yazıda da eleştirmen olarak Suat Derviş, Türk edebiyatında önemli bir sese sahip olduğunu gösterir. "Edebiyat mevcut olduğu anda bizatihi bir iddiadır. İddiası olmayan edebiyat olmaz! Estetik, içtimai, felsefi iddiası olmayan şeye edebiyat ismi verilir mi?" sorusuyla başlayan yazıda Derviş, yazının yer aldığı dergiyi de eleştirerek, "Şunu da söylemek isterim ki edebiyatta 'ben iddiasız bir edebiyat yapacağım' demek ve öyle yazmak da bir iddiadır. O da her devirde yaşıyan bir zümrenin: 'Bana ne? ve nemelazımcıların' hissiyatına tercüman olmak ve onların bu düşünüşlerinin iddiasını yapmak için vücut bulmuştur... Evvela kendi muhitini, sonra kendi doğduğu şehri, sonra kendi memleketini, daha sonra da bütün dünyayı tanımıyan, buralarda yaşıyan edebi, ictimai, felsefi ve hayati davaları, şartları bilmiyen anlamayan bir başla edebiyat yapılmaz... genç nesil şunu bilmelidir ki, istidatla yazı yazılır, kültürle edebiyat yapılır" der (Suat Derviş 1938:292).

Suat Derviş'in 1937'de *Tan* gazetesi muhabiri olarak gittiği Sovyetler Birliği'nde, 1932'de bir edebiyat terimi olarak kullanılmaya başlanan "sosyalist realizm", 1934'te Birinci Sovyet Yazarlar Kongresi'nde, edebiyatta resmi 'yöntem' olarak kabul edilmişti (Marsh 1991:148). *Servet-i Fünun* gibi yönsüz bulunan dergilere güçlü bir tepki olarak yayımlandığı anlaşılan *Yeni Edebiyat*'ta Suat Derviş, Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Halide Edip Adıvar, Refik Halid Karay, Peyami Safa gibi dönemin en ünlü romancılarının son eserleri üzerinde yazdığı uzun ve analitik eleştiri yazılarında toplumcu gerçekçilik ilkelerini önde tutmuş, ancak eleştirdiği romanların söylem/biçem düzeyinde beğendiği özelliklerini kaydetmeyi, yazara hakkını vermeyi ihmal etmemiştir.

Kadın yazarlığı konusuna da yer veren *Yeni Edebiyat*'ta, "Y. R. Silsüpür" imzasıyla yayımlanmış "Muharrir Bayanlarımızdan Ciddi Mevzulara Alaka Duymalarını Bekliyoruz" başlıklı makale özellikle dikkati çeker. Yazı, "Sütunlarından memleket edebiyatı ve Türk kadınlığı menfaati bakımından hiç de iyi istifade etme[yen]" ve sayıca "edip ve şair olarak anılmaya değer" kadınlardan çok daha fazla olan tefrikacılara seslenir, onları hep "şımarık, hoppa, dejenere küçükhanımların aşk maceraları[nı]" yazmakla, "etrafta bol reel hadiseler" yerine "içindeki hayal alemine bak[makla]" suçlar, bunun nedeninin de "istidatlı kadın muharrirlerin bu istidadı doğru bir istikamette inkişaf ettirecek bir fikir hamlesinden, bir dünya görüşünden, teorik sanat malumatından, felsefi, içtimai bilgi stokundan mahrum" olmalarına bağlar ve "yazı yazmak için ilmi ve içtimai, felsefi veya estetik bir davaya inanmış olmak, öğrenmek, bilmek, tahlil etmek ve nihayet bir şeyleri istemek, bir şeye iman etmek lazım" olduğunu vurgular. "Kağıdın kıt olduğu dönemde kadınlarımızın kendilerine terk edilmiş sütunları istedikleri gibi kullanmaya hakları yoktur" uyarısını da içeren bu yazıda Silsüpür, "bizim yazıcı bayanlar hala kendi iç alemlerinde dalmış oldukları uykudan uyanmalı", "Inkılabın sonucu olarak Türk kadınlığı evinin dışında bambaşka bir hayatın içine atılmıştır. Düne kadar tufeyli bir mahluk olan Türk kadını" yerine "bugünkü cemiyetin reel kadın tiplerini, maceralarını, ekmeğini kazanmak için tahsilde, fabrikada, yazıhanede alınteri döken kadınların hayatını, bu hayatın iyi taraflarını tebarüz ettirip, kötü taraflarını izale etmek için mücadeleye geçmelerini ve bu hayat şartlarının doğurduğu davaların çıkar yollarını işaret etmelerini bekliyoruz" der (*Yeni Edebiyat*, sayı 11, 15 Mart 1941:1-3). Topiumcu gerçekçi kadın edebiyatı manifestosu niteliğinde olan ve ciddi bir kaygıyı duyuran bu yazının ton ve üslubu, kadınlığa yukardan bakan ataerkil söylemin özelliklerini taşıyorsa da, bazı bakımlardan Suat Derviş'in kendi gençlik dönemine yönelik eleştirilerini de özetlemesi bakımından ilginçtir.

7

"Türkiye'de seneler boyu yazı yazmıştım. İyi mi yazarım, kötü mü yazarım bilmiyordum." (1967'de Zihni Anadol'un yaptığı söyleşiden.)

Suat Derviş bu sözleri, *Ankara Mahpusu* ve *Yalının Gölgeleri* romanları 1957 ve 1958'de Paris'te yayımlandıkları zaman Fransa'da yapılan eleştirel değerlendirmelerin Türkiye'de hiç yankı bulmadığını belirtirken söylemiş, böylece o zamanlarda eserlerine uygulanan gayri resmi sansüre ve Türkiye'de eleştiri alanındaki boşluğa da işaret etmişti.

Behçet Necatigil ve Atilla Özkırımlı'nın 1976 tarihli makalelerine ve daha yakın zamanlarda Suat Derviş'e duyulan ilginin artmasına rağmen Suat Derviş'in romancılığı, öykücülüğü, eleştirmenliği, gazeteciliği üzerine değerlendirmelere rastlanmamaktadır. Necatigil'in belirttiği gibi, 1968'de Bulgaristan'da, 1969'da Türkiye'de yayımlanan Tatarlı ve Mollof'un *Marksist Açıdan Türk Romanı* başlıklı çalışmasında da ne Bulgarcaya da çevrilmiş olan *Fosforlu Cevriye*'den, ne de Suat Derviş'in başka bir romanından söz edilmiştir (Necatigil 1976:605). Suat Derviş'in romancılığına, Fethi Naci'nin çok değerli bir başvuru kaynağı olan *Türkiye'de Roman ve Toplumsal Değişme* adlı çalışmasında, örneğin Suat Derviş tarafından *Yeni Edebiyat*'ın 18. sayısında değerlendirilmiş olan Reşat Enis'in *Afrodit Buhurdanında Bir Kadın* (1939) başlıklı romanına yer verilen "İşçi Sınıfı ve Romanlarımız" bölümünde de değinilmemiştir (Fethi Naci 1980:326-351).

Bizce bu durum, yukarda aydınlatmaya çalıştığımız şu nesnel nedenlere bağlanmalıdır:

1. Suat Derviş yazarlık geçmişinin bizce çok önemli olan gençlik dönemini (1920-1930) önemsemeyerek dışlamış ve edebiyat tarihinden bir ölçüde silinmesine yardımcı olmuştur.

2. 1932 sonrası romanlarının çoğu tefrika olarak gazete sayfalarında kalmış, basılmamış, gazete okurlarının çevresi dışına çıkamamıştır.

3. Yazarlığının en verimli çağında takma adla yazmak zorunda kalıp kendi imzasını kullanmadığı eserler, değerleri ne olursa olsun yok sayılmaktadır ve bu nedenle Suat Derviş'in yazarlık geçmişinden silinmiştir.

4. 1953-1963 arasında yurtdışında yaşamış olduğu için, bu dönem de Türk edebiyat tarihinin hafızasından bir ölçüde silinmiştir.

5. 1960'lar Suat Derviş'in yaşamıyla ilgili olarak sol hafızanın dirildiği dönem olarak belirmiş, fakat bu durum edebiyat hafızasında pek bir değişikliğe yol açmamıştır. "Suat Derviş" deyince günümüzde akla sadece *Fosforlu Cevriye* ve *Ankara Mahpusu* gelmektedir; bu romanların yayımlanışının da aslında sol hafızanın ürünleri olduğu gözden kaçmamalıdır.

Hiçbiri, 1923

Yazın ve edebiyat tarihinde Suat Derviş'in yerini alabilmesi için onun (a) tüm yayınlarının eksiksiz bir bibliyografyasının hazırlanması, (b) eski ve yeni harfli tüm romanlarının ve öykülerinin basılması, (c) 1920'lerde ve 1953-63 arasında yurtdışında ve eski harfli Türkçe basında yayımlanmış gazete yazılarının, röportajlarının incelenip öykü ve romanlarıyla aralarındaki bağların kurulması, (d) böylece eserlerinin (dışladıklarının da) bir bütünlük ve devamlılık içinde estetik ve ideolojik açıdan, ancak derine inemeyen bir edebiyat sosyolojisine özgü "burjuva-Marksist" basmakalıplarının ötesine geçilerek eleştirilmesi, (e) Suat Derviş'in *Yeni Edebiyat* dergisindeki eleştirmen işlevinin açıklığa kavuşturulması gerektiği düşüncesindeyiz.

Suat Derviş'in roman tekniğinin incelenebilmesi için sadece onun tefrikaları üzerinde değil, o dönem tefrika romancılığı üzerinde de durulmalı ve bu olgunun roman türünün oluşumundaki rolü de araştırılmalıdır. Bu konuyla ilgili olarak; bu yazıya kaynaklık eden İngilizce makalede ele aldığımız, ancak burada değinmediğimiz, onun eserleriyle ilgili eleştirel değerlendirmelerimizi ayrı bir makale halinde yayımlayacağımızı bildirelim.

Suat Derviş'in kimlikleri ancak onun yazılı yaşamındaki belirsizliklerin, silinmişliklerin sorgulanmasıyla ortaya çıkacaktı. İşte bu nedenle makalemizde özne Suat Derviş'in sözlerini odak alıp, var olan dağınık kaynakların verdiği bilgilerin ve çoğu kez birbirinden, sorgulanmadan ve kaynak belirtilmeden aktarılan/tekrarlanan belgelerin tek tek üzerinde durarak Suat Derviş'in yazılı yaşamını bir ölçüde yeniden kurgulamaya çalıştık. İşe, adından ve doğum tarihinin tespitinden başlayarak, yaşadığı dönemlerin siyasi ve edebi ortamını göz önüne alarak, öznemiz hakkında yazanların kendi oluşturdukları imaj doğrultusunda belirginleştirdikleri ya da görünmezlik perdesi arkasında bıraktıkları Suat Derviş'i bugünün okurunun dikkatine sunmayı önemli bulduk. Onun bütün eserleri, edebiyat erkini elinden bırakmak istemeyen kimi otoritelerin baskısını aşarak yeni okurlarıyla kucaklaştığında Suat Derviş edebiyat dizgemizde layık olduğu yeri alacaktır inancındayız.

Son olarak André Lefevere'in *Translation, Rewriting and the Manipulation of Literary Fame* başlıklı kitabında verdiği bir örneğe değinmek istiyoruz. 1640-1670 arasında yaşamış olan Hollandalı şair ve oyun yazarı Willem Godschalk van Focquenbroch,

ölümünü izleyen yüzyılda popülerliğini korumaya devam etmiş, ama daha sonraki yüzyılda Hollanda edebiyat tarihi kitaplarından giderek silinmiş, kitapları yeniden basılmamış, oyunları oynanmamış, ismi neredeyse tümüyle unutulmuş, ancak yakın geçmişte "yeniden keşfedilmiştir". Lefevere'e göre bu örnek, edebiyat tarihlerinin ve onlardan türetilen başvuru kaynaklarının ideolojik ve yazınsal kısıtlamalara bağlı olarak yazıldığını gösterir. "Bir kültür, geçmişine ait saygınlık imajını yarattıktan sonra bu imaja uymayan kişileri ve nitelikleri silmeye eğilimlidir. Bir eserin edebi değeri onun yaşaması için yeterli değildir. Yaşaması için aynı zamanda yeniden yazımlara ihtiyaç vardır. Bir yazar yeniden yazılmadıkça, eseri unutulmaya mahkûmdur." (Lefevere 1992:111-112) ■

1. *Ne bir Ses Ne Bir Nefes* (roman, 1923), *Ahmed Ferdi* (12 öykü, 1923), *Behire'nin Talipleri* (5 öykü, 1923), *Buhran Gecesi* (roman, 1924) *Beni mi?* (9 öykü, 1926), *Gönül Gibi* (roman, 1928), *Les Ombres du Yali* (roman, 1958). Bu eserler Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı'nda bulunmaktadır.
2. *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*'nde, Suat Derviş'in adının geçtiği sayfalar: 1. cilt, s. 174; 7. cilt, s. 2348.
3. Rasih Nuri İleri'nin makalesinin başlığında bulunan "Saadet Baraner" adı, Fatmagül Berktay'ın "İki Söylem Arasında Bir Yazar: Suat Derviş" makalesinde belgelediği "1944 TKP davası mahkeme kayıtlarıyla" açıklığa kavuşmuşnur (Berktay 1997:2).
4. Suat Derviş'in doğum tarihi konusunda Bkz. Toska 1996:11-12.
5. Suat Derviş'in hapiste kaldığı süre için Bkz. Berktay 1997:2.
6. Suat Derviş'in röportajlarına bir örnek olarak Bkz. Işık Özel'in "1930'ların İstanbul Basınında Kadın", *Toplumsal Tarih*, sayı 31 (Temmuz 1996), s. 33-35

KAYNAKÇA

Acun, M. Niyazi (1935). "Yedi Yaşında Romancı", *Uyanış Servet-i Fünun*, 11 Nisan, no. 216-331, s. 310-311.

Acun, M. Niyazi (1927). "Edebi Bir Seyahat", *Güneş*, 15 Mayıs, no. 10.

Ahmet Haşim (1927). "Edebi Bir Seyahat", *Güneş*, 15 Mayıs, no. 10.

Ahmed Muhib (1937). "Şair Ahmed Muhib'in Çok Beğendiği İki Yazıcı: Suat Derviş ve Cahid Uçuk", *Uyanış Servet-i Fünun*, 18 Mart, no. 2117-432, s. 260.

Anadol, Zihni Turgay (1968). "Suat Derviş'le Konuşma", *Gerçekler Postası*, 1967 ve *May Edebiyat Dergisi*, s. 15 (Aralık).

Berktay, Fatmagül (1997). "İki Söylem Arasında Bir Yazar: Suat Derviş", *Defter*, sayı 29, Kış 1997 (çıkacak).

Çalışlar, Aziz (1987). *Türk ve Dünya Edebiyatçıları*, İstanbul.

Günçıkan, Berat (1995). "Unutulmaya Direnen Kadın: Suat Derviş", *Cumhuriyet Dergi*, 19 Mart.

Fethi Naci (1981). *100 Soruda Türkiye'de Roman ve Toplumsal Değişme*, Gerçek Yayıncvi, İstanbul.

Fevzi Lütfi (1923). "Ne Bir Ses... Ne Bir Nefes...", *Yeni Mecmua*, 1 Mayıs, no. 5-71.

İleri, Rasih Nuri (1986). "Suat Derviş-Saadet Baraner", *Tarih ve Toplum*, c. 5, sayı 29 (Mayıs 1986), s. 17-18.

Işık, İhsan (1990). *Yazarlar Sözlüğü*, Risale Yayınları, İstanbul.

Kethüdaoğlu, Fatma (1991). "Unutulan Kadın", *İnsancıl*, yıl 1, sayı 5 (Mart 1991).

Karaalioğlu, Seyit Kemal (1978). *Ansiklopedik Edebiyat Sözlüğü*, İnkılap ve Aka Kitabevleri, İstanbul.

Köklügiller, A. ve Minnetoğlu, I. (1975). *Şair ve Yazarlarımız Nasıl Yazıyorlar*, Minnetoğlu Yayınları, İstanbul.

Kurdakul, Şükran (1989). *Şairler ve Yazarlar Sözlüğü*, İnkılap Kitabevi, İstanbul.

Lefevere, André (1992). *Translation, Rewriting and the Manipulation of Literary Fame*, Routledge, Londra-New York.

Marsh, Rosalind (1991). "The Birth, Death, and Rebirth of Feminist Writing in Russia", *Textual Liberation- European Feminist Writing in the Twentieth Century*, Helena Forsas-Scott (ed.), Routledge, Londra-New York, s. 130-163.

Mitler, Louis (1988). *Contemporary Turkish Writers: A Critical Bio-Bibliography of Leading Turkish Writers up to 1980*, Indiana University.

Nâzım Hikmet (1968). *Kemal Tahir'e Mapusaneden Mektuplar*, Bilgi Yayınevi, Ankara.

Necatigil, Behçet (1977). "Dünya Kadın Yılında Suat Derviş Üzerine Notlar", *Nesin Vakfı Edebiyat Yıllığı*, İstanbul, s. 593-609.

Necatigil, Behçet (1979). *Edebiyatımızda Eserler Sözlüğü*, Varlık Yayınları, İstanbul.

Necatigil, Behçet (1983). *Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü*, Varlık Yayınları, İstanbul.

Neriman Hikmet (1937). "Suat Derviş Diyor ki: Ruhta ve Muhitevada Hiçbir Yenilik Sezmiyorum!", *Uyanış Servet-i Fünun*, 8 Nisan, no. 2120- 435, s. 308.

Neriman Hikmet (1937). "Yeni Nesil Romancıları ve Romancılığı", *Uyanış Servet-i Fünun*, 17 Haziran, no. 2130-415, s. 51.

Oktay, Ahmet (1986). *Toplumcu Gerçekçiliğin Kaynakları: Sovyetler Birliği ve Türkiye'de Toplumcu Gerçekçiliğin Doğuşu ve Gelişimi ile Yeni Edebiyat Dergisinin Yazın/Eleştiri Anlayışı ve Suat Derviş'in Kitap Yazıları Üzerine Eleştirel Bir Çalışma*, B/F/S Yayınları, İstanbul.

Oral, Zeynep, "Suat Derviş'le Konuşma", *Milliyet*, 20 Mart 1969.

Öz, Handan (1994). *Suat Derviş Üzerine Biyografik Bir Çalışma*, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Atatürk İlke ve İnkılapları Enstitüsü, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul.

Özel, Işık (1996). "1930'ların İstanbul Basınında Kadın", *Toplumsal Tarih*, sayı 31 (Temmuz), s. 30-38.

Özkırımlı, Atilla (1982). *Türk Edebiyatı Ansiklopedisi*, Cem Yayınevi, İstanbul.

Sertel, Sabiha (1987). *Roman Gibi-Demokrasi Mücadelesinde Bir Kadın*, Belge Yayınları, İstanbul.

Sezer, Sennur (1994). "'Gerçekçi Edebiyatın Öncülerinden' Gazeteci ve Yazar Suat Derviş Yaşadı mı?", *Cumhuriyet*, 23 Temmuz 1994.

Silsüpür, Y. R. (1941). "Muharrir Bayanlarımızdan Ciddi Mevzulara Alaka Duymalarını Bekliyoruz", *Yeni Edebiyat*, 15 Mayıs, no. 11, s. 1, 3.

Sosyalist Kültür Ansiklopedisi (1978-1980), May Yayınları, İstanbul.

Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi (1988), İletişim Yayınları, İstanbul.

Suat Derviş (1921/1337). *Kara Kitap*, Karabet Matbaası, İstanbul.

Suat Derviş (1996) *Kara Kitap*, Oğlak Yayınları, İstanbul, Giriş ve çeviriyazılar Zehra Toska ve "Suat Derviş Hanım'ın Eserleri", Mehmed Rauf.

Suat Derviş ("Deli/Bir Kış Gecesi/Bir Yaz Gecesi/İtiyad/Hortlak/Bir Resmin Karşısında/Başucunda/Leyla/İlk Vicdan Azabı/Nesrin/Bir Talak/Fatma"), Kütüphane-i Suudi, İstanbul.

Suat Derviş (1923/1329 A.H.). *Behire'nin Talibleri* (ve 4 Hikâye: Doğruluk Yüzünden/Saniha Sayfiyede/İstanbul Hanımları Niçin Dedikoduya Sebep Olurlar/Saf Bir Delikanlının Hikâyesi), Kütüphane-i Suudi, İstanbul.

Suat Derviş (1924/1340). *Buhran Gecesi*, Suhulet Kütüphanesi, İstanbul.

Suat Derviş (1926). *Beni mi?* (Milli Roman), (10 Hikâye: "Yeşil Elbise/ Başkalarının Saadeti/ Gönül Bu/ Onu mu?/ Yuva/ ... Ve Cevap Vermediler/ Akşam Karanlığında/ Bir Sarhoşun Vasiyetnamesi/ Avdet"), Suhulet Matbaası, İstanbul.

Suat Derviş (1928). *Gönül Gibi*, Suhulet Kütüphanesi, İstanbul.

Suat Derviş (1938). "Suat Derviş Genç Nesle Cevap Veriyor: 'Kabahat Sizin!'", *Uyanış Servet-i Fünun*, 29 Eylül, no. 2197-512, s. 292-93.

Suat Derviş (1941). "Fıkra: Birinci Yılımızı Doldururken", *Yeni Edebiyat, 15 Ekim, no. 26, s. 1.*

Suat Dervish (1958). *Les ombre du Yali*, Les Editeurs Français Reunis, Paris.

Suat Derviş (1963-64). Aksaray'dan Bir Perihan, *Gece Postası.*

Suat Derviş (1968). *Ankara Mahpusu*, May Yayınları, İstanbul.

Suat Derviş (1968). *Fosforlu Cevriye*, May Yayınları, İstanbul.

Suat Derviş (1968). "Hayatımı Anlatıyorum- Çocukluğum, Meslek Hayatım, Çektiklerim", "Daha Eski Anılar", *Tarih ve Toplum*, c. 5, sayı 29 (Mayıs 1986), s. 18-24; sayı 30 (Haziran 1986), 51-56.

Sülker, Kemal (1982). "Çileli, Onurlu Yaşamın Temsilcilerinden Biri: Suat Derviş Baraner", *Sanat Edebiyat '81*, yıl 2, no. 15 (Ağustos), s. 23-27.

Taner, Refika ve Bezirci, Asım (1973). *Seçme Romanlar (Yazarları, Özetleri, Eleştiriler, Kaynaklar)*, Kaya Yayınları, İstanbul.

Tatarlı, İbrahim (1983). "Ölümünün 10. Yıldönümünde Suat Derviş Üzerine bir İnceleme- Suat Derviş'in Kimliği ve Yapıtları Üstüne (Anket ve Yanıtları)", *Nesin Vakfı Edebiyat Yıllığı*, İstanbul, s. 607-612.

SELMA SELİM SIRRI VE "BEDİİ RAKSLAR": MODERN BİR DANS TÜRÜNÜN ANLAMI ÜZERİNE DÜŞÜNCELER*

ARZU ÖZTÜRKMEN**

Belli dönemlerin dans geleneklerinin, daha doğru bir deyişle, "hareket sistemlerinin" tespit edilmesinin, araştırılan tarihsel dönemin görsel olarak tahayyül edilmesinde büyük önemi vardır. Bu anlamda, sosyal tarihçi gözüyle toplumların hangi hareket türlerini yarattıklarının incelenmesi, bu toplumları açıklama bakımından yararlı olur. Bunun sinema sanatında en güzel örneklerinden biri P. Passolini'nin ortaçağ beden dilini kurgulayış şeklinde görülür.

Osmanlı ve Cumhuriyet dönemine ilişkin bu tür bir araştırma hâlâ yapılmayı bekliyor. Bu yazıda ele alınan hareket sistemi ise, Selma Selim Sırrı'nın tabiriyle "bedii rakslar" olup, bu türün Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş süreci içinde bir kadın dansçı tarafından nasıl algılandığı sorusuna cevap aranmaktadır. Selma Selim Sırrı'nın dansa yaklaşımı, dans ve modernite ilişkisinin bu geçiş toplumunda nasıl ifade bulduğunun da küçük bir örneğidir.

Selim Sırrı Tarcan'ın büyük kızı olan Selma Hanım 1906 yılında doğmuş ve dört yaşından itibaren Alman bir bakıcının gözetiminde Alman okuluna girişi için hazırlanmaya başlamıştır. Ne var ki, savaş sırasında Alman okulunun kapanmasıyla birlikte, Selma Hanım'ın eğitimi evde aldığı özel Fransızca ve İngilizce derslerle takviye edilmiş, Tarcan'ın kendisi de kızlarına bizzat Türkçe ve beden eğitimi dersleri vererek bu eğitime katkıda bulunmuştur. Selim Sırrı Tarcan'ın kızlarını nasıl büyüttüğüne dair detaylı bir anlatısı 1929 yılında *Resimli Ay* adlı mecmuada yayımlanmıştır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında önde gelen entelektüellerin yaşam biçimlerinin bir rol-model olarak sunulmasına iyi bir örnek teşkil eden bu yazıda Tarcan, ayrıca çocuklarının sağlıklı olarak büyümelerine verdikleri önem üzerinde de durur:

> Kendilerini hayata hazırlamak emeli ile tabiata çok yakın yaşattık. Sudan, güneşten, havadan, hareketten istifade ettirdik. Şükranla söylerim, her ikisi de pek sağlam büyüdüler, ve umumiyetle çocuklara musallat olan kızıl, boğmaca, temriye, hazımsızlık gibi hastalıkları görmediler.[1]

Esasen sağlık ve hareketlilik arasında kurulan bu ilişki, o dönemde dans ve hareket üzerine gelişen literatürde önemli bir yere sahiptir.[3] Kadının sağlıklı olması ise "sağlıklı nesiller yetiştirecek olması" düşüncesiyle özellikle önem taşır.

Selma Selim Sırrı'nın daha sonraları Berlin'e Ritmik Jimnastik tahsili için gönderildiğini yine babasının *Resimli Ay*'da çıkan bu makalesinden öğreniyoruz. Kendi yazısında bedii rakslara 1920'li yılların başında başladığını ifade eden Selma Hanım ilk derslerini Amerikalı Miss Filler adlı bir dansçıdan alıyor. Daha sonraları bu özel eğitimine Rus Devriminden kaçarak İstanbul'a yerleşen Matmazel Kovarski isimli bir hocayla devam ediyor. Bu yazıda ele aldığımız kitapçığını da işte bu dönem ile, 1930 yılında tamamladığı sanılan Berlin'deki formel eğitimi arasında bir zaman diliminde, 1926 yılında kaleme alıyor.

Selma Selim Sırrı'nın belki de yazılı tek eseri olan bu kitapçık iki bölümden oluşuyor. "Bedii Rakslar" adını verdiği ilk bölümde, dansın tarihsel çerçevesini kendi modern dans tecrübesine ışık tutan cepheleriyle ele alan Selma Hanım, "Raks Nasıl Öğrenilir?" isimli ikinci bölümde ise daha ziyade dansın benzer başka formlardan olan farkı üzerinde duruyor. İlk bölümde kendisinin ve kız kardeşinin dans denemeleri hakkında bilgi veren Selma Hanım yazışına "raks"ı diğer sanat türleri arasına yerleştirerek başlıyor. Buna göre raks, "fırçanın veya çelik kalemin işlemediği, şiirin, musikinin anlatmaya muvaffak olamadığı şeyleri jestle hareketle ifade" eder.

Burada, Selma Selim Sırrı'nın eşanlamlı kullanıp kullanmadığını metinden de pek anlayamadığımız iki terimi peş peşe kullandığını görürüz: "ritmik dans" ve "mevzun raks." Kendi ifadesiyle, "Ritmik danslar ifadesi mümkün olmayan şeyleri ifham eder. İşte bunun içindir ki mevzun raksların bir mana ihtiva etmesi şarttır." Herhalde, anlatılmak istenen şudur: Belli bir müzikal ritim eşliğinde icra edilen bu dans türü (ritmik, mevzun) bir konuyu dramatize ederse kendi sanatını daha "başarılı" ya da daha "etkin" bir şekilde seyircisine iletebilir. Yine

---

* *Bedii Rakslar* (Selma Selim Sırrı, *Selma Selim Sırrı Hanımın Bedii Raksları*, İstanbul: Sevimli Ay Matbaası, 1926) ve *Kadında Terbiye-i Bedeniye*'nin ana metinlerine ulaşmamı sağlayan Zehra Toska'ya, metinlerin transkripsiyonlarını büyük bir emek vererek yapan Zeynep Sabuncu ve Yücel Demirel'e ve Selim Sırrı Tarcan üzerine yaptığı araştırmanın kaynaklarını benimle paylaşan Mutlu Öztürk'e teşekkürlerimi sunarım.

** Boğaziçi Üniversitesi

de, başka sanat dallarıyla ifade edilemeyen şeyleri ifade ettiği vurgulanan raks sanatının kendi özgün ifadesini niçin drama gibi başka bir sanatsal formda aradığı da belirsiz kalmaktadır.

Selma Selim Sırrı'nın kendi dans çalışmalarında mevzun raksın "anlam"lı olması hususuna özellikle önem verdiği görülür. Yazısında örnek olarak kendi koreografisi olan iki danstan bahseder. Bunlardan ilki "Danse de Pompadour" diğeri de "Machbeth'in Vicdanı"dır. "Danse de Pompadour", konusunu 15. Louis dönemine ait bir resim albümünde yer alan, kralın gözdesi Marquise de Pompadour'un tablolarından ilham almıştır. Tablolardan kralı eğlendirme konusundaki üstatlığıyla tanınan Madame de Pompadour'un bazı pozlarını örnek alan Selma Hanım "o zamanın ağır tuvaletlerini ve ahenkdar yürüyüşlerini tahayyül ederek raksının muhtelif şekillerini vücuda" getirir.

Selma Selim Sırrı Hanımın Bedii Raksları, İstanbul: Sevimli Ay Matbaası, 1926

İkinci koreografi ise konusunu Shakespeare'in *Macbeth*'inden alır:

> Shakespeare'in bu şaheserinden ilham alarak her hareketinde bu vicdan ıztırabını göstermek istedim. Bu raksta hemşirem, Macbeth'in öldürdüğü gece geçirdiği buhran hislerini, ben ise vicdanını mimikle ifade etmeğe çalıştım.

Selma Selim Sırrı'nın da ifade ettiği gibi, her iki dansta da kardeşi Azade Hanım kendisine eşlik etmektedir. Bu koreografiler küçük gruplar içinde ve genellikle "musiki üstatları" huzurunda icra edilir. Selma Hanım bu gösterilerden olumlu tepkiler aldığını "beni teşvik için beğendiler" şeklinde tevazula ifade eder.

Görüldüğü gibi, her iki dans da daha evvel başka sanat dalları tarafından ele alınmış temalara dayanır. Mevzun rakların aynı zamanda bir "mevzu" içeren danslar da olması, Selma Selim Sırrı'nın bu türü bir nevi "dans tiyatrosu" olarak algıladığına da işaret eder. Bu nokta, aslında kendisinin dans sanatı üzerinde özellikle vurguladığı bazı noktalarla bir anlamda çelişir. Her şeyden evvel raks, Selma Selim Sırrı için "fokstrot gibi beynelmilel sıçramalar değildir." O bu terimi eski Yunandaki anlamıyla "bedii hareketler" olarak tanımlar:

> Fikir ve hislerin en büyük üstatları sayılan eski Yunanlılar raksı sanayi-i nefisenin en yüksek bir şubesi olarak kabul etmişlerdi... Onlara nazaran, raks bir eğlence, medeni ve içtimai hayatın bir zevk vasıtası değildi.

Raksın "zevk" ya da "sosyalizasyon" aracı olmaması, Selma Selim Sırrı için dansı bir sanat türü olarak özellikle tanımlayan bir noktadır. Isadora Duncan'ın, babası Selim Sırrı Tarcan tarafından Paris'te izlenen gösterisi sırasında ifade ettiği görüşlerini de bu doğrultuda yorumlar. Burada Duncan, "İtikadımca raks yalnız evza ve harekât ile ruh-i beşeri intak etmekten ibaret bir sanat değildir. Belki tabiatı daha ahenkdar, daha tabii, daha mülayim bir tarzda taklit ve temsildir" der. Bilindiği gibi, Isadora Duncan ve yetiştirdiği talebeler eski Yunan tarzını andıran kol ve bacakları açıkta bırakan hafif giysileri ve çıplak ayakla dans etmeleriyle yüzyıl başında yeni bir dans türünün temellerini atmışlardır. Selma Selim Sırrı, Duncan'dan ayrıca şu alıntıyı da yapar:

Selim Sırrı Bey kızları Selma ve Azade ile.
Mubit, no. 8 (Haziran 1929)

> Bil-cümle edvarın ricâl ve ekâbirinin vesaik-i musavveresini pek çok mütalaa ettim ve hiçbirinde parmaklarının ucunda yürüyen, bacağını başından aşıranların tasvirine tesadüf etmedim. Bu hareketler bir eser-i icat ise hiç doğru değildir. Çünkü hareket icat edilmez, keşfolunur. Nasıl ki musikide ahenk keşfolunmuş, icat edilmemiştir... Tabiatta en güzel eşkâli arayarak onların ruhunu lisana getirip harekâtı keşfetmek; işte sanat-ı raks budur.

"Danse de Pompadour" ve "Machbeth'in Vicdanı"ndan (resim altında 'Hamlet'in Vicdanı' yazıyor) sahneler.

Duncan'ın bu görüşlerine paralel olarak Selma Selim Sırrı düşüncelerini şu iki eksen etrafında toplar: Öncelikle bedenin esnekliği iyi bir dans icrasına delil değildir ve dansta bedenin çıplaklığı teşhir için değil hareketlerin kendilerini daha iyi iletebilmeleri için gereklidir. Bu iki noktaya bir de daha önce vurguladığı dansın zevk ve sosyalizasyon aracı olmadığı noktasını da eklersek, Selma Selim Sırrı'nın "raks" hakkında geliştirdiği anlayışın çerçevesini belirlemiş oluruz.

Kitapçığının "Raks Nasıl Öğrenilir" adlı ikinci bölümünde, Selma Selim Sırrı "sanat olarak raks" konusuna dair şunları ifade ediyor:

> Bir tuhaf fikir daha var ki bunu kaç kere birçok yerlerde pek kibar hanımlardan işitiyorum. Bana diyorlar ki: "Varyetede on iki yaşında bir kız gördük. Parmaklarının ucunda bir kuş gibi sekiyor. Vücudunu yılan gibi kıvırıyor. Vücudu o kadar işlek ki kemiksiz zan olunuyor." Çok kere bu sözler karşısında sükûta mecbur oluyorum. Çünkü bilmiyorlar ki on beş yaşından evvel vücudu kemikleri türlü şekle sokulan çocukların çoğunun belleri içine kaçmış ve bacakları gövdelerine nispetle çirkin denecek kadar kalınlaşmıştır. Bu canbaz kızlarının balerinler ile mevzun rakslar arasında hiçbir münasebet yoktur.

Yine aynı şekilde, kadın çıplaklığının teşhiri konusunda bu canbazlar hakkında şu düşünceleri ifade eder:

> Çok kere sahnede yüzlerine makyaj yapılmış, pırıltılı, cicili bicili bir sağa bir sola bacaklarını fırlatan bu kızları soyacak olursanız vücutlarının muvazenesizliğinden iğrenirsiniz. Bunlar sanat-ı raks değil, vücutlarını (ve ne vücut) teşhir ediyorlar. İşte asıl bilinmesi lazım olan budur. Bedii rakslar hareketlerin tabiiliğini göstermek için kollar ve bacaklar çıplak yapılır. Fakat çıplaklığı göstermek için raks yapılmaz. Ayaklarda ne şekilde olursa olsun iskarpin bulunması raksın kıymetini düşürür. Raks jimnastikle terbiye edilmiş vücutların güzelliğini tebarüz ettiren bir vasıtadır.

Selma Selim Sırrı'nın sanatının sınırlarını bir kadın dansçı olarak nasıl belirlediğini göstermek açısından bu sözler anlamlıdır. Bir yandan bedenini tanıma ve kendini beden yoluyla ifade etmenin farklılığına değinirken bunun "kendini teşhir" etme olmadığı hususuna da hemen açıklık getirme ihtiyacını hisseder. Öte yandan, "beğendiği" ve "onayladığı" bir kadın modeli olarak ortaya koyduğu Madame de Pompadour'a olan yaklaşımı da kadın teşhiri konusunda bir çelişki içerir. Selma Selim Sırrı'ya göre Madame de Pompadour türlü taktiklerle

ve cazibesiyle bir kralı "elinde tutmayı" başarmasıyla neredeyse takdire şayandır:

> Güzelliği, zarafeti, zekâsıyla on beşinci Louis'nin gözdesi olmaya muvaffak olan bu müstesna kadın senelerce gevşek mizaçlı krala tamamıyla hâkim olmuş, bütün sarayı eline aldıktan sonra Fransa'da adeta saltanat sürmüştü. Louis'nin zaif noktaları her zevkine meclub hükümdar gibi eğlence ve raks idi. Pompadour kralı memnun etmek için en ağır tuvaletlerle süslenmiş dansözlere pek ihtişamlı rakslar yaptırmış Madam de Pompadour'un dahil olduğu bir ... dansındaki bazı pozları görerek o zamanın ağır tuvaletlerini ve ahenkdar yürüyüşlerini tahayyül ederek raksının muhtelif şekillerini vücuda getirdim.

İ L A N - N Ü M A

Güzel bir kadın

Daima sıhhatini, taravetini muhafazaya itina eder. Güzellere güzelliklerini idame için muavenet edecek en mantıki arkadaş bünyenin afiyetidir. İşte et ve sebzenin bütün havass-ı takviyesini câmi olan

"Ayvelkon" bu nokta-i nazardan şayan-ı tavsiyedir.

(*Şehbal*, no. 80, 1 Ağustos 1329)

Selma Selim Sırrı modern sanatlara aşina olmasına rağmen değer yargıları, kadınlık ve dansçılık anlayışı geleneksel hayatın sınırları içinde şekillenmiş bir geçiş dönemi kadınıdır. Onun önerdiği "mevzun raks" türü her ne kadar Cumhuriyet döneminde bir sahne sanatı olarak gelişemediyse de, ritmik hareketler veya grupların bir hareket sistemini uyumlu bir biçimde icra etmeleri düşüncesi başka türler içinde yer etti. Bunların başında kuşkusuz milli bayram törenlerinin koreografileri, hatta daha küçük alanlarda Cumhuriyet'in ilk yıllarında daha yoğun uygulanan müsamereleri saymak mümkün. Grup uyumu ve birlikteliğinin de halk oyunlarının erken dönem uygulamalarında en çok aranılan özellikler olduğunu hatırlayabiliriz. Bir sahne sanatı türü olarak çok gelişmese de "bedii" ya da "mevzun" raksların fikir taşıyıcısı olarak Selma Selim Sırrı'nın dans tarihimizde ayrıcalıklı bir yeri vardır. ■

1. Bkz. "Evlatlarını Nasıl Büyütüm? Bir Mürebbinin Tecrübesi", *Resimli Ay*, Mayıs 1929, s. 21-22.
2. Bkz. Mehmet Fetgeri Şuenu ve Muallim Sami, *Kadında Terbiye-i Bedeniye*, (1914-1928), Zerafet Matbaası. Bu yazıda üzerinde detaylı bir biçimde duramayacağım bu eser kadın, sağlık ve milliyetçilik arasındaki ilişkiyi dışa vuran söylemi itibariyle kadın ve beden dili üzerine önemli bir kaynak teşkil eder.

1934'TE BASINDAKİ TARTIŞMALAR

KADINLAR MİLLETVEKİLİ SEÇİLİRKEN...

AYŞEN DOYRAN

Kadınlara milletvekili seçme ve seçilme hakkı veren 5 Aralık 1934 tarihli 2598 sayılı kanun, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde oybirliği ile kabul edilerek, 11 Aralık 1934 tarihli *Resmi Gazete*'de yayımlanarak yürürlüğe konmuştur. Cumhuriyet Halk Fırkası grubunda yapılan toplantıda Teşkilatı Esasiye ve İntihap Kanunlarında yapılacak değişiklikler etrafında uzun tartışmalar olmuş, aynı gün General Kâzım Özalp, İsmet İnönü, Kütahya milletvekili Recep Peker, Tekirdağ milletvekili Cemil[1] ve 192 milletvekilinin imzasını taşıyan kanun değişikliği tasarısı Meclisin onayına sunulmuştur. Kanun oylamaya katılan 258 milletvekilinin oybirliği ile kabul edilmiştir. Kanun teklifinin onay bulması ile birlikte, Teşkilatı Esasiye Encümen Reisi Yunus Nadi'nin başkanlığındaki üç kişilik genel heyet, Teşkilatı Esasiye ve İntihap Kanunlarının değiştirileceği bildirilen maddeleri üzerinde çalışmalarına başlamıştır.[2] Teşkilat-ı Esasiye Kanununun "18 yaşını bitiren her erkek Türk Mebusan intihabına iştirak etmek hakkına sahiptir" diyen 10. maddesi ile "Otuz yaşını ikmal eden her erkek Türk mebus intihap edilme selahiyetine sahiptir" diye şart koşan 11. maddesi[3] "Yirmi iki yaşını bitiren kadın, erkek her Türk mebus seçmek hakkını haizdir" ve "Otuz yaşını bitiren kadın, erkek her Türk mebus seçilebilir" maddeleri ile değiştirilmiştir. Bununla birlikte, İntihab-ı Mebusan Kanununun 2, 5, 11, 16, 23 ve 58'inci maddelerindeki 18 yaşını bitirenler kaydı, 22 yaşını bitirenler şeklinde tadil edilerek, bu maddelerdeki "zükûr" kelimesinin yanına "kadın" da ilave edilmiştir. Aynı kanunun 2. maddesi olduğu gibi değiştirilerek, nüfusu 40 binden yukarı olan seçim bölgelerinde, 55 bine kadar bir, 55 binden 95 bine kadar iki, 95 binden 135 bine kadar üç, 135 binden 175 bine kadar dört mebus seçilmesi kararı alınmıştır.[4] Yeni kanun hükmüne göre Şubat 1935'te yapılacak iki dereceli seçimle 317 olan mebus sayısı 370'e yükselecek, meclise dahil olacak kadın mebusların dörtte birini "ilim ve irfanı ile tanınmış tecrübeli ve münevver kadınlar", dörtte üçünü ise "istiklal savaşında fiilen savaşa iştirak etmiş, hatta sırtında cephane taşımış ve madalya almış köylü kadınlar" temsil edecekti.[5]

Teşkilatı Esasiye Kanunu'nda yapılan temel değişikler göz önünde bulundurulursa, Türk kadınına seçme ve seçilme hakkı veren kanun tasarısının tarihsel olarak önemli bir döneme rastladığı dikkati çeker. Otuzlu yıllar ile birlikte Cumhuriyet rejimi yavaş yavaş ilkesel bazda biçimlenmeye başlamış, özellikle 1935 kongresi sonrası parti ile devlet bütünleşerek CHF'nin doktriner bir parti olma yolundaki çabaları gündeme gelmiştir. Bu çabaya ön hazırlık olarak, dönemin CHF genel sekreteri Recep Peker'in, seçim kanunu değişikliğini takip eden günlerde fırka teşkilatına göndermiş olduğu tamim ilgi çekicidir. Kadınların milletvekili seçimine girmeleri münasebeti ile fırkaya düşen temel vazifeleri hatırlatan Recep Peker, fırkanın üstlenmesi gereken asli görevin "iyi vasıflı" kadın yurttaşları "yığınlar" halinde fırkaya kaydetmek olduğunu belirtir. Böylece fırka hem "şereflenecek" hem de "kuvvetlenecek"tir. Sözlerine halkevlerinin kendilerine düşen misyonu tam olarak yerine getiremediğini belirterek devam eden Peker, dönemin iktidarının yaklaşımını şöyle dile getirir: "Biz Kadınlara sözde bir seçim hakkı vermek için değil, erkek arkadaşları gibi aslında yüksek olan Türk Kadınını pek samimi olarak devlet idaresine iştirak ettirmek için bu yola girdik. Halk evlerinin zaten seçim hakkı ile alakalı olmayan ulusal çalışmalarında da kadınlara verdiğimiz yer dardır. Kadınları yalnız devam edici değil, çalışıcı olarak halk evleri hayatına yığınlarla iştirak ettirmemiz lazımdır. Bugünlerde bütün teşkilatın birden çalışarak, kadınları fırka işine almak yolunda genel hareket yapılmasını ve kayıt işlerinin çabuklaştırılmasını, kolaylaştırılmasını dilerim."[6]

Bazılarına göre kadınlar lehine uygulamaya geçirilen Kemalist reformlar, "milliyetçilikten doğma inkılap hareketlerinin" (saltanatın kaldırılması, milli ekonomiye geçiş, soyadı kanununun kabulü vs) karşısında "medeniyetçilikten doğma inkılap hareketlerini" (Latin harflerinin ve şapka kanununun kabulü, medreselerin kaldırılması vs) temsil etmekteydi.[7] Kadınlara verilen seçme ve seçilme hakkı, otoriter yapısı olan Cumhuriyet rejiminin, çağdaş bir görünüm kazanmasında etkili olmuştu. Ulus devletin oluşumunda sembolik bir rol oynayan bu reformlar, Kemalist tek parti rejimini dönemin faşist diktatörlüklerinden ayırt edici demokratik bir kılıf rolünü üstlenmişlerdir.[8] Kadınlara verilen seçme ve seçilme hakkının, Kemalistlerin dış dünyaya demokratik gözükme çabasının bir ürünü olmaktan

çok, içeride tek parti rejimini kuvvetlendirici ve tam da 1935 kongresi ile şekillenen Kemalist ideolojinin, ilkesel bazda açılımını meşrulaştırıcı bir anlam taşıdığını düşünmekteyim. Kadın hakları münasebetiyle böyle bir iddiaya yeni bir boyut kazandıracağını umduğum bu yazıda, dönemin basın yayın organlarının hangi kaygılarla seçim kanunu tasarısını tartışmaya açtıklarına değineceğim. Basının, otuzların başında Cumhuriyet Halk Fırkası'ndaki yeniden yapılanmayı yansıtan bir kurum olarak işlev gördüğü düşünülürse, "kadın hakları" meselesinin, evrensel kaygılardan çok rejime yönelik, ideolojik kaygılarla tartışıldığını göstermeye çalışacağım.

Seçim kanunu tasarısının mecliste onay bulduğu günlerde, basın çevrelerinde iktidarı destekleyici, olumlu bir tavır sergilenmiştir. Öyle ki CHF'nin yarı resmi yayın organı *Hâkimiyeti Milliye* ve pek çok diğer gazete Cumhuriyet Halk Fırkası'nı kadınlar lehine "tarihi bir karar" almakla kutlamıştır. Hemen hemen çoğu basın yayın organı baş sayfasında, Türk kadınını, siyasi haklarının "bilincine" varmaya davet etmiştir. Örneğin gazetelerin manşetlerinde şu başlıkları görmek mümkündür: "Kadınların en şerefli günü. Bugün haklarının zirvesine ulaşıyorlar. Başka yerlerde zorla verilen bu hakkı bizde hükümet veriyor",[9] "Kadınlığın kutlu sesi! Dün yurdun her yerinde kadınlar bayram yaptılar, sevinçlerini yaydılar",[10] "Türk kadını saylav seçmek suretiyle haklarının en büyüğünü alacaktır",[11] "Türk Kadını Türk Erkeğinden Farksız",[12] "Fransız kadınları Türk kadınına gıpta ediyorlar",[13] "Kadınlarımıza gıpta: Birçok haklardan mahrum Fransız kadınları, bayanlarımızı candan tebrik ediyorlar."[14] Genel olarak basın, seçme ve seçilme hakkının mücadele edilerek alınmadığı, iktidar tarafından verildiği tezi üzerinde durmuştur. Bu iddia tarihsel olarak doğru olmakla beraber, dönemin siyasi iktidarının hangi kaygılarla bu hakkı verdiği henüz tatminkâr bir şekilde açıklanamamıştır. Kadınlara verilen siyasi haklar, Kemalist ideolojinin otuzlardaki yeniden oluşumunda önemli bir rol oynamış, zannedilenin aksine, kadın hakları, evrensel kaygılarla değil, ulusal kaygılarla telaffuz edilmiştir. Dikkatlice bakıldığında, basın yayın organlarının hemen hemen hiçbirinde kadın haklarının evrensel boyutu vurgulanmaz. Genel olarak, seçme ve seçilme hakkı, Kemalist söylem ile örtüştüğü sürece desteklenir. Kadınların ülke siyaseti ile olan bağlantısı, "çağdaş Türk kadını" fakat "fedakâr ve faziletli Türk annesi" kimlikleri altında kurgulanır. Bu aşamada basın, kadın haklarını iki temel düşünce kapsamında tartışır. Bazı yazarlar, kadının siyasete atılmasını ulusal menfaatler ile ters düşmediği sürece desteklemiş, annelik vazifesini yerine getiren kadının siyasete de atılabileceğini savunmuştur. Bazıları ise, kadına has birtakım değişmez özelliklerin, kadının erkekle aynı platformda siyaset yapmasına engel olduğunu iddia etmiştir. Birinci görüşün savunucularına göre kadın, annelik kimliğini beraberinde siyasete taşıyabilir, anne olmak siyasetçi olmayı engellemez. Annelik vazifesini yerine getiren kadının siyasete atılması ulusal siyasetin çehresini değiştireceği gibi, kadının bu iki mühim görevi bir arada yürütebileceğini kanıtlar. Diğer görüşün savunucularına göre ise, kadınla erkek arasında doğuştan gelme bir cins farklılığı vardır. Bu cins farklılığı kadınlık ve erkeklikten gelme bir ayrılıktır. Kadına doğası gereği bahşedilen rol anneliktir. Kadının siyasete atılması onun annelik (kadınsı) tarafını yok eder ve erkeksileşmesine sebep olur. Bu yüzden kadın siyasetten uzak durmalı ya da siyasete girince erkeksileşmemeye özen göstermelidir. Kelimenin tam manası ile feminist söylemle alakası olmayan bu iki görüş birbirinden farklı sorunsalları tartışmıştır. Söylemlerinde kadın-erkek eşitliğini savunanlar, kadınların parti politikaları doğrultusunda mobilize edilmesi gerekliliğinden bahsederken, kadının erkekten farklı olduğunu iddia edenler ise siyaseti "erkek cinsi" ile özdeşleştirerek, kadını siyasetten mahrum bırakmak gibi katı bir cins farklılığı söylemine kendilerini kaptırmıştır.

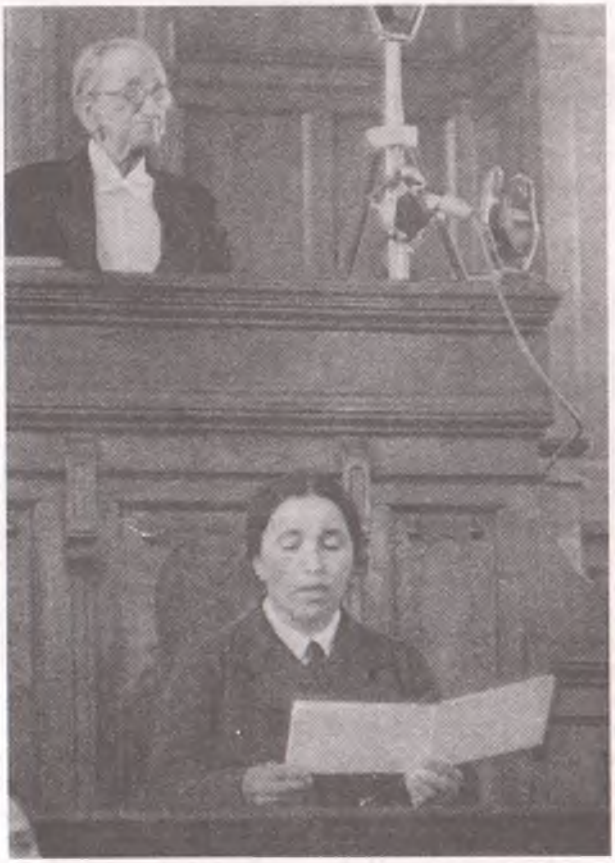

İlk kadın mebuslardan Satı Çırpan meclis kürsüsünde yemin ederken.

Meclisteki seçim kanunu değişikliğini takip eden günlerde, *Zaman* gazetesinin baş sütununda R. imzasıyla yazan köşe yazarı, Türk kadınını yücelten bir tonla, kanun tasarısının

anlam ve önemini vurgular. R.'ye göre Türk kadınının seçme ve seçilme hakkını elde etmesi yadırganmaması gereken bir gelişmedir; çünkü "Türk inkılabı bu büyük değişikliği daha önceden hazırlamış, bu neticenin çok tabi şerait içinde tahakkuk etmesi için yapılması lazım gelen her şeyi peşinen yapmıştır." Yazar, Batılı ülkelerde kadının siyasi hayata atılmasının toplum üzerinde çok büyük tesirler yaratmadığını belirterek, bu başarısızlığı iki cins arasında geçen uzun mücadelelere bağlar. Türkiye'de kadınlar haklarını elde etmek için erkeklere karşı savaşmak mecburiyetinde bırakılmamışlardır. Türk erkeği mücadele etmeksizin Türk kadınına bu hakkı tanıdığı için, cinsler arası ilişkiler barış içinde geçmiştir. Reaksiyoner bir kadın hareketinden çok uzlaşmacı bir kadın hareketinden yana tavır alan R., kadınların uzun mücadeleler vermeden böyle bir hakkı elde etmesini, "hem cinslerinin hukuku için savaşmak yerine" Türk erkeği ile, "eşit elele, aynı ülkü için savaşan" "faziletli Türk kadını" olarak siyasi hayatta yer almalarına bağlamaktadır.[15] Türk kadınını yüceltici tavrını daha sonraki günlerde değiştiren R., diğer erkek köşe yazarları gibi bazı temel soruları gündeme getirir. Kadınlara mebus seçme ve seçilme hakkını vermenin doğru olup olmadığı, Türk kadınının kendisine verilen siyasi hakları iyi kullanıp kullanamayacağı, kadınların kendileri lehine olan gelişmelerden istifade edip edemeyeceği gibi temel kaygılar köşe yazarlarının gündemini belirler. R., kadınların siyasi haklarını erkeklerden daha iyi kullanacaklarına inanır ve bunu Türk kadınının çoktan kamusal hayata atılmış ve oradaki rüştünü ispatlamış olmasına bağlar: "Türk kadınına verilen hukuku kullanmasına gelince, behemehal erkekten iyi kullanacağına kaniim!.. Biz bu söz karşısında tereddüt gösterip: Acaba? Demeyeceğiz, bilakis erkeklerimiz aleyhinde de olsa, kanaate iştirak etmeyi tercih edeceğiz."[16] R.'ninkine benzer bir yaklaşımla Türk kadının amacına İngiltere ve Amerika'da olduğu gibi "sokak kavgası" ile ulaşmadığını ekleyen *Milliyet* yazarı Şükrü Esmer, Cumhuriyet rejiminin kadını "kafes arkasından kurtararak peçesini açtığını" ve "erkekler ile kadınlar arasındaki ayrılığı büsbütün" kaldırdığını söyler. Şükrü Esmer Kemalist reformları yüceltici bu tavrını, Osmanlı kadınının sosyal statüsünü dramatize ederek sürdürür: "Sultanlık kadını çok alçaltmak istemişti. Kırk yıl kadar önce Alman imparatoru ikinci Wilhem, karısı olan imparatoriçe ile beraber Istanbul'a gelmişti. Sultan Hamid'e konuk olan imparatoriçenin, harem-i hümayunu görmeye gitmesi gerek olmuş. Uzun çekinceden sonra hareme giren imparatoriçe biraz kaldıktan sonra dışarı çıkarken ağlıyormuş. İmparator neden ağladığını sorduğunda demiş ki: -Hiç bir yerde kadın bu kerte aşağılanamaz."[17]

İstanbul Üniversitesi bahçesinde seçme ve seçilme hakkı için bir gösteri, 1934.

Türk kadının siyasi hayata katılması ile birlikte bu sahada başarılı olacağı inancı basında uzun süre vurgulanmıştır. Genellikle bu inanç, kadınının kendisinden beklenen vazifeleri yerine getirmesi şartı ile telaffuz edilmiştir. Ahmet Ağaoğlu'nun da belirttiği gibi, Türk kadınından, Cumhuriyet'e "minnet" ve "şükran" hisleri ile bağlanması ve Cumhuriyet'in kendisine temin ettiği haklara sahip çıkması beklenmiştir. Ahmet Ağaoğlu, Türkiye'deki son gelişmeleri İngiltere'deki kadın hakları mücadelesi ile karşılaştırdığı yazısında, Türk kadınlarının kolaylıkla elde ettiği hakları, İngiliz kadınlarının yıllardır mücadele ederek ancak yeni kazanabildiklerinden söz eder.[18] Türk kadının İslamiyet öncesinde erkekle "müsavi" olduğunu söyleyen Ağaoğlu, o dönemde kadınlara ikinci sınıf vatandaş muamelesi yapılmadığını, kadınların hem aile içinde hem de devlet işlerinde söz hakkına sahip olduklarını hatırlatır. Oysa ki Türk kadının kuvvetli statüsünden "haberi olmayan ecnebiler, sarayın, derme çatma paşaların haremlerine bakarak Türkü bir şehvet ve nefsaniyet timsali ve Türk kadınını da böyle bir erkeğin keyif ve heveslerine tani bir mahluk gibi telakki ederlerdi." Bu önyargı, Türk kadınının uluslararası camiada yanlış tanınmasına yol açmıştır. Aslında Ağaoğlu, bu yazısında patriyarkal örüntüsü olan Türk geleneklerini yücelterek, Batılılaşmanın karşısında Türkçülüğün propagandasını yapar. Ağaoğlu Türkçülük propagandasına, İngiliz feministlerinin siyasi mücadelesini yadırgayarak devam eder: "Sufrajet adlı meşhur olan İngiliz kadın cemiyeti kelimenin tam manası ile inkılapçı bir teşekküldü. Nümayişler yapardı, parlementoya hücum derdi, muhalif mebusları taşa ve çürük yumurtaya

tutardı, nazırları paralarlardı ve bilmukabele kendileri de hücuma maruz kalırdı, hapse atılırlardı ve ilahere. Ve işte tam altmış, yetmiş sene çalıştıktan sonradır ki İngiliz kadını bugünkü siyasi hukuka haiz olmuştur." Tıpkı *Zaman* yazarı gibi, Ahmet Ağaoğlu da *Cumhuriyet*'teki bu yazısında, Türk kadınının Batılı kadına üstün olan tarafını, onun siyaset sahnesinde Batılı kadın gibi militanca yer almayışına bağlamaktadır.

Türk kadınından oynaması beklenen katılımcı fakat edepli kadın rolü, kadınların kendi siyasi haklarını, ancak ulusal kültürün çizdiği ahlak anlayışı çerçevesinde savunabileceklerini gösterdi. Kadınlar Birliği üyesi olan Saadet Rafet'in, seçme ve seçilme hakkı münasebeti ile Beyazıt meydanında halka hitaben yaptığı konuşma, Kadınlar Birliği üyelerinin ulusun müdafaası için duyduğu sorumluluğu dile getirici çarpıcı bir örnektir. Saadet Rafet bu konuşmasında Türk kadınının "cömertlikle" siyaset sahnesinde yer alacağından bahsederek, siyasi haklarını kendisine bahşeden Türk erkeğine teşekkür etmeyi bir borç bilir: "Arkadaşlar! Bugün sevinç içinde yaşarken, kara günleri yine onuk angılarımız içinde saklayacağız. Bugün talihli olmakla duyduğumuz sarsıntıyı hepimiz biliyoruz ki, yine her zaman ki gibi yurt için, ulus için duyuyoruz. Türk kadını nankör değildir, Türk kadını duymaz, görmez değildir. Senelerden beri bağrından kopan seslerine, gözlerinden taşan ulusal ışıkların karşılığı olan ancak imparatorluk devrinin kanlı tokatlarıydı. Bu elleri kıran Türk oğlu, anasına layık yeri acun medeniyetinin en üstünde ayırdı."[19] Saadet Rafet'in yaptığı bu konuşmadan bir gün önce, *Zaman* gazetesinden bir muhabirin, Kadınlar Birliği başkanı Latife Tekin ile yaptığı röportaj, adeta Saadet Rafet'in konuşmasını tamamlayıcı niteliktedir.[20] Muhabirin "Türk Kadını bu kanunun çıkışını nasıl telakki etmiştir?" sorusuna "fevkalade heyecanlı ve fevkalade memnunuz diye cevap veren" Latife Tekin, "Bu neticenin istihsalinde Kadınlar Birliği'nin rolü var mıdır?" diye sorulunca "Kadınlar Birliği bu hususta hiç bir şey yapmamıştır. Yalnız Türk kadını ulusuna karşı her anın vazifesini yapmış, hiç bir şey istemeden budunu uğrunda sessiz sedasız fedakerane çalışmıştır. Türk kadını mebus seçmeğe ve seçilmeye layık olmuş, bu tabii hakkı da kendisine istemeden verilmiştir" diye sözlerini tamamlamıştır. Latife Tekin muhabirin sorduğu sorular karşısında mütevazı bir tavır takınarak, "Yeni intihabda kadınlarımızdan kimlerin mebus namzeti olabileceğini tahmin ediyorsunuz?" sorusuna, seçilecek şahsın önemli olmadığını, Türk kadının "hepsinin bir" olduğunu söyleyerek yanıt vermiştir. Bu röportajdan yaklaşık iki ay önce, *Yedigün* muhabiri Naci Sadullah'ın Kadınlar Birliği üyeleri ile yaptığı başka bir röportajda, Latife Tekin kendisine sorulan sorular karşısında mütevazı cevaplar vermekten çok siyasi haklarının bilincinde cevaplar verir. Latife Tekin, muhabirin "Henüz erişemediğiniz istekleriniz nelerdir" sorusuna, tereddüt etmeden, "Mebus olmak" yanıtını vermiştir.[21]

Genel olarak basın, kadınların siyasete katılımını, ulusal amaçlar ile örtüştüğü sürece desteklemiştir. Kemalist ideolojinin otuzlardaki yeniden oluşumunda önemli bir rol oynayan CHF, bu oluşumu meşrulaştırmak için kadınların fırkaya kaydını hızlandırmaya başlamıştır. Özellikle Recep Peker'in fırka teşkilatına göndermiş olduğu tamim kadınların fırkaya kaydının aciliyeti üzerinde durur: "Seçim iki dereceli olunca, ikinci müntehipler arasında da kadınlarımızın bulunmaları lazımdır. Fırka nizamnamesi fırkalılar dışında, yurttaşlara rey verenlerin cezalandırılmasını söyler. Bu hale göre, kadın yurttaşların fırkaya şimdiden kayıtları lazımdır ki, ikinci müntehip seçimi ve hatta bundan evvelki yoklama zamanı gelmeden, ikinci müntehip olacak kadınlarımız fırka üyesi sıfatı kazanmış olsunlar."[22] Recep Peker'in tavsiye etmekten çok emredici bir tavırla görüşlerini bildirdiği tamimden de anlaşılacağı üzere, devlet ile partinin yavaş yavaş bütünleşmeye başladığı bir dönemde, fırkanın kadınların oy potansiyeline ne kadar ihtiyacı olduğu dikkati çeker. Fakat kadınların oy potansiyelinin özellikle fırka tarafından mobilize edildiği bir dönemde, ulusal politikaların oluşumunda kadın milletvekillerinin rolü yeterince etkili olmamıştır. Kadınlar, evde eşlerinin arkadaşı, çocuklarının fedakâr annesi ve siyasette ise Türk erkeğinin "yardımcısı" olarak birbiri ile çatışan rolleri üstlenmek durumunda kalmışlardır. Türk kadınından hem "siyasetçi", hem iyi bir "eş" hem de fedakâr bir "anne" olması beklenmiştir. Basın yayın organlarında bu anlayış sürekli vurgulanmakla beraber, Ebuzziya Zade buna bir istisna olarak gösterilebilir. Türk kadının sosyal hayatta elde ettiği mühim yeri İstiklal Harbinde göstermiş olduğu başarıya bağlayan yazar, tüm bu fedakârlıklarına rağmen belediye meclislerinde kadın azaların pasif bir şekilde oturduklarından yakınır. Ebuzziya Zade'ye göre, İngilizlerin Avam Kamarasında dahi fiilen mevcudiyet gösteren kadın mebuslar, henüz "nazarı dikkati celbedecek" bir iş yapamamışlardır. Kadınların erkekler ile eşit haklar elde ederek siyasi hayatta yer almalarına karşılık, karar alma mekanizmalarında yeterince etkin olamayışlarını, meclisteki erkek azaların sayısına bakarak açıklamaya çalışan yazar, yeni seçim kanununda kadınlara verilen hakların bir "fevkaladelik" taşımadığını belirtir: "Her işinde son derece muhafazakar olan İngiliz milleti bile bundan beş sene evvelki intihabda kadınlara hem intihap etmek, hem de olunmak hakkını vermişti. Bu suretle İngiterenin meşhur avam kamarasında ekserisi ihtiyarca olmak şartı ile sekiz on kadın mebus görülürdü. Fakat, şurasını da itiraf etmek gerekir ki bu kadın mebusların fazla mevcudiyet gösterdikleri, herhangi bir surette nazarı dikkati celbedecek bir iş gördükleri henüz vaki olmamıştır. Nitekim bizim Şehir Meclisindeki Bayanlar da ekseriyetle gayet sessiz, sedasız oturuyorlar. Bunun sebebi de pek tabiidir. Çünkü bizde de, başka memleketlerde de kadınlar siyasi ve umumi hayata yeni atıldıkları cihetle nereye gitseler büyük bir erkek

ekseriyeti içine düşüyorlar. Tabii bu kadar çok erkek arasında ister istemez yabancılık ve acemilik hissediyorlar, ondan dolayı ekseriyetle hiç bir işe karışmayarak seyirci durmağı tercih ediyorlar."[23] Meclisteki erkek egemenliğine dikkat çeken yazar, önemli bir gerçeği dile getirmekle beraber, böyle bir gerçeğin neden kaynaklandığı sorusu üzerinde çok fazla kafa yormamıştır. Ebuzziya Zade'yi diğer erkek köşe yazarlarından ayıran en belirgin özellik, kadınların siyasette yeterince temsil edilemeyişi gibi ciddi bir sorunu gizlemekten çok rahatlıkla telaffuz edebilmesidir. Fakat Ebuzziya Zade de diğerleri gibi, döneminin ahlaki prütanizminden kurtulamamış, tartışma kadın hakları meselesine gelince kadın özgürlüğünün sınırlarını çizme ihtiyacını hissetmiştir. Yazar, fikirlerini daha açık bir şekilde savunduğu "Türk Kadını Unutma ki!" adlı makalesinde, siyasi haklarının yavaş yavaş bilincine varmaya başlayan Türk kadınını bir an evvel uyarma ihtiyacı hissederek, onun yoldan sapmasına engel olmaya çalışır. Ebuzziya Zade, Türk kadınının en mühim görevinin siyaset yapmaktan çok annelik olduğunu vurgular: "Kadının dışarıda çalışması, erkek işlerine de karışması kuşkusuz iyidir, fakat kadının erkek işlerine karışırken, içtimai hayatın temel taşı olduğunu, yuvayı kadının kurduğunu, yuva olmazsa aile olamayacağını, ulustan hiçbir şey beklenemeyeceğini de unutmaması gerekir."[24]

1934 seçimlerinde sandık başında kadınlar.

Ebuzziya Zade'ninkine benzer bir yaklaşımla fakat daha farklı bir perspektiften kadının siyasetteki rolünü değerlendiren "Evcil Kadın", aynı gazete satırlarında, Türk erkeğine kadınları seçme ve seçilme hakkı verdiği için teşekkür eder ve Türk erkeğini bu düşüncesi ile "dünyanın en kibar ve kadın hakkını en tanıyan en yüksek erkeği" olmakla yüceltir. Kadının aile içi sorumluluklarının siyasi sorumluluğundan daha önce geldiğini savunan erkek yazarların aksine Evcil Kadın, kadının siyasi sorumluluğunun, aile içi sorumlulukları kadar önemli olduğunu vurgular. Evcil Kadın adeta bir erkek gibi memleket işleri ile alakalı olduğunu ispatlamaya çalışır: "Türk Kadını iyi bir anne olmayı her şeyden ziyade sever, evinin sahibi olmayı herşeyden üstün tutar, fakat Türk kadını memleketine de sıkı fıkı bağlıdır ve bu bağlılığı hiç bir şeye değişmez. Bundan dolayı seçmek, seçilmek hakkının bize de verilmiş olmasını can ve gönülden alkışlarız."[25]

Basında seçim kanunu değişikliğini takip eden günlerde kadınlar ile ilgili değişik kaygılar yaşanmaya başlanır. Erkek köşe yazarları, siyasi haklarını elde eden Türk kadınının daha ileri gidip feminizmin bayraktarlığını yapacağından korkmaya başlar. *Milliyet*'teki yazısında Mümtaz Faik, yeni kanun tasarısının kabulü ile, artık kadınla erkek arasında bir farklılık kalmadığını, bu yüzden "feminism gibi garip düşüncelerin" Türkiye'de savunulmaması gerektiğinden bahseder. Feminizmi her alanda kadın-erkek eşitliğini sağlayıcı bir fikir hareketi olarak görmekten çok, ayrılıkçı, anarşist bir hareket olarak gören Faik, Türkçülüğün dışında kalan tüm düşünce akımlarına suçlama ile saldırır: "Kadınlık ve erkeklik diye yalnız fiziki farklar gözeten fakat zeka, dirayet, kabiliyet ve anlayış telakkilerini hiç nazarı dikkate almayan Feminism anti-feminism gibi garip düşüncelerin artık Türkiye'de yeri yoktur. Türkiye bu kanunu kabul ederken böyle bir düşünce ile hareket etmemiştir. Feminism diye bir ayrılık tanımıyoruz. Biz bütün vatandaşların ister kadın, ister erkek olsun bütün kabiliyetlerinden ve meziyetlerinden, zekalarından ve dirayetlerinden bütün ulusu istifade ettirmek ve istifade etmek istiyoruz. Türkiyede 18 milyon Türk ulusu yanlız bir tek düşünce ile hareket ediyor o da Türklüktür."[26]

Benzer bir tepkiyle, basın yayın organları artık Kadınlar Birliği'ne ihtiyaç kalmadığı, birliğin kendi kendini feshedeceği söylentilerini etrafa yaymaya başlarlar. Kadınlar Birliği üyeleri birliğin feshi hakkında ortalıkta dolaşan sözlerin asılsız olduğunu iddia etse de, bu birliğin artık lüzumu olmayan bir teşkilat olduğu inancı her geçen gün hâkim olmaya başlamıştır. 18 Nisan 1935'te İstanbul'da toplanacak Uluslararası Kadınlar Kongresine Kadınlar Birli-

BÜYÜK
(Imperyal Oteli

Cumhuriyet

12

Türk kadını haklarının en büyüğünü aldı

Büyük Millet Meclisi, dün yaptığı tarihî toplantıda kadınların meb'us seçme ve seçilmelerini alkışlar arasında ittifakla kabul etti

Bulgar saldırışı Karşısında Balkan andlaşması

Millet Meclisi dün intihabın yenilenmesine de karar verdi

Meb'us intihabı kanunu tadil edildi, tadilât dün akşam hükûmetçe vilâyetlere bildirildi ve

Yunanlılara ne oluyor?

Kıyafet kanunu lüzumsuz asabiyet uyandırdı

Bugün siyasî liderler bir içtima yapıyorlarmış! İstanbul rahipleri umumî bir sevinç içinde.

Cumhuriyet, 6 Birincikânun 1934.

ği'nin ev sahipliği edecek olması, basının bu birliğe olan tepkisini daha da artırmıştır. Bu haberin kulaktan kulağa dolaşmaya başladığı günlerde Mümtaz Faik, aynı reaksiyoner tavrını, bu sefer de Kadınlar Birliği'nin faaliyetlerini küçümseyerek sürdürür. Kadınlar Birliği'nin ismine rağmen büyük bir kuruluş olmadığını iddia eden Faik, "Kadınlara karşı memlekette bir erkek birliği mi vardır ki kadınlar bunun için mukabil bir birlik teşkil etsinler?" sorusunu yöneltir. Kadınlar Birliği tam manası ile feminist bir kuruluş olmadığı halde Mümtaz Faik'in bu birliği potansiyel bir tehdit unsuru olarak algılaması ilgi çekicidir. Dikkatlice bakıldığında, Mümtaz Faik'in şu sözleri, aslında dönemin hâkim anlayışını yansıtan korporatist bir zihniyeti içermektedir: "Fakat biz, memlekette her türlü sınıf farkını kaldırdığımız gibi siyasi hak noktasında da kadınla erkek arasındaki farkı da ortadan yok ettik. Bugün Türk kadını da Türk erkeği gibi kanunların müsadesi dahilinde her türlü haklara sahip birer yurttaştır. Erkeği karşısında mücadele için hasım olarak görmesine ve ona karşı tedbirlere tevessür eylemesine mana yoktur."[27]

Basın, siyasi haklarını elde eden Türk kadınının erkekler gibi askerlik yapıp yapamayacağı tartışmalarını da gündeme getirmiştir. Kadın-erkek eşitliği adına kadının askerlik vazifesini yapması gerektiğini savunanlar bunu vatana karşı yerine getirilmesi gereken bir ödev olarak görmüşlerdir. Askerlik, o dönemde milliyetçi kaygılarla beslenen vatan müdafaasının meşru bir aracı olarak işlev gördüğünden, kadın erkek bütün yurttaşların askerlik görevini yerine getirmeleri beklenmiştir. Kadının askerlik yapamayışını, fiziksel bir becerisizlikten çok, kadınla erkeğin farklı yetiştirilmelerine bağlayan bazı yazarlar, örneğin kadın-erkek eşitliğini ilgilendiren diğer konularda (aile içi işbölümü) kadın haklarını savunmamışlardır. İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu kadının da erkek gibi askerlik yapabileceğine inanan düşünürlerden biridir. *Yeni Adam*'da yazdığı "Kadın asker olur ve olacaktır: Bu soru mantıkla değil, bilgi ile açıklanabilir", adlı makalesinde, Baltacıoğlu, Kadın asker olabilir mi? sorusunun dahi telaffuz edilmesinin yanlış olduğundan bahseder. Gazetelerde bu konuda yapılan anketlerin tek taraflı olduğunu eleştiren Baltacıoğlu, asker olmanın yaradılıştan gelmediğini aksine terbiye ile kazanıldığını belirtir. Baltacıoğlu'nun portresini çizdiği yeni Türk kadını, Kemalist ilkeler ışığında "terbiye edilecek" kadındır. Daha doğrusu, asker olacak kadın günün kadını değil geleceğin "yetişecek" kadınıdır. Dikkatlice bakıldığında, Baltacıoğlu'nun yazısında, kadının asker "olabilirliği" ile "olması" gerektiği arasında önemli bir nüans yardır. Kadın asker olabilir çünkü ne "fizyolojisinde ne de psikolojisinde" buna "engel hiç bir eksikliği yoktur", kadın asker olacaktır "çünkü yeni uluslarda her türlü hakkı kazanmış olduğundan yurdu korumak hakkını da taşımak üzredir". Baltacıoğlu'na göre, askerliğin gerektirdiği sertlik, güçlülük, cesaret gibi vasıflara kadınlar da sahip olabilir. Hatta kadının doğurgan olması, askerlik yapmasına, askerliğin gerektirdiği davranış kalıplarına girmesine engel değildir. Kadın doğası hakkında öne sürülen eski inançları yersiz olarak niteleyen Baltacıoğlu, sözlerine şöyle devam eder: "Kadının yeri evidir, kadındır, erkekle bir olmaz, kadın ince bir varlıktır... gibi inanç ve düşüncelerimizde böyledir. Kadın işlerini doğru düşünmek isterseniz bu inançlardan ayrılmak gerekir. Bakınız: erkeklerle birlikte döğüşen kadınlar vardır. Kadın ev kadını yalnız ana olursa ince, yumuşak, korkak olur. Eğer kadın iş kadını, dirim kadını olursa sert dayanıklı, pişkin olur. Bu oluşlar öteki inançlara uymaz."[28] Aslında Baltacıoğlu'nun beklentileriyle uyuşan tarihsel bir örnek Türkiye'de çoktan yaşanmıştı. 1926 yılında okul gençliğinin yurt müdafaasına hazırlanması için lise ve öğretmen okullarının son iki sınıfına on beş günde bir, bir saat askerlik dersleri verilerek, ders yılı sonunda 15 günlük bir açık hava kampında öğrencilere yurt savunması tatbikatları yaptırılmıştır. Bu tatbikatlara kız öğrenciler de katılmış, ordu teşkilatı, atış talimleri ve harp tarihi gibi konularda eğitim görmüşlerdir.[29] Fakat kamptaki cinsiyetçi işbölümü sonucunda kızların doğrudan tatbikatta yer almak yerine geri hizmetlerde kullanıldığı görülmüştür. 1926'da yaşanan bu gelişmeye paralel olarak aynı konu 1934'te tekrar gündeme gelir. Kemalist rejimin ilkesel bazda biçimlenmeye başladığı bir dönemde, kadınları cephede erkeklerle omuz omuza savaşmaya davet eden Baltacıoğlu bu tavrı-

nı 1940'larda değiştirecektir. Baltacıoğlu İkinci Dünya Savaşı'nın aile kurumu üzerinde yarattığı olumsuz tesirleri görecek ve bu sefer de genç kızlara, "Yuva kur!, Kendine bir eş seç! Ana ol! Çok çocuk anası olmayı iste! Çocuktan, çocuk yetiştirmekten iğrenen soysuz kadınlardan olma!"[30] öğütlerini telkin edecektir.

"Kadınlar asker olabilir mi" tartışması uzun zaman basının gündeminde yer almıştır. Bu tartışma münasebeti ile *Haber* gazetesinden bir muhabirin, Nadire Saide adında bir doktorla yaptığı söyleşi ilgi çekicidir. Nadire Saide aynen Baltacıoğlu gibi, kadının biyolojik yapısının asker olmasına engel teşkil etmediğini, kız ve erkek çocukların eşit koşullarda yetiştirilmeleri şartıyla, bedenen aralarında bir fark kalmayacağını, askerlik de dahil olmak üzere aynı işleri yapabileceklerini söyler.[31] Konuyla ilgili olarak, *Haber* gazetesi, iddialarını sürdürmeye devam etmiştir. Örneğin aynı gazete, sayfalarından birine büyük bir manşet atarak, Japonya'da kadınların askere alındığını, birçok kızın harp okullarına gittiğini, tıpkı erkekler gibi silahlarla talim yaptıklarını, savaşta erkekler kadar başarılı olduklarını yazmıştır. Kadınların bu başarısı cinsiyetlerinden gelen birtakım doğal özelliklere bağlanmıştır. Doğallık adına cinsiyetçi bir haber anlayışını savunan gazete, savaşta kadınların erkeklerden daha başarılı olmasını, kadınların daha fedakâr, daha seri ve hafif, daha itaatkâr ve ölümü daha çabuk kabullenici olmalarına bağlamıştır.[32]

Aynı konuda Egeli kadınlar ile söyleşi yapan *Son Posta* muhabiri, kadınlar kooperatifine mensup kadın üyeler arasında geçen önemli bir tartışmaya şahit olur. Bu tartışma, tek parti döneminde kadınların askerlik meselesine nasıl yaklaştıklarını gösteren önemli bir tarihsel örnektir. Mebus seçme ve seçilme hakkının tartışıldığı sohbet sırasında söz hakkı isteyen Saadet Hanım, hayatındaki en büyük hayalinin mebus olmaktan çok silahlı asker olmak olduğunu dile getirir: "Mebus olmak! hayır... Fakat asker olmak isterim. Türk Kurumu kadını saylav yaparken ben neden saylav olmayayım? Neden erkek gibi memleket kurumuna vazifemi Türk adamının yanıbaşında cephede yapmayayım: bunu bilhassa hayal ediniz, cephe gerisi asker değil, silah kullanan asker!" Saadet Hanım'ın bu sözleri üzerine itiraz eden Bayan Ismet, kadının cephe gerisinde çalışmasının fizyolojik yapısına daha uygun olduğunu belirir: "Ben şahsen, evimde çalışmayı cephede göreceğim vazife kadar kıymetli bulurum. Kadın beden sahasından ziyade fikir sahasının yapısıdır."[33] *Haber* gazetesinin Nadire Said ile yaptığı röportajın aksine, askeri bir doktorla söyleşi yapan *Cumhuriyet* gazetesi muhabirleri, kadının doğurgan bir varlık olması nedeni ile askerlik yapamayacağı fikrine kanaat getirirler. Kadından beklenen asker olmak yerine vatana faydalı gürbüz çocuklar yetiştirmesidir. Aynı gün *Cumhuriyet*'teki başka bir yazı, alaylı bir tavırla, *Haber* gazetesinin manşet yaptığı "Japon kızları askerliğe hazırlanıyorlar" haberini eleştirir. Askerlikte aranan erkeksi meziyetlerin (cesurluk, çeviklik ve soğukkanlılık) kadında olmadığının altını çizen yazı, kadınların askerlik yapmasının gerek fizyolojik gerekse de psikolojik açıdan mümkün olmadığını hatırlatır.[34]

1934 seçimlerinde sandık kurulunda görevli bir kadın.

Gördüğümüz gibi, 5 Aralık 1934 günü ve onu takip eden diğer günlerde, basın yayın organlarında, seçim kanunu tasarısı uzun süre tartışılmış, beraberinde farklı konuları gündeme getirmiştir. 1934 tarihi, kadın nüfusun ulusal siyasete entegre edilmesi açısından önemli bir kırılma noktasını temsil eder. Cumhuriyet Halk Fırkası 30'lu yılların birinci yarısından itibaren yeni bir ideolojik yapılanma sürecine girmiş, bu süreci hızlandırmak amacıyla, kadın nüfusun rejimin temel ilkeleri doğrultusunda mobilize edilmesi gerektiğini düşünmüştür. Bu yüzden kadınlar yeni rejimin "sarsılmaz bir dayanağı" olarak görülmüştür.[35] Rejimin kadınlara atfettiği bu mühim görev, kadın-erkek eşitliği tartışmalarına meşru bir zemin hazırlamıştır. Kimileri, kadın erkek arasındaki eşitsizliğin biyolojik nedenlere bağlanmaması gerektiğinden[36] bahsederken kimileri de kadınla erkek arasında temel cinsiyet farklılıkları bulunduğunu, kadının siyasi haklara sahip olması için kadınlığından bir şey feda etmesine ihtiyacı olmadığını, kadın olmanın "medeni ve siyasi hukuktan" mahrum kalmayı gerektirmediğini vurgulamıştır.[37] Bu tartışmalara tanık olan Türk kadını ise, her zaman asli görevinin, fedakâr ve "idealist" bir ev kadını olarak nüfusun çoğalmasına hizmet etmek olduğunu düşünmüştür.[38] Basın yayın organ-

larının hemen hemen hiçbirinde kadın hakları feminist kaygılarla dile getirilmemiştir. Kadınla erkeğin mutlak eşitliğini savunanlar bile, bunu ancak askerlik meselesi söz konusu olduğu zaman telaffuz etmişlerdir. Genel olarak, annelik, kadının doğasından gelen biyolojik bir veri olarak görülmüş, bu özelliğin kadının siyasete atılmasına önemli bir engel teşkil etmediği iddia edilmiştir. Fakat buna bakarak basının her zaman, ulusal menfaatler doğrultusunda bile olsa, kadının siyasete katılımını desteklediğini söylemek mümkün değildir. 30'lu yıllarda, kadının aile içi sorumlulukları kadar siyasi sorumluluklarını da ön plana çıkaran basın bu tavrını 40'lar sonrasında değiştirecektir. İkinci Dünya Savaşı'nın yarattığı ekonomik bunalım sonucu pek çok Batılı ülkenin aile kurumunu korumaya yönelik politikalar üretmesi, bizde de basının annelik rolünü ön plana çıkarıp kadınları eve geri çağırmasına zemin hazırlamıştır.

İlk kadın seçmenler sandık başında.

Ancak 1934 seçimlerinden tam iki sene sonradır ki *Projektör* dergisinden mebus bayanlara seslenen Sabiha Sertel basında tek örneğine rastlayabildiğimiz feminizan bir çıkış yapar. İşçi kadınlardan yol vergisi alınması için hazırlanan kanun layihasını sert bir dille eleştiren Sertel, kadının toplumda hem işçi hem de kadın olarak sömürüldüğünün altını çizer. Sertel'e göre kadın tam manası ile erkeğe müsavi değildir çünkü "ailede erkek hakimdir", "kadının çalışma hakkı erkeğin rızasına bağlıdır, evin işi, çocukların bakımı kadının sırtındadır". Bayan mebusları parlamentoda kendi hemcinslerinin haklarını yeterince koruyamamakla suçlayan Sertel, bugünün kadın milletvekillerine de örnek olarak gösterebileceğimiz şu önemli açıklamayı dile getirir: "Biz kürsüde sizi, ezilen kadının, çalışan kadının, istismar edilen kadının müdafii olarak görmek isterdik. Fransada büyük burjuva ihtilalinden sonra çalışan kadınlara kazanç vergisi konduğu zaman, bir Rose Lacompe çıktı, millet kürsüsünde en gür sesi ile çalışan kadını müdafaa etti. Bir zaman geldi ki, Rose Lacompe'un başını uçurdular, fakat davası hala yaşıyor. Onun davasını güdenler hala bağırıyorlar...

-Siz neye susuyorsunuz?"[39] ■

1. *Milliyet*, 5 Aralık 1934.
2. Afet İnan, *Tarih Boyunca Türk Kadının Hak ve Görevleri* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1975), s. 188.
3. *Zaman*, 4 Aralık 1934.
4. *Zaman*, 6 Aralık 1934.
5. *Zaman*, 18 Aralık 1934.
6. Anadolu Ajansı, *Zaman*, 13 Aralık 1934.
7. Peyami Safa, *Türk İnkılabına Bakışlar* (Ankara: Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 1988), s. 54.
8. Şirin Tekeli, *Kadınlar ve Siyasal Toplumsal Hayat* (Ankara: Birikim Yayınları, 1982).
9. *Haber*, 5 Aralık 1934.
10. *Cumhuriyet*, 8 Aralık 1934.
11. *Milliyet*, 5 Aralık 1934.
12. A. E., "Türk Kadını Türk Erkeğinden Farksız", *Son Posta*, 9 Aralık 1934.
13. *Milliyet*, 25 Aralık 1934.
14. *Zaman*, 25 Aralık 1934.
15. "Türk Kadını Mebus", *Zaman*, 4 Aralık 1934.
16. "Kadınlarımızın Mebusluğu", *Zaman*, 7 Aralık 1934.
17. A. Şükrü Esmer, "Kafes Arkasından Kurultaya", *Milliyet*, 7 Aralık 1934.
18. Ahmet Ağaoğlu, "Türk Kadınına Verilen Seçme ve Seçilme Hakkı", *Cumhuriyet*, 6 Aralık 1934.
19. *Cumhuriyet*, 8 Aralık 1934.
20. *Zaman*, 7 Aralık 1934.
21. Naci Sadullah, "Kadınlar Birliğinde Bir Saat", *Yedigün*, sene 2, c. 4, no. 83 (10 Birinci Teşrin 1934).
22. *Ayın Tarihi*, İkinci Kânun 1935, s. 47.
23. Ebuzziya Zade, "Kadınların Mebusluğu", *Zaman*, 8 Aralık 1934.
24. Ebuzziya Zade, "Türk Kadını Unutma ki!", *Zaman*, 13 Aralık 1934.
25. Evcil Kadın, "Siyasal Yolda Kadın", *Zaman*, 11 Aralık 1934.
26. Mümtaz Faik, "Türk Yurdu Bir Bütündür", *Milliyet*, 7 Aralık 1934.
27. Mümtaz Faik, "Ne Bekliyorlar?", *Milliyet*, 22 Aralık 1934.
28. İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, "Kadın Asker Olur ve Olacaktır", *Yeni Adam*, no. 50 (13 Aralık 1934).
29. *Türkiye Cumhuriyeti Maarifi 1940-1941* (İstanbul: İstanbul Maarif Matbaası, 1941), s. 60-70.
30. İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, *Genç Kız* (Yeni Adam: İstanbul Sebat Basım Evi, 1943)
31. "Kadınlar Asker Olabilir mi", *Haber*, 12 Aralık 1934.
32. "Japon Kızları Askerliğe Hazırlanıyorlar, Kadınların Askerlik Meziyetleri Erkeklerden Çok Fazlaymış", *Haber*, 17 Aralık 1934.
33. "Egeli Hemşerilerimiz Düşüncelerini Anlatıyorlar", *Son Posta*, 13 Aralık 1934.
34. *Cumhuriyet*, 14 Aralık 1934.
35. Falih Rıfkı Atay, "Yeni Seçimde Kadın", *Hâkimiyeti Milliye*, 20 Aralık 1934.
36. Sadri Ertem, "Kadın Saylavlar", *Kurun (Vakit)*, 6 Aralık 1934, *Ayın Tarihi*'nin içinde, İkinci Kânun 1935, s. 83.
37. Suad Derviş, "Kadın Kalalım", *Cumhuriyet Kadını*, no. 2, sayı 2 (7 Nisan 1934), s. 2-3.
38. Naci Sadullah, "Nezihe Muhiddin Hanım Ne Alemde", *Yedigün*, no. 92 (12 Aralık 1934).
39. Sabiha Zekeriya, "Mebus Bayanlar Neye Bağırmıyorsunuz?", *Projektör*, Mart 1936.

KADINLAR İÇİN İSTANBUL REHBERİ

1930'LARIN ŞEHRİNDE EDEBİYAT EŞLİĞİNDE BİR GEZİNTİ

EMRE YALÇIN*-SABAHAT YALÇIN**

Bu yazı, kadının toplumsal yaşamdaki yerinin yeniden, büyük bir ivmeyle tanımlandığı 1930'larda ve 1940'ların başlarında, İstanbul'daki gündelik hayata bir göz atmayı amaçlamaktadır. İstanbul, Türkiye'de kadının gündelik yaşama en yoğun biçimde katıldığı bir kentti. Kuşkusuz Cumhuriyet'ten sonra Ankara bu konuda İstanbul'la yarışmıştı, ama İstanbul yetiştirdiği edebiyatçı ve düşünür kadınlarla yarışa birkaç adım önde başlamıştı. Şehir mekânında da yüzyıllardır kadınlar için tanımlanmış mekânlar ve bölgeler mevcuttu. Aşağıda, 1930'ların şehrini ana hatlarıyla yeniden tanımlamaya çalışacak; bunu da, pek çok kadının yıllardır dinlediğimiz şehre ilişkin anılarını esas alarak, zaman zaman da döneme ilişkin ünlü edebiyatçılarımıza ve yapıtlarına göndermelerle bezeyerek yapmayı deneyeceğiz.

1930'ların ortalarında "sıkmabaşlı" Hüsniye Yalçın Hanım, çocukları Asaf ve Celadet ile.
Fotoğraf: Hüsnü Yalçın/Emre Yalçın arşivi

1930'larda İstanbul sokakları, uzun zamandır aşina olduğu kadınların daha bir rahatlıkla gezindiği yerler olmuştu. Burada İstanbul'dan kastedilen sadece şimdi Suriçi denen alandır; Beyoğlu, Eyüp, Üsküdar ve Kadıköy ya fiziksel ya da manevi ennı oluşturuyor. Bu, oldukça erkek merkezli bir bakış açısı; ama hâlâ kadınların o dönemde (veya o döneme ait) Beyoğlu'na nasıl baktığını pek bilemiyoruz. Yalnız Giovanni Scognamillo'nun *Bir Levantenin Beyoğlu Anıları*'nda belirttiği gibi Beyoğlu için bu anlatılanlar o dönemin Beyoğlu sakinlerinin yaşadıkları ve bildiklerinin epey dışındadır. Pastaneler, lokaller ve lokantalar elbette vardı, ama bunlar Beyoğlu'nda yaşayan ailelerin yaşamında pek de fazla bir yer tutmuyordu. Scognamillo'nun çocukluk anılarında daha gerçekçi bir Beyoğlu yatar.

geller dolayısıyla İstanbul'dan ayrı kabul edilen yerleşimlerdi. Üsküdarlılık veya Eyüplülük belki İstanbulluluktan çok farklı kimlikler değillerdi, ama tatlısu frenklerinin gözdesi Kadıköy ya da adı üstünde "gâvur Beyoğlu" hâlâ farklılıklarını koruyorlardı. Son yıllarda şehir tarihine dair merak, ulaşılabilen tarih malzemesinin bolluğu ve tarihinin kolay sürülebilen izleri dolayısıyla Beyoğlu'na yöneldiği için; buranın esasında İstanbul'un tümüne kıyasla marjinal olan tarihine, okuyucu oldukça aşinadır. O yıllarda burası Türk erkekleri için cennet bahçelerinin dünyadaki bir parçası gibiydi. Açık kollu elbiseleriyle garson kızların servis yaptığı lokantaları, hatta daha dekolteleriinin sahnede izlenebildiği revüleri, hovardalık için sunduğu olanakları bu tarihin ana temalarını

Pekiyi Beyoğlu'nun bu şekilde görüldüğü yerde

* Boğaziçi Üniversitesi Atatürk Enstitüsü'nde yüksek lisans öğrencisi

** İstanbul Üniversitesi, İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsü'nden (1980'den sonra Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü) emekli uzman

neler olup bitiyordu? Haliç'in güney kıyısında hâlâ duvarlarının içinde kapalı bir kutu gibi duran İstanbul'da kadın neredeydi? (Beyoğlu'nu Galata'dan ayıran surlar 19. yüzyılın ortalarında yıkılmış ve şehrin burada özgürce gelişmesinin yolu açılmıştı).

O yılların açıkhava fotoğraflarında kadınlar hâlâ pek az boy gösterirler, ama onlar zaten yüzyıllardır kendilerine ait olan birçok mekânın tadını çıkartırken, Cumhuriyet'in ardından açıkhavayı da daha ferah solumaya başlamışlardı. Kuşkusuz evlerin pencerelerindeki kafesler bir günde sökülüp atılmadı. Nasıl çarşaftan çıkan kadın önce sıkmabaş (bugünkü anlamda değil, lütfen ilk resme ve resim altına bakınız), sonra şapka kullandıysa ve başörtüsünü her ihtimale karşı çantasında veya cebinde hazır bulundurduysa, şehir hayatındaki yeni yerini de kademeli olarak almıştı.

Kadınlara ait en önemli mekân çarşı-pazar yerleriydi. Gündelik ihtiyaçları karşılayan semtlerdeki çarşıların ciddi bir çekicilik taşımadığı çok aşikârdır. Ama Kapalıçarşı ya da Bahçekapısı hiç kuşkusuz çekici ve eğlenceliydi. Mefruşattan giyime, tuhafiyeden ziynete birçok malın bulunduğu; halı tamircisinden örücüye, kavaftan şapkacıya dek çeşitli ustaların hizmet verdiği Kapalıçarşı zaten asırlardır şehrin ticari can damarıydı. Üstelik buraya kadınlar sadece alışveriş için değil, çalışmak için de geliyordu. İşlemeci, terzi, terzi çırağı, tuhafiyeci Hıristiyan veya Selanikli kadınlarla; şapkacılık yapan Yahudi kadınların sayısı az değildi.

19. yüzyılın sonunda Bahçekapısı ve Eminönü civarı Kapalıçarşı'ya eklemlenmiş ve daha modern bir merkez olarak gelişmişti. O zamanlarda da ucuz giysilerle, terlik ve kumaşların satıldığı Mahmutpaşa'dan Sultanhamamı'na inenleri burada başka bir dünya karşılardı. 1930'larda yerini Sümerbank'a bırakacak olan Orozdibak mağazası şimdiki hipermarketleri aratmayacak denli renkli ve sıcak bir yerdi. Çokkatlı alışveriş merkezlerinin o dönemin İstanbul'undaki en büyük örneği olan bu binada bir evi tepeden tırnağa donatabilecek her şey vardı. Çoğu da ithal malı olan bu malların bazıları mutlaka hâlâ kimi eski İstanbul evlerinde kullanılıyordur. Mutfağınızın dolaplarını bir karıştırın, belki de "Orosdi-Back" için üretildiğine dair bir damga taşıyan Çekoslovak malı birkaç parça porselen bulursunuz. Burası annelerimizin ve büyükannelerimizin vakit geçirmeyi sevdikleri bir yerdi. Sultanhamamı'ndan Eminönü'ne uzanan yolda giyim-kuşam mağazaları o zamanlar da çoğunluktaydı. Ancak Bahçekapısı'ndan Sirkeci'ye ve Tahtakale'ye gidildikçe kadınları ilgilendiren mekânlar azalır ve sonunda yok olurdu. Bugün yerinde (otoyollardan geçen otomobillerin ürettiği) yeller esen Balıkpazarı'ndan sonra kadınları pek ilgilendiren bir şey yoktu; sadece işi düşenin uğrayıp geçtiği, ama yine de kalabalık ve canlı, ortaçağ koşullarında çalışan atölyelerle ve toptancıların izbe dükkânlarıyla örülü mahalleler vardı. Hamidiye Caddesi ise Bahçekapısı'ndan İstanbul'a gelenlerin ilk uğrak yeri olan otellerin doldurduğu Sirkeci'ye uzanır. Bu cadde boyunca da (çoğu hâlâ duran) şık dükkânlarda giysiler satılırdı. Ama kadınların en çok uğradığı yerlerden birisi hiç kuşkusuz lokumları, helvaları, şekerleri, şerbetleri ve kurabiyeleriyle ünlü Hacı Bekir'in dükkânıydı. Sirkeci meydanının ötesindeki mekânlar da Tahtakale gibi, ne kadınlar, ne de İstanbullu erkekler için çekici sayılırdı. Burası İstanbul'a yeni gelen taşralı erkeklerin konakladığı çoğu loş, pis, izbe otellerle ve kahvelerle dolu bir yerdi. Meydan ve yakın civarı ise otobüs, tramvay ve tren terminalleriyle tüm İstanbullulara hizmet veren hareketli bir yerdi. Buradaki ilginç bir dükkânı anmadan geçmemek gerekir. Aynı adı taşıyan bir dükkân hâlâ duruyor, ama şimdiki Sahibinin Sesi Plak Evi'nde sesinizi plağa kaydettirmek mümkün değil. Burası genç kızların gitmeyi istedikleri, cesaret toplayanlarının da gidip seslerini kaydettirdikleri bir yerdi.

Sirkeci'den evine dönmek isteyenler için iki ana güzergâh vardı: Trenin takip ettiği sahil boyu ile şimdiki tramvayla aynı yolu takip eden tramvay. Tabii bir de, sayfiyeye gidilecekse Köprü'den kalkan vapurlar. Trenin güzergâhında kendi halinde, sükûnet içindeki mahalleler dışında pek bir şey yoktu. Ama tramvay çok daha renkli bir yol takip ediyordu. Kadınlı-erkekli gezilebilen Gülhane Bahçesi Sirkeci'den hemen bir durak sonradır. Sultanahmet ise henüz şimdiki turistik cazibesine kavuşmamıştı, üstelik tüyler ürperten bir de fonksiyonu vardı. Aziz Nesin'in *Surname*'sine göz atarsanız, 1940'lara dek bu meydanda infaz edilen idam cezalarının nasıl bir seyirlik olay gibi algılandığını; eğitim düzeyi düşük ailelerin, nenesinden torununa dek her yaşta, her cinsiyette ferdiyle idamları seyretmek için buraya geldiğini öğrenebilirsiniz. III. Ahmed'in oğlunun yine bu meydanda, 17. yüzyılda yapılan şenlikli sünnet düğününü tasvir eden *Surname-i Vehbi*'ye ironik bir gönderme... Bu meydanın Türk kadınının tarihindeki ayrıcalıklı yerini, Türk Kadınlar Birliği'nin Halide Edip'in Sultanahmet Mitingi'ndeki konuşması için diktiği anıt perçinler. İşgale en kitlesel tepkilerden birini, bir zamanlar meydanın hemen ardındaki (şimdiki Four Seasons Hotel'in üzerindeki arazide yer alan) binada kurulmuş olan (ve çağdaşları gibi tek bir kadın üyesi bulunmayan) Osmanlı parlamentosunun değil de bir kadının söyleviyle yönlendirmiş olduğu da unutulmamalıdır.

Sultanahmet'in aşağılarında, Cankurtaran'daki gözlerden ırak zührevi hastalıklar hastanesi "vesikalı" kadınlar için mecburi bir durak yeriydi. Buna karşılık Cağaloğlu'da kızlar için kurulmuş önemli okullar vardı. II. Mahmud'un annesinin yaptırdığı bir eğitim külliyesinde, şimdi Cağaloğlu Anadolu Lisesi olan İstanbul Kız Lisesi vardı. Daha içerilerdeki Cağaloğlu Kız Sanat Okulu ise yüksek öğrenim yapmayacak kızlar için kurulmuş, ev idaresinden terzilik sanatına dek kadınlara uygun görülen zanaatın eğitiminin verildiği bir yerdi. Cağaloğlu

Salâhaddin Giz'in bir fotoğrafında Mahmutpaşa.

Kız Ortaokulu ise 1930'ların sonlarında kız lisesinin bünyesine katılacaktı. Bu ilim-irfan semtini geçtikten sonra, kadın-erkek herkesin damağına hitap eden meşhur Çemberlitaş Turşucusu'nu unutmamalı. 1980'lere dek yaşayan bu dükkânda İstanbul bostanlarının seçme sebzeleriyle yapılan leziz turşularının tadı hâlâ yiyenlerin damağındadır. Turşucuyu geçtikten sonra, Atik Ali Paşa Camii'nin hemen yanında başlayan kökçü dükkânlarının kadınlar için ayrı bir yeri vardı (Mısır çarşısı o yıllarda bakımsızlıktan çökmek üzere olduğu için burayla rekabet etme şansına sahip değildi). Buralar şimdi şık semtlerde modern versiyonlarını gördüğümüz doğal bitkisel kozmetiklerin satıldığı dükkânların binlerce yıllık atalarıdır. Saçına canlılık, parlaklık ve renk kazandırmak isteyen için kına; saç rengi açmak için papatya; istenmeyen tüylerinden kurtulmak isteyenler için hamamotu; cildi derinlemesine temizlemek için lif ve çeşitli sabunlar; daha güzel görünmek isteyenler için rastık, kâbe sürmesi ve allık; henüz modern kozmetik malzemeleriyle içli-dışlı olmamış genç kızlarla kadınların sadece buradan sağladığı kozmetik malzemeleriydi. Dükkânlarda şifalı otların ötesinde, ruhi ihtiyaçlara da cevap verecek ürünler vardı. Sözgelimi evin dirlik-düzeni için yakılmasında fayda olduğuna inanılan yedi sokak süprüntüsü, ya da evde olması muhtemel kötülükleri defetmek için yakılan öd ağacı veya günnük, kadınların buralardan aldığı büyü malzemeleri arasında en masum olanlarıydı. İstanbul kadınının büyüye ve bilinmeyene olan tutkulu merakını anlamak için Hüseyin Rahmi'nin romanlarına bir göz atmak kâfidir.

Bu fizikötesi deney malzemelerinin satıldığı çarşının iki ilim-irfan yuvası semtin arasında yer alması şaşırtıcıdır. Okullarıyla Cağaloğlu, üniversitesiyle Beyazıt kadınlar için de modern toplumsal yaşama hazırlık yerleriydi. Üstelik üniversitede dersler artık kız-erkek bir arada yapılıyordu. Beyazıt'ta yine başka bir kadının, Mısır Hıdivi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın kızı ve vezir-i âzam Yusuf Kâmil Paşa'nın eşi olan Zeynep Kâmil Hanım'ın devlete bağışladığı konağındaki Edebiyat Fakültesi ile bahçesindeki üniversitenin yegâne konferans salonu kızlı-erkekli öğrencilerle dolup taşıyordu 1930'larda. Bu binalar 1942'de bir yangınla yok olmuştu, ama yerlerine de fen ve edebiyat fakülteleri için modern bir külliye inşa edilmişti. Bu konağın karşısındaki Hasan Paşa Medresesinde, çalışma hayatına atılan kadınlara yardımcı olmak için devlet eliyle kurulan ilk kreşlerden olan Süt Damlası bu yıllardan başlayarak bir süre hizmet vermişti. Beyazıt Meydanı ise, Cumhuriyet'in şehrin içinde etrafında parmaklık veya kapı bulunmayan tek büyük parkını kurduğu yerdi (bu türden olan Saraçhanebaşı'ndaki Hava Şehitleri parkı ise Osmanlı devletinin son yıllarında yapılmıştı). Eskiden basit bir düzlükten ibaret olan Be-

1920'lerin başlarında Beyazıt Meydanı.
Fotoğraf: Hüsnü Yalçın/Emre Yalçın arşivi

yazıt Meydanı'na 1924'te yapılan çifte fıskiyeli oval havuz, çevresindeki çiçek tarhlarının arasında yer alan banklarıyla İstanbulluların anılarında hoş bir yer tutmaktadır. 1958'de meydan yeniden düzenlenirken bu havuz kaldırılmış ve bulunduğu yer tesviye edilmiştir. Havuzun kaldırılması için kamuoyuna sunulan gerekçelerden birisi ilginçtir. Önceleri çoğunlukla şık giyimli kadınlı-erkekli şehirlilerin gelip tadını çıkardıkları bu mekânı zamanla İstanbul'da yaşayan köy kökenli; dolayısıyla da şalvar, çarşaf gibi "gayri medeni" kılıklı -çoğu da kadın- vatandaşların da keşfedip daha sık ziyaret eder olmaları buranın temizlenmesi için bir vesile sayılmıştı. (Harbiye'de şu anda Habitat parkı olan yere bir çarşı yapmak isteyen dönemin belediye başkanı Bedrettin Dalan'ın "zaten orası domestik parkı olmuştu" mazeretini hatırlayınız.)

Beyazıt Meydanı'nın ilginç bir ikili yapısı vardı. Meydanın ortasındaki bu parka kadınlar da girebilirdi. Ama camiyle meydan arasında, o zamanlar Ordu Caddesi'nin meydan tarafında yer alan yapıların da arkasına düşen alanda yer alan meşhur Küllük kahvesi yalnızca erkeklere ait bir mekândı. Sözgelimi Salah Birsel'in *Kahveler Kitabı*'nda burayla ilgili bilgilere bir göz atın. Buradaki ilim ve edebiyat sohbetlerine katılanlar yalnızca erkeklerdir (diğer kahveler için de pek farklı bir tablo yoktur, hâlâ da klasik kahvelerin büyük çoğunluğu erkek mekânları olmaya devam ediyor). Buna karşılık, meydanın güneyinde 1930'ların sonlarında yapılan Marmara binaları İstanbul'daki en modern tören ve düğün salonlarını içermekteydi. Modernleşmenin getirdiği kadınlı-erkekli yemekli düğünler ve toplantılar için yapılan bu mekânlar 1970'lerin sonuna dek yaşayabilmişlerdi. Batıda yer alan Marmara Oteli'nin altında iki, doğudaki Marmara Sinması'nın altında da iki ve üstünde bir tane salon vardı. Marmara Sineması ise Sirkeci'den Şehzadebaşı'na dek uzanan alanda yer alan en şık ve prestijli sinemaydı. Gedikpaşa'daki Azak Sineması'yla aynı yıllarda yapılan Marmara Sineması'nın ünü hiçbir zaman localarında fuhuş yapılan komşusununki gibi kötüye çıkmamıştı. Azak'tan 1950'lerde ailelerin eletek çekmesine rağmen Marmara, yıkıldığı 1978'deki son birkaç ayı haricinde ailelerin gitmeye çekinmediği bir yerdi. Sinemalarla tiyatrolara kadınların yalnız başlarına gitmelerini yasaklayan bir kural telaffuz edilmiyorduysa da, kadınlar genellikle ailelerinden birileriyle sinemaya gitmeyi tercih edegelmişlerdi. Herhalde yalnız olmayan kadınların tacize uğrama olasılığının düşüklüğünün bunda payı vardı. (İlginçtir, gazinolarda 1950' lerden itibaren yaygınlaşan "kadınlar matinesi"nin İstanbul sinemalarına girmesi çok daha geç, 1970'lerdeki seks filmleri furyası sırasında seks filmi gösteren sinemalarda olacaktır.)

Beyazıt'a yürüyüş mesafesindeki Şehzadebaşı, mahut "Direklerarası'nın eski ramazanları"ndan, yani Tanzimat döneminden bu yana kadınlı-erkekli eğlencenin İstanbul'daki tek merkezi olmuştu. İstanbul'un başka mahallelerinde de tek tük sinemalar ve tiyatrolar vardı. Ama sözgelimi Sirkeci'dekiler değil kadınların, kibar beylerin ya da okullu delikanlıların bile adım atmayı düşünmeyecekleri yerlerdi. Ama Şehzadebaşı'nın kadim sinema ve tiyatroları belki de kadınların, çocukluklarında temaşa sanatıyla ilk tanıştıkları yerdi. Zamanın meşhur komikleri Nâşit ve Dümbüllü İsmail'in oyunlarına özellikle Ramazan ayında, nenesinden torununa tüm aile bireyleriyle gidilmesi neredeyse âdet olmuştu. Ancak seyircilerin bu yaş ve cinsiyet çeşitliliği, performansın özünü değiştirmiyordu. O dönemlere ait tanıklıklarını dinlediğimiz kadınların çoğu; kadın-erkek ilişkileri üzerine erkek bakışıyla yapılmış kaba esprilerle örülü skeçlerden, daha çocuk yaşta olmalarına rağmen rahatsız olduklarını söylemişlerdi. Neyse ki bunun rahatsızlığını hissedenler için İstanbul'da en azından bir seçenek daha vardı. Aksaray'daki Şehir Tiyatrosu'nda modern tiyatro sanatının seçkin örneklerini izlemek mümkündü. Bunu daha şık bir ortamda yapmak iste-

yenlerinse kalkıp Beyoğlu'na veya Kadıköy'e geçmeleri gerekiyordu. Diğer geleneksel eğlence biçimleri ise şehrin çeşitli yerlerindeki açık alanlarda kurulu bayram yerlerinde devam ediyordu. Sözgelimi 1940'lara dek Beyazıt'ta Simkeşhane'nin arkasındaki (1980'lerin başına dek duran) geniş arsa Ramazan aylarında ve bayramlarda Karagöz, meddah ve ortaoyunu ile ailelerin rağbet ettiği eğlence yerlerinden birisiydi.

1930'lardaki bir Cumhuriyet Bayramı'nda Beyazıt'ta muharip gazi bir kadın.
Fotoğraf: Hüsnü Yalçın/Emre Yalçın arşivi

Şehzadebaşı'ndan Edirnekapı'ya dek uzanan mahalleler ise şu ana dek geçilenlerden çok daha sakin yerlerdi. Fatih, Draman, Çarşamba o zamanlarda da şimdiki gibi muhafazakârlıklarıyla ün salmış semtlerdi. Buraların kendi semtlerine hizmet veren çarşı-pazarı Kapalıçarşı veya Bahçekapısı'ndakilerle kıyas götürmeyecek kadar sadeydi. Üstüne üstlük bu semtlerde sinema da yoktu. Birkaç salaş sinema, Yahudilerin yaşadığı Balat'ta ve ona yakın sayılabilecek olan Karagümrük'te toplanmıştı. Ama o yıllarda tıpkı Beyazıt Meydanı çevresi gibi yeniden yapılanan Fatih'in ana caddesinde modern bir sinema veya tören salonu her nedense tasarlanmamıştı.

Beyazıt'tan Edirnekapı'ya uzanan bu sakin ve muhafazakâr mahallelere karşılık Aksaray'a uzanan bölgedeki Laleli daha modern ve hareketli idi. Çünkü burası 1908'deki Aksaray yangınının silip süpürdüğü yerlerde yeni yeni inşa edilen müstakil kâgir evlerle, hatta apartmanlarla oluşmaya başlayan pek gözde ve güzide bir semtti. O yıllarda (hâlâ alternatif tıp olarak gündemde olan) halk tıbbının meşhur simalarından Kirli Kızlar da bu modern semtte otururlardı. Halk tabiplerinin arasında oldukça fazla sayıda kadın olduğunu o dönemi yaşayanlar hatırlıyor. Kirli Kızlar ise, adlarının çağrıştırdığının ve meslektaşlarının genel eğiliminin aksine bu merkezi ve modern semte yerleşmiş, modern görünümlü iki kız kardeş idi.

Semtin ortasından geçen Ordu Caddesi'nin ortasında 1958'e dek duran ağaçlık refüj, İstanbul'da türünün tek örneğiydi ve çevredeki ailelerin küçük akşam gezintilerine ev sahipliği ederdi. Bu refüjlü yolu Koska'dan itibaren Beyazıt'a bağlayan daracık yol ise iki tarafında irili-ufaklı dükkânlarla önemli bir alışveriş merkeziydi. Adını bu yöreden alan Koska Helvacısı hâlâ yakın mahallelerde varlığını sürdürüyor. Şehrin ana yolunun ikiye ayrıldığı Aksaray 1854 yangınından sonra tümüyle yenilenmişti. 1854 sonrasındaki haliyle; yani cumbalı ahşap evler, cami, kahve, çeşme, hamam, mektep ve birkaç ufak dükkândan oluşan dokusuyla, Hüseyin Rahmi'nin kitaplarından ya da Halide Edip'in *Sinekli Bakkal*'ından tanıdığımız tipik bir eski İstanbul mahallesiydi. Tramvay buradan da iki kola ayrılırdı: Birisi Marmara sahiline paralel mahalleler boyunca Yedikule'ye uzanan hat, diğeriyse Altımermer yangınının silip süpürdüğü mahallelerden, şimdiki Millet Caddesini izleyerek Topkapı'ya varan hat. Bu yolda, Osmanlı hanedanından iki kadının yaptırdığı hayır kurumları, Haseki Hurrem Sultan ve Bezmiâlem Valide Sultan (ya da Vakıf Gureba) hastaneleri, o zamanın standartlarına uygun şartlarda şifa dağıtırlardı. Gureba Hastanesi'ne gelmedense, Osmanlıların eğitim ordusuna kadın neferler yetiştirilmek üzere kurulmuş olan Darü'l-muallimat görkemli binasıyla dikkati çeker.

Marmara sahilindeki mahalleler İstanbul'un yüzyıllardır alışılagelmiş gündelik yaşamının süregeldiği sakin yerlerdi. Samatya'da yoğunlaşan gayrimüslim nüfus buranın muhafazakâr Fatih'ten ya da modern Beyazıt ve Laleli'den de farklı olmasını sağlayan önemli bir unsurdu. Buradaki gayrimüslimler Kumkapı'da ya da Balat-Fener yöresinde olduğu gibi belli mahallelerde yoğunlaşmamışlar, daha homojen biçimde dağılmışlardı. Bu gayrimüslim nüfusun İstanbul'un gündelik yaşam kültürüne yaptığı katkılardan birisi de şehirdeki kült yerleriydi. Ayazmaların, adını taşıdıkları azizin ilgi alanlarıyla ya da tarihi bir efsaneyle ilişkili olarak, çeşitli dertlere deva olduğuna her dinden ve her kesimden inanan pek çoktu. Bu da, Müslümanların ramazanlarda yoğunlaşan türbe ve cami gezme ziyaretine benzer biçimde bir ayazma ziyareti

âdetini doğurmuştu. Bu ziyaretçilerin çoğunluğunu kadınlar oluşturuyorlardı. Konuşma güçlüğü çeken, okulunda başarısız olan ya da içine kapanık çocuklarının problemlerini gidermek; evinde dirlik-düzenliği korumak; ya da inmeli veya kör yakınlarına şifa bulmak için buralardan medet umanların çoğu, hâlâ olduğu gibi, kadınlardı. Gayrimüslimlerin din adamları da bu ortak medet kültüründen nasiplerini alıyorlardı. İstanbullu kadınlar nefesi kuvvetli hocalara gösterdikleri saygıyı nefesi kuvvetli papazlardan da esirgemezler. Hâlâ kimi kiliselerde elinden tuttuğu çocuğunu "papaz efendi"ye okutmak için başını bağlayıp da nerelerden yola düşmüş kadınları görebilirsiniz. Bu da, Anadolu'nun ve İstanbul'un her şeye rağmen süregelmiş dinlerarası ilişkilerinde, kadınların oynadığı önemli rolün bir göstergesidir.

Aksaray'a dek hep İstanbul'un orta ve üst tabakasının yaşadığı mekânlarda dolaştık. Memur, eğitmen, asker, tüccar veya emekli ailelerinin yaşadığı mahallelere ve kullandıkları ortak mekânlara göz attık. Ama burada yalnızca bu kesimlerden insanlar yaşamıyordu. Şimdi şehrin varoşlarında, gözlerden ırak yaşayan eğitim ve gelir düzeyi düşük insanlar o zamanlar şehrin göbeğinde de yaşıyorlardı. Şehrin bu denli içinde yaşıyor olmaları ise uzun bir geçmişe dayanmıyordu. 1909'dan itibaren birkaç yıl arayla Aksaray, Altımermer, Çırçır-Zeyrek ve İshakpaşa'da çıkan dev boyutlu yangınlar İstanbul'un kent mekânının neredeyse üçte birini yok etmiş; 1909'da Balkan Savaşlarıyla başlayıp 1923'te Kurtuluş Savaşıyla biten yıpratıcı dönemde ise bu yıkımları telafi edecek fırsat olmamıştı. Oysa İstanbul sürekli yanarak kısa sürede yenilenen bir şehir olagelmişti. İşte bu yangın yerlerinde kalan viraneler kâh Balkan göçmenlerine, kâh o yangında her şeyini yitiren kimsesizlere, kâh şehrin merkezine daha yakın yaşamak isteyen yoksullara barınak oluyordu. Bu yörelerde yaşam zordu. Başını sokmak için bir konağın tuğla hamamının viranesine ya da su haznesine yerleşenler, derme-çatma barakalarda yaşayanlardan biraz daha şanslıydılar. Aziz Nesin'in özyaşamöyküsü olan *Böyle Gelmiş Böyle Gitmez* adlı eserinin ilk cildinde yangın yerlerindeki yaşam anlatılır. Baba-oğul, derme-çatma bir barakada birkaç yıl yaşarlar. Komşuları da benzer koşullardadır. Ama bu civarda yaşayan bir kadının hali çok çarpıcıdır:

> Aksaray'dan Çapa'ya giderken sağda, geniş yangın yerindeki yangından kalma üstü kubbeli, tuğla duvarlı bir yıkıntı barınakta yaşayan bir yaşlı kadının, öğrencilere bir kuruş karşılığında bacaklarını açıp cinsel organını gösterdiğini, bunu seyreden okul arkadaşlarımızdan duyardık. Beş kuruş karşılığında yaşlı kadınla cinsel ilişkide bulunan öğrenciler olduğunu da duyuyorduk. Bizden bir üst sınıftan bir öğrencinin cinsel ilişkide bulunmak için yanına gittiği bu yaşlı kadının apışına ısırgan otu sokarak nasıl canını yakıp kadını bağırttığını olaya tanık olan arkadaşları alayla, gülüşerek anlatırlardı. Çok yaşlı kadının teninin buruş buruş olduğunu söylerlerdi. Bu kadın yangın yerinde, yoldan on beş-yirmi adım içerideki bir yıkıntıda yaşıyordu. O yıkıntıyı yoldan geçerken tümseğe çıkınca uzaktan görürdük. Tuğla duvarlı oyuğun kapı olarak kullanılan ağzını bir çuval örtüyordu. (A. Nesin, *Bütün Kitapları*, c. 8, s. 3929, İstanbul: Karacan Yayınları, 1984)

Böyle Gelmiş Böyle Gitmez'de 1930'ların İstanbul'u başka kaynaklarda pek rastlanmayan gerçekçi bir biçimde anlatılır. Yangın yerlerinde yaşayan esrarkeş, orospu, kumarbaz veya serseriler; o dönemin gecekondusu sayılan medreselerdeki sefil hayat, kenar mahallelerin marjinal tipleri, dönemi anlatan çoğu yazarın aksine bir otosansürden geçmeden yazılmıştır. Tek çocuğuna rağmen bitirdiği yanlış evliliği ve kendinden çok genç bir üniversite öğrencisiyle yaşadığı aşkıyla, alafranga terbiye almış şeyh kızı N. Hanım; sevdiği ve birlikte yaşadığı kızı pek hoş tuttuğu söylenen erkek kılıklı ve tavırlı Şeker Abla; milletvekili âşığıyla basılan sakatatçı Hacı'nın karısı; ve Fahriye Abla'yı andıran, bir şeyhin beslemesi olarak gayet sıkı biçimde yetişip, evlendikten sonra çevresindeki erkeklerin iltifatlarından ve cilvelerinden kuvvet alıp boşanan, başına buyruk yaşamaya çalışan, ama yedi yıl içinde yeni yaşam biçimi yüzünden hızla yaşlanıp genç yaşta ölüp giden Hayret Abla bu anılardaki en çarpıcı kadınlardır.

Hayret Abla Osmanlı'da köleliğin kaldırılmasından sonra yerini tutması için icat edilen beslemelik kurumunun şanslı sayılabilecek bir bireyidir. İstanbul'un fakir kenar semtlerinde yaşayan ailelerin veya onların taşradaki akrabalarının İstanbullu varsıl ailelerin yanına, kimi zaman bir ödeme karşılığında, kimi zaman da daha rahat bir hayat sürmesi için gönüllü olarak yollanan besleme kızlar; özensiz hatta şapşal giysileri ve bitten kurtulmak için kökten kazınan saçlarını gizleyen delikli bereleriyle şehrin kibar mahallelerinin sokaklarında hemen tanınabilirlerdi. Reşat Ekrem Koçu, *Türk Giyim Kuşamı ve Süslenme Sözlüğü*'ndeki "Beatle Kesimi Saç Modası" maddesinde bu saç biçimini şöyle anlatıyor:

> (...) Eskiden evlere alınan besleme kızların uzun saçları arasındaki bitleri temizlemek için zehirli maddeleri kullanmaktan çekinenler, yıkamak ve ayıklamak suretiyle temizlemek de çok üzücü ve yorucu olduğu için kızların saçlarını sıfır numara makina ile kestirirlerdi ve sonra saçlar uzamaya terkedilirdi. Besleme kızlar bir müddet entarili oğlanlara döner, saçları uzadıkça da kız ile oğlan arası bir kafaya sahip olurlardı. Beatle kesimi saç modası işte o eski besleme kızların başlarının hemen tıpkısıdır.

Beslemelerin küçük bir kesimi ailelerinin umduğu daha rahat bir yaşama kavuşabilirdi. Çoğu zaman ise, sözde evlatlık alınan bu çocuklardan hem evde hizmet etmeleri, hem de evin genç erkeğinin (ya da erkeklerinin) hastalık kapmadan ve risk almadan ilk cinsel tecrübelerini edinmesinde yardımcı olmaları beklenirdi. Evin hanımının, yaşlı beyefendinin evden uzakta hovardalık yapmaması için

bile besleme tuttuğu dedikodusu da mahallelerde pek sık duyulurdu. Ancak bir kusur edip de hamile kalan beslemelerin sonu pek parlak olmaz; çoğu zaman kapının önüne konur, biraz daha insaflı sahipleri varsa da apar-topar uygun bir kısmetle evlendirilirlerdi. Türk Kadınlar Birliği'nin 1950'lerin başında yaptığı ve İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi bünyesindeki, o zamanlar bir toplum araştırmaları merkezi gibi çalışan, İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsü'nün yöneticilerine de bahsettikleri bir araştırmada genelev kadınlarının yarısının besleme kökenli olduğu saptanmıştı.

1930'larda Kâğıthane'de bir kır gezisinde eğlenen kadınlar. Ortada tef çalıp oynayarak geçimlerini sağlayan iki çingene kadın.
Fotoğraf: Hüsnü Yalçın/Emre Yalçın arşivi

Beslemelik artık tarihe karışmış bir kurumsa da, ayrı yumurta ikizi olan hizmetçilik hâlâ sürüyor. 1930'ların İstanbul'unda da hizmetçilik oldukça yaygın ve örgütlü sayılırdı. Süleymaniye ya da Taşkasap gibi merkezle yoksul semtlerin ve yangın yerlerinin arasındaki mahallelerde yaşayan kolcu kadınlar, şehrin merkezi semtlerindeki ev hanımlarına istenen evsafta hizmetçi, aşçı, çamaşırcı ayarlama işini görürlerdi. Değil bu ev hanımlarının, kocalarının bile gitmeyi tercih etmeyeceği sefil mahallelerde yaşayan hizmetçilerse, kolcuların getireceği iş haberlerini dört gözle beklerlerdi. Şehirdeki her türlü eve girip çıkan bu kolcu kadınlardan birinin anılarını dinleyebilmek mutlaka benzersiz bir tecrübe olurdu. Beslemelik, hizmetçilik ya da kolculuk popüler tarih için hâlâ oldukça bakir konulardır. Bu konuda da geri planda İstanbul hayatını anlatan kimi yazarların yapıtlarında ipuçları bulmak mümkündür.

Beslemeler ve kolcu kadınlar yaşadıkları dönemle birlikte tarihe karıştılar. Her ne kadar onların anılarını kayda geçiren (veya geçirse de yayınlayan) olmadıysa da, ikincil kaynaklardan ve dönemi yaşamış olanların yardımıyla, hem onların yaşamını hem de o dönemin kent yaşamını yeniden kurgulamak mümkün. Bu yazı da işte böyle bir yeniden kurgulama denemesidir. Daha geniş çaplı ve akademik titizlikle hazırlanmış yeni çalışmalarla İstanbul'un, kadının toplumdaki yerinin yeniden tanımlandığı bu döneminin, her yönüyle belgelenmesi yolunda ufak bir katkı olması dileğiyle... ■

İ L A N - N Ü M A

Cicim Suyu

Yüzünüzün letafetini tezyid edecek ancak Cicim Suyudur. Osmanlı mamulatıdır. Bir kere istimal etmek letafetinin derecesini gösterir. Fiyatı 5 kuruştur
Eau Djidjim

Hanımefendilere müjde

Şimdiye kadar Avrupa'dan gelen mevadd-ı gayr-i malume ile imal edilmiş "Kamilya, Gelin Suları" gibi cildi bozan Avrupa"nın tuvalet sularından kurtuldunuz: "Cicim Suyu" namıyla sırf Osmanlı mamulatından olan tuvalet suyunu bir kere istimal edecek olursanız hem letafetinizi tezyid eder, hem de cilde gayet tabii bir yumuşaklık verir. Yüzdeki çilleri mahveder. Madem ki istimal olunuyor "Cicim" Suyunu arayınız: Şimdilik deposu: Beyoğlu'nda Yüksek Kaldırım'da 691 numerolu Jak Lui ve Biraderleri'dir. Mahmutpaşa'da çarşı içinde bulunur.

(*Şehbal*, no. 30, 15 Teşrinisani 1326)

"ALAFRANGA BİR HANIM"

FATMA TÜRE

Geleneksel temeller üzerinde kurulu Osmanlı Devletinin modernleşmesinde öncülük edecek yapısal değişimler özellikle II. Meşrutiyet döneminde gündeme gelmiş, sadece siyasal yapıda değil, toplum yapısında da değişiklikler ortaya çıkmıştır.

O dönemde her şeyden önce cevaplandırılması gereken soru "Bu devlet nasıl kurtulur?" olduğu için, aydınlar bu soruya ürettikleri cevaplar ile İslamcı, Batıcı ve Türkçü gibi ideolojik gruplara ayrılmışlardır. Gruplar bir değişimin gereğini kabul etmekle birlikte bu değişimin nasıl olacağı konusunda fikir birliğine varamamıştır. Ama önerdikleri değişimler bir reform hareketinden çok restorasyon işlemini çağrıştırmaktadır.

II. Meşrutiyet'in ilanı ile oluşan özgür havanın yarattığı siyasi ideolojiler bu restorasyon çalışmaları içinde kadını da unutmadılar. Hepsi yeni bir toplum yapısı önerirken, toplumun bir bireyi olan kadını da dışlamıyorlardı. Dolayısı ile kadınla ilgili politikalarını da gerek dergilerde gerekse yazdıkları eserlerde açıklıyorlardı. Ama kadın, özellikle birincil önemde bir problem teşkil etmiyordu. Sadece hazırlanan yeni modelde ele alınan maddelerden biriydi.

Osmanlı Devletinin kurtuluşu için İslamiyetin özüne dönülmesini savunan gruptan kadın hareketini destekleme çabasını beklemek hem gereksiz hem de yanlıştı. Çünkü onlar sosyal yapılandırmada kadının yerini "ev içi" olarak belirlemişler, kadının "kendine özgü" işlerde çalışması gerektiğini vurgulamışlardı. Hem nüfus artışı gerektiği bahanesi ile hem de fuhşu önlediği iddiası ile çok kadınla evliliği savunuyorlar, "kadınları tecavüzden korumak" amacı ile örtünmeyi şart koşuyorlardı. Bu ideoloji taraftarlarına göre İslamiyet kadının bütün haklarını zaten ona veriyordu. Öyleyse kadın daha ne isteyebilirdi? Hem yeri ev içi olduğu için para kazanmakla da yükümlü değildi, çalışması gerekmiyordu. Sadece çocuklarını daha iyi yetiştirmesi için ve kocasına daha iyi bir eş olması için eğitim görmesi gerekiyordu. Görülüyor ki İslamcılar, özellikle II. Meşrutiyet'i izleyen yıllarda ortaya çıkan Osmanlı kadın hareketini anlamaktan çok uzaktılar.

Batıcılar da kadının toplum içindeki yerini kendi programları dahilinde incelemişler, kadınlara sundukları hakların feminist bir nitelik taşımamasına dikkat etmişlerdi. Batıcılar her ne kadar İslamcılar ile çatışsalar da, çok kadınla evlilik konusunda çok daha tutarlı davranmamışlardı. Batıyı model alırken kısmiliği reddeden Abdullah Cevdet bile neslin artması için çok kadınla evliliği savunmuştur. Batıcıların programına bakıldığı zaman kadının lehine sosyal hakların olduğu görülmekle birlikte özde bütün bu hakların erkek egemenliğinde olduğu görülür. Bir yandan kadın istediği gibi giyinebilir görüşü savunulurken bir yandan da "ama israf etmediği sürece" ibaresi konur. Kadının israf edip etmediğine karar verme hakkı erkeğe bırakılmıştır. Genç kızlar eğitimleri süresince ve evlenene kadar örtünmek zorunda değildirler. Ama evlendikleri zaman kocasının isteği doğrultusunda giyimlerini düzenlemek zorundadırlar. Kaçgöçün kalkması, kadına yönelik bir iltifat değildir. Erkeğin zevkine uygun eş seçebilmesi için evlilik öncesi çiftlerin birbirini görmesi doğru karşılanmıştır. Yani yine erkek düşünülerek verilmiş bir hak söz konusudur. Türkçülerde de durum farklı değildir. Her ne kadar Orta Asya merkezli eski Türk toplumunu göz önünde bulundurarak kadının yerini değerlendirmeye çalışsalar da kadını ev içi yaşamla sınırlayıp, erkeğin yardımcısı, hayatını kolaylaştırıcı bir nesne halinde görmekten kurtulamazlar. Bu ideolojide de kadın için düşünülen sıfatlar onun "iyi anne, iyi eş, iyi yurttaş" olmasıdır. Türkçüler her ne kadar eski Türk toplumunu Osmanlı Devleti için örnek olarak alsalar da İslamiyeti bu toplum yapısından soyutlamazlar ve kadın için istenilen iyi yaşam şeklinde İslamiyetin de bir yeri olmasını isterler.

Özetle bu üç ideoloji de kadına yönelik çalışmalarında olaya "kadın sorunu" olarak bakmazlar ve Osmanlı kadın hareketini desteklemek için çaba göstermezler. Onlar için kadın Osmanlı İmparatorluğu'nu kendi amaçları doğrultusunda restore ederlerken oluşturdukları yeni yapıda düzenlenmesi, bu modele uydurulması gereken bir maddedir. İslamcılar, İslamiyeti model aldıkları için kadını İslami prensipler çerçevesinde değiştirmek isterler. Batıcılar, zaten kendi içlerinde "ne kadar Batılılaşalım?" sorusuna cevap bulamadıkları için ne tam Batılı ne tam İslami bir toplum yapısı ve kadın dünyası düşünürler. Türkçüler de, kadını, diğer ideolojilerde olduğu gibi kendi ideolojilerini üretecek, bu yolda eğitilmiş bireyler yetiştirecek bir ana olarak görürler. Üç ideolojide de İslamiyet soyutlanmaz bir şekilde söz konusudur. Bu üç ideolojinin de kadınla

bu kadar ilgilenmesinin en önemli nedeni yeni yetişecek nesilleri eğitme görevinin "anne" tarafından gerçekleştirilmesi gereğidir. Kadının, onların ideolojileri doğrultusunda bir nesil yetiştirmesi için önce bu ideoloji bağlamında sınırlı bir eğitim görmesi gerekir. Dolayısıyla üç ideolojinin de kadın için benimsediği ilke "iyi anne, iyi eş, iyi Müslüman" ve bunun için de gerekli eğitimdir.

Meşrutiyet'in getirdiği ideolojiler toplum yapısını ve özellikle bu toplum yapısında kadının yerini sorgularken, aynı dönemde basılan eserlerde de kadın konusu sıkça gündeme geliyordu. Bütün bu ideolojilerin şekillendirdiği yeni kadın tipini, "özgürlüğü yanlış anlamış alafranga kadın" olarak sunan hikâyeler, döneminde oldukça popülerdi. Bazen "milli hikâye" başlığı altında yayımlanan bu tek formalık hikâyeler, bazen de aile reislerini uyarmak (!) amacıyla yayımlanıyorlardı.

"Aile reislerine ithaf"
Alafranga Bir Hanım
Ahlak-ı nisvaniyeyi musavir romandır
Muharriri: M. S., sahip ve naşiri: S. Tahir
İstanbul Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası/1329 (1913)

ALAFRANGA BİR HANIM

M. S. imzalı *Alafranga Bir Hanım* aşağıdaki "ifade-i muharrir"le başlıyor:

"Dünyada yegâne saadet milletiyle iftihar etmek meselesidir.

Bugün Avrupa lisanlarının küllisinde bu esas mevcuttur. Bizde telif suretiyle vücuda getirilen eserlerin yüzde doksanı Avrupalılar asarı esasına ve o fikre istinad edilerek yazılmış olduğundan onu yazan dahi kısmıyla Avrupa medeniyetini medeniyet-i milliyesine takdim ediyor demektir. Ahval-i hazıra-i nisvani ve hele İnas Mekteb-i Sultaninin tesisi dolayısıyla bir eserin yazılması bazı ehibba tarafından Alafranga Bir Hanım serlevhasıyla şu muhtasar eser kaleme alındı. Bu kitap heyet-i mecmuası ile vatanını seven ve milliyetini takdir eden aile babalarını ve teehhül [evlenme] arzusunda bulunan aklı başında gençlerimizi memnun edecek ve ihtimal ki bazılarının iğbirarını [gücenmesini] mucip olacaktır. Fakat bir milletin tealisi milliyetinin terakkisi ve ona olan muhabbet ve fedakârlıkla kabil olabilip bizde ise milliyet maalesef bir tarafa bırakılarak milel-i garbiye-i medeniyete itba' etmek [tabi kılmak] modası pek ziyade ilerlemiş ve illet hükmüne giren şu moda erkeklerimizin müsamahaları ve Avrupa kadınlarına ibtilaları yüzünden umumiyetle kadınlarımıza da sirayet etmiş ve herkesçe de malum olan birçok semtler Ulah mahalleleri halini almış ve Fransız kadınlarının ahlak ve âdeti bizimkiler tarafından düstur-i la-yetegayyer [değişmez kural] ittihazla bundan mütevellit israf ve moda ve süs ve ziynet gibi birtakım mesarif fevkalade aile reislerini boğazlarına kadar borca batırma suretiyle nice hanelerin sönmesini ve servet-i umumiyemizi ihlal etmiştir.

Meşrutiyetin kabul ve ilanı milel-i uhrâ [başka milletler] medeniyetini kabul ve nakliyattan ibaret olmayıp seyyi-i istibdat ile bozulmuş olan şeyler tashih ve ıslahı ile yar ve ağyara karşı medeniyetimizi bir derece-i mükemmele ifrağ ve bununla iftihar etmektir. Buna ise mebuslarla müntehib-i sanilerin teması bir derece çaresaz olacak ise de bu saadet henüz vatanımıza nasip olmamış ve mebusla müntehib-i sani eserinde okunacak ahval-i müessifenin tevalisine çığır açacağı bedihi bulunmuştur. Ümit ederim ki hemşirelerimiz ve kerimelerimiz hanımefendiler şu içtihadette hakkımızı teslim etmekle beraber moda israfını terk ederek servet-i milliyenin tezayüdüne himmet ederler.

Bizden dua kendilerinden gayret ve cenab-ı müteâl hazretlerinden inayet ve muvaffakiyet!

fi 20 an Ramazan sene 1329 ahirre" (s. 3-4)

Bu önsözle başlayan *Alafranga Bir Hanım* Evkaf Nezareti'nin Cihat İdaresinde "mühimce bir görevde" çalışan Şem'i Bey ile kızının hikâyesidir. Karısının ölümü üzerine kızı Cazibe Hanım ile birlikte yaşayan Şem'i Bey'in amacı kızını "tam bir alafranga" olarak yetiştirmek, tercihen Avrupa'da eğitim görmüş "uygun bir kısmetle" evlendirmektir. Şem'i Bey kızını alafrangalaştırmak için Tatavla (Kurtuluş'un eski adı) semtindeki sülükçü Panayotaki'nin tavsiyesi ile Zoiçe isminde bir hanımı mürebbiye olarak evine alır:

"Şem'i efendi bin iki yüz altmış tevellütlülerinden olmak hasebiyle zamanının maarifine göre mükemmel bir tahsil görmüş ve yegâne medar-ı iftihar ve semere-i saadeti olan kerimesi Cazibe Hanım'ı Avrupa'da tahsil-i ilm ü kemal eden bir gence vermek bahanesiyle tatlı su frengi ıtlak edilen Tatavla yadigârlarından Zoiçe isminde bir mürebbiyenin yedd-i tertip ve dirayetine tevdi ve teslim etmişti." (s. 5)

"Ekser mürebbiyelerin peder ve hüviyetleri etrafıyla malum olamamak saikasıyla Madmazel Zoiçe dahi vaktiyle validesinin Fransa kontlarından biriyle olan muhabbet ve münasebetinden vücuda gelmiş bir asil ve halis Fransız olduğunu okutmakta bulunduğu kıza akşam ve sabah anlatır ve aşk ve alakanın moda mucibince ne yolda olduğunu da Cazibe Hanım'a tarif eyler idi." (s. 5)

Bu sayfa ve karşı sayfada: Dönemin "avam edebiyatı" kitaplarının kapaklarında yer alan "alafranga kadınlar".

Hikâye boyunca yazar, Batılılaşmanın yanlış anlaşıldığını "alafrangalık" deyimini kullanarak vurgular. Bir yandan geç evliliği ve çiftlerin birbirini tanımasını eleştirirken, diğer yandan doğum günü kutlamayı, jimnastik yapmayı, piyano çalıp şarkı söylemeyi, kitap okumayı, modern giyinmeyi ve tiyatroya gitmeyi eleştirir. Bu eleştirilerinin odak noktası ise "aslında aklı çok fazla işlemeyen" özenti, alafranga kadındır. Erkekler ailelerine çok dikkat etmeli, birtakım züppeliklere izin vermemelidirler. Hikâyede yer alan bir kadının asla yapmaması gerekenler hep Zoiçe'nin önerileri olarak sunulur. Şem'i Efendi Meşrutiyet'in özgürlük anlayışını tamamen yanlış anlamış erkeği, kızı Cazibe de kurban olmuş bir kadını simgeler.

ZOİÇE'NİN ÖĞRETTİKLERİ

Zoiçe, Cazibe'ye ve Şem'i Bey'e neler öğretir?

Her kadının piyano çalması gerektiği

"Şimdi piyano çok modadır. Bununla oynadığı zaman insanın her tarafı oynar! Afedersiniz ama utanıyorum şimdiki erkekler böyle her taraflarını oynatacak şeyler arıyorlar." (s. 13) "Cazibe piyanoda dahi maharetini göstermekte idi. Zoe denilen aşüfte zavallı Cazibe'ye öyle şarkılar ve havalar öğretmekte idi ki burada ayrı ayrı beyanına biz haya ederiz." (s. 14)

Bir kadın için aşk romanı okumanın önemi

"Avrupa'da ne kadar üstü açık yazılmış muzırr-ı ahlak romanlar var ise kısm-ı küllisini Zoiçe Beyoğlu kitapçılarından tedarik ederek kıza [Cazibe] okutmakta idi." (s. 14)

Temizlik ve sağlık için vücuda dikkat edilmesi gerektiği

"Yaz mevsiminde ve hararetli zamanlarda donsuz gezmek ve sıhhati ihlal eder kavliyle koltuk altları ile mevzi-i malumun tüylerini temizlememek Madmazel Zoe cenaplarının cümle ihtaratından olup Cazibe tarafından harfiyen imtisal edilir idi!" (s. 14-15)

Jimnastik dersleri de bağın arkasına yapılan bir jimnastik odasında gerçekleşir, Zoiçe ve Cazibe burada ip, trapez, halka vesair aletlerde kuvvet denerlerdi:

"Bağın etrafı açık olduğundan gelip geçenler bunları ip üzerinde görürler ve Cazibe'nin açık saçık bulunmasına acırlar. Ve bunu da Zoiçe'nin küçük hemşiresi kıyas ederler idi." (s. 16)

Kızların otuz yaşından önce evlenmemeleri gerektiği

Cazibe yirmi yaşına gelince "rüyasında delikanlılar gördüğünü" söyleyerek evlenmek ister. Zoiçe buna karşı çıkar. Olay Şem'i Bey'e anlatılır. Şem'i Bey Zoiçe'nin anlattığı bir olayı dinler:

"Bir vakit Amerika'da böyle yirmi iki yaşında bir kız çocuğu anasıyla trene bindiği sırada oturacak yer olmadığından oradaki mösyölerden birinin kucağına çöker. İnecekleri mevkie geldiklerinde validesi mösyöye 'efendim kızım sizi rahatsız etti afedersiniz' demesine mukabil efendi de 'estağfirullah! belki madmazel olmuştur' cevabında bulunmuştur. Kız da efendinin cebinde zurnaya benzer bir şey varmış ki beni hayli rahatsız etti demiş." (s. 21)

Zoiçe bu olaya "Anlıyorsunuz ya efendim kızcağızın ne derece kalbi temiz ki böyle safdilane söyleyerek hiçbir şeyden haberi olmadığını anlatıyor" yorumunu getirince Şem'i Bey de "Bizde analarından doğar doğmaz bunları öğreniyorlar. Avrupa'da terbiye var terbiye bizde ne gezer" (s. 21) diye cevaplar ve böylece Cazibe'nin evlilik isteği çok erken olduğu gerekçesi ile ertelenir.

Zoiçe'nin öğretilerinin kötü sonuçları hikâyenin sonuna doğru ortaya çıkar. Şem'i Bey'in bahçıvan yamağı Hristo, izinli olduğu bir günde Tatavla'da Zoiçe'ye rastlar ve onu takip eder. Onun Fransız asıllı olmadığını tiyatrolarda perde çekerek yaşamını kazanan Ligor isimli birinin metresi olduğunu öğrenir. Yurtdışından gelen tiyatro kumpanyaları sayesinde Fransızca öğrenen Zoiçe (Yazar burada tiyatronun da Batı özentisi sonucu ortaya çıktığını ve ahlaksızlık bulaştırdığını ima

eder) Ligor'un da desteği ile mürebbiyelik işini bulmuştur. Hristo, Zoiçe'yi tehdit ederek birlikte olmaya başlar. Bu sırada Cazibe de bekâretin önemi olmadığına inanarak Cihangirli Tulumbacı Rüstem Ağa'nın oğlu Nedim ile birlikte olmaya başlamıştır.

Şem'i Bey ise hiçbir şeyden habersiz kızı Cazibe'yi Ortaköylü iyi bir ailenin oğlu ile evlendirmeye çalışmaktadır. Yazar, hikâyenin bu bölümünde Batılılaşmayı doğru anlamış yeni bir aileyi olaya sokar.

Batının gözü kapalı olarak değil seçerek sadece belli yönlerinin alınması gerektiğini savunan bu ailenin en iyi yansıması oğulları Kerim'dir: "Lemi Efendi, hakkıyla münevver fikirli, himmetli bir Osmanlı idi. Oğlu Kerim Robert Kolej'de ikmal ettikten sonra haftada üç gece ulum-i aliye ile felsefe-i hukuki öğrenmek üzere Fatih müderrislerinden gayet muktedir bir zatı hanesine getirtmekte idi." (s. 23)

Böylece hem Batı hem Doğu eğitimi ile yetişen Kerim Bey ile özenti alafranga Cazibe'yi karşılaştırmak isteyen yazar, "Şem'i Efendi kerimesini kıpkızıl bir ahlaksız etmesine mukabil Lemi Efendi oğlunu bir merd-i kâmil olarak âlem-i medeniyete çıkarmak istiyor idi" (s. 23) der. Kerim Bey, küçük bir araştırma ile Cazibe'nin kendisine uygun bir eş olmadığını anlar ve evlenme teklifini reddeder.

Bu sırada Hristo'dan hamile kalan Zoiçe bebeği doğurduktan sonra öldürüp gömer. Olaya şahit olan Ligor bunu polise bildirir. Zoiçe tutuklanır. Diğer tarafta "kendince alafranga bir hanım olan Cazibe, Nedim'den alaturka bir de gebe kalır." (s. 26) Ne yapacağını bilemez bir durumda Nedim'le evlenmek ister. Nedim ise "kendisi gibi itikad-ı diniyesi ve iffet ve istikameti bozuk ve hüviyeti meşkûk bir alafranga hanım ile izdivacının mümkün olmadığını" (s. 26) söyleyerek teklifi kabul etmez. Bunun üzerine Cazibe intihar eder. Bıraktığı mektupta yazarın Batılılaşmaya olan bakış açısını tamamen ortaya koyar:

"Babacığım! Dünyada namuslularla hayat geçirmek ve milliyetini muhafaza ederek akidesini dürüst bir esasa rabt eylemek meğer ne derece mucib-i saadet ve mefharet imiş! Alafrangalık beliyesi ile milletimi ve taharet ve nezaketi ve iffet ve namusumu tamamiyle kaybettim. Hüviyeti meşkûk bir fahişeyi bana mürebbiye ettiniz! Dünyada namusum berbat olduğu gibi ahirette valideme bakacak namuslu bir yüzüm de kalmadı. Sonundaki vahameti hesap ederek hem kendimi hem de karnımdaki masumu telef ettim! Osmanlılığı inkıraza uğratan alafranga ve servet-i milliyeyi emip bitiren mikropta, moda beliyeleri olduğundan beni de bu iki hal çığırımdan çıkardılar. İntiharımdan kimseyi mesul tutmayınız ben sizi affettim inşallah cenab-ı hak da benim kusurlarımı affeder. Herkes milliyetini muhafaza etmeli ve yapabileceği şeyi deruhte eylemelidir. Elveda!" (s. 27)

Alafranga bir Hanım isimli hikâye Meşrutiyet sonrasının karışık ideolojik yapılanmasında körükörüne Batılılaşmayı eleştirmek için kaleme alınmıştır. Hiçbir değeri olmamakla birlikte Batı özentisi "yeni kadın"ı anlatmaya çalıştığı için önemlidir. Yazar kendisine aykırı gelen her şeye korku ile bakarak kadınları eski düzene hapsetmeye çalışırken, bu konuda yandaş bulmak amacıyla toplumun değişmeyen "tutumluluk, temizlik ve namus" gibi kavramlarını kullanmaktan da çekinmemiştir.

Cazibe Hanım kimliğinde ortaya çıkan "alafranga kadının" sadece kötü yanlarını göstermekle yetinmeyen yazar, onu ve onun doğuracağı çocuğu -yeni nesil- öldürerek de son sözü söylemiştir. Eğer bir yenilik olacaksa bu yenilik Batıyı tamamen kabul ederek değil, milliyetimizi, Osmanlılığı unutmayarak, olacaktır. Zaten bu konu kadınları değil erkekleri ilgilendirir. Bu konuyla ilgilenen kadınlar, Zoiçe ve Cazibe gibi, bedbaht olurlar. Batı-Doğu sentezi ile yetişmiş erkekler ise, Kerim Bey gibi daima başarılı olurlar.

Meşrutiyet sonrası ideolojik mülemmaların -avama- indirilmiş yansıması diyebileceğimiz "Alafranga Bir Hanım" başlıklı hikâye toplumun bu katında yeni kadına nasıl bakıldığını göstermesi açısından önemlidir. ■

KADIN HAREKETİNDE BİR ÖNCÜ: *KADINLAR DÜNYASI*

KADINLAR NE İSTİYOR?*

IŞIK ÖZEL

Kadın hareketi 1908 sonrasında kayda değer bir gelişme göstermiş, kadınlar seslerini daha özgür bir şekilde duyurmaya başlamış, gazeteler, dergiler yayımlanmış, dernekler kurulmuştur. *Kadınlar Dünyası* bu ortamda yayımlanan gazete/dergilerden biridir. 1913-1921 yılları arasında yayımlanan *Kadınlar Dünyası* hem gazete, hem de dergi olarak anılmaktadır, çünkü Nisan 1913'te yayın hayatına başlayan dergi Temmuz 1913'e kadar günlük gazete, bu tarihten 1921 yılına kadar ise haftalık dergi olarak yayımlanmıştır. Dergi Birinci Dünya Savaşı yıllarında yayınına ara vermiştir.

Yazı kadrosunun tümüyle kadın olduğu dergide başlıca yazarlar Nuriye Ulviye, Mükerrem Belkıs, Emine Seher Ali, Yaşar Nezihe, Safiye Biran, Atiye Şükran, Fatma Zerrin, Belkıs Ferit, Aziz Haydar'dı. Kadronun yalnızca kadınlardan oluşması ilke olarak benimsenmekle birlikte, az da olsa erkeklerin yazılarına da yer veriliyordu. Derginin sahibi Nuriye Ulviye (108. sayıdan itibaren N. Ulviye Mevlan), yazı işleri müdürüyse sırasıyla Emine Seher Ali (1-108. sayılar), Ruşen (108-163. sayılar) ve Mevlanzade Rıfat Bey'di (163-194/15. sayılar). Dergide tartışılan başlıca konu kadın haklarıydı, nitekim kapakta da "cins ve mezhep tefrik etmeksizin kadınlık hukuk ve menfaatini müdafaa eder musavver gazetedir" ifadesi yer alıyordu. Bu konuda dönemine göre radikal sayılabilecek birçok yazı yayımlanmakla birlikte ılımlı bir tavır izleniyor, bütün hakların bir anda kazanımı yerine, adım adım gerçeklenmesi öngörülüyordu. Feminizmden sıklıkla söz edilmesine rağmen, bazı yerlerde 'feminist' sözcüğü suçlama olarak algılanıyor ve buna tepki gösteriliyordu. Çalışma hakkı en çok tartışılan, talep edilen "hak"tı. Erkeklerle "teşrik-i mesai" bazen üretime katkı savıyla nedenselleştirilerek, bazense öfkeyle talep ediliyordu.

"Bizim istediğimiz hürriyetin erkeklerimizinki gibi olmayacağını söylemeye dahi hacet görmüyoruz. Biz onlar gibi taşkınlıklar, sefahatler yapalım demek istemiyoruz. Bizim istediğimiz hürriyet 'hürriyet-i mesai'dir. Fikrimizi biraz izah edelim: Biz sefihane bir hayatı değil; aklı başında olan erkeklerimiz var ise onlarla beraber, yoksa yalnızca çalışmak, çalışabilmek ve bu suretle milletimizin terakkisine uğraşmak, tealisini temin etmek istiyoruz." ("Hürriyet İsteriz", no. 20, s. 1)

Çalışma hakkına paralel olarak eğitim hakkı da irdeleniyor ve bunlar başlıca hak olarak kabul edilen "yaşama hakkı" ile ilişkilendiriliyordu.

"Evet; biz yalnız bir şeye muhtacız. O da nedir bilir misiniz? Maarif..." ("Biz Yalnız Bir Şeye Muhtacız", no. 28, s. 4)

Genel olarak kadınlar geleneksel mekânları evlerden sıyrılıp dış mekânlara çıkmaya teşvik ediliyordu. Bunların dışında, giyim-kuşam, evlilik, aile içi ilişkiler, çocuk bakımı gibi kadının ev içindeki rolüne ilişkin konular da inceleniyordu. Dış giyim ayrı bir başlık altında ele alınıyor, var olan tarzın çalışma koşullarına uygun olmadığı iddia ediliyordu.

"Biz Osmanlı kadınlarının hayat-ı içtimaiyemize adat-i mahsusamıza göre erkeklerimiz ile teşrik-i mesai edebilmekliğimiz için evvela kıyafet-i hariciyemizin ıslahı lazımdır. Bostan korkuluğuna benzeyen umacı kıyafetimizin iş görebilmeye salih bir hale ifrağına çalışmalıyız. Görüyoruz ki Müdafaa-i Hukuk-i Nisvan Cemiyeti bu mühimmeyi nazar-ı itibara almıştır." ("Kadınlık Uyanmıştır", no. 65, s. 1)

Kadınlar Dünyası Avrupa ve Amerika'da gelişen kadın

***Kadınlar Dünyası*, 29 Mart 1330.**

* Yardımlarından dolayı Cüneyd Okay'a teşekkür ederim.

hareketini yakından izliyor, sıklıkla bundan örnekler veriyordu. Osmanlı kadını (yerine göre Türk ya da Müslüman kadın özneleriyle) Avrupalı ve Amerikalı kadınlarla karşılaştırılıyor, "uyanan kadınlık cereyanının" izlemesi gereken yol bu örnekler doğrultusunda biçimlendiriliyordu.

"Bugün dünyanın herhangi bir tarafına gidilirse orada mutlak hukuk-i nisvanın mevzu-i bahis olduğunu görüyoruz. Büyük şehirlerden, merakiz-i medeniye tabir olunan bilad-ı meşhureden sarf-ı nazar küçük köylerde bile bu mebhasın cereyanı meşhud oluyor. Bu, Avrupa'da milel-i gayr-i müslimede vaki olduğu gibi bizlerde, İslam kadınları âleminde dahi ciddi mebahis uyandırmıştır. Hatta o kadar diyebiliriz ki bu meselede velev silm-i zihnen ve aleyhte bile olsa bigâne olan bir fert tasavvur edilemez. Bu cereyanın bu kadar vasi ve müessir bir şekil ve mahiyet kesb etmesi şüphesizdir ki bunun derece-i ehemmiyetini umuma hissettiren hatta fikr-i sabite, fikr-i muzmere rağmen ihsas edecek dereceyi bulan bir ihtiyaç-ı kat'i suretinde tezahür etmiş olmasından ileri gelmektedir. Bu cereyanât hayli müddetten beri devam etmektedir. Fakat bu son zamanlarda bütün cihanda daha vasi tezahürata meydan verdiği gibi bizde dahi şayan-ı dikkat ve memnuniyet [verici] safahata girmekte olduğu görülmektedir." ("Kadınlık Cereyanı", no. 69, s. 1)

"Esasen erkek nasıl çalışıyor ise kadın da çalışabilir, erkek nasıl düşünebilir ise kadın da düşünebilir. Erkek nasıl tahakküm ediyorsa kadın da tahakküm edebilir. Tefavüt-i efal ve amal kadında olsun erkekte olsun fıtrata, tahsile, terbiyeye göre tehalüf eder. Avrupa kadınları birçok mücadelat-ı fikriyeden sonra nasıl temin-i müsavat ve hukuka muvaffak olmakta iseler biz de öylece çalışacağız, erkeklerimizin tebessüm-i istihfafkâranelerine ehemmiyet vermeyeceğiz." ("Kadınlık Uyanmıştır", no. 65, s. 1)

Kadınlar Dünyası bütün kadınları "cereyan eden" kadın hareketine katılmaya, örgütlenmeye çağırmaktaydı. Dergi, bu amaç doğrultusunda Osmanlı Müdafaa-i Hukuk-i Nisvan Cemiyeti'nin kuruluşuna öncülük etmişti. Cemiyetle ilgili haberler derginin hemen her sayısında yer alıyordu. Cemiyet, "hem 'hayat-ı mesai' uyandıracak, aynı zamanda dahi bir 'fikri terakki' yaratmak gayesini takip" edecekti. ("Terakkiye Doğru", no. 27, s. 1)

"Muhitimizde taraf taraf kadın cemiyetleri teşekkül ediyor. İşitiyoruz, görüyoruz. Sesi, sedası asırlardan beri cehalet ve taassup yüzünden kısılan Osmanlı kadınlığının bugünlerde hissolunmaya başlayan hareketlerinde acaba ne gibi gayeler mündemiçtir? Bu gayeler hayat-ı içtimaiyemize ne gibi tesirat-ı mahsusa ilka edebileceklerdir? Bunu şimdiden takdir edemeyiz. Fakat Osmanlı kadınlığının senelerden beri devam etmekte olan hayat-ı miskinanesinde bir inkılab-ı içtimai ve fikri husule getirecek istidadın görünmeye başladığına şüphe yoktur. Osmanlı Müdafaa-i Hukuk-i Nisvan Cemiyeti'nin günbegün tezayüd eden azası bize büyük, pek büyük teali ve terakki ümitleri bahşediyor. Kim ne derse desin, herkes nasıl telakki ederse etsin, biz eminiz ki bu cemiyet hayat-ı nisvan üzerinde büyük bir inkılab-ı fikri ve içtimai ihzar etmektedir. Hukuk-ı nisvaniyemizi temin edecek birinci amil hayat-ı mesainin kadınlıkta tecellisidir. Kadın erkek teşrik-i mesai edebilirse hukuk-i nisvan da ehemmiyet-i lazimesiyle muhitimizde tanılır. Kadın erkek hukuk-i medeniye ve insaniyede müsavi olabilmeleri için evvela hayat-ı mesaide tarafeynin iştirakleri lazımdır. " ("Kadınlık Uyanmıştır", no. 65, s. 1) ■

ERKEKLER HAKİKATEN HÜRRİYETPERVER MİDİRLER? KADINLAR NE İSTİYOR?

Cemiyet-i beşeriyenin bidayet-i teşekkülünden bu ana kadar pek çok zaman geçti. Asırların sine-i seyyiatında gömülmüş olan bu müddet içerisinde tarih-i âlem birçok vekayi derc etti. Erkekler on beşinci asrı müteakip hürriyetlerini gasp eden müessesata karşı isyana başladılar.

İptida papazlardan hürriyetlerini almak için asırlarca uğraştılar. Mezhep muharebeleri, engizisyon mahkemeleri faide vermedi. "Voltaire'in" meydana koyduğu hakaiki tatbik için hepsine göğüs gerdiler. Nihayet hürriyet-i mezhebiyeleri temin edildi. Sıra hükümdar ve krallara geldi. Onlara daha ziyade şiddetli davrandılar. Azim inkılablarla hürriyetlerini ilan ettiler. Yalnız bu esnada hürriyetleri temin edilmemiş bir kitle, bir kitle-i muazzama kaldı; o da biz zavallı kadınlar... Evet erkekler zahiren bu kadar hürriyetperver görünmekle beraber hakikatte birer küçük müstebitten başka bir şey değildir. Hürriyet, hürriyet sedalarıyla koca kıtaları kanlara boğdukları esnada bile kendilerinden daha büyük, daha mühim olan âlem-i nisvanı gözleri görmedi. Onlara hukuk-i siyasiye değil, hukuk-i insaniye bile bahş etmekten çekindiler. İçlerinde hukukumuzu müdafaa etmek arzu edenlere bile "feminist" diye tahkir ve tezyif etmeye başladılar.

Bu hal maatteessüf bugüne kadar devam etti. Mesela: Şu dakikada ulum-i içtimaiyede isbat olunmuş bir kaide vardır. Dünyada en büyük hak "hakk-ı hayattır". Cenab-ı Hâlik-i Kâinatın yaratmış olduğu her bir mahluk yaşamak ister. Bütün âlem buna kanidir. Lakin erkekler maatteessüf bizim bu hakkımızı henüz tasdik etmemişlerdir.

Filhakika bugünün erkekleri eski Hintliler gibi zevcesi vefat eden kadınları diri diri mezara götürmüyorlar. Zaman-ı cehalette olan Arapları takliden kız çocuklarını öldüren kimse yoktur. Fakat buna yakın bir şey yapıyorlar ki hakikaten mucib-i cehalettir.

قادینلر دنیاسی

kadinlar duniassi

Beşinci sene – numero 164 Cumartesi 9 Mart 1918

Nüshası 5 kuruştur **Sahibe-i İmtiyaz: Ulviye Mevlan** Nüshası 5 kuruştur

Kadınlar Dünyası

Cins ve mezhep tefrik etmeksizin kadınlık hukuk ve menafiini müdafaa eder cumartesi günleri neşrolunur musavver gazetedir.

Adres: Sultanahmet Divanyolu Posta kutusu numero 346

Abone bedeli: Seneliği 250 altı aylığı 175 kuruştur.

Memleket-i ecnebiye için seneliği 100 altı aylığı 50 franktır.

Benim itikadıma göre yaşamak lafz-ı bimanadan ibaret değildir. Yaşamak için çalışmak, çalışmak için de mütenevvi mesai lazımdır.

Erkeklerimiz; Avrupa'da, Amerika'da erkekleriyle yan yana çalışarak istihsalat-ı milliyeye hizmet eden milyonlarca kadınları görmüyorlar mı?

Daha geçen gün İngiltere'den başlayarak bütün Avrupa'yı dehşetler içerisinde bırakan nümayişleri işitmediler mi? Bilmiyorlar mı ki: Avrupa yakın bir zamanda kadınlara hukuk-i siyasiye bahş edecektir?!..

Bu suretle beşeriyet, azim bir nüfus daha kazanacak, meclis-i mebusan kürsülerinde kadın sesleri işitilecek, mahkemelerde, belediyelerde kadınlar da bulunacak, onlardan da vali, mutasarrıf, kaymakam olacaktır. Bunun neticesi olarak her şey değişecek. Ordularda Jean D'Arc gibi, Kara Fatmalar gibi şeci kumandanlar, dava vekilleri, fabrikatörler, ameleler velhasıl her işte kadınlar da bulunacak!!!..

Biz Osmanlı kadınları tekâmül nazariyesini bildiğimiz için bu kadar ifrata gitmiyoruz. Lakin hukuk-i insaniyemizi olsun istemeye hakkımız yok mudur... Niçin erkekler sokaklarda bizi taciz etsinler? Niçin bir kadın namusuyla yaşamak için çalışmaya bırakılmasın? İşte: Bizim istediğimiz hukuk-i siyasiye değil, şimdilik bu gibi hukuk-i insaniyedir.

Sultanahmet'te Üçler'de

Y. Naciye

(no. 7, s. 3)

ERKEKLER!

KADINLIK YALNIZ MEYVE DEĞİLDİR

Kadınların sanayide olsun, ticarette olsun, hatta idare-i umur-i cumhurda olsun erkeklerden dûn kabiliyette olmadıklarını teslim etmek lazımdır.

Filvaki muhit-i Osmanimizde kadınlık henüz inkişaf edememiştir. Fakat buna sebep biz Osmanlı kadınlarının istidatsızlığı değildir. Tarz-ı terbiyemiz, suret-i maaş ve hayatımızdır.

Biz Osmanlı kadınları başka milletlerin kadınlarından gayrı bir hilkatta yaratılmadık. Başka milletlerin kadınlığında görünen istidat ve kabiliyet şüphesiz bizde de vardır. Ancak tarz-ı terbiyemizde suret-i maaş ve hayatımızda bir inkılab-ı hayra muhtacız. Bunu her akl-ı selim olan tasdik eder zannederiz.

Kadınlığın istidat ve faaliyeti yalnız sanayie, ticarete inhisar etmemiştir. Erkeklerce bile müşkil addolunan milli kıyamlarda, hatta muharebelerde kadınlık kendini göstermiş, mühim roller oynamıştır.

Ezmine-i kadime milletleri kadınlarından sarf-ı nazar edelim: Şu son zamanlarda Dağıstan İslam kadınlarının Ruslara karşı vaki olan muharebeleri bu hunrizane muharebatta gösterdikleri şecaat ve kahramanlıkları elan dillerde destandır. Geçen Kırım Muharebesinde ise bir Kürt kadınının, "Kara Fatma"nın Osmanlı ordusunda gösterdiği yararlıkları henüz unutmadık.

İşte bu vekayi kadınların dahi erkekler derecesinde belki de daha ziyade her işte istidat ve kabiliyetlerinin bulunduğunu isbat eder.

İdame-i hayatını isteyen bir millet müşkil demlerinde kadınlarının kuvvetini arar, tanzim eder.

Reva mıdır ki kadınlığımız taassubun atalet deryası içinde boğulmuş kalmış olsun? Her işe müstaid olan kadınlığa terbiye-i lazıme verilince erkekten ziyade millete canen dahi hizmetler gösterebilir.

Fransa İnkılabı'nı takip eden erkeklerimiz: pek iyi bilirler ki Fransa İnkılabı'nda en mühim rolleri kadınlar ifa etmiştir. Hem de icabında bir asker bir fedai gibi..

"Komün"lere taraftar olan kadınların gördükleri işleri, gösterdikleri cesaretleri erkekler göremememiş, gösterememiştir. "Versaille" askerine karşı boğaz boğaza cenk eden kadınlar idi. Efkâra durgunluk verecek derecede olan cesaretlerini tarih zaptta ihmal etmemiştir.

Komünlerin mağlubiyeti üzerine "galibane" bir muhakeme ile idama gönderilen komün tarafdarını meyanında bir delikanlının ağlamakta olduğunu gören ve yine idam ile mahkûm olan bir kadının delikanlıya söylediği atideki sözleri tarih zapt etmiştir, işte aynen: "Delikanlı ne ağlıyorsun? Biz onları mağlup etmiş olsa idik kendilerini koynumuza alacak değil idik ya? Biz de onları böyle idam edecektik! Ağlama çocuğum ağlama, ölüm o kadar acı değildir. Baygınlık gibidir. Gelir, geçer."

İşte şu vekayi gösterir ki erlik meydanında kadınlığın dahi mühim bir mevkii vardır unutulmasın. Bir millet için kadınlığı mühimsememek kadar hata olamaz.

Kadınlar Dünyası

(no. 38, s. 1)

KADIN DERGİLERİ BİBLİYOGRAFYASI'NA KATKI

KADINLIK HAYATI

CÜNEYD OKAY

Kadın tarihi araştırmalarında kadın dergilerinin oldukça önemli ve ağırlıklı bir yeri vardır. Bu dergiler devrin kadınlarının yaşayışlarını, zevklerini endişelerini ilgi alanlarını vs ortaya koyar. Osmanlı kadın dergileri de bu bakımdan dikkate değerdir. Bunlardan ilk örnek olarak bilinen *Terakki-i Muhadderat*'ı diğerleri takip etmiş, Meşrutiyetle beraber bu tür süreli yayınlarda da belirgin bir artış gözlenmiştir. Ancak diğer pek çok süreli yayında olduğu gibi kadın dergilerinin de ömürleri genelde pek uzun olmamış, önemli bir bölümü on sayıyı bile bulmazken yalnızca bir sayı yayımlanabilenleri de olmuştur.

Osmanlı kadın dergileri maalesef çeşitli kütüphanelere dağılmış bulunmaktadır. Bu konuda çalışmak isteyen bir araştırıcının bazen yalnızca bir derginin koleksiyonunu tarayabilmesi için birkaç kütüphane dolaşması gerekir, gene de eksik sayılar sebebi ile koleksiyonun tamamını elden geçiremez. Bu ve benzeri problemleri asgariye indirmek amacı ile İstanbul Kadın Eserleri Kütüphanesi, İstanbul kütüphanelerinde bulunan eski harfli kadın dergilerinin bir bibliyografyasını çıkartmış ve fotokopilerden oluşan bir koleksiyonu da kütüphanesinde hizmete sunmuştur (*İstanbul Kütüphanelerinde Bulunan Eski Harfli Kadın Dergileri Bibliyografyası*, İstanbul: Metis Yayınları, 1993). Araştırma adından da anlaşılacağı üzere yalnız İstanbul kütüphaneleri ile sınırlı tutulmuştur. Bibliyografyada eski harfli dergiler incelendiği için 1923-1928 arası Cumhuriyet dönemi kadın dergileri de tabii olarak araştırmaya dahil edilmiştir. Gönül arzu eder ki Kadın Eserleri Kütüphanesi bu çalışmasını başta Ankara Milli Kütüphane olmak üzere diğer bütün devlet ve üniversite kütüphanelerine genişletsin ve ulaşabildiği bütün özel kişi kütüphanelerinden eksikleri tamamlayarak bu alanda çalışmak isteyenlere tek bir merkezde bu hizmeti sunabilsin.

***Kadınlık Hayatı*, sayı 5 (16 Eylül 1329)**
Kadınlığın tealisine hâdim, sahaifi kadın kalemlerine küşadedir.

Biz bu yazıda alanındaki tek derli toplu çalışma olan *Kadın Dergileri Bibliyografyası*'na küçük bir katkı yapmaya gayret edeceğiz. Bibliyografyada yalnızca birinci sayısı ile yer alan *Kadınlık Hayatı* dergisi hakkında çok kısa bir tanıtıcı bilgi verip, bibliyografyada bulunmayan diğer sekiz sayısının fihristini, araştırmanın orijinal düzenine uymaya gayret ederek vereceğiz. Ayrıca gene adı geçen çalışmada ilk on bir sayısı ile yer alan *Kadınlık* dergisinin on ikinci sayısının fihristini ekleyeceğiz.

1913 yılında 16 sayfa ve kapaklı olarak yayımlanan *Kadınlık Hayatı*'nın ilk dört sayısı cumartesi günleri yayımlanıyor. Beşinci sayıda "bundan böyle perşembe günleri" yayımlanacağı duyurulurken sekizinci sayı gene cumartesi günü çıkıyor. Sahib-i imtiyazı ve müdir-i mesulü Emine Seher Ali olan *Kadınlık Hayatı*'nın nüshası kırk para ve Necm-i İstiklal Matbaası'nda tab ediliyor. Sayfalara gelişi güzel dağılmış olan kuş çiçek ve benzeri resimler oldukça iptidai. Dergi adının altında ise "Kadınlığın tealisine hadim, sahaifi kadın kalemlerine küşadedir" ibaresi yer alıyor.

Kadınlık Hayatı'nın yazar adlarının tamamını kadınlar meydana getiriyor. Her sayıda en az iki-üç şiir var. Şiirler genellikle şairleri tarafından derginin diğer yazarlarına ithaf ediliyor. Bu arada Mahmut Şevket Paşa'nın ruhuna ithaf edilen bir şiir de var. Genellikle Balkan Harplerinin tesiri altında yazılmış şiirlerde Bulgar vahşeti, vatan, Rumeli gibi konular işlenmiş. Yedinci sayıda-

ki "Artık Koş" isimli şiirin, devrin modasına uygun olarak aruzda yeni bir deneme olduğunu belirtmek için "Fa'lün/ Fa'lün/ Fa'lün" vezninde olduğu bilhassa ilave edilmiş. Kadın haberleri, romantik hikâyeler, bilmeceler, tefrika romanlar derginin diğer bölümleri. *Kadınlık Hayatı*'nın 2-9. sayılarının fihristi aşağıda gösterilmiştir:

***Kadınlık*, sayı 12 (24 Mayıs 1330)**
Kadınlığın varlığını ve memlekette bir mevkii bulunduğunu müdafaa eder, cumartesi günleri neşrolunur musavver gazetedir. Sahaifimiz bilumum Osmanlı hanımları âsârına küşadedir.
Resim altı: "Tecedddütperver Ferîde Nalan Hanımefendi"

KADINLIK HAYATI

Sayı: 2 (7 Eylül 1329/19 Şevval 1331)
- Emine Seher Ali: Kadınlığa Bir Nazar 17-18
- Nuriye Salahaddin: Mürebbiyeler 18-19
- Atiye Şükran: Yaşamak Fenni 19-20
- Nihal Handan: Muğfillere (şiir) 21
- Melike Sabih: Fatma Necmiye (şiir) 22-25
- Nezahat İrfan: İcmal-i Edebi 23-26
- Bedia Leman: Sukût 26-28
- .....: Hasbihal 29
- Bedai Leman: Kadın İntikamı (tefrika) 30-31
- Bilmece ve Müsabakamız 32

Sayı: 3 (14 Eylül 1329/26 Şevval 1331)
- F. S. Ali: İçtimaiyat: 33-35
- Sadiye Vesile: Ricat Haberlerinden Sonra 36
- Melike Sabih: Riya ve İftira 37
- Bedia Leman: Hayale Doğru 38
- B(e). L(am).: İcmal-i Edebi (şiir) 39-40
- Nihal Handan: İntizarı Şan 39-42
- Fıtnat Rıza: İnkisar-ı Hayal (şiir) 40
- .....: Üsbû-ı Edebi 41-43
- .....: Hasbihal 43-44
- Nezahat İrfan: İtiraf 44-46
- Bedia Leman: Kadın İntikamı (tefrika) 46-47
- Beşiktaşta Kız Sanayi Mektebi Programı - Bilmece ve Müsabakamız

Sayı: 4 (21 Eylül 1329/3 Zilkade 1331)
- E. Seher Ali: İçtimaiyat 65-67
- Saide Vesile: Kadın Mektupları 68
- Melike Sabih: Kısas-ı Rahman (şiir) 70-71
- Nevvare Şükran: Müstakbel Kardeşime (şiir) 70-71
- Nihal Handan: Serab-ı Ümid 72
- Vedia Leman: İcmal-i Edebi 73-74
- Fıtnat Rıza: Temenni-i Huzur (şiir) 73-74
- .....: Hasbihal 75-76
- Bedia Leman: Kadın İntikamı 77-78
- Nezahat İrfan: Bugün Kin, Yarın İntikam 79-80
- Bilmece - İlan

Sayı: 6 (3 Teşrin-i Evvel 1329/15 Zilkade 1331)
- Emine Seher Ali: İçtimaiyat 81-82
- Sadiye Vesile: Kadın Mektupları 83
- Melike Sabih: Sen Osmanlı Değilsin (şiir) 84
- Fıtnat Rıza: Feryad Bu Zillete (şiir) 85
- Yaşar Nezihe: Melal-i Garam (şiir) 86
- Rafia Süleyman: Matemin İnciler 87
- S(e). Vedia: Hayal-i Mazi 87
- Bedia Leman: Hayale Doğru 88
- Bedia Leman: İcmal-i Edebi 89-90
- Nihal Handan: Gonca (şiir) 90
- Sadiye Raziye: Ey Vatan Seni Nasıl Gömdük (şiir) 90
- Nezahat İrfan: İnkisar-ı Hayal 91-92
- .....: Hasbihal 92-93
- Bedia Leman: Kadın İntikamı 94-95
- Bilmece 96
- İlan

Sayı: 7 (10 Teşrin-i Evvel 1329/22 Zilkade 1331)
- Emine Seher Ali: İçtimaiyat 97-100
- Aziz Haydar: Bizde Hukuk-ı Nisvan 101-102
- Nuriye Salahaddin: Mürebbiyeler 103-104
- Melike Sabih: Ezeli Bir Hayat (şiir) 105
- .....: Müsabakamızın Neticesi 106
- B(e). Müşfika: Nezir-i Kin 106
- S(e). Vedia: Beklerim (şiir) 108
- Halime İhsan: Artık Koş (şiir) 109
- .....: Hasbihal 110-111
- Bedia Leman: Kadın İntikamı (tefrika) 112
- Bilmece

Sayı: 8 (19 Teşrin-i Evvel 1329/Zilhicce 1331)
- Emine Seher Ali: İçtimaiyat 112-115
- Nevvare Şükran: Yenge Görümce 115-116
- Asiye binti Cahid: Biraz Sükûtdan Sonra 117-118
- Nuriye Salahaddin: Mürebbiyeler 118
- Bedia Leman: Sönmüş Güneşlere (şiir) 119
- S(e). Vedia: Gözyaşları (şiir) 120
- Bedia Leman: Hayale Doğru 121
- Nevvare Şükran: Yetime 122-123
- Nezahat İrfan: İcmal-i Edebi 123-124
- .....: Hasbihal 125-126
- Bedia Leman: Kadın İntikamı (tefrika) 126-128
- Bilmece

Sayı: 9 (24 Teşrin-i Evvel 1329/7 Zilhicce 1331)
- Emine Seher Ali: İçtimaiyat 129-132
- .....: Resm-i Küşad 132
- Nevvare Şükran: Naile Molla 133-134
- Melike Sabih: Bu da Bir Hakk-ı Tabii (şiir) 135
- Bedia Leman: Hayale Doğru (şiir) 136
- Meliha Cenan: Yeter Artık Uyanın (şiir) 137
- Rafia Süleyman: Gurur-ı Nisvan 137

CİCİ DERGİSİNDE BİR "MÜCAHİD-İ NİSVAN"

Meşrutiyet döneminde birbiri ardına çıkıp kapanan birçok süreli yayın olmuştur. Bunlardan büyük bir bölümünün yayın hayatı çok kısa sürmüş bir kısmı da ancak bir iki sayı yayımlanabilmiştir. Bu süreli yayınlardan biri de *Cici*'dir. Sahib-i imtiyazı Arif Hikmet, müdir-i mesulü Kemaleddin olan *Cici*'nin sermuharriri ise Ahmed Reşad'dır. Dergiye damgasını vuran kişi olan Ahmed Reşad daha sonra *Cart Beyim* isimli mizah dergisini neşretmiştir.

Cici genel olarak mizahi bir dergi. İçinde küçük hikâyeler, vecizeler ve karikatürler var. Bununla beraber bir sayfası tamamen siyasete ayrılmış ve geçmiş haftanın politik gelişmelerini sıralıyor. Gene bir başka sayfası da kadın hakları için tahsis edilmiş ve bu konu da Ahmed Reşad tarafından kaleme alınmış.

***Cici*, sayı 1 (19 Mayıs 1327)**
Şimdilik haftada bir perşembe günleri neşrolunur millet ve devlete hâdim edebi ve mizahi bitaraf Türk gazetesidir.

Cici'nin kütüphanelerde iki sayısı mevcut (19 Mayıs 1327 ve 26 Mayıs 1327). Bu sayılardaki Ahmed Reşad imzalı ve "Müdafaa-i Nisvan" başlıklı köşelerde yer alan kadınlıkla ilgili yazıların muhtevasını şu şekilde özetlemek mümkün:

Ahmed Reşad ilk sayıdaki yazısına Abdülhak Hamid'den bir cümle aktararak başlıyor: "Bir milletin nisvanı derece-i terakkisinin mizanıdır." Feminizm için de terakki-i nisvan terkibini karşılık olarak kullanan Ahmed Reşad sözlerine şöyle devam ediyor: "Bir millet kendini ne kadar hürriyetperver, ne kadar müterakki sayarsa saysın eğer kadınları eski sefil sergerdan hallerinde iseler, o millet terakki değil bilakis tedenni etmiştir. Terakki bir milletin yalnız erkeklerinin gayret ve iktidarıyla olamaz. Kadınların da iştiraki mutlaka şarttır. İleri memleketlerde kadınlar birçok farklı meslekte istihdam edilmektedir. Mebus ayan kâtib amele gibi." A. Reşad burada dikkat çekici bir tespit yapıyor: "Mamafih bu sözlerim bizim kadınlarımız da mebus ayan kâtib amele olarak erkekle çalışsınlar demek istemiyorum. Yalnız onlara biraz merhameten olsun insaf ederek atf-ı ehemmiyet edelim de şu bulundukları hal-i sefaletten çekip kurtaralım demek istiyorum." Gene A. Reşad'a göre kadınlar Osmanlı erkeklerinin gözünde "hasta olunduğu zaman üzerlerine titreyen birer hastabakıcı"dır. "Onların nazarımızda katiyen bir mevki-i ehemmiyeti yoktur. Bizim fikrimiz akşam eve gidince karşımızda emrimize muntazır biri bulunsun, yemeğimizi içeceğimizi hazırlasın, çamaşırımızı yıkasın üstümüzü süpürüp ütülesin velhasıl neye ihtiyacımız var ise onlar kadınlar tarafından ihzar ve istihzar olunsun biz de rahat edip gel keyfim gel diyelim." Yazar bu düşünceleri tenkit ederek yazısında devam ediyor: "Peki ama hiç düşünmeyiz ki acaba bizim kadınlardan fazla bir haslet ve meziyetimiz mi vardır? Haşa! Gerek nezaket gerek saffet ve gerekse meziyet cihetleriyle en adisi bile en âli bir erkeğe faikdir." Ahmed Reşad bundan dolayı her zaman kadın haklarını koruyacağını ve "bir mücahid-i nisvan namı kazanarak onunla ömrü oldukça iftihar etmek" istediğini belirtiyor.

Cici'nin ikinci sayısında "Müdafaa-i Nisvan" köşesi devam ediyor. Gene A. Reşad tarafından kaleme alınan yazıda ilk önce kadınla ilgili bir dizi vecize sıralanmış. Erkeklerden kadınlara merhamet göstermelerini istedikten sonra yazar bir çağrıda bulunuyor: "Ey müdafi-i nisvan meslekdaşlarım. İlk sütunumda açtığım şu müdafaa-i nisvanıma sizlerden de mürüvveten muavenet ve bezl-i hizmet beklerim." Ardından kadınları bulundukları zor durumdan kurtarıp onlara bir "istikbal-i mesud" hazırlamak için herkesi vazife başına davet ediyor. Ama neticede Ahmed Reşad'ın *Cici*'deki Mücahid-i Nisvan'lığı ancak iki sayı sürebiliyor.

Cüneyd Okay

- Nezahat İrfan: İnkisar-ı Hayal 138-139
- Terezya Bekerman: Hangisi Güç: 139-141
- .....: Hasbihal 141-142
- Bedia Leman: Kadın İntikam (tefrika) 142-144
- Bilmece

KADINLIK

Kadınlık dergisinin 12. sayısının fihristi de aşağıdaki gibidir:

- H(a). C(im).: Kısm-ı İçtimai- Nüfusun Azalmakta Bulunması Münasebetiyle 2-3
- B(e). Adviye Sıdkı: Erkekler ve Kadınların Mevkii 3-4
- Raife Halil: Erkeklerin Kısm-ı Cühelanına 5
- Mediha Emsal: Fakir Bir Kadının Kızına Nasihati 5
- Muhaberat-ı Aleniye - Bilmece 6
- Kısm-ı Edebi
- Ali Seydi: Ama Bir Kızın Feryadı (şiir) 7
- Nevvare Şükran: Annemin Ninnilerinden (şiir) 7
- H(a). C(im). Hissiyat-ı Şairane (şiir) 8
- Münevver Nafiz: Gözlerin ve Ümidlerim 8-9
- Sadiye Ziya: Mevt-i Hail 9
- Sadiye Ziya: Bir Kızın Hayat-ı Tahassüratından 9-10
- Nezahat Sadri: Sevda-yı Medfun 10
- İntibaat: Nemika İhsan: B(e) Adviye Hanımfendiye 10
- Mazlum Sami: Fantazi: Venüs'ün Heykeline 10-11
- Vedide: Terzilik 11-12
- Saçları Usul-i Tahlil: Saçları Yıkamak Usulü 12-14
- Tabahat: 14-15
- Kadınlığın Tefrikası: Ebulferidun Mehmed Sıdkı 16
- Nota: Sengin Semai: İbrahim Bey: Hüzzam

MUHTEŞEM HÜRRELER

MUSTAFA ŞAHİN

Hatırlayabildiğimiz kadarıyla, çocukluğumuzda şöyle bir muamma sorulurdu: Ey kişi kişi/ Ne l'i bilirsin ne 5'i,/ Bir koyun kuzu kuzlamış,/ Anası erkek, babası dişi.

Tabii bir hayli cevap sıralar, l'in Allah, 5'in İslamın şartı olduğunu söyler, muammanın gerisini halledemez, ezilir büzülürdük. Büyüklerimiz imdada yetişirdi: Cevap Âdem babamızla Havva anamızdı ve bir kemik hikâyesi sürer gider; "mev'ize"lerde de karşımıza çıkardı: Havva anamız Âdem babamızın kaburga kemiğinden, sol kaburga kemiğinden, kaburga kemiğinin bilmem neresinden yaratılmıştı; kadın onun için "eğri"ydi. İyi de, Âdem babamız niye koyun olup kuzluyordu?

"Yaradılış efsanesi" bu olunca, yıllar sonra tanıştığımız "sürü", "yığın" kavramları bizi fazla şaşırtmıyordu. Halk "sürü"ydü ve sürüye bir "çoban" lazımdı; kadınları "gütmek" erkeklerin asli vazifeleri arasındaydı. Erkek-egemen toplum söylemlerini de yadırgamıyorduk. Bütün beşerin ebeveyni aynı olduğuna göre "diğer" milletlerin "erkek"leri niçin Doğu erkeklerine uymuyordu, yoksa "karılaşmış"lar mıydı? Gerçi Batıda yüzyıllar süren mücadeleden sonra kadınlar feminizm lafzını kullanabilmişler, eyleme geçebilmişlerdi fakat Batılı erkekler Doğulu hemcinslerini bazı noktalarda yalnız bırakmışlardı.

Temel görevlerimizden olduğu için kadının her şeyine karışmalıydık. Onun adına okul açmalı, gazete, dergi çıkarmalı, dernek kurmalı, adlarını kullanarak[1] inciler dökmeli; evleneceklerse "biz" evermeliydik.[2] Kadın, elinin hamuruyla erkek işine bulaşmamalıydı. Kızı kendi haline bırakınca ya davulcuya ya zurnacıya kaçıyordu. "Hocalar azgın olur/ Sarığı düzgün olur/ Hocaya kızın veren/ Kızından bezgin olur" manisi bugünleri önceden görmenin ürünü müydü; 99 karı alan imamı kaleme doladığımız kadar 99 karı alıp salanları doladık mıydı; bu işte bir gariplik yok muydu?

Haremin, haremdeki kızların başına bir "ağa" dikmeli, *Afrodit*, *Baltacı ile Katerina*, *Bektaşi Kız*, *Şarkın Masal Anaları*, *Tarihte Güzel Kadınlar* gibi kitapları da "biz" yazmalıydık. Odalıklardan, cariyelerden, esirelerden, padişahların kadın ve kızlarından bahsetmek tekelimizdeydi. İktisadi-soysal hayata giremediği gibi edebiyata da adım atmamalı,[3] tiyatro-sinema gibi sanatlara meyli olmamalıydı. Kadını "biz" doğurmuştuk; şimdi sıra onundu; aman kız doğurmasındı; erkeğin ağzı çubuklusu, kadının ardı çocuklusu makbuldü; ardından sopayı da, sıpayı da eksik etmemeliydik.

Yazılı-görsel basınımızda da fazla yer almamalıydı; peygamberin eşlerinin sayısı (11 mi, 12 mi?), Kleopatra'nın burnu, Lücres Borjiya'nın entrikaları, Ağa Han-Rita Hayworth aşkı, Liz'in menekşe gözleri, Süreyya'nın gözyaşları; el, ayak, cilt, göz, saç bakımı, krem, pudra vs, moda; artizlerin hayatları; semt, mahalle, plaj, göz, yüz, erik, elma, kiraz vb güzeli, güzellik kraliçeleri seçme-yazma dururken tarlada, işte çalışan kadından bahsetmek prim yapmıyor, rating sağlamıyordu. Bütün bunları da, kadınlar adına "biz" yapıyorduk.

Kadınlar, giysiler için ip(lik)leri eğirip büküp ev/el tezgâhlarında dokudu; kökboyasını hazırladı, renklendirdi, motiflerle bezedi. Ne/nasıl giy(in)eceğine kendi değil erkekler karar veriyordu. İnsanlar nüdist değilse, çeşitli nedenlerle giyinmek zorunda; çarşaf, peçe, yaşmak çağlar içinde değişip durdu, yasaklandığı zamanlar oldu; sorun "örtünme"de çık(arıl)dı; 30 küsur yıl önce, üniversitelerde[4] tek tük görülen olgu modern-mahrem çatışmasına dön(dürül)dü; bu süreç içinde trilyonluk "tesettür ve şalvar sanayii" doğdu; bu sanayi, tabir caizse latası, fesi, sarığı, kuşağı, saltasıyla erkekleri de çekiyor; "biz" burada da sıyrılıp günahı kadınlara yüklüyoruz; alabildiğine bir istismar ve takiye içindeyiz.

Mesele haline getirilen[5] bu durumu, ne/nasıl giy(in)eceklerine özgürce karar verip hemcinsleriyle kamplaşmadan kadınlarımız çözebilir umudundayız.

8 Mart vesilesiyle aktarmaya çalıştığımız risale[6] örtünmeyi konu alıyor. Müellif, araya başka konuları da (riba, evlilik, nikâh vs) sıkıştırmış. Fatih mücîz dersiâmlarından, tefsir, hitabe, tarih-i islam muallimlerinden olduğu belirtilen Şeyh M. Hayrullah[7] hakkında *İlmiye Salnamesi*'nde bilgi bulamadık. Ismayıl Hakkı Baltacıoğlu, hayatını tefrika ederken bir fotoğraf ve şu bilgileri veriyor: "Çocukluk hayatımın bellibaşlı simalarından ve çocukluk şahsiyetimin bellibaşlı hazırlayıcılarından biri olan Hayrullah Bey Kazan'ın Yasıpot kabilesindendi. Moskof muharebesinde Rus ordusundan Osmanlı ordusuna kaçmıştı. 1931'de öldü."[8]

Şiirsel nesri, şivesi, çetrefil ifadeler, noktalama işareti kullanılmaması Kırımlı, dolayısıyla Baltacıoğlu'nun bahsettiği zatla aynı kişi olduğu izlenimini veriyor.

Müellife göre örtünme emr-i ilahidir; kadınları "yaramaz çocukların saldırısı"ndan korur; sosyo-ekonomik durumlarından dolayı bu kurala uymayan köy kadınları hoşgörülebilir; cariyeler hür kadınlarla müsavi olmadığından mazur görülebilir; hürre (yani örtülü) kadınlara ayıp olan cariyelere ayıp olmayabilir (cariyeler adamdan yani kadından sayılmıyor mu, ne?).

Bir türlü tarif edilemeyen örtünme konusuna katkı niyetiyle de aktarmaya çalıştığımız risalenin müellifinin ruhu şâd olsun. Kadın örtününce hür (yani hürre) mü oluyor/olabiliyor onu da kadınlarımız fehmetsin. ■

1. II. Meşrutiyet sonrasının kadın yayınlarında, müstear imzalarla (kadın adlarıyla) yazılar yazan erkek muharrirlerimiz hatırlansın.
2. Bkz. Hamide Koyukan'ın yazısı, *Toplumsal Tarih*, sayı 27, Mart 1996, s. 21-23. Pakistan'da bu iş, merhume Fatma Cinnah'ın [1893-Temmuz 1967] kurduğu müessesede yürütülmüş: Kimsesiz Kızları Evlendirme Bürosu (*Bugün*, 23 Temmuz 1967).
3. C. N. İleri'nin bir hikâyesi: "Kadınların Edebiyattan Tardı", *İşhad* [*İctihad*], no. 79, 5 Eylül 1329/1913, s. 1739-41; "Haysiyet-i Nisvan", s. 1753-54.
4. Okullarda mini etek tartışması (*Adalet*, 4.5.1967; *Son Posta*, 18.4.1951, 18.8.1933; *Her Gün*, 16.9.1967; *Cumhuriyet* 19.8.1939). AÜİF'de Hatice Babacan olayı (*Bugün*, 16.6.1967; 3, 26.1.1968; 3, 4, 7, 10, 27.2.1968; 13, 15.4.1968; *İttihad*, 25.6.1968; *Sabah*, 18, 25.5.1968, 1.6.1968). Ş. Y. Şenler gerek *Bugün*'de gerek *Seher Vakti*'nde örtünme konusunda büyük çaba sarfetti. Şaşırtıcı olan, işin İlahiyat Fakültesi'nde başlatılmasıydı. Sevilmeyen hocalar, örtünme bahanesiyle topa tutuldu. Oysa, aynı fakülteden, Türkiye'nin ilk aydın kadın vaizi Beyza Düşüngen (1936-) mezun olmuştu (*Tercüman*, 28.2.1963).
5. Başbakan S. Demirel, "Devlet kıyafete karışmaz. Bizim başörtü ile bir meselemiz yok" dedi (*Türkiye*, 12.12.1991); sorun devam ediyor (1997).
6. *Hürre-i Muhteşeme. Nikablı Meseleler ve Tefsiri*. Darülhilafeti'l-Aliyye, Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, 1337/1919, 20 s., fiyatı 5 kuruştur. [Özege Kataloğu'nda, Mehmed Hayrüh Şeyh, *Hurre-i...*, 1337 (1921) biçiminde, c. II, s. 611, no. 8007].
7. Şeyh Muhammed/Mehmed Hayrullah'ın bu risalesinden iki nüsha ve *Yeni Adam*'ın anılan sayısı bir arada tesadüf ettiğinden aynı zat olabilir diye düşünüyoruz.
8. Baltacıoğlu, "Hayatım XXII", *Yeni Adam*, sayı 163, 11 Şubat 1937, s. 17.

HÜRRE-İ MUHTEŞEME
NİKABLI MESELELER VE TEFSİRİ

ŞEYH MUHAMMED HAYRULLAH

Bismillahirrahmanirrahim

Ya eyyühennebiyyü kul liezvacike ve benatike ve nisai'l-mü'minine yüdniyne aleyhinne min celabiybihinne zalike edna en yu'rafne fela yü'zeyne ve kanellahu gafura'r-rahiyme.*

Ey indi ilahimden nübüvvetpenahlıkla müşarü bi'l-benan olan nebi-zişanım ve ey rütbesi bilcümle rütbelere, rüteb-i suveriyelere faik kılınan meb'us-ı melik-i menanım, gûş u hûşuna tevcih buyurulan hitab-ı izzetimi hüsn-i telakkıye hazır ve âmede ol, nedir selamet yol, çare-i necat:

Zevcelerine, kerimelerine, müminlerin kadınlarını söyle rehberim, muallim-i ekberim. Cilbablarından üzerlerine boydan boya örtsünler ve serpsinler. Köy kadınları gibi zaruret-i müstevliye içinde pûyan olmadıkları halde ve örtü namıyla ayrıdan melbes edinebildikleri halde sokağa çıkacaklarsa örtülerini başlarına alsınlar ve örtülerinin beden ve pîşlerini serapâ her taraflarına çeksinler, sarkıtsınlar ve örtülerine bürünsünler. İşte şu teklif-i mezkûr hanımların hürre olduklarıyla bilinmelerine en yakin olan tariktir. Hürre oldukları yani zat-ı asalet oldukları malum olup da çapkınlar tarafından taarruz olunmamalarına en yakin çare budur. Hürrelerin hürmetleri ancak saçlarını başlarını örterlerse hıfz olunur. Gayr-i mestureler bundan böyle afv edilmeyeceklerdir. Amma hakkıyla örtünmüş sanmış da örtünememiş, gayr-i kasdi olarak bazı cihetleri mekşûfe bulunmuş olan hürreleri Hallak-ı Alîm bilir ve şayet mağfiret de buyurur. İşbu emr-i celile itinayla bütün kadınlar memurelerdir.

İbn Hayyan'ın beyanına göre ayet-i kerime cariyelere dahi şamildir yani onlar dahi namahremden kaçmak ve örtünmekle memurelerdir. O zaman hürreler ulviyet derecesinde olurlar. Müreccah olan mana ve fukahanın beyanlarına da muvafık olan mana nisa-i mü'mininle murad olan hürreler olmaktır. Binaenaleyh biz de o mana üzerine beyan-ı hakikat eyliyoruz.

Çenenin üstünden kaşlara kadar zaruret-i mükaleme icabı pek sıkı

* "Ey Peygamber, eşlerine, kızlarına ve mü'minlerin kadınlarına dış elbiselerinden (cilbablarından) üstlerine giymelerini söyle; onların (hür ve iffetli) tanınması ve eziyet görmemeleri için en uygun olan budur. Allah, çok bağışlayan, esirgeyendir." Kur'an 33/59 Ahzab Sûresi.

yoktur. Mesturü'l-hal olanlara de ki cariyelere ihtiyarlariyle teşebbüh kapıları açıktır. Hazreti Ömer radıyallahu teala anhü cariyeyi hanıma teşebbühten nehy etmiştir. Amma nehy hanımının yanında olsa gerektir. Hz. Ömer (r. a.) kendine cariye hanım süsü vermekten nehyetmiştir. Filvaki onda mahzur da vardır. Hatta kıskançlarından hanımlar cariyelerin saçlarını bile kat' ederler.

Allahu tealanın hükmünü kim gasb edebilir. Eski zamanda açık gezdirmiş, şimdi de örtü emretmiştir. Emir onun kul onundur. İşte bu da bir farzdır, bu da bir ibadettir, taahhüd ve taabbüddür.

Hanımlar saçları açık saçık evde giyindikleri libaslarıyla eğer Müslimeyseler sokağa çıkamazlar.

Ayet-i kerîmenin sebeb-i nüzulü:

Cariyeler mezillerinden geceleri kaza-i hacet için cilbabsız yani örtüsüz pusulara, hurmalıklara uzaklaşırlardı. Yaramaz gençler cariyelerin hurucunu beklerler ve cariyelere taarruz eylerlerdi. Bu hal hürrelerden de vaki olurdu. Yaramaz gençler hürreler cariyeler gibi örtünmeden hanelerinden uzaklaştıklarıyla hürrelere de taarruz eylerlerdi. Sonra mes'ul tutulurlar; biz onları ne bilelim cariyeleri sandık derlerdi. İşte sebeb-i nüzul-i ayet-i celîle budur. Hürreler evvel ahir, şer'an, örfen cariyelerle müsavi tutulmuşlardır. Min külli vechin müsavat kanun ve tabiatin haricindedir. Ne olmuşu vardır ne de olacağı. Beş parmak bir midir?

Binaenaleyh hürreler mazur görülebilen cariyeler gibi örtüsüz hanelerinden çıkmaktan neyh olundular. Kadınlar Allahtan hafv edip beyan-ı celile-i ilahisi üzre örtünürlerse geniş geniş nefes alıp dünya varmış diyebilirler ve illa hürre yürekli cariyeler onlardan efdaldir. Belki pejmürde ve gayr-i âbid erkeklerden bile abide cariyeler efdaldir.

*Zenani ke tâat ber gabbet berend. Zümrüdan nâ parsâ begez dend.***

Kendilerini hem güneş yakmaz ve hem de kimse hıyanetle bakmaz.

Zira Allahtan korkandan herkes korkar.

Birkaç kişi bir dala yükselirse o dal kırılır. Binaenaleyh şimdiki kadınlar dünyası işbu bazı soysuz cariye-şekil kadınları ba'de'l-mevt rahmetle yâd edecek bir nesle sahip etmeden ekseriyetle hak-ı helake serer. Kimsenin elini üstünden reddetmeyen sınıf ekseriyetle gençlikte ölümle mahkûmdurlar.

Hürrelerin hürmetleri ve itibar-ı bülendleri cariyelerde olmadığından cariyelerde ayıp olan ef'al hürrelerde daha ziyade ayıptır.

Hürreler indallah o derece hürmettelerdir ki cariyelerde muayyibattan addolunmayabilen evza' ve etvar onlarda muayyibattan addolunmuştur. Hürr olan erkekler küfüvleri olmayan cariyelere tenezzül ve taarruz etmeyeceklerinden ve cariyeler örtü bulmakta mazur olduklarından onlar mesture olsalar da hürreler derecesine işi vardıramazlar.

Öyleyse biz de şimdiki ekseri lahana başlı sokakta gezen kadınları en kaba olan küfre nisbet edeceğimize cariyeliklerine hamlederiz. Aman öyle ise ortalıkta ne çok cevari-yi sûveriye vardır. Cenab-ı melik-i mennandan cümlesine hürriyetler temenni eyleriz.

Vâki'de açık saçık lahana başlıkla cariyeler dahi taarruz mahallerine gitmeye mezun değillerdir. Menfur moda derece-i kadr ü kıymetten cariyeleri de ıskat eder. Şer-i şerif bilcümle kıymet-şiken işlerin önüne set çekmiştir. Râzı-ı şer-i şerif olmayanın dünyada hali pek müşkil olur. Mahkeme-i kübrada her iyilik şer-i şeriften beklenir.

Yemişin elezz ve ihlası ağacın esaslısından, hayatlısından, yeşil zümrüd dallı sallı, kesretle yapraklısından nümayandır.

Asluhe sâbit ve fer'uhe fi's-semai tü'tî ükülehe külle hînin biizni rabbihe.***

Mühim mühim mes'eleler:

Sakınılan göze çöp düşer derler. Bilakis sakınılmayan göze çöp düşer. O kazıyye bu kazıyyenin maklubudur. Sakınılan göze bir çöp düşerse sakınılmayan göze bin çöp düşer. O min ba'd ashab-ı tab-ı selimin menfuru olur, o bir hürr olan zevcin nikâh-ı re'fetinde yaşayamaz. Onun zevci de onun gibi fikri kalbi müteşettit olan şahıstan ibaret olur, ona ondan ona ondan vefa me'mulün gayrıdır.

Vâhi vahi itirazların ıskatı:

Allahu tealanın hükm-i ilahisine kimsenin tecavüze hakkı yoktur, haddi değildir. Ezman-ı atikada örtü emretmişse acı acı tecrübelere şahit olunduktan sonra tarihi-tecdid iman ve İslâmda tesettürle emretmiştir. Emir onun kul onundur. Eski âdet ve felaketi hükm-i cedid-i ilahisiyle nesh ve tebdil eylemiştir. Geceyle gündüz ve gündüzle gecenin ahkâmını hemîşe neshettiği gibi.

Ma'bud-ı bi'l-Hakkının hükm-i celilini abdi nesh edemez amma Allahu teala şanuhü ve ummü nevale ve lâilahe gayruh hazretleri hükmünü bizim menfaatımız uğrunda nesheder. Ona kim ne der. Ne çok hükm-i menfilerini neshetti. Dünkü muharebe-i uzmayı, beliyye-i umumiyeyi bugünkü mütarekeyle neshetti.

Edemez aksine kimse güneşi-Hep lisandır der ki yok Hakkın eşi-Hele vakti gelsin cenab-ı Hakk güneşi bile batıdan doğdurur, o kendi işini emrini Kur'an'ını kendi nesheder, kimse ona müdahale edemez.

Çıkamaz tayyareler yıldızlara bin cehd ile
Ne bulut olabilirler âsmanı setr ile
Muhtelit edebilecek doğmamıştır anadan
Daima pertev-nisar etmiştir onu yaradan
Zındıkân uğraştı amma herbaca gitti emek
Hakk-şinâsân hiç ne mümkündür hurafat dinlemek
Kıyameti koparır zalimlerden mazlumların ahlarını alır
Hem kurar hem kaldırır kurmak elinden geldi mi?
Tamm-ı kudret neşr-i kanun-ı cedide yetti mi?

Her binanın bânisi mecazen ya şu veyahud da budur. Bu bina bu arazi ve âsumânın banisi ancak odur. Allahu azimüşşan hallak-ı hakîm. Mescidlerin resmi işbu mescid-i ekberden ahz edilmiştir.

Kurduğu mahyaları geri alır, o zaman münkirlerin parmakları ağızlarında kalır. El-umuru merhûnetü bi-evkatihe

Ezeli ebedi olduğundan onun daha tecdid edeceği kanunları çoktur. Cennet cehennem, sırat mizan, muhasebe divanı hep haktır vaad-i hakk-ı ilahisidir. İstese bir kulu bin defa öldürür diriltir fakat maslahat onun bir defasındadır. Ahval-i ahiret başka ahval-i cennet başka, ahkâm-ı cehennem başka başka. Hep onun tabiatleştirmesiyle hep gûna gûna ahz-ı tabiat edecektir. Öyle ki cehennem taşı bile eritecektir. Batıl seng heykeller hep orada çıra gibi yanarlar.

Tarihte taşı dahi eriten bir madde okunmuştur. İbret almadan tarih okuyanların malumudur. Senk-i tabiat dediğin ebkem esamme dilsiz sağır makulesinden iza hulyet

---

** Farsça ibareyi doğru okuyabildiğimizi söyleyemeyeceğiz. Vâkî kusurlarımız (metne tarafımızdan eklenen noktalama işaretleri dahil) affoluna.

*** "Onun kökü sabit, dalı ise göktedir. Rabbinin izniyle her zaman yemişini verir." Kur'an 14/24-25 İbrahim Sûresi.

ve tab'ıhe esma' işit, uk'ad otur ibareleriyle bile kabil-i hitap olamaz ammâ Allahu teala yapar. O başka. Allahu teala ne maddedir ne kuvvettir ne de tabiattir. Cümle mâmeleki üzerine zat-ı saltanat ve satvettir. Tabiatleri daire-i idrak-ı beşeriyetin haricinde yoğuran, eşkalleri koyan i'ta-i vücud eyleyen ol melik-i mennandır. Dağıtır söndürür, her şeyler üzerine hâkim olan bir odur. Yerler başka yerler doğursun, gökler başka gök doğursun kimsenin aklına gelmediği gibi Allahu tealanın da doğurması kimsenin aklına gelmez. Hep nihayetine erilmeyen büyükler doğurmak şanlarından değildir. Cenab-ı Hakk cemîsinden idrak-ı beşeriyetin haricinde büyüktür. Onun doğurması hiç olur şeylerden değildir. Asılmaz basılmaz bir Allahdır.

Hayrullah Bey (ö. 1931)

Bu tesettür ayet-i kerimesini saymayan kadınlar ve saydırmayan erkekler o güneş gibi cehennemin maşrıkından tulû' edeceği gün hangi girizgâha firar ve iltica eyleyeceklerdir.

Kimi yerler güneşi tutmazmış diye her cihet güneşten hâlî mi kalır? Bazı ahkâm-ı Kur'âniyeyle amel olunmadık dünyanın her ciheti değildir. Müslim olan ribayı helal diye teati edemez, müslimlerin kalbgâhına kimse hâkim olamaz ki Kur'an-ı kerimi nesh etmiş zannedebilsin.

Fakat Kur'an-ı kerimin ahkâm-ı münifesini her cihette icra elbette ahalinin hüsn-i taviyyesine menutdur çünkü Kur'an tecessüd ve temessül edemez ki kendi kendine güllerini açsın misk kokularını saçsın. Mezkûr icra baş olan padişaha ve beden menzilesinde olan millete mevdu'dur. Zira Kur'an-ı kerim sıfat-ı kelamiye-i ilahidir; sıfat mevsuftan infikak edemez ki tecessüd etsin. Kıraat ettiğimiz Kur'an sıfat-ı kelamiye-i ilahiyenin âyatıdır. Yer gök gibi insan bunun mir'atıdır. İnsan sıfatından ayrılabilemez, fener fener üzerine şehrah din-i İslamdır. Hemen iş talib-i Hakk olmaktadır.

Ey talib-i Hakk bildin ya kadınlar şer'an nasıl örtüneceklerdir.

Muhammed bin Sîrîn hazretlerinden rivayet:

Tesettür ayet-i kerimesinden Tlimsâni hazretlerine sual ettim. Kadınlar cilbablarından üzerlerine ve cemî cesedlerine isdal eylesinler yani örtülerini başlarından cemi cesedleri üzerine sarkıtsınlar ferman-ı celili fiilen nasıl tefsir olunur dedim. Tlimsâni hemen üzerinde lâbis olduğu câmesini başından aldı ve her tarafına çekti döktü güzel örtündü, bütün saçını başını kaşlarına kadar kapadı ve camenin yakasıyla da vechini örttü, örtülmedik yalnız sol gözü kaldı dedi.

Kendine mahsus libası vardır İslâm olanın
Ecnebiden fark edilmek üzre mebnası ânın
Hiç sarık sardı mı Avrupa'da meşhur Bismarck
Müselman da içki satsın şapka giysin sanmadık
Bir Hudadan hauf edip kız yalnız mahreme çık
Bilerek bir tel saçı nâmahreme etme açık
Yüzünü açacaksan saçını açma
Ortalığa nifak tohumu saçma.

Adam olan nasihati kulağına alandır. Görsün melekler seni âferin-havân olsun. gücünüze gitmesin ulemanın size zoru yoktur. Ber muceb-i emr-i ilahi maksat ifa-i vazifedir. Siz de vazife-i ubudiyetinizi ifa edin.

Cehennemde kapanmamanız için dünyada kapanın, meleklerden feleklerden âferin alın, sizin nezaketleriniz vardır, siz erkeklerle bir olamazsınız erkekler sizin hırz-ı câninizdir, zaruret olmadıkça haric-i hanede paspânınızdır, hukukunuzu himaye min tarafillah onlara mevdu'dur. Anladınız ya örtü ayrıdan olup serapa olacaktır, evde giyilen dar düdük palto örtü değildir. Çarşafın kuşaksızı en makbul kısmıdır; "yekpâre". Bu babda sultanü'l-müfessirin İbn Abbas (r.a) rabbi'n-nas hazretleri ne dedi:

Hanım kadın kısmı sadrını, boynunu, kulaklarını, bütün saçlarını hatta yüzünün en çoğunu bile tagtiye eyler yani örter dedi.

Hâlâ bazı gençleri gıbta-bahş surette beyanat-ı müfessirin üzre örtülü görmekteyiz. Cenab-ı Hakk emsallerini efzun ve düşmalarını mahzun buyursun. O derece cahil genç kimdir ki böyle bir kadına taarruz etsin. Şimdi bile hiç vukuu yok denebilir.

Aferin o muhadderat-ı İslamiyeye ki onlar ecanibden dahi aferin almaktadırlar, an'anat-ı İslamiyesini ne güzel hıfzediyor diye.

İşbu hanımlar itham olunmazlar, zevclerine hıyanetle taan ve teşni'den âzadelerdir, evlatlarında kimsenin güftügûsu olamaz.

Evlatları ekseriyetle muhterem olur. Muvaffakıyyet ekseriye helalzadeler eyâdisiyle temin olunmuştur.

Vatan din-i akdes-i İslamına ihanet eden gençlerin küstahlıklarından yalçın olmuştur. Şu bariz hakikatlere karşı gelenler gözlerini güneşten kapayanlardır.

Hisseler:

1. Bu dünyayı cennet ittihaz etmek emniyesi cinnettir. Bu dünya bir vakt-i cennet olamamış ve kimse burada rahat bulamamıştır.

Matbuat müessisi dünyadan ahirete aç gitti. Kul talip olmalı Allah da vermelidir. Allah verdi diye de mağrur olunamaz. Bugün verir yarın alır, hatırlarda insaniyet kalır.

2. Arslanlar köpeklerin içtikleri suları güzergâh etmekten bile ictinab eylerler.

3. Bazıları hem maymundanız diyorlar, yalan ya fili yuttu bir yılan zira insan hasail-i âliye madenidir, maymun nerde insan nerde: Eyne's-sera mine's-süreyya. Tuhafı şurasıdır ki o bazılar inâslarını kıskanmıyorlar, halbuki maymun dişisini şiddetle kıskanır.

4. Din-i akdes-i İslam halve edep haya onun ehass-ı rüknü olan şükürdür. Binaenaleyh gelin güveyi her biri bir cambaz gibi daha yüzleri gözleri açılmadan huzur-ı hâkimde zevcet tezevvücet diyemezler, caiz bile olsa maa'l-kerahedir, gözünden bile esirgemesi lazım gelen zevcesini evvela meclise takdim demek değil mi? Bahusus şimdiki şekille el-insaf el-insaf, bunlar din-i İslamda şimdiye kadar olmamış işlerdir.

5. Nikâh duayla olur. Meclis-i nikâhta Kur'an-ı kerim okunur duası, elbette hak ve müstecab zatlar bulunur, ziyafet sünnettir ve nikâh nimetine şükrandır.

Ondan bahiller geri durur. Velhasıl Müslüman kadını mestur olur. Daima icab-ı hal ancak budur.

Me'haz: *Tefsir-i Alûsî* ve *İbni'l-Âbidin*, s. 285, c. 5

Ve minallahu teala et-tevfik

OSMANLI TOPLUMUNA FARKLI BİR PENCERE AÇAN KİTAP: HAREM-İ HÜMAYUN

FATMAGÜL BERKTAY

Leslie P. Peirce, *Harem-i Hümayun. Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümranlık ve Kadınlar*, çev. Ayşe Berktay, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996, xvi+408 s.

Doğulu insanın cinselliği ve harem olgusu, Batılının zihnini hep meşgul etmiş ve yarattığı "öteki" imgesinin temel öğelerinden birini oluşturmuştur. 18. ve 19. yüzyıl Avrupa resmi ve edebiyatı, yaratıcılarının hiç görmediği ve zaten görmelerinin de mümkün olmadığı harem ve odalık, cariye, hamam vb tasvirleriyle doludur. "Beyaz, burjuva, erkek" Avrupalının imgeleminde Doğu, aklın denetimi dışındaki azgın bir cinsellik, mahmur bir gevşeklik ve aldırmazlıkla belirlenen "öteki"dir. Bütün bu nitelikler hem onun yozluğunun, geriliğinin ve aşağılığının apaçık göstergeleri, hem de "öteki" olarak kalmasının meşru gerekçesi sayılır. Bu kurgunun en çarpıcı öğesi ise, (kendisini yoz tensel zevklere bırakıp bedenin denetimine girdiği için) çürümüş Doğu despotluğunun simgesi olan sultan sarayının gizemli harem dairesi ve onun içinde yaşandığı varsayılan sefahattir. Apaçık cinselliği erkeğe sunulmaya her zaman hazır odalıkların mekânı olarak düşünülen harem, egzotik Doğulu "öteki"ne ilişkin en çekici ve popüler imgedir.

Bu oryantalist bakış, günümüz Batı tarihçiliğinde de artık esaslı bir sorgulamaya tabi tutuluyor ve henüz Batının geniş halk kesimlerinde yansımasını bulmasa bile, bu anlayışın değişmesine yol açan çalışmalar birbiri ardı sıra yayımlanıyor. Leslie P. Peirce'in *Harem-i Hümayun, Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümranlık ve Kadınlar* adlı kitabı da bunlardan biri; ve geleneksel oryantalist yaklaşımların yanı sıra, kadınlara ve onların konumlarına ilişkin kalıp yargıları da sorgulamaya ve haremi "içeriden" anlamaya yöneliyor.

Önyargılarla malul olan elbette yalnızca Batılı burjuva erkeği değil; kadınlar söz konusu olduğu zaman, bütün ataerkil toplumların yazarları ve tarihçileri kolaylıkla birbirleriyle yarışabilirler. Hıristiyan kilise babaları dünyadaki günahın ve kötülüğün kaynağının Havva olduğunu öne sürerken, İslam yazarları, ilk günahtan sorumlu tutmasalar bile kadının düzen bozucu, "fitne" yaratıcı özelliğini vurgulamaktan hiç bıkmazlar. Nitekim Şeyhülislam Sunullah Efendi de, 1599'da Osmanlı toplumundaki düzensizlik ve huzursuzluktan yakınırken bunu kadınların "umur-ı mülk ve saltanat"a karışmalarına bağlar. Dönemin Osmanlı kaynaklı tarihsel anlatıları, imparatorluğun başına bela olan sorunlardan kadınları sorumlu tutar: Kanuni'nin halefleri-nin kişisel zayıflıkları ve yetersizlikleri harem kadınlarının devlet işlerine burunlarını sokmalarına yol açmış, onlar da iktidar ve servet hırslarını tatmin etmek için "zayıf iradeli" padişahlar üzerindeki nüfuzlarını kötüye kullanmışlardır. Bu söylemin, İslamdaki "kadın fitnesi" anlayışına gönderme yaparak halkın zihnindeki hazır bir ideolojik kalıptan yararlanıp kendisini meşrulaştırdığı açık. Etkisini yüzyıllardır sürdürmesinin ve bugün bile "sokaktaki adam"ın Osmanlı devletinin gerilemesinin ardındaki esas neden olarak bunu görmesinin kaynağı da herhalde aynı ideolojinin varlığını hâlâ koruyor olmasıdır.

Leslie P. Peirce bir söyleşi esnasında.

Kadınların geleneksel yeri ailedir, özel alandır; bunun dışına çıkıp kamusal alana el attılar mı, bu "gayri

meşru bir iktidar gaspı" sayılır. Ne var ki, egemen ideoloji ve yasalar, bir toplumun "ideal" saydığı durumları gösterir; oysa "reel" durum, çoğunlukla, bu ideale uymaz. Kadınlar, bilinen tarih boyunca çeşitli ölçülerde kamusal alandan dışlanmaya çalışılmış olsalar bile, bu kısıtlamaya olabildiğince meydan okudukları da anlaşılıyor. Nitekim, resmi tarih yazıcıların yakınmaları, bir yandan egemen ideali ortaya koyarken, bir yandan da bu idealden ne denli sapmalar olduğunu yansıtıyor. Osmanlı örneği, ayrıca, bir dönem Batı feminist teorisinde yaygın olan bir kalıp yargıyı, kamusal alan ile özel alan ve bunlara denk düşen toplumsal cinsiyet (*gender*) bölünmesinin mutlaklığını da sorguluyor ve cinslerin tecridinin kural olduğu İslam toplumlarında bile bu ayrımın mutlak olmadığını ortaya koyuyor.

HAREM: MERKEZİ BİR İKTİDAR ODAĞI

Peirce'e göre, siyasetin merkezi bir alanını oluşturan haremin temel dinamiğini, cinsellikten çok hanedan politikası oluşturmaktadır. Kalıtsal bir hanedanın her hükümdarı gibi Osmanlı padişahı için de önemli bir siyasi anlamla yüklü olan cinselliğin sadece bir zevk aracı olması asla düşünülemezdi. Ne de olsa sonuçları, tahta kimin geçeceğini, yani bizzat hanedanın varlığını etkiliyordu. Aslında cinselliğin, toplumsal bir ilişki olarak yaşandığı sürece, kurallara bağlanmaması düşünülemez; hiçbir toplum, soyunun yeniden üretimini gelişigüzel bir kendiliğindenliğe bırakmayı göze alamaz. Ancak Harem-i Hümayun'da cinsellik, genel olanların çok ötesinde zorunlu kurallarla çevrelenmiş durumdaydı. Haremin yapısı, kısmen hükümdarın cinsel faaliyetlerinin sonuçlarını şekillendirmeyi ve denetlemeyi hedefliyordu. Padişah ile gözdeler arasındaki cinsel ilişkiler, haremdeki kadınların "işve, naz ve entrikalarla" sultanları kendilerine esir edip iktidarı ele geçirmelerine olanak vermesi epey zor bir karmaşık (ve sınırları belirlenmiş) üreme politikası çerçevesinde gerçekleşmekteydi. Harem kadınlarının elinde iktidar yok değildi, ama bu iktidarın padişahın yatak odasının duvarlarının çok ötesine uzanan kaynakları vardı!

Yukarıda da değinildiği gibi, kamusal alan ile özel alan hiçbir yerde mutlak olarak birbirinden ayrı değildir; ayrıca ailenin, kadınların ve cinsel ilişkilerin odağı olarak kabul edilen özel alanın kendisi hem cinslerarası, hem de kuşaklararası güç politikalarının yer aldığı sahnedir. Bunların ötesinde, devletin ve yasaların daha genel politik müdahalelerine de açıktır. Cinslerin birbirinden tecrit edildiği ve harem olgusunun ortaya çıktığı toplumlarda ise bu alanın, daha da derin bir biçimde politikleştiğini ve merkezi bir iktidar odağı haline gelebildiğini görüyoruz. Üstelik kadın ve erkek dünyalarının görünürdeki ayrılığı, bazen kadınlara epey hareket özgürlüğü ve politik manevra alanı da sağlar. Örneğin Bizans'ta ikonaklazma hareketini yürüten imparatorlardan Teofilos'un (829-842) karısı Teodora gizli bir ikona taraftarıydı; harem dairesinin gözlerden uzaklığından yararlanarak ve burada kaynanası Öfrosinye ile de işbirliği yaparak "bozguncu faaliyetleri"ni sürdürdü ve imparatorun ölümünden sonra bu iki kadın, ikona tapınmasını geri getirdiler! (Judith Herrin, "Women and Icons in Early Christianity", R. Samuel ve G. S. Jones (Ed.), *Culture, Ideology and Politics*, London: Routledge and Kegan Paul, 1982)

16. ve 17. yüzyıl Osmanlı toplumunda da esas bölünme kamusal (eril)/özel (dişil) alanlar arasında değil, ayrıcalıklı ile avam, kutsal olan ile cismani olan arasındaki bölünmeydi. Cinsiyete göre bölünme ise, bu alanların tümünü kesmekteydi. Peirce, Osmanlıların kendilerini tariflerinde esas olan ayrımın iç/içeri (Farsça *enderun*) ile dış/dışarı (Farsça *birun*) olduğunu söylemektedir. Sultanın bulunduğu yerden ve şahsen ona ait eşyalardan söz ederken kullanılan iç/içeri ile harem ve hass kavramları örtüşür; her birinin tanımında uygunluk ve kendi dışındakileri hariç tutma anlamı vardır; her biri, statü ve şeref ifade eder. Kişi, toplumsal statü merdivenini tırmandıkça otorite, giderek sınırları koruma altında olan, iç ya da içerideki, hatta ikamet edilen mekâna ilişkin bir olgu halini alır: Harem, hass ve iç/içeri, sultanı ve onun yaşadığı mekânı toplumsal, ahlaksal ve siyasal düzenin tepe noktasına koymak üzere birleşirler. Bu noktada, iç'in sınırları ve bu sınırların korunması hayati bir önem kazanır. Bütün geleneksel toplumlarda olduğu gibi, Osmanlı'nın toplum kavramındaki ahlaksal ve siyasal alanları belirlenmesinde de, mekânsal sınırlar çok önemliydi. Dolayısıyla sultan, doğal olarak kendi bulunduğu yeri görünür ve görünmez engellerle çevrelemeye çalışır, bulunduğu her mekân fiziksel ya da insanlardan oluşmuş sınırlarla belirgin bir biçimde diğerlerinden ayrılırdı.

Üç avludan oluşan imparatorluk sarayının üçüncü ve en *iç* avlusu Harem-i Hümayun'du ve bu avluya fiilen dışarıdan kimse giremezdi; buranın sakinlerine de padişaha eşlik ettikleri zamanlar dışında, dışarıya geçiş izni verilmezdi. İç avluyu ayıran sınırı yalnızca sultan serbestçe geçebilirdi ama, bu kez de etrafı haremin hadımağaları ve iç oğlanlarıyla çevrili olur, harem bir anlamda onunla birlikte dışarı taşınırdı. Mutlak saltanat sistemlerinde hükümdara yakınlık bir güç göstergesidir; buna karşılık, mutlak hükümdarın gücünün başlıca ifadelerinden biri de, ona ulaşma olanaklarının denetlenmesi ve bir anlamda hükümdarın erişilmez kılınmasıdır. İşte hükümdarın erişilmezliğinin önemli sonuçlarından biri, ona en yakın yerde, Harem-i Hümayun'da müthiş bir güç potansiyelinin toplanması ve burayı en acımasız iktidar oyunlarının oynandığı bir sahneye çevirmesidir.

Kişinin bu iç dünyada sultana verdiği hizmet mahremleştikçe, dış dünyadaki saygınlığı artardı. Üçüncü avlu iç oğlanlarından Enderun'da en üst mevkide olanlar "çıkma"larda imparatorluğun en

yüksek askeri/idari görevlerine atanırlardı. 16. yüzyılın sonuna doğru padişah haremin kadınlar bölümünde özel daire kurunca, buranın en üst mevkilerinde bulunanlar da imparatorluğun güç merkezine en yakın teba haline geldiler. Bu yeni harem, sultan ailesinin ikametgâhı olmanın yanı sıra, tıpkı üçüncü avluda eğitilen iç oğlanlar gibi, sultan hanesinin kadın üyelerinin padişahın ve annesinin özel hizmetinde bulunarak Osmanlı eliti içinde yerlerini almaya hazırlandığı, hiyerarşik yapıda ve disiplinli bir eğitim kurumu halini aldı. Belki de bazı Avrupalı gözlemcilerin haremi, hiyerarşik örgütlenmesi ve üyelerinin büyük çoğunluğunun zorunlu iffeti bakımından daha çok bir manastıra benzetmelerinde haklılık payı yok değildir.

ATAERKİLLİĞİ YENİDEN ÜRETEN VALİDE SULTANLAR

Enderun'daki iç oğlanlar gibi, haremdeki kadınların da çoğu, bir hizmet döneminin sonunda buradan ayrılırlardı. Yalnızca çok az sayıda kadın, sultanın cariyesi olan ya da üst idari makamlara yükseltilen yetenekli ve talihli bir azınlık, sultan hanesinin sürekli üyesi olarak kalırdı. Bu yüksek makamlardaki kadınlar, haremi dış dünyadan ayıran sınırı pek seyrek aştıkları halde, o dünyada oldukça büyük nüfuz ve iktidar sahibiydiler. Osmanlılarda şehzade ve sultan kızları salt doğumları kanalıyla iktidardan pay alırken, Hıristiyan topraklarda köle edilip Müslüman yapılmış hanedan kadınları -cariye anneler- aile içindeki rolleri aracılığıyla iktidarın kullanılmasında bir hak iddia edebiliyorlardı. Hükümranlık onlara, erkekler gibi, doğrudan bahşedilmiş olmasa da, valide sultanlar bu hükümranlığın bekçisiydiler.

Bu bekçilik işlevi, hükümranlık gücünün kaynaklarının ve kullanımının kavranmasını, bu gücü kullanacakların eğitilmesi görevini ve gücün korunması için uygun erkek hükümdar bulunmadığı zaman bunu kendilerinin de kullanması dahil olmak üzere gerekli önlemlerin alınması sorumluluğunu içeriyordu. Valide sultanlar, hükümranlık gücünün bekçileri olarak, hanedanın yenilenmesini güvence altına almaktan da sorumluydular ve bu görev, oğullarının cinsel etkinlikleriyle ilgilenmelerini de meşru kılıyordu. Burada, bütün feodal toplumlarda var olan, ataerkilliğin kaynanalar tarafından korunup yeniden üretilmesi olgusunun özgün bir çeşitlemesiyle karşı karşıya olduğumuz açık. Ancak Osmanlı özelinde akla gelen soru, saltanat ailesinin valide sultanlarının neden daha önce değil de tam da 16. yüzyıl sonunda gözle görülür bir güç kazanmaya başladıklarıdır.

Leslie P. Peirce bu olgunun kaynağını hanedan yönetimine ve denetimine ilişkin iç sorunlar ile askeri ve mali dış sorunlarda ve İslami toplumsal ölçütlerin artan önemini kapsayan sosyo-kültürel değişmelerde arıyor. Bütün bunların ardında da, Osmanlı devletini biçimlendiren ilke olarak fetihlerin öneminin azalması ve devletin yayılmacı askeri yapısının idari/bürokratik bir yapıya evrilmesi yer almaktadır. Daha önce, fetihçi askeri devletin ideolojisine uygun olarak var olan açık taht mücadelesi -çatışma yoluyla tahta geçiş-, hükümdarı esas olarak bir fatih olarak tanımlamaktaydı. Burada amaç, askeri zafer için destek seferber etmede en yetenekli erkek hanedan üyesinin belirlenmesiydi. Sonradan bunun yerini alan ekberiyet sistemi ise, çekişme ya da savaştan daha istikrarlı bir tahta geçiş biçimi olarak, hükümdarın yerleşik bir saray sultanı olduğu bir yapıya daha uygundu.

Tahta geçişin bir düzene bağlanması, Kanuni zamanında başlayıp 16. yüzyılın daha ilerki yıllarında hız kazanan yaygın bir akımın parçasıydı. Bu akım, hükümet hizmetindeki "kariyerler"in rasyonalizasyonu ve kurumsallaşması sürecini kapsıyordu ve padişah ile valide sultan arasındaki ilişki de bundan payını almıştı. Ana-oğul arasındaki ilişki Osmanlı tarihinde daima önemli olmakla birlikte, ancak 16. yüzyıl sonlarında resmen tanınmış ve gözle görülür bir kurumsallık kazanmıştı; ama elbette sorunsuz bir ilişki değildi. Özellikle valide sultan, hanedan ailesinin en yaşlı üyesi olarak saygınlık kazandıkça, ana-oğul arasındaki gerginlik ve çatışma potansiyelinin de artması doğaldı.

Padişah çocuklarının cariye anneleri, soydan yoksun olsalar bile statüden yoksun değillerdi. Kanuni Sultan Süleyman henüz Manisa'da şehzade sancağındayken, geleneğe uygun olarak kendisine eşlik eden annesi Hafsa Hatun'un aylık maaşı 6.000 akçe idi ve bu, şehzade sancağı maaş defterindeki en yüksek maaştı (şehzadeninkinin 3 katı). Ayrıca sancak merkezini imar etme şerefi ve ayrıcalığı da, hanenin en yaşlı üyesi olarak gene onundu! Süleyman'ın saltanatı zamanında hanedan üyeleri giderek İstanbul'da toplanmaya başladılar ve bunun sonucunda aralarında bir dizi yeni ilişki ve güç kümeleşmesi ortaya çıktı. Bir kere, sultanın gözdesi Hurrem'in kişiliğinde hasekinin ortaya çıktığını görüyoruz; aynı derecede önemli bir diğer gelişme ise, sultan kızlarının kocalarının -damatların- artan itibarıydı.

OLAĞANÜSTÜ BİR HASEKİLİK "KARİYER"İ: HURREM SULTAN

Kanuni Süleyman'ın gözdesi ve sonra da nikâhlı karısı Hurrem'in halk ve ulema arasında büyük tepki toplayan hasekilik "kariyer"i daha önceki geleneğin üç temel özelliğinden, yani sultan annelerinin cariye statüsü, bir anneye bir oğul ilkesi ve şehzade annesinin oğlunun sancak beyliğinde onun yanında bulunması özelliklerinden tam bir kopuş gösteriyordu. Hurrem sadece oğluyla birlikte payitahttan ayrılmamakla kalmadı, (padişahın nikâhlı eşi olarak) sultan sarayına taşındı ve böylece padişahı hanedan ailesinin diğer kısmından ayıran sınırın da ötesine geçmiş oldu. Halkın Hurrem'e gösterdiği tepkinin ve sultanı

büyülediği söylentilerinin ardında yatan, muhtemelen, hudutların ve eşiklerin çiğnenmesini önlemenin İslami bir dinsel ve toplumsal görev sayıldığı bir toplumda sınırların böylesine belirsizleşmesine yol açmış olmasıydı.

Harem kadınlarının doğrudan politik nüfuz sahibi olmaları ve hükümetin merkezinde iktidar mücadelesine katılmaları, Hurrem'le başlayan ve Süleyman ile haleflerinin saltanatları döneminde politikanın çarpıcı bir özelliğini oluşturan bir süreçti. Ancak bu, sık sık öne sürüldüğü gibi, harem ile dış teşkilat arasındaki basit bir mücadele değildi; merkezde hem kadınların, hem erkeklerin oluşturduğu çeşitli hizipler birbirleriyle mücadele halindeydi. (Zaten hizip, mutlak monarşinin doğal politik birimi değil midir?) Süleyman zamanındaki aile hiziplerinin en ünlüsü ve sonraki birçok cariye-kızı-damadı ittifakının ilk açık örneği, Hurrem-Mihrimah-Rüstem arasında olanıydı ve bu ittifakın gücü arttığı ölçüde topladığı tepki de arttı.

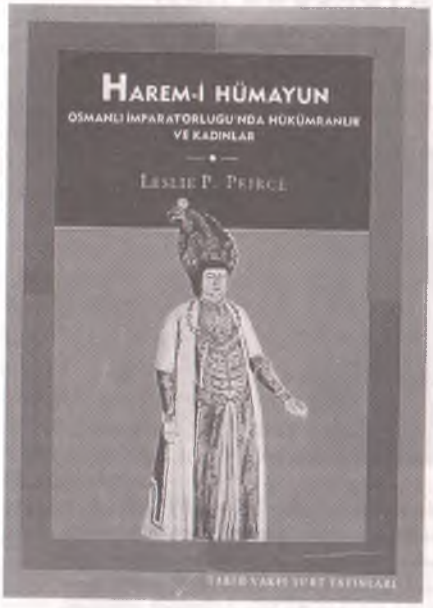

Özellikle Hurrem (sultan soyundan gelmeyen bir cariye ve hakkı olmayan bir iktidarı gasp eden "kadın" konumuyla) şimşekleri üzerine çekiyor ve halk arasında, oğullarından birinin tahta çıkmasını garantiye almak için padişahı kullanan ve ülkenin refahını tehlikeye atan güçlü bir entrikacı olarak görülüp nefret ediliyordu. Oysa Hurrem, taht mücadelesinde şehzade Mustafa'yı tasfiye etmeye ve bu işte kendine müttefikler bulmaya çalışırken bir şehzade annesinden beklenen rolü, oğlunu kollama meşru rolünü yerine getiriyordu. O Mustafa'nın adaylığını bozmaya çalışırken, Mustafa'nın annesi Mahidevran da kendi oğlundan yana çaba harcıyordu; ama bundan dolayı Mahidevran övülürken Hurrem'in kötülenmesinin ardında, Hurrem'in birbiriyle çatışan iki bağlılık arasında sıkışmış olması yatmaktadır: Annenin şehzadeye, eşin sultana bağlılığı...

Padişahın tek kadına bağlanması, onun bağımsızlığını tehlikeye atan bir şey olarak görülmüş ve Osmanlı geleneğinde (ilk kuşaklar dışında) annelik ile eşlik işlevleri ayrı ayrı belirlenmişti; şimdiyse ilk kez Hurrem'in "kariyeri"nde bu iki işlev bir araya gelmiş ve haseki olarak konumu, ona bir yandan hiçbir şehzade annesinin sahip olmadığı güç kaynaklarına ulaşma imkânı vermiş, diğer yandan da böyle bir olgunun bir daha yinelenmemesine yol açmıştı. Hanedan ailesinin en yaşlı üyesi valide sultan yaşadığı sürece, bir haseki, Hurrem'in sahip olduğu kadar geniş bir güç alanına bir daha kolay kolay sahip olamayacaktı.

VALİDE SULTANLARIN ÖNLENEMEZ YÜKSELİŞİ

Valide sultanlar devri (1566-1656) diye de bilinen 17. yüzyıl, Osmanlı hanedanının dağınıklık yüzyılıdır. Tahta çıkış ve şehzadelerin rolüne ilişkin eski varsayımlar artık geçerli değildir, ama yeni bir düzenin ortaya çıkıp meşrulaşması için daha pek çok kuşağın gelip geçmesi gerekmektedir. Şehzade sancağının kaldırılmasına ve ekberiyet sistemine geçişe tanıklık eden bu dönemde, verasete ilişkin belirsizlik, 17. yüzyılın ilk yarısındaki altı sultanın tahta çıktıkları sırada çocuk ya da aklen ehliyetsiz olmaları ve hiç değilse saltanatlarının başında etkin bir biçimde hükmedememeleri sonucunda daha da artmıştı. İşte bu istikrarsız ortamda hanedanı bir arada tutan, annelerin politikaya girmeleri oldu. Hasekinin sultanla ilişkileri tartışılabilir ve zayıflatılabilirdi, ama şehzade annesi olarak statüsü sarsılmaz temellere dayanıyordu. Öyle ki, 17. yüzyıl ortalarına gelindiğinde valide sultanın kurumsal meşruiyeti ve gerekliliği herkesçe kabul edilmiş durumdaydı ve bu valide sultanlar çok çeşitli ve karmaşık ilişki ağları yaratıp kullanarak kamusal yönetimin farklı kesimlerini harekete geçirebiliyorlardı.

Osmanlı tahtı, 13. yüzyıl sonundan 17. yüzyıl başına dek 14 kuşak boyunca kesintisiz bir çizgide babadan oğla geçmişti. Ekberiyet sisteminin kurumlaşmasıyla baba-oğul bağı zayıfladı; hükümdar hâlâ "sultan oğlu sultan" olarak selamlansa da, 300 yıllık karizmatik baba-oğul bağı kopmuştu. Artık sadece politik yarar açısından değil -çünkü anneleri şehzadelerin yaşamında hep önemli olmuştu-, halkın tanıması açısından da temel bağ, artık ana-oğul arasındaki bağdı. Egemen gücün merkezi olarak Saray-ı Hümayun'un öneminin artmasıyla birlikte, valide sultanın statü ve otoritesi de arttı. Bu politik rol zaman içinde öylesine rutinleşti ki, valide sultanlık unvanlı bir makam gibi görülmeye başladı.

Büyük politik nüfuz sahibi her insan gibi valide sultanın yükselişi de muhalefet uyandırabiliyor, hatta bazen padişah oğlu ile arasında çatışmalara yol açabiliyordu. Çünkü valide sultan kamusal bir statü edinip yönetimde meşru bir hak talep edince, daha önce baba ile oğul arasında ortaya çıkan ve iktidar üzerinde ortak hak iddiasının kaçınılmaz özelliği olan gerilimler bu kez ana-oğul ilişkisine aktarılıyordu. Valide sultan politik arenada mücadele eden güçlerden yalnızca bir tanesiydi, ama bir bütün olarak hanedanı temsil etmesini mümkün kılan bir politik rolü de benimseyebilecek bir konumdaydı. Kriz anlarında, hanedanın en büyüğü

sıfatıyla bütünleştirici bir rol oynayabilir, hatta padişahın tahttan indirilmesi kadar şiddetli ilişki kesintilerini bile yumuşatabilirdi. Bütün bu iktidar mücadelelerinin ardındaki bireysel acılar ya da iktidarın ana ırmağına akan bireysel kan ve gözyaşı dereceleri ise, "nizam-ı âlem" uğruna ödenmesi gereken küçük bedellerdi!

Valide sultanın elde ettiği büyük politik güç ve statü, padişahların muhalefetini çektiği kadar onu padişahın diğer yakın danışmanlarıyla rekabet içine de sokuyordu. Onlar da yönetici seçkinler içinde yandaş hizipler yaratma konusunda aynı derecede hevesliydiler. Osmanlı İmparatorluğu gibi bir mutlak monarşide siyasi güç, sultanın kulağı, güveni ve iyi niyetini elde tutmaya çok bağlıydı ve padişahın annesi de bu nüfuz yarışında korkulacak bir figürdü.

Geleneksel olarak sadrazam, imparatorlukta padişahtan sonra en güçlü kişiydi. Oysa artık saray kaynaklı ilişki ağlarının ve özellikle sultan ailesi kadınlarının nüfuzunun artmasıyla birlikte, sadrazam bu güçten iyice rahatsız olmaya başlıyordu. Bu nedenle sadrazamların "imparatorlukların kadın nasihatiyle yönetilmeyeceğini" savunarak sarayın nüfuzlu kadınlarına karşı ideolojik saldırıya geçtiklerini görüyoruz. Bu saldırıda kullandıkları silah, hep bilinen ve kadınlara karşı kullanılmakta hiç tereddüt edilmeyen her zamanki erkek-egemen söylemdir: Sadrazamlıktan azlini Safiye Sultan'dan bilen Sinan Paşa, Venedik elçisinin anlattığına göre, İngiliz tercümana, gözden düşmesinin nedeninin kendisinin herhangi bir kusuru değil, padişahın "bir fahişenin kendisini etkisi altına almasına izin vermesinden" kaynaklandığını söylüyordu. Sadrazamların giriştikleri, valide sultanları küçültme ve lekeleme eylemleri, aslında bu otoritenin kendileri için ne denli büyük bir tehdit oluşturduğunu da ortaya koyan bir olgudur. Ne var ki, kadınların yönetime karışmasının haksız bir iktidar gaspı olduğu fikri halkın zihninde geçerli olan bir ideolojik önyargıdır ve bunun hem onlara, hem de özel olarak ilgili kadınlara hatırlatılması her zaman etkili olur!

1656 yılı, Leslie Peirce'e göre, Osmanlı hanedan kadınlarının politik rolünün incelemeye son vermek için uygun bir tarihtir. Bu tarihte, yedi yaşında tahta geçen IV. Mehmed'in naibi, büyükannesi "valide-i muazzama" Kösem Sultan'ın öldürülmesinden sonra padişah naibi olan Turhan Sultan, Köprülü Mehmed Paşa'yı sadrazam tayin eder. Bazı tarihçilere göre bu tayin, özellikle harem kadınları tarafından "haksız bir şekilde" gasp edilmiş otoritenin haklı olarak sadrazama geri verilme-

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

HAREM-İ HÜMAYUN

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA HÜKÜMRANLIK VE KADINLAR

LESLIE P. PEIRCE

Hurrem Sultan, Nurbanu Sultan, Kösem Sultan, Turhan Sultan... Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetiminde söz sahibi olmuş kadınlar. Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatının başından 17. yüzyıl ortasına kadar, Osmanlı hanedanının ileri gelen kadınları daha önce sahip olduklarından ve daha sonra olacaklarından da büyük bir politik güce kavuştular. İmparatorluk tarihinin bu dönemine hem popüler hem de bilimsel edebiyatta "kadınlar saltanatı" denir. Harem-i hümayun kadınları, özellikle de saltanat süren sultanın annesi ve hasekileri, saray duvarlarının ardında bile olsalar, politik gücü doğrudan kullanabiliyorlardı. Ayrıca hükümranlık kültürünün halka yönelik kısmı olarak adlandırılabilecek olaylarda, yani saltanata meşruiyet kazandırıcı kamusal ritüellerde ve anıtsal binaların inşası ve sanatsal üretimin saltanat himayesi altına alınmasında, merkezi rol oynadılar. Leslie P. Peirce, padişah kadınlarının elindeki politik gücün kaynaklarını ve bu gücün 16. ve 17. yüzyıllarda artış nedenlerini inceliyor.

xvi + 408 s.
ISBN 975-333-048-0
1.000.000.-TL

TARİH VAKFI

Tarih Vakfı: Barbaros Bulvarı, Yıldız Sarayı, Arabacılar Dairesi, 80700 Beşiktaş - İstanbul
Tel: (0212) 227 37 33 - 227 37 34 Faks: (0212) 227 37 32

Genel Dağıtım: DADA Ltd. Şti. 0212-249 51 10 - 249 51 11 / Faks: 251 44 49

sidir. Oysa 17. yüzyıl ortalarına gelindiğinde bir "makam" haline gelen valide sultanlığın kazanmış olduğu kurumsallık, bu otoritenin gayri meşru ve keyfi bir şekilde kullanıldığı yargısını yalanlar. Ayrıca Köprülü Mehmed Paşa bir bakıma Turhan'ın adamıdır; tayinini, Turhan'ın koruyucu ve himayeci politik manevralarına borçludur ve paşa, valide sultanın himayesinin o dönemdeki politik yararını da çok iyi kavramıştır. Buna karşılık, kızı olmayan Turhan'ın da güvenebileceği bir damat-sadrazam tayin etme şansı yoktur ve bundan sonra gelen bağ ise, valide sultanla Köprülü Mehmed Paşa arasında oluşan karşılıklı himaye ve hizmet sadakati ilişkisidir!

KADINLAR DA TARİH YAPAR

Ancak 1656 yılı hanedan kadınları için gerçekten bir dönüm noktasıdır, çünkü IV. Mehmed'in saltanatından sonra bir daha hiçbir valide sultan oğluna naiplik etmemiştir. Valide sultana olağanüstü politik güçler kazandıran bu naiplikler, büyük ölçüde, 17. yüzyılın ilk yarısındaki bir dizi hanedan arızasının sonucuydu ve valide sultanın naiplik rolü benimsenmiş olsa bile, bunun geçici bir düzenleme olarak görüldüğü de açıktı.

16. yüzyıl sonu ve 17. yüzyıl valide sultanlarının güçlerini başarıyla kullanabilmelerinin nedeni, bu kadınların fesatlık yetenekleri vb değil, bunun toplumsal düzeni tehdit etmekten çok güçlendiren bir ilişkiye dayanmış olmasıydı. Valide sultanların önem kazanması, kısmen, hanedan ailesi ilişkilerindeki bir değişim döneminde güvenilir bir ağırlık merkezi oluşturabilmelerinin sonucuydu. Onlar, farklı padişahların saltanatları arasında sembolik bir bağlantı halkası olup baba ile oğul arasındaki karizmatik bağın kaybolmasının etkisini hafifleterek ekberiyete göre tahta çıkma sistemine geçişi kolaylaştırdılar.

Elbette hükümran rollerinin sınırları vardı, ama güçlerini oğullarına devrettikleri zaman da nüfuzları sona ermiyordu. Çünkü aile içinde anneliğe bağlı statü onlara başka otorite kaynakları ve başka nüfuz kanalları sağlıyordu. Kızlarına, damatlarına, hizmetkâr ve kölelerine dayalı ilişki ağlarını kullanıyor, muazzam zenginliklerinden yararlanarak hizipler yaratmaya ve bunları manipüle etmeye girişiyor, yabancı devletlerle mektuplaşmalar yoluyla ilişkiler kuruyor ve pazarlıklar yapıyorlardı. Ayrıca saltanat iktidarına meşruiyet kazandırıcı kamusal ritüellerde ve anıtsal yapıların inşasında, sanatsal üretimin himayesinde merkezi bir rol oynayarak kendilerini anonimlikten kurtarıyor, bu dünyaya kendilerinden sonra kalacak izler bırakıyorlardı.

Sonuç olarak, dönemin ulemasının kadınlar ve onların toplumsal yaşam içindeki yeri konusundaki fetvaları, yazıları ve sözleri kuşkusuz önemliydi; çünkü bunlar toplumun egemen ideolojisini yansıtıyordu ve bunun da ötesinde, uyulması gereken ideal normları belirliyordu. Ancak daha önce değinildiği gibi, ideal ile gerçek olan arasında her zaman bir uyumsuzluk ve boşluk vardır ve kadınlar, ezilen konumundaki başka kesimler gibi, bu boşluğun yarattığı manevra alanını kullanarak kendilerini her şeye rağmen tarihin özneleri kılarlar ve böylece tarihin yazımına olmasa bile, yapımına etkin olarak katılırlar. Dolayısıyla Osmanlı toplumsal yaşamına yalnızca ulemanın penceresinden bakmak, bu yaşamın bütünsel görünümünü ve yüzeyin altındaki dinamiklerini gözden kaçırmamıza yol açar. Leslie P. Peirce'in Harem-i Hümayun'la ilgili çalışması, Osmanlı toplumuna farklı bir perspektiften bakabilmemizi sağlayan yeni bir pencere açarak döneme ilişkin kavrayışımızın derinleşmesine yardım ediyor.

KADIN TARİHİNİN EVRENSELLİĞİ AÇISINDAN ŞEMSEDDİN SAMİ'NİN *KADINLAR* RİSALESİ

AYŞEGÜL YARAMAN BAŞBUĞU*

Kadınların eşitlik mücadelesinin başlangıcı 1789'da Fransız devriminde somutlanan insan hakları tartışma ve uygulamalarına dayanmaktadır. Olympe de Gouges'un 1791'de kaleme aldığı *Déclaration de Droit de la Femme et de la Citoyenne*'i ("Kadın ve Kadın Yurttaş Hakları Bildirisi") ve onu izleyen Mary Wollstonecraft'ın 1792'de İngiltere'de yayımladığı *Vindication of the Rights of Women* ("Kadın Hakları Savunması") başlıklı kitabı kadın hareketi için birer manifesto niteliğindedir. Ancak söz konusu hareketin en önemli nedenini oluşturan kadınlık durumunun evrimi, tüm toplumsal değişme örneklerinde gözlemlendiği gibi doğrusal olmayıp, çeşitli etmenler sonucu durgunluk ya da gerileme dönemlerine tanıklık etmiştir. Bu tarihsel gerçeklik bağlamında değerlendirildiğinde kadın hareketi, çeşitli göz ardı edilebilecek benzer ya da ortak talepler bir kenara bırakıldığında iki temel evrede ele alınmaktadır: 1920'lerin sonuna dek uzanan birinci dalga ve 1968 hareketleriyle başlayan ikinci dalga.[1]

Birinci dalga kadın hareketini, gerek dünyadaki gerek Türkiye'deki süreci değerlendirdiğimiz takdirde, genel talepleri itibariyle eşitlikçilik talebi belirlemektedir; ancak burada hedeflenen cinsiyetler arası eşitlik kadının zımnen ya da açıkça "erkek gibi", "erkeğe eşdeğer" olmasıdır. Bu eşitlikçi akım yasal dönüşümleri toplumsal değişmenin temeli olarak savunur; yasa ve eğitim alanındaki birtakım düzenlemeleri de aslında kadının

* MÜ Fransızca Kamu Yönetimi Bölümü Öğretim Üyesi

geleneksel/ataerkil rollerini daha iyi ifa edebilmesi için öngörür; kadının analık durumu bu reformların temel gerekçesidir. Eşitlikçi kadın hareketinin amacı kadının mevcut sistem (ataerkil toplumsal yapı) içindeki konumunun iyileştirilmesidir; söz konusu sistemin yeniden yapılandırılması tartışması söz konusu değildir; kadına özgü olanın değersizliği (doğallığı ya da kazanılmışlığıyla ilgili görüş farklılıkları bulunmasına karşın) zımnen de olsa kabullenilmekte ve bu niteliklerin (niteliksizlik diye okumak belki daha anlamlıdır) eğitim aracılığıyla iyileştirilebileceği savlanmaktadır. Bu iyileştirmenin temel amacı toplumsal bir çerçeveye oturtulmuştur; örneğin Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde gerilemeye çare aramak biçiminde formüle edilmiş olup, kadının özgürleşmesi bir ara aşama, bir araçtır. Böylelikle kadın statüsünün iyileştirilmesi, ister istemez erkeğe ve ataerkil topluma daha iyi hizmet sunmak anlamı taşımaktadır. Erkeğe iyi eş, iyi anne olmaktan iyi nesiller yetiştiren toplumsal anneliğe uzanan bir dönüşümün gerçekleştirilmesine çalışılmıştır. Bu süreç, kadının özel yaşamdan kamusal yaşama açılışını sağlamakta, ancak kadının geleneksel eviçi rollerin uzantıları çerçevesinde, henüz ataerkil niteliği tartışılmayan kamusal yaşamla bütünleşmesi sonucu doğmaktadır. Bu hareketi oluşturan kadınlar, "Mevcut yapı içinde eşitlik istediklerini söylediler. Ama bu yapı, tanım gereği, erkek egemenlik (alanlarından) biriydi." "(...) bu davranış imgesinin erkek egemenliğini güçlendirmeye yaradığını düşünmediler."[2]

Mevcut ataerkil yapıyı temelden sorgulamayan bir toplumsal iyileştirmenin söz konusu olması, sorunun henüz zımnen veya açıkça erkekle özdeşleştirilen insan hakları[3] bağlamında ele alınması, cinsiyetler arası eşitsizliğin kimi toplumsal çıkarlar adına ortadan kaldırılmaya çalışılması ve kadının erkeğe ait statü ve değerlere ulaşması amaçlanarak erkeğin ve erkeğe ait değerlerin bir anlamda daha da yüceltilmesi, bu akımın dünyada ve Türkiye'de birçok erkek yandaş bulmasına yol açmıştır. Örneğin Fransa'da Condorcet ve İngiltere'de J. S. Mill, bu konuda etkisi ülkelerinin sınırlarını aşan teorik ve pratik bir mücadele sergilemişlerdir. Osmanlı İmparatorluğu'nda da özellikle aydın erkeklerin, aynı nitelikteki harekete Batıdaki benzerleri gibi, kimi kez bu konudaki ilk örnekleri oluşturacak biçimde katıldıkları gözlemlenmektedir. Hatta bu nedenle "Osmanlı ataerkil düzeni için erkek baş kaldırısının bir biçimi"[4] olarak yorumlar yapılmıştır. Oysa Ortadoğu'da feminizmin "ilk günahı" saptamasına bir paralellik içinde değerlendirilen bu durumun, sayısal farklılıklar gösterse dahi, nitel açıdan bölgeye özgü olmadığı, bence dünya kadın hareketi tarihi incelendiğinde açıkça görülmektedir. İşte Şemseddin Sami bu erkek örneklerden biridir ve 1879 tarihinde kadın sorununa yönelik eşitlikçi yaklaşımlar içeren ilk Osmanlıca risaleyi yayımlamıştır.

Öncelikle belirtmek gerekir ki, *Kadınlar* risalesinin temel amacı aile kurumunda gerçekleştirilebilecek iyileştirmelerle yeni kuşakların daha iyi yetişmesinin sağlanması ve bu sayede toplumsal düzenin çıkmazına, özelde Osmanlı İmparatorluğu'nun geri kalmışlığına çözüm bulunmasıdır:

> Cemiyet-i beşeriye "aile" denilen ufak cemiyetlerden mürekkebdir; cemiyet-i beşeriyenin saadeti ailelerin saadetine mütevakkıfdır. (...) Aile demek kadın demektir. (...) Bir ümmetin ahvali daima kadınların ahvaliyle mütenasip olur. Kadınları terbiyeli bulunan ümmet terbiyeli, kadınları terbiyesiz bulunan ümmet terbiyesiz, kadınları idareli ve çalışkan bulunan ümmet zengin ve mamur, kadınları müsrif ve tembel bulunan ümmet fakir ve harap, kadınları namuslu bulunan ümmet namuslu, kadınları sefahatte bulunan ümmet sefih olur.[5]

Özel olarak irdelendiğinde ise şu saptama ve önerilerle karşılaşılmaktadır:

> Ümem-i İslamiye indinde şimdiki halde kadınların hayli terbiyeye muhtaç oldukları ve belki kâffe-i ümem-i İslamiye'nin terbiye ve terakkisinin kadınların terbiyesine menût bulunduğu şüphesizdir. Ümem-i İslamiye, layıkı veçhile terakki ve temeddün etmek için, âdet ve örfiyattan vaz geçip, ahkâm-ı İslamiye'nin daire-i müsaadesi dahilinde kadınlara hürriyet vermeli, ve talim ve terbiyelerine fevkalade itina etmelidirler.[6]

Yaşamı ve yapıtlarına yansıyan düşünceleriyle dönemin kadın hareketinin önemli isimlerinden olan Halide Edip de 30 yıl kadar sonra kaleme aldığı yazılarında eğitim konusunda Ş. Sami ile aynı kanıdadır:

> Öyle mektepler açınız. Bizi âdeta bir iltizam-ı askeri altında çalıştırsınlar, senelerce çalıştırsınlar, lisanımızdaki uyuşukluğu, asabımızdaki gevşekliği, sıhhatimizdeki inhilali gidersinler. Biz sahih, metin, çalışkan olalım ki, çocuklarımız sahih, metin, çalışkan, istidad-ı irsi ile doğsun. Yine o sıfatlarla muttasıf mürebbiyeler elinde büyüsün.[7]
>
> (...) eşlerinin, kardeşlerinin, oğullarının hakkıyla arkadaşı, küfvü ve mürebbiyesi olabilecek bir tahsil.[8]

Görüldüğü gibi kadınlık durumunun iyileştirilmesini sağlayacak olan eğitim olanağı yahut bir anlamda eğitimde kadın erkek eşitliği mevcut ataerkil işbölümüne bir tehdit içermemekte, toplumsal çıkar bağlamında gündeme getirilmektedir. Ş. Sami de bu düşünceyi paylaşmaktadır:

> Medeniyete nail olan akvam beyninde terbiye ve maarifin tamamıyla ahlâfa da miras bırakılması kadınların terbiyesine mütevakkıf olduğu gibi, hâlâ medeniyet görmemiş akvamın medeniyete pek büyük bir suhulet ve süratle idhali de ancak kadınlarının terbiyesiyle hâsıl olabilir. (...) kadınların (...) *vazifelerini* [vurgu bana aittir. A.Y.] bihakkın icra edebilmeleri tarikini açmak için, (...) hadd-i şer'inin dairesi dahilinde serbest bırakmak ve mekteplerde tahsil-i ilim ve âdab ile terbiye etmek iktiza eder.[9]

Bu eşitlikçiliğin statükonun pekiştirilmesi biçiminde ortaya çıkması düşünülen ya da düşlenen temel amacını ise, yukarıdaki alıntıda benim vurguladığım kadınların "vazifeleri" sözcüğünde aramak gerekmektedir:

> Cenab-ı Hallak çocuk büyütüp terbiye etmek hassesini kadınlara vermiş. (...) Kadınlar tabiaten ve hilkaten çocuk büyütüp terbiye etmek hassesine maliktirler; kendilerinin birinci vazifesi de budur. (...) Kadınları bu vazifelerinden tecrit etmek, (...) tabiatın hilafında bir hareket demek olacağından, hiçbir vakit mümkün olamaz, ve hiçbir vakit iyi semere vermez.[10]

Özellikle eğitim alanında sağlanacak eşitlik kadının "karılık" görevini de daha iyi ifa etmesini de sağlayacaktır:

> Bir adam ne kadar âlim, ne kadar zengin, ne kadar muteber farz olunsa, cahile ve terbiyesiz bir zevcesi olduğu halde, mesut olabilir mi?[11]

Celal Nuri (İleri) de çok daha sonraları benzer görüşleri savunarak kadının özel yaşamdan kamusal yaşama açılışını sağlayan bir gelişme olarak geleneksel görevlerinin toplumsal yarara teşmil edilmesi sürecini destekleyen son Osmanlı fikir adamlarındandır:

> Her şeyden evvel valideye, zevceye, mürebbiyeye ensal-i atiyeyi yetiştirecek kadınlara muhtacız.[12]

Öte yandan, daha önce değindiğim gibi böylesi talepler birinci dalga kadın hareketinin genelgeçer niteliklerinden biri olup, Türkiye'ye özgü değildir. Nitekim retrospektif bakıldığında pek anlam taşımayan zaman farkları abartılmadığında Batıdan da benzeri örnekler vermek olanaklıdır:

> (M. Wollstonecraft) Okuyucularına sık sık, kadınları evcil rollerinden, kadınca görevlerinden uzaklaştırmayı hayal bile etmediğini söylemek gereğini duyar. Bazen de basbayağı o bildik 18. yüzyıl tezini yineler: Kadınlar daha sorumlu eşler ve anneler haline gelebilmek için, özdisiplin ve akılcı bir ahlak sahibi olma yeteneklerinin bulunduğunu kanıtlamalıdırlar.[13]

Kadının, ancak akrabalık ilişkileri dahilinde (valide, hemşire, zevce, hala, teyze), bir başka deyişle özel alanda bir kimlik bulduğu da *Kadınlar* risalesinde vurgulanan bir diğer konudur. Ancak geleneksel rollerin pekiştirilmesi bağlamında gündeme getirilse dahi, kaçınılmaz bir biçimde kadının kamusal alana çıkışını sağlayan eğitim ve çalışma yaşamının, bu rollerin bir uzantısı niteliğini taşıdığı görülmektedir. Çocuk terbiyesiyle kadın görevlendirildiği için ilkokul öğretmeni kadın olmalı, ancak ilkokul sonrasında "fününu ve ciddi ilimleri erkek muallimlerden öğren"melidir.[14] Terzilik, bir bilim olmasından önce uygulandığı gibi tababet (cerrahi hariç) ve eczacılık, dükkânla sınırlı kalmak kaydıyla ticaret kadınların erkeklerden daha iyi ifa edebilecekleri çalışma alanları olarak önerilmektedir.

Toplumsal yarar kaygısıyla da olsa bu değişme talepleri kadınların özel alandan, tanımı değişmese de kamusal alana yönelebilmelerinde önemli bir adım oluşturmaktadır. Ancak dönemi içinde anlamı büyük ve tartışmasız olup cinsiyetlere yönelik değerler hiyerarşisinin gündeme geldiği ikinci dalga kadın hareketinin temelini teşkil eden, dolayısıyla bugünkü kadınlık konumunu belirleyen bu hareketin yanlış saptama ve yönelimlere yol açan niteliğinin gözden kaçırılmaması gerekmektedir.

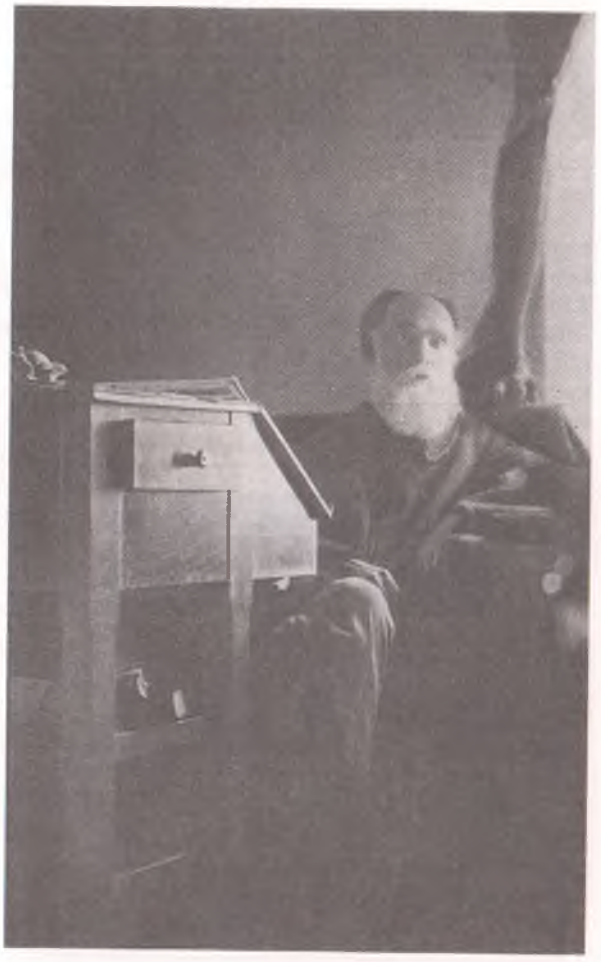

Şemseddin Sami

> Kadın, bir umumi nazar ile bakılırsa, *âdeta* [vurgu bana aittir. A.Y.] bir insan olduğu görülür. (...) Kadın erkekten daha zayıf, daha narin, sabır ve tahammülü daha az(dır.) (...) Kadınlar cüz'i bir şeyden müteessir olup, ağladıkları gibi, en adi bir sözden dolayı da, kendilerini kaybedip yaptıklarını şaşıracak derecede, hiddet ederler. (...) "Er-ricâlu kavâmûn ale'n-nisâ" ["erkekler kadınlar üzerinde yöneticidirler", Nisa suresi 34. ayet] hükm-i celiline ise hiçbir diyecek yoktur[15]

Bu niteliğin "erkek bakışı"na yahut yalnızca Türkiye'ye değil, birinci dalga kadın hareketine ait zımni ya da açık bir yaklaşım olduğunu belirleyebilmek için yine M. Wollstonecraft'dan örnek vermek olanaklıdır:

> Kısacası kadınlar, genel olarak uygarlığın her türlü ayıbını ve kusurunu almışlar, ama onun yararlı meyvesinden uzak kalmışlardır. Duygusallıkları körüklenirken kavrayışları ihmal edilir; öyle ki sonunda, duygularının esiri olup -buna kibarca duyarlılık adı verilir- anlık duyguların elinde oraya buraya savrulurlar.[16]

Ancak Wollstonecraft bu saptamasını tümüyle toplumsal yönlendirme ve koşullamalara bağlarken, Ş. Sami'nin bu kadın niteliklerini doğuştan ve Tanrı vergisi olarak kabul etmesi söz konusudur. Ama birinci dalga kadın hareketinin örnekleri olarak her ikisi de mevcut kadınlık durumunun aşağı kabul ettikleri yönlerini eğitim yoluyla değiştirebileceklerini düşünmüşlerdir. Esinlendikleri/yönlendirdikleri hareketin temel talebi olan yasalar karşısındaki eşitlik, kadına özgü mevcut durum ve değerlerin (doğuştan yahut kazanılmış) küçümsenmesi, dolayısıyla zımnen de olsa erkek değerlerinin yüceltilmesi olgusundan fazlasıyla etkilendiği için toplumsal ve psişik bağlamda kadınları erkekleşmeye yönlendirmiştir. 20. yüzyılın başında Batıda Coco Chanel imzası ve örneğiyle ortaya çıkan kadında kısa saç ve pantolon modasıyla, Kemalist kadın kimliği gibi yapay bir yerellikle açıklanmaya çalışılan 1930'lu yılların gri tayyör, fötr şapka, kısa saç ve makyajsız yüzlü Türk kadınları[17] birinci dalga kadın hareketinin bu fazla irdelenmeyen yönünü somutlamaktadırlar.

Diğer yandan Türkiye'de resmi/aterkil söylem kadın statüsündeki dönüşümleri M. Kemal ve arkadaşlarıyla sınırlı bir çabaya bağlamak eğilimindedir. Özellikle alfabe kopukluğu, en azından kadın tarihindeki sürekliliğin ve mücadelenin günümüzde dahi gözden uzak kalmasına neden olmaktadır. Bu nedenle Şemseddin Sami'nin Kadınlar risalesinin Latin harflerine transkripsiyonu[18] toplumsal olayların monolitik yorumuna çeşitlilik katacak, evrenselliği ve tarihsel sürekliliği belgeleyecek somut bir örnektir. ■

1. Batıda 1980'lerden itibaren, Türkiye'de ise 1990'larda ilk belirtileri ortaya çıkan ve postfeminist olarak isimlendirilen dönemin değişik eylem biçimlerini (bireysel mücadele veya *ad hoc* örgütlenme) içeren bir üçüncü dalgayı mı, yahut yeni bir durgunluk dönemini mi gizlediği ileriki yıllarda daha sağlıklı tanımlanacak güncel tartışmalardır.
2. J. B. Elshtain, *Public Man, Private Woman*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1993, s. 238, 233.
3. Bu kavramın gündeme girdiği ve diğer uluslarca örnek alındığı 1789 Devrimi'nin dili Fransızcada erkek ve insan sözcüklerinin aynı (*homme*) olması anlamlıdır.
4. D. Kandiyoti, "Ataerkil Örüntüler: Türk Toplumunda Erkek Egemenliğinin Çözülmesine Yönelik Notlar", Ş. Tekeli (yay. haz.), *Kadın Bakış Açısından 1980'ler Türkiye'sinde Kadın*, İletişim Yay., ty, İstanbul, s. 346.
5. Ş. Sami, *Kadınlar*, Mihran Matbaası, İstanbul, 1311, (ikinci baskı), s. 17, 18, 47.
6. *Ibid.*, 87, 88.
7. H. Salih, "Beşiği Sallayan El Dünyaya Hükmeder", *Tanin*, 24 Temmuz 1324.
8. H. Salih, "Kadınlar İçin", *Tanin*, 13 Teşrinsani 1324.
9. *Kadınlar*, s. 34, 79.
10. *Ibid.*, s. 43, 40.
11. *Ibid.*, s. 21.
12. Celal Nuri, *Kadınlarımız*, İctihad Matbaası, İstanbul, 1331, s. 120.
13. M. Walters, "Kadınların Hakları ve Kadınların Uğradıkları Haksızlıklar", J. Mitchell, A. Oakley, *Kadın ve Eşitlik*, Kaynak Yay., İstanbul, 1984, s. 177-178.
14. *Kadınlar*, s. 44.
15. *Ibid.*, s. 5, 6, 86.
16. M. Wollstonecraft, *A Vindication of the Rights of Women*, Everyman Library, 1970, s. 67'den aktaran J. Mitchel, A. Oakley, *age*, s. 40.
17. Çeşitli çalışmalarda bu kadın tipinin görüntüsü cinsiyetsiz olarak nitelenmiştir; oysa günümüzde şapkasız olsa ve azalsa da sürdüğünü gördüğümüz bu örneklerin cinsiyetsiz değil, daha ziyade erkeksi oldukları barizdir.
18. Ş. Sami, *Kadınlar*, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1996 (Hazırlayan İsmail Doğan). Ancak bu çalışmada, Arap harflerinden Latin harflerine transkripsiyonun ötesinde metnin Türkçeleştirilmesinin, Ş. Sami'nin dil üzerinde çalışmışlığı düşünüldüğünde hayıflanılacak bir durum olduğunu belirtmek isterim. Bu yüzden yukarıdaki makalede kullandığım alıntılarda yapıtın Osmanlıca baskısını yeğledim.

TOPLUMSAL TARİH

ABONE FORMU

6 SAYI (yurtiçi) : 1.500.000.-TL.
(yurtdışı) : 40 US$
6 SAYILIK CİLT (yurtiçi) : 1.950.000.-TL.
(yurtdışı) : 35 US$
(30.06.1997 tarihine kadar geçerlidir. Yurtdışı normal posta için 1,5 US$, uçakla 4 US$ alınır.)

Adı Soyadı: .....
.....
Aboneliğe Başlangıç Sayısı: .....
Adres: .....
.....
.....
Posta Kodu: .....
Şehir: .....
Tel: .....

Abonelik Bedelini

☐ Vakıflar Bankası Taksim Şubesi 2022933 no'lu hesaba yatırdım, makbuzun fotokopisi ektedir.
☐ 662907 no'lu posta çeki hesabına Tarih Vakfı adına yatırdım, fotokopisi ektedir.
☐ Nakit ödüyorum.
☐ Kredi kartı hesabıma borç kaydediniz:

☐ Visa ☐ Master-Euro Card ☐ Diners Club

Kredi kartı No: |_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|

Geçerlilik Tarihi: |_|_| |_|_|

Kart Sahibi:.....

İmza:.....

Aylık TOPLUMSAL TARİH dergisi
Tarih Vakfı tarafından yayımlanmaktadır.
Yıldız Sarayı, Arabacılar Dairesi, Barbaros Bulvarı 80700
Beşiktaş - İstanbul
Tel: (212) 227 37 33-34 Faks: (212) 227 37 32

DERGİNİZİ KESMEMEK İÇİN LÜTFEN FOTOKOPİ ÇEKİNİZ

ARTİSAN

XVII. - XVIII. YÜZYIL OSMANLI İMPARATORLUĞU HARİTALARI

13 ŞUBAT - 15 MART '97

ARTİSAN

ŞAKAYIK SOK. 54 / 1 NİŞANTAŞI - İSTANBUL TEL: (0212) 247 90 81

İMGE kitabevi

Tarih Dizisi Kaynaklar Yorumlar

Enver Paşa'nın Özel Mektupları

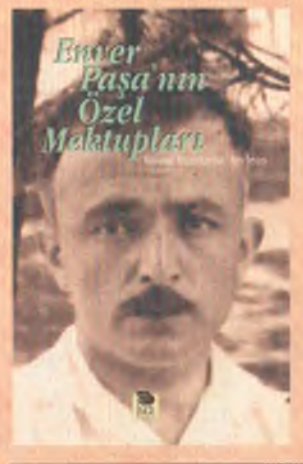

İttihat ve Terakki'nin ünlü liderlerinden Enver Paşa, Osmanlı İmparatorluğu'nun son beş yılına damgasını vurdu. "Enveriye yazısı", "Enveriye bıyığı", "Enveriye kalpağı" moda oldu, Almanlar İmparatorluğu "Enverland" diye anmaya başladı.

Kimilerince Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasına yolaçmakla suçlanan Enver Paşa, kimilerince de katıksız bir yurtsever, büyük bir asker ve devlet adamı olarak görüldü.

1922 yılında, "Turan" devleti kurma düşlerinin peşinde Tacikistan'da Ruslarla çarpışırken ölen bu siyaset adamının aynı zamanda ateşli bir sevgili olduğunu biliyor muydunuz?

Elinizdeki kitap Enver Paşa'nın çalkantılı özel yaşamının birinci elden tanıklığıdır. Büyük bölümü ilk kez basılan bu mektuplar yalnızca tarihçiler için paha biçilmez bir belge hazinesi değil, bütün okurlar için sürükleyici bir serüven niteliğinde.

Enver Paşa'nın Özel Mektupları **Yayıma Hazırlayan: Arı İNAN** 584 s. 990.000 TL

Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1950-1995

Daha önce yayınevimizden çıkan 1839-1950 yıllarını kapsayan *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi*'nin birinci cildinden sonra 1950'den 1995'e kadarki dönemi kapsayan ikinci cildi de kıvançla sunuyoruz.

"Onbir ay gazete okumaktan, kaleme kağıda dokunmaktan mahrum edilmiş, siyasi bir tutuklu ve iki sene çığlıklar, feryatlar, iniltiler ortasında işkence odasına çağrılmayı bekleyen bir insan tasavvur edinız... Yirmidört saatten fazla kalınamayacak bir hücrede, iki sene havadan, sudan, ışıktan mahrum nasıl yaşanabileceğini düşünürseniz, işkencenin ölçüsü hakkında az çok fikir edinebilirsiniz... Savcı suçu inkar ettiğimi söylüyor. Doğru değil. Yeryüzünde yüz milyonlarca insanın kutsal bildiği ve peşinde koştuğu bir idealin adamı olmak bir suçsa, ben bu suçu kabul ediyorum.."

Şiddet aynı şiddet, soygun aynı soygun, kan dökmede geriye adım yok, gene ilmikler boyunda, gene köşe başlarında kim vurduya gitmeler, karakol dayakları dört başı mamur işkenceye dönüşmüş, gene pahalılık, gene açlık, gene eğitimsizlik, gene sağlıksız milyonlar. Bunun için demokrasimiz acılı ve sanaldır.

Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1950-1995 **Tevfik ÇAVDAR** 360 s. 890.000 TL

Vinland Sagaları

Bu kitapta biraraya getirilen iki ortaçağ İzlanda destanı keşifler tarihinin en büyüleyici öykülerinden birini anlatıyor. Vikinglerin, Cristoforo Colombo'dan beş yüzyıl önce, Amerika'yı bulup yerleşmesinin öyküsünü.

Kızıl Eirik'in İzlanda'dan kovuluşu, Bjarni Herjolfsson'un fırtınanın önünde bilinmeyen bir ülkeye sürüklenişi, Eirik'in oğlu Leif'in yeni bulunan toprakları adlandırışı: Vinland, "Üzüm Ülkesi". Yeni bir yurdun doyumsuz güzellikleriyle ilk karşılaşmanın doyumsuz anlatımı

Vinland Sagaları **Çev.: Kudret EMİROĞLU** 112 s. 390.000 TL

Küreselleşme ve Demokrasi Krizi

Küreselleşme olgusu Türkiye'nin, hatta teker teker tüm ülkelerin çapını aşan bir sermaye dalgasıdır. Buna direnmek, kendi kabuğuna çekilmek ve kendi olanaklarıyla yetinmeye çalışmak artık mümkün değildir. Bu bağlamda teknoloji getiren, iş üreten sermayeden yararlanmak mümkün ve yararlı olabilir. Fakat Türkiye'de egemen sınıflar, siyasal iktidar ve bunların kontrolündeki medya, "dışa açılım" sloganıyla tamamen uluslararası sermayenin borusunu çaldıkları halde, şimdiye kadar Türkiye'ye giren sermaye hem çok az hem de büyük kısmı itibariyle rantçı niteliktedir. Bunda şaşılacak bir nokta göremiyorum. İstikrarsız siyasal rejimiyle, etkinlikten uzak devlet aygıtıyla, rant kazançlarına dayanan iktisat politikasıyla ve tüm komşularıyla kavga halindeki dış politikasıyla, ülkemiz, üretici sermaye için çekici olmaktan uzaktır.

Küreselleşme ve Demokrasi Krizi **Taner TİMUR** 392 s. 990.000 TL

YAYINEVİ: Yüksel Cad. 8/5 Kızılay/ANKARA Tel: 419 46 10-419 46 11 Faks: 425 65 32 **DAĞITIM:** Konur Sok. No: 43 Kızılay/ANKARA Tel: 417 01 37-418 28 65
KİTABEVİ: Konur Sok. No: 17 Kızılay / ANKARA Tel: 418 19 42 **KİTABEVİ:** Konur Sok. No: 3 Kızılay/ANKARA Tel: 425 52 02

ISSN 1300-7025

TOPLUMSAL TARİH

NİSAN 1997 FİYATI: 300.000 TL (KDV DAHİL)

YAŞASIN YERLİ MALI!

ULUSUN "ÇOCUKLUĞU"

KAFKASYA'YA OSMANLI BAKIŞI

ÇERKEZ ETHEM

İRAN AZERBAYCANI

40

ESKİ YAZIDAN YENİ YAZIYA

MEHMED SÜREYYA

SİCİLL-İ OSMANÎ

OSMANLI ÜNLÜLERİ

Sicill-i Osmanî Osmanlı biyografya geleneğinin son büyük halkasıdır. 14. yüzyıl başından 19. yüzyıl sonuna kadar Osmanlı tarihinde ad bırakmış 17.000'e yakın kişinin biyografisinin yer aldığı eser bugüne kadar benzeri yapılamamış bir ansiklopedidir. En orijinal yönü de birçok biyografinin günümüzde büyük bölümü tahrip edilmiş olan mezar taşlarındaki kitabelerden elde edilen bilgilerle oluşturulmuş olmasıdır. Bu bakımdan da eşsiz bir örnektir. Mehmed Süreyya Bey'in (1845-1909) otuz yılı aşkın bir çalışma sonucu ortaya koyduğu *Sicill-i Osmanî* tarihle ilgilenen her düzeydeki araştırmacı için vazgeçilmez bir başvuru kaynağıdır.

6. ciltte yer alan kişi, yer, yapı ve eser adları dizinleriyle eserin çeşitli bakımlardan irdelenmesi de olanaklı kılınmıştır.

Bez ciltli takım fiyatı 6.000.000.- karton kapaklı takım fiyatı 4.800.000.- olan bu esere bez ciltli de 1 milyon, karton kapaklı da 800.000 TL indirimle sahip olmak istiyorsanız lütfen aşağıdaki formu doldurup adresimize yollayınız.

TARİH VAKFI

ADI SOYADI: ..... ADRESİ: .....

POSTA KODU: ..... ŞEHİR: ..... TEL: ..... SİPARİŞ TARİHİ.....

☐ Bez ciltli takım (5.000.000 TL) ☐ Karton kapaklı takım (4.000.000 TL)

SİPARİŞ BEDELİNİ:

☐ 662913 No'lu posta çeki ile ödüyorum, fotokopisi ektedir.

☐ Vakıflar Bankası Taksim Şb. 2022933 No'lu hesaba ödüyorum, dekont fotokopisi ektedir.

☐ Kredi kartı hesabıma borç kaydediniz.

☐ VISA ☐ MASTER-EURO CARD ☐ DINERS CLUB

Kredi Kartı No: Geçerlilik Tarihi:

Kart Sahibi: İmza:

ADRESİMİZ: TARİH VAKFI, Barbaros Bulvarı, Yıldız Sarayı, Arabacılar Dairesi, 80700 Beşiktaş - İstanbul
TELEFON: (0212) 227 37 33 - 227 37 34 / FAKS: (0212) 227 37 32

Genel Dağıtım: DADA Ltd. Şti. 0212 249 51 10 - 249 51 11 / Faks: 251 44 49

SUNUŞ

Bu sayıda üç başlık altında toparlanabilecek bir dizi yazıyla karşınızdayız. İlk grup 23 Nisan vesilesiyle çocuk tarihi üzerine yazılardan oluşuyor. İlk yazımızda Duygu Köksal, Ismayıl Hakkı Baltacıoğlu'nun çocuk ve çocuk eğitimine yaklaşımının yeni ulus-devletin oluşumu dönemindeki egemen ideolojik anlayışla nasıl bütünleştiğini ortaya koyuyor. Kalkınıp gelişmekten demokrasi ve insan haklarına varıncaya dek tüm bir "muasır medeniyet seviyesine erişme" projesini, devleti koruyup kollamak kaygısıyla en başta eğitime, yani öncelikle milleti "adam etmeye" (*Yeni Adam*!) bağlayan ve bugün de siyasi kültürün bütününe sinmiş olarak hüküm süren zihniyetin izini sürmek her zaman ilginç oluyor. D. Köksal'ın yazısı, "ulus-devletin çocuğu algılayışı ile ulusun kendi 'çocukluğu' arasındaki ilişki" üzerinde dururken, bir yandan bu vesayetçi-terbiyeci ilerleme anlayışının çocuğu ve toplumu adam etme yaklaşımlarının nasıl örtüştüğünü gösteriyor, bir yandan da Baltacıoğlu'nun kendine has yaklaşımında açığa çıkan bağlantı ve karşıtlıklar üzerinde duruyor. Ulusun geçmişi ve geleceğiyle, insanın çocukluk ve yetişkinliği arasında kurulan paralellikler eşliğinde Baltacıoğlu, hem kesin bir kopuşu, hem de sırf maddiyatçı bir tekâmülü reddediyor. Baltacıoğlu'nun mazi, hal ve ati arasındaki ilişkiyi ele alırken katıldığı siyasi polemik, Ziya Gökalp'le Yahya Kemal arasında aynı tabirler etrafında sürdürülen ünlü manzum atışmada da gözlenen dönemin gel-gitli tartışma ortamını kavramak açısından da dikkate değer.

Çocuk konusunda ikinci yazımızda Cüneyd Okay, ilk çocuk piyesiyle ilgili bir yanlışı düzeltirken, kendi tespit ettiği en eski tarihli metni şimdilik kaydıyla ilk çocuk oyunu olarak öneriyor. Mustafa Şahin ise, Falih Rıfkı Atay'ın 1925 tarihli bir yazısı ile birlikte Himaye-i Etfal'in kuruluşu ve mahiyetiyle ilgili notlarını aktarıyor. (Bir mason teşekkülü olduğu için Çocuk Esirgeme Kurumu'na fitre ve zekât verilemeyeceğine dair gerçekten de Diyanet'in bir fetvası var mıdır, varsa hâlâ geçerli midir, bir bilen cevaplasa da öğrensek.) Cüneyd Okay'ın Osmanlı çocuk dergileri ve 2 Mayıs'ta kutlanan ilk çocuk bayramıyla ilgili çerçeve yazıları da bu konumuzu tamamlıyor.

İkinci ağırlıklı konumuz, 36. sayıda olduğu gibi Kafkaslar başlığı altında toplanabilir. İstanbul'daki Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü'nden Alexandre Toumarkine, Kâtip Çelebi'nin *Cihannüma*'sında Abhazistan ve Çerkezistan'a dair yazılanlarda ifadesini bulan Osmanlı bakışını tarihsel perspektif içinde ele alıyor. *Cihannüma*'dan aktarılan ilgili bölümlerin yanı sıra, Sermet Çifter Kütüphanesi'ndeki Müteferrika baskısı nüshadan aldığımız Kafkasya haritası da Toumarkine'in yazısını bütünlüyor. (Yeri gelmişken, Toumarkine gibi daha önce Ramiz'in karikatürleri ve Dağ Yahudileriyle ilgili iki yazısını yayımladığımız Laurent Mallet ve yine Kafkaslarla ilgili bir yazısı 36. ve 37. sayılarımızda yer alan Stefanos Yerasimos'un ve bu arada Edhem Eldem'in de aynı enstitüden olduklarını belirtelim.)

Antalya'dan Sedat Bingöl Emniyet Arşivi'nde yer alan Çerkez Ethem'le ilgili daha önce yararlanılmamış kimi belgeleri değerlendirirken, yine aynı arşivde bulunan 1937'de Bayar'a hitaben yazılmış Çerkez Ethem imzalı oldukça ilginç bir mektubu da gün ışığına çıkarıyor. Polis kayıtlarına ihtiyatla yaklaşmak gerektiği doğrudur, ancak bu sayede beliren soruların üzerine başka belge ve bilgilerle birlikte gitmenin gereği de açıktır. Yeşil Ordu romantizmi, Çerkez milliyetçiliği ve resmi etiketler arasında sıkışan hararetli Çerkez Ethem tartışmalarının daha serinkanlı ve sağlıklı bir raya oturtulması, şüphesiz öncelikle belge-bilgi birikimini gerekli kılıyor.

M. Aydın Turan'ın sürgündeki Kafkas mültecilerin faaliyetleriyle ilgili yazısı da aynı konuyla bütünleşiyor. (32. sayımızda da Kazak milliyetçilerin benzer faaliyetlerine değinen bir yazı yayımlamıştık.)

Bu iki grup dışında değişik konuları işleyen yazılarımız var. İzmir Dokuz Eylül'den Doğan Duman 38. sayımızda yer alan yazısının devamı sayılabilecek çalışmasında 1930'lardaki korumacı politikaların okullardaki yansımalarını ele alıyor. A. Necati Akgür takvimciliği de olan Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın kendi anılarında da 1 Kasım olarak geçen doğum tarihini tam olarak tespite çalışırken, pek çok tanınmış tarihçimizin eserlerinde bile bu hususta gözlenen karışıklık ve hataların nedenlerinden bir kısmını teknik izahlarıyla birlikte aydınlığa kavuşturuyor. Marmara Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü'nden Nadir Devlet İran Azerbaycan'ını dünü ve bugünüyle etraflıca ele alırken, İzmir'den Zeki Arıkan Kitabiyat bölümümüzde E. Balta'nın Serez vakıflarıyla ilgili kitabını tanıtıyor.

İkdam'dan Seçmeler, Vesikalık ve İlan-nüma köşelerimiz yerli yerinde. (Vesikalık'ta yer alan cihat çağrısının dilini, 1. sayımızda yer alan yine aynı döneme ait Cihat Beyannamesi'nin diliyle karşılaştırmak ilginç.)

Bu sayıdan itibaren fiyatımızı 50 bin lira artırmak zorunda kaldık. Ne kadar direnmek de bir noktadan sonra anlayışınıza sığınarak zam yapmaktan başka çaremiz kalmıyor.

Hamiş: 25. sayıdan beri kaleme aldığım "Sunuş"lar, "umumi arzu üzerine" bundan böyle açık imzamla yayımlanacak.

EKREM ÇAKIROĞLU

TOPLUMSAL
TARİH

Yerli Mallar Sergisi
Salahaddin Giz

Aylık Dergi
Sayı: 40 Cilt: 7 Nisan 1997

Sahibi
Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı adına
Orhan Y. Silier
Yayın Koordinatörü
Ekrem Çakıroğlu
Sorumlu Yazışleri Müdürü
Ayşen Anadol
Danışma Kurulu
Mete Tunçay, Ayşen Anadol, Halil Berktay, Edhem Eldem, Çağlar Keyder, Necdet Sakaoğlu, Zafer Toprak
Görsel Koordinatörü
Cengiz Kahraman
Grafik Tasarım
Haluk Tuncay
Uygulama
Saliha Bilginer
Düzelti
Osman Köker
Dizgi
Semra Arıtürk
Abone
Belgin Uçar, Meltem Yeyin
Yapım: Tarih Vakfı
Baskı: Numune Matbaacılık
Dağıtım: Biryay
Adres: Yıldız Sarayı Arabacılar Dairesi, Barbaros Bulvarı
80700 Beşiktaş-İstanbul
Tel: (212) 227 37 33 - 34
227 46 33 - 34
227 71 86 (Modem)
Faks: (212) 227 37 32
Ankara Temsilciliği
Ülkü Özen
Tel. ve Faks: (0312) 426 16 54
Abone Koşulları
Altı aylık (yurtiçi): 1.500.000 TL.
(yurtdışı): 40 US$
Cilt satışı
6 sayılık cilt (yurtiçi): 2.000.000.-TL.
(yurtdışı): 35 US$
Yurtdışı normal posta için 2 US$, uçak için 4 US$ alınır.

ISSN 1300-7025

OSMANLI BASININDA
YÜZ YIL ÖNCE BU AY
Yücel Demirel *'in* İkdâm*'dan seçip dilini değiştirmeden yeni harflere çevirdiği gazete havadisleri.* **4**

İSMAYIL HAKKI BALTACIOĞLU, İNKILAP VE TERBİYE:
ULUSUN "ÇOCUKLUĞU"
Duygu Köksal *genç ulusun çocuğu algılayışı ile kendi "çocukluğu" arasındaki ilişkiyi ele alıyor.* **7**

İLK ÇOCUK TİYATROSU ÜZERİNE NOTLAR
Cüneyd Okay *bugüne dek ısrarla yinelenen bir hatayı düzeltiyor.* **13**

23 NİSAN VE HİMAYE-İ ETFAL
Mustafa Şahin*, F. R. Atay'ın bir yazısıyla birlikte konuya ilişkin notlarını sunuyor.* **15**

VESİKALIK
MEHMED REŞAD'IN CİHAT ÇAĞRISI
Edhem Eldem *'in aktardığı bir belge.* **18**

1930'LARDA EKONOMİDEKİ KORUMACILIK POLİTİKASININ OKULLARDAKİ YANSIMALARI
"YAŞASIN YERLİ MALI YAŞASIN KUMBARA!"
Dr. Doğan Duman *okullarda yerli malı haftasının kutlanmasını işliyor.* **19**

İLAN - NÜMA
SİLİKONDAN ÖNCE!..
Nevsal-i Milli'*den ilginç bir ilan.*
23

GAZİ AHMET MUHTAR PAŞA'NIN DOĞUM GÜNÜ
Dr. Müh. A. Necati Akgür *bir doğum tarihini düzeltirken takvim sorunlarına da ışık tutuyor.*
24

KÂTİP ÇELEBİ'NİN *CİHÂNNÜMÂ*'SINDA ABHAZİSTAN VE ÇERKEZİSTAN:
KUZEYBATI KAFKASYA'YA BİR OSMANLI BAKIŞI
Alexandre Toumarkine *Cihânnümâ'dan hareketle Osmanlının Kafkaslar'a bakışını irdeliyor.*
28

ÇERKEZ ETHEM'E DAİR YENİ BAZI BELGELER VE DEĞERLENDİRMELER
Sedat Bingöl *Emniyet Arşivi'nde bulduğu yeni belgeleri işliyor.*
35

KUZEY KAFKASYA MÜLTECİLERİNİN ÇALIŞMALARINDAN BİR KESİT:
KAFKASYA DAĞLILARI BİRLİĞİ (*SOYUZ GORTSEV KAVKAZA*)
M. Aydın Turan *Kafkas mültecilerin faaliyetlerinden bir kesit sunuyor.*
43

İRAN İSLAM CUMHURİYETİ'NDEKİ AZERBAYCAN
Dr. Nadir Devlet *İran Azerbaycan'ını dünü ve bugünüyle ele alıyor.*
53

KİTABİYAT
SEREZ'DE OSMANLI İZLERİ
Zeki Arıkan*, Evangelia Balta'nın kitabını tanıtıyor.*
62

Her gün neşr olunur. Siyasi ve ilmi gazetedir. Sahib-i imtiyaz ve Sermuharriri, Ahmet Cevdet. Nüshası 10 paradır. Mahall-i idaresi, Babıâli Caddesi'nde daire-i mahsusadır. Menafi-i umumiyeye taalluk eden âsâr-ı kalemiye maa't-teşekkür derc olunur. Ücret-i ilanat eshab-ı müracaat ile ayrıca tayin edilir.

OSMANLI BASININDA YÜZ YIL ÖNCE BU AY

İKDÂM'DAN SEÇMELER

NİSAN 1897

DERLEYEN
YÜCEL DEMİREL

ŞUUNAT

Rum Patriki İntihabı

Cemiyet-i intihabiye dünkü gün patrikhane salonunda bi'l-ictima hazır bulunan aza seksen bir olduğundan ekseriyet-i ârânın [oy çokluğunun] 42 rey itibar olunmasına karar verildikten sonra kur'a keşidesine mübaşeret olunmuş ve birinci keşidede namzedlerden kaymakam rütbetlu Konstantinos Efendi hazretlerine 47, İzmit metropoliti Filoteos Efendiye 44 rey verilmiş olmağla müşâr ve mumaileyhümânın namzedlikleri ilan edilmiştir. En ziyade rey alan esbak patrik rütbetlu Yovakim Efendi hazretleri ile Kadıköy ve Amasya ve Bursa metropolitleri namlarına iki keşidede tekrar kur'a verilerek patrik-i müşarünileyh 42 rey kazanmış olduğundan müşârünileyhin dahi namzetliği ilan olunmuştur. Badehu kiliseye inilip mutad olan ayin-i ruhani icra olunduktan sonra hazır bulunan on dört metropolitin verdikleri reylerin onu kaymakam Konstantinos Efendi hazretleri, üçü esbak patrik Yovahim Efendi hazretleri ve biri Amasya metropoliti Antimos Efendi namına isabet ettiğinden ekseriyet-i ârâ ile kaymakam rütbetlu Konstantinos Efendi hazretleri patriklik namına intihab olunmuştur.

Kiliseden yukarı çıkılıp intihab mazbatası tanzim ve temhir edilerek [mühürlenerek] atufetlu Legofet Beyefendi hazretleri vesatetiyle [aracılığıyla] Adliye ve Mezahib [mezhepler] Nezaret-i Celilesine takdim kılınmıştır.

Konstantinos Efendi Hazretleri 1833 senesinde Sakız ceziresinde tevellüd etmiş olmağla 64 yaşındadır. Elyevm İskenderiye patriki olan Sofronyos Efendi hazretleri Sakız metropoliti iken müşârünileyhi himayesine alıp 1852 senesinde Heybeliada rehâbin [rahipler] mektebine idhal olunmuş ve ikmâl-i tahsil ettiği zaman Sofronyos Efendi hazretleri Amasya metropoliti bulunduğu cihetle Sinop'a gitmiş ve 1863 senesinde müşarünileyh Sofronyos Efendi İstanbul patriki intihab olundukta kitabet-i hususiyesi [özel kalemi] vezaifini ifa etmiş ve ikinci Yovakim Efendi'nin patrikliğinde Sinop başkitabetine ve 1876 senesinde Midilli ve 1897 senesinde Manisa ve tevabi'i [bağlı yerleri] metropolitliğine tayin olunmuştur.

(15 Nisan 1997)

Ziyafet

Cumartesi akşamı Rusya sefarethanesinde keşîde kılınan ziyafette İran sefaret-i fevkaladesi reisi devletlu Nâsırü'l-mülk Ebu'l-kasım Han ve sefir devletlu Mirza Mahmud Han hazaratıyla azayı sefaret mihmandarları saadetlu Ahmet Ali Paşa hazretleri ve İran sefareti baştercümanı Ohannes Han'dan başka hariciye nâzırı devletlu Tevfik ve teşrifat-ı umumiye nazırı ve divan-ı hümayun tercümanı devletlu Münir Paşalar Hazaratıyla Avusturya sefiri Baron dö Kalis müsteşarı ile baştercümanı hazır bulunmuşlardır.

(6 Nisan 1897)

Cinayet

Bankaaltı civarında mütemekkin [oturan] İstelyanos isminde bir duvarcı son derecede muzayakaya duçar olup [sıkıntıya düşüp] hane eşyasını füruht ederek memleketlerine avdeti zevcesine teklif eylemiş ise de merkum kabul etmediğinden duvarcı pürhiddet olarak zevcesinin üzerine bi'l-hücüm ihtinakan [boğarak] telef ettikten sonra firara yüz tutmuştur. (7 Nisan 1897)

Şaki Derdesti

Bir seneden beri tarik-i şekavete sülûk [eşkıyalık yoluna girmekle] ile takip ve taharri olunduğu [izlenip arandığı] halde bir türlü ele geçirilemeyen ve yirmi gün evvel Lungaza'nın Kiliseli karyesi ahalisinden yüz elli lira talebiyle tehdidatta bulunan Sa-

lih Çavuş Karaömerli karyesinde bir hanede muhtefi olduğu [saklandığı] halde bu kere derdest edilmiştir. (10 Nisan 1897)

Yankesici

Mahmutpaşa'da Fındıklı Han'da ikamet eden Uşaklı halı taciri Ömer Ağa dün Cisr-i Cedîd [Yeni Köprü] üzerinden mürûru sırasında meşhur yankesici Tatar Ömer bi't-takarrüb [yaklaşarak] yanına sokulmuş ve cebindeki para kesesini sirkatle firar eylemiş ise de ikinci komiser Dilaver Efendi tarafından bi't-takib derdest edilmiştir. Merhum firar ettiği esnâda para kesesini Beşiktaş İskelesine atmış ise de elde edilmiştir. (16 Nisan 1897)

1900 Sergisi

İşbu sergiye Memalik-i Mahrusa-i Şahane'nin dahi iştiraki mukteza-yı padişahîden bulunmağla Nafıa ve Ticaret Nezaret-i Celilesi mezkûr sergide Memalik-i Mahrusa-i Şahane mahsulat ve mamulatı için tahsis olunacak dairenin nezaretine ve umûr ve masalih-i müteferriasının [ilgili işlerin] temşiyetine [yürütülmesine] bir memur-ı münasib intihab ederek mazbatası tasdik-i âlîye arz olunmuştur. (16 Nisan 1897)

Emr-i Mesnun-ı Hitan

Nezaret-i maneviye-i hazret-i pâdişahî ile mübâhi [övünen] Aşiret Mektebi talebesinden olup sigar-ı sinleri [yaşlarının küçüklüğü] hasebiyle memleketlerinde emr-i mesnûn-ı hitanları [sünnetleri] henüz icra edilmeden vürûd etmiş olan üçü aşair-i Ekrad'dan [Kürt aşiretlerinden] ve üçü evlad-ı aşâir-i Urban'dan [Arap aşiretleri evladından] olmak üzere altı nefer talebenin bu kere saye-i muvaffakıyet-vâye-i cenab-ı zıllullahîde [Tanrının gölgesi padişahın başarılar sağlayan sayesinde] mekteb-i mezkûrun heyet-i idaresi muvacehesinde memurîn-i sıhhiye marifetiyle emr-i mesnûn-ı hitanları icrâ edilmiştir. (23 Nisan 1897)

Karantinahane Tesisi

Kesendire civarında İstrakoti nam mahalde karantinahane ihdasına meclis-i sıhhıyece lüzum görülmesi üzerine mahall-i mezkûr karantina memuriyetine mülazimînden İbrahim Efendi tayin olunmuştur. (8 Nisan 1897)

Dün Geceki Harikler

Dün gece saat üç kararlarında Kulekapısı'nda Yüksekkaldırım Caddesi'nde Yunan teb'asından Yovan Sarvela'nın müstecir [kiracı] bulunduğu sigortalı marangoz dükkânından ateş zuhur ederek asakir-i şahane ve memurin-i saire yetişip sa'y u gayret olunarak yalnız mezkûr dükkân muhterik olmuştur [yanmıştır].

Leyle-i mezkûrda [sözü geçen gecede] saat üçü on geçe Beyoğlu'nda Doğruyol'da Allahverdioğullarının mutasarrıf ve Ermeni cemaatinden Taşçıyan'ın müstecir bulunduğu sigortalı tuhafçı dükkânından ateş zuhur eylemiş ve her ne kadar itfası [söndürülmesi] için sa'y u gayret olunmuş ise de ittisaline [bitişiğindekilere] sirayetle altı bâb dükkân muhterik olmuştur.

Harikin zuhurunu müteakib Şehremini devletlu Rıdvan Paşa hazretleriyle Zabtiye Nazırı Şefik Bey Beyoğlu Mutasarrıfı atufetlu Enver Bey Efendilerle İtfaiye Kumandanı saadetlu Seçeni Paşa ve Bahriye İtfaiye Kumandanı saadetlu Hasan Paşa ve Meclis Reisi saadetlu Mehmet Beyefendilerle ve Beyoğlu İtfaiye Kumandanı kaymakam İzzetlu Nazmi ve Binbaşı rıfatlu Mustafa Beyler ve Beyoğlu ve Bahriye itfaiye takımları itfa-yı harik hususunda fevkalade gayret etmişlerdir. Muhterik olan dekâkin [dükânlar] ittisalindeki Şafak Birahanesi dahi haylice rahnedar olmuştur [zarar görmüştür]. (1 Nisan 1897)

GARAİB-İ ŞUUN

Bisiklet Çin İhtirâıdır!

Taaccüb etmeyin! Meşhur Li Hong Çang böyle söylüyor. Hatta ilk bisiklet mucidinin bir Çinli olduğunu bütün kuvvetiyle iddia ediyor. Müşarünileyh İngiltere'yi ziyaret ettiği zaman velespid hakkında dûr u dırâz [uzun uzadıya] bahsetmiş ve ilk velespid bundan 2300 sene evvel bir Çinli tarafından ihtira edilip bir asır kadar da mevki-i istimale vaz' edilmiştir demiş. Çinliler barut, tabaat ve pergârın ilk mucidleri olduğu gibi velespidin dahi onlar tarafından ihtira edilmiş olduğuna bütün İngiltere kanaat-ı tamme hasıl etmiştir. Çin kadınları velespide o kadar meraklı imişler ki umur-i beytiyelerini [ev işlerini] terk ederek velespid ile gezinirler imiş. Bilahire Çin İmparatorlarından birisi tarafından velespide rükûb [binmek] men' edilmiş ve işte o tarihten beri ➤

KEDİLER ÇOĞALIYOR

Şehrimizde mevcud köpeklerin toplanıp Hayırsız Ada'ya naklinden beri İstanbul'da kedilerin tekessür ettiğini [çoğaldığını] karşı gazeteleri yazıyorlar. Filhakika bir sahib-i tedkik Asmalımescid'de Borsa sokağında 147 kedi saymıştır.

Diğer bir zat da Almanya sefaretinden Asmalımescid'e kadar 234 kediye tesadüf eylemiştir. Bu zatın beyanına göre yalnız Rıfat Paşa'nın ikametgâhı civarındaki sokakta ondan fazla kedi bulunmaktadır.

Köpekler hükümran oldukları müddetçe kediler sokaklarda piyasa edemiyorlardı. Halbuki bugün kemal-i emniyetle Beyoğlu caddelerinde dolaşmaktadırlar. Kedilerin bir iyiliği varsa o da köpekler kadar pis olmamaları ve pisliklerini sokak ortalarına bırakmayıp ancak kendilerince malum yerlerde terk etmeleri imiş.

Her ne olursa olsun, eğer kediler bu kadar çoğalmakta devam ederlerse bir müddet sonra şehremaneti bunları da toplayıp Yassıada'ya nakle mecbur kalacaktır.

İkdam, 24 Eylül 1910

Çin'de velespid istimalinden sakıt olmuştur. (17 Nisan 1897)

İLANAT

Anadolu Birahanesi

Beyoğlu Caddesinde kâin Anadolu çarşısı derûnunda

Direktörü Nikolaki

Suni kayaları ve havuzları ile kayalar içinde şakıyan bülbüllerinin elhan-ı latifesi ve alelumum müzeyyenât ve tanzimat ve tanzifatı [temizliği] hasebiyle erbab-ı mezak [zevk erbabı] ve nefaisperestânın [güzelliklere düşkün] mahall-i ictimaı ve tenezzühü ittihaz olunmuş olan mezkûr Anadolu Birahanesinde beyaz, siyah taze bira ile her güne nefis ve cins-i âlâ iksirât ve meşrûbât bulunduğu gibi bu birahaneye mahsus olmak üzere Şişli'de küşad olunan fabrika mamulatından halis üzümden mastika ve halis üzümden düz rakı füruht olup [satılıp] sıhhate zerre kadar mazarratı olmadığından erbab-ı mezakın mezkûr birahaneyi teşrif etmekte ve hizmette müsaraat ve hüsn-i terbiye görülerek herkesin memnun ve hoşnut kalmakta oldukları ilan olunur.

(2 Nisan 1897)

Gıda-yı Ruh

Şehrimiz musıkîşinasanından bazı zevat tarafından *Gıda-yı Ruh* namıyla tertib olunan şarkı küliyatının hüzzam ve segâh ve bestenigâr fasıllarını muhtevî 21, 22. cüzleri dahi bu kere mevki-i intişara vaz' olunmuştur.

Gıda-yı Ruh şimdiye kadar Osmanlı lisanında neşrolunan şarkı kitablarının cümlesine faik ve âsâr-ı musıkî nokta-i nazarınca gayet mükemmel bir tarzda tertib olunduğu gibi musıkîşinasândan kudemâ ile müceddidînin en müntehab âsârı öne sürülmüş olduğundan nezahetperveran erbab-ı mütalaanın bu kitabdan birer tane edinmelerini tavsiye eylemeyi vecaib-i kadirdânîden addeyledik. Mezkûr mecmuanın fiyatı 8. formadan itibaren beher forması 20 paraya tenzil edilmiş olub Babıâli caddesinde Kitapçı Yorgaki ile Direklerarası'nda perükâr Kanuni Şemsi Efendi'nin Divanyolu'nda perükâr Kosti ve Kadıköyü'nde tütüncü Yani'nin dükkânlarında ve sair kitab müvezzilerinde bulunur. (17 Nisan 1897)

N O T D E F T E R İ

TARİH VE MİLLİYETÇİLİK TARTIŞILIYOR

Mersin Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nce 30 Nisan-2 Mayıs 1997 tarihleri arasında birincisi düzenlenecek olan Tarih Kongresi'nin bu yılki alt başlığı, "Tarih ve Milliyetçilik" olarak tespit edilmiş. Tarih ve milliyetçilik arasındaki organik ilişkiyi hem Osmanlı-Türkiye, hem de dünya ölçeğinde tartışmaya açmak isteyen kongreye Türkiye'den ve dünyadan kendi alanlarında konunun uzmanı, bilim adamı ve araştırmacılar birer bildiri ile katılacaklardır.

Kongre, modernizmin ürünü sayılan ulus-devlet yapılanmalarının sorgulandığı, diğer yandan da mikro milliyetçilik hareketleriyle etnik temelli bölgesel savaşların hız kazandığı günümüz dünyasında "biz" diyerek farklılıkları dışlayan ve "onlar" kavramıyla sürekli düşman yaratan bu etno-sentrik yaklaşımı bilimsel düşüncenin geçerlilik ilkeleri çerçevesinde, geniş bir perspektiften değerlendirmeyi amaçlıyor. Kongrenin milliyetçilik olgusu ile beraber ele alacağı önemli bir konu da bu anlamda bir milliyetçilik düşüncesinin gelişmesinde ve topluma kök salmasında, tarih yazıcılığının ve yorumlanmasının değerlendirilmesidir. Zira uluslararası silah tekellerinin yaşam kaynağı olan bu "hayali cemaatler"in oluşumunda ve gelişmesinde bir bilim dalı olan tarih ve onun yorumlanmasının önemli bir katkısı olduğu bilinmektedir. Değişmenin bilimi olan tarih, süreç içerisinde hep milliyetçi amaçlar için kullanılagelmiştir. Dünya üzerinde yayılmacı emeller besleyen irredentist hareketler ve düşünce sistemleri, meşruiyet kaynaklarını hep tarihte bulmuşlardır. Mükemmellik ve değişmezlik önkabulüne göre oluşturulan kadim ve yüce devlet söylemlerinin teorik kaynaklarının anlamadan çok anlatmayı tercih eden, hamasi ve devlet merkezli tarih anlayışı ve yaklaşımları olduğu düşünülebilir.

Üç gün boyunca toplam on üç oturumda değerlendirilecek olan kongrenin oturum başlıkları ise "Teorik Sorunlar", "Kimlik-İmaj", "Edebi Metinler ve Milliyetçilik", "Globalleşme ve Ulus-Devlet", "Tarih Yazımı Yorumu ve Milliyetçilik", "Dünya Ölçeği: Değişik Milliyetçilikler", "Balkanlar" ve "Mitostan Gerçeğe: Azınlıklar ve Türk Milliyetçiliği" olarak saptanmıştır.

Açılış bildirisini Halil İnalcık'ın vereceği kongreye, birer bildiri ile katılacak isimlerden bazıları: Ali Yaşar Sarıbay, İlhan Tekeli, Tanıl Bora, Onur Bilge Kula, Herkül Millas, Sina Akşin, Mehmet Ali Kılıçbay, Baskın Oran, Mete Tunçay, Stefanos Yerasimos, Şerafettin Turan, Salih Özbaran, Taner Akçam, Özer Ergenç, Kurtuluş Kayalı, Murat Belge, Cemil Koçak, İlber Ortaylı, Orhan Silier, Orhan Koloğlu, Büşra Ersanlı Behar, Ömer Laçiner, Fikret Adanır, Wolfgang Höpken, Slobodan İliç.

"Tarih ve Milliyetçilik" başlıklı bu kongre Mersin Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi'nin yeni kurulan tarih bölümünün genç öğretim üyeleri Oktay Gökdemir, Fevzi Demir, A. Nükhet Adıyeke, Nuri Adıyeke ve Şerife Yorulmaz tarafından oluşturulan düzenleme kurulunca gerçekleştirilecektir.

İbrahim Bozkurt
Mersin Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü araştırma görevlisi

İSMAYIL HAKKI BALTACIOĞLU, İNKILAP VE TERBİYE:
ULUSUN "ÇOCUKLUĞU"

DUYGU KÖKSAL*

Fes püskülüne karşı açtığı mücadelede yaptığı her konuşmanın ardından püskülünü kesmesinin, İsmayıl Hakkı Bey'in "Püskülsüz" diye anılmasına neden olduğunu yazar Niyazi Berkes. Ona göre Ismayıl Hakkı, Rıza Tevfik ve Selim Sırrı ile beraber Ömer Seyfettin'in meşhur "Efruz Bey" tipine örnek olarak gösterilebilir. Çünkü onlar Meşrutiyet döneminde alafrangalık, züppelik gibi görülen alışkanlıklara karşı duyulan önyargıları yıkmak için aktörlüğe varan eksantrik eylemlere girişmiş, jimnastik, nutuk verme, elişi gibi alanlarda eğitimde yeniliğin öncüleri olmuşlardır.[1] Berkes, sonraları "Efruz Beylik" olarak yorumlanan bu hareketlerin dönemleri için taşıdığı devrimci ve yönlendirici niteliklere dikkat çeker.

Ismayıl Hakkı Baltacıoğlu

Gerçekten de pedagog ve elişi öğretmeni Ismayıl Hakkı (1886-1978) 1910'dan itibaren eğitim konusunda öne sürdüğü radikal görüşleriyle maarif tarihimizin en önemli ve cüretkâr simalarından biri olmuştur. Terbiye, sosyoloji, felsefe, din, sanat konularında 130'u aşkın eser yazmış, uzun süre (1933-1942) döneminin etkili seslerinden *Yeni Adam* gazetesini çıkarmıştır. Düşüncesinin bir özeti sayılabilecek *İçtimai Mektep*'te (1932) Baltacıoğlu eğitimin "İçtimaî" ve "ruhi" cephelerini birlikte ele alır. Eğitimin gayesi "İçtimaî adamı" yaratmak ve onun ruhi ahengini, yaratıcılığını sağlayabilmektir.

Düşünceleri sorgulanmış olsa da Baltacıoğlu yeni cumhuriyetin eğitim politikalarını belirlemiş ve uygulamaya koymuş çekirdek kadrodan sayılmalıdır. Halk Evleri ve Köy Enstitüleri'nin "yaşayarak öğrenmek" projesinde onun "İçtimaî mektep" anlayışının etkilerini görmemek olanaksızdır.[2] Onun yazılarını incelemek, eğitim ve terbiye meselelerinin ulus-devletin kuruluş yıllarında taşıdığı yaşamsal önemin anlaşılması bakımından anlamlıdır. Her terbiye anlayışının belli bir çocuk anlayışı vardır. Burada Baltacıoğlu'nun çocuk ve çocuk terbiyesi anlayışının ulus-devletin kuruluşu ile ilgili ideolojik kaygılarla örtüştüğü öne sürülmektedir. Diğer bir deyişle ulus-devletin çocuğu algılayışı ile ulusun kendi 'çocukluğu' arasındaki ilişki araştırılmaktadır.

ÇOCUKLUK, YETİŞKİNLİK VE ULUS

Burada çocukluk kavramı toplumların yaşamlarındaki belli bir dönemi işaret etmek üzere metaforik olarak kullanılmaktadır. Daha doğrusu bu metaforik kullanımın gerçek hayatta çocuğun algılanışı (terbiyesi, ödevleri vs) ile ilişkisi araştırılmaktadır. ilerlemeci-evrimci düşünce için çocukluk toplumların yaşamlarında aşılması gereken bir dönemi sembolize eder. Bilindiği gibi Batı sömürgeciliği ve yayılmacılığı sömürge ülkelerin medeniyet açısından çocukluk dönemlerini yaşadıkları ve medeniyetin onlara götürülmesi gerektiği mantığı üzerine kuruludur.[3] Doğal, vahşi ve barbar olanla özdeşleş-

* İÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü öğretim görevlisi

Yeni Adam'ın 174. (29 Nisan 1937) ve 181. (17 Haziran 1937) sayılarının kapakları.

tirilen çocukluk ilerleme fikrinde yetişkinliğin, yani akılcı ve medeni olanın zıddıdır.

Bu bağlamda modern çocukluk anlayışının çocuğu tam ve üretken yetişkinin daha geri, daha zayıf ve eksik bir alt basamağı olarak gördüğü söylenebilir. Ashis Nandy de modern çocukluk fikrinin endüstrileşme, Protestan değerlerin yayılması, modern teknolojinin doğuşu ve sömürgeciliğin yayılmasıyla ilintili olduğunu belirtir.[4] Ona göre modern dünyanın "çocukluğu" algılayışı modern öncesi dönemlerden dört açıdan farklıdır:

1. Çocuk artık yansıtıcı bir araç olarak yetişkin için aynı anda vitrin ve ayna vazifesi görmektedir. Yetişkin nesil için çocuk, kendini düzeltme ya da ulusal ve kültürel olarak gelişmenin üzerinde yansıyacağı bir satıhtır.

2. Aynı zamanda "çocukluk" modern dünya için bir negatif ütopya temsil etmektedir. Modern toplumların kişilik ideallerini kusursuz bir olgunluk, normallik ve erkeksilik özellikleri oluşturmakta ve çocukluk metaforu hastalık, ilkellik, anormallik, azgelişmişlik, geleneksellik gibi kavramları tanımlamakta kullanılmaktadır.

3. "Çocukluk" kültürel savaşların üzerinde verildiği bir meydan görevini de yapmaktadır. Gelişmekte olan ülkelerde Batılı eğitim kurumlarında eğitilen çocuklar, toplumun geleneksel katmanlarının modern dünya ile ilişkisini kurmakta, dahası eski/yeni, Doğu/Batı, özgün/taklit üzerindeki kavgalar büyük ölçüde çocuğun eğitimi çerçevesinde konuşlanmaktadır.

4. Tüketimci zihniyet, gerçek hayattaki çocuğu önemsemekten çok, "çocukluk" imajını romantize etmektedir. Böylece çocukluk anlayışı ikiye bölünmekte; hem yetişkinin zıttı olmak gibi olumsuz bir özellikle, hem de masumluk, boyun eğicilik, güzellik, saflık gibi olumlu özellikleri barındırmaktadır.

Bu dört nokta Türkiye'de ulus-devletin kuruluşu, modernleşme ideolojisi ile çocuğa bakışlar arasında bağlantı kurmamıza yardım edebilir. Öncelikle çocukların eğitiminin kültürlerarası mücadelenin yürütüldüğü bir düzey olarak alındığı ortadadır. Topluluğun devamının ve geleceğinin bir garantisi olarak görülen çocuk her türlü kültür politikasının hedefidir. Türkiye bağlamında da Osmanlı yenileşmesinden başlayarak modernleşme eğitim ile eş tutulmuş, özellikle Cumhuriyet döneminde gerek aile gerek okul içerisinde çocuğun eğitimi üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu anlamda eğitimde modernleşme çabalarını yetişkin nesillerin kendi hataları üzerinde düşünme ve kendini düzeltme çabaları olarak algılamak ve çocuğun konumunu bu çabaların bir yansıtıcısı olarak algılamak mümkün olacaktır.

Türkiye Cumhuriyeti tüm diğer ulus-devletler gibi bir yeni başlangıç, yeniden doğuş, tazeleniş metaforu üzerine kurulmuştur. Özellikle uygar dünyaya yeni adım atmak düşüncesinde bu çocukluk fikri ve bir an önce yetişkinliğe ulaşmak fikri yatmaktadır. İlerlemenin mantığı çocukluğu olumsuzlamak üzerine kuruludur. Öte yandan Türk Devrimi için "çocukluk" aynı zamanda devrim anının kendiliğindenliğini, coşkusunu, saflığını ve normal dışılığını temsil ettiği için kaçınılmaz olarak olumlu bir anlam taşımaktadır. Çocukluk kavramı aynı anda terk edilmesi, aşılması gereken bir durum ve içinde geleceği yaratma yetisi taşıyan bir sürekli kaynak düşüncesini içermektedir. Daha sosyolojik terimlerle ifade edildiğinde Türk Devrimi'nin araçsal açıdan çocukluğunu aşmaya, ülküsel açıdan ise çocukluğunu korumaya gereksinimi vardır.

Burada araçsal ifadesini biraz açmak iyi olacaktır. Yeni ulus-devlet hummalı bir kalkınma seferberliğine girmektedir. Anahtar kelime üretim, anahtar kavram faydadır. Üretim ise ancak yetişkine mahsustur, çocuğun üretime katkısı yoktur. Onun üretken bir yetişkin olacak ve ulusal kalkınmaya katkıda bulunacak şekilde eğitilmesi gerekmektedir. İşte Cumhuriyetin kuruluş dönemi ideolojisinin çocuğa bakışındaki bu faydacılık çocuğun ülküsel/romantik kurgulanışıyla çelişmektedir.

Diğer açılması gereken bir nokta da çocukluk/yetişkinlik kavramlarının zaman (geçmiş, bugün, gelecek) ile ilintisidir. Burada bize Freud'un çocukluk üzerine düşünceleri yol gösterebilir. Freud yetişkinliğin (normalliğin) çocukluktaki bastırılmış güdüler üzerinde var olabildiğini anlatmaktadır. Freud sosyal-evrimciliği aşıp, çocukluğu ve yetişkinliği birbirini takip eden sabit evrelerden çok her kişilikte aynı anda mevcut olan bir devamlılık olarak görme eğilimindedir.[5] Bu anlamda yetişkin

Yeni Adam'ın 99. (21 İlkteşrin 1935) ve 101. (5 İlkkânun 1935) sayılarının kapakları.

tarafından çocukluğun olumsuzlanması, aslında bastırılmış çocukluğun anılarının da bastırılmasıdır. Böyle bakıldığında çocukluk, bastırılmış geçmiş olarak anlaşılabilir.

Aslında ilerlemeci, modernleşmeci düşüncenin de tam da böyle hatırlamak istemediği, geride bırakmak istediği "gelişmemiş" bir geçmişi vardır. Bu noktada aşılmak istenilen çocukluk unutulmak istenen mazi ile özdeşleştirilebilir. Cumhuriyet Türkiyesi için de ulusun çocukluğu aslında hep ulusun artık geride bırakmak istediği, özellikle geç Osmanlı döneminde ortaya çıkan yetersizlik, geri kalmışlık, eziklik hislerinin hatırlatıcısıdır. Ulusun çocuk oluşu yıkım döneminden sonra bir diriliştir ama aynı zamanda yolun başında oluşumuzun da göstergesidir.

Ismayıl Hakkı Baltacıoğlu'nun terbiye anlayışını bu kuramsal çerçevede incelemek ulusun kurgulanışında açığa çıkan "çocukluk ideolojisinin" diyalektiğini görmemizi sağlayabilir. Onun düşüncesi de hem çocukluğu ulus lehine terk edilmesi gereken bir dönem, hem de yaşatılması gereken kendi içerisinde bir değer olarak anlamaktadır. Bu diyalektiği aramaya Baltacıoğlu'nun eğitim modelinde "içtimaiyatçılık" ve "mefkûrecilik" amaçlarının birlikte var oluşundan başlamak yol gösterici olabilir. Bu iki amaç Gökalp kökenli Cumhuriyet dönemi Türk inkılapçılığının ana çizgilerini oluşturmaktadır.

İÇTİMAİYATÇILIK VE MEFKÛRECİLİK

Baltacıoğlu, Ziya Gökalp üzerine yazdığı kitaba şöyle bir ithafla başlar: "Sen olmasaydın, ben de, ben olmazdım."[6] Gerçekten de Gökalp'in Baltacıoğlu'nun hem düşüncesinin gelişimi hem de mesleki ilerleyişi üzerindeki etkisi büyük olmuştur. Durkheim okumaya Gökalp aracılığıyla başlayan Baltacıoğlu kendisini aynı sosyoloji okuluna mensup olarak görmekte ve Gökalp'in hars-medeniyet ayrımını benimsemektedir. Durkheim'dan ve Gökalp'ten etkilenerek sosyal yapı (içtimai olaylar) ve ülküler (mefkûreler) üzerinde düşünmüştür.

Bilindiği gibi Gökalp tek tek fertlerin vicdanlarının ötesinde bağımsız bir "kolektif vicdanın" önemini vurgular; gözlemlenebilir toplumsal kurumlar bu vicdanın dışavurumlarıdır. Kişilik ancak toplumsal olduğunda ve kendini bu kolektif vicdana ait hissettiğinde gelişmiş demektir.[7] Onun ideal ya da mefkûre kavramı ise özellikle inkılap ortamında önem kazanır. Gökalp, büyük felaketlerin ulusların yaşamında her şeyi kaplayan bir "ulusal ideal" doğuracağını, bunalım atlatıldıktan sonra da bu ideâlin ulusun toplumsal kurumlarında "içtimai inkılap" yoluyla yaşayacağını anlatır. Bu nedenle mefkûreler yaşanan gerçekliğin bir parçasıdırlar.[8]

Bu "İçtimaî mefkûreciliği" devralan Baltacıoğlu'nun üzerinde Bergson'un etkisinin Gökalp'te olduğundan daha fazla olduğu gözlenmektedir. Bergson'un tekâmülün sürekli bir oluş olduğu kavramından etkilenen Baltacıoğlu, mazinin halde var olduğu ve geleceği de etkilediği görüşünü benimsemiştir. Ayrıca Bergson'un *elan vital* (hayat hamlesi) kavramı da Baltacıoğlu tarafından hem, diğer Dergâhçılarda olduğu gibi, Kurtuluş Savaşı gibi bir ölüm dirim anındaki "yaratıcı hamle", hem de Cumhuriyet dönemi ülkücülüğünün fertlerde bulduğu ruh anlamında kabul edilmiştir.[9] Baltacıoğlu ferdin heyecan ve yaratıcı gücü ile "kolektif vicdanın" kesiştiği noktaları aramakta ve bu anlamda bireyi Gökalp'ten daha fazla önemsemektedir.

Görüldüğü gibi hem Gökalp hem Baltacıoğlu idealizmi (mefkûrecilik) ve gözlemlenebilir sosyal kurumları (içtimaiyatçılık) bağdaştırmaya çalışmışlar, gelişmeyi ne yalnızca objektif sosyal yapılara ne de kolektif ideallere bağlayan, ancak bu ikisinin uyumluluğunda arayan, organik, dayanışmacı, bütünlük içinde bir toplum düşüncesine ulaşmışlardır. Burada bizim açımızdan önemli olan "İçtimaî mefkûreci" modelin inkılabı aynı anda maddi ve ruhi planda ele almasıdır. Bunun sonuçlarından aşağıda bahsedeceğiz. Bu düşüncenin eğitimi nasıl algıladığı ise çok sürpriz olmasa gerektir. Gökalp gibi Baltacıoğlu için de eğitimin amacı toplumsal ve milli kişiliği yetiştirmektir.

BALTACIOĞLU VE TERBİYE

Baltacıoğlu bir hayat inkılabı olan Türk inkılabının bir pedagoji inkılabının üzerinde yükselebileceğini düşünmektedir.[10] İnkılap pedagoji ve İçtimaiyatçılığın ortak zemini üzerinde yürüyecektir. Cemiyet ve içtimai hayat yeni pedagojinin asıl alanıdır, mektep ancak ikincil önem taşır: "Ruhları-

mızda vahdet ve kıvam bulmak için vahdet ve kıvamı olan bir cemiyetin hayatını yaşamış olmalıyız. Ruhlarımız ikizlikten ancak ikizliği atmış bir cemiyetin devamlı ve ahenkli hayatiyle kurtulacaktır."[11]

Zaten Baltacıoğlu'nun "İçtimaî mektep nazariyesi" de mektebin mikro ölçüde bir cemiyet olarak faaliyet göstermesi ve arzu edilen cemiyet hayatının bizzat mektepte temin edilmesi esasına dayanır.[12] Bu anlayışa göre "terbiyenin gayesi evvela vatandaş sonra İçtimaî bir meslek adamı yetiştirmektir."[13] İçtimai mektep modeli bir yandan medeniyet fikrine dayanır, bir yandan da milli şahsiyeti yaratmayı hedefler. Önce medeniyet fikrinin bir görünümü olarak içtimai mektebe bakalım.

Yeni Adam, no. 59 (14 Şubat 1955)

Baltacıoğlu'na göre modern demokrasiler bir ilim ve iş medeniyeti olarak kavranmalıdır. Modern cemiyetlerin başlıca özellikleri olan "içtimailik, istihsal, arayı umumiye, müsavat..." yeni mektebin de özellikleri olmalıdır.[14] Yani mektep öğrenciye müspet bilimleri uygulamalı olarak öğretecek, üretici olacağı, işbölümüne alışacağı, sorumluluklar alacağı, eşitlikçi bir ortam sağlamalıdır. Baltacıoğlu geleneksel pedagojiyi tam da bu bakımdan eleştirir, çünkü o "ruhta vazife ve istihsal manzumesi ve üfuleleri icad etmenin şartlarını arayacak yerde kuvvet ve meleke parçaları aramaktadır."[15]

Baltacıoğlu'nun terbiye kuramının merkezinde üretim, verim, tasarruf gibi Anglo-Amerikan faydacı düşüncenin ana kavramları yer alırlar. Faydacılık insanın doğayla ilişkisinde söz konusudur: "Ben romantikler gibi estetik istiğraktan, tabiatın kucağında kendi kendimden geçmekten hiç hoşlanmam. Ben tabiatı karıştırmaktan, tekrar tekrar yaratmaktan hoşlanırım... Boğazı seyretmekten artık vazgeç... Boğaz'ı sömür, yapıcı ol! Yaratıcı ol!"[16] İnsan doğaya müdahale etmeli ve ondan çıkar sağlamalıdır: "Ilgaz ormanları bu tabiat içinde sonsuz bir zenginlik mevzuudur. Fakat insan eli dokunmamış olan bu ormanlar insanlaştıkça güzelleşecektir."[17]

Öte yandan yeni mektebin bir diğer görevi de çocuğu "milli bir cemiyet" içerisinde yetiştirebilmektir. Milli terbiyenin ödevi "çocuğa içinde yaşayacağı cemiyetin dini, ahlaki, bedii ve felsefii... değerlerini vermektir; yani ona milletinin vicdanını kazandırmaktır."[18] "Öğretmenin ilk işi ders okutmak değil, çocuklar ve gençlerdeki millî ideâli şuurlandırmaktır... Öğretmen millî adamın millî şahsiyetini yetiştiricidir."[19] Demek ki terbiye çocuğun kolektif vicdana dahil olmasını, kendini ruh ve kültür ortaklığına dayanan milli bir topluluk içinde hissetmesini sağlamalıdır. Milli ideal üzerindeki bu vurgu sosyal yapıdan ayrı ve bağımsız olarak düşünülmese de Baltacıoğlu için terbiyede mefkûreciliğin önemine açıklık getirmektedir.

O, terbiyenin hem insani (medeniyetçi), hem milli olmasını isterken aslında yine içtimaiyatçılığını ve mefkûreciliğini bağdaştırmaktadır. Terbiyeye faydacı yaklaşım insan-doğa ilişkisinde söz konusudur ama insan-insan ve insan-toplum ilişkisinde bu fayda yerini bir ülküye bırakmaktadır. Mefkûre kavramı faydanın tersine bir kendini adayış üzerine kuruludur. Söz konusu fayda milli idealin emrine verilmekte, buna karşılık milli ideal de faydanın yaratılmasını sağlayan güç ve heyecanı vermektedir.

Yeni Adam, no. 68 (21 Mart 1935)

Baltacıoğlu'nun sanatı ve felsefeyi yaratıcı bir Türkçülüğün esası olarak alması ve bu anlamda terbiyeyi aynı anda bir akıl ve his terbiyesi olarak görmesi de anlamlıdır. Felsefi ve sanatsal yaratıcılığın gerçekleşmesi için milli hayatın bir "mühendis gözüyle" görülmekten ziyade bir "sanatkâr kalbiyle" duyulması gerekmektedir. Baltacıoğlu sormaktadır: "Âlim ve içtimaiyatçı olmıyan eski ustalar ta-

YENİ ADAM

İÇİNDEKİLER

Almanya'da kimse harp istemiyor

Siyasa cununun-olanlar.

Dante Alighieri

Ressamlar sanatleri için ne düşündüyorlar.

Kalabalık tiyatrosu.

Halk universitesi: çtimaiyat

Allah nedir?

Tetkik ve tenkitler

BU SAYIDA

Bir kültür devletinin ilk işi bir gençlik kurumu yapmaktır.

Yeni Adam, no. 77 (13 Haziran 1935)

No. 62
7 Mart
1935
Fiatı 10 kuruş

Yeni Adam

Başyazarları ve idare müdürü İsmail Hakkı Baltacıoğlu
Ülkümüz demokrasi ve cumhuriyet için çalışmaktır

Armağansız Bulmacamız

Kış

Yeni bulmacamız

Mekteb

SOLDAN SAĞA

YUKARIDAN AŞAĞIYA

PSİKOLOJİ YAZAN PAVELING

3

Yeni Adam, no. 62 (7 Mart 1935)

rihe bir Türk sanati kazandırdılar. Âlim ve içtimaiyatçı olan yeni mimarlar bize yeni bir sanat kazandırabildiler mi?"[20] Burada Baltacıoğlu'nun içtimai mefkûreciliğinde fayda kadar his ve muhabbete de yer olduğunu, insan-tabiat ilişkisinin sadece faydacılıktan ibaret kalamayacağını görmekteyiz.

Böyle bir terbiye anlayışının içinde çocuğu bir an önce üretime katmayı öngören yetişkinlik ideolojisi ile, yetişkin-faydacı bireyi silen, hesapsız, çocuksu bir ülkücülük birlikte barınmaktadır. Diğer bir deyişle, mühendis-sanatçı olacak yeni insanın aslında içinde çocukluğu ve yetişkinliği birlikte barındırması beklenmektedir.

ÇOCUK, YENİ İNSAN VE İLERLEME

Baltacıoğlu'na göre terbiyenin amacı şahsiyetli yeni insanı yetiştirmektir. Şahsiyetli insan "iyi, doğru, güzel, alî, iktisadi eserler şeklinde faaliyetine müsmir ve müstahsil, yani İçtimaî şekiller verebilen adamdır."[21] Baltacıoğlu'na göre şahsiyet basitten mürekkebe doğru bir çizgisel gelişim içerisindedir.[22] Bu gelişim evreleri çocuğun uzvi bünyesinde içkin olmayıp yaşadığı muhit ve mensup olduğu medeniyette karşılık bulurlar. Örneğin Meşrutiyet öncesi ihtiyarlar devridir: "İşte Meşrutiyet'ten evvelki memur enmuzeci 'saçlı sakallı, yaşlı başlı, muamelâtın sırrına vakıf bir Efendi' idi... Meşrutiyet bu enmuzecin en büyük düşmanı oldu. ... yarattığı enmuzeç ise 'lisana aşina, muaşerete vakıf, nutka, mülâkata müsteit genç bir kavval.' Yeni insan enmuzeci bu hasta ve ölü unsurlarla terkip edilemez."[23] Yeni insan his, zekâ ve bu zekâyı uygulama yetisinin bir bileşimi olmalıdır.

Çocuk, tıpkı deli ve isterik biri gibi, şahsiyetsizdir. Baltacıoğlu çocuklardan "biçare vahşiler" diye söz eder[24] ya da "[b]u minimini hayvanın bu iktidarlar ve hakimler zümresine karışması lazımdır" der.[25] Baltacıoğlu'nun çocukluğu ilerlemeci-evrimci bir mantıkla kavradığı açıktır. Bu mantık onun "mesleki şahsiyet" fikrinde faydacılıkla kesişip, daha da belirginleşir. Terbiye çocukta belli bir mesleğin somut şahsiyetini oluşturmalı, örneğin ziraat eğitiminin amacı çiftçi yetiştirmek, resim eğitiminin amacı ressam yetiştirmek olmalıdır.[26] Demek ki içtimai anlamda çocukluk bir negatif ütopyadır.

Diğer taraftan Baltacıoğlu çocuğu çocuk olarak kendi içerisinde değerlendirmekten de yanadır: "Bırakınız o çocuk kalsın" der.[27] Çocukluk devri kemal devrinin küçüğü veya karikatürü değildir. O da kendi içerisinde bir mükemmellik devridir, kendisine göre bir akıl, irade, muhakeme, kalp taşır.[28] Bu anlamda çocukluk tamamlanması gereken bir eksiklik değil, tam bir varlıktır. Öyleyse şahsiyetsiz olsa da çocukluk dönemi şahsiyetin oluşması yolunda bir basamaktır, içerisinde bir büyüme potansiyeli barındırmaktadır ve bu anlamda önemlidir.

Baltacıoğlu'nun çocukluk modelinin böyle iki ayrı yüzü olması, şaşırtıcı değildir. "İçtimaî mefkûreci" bir ulusal terbiye çocukluktan büyüklüğe geçen bir ulusu hedeflese de, ulusal inkılabın doğuş

anındaki heyecanını, yani çocukluğunu, hep canlı tutmak zorundadır. Bu zorunluluk ulusun mazisiyle ilişkisinde de açığa çıkar.

MAZİ, BUGÜN VE ÇOCUKLUK

Baltacıoğlu içtimai tekâmülün zorunlu olduğunu belirtir. Türk inkılabı bir içtimai tekâmül sonucu oluşmuştur ve bu anlamda maziyi geride bırakmıştır: "Her yeni devir, her yeni inkılâp kendisiyle birlikte birçok yeni kıymetler ve bu kıymetleri canlandıran yepyeni felsefeler meydana getirir ki ekseriya ne maziye ircaları kabildir, ne de mazi ile mukayeselerine imkân bulunabilir... [y]eni bir zamanın tamamiyetine ve muzafferiyetine hizmet ederler."[29] Görülüyor ki tamamiyetine ve zaferine inanılan devir en gelişmiş, en olgun devirdir; mazi ise bu devirden bakıldığında bir eksiklik dönemi, yani çocukluktur. "[M]ütekamil bir cemiyet içinde yaşıyoruz" der Baltacıoğlu. Ulusun geçmişinin çocukluk metaforuyla ilgisi sadece bu değildir. Ulus, inkılabını gerçekleştirmek için geçmişten "sarfı nazar" etmeli, geçmiş (ulus-öncesi) dönemlerin bugünü tehdit eden toplumsal bağlarını unutmalı, geçmişin de bir iç tutarlılık ve tamlık dönemi olabileceği göz ardı edilmelidir. Bu anlamda çocukluk (mazi) bastırılmalıdır.

Oysa Baltacıoğlu, Bergson'un ve sanatçı kişiliğinin de etkisiyle olsa gerek, halin mazi ile özel bir ilintisi olduğunun da farkındadır: "Tekâmül ne tetrici, ne mutlak surette anidir. Maziden müstağni kalmayan, fakat maziden yeni bir mahsul vücude getirmek üzere gebe kalan bir haldir. Bir hal ki mütemadiyen istikbale doğru şişer."[30] Burada sözü edilen maziyle halin devamlılık ilişkisidir. Sanki ne hal maziden tamamen bağımsız bir tamlık olabilmekte, ne de mazi halden bağımsız, kendi içerisinde, uzakta bir yerlerde var olabilmektedir.

"Maddeciler tekâmülün içeriden gelme bir şey olduğunu bilmediler... Türk milletinin de müstesna, orijinal bir ruhu olduğunu, ve yine müstesna, orijinal bir medeniyet yaratabileceğini, tarihin canlı, zevkin, sanatin canlı olduğunu, canlının canlıdan, istikbalin ancak maziden, mefkûrenin yalnız vicdandan doğabileceğini bir türlü anlayamadılar... Gençlik bu felsefî inkılabı yapabilmek için lâzım ki her şeyden evvel yabancı bir hayatın cansız mefhumlarını zihninden atsın, sonra tarihine katılsın, bu tarihi bütün canlı sadmelerinde ve yaratıcı hamlelerinde duysun, bütün seyirleri ve zarureleriyle bu tarihi yaşasın."[31]

Anlaşılıyor ki Baltacıoğlu gelişmeyi, ilerlemeyi hem daha olgun, daha tamamlanmış bir duruma ulaşmak olarak görmekte, hem de bu tamamlanmışlığın hiçbir zaman gerçekleşmediğini ve geride bırakılan (eksik, gelişmemiş, iptidai) mazinin kolektif vicdan, hars, anane yoluyla bugüne aktığını söylemektedir. Mazi halin malzemesidir, ama hal de mazi olmadan şahsiyetini bulamaz. Bugün ve geçmiş arasındaki bu ilişkiyi açıklama çabası kuşkusuz Türk ulusalcı ve inkılapçı yazınının bütününde gözlemlenmektedir.

Baltacıoğlu'nun düşüncesinin ilginç yanı şuradadır: Onun hal ve mazi arasında kurduğu ilişki aslında çocuk modelinde çocukluk ve büyüklük arasında kurduğu ilişkiyle örtüşmektedir. Yani nasıl çocukluk her zaman büyüklüğün içinde var olacaksa, mazi de her zaman bugünde sürecektir. Bu model hem tekâmülcülük üzerine kuruludur, hem de mefkûreci, sanatçı, felsefeci gözüyle çizgisel tekâmülü sorgulamaktadır. Onun önerdiği çocuk modelindeki tekâmülcülük, ulusçuluğundaki tekâmülcülükle örtüşür. Öte yandan onun kendi çocuk modelindeki tekâmülcülüğü sorgulaması da, ulusun maziden bağımsız tekâmül ettiği fikrini sorgulaması ile paraleldir.

Bu yazıda göstermeye çalıştığım yeni ulus-devlet için önerilen bir çocuk eğitim modelinin, ulusçu ideolojinin ilerleme, kalkınma, modernleşme hedefleri ile nasıl bağlantılı olduğudur. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılış yıldönümünün Çocuk Bayramı olarak kutlanması, yani ulusun siyasal olarak kurulmasının "çocukluk" metaforuyla vurgulanması da bu soruyu sormak için yeterli bir neden değil midir? ■

1. Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul: Doğu-Batı Yayınları, 1978, s. 444-445.
2. I. H. Baltacıoğlu, *Halkın Evi*, Ankara: Ulus Basımevi, 1950.
3. Örneğin John Stuart Mill, "On Liberty", *Utilitarianism, On Liberty, Essay on Bentham*, ed. Mary Warnock, New York: Meridian, 1974, s. 200-204. İlerlemeci ve tarihselci zihniyetin iyi bir tartışması için bkz. Robert Young, *White Mythologies: Writing History and the West*, Londra: Routledge, 1995.
4. Aslıs Nandy, "Reconstructing Childhood: A Critique of the Ideology of Adulthood", *Traditions, Tyranny and Utopias: Essays in the Politics of Awareness*, Delhi: Oxford University Press, 1987, s. 63.
5. "Reconstructing Childhood", s. 71.
6. I. H. Baltacıoğlu, *Ziya Gökalp*, İstanbul: Yeni Matbaa, 1966, s. 5.
7. Taha Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*, İstanbul: İletişim, 1989, özellikle s. 58-66.
8. Ziya Gökalp, *Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*, s. 64.
9. I. H. Baltacıoğlu, *İçtimai Mektep*, İstanbul: Sühulet Kütüpanesi, 1932, s. 49.
10. I. H. Baltacıoğlu, *Terbiye*, İstanbul: Sühulet Kütüpanesi, 1932, s. 43.
11. I. H. Baltacıoğlu, *Mürebbilere*, İstanbul: Sühulet Kütüpanesi, 1931, s. 248.
12. *Terbiye*, s. 108.
13. *İçtimai Mektep*, s. 15.
14. *Terbiye*, s. 16.
15. *İçtimai Mektep*, s. 22.
16. I. H. Baltacıoğlu, *Vazifeni Yap, Yapıcı Ol*, İstanbul: Kültür Basımevi, 1941, s. 9.
17. *Vazifeni Yap, Yapıcı Ol*, s. 10.
18. I. H. Baltacıoğlu, *Türke Doğru*, İstanbul: Kültür Basımevi, 1942, s. 171.
19. I. H. Baltacıoğlu, *Öğretmen*, İstanbul: Kültür Basımevi, 1944, s. 16.
20. *Mürebbilere*, s. 222.
21. *İçtimai Mektep*, s. 21.
22. Şahsiyetin evreleri "iptidaî şahsiyet" (hayvani davranışlar, anarşi ve sakarlık), "itibarî şahsiyet" (dilin teşekkülü, temsil), "mukayyet" ya da "ihtibarî şahsiyet" (taklit), "amelî" ve "intifaî şahsiyet" (istihsal, meslek) ve "hür şahsiyet" (mefkûrevi ihtiyaçlar) devirlerinden oluşur. *İçtimai Mektep*, s. 25-31.
23. *Mürebbilere*, s. 101.
24. *Mürebbilere*, s. 250.
25. *İçtimai Mektep*, s. 25.
26. *Öğretmen*, s. 95.
27. *Mürebbilere*, s. 208.
28. *İçtimai Mektep*, s. 34.
29. I. H. Baltacıoğlu, *Tarih ve Terbiye*, İstanbul: Sühulet Kütüpanesi, 1933, s. 64.
30. *Mürebbilere*, s. 114.
31. *Mürebbilere*, s. 256.

İLK ÇOCUK TİYATROSU ÜZERİNE NOTLAR

CÜNEYD OKAY

19. asrın ikinci yarısından itibaren yaşanan hızlı ve sürekli modernleşme süreci yetişkinler kadar çocukları da etkiliyordu. Çocuklar geleneksel seyirlik eğlencelerinin yanında sirk, tiyatro gibi Batı tarzı yeni eğlencelerle de tanışmaya başlamışlardı. İlk olarak yetişkinlerin oyunlarında ufak tefek roller alan çocuklar daha sonra kendileri için yazılan oyunlarda oynadılar. Bilhassa mektep temsilleri Osmanlı çocuklarının tiyatro yapmaları için önemli bir fırsat teşkil etti. Bunun sonucu olarak da çocuklar için yazılan tiyatro metinleri ortaya çıktı. Osmanlıda çocuklar için yazılan ilk basılı metin konusunda değişik görüşler vardır. Bu konuda belli başlı kaynaklar ilk çocuk tiyatrosu metni olarak "Kartopu Oyunu"nu gösterirler. Hülya Arganşah'a göre 1888'de *Mecmua-yı Muallim*'de çıkan "Kartopu Oyunu" imzasız olarak yayımlandı ("Çocuk Edebiyatı", *Türk Aile Ansiklopedisi*, c. 1, s. 279). Oyunun hangi sayıda çıktığına dair bir bilgi yoktur. Arganşah 1888-1900 yılları arasında çıkan diğer basılı çocuk oyunlarını ise "Bir Haftada Üç Cumartesi Var" ve "Küçük Valide" olarak sıralar. Bunların da nerede yayımlandığı belli değildir. Tekin Özertem ise *Türkiye'de Çocuk Tiyatrosu* adlı kitabında (Ankara, Kültür Bakanlığı, 1979) ilk çocuk tiyatrosu metinlerinden bahsederken "Kartopu Oyunu, Bir Haftada Üç Cumartesi Var, Küçük Valide..." adlı oyunlar "Mecmua-yı Muallim, Çocuklara Rehber, Talebe Defteri..." gibi dergilerde "1888-1921 yılları arasında yayınlanmıştır" demekte (s. 36-37). Burada da hangi oyunun hangi dergide yayımlandığı belli değildir. *Türkiye'de Süreli Çocuk Yayınları* kitabının yazarı İsmet Kür (Ankara: AKDTYK Yayını, 1991) "Çocuklar için tiyatro veren ilk dergi Çocuklara Rehber'dir" diyerek, oyunun Küçük Valde olduğunu belirtir (s. 136). Kitabın genel dağınıklığı içinde bu bilgi iki bakımdan yanlıştır. Birincisi çocuklar için ilk tiyatro metni veren dergi *Çocuklara Rehber* değildir. İkincisi dergide yayımlanan ilk oyun "Küçük Valde" değildir. "Ali Baba'nın Mirası" (*Çocuklara Rehber*, no. 21) veya "Keşf-i Esrar" (*Çocuklara Rehber*, no. 11) "Küçük Valide"den daha önce yayımlanmıştır, Hasan Kemal Kamal tarafından hazırlanan *Türkiye'de Çocuk Tiyatrosu* başlıklı çalışma (Marmara Üniversitesi basılmamış yüksek lisans tezi, İstanbul, 1989) 1888-1988 yılları arasında basılan çocuk tiyatrosu metinlerini bir liste halinde sıralar. Sıranın en başında yine "Kartopu Oyunu" vardır.

İlk çocuk tiyatrosu metninin *Mecmua-yı Muallim*'de çıktığını ilk olarak kimin yazdığını tespit edemedik. Yukarıdaki çalışmaların sahipleri büyük bir ihtimalle bu bilgiyi aynı kaynaktan almışlardır ve gene büyük bir ihtimalle hiçbiri "Kartopu Oyunu"nu okumamıştır. Bundan başka ilk metin olarak kabul edilen "Kartopu Oyunu" ile ikinci oyun olarak kabul edilen "Bir Haftada Üç Cumartesi Var"ın yayın tarihi arasındaki 9 senelik fark da düşündürücüdür. Yine 58 sayı yayımlanan *Mecmua-yı Muallim*'in sadece bir sayısında çocuk tiyatrosu olması da dikkat çekicidir. "Kartopu Oyunu" okunduğunda metnin çocuklar için olmadığı ortaya çıkmaktadır. Manzum olarak yazılan eserin tiyatro olduğunu gösterir açık bir belirti de yoktur. İmzasız olarak yayımlanan metin *Mecmua-yı Muallim*'in 25. sayısında "Küçük Bir Mudhike" üst başlığı ile çıkar (16 Mart 1304, s. 79-80). Şu kısa açıklamadan sonra metne geçilir: "1303 Kânun-ı Sanisinde Beyoğlu'nda tenha bir sokakta birtakım kızlar kartopu oynarlar. İhtiyar bir adam da oradan geçer." Metnin çocuklara yönelik olmadığını göstermek için başından bir bölümü aşağıya alıyoruz.

> İhtiyar: Matmazeller! Oyun havası değil. Deliliktir bu!
> Kızlar: İhtiyar çekil
> İhtiyar: Kartopundan geçilmiyor. Durunuz
> Kızlar: Durulur mu?
> İhtiyar: Evet evet urunuz!
> Bir güzel kız: Al sana bir hediye!
> İhtiyar: Vay omuzum!
> Sana bir şey söyledim mi ben a kuzum!
> (Titreyerek) Titriyorlar keçilere bakınız!
> Sobanız var ise gidip yakınız!
> Güzel Kız (kırıtarak): Gitmeyiz evde canımız sıkılır!
> İhtiyar (sırıtarak): Vakıa çok oturmadan yıkılır.
> Diğer kızlar (gülüşerek): Sakalı ak mı? Kar mı püskürmüş?
> İhtiyar: Sormayın!..
> Güzel Kız (hande ile): Yok Yok. Üstübeç sürmüş!

Hikâyenin devamında ihtiyar adam yere düşer. Kalkıp kaçmaya çalışır. Kızlar gene kartopu atmaya

devam ederler. Fakat güzel kız adama acır ve hikâye şöyle sona erer.

> Güzel Kız (ciddi): Pek yazık billah.
> Diğer Kızlar (müstehziyane güzel kıza): Yoksa sevdin mi?
> İhtiyar (köşe başını dolaşırken): Genç olaydım ah!

Görüldüğü gibi bu manzum hikâye ne çocuklar için yazılmıştır ne de konusu çocukları ilgilendirmektedir. Tiyatro nitelemesi yapmak bile oldukça zordur. Dolayısı ile "Kartopu Oyunu"nu çocuk tiyatrosu metinleri arasından çıkarmak gerekir. Yukarıda zikredilen diğer çocuk oyunlarının ikincisi olan "Bir Haftada Üç Cumartesi Var" da aslında ilk metin değildir. Bizim tespitlerimize göre çocuklar için ilk tiyatro metni *Çocuklara Mahsus Gazete*'de 1896'da yayımlanmıştır: "Çocuklara Mahsus Tiyatro: Namus ve Zaruret" (sayı 31, 5 Kânun-ı Evvel 1312, s. 3-6). Oyun beş kişili ve beş meclislidir. İlk olarak eşhas tanıtılır: Ali Bey (zengin bir zat), Şefik Bey (mahdumu, 12-13 yaşında), Ahmed Baba (Salim'in büyük pederi), Salim (Ahmed Baba'nın torunu, 12 yaşında) ve bir dilenci.

Kişilerin ardından dekor tanımlaması gelir. "Vaka bir kırda cereyan eyler. Sağda bir orman solda mahsuldar bir tarla. Uzakta birkaç ahşap bina görünür." Servetin değil namus, ilim ve mağfiretin önemli olduğunu konu edinen bir piyes görünümünde olan "Namus ve Zaruret"in yazarı Charles Lauren. Mütercimi ise Mekteb-i Terakki mezunlarından Selanikli İsmail Ata. Sonuç olarak yeni bir oyun tespit edilene kadar "Namus ve Zaruret" ilk basılı çocuk oyunu olarak kabul edilebilir. ■

OSMANLI ÇOCUK DERGİLERİ

Osmanlı çocuk dergileri, üzerinde pek fazla çalışılmamış bir alandır. Zaman zaman bir kısım araştırıcılar bir derginin belirli bir bölümünü incelemişler, zaman zaman ise yalnızca çok bilinen dergiler hakkında -o da çok sathi olmak üzere- bilgi vermişlerdir. Bundan başka bugüne kadar Osmanlı çocuk dergilerinin bilinenleri bir araya getirilip bir bütünlük halinde sunulmamıştır. Bu konudaki ilk ve tek çalışma İsmet Kür'ün *Türkiye'de Süreli Çocuk Yayınları* (Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara, 1991) başlıklı kitabıdır. Kitap sadece eski harfli çocuk dergilerini tanıtma çabası içinde olduğundan başlığı aldatıcı olmakta. Akademik ve bilimsel yaklaşımdan uzak, metodsuz bir çalışma olan eserinde yazar "Türkiye'de bugüne kadar çıkan süreli çocuk yayınlarının sayısı 200 kadardır" demekte (s. 2). Fakat bu "iki yüz kadarın" ne kadarının eski harfli olduğu açıklanmadığı gibi yazarın hangi eski harfli çocuk dergilerini görebildiği de anlaşılmıyor. Kitabına aldığı dergilerde "önemli ya da uzun ömürlü olma" niteliklerini arayan yazar kitabına almadığı "önemsiz ya da kısa ömürlü" dergilerin adlarını bile liste halinde vermiyor. (Kitabın çok kısa bir tenkidi için bkz. Cüneyd Okay, "Çocuk Dergilerini Tanımak", *Yedi Iklim*, sayı 61, Nisan 1995, s. 76-78.) Dolayısı ile bu konuda hâlâ önemli bir boşluk vardır. Aşağıda bizim tespit edebildiğimiz Osmanlı süreli çocuk yayınlarının bir listesi vardır. Aynı zamanda birer kadın dergisi de olan *Aile* ve *Ayine* de listeye dahil edilmiştir. Bir dergiyi "Osmanlı" olarak nitelendirmedeki tek kriter Saltanatın ilgasından (1 Kasım 1922) önce yayın hayatına başlamış olmasıdır. Bu listedeki eksiklikler ancak konu ile ilgilenlerin yardımları ile en aza inecektir.

Aile (1297/1880)
Arkadaş (mekteplilere) (1325/1909)
Arkadaş (1292/1876)
Ayine (1291/1875)
Bahçe (1296/1880)
Bizim Mecmua (1922)
Ciddi Karagöz (1329/1913)
Çocuk Bahçesi (1320/1905)
Çocuk Bahçesi (1329/1913)
Çocuk Dostu (1330/1914)
Çocuk Duygusu (1329/1913)
Çocuk Dünyası (1329/1913)
Çocuk Gazetesi (1919)
Çocuk Yurdu (1329/1913)
Çocuklar Alemi (1329/1913)
Çocuklara Arkadaş (1298/1882)
Çocuklara Hediye (1881)
Çocuklara Kıraat (1299/1883)
Çocuklara Mahsus Gazete (1312/1896)
Çocuklara Rehber (1313/1897)
Çocuklara Talim (1303/1887)
Çocukların Cuma Günü Mektebi (1882)
Debistan-ı Hired (1304/1888)
Elfal (1291/1875)
Etfal (1301/1885)
Hacıyatmaz (1326/1910)
Hazine-i Elfal (1873)
Hürçocuk (1334/1918)
Kırlangıç (1329/1913)
Küçükler Gazetesi (1918)
Lane (1335/1919)
Mecmua-i Nevresidegân (1882)
Mektebli (1329/1913)
Mini Mini (1330/1914)
Musavver Küçük Osmanlı (1325/1909)
Mümeyyiz (1869)
Numune-i Terakki (1303/1887)
Sadakat (1291/1875)
Talebe Defteri (1329/1913)
Teşvik (1302/1886)
Tercüman-ı Hakikat (1296/1870)
Türk Yavrusu (1329/1913)
Vasıta-yı Terakki (1298/1882)
Yeni Fikir (1327/1911)

Cüneyd Okay

23 NİSAN VE HİMAYE-İ ETFAL

MUSTAFA ŞAHİN

Himaye-i Etfal'in tarihçesini araştırma şansımız olmadığından, Atay'ın başlığı, kafamızda bazı sorulara yol açtı. 23 Nisan bize Milli Hâkimiyet (şimdi Ulusal Egemenlik deniyor) ve Çocuk Bayramı'nı hatırlatıyordu. Acaba bu tarih, Himaye-i Etfal'in kuruluş günü müdür, yoksa Atay hakiki 23 Nisan, çocuklara sahip çıkılırsa bayramdır mı demek istiyor?

Baktığımız bazı yazılar, şahsi sorularımıza soru ekledi; yine de (bire bir olmayan) birkaç iktibas yapalım istiyoruz:

İlk Esirgeme Derneği 1909'da, aynı adlı ikincisi 1912'de kuruldu. İlkinin reisesi Süleyman Paşa'nın kızı Sabiha Hanım, ikincinin Hamiyet Hulusi Hanım'dı; Nezihe Muhiddin ikisinde de kâtibeydi. Himaye-i Etfal Cemiyeti (1918) (Kurnaz: 49, 95, 97, 98, 104).

Esirgeme Derneği (1912), Himaye-i Etfal Cemiyeti Hanımlar Merkezi (1918) (Çiçek: 14).

1912'de kurulan Esirgeme Derneği'nin reisesi Hamiyet Hulusi Hanım, aynı zamanda Hilal-i Ahmer Hanımlar Heyet-i Merkeziyesi'nde de azaydı; ramazan gecesi (Şubat 1930) sabaha karşı vefat etti (*Muhit*: 1293).

Hamiyet Hanım'ın reiseliği, Nezihe Hanım'ın kâtibeliğinde 1912'de Esirgeme Derneği kuruldu (Moralı: 69; benzerliğe bakarak, *Muhit*'teki imzasız yazı da Moralı'ya aittir diyoruz).

Esirgeme Derneği, Himaye-i Etfal'in dolayısıyla Çocuk Esirgeme Kurumu'nun önceli sayılmamalı mı sorumuza yanıt bulamasak da, Moralı'nın başlığından bu sonuç çıkarılabilir.

Çocuk Esirgeme Kurumu 10 Haziran 1921'de Atatürk'ün direktifiyle kurulan bir müessesedir (Dokuman: 41).

30 Haziran 1921: Çocuk Esirgeme Kurumu'nun kuruluşu (*Türkiye Gazetesi Takvimi*, 1996).

ÇEK 30 Haziran 1921'de Himaye-i Etfal Cemiyeti adıyla kuruldu. Bu ad, dil devriminde ÇEK'e çevrildi. Kurumun ilk günlerden beri başında doktor ve milletvekili Fuat Umay bulunuyordu (Sarıca: 770).

Himaye'i Etfal ilk olarak 1908'de Kırklareli'nde kuruldu. 1917'de İstanbul'da umumi bir tarzda teşekkül etti. 17 Ocak 1921'de padişah iradesiyle kamu yararına çalışan cemiyet olarak kabul edildi. 30 Haziran 1921'de Ankara'da "ihyaen" tesis edildi; adı 1934'te Türkiye Çocuk Esirgeme Kurumu oldu (Akbayrak: 31, 33).

Atilhan'ın kitabında Himaye-i Etfal'in reisi Fuat Umay "Magen David" önünde (üstte) ve ÇEK'in iane kartlarından biri.

(Muhavere) Mühimce bir masona sordum:

- Türkiye'ye ne faydanız olmuştur?

Bir misal, vak'a fiil isterim dedim.

- Himaye-i Etfal'i biz tesis etmişizdir. İlk reisi de (İsmail) Canbolat idi, dedi.

- Bu bugün Fuat (Umay) Bey'in riyasetinde bulunan Himaye-i Etfal mi? Yoksa daha evvel bir başkası da mı teşekkül etmişdi?

- Hayır, bugünkü. Biz cemiyeti kurduğumuz zaman, Fuat Bey Kırklareli'nde hükûmet tabibi idi (Yorulmaz: 210).

(Anekdot ve yorum) Ali Çetinkaya Malta'dan döndükten sonra bir gün Albay Halil Nuri Yurdakul'un evine gelir; cebinden çıkardığı evraklar arasında Himaye-i Etfal'in (Çocuk Esirgeme Kurumu) alametifarikasını taşıyan bir zarf Yurdakul'un gözüne ilişir ve bunun, siyonist ve farmason arması, altı köşeli yıldız, Magen David olduğunu söyler; durum gerekli yerlere bildirilir; böylesi zarflar olabildiğince "temizlenir". Masonlara, fiili olarak bu memlekete yaptığınız hizmet nedir diye sorulduğu zaman Himaye-i Etfal cemiyetini biz kurduk derler. Bugünkü ismi Çocuk Esirgeme Derneği. Cemiyetin kurucularından Trakyalı Doktor Fuat beyin, kemali gurur ve iftiharla Magen David'in önünde çekilen fotoğrafı (Muhtemelen bir gazete kupürü). Cemiyet müessislerinden Bolu mebusu Trakyalı Dr. Fuad Bey. (Resimaltı) Himayei Etfalin reislerinden Fuat Umay. Magen Davidiyle baş başa (Atilhan: 94-95).

"Çocuk Esirgeme Kurumları, bu bakımdan çok önemli bir kuruluştur. Çocukları belli düzeyde eğitme imkânını taşıyıp uyguladığı sürece yararlıdır" gibi ılımlı görüşlere rağmen, "Çocuk Esirgeme Kurumu Cumhuriyet devrinde masonlar tarafından kurulmuştur. İlk adı 'Himâye-i Etfâl Cemiyeti' idi. % 100 bir mason teşekkülüdür. Bu kuruma fitre ve zekât verilemeyeceğine dair Diyânetin kararı vardır"; "Kızılay, Çocuk Esirgeme Kurumu, Yardımseverler gibi cemiyetlerin başlarına hep farmasonları koydular. Bâtıl fikirleriyle masum yavruları zehirlediler, millî ve dinî an'anelerinden uzaklaştırmak için ellerinden geleni yapmaktan geri durmadılar"; "Kızılay, Yeşilay, Çocuk Esirgeme Kurumu gibi kuruluşlarımıza cephe alan Yahudiler... Kızılay, Yeşilay, Çocuk Esirgeme Kurumu, Türk Hava Kurumu, Donanma Kurumu gibi cemiyetlerimize sırtlarını dönmekte, faaliyetlerine iştirak etmemekte..." (*Bugün*, 24 Haziran 1967; 11 Ağustos 1967; 26 Ocak 1968) gibi olumsuz ve kendi içinde çelişen görüşler de bulunuyor ve çocukların üzerinden siyaset bugün de sürüyor (1997).

Kuruma yönelik çeşitli soruların yanı sıra, "Farmasonlar ÇEK, Kızılay, Kızılhaç gibi kurumlara el attı; çocukların yataklarının başucuna mason üstadların resimlerini astı; onlara istavroz çıkarttı; denetimden, teftişten uzak tuttu; oralarda yetiştirdiklerini kendi gizli emelleri için ajan olarak kullandı" gibi ifade ve yorumlar da söz konusu (Atilhan, 1966: 34, 54, 73, 79; 1972: 42, 71, 80, 92, 93).

Bu satırlardan Himaye-i Etfal'in gerçekten ne zaman kurulduğu, ilk reisinin kim olduğunu anlayamasak da, "herkesin derneği kendine" gibi bir anlam çıkarmak mümkün oluyor.

Yaptıkları iş aynı olduğuna göre, bu onur, ilk kurulan Esirgeme Derneği'ne ya da Fatma Aliye'nin öncülüğünde 1897'de, 1908'de Balkan Harbi'nde kuruldu şeklinde yazılan Cemiyet-i İmdadiye'ye ait olmamalı mı? Cemiyet-i İmdadiye, Esirgeme Derneği, Himaye-i Etfal Cemiyeti, Çocuk Esirgeme Kurumu şeklinde bir silsile izlememeli mi?

Hüzünlü bir derneğin tarihçesinin satırlarına hüzünlü birkaç ayrıntı: "Nizamname ile başlıklı kâğıtlar üzerine konmak üzere, cemiyetin (Himaye-i Etfal'in mi Hilal-i Ahmer'in mi?) farik alâmeti olarak kabul edilmiş olan mânalı ve pek tanınmış bir perişan çocuk resmi dahi ressam bahriyeli Sami [Boyar] Birader tarafından tertiplenmişti."

Himaye-i Etfal'in ambleminde, yayımladığı gazete, kitap ve broşürlerde böyle bir resim var mıydı bilemiyoruz. Bildiğimiz, eski resmî evraklarda ay (ve yıldız) sola bakardı. Himaye-i Etfal'in müsellesler den (teslis, üçgen!) kurtulan yıldızının ayı da sola bazen sol üste bakıyor. Ay sağa dönünce evraklarda, Himaye-i Etfal'inki de dönmüştür herhalde.

İşte, Atay'ın başlığının bize düşündürdükleri. Dileğimiz, korunmaya muhtaç çocuğun kalmaması, 23 Nisanların gerçek bayram niteliğine kavuşması.

Başvuru:

Hasan Akbayrak, "Himaye-i Etfal Cemiyeti", *Tarih ve Toplum*, sayı 52 (Nisan 1988).

Cevad Rifat Atilhan, *Farmasonluk Nedir; Türk Oğlu! Düşmanını Tanı!*, 4. bas., İstanbul, 1966; *Türk... İşte Düşmanın*, 6. bas.; İstanbul, 1972.

Rahmi Çiçek, "Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti", *Tarih ve Toplum*, sayı 116 (Ağustos 1993).

Öz Dokuman, "Çocuk Esirgeme Kurumu" (röportaj), *Hayat Tarih Mecmuası*, Kasım 1969.

Şefika Kurnaz, *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını*, Ankara, 1990.

Seniha Sami Moralı, "Çocuk Esirgeme Kurumu'nun Kurucularından Hamiyet Hanım", *Hayat Tarih Mecmuası*, 1969.

"Kaybettiğimiz Çok Kıymetli ve Halkçı Bir Türk Kadını Hamiyet Hulusi Hanım", *Muhit*, no. 17 (Mart 1930).

Seza Sarıca, "Çocuk Esirgeme Kurumu", *Aylık Ansiklopedi*, c. 3, İstanbul, 1947.

Haydar Rifat (Yorulmaz), *Farmasonluk*, İstanbul: Şirketi Mürettibiye Matbaası, 1934.

Yakın Tarihimiz (*Milliyet*'in Tarih ve Kültür eki), s. 397.

23 NİSAN HİMAYE-İ ETFAL GÜNÜDÜR

FALİH RIFKI (ATAY)

Galiba Hendek'le Düzce arasındaydı; su içmek için bir köy çeşmesinin kenarında arabamızdan indik. Ayağımın dibinde yedi sekiz yaşlarında bir çocuk dolaşıyordu; bir yerine çarpıp düşünmemek için biraz ileri doğru ittim, tekrar önüme çıktı. Bu sefer dik bir sesle "-Başka yol yok mu, ayak altında çiğneneceksin..." diye payladım. Ürkerek şosesinin çukuruna kaydı, bir köylü daha evvel yetişerek yuvarlanmasına mani oldu ve bana dönerek: "-Zavallının gözleri görmez, kusuruna bakma..." dedi. İçimden derin bir ızdırapla, başını ellerimle tutup gözlerine baktım: Güzel yüzünün üzerinde, iki gözü çapak gibi sarı bir tabakayla kapalıydı. Söyle-

diklerine göre anadan doğma kör değilmiş, bir aralık bilmedikleri bir hastalığa tutulmuş, hiç hekime göstermemişler, çünkü babası şehid düşmüş, büyükbabası birkaç defa okutmuşsa da geçmemiş, şehre göndermek için de masraf edemiyormuş. İhtimal bir doktorun birkaç aylık tedavisiyle geçecek alelade bir hastalıktı. Ne yapmalıydı, yanıma alıp gönderemezdim. Ailesine para bıraksak bir koyun almayı tercih edeceklerine şüphe yoktu, zira konuşmalarından anlaşılıyordu, ki göze Allahdan başka kim karışabilirdi? Hoca nefesiyle açılmayan göze, hekimin ne hükmü geçer? Bir müddet düşündüm. Hükümet vasıtasıyla yapılacak hiçbir iş yoktu. O güne kadar, Türkiye hükümetlerinin şefkat ve sıyanet müesseselerinden bu derece mahrum olduğunu hissetmemiştim. Himaye-i Etfal hatırıma geldi. Acaba Bolu'da veya Adapazarı'nda şubesi var mıydı? Orada sorup araştırmak mümkün olmadığından her iki merkeze birer mektup yazdım. Avdette çocuğun köyden aldırılmış olduğunu haber verdiler. Belki şimdi birkaç ihtiyarından başka erkeği olmayan köyün sarışın yetimi mavi gözleriyle, diğer çocuklar gibi etrafını görüyor.

* * *

Himaye-i Etfal ve Hilal-i Ahmer, Türkiye'yi insaniyet âlemi içinde güzelleştiren iki asil müessesedir. Başka memleketlerde böyle müesseseler biraz da süs nev'inden, birer hayır cemiyeti telakki olunabilirler. Zira oralarda hükümetin eli dahi kimsesizlere, hastalara ve alillere, dul ve yetimlere yetişecek kadar kuvvetli, hassas ve müşfiktir.

Bizde hükümet, yarım milyona yakın anasız, babasız Türk yavrularının ancak binde birini himaye edebilir. Türkiye'de analı, babalı çocukların yüzde sekseni, dahi, sıyanet ve ihtimama muhtaçtır. Anadolu'da hatta müreffeh ailelere mensup çocuklar bile fenni şefkat müesseselerinin yardımından müstağni değildirler. Her gün sokağa attığımız kâğıt paralardan bir ikisini Himaye-i Etfal kutusuna bıraksak, Türkiye'ye bir nüfus kazandırmış gibi, bilmeyerek adeta muhayyel bir esere vücud vermiş oluruz. Hiçbir iane, Himaye-i Etfal'e vereceğimiz sadakalar kadar neticesi hemen hissedilir bir hayra vasıta olamaz. Himaye-i Etfal hasta çocukları tedavi eden bir hekim, anasız yavrular emziren bir ana, kimsesiz çocukları barındıran ve büyüten bir vasîdir. Bugün Türkiye meselesi, nüfus meselesi ve nüfus meselesi çocuk meselesidir. Müteassıslar şu nokta-i nazarda müttefiktirler, ki Türkiye'de çocuk meselesi de doğurmaktan ziyade doğan çocuklara ihtimam meselesidir. Himaye-i Etfal, Türkiye Cumhuriyeti'nin en büyük davasıyla uğraşan yegane müessesedir. Bu müessese muhterem mübarek ve mukaddestir: Hangi vazifemiz, hiçbir menfaat ve nümayiş hissine kapılmaksızın onu devam ettirmeye çalışanlara imdad etmekten daya yüksek olabilir? Sizden istedikleri para kahve garsonlarına bile az gördüğünüz bir küçük bahşişden ibarettir ve sizin bu naçiz bahşişlerinizden birkaçına mukabil, Himaye-i Etfal Türkiye'ye bir nüfus veriyor!

Ruşen Eşref (Ünaydın), Midhat Sadullah (Sander), Necmeddin Sadık (Sadak), *Cumhuriyet Kıraati*, 6. kısım, İstanbul: Şirket-i Mürebbiye Matbaası 1341/1925, s. 145-147.

Çevrimyazı: Mustafa Şahin

İLK ÇOCUK BAYRAMI

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılış tarihi olan 23 Nisan, 1921'den itibaren "23 Nisan'ın Milli Bayram Addine Dair Kanun" ile milli bayram olarak kutlanmaya başladı. 23 Nisan 1927 ise "Himaye-i Etfal Günü" olarak ilan edildi. 1929'da ise 23 Nisan'da başlayan hafta "Çocuk Haftası" oldu. 1929 yılında yalnızca Himaye-i Etfal Cemiyeti ve Türk Ocağı'nca kutlanan çocuk gününe daha sonra diğer resmi kurumlar da katıldılar, ancak 27 Mayıs 1935 tarihli "Ulusal Bayram ve Genel Tatiller Hakkında Kanun"da 23 Nisan, yalnız "ulusal egemenlik bayramı" olarak nitelenmişti ("23 Nisan Nasıl Bayram Oldu?", *Tarih ve Toplum*, sayı 43, s. 48). "Ulusal Egemenlik Bayramı"nın adının "Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı" olarak değiştirilmesi ise ancak 17 Mart 1981 tarihinde kabul edilen "Ulusal Bayram ve Genel Tatiller Hakkında Kanun" ile resmiyet kazanmıştır. 23 Nisanlar ülke genelinde geçit merasimleriyle, şiirlerle ve çeşitli oyun ve gösterilerle kutlanagelmiştir. 23 Nisan için "Dünyada çocuklara tahsis edilen ilk ve tek bayram" sözleri ise sıkça kullanılan bir nitelemedir. "Tek"lik bir tarafa bırakıldığında bu bayramın "ilk"lik özelliği olmadığı görülür. İttihad ve Terakki'nin tek parti uygulamalarının bir uzantısı olan bayramlar ve bayram kutlamaları arasında Çocuklar Bayramı da yerini almıştır. Ağaç Bayramı, Çiçek Bayramı, İdman Bayramı vs gibi bayram günleri ihdas eden İttihad ve Terakki bu bayramları savaşın en ağır günlerinde kutlamıştır. Çocuklar Bayramı'nın kutlandığına dair 5 Mayıs 1332 tarihli *Tanin* gazetesinde çıkan (s. 3) haber aşağıdaki gibidir:

"Çocuklar Bayramı

Çocuklar Bayramı olmak üzere kabul edilen mayısın ikinci günü İstanbul vakıf mektepleri umumi bir tenezzüh icra eylemişlerdir. Beyoğlu tarafındaki mektepler erkenden mutantan bir alay ile Kâğıthane'ye inmişler, biraz sonra İstanbul tarafındakiler de bunlara iltihak eylemişlerdir. Akşama kadar bütün mektepler arasında terbiyevi oyunlar tertip, müsabakalar icra edilmiş, musiki parçaları söylettirilmiş şen ve şadan bir gün geçirilmiştir. Müsabakaların en mühimi Beşiktaş ve Nişantaşı İttihad ve Terakki vakıf mektepleri beyninde icra olunan futbol müsabakası idi. Maharetleri aynı derecede olan her iki taraf nihayet berabere kalmıştır. Oyunlara mübaşeretten evvel Beşiktaş İttihad ve Terakki vakıf mektebinin son sınıf şakirdanı tarafından icra edilen harekât-ı bedeniye cidden mükemmeldi. Akşam üstü oyunlara ufak bir geçit resmi ile nihayet verilmiş yine aynı tertip ve meserret ile mekteplere avdet eylemişlerdir."

Anlaşılacağı gibi ilk çocuk bayramının kutlanış tarzı Cumhuriyet döneminin çocuk ve gençlik bayramlarının bir karması görünümündedir.

Cüneyd Okay

V E S İ K A L I K

MEHMED REŞAD'IN CİHAT ÇAĞRISI

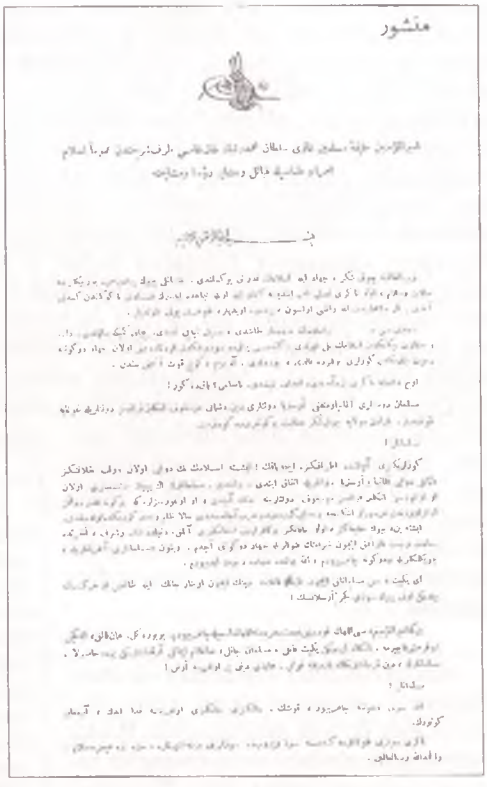
منشور

Menşûr

[Tuğra]

Emîrü-l-mü'minîn Halife-i Müslimîn Gâzî Sultân Mehmed Reşâd Hân-ı Hâmis taraf-ı Şerîfinden umûmen İslâm ümerâ ve ulemâsıyla kabâ'il ve aşâir rü'esâ ve meşâyihine

Bi-smi-llahi-r-rahmani-r-rahîm

Rabbi-l-âlemîne çok şükür, cihâd ile İslâmın kudretini yükseltdi. Şânlı büyük Peygamberimize yüz binlerce salât ve selâm, ulu Tanrı nasıl emr etdiyse küffâr ile öyle mücâhede ederek fesâdı tâ kökünden kesdi atdı. Âl ü ashâbından Allah râzı olsun, Peygambere uydular, doğru yolu tutdular.

Şimdi sen, bilmelisin, dereler taşdı, sel tepeyi aşdı. Bıçak kemiğe dayandı. Zillet ve hakaret çekmekden İslâmın beli kırıldı. Kendisini yerlerde sürünmekden kurtaracak olan cihâd düğününe davet beklemekden gözleri yollarda kaldı, yoruldu. Ah Rabbim, güc kuvvet ancak senden.

Oh işte Tanrı bize acıdı, imdâda yetişdi. Nasıl mı? Bak da gör!

Müslüman dostları Almanya ve mütteliki Avusturya devletleri dîn düşmânı Moskof İngiliz Fransız devletleriyle gavgaya tutuşdular. Yaradan Mevlâya çok şükür, âkıbet bu günleri de gösterdi.

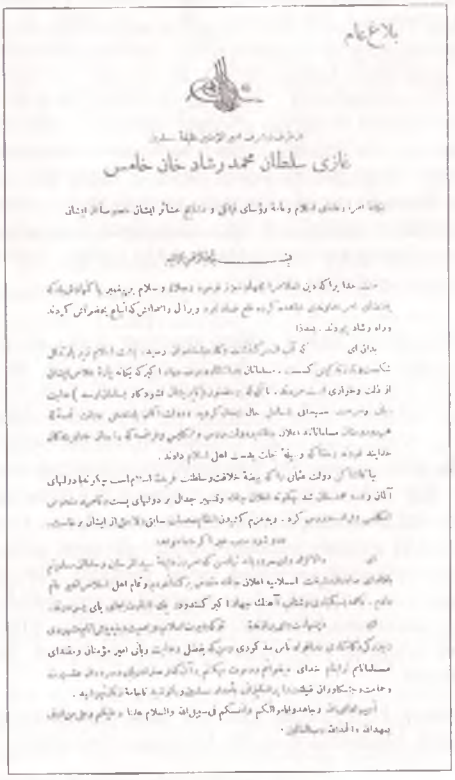
بلاغ عام

غازی سلطان محمد رشاد خان خامس

Çağrı'nın Farsçası.

Müslümânlar!

Gözlerinizi açın da etrâfınıza iyice bakın! İşte İslâmın tek devleti olan Devlet-i Hilâfetiniz Osmânlı Devleti Almanya ve Avusturya devletleriyle ittifâk etdi, birleşdi. Müslümânların en büyük düşmanları olan uğursuz İngiliz Fransız Moskof devletlerine ceng açdı, o uğursuzlara ki bu güne kadar devletimiz onların yüzünden her dürlü işkence ve azâbı gördü, ve harb açılmasaydı hâlâ zulm ü gadr görmekde olacakdı.

İşte ben, büyük Halifeniz, Ulu Hâkânınız bu kâfirlerden intikâmınızı almak, dünyâda şân ü şeref, âhiretde saâdet ü cennet kazanmak içün şeriatın fetvâlarıyla cihâd düğününü açdım. Ve bütün Müslümânları ağırlıklarıyla, çeviklikleriyle bu düğüne çağırıyorum, Allah yolunda cihâda davet ediyorum.

Ey yiğit, sen Müslümânlık için kaynar kanın, dînin içün oynar cânın ile tanınmış o herkesin bildiği onu büyük sözü geçer arslânsın!

Ben ki Emîrü-l-mü'min[in]im, seni Allahın kurduğu nimet sofrasına Allahın ismiyle çağırıyorum. Buyur, gel. Hemân kalk, ele geçen şu fırsatı kaçırma. Elinin erdiği yiğit kanlı, Müslümân cânlı, sağlam îmânlı arkadaşlarını bize, hazırla. Müslümânların, dîn kardaşlarının yardımına koş. Haydi dîni bir uğruna arş!

Müslümânlar!

Allah sizi davetine çağırıyor, koşun. Malınızı canınızı uğruna feda edin, armağan götürün.

Tanrı sözünü tutanlara, kendisine söz verüb de sözlerini yerine getirenlere, size bize hepimize selâm ve el-hamdü-li-llahi rabbi-l-âlemîn.

[Edhem Eldem arşivi]

1930'LARDA EKONOMİDEKİ KORUMACILIK POLİTİKASININ OKULLARDAKİ YANSIMALARI

"YAŞASIN YERLİ MALI YAŞASIN KUMBARA!"

DR. DOĞAN DUMAN*

İttihat ve Terakki'nin 1913 yılında iktidarı ele geçirmesiyle birlikte ortaya çıkan ve iktisadi yaşama doğrudan müdahaleyi ve korumacılığı öngören politika,[1] Cumhuriyetin ilk yıllarında yürürlüğe konulan karma ekonomi politikasıyla etkisini bir ölçüde kaybetse de varlığını sürdürmekteydi. Bu dönemde devletin ekonomik yaşama müdahalesi aslında bir zorunluluktan kaynaklanıyordu. Çünkü toplum sermaye birikiminden ve gerekli teknolojiden yoksundu. İttihat ve Terakki'den beri devam ettirilen Türk unsurundan ibaret "teşebbüs-i şahsi" erbabının yetiştirilmesi ise ancak devlet desteği ile başarılabilirdi.[2] Bu nedenle Cumhuriyetin ilanından hemen sonra korumacı bir politika yürürlüğe konulmuştu. 1929 dünya ekonomi krizi ise, devletin korumacılık politikasını genişletmesine ve buna meşruluk kazandırmasına yol açmıştır.

1929-30 ekonomi krizinin yarattığı şok, ekonomiye yön verecek kurumların ve politikaların daha özenle belirlenmesine neden olmuştur. "Kriz bir bakıma yöneticilerin bilincinde bir netleşme yaratmış, ekonomiye yön vermeye dönük çabaları hızlandırmıştır."[3] Krizle birlikte çeşitli yasal ve kurumsal düzenlemelere gidilirken, yarı resmi kuruluşlar oluşturulmuş ve toplumun yerli ürünlerin tüketimine yönelmesini sağlamak için çeşitli sergiler düzenlenip propaganda etkinliklerine girişilmiştir. Bu etkinliklerden biri de eğitim aracılığı ile genç kuşaklarda tasarruf bilinci oluşturmak ve yerli ürünlerin tüketilmesini özendirmektir.

Toplumda tasarruf alışkanlığı yaratmayı ve yerli ürünlerin tüketilmesini sağlamayı amaçlayan Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti de krizin ortaya çıkardığı yarı resmi bir kuruluştu. Cemiyet, kurulduktan sonra bir çok örgüt ve kurumla işbirliğine girmiş, bu arada Maarif Vekâleti'ne de başvurarak okullarda tasarruf ve yerli malı konusunda gerekli çalışmaların yapılmasını sağlamışur. Bu girişimler bir süre sonra olumlu sonuçlar doğurmuştur. Örneğin 3 Ocak 1930 tarihli *Milliyet* gazetesinde konuyla ilgili şöyle bir haber yer almaktadır:

> Çocuklarımızın tasarruf sahasında muvaffak olmaları için Maarif İdaresi, muallimlerin nazarı dikkatini celbetmiştir. Badema, her muallim, okuttuğu ders ne olursa olsun talebeye tasarrufun mahiyetini, faidelerini telkin edecek, bir çocuğun gündeliğinden biriktireceği paranın ileride ne büyük bir servet teşkil edeceğini anlatacaktır.

Bundan başka Maarif Vekâleti bütün okullara gönderdiği bir emirle, okullarda öğrencilerin yabancı ürünleri kullanmamaları, bütün eşyalarını yerli mallarından sağlamaları, hatta okullarda bulundurulan sabunların bile yerli prina yağından üretilmesi gerektiğini belirtirken;[4] öğrencilere tasarrufun anlamı ve önemi konusunda konferanslar verilmesini de kararlaştırmıştır.[5] Yine Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti tarafından okullara gönderilen bir genelgeyle ilköğretim müfettişleri ile öğretmenlerin, cemiyetin amaçlarını nasıl gerçekleştirebilecekleri anlatılmış ve cemiyet nizamnamesi ile yeni üye kaydı için yeteri sayıda "taahhüt varakası" gönderilmiştir.[6]

Yerli ürünleri kullanma ve tasarruf propagandası sadece ilk ve orta öğrenim öğrencileriyle sınırlı kalmamıştır. Yetişkinlere yeni Türk alfabesinin öğretildiği millet mekteplerinde de bu yönde çalışmalar yapılmıştır. Maarif Vekâleti'nin yayımladığı genelgelerde ve bazı yayın organlarında mektep öğretmenlerinden birtakım isteklerde bulunulduğu görülmektedir. 22 Ocak 1929 tarihli *Hizmet* gazetesi "Muallim Beylerden Rica" başlığı ile şu sözlere yer vermektedir:

> Millet Mekteplerinde muallimlik şerefiyle müşerref olanlardan bir ricamız vardır. Talebeye alıştırma yaptırırken; yerli malı kullanınız, harice para vermek cinayettir, vs. gibi cümleler yazdırsınlar. Halka okuyup yazmak nimetini dağıtırken, milli bir zaruretin de aşısını yapmış olalım. Muallim beylerden bu hususu önemle rica ediyoruz.

Muallimlerden de bu isteklere olumlu yanıt gelmiş, derslerde yerli ürünlerin propagandasına özen gösterilmiştir.[7]

Tasarruf ve yerli malı haftalarının okullarda da etkin bir şekilde kutlanması için Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti doğrudan Maarif Vekâleti ile diyaloğa girmiş ve hemen her yıl okullarda uygulanmak üzere ortak bir program hazırlanmıştır. Maarif Vekâleti'nin uygulanmasına büyük önem verdiği bu programla ilgili çerçeve içinde verdiğimiz genelgeden[8] de anlaşılacağı gibi vekâlet başta ilkokullar olmak üzere eğitimin her kademesinden yararlanarak yerli ürünleri kullanma alışkanlığını ve tasarruf bilincini geliştirmeyi amaçlamış ve bunu önemli bir eğitim sorunu olarak görmüştür. Bu amaçla konuşma, şiir, yazı, afiş, fotoğraf ve benzeri

* DEÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Buca/İzmir

Salahaddin Giz'in fotoğraflarında 1930'larda Galatasaray'da düzenlenen bir yerli mallar sergisinden iki köşe.

yollarla haftanın anlamı ve öneminin kavratılmasına özen gösterilirken, böylelikle de özellikle genç kuşakların tutumlu olmaları ve yerli ürünleri kullanmaya alıştırılarak ulusal kalkınmaya katkıda bulunmaları sağlanmaya çalışılmıştır.

Tasarruf ve yerli malı haftaları, bütün okullarda olduğu gibi, askeri okullarda da kutlanmıştır. Hafta kutlamaları öncesi Genelkurmay Başkanlığı, askeri okullara ve birliklere genelgeler yayımlayarak tasarruf etme ve yerli ürün kullanma konusunda duyarlı davranılması gerektiğini belirtmiştir.[9]

Yayımlanan bu genelgeler doğrultusunda okullarda çeşitli etkinliklerde bulunulmuştur. Örneğin haftanın ilk günü sınıf öğretmenleri, haftanın kutlanmasının gereği ve amaçları anlatırken,[10] giyimleriyle de öğrencilere örnek olmaya çalışmışlardır. Birçok yerde öğretmenler giydikleri "kaba ve kıllı elbiseleri" öğrencilere göstererek, gururla bunun yerli malı olduğunu ve eğer sabredilirse ileride çok daha kaliteli kumaşların üretilebileceğini belirtmişlerdir.[11] Maarif Vekâleti, 1931 yılı için hazırladığı ve bütün okullara gönderdiği programda ise, hafta süresince müsamereler verilmesini; bütün öğrencilerin katılacağı geçit törenlerinin düzenlenmesini ve okul dershane ile koridorlarının tasarruf düşüncesini ve yerli malı kullanımını vurgulayan afiş ve sloganlarla donatılmasını istemiştir. Bunlardan bazıları şu ifadeleri içeriyordu: "On paralık birşey bile alırken yerli malını tercih et", "Milli mücadelede ilk hedef Akdenizdi. Şimdi ikinci hedef iktisat", "Her medeni adamın bankada bir hesabı vardır."[12]

Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti genel merkezi de, piyesler hazırlayarak bastırmış ve oynanmak üzere okullara göndermiştir. "Yaşasın Yerli Malı, Yaşasın Kumbara" isimli piyesin haftanın ilk günü okullarda oynanması kararlaştırılmıştır.[13] Bu piyesler hafta süresince okul öğrencileri tarafından sahnelenmiştir. Yerli ürün kullanmanın ve tasarrufta bulunmanın ülke ekonomisine getireceği katkıların vurgulandığı bu piyeslere öğrencilerin aileleri ile çevre halk da davet edilerek, piyeslerin olabildiğince geniş kitlelere duyurulması sağlanmaya çalışılmıştır.[14]

Ayrıca okullarda toplantılar düzenlenerek konferanslar da verilmiştir. Bazı okullarda ise, öğrencilerde tasarruf bilincini uyandırmak ve geliştirmek için "tasarruf sandığı" oluşturulmuştur.[15]

Okullarda hafta içerisinde düzenlenen bir başka etkinlik de, öğrenciler arasında kompozisyon ve şiir yarışmalarının düzenlenmesidir. Bu yarışmalarda dereceye giren yazı ve şiirler gazetelerde yayımlanırken, kazananlar da ödüllendirilmiştir.[16] Bu yarışmaların birinde dereceye giren ve "Devrimin Gençlerine" başlığını taşıyan şiirde, Ankara İsmet Paşa Kız Enstitüsü Muallim Kısmı öğrencilerinden H. Serap Aldora gençlere şu çağrıda bulunuyordu:

....
Ey Türk kızı ve oğlu vatanını seversen
Yaban malını alma, yerli ye, yerli giy sen
İnkılap yaşatmak bizimdir ey arkadaş
Milletini seversen, yerli al ey vatandaş

Salahaddin Giz'in bir başka fotoğrafında yine aynı sergiden bir görünüm.

Yaban malile insan şık olup yükselemez
Yaban malı alana asla bir Türk denemez
Türklerin vazifesi yerli malı almaktır
Onu sevinçle giyip hep sevinçle satmaktır[17]

"Okul Marşı" şiirini yazan Aka Gündüz'e göre ise yerli malı kullanmak ve tasarruf yapmak, Türk'e "en üstün ulus" adını vermenin geçerli yollarından biridir. Aka Gündüz, "devrimin Çankaya çocukları"na şöyle sesleniyordu:

Ulusal ekonomi, herşeyde üretimdir;
Üretimsiz bir vatan hem öksüz hem yetimdir;
Her ürünü içerde, dışarda satmalıdır;
Onda beş harcamalı, bire beş katmalıdır;

Bize derler devrimin "Çankaya çocukları"
Tuttuk emek yolunu, kapladık ufukları,

Yaban malı, savurga.. işte yılgarlık budur;
Ekonomi, arttırma.. ulusal varlık budur;
Üstünlüktür ülkümüz, oraya ereceğiz;
Türke "En üstün Ulus" adını vereceğiz!
Bize derler devrimin "Çankaya çocukları"
Tuttuk emek yolunu, kapladık ufukları.[18]

Cumhuriyet yöneticileri okullardaki bu tür etkinliklerle bir bakıma genç kuşakları ideolojik bir eğitimden geçirmekteydiler. Çünkü yerli ürün kullanmak gerçek anlamda "Türk", "yurtsever" ve "ulusal ahlaka sahip olmanın" ölçütü ve "devrimi yaşatmanın aracı" olarak kabul edilmekteydi. En basit biçimde yerli ürünlere yönelme ve yabancı malları boykot etmek şeklinde somutlaşan ve 1930'larda yoğun biçimde görülen korumacılık politikasıyla ise kısa süre içerisinde ekonomik ve toplumsal kalkınmanın sağlanacağı umulmaktaydı. ■

1. Bu konuda bkz. Zafer Toprak, *Türkiye'de "Milli İktisat" (1908-1918)*, Ankara: Yurt Yayınları, 1982.
2. İlhan Keser, *Türkiye'de Siyaset ve Devletçilik*, Ankara: Gündoğan Yayınları, 1993, s. 85.
3. Fikret Başkaya, *Türkiye Ekonomisinde İki Bunalım Dönemi-Devletçilikten 24 Ocak Kararlarına*, Ankara: Birlik Yayıncılık, 1986, s. 88.
4. "Yerli Malı ve Okullarımız", *Anadolu*, 6 Ocak 1930.
5. *Hizmet*, 4 Ocak 1930.
6. *Anadolu*, 27 Şubat 1930.
7. Mustafa Şahin, *Millet Mektepleri (İzmir Örneği)*, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir, 1990, s. 83-84.
8. *Yeni Asır*, 7 Aralık 1930.
9. *Milliyet*, 5 Aralık 1930.
10. *İzmir Postası*, 10 Aralık 1934.
11. Naci Gündem, *Günler Boyunca*, İzmir, 1955, s. 167-168.
12. *Cumhuriyet*, 10 Aralık 1931.
13. *Cumhuriyet*, 19 Kasım 1931.
14. *İzmir Postası*, 10 Aralık 1934. Piyeslerin birinde oyunculardan biri izleyenlere şöyle sesleniyordu: "Her çeşit fabrikalar kuracağız... Artık Avrupa'dan mal gelsin diye ufuklara bakmıyacağız. Kendimiz dokuyacağız, kendimiz giyeceğiz. Bu topraklar neler yetiştirmiyor ki!.. Her çeşit meyvelerin en iyisi bizim memleketimizde. Topraklarımızın üstü kadar, altı da zengindir. Madenlerimizi işleteceğiz... Dışarı çok satacağız, az alacağız. Kendi mallarımıza itibar edersek kısa zamanda memleketimizi kendi pazarlarına çeviren Avrupa memleketlerine yetişeceğiz. Onları geride bile bırakacağız... Mustafa Kemal Paşanın çizdiği yoldan ayrılmamalı, herkes onun izinden yürümelidir." Bkz. Münir Karakollukçu, *Yerli Malı (Piyes)*, İstanbul: Bakış Matbaası, 1956, s. 8.
15. Bkz. *Milliyet*, 13 Aralık 1930.
16. *Halkın Sesi*, 3 Ocak 1932.
17. *İktisat ve Tasarruf*, Ocak 1936, s. 11.
18. *İktisat ve Tasarruf*, Aralık 1935, s. 6.

MAARİF VEKÂLETİ'NİN TASARRUF VE YERLİ MALLAR HAFTASIYLA İLGİLİ GENELGESİ, 1930

1. Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti (M. İ. ve T. C.)'nin her sene 12 kanunuevvelde tatbik ettiği Tasarruf ve yerli mallar haftası ile bütün mekteplerimizin alakadar olması Vekaletimizce münasip görülmüştür.

Esasen tasarruf itiyadı, tasarruf mefküresi ve yerli mallara rağbet meselesi terbiyevi müesseselerimizin Türk çocuklarına vermekle mükellef oldukları milli gayelerin en mühimlerinden, milli iktisat meselesi de mekteplerimizin her gün, her dakika ehemmiyetle alakadar olmaları lazım gelen en esaslı meselelerden olmakla beraber M. İ. ve T. C.'nin teşebbüsü ile her sene tertip edilen tasarruf ve yerli malları haftası bu meselenin milli inkişafımız için hayati bir ehemmiyeti olduğuna milletin her ferdi gibi mekteplerimize devam eden çocuklarımızın da şuurlu bir tarzda iman etmesi için vesile ihzar edecek bir mahiyeti haizdir.

2. Tasarruf ve yerli mallar haftasında bütün mekteplerimizde, tasarruf ve yerli mallar meselesini muhtelif cephelerden etraflıca talebeye izah için, idare ve talim heyetlerinden münasip görülen zatlara veya mektebin bulunduğu muhitte iktisadi işlere vukufu olan mütehassıslara talebenin anlıyacağı şekilde ders saatleri haricinde konferanslar verilecek, musahabeler yapılacaktır.

3. M. İ. ve T. C. tarafından neşredilmiş olan "Tasarruf nedir ve niçin yerli malı kullanmalıyız?" adlı risalelerden bütün mekteplerimize birer nüsha dağıtılacaktır. Tasarruf haftasında, talebeye verilecek konferanslar ve yaptırılacak tetkikler için bu kıymetli risalelerin mündericatından da istifade edilecektir.

4. Tasarruf haftasında her muallim, dersinde fırsat düştükçe, tasarruf ve yerli mallara rağbet meselesine talebenin dikkatini celp edecek, bilhassa o hafta hayat bilgisi, hesap, yurt bilgisi ve Türkçe derslerine mihver olarak tasarruf ve iktisat meselelerini alacaktır.

A. Her sınıfta hesap derslerinde talebeye hallettirilecek başlıca misaller ve meseleler, tasarruf mevzuuna ait olacaktır.

B. Hayat bilgisinde o hafta hangi mesele çocuklara tetkik ettirilirse, muallimler o meselenin tasarruf ve yerli mallara rağbet cephesinde ısrar edeceklerdir.

C. Türkçe derslerinde de talebeye, tasarruf ve yerli mallara rağbet meselelerinin muhtelif cepheleri hakkında şifahi ve tahriri mevzular verilecek ve talebeye verilen bu mevzular arasında müsabakalar yaptırılacaktır.

Her mektebe bu mevzular hakkında talebe tarafından yazılmış ve müsabaka kazanmış en iyi parçalar mektep idareleri tarafından milli talim ve terbiye dairesine gönderilecektir.

Yurt bilgisi, içtimaiyat, tarih ve coğrafya ve ev idaresi ile çocuk bakımı derslerinde de, o hafta vesile oldukça, muallimlerimiz tasarruf ve yerli mallarımıza rağbet meselelerine temas edeceklerdir.

5. O hafta orta mekteplerle liseler ve muallim mekteplerinde, talebeden bazılarına da tasarruf ve yerli mallarına rağbet meselesinin muhtelif cepheleri hakkında seviyelerinin müsaadesi derecesinde tetkikler yaptırılması ve arkadaşlarına hitaben konferanslar verdirilmesi çok faydalı olur.

6. Talebe, tasarruf haftasında veya daha evvel gazetelerde, mecmualarda tasarruf ve yerli mallara rağbet meseleleri hakkında neşrolunan mühim makaleleri ve kütüphanede bu meseleye ait mevcut eserleri mütalaaya teşvik edilecektir.

7. Tasarruf ve yerli mallarına rağbet hakkında M. İ. ve T. C. tarafından gazetelerimizde ara sıra neşredilmekte olan vecizelerle, tasarruf hakkında gerek Türk, gerek ecnebi mütefekkirler tarafından söylenilmiş mühim fikirler büyük levhalarla yazılarak, talebenin dikkatini celp edecek yerlere asılacak, vecizelerle fikirlerden Türkçe derslerinde birer tevsi mevzuu olarak istifade edilecektir.

8. Tasarruf ve yerli mallarına rağbet mevzuuna dair basılmış kart postallar ve levhalar tasarruf haftasında talebenin görebileceği yerlere asılacak ve bu resimlerin mevzuları da talebeye tevsi ettirilecektir.

9. Derslerde ve konferanslarda, tasarruf ve yerli mallarına rağbet meseleleri hakkında talebeye telkinatta bulunurken bugün talebenin bizzat yapabileceği şeylere hususi bir ehemmiyet vermekle misallerin çoğunu, talebenin hayatından ve onlara en yakın muhitlerden almak lazımdır. Mesela talebenin elbiselerini yırtmaması, yırpratmaması, abur cubur şeylere para vermemesi kalem, kağıt, mürekkep ve defter sarfiyatında azami derecede tasarrufa riayet etmesi yiyecek ve giyecekte yerli mahsullerini ve yerli mallarını tercih etmesi, ellerine geçen parayı tamamen sarfetmeyerek bir kısmını tasarruf etmeleri ve tasarruf için mektep tasarruf sandıklarından ve İş ve Ziraat Bankaları kumbaralarından istifade eylemeleri, gibi meselelere talebenin dikkati celp edilmeli ve bu gibi hususlarda talebenin daha ne yolda tasarruf edebileceklerini kendilerine bulduratak tasarruf hakkında devamlı bir alaka ve esaslı itiyatlar tesis etmeye çalışmalıdır. Talebenin her hareketinde tasarruf esaslarına riayetsizlik gördükçe muallimlerin bu hususta çocukların dikkatini celbetmeleri elzemdir.

10. Tasarruf ve yerli mallar haftasında mektebin bulunduğu muhitten başlıyarak memleketin diğer taraflarında teessüs etmiş olan milli iktisat müesseselerine dikkatleri celbedilecek, talebe bu gibi müesseselere götürülerek müessesenin teşekkülü, gördüğü işler ve geçirdiği safhalar kendilerine izah edilecek, diğer taraftan çocuklar yerli malların teşhir edilmiş olduğu yerlere ve yerli eşya imalathanelerine götürülerek kendilerine bunlar hakkında izahat verilecektir.

11. Millet mektepleri muallimleri de tasarruf haftasında derslerinde münasebet düştükçe talebesine tasarruf ve yerli mallara rağbet etmenin ehemmiyeti hakkında telkinlerde bulunacaktır.

12. Talebede tasarruf alakası uyandırmak ve çocuklarda tasarruf itiyadı hasıl etmek için mektep hayatından daha ehemmiyetli bir muhit yoktur.

Henüz mektep çağında iken tasarruf itiyadını, tasarruf mefküresini edinmemiş olan çocukların, hayata atıldıkları zaman bu itiyadı kazanmaları müşküldür. Onun için mektebin her vesileden istifade ederek talebede bu itiyadı husule getirmesi en esaslı vazifelerden biridir.

13. Talebenin elindeki mektep levazımını kullanırken azami derecede tasarrufa riayet etmesi ve sıra, masa, tahta, cam gibi mektep eşyasını tahrip etmemesi, bunların hüsnü muhafazasına kendi malı gibi dikkat ve itina göstermesi gibi itiyatları almasına idare ve talim heyetleri fevkalede dikkat edeceklerdir.

14. Tasarruf ve yerli mallar rağbet meselesine talebenin azami derecede alakasını celbetmek için mekteplerin idare talim heyetlerinin bu meselelerde talebeye imtisal numunesi olmayı iş edinmeleri lazımdır.

15. Yiyecekte, giyecekte ve sair hususlarda tasarrufa riayet etmedikleri görülen çocukların ebeveyni ve velileri ile de temasa gelerek kendilerini tenvir etmek de mektebin vazifesidir.

16. M. İ. ve T. C. tarafından neşredilen "Tasarruf nedir?" ve "Niçin yerli malı kullanmalıyız?" adlı eserlerden birer nüshası halk okuma odalarına da dağıtılacak ve halk bu eserleri okumağa teşvik edilecektir.

Maarif Vekili Esat

Yeni Asır, 7 Aralık 1930

İ L A N - N Ü M A

SİLİKONDAN ÖNCE!..

[Tedavi öncesinde göğsün kesiti] [Tedavi esnasında göğsün kesiti] [Tedavi sonrasında göğsün kesiti]

GÖĞSÜN ORYANTAL HAPLARI TESİRİYLE NEŞV Ü NEMA BULMASI VE SIKILAŞMASI

Dünyanın her tarafında güzel bir göğüs kadınlar için çok mühim addedilmiştir. Bundan mahrum kalan kadınların noksanını ikmal etmek kabil olabilir mi? Evet, Oryantal Hapları vasıtasıyla.

Bugün bütün dünyaca maruf olan işbu haplar tabiatın şu noksanını ikmal ile kadınlara güzel ve sıkı bir göğüs bahş ediyor. Bu hapların tesirât-ı hususiyesi sayesinde şerâyîn-i sadriyede [göğüs atardamarları] daha ziyade zengin bir kan deveran edip göğse neşv ü nema verdiği gibi vücudun zayıf mahallerini doldurmakta ve omuzdaki kemik çıkıntılarını kaybettirmektedir.

Oryantal Hapların başlıca mezâyâsından [üstünlüklerinden] biri de vücuda fazla şişmanlık vermeksizin yalnız göğsün inkişafına hizmet etmesidir.

Göğüs[ü] lazım olduğu kadar neşv ü nema bulmamış veyahut yorgunluk ve hastalık sebebinden memeleri zayıf kalmış kızlar veya kadınlar -istimali hiçbir cihetle rahatsızlık vermeyen ve daima sıhhate nâfi [yararlı] olan- Oryantal Haplarını almaktan çok memnun kalacaklardır.

Oryantal Hapları doktorların dahi tasvip ve tavsiyesine mazhar olmaktadır. Bakınız Paris Fakültesinden bir tabip ne yazıyor:

"Ben zîrde vazü'l-imza [aşağıda imzası olan] Paris Darülfünunu'ndan mezun ve sabık hastahaneler memuru (Oryantal Hapları) istimalinin sıhhate müfit [faydalı] olduğunu taht-ı tedavimde bulunan kadınlardan bu hapları kullananların çok istifade gördüklerini temin eylerim. Doktor Kapel

İlave edelim ki Oryantal Hapları kırk seneden fazla bir müddetten beri mevcut olup tecârib-i adîde [birçok denemeler] üzerine büyük bir şöhret kazanmıştır. Oryantal Hapların emsali yoktur.

Ara sıra taklitleri zuhur etmiş ise de nail-i rağbet olamayarak çıktıkları gibi de nâbedîd [görünmez] olmuşlardır.

Beher kutunun fiyatı: Dersaadet için 28 taşralar için 30 kuruştur.

Manda post [*Mandat de poste*, posta havalesi] veyahut posta pulu kabul olunur.

Türkiye için yegâne deposu İstanbul Sultanhamam İkinci Vakıf Hanı'nda numero 13

Neveal-i Milli, İstanbul, 1914 [E.Ç.]

GAZİ AHMET MUHTAR PAŞA'NIN DOĞUM GÜNÜ

DR. MÜH. A. NECATİ AKGÜR*

BİR ANI

İlkin, ünlü hekimimiz İbn Sinâ'nın ölüm gününü değiştirmiştik.

Ancak yaşamının son yıllarında dostları arasına katılmak mutluluğuna eriştiğimiz, rahmetli tıp tarihçisi Ord. Prof. Dr. A. Süheyl Ünver hocamız, *İbn Sina-Hayatı ve Eserleri Hakkında Çalışmalar* (1955) adlı kitabında, 1954 yılında, biz henüz üniversitede öğrenciyken, İbn Sinâ'nın İran'ın Hemedan kentinde bulunan türbesinin, bir külliye şeklinde yapılandırılarak yeniden açılışı törenlerine katıldıklarını anlatıyor. Sonra da, ilk olarak, İbn Sinâ'nın doğum ve ölüm günleri konusunu ele alıyor: İbn Sinâ Hicri 428 yılı Ramazanının ilk cumasında ölmüştür. Bu günün Miladi (doğrusu Rumi) takvime çevrilmesi konusu, zamanında epey karışıklığa neden olmuştur. Birçok kişi bir şeyler söylemişlerdir. Sonunda konunun Gazi Ahmet Muhtar Paşa'dan sonra en yetkili kişisi olan (1935/36'da) Beyazıt İnkılap Müzesi müdürü, muvakkit (vakit hesapları uzmanı) ve güneş saatleri yapımcısı, rahmetli üstadımız Ahmet Ziya Akbulut'a sorulmuştur.

O vakitler Wüstenfeld-Mahler'in ünlü kitabı'nın (*Vergleichungs-Tabellen Muhammedanischen und Christlichen Zeitrechnung*, Leipzig, 1854-1887. Bu kitap, Faik Reşit Unat imzasıyla *Hicrî Tarihleri Milâdî Tarihlere Çevirme Kılavuzu* adıyla, ilk basımı 1940'ta, yeni baskıları Türk Tarih Kurumu tarafından yayımlanmış bulunmaktadır.) herhalde İstanbul'da da bir nüshası vardı. (Bendeki fotokopi Türkiyat Enstitüsü'ndekinden çıkarılma. Ancak üzerinde, buraya ne vakit getirildiği konusunda bir kayıt görülmüyor.) Buraya bakılırsa,

1 Ramazan 428 = 18 Jun 1037 G (Jun = Haz., G = Cumartesi)

olduğu görülür. Sonra Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın *Islahatü't-Takvîm*'i (1307 Hicri = 1889/90) vardı. Bu gerçekten çok değerli yapıtta (yazık ki epey sayıda matbaa hatası da bulunmakta), söz konusu tarih için,

1 Muharrem 428 - 25 Oktober (Ekim) 1036 2 (Pazartesi)

karşılığı veriliyor. Yanı sıra daha başka kitaplar da vardı. (Bu konuda Türkçe kitaplar bakımından zengin sayılabileceğimizi övünçle söyleyebiliriz.) Örneğin Mehmet Tevfik bin Yusuf'un *Takvîmü's-Sinîn*'i (1322-1324/1906) gibi.

Ayrıca Ahmet Ziya'nın kendisi de, az önce söylediğimiz gibi, takvim konusuyla ilgilenmiş bir kişidir. Vaktiyle, *Kılavuz*'da verilen kaynaklar arasında, Ahmet Ziya'nın *Milâdî ve Hicrî Tarihler Arasındaki Münasebetler ve Birbirlerine Tahvilleri* (İstanbul, 1934) adlı bir yapıtını görmüştüm. 1934'te İstanbul'da basılmış olması gereken bu kitabı yıllarca aradım. En sonunda, önceki yıl Haydarpaşa-Selimiye'deki İbrahim Hakkı Konyalı Kütüphanesi'nde buldum. Elyazması iki kitapçıktı. Biri, yalnızca 1 = 622, 2 = 623,... gibi yıl sayıları bulunan 10-12 sayfalık bir şeydi. Kapağında "Hicrî seneleri Milâdî'ye tahvil cetveli" başlığı ile "8 Kânunsânî (Ocak) 1924, Son Posta muharrirlerinden: imza, Müstensih İbrahim Hakkı, Müellif: Ahmet Ziya" yazısı bulunuyordu. İkincisininse üzerinde yazar ve kitap adı yoktu; yalnızca "Bu kitap 651 numrolu (ilk) kitapla birlikte tetkik edilmelidir" notu düşülmüştü. Ahmet Ziya'nın olduğunda kuşku bulunmayan bu kitapta tarihlemeler, çoğu benzerlerinde olduğu gibi, yıllık dökümler şeklinde veriliyor; fazladan olarak da birikimli gün sayıları, Jülyen günleri ve 1 Ocak gün adları da bulunuyordu. Ancak kitapta çok sayıda yanlışlar vardı. Demek yazar, kitabını, henüz baskıya hazır olmadığını düşünerek ve bir kontrolden geçirmeden yayımlamak istememişti. Bu kitapta da, İbn Sinâ'nın ölüm günüyle ilgili olarak,

1 Muharrem 428 = 26 Teşrinievvel 1036 Salı

karşılığı görülmektedir ve yanlıştır. (Doğrusu, öncekilerde olduğu gibi, 25 Teşrinievvel olacaktır.)

Süheyl Hoca kitabında Ahmet Ziya'nın kendisine sorulan soruya karşılık olarak, "428 yılı Ramazanının ilk Cuması 1037 yılı Haziranının 21 inci gününe geliyor" dediğini söylemektedir.

Nasıl olur? Wüstenfeld-Mahler'e göre, verilen güne 6 gün eklemekle ramazanın ilk cuması olarak, İbn Sinâ'nın ölüm günü

7 Ramazan 428 = 24 Haziran 1037 Cuma

şeklinde elde edilecektir.

* Türk Tıp Tarihi Kurumu üyesi

Gazi Muhtar Paşa ve Ahmet Ziya'ya göreyse,

	428	1036		1036	
1 Muharrem	= 25 Ekim	Pazartesi	26 Ekim	Salı	
1 Safer	= 24 Kasım	Çarşamba	25 Kasım	Perşembe	
:	:		:		
1 Ramazan	= 18 Haz.	Cumartesi	19 Haz.	Pazar	
6 "	= 23 "	Perşembe	24 "	Cuma	
7 "	= 24 "	Cuma	25 "	Cumartesi	

olacak, yani A. Muhtar Paşa'ya göre 7 Ramazan = 24 Haziran cumaya, A. Ziya'ya göreyse 6 Ramazan = 24 Haziran cumaya gelecektir.

Ve hiçbir biçimde 21 Haziran 1037 günü cumaya gelmez.

İşte bizim, İbn Sinâ'nın ölüm gününü, 21 Haziran 1037 (Cuma değil) Salı'dan 24 Haziran 1037 Cuma'ya alışımızın kısa öyküsü budur.

Bu basit iş, tıp tarihçilerimizin dikkatini çekti ve bizi Türk Tıp Tarihi Kurumu üyeliği ile onurlandırdılar.

Bu üyelik bizim için çok önemliydi. Sanırım, bilime saygı gösteren uygar ülkelerde, Avrupa'larda da önemliydi. Bu nedenle de ben, bana yazılan ve üyeliğe kabulümü belgeleyen yazıyı çerçeveletip evimizdeki kitaplığın bir köşesine yerleştirdim ve onu her gelene övünçle gösteriyorum. Torunlarıma en büyük miras olarak da bunu bırakacağım. Ve o vakitten beri yazılarımda, bu bilim unvanımı da kullanıyorum.

Vaktiyle üç kızımız okuyorlarken, üç-beş kuruşluk memur maaşıyla çok sıkıntı çekmiştik. Onlar fakültelerini bitirdiler, ekmeklerini ellerine aldılar, evlenip bize yük olmaktan çıktılar (iki büyükler doktoralarını da yaptılar; küçük de tıbbiyeyi bitirip doktor oldu). Böylece üç aylık emekli maaşımız bize kalınca zengin oluverdik. Bunun üzerine bizim hanıma "Haydi" dedim. Uçağa atlayıp Mısır'a gittik. 35 gün, kış günlerinin o sıcacık ülkesini ve tarihini gezdik. 30'uncu evlilik yıldönümümüzü orada kutladık. Dönüşte, parasız yaşamaya zaten alışmışız, cimriler gibi yaşadık ve dört yıl sonra, bu sefer uçak parası çok tutuyor diye, karadan, bir Suriye (Halep, Palmyra, Şam), Ürdün (Amman, Petra, Akabe), Mısır ve İsrail (Kudüs) gezisine çıkıp 55 gün gezdik. Son olarak da, 1996 ortasında, İran'a gittik. Hemedan'da İbn Sinâ'nın türbe-külliyesindeki, İbn Sinâ'nın kendisinin yazmış olduğu *Kanun fi't-Tıp*, *Eş-Şifa* gibi kitaplarla, onun hakkında başkalarının yazdıkları kitap ve yazıların sergilenmekte olduğu salonda, bizim İbn Sinâ'nın ölüm gününü değiştiren yazımız da yerini aldı. (Bu arada, İbn Sinâ'nın ölüm gününü İran takvimine göre de, 9 Tîr 416 Cuma olarak hesaplayıp kendilerine takdim kıldık.) Bu amaçla, bizim hanımefendiyle ben, türbe-müzenin arşivci ve kitap sergi salonu müdiresi Fariba Karbashy hanım kızımız (müze müdürü o gün izinliymişler), üç dört görevli, kapıda bekleyen iki polis ve türbe-müzeyi ziyarete gelen az sayıda yerli turistin katılımıyla küçücük bir tören yapıldı. İkinci olarak işte böylece de ödüllendirilmiş olduk.

Ahmet Muhtar Paşa'nın *Takvimü's-Sinîn*'inden bir sayfa.

Enver Paşa'nın doğum ve ölüm günlerini de, İbn Sinâ'da yaptığımıza benzer yolda belirli kılmıştık. Şimdi baktık, şu elinizde bulunan dergide, Ocak 1997 tarihli sayısında, bizim bu yaptığımız işe de değinilmiş; hafif yollu da övülmekteyiz. Eh insanız. Beğenilmek, takdir edilmek bizim de hoşumuza gidiyor. Yazar, Mustafa Şahin Bey, hemen devamla, "Bir bilim kurulu oluşturulsa da, bu türlü yanlışları düzeltip ortaya koysa ve bunları, eli kalem tutanlara, ders kitabı yazarlarına, takvim yapımcılarına sunsa, ... ne iyi olurdu" diye ekliyor. Bütün bunlar, öteden beri bizim de hep gönlümüzden geçen düşünceler. Durum böyleyken, ben de dergiyi bir telefonla arayayım; hem bir teşekkür edeyim, hem de böylesi düşüncelere tamamen katıldığımı, gerekirse yardım ve hizmete hazır olduğumu bildireyim istedim. Telefona çıkan genç dostlarımız da, eksik olmasınlar, bizi ilgiyle karşıladılar; yazılarımızı da beklediklerini söylediler.

Ve sevgili okurlar, işte ilk yazımız. Bizim yazılarımız, takvim ve tarihleme, belki biraz da, bilim tarihi ağırlıklı gezi notları filan şeklinde olacaktır.

GAZİ AHMET MUHTAR PAŞA'NIN DOĞUM GÜNÜ

Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın doğum günü, *İslâm Ansiklopedisi*'nin, M. Cavid Baysun tarafından yazılan "Muhtar Paşa" maddesinde, "Bursa - 23

Şa'ban 1255 (30 Teşrin I veya 1 Teşrin II, 1839) olarak verilmektedir.

Büyük asker (müşir = mareşal rütbesini almış) büyük devlet adamı (Mısır valiliği yapmış ve sadrazamlık makamına değin yükselmiş), büyük bilgin (özellikle takvimbilimi ve güneş saatleri konularında bizim ustamız ve manevi öğretmenimiz) ve hemşehrim Gazi Ahmet Muhtar Paşa, bir kere, ansiklopedinin "M" harfinde ve "Muhtar Paşa" olarak değil, herkesin tanıdığı adıyla, "G" harfinde ve "Gazi Ahmet Muhtar Paşa" maddesinde ya da hiç değilse "A" harfinde ve "Ahmet Muhtar Paşa, Gazi" adıyla verilmeliydi. Bu bir. İkincisi, ben, kişi eğer Arap asıllı filansa, örneğin Hz. Muhammed'den söz ediyorken, bu adı "d" harfiyle yazıyorum; ancak söz konusu kişi Türk ise, "t" harfiyle, Ahmet, Mehmet şeklinde yazıyorum. Bana göre, Türk bilim tarihinin en büyük adlarından biri olan bu kişiyi Gazi Ahmet Muhtar Paşa diye yazmalıyız.

Maddenin yazarı M. Cavit Baysun'u da beğendim. Gerçek bir bilim adamı alçakgönüllülüğü ile, Hicri'nin karşılığını, parantez içinde 30 Ekim ya da 1 Kasım diye yazmış. Yoksa sözde bir bilim adamı davranışı göstererek, yalnızca bu ikisinden birini alabilirdi ve çoğu zaman olduğu gibi, bu da yanlış olanı olurdu.

Şimdi bir Hicri günleri Rumi/Miladi günlere çevirme dökümleri kitabını, örneğin Tarih Kurumu'nun *Kılavuz*'unu açarsak,

1 Şa'ban 1255 = X 10 E (yani 10 Ekim, Perşembe) 1839

alır ve bu değerlere 22 gün eklersek,

23 Şa'ban 1255 = (32 Ekim =) 1 Kasım 1839 Cuma

buluruz.

Tamam mı? Tamam diyeceğiz, ancak yazar 1 Kasım ya da 30 Ekim diyor. Bu 30 Ekim nerden çıktı?

Aslında burada yine bir küçük yanlış var. İlkin onu düzeltelim: 30 Ekim, 31 Ekim olacak.

Biliyorsunuz, bizim eski (Rumi) takvimimizde, 1996 gibi, 4'e kalansız olarak bölünebilen (artık) yıllarda şubat 29, öteki (olağan) yıllardaysa 28 gün çekerdi. Böylece yıl süresi 365 1/4 gün oluyordu. Sonra, Avrupa'da 1582'de Miladi (Gregoryen) takvime geçildi. Bunda da, yine her dört yılda bir şubat 29 çektiriliyor; ancak 400'e kalansız bölünemeyen 1700, 1800, 1900 yıllarında 28 güne düşürülüyordu. Böylece de yıl süresi

$$365\frac{1}{4}-\frac{3}{400}=365\frac{100}{400}-\frac{3}{400}=365\frac{97}{400}=365{,}2425$$

gün oluyordu. İlkine, yani 4 yılda 1 gün kuralına Rumi takvimin, ikincisi olan 400 yılda 97 gün kuralmaysa Miladi takvimin artıklama kuralı denir. İlk kural MÖ 45'te Roma imparatoru Jül Sezar, ikincisiyse 1582 de Papa Greguar döneminde konuldu. O vakitlerden beri de bu kurallar çok sıkı bir biçimde uygulanmaktadır. Bu nedenle de bu takvimler güvenilir takvimlerdir.

Yahudiler'in dini takvimleri olan Musevi takviminde de, öyle kurallar, öyle hesaplama ustalıkları vardır ki bulmaca çözmeyi seven, meraklı ve aynı zamanda matematikten korkmayan kişiler için çok zevkli bir uğraşı konusu olabilir.

Bizim dini (ve eski) takvimimiz olan Hicri (İslam) takvimindeyse böyle artıklama kuralları getirilmesi, Kuran-ı Kerim'ce (Tevbe sûresi, ayet 36-37) yasaklanmış bulunmaktadır. Bu yasaklama "nesî" adıyla anlatılmıştır. Bu durumduysa, eski belgelerdeki Hicri günlerin Rumi (1582'den önce) Miladi (1582'den sonraki) günlere çevrilmesi, hiçbir biçimde mümkün olmayacaktır. İşin tuhafı (mı diyelim) Hicri takvimi, bir başka deyişle ayın hareketlerini bir kurala bağlama yolundaki çabalar da, bugüne değin, bir sonuca ulaşamamış bulunuyor. Bu durumda, tarihi ve tarihçileri çok seven eski İslam bilginleri, onlara kolaylık olsun diyerekten, ancak ramazan, iki bayram ve kandil gecelerinin belirlenmesi gibi dinsel amaçlı olarak kullanılmamak koşuluyla, Hicri takvimi, gerçeklere uymayan ve ancak bir ya da iki gün *yaklaşımlı* karşılıklar verebilen, yapma ve uyduruk bir artıklama kuralına bağlamışlardır. Şimdi elimizde bulunan çevirme kitapları da işte bu kurala göre hesaplanıp düzenlenmişlerdir. Müslüman olmayan Avrupalı bilginlerin bundan haberleri olmadığından, onlar bu kuralı ve bu kitapları gerçek sanmaktadırlar. Ancak Hicri gün verilerinde pazartesi, salı gibi gün adı da bulunuyorsa, ki çoğunda bulunmaz, o vakit çevirme işlemi gerçeklik kazanır.

İşte böyle çevirme işleriyle uğraşan araştırıcılarımız bu çok önemli noktayı asla unutmamalıdırlar.

Eski bilginlerin Hicri takvime getirdikleri, bu gerçeklere uymayan artıklama kuralı, 11/30 oranına (30 Hicri yılda 11 günün artıklanmasına) dayanır. Yani Hicri ilk yıldan başlamak üzere, yıllar 1-30, 31-60, 6-90,... şeklinde 30 yıllık dönüşümlere ayrılır ve her dönüşümün 2, 5, 7, 10, 13, 16, 18, 21, 24, 26, 29'uncu yılları, toplam 11 yılı artıklanır. Bu duruma göre, bu kurala uydurulan Hicri takvimde yıl süresi = 354 11/30 = 354,366666666... gün olacaktır. Oysa gerçek ortalama Hicri yılı süresi = 354,367056000-354,366666666 = 0,000389333333... gün/yıl'lık bir yanılgı söz konusudur. Buysa 1:0,000 389333333...= 2568 hesabıyla, 2568 yılda 1 gün edecektir.

Hicri takvimde artıklanacak yıllar, gün kesri 0,5 günü geçen yıllar olduğu için, (örneğin

1	Hicri yıl	=	354,367056	gün
→2	"	"	= 708,734112	"
3	"	"	= 1063,101168	"
4	"	"	= 1417,468224	"
→5	"	"	= 1771,835280	"
6	"	"	= 2126,202336	"
→7	"	"	= 2480,569392	"
8	"	"	= 2834,936448	"
:	:	:	: : : :	:

2568'in yarısı alınacaktır: 2568:2=1284. Yani Hicri 1284 yılından sonra, bu kurala uydurulmuş olan Hicri takvim bir gün oynayacak ve yanlış karşılık verecektir.

Gazi Ahmet Muhtar Paşa

Bunu önlemek için, kimi takvimbilimciler "Bu yıldan sonra günleri bir gün oynatalım", kimi de "Çevirme kitapları 16 Temmuz 622 Cuma başlangıcına göre hesaplanmıştır. Biz bunu değiştirip, hesaplamaları 15 Temmuz 622 Perşembe'ye göre yapalım" demişlerdir.

İşte ansiklopedide verilen 31 Ekim 1839 günü buna dayanmaktadır. Yazar, bu konuda ikircikliğe düşmüş ve yanlış bir iş yapmış olmaktan çekindiğini göstermiştir. Çok da doğru yapmıştır. Bilime saygısı olan bir bilim adamına bu yakışır. (Ancak ekim ayının 31 gün çektiğini düşünemediğinden 30 Ekim demiştir.)

Bu aşamada iş bize düşüyor. Acaba 31 Ekim mi, yoksa 1 Kasım mı?

Bakın sevgili araştırmacı arkadaşlar, gençler, dostlar, elimizde bir sihirli değnek yok. Bu durumda, hiçbir şey söyleyemez, yapamayız. Ama durun, şansımız varmış, sorunu çözebileceğiz.

O günlerde, tarihimizde önemli bir olay geçmiş bulunuyor: Tanzimat Fermanı.

Büyük Reşit Paşa tarafından, Gülhane Parkı'nda okunan Hatt-ı Hümayun 26 Şa'ban 1255 Pazar olarak tarihlenmiş bulunuyor. Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın doğumundan tam üç gün sonra!

Kılavuz'a göre hesaplamıştık,

23 Şa'ban 1255 = 1 Kasım 1839 Cuma

idi. Buna göre de,

26 Şa'ban 1255 Pazar = 4 Kasım 1839 Pazartesi

olması gerekiyor. Ancak söz konusu gün belgede pazar olarak verilmiş. Bu durumda çeviricinin yapması gereken iş, bulunan karşılığı

26 Şa'ban 1255 Pazar = 3 Kasım 1839 Pazar

olarak değiştirmektir.

Aman sevgili araştırıcı arkadaşlar, bu noktaya çok dikkat ediniz. Kimi çeviriciler, burada *veriyi değiştirip* sonucu

25 Şa'ban 1255 Pazar = 3 Kasım 1839 Pazar

yapıveriyorlar! Türk Tarih Kurumu'nun *Kılavuz*'unda Faik Reşit Unat da böyle yapmış (4. baskıda s. X-XI). Sonra da s. XI, satır 6 da, bu "bir günlük farkın ise Kamerî aybaşlarının çok defa Astronomi ilminin ince ve değişmez hesaplarına göre değil, *hilâlin rü'yeti*nin tespitinde tutulan yollar gibi çok defa ilmî olmayan bir esasa bağlanmasından ileri geldiği ve fermanın Gülhane Kasrı meydanında okunduğu tarihin 26 olmayıp [!] gerçekte 25 Şa'ban olması gerektiği anlaşılmış olur" diyor. Bu sözlerin yazarı, tıpkı Müslüman olmayan Avrupalı bilginler gibi, Hicri takvimi hiç tanımıyor; *Kılavuz*'da verilen dökümleri gerçek sanıyor. Öte yandan, Osmanlı devletinin resmi takvimi demek olan müneccimbaşı takvimleri, İstanbul'un fetih yılının bir yıl öncesinden, 1452'den bu yana vardırlar (1452 ve 1453 yılları takvimleri Topkapı Sarayı Müzesi kitaplığındadır). Belki ondan önce de vardılar. Ancak ben bilmiyorum. Yine ondan önce, 1424-1436 yıllarında Uluğ Bey Semerkant'ının; ondan önce, 1259 civarında, Hülagu'nun takvimcisi Nasıyreddin Tusî'nin Merâga'sının; ondan önce, 1079 civarında Selçuklu Sultanı Celaleddin Melikşah'ın takvimcisi Ömer Hayyam'ın takvimleri de vardı. Ondan önce de Müslüman Arap bilginlerinin takvimleri bulunuyordu. Bunların hepsi de Astronomi ilminin ince ve değişmez hesaplarına göre düzenlenmişlerdi. Ancak sonradan, yol içinde ve özellikle Ramazanlarda, hilalin rü'yetine göre değiştirilebilirler, gün düzeltmeleri yapılırdı (*Yıllarboyu Tarih*, Ekim 1980'deki araştırmamıza bakınız). Ancak Gülhane Fermanı bir tarih belgesidir ve bu belgenin üzerinde 26 Şa'ban 1255 Pazar tarihi bulunmaktadır. Ve hiçbir tarihçinin, araştırmacının, çeviricinin bu belgenin üzerindeki bu günün tarihini değiştirip 25 Şa'ban 1255 Pazar yapıverme hakkı ve yetkisi yoktur. Bunun dışında, o günün gerçek tarihinin 26 mı yoksa 25 Şa'ban mı olduğunu, eskilerin deyişiyle, "Vallahu a'lem bi's-savâb = Doğrusunu ancak Yüce Allah bilir". Tarihçinin, tarih çeviricisinin görevi verinin doğru karşılığını bulmaktır; onu değiştirmek değildir.

Durum anlaşıldı. Demek oluyor ki, Gülhane'nin günü, bir kere daha yineleyelim:

26 Şa'ban 1255 Pazar = 3 Kasım 1839 Pazar'dır.

Bu duruma göreyse, Gazi Ahmet Muhtar Paşa'mızın doğum günü de, bundan üç gün öncesi olarak,

23 Şa'ban 1255 Perşembe = 31 Ekim 1839 Perşembe

olacaktır.

Yüce Allah'ın rahmetiyle Peygamber Efendimiz'in şefaati, Gazi Ahmet Muhtar Paşa ile bütün Müslüman ölülerinin üzerlerine olsun. ■

KÂTİP ÇELEBİ'NİN *CİHÂNNÜMÂ*'SINDA ABHAZİSTAN VE ÇERKEZİSTAN: KUZEYBATI KAFKASYA'YA BİR OSMANLI BAKIŞI*

ALEXANDRE TOUMARKINE**

Güçlü komşularının (Rusya, Osmanlı İmparatorluğu ve Tatar müttefikleri, İran) boy hedefi olmasının ardından, Kuzey Kafkasya 1604 (Dağıstanlılar ve Osmanlı müttefikleri tarafından yenilgiye uğratılan Boris Godunov'un başarısız Kuzey Kafkasya seferi) ile 1783 (Azak'ın düşmesi ve Kırım Hanlığı'nın Rusya'ya bağlanması) tarihleri arasında komşularının ilgi odağı olmaktan çıkmıştır:[1] Rusya gözlerini Avrupa'ya çevirmiş, kendi iç meselelerine dalan İran bu bölgeye olan ilgisini kaybetmiştir. İranlılar tarafından bozguna uğratılan Osmanlılar ve Tatarlar Kuzeybatı Kafkasya bölgesinde uzaktan güdümlü bir protektora uygulamakla yetinirler (Karadeniz kıyısında ve Kuban ırmağı boyunca birkaç kale). Bu dönem içinde Büyük Petro'nun 1722'de Safeviler'in çöküşünden sonra İran'a ve Derbent kentine yaptığı başarısız bir seferin dışında dengeleri bozacak önemli bir olay olmaz. Bu sefer, Osmanlıların Gürcistan'ı yeniden işgal etmesine yol açmış, ancak bunlar İran'ın yeni efendisi Nadir Şah tarafından püskürtülmüşlerdir.

Bununla birlikte bu iki yüzyıl boyunca (1604-1783) olagelen daha yavaş değişimler sonraki dönem üzerinde temel bir rol oynayacaktır:

- Din, bölgede Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında bir çatışma etmeni haline gelir: Hıristiyanlaştırma çoğu zaman salt "kozmetik" niteliğindedir; çoktanrıcı, animist ve panteist inançların yerleşik sağlam özünü pek gizleyemediği gibi, İslam karşısında gerilemektedir, İslam ve Kafkasya'nın batı (Adigey kabilelerinde ve kısmen Kabartaylarda) ve orta bölgelerinde (Osetler XVI. yüzyıldan itibaren komşuları olan Kabartayların etkisiyle Müslümanlaşmıştır,[2] Çeçenler ve İnguşlar çoktanrıcı dinlerini korumuş, İnguşlar yer yer Hıristiyanlaşmıştır) ilerleme gösterir. Dağıstan ise VIII. yüzyıldaki Arap fetihlerinden itibaren ağır ağır ama düzensiz bir biçimde İslamlaştırılmıştır.

- İslamın bu ilerleyişine koşut olarak Ruslar Kuzeydoğu Kafkasya'nın dağ eteklerine Kazak halklarını (Terek ve Greben Kazakları) iskân etmişlerdir.

- XVI. yüzyıl sonunda Nogay boyunun gerileme dönemine tanık olunur: Türkçe konuşan Müslüman bir halktan oluşan bu askeri örgüt Kuzey Kafkasya'da bölgesel güçlerin ilişkilerini dengeliyordu. Nogayların yerini Rusya'nın müttefiki ve güdümünde olan budist Kalmuklar alır.

Cihânnümâ'nın yazılışı bu bölgesel bağlamda yer alır. Kâtip Çelebi'nin verdiği bilgiler XVII. yüzyılın ortasında toplanmıştır (ancak Kafkasya'ya ilişkin bölümler, takipçisi Ebubekir b. Behramü'd-Dımışki'nin kaleminden çıkmış olabilir), Müteferrika'nın yapıtı basması ise 1145/1732'de gerçekleşmiştir. Özgün baskıda Abhazistan ve Çerkezistan hakkındaki bölüm kısa tutulmuştur, yalnızca dört sayfadır (s. 403-406).[3] Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâme*'sinde bu iki bölgeye ilişkin olarak yaptığı uzun açıklamaların yanında Kâtip Çelebi'nin metni cılız görünebilir, ancak daha yakından incelenmeye değerdir. Bu bölüm, altı kısım çevresinde düzenlenmiştir (son ikisi Müteferrika'nın yaptığı eklemelerden oluşmaktadır):

1. Çerkezistan'ın (yani Kuzey Kafkasya'nın en batıdaki bölgesi) betimlenmesi.

2. Abhazistan'ın (Çerkezistan'ın hemen güneydoğusunda, Karadeniz kıyısında bulunan bölge) betimlenmesi.

3. Abhazistan'ın doğusunda, Gürcistan sınırında bulunan bir limanın konumu: Suhumi limanı (bugün de aynı adı taşır).

4. Kırım'da Kefe'den başlayan ve Kerç Boğazı'ndan, Taman'dan geçerek Kuban'ın akıntısına karşı ilerlendiğinde ulaşılan bu ırmağı da akıntıya karşı izledikten sonra ayrılıp güneye saparak Hazar Denizi kıyısında bulunan Derbend'e kavuşan bir güzergâhın betimlenmesi. Bu durumda, Kafkasya sıradağlarının kuzey kesimini batıdan doğuya doğru izleyen bir güzergâh çıkıyor karşımıza.

5. (Burada Müteferrika'nın ekleri başlıyor). Bu ekler, İran'ın bölgedeki çöküşüyle (Şirvan'ın, Dağıstan halklarının istilasıyla cezalandırılması) başlayan sürece tarihsel bir hatırlatma niteliğindedir. Müteferrika'ya göre bu çöküşün sonuncunda Rusların Derbent'i almasıyla cezalandırılan bölgede, Rus-Osmanlı çatışmasına alan açılmıştır. Rusya'nın Kafkasya üzerinde uyguladığı baskı, Osmanlı İm-

* Bu metnin ilk yazılımı 4-7 Temmuz 1996'da AFEMAM-EURAMES'in Aix-en-Provence'da Jean Louis Bacqué-Grammont'un yönettiği "Kâtip Çelebi'nin Cihânnümâ'sına Yaklaşımlar" başlıklı bir atölye çalışması çerçevesinde tebliğ olarak sunulmuştur. *Cihânnümâ*'nın çevriyazılarını kullanmama izin verdiği için sayın Bacqué-Grammont'a teşekkürü borç bilirim.

** Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

paratorluğu'nun yeni kaleler inşa etmesini gerekli kılmaktadır.

6. Bu açıdan bakılarak, Suhumi Kalesi ve Karadeniz kıyısındaki iki liman -Sovucak ve Gelincik- tanıtılır, buralarda kaleler kurma olasılığı incelenir.

Biz burada ilk iki kısım üzerinde yoğunlaşarak diğerlerini birer yan izlek olarak inceleyeceğiz. Çerkezistan'ın ve Abhazistan'ın (ya da metinde kullanılan sözcüklerle "memleket-i Çerkes" ve "vilayet-i Abaza")[4] tasvirleri benzer ve şemalaştırılmış bir biçimde düzenlenmiş[5] ve şu sıralama içinde sunulmuştur: Önce temel coğrafi nirengi noktaları, ardından halkların dini (inançlar ve dinsel töreler) hakkında birkaç açıklama. Bu bağlamda, Müslüman olanların ayırt edilmesine özen gösterilmiş ve Müslüman olmayanların tanımlanmasına -ki bu her zaman kolay değildir- çalışılmıştır. Ardından, siyasal ve toplumsal nitelikte veriler sınıfına girebilecek iki bölüm gelir: Müslüman Çerkez kabilelerin ve Abaza beylerinin dökümü, gelenek ve görenekler hakkında notlar (Çerkezlerde kölelik ve köle ticareti). Bu sıralama bir Osmanlının bölgeye duyabileceği ilgi açısından mantıklı görünüyor. Coğrafya, din, siyasal ve toplumsal düzen konusundaki veriler, Kafkasya'ya giden ya da bu bölgeyi merak eden bir Osmanlı için yeterli bir malzeme oluşturuyor.

***Kitâb-ı Cihânnümâ li-Kâtip Çelebi*, Kostantiniye: Dârü't-tıbâati'l-mamûre, 1145 (1732).**

Şimdi, başta coğrafi veriler olmak üzere metnin içeriğini inceleyelim: Çerkezistan deyince, "Bu vilayet Tâmân boğazından Karadeniz sahiline karîb mahalle mümteddir, çak Dağıstana münte[h]îdir,cenubda Abaza vilayeti Karadeniz sahiline mümteddir, çak Megrîl vilayetine müntehîdir."* Abhazistan'a gelince: "Bunlar Karadeniz sahilinde Çerkes cenubında olurlar ve bu taifenin dahi ayin ü âdetleri başkadır ve ibtidaen hadleri Şoça limanından çak Kudar ırmağına varıncadır ki ol semte Sohum derler." Bu belirlemeler doğru olmakla birlikte son derece kısadır ve mesafeleri belirtmez. Yazar, bir yol kılavuzu oluşturmaktan çok genel bir görünüm çizmiştir. Çok kısa olarak betimlediği tek güzergâh Kefe-Demir Kapı'dır; burada bazı mesafeler (konaklar, gün sayısı) belirtilmiş ve nirengi noktaları olarak suyolları gösterilmiştir. Müteferrika'nın kaleme aldığı altıncı kısmı okurken çarpıcı bir farklılık gözlemleriz; bundan böyle anlatı kesinlik kazanmıştır, yazar mesafelere, boyutlara, özellikle Suhumi Kalesinin boyutlarına yer verir, kalenin doğal çevresini betimler, kimin elinde olduğunu yazar, bir yandan da surlarının uzunluğu, durumu, düzenlenmesi için yapılması gereken çalışmalar üzerinde durur. İnşaat malzemesinin (kereste, kireç, taş, kum) ve nitelikli el emeğinin nereden sağlanabileceği konusunda bilgiler verir (Abaza ülkesinde bulunmayan nitelikli işçiler Trabzon vilayetinden sağlanmalıydı), ayrıca bunların taşınma koşulları (ulaşım yolları, taşıtlar) üzerinde durur. Sovucak ve Gelincik limanları için de aynı durum söz konusudur, Gelincik'in kaleye dönüştürülmesinin olabilirliği incelenir.

Kâtip Çelebi gerçekten kavrayamadan yaklaştığı tek bir öğeye, coğrafi ve siyasi gerçeğe duyarlık gösterir: İktidarın mülki olarak bölüştürülmesi. Abaza beylerinin her birinin, bir limanın adını taşıdığını yazar. Böylece küçük yerel iktidarların vadi vadi bölümlenmesinden, yan yana sıralanmasından olu-

* Bu ülke Taman Boğazından başlayarak Karadeniz kıyılarına yakın bir yere kadar uzanır. Dağıstan'da son bulur. Güneyde, Abazaların ülkesi, Karadeniz kıyılarında yer alır ve tam olarak Megril'de (Mingreli) son bulur.

I.
DER BEYÂN-I MEMLEKET-İ ÇERKES

1. Bu vilâyet Tâmân boğazından Karadeniz sahiline karîb mahalle mümteddir, çak Dağıstana münte[h]îdir, cenubda Abaza vilayeti Karadeniz sahiline mümteddir, çak Megrîl vilayetine müntehîdir

2. ve bu Çerkes on bir kabakdır ve kabakdan murâd bin demekdir ve bunların bazısı Müslim ve bazısı kâfirdir ve bu taifenin âyân u erkânları başkadır, lakin bazı ayinleri Yahûda muvafıkdır, hatta derler ki bunlar Benî İsrailden evc-i sıbt bu semte gelmişlerdir ve bu semtde sakin olmuşlardır ve Çerkes ve Abaza ol evc-i sıbtdan münteşir olmuşlar

3. ve bu Çerkesin ibtida kabakları Tamân ve Temrük ve Çigakedir, bunlar harbîdir, Cânâ-i kebir, Cânâ-i sagir, Bündük, Hâtûkay, Bûluk-hây, Beste-nî, Kabartây, bunlar Müslimdir ve bu taife buğday ekilü kara kaşlı hâldâr

4. ve hüsn-i cemâl ile bedîdâr ve sahib-i akl gılmandır ve bu taife biri birini çalub bâzergâna satarlar, anası ve babası oğlını satıldıkdan sonra bâzergânda görse artuk alamaz, mâbeyinlerinde âdet böyledir ve senede beglerine vergüleri esirdir, biri birini çalub beğlerine verirler, dahi ol esirleri esircilere satarlar.

5. ve bu taifenin zâhidlerine dâkuk derler, bunlar asla tavuk yemezler ve bir ağaç ki ismine kudas derler ol ağaca taparlar

6. ve bunlarda bir taifeye Ahûh derler, kûh-ı Ahûhda olurlar

7. ve bir taifeye Mehesnî derler, Azak semtine karîb olurlar.

II.
LÂHİKA DER BEYÂN-I VİLÂYET-İ ABAZA

1. Bunlar Karadeniz sahilinde Çerkes cenubında olurlar ve bu taifenin dahi ayin ü âdetleri başkadır ve ibtidaen haddleri Şoça limanından çak Kudar ırmağına varıncadır ki ol semte Sohum derler.

2. Bu taifenin begleri birer liman ismi ile müsemmadır. Mesela Uçuyâ begi, Soguk Su begi ki anda Mâlluca Kilise derler bir kilise vardır bu kilise gayet muteberdir, biri Cemtâ begi, Kecî begi dahi Kagır derbendi, Buçendeler, Arkalu Keçiler, Kamış Oşgan, Mâmây Kaya [404] su başılar begleri.

şan bir sisteme parmak basar. *Mutatis mutandis*, Karadeniz'in karşı kıyısında, Osmanlı kesiminde, Trabzon'un doğusunda, bu sisteme denk olan derebeylik sistemine rastlanır. Beylerin dökümü burada bir dizi örnek niteliğini taşır, yoksa Abaza kabilelerinin ve beylerinin eksiksiz bir listesini vermek gibi bir amacı yoktur. Bu türden bir listeyi karşımıza çıkaran kişi, Karadeniz kıyı şeridini titizlikle izleyerek, kıyıda yaşayan on beş kabile ile kendini sınırlamayıp kısaca da olsa, dağda yaşayan on Abaza kabilesinin dökümünü yapan Evliya Çelebi'dir.

Dini konusuna gelince, belirlemeler aynı ölçüde kuru ve kesindir; Müslüman olan Çerkezler kâfir olanlardan ayırt edilir: "Ve bu Çerkesin ibtida kabakları Tamân ve Temrük ve Çigakedir, bunlar harbîdir, Cânâ-i kebir, Cânâ-i sagir, Bündük, Hâtûkay, Bûluk-hây, Beste-nî, Kabartây, bunlar Müslimdir."[6] Abazalara gelince, Kâtip Çelebi birçok yerel beyi saydıktan sonra Soğuk Su beyinden söz eder: "Soguk Su begi ki anda Mâlluca Kilise dirler bir kilise vardır bu kilise gayet muteberdir." Evliya Çelebi'nin dikkatinden kaçan kiliselerin varlığı, Abhazların, İmparator Iustinianos'un egemenliğine girmelerinden sonra başlatılan Hıristiyanlaştırma olgusunu akla getiriyor. Ne var ki, Malluca Kilise, kaybolmuş bir dinin hâlâ saygı gösterilen tek kalıntısı olarak gösterilmiştir. Oysa İslam, Osmanlıların XVI. yüzyılda Abhazistan kıyılarına yerleşmesiyle girmiş olsa bile, o dönemde Hıristiyanlığı henüz geçememişti. Bu konuda 1637'de bölgeye giden Dominiken tarikatından Jean de Lucques tanıklık etmektedir: "Bunlar Hıristiyanlığı uygulamamakla birlikte Hıristiyan durumundadır. Bu ülkede birçok haç gördüm."[7]

Ne var ki Kâtip Çelebi Çerkezlerin dinsel törelerinde bir gariplik, bir tuhaflık hissetmektedir ("bu taifenin ayin ü erkânları başkadır"). Din alanındaki bu garipliği, bilinen bir alana oturtmaya çalışmak amacıyla Kâtip Çelebi şu düşünceyi ileri sürer: "Bazı ayinleri Yahûda muvafıkdır." Artık rahat bir soluk alabiliriz! Bu noktada bir garabet dünyasında değil, başka bir konumda da olsa, Ehl-i Kitap'tan birilerinin arasında, bilinen bir alanda buluyoruz kendimizi. Kâtip Çelebi bu noktayı vurgulamak için inanç ve dinsel töreler konusundan uzaklaşarak, nereden geldiği belli olmayan bu yabancı halkların kökenini sorgular: "Hatta derler ki bunlar Benî İsrailden evc-i sıbt bu semte gelmişlerdir ve bu semtde sakin olmuşlardır ve Çerkes ve Abaza ol evc-i sıbtdan münteşir olmuşlar"dır.[8] Cevdet Paşa *Tarih*'inin (yay. tar. 1891-1892) Kuzey Kafkasya'ya ayırdığı bölümünde, temelsiz olarak değerlendirdiği bu sava kesinlikle karşı çıkacaktır.

Aslında Kâtip Çelebi de bu kaçamak tutumdan tatmin olmuş değildir, çünkü İslamlaşma cilası altında bu halkların putataparlıklarını koruduğunun farkındadır: "Bu taifenin zâhidlerine dâkuk derler, bunlar asla tavuk yemezler ve bir ağaç ki ismine kudaş derler ol ağaca taparlar." Tavuğa yönelik yiyecek yasağı, burada başka bir hayvana, domuza uygulanan yiyecek yasağını çağrıştırır gibidir.

Kâtip Çelebi'nin tanıttığı bu dinsel modellerin açıklaması olasılıkla Evliya Çelebi'nin metninde bulunuyor. Kâtip Çelebi'nin anlatısı, *Seyahatname*'de yer alan ve Evliya Çelebi'nin 1666-1667'de Kırım Hanı'yla[9] birlikte Kuzey Kafkasya'ya yaptığı ikinci yolculuktan kaynaklanan birbirinden farklı iki bilgi türünü tek bir betimleme içinde eritiyor. Evliya Çelebi, Adami adında bir Çerkez kabilesiyle bağlantı kurmaya giderken Kuban'dan yukarı doğru çıktığını, Hatukay ülkesini kat ettikten sonra güneye, dağlara doğru ilerleyerek ormana daldığını, yol üzerinde Kuban'ın kollarını aştığını anlatıyor. Bu Adamiler savaşçı değil, zanaatla uğraşan bir halk. Kabileler, hatta köyler arası savaşlara çok yatkın olmakla birlikte, diğer Çerkezler ve Abhazlar bunlara saldırmama ilkesini benimsemiştir. Demir ya da tunç çıngıraklarından tanınan sürülerine ne olursa olsun el

sürülmez. Evliya Çelebi'nin açıkladığına göre bu barışçı halk ağaçlara tapar, özellikle, gövdesini ancak yirmi iki kişinin sarabildiği dev bir ağacı kutsal sayar. Ağacın kabuğu inananların çaktığı demir parçalarıyla öylesine delik deşik olmuştur ki, gövdesinin alt kısmı metal bir levhayı andırır. Çerkezlerin eski animist ve panteist dinlerinde bir ortak payda olan ağaçlara tapınma olgusunu, anlatı ustası Evliya Çelebi görkemli ve olağanüstü bir biçimde dile getiriyor. Yazar, dağların arasında beş saat boyunca güneye doğru yürüdükten sonra okurunu Takaku adındaki başka bir kavme doğru götürüyor. Adamiler gibi bunlar da savaşçı değil, zanaat erbabıdır (çoğunlukla terzi) ve onlara asla dokunmayan diğer Çerkezlerin, Abhazların ve Tatarların hoşgörüsünden yararlanırlar. Kurtlar bile boyunları çıngıraklı hayvanlarına saldırmaz. Diğer Çerkezlerin aksine, hepsi sakallıdır, ancak Çerkez kıyafeti giyerler. Ancak Takatu halkında ne domuz vardır, ne de tavuk. Domuzla tavuğun murdar yiyeceklerle beslendiklerini söylerler, dolayısıyla domuz ve tavuk yemezler. Yasaklanmış giyecekler giymezler, ne şarap içerler ne de boza. Bu halkın Çerkezlerden farklı bir dinsel öğretisi bulunduğundan, Çerkezler bu Takaku kabilesinin Yahudi (*Çifit*) olduğunu söylerler. Kâtip Çelebi'nin *dâkuk* adını verdiği zahitlerle Evliya'nın Takakuları olasılıkla aynı kişilerdir. Kâtip Çelebi'nin kısaca "savaşçı" (*harbî*) olduklarını hatırlattığı diğer Çerkezlerden bunca farklı olan toplumsal profilleri, yiyecek ve içecek yasaklarıyla birleşince, Yahudi asıllı oldukları görüşü ortaya çıkıyor. Kâtip Çelebi ise, Yahudi asıllı olma durumunu tüm Çerkezlere mal ediyor. Ağaca tapan Adamiler[10] ise Evliya Çelebi'nin yapıtında kavim niteliğindeyken, Kâtip Çelebi için bunlar yalnızca Çerkez kabilelerinin zahitleridir, bu durumda Kuzey Kafkasya'nın eski animist ve panteist geleneğinden gelen din adamlarına marjinal bir konum verilmiş oluyor. Sanki İslamı benimsemiş bir halk, yalnızca kendilerinin katıldığı inançlara ve tek başlarına uyguladıkları dinsel törelere bağlı kalmakta inat eden birkaç yaşlı meczubu bağrında barındırmaya devam ediyordur. Evliya Çelebi'nin gözlemlediği farklı gerçeklikleri bir potada eritmekle birlikte, Kâtip Çelebi belki de gerçeğe, yani İslamın eski dinin kökünü kazıma konusunda karşılaştığı güçlüğe daha yaklaşmıştır. Bu noktada yerliler tarafından İslamla çoğu zaman bağdaşırmışcasına hayata geçirilen inançların direnişi karşısında bir tür rahatsızlık belirtisi çıkıyor karşımıza. Evliya Çelebi'nin daha o zamandan İslamı benimsediklerini açıkladığı bu Çerkez soylarının, 1860 yıllarında Kuzey Kafkasya'dan sürüldüklerinde, Osmanlı İmparatorluğu'na kimi zaman hayvan başlı totemlerini getirdiklerini, bunlara kırlarda tapmaya devam ettiklerini, hatta görevli imamın büyük öfkesini uyandırma pahasına bu başları köylerindeki camilerin girişine astıklarını unutmamak gerekir. Bir Osmanlı için Kuzey Kafkasya'yı akılcı bir çerçeveye oturtmak ne kadar güç! Müteferrika yaptığı eklemelerde bu alana girmeyi göze almaz ve bu dinsel garabetlerin üzerinde durmamayı yeğler.

Siyasal ve toplumsal verilerin irdelenmesinde yine adlandırma, düzene sokma ve sınıflandırma isteği söz konusu. Bu alanda da aynı sorun çıkıyor ortaya. Kafkasya'nın etnik kabile gerçeği Kâtip Çelebi'nin sınıflandırmasına nasıl girebilir? Nitekim sınıflandırılamayan topluluklar vardır, bunlar bilinmeyen nedenlerden diğerlerine bağlanamaz ve ayrı yerlerde yaşarlar.[11] Kâtip Çelebi, Müslüman Çerkez kabileleriyle Abaza beylerinin dökümünü yapar. Daha hiyerarşik bir yapısı olan Abazalardan söz ederken daha rahat görünen Kâtip Çelebi, Çerkezler söz konusu olunca, bu kabilelerin mahiyetini belirtmekte ve onları sınıflandırmakta büyük güçlük çeker. Onları adlandırırken "kabile" ya da "taife" sözcüğünü kullanmaz, on bir "kabak"tan söz eder. Osmanlıca olmayan, ancak Evliya Çelebi tarafından daha önce kullanılan bu terimin "bin" anlamına geldiği sanılıyor. Evliya Çelebi köy sözcüğüyle eşanlamlı tuttuğu "kabak"ı "bişkür" teriminden ayırt eder. Bu ikinci terim de köy anlamına gelir, ama özellikle kabile beyinin yaşadığı mekânı tanımlar. Aslına bakılırsa *kabak* burada on bir çerkez kabilesini belirtmek için kullanılmıştır. Köyden kabile tanımına geçerken ayrı bir ölçeğe başvurulmuştur. Bu sınıflandırma güçlüğü anlaşılabilir bir olgu. Gerçekten de en demokratik ve eşitlikçi modellerin aristokratik derebeyliklere komşu olduğu klan esasına

III.
EVSÂF-I SOHÛM

1. Karadenizin kenarında ve şarkisindedir. Bu beldenin halkı ehl-i İslamdır. Abazanın ibtida-i hududındadır. Trabzondan üç merhaledir.

2. Şimalinde Tebentâ vilayeti ve Kâvbây taifesi ve Alân taifesi olur. Encâs aslında bir cinsin ismi olub ol cinse fi-zamanina memalik-i İslamiyede Abaza dedükleri Kara Ejedehan sükkânındandır.

3. Bu şehir Karadeniz sahili üzere bir cibeldedir ki bahre dahil bir havz üzeredir ve Encâs şimale meyl ile şarki Sohûm üzeredir

4. ve Abaza kurbında taife-i Lâzkî olur ve bunların kurbında taife-i Levend ki kale-i Kerem ve bir muteber kaleleri Zakem kalesidir.

IV.
MENÂZİL-İ KEFEDEN ÇAK DEMÜR KAPUYA VARINCA

Kefe'den Kerc Boğazı'na arzi yigirmi mildir. Andan Tamân'a geçilür ve andan Tamân Kalesi, andan Kûbân şehrine beş merhale, badehu Megrîl vilayetine ki bu taifenin yanlarında bir endaze astar ve bir eski don gömlek bir hemyân akçadan artukdur ve bu taife gayetle hırsızdır ve Hîhât sahrasına yigirmi gün su kenarına, badehu andan ırayub beş gün birke ve deryâçe sulardan içerek Beş Depe, badehu Terek nehrine beş menzil, bu su kenarında ormanlar vardır ki ağaçları evc-i felcke ser çekmiş mevzundur, badehu Kabartây nam mahalle ki anda Terek Suyı ve Ak Su üstine köprü ile geçilür, badehu Kanâv Sevinc Suyı, badehu Koyun Suyı, badehu Şemhâl vilayetine, andan dört merhale İnce Suya, andan bir merhale Demür Kapu.

V.
TEZYÎLÜ'T-TÂBÎ

1. Bundan akdem diyar-ı Acem'de ihtilal zuhur edüb Dağıstan halkı Şirvan'a müstevli ve dârü'l-mülk-i Şirvan olan Şemâhî şehrini zabt edüb Acem şahlarına isyanı izhar ve canib-i şarkdan Agvâniyân zuhur edüb pay-i taht-ı şâhân-ı Safeviyân olan Isfahan'a vusûl ve zafer bulmaları ile bina-i devlet-i şâhân bâd-ı sarsar ihtilafı ile tezelzüle varub müşrif-i inhidâm ve karin-i zeval olmuş iken Moskov çarı dahi niçe müddetden berü müterassıd-ı fırsat olub kûh-ı Elburz'da ve dahil ve haric dâmanlarında müctemi ve mütevettın akvam-ı adîde ve ecnâs-ı kesire-i mütenevvie henüz bir kimesnenin mahkûmı olub zabt u tasarrufına girmemiş tavaif taife olub ve ol canibin hududı temyiz ü tefrikine dahi bir vakitde taraf-ı Devlet-i Aliyye'den tekayüd ü ihtimam olunmayub Dağıstan ve Çerâkise yerleri muhtellü'l-hudud açık yerler olmağla çar-ı merkum ol yerlere istila sevdası-ile bâ-husus umde-i meramı ve mâ-fi'z-zamîri olan memalik-i Gürcistan'a bir takrible vaz-ı yed ve bir tarikle zamîr ve kulûb-ı Gürciyânı tarafına telif-i vecer havasıyla canib-i Şirvan'a kasd ve Derbend-i Şirvan'ı hile ile ahz ü zabt eyledügi haber-i muvahhaş-ı sâmi'a-tahdîş-i Devlet-i Aliyye ricalini ikaz edüb

2. ukalala-yı akıbet-bîn ve vükelâ-yı dûr-endîş olanların rey-i rezîn-i isabet-karînleri muktezâsınca bu bâbda vuku'ı muhtemel fesâdı sedd-i sedîd ile sedd ve tarîkini akd-ı kavvî ile bend eylemek ehemm-i mehâmm-ı devletden addolunmağla kürsî-i memâlik-i Gürcistân olan Tiflis kalesinin taraf-ı devletden feth ü teshîrinde müsâra'at [405] ve Şirvân ülkesinin dâr-ı mülki olan Şemâhî şehrine dahi taraf-ı devletden hâkim nasb olunub ol tarafların halkına nev-i istimâlet verilüb hüsn-i tedbir ile itaata celb ve ol memleketler memâlik-i Devlet-i Aliyyeye mülhak ü munzamm olmağla Moskov çarının sû-i kasdını icra tarîkleri ile ol cânibde mesdûd oldı

3. ve Kara Deniz ahvâli teftîş û tecessüs olunub ihtiyâten bazı sevâhilde kaleler bina olunmak münasib görüldi, ba-husus Fâş kalesi bina olunub ol mahalden Tiflîs'e yol açılmak ile donanma ile Fâş'a giden mühimmat akser-i tarîk ve eshel-i vech üzere Tiflis'e nakl ve Şirvân ve Dağıstân'a vakt-i hacetde imdad u ianet emr-i yesîr olduğundan baz-ı erbâb-ı vukuf haber vermeleri ile Devlet-i Aliyye mimarlarından Hanîreci Mehmed Ağa bin yüz otuz beş tarihinde ol tarafın keşfine memur olub der-i devlete gönderdügi keşf kâğıdlarının mâali bu mahallde sebt-i silk-i sutûr kılındı.

VI

Bahr-ı siyâhda Abâza kıyısında Gürcî Megrîli'nden ayrılan toprakda hâliyyen Rüstem Beg'in kardaşı oğlı Yôrgî'nin zabtında olan Sohûm kalesi keşf ve hendese üzere resm olunmuşdur. Kale dîvârı dairen mâdâr bin iki-yüz on zirâ'dır. Derya tarafına olan dîvârları iki-yüz elli zirâ'ı münhedim olub su içinde kalmışdır. Kara tarafında iki-yüz zirâ' dîvârı mevcud, ancak hendeği çatlakdır. Kusûrı yedi yüz altmış zirâ'ı hâk-ile yeksân olub üzerine kûhî ağaçlar bitmişdir ve kalenin batı tarafı sazlık batakdır. Kıble tarafında tatlu göl vardır, içi ayıtlanub ağzı açılursa fırkatalar kışlar ve gölün açık olan sularının derinliği bir kulaçdır ve kalenin önünde olan deniz açık yerdir, liman değildir. Keşişleme ve kıble ve lodos, bu üç rüzgâr içine uğrar. Temûr kuvveti ile yazın yatabilür ve beglik donanma için liman degildir. Bu zikr olunan rüzgârlardan gayri Abâza kıyıları bi'l-cümle emindir. Kaleye bir çeyrek saat yerden bir çay gelüb mümkindir önüni kapayub kale dîvârına karîb olan göle katılur ise dahi âlâ olur ve kalenin etrafı düz yerdir. Yıldız tarafında üç çeyrek saat mesafe dağlar vardır. Ağaç ve kereste her mahallerinde mübahdır, âhır kireç ve sair taş ve kum Arslan Giray ve Anâpa'ya palankalarında mevcuddur. Sohûma üç saat mesafedir. Araba ile derya kenarında çekilüb ve sefineler ile Sohûma naklolunur. Necâcârân ve renc-berân ve araba Abâza'da asla yokdur. Trabzon eyaletinde Gönye sancağında baltacı ve Hemnişîn nahiyesinde taşçı kireççi bulunur. Sohûma karîb Ankara kalesi bina olundukda Bî-cân Dâdyân Megrîl Hanı gelüb araba hidmetinde bulunmuşdur.

dayalı bu kabileler topluluğu dışarıdan nasıl kavranabilir?[12] İktidardan çok, verilip geri alınabilen bir yetkenin söz konusu olduğu bu klan toplumunda, akla yatkın ne gibi bir siyasal varlıktan söz edilebilir? Karşılarında muhatap, başkan arayan Osmanlılar için bu sorun temel bir önem taşımaktadır. Ancak konu öylesine karmaşıktır ki Kâtip Çelebi iktidar düzeyleri arasında kesin bir sınıflandırma yapmaktan kaçınır. İmparatorluğun gelecekteki müttefiklerinin dinsel bağlamda yakınlığını ölçmekle yetinir.

Kâtip Çelebi'nin gözler önüne sermek isteği sonuncu toplumsal gerçek, kölelik ve köle ticareti. Bu durum, bölgeden "hüsnü-i cemal ile bedîdâr" kölelerin gönderildiği Osmanlı dünyası için bilinen bir gerçek.[13] Yine de bu alandaki uygulamaları garip ve utanç verici bulan yazar açıklamalara girişiyor: "Bu taife biri birini çalub bâzergâna satarlar, anası ve babası oğlını satıldıkdan sonra bâzergânda görse artuk alamaz, mâbeyinlerinde âdet böyledir ve senede beglerine virgüleri esirdir, biri birini çalub beğlerine virirler, dahi ol esirleri esircilere satarlar."

Kâtip Çelebi siyasal konularda olduğu gibi kendini bu alanda az çok karanlıkta hissediyor. Bu iki alan zaten birbirine bağlı: Aynı halktan olan kabileler, hatta aynı kabileden olan köyler (bu olgu burada açıkça belirtilmiyor) nasıl olur da kadın ya da çocuk kaçırıp bunları sonradan köle tacirlerine satabilir? Bu kaçırmalara yol açan sürekli savaş durumu bir istisna değil, toplulukların ilişkisini yöneten ana kuraldı. Burada, töreler alanında bulunuyoruz, sözlü yasalar alanında. Çerkez dünyası kuralların tersine işlediği bir dünyadır: Bir Osmanlının toplumsal kargaşa olarak algıladığı bir olgu, burada düzenle eşanlamlıdır. Bu tersine işleyiş, çocuklarını satan[14] ve sonradan, töreler yasakladığı için onu geri alamayan aileler düzeyinde bile algılanabilir. Yazarı rahatsız eden kölelik ya da köle ticareti değil -bu uygulamalardan ilk yararlanan Osmanlı İmparartorluğu'dur- kaçırma olaylarının, adı ister kabile, ister köy, ister aile olsun, aynı topluluğun içinde gerçekleşmesidir. Kâtip Çelebi köleliğin aynı zamanda vergilendirme sisteminin odağında olduğunu ve kölelerin beylere vergi olarak sunulduğunu açıklıyor. Böylece, toplumsal yapıya egemen olması gereken kişi, köle tacirinin yanı sıra Çerkezlerin "birbirlerini çalması" olgusuna yol açan bu saç-

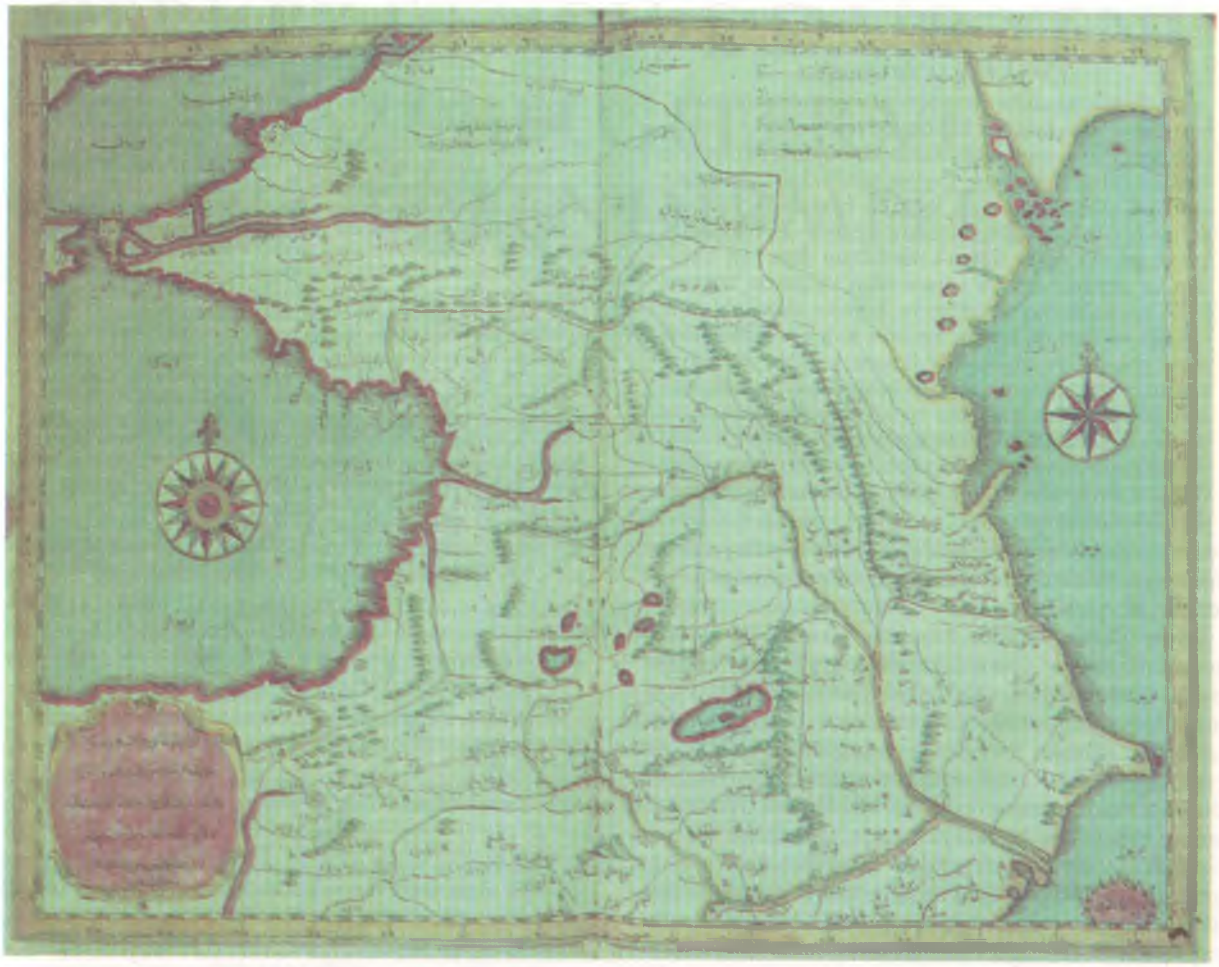

Cihânnümâ'nın Müteferrika baskısında yer alan Kafkasya haritası.

ma ve çarpık mantığın başlıca öncüsü oluyor. Madeni paranın bilinmediği ve takasın uygulandığı bu toplumda, köle, diğer eşyaların değerini belirleyen ayar yerine kullanılan bir mal durumundadır.

Sonuç olarak, Kâtip Çelebi'nin yapıtını, Kuzeybatı Kafkasya üzerine yazılmış diğer büyük Osmanlı anlatılara göre sınıflandırmaya çalışalım:

Evliya Çelebi ve *Seyahatname*'siyle hâlâ Kuzeybatı Kafkasya halklarına mal edilen efsane, dinsel töre ve garip geleneklerle çok iyi bağdaşan olağanüstü bir dünyadayız kısmen. Bununla birlikte, daha o zamandan başlayarak bilinen yerlerin (kıyılar ve ırmaklar) konumunu saptayan, halkların dökümünü yapan ve İslamın yerel gerçekliğini araştıran faydacı bir Osmanlı bakışının karşısında buluyoruz kendimizi.

Verdiği dolaylı bilgiler Evliya Çelebi'nin Kuzey Kafkasya'ya yaptığı ilk yolculukla aynı zamana denk düşmekle birlikte, Kâtip Çelebi'yle bir dönüm noktasına geliyoruz. Olağanüstülük, yerini faydacı öğelere bırakarak silinmeye başlıyor. Evliya Çelebi'de henüz bir eğilim niteliği taşıyan bu olgu burada vurgulanmıştır. Anlatı, görünümler, mesafeler ve Osmanlı gücünün bunlardan nasıl yararlanabileceği konusunda yoğunlaşır. Ancak doğrulama, bilimsellik ve hele bir halkı kendi farklılığı içinde algılama istemi henüz belirmemiştir.

Kâtip Çelebi'nin basım/yayımcısı Müteferrika'ya gelince, o anlatıya yeni bir öğe olarak tarihi katar. Bölgedeki güçlerin arasındaki büyük çatışmalar, bunların tarihçelerinin ve arka planlarının araştırılmasını gerekli kılar. Ve gerçek bir tarihçinin yapması gerektiği gibi, Müteferrika bize kaynaklardan söz etmeye başlar. Yararlanılabilecek öğelere, yani kale ve limanlara ilişkin açıklamalar, Osmanlı gücüne ve mevcut ya da gelecekteki savunma noktalarına hizmet vermeleri açısından giderek belirginleşir.

Haşim Efendi'nin derlemesiyle yeni bir aşamaya gelinir. Yazar, kâtibi olduğu Anapa kalesinin kurucusu Ferah Ali Paşa'yla birlikte Çerkezistan'a gider. Amaçları kaleler kurmak, yerel halkı kazanmaktır. İnsanlarla kurdukları doğrudan ve sürekli ilişkiler sonucunda onları acayip yaratıklar olarak görmekten vazgeçen askerlerin tavrıyla olaya somut, siyasal bir bakışla bakar, Çerkezleri Rus İmparatorluğu'na karşı mücadelede müttefik olarak görür. Müteferrika'nın başlattığı, bölgeyi rakip güçlerin çatışma alanı olarak algılama eğilimi burada öncelik ka-

VII
EVSÂF-I SOVUCAK

1. Bahr-i Siyahda olan Sovucak ve Gelincik limanları geregi gibi keşf ve hendese üzere resm olunmuşdur Şovucak limanı ağzı Kırım tarafından nihayetine varınca on üç mildir ve Çerkes tarafından nihayetine dek on tokuz mildir ve limanın boğazı beş mildir Kırım tarafında olan burunda keşişleme rüzgârına karşu iki mil sığdır liman-ı mezbûrun dipi pâk kumdur ve cevânib-i arba'asında olan dağlarda tatlı su [406] kaynakları mübâhdır ve kereste dahi bulunur toprağı ve havası latifdir ve atîk kalenin binasından eseri yokdur ve yakınında havalesi vardır ve Kırım tarafında olan liman ağzından beşinci mil mahalli düz meydandır havalesi yokdur bina yapmağa münasibdir liman-ı mezbûrun Bahr-i Siyahda misli yokdur.

2. Gelincik limanı ile mâ-beyni tokuz mildir Gelincik limanının ağzı iki mildir ve nihayeti beş mildir ufak donanma kışlar.

zanmıştır. Kafkasya bundan böyle askerlerin meselesidir, seyyahların değil.

Son olarak Cevdet Paşa'nın *Tarih*'inde ve Kuzey Kafkasya'yı kısmen konu eden başka yapıtlarında (örn. *Kırım ve Kafkasya Tarihçesi*, 1891) Osmanlıların kaybettiği Kafkasya'dan geçmiş olarak söz edilir. Haşim Efendi'nin anlatısından büyük ölçüde yararlanan yazar Osmanlı çıkarlarını, bilimsel doğrulama kaygısını, tarihsel incelemeyi ve neden sonuç ilişkilerini bir araya getirir, kendisine yabancı olan ve en doğru şekilde tanımlamaya çalıştığı gelecekler gerçek bir merak gösterir. Bununla birlikte, Osmanlı İmparatorluğu'nun Müslümanlığı yaymakla övündüğü bu yiğit ama cahil yabanilerin karşısında kültür üstünlüğü duygusuna kapılmaktan kendini alamaz.

Bu sıralama içinde Kâtip Çelebi'nin kısa anlatısı, getirdiği yenilikler, görmezlikten geldiği noktalar ve eksiklikleriyle birlikte tüm anlamını kazanır. Kâtip Çelebi, Osmanlı bakışının bu tuhaf Kuzey Kafkasya'ya bakış açısının değişimine tanıklık etmektedir.

(Çev. Ela Güntekin)

1. Burada sunulan ve XVII. ve XVIII. yüzyılda Kuzey Kafkasya'nın tarihsel ortamını betimleyen bölümler, Marie Bennigsen Broxup'un, yönetiminde hazırlanan toplu yapıt (*The North Caucassus Barrier*, Londra: Hurst Company, 1992. Bkz. özellikle s. 3) için kaleme aldığı "Russia and the North Caucassus" başlığını taşıyan giriş yazısından alınmıştır.
2. Şimdiki Kuzey Osetya'nın kuzeybatısında yaşayan Oset-Digorlar İslamı benimsemiştir; ülkenin doğusunda yerleşmiş bulunan Oset-İronlar Hıristiyan Ortodoks olarak kalmıştır.
3. Burada Kuzey ve Güney Kafkasya'nın bir haritası bulunmaktadır. Çerkezlerin ülkesi ve Abazaların vilayeti burada "Hudud-ı Memalik-i Osmaniye" olarak noktalarla çevrilerek işaretlenmiştir. Bu bütünlük içinde ayrıca Çerkezlerin Kırım Hanlarına tabi olduğuna ilişkin bir not yer alır: "Mesâkin-i Çerakise tâbi'-i Hân-ı Kırım." Bu uyruklık giderek gerçekliğini kaybettiği bir sırada vurgulanmış oluyor. Bunun dışında, bazı ırmakların, kalelerin ve birkaç yerleşim merkezinin belirtildiği bu harita, yer adları dizinindeki birçok eksik ve eklemeden de anlaşıldığı gibi, Kâtip Çelebi'nin metniyle örtüşmemektedir.
4. Türk dilinde *Abaza* terimi hem Abaza kabilelerini, hem Abhaz kabilelerini tanımlamak için kullanılır. Abazalar, bir zamanlar, şimdiki Abhazistan'ın kuzeybatısında, kıyı kesiminde yerleşmiş olan Abhazlarla lısım kabilelerin soyundan gelmektedir. XIV. ve XV. yüzyıllarda vadilerinden ayrılıp kuzeye doğru yönelirler, Kafkas sıradağlarını aşarak dağın öbür yamacına yerleşir ve yolları üzerinde bulunan Kabartayları sürerler. Bunlar, her biri altı kabileden oluşan iki kümeye ayrılmıştır: Kuzeyde Tapantalar ve güneyde Ashvaralar. Kâtip Çelebi Tapantaları (*Tabentâ*) Abaza-Abhaz topluluğunun içine katmaz, onların "vilayet"inin Abazalarınkinin kuzeyinde olduğunu belirtir.
Kafkas dilbiliminde geçerli olan Abaza ve Abhaz lehçeleri arasındaki ayrım Türkçede göz önünde bulundurulmamıştır, halen de bulundurulmamaktadır. Türkçede Abazaca ve Abaza, Abaza ve Abhaz dillerini ve halklarını belirtmek için kullanılır. Bu bakımdan *Tarih*'inde Abhaz ve Abaza ayrımını gözeten Cevdet Paşa bir istisna oluşturmaktadır.
Söz konusu iki tabirde geçen "memleket" ve "vilayet" arasındaki adlandırma farkı, Osmanlıların gemilerin ulaşımına elverişli kıyı bölgesinde bulunan Abhaz ülkesiyle daha çok yakınlığı olmasından kaynaklanır. Çoğunlukla Kafkas sıradağlarının kuzey yamaçlarında bulunan ve Kuban ırmağından yukarı çıkılarak erişilen Çerkez bölgeleri Osmanlılar tarafından daha az bilinmektedir.
5. Bu düzene aslında sürekli olarak uyulmamıştır. Örneğin Çerkezistan'a ayrılan bölümde bir yiyecek yasağı (tavuk tüketimi) ile ağaçlara tapınmaya ilişkin bir gözlem yer alır. Bu bölümler, töreler ve inançlara ilişkin bölümlerin değil de, bunları izleyen kölelik ticaretine ilişkin birkaç satırın ardından gelir.
6. Metindeki sıralamaya göre doğudan batıya: Büyük ve Küçük Canalar, Bunduklar, Hatukaylar, Buluk-haylar, Besteniler ve Kabartaylar Müslümandır. Müslüman olarak sınıflandırılmayan Çerkez kabilelerinden geriye kalanlar şunlardır: Natuhaylar, Şapsuglar, Abzahlar, Kemirgoylar, Mamhetler, Mahoşlar ile Çerkezlerle lısım bir aşiret olan ve batıda Şapsuglar ile doğuda Abaza-Abhazların toprakları arasında yaşayan Ubıhlar.
7. Jean de Lucques'ün İslamın etkisini azımsamasından kuşku duyulamaz, çünkü bu kez Çerkezler hakkında şu görüşü kabul etmektedir: "Kimisi Muhammedi, kimisi Yunan dinsel törelerini uyguluyor. Ama Muhammedi sayısı daha fazla, çünkü Terki'de bulunan papaz arada bir oraya gidip vaftiz ayinini yapsa onları din konularında az bilgilendiriyor, bunun sonucunda bunlar her gün Türk oluyor." Jean de Lucques'ün yol hikâyesi, Thévenot'nun 1664'ten itibaren basılan *Recueil de divers voyages curieux qui n'ont point été publiés* adlı yapıtına, *Relation des Tartares, Percopites et Nogais, des Circassiens, Mingréliens et Géorgiens* başlığı altında katılmıştır.
8. Evliya Çelebi *Seyahatname*'sinde Abazalar ile Çerkezlerin Kureyş asıllı olduklarına ilişkin bir atıfta bulunmuştu. Aslında bu anlatıyı "Yaratılış" öyküsünün arasında katmış oluyordu, çünkü ilk insanın dilinin Arapça olmaması düşünülemezdi.
9. Evliya Çelebi'nin anlatısının aşağıdaki paragrafta anılan bölümlerinin günümüz Türkçesine çevirisi Mehmet Güneş'in *Evliya Çelebi ve Haşim Efendi'nin Çerkezistan Notları*, İstanbul, 1969, s. 40-46'da bulunabilir.
10. Bir zamanlar, toprakları Hatukaylar ile Yegueru-haylar'ın (Kâtip Çelebi'nin yapıtında Buluk-haylar, Evliya Çelebi'nin yapıtında Bulutkaylar) toprakları arasında bulunan Ademey adında bir kabile var idiyse de, sonradan komşu kabileler arasında eriyip gitmiştir. Buna karşılık, *Takakular*'ın ya da *dâdûklar*'ın izine rastlanmamıştır. Belki de sadece dinsel törelerinin ve inançlarının diğerlerinden farklı kıldığı bir köy söz konusudur.
11. "Ve bunlarda bir taifeye Ahûlî derler, kûh-ı Ahûhda olurlar ve bir taifeye Melıesnî derler. Azak semtine karîb olurlar."
12. Örneğin, Çerkez toplulukları arasında en hiyerarşik konumda olan Kabartaylar dört "sınıf"a ayrılmıştır: Prensler, soylular, özgür insanlar ve köleler.
13. Osmanlıda köle ticaretinin son bulması konusunda Ehud Toledano'nun artık klasikleşmiş incelemesinin Türkçe çevirisine de başvurulabilir (*Osmanlı Köle Ticareti, 1840-1890*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994).
14. Cevdet Paşa *Tarih*'inde bu savın üstünde yeniden durmuş ve çocuklarının satılma koşullarını ayrıntılarıyla açıklamıştır: Rusya Kazakları ile Çerkez kadın kölelerin, Çerkez erkekleri ile Tatar asıllı kölelerin birleşmesinden doğan ya da zina yapmış kadınların çocukları satılır. Bu son durumda, anne çocuklarıyla birlikte satılır. Bunun dışında yazarın ifadesi çok kesin: Çerkezler kendi çocuklarını asla satmaz.

ÇERKEZ ETHEM'E DAİR YENİ BAZI BELGELER VE DEĞERLENDİRMELER

SEDAT BİNGÖL*

Tarihte bazı olgular üzerinde yeterince veriye veya incelemeye sahip olunamadığında, bu durum kaçınılmaz olarak birtakım tartışmalara yol açar. Böyle bir durumda birbirine taban tabana zıt görüşler ortaya çıkabilmektedir. Bu tür olaylardan birisi de üzerinde farklı yargılara varılan Çerkez Ethem olayıdır. Çalışmamızda bu olaya daha farklı bir açıdan bakmaya çalışırken, Çerkez Ethem'in özellikle 1921 sonrası yaşamına göz atmayı ve buradan hareketle süreç içersinde onu değerlendirmeye çalışacağız. Ayrıca Çerkez Ethem'in çok önemli olarak kabul edileceğini düşündüğümüz bir mektubunu da yayımlayıp, irdelemeye çalışacağız. Çerkez Ethem'in Kurtuluş Savaşı içersindeki (1919-1921) yeri ve eylemleri çeşitli araştırmalara konu olurken, bu araştırmaların sonuçları farklılaşmıştır. Bunun nedeni, sınırlı bir zaman diliminde Çerkez Ethem olgusunu kavrama çabasıdır. Bu bakımdan Çerkez Ethem'in 1921 sonrası yaşamının incelenmesinin, onun 1919-1921 dönemini aydınlatmak bakımından yararlı olacağına inanıyoruz. Çerkez Ethem ve kardeşlerinin Yunan işgal bölgesine geçmesiyle, Çerkez Ethem hakkındaki bilgilerimiz sınırlanmaya başlamış, bazı kısıtlı bilgiler dışına çıkamamıştır. Oysa Çerkez Ethem ve kardeşlerinin Ocak 1921-1922 arasındaki ve sonrasındaki dönemde tutumlarının incelenmesi, onun kişiliğini, özlemlerini, olabildiğince zihniyetini vermesi bakımından bizleri önemli verilere ulaştırabilecek ve eldeki sınırlı verilere rağmen yeni bir değerlendirme yapılması olanağını doğuracaktır.

Bilindiği gibi Kurtuluş Savaşı içinde İngilizlerin, iç isyanların oluşumundaki katkısı açıktır. İsyanlar sarayın Çerkez asıllı görevlileri ve İstanbul hükümetinin katkılarıyla, Çerkezlerin yoğunlukta olduğu yerlerde sıkça görülür. İngilizlerin anlaşılabilir amacı, Anadolu'daki ulusal hareketten, İstanbul ve Boğazlar bölgesine yönelebilecek bir tehlikeye karşı, Kuzeybatı Anadolu'da tampon bir bölge yaratmak ve olanak olursa, Ankara'ya kadar ulaşacak isyanlarla ulusal hareketi bastırmaktı.[1] İç isyanların bastırılması sonucu, İngilizler bu kez anılan bölgede Yunanlıların himayesi altında bir Çerkez ulusçuluğu yaratmaya çalışmışlardır. İç isyanlarla elde edemediklerini, bu şekilde sağlamaya çalışacaklardır. Bu amaca yönelik olarak kurulan "Şark-ı Karîb Çerkesleri Temin-i Hukuk Cemiyeti"nin oluşumuna, Çerkez Ethem'in kardeşleri ve yakın arkadaşlarıyla katkıda bulunduğu görülmektedir. Çerkez Ethem ve yakınındakiler, Çerkez ulusçuluğu akımı içinde yer alarak işgal bölgesindeki Kirmasti (Mustafakemalpaşa), Susurluk, Manyas, Bandırma, Karacabey, Biga gibi yerlerde kendilerine bağlı kimselerle harekete geçmişlerdir. Kuzeybatı Anadolu'da geniş bir alanda, Yunan hükümetinin himayesi altında bir Çerkez hükümeti kurmayı amaçlayan bu düşüncenin sonucu olarak, "Şark-ı Karîb Çerkesleri Temin-i Hukuk Cemiyeti" ortaya çıkmıştır.[2] Çerkez Ethem'in hatıralarında bu olaya dair hiçbir bilgi verilmemektedir. Daha doğrusu Yunan işgal bölgesine geçtikten sonraki yaşamı hakkında -sürgün yıllarına dair- bilgi ve kronolojik veriler vermekten özenle kaçındığı görülmektedir.[3] Gerçekte bu olayın içinde Çerkez Ethem'in de yer aldığını, Osmanlı Devleti arşivlerindeki bir kayıt da açıkça göstermektedir. İstanbul hükümetine bağlı olan Aydın vali vekili (İzmir kadısı) Dahiliye Nezaretine 3 Aralık 1921 tarihinde yazdığı raporunda, hükümetçe kuruluşu onaylanan "Şark-ı Karîb Çerkezleri Temin-i Hukuk Cemiyeti" adına Kordon'da Foti'nin kahvesinde, Yunanlıların sabık İstanbul temsilcisi Kaloyoroblus'un gözetiminde bir toplantı yapıldığını belirterek, İzmit Mutasarrıfı İbrahim Bey'in başkanlık ettiği bu toplantıya Çerkez Ethem, kardeşi Reşit Bey ile arkadaşlarının da katıldığını ve Çerkezlerin işgal altındaki havalide Osmanlı hâkimiyetini tanımayacaklarını, Yunan kuvvetlerine yardımcı olacaklarını içeren 25 imzalı bir tamim hazırlayarak, bunu uluslararası cemiyetlere ve İtilaf devletleri temsilcilerine gönderdiklerini bildirmektedir.[4]

Çerkez Ethem'in hatıralarında bu olaydan hiç söz edilmezken, bu durum araştırmacıların da dikkatini çekmemiştir. Oysa kardeşinin ve yakın arkadaşlarının katıldığı ve hatta liderlik çekişmesinin yaşandığı[5] bir olay hakkında bilgisinin ve ilgisinin olmadığını düşünmemiz olanaksızdır. Çünkü İzmir kadısının söz konusu ettiği beyanname yayımlanmıştır.[6] Beyannameye dikkatlice bakıldığında, Çer-

* Akdeniz Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü araştırma görevlisi

kez Ethem'in ağabeyi Reşit Bey ve yaveri Yüzbaşı Sami Bey'in imzacılar arasında olduğu görülmektedir. "Çerkez Milletinin Düvel-i Muazzama ve Âlem-i İnsaniyet ve Medeniyete Umumi Beyannamesi"nin hemen altında kongreye katılan delegeler ve katıldıkları bölge adları açıkça zikredilmiştir. Buna göre, Manisa'dan "Passav Reşit Bey" ve "Açofit Sami Bey" isimlerinin ilki, Çerkez Ethem'in kardeşi BMM'de Saruhan mebusluğu yapan Reşit Bey'dir. Diğeri ise Çerkez Ethem'in en güvendiği adamlarından olan ve Ankara hükümetine başkaldırdığı sırada, Yunanlılara ateşkes imzalamaya gönderdiği[7] yaveri Sami Bey'dir. Bu durumun Çerkez Ethem'e dair yazılan eserlerde göze çarpmaması sanıyoruz ki, kişi isimlerinin farklı verilmesindendir. Çerkezlerin boy ve ailelerine göre aldıkları isimler nedeniyle, onların farklı kişiler olduğu düşünülmüş ve Çerkez Ethem ile bu akım arasındaki ilişki anlaşılamamıştır.[8] Gerçekte Çerkez Ethem'in sürgün yılları göz önüne alındığında, böyle bir hareket içinde yer alması doğaldır. Çünkü yaşamının sonuna kadar, Ulusal Kurtuluş Savaşı içinde Ankara erkânı ile başlayan mücadelesini sürdürdüğü görülmektedir. Çerkez Ethem bir eylemcidir, doğal olarak "eylem"le var olur. Eylem yoksa, o da yoktur. Eylemlerini belirleyen unsur, pratik koşullardır. Hiçbir zaman kitleleri peşinden sürükleyebilecek düşünce adamı (ideolog) olmamıştır.[9] Onun eylemlerinin - gerek Kurtuluş Savaşı ve gerek sürgün yılları içinde- meşrulaştırıcısı Reşit Bey'dir. Bu çerçevede yazımızın ilerleyen bölümlerinde, Reşit Bey'in bildirileri de söz konusu edilecektir.

Çerkez Ethem, bizim için anlaşılabilir bir biçimde, Kurtuluş Savaşı devresinde elde ettiği olağanüstü etkinliğin kaybına dayanamamış, bu çizgiyi tekrar yakalama amacını ölünceye kadar taşımıştır. Eylemlerinin temelini, bu itici güç belirlemiştir. Nitekim daha Ulusal Mücadele içersinde bu anlamda bir yaklaşımına henüz Çerkez Kongresi'nden 9 ay önce, Şubat 1921'de rastlamaktayız. İzmir kaynaklı yayımladığı bir bildiride Çerkez Ethem, imzasını "Çerkez Ethem" olarak kullanır. Onun açısından bu yeni bir yaklaşımdır. Sonuçları ne olursa olsun, Çerkez Ethem yeni bir eylem alanı bulmuştur. Araştırmacı Zeki Sarıhan, Ethem Bey'in şimdiye kadar bütün bildirilerinde "Kuva-yı Seyyare Kumandanı Etem" imzasını kullandığını belirterek, bu bildirideki imzadan kuşku duyduğunu ifade eder, ancak kendisi de Çerkez Ethem ve Çerkez Kongresi ilişkisini kısmen[10] belirtmiştir. Gerçekte böyle bir tavır, bilinçli olmalıdır. İktidar mücadelesinde ve eylemli olarak kalabilmek yolunda yeni bir stratejiyi göstermektedir. Bu strateji, Ekim 1921'de Çerkez Kongresi gibi bir platformun oluşumuyla kendini daha açık şekilde gösterir. Çerkez Ethem'in eylemli kalabilmesinin temeli olabilecek Çerkez ulusçuluğu hakkında daha fazla bilgiye sahip değiliz. Ancak bu hareketin Kurtuluş Savaşı'nın askeri başarıları arttıkça sönmeye yüz tuttuğunu ve giderek yok olduğunu kabul etmek gerekir.

Çerkez Ethem'in başarısız Çerkez ulusçuluğu girişimden ne kadar süre sonra Anadolu'yu terk edip, Yunanistan'a geçtiğini bilememekle beraber;[11] bu gidişin 1922 sonlarında, Büyük Taarruz sıralarında olması muhtemeldir. Daha doğrusu artık Anadolu'da bir etkinliği olamayacağını hissettiği zaman ayrılmış olmalıdır. Nitekim bazı tanıklar da, Büyük Taarruz sırasında direnen Yunanlıların yanında Çerkez Ethem kuvvetlerinin de bulunduğunu belirtmektedirler.[12] Anlaşılan odur ki, Çerkez Ethem Ocak 1921 ve 1922 yılının ortalarına kadar Anadolu'dadır ve iktidar mücadelesine bir başka şekilde devam etmiştir.

Çerkez Ethem ve Reşit Bey ülke dışında da birbirlerinin tamamlayıcısıdırlar. Çerkez Ethem 1922 yılı içersinde ülkeyi terk ettikten sonra Yunanistan'ın Pire Limanı'na çıkmış,[13] oradan Atina'ya geçerek, burada Askeri Merkez Hastanesi'nde bir süre kaldıktan sonra Kuşçubaşı Eşref tarafından Almanya'ya götürülmüştür.[14] Buradan Türkistan'a Enver Paşa'nın yanına gitmek istediğini, ancak onun ölümü[15] nedeniyle bu isteğini gerçekleştiremediğini ifade eder. Ancak Enver Paşa'nın yanına neden gitmek istediği konusunda bilgi vermez. Sanıyoruz ki, Enver Paşa ile birlikte yeni bir eylem alanı içine girmek istemiştir.

Lozan Konferansı'nın II. devresinde Başbakan H. Rauf Bey (Orbay), İsmet Paşa'ya çektiği telgrafta iki Ermeni grubunun ve Çerkez Ethem'in de İsviçre'ye geçtiğini belirterek, heyetin dikkatli olmasını isteyecektir.[16] Çerkez Ethem'in İsviçre'de ne amaçla ve ne kadar kaldığını kesin olarak bilememekle beraber, 1923-1924 yılı içinde Yunanistan'a döndüğü görülür.[17] Bu arada ülke içinde Şeyh Sait İsyanı patlak vermiş (13 Şubat-15 Nisan 1925), isyanın bastırılışından 4 ay sonra Türkiye'nin güvenlik birimlerine gelen 27 Ağustos 1925 tarihli bir istihbarat raporunda, Çerkez Ethem'in Musul civarında aralarında Seyyid Abdülkadir'in oğlunun da bulunduğu Kürt aşiret ileri gelenleri ile teşrik-i mesai eylediği, bildirilmektedir.[18] Bu noktada Çerkez Ethem'in 1924 yılı içersinde Yunanistan'da olduğu, ancak 1925 Ağustos'u itibariyle Musul'da bulunduğu görülür. Musul'a ne zaman gittiği konusunda bilgimiz olmamakla beraber, bu gidişin 1924 sonu ve 1925 Ağustos başları arasında olduğunu kabul etmek gerekir. Bu anlamda Şeyh Sait İsyanı'na ne tür bir yaklaşımda bulunduğunu bilememekteyiz. 1926 Ağustos'unda Çerkez Ethem Bağdat'tadır. Irak Şehbenderliğimiz, Çerkez Ethem'in ve Seyyid Hüseyin, Rasim Hurşid, Reşit (Çerkez Ethem'in Ağabeyi) ve Mevlanzade Rıfat'ın Bağdat'ta Kürtleri tahrik ettiğini bildirmektedir.[19] 28 Ekim 1926 tarihli bir başka raporda ise, Çerkez Ethem'in Musul'a giderek orada bulunan maslub Şeyh Said'in oğlu Ali Rıza ve bazı İngilizlerle temas kurduğu ve buradan Kerkük'e geçerek Şeyh Mahmud'la ilişkide olduğunu, buradan da Haleb'e geçerek Duşasile (?) aşiretiyle ve Fransızlarla müzakerelerde bulunduğu belirtilmekte ve bu temaslar sonucu Çerkez Ethem'in

Kürt aşiretlerine silah teminini üstüne alarak, durdurulan isyanın tekrar başlaması için çalıştığı bildirilmektedir.[20] Türk hükümetinin ise karşı önlem olarak, Çerkez Ethem'le ilişkisi olan herkesi kontrol altında tuttuğu ve sınırdan girişlerle birlikte yurtiçinde de sıkı bir denetim uyguladığı[21] görülür. Öte yandan Çerkez Ethem ve Reşit Bey'e ait bütün evrakın istihbarat elemanlarınca ele geçirildiği[22] anlaşılmaktadır. Çerkez Ethem'in yazdığı hatıratını kullanarak zaman zaman çeşitli Çerkez gruplarından, hatıratını bastırmak amacıyla iane toplamaya[23] ve bu şekilde mali sıkıntılarını hafifletmeye çalıştığı anlaşılmaktadır.

Görünen odur ki, Çerkez Ethem ve ağabeyi Reşit Bey Kürt ulusçuluğu hareketleri ile ilişkilidirler. Bazı bilgiler, kısmen de olsa Türk basınına da yansımıştır.[24] Çerkez Ethem'in 1925-1930 yılları içinde birçok irili ufaklı Kürt ayaklanmasına[25] çeşitli şekillerde destek verdiği ve ilişki içinde olduğu görülmektedir.[26] Ortaya çıkabilecek güçlü bir ayaklanmada hareketin askeri yönünü ve belki de liderliğini üstlenerek, Ankara ileri gelenleri ile kendine göre kapanmamış olan iktidar mücadelesini sonuçlandırmak niyetindedir. Çerkez Ethem iktidar mücadelesine devam etmektedir. Bu mücadeleyi sürdürebilmek için her muhalif çizgiyi izleyebilme yeteneği kendisinde mevcuttur. Bu mücadele çizgisi içinde her türlü grupla da ilişki içersine girebilme esnekliğini gösterebilmektedir. Türk istihbarat kaynaklarına göre, Çerkez Ethem ve Reşit Bey'in çalışmalarının finansmanını, sakıt halife Abdülmecit, Taşnaksiyon ve Hoybun cemiyetleri ve bir kısmını da çeşitli istihbarat grupları sağlamışlardır.[27]

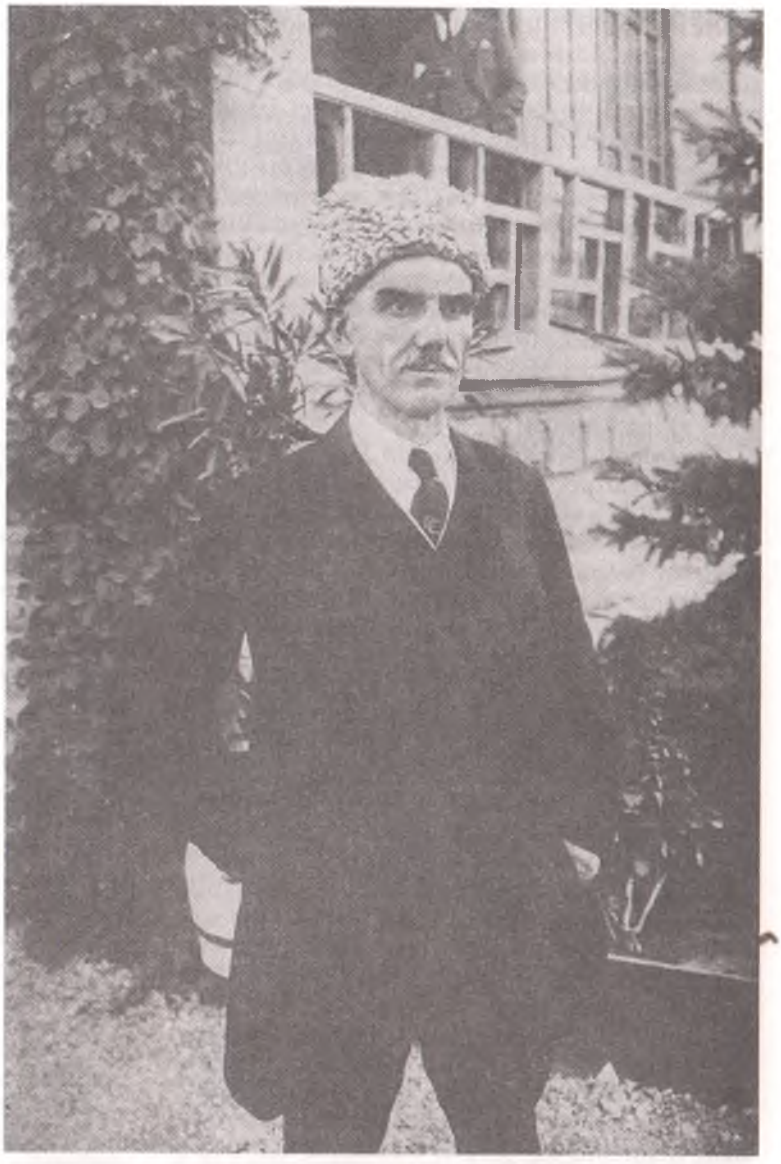

Çerkez Ethem

1930'lardan itibaren Kürt hareketi etkisini yitirdikten sonra, bu kez Çerkez Ethem'in iktidar mücadelesini yürütebilmek için başka yollar aradığı görülür. 15 Şubat 1936'da Türkiye'nin Şam Konsolosluğu, İtalyanlarla ilişkiye girdiklerini bildirmekteydi.[28] Bu dönemin Türk-İtalyan ilişkileri bakımından en soğuk devrelerden birini oluşturması, bu ilişkilerin rastlantısal olmadığını düşündürmektedir.

Yine Şubat 1936'da Reşit Bey tarafından kaleme alınan bir bildiride, ordu içersinde bir ihtilal hareketinin başlatılması istenilmekteydi, Reşit Bey'in bu bildiriyi çeşitli kanallarla ülke içersine göndermeğe çalıştığı görülür.[29] Reşit Bey'in bu bildirisi ve gerekse daha başka bildirileri, argo kelimelerle doludur. Reşit Bey'in nasıl bir psikolojiye sahip olduğunu göstermesi bakımından, bunlar ilginç örneklerdir.[30] Ancak bazı araştırıcılar tarafından -herhalde bilgi eksikliğinden ötürü- Çerkez Ethem'in sürgünde iken, Şarkî Ürdün'de münzevi bir hayat yaşadığı[31] belirtilmiştir. Bu görüşe katılmamız olanak dışıdır.

150'liklerin affı TBMM tarafından 29 Haziran 1938'de kabul edilen af kanunu kapsamındadır.[32] Af kanunu çıktıktan sonra 150'liklerden ülkeye dönüşler başladığında, 150'lik olan Çerkez Ethem ve Reşit Bey kendilerine tebligat yapılmamasını gerekçe göstererek, başlangıçta dönmeyeceklerdir.[33] Diğer kardeşleri Tevfik Bey 1939'da ülkeye dönmesine rağmen, kendileri dönmedikleri gibi affın aleyhinde propaganda yaparak, 150'liklerin dönüşünü engellemek istedikleri görülür.[34] Çerkez Ethem'in II. Dünya Savaşı yıllarında, Almanların Yunanistan'a saldırdığı (Nisan 1941) ve Irak-

Suriye'de Mihver elemanlarının geniş ölçüde faaliyette bulundukları sırada dikkat çekici davranışları sezilmiştir. Çerkez Ethem Türkiye'nin doğu sınırlarına sokulma ve buralarda bir hareket başlatma amacıyla, Fransızlardan Suriye'ye geçiş izni isteyecekse de (Mayıs 1941) bunu sağlayamamış ve Amman'a döndüğünde de Türkiye'nin girişimiyle tutuklanmıştır.[35] Bu olaydan bir süre sonra İngilizlerle ilişkiye girmişlerdir. İngilizler 1942 yılı içersinde Türk-İngiliz ilişkilerinin alacağı duruma göre Çerkez Ethem'i kullanmayı düşüneceklerdir.[36] Yine Türk istihbarat elemanlarınca saptanan buna benzer bir başka girişim de, İngilizlerin Çerkez Ethem'i para vererek (5 Nisan 1944) Kürdistan için hazır tutma çabasıdır.[37]

Ömürlerini bitmek bilmeyen bir iktidar mücadelesi içinde geçirdikleri anlaşılan Çerkez Ethem ve Reşit Bey hakkında Emniyet Genel Müdürlüğü, 11 Haziran 1942'de Başbakanlığa yazdığı ve bu iki kardeşin sürgün yıllarındaki eylemlerinin özetlendiği yazıda, bunların 3527 sayılı Af Kanunu'nun 5. maddesi gereğince tekrar vatandaşlıktan çıkarılmalarını teklif etmiştir.[38] Ancak bu teklif, kamuoyunun dikkatini çekmemek bakımından uygun görülmemiş olmalıdır ki, bu işlemin yapıldığına dair bir kayda rastlayamadık. Emniyet Genel Müdürlüğü bu tür bir talebi 150'liklerden sadece bu iki kardeş için teklif etmiştir. Bunun bir başka örneği yoktur. Bu girişimin bu iki kardeşin durumları bakımından önemli bir gösterge olduğunu düşünüyoruz. Yaşamlarının sonuna kadar iktidar mücadelesini sürdürerek, yeni Cumhuriyetin içinde aktif bir duruma geçmek çabalarına rağmen - bizim açımızdan burada eleştirilebilecek nokta muhalif olmaları değil, yöntemleridir- bazı yazarlarca, Çerkez Ethem'in ülkeye dönme konusundaki tekliflere karşılık olarak, haksızlığa uğraması nedeniyle bunu kabul etmediği belirtilmektedir.[39] Haksızlığa uğrayıp uğramadığı konusuna girmeksizin belirtelim ki, Çerkez Ethem iki kez ülkeye dönme isteminde bulunmuş, ancak bu istemler yerine getirilmemiştir.[40] Çerkez Ethem 21 Eylül 1948'de Amman'da ölecektir. Reşit Bey'in, oğlu Aytek Bey'in (Say) Cumhurbaşkanı Celal Bayar'a başvurusu üzerine ülkeye dönüşü ise 1950 yılında mümkün olabilmiştir.[41] Sanıyoruz ki, bu istemin karşılanmasında Çerkez Ethem'in ölmüş olmasının da etkisi vardır. Reşit Bey'de çok yaşamayacak ve Eylül 1951'de Bandırma'da ölecektir.

Sonuç olarak Çerkez Ethem ve Reşit Bey, tarihsel bir dönemeçte yıldızları parlayarak, ulusal kahramanlar derecesine yükselmişlerken, bu noktadan hızla farklı bir konuma sürüklenmişlerdir. Özellikle sürgün yılları içersindeki eylemlerine bakıldığında, kişisel istemlerinin tatmini ve kendi açılarından hiç bitmeyen bir mücadele içinde olmuşlardır. Makalemiz boyunca onların bireysel tutumlarının hangi boyutlara ulaştığını gördük. Bu anlamda, Kurtuluş Savaşı dönemi içersinde Çerkez Ethem Olayı'nın daha farklı bir biçemde, yeniden incelenmesinin yararlı olacağına inanıyoruz. Öte yandan Çerkez Ethem'in bir eylem adamı olduğunu, muhalefetinin temelinde düşünsel bir tavır görmediğimizi belirtmiştik. Ancak bu konuda sunacağımız belge bir istisna oluşturuyor gibi görünse de, gerçekte mektubun içeriğine bakıldığında siyasal bir model önerisinden ziyade sürgün yıllarının bir savunusu ve asıl nokta olarak da bir genel af isteminin ortaya konulmasından öte değildir. Öte yandan belge, Çerkez Ethem'in düşünsel derinliğini göstermesi bakımından da ilgi çekicidir. Bu belge (mektup), makalemiz boyunca Çerkez Ethem'in yaşamını izleyebilme çabasının önemli noktalarını da teyit edici niteliktedir. Kısaca belgeyi irdelersek, Çerkez Ethem'in 10 Aralık 1937'de Başbakan Celal Bayar'a yazdığı uzun bir mektuptur.[42] Bu mektup dışında Çerkez Ethem'in 1921 yılından sonra Ankara ileri gelenleri ile benzer bir başka ilişki kurduğu görülmez. Bu anlamda mektup tek örnektir. Mektubun bir önemli yanı da, bir eylem adamı olan Çerkez Ethem'in Ankara'ya karşı muhalefetini düşünsel yönden ortaya koyma çabasıdır.

Çerkez Ethem'in mektubu yazma gerekçesi, eski bir silah arkadaşı sıfatıyla Türkiye'nin içinde bulunduğu durumu anlatmayı istemesidir. Bu durum ona göre çok naziktir. Ülkenin durumu hiç de *Cumhuriyet* gazetesinde, Cumhuriyetin 15. yılı münasebetiyle belirtilen durum gibi değildir. Çerkez Ethem mektubunda önce Türkiye'nin içinde bulunduğu durumu iktisat, idare, kültür ve dış politika açısından değerlendirerek, ülkenin geleceğini tehlike altında gördüğünü ifade eder. Bu tehlikeyi yok etmenin yolu ona göre, önerdiği ıslahat programının uygulanmasıdır. Bu ıslahat programı 4 ana başlık altında toplanmaktadır.

1. Kürtlere tıpkı Irak Kürdistanında olduğu gibi imtiyazlar verilmesi,

2. Diğer kardeş cemaatlere eşit hukuk tanınması ve bu çerçevede seçimlerde nispi temsil hakkı verilmesi,

3. Gerekirse kendisinin istisna edilmesi ile bir genel affın çıkarılması ve muhaliflerin ülkeye dönüşüne izin verilmesi,

4. İnhisar şirketlerinin gerektiği şekilde düzenlenmesi ve ithalat-ihracatın halkın menfaatlerine göre yönlendirilmesidir.

Mektubunu din konusunda Ankara'nın tutumunu onaylamakla birlikte daha ılımlı bir yol izlenmesi gerektiğini belirterek, bunların Celal Bayar'ın başbakanlığı dönemine rastlaması temennisiyle bitirmektedir. ■

1. Ahmet Mumcu, *Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi*, İstanbul: İnkılap Kitabevi, 12. baskı, 1992, s. 61.
2. Kemal Özer, *Kurtuluş Savaşında Gönen*, Balıkesir: Türkdili Mat., 1984, s. 126.
3. Çerkez Ethem'in hayatı ve anlatımları için şu eserlere bkz. Cemal Kutay, *Çerkez Ethem Dosyası*, İstanbul: Boğaziçi

Yay., c. I-II; Çerkez Ethem, *Anılarım*, İstanbul: Berfin Yay., 3. baskı, 1994.

4. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, Dahiliye Kalemi Mahsus, Dosya No. 60-3, Vesika 2. (Belgenin fotokopisi ek olarak verilmiştir.)
5. Kemal Özer, *age*, s. 128-129.
6. Belge için bkz. T. Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, c. II, İstanbul: Hürriyet Yay., 2. baskı, 1986, s. 610-614.
7. Cemal Kutay, *age*, c. II, s. 156-158; Çerkez Ethem, *age*, s. 120.
8. T. Z. Tunaya, *age*, c. II, s. 609; Cemal Şener, *Çerkez Ethem Olayı*, İstanbul: Okan Yay., 2. baskı, 1984, s. 118.
9. Kanımızca Ulusal Mücadele içindeki Yeşilordu ve Bolşevik akımlara yakın görünmesi, gerçekte kendisine ve kuvvetlerine Ankara ileri gelenlerine karşı giriştiği iktidar mücadelesinde siyasal destek arama çabasından öte değildir. Bolşevizme ilgisi, salt Mustafa Kemal'e karşı Moskova'nın kendisini daha güvenilir bulmasındandır. Çerkez Ethem, *age*, s. 80.
10. Zeki Sarıhan, *Çerkez Ethem'in İhaneti*, İstanbul: Kaynak Yay., 1984, s. 116-117.
11. Daha önce zikrettiğimiz Çerkez Ethem'e ait hatıralarda bu konuya dair kronolojik kayıtlara tesadüf edilememektedir.
12. Zühtü Güven, *Anzavur İsyanı*, Ankara: T. İş Bankası Yay., 1965, s. 109.
13. Cemal Kutay, *age*, c. II, s. 289.
14. Cemal Kutay, *age*, c. II, s. 295.
15. Enver Paşa 4 Ağustos 1922'de Buhara'nın doğusunda Ruslarla çarpışırken ölmüştür. Utkan Kocatürk, *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi*, Ankara, TTK Yay., 1983, s. 333.
16. Bilal Şimşir, *Lozan Telgrafları II*, Ankara, TTK Yay., 1994, Belge No. 233/236, s. 307-309.
17. Halit Çapın, "Çerkez Ethem'in Yeğeni Aytek", *Milliyet*, 17 Temmuz 1982.
18. Emniyet Genel Müdürlüğü Arşivi, Dosya No. 12222-57-1/ A-1.
19. Em. Gnl. Md. Arş., Dosya No. 12222-57-1/ A-2: Irak Şehbenderliği, Mevlanzade Rıfat'ın Türk İstihbarat birimleri için çalıştığını doğal olarak bilmemektedir. Mevlanzade Rıfat Bey bu ilişkiyi, Atina Konsolosluğu aracılığıyla yürütmektedir. Özellikle Çerkez Ethem ve Reşit Bey'in yakınında olmak bakımından ayrıntılı bilgiler verdiği görülür. Mevlanzade ve ilişkileri için bkz. Sedat Bingöl, *150'likler Meselesi*, Ankara, Hacettepe Üniversitesi (basılmamış yüksek lisans tezi), 1994, s. 171-172.
20. Em. Gnl. Md. Arş., Dosya No. 12222-57-1/ A-10.
21. Em. Gnl. Md. Arş., Dosya No. 12222-57-4/ E-3, D-3.
22. Çerkez Ethem'in hatıratı da bu şekilde ele geçirilerek, Emniyet Umum Müdürlüğü'nce Mayıs 1934'te hem Başbakanlığa, hem de Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri Hasan Rıza (Soyak) Bey'e sunulduğu görülür. Ancak Emniyet Genel Müdürlüğü Arşivinde, bu hatıratı bulamadık. Bu noktada 1962'de Dünya Yayınları'ndan çıkan *Çerkez Ethem'in Hatıraları* ile yukarda anılan kurumların arşivlerinde karşılaştırma yapmak gereklidir. Araştırmacı Ergün Hiçyılmaz'ın bu hatırat hakkında duyduğu kuşkuyu bir ölçüde, bu kayıt giderebilir. Ancak zaman ve şartlar nedeniyle biz bu karşılaştırmayı anılan arşivlerde yapamadık, araştırmacıların bu konuya eğileceklerine inanıyoruz. Ergün Hiçyılmaz, *Belgelerle Çerkez Ethem*, İstanbul, Varlık Yay., 1993, s. 11-12. Başbakanlığa ve Cumhurbaşkanlığına sunulan hatırat için, Em. Gnl. Md. Arş., Dosya No. 12222-57-3/ B-11, B-12.
23. Em. Gnl. Md. Arş., Dosya No. 12222-57-2/ E-13, C-12.
24. *Vakit*, 7 Temmuz 1930.
25. Bu isyanlar ve tedip hareketleri için bkz. Reşat Hallı, *Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları*, c. I, İstanbul, Kaynak Yay., 1992.
26. Bu ilişkiler için bkz. Sedat Bingöl; *age*, s. 158-161.
27. Em. Gnl. Md. Arş., Dosya No. 12222-57-2/ D-1.
28. Em. Gnl. Md. Arş., Dosya No. 12222-57-1/ G-4.
29. Em. Gnl. Md. Arş., Dosya No. 12222-57-2/ C-9.
30. Bu bildiri örnekleri için bkz. Sedat Bingöl, *age*, Ekler bölümü ek- 19 ve 24.
31. Cemal Kutay, *age*, c. II, s. 305-307.
32. Af Kanunu için bkz. Resmi Gazete, 16 Temmuz 1938.
33. Em. Gnl. Md. Arş., Dosya No. 12222-57-4/ A-10.
34. Sedat Bingöl, *age*, s. 206.
35. Em. Gnl. Md. Arş., Dosya No. 12222-57-5/ C-10.
36. Em. Gnl. Md. Arş., Dosya No. 12222-57-5/ F-7.
37. Em. Gnl. Md. Arş., Dosya No. 12222-57-5/ D-2.
38. Em. Gnl. Md. Arş., Dosya No. 12222-57-5/ A-11, A-12.
39. Cemal Kutay, *age*, c. II, s. 314-315 : Ergün Hiçyılmaz, *age*, s. 58.
40. Bu konudaki belge için bkz. Sedat Bingöl, *age*, ek- 23.
41. Halit Çapın, *agm*, 18 Temmuz 1982.
42. Bu mektup toplam 12 sayfadan oluşur, Latin harfleriyle ve güzel bir elyazısıyla yazılmıştır. Emniyet Genel Müdürlüğü Arşivi'nde Dosya No. 12222-57-4 numarada bulunmaktadır. Mektubun orijinalinin fotoğraf, fotokopi gibi yöntemlerle alınmasına izin verilmemiştir. Bu nedenle mektubun kopyasını veremekteyiz. Hemen belirtelim ki, mektuptaki imla hataları, Osmanlıca yazım yanlışları Çerkez Ethem'in kendisine aittir. Bu durum, Cumhuriyetin ilk yıllarında yeni yazıya geçiş sırasında yazım birliğinin oluşamamasının yanı sıra, bir de Çerkez Ethem'in Osmanlıca kelimeleri yeni yazıya çevirmede daha önceden yeterli kalem denemeleri yapmamış olmasından ileri gelse gerektir.

ÇERKEZLERİN SADAKATİ
DÜZCE ÇERKEZ ESNAFININ BEYANNAMESİ

Ankara, 8 Kânunievvel - İzmir'de Yunan âmâline hizmet eden birkaç hain tarafından Çerkesler nâmına neşredilen beyanname münasebetiyle Düzce ve havalisindeki Çerkes eşraf ve mu'teberânından 40 imza ile âtideki telgrafname vârid olmuştur:

İzmir'de Yunanlılara sığınmış birkaç derbederin Çerkes ekalliyetinin Yunan himayesine tevdiini Çerkesler namına Avrupa hükümetlerinden talebile bir beyanname neşrettiklerini gazetelerde kemal-i nefretle okuduk. Kaimat bilir ki Çerkeslerin te'min-i hukuku bu derbederlere kadar tenezzül etmemiştir. Çerkesler Türklerin hâris-i din, necib ve sulh-perver olduklarını bildiklerinden Türkiya'ya hicret etmişler ve Türklerden pek çok iyilik görmüşlerdir. Çerkesler de hürmet ve uhuvvet-i mütekabelede bulunmuşlar ve hatta o vakit askerlikleri olmadığı halde Rusya Muharebesi'nde gönüllü olarak binlerce şehid ve gazi vermişler, Balkan Harbi'nde, Harb-i Umumi'de ilk saflarda Türklerle beraber kan dökmüşlerdir.

Bugün dahi Düzce genç Çerkesleri kısmen kendi atı ve silahıyla süvari ve kısmen piyade olarak cephelerde bulunmakta ve vukua gelen muharebelerde fedâ*

Bilumum Düzce Çerkesleri bugün istihlâs-ı din ve vatan uğrunda Türklerin sarıldıkları ictihada canlarıyla, kan ve mallarıyla iştirake azm etmişlerdir.

Bilumum Çerkesler ekseriyetle hükm ve şerefinden müstefid olageldikleri ve olagideceklerine emin bulundukları için hiçbir vakit ekalliyet iddiasına bulunmazlar ve hâşâ Yunan gibi hükümetin değil hiçbir hükümet-i Hıristiyâniyenin himayesini talep ve kabule tenezzül etmezler. (*Vakit*, 12 Kânunievvel 1921, no. 1439, s. 2)

* Arada iki satır, tertip esnasında düşmemişse, sansür edilmiş olmalı. Aynı sütunda, karşı yakada (Beyoğlu) çıkan Rum, onlardan nakleri Türk gazetelerinin, Anadolu'da asayişin bozuk olduğundan, idare-i örfiyenin şiddetinden, sansür vs şeylerden bahsetmeleri üzerine *Yeni Gün* muhabiri, Adliye Vekili Refik Şefket (İnce) Bey'e bu konuları soruyor, yazılanların asılsız olduğuna dair beyanat alıyor. İzmir'de kurulan Şark-ı Karib Çerkesleri Temin-i Hukuk Cemiyeti ve neşrettiği beyanname için bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, c. II. İstanbul, 1986, s. 606, 610.

(Aktaran: Mustafa Şahin)

ÇERKEZ ETHEM'İN CELAL BAYAR'A MEKTUBU

Emniyet Müdürlüğü Arşivi'nde Latin harfleriyle yazılı olarak bulunan mektubu imlasına ve diline hiç dokunmadan olduğu gibi yayımlıyoruz.

Ankara'da Başbakan Celal Bayar Bey efendi Hazretlerine

Efendim,

İsmet Paşa hazretlerinin vuku istifasile zatıalilerinizin Ankara da Başvekalet makamını teşrifiniz hadisesi etrafında Yeni Türkiyenin ahvali dahiliye ve son vaziyeti hariciyesine vakıf yar ve ağyarın leh ve aleyhte dürlü fikirler yürüttükleri, merak ve endişe ile yeni icraatınızın sistemine intizar eyledikleri şöyle mühim ve nazik bir sırada bendeniz de bugünkü Türkiye varlığını geçen harbi umumiden sonraki istila emrivakilerinden kurtaran Anadolu milli istiklal mücadelatının çok buhranlı ilk safhası esnasından itibaren şahsiyetinizle sahnei mücahede de tanışmak şerefine nail olmuş sabık bir istiklalivatan mücahedesi arkadaşınız sıfatile ve işbu arızemle zatıdevletlerinizi tasdia mecburiyeti vicdaniye his etmiş bulunuyorum. Bu tasdiatımın esas itibarile zaman ve vaziyeti nazarı itibare alarak yine endişei istiklali vatan kaygusundan tevellüt ettiğine ve riyasız ve samimi bir kalbin tercümanı olduğuna itimat buyurmanızı evvela Sizden ve delaleti aliyenizle Reisi Cumhur hazretlerinden ve Heyeti hükümetiniz azai muhteremesinden rica ederim.

Gerçi Cumhuriyet idaresinin on beşinci senei devriyesi münasebetile (hurriyeti fikir ve serbesti'i neşriyattan mahrum) türkiye gazeteleri sütunlarında ve bahusus Kemalizim rejiminin murevvic efkarı ve nim resmi bir gazetesi addolunan "Cumhuriyet"de halen vatanda herşeyin matlup derecede mükemmeliyeti haiz bulunduğu ve hiç bir vechile endişeye mahal olmadığı hakkında verilen malumata nazaran yukarki endişe lafzının nabemahal ve gayri melhuz olduğuna hükm eyleyenler bulunsada, hakaiki ahvale vakıf olan vicdanı sahih erbabı Cumhuriyet gazetesinin mezkur beyanat ve izahatını hakikatın tercümanı bulmak şöyle dursun, her zamandan ziyade kizip ve riyaya kapıldığını aşikâr gördükleri cihetle bana bir hak verseler gerektir. Zaten Cumhuriyet gazetesinin olbabtaki teminat ve beyanatı ol kadar kizip ve riyaile ve serapa mugalatalı misallerle doludur ki, hulasaten kendi kendini cerheden bir mahiyetde olduğu serahaten görülmekte ve bu da, mutevatiren şayi olduğu vechile (vatanda yeni milyonerler dahilinde bulunan) Yunus Nadi beyin eseri sanatı bulunduğuna delâlet etmektedir..... Herkimin eseri sanatı ve methiyesi olursa olsun mezkur makaleyi ceffel kalem garazkârane bir şekilde cerh ve reddetmek usulden olmadığı cihetle tenkidatımızı temhit sadedinde misal olmak üzere mezkur izahatın bir iki noktasını şuracıkta mucmuen kayt ve teşrihe müsadenizi istirham ederim.

Ezcümle sahibi makale; "...ittihatcılar bile mevkii iktidarda on seneden fazla kalamadıkları ve bu müddet zarfında otuzbir Mart hadisesi gibi bir tehlikeye ve muhalefete maruz kaldıkları ve bilnetice Harbiumumi gibi bir badireye vatan ve milleti sürükledikleri halde, Cumhuriyet ve Kemalizim rejimi bilâ hadise, arızasız on dördüncü seneyi ikmal ederek on beş yaşına girmiştir" diyor. Bu zemane muharririnin şimdi ittihatçılar aleyhindeki şu ithamatına biz, koca

İzmir Kadılığı
Merkez Mahkeme-i Şer'iyesi
Adet
949

Dahiliye Nezaret-i Celilesine
Devletlu Efendim Hazretleri

Bir aydan beri İzmir'de bulunan Dersaadet Yunan mümessil-i sabıkı Kaloyoroblus'un nezareti altında Kordon'da kâin Fotin'in kahvehanesinde geçenlerde bir içtima akdiyle İzmir'de Şark[-ı Karîb] Çerkesleri Temin-i Hukuk Cemiyeti namıyla tesis edilip hükümetçe tasdik olunan cemiyet namına işbu içtimada riyaseti İzmit Mutasarrıfı İbrahim Bey deruhte ederek Edhem ve Reşid ve rüfekası hazır oldukları halde havali-i meşguledeki Çerkeslerin hâkimiyet-i Osmaniyeyi tanımayacaklarını ve binaenaleyh Yunan kuvvetlerine bütün Çerkesler namına kuvvetü'z-zahr olmayı kararlaştırdıklarını söylemişler ve ancak yirmi beş imza ile güya memalik-i Osmaniyede mütemekkin bütün Çerkesler namına olarak yazılan telgraflar beynelmilel cemiyetlere ve düvel-i itilafiye süferâsına ve Tayms Deyli Telgraf gazetesine keşide edilmiş olduğu bera-yı malumat maruzdur ol babda emr ü ferman hazret-i men lehü'l-emrindir.

Fi 3 Kânun-ı Evvel 337 [3 Aralık 1921]

Aydın Vilayeti Vali Vekili
İzmir Kadısı
[Mühür]

Rumeli kıtamızı koparıp götüren Arnavutluk isyanları etrafındaki ittihatcı rüesasının vakî hatalarını da ilave eder ve Size bir ibret olsun için burada hatırlatmak luzumunu his eder ve Yunus Nadi ve emsali muharrirlere de bihakkın diye biliriz ki, bugünkü vatanı ve istiklali devleti, harbi umumiden sonraki vartalardan kurtaran bilatefrik cins ve mezhep Anadolu ve şimali Kürdistanda sakin cemaatı müslimenin himmet ve gayreti olmuş ve o evkatı ihtilalde bütün mefsidet amiz teşvikat ve tezvirata rağmen o teşriki mesaiyi bizim için mümkün kılanda müşterek vatanhissi, itikadatı diniye ve mukaddesatını muhafaza gibi şayanı istifade bir bir anana'i esasiye olmuştu. Evet hiç olmazsa ittihatçı rüesası keyfi ve seyatlı idarelerinin neticesi olarak vatandan kaçarlerken Anavatanın müdafaası için son müracaatgâh olmak üzere heyeti ictimaiyemiz arasında ve kulubu ümmetle bir hissiyatı aliye terk ederek gitmişlerdi. Fakat çok şayanı teessüftür ki. son milli ve müşterek hissiyatı ulviye, ve himmet sayesinde bilnetice vaziyete hakim olan bu günkü Ankara zimemdarani ve Kemalizim rejimini berveci maruz müsmir ve müfit kıldığı muhakkak olduğu halde o rabıtai esasiyeyi alanen tezayif ve istihfaf etmekle de kalmamış, sanki Türkiyeyi haritei alemden kaldırmak isteyen düşmanların hesabına imişcesine betbaht vatanda ve kardeş cemaat arasında bir de, Türklük, Kürtlük ve Çerkezlik nifak ve tefrika tohumlarını ekmek suretile bir garabet daha göstermiştir. Daha garibi on beş senedenberi Kemalizim rejimini koruma sadedinde vatanın her köşesinde sehpalar omuzda gezdirildiği ve ceste ceste vatandaşların idamı kaziyeleri, pek az fasılalarla Türkiye gazetelerinde okunduğu halde, Cumhuriyet gazetesinin, milletin Ankara idarei hazırasından memnuniyetini ve hoşnudiyetini it'a etmesidir.

Herşeyden Sarfınazar, bugünkü Türkiye Cumhuriyeti hudutları dahilindeki nufusun beşte ikisini teşkil eden Kürdistanda çıkan isyan hareketlerini bastırmak için Ankara hükûmetinin üç defa nim seferberlik yapmağa mecbur kalmış olması hadiseleri, Yunus Nadi beyin ittihatçılar hakkında misal olarak irae ve kaydettiği otuzbir mart hadisesinden daha şumullü ve daha çok ehemmiyetlidir. Son "Dersim" ihtilali etrafında, ordu ile Kürt ve kısmen Türkler arasında gayrı kabili ihfa safhası beş ay süren mukatele sahnesinda iki taraftan dökülen betbaht kardaş kanları henüz kurumamıştır. Mevsim şita tesirile şimdilik tevekkuf etmiş olan bu müessif ve muzmin hadise ve mukatele dolayısile Yeni Türkiye aleyhinde Amerikada bile en bitaraf cerait sütunlarında, bazı Alman ve Amerikalı muharrirlerin imzaları tahtındaki neşriyata alemi medeniyet şahit olmuştur.[1] Gerçi zaman zaman ve hususen son seneler zarfında bazı Alman ve Fransız diplomasi muharrirlerinin, Kemalizim rejimi lehindeki makalelerine ve hatta kitap halinde matbu eserlerine de tesadüf olunmuyor değil ve Ankara propaganda şubesinin maksat tahtında yazılan bu gibi ecnebi eserlerine de bir ehemmiyeti mahsusa atfederek ve kısmen hakikat ifade eden bazı noktalar varsa onları da tay ederek türkçeye tercüme suretile vatanda Ordu ve Sivil münevverler arasında okunması hakkında gösterilen gayret ve hatta Arabistan'a gönderildiği nazardan kaçmayacak kadar aşikâr bulunmaktadır ki, bir heyeti hükümet için bu kabil iştigalattan maksat iğfal değilse, vatan ve millet namına bir fayda temin etmiyeceği bedihidir.

Evet halihazır türkiye gazetelerinin ve bahusus "Cumhuriyet"de okunan iktisadiyat hakkındaki delillerde ayni derecede zayıf ve hakikat ifade etmeyen mütenakıs ifadelerle malidir. Meselâ diniliyor ki: ".....Türkiyenin iktisadi mevkiinin saglamlığına dair mevcut delailden biri de, Firansız maliyesinin ve Firangının tenezzülü ve tezezzül hususunda maruz kaldığı müşkûlatlı bir zamanda bile Türk lirası (Evrakı nakdiye)nin yedi adedi her yerde ve borsalarda bir "Sterlin" mukabilinde tedavül etmektedir....." Bu gibi misaller bir memlekette iktisadiyatın mükemmeliyetine, metanetine delil olarak gösterilemez. Eğer şu nokta'i nazardan muhakeme ve mukayese edilecek olursa yine aleyhte çıkar. Zira herkes bilir ve hatirlar ki harbiumumiyi müteakıp, harekâtı milliye esnasında, Türkiyenin elinde kalan Ana vatan üç cihetten istila ordularına maruz kaldığı zamanlarda bile iki buçuk üç Türk Banknot mukabilinde her yerde ve borsalarda bir "Sterlin" tedavül halinde idi. Esasen Türkiye gibi Batom ve Musul gaz menbaları arasında bulunan bir çiftçi memleketinde köylünün ihtiyacatı zaruriyesinden madut gazyağının kilosını kırk kuruş gibi fahiş bir fiyatla satacak kadar kadar inhisar ve ihtika'rın resmiyet iktisabettiği bir memlekette iktisadın mükemmelizetinden bahsetmek hiçte makul olamaz. Milleti kasıp kavuran ve inhisar namı verilen mahut ve mütenevvi komisyonların gayrimeşruiyetine hükmetmekle herkes mazurdur. Ve buna dair tafsilat almak için Yunus Nadi beyin aleyhindeki yüzbinlere balig olarak (Türkçe Tan) gazetesinin bundan tahminen birbuçuk ay mukaddem vermiş olduğu son ihtilas ve ihtikâra ait izahat kafidir. Ve maalesef şimdiye kadar Yunus Nadi bey hakkında böyle sarih bir şikayet etrafında hükümetçe tahtı isticvaba alındığına dair ne ceraitte ve ne de diğer suretle hiç bir kayda tesadüf olunmuş değildir.

Siyaseti hariciyeye gelince: Ankara diplomasisi ta -Lozan muahedeleri zamanındaki maglub ve münhezim Yunanilere karşı aktettiği muahede başta olmak üzere aşikar liyakatsızlıklar göstermiştir. Bunun şayani tenkiten en bariz asârını şarkî Trakyamızdaki Türkiye -Yunanistan halihazır hudut vaziyet ve meselesi tamamen gösterir. Lozan muahesinden sonraki Musul, Elcezire gibi zaruri olmadığı halde (Tevehhüm ve agrazı şahsiye etrafında) Ankaranın yaptığı fedakarlıklar ise meydanda sırıdıp durmaktadır.

Son Antakya (Hatay) muaammasına nakli kelam edince; maalesef bu mesele yalnız bugünkü Ankara hükümeti için haysiyet şikesnane bir akıbete müncir olmaklada kalmamış, Kemalizim rejiminin vatanda efkarıumumiyeye, kuvvete istinat eylemekten ziyade alâyişe müstenit ve haricten gördüğü intirikalı himayeler sayesinde ancak şimdiye değin yaşayabildiğini (bu hususu olkadar bilmeyen) komşu Arap alemine de ifşaya sebep olmuştur. Zira bu hadise etrafında Ankara resmi şahsiyetlerinin balapervezane ifadeleri ve hususen Cumhuriyet gazetesinin alâyişkâr ve adeta tehditkâr neşriyatı nazarı itibara alınacak olursa, Ankaranın gösterdiği neticeye ait tenezzülleri yerine filiyata geçmesi lazım gelirdi. Esasen berveci maruz surette Musul ve Elcezire kaziyeleri gibi daha müsait şerait içinde feda edilen ve misaki milli hudutlarından koparılarak ahıra terkedilen yerler aşikâr dururken, şöyle nazik bir zamanda Antakya meselesini ihdasa bilmem neden luzum görülmüştü?.. Anlaşılan bu mesele ciddiyetten ve makuliyetten ziyade alayişkarane bir fikrin eseri mahsulü olarak ortaya atılmış ve tabiatile bu neticeye müncir olmuştur. Bundan başka komşu araplarda yeni Türkiyeye müteveccih muhabbet yerine pek tabi'i olarak umumi ve müstekreh bir duygu uyandırmıştır. Bu duygu mazi'i karipte, en haternâk malum zamanda Ana vatanımıza müteveccih taksim ameliyatı tatbik edilmek istendiği zamanda hasbelbeşer bir intikam hissile Ermenilerin başkalarına kuvvet ve alet olduğu gibi, vatan ve milletimiz aleyhinde Arap komşumuzda da bir haleti ruhiye vücüde getirmiştir. Bunun mukabilinde

ise Ankaranın ne iktisadi ve ne de siyasi hiçbir kazancı olmadıktan başka İskenderon, Antakya cıvarında Arap vatandaşlarile kardaş gibi geçinen Türk unsurunun da emniyetini ve istirahatını selbetmiş olduğu asarile görülmekte bulunmuştur.

Filvaki İsmet paşa kabinesinin gerek Arabistana ve gerek arabistanın bir köşesinde mülteci olarak bulunan bizlere müteveccih, bahusus son seneler zarfında öyle garezkârane ve beyhude teşebbüs ve icraatına şahit olunmuştur ki, bunlara teessüf ve hayret etmemek mümkün olamazdı. Ezcümle bundan birkaç ay mukaddem ve Antakya (Hatay) meselesinin oldukça buhranlı bir safhası esnasında Ankara hariciye vekili Tevfik Rüştü beye Suriye tarikile Bagdata bir seyahat ettirilmişti ki, mesmuatıma nazaran zatı alinizde bir iktisad vekili sıfatile bu seyahate iştirâk etmiştiniz. Türkiye gazetelerinde bu seyahat etrafında verilen havadislere ehemmiyet atfedenlerce bu seyahatin gayesi mühim addedilmiş, Türkiye, Irak, Iran ve Afgan devletleri arasında siyasi, askeri ve iktisadi bir ittifak ve muahede akt olunacağından bahsedilmişti. Hatta Cumhuriyet gazetecilerinin yazılarına itimateden, maziden ibret almak kabiliyetini taşımayan zahirperestler arasında, bu anlaşmanın Türkiye ve şarkıkarip için pek faydalı ve esaslı bir anlaşma ve şerefi daha ziyade Ankaraya ait bir emrivâkî olduğunu söyleyenlere tesadüf olunuyordu. Bendeniz ise bu hadisenin de kemafissabık Ankaranın bazı hususi maksatlar etrafında ortaya attığı siyasi ve ya alayişkârane teşebbüsler nevinden olduğunu tahmin ederek tabiatile neticeye intizar etmiştim. Arası çok geçmeden, Tevfik Rüştü beyin Bagdata muvesalatını müteakıp günler zarfında Irak kabinasına dahil, daha doğrusu Irak efkarı umimiyesi nezdinde en şayanı itimat dört nazırın vuku istifaları haber ilân edildiği görüldü.

Irak efkârı umiyesi indinde Ankara hükümetinin emniyet ve itimadini çoktan zayi etmiş olduğuna az çok vakıf olduğum cihetle, Tevfik Rüştü beye karşı yapılan bu şekil protestoye ben o kadar hayret etmemiştim. Şu kadar ki, buna rağmen Tevfik Rüştü beyin Iraktaki iştigalatı hakkında muteakiben desteris olduğum malumata nazaran, bu seyahatin içyüzü tahminatımdan pekte bait olmadığı anlaşıldı. Tevfik Rüştü bey efkârî umumiyeyi temsil eden bu dört nazırın istifası meselesini hicte nazari itibara almıyarak o zamanki Irak diktatoru Bekir Sıtkı paşa ile Ankaranın hususi talimatları etrafında kolayca anlaşmıştı. Bittabi Tevfik Rüştü bey hususi de olsa hükümetinden almış olduğu arzu ve talimata herşeyden ziyade bir ehemmiyeti mahsusa atfetmiş olacaktı. Binaenaleyh aslan Harputlu ve İsmet Paşanın hemşehrisi ve ayni zamanda bir erkaniharp refiki bulunan Irak diktatoru Bekir Sıtkı paşanın askerce bir emri ile, bundan on küsur sene evvel, nezdimde bir hizmetçi olarak Bagdata düşmüş ve o zamanden beri Bağdatta pek namuskârane bir surette (Ütücülükle) hayatını idameye çalışan "Hüseyin Yusuf Ziya" namında türkiyeli mülteci ve masum bir vatandaşımızın Bagdattan mahfuzen Türkiyeye sevk edildiği hayretle istihbar edildi.

Gayri medeni, insaniyete hiç yakışmayan bir tarzda, güya ehemmiyetli bir muhalif ve şahsiyet imiş gibi sevk olunan o bedbaht Hüseyin Yusuf Ziya ki, bu günkü Türkiye varlığını doğuran harekâtı milliyede ve vatanı ugrunda iki kardaşını maiyeti acizide şehit ve kurban olarak veren bir ailenin son biricik evladı olarak hayatta kalmıştı. Zavallı Hüseyin kimbilir Türkiye hududuna ithal olunduktan sonra emsali vechle ne gibi vefasızlıklara, zulme maruz kalmış ve belki de Ethemin esrarına vakıf bir şahsiyetdir zanneyledikleri munasebetle onuda müteveehhim Ankara ruesasının emrile işkenceler içinde terkihayat eden mazlum ve merhum vatandaşlar zumresine iltihat etdirmişlerdir.

Ankara zimamderanının ne dereceye kadar tevehhüm ve agrazı şahsiyeye payan bulunduğuna dair bundan daha kat'i delil olmaz ve bu dereceye tevehhüm ve zulümkârlık ise, bir hükümetin hiçte kuvvetli ve ya samimi olduğuna delil olarak kabul olunamıyacağı gibi, öyle bir diktatorun ve ya idare erbabının, az ve ya çok, yaşayabildiği müddet nisbetinde, vatan ve milletine terk edeceği şeyler müfit olmaktan ziyade hüsran ve mahrumiyet ve ecanibe mahkûmiyetten başka bir şey olamaz.

Filhakika milletlerin ahvali ruhiyeleri ve düşünüş tarzları ve kabiliyeti tahammüliyeleri arasında azîm farklar vardır. Bazı milletler kendilerini ezen ve hatta inkıraza sürükleyen heyeti hükûmetlerinin zulmünden ve fenalıklarından kurtulmak için bir felaketi hariciyeye intizar eyledikleri halde diğer bazı milletler vardır ki, bilakis öyle harici müdahalenin elim akıbetini mulahaza ederek kendi dertlerini, ictimai ve idari marazlarını yine kendileri tedavi etmek hususunda bir kabiliyeti ırkıye ve richaniyet gösterirler. İçinde bulunduğu milletin ahvali ruhiyesini nazari itibara almıyan Irak diktatoru Bekir Sıtkı paşanın akıbeti, bu söylediğimin ufak bir numunesidir. Şu münasebetle bunu da bir hakîkat olarak arz ederim ki, Bekir Sıtkı vakasını müteakıp günler içinde, Iraktan Filistine seyahat eden biri aynen şunları söylemişti : "Biz mukaddes dinimizi istihza eden Ankara heyeti hükümetine mümaşatta bulunan ve ona alet olacak vaziyete giren hiçbir hükümeti başımızda uzun uzadıya taşımayacağız. Yasin paşa, Bekir Sıtkı- Süleyman Hikmet kabineleri işte şu haleti mezmume'i ruhiyelerinin kurbanı olmuşlardır."

Hulesa'i maruzat, muhterem Celal bey efendi hazretleri; fikri acizanemce ağyarı teşci ve bir nevi davet demek olan hurriyeti vicdana tahakküm, kardaş anasır ve cemaatın lisanını mennetmek (bu tarikle anasır türkleşemez bilakis benliğini duymuş olur) gibi gayri medeni ve gayri adilâne, hal ve ati için aksülameller ve fenalıklar tevlit edebilecek haksızlıklardan sarfınazarla on beş senelik tecrübelerden mütenebbihane istifade edilerek efkârı milleti şayanı itimad ve istifade bir halde, lehte toplıyabilecek hekimane ıslahıhal ve telafi mafat cihetini kemali ciddiyet ve samimiyetle iltizam buyurmanız, hem vatanın selameti ve hem de heyeti hükümetiniz için en doğru bir hizmet ve zamana göre en muvafık bir hareket olur kanaatindayim. Cumhuriyet idare mefhumu da bunu böyle icap ettirmez mi? Kaldı ki Cumhuriyet idaresinin şimdiki müzebzeb ve keyfi sisteminde ısrar edilecek olursa, korktuğum, indelluzum harici zuhurata karşı ne vatanın mudafaası, ne milletin arzu edilen terakkî ve rifahi ve ne de Cumhuriyetin ve hatta devletin baka ve istiklali mümkün olamıyacaktır.

Vatan ve milletin selameti namına şu temenniyatımı sükûnetle icra edebilecek bir mevkîde bulunan Reisi Cumhur hazretlerinin şu vaziyet muvacehesinde ne düşündüklerini bilmiyorum. Bilinen bir şey varsa, Müşarileyhin bendelerine müteveccih ve yerine masruf olmayan bir tevehhüm ve hissiyatı garazkâraneye maglubiyeti olması keyfiyetidir ki, ben müşarileyhteki: "Şeytanı affederim de Etemi af etmem" diyecek kadar büyüklüge hiç yakışmayan bu gayri tabi'i haleti ruhiyeyi, zemane dalkavuklarının ve müfsit avanturistlerin su'i telkinatı ve tezviratı eseri olduğuna kailim.

Hülasatan yukarda irae ettiğim ıslahatın icrası arzu edildiği takdirde esas itibarile bunun cihetı tatbikiyesini şöyle düşünüyorum.

1.) Vatanda mühim bir unsuru asli olan Kürt kardaşlarımız çok kanlı hatıralarla kolay kolay itimat hasıl ede-

miyecek bir hale getirildiklerine nazaran bunlara İngilizlerin makul delaletile Arapların Irak Kürdistanına verdikleri imtiyaz nisbetinde bir idare vermek.

2.) Türkiye heyeti ictimaiyesini teşkil eden diger kardaş cemaata musavatı hukuk vermek ve bu meyanda intihabatta temsili nisbi hakkını bahşetmek (netekim Ermeni, Rum ve Yahudi vatandaşlar hakkında kabul edildiği gibi).

3.) Bilakaydışart (Çerkez Etem müstesna olmak üzere) bir affı umumi ilân ederek dağdaki ve hariçteki muhalefeti, vatandaşları muzur ve ya atıl bir halden vatana nafi olacak bir vaziyette toplamak

Bu affumumi meselesinde şahsiyeti acizanemin istisnai cihetini sarahaten arzetmekten maksadım, yukarda bir noktada arzettiğim vechle Reisi Cumhur hazretlerinin tevehhümlerine meydan vermemek içindir. Arzu buyrularsa resmen istisna edebilirler. Şayet yar ve ağyara karşı bunun yanlış telakkiye sebep olacağını düşünürlerse, ben şimdiden Sizi temin ederim ki, ben matlup ıslahat tercih edildiğini görmekle iftihar ederek bir müddet daha muazzez vatanım haricinde kalmaklığımı bile minnetle kabul ve telakki ederim.

4.) Milletin iktisadiyatını, maddiyatını, tezelzüle uğratan ve bir çok suiistimalata kapı açan Inhisar şirketlerinin hattilazımına göre tenkıs etmek suretile ithalat ve ihracatta halkın menfatini mucip olacak bir vaziyete sokmak.

Şarkta cumhuriyet idare tarzını evvela kabul eden Islam dinine karşı, Ankara cumhuriyet ruesasının bu derece arka çevirmeleri hiçte makul değildir. Maksadım suitelakkî edilmemek üzere şunu da ilave ederim ki, bu mukaddes dini, basit nazar sahiplerine yekten mani'i terakkî imiş gibi göstermeğe sebeb olan herafatçı, liyakatsiz, cahil softaların mefsedetine karşı mukaddema tuttuğunuz yolu takdir edenlerdenim.

Din meselesinde aramızdaki ve Türkiye ile dindar olduklarını zan ve iddia edenler arasındaki ihtilaf, bir noktadan çok ve çok basit ve diger noktadan çok ve çok karışıktır. Eğer eyi ve kelime be kelime arapçadan türkçeye çevrilmiş bir Kuranı Kerim ele alınır ve dikkatla okunur ve hayatı umumiyeye tatbik edilirse, hakikî ulum ve fünûnla dimağı tam olarak tenevvür etmiş bir adamın düşünceleri ile kuran esasatı arasında en küçük bir ihtilaf bulmanın imkânı yoktur. Bu hususdaki fikrimi bir kaç satırla icmal edeyim ve esasa ait davayı temelden hal için Islam aleminin Türkiye idaresinden ve Kemalizimden nefretine sebebiyet veren ve zaman zaman nutuklarda tekrar edilen zahiren gayet ağır ve hakikatta pek doğru bir Kemalizim düsturunu tetkîk edelim. Diniyor ki: "Biz ahkâmı semaviyeyi terk ettik ve hayatımıza taalluk eden kanunları ihtiyacımız ve aklıselimimiz vasıtasile bulacağız ve tatbik edeceğiz" Şu söz, evet zahiren çok çirkin olduğu halde batınan çok doğrudur ve tamamile Kurana mutabıktır. Çünkü Kuran iki kısım ahkamı ihtiva eder. Bir kısmı tebeddül kabul etmez kaidelerdir. İki kere iki mutlak dört eder, beş etmez gibi, havasız yerde insan yaşayamaz ve gıdasız hayat yoktur gibi. Ezcümle Kuran ahkâmından birisi; her hususta aklın hakim kılınmasıdır. Aklı hakim kılmayanlar azap ve iztiraptan kurtulamazlar..... Aklı hakim kılmayanlar hayvanların en alçağından alçaktırlar gibi..... Bu takdirde bizim ihtiyaçlarımız hakkında ayaklarımızla ve ya damarlarımızla düşüneceğiz, kafamızla düşünmiyeceğiz manası salifilarz Kemalizim dusturunda yoktur. İhtiyaçlara taalluk eden mesaikle ise Kuran değil insanları, bizzat Resuli bile akıllı insanların tesbit ettikleri güzel kaidelerle yurümeye memur etmiş ve tadadı imkânı olmayan ihtiyacatı nas Kuranda birer birer zikredilmeyerek maruf ile emir ve münkiratı nehi eyleyiniz dimekle, hayatta ihtiyaca taalluk eden işlerin tertibini akıllı insanlarca terk eylemiştir.

İncilde böyledir, Meselâ derki: "Geniş kapıdan girmeyiniz. Sonu haviyedir, uçurumdur. Dar kapudan giriniz." Bu İncil ayetini okuyup "amin" demekle bir neticei hasene bekleyenler, en aşağı tabirle kendi kendilerini ve kendilerinde bir keramet olduğu zannını verdirerek tabi olanları da kendileri gibi yapanları, budala ve sersem vaziyetine kor.

Bu ayeti, arz sakinlerinin şimdiki hayatlarına tatbika kalkışırsak, bütün dünya iktisat ulemasının içinden çıkamadıkları buhranı iktisadinin sebebi yekününü İncilin bir satırla izah ettiğini hayretle görürüz. Bu ayetle anlatılmak, isteniyor ki, ihtiyactan fazla istihsal geniş kapudur. Ve sonu iflastır. Dar kapu ise istihsal ve istihlâkte itidaldir. Zannetmem ki, Kemalizim bir taraftan akla istinad eden bir zihniyet ve ayni zamanda akıl icabatını katiyen reddeden bir mefkûre halinde tefsir kabiliyetinde bir çehre göstersin..... Bunun böyle olmadığının en vazih delili, zatalinizin işbaşına geçtikten sonra; luzumsuz istihsalat yerine kabilisarf istihsalata rucu edeceğinize dair nutkunuzdaki sarih beyanatiniz değilmidir..... İşte ahkâmı ilâhiye böylece ikiye ayrılır bir kısmı tebeddül kabul etmez esaslardır. Bunlar Kûtubu ilâhiyede ve oradan alınarak kûtubu ahlakıyede mevcuttur. İkinci kısmı ise emrbilmaruftur ve nehian elmünkirdir. Bunlar ise her cemaatın maddî ve manevî muhitine göre tebeddül edebilen namütenahi maruf ve namütenahi münkirattan ibarettir..... Tütün içmenin hicazda memnuiyeti, tütünün mazarratıntan, insanları korumak için vazzedilmiş bir kaidedir. Başka yerlerde ise bu mesele münkirattan değildir ve bu hususta izahata ve din meselesidir, değildir diye mubahasata kalkışmak akıl hakimiyetine muhaliftir.

Binaenaleyh bu hususta tafsilattan sarfınazar ederek, her hususda bir birile münasebeti olan alemi Islamiyet ve nasraniyet ve hatta yahudinin müşterek esasatı gayri mütebeddilesine adavet izharı mahiyetini gösteren hususattan mümkün olduğu kadar uzak kalmayı ve Türkün dahi hayati menafiinin şiddetle talep ettiği vechle hakîkî ve kalbi bir samimiyetle bütün insanlarla müşterek müsalemet yolunda yürüyebilecek bir yol takîp etmenin zamanınıza tesadüf eylemesini gönül şiddetle istemektedir Celal bey efendi

Ihtiramatı faikamı lütfen kabulediniz efendim.

Amman-Şarkî Ürdün, 10.12.1937

Etem Pşava
Amman-Transjordan
Postrestant

Etem Pşava
(imza)

(Sabık)
Kuvayi tedibiye umum kumandanı

1. Senelerdenberi fecibir mukatele sahnesine çevrilen Kürdistan kahraman halkı değil mi idi ki, müşterek vatan hissinin en har ve samimi tarafdarlığını Türkiye için en elim ve hatenâk zamanlarda kavlen ve filen şark ve cenüp hudutlarımızda müstevlilere karşı ibraz etmişler. O öyle bir zaman idi ki, indelluzum vatanını ve devletini muhafaza etmek için yemin etmiş olan maglup ordu ve ekseri ümerası bile muazzez vatanı istilaye gelen agyara karşı safbeste'i ihtiram başka hiç bir şey mümkün olmadığında ısrar etmşilerdir. Evet herhangi bir ordu faik düşman karşısında maglub olabilir. Bu maglubiyetin az ve ya çok devam etmesi ise bu ordunun millete itimadı nisbetindedir. maglub olan ve maneviyatını zayi eden bir ordu bekayası ise, bermutad hiç bir işe yaramaz ve hatta ondan sonra göstereceği asarı telaş ve tezelzül milletinde maneviyatını kırar. Ve sonra takdir buyurulmalıdır ki her taraftan mahsur bir vaziyette Ana vatanda sıkışmış olan varlığımızın, harbi umuminin bidayetinde şark hudutlarımızda ve son zamanlarda Arabistanda görüldüğü gibi yüzlerce kilometro ricaatlere tahammülü yoktur.

KUZEY KAFKASYA MÜLTECİLERİNİN ÇALIŞMALARINDAN BİR KESİT: KAFKASYA DAĞLILARI BİRLİĞİ (SOYUZ GORTSEV KAVKAZA)

M. AYDIN TURAN

BATIDAKİ KUZEY KAFKASYA EMİGRASYONU

Avrupa sahnesindeki ilk Kuzey Kafkasyalı göçmenler, 1864 sürgünü sonrasında Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'da Hıristiyan unsura karşı denge unsuru olarak kullandıkları Çerkezlerdi. Gustav Bullumer'in 1931'de kaydettiğine göre, 150-200 bin civarındaki bu koloninin uzantıları Rodos ve Serez'e, Niş ve Tirot'a ve Kossov-Pole'ye dek ulaşıyordu. Eski Yugoslavya sınırlarında dağınık haneler dışında 23 yerleşim birimi tespit edilmişti.[1] Rusya'nın istila sürecinde olduğu gibi, sürgün sırasında da kimi Batılı çevrelerin sempatisini toplayan Kuzey Kafkasyalılar[2] 1876'da Bulgar isyanının bastırılmasında yüklendikleri roller sebebiyle tepki almış, büyük çoğunluğu Anadolu içlerine ya da Osmanlı sınırlarındaki başka bölgelere çekilmişlerdi.[3]

Bu büyük mobiliteden yaklaşık yarım asır sonra da, Batı ülkelerinde, serüvenleri öncekilerden biraz daha farklı küçük Kuzey Kafkasyalı topluluklar belirmişti. 1917'de Rusya'da birbiri ardına gelen iki büyük siyasal dönüşümü yaşayan bu topluluk, Şubat ve Ekim ihtilallerinin arasında büyük beklentiler ve hayal kırıklıklarıyla dolu günler geçirmiş, "demokratik bir Rusya cumhuriyeti" düşünün iflasından sonra politik tercihlerini daha net ifade edebilmişlerdi. Tercihleri, bazı nüanslara rağmen büyük ölçüde ülkelerinin "bağımsızlığı" idi; ne var ki, siyasal, ekonomik ve askeri yetersizlikler içinde çabaları köklenemeyecek, 11 Mayıs 1918'de ilan edilen "Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti" yıpratıcı savaşta yıkılıp gidecekti. Bu, "milli bağımsızlık" rüyasının da dramatik biçimde sonu demekti. 1920'den 1921 baharına dek hareket içinde yer alanların ya da eklemlenenlerin birçoğu başka iklimlere savrulacaklardı. Kategorik olarak, Batı literatüründe "Sovyet Doğu Halkları" terimiyle karşılanan, Rus ya da Slav olmayan halklardan ibaret geniş bir etnik yelpazeye dahil Kuzey Kafkasya göçmenleri[4] ne yeni otoriteye boyun eğmeye niyetliydiler, ne de iktidar koltuklarına kurulanlar onlarla birlikte yaşamaya. Serüvenin eksenini bu gerçek oluşturuyordu. Belirsizlik ve yalnızlık duygusu içinde kıvranan, değişik kökenlere mensup, farklı dilleri konuşan, inanç dünyaları heterojen, yaşam tarzları bambaşka göçmen kafileleri akın akın yakın coğrafyalara sığınıyorlardı. 1917 ve sonrasında İstanbul, mülteci kenti görünümüne bürünmüştü.[5]

1917-1921 döneminin Kuzey Kafkasya politik sahnesinde rol yüklenen "liberal milliyetçi" ve "sosyal demokrat" birçok isim dönüşü olmayan bu serüvenin oyuncuları olmaktan kurtulamadı. Buna karşılık, geniş toplumsal destek alan İslamcı kadrolar ülkelerinden ayrılmadılar ve uzun süre yeni rejime kafa tutarak Kızılordu'nun kurşunlarıyla hayatlarını yitirdiler.

Paris Barış Konferası'na katılmak üzere 1919 baharında Fransa'ya giden sabık Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti başkanı Abdülmecid Çermoy bir daha ülkesini göremedi, 1937 yılında Paris'te hayatını tamamladı. Dışişleri Bakanı Haydar Bammat geri dönerek son anlara kadar çalışmalarını sürdürdüyse de sonunda o da yazgısını kabullendi. 31 Mart 1965'te Paris'te ölümüne dek politik çalışmalarını devam ettirdi. Pşimaho Kosok ve Mikail Halil gibi iki bilinen sima, yaşamlarının geri kalan kısımını, bütün olumsuzluklara rağmen Türkiye'de geçirdiler. Halil 26 Temmuz 1936'da İstanbul'da, Kosok ise 10 Ocak 1962'de yine aynı şehirde vefat etti. Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti parlamento başkanlığı ve Maliye Bakanlığı yapan İnguş mülteci Wassan Giray Cabağı Polonya'ya yerleşti. Tatar Müslümanlarla birlikte *Przeglad Islamski* dergisini çıkardı. 1938 yılında Polonya haber ajansı PAT'ın Türkiye temsilcisi oldu, 1942'de Almanya'ya giderek antisovyetik yapılanmalara destek verdi, 1949'da İstanbul'a yerleşti ve 18 Ekim 1961'de vefat etti.

Çerkez Süvari Tümeni komutanlarından General Sultan Kılıç Girey kader arkadaşlarıyla bin bir güçlükle karaya çıkabilmiş Samsun ve İstanbul'da kısa süre kaldıktan sonra, Fransa'ya yerleşmişti. Onun Mustafa Kemal'den Doğu Cephesinde görev istediği, ancak arzusunun kabul edilmediği söylenegelmiştir.[6] Kılıç Girey II. Dünya Savaşı'nda Almanların organize ettiği lejyonerlere komutanlık yaptı. Doğduğu köye kadar gitti. Fransız tabiyetinde olmasına rağmen, Yalta Antlaşması sonrasında Sovyetlere teslim edilen soydaşlarıyla aynı kaderi paylaşmayı seçti. Düzmece bir muhakeme sonucu ölüm cezasına çarptırılarak 1946'da Moskova'da idam edildi. Kardeşlerinden Beyazıt Girey ise, 1967'de ölümüne kadar Samsun Çarşamba'da mü-

tevazı şekilde yaşadı. Mültecilerden eski Terekkale Belediye Başkanı Prof. Gappo Bayattı (Gappo Bayef) ise Almanya'ya yerleşerek Berlin Üniversitesi'nde Osetinoloji Kürsüsü Başkanlığı yapmış; Batıda eğitim gören ender insanlardan ünlü ressam Halil Bek Musayassul güç bela son vapura binerek, İstanbul üzerinden Almanya'ya gitmişti.[7] İnguş Alayı subaylarından Kuriyev de önce Fransa'ya, II. Dünya Savaşı sonrasında ise Almanya'ya yerleşerek 1952'de Münih'te ölmüştü.

Düş kırıklıklarına ve fiziksel uzaklıklarına rağmen, mülteciler "sovyetleştirilmiş" Kuzey Kafkasya'nın geçici bir olgu olduğunu düşünerek işin ucunu bırakmamaya kararlı görünmüşlerdi. Ankara'daki ilk Sovyet Büyükelçisi Mdivani, "Tiflis Revkomu"na gönderdiği raporda, Türklerin de desteklediği bazı çevrelerin Kuzey Kafkasya'nın bağımsızlığı yolunda çalıştıklarından ve Sovyetler için tehlike arz ettiklerinden söz ediyordu.[8] Kuşkusuz ki, raporda Türk resmi çevrelerinin bu tür çalışmalara destek verdiklerine ilişkin kayıt somut dayanaklardan yoksundu. En azından, gereksinim duyulan maddi yardımın elde edilebilmesi için, Sovyet rejimini güçendirmeme politikası takip eden Anadolu hareketinin karar mekanizmalarında yer alan başta Mustafa Kemal olmak üzere kimi simalar, Kafkaslardaki "antibolşevik" devletçiklere sıcak bakmadığı gibi, onları İtilaf kuvvetlerinin birer "kuklası" olarak görmüştü.[9]

BMM'nin bazı isimlerince eleştirilmesine karşılık, en azından Nisan 1922'de patlak veren "casusluk olayı"na dek geçerli olan bu politika,[10] özellikle optimist beklentilere sahip siyasi mültecilerin kaderini de etkileyecek; onların en kesif Kuzey Kafkasyalı kolonilerin bulunduğu Türkiye'de değil de, Paris, Prag, Varşova gibi merkezlerde toplanmalarına yol açacaktır.[11] Böylelikle olumsuz politik koşullar altında mülteciler, çalışmalarını derinden etkileyecek başka bir tarihi sürece monteleniyorlardı. Diğer bir deyişle, başkalarının tarihiyle, yani Avrupa tarihiyle organik bağ kuruyorlardı.[12]

ÇEKOSLOVAKYA'DA BİR MÜLTECİ TEŞKİLATI: KAFKASYA DAĞLILARI BİRLİĞİ

Çalışmamıza konu olan Soyuz Gortsev Kavkaza'nın ("Kafkasya Dağlıları Birliği"-KDB) kurulduğu Çekoslovakya, I. Dünya Savaşı sırasında Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun çöküş sürecinde siyasi haritada yer buldu. Renkli etnik yapısı, gelişkin endüstrisi ile iki savaş arası dönemde "Avrupa'da demokrasiyi en mükemmel şekilde ve başarı ile uygulayan" ülke olarak tanımlanan Çekoslovakya'nın[13] panoraması, gerek Rus içsavaşı sırasında, gerekse Bolşevik rejimin tesisinden sonra ülkeye akan göçmenlerle daha da ilginçleşti.

Kuşkusuz ki, bu süreçte "Bolşevizm"i evrensel bir ideoloji olarak görmeyen yöneticilerinin yarattığı yumuşak atmosferin de rolü vardı. Avrupa'da SSCB'yi en son tanıyan iki ülkeden biri Yugoslavya, diğeri ise Çekoslovakya idi. Cumhurbaşkanı

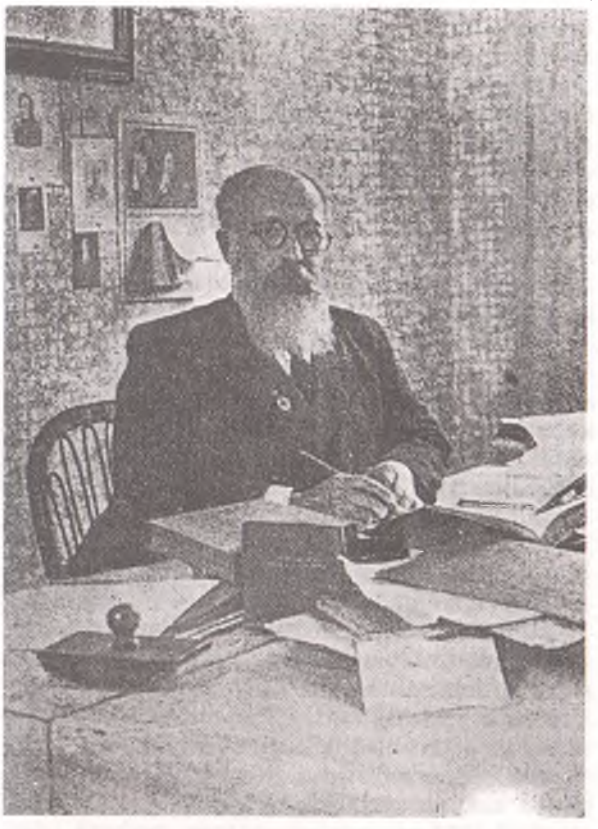

Terekkale Belediye Başkanı Prof. Gappo Bayattı, 1934.

Masaryk, başında bulunduğu devletin Bolşevik Rusya'ya karşı tavrını çok erken bir dönemde seslendirmişti. Masaryk ilk bağımsızlık yıldönümü kutlamalarının yapıldığı 28 Ekim 1919 günü, parlamentodan halka hitap ederken, Sovyet rejiminin Çarlık döneminden fark göstermediğini, "Lenin'in mükemmel bir Rus tipi olduğunu ve Bolşevizmin Çarlığı aşamadığını ama Korkunç İvan'ın metotlarını aynen devam ettirerek onu yeniden kurduğunu" ifade etmişti.[14]

Avrupa'nın bu yeni devletinde Kuzey Kafkasya kolonisinin ne şekilde oluştuğuna dair detay bilgilerden ne yazık ki şimdilik mahrumuz. Ölümüne dek Kuzey Kafkasya mülteci örgütlerinde aktif roller yüklenen ve 1922'de Türkiye üzerinden Prag'a yerleşen Barasbi Baytugan örneği, bu konuyu açıklamaya yetmemektedir. 1920-1923 döneminde, özellikle işgal altındaki İstanbul'da biriken çeşitli etno-linguistik grupların tamamına yakınının "Rusya göçmenleri" olarak tanımlanmaları, diaspora yazınında ise mültecilere ilişkin ancak satır aralarında rastlanabilen bilgilerin varlığı hareket alanımızı oldukça sınırlamaktadır. Söz konusu dönemde, mültecilere gerek yerel, gerekse uluslararası kuruluşların yardımlar sağladığı bilinmektedir.[15] Özelde Kuzey Kafkasya göçmenlerine yönelik yardımlar ise, bazı açıklamalara göre, 1864 sürgünü ile Osmanlı topraklarına yerleşen unsurlar tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu unsurlardan biri işgal altındaki İstan-

bul'da faaliyetlerini sürdürebilen Çerkes Kadınları Teavün Cemiyeti'dir.[16]

Mülteciler tarafından neşredilen eserlerde öncü bir konumu olan *Kavkazski Gorets*'in sayfalarında rastladığımız ilginç bir fotoğraf, göçmen topluluklara tanınmış bazı isimlerin de yardımda bulunduklarını kanaatini güçlendirmektedir. Söz konusu derginin 1924'te çıkan ilk sayısında Osmanlı dönemi siyasal hareketlerinin renkli simalarından Hüseyin Tosun Bey'in fotoğrafı yer almaktadır. Aynı zamanda 1908 Meşrutiyeti sonrasında faaliyete geçen Çerkes İttihad ve Teavün Cemiyeti, Kafkasya Komitesi, Türkiye'de Şimali Kafkasya Politik Göçmenleri Komitesi, Şimali Kafkasya Cemiyeti gibi teşekküllerin de aktif elemanı olarak Kafkasya meselesiyle bu denli içli dışlı bu ismin mültecilere yardım yapması güçlü ihtimaldir.[17]

Kuzey Kafkasya emigrasyonunun Çekoslovakya'da belirmesi uluslararası bir kuruluşun yerleştirme programı çerçevesinde gerçekleşmiş olmalıdır. İstanbul'daki mülteci topluluklara destek veren Beynelmilel Kızılhaç Komitesi'ne Yüzbaşı Burnier'in başkan olduktan sonra Çekoslovakya'ya gönderildiği ifade edilen "3000 Kazak" ve "1600 üniversite ve lise öğrencisi"[18] arasında bazı Kuzey Kafkasya göçmenlerinin de bulunduğu düşünülebilir. Bu düşüncemizi destekleyebilecek bir başka husus "Kafkasya Dağlıları Birliği"nin üye profilidir.

1920-1921 göçmenlerinin Prag merkezli teşkil ettikleri ilk formel yapı olan Soyuz Gortsev Kavkaza'nın kurucuları, tüzüğü ve kesin kuruluş tarihine ilişkin de net bilgilerimiz bulunmamaktadır. Bununla beraber, Nisan 1924'te yapılan genel kurulunda "altı aylık çalışmaların değerlendirildiği" kaydedildiğine göre,[19] birliğin Kasım 1923 itibariyle faaliyette olduğu anlaşılmaktadır. Kompoze bir örgüt görünümündeki "Kafkasya Dağlıları Birliği" içinde Kuzey Kafkasya'nın muhtelif kavimlerine mensup yerli unsurların yanı sıra Kazak mülteciler de bulunmaktaydı. Çekoslovak halkına ve hükümetine şükran duygularını dile getiren KDB'nin kısmen daha derli toplu olan örgütsel çalışmaları hakkındaki malumatımız ise, birliğin 1924'te yayımlanmaya başlayan periyodiğinde kayıtlı olanlardan ibarettir.

Öncelikle, mültecilerin dayanışma ve yardımlaşması amacına yönelen KDB'nin faaliyetleri siyasal içeriğe de sahip olmuştur ki, bu bağlamdaki en önemli hedefi, ortadan kaldırılan "cumhuriyet"lerinin federatif esaslarda yeniden tesisi teşkil etmiştir. Dar anlamdaki amaçlar arasında, politik bilincin geliştirilmesi, dünyanın birçok ülkesine dağılmış eski ve yeni muhaceretin "merkezi bir teşkilat" içinde birleştirilmesi, "kardeş birlikler ve şahıslarla" irtibatın sağlanması, "Batı Avrupa'nın bilgi birikiminden ve çalışma sisteminden yararlanarak anavatan Kafkasya'nın kalkınması ve yükselmesi"ni amaçlayan eğitim seferberliği gibi konular sıralanmıştır.[20]

KDB'nin ikincil amaçlar doğrultusunda aktif konumda olduğu tartışmasızdır. Nitekim birlik, hastalanan üyeleri için Çekoslovak Kızılhaçından yardım tedarik etmiş,[21] Çekoslovak hükümetinden öğrenci bursları sağlamıştır. KDB yönetimi, kuruluşundan itibaren ciddi girişimler neticesi, olanakların genişletilmesine çabalamış, böylelikle birçok mülteci genç yüksek öğrenimlerini sürdürebilmişti. Bu gençlerin bir kısmı çevrelerinden kopmuş, bir kısmı da yakın bir gelecekte, 18 Kasım 1926'da kurulacak Narodnaya Partiya Gortsev Kavkaza'nın ("Kafkasya Dağlıları Halk Partisi")[22] kadrolarını oluşturmuşlardı.

Kavkazski Gorets'te kaydedildiğine göre, Brno şehrinde Prag'daki faaliyetlere paralel çalışması düşünülen şube için Barasbi Baytugan ile Tatar mülteci Abdullah Mustafin görevlendirilmiş, ancak bu girişim, ekonomik sıkıntı sebebiyle başarısızlıkla sonuçlanmıştı.[23]

"Kafkasya Dağlıları Birliği"nin bilebildiğimiz ilk genel kurulu, N. F. Rudlof'un divan başkanlığında 29 Nisan 1924 tarihinde toplanmıştır. Birlik başkanı olarak N. A. Bigayev ile denetleme kurulu üyesi K. D. Guldiev'in yanı sıra öğrenci temsilcilerinden B. Salamov'un konuşmalarından sonra, altı aylık faaliyet dönemi için yeni yönetim kurulu belirlenmiştir. KDB'nin bu devreye ilişkin yönetimi Kuzey Kafkasya ve Kazak mültecilerden oluşurken, başkanlığa Rusya Müslümanları arasında bilinen bir isim olan Ahmet Tsalıkkatı getirilmiş, sabık "Kuban Yasama Radası" üyelerinden Murat Hatağogu "başkan yardımcısı", V.V. Vazov "sekreter", K.D. Guldiev "veznedar", Elmurza Bekoviç Çerkaski "üye" sıfatlarıyla yönetim kuruluna giren diğer üyeler olmuşlardı. Birlik "denetleme kurulu"na ise üç isim, N. A. Bigayev, Krımgirey Kuçmazukin, Dzanbolat Dzerikov seçilmişlerdi.[24]

"Kafkasya Dağlıları Birliği", Tsalıkkatı yönetiminde en faal devresini yaşamıştır. Prag günlerinde siyasi muhaceretin örgütlenmesi ve dayanışmasıyla uğraşan Tsalıkkatı, *Kavkazski Gorets* için sergilediği performansa ek olarak bazı konferanslar da düzenledi. Güçlü yazarlığının yanı sıra hitabet gücünü kullanarak bazı konferanslar verdi. Bunlar arasında, 6 Haziran 1924'te "Kuzey Kafkasya Topluluklarının Mücadelesi" ile 12 Haziran 1924'te ünlü ozan Puşkin'in 125. doğum yılı dolayısıyla düzenlenen anma gününde "A. S. Puşkin, Kafkasya ve Kafkasya Dağlıları" başlıklı konferanslar[25] önemlidir. Özellikle 6 Haziran'da Prag'daki "Russki Dom"da ("Rus Evi") aralarında Harlamov gibi Don Kazaklarının, Falçikov, Orluşin, Zvagin ve Kruçkov gibi Terek Kazaklarının bulunduğu dinleyiciler karşısında verdiği konferans dikkate değerdir. Kuzey Kafkasya'nın önemli bir paradoksunu teşkil eden "Kazak problemi"ne ilişkin konuşmasında Tsalıkkatı, meselenin demokratik kurallar çerçevesinde çözümlenebileceğini, Kazak ve Kafkas unsurları arasındaki ilişkilerin ortak bir platformda çalışılarak iyileştirilebileceğini, geçmişte Kazak kolonizasyona tabi tutulan Kuban'ın Kafkasya'nın ayrılmaz parçası olduğunu ifade etmişti. Ortaya koyduğu birkaç maddelik paket netti; buna göre, "Kuzey Kafkasyalıların egemenliği ilkesinin kabulü"nü, "toprak

probleminin asgari olarak sosyalist program dahilinde çözümlenmesi"ni, "Kuzey Kafkasya'da Kazak şeridinin ortadan kaldırılması"nı, "Kazak kantonunun Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti içinde kalması"nı öneriyordu. Konferansın bitiminde, iki unsur arasında ilişkilerin artırılmasına yönelik olarak Murat Hatağogu'nun başkanlığında, Elmurza Bekoviç Çerkaski'nin sekretaryasında bir kurulun çalışması da karara bağlandı. Bu toplantıda Don ve Terek Kazakları söz alarak konuşma yaptılar.[26]

Ancak söz konusu konferansın "Kafkasya Dağlıları Birliği" bünyesinde detaylarını bilemediğimiz bir rahatsızlığı gün yüzüne çıkardığı söylenebilir. Tsalıkkatı'nın başkanlığına geldiği Nisan 1924 ile Ağustos 1924 arasındaki kısa dönemde sert çekişmelerin yaşandığını düşünmekteyiz.

Kavkazski Gorets, no. 1.

Birlik dahilindeki Kazak liderlerinden bazılarının düşünce ve tutumlarının, Kuzey Kafkasyalı mültecilerce hoş karşılanmadığı, özellikle birliğin eski başkanı ve "denetleme kurulu" üyesi Nikolay Andreyeviç Bigaev'in eleştirildiği anlaşılmaktadır. Bigaev'in *Kazatsii Sploh* dergisinde yayımlanan bir makalesi, *Kavkazski Gorets*'te Elmurza Bekoviç Çerkaski tarafından polemik konusu yapılmıştır. Çerkaski "Kuzey Kafkasyalılar arasında Rus kültür ve uygarlığının birleştirici işlev yüklendiğini", "Kuzey Kafkasya'nın kaderinin Rusya ile ayrılmazlığını" ifade eden Bigaev'i "uzak görüşlülük" ve "doğruluk"tan mahrum bir kişi olarak tanımlayarak "samimiyet"e davet etmiştir.[27]

Birlik bünyesindeki bu gerginliğin bir yansıması olsa gerek, "Kafkasya Dağlıları Birliği"nin 1 Kasım 1924 günü yapılması gereken olağan genel kurulu yerine, 8 Ağustos 1924'te olağanüstü genel kurula gidilmiş, birliğin yönetimi farklılaşmıştı.

Olağanüstü genel kurulda Tsalıkkatı'nın bıraktığı başkanlığa, onun ağırlığıyla Hatağogu getirilmiş, Ahmet Nabi Magoma (başkan yardımcısı), V. Beselov (sekreter), K. Guldiev (veznedar), Elmurza Bekoviç Çerkaski (üye) yeni yönetim kurulunu teşkil etmişlerdi.[28]

KDB'NİN ÇEKOSLOVAK HÜKÜMETİNDEN SAĞLADIĞI BURSLARLA OKUYAN ÖĞRENCİLER

Çekoslovakya'ya yerleşen topluluklar arasında, resmi kanallardan aktarılan maddi yardımlardan en fazla payı Ukraynalı göçmenler alıyordu. Bunda iç politika hesaplarının da belirleyici rol oynadığı söylenebilir. Vlodimir Mursky'in kaydettiğine göre, Prag ve Podebari'de Ukraynalılara ait "orta" ve "yüksek" öğretim seviyesinde faaliyet gösteren birçok eğitim kurumu bulunmaktaydı.[29] Ukraynalılarla karşılaştırıldığında, Kuzey Kafkasya kolonisi hem sayıca çok daha azdı, hem de aldıkları yardımın boyutunu sınırlıydı. Böyle olunca ister istemez "öncelikler" problemi önem kazanıyordu.

1924 baharı itibarıyla Çekoslovak hükümetinden burs alan öğrencileri ve okudukları okulları biliyoruz. Bu isimlerden Abatsiyev ve Çerkaski'nin belirtilen dönem itibarıyla 4. sınıf, Bode Salamti'nin 3. sınıf, Hamid Bekuh ile Kosta Gulditi'nin 2. sınıf öğrencileri olmaları karşımıza iki ihtimal çıkarmaktadır: Ya belirtilen öğrenciler yüksek öğrenimlerine ara sınıflardan devam ederek burslardan faydalanmışlardır; ya da öğrenimlerine Çekoslovakya'da başlamışlarsa, KDB'nin kuruluşundan önce de Çekoslovak hükümeti burs vermiştir. Burada ikinci ihtimal daha kuvvetli olmakla beraber, birliğin faaliyete geçmesiyle bütün bursiyerler "Kafkasya Dağlıları Birliği" yönetimi kanalıyla belirlenmişti. 1924 baharı itibarıyla Prag ve Brno'da çeşitli okullara devam eden on beş öğrenci bu burslardan yararlanıyordu:

M. Abatsiyev (Oset, Prag Üniversitesi Hukuk Fakültesi), Elmurza Bekoviç Çerkaski (Adiğe, Prag Kraliyet Üniversitesi Tabii Bilimler Fakültesi), Hamit Bekuh (Adiğe, Ukrayna Akademisi), Kazi Bessolt (Oset, Prag Ticaret Enstitüsü), Beybulat Bjeğako (Adiğe, Prag Politeknik Okulu Zirai Bilimler Fakültesi), Kosta Gulditi (Oset, Prag Rus Enstitüsü Köy İşleri Bölümü), Cemaleddin Kanukati (Oset, Prag Politeknik Okulu Zirai Bilimler Fakültesi), Krımgirey Kuçmeziko (Adiğe, Prag Politeknik Okulu Elektromekanik Bölümü), Ahmet Nabi Magoma (Avar, Prag Politeknik Okulu Elektromekanik Bölümü), Abdullah Mustafin (Tatar, Brno Kimya Bölümü), Bode Salamti (Oset, Prag Politeknik Okulu Ulaştırma Bölümü), Salkazanti (Oset, Prag Demiryolları Yüksek Okulu), Ruslan Tlatdati (Oset, Prag Politeknik Okulu Zirai Bilimler Fakültesi), Ali Şahan (Balkar, Prag Politeknik Okulu Elektromekanik Bölümü), Murat Hatağogu (Adiğe, Prag Hür Ukrayna Üniversitesi Finans Bölümü).[30]

Birliğin yayın organında belirtildiğine göre, bu dönemden sonra Çekoslovak hükümeti 10 kişilik ilave burs sağlamış; Kosta Zangi (Oset), İ. Sidakov (Adiğe), İ. Urusbiev (Balkar), Aytek Kundukh (Oset), M. Şumanukova (Adiğe) ve Barasbi Baytugan (Oset, Brno Zirai Bilimler) bu kontenjandan yararlanırken, ayrıca vizesiz şekilde gelen Nevruz

Sunç (Balkar) ile A. Sultanzade (Azeri) de bursiyerlere dahil edilmiştir. Göçmen gençlerden Hadjet Siatokova (Adiğe) için iki yıllık özel burs alındığı da belirtilmiştir.[31] Adı geçen talebelerden ikisi, M. Şumanukova ile Hadjet Siatokova bayan olup, listelerde ismine rastlanılmayan Ethem Tabasaran'ın da bursiyer statüsünde Brno'da okuduğu bilinmektedir.

KDB'NİN YAYIN ORGANI *KAVKAZSKİ GORETS*'TE YER ALAN ÇALIŞMALAR

29 Nisan 1924'te toplanan KDB genel kurulunda, süreli bir yayının çıkarılmasına ilişkin alınan kararın pratiğe aktarılması pek uzun zaman almadı. Bu genel kurulu takip eden günlerde birlik yönetimi, Avrupa sahnesinde Kuzey Kafkasyalı siyasi mültecilerin organize ettikleri ilk dergi olan *Kavkazski Gorets*'i yayımlamaya başladı. Derginin dizaynı, yayın konusunda deneyimli bir isim olarak redaktörlüğü üstlenen Ahmet Tsalıkkatı tarafından yapıldı ve ilk sayı 1924 baharında "Legiografiya" matbaasında basıldı. Künyesinde, merkezi "Praha, Kral. Vinohrady, Palaceho tr. 106 Dieck" adresi gözüken *Kavkazski Gorets*'in idaresini daha sonra, birliğin 8 Ağustos 1924'teki olağanüstü genel kurulunda seçilen yeni başkan Murat Hatağogu ele aldı. Redaktörünün farklılaşmasının yanı sıra merkez de, "Praha XIV, Hornı Krc, c. 57" adresine nakledildi. Bununla birlikte, *Kavkazski Gorets*'in yayın hayatı uzun olamadı. Brno'da şube açma girişiminde karşılaşılan finansman sorunu, dergi konusunda da mültecilerin karşısına dikilmişti. Nitekim kısıtlı maddi olanakların "sıkıntı verdiği"ni kaydeden KDB yönetimi,[32] ancak 1925'te zorlukla çıkartılabildiği 2-3. birleşik sayıdan sonra süreli yayın konusunu belirsiz bir zamana dek askıya alacaktır.

İlk sayısı, kapağında yalçın Kafkas dağlarını sembolize eden bir gravür kullanılarak çıkan *Kavkazski Gorets*, Kuzey Kafkasya mültecilerinin dramatik serüvenlerinde en azından "ilkler"den biri olması dolayısıyla önem taşır. İçerik bakımından da dikkate değer bulunan dergide pek az resim ve fotoğraf kullanılmıştır. Bunlar, "Kafkasya'nın milli kahramanı" Şamil'in ve Çekoslovak Cumhurbaşkanı Thomas Masaryk'in portreleri ile ünlü Oset ozan Kosta Hetagkatı (1859-1906) ve Hüseyin Tosun Bey'in fotoğraflarından, ayrıca ressam Tuganı Saladin'in yaptığı bir tablodan ibarettir.

Kavkazski Gorets'in sayfalarında genç kuşak göçmenlerin yanı sıra, tanınmış isimlerle karşılaşmak mümkündür. Kuşkusuz ki, bu bağlamda en dikkate değer kişi, "Ahmed", "Kurtatag" ve "A. T." gibi imzalarla da yazarak birinci sayının yükünü taşıyan Tsalıkkatı'dır. Ancak onun adına daha sonraki sayıda rastlanılmaması, arkaplanını bilemediğimiz bir küskünlüğün ifadesi halinde yorumlanabilir.

Ukraynalı yazar Stavropluk Çeh'in, bugüne dek Kuzey Kafkasya konulu hemen hemen tüm periyodiklerde yayımlanan "Adiğe" adlı hikâyesinin Elmurza Bekoviç Çerkaski'nin çevirisiyle yer aldığı *Kavkazski Gorets*'te Grigori Ayolo, Konstantin Çheidze ("Konst. Al." imzasıyla yazısı yayımlandı) gibi sosyal demokrat Gürcü mültecilerin yanı sıra, Abhaz milliyetçi Simon Basarya'nın bir makalesine de yer verilmiştir. "Apsua" mahlası kullanan Basarya, Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti İstanbul temsilciliği ve Abhaz Halk Konseyi başkanlığı yapmış, ülkesi "Bolşevikleştirilmesi"ne rağmen doğduğu topraklardan ayrılmamıştı. Abhazya'nın etnografik ve politik durumuna ilişkin bu makalenin "alıntı" olduğuna dair herhangi bir şerhin bulunmaması, düşük bir ihtimalle de olsa, Basarya'nın KDB çevreleriyle doğrudan temasını düşündürmektedir.

1917'de Kuzey Kafkasya sahnesinde bazı simaların, gerçekte "ideolojik" olmaktan çok "taktik" nedenlerle Bolşevik harekete destek sağladıkları, Konstantin Çheidze'nin *Kavkazski Gorets*'teki anlatımıyla da netleşmektedir. Yazarın Poltava'da askeri okulda birlikte okuduğu Çeçen ihtilalci Aslanbek Şeripov'u portrelemesi ilginçtir. Çheidze'nin anlatımına göre Şeripov, "İslam dinine yobaz denecek kadar bağlı", "büyük mücadeleleri ve büyük kahramanlıkları düşünen", "İmam Mansur'un ve İmam Şamil'in kahraman şahsiyetlerine açık şekilde Ruslara kin besleyen" ve bu arada siyasi rakiplerini bile ölümden kurtaran bir kişilik olarak karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu yazının çevirisi, kırk sekiz yıl sonra İstanbul'da çıkan bir dergide yayımlanmıştır.[33]

Kavkazski Gorets'te yayımlanan kıymetli etütler arasında, Kafkasya'nın "ilk büyük imamı" sayılan Mansur'un yaşamı ve aktivitelerine ilişkin, "Oçerki iz jizni Mansura, pervogo imama kavkazskih gortsev" başlıklı yazı zikredilebilir. Bu çalışma "Nart" imzasını kullanan bir mülteci tarafından kaleme alınmıştır.[34] Dergide karşılaştığımız ilginç bir isim de, Ambalova'nın Nart efsaneleri üzerine bir derlemesine "sunuş" yazan Alihan Kantemir'dir.[35]

Kuşkusuz ki, *Kavkazski Gorets*'te yayımlanan yazılar, ayrı bir araştırma konusu olabilir. Mültecilerin psikolojisini, olaylara yaklaşımlarını daha sağlıklı irdeleyebilme açısından bu tarz bir araştırmanın yapılması da gereklidir. Bununla birlikte, biz yayımlanan bu yazılara kuşbakışı bakmakla yetinelim. *Kavkazski Gorets*'in ilk sayısında KDB yönetiminin,[36] redaktörün,[37] dergi idaresinin[38] açıklama/bildiri yazılarından başka şu isimler yer almıştır: Magomet, Garip Sultan, A. Kulebyakin, İsmail, Tsalıkkatı Ahmed, Aslanbek Şeripov, Ahmed, A. T., Galgay, Apsua, Kurtatag, Bekoviç Çerkaski, Tar. Zakatalskiy. Bu sayıda ayrıca, çeşitli alt başlıklarla KDB aktivitelerinin verildiği bölüm ile kritiklerin yer aldığı bir bölüm bulunmaktadır.[39]

1925 yılında çıkan 2-3. birleşik sayıda yer alan imzalar ise şunlardır: Georgiy Ribinçev, Nart, yazarı belli olmayan bir şiir, A. Kulebyakin, Tsotsko Ambalova, Sergey Gorodetskago, Bessolt Kazi-Han, Stovropulk Çeh, P. Erguşeva, Adıgeytsa, Konst. Al., Grigori Ayollo, Elmurza Bekoviç Çerkaski, X., N. B., Kabardinskiy, N. A., Bek-murz. Ve yine çeşitli altbaşlıklarla KDB aktivitelerinin verildiği bölüm.[40]

KDB'NİN DAĞILMA SÜRECİ

Batıya yerleşen Kuzey Kafkasya emigrasyonu arasında "Kafkasya Dağlıları Birliği"nin önemi 1926 sonlarında azaldı. Bunda, Pilsudski idaresindeki Polonya'nın Avrupa sahnesinde merkezi konuma ulaşma gayretlerinin bir uzantısı olarak antisovyetik hareketlere ağırlık vermesi ve ülkeleri Sovyet hegemonyası altında bulunan mültecilere siyasi-maddi destek sağlamasının rolü vardı. Bu çerçevede, Rus olmayan halklara mensup kadrolar "Promethe" hareketi dahilinde yer aldı.[41]

Gelişmeyi kendileri için "yeni ufukların açılması" olarak algılayan Kuzey Kafkasya mültecilerinin bir kanadı da bu girişime destek vererek, 18 Kasım 1926'da resmen "Narodnaya Partii Gortsev Kavkaza"yı ("Kafkasya Dağlıları Halk Partisi"-KDHP) kurdular.[42] Girişimi sürükleyenler arasında bulunan Said Şamil'in ifadesine göre, Varşova "milli faaliyet için bir hazırlık merkezi ve bir karargâh" olarak kabul edildi ve partinin kadrolarını Prag'daki "münevver gençler" oluşturdu.[43] KDHP'nin Prag'da faaliyet gösteren "Kafkasya Dağlıları Birliği"nin dönüştürülmesiyle ortaya çıktığını vurgulayan Şamil'in bu anlatımı, yeni organizasyonun katılımcı profiliyle de doğrulanabilir.

Gerçekten de KDB mensuplarının birçoğu KDHP bünyesinde yer alarak sorumluluklar yüklendiler ki, bunlar arasında, Ahmet Tsalıkkatı, Elmurza Bekoviç Çerkaski, Barasbi Baytugan, Adil Bek Kulatti, Mirza Bek Kulatti, Aytek Kundukh, Ahmet Nabi Magoma, Gazihan Bessolt, Cemaleddin Kanukati, Kosta Zangi, Ahmet Canbek gibi isimler vardı.

Bununla birlikte, KDHP'nin faaliyete geçmesine rağmen, "Kafkasya Dağlıları Birliği" feshedilmedi ve bir süre daha formelliğini muhafaza etti. Birlik, Varşova merkezli yeni siyasi yapılaşmada kendisine yer verilmeyen Murat Hatağogu başkanlığında çalışmalarını sürdürdü. Bazı yazılardan anlaşıldığına göre, Hatağogu'nun yönetimi altındaki bu döneme, KDHP ileri gelenleri soğuk bakmışlardır. Partinin ilk yayın organı *Volnıye Gortsı*'nin sayfalarında, KDB ve KDHP üyelerinden Aytek Kundukh tarafından sert bir dille eleştirilen birlik yönetimi 1927 baharında revize edilmiştir. Kundukh bu yazısında, Hatağogu yönetimindeki KDB'nin pasif bir yapı olmaktan öteye gidemediğini, örgütün mali kaynaklarının diğer üyeleri rahatsız edecek şekilde denetimden uzak tutulduğunu kaydetmiş,[44] bu eleştirinin üzerinden çok geçmeden KDB başkanlığına Avar mülteci Ahmet Nabi Magoma getirilmiş[45] ve aktivitelerde bir daha Murat Hatağogu'nun adına rastlanılmamıştır.

Ahmet Tsalıkkatı (1882-1928).

PORTRELER

"Kafkasya Dağlıları Birliği"nde yer alanlar arasında, özellikle zamanla sessizliğe bürünenlerin yaşamöykülerine ilişkin bilgilerimiz yok denecek düzeydedir. Buna karşılık, politik aktiviteleri sürdürenler hakkında sınırlı da olsa bilgi mevcuttur.

Bunlardan, bir dönem KDB başkanlığı yapan Oset mülteci Ahmet Tsalıkkatı, emigrasyonun düşünsel beslenme kaynaklarından biri oldu. Büyük beklentiler ve hayal kırıklıklarıyla dolu ömrü 2 Eylül 1928'de kırk altı yaşında tamamlanana dek Kuzey Kafkasya mültecileri arasında "manevi lider" pozisyonunu korudu. KDB ve KDHP'nin süreli yayınlarında birçok çalışması yayımlandı, kitaplar hazırladı[46] ve konferanslar[47] verdi. İlerleyen hastalığına Varşova'da yenik düşmesi Avrupa sahnesindeki mülteciler için ilk büyük kayıptı. Tsalıkkatı Kuzey Kafkasya'nın yetiştirdiği ender aydınlardan olmasına rağmen, yaşamı, fikirleri ve çalışmalarına ilişkin etütler ancak 1990'lı yıllarda yapılmaya başlandı.[48]

Köklü bir Kabardey aileye mensup olan Elmurza Bekoviç Çerkaski öğrenimini Prag Kraliyet Üniversitesi Tabii Bilimler Fakültesi'nde tamamladı. Öğrenciliğinde aktif olan Çerkaski'nin formasyonu ile ilgili yazılarının yanında bazı çevirileri de yayımlandı. Çerkaski öğrenimini bitirdikten sonra Paris'e yerleşti, KDHP saflarında yayın dünyasının içinde oldu. Bir süre, partinin ikinci periyodiği *Gortsı Kavkaza*'nın redaktörlüğünü yaptı[49] ve 1934'te vefat etti.

Oset mülteci Kazi Bessolt (Gazihan Beşolt) Prag Ticaret Enstitüsü'nde öğrenimini tamamladı, KDHP liderliği tarafından Paris'e gönderilerek *Promethe* dergisinin redaksiyon kurulunda Kuzey Kafkasya seksiyonunda yer aldı.[50] Çerkez Süvari Tümeni subaylarından Kuşuk Uluguay'ın kız kardeşi Hayriye Hanımla evlenen Bessolt, bir dönem Arnavutluk Kralı Zogo'ya danışmanlık yaptı.[51] II. Dünya Savaşı sonrasında İstanbul'a yerleşerek, Teşvikiye'de oturdu. Cumhuriyet Türkiye'sinin demokratikleşmesi sürecinde oluşturulan ilk kuruluş olan Kuzey Kafkasyalılar-Türk Kültür ve Yardımlaşma Derneği'nin kurucuları arasında yer aldı. Almanya'nın Münih şehrinde vefat etti.

Avar mülteci Ahmet Nabi Magoma Prag Politeknik Okulu Elektromekanik Bölümü'nde geçirdiği parlak öğrencilik yılların-

dan sonra Prag Üniversitesi'nde akademisyenliğe başladı, burada profesör olarak öğretim üyeliği yaptı. Hatağogu'nun tasviyesinden sonra KDB'nin başkanlığına getirildi. Zamanla bulunduğu gruptan koparak sabık Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı Haydar Bammat'ın liderliğini yaptığı "Kavkaz" grubuna dahil oldu. II. Dünya Savaşı sırasında Almanya'da "Kuzey Kafkasya Milli Komitesi"nin kurulmasında rol aldı, başkanlığını yaptı. *Kavkaz, Obyedinennıy Kavkaz, Problems of the Peoples of the USSR* gibi dergilerde yazdı. 26 Mart 1961'de Münih'te öldü.[52]

1924 baharında Prag Üniversitesi Hukuk Fakültesi 4. sınıf öğrencisi olan Oset mülteci M. Abatsiyev, kısa bir zaman sonra topluluktan koptu ve yine bir Oset mülteci olan Hatayev ile birlikte 1929'da "Soyuz Narodov Kavkaza" ("Kafkasya Milletler Birliği") adını verdikleri, emigrasyon içinde önemsiz sayılabilecek oluşumu sürüklemeye çalıştı. Çabaları, Rus mültecilerin tanınmış ismi Milyukof önderliğindeki "Rus Demokrat Birliği"nin uzantısı olarak görüldü ve "beyinleri altüst olmuş" insanların yapabilecekleri gayretler halinde değerlendirildi.[53] Abatsiyev'in 1937 yılında verdiği bir konferans da KDHP mensuplarınca yöneltilen eleştirilerden kurtulamadı.[54]

Mülteciler arasında aktivite bakımından hiç kimse Barasbi Baytugan kadar faal olamadı. 1922'de yerleştiği Çekoslovakya'da burslu okuyarak ziraat mühendisi oldu.[55] Yaşamı boyunca politik çalışmaların içinde yer alarak kalemini bırakmayan Baytugan, rakip Kuzey Kafkasyalı grup tarafından "kendisine hayrı olmayan adam" diye nitelendirildi, "ulusal stajını Denikin ordusunun kanatları altında yapmakla" suçlandı.[56] KDB'den sonra KDHP bünyesinde yer alarak partinin yayın organlarını yönetti, konferanslar verdi,[57] bu arada "Instytutu Wschodniego w Warszawie"nın ("Varşova Şark Enstitüsü") ciddi bir yayını olan *Wschod*'un ("Şark") redaksiyon kurulunda bulundu. Çerkaski'den sonra birkaç sayı kolektif düzenlemeyle çıkan *Gortsı Kavkaza*'nın idaresini 25. sayıdan itibaren yüklendi. Partinin diğer yayınları olan *Severnıy Kavkaz, Golos Rodini* dergilerinin sorumlu müdürlüğünü yaptı. 1942'de Berlin'de kurulan "Kuzey Kafkasya Milli Komitesi"ne katıldı. II. Dünya Savaşı sonrasında İtalya ve İngiltere'de bulundu. 1953'te Almanya'ya döndü ve soğuk savaşın bir enstrümanı olarak ABD'nin finanse ettiği "Radio Liberty"nin Kuzey Kafkasya seksiyonunda çalıştı, 1970'de emekli oldu. 1986 yılında Münih'te öldü.

7 Mart 1900'de Dağıstan'da doğan Ethem Tabasaran 1920'de Sivastopol üzerinden Rusya'yı terk ederek Çekoslovakya'ya gitti. Brno kentinde bursiyer olarak okudu, maden mühendisi oldu. Türkiye'de Zonguldak Kömür İşletmeleri'nde çalıştı. Adını politik aktivitelere hiçbir dönem karıştırmayarak emekliliğini geçirdiği İstanbul'da 24 Ağustos 1986'da öldü.[58]

Oset aktivist Aytek Kundukh da arkadaşları gibi Çekoslovak hükümetinin verdiği burslarla eğitimini tamamladı. KDB bünyesinde çalıştı. KDHP'nin kuruluşunda bulundu ve Ahmet Tsalıkkatı'nın gözetiminde, bu teşkilatın ilk periyodiği olan *Volnıye Gortsı*'nın redaktörlüğünü yaptı.[59] Mülteci teşkilatların bazı toplantılarında KDHP'yi temsil etti.[60] Kuzey Kafkasya ile doğrudan bağlantı sağlaması için İran'a gönderilen Kundukh birçok makaleye imza attı. Ne biyografisini, ne de akıbetini tespit edebildiğimiz Kundukh'un, 19. yüzyılda İmam Şamil liderliğindeki Kuzey Kafkasya direnişinin ideolojik zeminini oluşturan "müridizm"i etüt ettiği *Kafkasya Müridizmi (Gazavat Tarihi)* adlı eseri yakın zamanlarda yayımlanabildi.[61]

KDB bünyesinde çalışan iki isim, Ali Şahan ve Nevruz Sunç hakkında elde edebildiğimiz bilgiler, II. Dünya Savaşı sırasında Almanlara esir düşerek toplama kamplarında yaşayan ve daha sonra Türkiye'ye yerleşen bir mülteci tarafından verilmiştir. Öğrenimini Prag Politeknik Okulu Elektromekanik Bölümü'nde bursiyer olarak tamamlayan Balkar mülteci Ali Şahan'ın II. Dünya Savaşı yıllarına dek neler yaptığı bilinmemektedir. Sn. Musa Ramazan "kibar, eğitimli ve modern bir insan" kelimeleriyle tanımladığı Şahan'ı toplama kampında tanıdığını, soydaşlarına yardım ettiğini kaydetmiştir. Ramazan, bir başka mülteci olan M. Şakman'a dayanarak Şahan'ın Nasyonal Sosyalist Parti üyesi olduğunu, savaş sonrasında ise muhtemelen İngiliz gizli servisi hizmetinde bulunduğunu kaydetmiştir. Yine bir Balkar mülteci olan ve Çekoslovak hükümetinden aldığı bursla Prag'da okuyan Nevruz Sunç'un 1940'lı yılların sonlarında Türk istihbaratında çalıştığı Musa Ramazan tarafından ifade edilmiştir.[62] ■

Not: Bu yazı için kıymetli katkılar sağlayan Sn. Musa Ramazan ile Sn. Murat Papşu'ya içten teşekkürlerimi sunarım.

1. "Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft in Wien", no. 7-9'dan Adil Bek Kulatti, "Jugoslaviya'da Çerkesler", *Severnıy Kavkaz*, 1936, no. 22, s. 8.
2. Batılıların sempatileri için bkz. Taitbout de Marigny, *Çerkesya Seyahatnamesi*, (çev. Aydın Osman Erkan), Nart Yay., İstanbul, 1996; A. Fonvil, *Çerkesya Bağımsızlık Savaşı (1863-1864)*, (çev. Murat Papşu), Nart Yay., İstanbul, 1996.
3. Balkanlar'a iskân edilen Çerkezlerin Bulgar isyanının bastırılmasındaki rolleri tepki doğurmuş ve ikinci bir göç yaşanmıştı. Kafkas-Rus savaşları sırasında Kafkasyalılar lehine oluşan sempati bu olaylarda ortadan kalkmış, Aralık 1876'da açılan İstanbul Konferansı'nda Rus Büyükelçisi İgnatiev, Çerkezlerin Rumeli'den kovulmalarını istemiştir. Avrupa devletleri, büyükelçinin bu fikrine itiraz etmemişler, konferansta Çerkezlerin Avrupa'dan Asya'ya sürülmelerini resmen istemişlerdi (Bkz. Bilal Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri*, TKAE Yay., Ankara, 1970, c. II, s. CLI-CIII).
4. Mühlen bu terimi, Kırım'dan Kafkasya'ya, Orta Asya ve Ural ile Volga arasındaki bazı bölgelerde geniş bir etnik yelpazeye dahil yaşayan ve "lisan, etnik mensubiyet ve kültürel bağlılık ifade etmeksizin bir sıra kavim için sadece pragmatik bir genel kavram" olarak kullandığını ifade etmektedir (Bkz. Partik von zur Mühlen, *Gamalıbaç İle Kızılyıldız Arasında, İkinci Dünya Savaşında Sovyet Doğu Halklarının Milliyetçiliği*, (çev. Eşref Bengi Özbilen), Mavi Yay., Ankara, 1984, s. 1-2).
5. İstanbul'dan mülteci panoramaları için bkz. Clarende Richard Johnsen (ed.), *İstanbul 1920*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1996; Tülin Aktuzlu, "Willy Sperco'nun Gözüyle

İşgal Altındaki İstanbul", *Toplumsal Tarih*, no. 30 (Haziran 1996), s. 29-33.

6. Sn. Sefer E. Berzeg 2 Ocak 1995 tarihinde yaptığımız sohbette, aile çevresinde bu konunun dile getirildiğini ifade etmiştir.
7. Musayasul'un macerası kendi kaleminden de takip edilebilir. Bkz. Halil Bek Musayasul, *Son Babadırların Ülkesi*, (çev. Süreyya Ülker), İstanbul, 1988.
8. Mdivani'nin raporunda şunlar kayıtlıdır: "Ankara'da Şimali Kafkasya dağlarının istihlası için Musavat ile birlikte aynı siyaseti takip eden bir teşkilat var. Türkler bu hazırlığın kemale ermesi için müsaade ediyorlar ve müsait bir fırsatta bizden gayr-ı memnun ve çok hassas olan Kafkasya'ya bu isyan kıvılcımını atmak istiyorlar. Bizim siyasetimiz ve askeri müessesatımız bunun önüne geçmeye hazırlanmalıdır." (Bkz. Fethi Tevetoğlu, *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler (1910-1960)*, Ankara, 1967, s. 235.)

Prof. Ahmet Nabi Magoma (1879-1961)

9. Mustafa Kemal daha 14 Ağustos 1920'de TBMM kürsüsünde "Bolşeviklerle" sürdürülen ilişki çerçevesinde Kızılordu'nun Kuzey Kafkasya ve Azerbaycan'da başarı sağlayabildiğini vurgulamıştı: "1 Ağustos tarihinde Rus Bolşevik Hükümeti'nin Kızılordusuyla, Büyük Millet Meclisi Ordusu Nahçıvan'da birbirileriyle nesnel olarak birleşmiş oldu. Oraya giden kuvvetlerimiz, Kızıl kuvvetler tarafından özel tören ve saygılarla kabul edilmişlerdir. Burada birleşen iki hükümet kuvvetleri, öteki kuvvetler gelinceye kadar orada ortak tedbirler almakta bugün dahi devam etmektedirler." (Bkz. Doğan Avcıoğlu, *Millî Kurtuluş Tarihi*, Tekin Yay., İstanbul, 1978, c. 2, s. 457.)
10. Farklı yaklaşımlar için bkz. Salahi R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, TTK Yay., Ankara, 1973, s. 172-183. Cebesoy hadisesi ile ilgili bkz. Ali Fuad Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, Vatan Neşriyat, İstanbul, 1955, s. 329-330 ve Bülent Gökay, "Ali Fuad Paşa Moskova Büyükelçiliği'nden Niçin Ayrıldı?", *Tarih ve Toplum*, 1992, no. 102 (Haziran 1992), s. 72.
11. Üstelik M. Kemal "Sovyet Rusya ile imzalanan 1921 Dostluk Anlaşması'nda, topraklarında Rusya'ya karşı unsurların faaliyetlerine izin vermeyeceğini, Rusya'nın da aynı yolda davranması koşuluyla" kabul etmişti (Bkz. Doğan Avcıoğlu, *age*, c. 4, s. 1429).
12. Sonuçta mültecilerin kurdukları organik bağ Avrupa tarihi ile idi. Bu tarih ise, C. Koçak'ın sözleriyle "Versay Anlaşmasının oluşturduğu statükoyu korumaya çaba harcayan İngiltere ve Fransa'nın öncülüğünde anti-revizyonist devletler grubu ile Versay Anlaşması'nın değiştirilmesini amaçlayan ve Almanya ile İtalya'nın öncülük ettiği devletler arasındaki siyasal, diplomatik, ekonomik, kültürel, ideolojik ve nihayet askeri mücadele tarihi"nden ibaretti (Bkz. Mete Tunçay, Cemil Koçak vd, *Türkiye Tarihi (Çağdaş Türkiye 1908-1980)*, Cem Yay., İstanbul, 1992, s. 156).
13. 1918 sonbaharında Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun çöküş sürecinde, imparatorluktaki tüm azınlıklar ayaklandığında Thomas Masaryk, Edouvard Beneş ve Stefanik gibi Çek liderler 18 Ekim'de "Çekoslovak Milli Konseyi"ni kurmuşlar, Prag'daki milliyetçilerden Kramar da 28 Ekim 1918'de kansız bir ihtilalle kente hâkim olmuştu. Çekoslovakya'nın tarih sahnesine çıkışı bu noktada gerçekleşmişti. Paris ve Prag gruplarının ortak hareketleriyle varlık kazanan ülkenin ilk cumhurbaşkanı Masaryk olurken, Kramar başbakanlığa, Beneş ise dışişleri bakanlığına getirilmişti. 1921 rakamlarına göre sınırları dahilinde 6.5 milyon Çek ağırlığının yanı sıra, 2.2 milyon Slovak, 3.1 milyon Alman, 747 bin Macar, 459 bin Ruten, 76 bin Leh ve 180 bin Yahudi yaşıyordu. Südet bölgesinde, Almanlar ile Çekler arasındaki düşmanlık hisleri daima canlılığını korumuştu. 1920 anayasası çerçevesinde azınlık hale gelen Almanlar, Çekoslovakya'nın Fransa ve Küçük Antant ile ilişkilerinde geliştirdikleri karşıt tavırlarla dikkat çekerlerken, Çeklerin içinde erime kaygısı duyan Slovaklar Macaristan'a eğilim gösteriyorlardı (Bkz. Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1980)*, T. İş Bankası Yay., Ankara, 1984, (2. bas.), s. 180-182)
14. Hans Kohn, *Panislavizm ve Rus Milliyetçiliği*, (çev. A. Oktay Güner), Kervan Yay., İstanbul, 1983, s. 225.
15. Bkz. Clarende Richard Johnsen (ed.), *İstanbul 1920*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1996.
16. İstanbul'da kurulan Çerkes Kadınları Teavün Cemiyeti tüzüğüne ilişkin olarak bkz. Sefer E. Berzeg, *Gurbetteki Kafkasya'dan Belgeler*, Ankara, 1985, s. 29-31; Vasfi Güsar, "İstanbul Çerkes Kadınları Teavün Cemiyeti", *Kafkasya Kültürel Dergi*, Ankara, 1975, no. 48, s. 21; Yısmeyl Özdemir, "Yaşanmış Öyküler-Anılar", *Kafdağı*, Ankara, 1988, no. 19-20, s. 46.
17. 1864 sonrasında Kuzey Kafkasya'dan sürülen "Şhaplı" adlı bir Çerkez/Ubıh ailenin çocuğu olan Hüseyin Tosun Bey Galatasaray Lisesi'ni ve Harp Okulu'nu bitirmiş, ihtilalci eylemleri sebebiyle tutuklanmış, 1896'da Trablus Askeri Rüştiyesi'ne Fransızca öğretmeni olarak gönderilmişti. 1902'de Paris'te toplanan "Osmanlı Liberalleri Kongresi"ne Çerkez göçmenleri temsilcisi sıfatıyla katılmış, bu kongredeki anlaşmazlıkların bir uzantısı olarak hemşehrisi Prens Sabahattin Bey'le Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'nin kurucuları arasında yer almıştı. "Milli Ajans" müdürlüğü de yapan Hüseyin Tosun, İngilizler tarafından Malta'ya sürülenlerden biriydi. Aynı zamanda ateşli bir Kafkasya milliyetçisi olarak da tanınan Hüseyin Tosun 1908 Meşrutiyetinden sonra faaliyete geçen Çerkez İttihad ve Teavün Cemiyeti, Kafkasya Komitesi, Türkiye'de Şimali Kafkasya Politik Göçmenleri Komitesi, Şimali Kafkasya Cemiyeti gibi teşekküllerin aktif elemanlarındandır. (Bkz. Sefer E. Berzeg, *Kafkas Diasporasında Edebiyatçılar ve Yazarlar Sözlüğü*, Samsun, 1995, s. 227-228.)
18. Rusya göçmenleri tarafından muhtemelen 1923'te (1924 ?) yayımlanan *Spassibo*'dan aktaran Behzat Üsdiken, "Spasibo-Şükran", *Tarih ve Toplum*, no. 88 (Nisan 1991), s. 59.
19. "Gortsı Kavkaza v Çehoslovakii", *Kavkazski Gorets*, 1924, no. 1, s. 70.
20. Aynı yerde.
21. *Kavkazski Gorets*'e kaydedildiğine göre "Birliğin hastalanan üyelerinden iki kişiye Dr. Ulman'ın yardımı ile 1500 kron Çekoslovak Kızılhaçından elde edilmiştir." (Bkz. "V soyuza gortsev Kavkaza v Çehoslavakii", *Kavkazski Gorets*, 1925, no. 2-3, s. 136.)
22. Varşova merkez olmak üzere kurulan parti önceleri "Narodnoya Partiya Volnıh Gortsev Kavkaza" (Hür Kafkasya Dağlıları Halk Partisi) olarak anılmış, daha sonra "Narodnaya Partiya Gortsev Kavkaza" (Kafkasya Dağlıları Halk Partisi) unvanı kullanılmıştır. Partinin kuruluş tarihine ilişkin bilgi için (Bkz. Barasbi Baytugan, "Znamenatelnaya data", *Gortsı Kavkaza*, Paris, 1931, no. 26, s. 4.)
23. Bkz. "V soyuza gortsev Kavkaza v Çehoslovakii", *Kavkazski Gorets*, 1925, no. 2-3, s. 136.
24. Bkz. "Gortsı Kavkaza v Çehoslovakii", *Kavkazski Gorets*, 1924, no. 1, s. 70.
25. Tsalıkkatı'nın bu konuşmasına ilişkin haber için bkz. "Praznovaniye soyuzom gortsev Kavkaza 125-letiya so dnya rojdeniya A. S. Puşkina", *Kavkazski Gorets*, 1924, no. 1, s. 71.
26. Tsalıkkatı'nın bu konferansına ilişkin haber için bkz. "Gortsı Kavkaza i Kazaki", *Kavkazski Gorets*, 1924, No.1, s. 71.
27. Elmurz, "Oktritoe pismo N. A. Bigaevu", *Kavkazski Gorets*, 1925, no. 2-3, s. 86-91.
28. Bkz. "Hronika soyuza", *Kavkazski Gorets*, 1925, no. 2-3, s. 135.
29. Bkz. Vlodimir Mursky, *Ukrayna ve İstiklal Mücahedeleri*, *Cumhuriyet Matbaası*, İstanbul, 1930, s. 210-211.
30. Bkz. "Gortsı Kavkaza studentı uçaşciyesya v Çehoslovakii", *Kavkazski Gorets*, 1924, no. 1, s. 71-72.
31. "Hronika soyuza", *Kavkazski Gorets*, 1925, no. 2-3, s. 135-136.
32. "Hronika soyuza", *Kavkazski Gorets*, 1925, no. 2-3 s. 136.
33. Bkz. Konstantin Çheidze, "Aslanbek Şeripov" (çev. Ahmet Canbek), *Kuzey Kafkasya Kültür Dergisi*, İstanbul, 1973, no. 21, s. 2-5.
34. Bkz. Nart, "Oçerki iz jizni Mansura, pervogo imama kavkazskih gortsev", *Kavkazski Gorets*, 1925, no. 2, s. 48-58. Aynı yazarın aynı konudaki bir risalesi İstanbul'da Rusça olarak basılmıştır. Bkz. Nart, *Jizn Mansura*, İstanbul, 1924.
35. Bkz. Tsotsko Ambalova, "Skazaniya Gortsev Kavkaza o Nartah", *Kavkazski Gorets*, 1925, no. 2, s. 10-19. Kantemir'in

kaleme aldığı "sınuş" bu yazının 10-11. sayfalarında bulunmaktadır.

36. Soyuz Gortsev Kavkaza, "Obrasyeniye k gortsam Kavkaza, emigrirovavşim v Ameriku", *Kavkazski Gorets*, 1924, no. 1, kapak içi.
37. Redaksiyon, "Ot redaktsıy", *Kavkazski Gorets*, 1924, no. 1, s. 2.
38. Kavkazski Gorets, "Salam Gortsev Kavkaza Çehoslovatsko mu narodu", *Kavkazski Gorets*, 1924, no. 1, s. 3-5.
39. Magomed (Magomed Çukua?), "Inguşskaya pesnya", s. 6; Garip Sultan, "Balkarskaya pesnya", s. 7; A. Kulebyakin, "Pesnya Zelimhana", s. 8-9; "Kabardinskaya pesnya", s. 10; "Ohotniki za turami", s. 11-13; İsmail, "Posledniy vrok", s. 14-16; Tsalıkkatı Ahmed, "Zapiski kavkaztsa", s. 17-33; Aslanbek Şeripov, "Abrek Gelha", s. 34-36; Ahmed (Tsalıkkatı), "Motivı Poezii Kosta", s. 37-43; A. T. (Ahmet Tsalıkkatı), "Zadaçi gorskoy intelligentsiy", s. 44-48; Galgay, "O Galgayalı" , s. 49-50; Apsua (Simon Basarya), "Neskolko slov ob Abhazii", s. 51-53; Kurtatag (Ahmet Tsalıkkatı), "Estyestvenniye bogatstva territorii gortsev Kavkaza", s. 54-60; Elmurza Bekoviç Çerkaski, "Polyezniye rastyeniya Kavkaza-I", s. 61-64; Tar. Zakatalskiy, "Pervıye deyatelni natsionalnogo obrazovaniya gortsev Kavkaza", s. 65-69; "Hronika gorskoy jizni", s. 70-72; "Bibliografiya", s. 73-78.
40. Georgiy Rıbinçev, "Druzyam gortsam", s. 1; Nart, "Kavkazskiy gorets", s. 2; "Pesn ob Elmurze Byarçi", 3-9 ve "Oçerki iz jizni Mansura, pervogo imama kavkazskih gortsev", s. 48-58; (?), "Tsveti Kavkaza", s. 2; A. Kulebyakin, "Minaret", s. 3; Tsotsko Ambalova, "Skazaniya Gortsev Kavkaza o Nartah", s. 10-19; Sergey Gorodetskago, "Atsamaz i Aunda. Rvyakptsumgiş-Vdltyuts", s. 20-22; Bessolt Kazi-Han, "Bıl iz Osetinskoy jizni", s. 23-27; Stovtopulk Çeh, "Adiğe", s. 28-35; P. Erguşeva, "Otrıvki iz povesti 'na Kavkaze v cmutu", s. 36-45; Adıgeytsa (Ahmet Canbek), "Naib Magomed-Amgen (1847-1859)", s. 46-47; Konst. Al. (Konstanstin Çheidze), "Aslan bek Şiripov", s. 59-65; Grigori Ayollo, "Ploho perevarennoye çujoye", s. 66-85; Elmurz(a Bekoviç Çerkaski), "Oktritoe pismo N. A. Bigaevu", s. 86- 91 ve "Polyezniye rastyeniya Kavkaza - II", s. 128-131; X., "Neskolko slov o state B. Salamova", s. 92-93; N. B., "Osetini", s. 94-104; Kabardinskiy, "O religiozno-obşestvennoy jizni gortsev", s. 105-116; N. A., "Adatı", s. 117-120; Bek-murz, "Babizm i Behaizm", s. 121-127; "Hronika gorskoy jizni", s. 132-136.
41. Promethe hareketi 1926 sonbaharından II. Dünya Savaşı'nın patlak vermesine dek Pılsudski diktatoryasındaki Polonya tarafından desteklenen "Rusya malıkûmu milletler bloğu" olarak tanımlanabilen siyasi harekettir.
42. Barasbi Baytugan, "Znamenatelnaya data", *Gortsı Kavkaza*, Paris, 1931, no. 26, s. 4.
43. Said Şamil, "Said Şamil'den Muhaceretteki Kuzey Kafkasyalıların 'Esir Vatan'ın Kurtuluşuyla İlgili Mücadelelerine Işık Tutan Tarihi Bir Mektup", *Birleşik Kafkasya*, Eskişehir, 1995, no. 3, s. 49-50.
44. Bkz. Aytek Kunduklı, "Oktritoy pismo predsedatelyu Soyuza Gortsev v Ç.S.R.M. Hatgogu", *Volnıye Gortsı*, Prag, 1927, no. 1, s. 19.
45. Bkz. *Volnıye Gortsı*, Prag, 1928, no. 6.
46. Tsalıkkatı'nın muhaceret döneminde yayımlanan ve yayımlandığı/hazırladığı ifade edilen kitapları: *Kavkazski Gorets*'ın ilk sayısındaki kayda göre Tsalıkkatı *Kavkaz v ogne revolyutsii* ("Kafkasya İhtilal Ateşinde") isimli çalışmasının ilk cildini, *Zapiski Kavkaztsa* ("Bir Kafkasyalının Notları") romanını ve *Gorskaya Respublika* ("Dağlı Cumhuriyeti") kitabını bitirmiştir. Bunlardan *Zapiski Kavkaztsa*'nın bir bölümü *Kavkazski Gorets*'in ilk sayısında yayımlanmıştır. 1877-1878 Kafkasya başkaldırısının 50. yıldönümü dolayısıyla Prag'da verdiği konferans Kafkasya Dağlıları Halk Partisi tarafından küçük bir kitapçık olarak 1928'de *Borba za volyu gor Kavkaza* ("Kafkas Dağlarının Özgürlük Mücadelesi") başlığıyla yayımlanmıştır. 1926'da Prag'da basıldığı kaydedilen *Brat na brata* ("Kardeş Kardeşe Karşı") adlı romanın (*Volnıye Gortsı* dergisinde bu romanın basıldığına dair ifade vardır. Bkz. "Novy Knigi", *Volnıye Gortsı*, Prag, 1927, no. 1, s. 23) devamı olduğu bildirilen *Okruvalennıye gori*'nin ("Kana Bulanmış Dağlar") akıbeti ise meçhul kalmıştır.
47. Tsalıkkatı'nın verdiği konferanslardan bazıları: Prag'da, "Kazak problemi"nin demokratik kurallar çerçevesinde çözümlenebilmesine yönelik olarak "Borba obşestvennıh sil na Severnom Kavkaze" ("Kuzey Kafkasya Toplumlarının Mücadelesi") başlığıyla sunduğu konferans (6 Haziran 1924-Russki Dom). Yine Prag'da, Puşkin'in 125. doğum yılı dolayısıyla "A. S. Puşkin. Kavkaz i Kavkazski Gortsı" ("A. S. Puşkin, Kafkasya ve Kafkasya Dağlıları") başlığıyla verilen konferans (12 Haziran 1924-Russki Dom). Kafkasya'da çıkan 1877-1878 isyanının ellinci yıldönümü dolayısıyla KDHP Prag teşkilatı tarafından organize edilen ve kalabalık bir dinleyici kitlesi önünde verdiği "Borba za volyu gor Kavkaza" ("Kafkas Dağlarının Özgürlük Mücadelesi") başlıklı konferans (28 Nisan 1927-Graf Oteli). Kuzey Kafkasya'nın 9. bağımsızlık yıldönümü kutlamaları dolayısıyla KDHP Prag teşkilatı tarafından düzenlenen toplantıda verilen konferans (11 Mayıs 1927).
48. Ahmet Tsalıkkatı'nın yaşamı ve çalışmalarına ilişkin olarak bkz. Tambiy Elekhoti, "Akhmed Tsalıkkatı", *Gortsı Kavkaza*, Paris, 1928, no. 1, s. 2-3; İbrahim Çulik, "Pamyati izgnannika", *Gortsı Kavkaza*, Paris, no. 8-9, s. 8-11; M. Aydın Turan, "Ahmet Nimbolatoviç Tsalıkkatı (1882-1928)", *Yedi Yıldız*, İstanbul, 1994, no. 3, s. 19-24; Sefer E. Berzeg, *Kafkas Diasporasında...*, s. 251-255; M. Aydın Turan, "Kuzey Kafkasya ve Rusya Müslümanlarının Öncü Aydınlarından Ahmet Tsalıkkatı", *Tarih ve Toplum*, no. 153, s. 48-57; Zoya Salagayeva - "Ahmet Tsalıkov (Tsalıkkatı)", *Naşh Dagestan*, Mahaçkale, 1993, no. 165-166, s. 35-36.
49. *Gortsı Kavkaza* dergisi KDHP'nin ikinci yayın organı olarak Kasım 1928'de Paris'te yayımlanmaya başladı. Künyesinde merkez adresi "3, Rue du Sabot" olarak gözüken *Gortsı Kavkaza*'nın ilk sayılarında (8-9. birleşik sayı dahil olmak üzere) redaktörlüğü Elmurza Bekoviç Çerkaski yapmıştır.
50. Bkz. Said Şamil, "Said Şamil'den Muhaceretteki Kuzey Kafkasyalıların 'Esir Vatan'ın Kurtuluşuyla İlgili Mücadelelerine Işık Tutan Tarihi Bir Mektup", *Birleşik Kafkasya*, Eskişehir, 1995, no. 3, s. 52.
51. Bessolt gibi, Arnavutluk Kralı Zogo'ya müşavirlik yapan diğer bir Kuzey Kafkasyalı Kuşuk Uluguay'dır. (Bkz. Ramazan Traho - "Colonel Kusuk Ulugai", *Caucasian Review*, Münih, 1955, no. 3, s. 139.
52. Magoma'nın biyografisi için bkz. Alihan Kantemir, "Profesör Ahmet Nabi Magoma (1897-1961)", *Dergi*, SBÖE Yay., Münih, 1961, no. 23-24, s. 91-94.
53. Bkz. M(agomed) Çukua), "Beyinleri Altüst Olmuş İnsanlar", *Severnıy Kavkaz*, 1937, no. 37, s. 6.
54. Bkz. "Milyukofçu'nun Konferansında", *Severnıy Kavkaz*, 1937, no. 37, s. 8.
55. Musa Ramazan, "Barasbi Baytugan", *Kuzey Kafkasya Kültür Dergisi*, İstanbul, 1986, no. 62, s. 44-45.
56. Baytugan kendisi hakkında bu sözleri sarf eden sabık Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı Haydar Bammat'ı tarihi hakkında bilgisizlikle itham etmiş ve samimi davranmıştı. Adeta bir neslin dramının saklı durduğu cevabında "devrim beni 17 yaşımda yakaladı. Anavatanda kalan herkes için iki seçenek vardı, beyazlar ya da kızılların safında çarpışmak" diyor ve Bammat'ın da aslında sanıldığı gibi büyük işler yapmadığını vurguluyordu: "Denikin'e karşı mücadeleyi Tiflis meclisi değil, Çeçenistan'da Gikalo, Osetya ve Kabardey'de Nazır Katkanov ve 'kermenistler'den oluşan savunma konseyi yönetiyordu." (Bkz. Barasbi Baytugan, "Pod dımovoy zavesoy demagogiy", *Severnıy Kavkaz*, Varşova, 1935, no. 14, s. 26-28.)
57. Örneğin, Baytugan'ın 14 Aralık 1927'de Prag'da Kuzey Kafkasya intelijansiyasının geçmişteki hatalarını ele aldığı konferansın haberi için bkz. "V Soyuza Gortsev Kavkaza v Ç.S.P.", *Volnıye Gortsı*, Prag, 1928, no. 6, s. 25.
58. Ethem Tabasaran'ın kısa biyografisi için bkz. "Haberler", *Kuzey Kafkasya Kültür Dergisi*, İstanbul, 1986, no. 63, s. 47.
59. Çekoslovakya'nın başkenti Prag'da yayımlanan *Volnıye Gortsı*'nin ilk altı sayısında (ki, muhtemelen 6. sayıdan sonra yayımlanmamıştır) Aytek Kunduklı redaktör olarak çalışmıştır. Bu derginin birinci sayısı 26 Mart 1927, ikinci sayısı 3 Mayıs 1927, üçüncü sayısı 28 Haziran 1927, altıncı sayısı ise 19 Ocak 1928 tarihlerinde yayımlanmıştır. Arada kalan dördüncü ve beşinci sayıları bulamadığımız için yayın tarihlerini kaydedememekteyiz.
60. Bkz. "10-letnie Ukraynskoy revolyutsii", *Volnıye Gortsı*, 1927, no. 3, s. 20.
61. Aytek Kunduklı, *Kafkasya Müridizmi (Gazavat Tarihi)*, (haz. Tarık Cemal Kutlu), Gözde Kitaplar Yay., İstanbul, 1988.
62. II. Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'ye yerleşen Dağıstanlı/Lak mülteci Sn. Musa Ramazan'la çeşitli tarihlerde yapmış olduğumuz sohbetlerde anlatılmıştır.

İRAN İSLAM CUMHURİYETİ'NDEKİ AZERBAYCAN

DR. NADİR DEVLET*

İran İslam Cumhuriyeti'nde her ne kadar Fars ulusu esas unsuru teşkil ediyorsa da, ülkede varlıkları reddedilemeyecek mühim bir Türk azınlığının mevcut olduğu bir gerçektir. Bu Türk unsurunun dışında bir hayli Fars olmayan unsurlar da bulunmaktadır. Bu azınlıklar rejimin bütün gayretlerine rağmen İran potasında eritilememiş, ancak olağanüstü hallerin dışında (mesela yabancı güçlerin ülkeyi işgali) ülkenin bütünlüğü sağlanmıştır. İslam rejimi de Irak'la uzun yıllar süren savaşa rağmen ülkenin bütünlüğünü koruyabilme başarısını göstermiştir. Ayrıca şu anda bu azınlıkların bir taleple ortaya çıktığını gösteren güçlü delillere rastlanmamakla birlikte, geçmişteki bazı örnekler geleceğe yönelik birtakım sinyaller olarak yorumlanabilir.

İRAN İSLAM CUMHURİYETİ'NİN DEMOGRAFİK VE İDARİ YAPISI

Bugünkü İran 24 eyaletten (*ostan*), 195 şehirden (*şehristan*) ve 498 idari bölgeden (*behş*) oluşmaktadır. Her bir idari bölge ise kendi içinde değişik sayıdaki kırsal bölgelerden ve her kırsal bölge çeşitli köylerden meydana gelmektedir. Eyaletlerde genel vali (*ostandar*), şehirlerde vali (*formandar*), bölgelerde kaymakam (*behşdar*), kırsal kesimlerde yönetici (*dehdar*) ve köylerde de muhtar (*kedhuda*) merkezi yönetimin sorumluluğunu üstlenmişlerdir. İran'daki 24 eyaletin adı, yüzölçümü ve nüfusu tablodaki gibidir.[1]

İran İslam Cumhuriyeti'nin genel nüfusu ile ilgili verilerin ne kadar sıhhatli olduğu meçhuldür. Tabloda belirtilen nüfus resmi verilere dayanmakta olup, muhtemelen 1980'e aittir. Bir yabancı kaynak da bu veriyi tasdikler mahiyette olup, 1977 yılı tahmini olarak 33.393.000 rakamını vermektedir.[2] Çünkü gene İran'ın 1983'teki kendi resmi verilerine göre toplam nüfus 44.802.000'dir.[3] Aynı veride halkın %66'sının Pars (Fars) (29.569.320), %25'inin Türk (11.200.500), %5'inin Kürt (2.214.000), %4'ünün Arap (1.792.080) kökenli olduğu belirtilmektedir.[4] Ancak Türk kökenlilerin, yani Azeri, Türkmen, Kaşgay vb hepsinin dahil edilip edilmediği pek anlaşılamamaktadır. İran'da Fars kökenlilerin oranının %66 olduğu hususu bazı yabancı kaynaklarda da teyit edilmektedir.[5] Doğal nüfus artışının yüksek olduğu İran'da hemen her toplulukta, bilhassa kırsal kesimde nüfus artışının yüksek olduğu görülmektedir. Bir örnek verilmek gerekirse, 1988'de Azerbaycan Cumhuriyeti'nde (Kuzey Azerbaycan) Azeri kadınların ortalama doğurganlığı 2,8 çocuk olmasına karşın, İran Azerbaycan'ında (Güney Azerbaycan) ortalama doğurganlık 7,5 çocuktur.[6] Resmi verilere göre, İran'da yıllık nüfus artışı binde 41,7 ve ölüm oranı da binde 11,5'tir. Nüfus artışı ise %2,97'dir.[7] Bu durum değişik yabancı kaynaklarda İran'ın genel nüfusunun değişik şekilde aksetmesine de neden olmaktadır. Sovyetler Birliğinin 1987 yılı tahminleri İran toplam nüfusu için 47.000.000'dur.[8] Ancak aynı tarih için Türkiye'de yapılan bir tahmin ise 49.930.000'dir.[9] İran'ın nüfusuna her yıl 2.250.000'in katıldığı düşünülürse bu rakamın bir ansiklopedinin 1990 yılı için tahmini olan 58.600.000'a ulaşmış olması bir ihtimal dahilindedir.[10] Ancak bir Batılı kaynak bu tahminin 3

TABLO: İRAN EYALETLERİ

Eyaletin Adı	Yüzölçümü	Nüfusu
Azerbaycan-i Garbi	38.850	1.407.604
Azerbaycan-i Şarki	67.102	3.197.685
Bahteran	23.667	1.030.714
Boyerahman ve Kohgiluye	14.261	244.370
Buşehr	27.699	356.216
Çaharmahal ve Bahtiyari	14.820	394.357
Fars	133.298	2.035.582
Gilan	14.709	1.581.872
Hemedan	20.172	1.046.628
Horasan	313.337	3.264.398
Hürmüzgân	66.870	462.440
Huzistan	67.236	2.196.920
İlam	19.042	246.024
İsfahan	104.550	2.175.150
Kirman	186.472	1.078.875
Kürdistan	24.998	782.440
Luristan	28.803	915.784
Mazenderan	46.200	2.375.994
Merkezi	39.895	1.230.393
Semnan	91.214	300.640
Sistan ve Belücistan	181.578	664.292
Tehran	19.125	5.331.166
Yezd	63.455	369.122
Zencan	36.398	1.117.157
TOPLAM	1.639.731	33.805.823

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü

milyon altında bir tahminle 55.647.000 olarak vermektedir.[11] Doğal nüfus artışının çok yüksek olduğu İran'da son 10 yılda bu nevi nüfus artışının olduğu doğal karşılanmalıdır. Dolayısıyla da 2000 yılında İran'ın nüfusunun 65 milyona ulaşacağı tahmin edilmektedir.[12] Bu da İran'ın 1996 yılında 60 milyona ulaştığını kolayca söylememize sebep olmaktadır.

İRAN'DAKİ AZINLIKLAR (TÜRK KÖKENLİLER)

İran nüfusunun en azından %30-35'inin gayri Fars olduğu, yani Fars ulusundan olmadığı İran resmi makamlarının da kabul ettiği bir hususdur. Ancak bunların toplam nüfusa oranı, sayısı konusunda fazla sıhhatli bilgiler bulunmamaktadır. Azınlıklar içinde Türk kökenliler arasında sırasıyla Azeri, Türkmen ve Kaşkay (Gaşgay) başı çekmekte olup, bunları Afşar, Kaçar, Şahseven, Karapapah vb ufak topluluklar takip eder. Türk kökenlilerden sonra en mühim azınlık olarak ise Kürtleri görmekteyiz. Onları ise Gilani, Lur, Bahtiyari, Arap, Beluci gibi azınlıklar takip eder. Her ne kadar bunlar rejimin Şii potası içinde kaynaşmış gibi gözükmekle beraber esas halk olan Farslardan ayrılan hususiyetleri de bir haylidir.

Azeriler

Yoğunlukla Güney Azerbaycan (veya İran Azerbaycanı) diye adlandırılan, Azerbaycan-ı Şarki ve Azerbaycan-ı Garbi eyaletleri ile Tahran şehrinde yaşayan Azerilerin nüfusu konusu hakkında çeşitli görüşler bulunmaktadır. Elde edebildiğimiz en eski veri olan, Lord Kurzon'un 1892 yılında sunduğu bir raporda İran Azerbaycan eyaletinin 40 ile 70.000 kilometre karelik bir alanı kaplandığı ve burada 2 milyonun üzerinde insanın yaşadığı belirtiliyor. Aynı raporda bu nüfusun 450 bininin Kürt, 83 bininin de Hıristiyan olduğu ifade ediliyor. Bu ifadeye göre, Güney Azerbaycan'daki Türk nüfusu 1,5 milyona yaklaşıyordu.[13] 1970'li yıllara geldiğimizde ise İran'daki Azeri nüfusunun bazı tahminlere göre %30'lara ulaştığı, yani 17 milyon Fars nüfusu karşında 9 milyon Azeri mevcut olduğu ifade ediliyordu.[14] Aynı yıllarda İran'daki Azerilerle birlikte bütün Türklerin 20 milyona yaklaştığı ve 35 milyonluk İran'da toplam nüfusun %57'sini teşkil ettiği gibi bazı iddialar ortaya atılmışsa da, daha sonraki diğer verilerle karşılaştırdığımızda bunda hiçbir gerçekçilik payının olmadığı anlaşılmıştır.[15] Resmi bir İran kaynağının 1980'li yıllarda Türk nüfusunun genel nüfus içinde %25'lik bir paya sahip olduğunu belirtmesi de dikkat çekicidir. Bu veriye göre, belirtilen tarihlerde 30 milyonluk Fars nüfusu karşında 11-12 milyonluk bir Türk nüfusu mevcuttu. Ancak bu sayının İran'daki bütün Türk kökenlileri mi, yoksa sırf Azerileri mi kapsadığı meselesi açıklanmamıştı.[16] Güney Azerbaycan'daki gelişmeleri en iyi takip eden eski Sovyet Azerbaycan'ındaki yayınlarda bu konuyla ilgili bazı verilere rastlamaktayız ve bunların gerçeğe yakın olduğu da anlaşılmaktadır. 1976 nüfus sayımına göre İran'da 33.660.000 insan yaşamaktaydı. Garbi Azerbaycan, Şarki Azerbaycan ve Zencan eyaletlerinde ekserisini Azerilerin teşkil ettiği 5.800.000 kişi bulunuyordu. Bunun dışında Tahran, Gilan, Hemedan, Horasan, İsfahan, Huzistan vb eyaletlerde de Azeriler bulunmaktadır. Her ne kadar 1966 ve 1976 nüfus sayımlarında Azeri nüfusu ayrıca belirtilmemişse de 1979'dan önce resmi olmayan verilere göre, Azerilerin toplam nüfusunun 13-14 milyon civarında olması gerekir.[17] Bir diğer Azeri kaynağı ise 8 ile 13 milyon rakamlarını telaffuz etmektedir.[18] Bir Sovyet Rus kaynağı da İran'da %45,5'luk Fars unsurunun karşısında %17'lik Azerbaycanlı (8 milyon) unsurundan bahisle hemen hemen yukarıdaki rakamları teyit eder mahiyettedir.[19] 1980 yılı verilerini esas aldığımızda İran'da bazı kaynaklara göre, 13-16 milyon ve hatta 16-18 milyon Azeri nüfusundan bahsedilmektedir. Bu rakamlara yurtdışına göç eden 2 milyon civarındaki Azeri dahil değildir.[20] İran'daki Türk kökenlilerin genel nüfus içinde ne kadar paya sahip oldukları kesin olarak bilinmemekle birlikte, kötümser tahminle %20, iyimser tahminle %30'a ulaşmıştır diyebiliriz. Bu durumda 60 milyonluk İran'da Türk unsurunun 12 ile 18 milyon civarında bir nüfusa sahip olduğu anlaşılır. Böyle iyimser bir tahminde Azeri nüfusunun 15 milyona ulaştığını söyleyebilir. Bazı İranlı Azeri araştırıcılar ise bazen 25 milyon Türk dilli ve bazen de 30 milyon İranlı Azeri Türkünün mevcudiyetinden bahsetmektedirler ki oldukça mübalağalı olsa gerek.[21] Ancak Türklerden sonra en büyük nüfusa sahip Kürtlerin %5'lik, diğerlerinin de bir o kadar orana sahip oldukları gerçeği göz önünde tutulursa Fars unsurun %65'in altında bir orana sahip olması gerektiği gerçeği de ortaya çıkar. Dolayısıyla da İran'ın nüfus istatistiklerinin gerçeği yansıtmadığı sonucuna da varabiliriz. Her ne kadar İran'ın esas unsuru Farslar %55 veya %50'lik orana sahip olsalar da, azınlıklar karşısında gene de demografik bir güç olacaklardır. Buna rağmen İran yönetiminin nüfus oranları ile oynayarak bir çıkar sağlamayı düşündüğü söylenebilir. Aslında buna da pek ihtiyacı yoktur, çünkü ülkede azınlıkları gerek dini gerekse kültürel olarak Farslaştırma yürütülmektedir. Zaten Tahran'ın dini yönden pek fazla endişesi olacağını da tahmin etmiyoruz. Çünkü Müslüman nüfusun içinde Şii mezhebine mensupların oranı çok yüksektir (%93). Türk kökenliler arasında da sadece Türkmenler Sünnidir.

Diğer Türk Toplulukları

İran'da Azerilerden sayıca daha az olan Kaşkaylar, Türkmenler, Afşarlar, Şahsevenler, Kaçarlar, Karapapahlar vb gibi değişik adlardaki Türk kökenli halklar da yaşarlar.

Kaşkaylar: Azerilerden sonra en büyük nüfusa sahip olan Kaşkaylar Güney İran'ın Fars eyaletinde büyük bir çoğunluğu teşkil ederler. Konar göçer bir

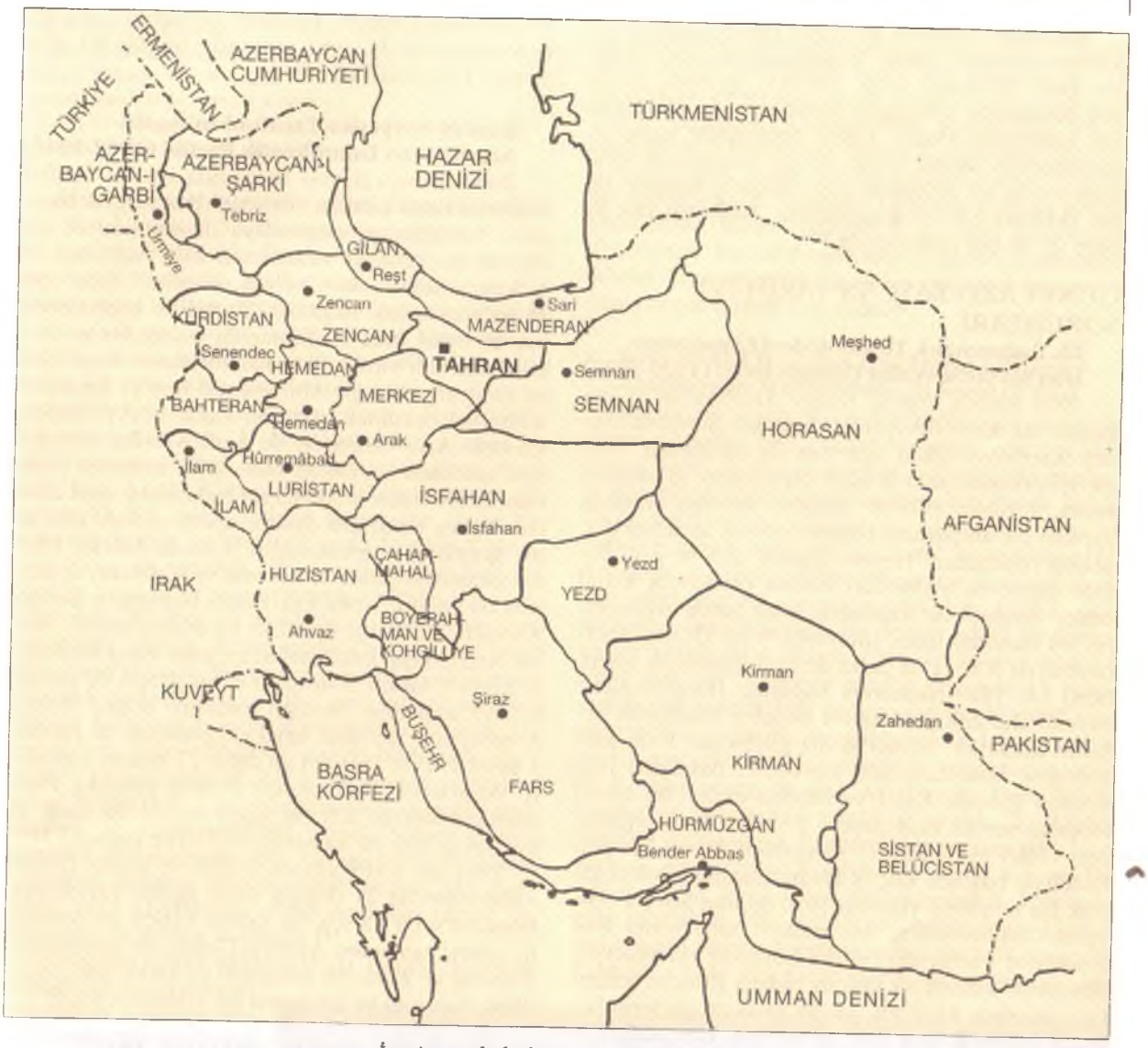

İran'ın eyaletleri ve eyalet merkezleri.

hayat tarzı süren Kaşkaylarda töreler geçerliliğini korumaktadır. Tayfa ve tire adlı 90 civarında değişik aile adı ile bilinen Kaşkaylarda Şordereli, Keşkuli, Şeşbluki, Fersimeden gibi tayfalar iki ile altı bin aileden meydana gelirler. Toplam 20-30 bin aile diye tahmin edilen Kaşkayların nüfusları hakkında değişik veri ve tahminler olmakla birlikte, muhtemelen 500 ile 600 bin arasında bir nüfusa sahiptirler.[22] Öteden beri İran'ın iç olaylarına karıştıkları için hayli sorunlarla da karşılaşmışlardır. 8-17 Mart 1963 tarihleri arasında İran hava kuvvetlerinin bombardımanına maruz kalarak bir hayli kayıp vermişlerdir.[23]

Türkmenler: Bugünkü Bağımsız Türkmenistan Cumhuriyeti'ne sınırdaş İran'ın kuzeydoğusunda Türkmen Bozkırı adını taşıyan bölgede, güneyde Karasu, batıda Hazar Denizi ile sınırlanmış bölgede yaşarlar. Ayrıca Bocnurd'un kuzeybatısındaki Deregöz ile Serahs bölgesinde de bulunurlar. Temel soyları Yomut, Göklen, Salur ve Sarık'tır. 1979 İslam ihtilalinden sonra bunlar da Azeriler gibi bazı haklar talep etmişler, 1979 Martında Gonbad Kavus şehrini ele geçirmişlerdi. Onların Horasan'da muhtar bir bölge talepleri, İran silahlı güçlerinin marifeti ile bastırılmıştı. Nüfusları yarım milyon civarında diye tahmin edilmektedir.[24]

Afşarlar: Dağınık ve düzensiz halde birçok bölgeye serpilmiş durumdadırlar. Aslen Türkmenistan'dan olan Afşarlar XIII. yy'da Azerbaycan'a göç etmişlerdir. Birçok boylara ayrılırlar. Dillerini muhafaza etmelerine rağmen siyasi bir nüfuz kazanamamışlardır. Nüfusları 400 ile 500 bin arasında olarak tahmin edilmektedir.[25]

Şahsevenler: Adından da anlaşılacağı üzere siyasi bir adla anılan göçerler olup, Azerilerin bir kolunu teşkil ederler. Güneyde Savelan dağları etekleri, batıda Karasu ırmağı boyunda İran Azerbaycan'ının kuzeydoğu bölgesinde yaşarlar. Nüfusları 180 ile 200 bin arasında tahmin edilmektedir.[26]

Kaçarlar: Uzun bir süre İran devlet idaresini ellerinde tutmakla şöhret kazanmışlardır. Asıl vatanları Batı Türkistan olup, XIV-XV. yy'larda İran'a göç etmişlerdir. Görgan'ın Sovar-Şaku ve Mazenderan eyaletinin Hezar, Cebir bölgesinde yaşarlar. Kendilerinin Moğol asıllı olduğu hususunda iddiaları vardır ve Noyan'ın oğlu Kaçar'a nispetle bu adı aldıkları tahmin edilmektedir. Nüfusları çok az olup 25-30 bin civarındadır.[27]

GÜNEY AZERBAYCAN TARİHİ VE SORUNLARI

İlk Bağımsızlık Teşebbüsleri (Azadistan-İran Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti) (1920-1922)

1918 yılında komşu Kuzey Azerbaycan'da bağımsız bir Azeri devletinin kurulması şüphesiz Güney Azerbaycan'daki aydınları da etkilemişti. Tebriz'deki demokratlar 8 aylık bir hazırlık gördükten sonra, 9 Nisan 1920'de Britanya ile İran arasında yapılan bir antlaşmayı bahane ederek ayaklandılar. Şehrin yönetimini "Heyet-i İçtimai" aldı ve yerli polisle jandarma teşkilatları bunun otoritesini kabul ettiler. Eyalete de Azadistan adını veren isyancıların bu hareketi uzun süremedi.[28] Bu Güney Azerbaycan'da XX. yy'da belki de ilk bağımsızlık teşebbüsü idi. 1920 Nisanında Bağımsız (Kuzey) Azerbaycan Cumhuriyeti Sovyet orduları tarafından ortadan kaldırıldı. Sovyet deniz güçlerinin F. F. Raskolnikov komutasındaki kuvvetleri Bakü'dan İran sınırları içindeki Enzeli'ye hareket ettiler. Bu askeri ekspedisyonun esas gayesi Tahran'a karşı ayaklanan Gilan eyaletindeki Yangalileri desteklemekti. Enzeli'de başında Küçük Hanın durduğu dokuz kişilik bir komite 4 Haziran 1920'de İran Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ni ilan ettiler. Daha sonra İran Komünist Partisi'nin birinci kongresi düzenlendi. Kongreye katılan 48 kişinin birkaçı Ermeni, kalanları tamamen Azeri idi. Ancak merkezi güçlerin başında bulunan Rıza Han isyancılara karşı mücadeleye başladı ve 1 Şubat 1922'de Tebriz ayaklanmasını da bastırdı.[29]

Merkezi Hâkimiyetin Yeniden Kurulması (1922-1941)

Merkezi otoritenin yeniden tesisinden sonra Rıza Şah 1920'li yılların ortasında asimilasyon politikasını başlattı. Tanınmış aydınlardan Ahmed Kasravi *Zaban-i Azari ya Zaban-i Bastani Azarbaycan* ("Azeri Dili veya Azerbaycan'ın Eski Dili") adlı eserinde "Azerbaycan'ın orijinal dili Azeri Fars diline akrabadır ve bu dile Türk tesiri ancak Selçuklular döneminde başlamıştır, dolayısıyla Türki tabiri yabancı istilacılar tarafından takılmış olup, Azerbaycan'ın dili Azeridir" diyerek bu asimilasyon politikasına hedef göstermişti. 1930 yılında ise Sovyet Azerbaycanı ile kültür ve eğitim sahalarındaki ilişkiler de bıçak gibi kesildi. Azerilerin muhtariyet sevdalarının da ortadan kaldırılması için 1937'de Güney Azerbaycan iki eyalete (*ostan*) Doğu ve Batı Azerbaycan'a bölündü. Doğunun merkezi Rızaiye (eskiden Urmiye), batınınki ise Tebriz oldu. Batı Azerbaycan'da aynı zamanda büyük bir Kürt azınlığı bulunmaktadır.[30]

İran'ın Sovyetler Tarafından İşgali - Azerbaycan Demokratik Partisi (1941-1946)

İkinci Dünya Savaşı esnasında ise bir taraftan İngilizler diğer taraftan Sovyetler İran'ı işgale başladılar. Sovyetler propagandaya da ehemmiyet verdikleri için "Sovyet ordusunun İran hükümeti ve halkının isteği üzerine gelmiş olduğunu" ifade eden 15 milyon broşür dağıttılar. Sovyet ve İngiliz orduları 16 Eylül 1941'de Tahran'da buluştular ve aynı gün Rıza Şah yirmi yıllık diktatörlükten sonra yerini 22 yaşındaki oğlu Muhammed Rıza'ya bırakarak tahtından çekilmek zorunda kaldı. Sovyet ordusu içindeki Azeri askerleri ile yerli Azeriler arasında kısa zamanda kaynaşma oldu. Aynı zamanda ordunun içinde Azeri kökenlilerin bulunması işgal altındaki İran'a Bakü'dan tiyatro, opera ve bale gibi sanat gruplarının getirilmesine, burada Azerice bilen mütehassıslar bulunan hastane ve okulların açılmasına da bahane teşkil etti. Bütün bunlardan ise İran Azerileri de hiçbir engelsiz yararlanıyorlardı. Sovyet Azerbaycan'ından gelen aydınlar Arap harfleriyle Azerice *Vatan Yolunda* adlı bir gazete de yayımlamaya başladılar. Savaşın sonlarına doğru "Büyük Azerbaycan" tabirinin hayli yaygınlaştığı da izlendi. 3 Eylül 1945'te Pişaveri ve diğer 27 kişinin katkısıyla "Azerbaycan Demokratik Parti"si kuruldu. Partinin *Azerbaycan* adlı bir yayın organı da vardı ve üye sayısı kısa bir zamanda 65.750'ye yükseldi.[31]

1941 ile 1945 yılının eylülüne kadar Güney Azerbaycan'da 21 değişik adda gazete yayımlandı. Bunların 14'ü Farsça, üç tanesi Farsça ve Azerice, üç tanesi tamamen Azerice (Tebriz'de yayımlanan *Yumruğ* ve *Edebiyat Sahifeleri* ile Erdebil'de neşredilen *Yumruğ*) ve bir tanesi ise Ermenice idi.[32]

Azerbaycan Milli Meclisi (1946-1946)

Azerbaycan Demokratik Partisi ve diğer siyasi grupların katkısıyla merkezi İran hükümetinin direnmelerine karşın 12 Aralık 1945 (21 Azer 1324)[33] tarihinde Tebriz'de Azerbaycan Milli Meclisi açıldı. Meclisin açılış toplantısına seçilen 100 milletvekilinden 75'i katıldı. Meclis tarafından Azerbaycan'ın milli bağımsızlığı ve İran içinde muhtariyet prensiplerinin öngörüldüğü bir anayasa hazırlandı. Ayrıca 9 kişiden ibaret riyaset heyeti ve hükümet seçildi:

Milli Meclis Reisi: Mirza Ali Şebüsteri
Yardımcıları: Sadık Badegan, Muhammed Tagı Refii Nizamüddevle, Hasan Cevdet
Sekreterler: Mirrahim Vilayi, Muhammed Ezima
Üyeler: Aliasker Dibaiyan, Sadık Dilmugani, Muradali Han Teymuri
Baş Vezir (Başbakan): Seyid Cafer Pişeveri
İçişleri Bakanı: Salamulla Cavid
Eğitim Bakanı: Muhammed Birca
Halk Milisi Bakanı: Cafer Kavyan
Köy İşleri Bakanı: Cavid Mehdaş

Sağlık Bakanı: Orenki
Maliye Bakanı: Gulamirza İlhami
Adliye Bakanı: Yusuf Ezima
Ulaşım Bakanı: Mirzarabi Kebiri
Ticaret ve İktisad Bakanı: Rıza Resuli
Çalışma Bakanı: Hasan Cevdet[34]

Azerbaycan Milli Meclisi'nden geniş bir salahiyet alan hükümet çalışmalarına başlayarak 13 Aralık 1945'te Tebriz'deki İran askeri güçlerinden teslim aldığı silahlarla Azerbaycan ordusunu kurdu. Teslim olma şartları çerçevesinde İran askeri güçlerinde görev almış olan subaylara, ant içme kaydıyla yeni orduya katılma imkânı da verilmişti ve 160 subay bu imkândan yararlanarak yeni Azerbaycan ordusuna katıldılar. Ordunun temelini fedai bölükleri teşkil ediyordu. Dolayısıyla onları nizami bir orduya dönüştürmek sorunu ortaya çıkmıştı. Neticede yeni Azerbaycan ordusuna Sovyet sistemi uygulanarak her askeri birliğin başına bir askeri komutanın dışında propaganda işleriyle görevli bir siyasi subay da getirildi. Siyasi subay görevleri muhacirler veya hatta Sovyet Azerileri tarafından yürütülüyordu. Böylece iki Azerbaycan (Sovyet ve İran) arasındaki işbirliği de artıyordu. Orduda eski İranlı subayların dışında 350 muhacirle 810 İranlı Azeriye subaylık rütbesi verildi. Bu yeni subay adayları Sovyet Azerbaycan'ında hızlandırılmış kurslardan geçirilerek subay yapıldılar. Askeri birlikler hafif silahlarla teçhiz edilmişti, bir kısmı Sovyet yapısı, bir kısmı Tebriz'deki İran askeri güçlerinden ele geçirilenler, bir kısmı ise 1941 yılında Sovyet ordusu İranlıları silahsızlandırırken ele geçirilen silahlardı. Ücretlerin oldukça yüksek olması halkın fakir kesiminin yeni Azerbaycan ordusuna asker olarak yazılmasına da neden oluyordu.[35]

Hükümet diğer sahalarda da reform hareketi başlattı. İlk faaliyet yerel yönetimin Azeri personel tarafından doldurulması idi ve bu yapılırken de Azerbaycan Demokratik Partisine yakın şahıslar getirilmeye çalışılıyordu. İkinci mühim adım ise Pehlevi rejiminin asimilasyon politikasının etkilerini silmek ve Azeri milli kimliğini üste çıkarmaya yönelikti. 6 Ocak 1946'da Azerbaycan dilinin resmi dil olduğu hususundaki kararname ilan edildi. Zaten o güne kadar bir hayli ilkokulda Azerice eğitim başlatılmış ve gerekli ders kitapları da Sovyet Azerbaycan'ında (Rus) harfleri ile basılan kitapların Arap harflerine çevrilmesi ile sağlanmaya çalışılıyordu. Eğitim sahasındaki faaliyetler hayli hız kazanmıştı. 19 Ocak'ta ilk güzel sanatlar ve resim okulu, 23 Martta Devlet Tiyatrosu, 4 Temmuzda Azerbaycan Yayın Ajanlığı ve 6 Haziranda Devlet Üniversitesi açılmıştı. Hükümetin önem verdiği üçüncü faaliyet sahası ise sosyal alanda olanı idi. 19 Şubat 1946'da devlet arazilerinin halka dağıtılması ile ilgili kararname ilan edildi. Bu nevi reformların gerçekleşmesinde Sovyet Azerbaycan'ından gelen bir hayli uzman ve danışmanın büyük rolü oldu.[36]

Sovyetlerin İran'dan Çekilmesi ve Güney Azerbaycan Muhtariyetinin Sonu (1946)

Ancak bu arada Sovyetler Birliği'nin İran'daki askeri güçlerini geri çekme kararının çok zor durumda bıraktığı Pişaveri rejimi, Tahran'daki merkezi yönetimle görüşmelere başlamak zorunda kaldı. 28 Nisan 1946'da yapılan görüşmeler Tahran'ın Tebriz'e kendi ordu ve jandarma komutanları ile Azerbaycan genel valisini yerleştirme üzerindeki ısrarı sebebiyle bir sonuca varamadan dağıldı. Görüşmelere bundan sonra da devam edildi ve görüşmeler sürerken 9 Mayıs 1946'da Sovyet ordusu İran'ı terk etti. Neticede taraflar arasında 13 Haziran'da çok tartışmalara neden olan genel valiyi seçme, toprak dağıtımı, vergiler, silahlı kuvvetler ve parlamentoda temsil hususlarında antlaşmaya varıldı. Bundan sonra da artık Azerbaycan Demokratik Partisi'nin gücü gün geçtikçe azaldı. 20 Aralık 1946'da general Ali Razmara komutasındaki İran ordusu Azerbaycan'a girdi. Yüzlerce kişi tevkif edildi ve bir hayli idam gerçekleştirildi. İçlerinde eski başbakan Pişaveri'nin de bulunduğu 15 bin İranlı Azeri Sovyet Azerbaycan'ına kaçmak zorunda kaldılar. Önde gelen şahısların bir haylisi ise so-

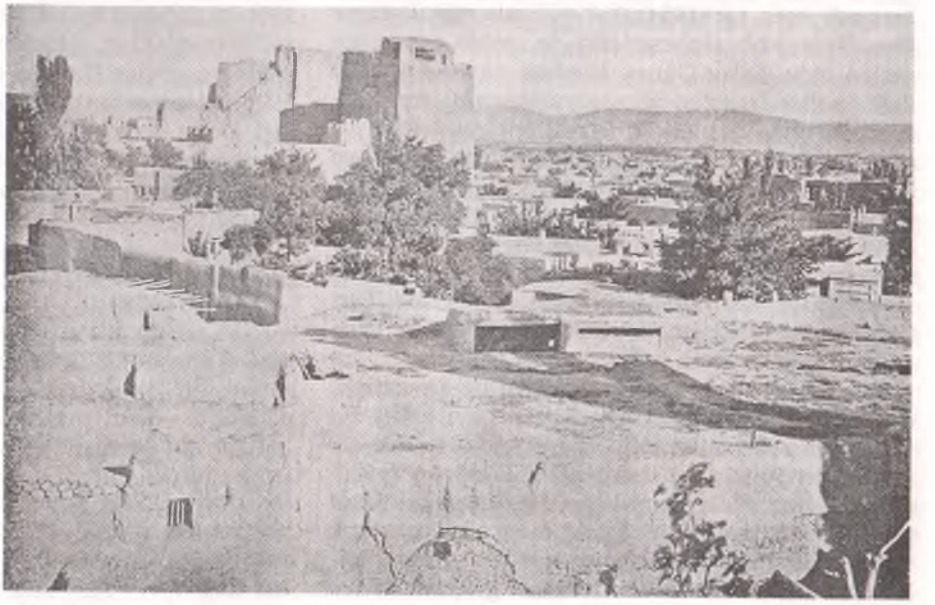

Eski Tebriz'den bir görünüm.

nunda Sovyet hapishanelerini boyladı.[37] Böylece Güney Azerbaycan'ın bir yıl süren bağımsızlığı sona ermiş oldu.

Merkezi Hâkimiyetin Yeniden Kurulması (1946-1977)

Tahran'ın Güney Azerbaycan'da kontrolü tekrar ele geçirmesinden sonra Tebriz muhtariyeti tarafından alınan kararların hepsi yürürlükten kaldırıldı. Yönetimde, okullarda, kültür kuruluşlarında Azerice kullanma mecburiyetine son verildi. İran ordusunu alkışlarla karşılayan halk Azerice kitapları meydanlarda yaktı. Ayrıca üniversite ile tiyatro da kapatıldı. Azerice radyo programlarına son verildi ve böylece Farsça'nın tek resmi dil olduğu yeniden ilan edildi. Tahran rejimi Fars dilinin tekrar kök salması için üniversiteyi tekrar açmak, Fars dili öğretmenleri yetiştirmek, okulları restore etmek ve kütüphaneler açmak gibi güçlü değişim programlarını başlattı. Ancak yerel yönetimin bu taleplerin hepsini karşılayacak kaynakları yetersiz olduğundan, Tahran gazetelerinin de ifade ettiği gibi, ta 1949 yılının sonuna kadar bazı devlet okullarında Türki dilde eğitim yapıldı. Fakat sonunda bundan sonraki yıllarda Azeri dili başarı ile okullardan uzaklaştırıldı. 1949'da yeniden açılan üniversitede ise Azerice yasaklanmıştı. Azerice konuşanlar ise uyarılıyordu. Hatta ebeveynler de çocuklarının Farsça şivesi bozulacak endişesiyle Azerice konuşmalarını yasaklıyorlardı. 1960'lı yıllardan önce halkın yarısı Farsçanın dışında bir dil bilirken, bu oran mevki sahibi aydınlarda %17 idi.[38]

Rejimin Farslaştırma gayretlerine rağmen Güney Azerbaycan edebiyatı yok edilemedi. 1950 ile 1970'li yıllarda bir hayli yazar ve şair ortaya çıktı. Bunlardan en mühimi hiç şüphesiz Seyid Mehemmed Hüseyin Şehriyar ve onun *Haydar Babaya Selam* adlı eseri idi (1954).[39] 1960'larda rejimin biraz liberalleşmesi başka eserlerin de ortaya çıkmasına neden oldu. Fakat Güney Azerbaycan edebiyatı ile ilgili eserler İran'dan ziyade yurtdışında (Azerbaycan SSC'nde) basıldı. Dünyada telekomünikasyonun gelişmesi ile birlikte İran rejimi de Tebriz ve Rizaiye'de Azerice radyo yayınları yapmaya başladı. Samde Bahrangi, Behruz Daghani, Ali Rıza Nabdel, Ali Tebrizi gibilerin kitapları yayınlanmaya başladı. Ali Tebrizi *Adabiyat ve Milliyat* ve Nabdel *Azarbaycan ve Masala-i Milli* adlı eserlerinde "Fars şovenizmini" suçlamakla birlikte, kendileri de Farsça yazıyorlardı. Aşırı solcu Nabdel Şah Pevlevi'nin politikasının "Fars şovenizmi ve Ari ırk rasizmine" dayandığını iddia ederken, Pişavari'nin milliyetçi eğilimlerini de tenkit ediyordu. Türkçü olarak kabul edilen Tebrizi ise İran tarihini Türklerin Farslara karşı mücadele alanı olarak görüyordu. Fakat gene de kendisinin İran kimliğinden vazgeçemiyor ve İran ulusunu hepsinin kendine has dilleri, bunlar arasında Azeri de olan değişik gruplarının üst kimliği olarak kabul ediyordu. Tebrizi bu durumu, "şimdi onlar kendi vatanları İran'da hangi adı alacaklarını (Türk mü, Azeri mi, Azeri Türkü mü veya Azerbaycanlı mı) bilememenin şaşkınlığını yaşıyorlar" diye ifade ediyordu.

Şah'ın "Beyaz İhtilali" (1963)

1970'li yıllarda İran'da endüstriyelleşme başlayınca yüksek eğitimin de ehemmiyeti arttı. Bunun neticesinde Tebriz Üniversitesi'nden de binlerce öğrenci mezun oldu. Bu durum Azeri dilinin öneminin artmasına da neden oldu ve bazı derslerde Azerice de kullanılmaya başladı. Çünkü rejim her ne kadar uğraştıysa da Azericenin kullanılmasını engelleyememişti. Rejimin Kürdistan ve Azerbaycan'da Fars dilini güçlendirmek için 1975-76 yıllarında başlattığı eğitim kampanyasında eğitim elemanlarının %38'i kullanıldı. Azerbaycan okullarına 100 bin öğrenci ve 20 binden fazla yetişkin yerleştirilerek eğitilmeye başlandı. Fakat bu uğraşlar pek de başarılı olmadı. 1956 ile 1976 yılları arasında İran Azerbaycan'ında okuma yazma bilenlerin oranı ancak %27'ye çıkarılabildi, halkın %65'i hâlâ cahil idi ve %70'i de Farsça bilmiyordu.[40]

Rıza Şah Pehlevi 1963 yılında İran'ı modernleştirmek gayesi ile "Beyaz İhtilal" adıyla bilinen reform kararını açıkladı. 19 maddelik programının en mühimleri toprak reformu, ormanları millileştirmek, kadınlara haklar vermek, eğitim ve yönetimde reform, sağlık reformu ve okuma-yazma reformu idi. Büyük çiftliklerin on yıllık kredilerle köylülere dağıtılmaya başlaması ülkede daha modern bir tarım sektörünün oluşmasına yardım etti. Bu toprak reformundan çeyrek milyon kadar Azeri köylüsü de yararlandı. Fakat bu reform da araziye olan talebi ve kırsal kesimdeki fazla nüfus artışını durdurmaya kâfi gelmedi. Ülkenin diğer kısımlarında olduğu gibi Azerbaycan'ın şehirleri de büyük köylü kitlelerinin göçüne sahne oldular. Neticede 1956'da 755.000 ile %23'ü teşkil eden şehir nüfusu, 1976'da %30,3'e yükselerek 1.753.000'e ulaştı. Bu şehirlere göçten Tahran da nasibini aldı. 1971 ile 1976 yılları arasında beş yaşının üstündeki 601.200 kişi Doğu Azerbaycan'dan, 113.600 kişi ise Batı Azerbaycan'dan Tahrana'a göç ederek, başkentteki Azeri nüfusunun 1,5-2 milyona ulaşmasına neden oldular.[41]

Rejime Muhalefet ve Ayaklanmalar (1977-1978)

Şah rejimine karşı hoşnutsuzluk kendini 1977 yılının sonlarında açıkça göstermeye başlamıştı. 28 Kasım 1977'de Tebriz pazarında bir grup gösterici ellerindeki Azerice plaketlerle rejimin milletler politikasını protesto ettiler. Bu gösteriye pazar tüccarları da büyük ilgi gösterdiler. 3 Aralıkta ise Tebrizli bir grup eğitimci ve öğretmen Milli Eğitim Şubesine giderek taleplerini bildirdiler; taleplerinin arasında tutuklanmış olan yazarların serbest bırakılmaları da vardı. Diğer yandan üniversite gençliği de rejim aleyhtarı faaliyetlere başladı. Ekim 1977'de Tahran ve İsfahan üniversitelerinde de gösteriler

oldu ve sonuncusunda 10 öğrenci göz altına alındı. 17 Aralıkta ise Tebriz Üniversitesi'nin gösteri yapan 25 öğrencisi gözaltına alındı. Onlar "21 Azer Hareketinin" unutulmadığını, yani Azerbaycan'ın özerk günlerini hatırladıklarını vurguluyorlardı. 7 ile 9 Ocak 1978 tarihleri arasında Şiiliğin merkezi Kum büyük gösterilere şahit oldu. 18 Şubat 1978'de Tebriz'de Ayatullah Şeriadmadari'nin de yeşil ışık yakmasıyla Pehlevi rejimine karşı büyük bir ayaklanma patlak verdi. Resmi verilere göre, 134 yangın çıktı, 22 ticaret merkeziyle 28 otomobil tahrip edildi, 73 banka şubesine hücum edildi. Ayaklanma neticesinde 9 kişi öldü ve 125 kişi yaralandı. Resmi olmayan veriler ise ölü sayısını 400, yaralı sayısını ise bin kişi dolayında olarak veriyordu. Olaylardan sonra takriben iki bin kişi tevkif edildi. Tebriz ayaklanmasından sonra protesto dalgaları Tahran, Yezd, İshafan, Meşhed, Zencan, Arak, Kazvin, Kum ve başka şehirlere de yayıldı. Şah rejiminin aldığı bütün tedbirler bir netice vermedi ve Ocak 1979'da Şah Rıza Pehlevi ülkesini terk etmek zorunda kaldı ve 1 Şubat 1979'da sürgündeki Ayatullah Ruhullah Homeyni büyük bir zaferle İran'a döndü. Böylece İran monarşisinin bir "İslam Cumhuriyeti"ne dönüşmesi için gerekli ortam hazırlanmış oldu.[42]

Tebriz'de veliaht konağı.

İran İslam Cumhuriyeti'nin Kurulması ve Ümitler (1979)

İki ay sonra "İran İslam Cumhuriyeti"nin kurulduğu resmi olarak ilan edildi. Şah döneminde Fars olmayanlara karşı uygulanan politikalar bu unsurların İslam ihtilalini desteklemelerine de baş neden olmuştu. Ancak onlar kendilerine birtakım milli haklar da istiyorlardı. Dolayısıyla ihtilalin başarıya ulaşmasıyla milli azınlıklardan Kürtler, Azeriler, Araplar, Beluciler, Türkmenler yeni rejimin liderlerine kendi taleplerini ifade etmeye başladılar. Bunlardan başta Kürtler olmak üzere Araplar, Türkmenler, Beluciler silaha sarıldılar. İran İslam Cumhuriyeti rejimi de başlangıçta ülkede yaşayan bütün halklara yerel yönetimde hak vereceğini ilan etti. Ancak diğer yandan da şahın "Tek İran Ulusu" görüşünün kopyası olan "Tek İslam Ulusu" konsepsiyonu ile azınlıklara herhangi bir hak vermeyeceğini belirtiyordu.[43] Gene de ihtilalin ilk aylarında İran'da değişik eğilimlerde çeşitli siyasi grup, teşkilat ve partilerin ortaya çıktığını görüyoruz. Güney Azerbaycan'da da İran Halk Partisi'nin şubesi Azerbaycan Demokratik Partisi faaliyete başlayarak bir yıl kadar yaşayan *Azerbaycan* adlı bir gazete de çıkardı. Bu partinin Tebriz'in dışında da şubeleri meydana getirildi. Ancak İslamcıların güçlü olduğu (Erbil gibi) yerlerde faaliyet gösterme imkânı bulamadı. İslam ihtilalinden sonra değişik grupların birliğini meydana getirmek için Tebriz'de kurulan "Azerbaycan Halkının Müttehit Cephesi" başarılı olamadı. Güney Azerbaycan'ın dışında da Tahran'da "Azerbaycan Encümeni", "Tahranda Yaşayan Azerbaycanlılar", "Kum'da Yaşayan Azerbaycanı Cavanlar" gibi değişik sosyal ve milli teşkilatlar da kuruldu. Bunların dışında aslında Azerbaycanlıların en güçlü siyasi kuruluşu İran Müslüman Halkının Cumhuriyet Partisi (Hizb-i Cumhuriye Halk-ı Müsülman-ı İran) olup, Güney Azerbaycan'ın dışında Tahran ve Kum gibi şehirlerde de şubeleri bulunuyordu. Bu parti İran'ın güçlü hâkim iktidar partisi İslam Cumhuriyet Partisi'ne (Hizb-i Cumhuriye-i İslami) ciddi ve etkili bir muhalif görünümündeydi. İran Müslüman Halkının Partisi Azerbaycanlılar arasında nüfuzlu dini lider Hacı Muhammed Kâzım Şeriatmedari'nin taraftarlarının siyasi bir organı idi ve *Halk-ı Müsülman* adlı bir yayın organına sahipti. Merkezi Tahran'da bulunan partinin Tebriz, Urmiye, Hoy gibi şehirlerde de şubeleri bulunuyordu. Partinin Nisan 1979'da Güney Azerbaycan'da faaliyete geçen teşkilatının adı ise Azerbaycan Halk Üyeleri Grubu (Guruh-ı Mubarazane Halk-ı Azerbaycan) idi.[44]

Diğer yandan Azeri aydınlar da boş durmuyor ve teşkilatlarını oluşturuyorlardı. İslam ihtilalinin hemen sonrasında kurulan Tebriz Şairler ve Yazıçılar Cemiyeti *Ülker* adlı bir dergi de yayımlamaya başladı. Genç yazar ve şairler ise *Kençlik* adlı yayın organları ile faaliyete giriştiler. Nisan 1979'da Tahran'da kurulan Azerbaycan Yazıçılar ve Şairler Cemiyeti, 1981 Şubatından itibaren *Küneş* adlı bir dergi çıkarmaya başladı. Diğer yandan Mart 1979'da

Tahran'da kurulan Azerbaycan Medeniyet Cemiyeti başta *Yoldaş*, daha sonra *Yeni Yol* dergilerini yayımlamıştı. Bunların dışında herhangi bir siyasi veya sosyal derneğe bağlı olmayan yayın organlarının da ortaya çıktığını görüyoruz. Bunlardan en mühimi belki de tanınmış operatör Dr. Cevat Heyet'in Tahran'da yayımladığı *Varlık* ve Tebriz'de çıkan *Dede Korkut* gibi yayınlardı. İslam inkilabı ile birlikte onlarca gazete-dergi ve yüzlerce kitabın Azerice yayımlanması bu dile duyulan hasretin de bir göstergesi idi. Bunların bazıları iki dilde yayımlanıyordu. Tebriz'de *Odlar Yurdu*, *Ulduz*, *Araz* vb adlı gazeteler, *Molla Nasreddin*, yukarda da bahsettiğimiz *Dede Korkut* gibi dergiler, Sarap'ta *Veten Ugrunda* gazetesi, Tahran'da *Azadlıg*, *Firuz-u Azadi* vb gazeteler, *Köroğlu*, *Azerbaycan Sesi* vb dergiler bunlardan birkaçı idi. Ancak ekserisi uzun ömürlü olamadı, bazıları bir iki sayıdan sonra kapandı. Kendiliğinden kapanmayanlar ise rejim tarafından men edildiler. Bugüne kadar sadece *Varlık* yayın hayatında kalabildi.[45]

İran'daki Azeriler için anadili konusundaki en zor mücadele eğitim sahasında olmuştur. Yeni İran İslam Cumhuriyeti Anayasası (madde 15) şahın uygulamalarının tersine Azericenin kullanılmasına izin vermiştir. Ancak bu izin Azerbaycan'daki milli okulların anadili ve edebiyat derslerinin Azerice verilmesi ile sınırlanmaktadır. Bu konuda da bazı sıkıntıların olduğu belirtilmektedir.[46]

Ümitlerin Suya Düşmesi (1980)

İran'da Homeyni'nin ülkeye dönmesiyle başlayan güçlü siyasi dalgaların azınlıkları da harekete geçirdiğinden bahsetmiştik. Neticede Haziran 1979'da Kürt, Azeri, Türkmen ve Arap üyelerin katıldığı dayanışma konferansı yeni anayasada azınlıkların muhtariyet hukuklarının da garanti altına alınmasını talep etmişti. Ancak Homeyni ve taraftarları muhalefeti sindirmeye başlamışlardı. Fakat Azerilerin dini lideri Ayatullah Şeriatmedari yeni anayasa taslağını açıkça tenkit etmeyi sürdürdü. Şeriatmedari'nin bu tutumu 2 Aralık 1979'da yeni anayasa için yapılan referandumda kendi etkisini gösterdi ve Azerbaycan, Kürdistan ve Belucistan eyaletlerinde katılım çok düşük oldu; Azerbaycan'da seçmenlerin %80'i referanduma katılmadı. Referandumdan dört gün sonra Şeriatmedari'nin Kum'daki ikametgâhına yapılan saldırı üzerine kızgın topluluklar Tebriz'de sokaklara döküldüler. İsyancılar resmi binaları ve televizyon binasını ele geçirdiler. Buradan yaptıkları yayınlarda Anayasanın 110. maddesinin değiştirilmesini; Azerbaycan'a vali, sivil ve askeri yetkililerin ancak Ayatullah Şeriatmedari'nin tasdikinden sonra tayin edilmesini; Tebriz'e merkezden getirtilen güvenlik güçlerinin geri çekilmesini ve yerel basından sansürün kaldırılmasını talep ettiler. Bir radyo programında ise Şeriatmedari dünya Şiilerinin lideri diye göklere çıkarıldı ve hatta bazı bildiriler "Azerbaycan İslam Cumhuriyeti" adına yapıldı. Her ne kadar askeri birlikler ayaklanmayı bastırdılarsa da tam kontrolü sağlayamadılar. Tahran'ın emri ile İslam Muhafızları radyoevini güç kullanarak tekrar ele geçirdiler. Maliye Bakanı Beni Sadr isyancılarla görüştü ve Tebriz'de Homeyni'yi desteklemek amacı ile büyük çapta bir gösteri düzenledi. Buna rağmen Homeyni aleyhtarları 13 Aralıkta 700 bin kişiyi tekrar sokaklara döktüler. Ancak Şeriatmedari'nin siyasi kabiliyetinin olmaması her geçen gün muhaliflerin tesirini azalttı. Ocak 1980'de çıkan kanlı bir çatışmadan sonra Şeriatmedari, taraftarlarına olaylara karışmama emri verdi. Bu emir onun siyasi nüfuzunu da tamamen ortadan kaldırdı.[47]

Kuzeyde Güneyin Yorumu

Güney Azerbaycan'daki bu gelişmeler tabii ki kuzeyde, yani Sovyet Azerbaycan'ında da ilgi ile izleniyordu. Hatta Haydar Aliyev konuşmalarında Sovyet rejimini ilk günlerinden başlayarak Müslüman halkların milli arzularını desteklediğinden bahsediyordu. Azerbaycan yazarlarının 1981 yılındaki 7. Kongresinde bir adım daha ileri giderek, "Güney Azerbaycan'la edebi ilişkilerin güçlendirilmesi, kültürün her sahasında yoldaşlara Sovyet tecrübesinin zengin estetik ve artistik örneklerinin aktarılması gerektiği" fikrini ileri sürmüştü. Londra'da yayımlanan *The Times* gazetesinde de Aliyev'in yabancı diplomatlara iki Azerbaycan'ın birleşmesini ümit ettiğini belirttiği yazılmıştı.[48]

Güneyde Kuzeyin Yorumu

İki Azerbaycan'ın birleşmesi gerektiği hususundaki görüşleri Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilk cumhurbaşkanı Ebulfeyz Elçibey de telaffuz etmişti. Ancak onun iktidardan uzaklaştırılmasından sonra cumhurbaşkanlığı makamına geçen Haydar Aliyev bu konuyu tekrar gündeme getirmedi. Zaten getirecek durumu da yoktu. Çünkü ülkesinin %20'si Ermeni işgalinde olan, bir milyon üzerindeki göçmenle uğraşmak durumunda kalan ve diğer konularda da bir hayli sorunu olan bir ülkenin birleşmek gibi hayali maceralara girişmesi beklenemez. İran'daki Azerilerin ise böyle bir talepte bulunmalarına ne manen ne de maddeten imkânları bulunuyor. Gene de satır aralarında bugünkü bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin İran'ın bir parçası olduğuna dair bazı iddialar ortaya atılıyor. Bu durum da bazı tartışmalara yol açıyor. Kuzey Azerbaycan'ın eski adının Arran olduğu, bu adın ancak 1918 yılından itibaren kullanıldığı şeklinde iddialar tepkilere neden oluyor.[49] Ancak bu iddialara tepki gösteren aynı şahsın Kuzey Azerbaycan'la ilgili "ahalisinin daha yakın dönemlerde Türkleşmiş olduğu" hususundaki teşhisleri ise bu sefer bağımsız (Kuzey) Azerbaycanlı ilim adamlarını rahatsız ediyor.[50]

SONUÇ

Bugün 25 (çok iyimser tahminle belki de 30) milyonluk bir Azeri dünyasından bahsedilebilir. Bu büyük Azeri topluluğu ise başlıca iki bölgede,

yani Aras nehrinin kuzeyindeki Rusların "Kafkasya Ötesi" (Transkafkasya) dedikleri Kuzey Azerbaycan (Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti) ile aynı nehrin güneyindeki Güney Azerbaycan'da (İran Azerbaycanı) yoğun şekilde bulunurlar. Bunun dışında komşu Türkiye'de de bir Azeri nüfusu mevcuttur. Bu ulusun kaderini büyük ülkeler belirlemiş olup, güney ile kuzey Azerbaycan'ın bölünmesini gerçekleştiren 10 Şubat 1928'de Çarlık Rusyası ile İran arasında yapılan antlaşma neredeyse 170 yıldan beri yürürlüktedir. Bu 1,5-2 asırlık dönem Aras ırmağının iki tarafında yerleşmiş aynı ulusa mensup toplulukların kaderini de belirleyici olmuştur. Bugün kuzeyde genellikle bağımsız Azerbaycan Cumhuriyetinde 7-8 milyonluk Azeriye karşılık güneyde İran İslam Cumhuriyeti'nde 15-16 veya belki de 20 milyonluk büyük bir Azeri topluluğu yaşamaktadır. Diğer bir ifade ile Azerilerin 2/3'si İran'da bulunur. Kuzey Azerbaycan bir asır Çarlık Rusyası, son yetmiş yıl ise gene Çarlık Rusyasının devamı olarak kabul edebileceğimiz Sovyet hâkimiyeti altında yaşamış, Ruslaşmanın, Rus yönetimi ve kültürünün güçlü etkisinde kalmıştır. Ancak 1936'da oluşturulan ve SSCB'nin 15 ittifak cumhuriyetinden biri olan Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, rejimin baskı unsurları ile birlikte nimetlerinden de yararlanmış, okuma-yazma sorunu çözülmüş, oldukça iyi bir altyapıya kavuşmuş, kendi içinden bir hayli aydın ve ilim adamının yetişmesine şahit olmuş, değişik kültür müesseselerine kavuşmuştur. Bütün bu gelişmeler mahiyeti yönünden sosyalist olmasına rağmen Azeri ulusal kimliğinin oluşmasına neden olmuştur. Diğer yandan İran hâkimiyeti altında kalan Azeriler ise İran'ın kendisinin de geri kalmış olması dolayısıyla bu nevi bir gelişme gösteremediler. Okuma-yazma oranının düşüklüğü de bunun ispatı mahiyetindedir. Bir diğer husus ise nasıl kuzeydeki Azeriler Ruslaşmanın etkisi altında kalmışlarsa, güneydekiler de milli şuurun pek fazla gelişmemesi dolayısıyla ve rejimin de büyük gayretleri ile Farslaşmanın güçlü etkisi altında kaldılar. Homeyni iktidarından sonra ise bu Farslaşma zaten mevcut olan Şiilikle, yani dini unsurla pekişerek ulusal kimlik şuurunu daha da geri plana itti. Kısacası kuzeyde Azerilik ön planda iken güneyde Şiilik ön plandadır diyebiliriz. Bu da güneydeki Azerilerin kimlik meselesini gündeme getirmektedir. İran İslam Cumhuriyeti'nin vatandaşı olan bir Azeri kendini nasıl hissetmekte ve ifade etmektedir? İranlı mı, Azerbaycanlı mı, Azeri mi, Azerbaycan Türkü mü, Azeri Türkü mü veya Türk mü?

Tabii ki bundan Aras'ın her iki sahilinde bulunan Azerilerin birbirlerine lakayt kaldıkları sonucunu çıkarmak pek doğru olmaz. Ayrıca Güney Azerbaycanlıların bağımsızlık veya en azından özerklik istemedikleri de düşünülemez. Geçmişte İran rejiminin zayıfladığı anlarda muhtariyet talepleri ile ortaya çıktıkları da bir gerçektir. Fakat gene de her iki Azerbaycan'ın birleşmesinin kendiliğinden, yani dış güçlerin etkisi olmadan gerçekleşmesi, bugün hayal gibi gözükmektedir. ■

1. *Map of Islamic Republic of Iran*, Tahran, 1984.
2. Eckart Ehlens, "Die Islamische Republik Iran - Ursachen, Verlauf und Konsequezen einer islamischen Revolution", *Weltmacht Islam*, (Münih, 1988), s. 447.
3. "İran'ın Coğrafi Durumu", *İran İslam Cumhuriyetini Tanıyalım*, (Ankara, 1984), s. 7.
4. *age*, s. 8.
5. "İran", *Brockhaus Enzyklopaedie*, 17. bas., IX, Wiesbaden, 1970, s. 223.
6. Marie Ladier, "İran'daki Başlıca Etnik Unsurlarda Doğurganlık", *Yeni Forum*, XIV, sayı 292 (Eylül 1993), s. 36.
7. "İran'ın Coğrafi...", s. 8.
8. Naselenie Mira, *Demograficeskiy spravoçnik*, Moskova, 1989, s. 445.
9. Şener Özata, "İran", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, XIII, İstanbul, 1990, s. 183.
10. "İran", *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, XI, İstanbul, 1991, s. 5746 vd.
11. *The World Almanac and Book of Facts 1992*, New York, 1991, s. 769.
12. Naselenie Mira, *age*, s. 9.
13. Lord Gurzon, *İran*, İstanbul, 1927, s. 3.
14. Eckart Ehlens, *agm*, s. 447.
15. *İran Türkleri. Esir Türklere Hürriyet*, İstanbul, 1979, s. 15.
16. "İran'ın Coğrafi ...", s. 7.
17. *Cenubi Azerbaycan Tarihinin Oçerki*, Bakû, 1985, s. 9.
18. "Cenubi Azerbaycan", *Azerbaycan Sovyet Ensiklopediyası (ASE)*, X, Bakû, 1987, s. 416. "İran", *ASE*, IV, Bakû, 1980, s. 502.
19. Naselenie Mira, *agm*, s. 445.
20. Ş. E. Tagıyeva, "1978-1979 İran İngilabından Sonra Cenubi Azerbaycanda Milli Huguglar Ugrunda Mubarize", *Cenubi Azerbaycan Meseleleri*, Bakü, 1989, s. 145. dipnot 4, s. 169.
21. H. Aslan, "Ana Vatan İranın Azerbaycan Hayalleri Dr. Cevat Heyet'e Cevap", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, VII, sayı 73 (Ocak 1993), s. 31 ve C. Heyet, "Türklerde Alfabe Meselesi", *Azerbaycan Türk Kültür Dergisi*, sayı 276 (Kasım-Aralık 1990), s. 17.
22. T. E. İbrahimov (Şahi), *Gaggaylar*, Bakû, 1988, s. 42 vd.
23. *İran Türkleri-Esir Türklere...*, s. 10.
24. N. Devlet, *Çağdaş Türkiler*, İstanbul, 1993, s. 442 vd.
25. *age*, s. 441.
26. *age*, s. 441.
27. *age*, s. 441.
28. Tadeusz Swietochowski, *Russia and Azerbaijan. A Borderland in Transition*, New York, 1995, s. 94 vd.
29. *age*, s. 118-120.
30. *age*, s. 122 vd.
31. *age*, s. 136-142.
32. M. M. Çeşmazer, *Azerbaycan Demokrat Partiyasının Yaranması ve Fealiyyeti*, Bakû, 1986, s. 25.
33. Halk arasında İran takvimine göre bu gün "21 Azer günü" olarak şöhret bulmuştur.
34. M. M. Çeşmazer, *age*, s. 90 vd.
35. T. Swietochowski, *age*, s. 150.
36. *age*, s. 150-153.
37. *age*, s. 155-162.
38. *age*, s. 170.
39. Yavuz Akpınar, *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, İstanbul 1994, s. 87.
40. *age*, s. 173.
41. *age*, s. 177-178.
42. E. Ç. Babaev, "Yujnıy Azerbaycan v iranskoy revolyutsii 1978-1979", *Cenubi Azerbaycan Tarihi Meseleleri*, (Bakû, 1989, s. 103-116.
43. Ş. E. Tagıyeva, "1978-1979-cu İller İran İngilabından Sonra Cenubi Azerbaycanda Milli Huguglar Ugrunda Mübarize", *Cenubi Azerbaycan Tarihi Meseleleri*, s. 143 vd.
44. *agm.*, s. 147-150.
45. *agm.*, s. 151-154.
46. *agm.*, s. 155 vd.
47. T. Swietochowski, *age*, s. 188-190.
48. *age*, s. 191.
49. C. Heyet, "Azerbaycan'ın Adı ve Sınırları", *Avrasya Etüdleri*, I, sayı 2 (Yaz 1994), s. 99.
50. H. Aslan, "Ana Vatan İranın...", s. 26-31.

SEREZ'DE OSMANLI İZLERİ

ZEKİ ARIKAN

Evangelia Balta, *Les Vakıfs de Serrès et de sa région (XVe et XVIe s.), Un premier inventaire*, çev. Edith Karagiannis, Centre de recherches néo-Hellèniques Fondation Nationale de la Recherche Scientifique, Atina, 1995, 442 s.

Osmanlı beyliğinin kuruluşunun ilk yıllarında Balkanlar'a dönük bir yayılma siyaseti izlediği ve bu yarımadanın kısa sayılabilecek bir süre içinde Türk egemenliği altına girdiği görülmektedir. Yaklaşık altı yüzyıl süren bu egemenliğin bilançosu nedir? Osmanlı İmparatorluğunun çöküşü sürecinde ve özellikle Balkan uluslarının bağımsızlıklarını kazandıkları bir sırada Balkan tarihçiliğinin ortaya atıp epeyce işlediği "yağma ve tahrip" edebiyatının günümüzde -kimi fanatik çevreler dışında- artık pek geçerli olmadığını belirtmek gerekir. Bu karalama edebiyatına ilk karşı çıkanlardan birinin doğrudan doğruya Balkanlı bir tarihçi olması da dikkati çekmektedir. Bu bilim adamı Romanyalı ünlü tarihçi Nikola Yorga (1871-1940) idi.

Daha sonra başta Ömer Lütfi Barkan, M. Tayyib Gökbilgin, Halil İnalcık gibi tarihçiler, geniş ölçüde arşiv malzemesine dayanarak, Balkanlar'daki Türk yayılmasının sistemli bir yerleşmeye ve bu yerleşmenin altyapısını hazırlamaya dönük bir çizgi izlediğini ortaya koymuş oldular. Günümüzde yabancı tarihçilerin de araştırmalarını bu çerçeve içinde sürdürdüklerini ve Osmanlının Balkanlardaki sosyal, ekonomik ve kültürel mirasının ayrıntılarını ortaya koymak için yoğun bir çaba harcadıklarını belirtmek gerekir. Bu tarihçiler arasında Evangelia Balta'nın çalışmalarının önemini vurgulamak gerekir. Balta'nın burada tanıtacağımız Serez şehri ve çevresindeki vakıflarla ilgili araştırmasından başka, bu bağlamda Ağrıboz sancağı ile ilgili bir incelemesini[1] ve yine söz konusu livaya bağlı İstefa ve Atina üzerine bir çalışmasını[2] da belirtmek gerekir. Osmanlı tapu tahrir defterlerine dayalı yayınlarının dışında E. Balta, Lozan antlaşmasının öngördüğü mübadele çerçevesinde Yunanistan'a göç eden Karamanlılar üzerine de incelemeler yapmaktadır.

Serez, Osmanlı kaynaklarındaki yazılışıyla Siroz, Struma (Karasu) ırmağının geçtiği verimli ovanın kuzeydoğusunda, Türkler zamanında Ahmet Paşa Çayı denilen bir akarsu boyunda kurulmuştur. Akıncı kuvvetlerinin 1372'den beri denetim altında tuttuğu Serez, 1383 tarihinde Osmanlıların eline geçmiştir ki bu egemenlik kesintisiz 1912 yılına kadar devam etmiştir. XV. ve XVI. yüzyıllarda Serez'in nüfus yapısının ve yerleşim düzeninin incelenmesi, E. Balta'nın araştırmalarının çıkış noktası olmuştur. Şehir ve kasabalardaki Türk mahallelerinin belirli cami, mescit, zaviye çevresinde kurulup geliştiği ilkesinden hareket eden E. Balta, Serez mahallelerindeki vakıfların envanterini hazırlamaya koyulmuş ve bu çabanın sonunda söz konusu şehirle ilgili oldukça kapsamlı bir eser ortaya çıkmıştır. Grekçe hazırlandığı anlaşılan bu eser, Edith Karagiannis tarafından Fransızcaya çevrilmiştir.

Eser, teşekkür, önsöz, kısaltmalardan sonra üç ana bölüme ayrılmakta ve metin içinde pek çok grafik, tablo, harita ve resimlere de yer verilmiş bulunmaktadır. Kitap aynı zamanda Margarid Manastırı ile ilgili bir haşiyeyi ve Grekçe bir özeti de içermektedir. Kitapta, ele alınan metinlerde geçen teknik terimleri açıklayan bir sözlük bulunmaktadır.

Ele alınan dönemde Serez'in mahalle ve nüfusuyla ilgili verileri burada özet olarak vermenin yararlı olacağı kanısındayız. 1456-1478 yılları arasında yapılan bir sayıma göre Serez, 23 Müslüman, 58 gayrimüslim mahallesinden oluşuyordu. Müslüman hane sayısı 480, bekâr 44, dul 2 idi. Bunun yanında 259 gayrimüslim hane, 37 bekâr, 64 dul kayıtlı idi.

Fatih'in son yıllarında, 1478-1479 tarihlerinde düzenlenen bir defterin ayrıntılarına göre Müslüman mahalle sayısı 25, hane 535, bekâr 28, dul 75 idi. Gayrimüslim mahalle sayısı 72, hane 282, bekâr 3, dul 64 idi. XVI. yüzyıl başlarında ise şehirde 684 Müslüman hane, 545 Gebran (Hıristiyan) ve 54 Yahudi hane yazılmış bulunuyordu.

Kitabın vakıf konusuna ayrılmış olan birinci bölümünde (s. 25-88), öncelikle araştırmaya temel olan tapu tahrir (TT) defterleri tanıtılmaktadır. Serez vakıflarıyla ilgili en eski defter, 1454-1455 tarihini taşıyan ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde (BAO) bulunan 3 numaralı belgedir. Sofya Ulusal Kütüphanesi Doğu Yazmaları bölümünde iki defter parçası bulunmaktadır ki bunlar XV. yüzyıl sonuyla XVI. yüzyılın başlangıcına tarihlenebilmektedir. 1519 tarihli bir başka defter yine BOA'da bulunmaktadır (TT 70). Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) döneminde yapılan üç sayımda da Serez va-

kıflarıyla ilgili ayrıntılar yazılmış bulunmaktadır (BOA, TT 143, 167 ve 403). Böylece XV. yüzyılın ortalarından başlayarak XVI. yüzyılın ortalarına kadar bir yüzyıllık bir dönem içinde Serez vakıflarının durumunu ve bunların statülerinde ortaya çıkan değişmeleri izlemek, yeni kurulan vakıfları belirlemek olanaklı görülmektedir. En eski defterdeki kayıt ve bilgilerin de geriye dönük ayrıntı ve uygulamaları yansıttığını gözden uzak tutmamak gerekir. Bu temel kaynakların dışında E. Balta'nın BOA'da yığınla belgeyi taradığını belirtmeye gerek bile yoktur.

Vakıf özellikle kent yaşamının akışı içinde sosyal, ekonomik ve kültürel sorunları çözen bir kurum olarak görülmektedir. Ancak bunun ötesinde vakıfların daha önce Anadolu'nun Türkleşmesinde ve İslamlaşmasında oynamış olduğu büyük rolü Balkan yarımadasında da yerine getirdiğini vurgulamak gerekir. Başka bir deyişle Rumeli'nin şenletilmesi, iskânı, büyük ölçüde vakıflar yoluşla sağlanmıştır. Osmanlı yönetiminin, Balkan yarımadasının fethinde emeği geçen büyük komutanlara, ailelere, ele geçirdikleri toprakların, gelir kaynaklarının tasarrufunda geniş kolaylıklar gösterdiğini biliyoruz. Bu gibi kimselerin kendilerine "temlik" edilen toprakların gelirlerinin önemli bir bölümünü vakıflara bağladığı görülmektedir. Böylece şehirlerde yapılan cami, mescit, han, hamam, bedesten ve tekkelerle yol üzerinde, geçit yerlerinde kurulan zaviyeler, Rumeli'nin Türkleşmesini kolaylaştıran odak noktaları olarak dikkati çekmektedir. Bunun yanında Anadolu'dan Rumeli'ye yapılan sürgünler, nüfus yapısının ve nüfus dengesinin değişmesinde oldukça etkili olmuştur. Öte yandan, herhalde I. Sultan Murad döneminde (1362-1389) uygulanmaya başlayan "devşirme" sisteminin de İslamlaşmaya bir basamak oluşturduğunu gözden uzak tutmamak gerekir.

Serez'de kurulan ilk vakıfları da bu açıdan değerlendirmek, ele almak gerekir. Serez'de dikilen vakıfların kurucularının Osmanlı hanedanına ve devletin kurulup gelişmesinde rol oynayan Evrenosoğlu, Turahan Bey, Çandarlı vb ailelere mensup olmaları dikkatimizi çekmektedir. E. Balta eserin ikinci bölümünde buradaki vakıfların tam bir envanterini yapmaya çalışmaktadır. Bu envanter bize, gerek şehir içinde, gerek Serez'in çevresinde bulunan vakıfları gelir ve giderleriyle, kısacası sayısal verileriyle tanımamıza ışık tutmaktadır. İncelenen vakıfların toplam sayısı 66'dır. Serez'e bağlı 133 köyden 50'si vakıflara bağlanmıştır. Şehirde gelirleri vakıflara bağlanmış olan 462 dükkânın yıllık gelirleri 40.548 akçayı buluyordu ki bu, nefs-i Serez'deki vakıf gelirlerinin %38,7'sine eşitti.

Düzenlenen envantere göre şehirdeki en eski vakıf eser, Gazi Hüdavendigâr Camii idi. Bu cami, şehrin fethinden iki yıl sonra, veziriazam Kara Halil Hayrettin Paşa tarafından yaptırılmıştır. Caminin gelirleri arasında şehir halkından tahsil edilen 7.200'lik cizye vergisi de yer almakta, aynı zamanda Çandarlı ailesinin evlatlık vakfından da 1.080 akçalık bir gelir bu camiye tahsis edilmiş bulunmaktadır. Caminin ayakta duran son kalıntıları 1938'de Serez Belediyesi tarafından yıktırılmıştır (s. 91-93).

Bu caminin yanında Serez'de 22 mescidin bulunduğu anlaşılmaktadır ki bütün bu mescitler kurucularının adıyla anılmaktadır. Serez'deki vakıflar arasında zaviyeler, medreseler, sıbyan okulları (muallimhaneler) ve imaretler de önemli bir yer tutmaktadır. Şehirdeki en eski zaviyelerden birincisi Bahaeddin Paşa adını taşımaktadır ki bu zaviye 1388 yılında kurulmuştur. Diğer zaviye de ünlü Şeyh Bedrettin tarafından kurulmuştur. Ancak bu zaviyenin ne zaman yapıldığı tespit edilememektedir. Şeyh Bedrettin'in aynı zamanda Edirne'de bir zaviye ve küçük bir cami yaptırdığını biliyoruz. Bilindiği gibi Şeyh Bedrettin 1416 yılında Serez'de idam edilmiş ve olay Nâzım Hikmet tarafından destanlaştırılmıştır.

Öte yandan Serez çevresindeki köylerin bir çoğunun geliri vakıf olarak imparatorluğun diğer yerlerinde kurulmuş olan eserlere tahsis edilmiştir. Sözgelimi Hendeke köyünün geliri, Saruca Paşa'nın Gelibolu'daki imaretine bağlanmıştı. Meryani Köyü, Turahan Bey'in Malkara'da yaptırdığı medreseyle Kırkkavak'taki zaviyesinin gelirlerini oluştu-

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

PAYİTAHT İSTANBUL'UN TARİHÇESİ

SARKİS SARRAF HOVHANNESYAN

Tarihçi ve eğitimci Sarkis Sarraf Hovhannesyan (1740-1805) en önemli eseri olan *Payitaht İstanbul'un Tarihçesi*'ni 1800'de tamamlamıştı. Yazması Ermeni Patrikhanesi'nde bulunan kitap, 1967'de Ermenice yayımlandı ve bu baskıdan Türkçeye çevrildi. Hovhannesyan, Narlıkapı'dan başlayarak Fenerbahçe'ye kadar İstanbul'u bize gezdiriyor, payitahttaki semtler, camiler, kiliseler hakkında değerli bilgiler veriyor. Anlattıklarındaki ilginç ayrıntılar 18. yüzyıl sonu İstanbul'unu ete kemiğe büründürüyor. İstanbul meraklıları ve araştırmacılar için önemli bir belge.

Çeviren
Elman Hançer

x + 78 s.
ISBN 975-333-051-0
350.000.- TL

Tarih Vakfı: Barbaros Bulvarı, Yıldız Sarayı, Arabacılar Dairesi, 80700 Beşiktaş-İstanbul Tel: (0212) 227 37 33 - 227 37 34 Faks: (0212) 227 37 31
Genel Dağıtım: DADA Ltd. Şti. 0212-249 51 10 - 249 51 11 / Faks: 251 44 49

ruyordu. Porma köyünün geliri ise Turahan Bey'in oğlu Ömer Bey'in Malkara'da yaptırdığı camiin vakfı idi. Serez çevresindeki köylerin ve cemaatlerin önemli bir bölümü ise Sultan II. Bayezit'in (1481-1512) İstanbul'da yaptırdığı imaretinin vakıfları arasında yer alıyordu. Bu bağlamda II. Bayezit imaretine ayrılan köylerin sayısı 15'i, cemaatlerin ise 4'ü buluyordu.

Evlatlık vakıflara gelince: Bunların en genişi Çandarlı Kara Halil Hayrettin Paşa tarafından kurulmuştur. Ostrova ve Kalendra (Kale Dendra) nahiyelerindeki köyler evkaf-ı evlad-ı Hayrettin Paşa adına kayıtlı idi.

E. Balta'nın incelediği Serez vakıfları arasında kilise evkafının (evkaf-ı manastır) da önemli bir yer tuttuğunu belirtmek gerekir. Kilise vakıflarının statülerinde zaman zaman ortaya çıkan değişiklikler Osmanlı sultanlarının çıkardığı fermanlarla belirlenmiş bulunmaktadır. Manastırların ya da buradaki rahiplerin "haractan, ispençeden, koyun adetinden, avarızdan muaf ve müsellem" kılındıkları görülmektedir. Ancak bu statülerin gerektiğinde bozulabildiği konusunda elde yığınla belge bulunmaktadır. Serez'deki manastır vakıfları içinde Margarid Manastırı'nın özel bir konumu vardır. I. Murad daha 1372-1373 yılında bu manastırın Bizans döneminde sahip olduğu ayrıcalıkları onaylayan bir hüküm vermişti ki bu hükümde Margarid keşişlerinin azatlı olduğu belirtilmekteydi (s. 189, krş. 431-432). Bu ayrıcalıkların Yıldırım Bayezit, Musa Çelebi ve Sultan Çelebi Mehmed tarafından onaylandığı görülmektedir. Ancak anlaşıldığına göre bu manastırın vakıf ve mülkleri, Fatih Sultan Mehmed'in 1476'dan sonra geniş ölçüde uyguladığı timarlaştırma kapsamına alınmıştı. Sultan II. Bayezit, tahta geçtikten sonra, hemen hemen bütün imparatorluktaki vakıf ve mülkleri ilgilendiren bu köklü "toprak reformu"nu durdurmuş ve timara dönüştürülen mülk ve vakıfları eski sahiplerine geri vermişti. Serez'de diğer önemli bir manastır da Kutlumus Manastırı idi. Bu manastır, Serez, Sidre Kapısı ve Selanik çevresinde bazı köyleri tasarrufu altında bulunduruyordu. Öte yandan Athos dağındaki (Aynaroz) manastırlar da Serez kazasına bağlı yerlerde bazı toprakları tasarrufları altında bulunduruyorlardı.

Yukarıda belirttiğimiz gibi kitabın üçüncü bölümü, çalışmaya esas olan belgeleri kapsamaktadır. Sofya Ulusal Kitaplığında bulunan Serez'le ilgili iki defter parçasıyla Başbakanlık Osmanlı Arşivinde TT 70, TT 7, TT 167 ve TT 403 sayılı defterlerdeki belgelerin çevriyazıları bu ekler bölümünde yer almaktadır. Ayrıca metin içinde Fransızca açıklamalar da bulunmaktadır. Bunun Yanında Sofya Ulusal Kitaplığındaki (no. 122 A a.e. 427) belge TT 70, TT 167, TT 403 numaralı defterlerin Serez bölümlerinin tıpkı basımları da bulunmaktadır.

E. Balta'nın bu araştırması, Balkanlar'daki Osmanlı şehirleri arasında önemli bir yer tutan Serez'in sosyal, ekonomik durumunun açıklanması, vakıfların niteliğinin kavranması ve maddi kültür varlıklarının tanınmasına büyük bir katkıda bulunmaktadır. Bu eserin özüne asla halel getirmeyecek olan küçük bir noktayı işaret etmekle yetiniyoruz: Muallimhane (s. 135-138), o dönemde hoca ya da müderris yetiştiren okul anlamına gelmemekte, bu ad altında ilkokul düzeyindeki sıbyan mektepleri anlaşılmaktadır.[3] ■

1. Evangelia Balta, *L'Eubée a la fin du XVe siècle Economie et population Les registres de l'année 1474*, Atina, 1989.
2. Evangeli Balta,"Rural und Urban Population in the Sancak of Euripos in the Early 16th Century", *Areneion of Euboean Studies*, 29 (1990-1991), 5-200.
3. Vedat Günyol, "Mektep", *İslam Ansiklopedisi*, VII, 656.

TOPLUMSAL TARİH

ABONE FORMU

6 SAYI (yurtiçi) : 1.500.000.-TL.
(yurtdışı) : 40 US$
Cilt satışı
6 SAYILIK CİLT (yurtiçi) : 2.000.000.-TL.
(yurtdışı) : 35 US$
(30.06.1997 tarihine kadar geçerlidir. Yurtdışı normal posta için 1,5 US$, uçakla 4 US$ alınır.)

Adı Soyadı: .....
.....
Aboneliğe Başlangıç Sayısı: .....
Adres: .....
.....
.....
Posta Kodu: .....
Şehir: .....
Tel: .....

Aboneliğ Bedelini

☐ Vakıflar Bankası Taksim Şubesi 2022933 no'lu hesaba yatırdım, makbuzun fotokopisi ektedir.
☐ 662907 no'lu posta çeki hesabına Tarih Vakfı adına yatırdım, fotokopisi ektedir.
☐ Nakit ödüyorum.
☐ Kredi kartı hesabıma borç kaydediniz:

☐ Visa ☐ Master-Euro Card ☐ Diners Club

Kredi kartı No: ☐☐☐☐ ☐☐☐☐ ☐☐☐☐ ☐☐☐☐
Geçerlilik Tarihi: ☐☐ ☐☐
Kart Sahibi:.....
İmza:.....

Aylık TOPLUMSAL TARİH dergisi
Tarih Vakfı tarafından yayımlanmaktadır.
Yıldız Sarayı, Arabacılar Dairesi, Barbaros Bulvarı 80700
Beşiktaş - İstanbul
Tel: (212) 227 37 33-34 Faks: (212) 227 37 32

DERGİNİZİ KESMEMEK İÇİN LÜTFEN FOTOKOPİ ÇEKİNİZ.

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

TARİH TARİHÇİ VE TOPLUM

SALİH ÖZBARAN

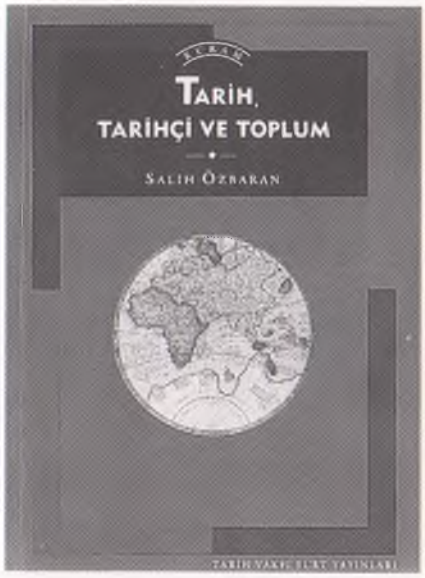

Prof. Dr. Salih Özbaran bu kitabı, "tarih"in işlevi olabileceğine inananlara, geleceğin oluşumunda onu yineleyip katı kalıplar içine oturtmaya kalkışmadan ufkunu genişletmek isteyenlere adıyor. Kitap, tam da Özbaran'ın amaçladığı gibi tarihe yeni yaklaşımları, tarihin yeni boyut ve yöntemlerini sunuyor; tarih öğretiminin karşılaştığı sorunlara eğilip önyargılardan uzak, kendisiyle barışık bir geçmiş imgesini yaratabilmenin yollarını açıyor. Tarihçiliğin geçirdiği aşamalar, Türkiye'de tarihçilik ve tarih öğretimi üzerine önemli bir çalışma.

ix + 226 s.
ISBN 975-333-061-8
750.000.- TL

TÜRKİYE EKONOMİK VE TOPLUMSAL TARİH VAKFI

Tarih Vakfı: Barbaros Bulvarı, Yıldız Sarayı, Arabacılar Dairesi, 80700 Beşiktaş - İstanbul Tel: (0212) 227 37 33 - 227 37 34 Faks: (0212) 227 37 32
Genel Dağıtım: DADA Ltd. Şti. 0212-249 51 10 - 249 51 11 / Faks: 251 44 49

Bir Borsa Klasiği Daha...

1927'den günümüze, 70 yıldır süren Borsa lezzet geleneği,
yeni bir restaurant ile Lütfi Kırdar Uluslararası Kongre
ve Sergi Sarayı'nda açılıyor.

Türk mutfağının en gözde klasiklerinin yanısıra
Dünya mutfaklarından da örneklerin sunulduğu
Boğaziçi Borsa Restaurant,
damak tadına önem veren İstanbul'lulara
ve Kongre Sarayı'nın konuklarına hizmet sunacak.

Elit atmosferi, olağanüstü İstanbul panoraması,
titiz servisi ve 70 yılın geleneksel kalitesiyle Boğaziçi Borsa Restaurant
hergün öğle ve akşam yemeklerinde
İstanbul'un vazgeçilmez mekanlarından biri olmaya aday.

1927

Boğaziçi
BORSA
Restaurant

Lütfi Kırdar Uluslararası Kongre ve Sergi Sarayı
Harbiye 80230 İstanbul Tel: (90-212) 296 30 90 Fax: (90-212) 232 58 56

ISSN 1300-7025

TOPLUMSAL TARİH

MAYIS 1997 FİYATI: 300.000 TL (KDV DAHİL)

ADANA'DA AMELE BUHRANI

KADIN İŞÇİ TABURU

YOLDAŞ DEFTERİ

1922 1 MAYIS'I

AĞAOĞLU AHMET

MINAKYAN EFENDİ'YE YADİGÂR

41

Hem ansiklopedi, hem keyifli bir kitap

Üniversite, bilim, sendika çevrelerinden 100'ü aşkın yazar, 3000 başlık, 2500 resim, yüzlerce belge...

Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi çalışma hayatı, işçi-işveren ilişkileri, işçi hareketi ve sendikacılık konusunda, bugüne kadar ulaşılamamış belgelerden, ilk kez gün ışığına çıkan özel ve kamu arşivlerinden, anı ve tanıklıklardan yararlanılarak hazırlanan, kendi alanında ilk ve tek kaynak. 1.728 sayfadan ve 3.000 başlıktan oluşan eser, çalışma hayatı ve sendikacılığı, dünüyle, bugünüyle gözler önüne sermeyi amaçlıyor.

- Bilinen ilk grevden bu yana çalışma hayatının bütün önemli olayları, grevleri, lokavtları ve diğer eylemler;
- 1845 tarihli Polis Nizamnamesi'nden günümüze çalışanların hakları, işçi-işveren ilişkileri, çalışma hayatını düzenleyen yüzlerce yasa ve mevzuat;
- İlk teavün sandıklarından 1895 Amele-i Osmani Cemiyeti'ne, 1946 sendikalarından 1995 kamu çalışanları sendikalarına, Türkiye'de halen faal durumda olan konfederasyon üyesi veya bağımsız bütün işçi ve işveren sendikalarından uluslararası kuruluşlara kadar kadar, binlere varan örgüt;
- Çalışma hayatı ve sendikacılık alanında iz bırakan yüzlerce sendikacı ve bilim adamının biyografisi;
- İstihdamdan ücretlere, toplu sözleşmelerden izin hakkına, uluslararası sözleşmelerden kadın işçilere, siyasal partiler ve sendikalardan taşeronluğa, işkollarından angaryaya, alanın tüm konularında 800 tema başlık...

Sadece sendikalara, sendikacılara, sendika uzmanlarına, yüksek öğrenim kurumlarının ilgili fakülte ve bölümlerine, bu bölümlerin öğretim üyesi ve öğrencilerine değil, toplumun belkemiğini oluşturan çalışma hayatı ve emeğin dününe, bugününe ilgi duyan herkese seslenen bir başvuru kaynağı.

KÜLTÜR BAKANLIĞI VE TARİH VAKFI'NIN ORTAK YAYINIDIR

TÜRKİYE EKONOMİK VE TOPLUMSAL TARİH VAKFI

Yıldız Sarayı Arabacılar Dairesi Barbaros Bulvarı
80700 Beşiktaş -İSTANBUL
Tel: (0212) 227 37 33-34 Fax: 227 37 32

TÜRKİYE SENDİKACILIK ANSİKLOPEDİSİ ABONE KAMPANYASI

ADI SOYADI: .....
MESLEĞİ: .....
ADRESİ: .....
.....
POSTA KODU: .....
ŞEHİR: .....
TEL: .....

☐ Üç cildlik *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*'ne abone oluyorum. Abone bedeli olan 7.5 milyon lirayı

☐ Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi 1. cildini satın alıyorum. Bedeli olan 4 milyon lirayı

☐ Nakit ödedim.

☐ Kredi kartı hesabıma borç kaydediniz.

☐ Vakıflar Bankası Taksim Şb. 2007499 No'lu hesaba ödüyorum, dekont fotokopisi ektedir.

☐ 2.5 milyon lira ödedim kalan 5 milyon lirayı her ay bir taksit olmak üzere iki ayda ödeyeceğim.

☐ VISA ☐ MASTER-EURO CARD

Kredi Kartı No: _ _ _ _ _ _ _ _ _ _ _ _ _ _ _ _

Geçerlilik Tarihi: _ _ _ _

Kart Sahibi:

İmza:

Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi'nin 1. cildi çıktı. 2. ve 3. ciltler 2 aylık aralıklarla yayımlanacak. Eğer şimdi abone olursanız 12.000.000 TL'ye satılacak olan bu esere 7.500.000 TL'ye sahip olabilirsiniz. Kurumlardan bu bedeli peşin alıyoruz, kişiler ise 1/3'i peşin, kalan bedeli ise iki taksitte ödeyerek abone olabilirler.
Bunun için lütfen yukarıdaki formu doldurup bize ulaştırın.
Tek cilt fiyatı 4.000.000 TL'dir. 1. cilt hemen teslim edilmektedir.

SUNUŞ

Bu sayımız ağırlıklı olarak emek tarihi ve sol hareket üzerine yazılardan oluşuyor. Bu iki alan örtüşmediği gibi, biri diğerinin alt başlığı da değildir. Yine de iki alan ister istemez kesişiyor. Kesiştiklerinde de tarihçinin tanımı ya da eğilimi bir yana, devlet kayıtlarında zaten bir araya geliyorlar; İçişleri Bakanı Şükrü Sökmensüer'in Şefik Hüsnü'nün siyasi ve sendikal faaliyetleriyle ilgili 12. sayfamızda tıpkıbasımı yer alan 1946 tarihli yazısında olduğu gibi...

İşçi hareketi ile sol nitelikli siyasi oluşumların bizde aynı mecradan akmasalar da zaman zaman kesişen, etkileşen, birbirlerinden kopuk da olsalar birçok durumda kader birliği eden, en azından birlikte darbe yiyip, birlikte düze çıkan, ama DİSK örneğinde olduğu gibi bazen de oldukça bütünleşen bir "ortak" geçmişleri var. Demokrasinin iniş çıkışlarıyla, sendikal hareketin ve sol siyasi akımların gelgit dalgaları çakışırlar. Dünyanın her yerinde sendikal mücadele vurgusu ağır basan 1 Mayıs'lar açısından da durum farklı değildir. Mütareke döneminin ardından yıllarca sadece solcu aydınların -tabii daha önceden tutuklanmamışlarsa- yakalarına taktıkları kırmızı karanfillerle kutlanabilen, ama 70'lerin ortalarından bu yana sendikaların da sahiplendiği 1 Mayıs'lar, bu "kader birliği"nin ve demokratikleşme macerasının göstergelerinden biridir. Hal böyle olunca, 1 Mayıs vesilesiyle "emek yoğun" bir sayı yapılmak istendiğinde, her iki alana ilişkin yazılar yan yana geliveriyor.

İlk yazımızda Zafer Toprak Cumhuriyetin kuruluş yıllarında tarım alanında, özellikle pamuk mıntıkalarında yaşanan işgücü açığını konu ediniyor. Söz konusu yıllarda "amele buhranı" çiftçinin temel sorunlarından biridir. Tarımda makineleşmeyi de hızlandıracak olan Çukurova'daki bu "amele buhranı"nın üstesinden gelmek için hazırlanan talimatlar ve oluşturulan komisyonlar, Toprak'ın yazısında etraflıca ele alınıyor. Kapağımızda yer alan *Şehbal* mahreçli güzel fotoğraf da bu yöreden bir amele manzarası sunuyor. *Şehbal*'deki resim altı, Cumhuriyet sonrasının "az zamanda..." diye başlayan ifadelerini hatırlatıyor: "İstibdadın harap ettiği bir vilayetin ziraatinde âsâr-ı terakki." Derginin yayın tarihi Şubat 1910, fotoğrafsa bir önceki yaz çekilmiş olmalı!

Oya Baydar emek tarihiyle uğraşıp da başını belaya sokan "cüretkâr" ve "iyimser" araştırmacılarımızdan biridir. Eski akademik çalışmaları yetmezmiş gibi, bir de *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi* "belasını" üstlenen ve ekibiyle birlikte alının akıyla bu işin üstesinden gelen Baydar, bütün bu tecrübeleri ışığında emek tarihinin kaynak sorunlarına değiniyor. Yazıyı bütünleyen belgeler de yeni yeni araştırmacıları başlarını belaya sokmaya kışkırtacak denli dikkat çekici.

Meral Altındal'ın yazısı, her şeyden önce bu alanda el değmemiş daha ne kadar kaynak bulunduğunun somut bir örneği olması bakımından önemli. Daha önce özellikle Zafer Toprak'ın çalışmalarında ele alınan Birinci Kadın İşçi Taburu'yla ilgili yeni bilgi ve fotoğraflar, bu sayımızdaki en önemli katkılardan birini oluşturuyor. Fotoğrafların birkaçı 1918'de *Harb Mecmuası*'nda basılmış, diğerleriyse muhtemelen ilk defa dergimizde yayımlanıyor.

Zeki Cemal'in İştirakçi Hilmi'yle ilgili bir yazısını Mustafa Şahin'in transkripsiyonu ve notlarıyla yayımlıyoruz. *Meslek*'te çıkan bu yazı, İştirakçi Hilmi'yle ilgili başlıca kaynaklardan birini oluşturuyor. Şefik Hüsnü'nün yurtdışında çıkan *İnkılâp Yolu* adlı dergide 1932'de basılan "siyasi durum değerlendirmesi"ni de Mete Tunçay'ın sunuşuyla aynen aktarıyoruz. Değerlendirmeleri tümden yanlış bile olsa solcusuyla sağcısıyla muhaliflerin yazıp çizdiklerini okumak, hele ki kapalı bir rejim söz konusuysa, hemen her zaman verimli çağrışımlara yol açabiliyor. 1922'de İstanbul'daki 1 Mayıs kutlamalarını ise Yücel Demirel'in *Tevhid-i Efkâr*'dan aktardığı havadislerden izleyebilirsiniz.

Mehmet Ö. Alkan siyasi partiler tarihine katkılarını bu kez Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Partisi'nin üyelerine mahsus "Yoldaş Defteri" ile bir beyannamesini sunarak sürdürüyor. Yazı, geçen ay dünyaya gelen küçük Şiir'e ithaf edilmiş. (Şiir Hanım'a sıhhatli nice yıllar dilerken, Kafiye-Mehmet çiftini dergimiz ve tüm Tarih Vakfı çalışanları adına kutlarız.)

Bu ay ana konu dışındaki yazılarımız da birbirinden ilginç. Güven Bakırezer'in ve Hakkı Uyar'ın yazıları Ahmet Ağaoğlu ile ilgili. Kırıkkale'den A. İbrahim Savaş ise 18. yy ortasında Viyana'ya gönderilen Mustafa Hattî Efendi'nin sefaretiyle ilgili *Wiener Zeitung*'da yer alan haberleri aktarıyor. Afyon'dan Turan Akkoyun bu şehrin eli kalem tutan evlatlarından birini tanıtıyor. Kitabiyat köşemizde ise Cüneyd Okay, Mınakyan Efendi'nin ellinci sene-i devriyesi münasebetiyle yayımlanmış bir "yadigâr"ı tanıtıyor. *İkdam*'dan Seçmeler, Not Defteri, İlan-Nüma ve Vesikalık köşelerimiz de yerli yerinde.

Gelecek ay yeniden buluşmak dileğiyle...

EKREM ÇAKIROĞLU

TOPLUMSAL
TARİH

Adana'da tarım amelesi.
Şehbal, no. 19 (1 Şubat 1325)

Aylık Dergi
Sayı: 41 Cilt: 7 Mayıs 1997

Sahibi
Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı adına
Orhan Y. Silier
Yayın Koordinatörü
Ekrem Çakıroğlu
Sorumlu Yazışleri Müdürü
Ayşen Anadol
Danışma Kurulu
Mete Tunçay, Ayşen Anadol, Halil Berktay, Edhem Eldem, Çağlar Keyder, Necdet Sakaoğlu, Zafer Toprak
Görsel Koordinatörü
Cengiz Kahraman
Grafik Tasarım
Haluk Tuncay
Uygulama
Saliha Bilginer
Düzelti
Osman Köker
Dizgi
Semra Arıtürk
Abone
Belgin Uçar, Meltem Yeyin
Yapım: Tarih Vakfı
Baskı: Numune Matbaacılık
Dağıtım: Birsay
Adres: Yıldız Sarayı Arabacılar Dairesi, Barbaros Bulvarı 80700 Beşiktaş-İstanbul
Tel: (212) 227 37 33 34
227 46 33 - 34
227 71 86 (Modem)
Faks: (212) 227 37 32
Ankara Temsilciliği
Ülkü Özen
Tel. ve Faks: (0312) 426 16 54
Abone Koşulları
Altı aylık (yurtiçi): 1.500.000 TL.
(yurtdışı): 40 US$
Cilt satışı
6 sayılık cilt (yurtiçi): 2.000.000.-TL.
(yurtdışı): 35 US$
Yurtdışı normal posta için 2 US$, uçak için 4 US$ alınır.

ISSN 1300-7025

OSMANLI BASININDA YÜZ YIL ÖNCE BU AY
***Yücel Demirel**'in* İkdâm*'dan seçip dilini değiştirmeden yeni harflere çevirdiği gazete havadisleri.* **4**

CUMHURİYET'İN İLK YILLARINDA ADANA'DA AMELE BUHRANI VE AMELE TALİMATNAMESİ
***Zafer Toprak** o yıllarda çiftçinin temel sorunlarından biri olan işgücü açığını irdeliyor.* **7**

İ L A N - N Ü M A
GAZLA İŞLER "FİAT" ZİRAAT TRAKTÖRÜ
Çukurova'ya yönelik 1927 tarihli bir traktör ilanı. **10**

EMEK TARİHİNİN KAYNAKLARI
Oya Baydar Sendikacılık Ansiklopedisi *çalışmaları ışığında kaynak sorunlarına değiniyor.* **11**

KADIN BİRİNCİ İŞÇİ TABURU TARİHÇESİ
***Meral Altındal** ilk defa yayımlanan fotoğraflar eşliğinde yeni bilgiler aktarıyor.* **14**

KEMALİST TÜRKİYE NEREYE GİDİYOR?
***Şefik Hüsnü**'nün 1932'de yurtdışında çıkan* İnkilâp Yolu *dergisinde yayımlanmış bir yazısı.* **17**

TÜRKİYE İŞÇİ VE ÇİFTÇİ SOSYALİST PARTİSİ YOLDAŞ DEFTERİ VE BEYANNAME
***Mehmet Ö. Alkan** bu Mütareke dönemi partisine ait bir belgeyi sunuyor.* **24**

MEMLEKETİMİZDEKİ AMELE HAREKETLERİNİN TARİHİ
***Zeki Cemal**'in* Meslek*'te çıkan makalelerini Mustafa Şahin yeni harflerle aktarıyor.* 26

TEVHİD-İ EFKÂR'DA 1922 1 MAYIS'I
***Yücel Demirel**'in transkripsiyonuyla bir dizi ilginç gazete haberi.* 33

BATI MEDENİYETİ HAYRANI LİBERAL BİR AYDININ ÇELİŞKİ VE SINIRLARI:
AHMET AĞAOĞLU
***Güven Bakırezer** A. Ağaoğlu'nun düşünce dünyasını sorguluyor.* 36

1930'LARDA TÜRKİYE BASININDA "LİBERAL" MUHALEFET:
AĞAOĞLU AHMET'İN *AKIN* GAZETESİ
***Hakkı Uyar** Akın'ın kısa süren yayın yaşamını değerlendiriyor.* 43

AVUSTURYA BASININDA BİR OSMANLI ELÇİSİ
***Dr. A. İbrahim Savaş** 1748'de Viyana'ya giden Mustafa Hattî Efendinin sefaretini* Wiener Zeitung*'dan izliyor.* 51

V E S İ K A L I K
MİLLİ MÜCADELE YILLARINDA İSTANBUL HALKINA DAĞITILAN BİR BİLDİRİ 55

ÖMER FEVZİ ATABEK
***Dr. Turan Akkoyun** Afyon tarihi üzerine çalışmaları olan Atabek'i tanıtıyor.* 56

K İ T A B İ Y A T
İLK "ARMAĞAN" KİTAPLARINDAN BİR ÖRNEK:
MINAKYAN EFENDİ'YE YADİGÂR
***Cüneyd Okay** öncü bir tiyatrocunun jübilesi vesilesiyle çıkarılan kitabı tanıtıyor.* 62

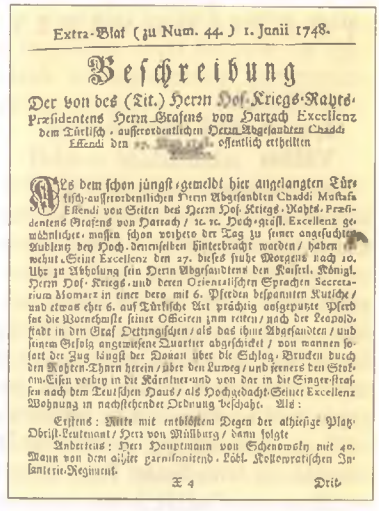

Extra-Blat (zu Num. 44.) 1. Junii 1748.

Beschreibung

Der von des (Tit.) Herrn Hof-Kriegs-Rahts-Præsidentens Herrn Grafens von Harrach Excellenz dem Türkisch-ausserordentlichen Herrn Abgesandten Chaddi Effendi den [illegible] offentlich ertheilten

Als dem schon jüngst gemeldt hier angelangten Türkisch-ausserordentlichen Herrn Abgesandten Chaddi Mustafa Effendi von Seiten des Herrn Hof-Kriegs-Rahts-Præsidentens Grafens von Harrach / rc. rc. Hoch-gräfl. Excellenz gewöhnlicher, massen schon vorhero der Tag zu seiner angesuchten Audienz bey Hoch-demselben hinterbracht worden / haben erwehnt Seine Excellenz den 27. dieses frühe Morgens nach 10. Uhr zu Abholung sein Herrn Abgesandtens den Kaiserl. Königl. Herrn Hof-Kriegs-und deren Orientalischen Sprachen Secretarium Momarz in einer dero mit 6. Pferden bespannten Kutsche / und etwas ehr 6. auf Türkische Art prächtig aufgeputzte Pferd für die Vornehmste seiner Officiren zum reiten / nach der Leopoldstadt in den Graf Oettingischen / als das ihme Abgesandten / und seinem Gefolg angewiesene Quartier abgeschicket / von wannen sofort der Zug längst der Donau über die Schlag-Brucken durch den Rohren-Thurn herein / über den Luweg / und ferners den Stokam-Eisen vorbey in die Kärntner-und von dar in die Singer-strassen nach dem Teutschen Haus / als Hochgedacht-Seiner Excellenz Wohnung in nachstehender Ordnung beschahe. Als:

Erstens: Ritte mit entblößtem Degen der alhiesige Platz-Obrist-Leutenant / Herr von Müllburg / dann folgte

Anderstens: Herr Hauptmann von Schenowsky mit 40. Mann von dem alhier garnisonirend-Löbl. Kollowratischen Infanterie-Regiment.

X 4 Drit-

Her gün neşr olunur. Siyasi ve ilmi gazetedir. Sahib-i imtiyaz ve Sermuharriri, Ahmet Cevdet. Nüshası 10 paradır. Mahall-i idaresi, Babıâli Caddesi'nde daire-i mahsusadır. Menafi-i umumiyeye taalluk eden âsâr-ı kalemiye maa't-teşekkür derc olunur. Ücret-i ilanat eshab-ı müracaat ile ayrıca tayin edilir.

OSMANLI BASININDA YÜZ YIL ÖNCE BU AY

İKDÂM'DAN SEÇMELER

MAYIS 1897

DERLEYEN
YÜCEL DEMİREL

ŞUUNAT

İyd-i Saîd-i Adhâ Alay-ı Vâlâsı

Dünkü gün iyd-i saîd-i adhânın [kurban bayramının] birinci günü olmağla halife-i rûy-i zemin ve şehriyâr-ı ulviyet-karîn, şehinşâh-ı muazzam ve padişah-ı müfahham ve mükerrem efendimiz hazretleri gerdûne-nişîn-i izz ü ikbâl oldukları halde Yıldız Saray-ı meâlî-i ihtivâsında bir alay-ı vâlâ ile saat on bir raddelerinde Beşiktaş'ta kâin Sinan Paşa Cami-i şerîfine muvâsalât buyurmuşlardır [ulaşmışlardır]. Zat-ı mekârim-simât-ı cenâb-ı padişahî cami-i şerif-i mezkûr bâb-ı ruhaniyet-meâbında ümerâ-yı askeriye tarafından istikbâl edildikten sonra mahfil-i celîl-i hilafetpenahîlerine dahil olup salat-ı iydi ba'de'l-edâ yine kemal-i şan u nebahetle saat on iki raddelerinde Beşiktaş sahilsaray-ı âlîsini kudûm-i meymenet-melzûm-i şahaneleriyle müşerref buyurmuşlardır.

Vücud-ı behbûd-ı meâlî-nümûdu sebeb-i itilâ-yı din ü devlet ve bâis-i izdiyâd-ı şan u şevket olan şehinşah-ı dekayık-iktinâh efendimiz hazretleri sahilsaray-ı âlîyi teşrif-i hümâyûnlarıyla bir müddet istirahat buyurduktan sonra muâyede-i hümâyûn resm-i âlîsinin icra edildiği salonu teşrif-i mukaddesiyet-redif-i mülûkâneleriyle münevver buyurarak şeref-sâdır olan emr ü ferman-ı hümâyûn üzerine resm-i celil-i mezkûra mübaderet olunmuştur. Evvela semahetlu nakîb efendi daileri huzur-ı şevket-nüşûr-i hilafetpenâhîlerine şeref-yâb-ı duhûl olarak efzayiş-i ömr ü iclâl ve füzûnî-i satvet ü ikbâl-i şevket-penâhî dua-yı vâcibü'l-edâsı ile tezyin-i lisan-ı ubûdiyet eylediği sırada mızıka-i hümâyûn dahi terennümât-ı şevk-efzâsıyla teşnif-i mesâmi' eyleyerek sadrazam fehametlu devletlu Halil Rifat Paşa hazretleri ve makam-ı celil-i sadaret ma'zûlîn-i fihâmı ve müteakıben vükelâ ve müşîrân ve vüzerâ-yı izam ve rütbe-i bâlâ ricali ve beylerbeyi payelileriyle mir-i miran paşalar ve ûlâ sınıf-ı sanisi ricali huzur-ı lamiü'n-nur-ı hilafetpenâhîde vaz'-ı cebîn-i ubudiyetle zeyl-i şeref-nisar-ı taht-ı âlî-bahtı kemâl-i tazim ve tekrim ile telsîm eylemişlerdir.

Bu resm-i âlî hitam bulunca şeyhülislam devletlu semahetlu Cemaleddin Efendi ve devletlu siyadetlu Şerif Abdullah ve devletlu siyadetlu Seyyid Fazl Paşalar hazaratı ifa-yı vazife-i damenbûsî ile salonun cihet-i vustâsında istade-i mevki-i ta'zim ve ihtifal olup bu esnada zat-ı muallayı meşihatpenahi füzûnî-i eyyam-ı ömr ü ikbal-i zıllullahî duasını yad u tilavet etmişlerdir.

Badehu Rumeli ve Anadolu sudur-ı izamı ve İstanbul payelileri ve bilad-ı hamse ve mahrec valisi ile muayede-i hümâyûn-i şevket-makruna dahil olan ulemâ-yı zeviyü'l-ihtiram ve onlardan sonra teşrifat memurlarını resm-i ubudiyet-delîl-i dâmenbûsîyi ifa ederek vasıl-ı aksayü'l-gaye-i şeref olmuştur.

İşbu resm-i behîn dahi hatime-pezir olduktan sonra hükümdar-ı adalet-şiar ve tacidar-ı merahim-nisar efendimiz hazretleri bir müddet daire-i celile-i mahsusalarında istirahat ve müteakıben saray-ı âlî-i hümâyûnları bendegân-ı rıkkıyet-nişanını huzur-ı lamiü'n-nur-ı mülûkânelerine kabul şerefiyle cümlesini hissemend-i lutf u inayet buyurmuşlardır.

Râsime-i nebahet-vesime-i muayede reside-i hitam olduktan sonra veli-i nimet-i bî-imtinan efendimiz hazretleri bir müddet ârâmı müteakıb gerdune-nişin-i izz ü şan ve muvacehelerinde mabeyn-i hümâyûn-i cenab-ı mülûkâneleri müşiri devletlu Gazi Osman Paşa ve serasker devletlu atufetlu Rıza Paşa kulları oldukları halde saat dört kararlarında Nişantaşı tarikiyle Yıldız Saray-ı âlîsine muavedet-i seniyeleri şeref-vuku' bulmuştur. He-

men cenab-ı rabb-ı zü'l-celâl padişah-ı meali-hisal ve halife-i azam-ı bîmisal efendimiz hazretlerinin taht-ı âlî-baht-ı hümâyûnlarında ilâ yevm iltinâd-ı şevketnişin-i izz ü iclal ve saye-i celil-i hümâyûnlarını mefarık-ı enâmda ebed-rehin ve adîmü'z-zeval buyursun. [14 Mayıs 1897]

Kadıköyü Ferer Mektebi

Avrupa'nın her tarafında bir mektepde tederrüs eden şakirdan ikmal-i tahsil ile her biri bir iş ve güç başına geçtikten sonra zaman-ı tahsil gibi en tatlı zaman-ı hayatlarını hatırdan feramuş etmeyip [unutmayıop] yekdiğere kardeş nazarı ile bakarak lede'l-hace [gerektiğinde] içlerinden tali-i nâsâzın [kötü talihin] darbesine hedef olanlara itale-i dest-i muavenet ve müzaheret [yardım elini uzatmak] vazifesi ile mükellef olduklarını unutmamak için cemiyetler teşkil ve senevi verdikleri ianeden bir mikdarını sarf ile muayyen bir günde ziyafetler keşidesiyle davete icabet edebilenleri o gün toplanıp o meclisde muhabbet tertib ederler.

Bu adat-ı memdûheye [övgüye değer gelenek] imtisalen Kadıköyünde vaki Sen Jozef nam Ferer mektebinin şakirdan-ı sabıktan müteşekkil cemiyet azası geçen pazar günü Kadıköyü'ne azimetle kilisede Monsinyor Boteni tarafından icra edilen ayin-i ruhanide hazır bulunduktan sonra tertib olunan ziyafet başında toplanmışlardır. Monsinyor Boteni cenaplarının riyaset eylediği bu ziyafette mekteb-i mezkûr talebe-i sabıkasından altmış kişi ve Dersaadet civarında bulunan Ferer mektepleri müdür ve muallimleri ve pek çok med'uvîn [davetliler] hazır bulunmuş ve cemiyetin reisi mösyö Kazareto bir makale iradı ile taht-ı âli-baht-ı Osmanî'ye cülûs-ı meyamin-menus-ı şahanelerinden beri memalik-i mahrusa-i mülûkânelerinin köşe ve bucaklarına varıncaya kadar birer ravza-i ruh-efza-yı ilm ü marifet küşad eden ve ahd-i hümâyûnlarına asr-ı maarif namını verdiren şevketlu kudretlu azametlu Sultan Abdülhamid Han-ı Sani Hazretlerinin füzûnî-i eyyam-ı ömr ü şevket ü şan u iclâl-i şehinşahîleri dua-yı vâcibü'l-edâsını ifa etmiş ve bademâ Papa on üçüncü Leon Hazretleri için dahi dualar okunmuştur. [25 Mayıs 1897]

Dolandırıcılık

Beyoğlu'nda Kulekapısı'nda Jozef nam kimesne epeyce müddetten beri işsiz kalmasından dolayı taliine bakmak için Tophane'de Kadirler Yokuşu'nda Arabistan ahalisinden Okuyucu Hasan Efendi'nin dükkânına giderek mumaileyhe keyfiyeti beyan eder. Hacı Baba merkumdan bir kuruş talebiyle eline kalemini alıp birkaç rakam yazarak iki gün sonra yine dükkânına gelmesini ve gelirken bir buçuk İngiliz altını ile gelmesini mezkûr altınları okuduktan sonra muskayı koluna bağlayarak birkaç gün zarfında behemehal bir iş bulacağını söyler. Jozef ol gün bir buçuk altını alarak doğruca Hacı Baba'nın dükkânına gidip altınları teslim eder ve ücret olarak Hacı Baba elli para daha talep eder. Jozef verir. Hacı Baba altınları alarak üzerlerine birkaç rakam yazıp bir yazılı kâğıt ile koluna bağlayarak yol verir. Jozef haneye gelip kolundaki muskayı çıkarıp içinde bir buçuk altını göremeyince dolandırıldığını anlayarak doğruca mahalli zabıtasına müracaatla derdest ettirir. [26 Mayıs 1897]

Sirkat

Çubuklu'da serseri makulesinden ve Lofça muhacirlerinden Ali bin Halil ve Mehmed bin Emin ve Yeniköylü Hüseyin nam şahıslar geçen salı gecesi saat beş buçuk raddelerinde Neşet Paşa hazretlerinin sandalını bi'l-ahz Çubuklu'da sadr-ı esbak Said Paşa hazretlerinin muhterik sahilhanesinde mevcut demir parmaklıkları sirkat edip bahren karşı tarafa geçirmek teşebbüsünde bulundukları bir sırada gazhane deposu polis memuru Ferhad Efendi tarafından müşahede olunarak hemen keyfiyeti Anadolu sevahili bahriye karakol memuruna ifade ederek memur-ı mumaileyh dahi ale'l-fevr [derhal] mahall-i vak'aya karakol filikasıyla gitmiş ve merkumân sandalı mahalline terk ile firar edecekleri esnada Ali ve Mehmed derdest olunup Beykoz kaymakamlığına ve Hüseyin ise kendi sandalıyla Yeniköy'e firar eylediğinden derakab [peşi sıra] karakol filikaları mahall-i mezkûra giderek Hüseyin'i sandalıyla beraber derdest ederek Kanlıca polis mevkiine ve sandalı dahi Kavak liman memurluğuna teslim olunmuş olduğu muhbir-i mahsusumuzdan matbaamıza mevrud malumat-ı sahiha cümlesinden anlaşılmıştır. [29 Mayıs 1897]

Topuk Kırmak

Ermeni milletinden Asdik namında biri kundurasını yaptırmak üzere Samatya'da Hacı Kosti namında bir kunduracıya vermiş ve yirmi para eksik vermesinden dolayı beynlerinde münazaa zuhur etmiştir. Asdik Kosti'yi potinle başından darb ile yere de çarparak sol topuğunun kırılmasına sebep olmuştur. [5 Mayıs 1897]

İhlâ-yı Mahbûsîn

İyd-i Adhaya hürmeten şeref-sudûr ve sunuh buyurulan irade-i merhamet-âde-i hazret-i padişahî üzerine habshane-i umumîde mahkûmen mevkuf bulunan mahbûsînden sülüsan [üçte iki] müddet-i cezaiyelerini ikmal etmiş olan kırk dört şahsın adliye müfettişi atufetlu Feyzi Beyefendi hazretleriyle zabtiye nezaret-i âliyesinden İstanbul Polis Müdürü muavini izzetlu Mehmed Ali ve habshane-i umumi müdürü izzetlu Rıza ve müteferrika serkomiseri izzetlu Hüseyin Efendiler hazır olduğu halde müşârünileyh Feyzi Beyefendi hazretleri tarafından nesayih-i lâzime bi'l-icra cümlesi tarafından "Padişahım çok yaşa" dua-yı vâcibü'l-edâsı üç defa bülend-âvâz ile tekrar olunarak sebilleri ihlâ [tahliye] kılınmıştır. [13 Mayıs 1897]

Tiyatro

Tepebaşı tiyatrosunda icra-yı lu'biyat eden [oyun sergileyen] Françini idaresindeki İtalyan opera ve operet kumpanyası günden güne ahalinin rağbât-ı muhikkasına [haklı rağbetlerine] mazhar ➤

olmaktadır. Evvelki akşam verilen İstodyantiga nam eğlenceli operette artistlerin cümlesi alelhusus primadonna Madam Bartoleto ibrâz-ı hüner ve meharet etmişlerdir. Hele Madam Bartoleto'nun evza-ı dilfiribânesi hazırûnun tahsin ve takdirini davet etmiştir.

Önümüzdeki Pazar günü akşamı Karmen oyunu verilecektir. Ahalimizin her zaman lezzetle temaşa ettikleri bu operette Karmen rolünü Madam Sandra Pakar deruhde eylediği cihetle çoktan beri sahnede göremediğimiz bu mâhir artisti görüp alkışlamak isteyenlerin o akşam tiyatro salonunu dolduracakları şüpheden vârestedir. [15 Mayıs 1897]

GARAİB-İ ŞUUN

Uçmak Makinesi

Amerika'da birkaç aydan beri bir uçmak makinesinin şehirden şehire tayeran edip gittiği âlemin ağzına düşüp mezkûr makinenin nasıl şey olduğunun meydanda olmadığından herkes bir merak içinde bu makineyi görmek arzusuyla netice-i hale intizar etmekte idi.

Zira muhteri eserini herkesin enzar-ı dikkatinden hafi tutup elektrik ziyası neşr ederek tayeran etmekte ve gündüzleri bir mahalle çekilip o da merak içinde kalan ahali meyanında bu makine hakkında yalan yanlış verilen hükümlere, zehablara bıyık altından gülerek âlem ile eğlenmekte idi.

Ahiren Amerika'nın Taşvil beldesinden gelen bir telgrafnamede birçok merak ve intizardan sonra âlemin dilinden eksik olmayan bu makine nihayet Taşvil sergisinde binlerce halkın nazargâh-ı temaşasına vaz' edildi deniliyor. Bu sefinenin muhterii Profesör Bernard'dır. Makine son derece mahfî bir mahalde inşa edilmiştir. Makine beyza şekilde bir balondan ibaret olup altı kadem aşağıya bir sepet talik edilmiştir. Profesörün beyanatına göre balon bin kadem irtifa kesb ettiği halde bile pek güzel surette idare edilebilmekte imiş. [15 Mayıs 1897]

N O T D E F T E R İ

BAZI YAZILAR VE DÜŞÜNDÜRDÜKLERİ

Derginizin ocak ve şubat nüshalarında açıklığa kavuşturulması gereken bir iki nokta var. Ocak 1997 (sayı: 37) nüshasında Sayın Cüneyd Okay'ın "Dr. Enver Paşa" adlı yazısında "Bu bilgi için kendi özel koleksiyonunda bulunan bir kartpostalda görülerek Sayın Abdullah Uçman'dan sağlanmıştır" şeklinde bir dipnot dikkati çekiyor. Ancak, bu bilgi Sayın Okay ile Sayın Uçman arasındaki bir görüşmeden ibaret kalıyor ve buna inanmamız bekleniyor. Oysa, -eğer böyle bir kartpostal varsa- bir okuyucu olarak bunu görmek isterdik.

Yine aynı sayılı dergide yer alan Yard. Doç. Dr. Sayın Turan Akkoyun'un "Raif Nezih Atakul"u tanıtan bir yazısı yer alıyor. Adı geçen bu yazıda Sayın Akkoyun, Raif Nezih Atakul'dan bir alıntı yapıyor: "Bu eserin vücuda gelmesinde (İzmir Milli Kütüphanesi)'nin yaptığı pek kıymetli fayda ve hizmeti kelimelerle yad edemem. Fazıl muhterem reisi Celâl Efendi hazretleriyle, hafız kâtipleri Adnan ve Esat Beyler'in (...)" (s. 55). Bildiğimiz kadarıyla, bu son cümlede "Fazıl muhterem" Fazıl-ı muhterem; "hafız kâtipleri" ise hafız-ı kütüpleri olmalıdır. Ancak, bu hata Raif Nezih'e ait olsa dahi, Sayın Akkoyun bunu görerek doğrusunu bize göstermeliydi.

Benzer bir alıntı hatası da, derginin Şubat 1997 nüshasında yer alan Dr. Hamza Çakır'ın "1900'lerin Başında Avrupa ve Türkiye'de Reklamcılık" başlıklı yazısına mesned olan Ali Kemal'in "İlancılık" adlı makalesinde geçi(rtili)yor. Sayın Çakır, *İkdam*'da 20 Kasım 1901 tarihinde yayımlanan makaleyi bugünkü harflere aktarırken Ali Kemal'in kemiklerini sızlatacak derecede vahim bir hata yapıyor ve şöyle dedirtiyor: "Geçelim bir sığır ilacının ilanına. Birçok hastalık isimlerini saydıktan sonra '...ihtinâk-ı rahm ve siyatik' diye yazılmış. İhtinâk, rahmin bir ismidir. Burada siyatik olduğu anlaşılıyor. Halbuki aralarında benzerlik ve yakınlık bile yoktur. Siyatik, kalçadan ayağa kadar mümted sığırın elemidir. İhtinak-i rahm ise en ziyade kadınlarda, bazen erkeklerde olur. İşte burada büyük bir hata-yı fenni ve tıbbi var." (s. 41).

Yine bildiğimiz kadarıyla Ali Kemal'in baytarlıkla, dolayısıyla sığırların elemiyle de hiç mi hiç ilgisi yoktur. Bu tamamen "sinir" kelimesinin "sığır" okunmasından kaynaklanmaktadır. Sayın Çakır, dikkat etmiş olsalardı, "siyatik" kelimesinden bunu rahatlıkla çıkarabilirlerdi. Zira hiç siyatikten muztarip bir sığır işitilmemiştir!

Tarihin karanlık noktalarının aydınlatılması biraz daha titiz ve dikkatli çalışmaları gerektiriyor. Saygılarımla.

Rahim Tarım/İstanbul

ORHAN SALAHADDİN'E DAİR BİR NOT

Toplumsal Tarih'in 38. sayısında yayımlanan Edhem Eldem'in "1917 Tarihli Fransızca Bir Okuma Kitapçığı" (s. 23 - 35) başlıklı yazısında bahsi geçen kitabın yazarı Orhan Salahaddin hakkında kısa bir ek bilgi vermek istiyorum. Söz konusu yazıda Orhan Salahaddin'in Darülfünun'un eski muallimlerinden olduğu ve Berlitz metodu ile dil öğretim kitapları yazdığı belirtiliyordu. Nazım Polat tarafından yazılan *Müdafaa-i Milliye Cemiyeti* (Kültür Bakanlığı, Ankara, 1991) adını taşıyan ve konusu ile ilgili en detaylı çalışma olan kitapta, Darülfünun muallimlerinden Orhan Salahaddin Bey'den bahis vardır. Cemiyetin önceleri Heyet-i Tenviriye daha sonra ise Heyet-i İrşadiye adını alan komitesinin reisi olan Darülfünun muallimlerinden Orhan Salahaddin Bey, Hasköy Mizrahi Sinagogu'nda dostluk ve kardeşlik mesajları ihtiva eden bir konuşma yapar (s. 62). Orhan Salahaddin Bey aynı zamanda Mevlevi halifesidir. Aralarında yakın devir siyasi tarihinin önemli simalarından Mehmet Akif ve Abdürreşid İbrahim'in de bulunduğu Heyet-i İrşadiye'nin reisi Orhan Salahaddin Bey ile Edhem Eldem'in bahsettiği Orhan Salahaddin Bey'in aynı kişi olduğundan şüphe ettirecek bir delil şimdilik mevcut değildir. Gerek Darülfünun muallimi, gerek Müdafaa-i Milliye Cemiyeti Heyet-i Tenviriye Reisi ve gerekse Eldem'in detaylı künyelerini verdiği eserlerin müellifi olan Orhan Salahaddin, üzerinde çalışılması gereken bir kişi olmalıdır.

Cüneyd Okay/İstanbul

CUMHURİYET'İN İLK YILLARINDA ADANA'DA AMELE BUHRANI VE AMELE TALİMATNAMESİ

ZAFER TOPRAK

1936 İş Kanunu Türkiye'de genel kapsamda ilk iş mevzuatıydı. Ancak bu kanun tarım işçilerini kapsamıyordu. 2. maddesinin son fıkrası "çiftçilik, deniz ve hava işleriyle bir ailenin fertleri veya yakın akrabası bir araya toplanarak ve aralarına dışarıdan başka işçiler katılmayarak ev içinde yapılan işler"i dışarıda bırakmıştı. Oysa İş Kanunu arifesi 1935 yılı ocak ayı gazetelerinin verdiği bilgiye göre Ziraat Vekâleti tarım işçileri için bir iş kanunu hazırlıyordu. Bu tasarı çiftlik ve bağ sahipleri ile tarım işçisi arasındaki uzlaşmazlıkları, gündelik sorunları düzenleyecekti. Bu yasayla çiftçilere ve bağ-bostan sahiplerine tarım işçisi sağlanması için "amele büroları" kurulacak, bir tür "iş ve işçi bulma" kurumu oluşturulacaktı.

"Amele buhranı" Cumhuriyetin ilk dönemlerinde çiftçinin temel sorunlarından biriydi. Savaşlar nedeniyle yitirilen beşeri sermaye tarım kesimini de olumsuz etkilemişti. Ancak "mülksüzlüğün" çok düşük ölçüde yaşanması işgücü açığına neden olan bir başka etmendi. Türkiye'de yaşamını, ekonomik varlığını, tarım alanında işgücünü satarak sürdüren, geçimini yalnız bu tür bir uğraşla sağlayan, tümüyle mülksüz tarım işçiliği (ziraat işçileri) çok sınırlıydı. Tarım işçisi olarak çalışanların çoğunluğunu, ufak da olsa mülk ve arazi sahibi olanlar oluşturuyordu. Tarımda olduğu gibi kurulmakta olan sanayi alanında da işçi olarak çalışanların önemli bir kısmı mülk ve arazi sahibiydi. Gerek tarımda, gerek sanayide "proleter" kimlikli işçi bulmakta güçlük çekiliyordu. Mesela Seyhan Milli Mensucat Fabrikası'nda yapılan bir soruşturma sonucunda, fabrikada çalışan işçilerden en az %50'sinin mülk sahibi ve tarımla ilgili oldukları gözlenmişti. Nazilli Basma Fabrikası'nda da durum farklı değildi.[1]

40'lı yılların ikinci yarısı üzerine yapılan bir çalışmada 19 milyon nüfusun %80'inden fazlasının köylü olduğu, ayrıca kasabalarda ve hatta birçok vilayet merkezinde oturan halkın önemli bir kısmının tarımla uğraştığı, Türkiye'de kaba bir tahminle 3 milyon çiftçi olduğu, tarımda kadın erkek 6 milyona yakın insanın çalıştığı, en ılımlı bir tahminle bunların yüzde 10'unun, yani 600 bin kişinin geçici ya da sürekli olarak, büyük çoğunlukla kendi tarımsal işletmelerinde ve kendi küçük mülklerinde çalışmaları ardından, başkasının işinde çalışan, emeği karşılığında gerek ayni (mal halinde), gerek nakdi (para halinde) ücret alan tarım işçileri oldukları kaydediliyordu.[2]

Türkiye değişik iklim kuşaklarını barındırıyordu. Her bölgenin kendine özgü mikroklimaları vardı. Bölgeler bu iklim koşullarına göre farklı ürünlere yönelebiliyor, tarımsal uğraşın mevsimlere dağılımı ve iş organizasyonu farklılaşabiliyordu. Bu farklılaşma dağlık yörelerle ovalarda bile söz konusuydu. Öte yandan her ürünün emek girdisi de bir değildi. Tarımsal ürünlerin emek yoğunluğu farklıydı; yöreden yöreye emek talebi değişiyordu. Bu nedenle bir yörede tahıl eken "işletme sahibi" mülk sahibi olmasına karşın, boş zamanlarını değerlendirmek için kendi işi hafifledikten ya da bittikten sonra işi daha sonra başlayan, tütün ve pamuk gibi alanlara kayabiliyor ve emeğini arz edebiliyordu. Aynı üründe bile değişik iklim bölgelerinde farklı yoğun emek dönemleri yaşanabiliyordu. Bir bölgede erken işini bitiren bir işletme sahibi ve aile efradı, diğer bir bölgede iş bulmak ve çalışmak olanağına sahipti. Henüz kendi işletmesinde iş mevsimi yaklaşmamış bir işletme sahibi de iş zamanı başlamış ise diğer bir bölgede geçici olarak işgücünü değerlendirebiliyordu. Küçük işletme sahipleri genellikle işlerini zamanından önce bitirdiklerinden, aynı bölge dahilinde henüz işlerini tamamlamamış büyücek ve büyük işletmelerde işgüçlerini değerlendirebiliyorlardı. Bu değerlendirme bir ücret karşılığı olabileceği gibi, "karşılıklı yardım", yani "ödünç iş" niteliğinde de olabiliyordu.

Tarımda küçük üreticiliğin, tarım işçilerinin önemli bir kısmının mülk ve arazi sahibi olmalarının ekonomik ve toplumsal yararları çoktu. Kendi işletmelerinde de aynı ya da benzer bir uğraş söz konusu olduğu için işe uyumda güçlük çekmiyorlardı. Kolay kavrıyor, benimsiyorlardı. Ancak bu işçiler nispeten fazla "müşkülpesent"ti. Yönetilmeleri daha güçtü. İyi yönetildikleri takdirde çok verimliydiler. Öte yandan küçük ölçekte de olsa mülk sahibi olmak toplumsal yönden de önem arz ediyordu. Tarım kesiminde Batıdakine benzer örgütlenme ve "işçi hareketleri" yoktu.

Ancak mülksüzleşmemiş işgücü, büyük tarım işletmelerinin istedikleri zaman diledikleri kadar işçi

bulmalarını büyük ölçüde engelliyordu. Bu gibi küçük çiftçiler her zaman işçi olarak çalışmıyorlardı. Ülkede büyük tarım işletmelerinin olduğu yörelerde, havanın tarım için elverişli gittiği, ürünün bol olduğu ve pazarda görece iyi para ettiği yıllarda işçi kıtlığı ile karşılaşılıyordu. Bu yıllarda işçi ücretleri aşırı yükselir ve işçi bulmak zorlaşırdı. Kimi durumlarda büyük işletme sahipleri, işçisizlik nedeniyle, yetişmiş ürünü hasat etme imkânı bulamaz, tarlada bırakırdı. Kötü hava koşullarının hâkim olduğu, ürünün düşük getiri sağladığı yıllarda ise işçi bollaşır, ücretler düşerdi.

Tarım kesiminde mülksüz işçi türü sürekli iş alanlarında görülebiliyordu. Antep'teki "azab" adı verilen sürekli işçi türüydü. Bunlar harmandan harmana bir yıl için tutuluyordu; ancak çoğunluğu yıllarca aynı toprakta kalıyordu. Azapların bekârları "çiftlik uşakları"nı oluşturuyorlardı. Arazi sahibinin evinde yatıyor, ortakçı tarafından istihdam edildikleri takdirde, onunla birlikte yemek yiyorlardı. Evli iseler, dışarıda yemek yemeleri karşılığında kendilerine iaşe bedeli olarak 500 kilo tahıl, 3 kilo sabun, 3 kilo yağ veriliyordu. Ayrıca ücret olarak bir hektarlık bir alanın buğdayını, ki 175 kilo dolayındaydı, alırlardı. Buğday verilmezse 40 lira ücret ödeniyordu. Azaplar genellikle en fakir amele sınıfıydı; hayvanları bile yoktu.[3]

Yukarıda belirtildiği gibi, tarım kesiminde geçici işçilik çoğunluğu oluşturuyordu. Geçici işçilerin ya da o günkü deyişle "muvakkat amele"nin, önemli bir kısmı "seyyar"dı. Bunlar yerine göre amele, yevmiyeci, ırgat, gündelikçi diye adlandırılırdı. "Göçebe işçi" belirli iş mevsiminde, bazen aile efradıyla iş yerine göç eder, iş süresince, yerine göre bir ya da birkaç ay orada otururdu. Konya, Niğde havalisinden, Urfa, Gaziantep ve Hatay'dan Çukurova'ya; Afyon, Kütahya mıntıkasından Ege bölgesine gelen on binlerce işçi, çoğu kez yazın hasat zamanı tekrar yurduna dönerdi. Göçebe işçilere Çukurova'da, bilhassa pamuk çapasında ve toplamasında, Ege bölgesinde zeytincilikte (toplamasında), bağcılıkta (bağ çapasında, üzüm kesiminde), tütüncülükte (dikmede, çapada, kırıp dizmede) rastlanıyordu. Cumhuriyetin ilk yıllarında yörede işçi arzındaki daralışa rağmen, Adana vilayetine komşu vilayetlerden gelen amelenin 20, 30 bin kişi dolayında olduğu tahmin ediliyordu. Yukarıda da belirtildiği gibi, göçebe işçilerden çoğunluğunun küçük ölçekte kendi arazisi, çifti, çubuğu vardı. Ancak kendi rençperlikleri geçimlerini temine yetmediği için, belirli bir kazanca ulaşabilmek için başkalarının işinde gündelikçi olarak çalışıyorlardı. Göçebe işçilerin oluşmasına kısmen Orta Anadolu yaylasının tarımsal verimsizliği neden oluyordu. Buralarda toprak bire 5-6, en çok bire 8-10 veriyordu. Oysa bu oran Orta Avrupa tarım ülkelerinde bire 20-25, hatta 40'a varıyordu. Bunun nedeni yaylada toprağın çoraklığı, tarım usullerinin geriliği, yüzyıllardır ekilip biçilen tohum türlerinin yozlaşmasıydı.

Çukurova'nın ya da eski adıyla Kilikya'nın nüfusu yörenin 24.600.000 dönümü bulan ekilebilir topraklarını işlemeye yetersizdi. Bu nedenle mevsimlik işçi yöre için kaçınılmazdı. Cihan Harbi öncesi "muvakkat amele"nin miktarı bazı kaynaklara göre 60-80.000 dolayındaydı. Bu işgücünün kaynağını, "Adana ve Havalisi Hakkında İktisadi Tetkikat" adını taşıyan rapora göre, büyük ölçüde Şark yöreleri dağlarıyla Fırat havalisinden gelen Kürtler, az bir kısmını İskenderun ile Antakya arasındaki dağlık mıntıkada yaşayan Ensariye ahalisi ve Çukurova'nın kuzeyinde Adana vilayetinin dağ mıntıkası ahalisi oluşturuyordu.[4] Dağ yöreleriyle ova mahsulünün farklı dönemlerde olgunlaşması işgücünün her iki yörede de istihdamını mümkün kılıyordu. Ama yine de Adana'da emek, kıt bir üretim faktörüydü.

ZİRAAT ENCÜMENİ RAPORU'NDAN AMELE BÖLÜMÜ

Pamuk mıntıkalarımızda tetkiki ihmal edilemeyecek mesail-i hayatiyeden birisi de amele meselesidir. Pamukçuluk yapan sahalarda istihsal için amele meselesine temas etmek zaruridir. Adana ziraat amelesi öteden beri vilayât-ı şarkiyeden ve civar yayla mıntıkalarından, Antakya ve Lazkiye'den ve İzmir, Aydın, Manisa, Denizli gibi mühim pamuk mıntıkaları için de Konya ve Antalya ve diğer yayla mıntıkalarından gelmektedir. Bu amele hububat hasadı için pamuk çapası için ve pamuk kozası devşirmesi için kullanılır. Senevi Adana'ya 30-40 bin kadar amele gelip şubattan teşrin-i sani ve kânun-ı evvellere kadar kalırlar. Ve sonra mahallerine avdet ederler.

Adana'nın ve hariçten ameleye ihtiyacı olan diğer pamuk mıntıkalarımızın her sene bu amele derdiyle uğraştığı ve bu yüzden müstahsil zürraın pek sıkıntı çektikleri malumdur. Bazı zamanlar olur ki zürra amele buhranı sebebiyle yüksek ücret tediyesine mecbur olmakta ve mesarif-i istihsaliyeyi yükseltmekte, binaenaleyh istifadesini azaltmakta ve bu sebeple hâsılat masrafı korumamaktadır. Adana Vilayeti Meclis-i Umumisi'nce vaktiyle kabul edilen bir amele talimatnamesi mevcut ise de bunun her nasılsa tatbik edilmediği anlaşılmıştır. Bilhassa pamuk mıntıkalarımızın amele ihtiyacı karşısında miktar-ı kâfi amelenin heman temin ve tedariki için her halde Ticaret Vekâlet-i celilesi mesai müdüriyet-i umumiyesince şuabatiyle beraber bir amele bürosunun acilen teşkiline lüzum görülmüştür. Böyle bir büro ziraat amelesi meselesini ileride kâmilen kavramak üzere şimdilik pamuk mıntıkalarımıza büyük hizmetler ifa etmeye namzet gibi görülmüştür. Diğer taraftan amelenin mahallerinden pamuk mıntıkalarına vasait-i nakliye kumpanyalarınca nısf ücretle sevkleri hususunun mutlaka temini ve amelenin ahval-i sıhhiyelerine ait tedabir-i vâkî ve şifaiyenin Sıhhiye Vekaleti'nce derpiş edilmesi muvafık görüldü.

İkinci Adana Pamuk Kongresi Zabıtnamesi, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1925, s. 109-110.

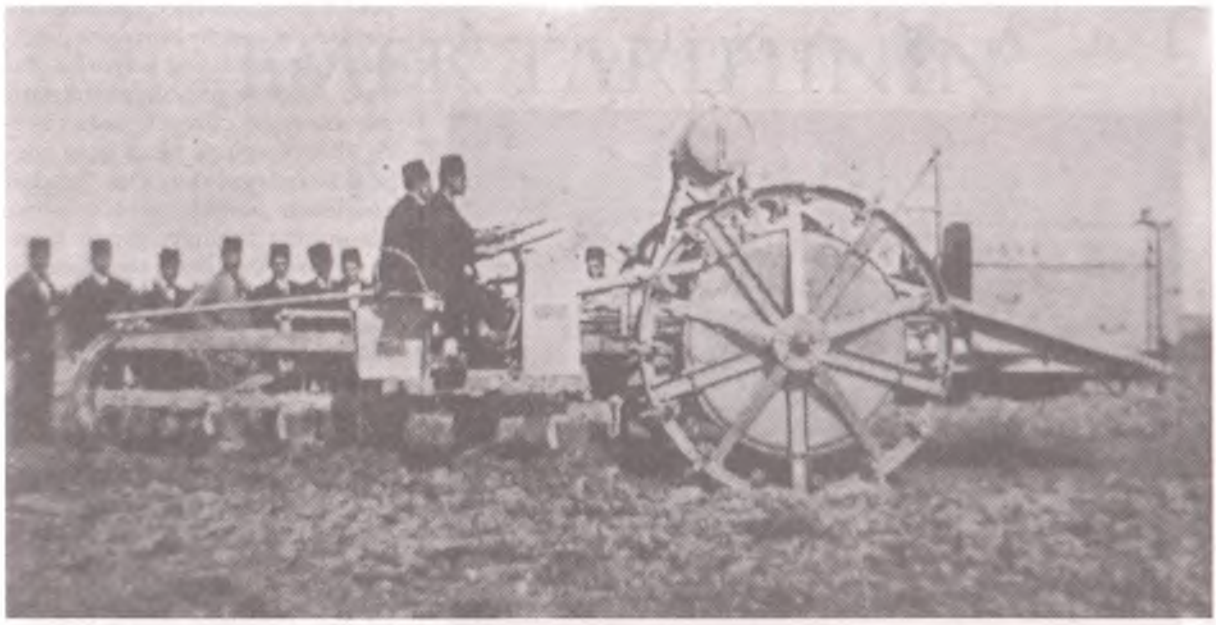

Tarımda mekanizasyonun ilk örneklerinden.

Hilmi Uran'ın Adana tarım işçileri üzerine hazırladığı kitapçıkta da "ziraat amelesi"nin öteden beri şark vilayetlerinden, Antep, Maraş, Sivas, Niğde ve havalisinden, Kayseri, Konya cihetlerinden, Antakya ve Lazkiye'den geldiğini yazıyordu. Bunlar tahıl hasadı için orak ameliyesinde, harman için kızakçılıkta, batözlerde, pamuk çapasında ve pamuk mahsulünü tarlalardan pamuk veya koza olarak devşirmede istihdam ediliyorlardı. 20. yüzyılın başlarından itibaren ülkeye giren binlerce orak makinesinin çiftçi tarafından kullanılmaya başlanması orak amelesini artık gereksiz kılmıştı. Fakat buna karşılık pamuğun giderek yaygınlaşması çapa amelesine talebi yükseltmişti. Adana için önem arz eden "amele meselesi" pamuk çapası için gerekli işgücüydü.[5]

1925'te toplanan İkinci Adana Pamuk Kongresi Ziraat Encümeni hazırladığı raporda "amele meselesi"ne de yer ayırmıştı. Raporda, Adana ziraat amelesinin öteden beri Şark vilayetlerinden ve civar yayla mıntıkalarından, Antakya ve Lazkiye'den geldiği, keza İzmir, Aydın, Manisa, Denizli gibi önemli pamuk mıntıkaları için de Konya ve Antalya ve diğer yaylalardan mevsimlik işçi sağlandığı, bu amelenin tahıl hasadı, pamuk çapası ve pamuk kozası devşirmesi için kullanıldığı belirtiliyordu. Ekim ile aralık ayları arası amelenin işi biter, kendi yöresine dönerdi.

Adana yöresinin en temel sorunlarından biri işgücü açığıydı. Üretici zaman zaman "amele buhranı" ile karşılaşır, yüksek ücret ödemek zorunda kalırdı. Kimi kez bu nedenle masrafını çıkaramazdı. Adana Vilayeti Meclis-i Umumisi bu amaçla bir amele talimatnamesi kabul etmişti. Önceleri 22 maddeden oluşan bu talimatname sonraları gözden geçirilmiş 16 maddeye indirilmişti. Bu talimatnameye göre Adana, İçel vilayetleri pamuk amele komisyonları gerekli pamuk amelesinin sağlanması, ücretlerinin belirlenmesi, gerek çiftçi gerekse amelenin hukukunun korunması amacıyla merkez Adana olmak üzere, Seyhan valisinin başkanlığında yıllık çapa ve toplama mevsimleri göz önüne alınarak mart ve temmuz ayları başında iki toplantı yapacaktı. Komisyonlar gerek duydukça yekdiğeriyle ilişki kuracaktı. Her iki komisyon yerel ihtiyaçlara göre talimatnameler düzenleyebileceklerdi. Valilerin ya da tayin edilmiş vekillerin başkanlığında ziraat müdürleri, pamuk bürosu müdür, ziraat ve ticaret odaları başkanlarıyla iki çiftçi temsilcisinden oluşacak komisyonlar Merkez Amele Komisyonunun denetimi altında çalışacaktı. Her birinin bir bürosu ve bu büronun bir müdürü ve ihtiyaca göre memurları bulunacaktı. Merkez Amele Bürosunun Ceyhan'da bir şubesi bulunacaktı. Bu şube kaza kaymakamının başkanlığı altında ziraat memuru, ziraat odası reisi ve iki çiftçi temsilciden oluşacaktı. İçel vilayetinin de Merkez Amele Komisyonu Tarsus'ta, şubesi Mersin'de olmak üzere iki komisyonu olacaktı. Teşkilat Adana'nın aynıydı. İleride amele ihtiyacı baş gösterecek kazalarda da birer şube açılacaktı. Merkez amele komisyonu amelenin geleceği yerlerde amele toplama ve gönderme işlerini düzenlemek üzere vilayetlerle temasa geçer ve gereğinde memurlar göndererek gerekli ameleyi sağlardı. Amelenin toplanması ve sevki için Seyhan vilayeti gereğinde Ziraat Vekâleti ile koordine çalışacaktı.

Adana Merkez Pamuk Amele Komisyonu kendi mıntıkasının ihtiyacıyla Ceyhan'ın amele ihtiyacını saptayacak, bu işgücünün sağlanacağı yörelerle temasa geçecekti. Amele talebinde bulunan çiftçilerin istedikleri amele miktarına göre uygun

İ L A N - N Ü M A

GAZLA İŞLER "FİAT" ZİRAAT TRAKTÖRÜ 30/32 H.P.

Azami istimal — Asgari sarfiyat

Adana ve Tarsus'ta ayrıca ajantaları vardır

Uzun müddet dayanır — İşletmesinde sadelik

(Fiat - Mersin umum vekil ve mümessillik) posta kutusu numero 7

Ticari ve İktisadi Adana Rehberi, İstanbul: Necmi İstikbal Matbaası, 1927

gördüğü bir oranda her amele başına peşinen bir avans alacaktı. Bu avans amelenin yol parasına tahsis edilerek gündeliğinden düşülecekti. Komisyon avans alarak getirttiği ameleyi avansı veren çiftçilere avansın oranı dahilinde dağıtacaktı. İş bulamayan amelenin yatı, iaşe ve sağlık durumlarıyla yakından ilgilenecekti. Ameleye iş bularak çalışmaya sevk edecekti. Çiftliklerdeki amelenin durumunu gözetecek; uygunsuz gördüğü durumlarda müdahale edecekti. İş hukuku muvacehesinde işin düzenli bir biçimde sürdürülmesini sağlayacaktı. Amele komisyonu, amelenin kimliğini ve sağlık durumunu gösterir bir "karne" taşımalarını temine çalışacaktı. Komisyon, amele ile çiftçi ve amele ile baş olan amele arasındaki anlaşmazlıkları kendisi ya da seçeceği hakem heyeti aracılığıyla halledecekti. Serbest olarak amele tedarik eden çiftçiler de kullandıkları amele miktarına göre komisyon emrine avans vermeye mecburdular. Bu para çiftçi ile amele arasındaki anlaşmazlık durumlarında tarafların hukukunu sağlamaya yarayacaktı.

Encümen pamuk mıntıkalarının amele ihtiyacını karşılamak için Ticaret Vekâleti Mesai Müdüriyet-i Umumiyesi'nce, şubeleriyle birlikte bir amele bürosunun acilen oluşturulmasını istiyordu. Bu büro şimdilik pamuk mıntıkalarının sorununu çözecek, ancak ilerde ülke ölçeğinde tarım işçisi talebini karşılayacaktı. Öte yandan amelenin pamuk mıntıkalarına ulaşımında taşımayı yapan kumpanyalarca yarı ücret uygulanması mutlaka sağlanmalıydı. Sıhhiye Vekâleti de amelenin sağlığıyla yakından ilgilenmeli, gerekli önlemleri almalıydı.[6]

Çukurova'da pamuk amele komisyonlarının ne denli etkin olduğunu bilemiyoruz. Ancak tarım kesiminde işçi-işveren ilişkileri ilk kez bu yörede gündeme gelmişti. İşgücünün eğitimsizliği, iş görülen mekânın dağınıklığı, işin çoğu kez mevsimlik oluşu, örgütlenişinin güçlüğü, tarımda çalışma koşullarının düzenlenmesini zorlaştırmış, çalışma koşullarının teamüller ışığında sürdürülmesine neden olmuştu. Ancak çalışanların önemli bir kısmının küçük de olsa ekilebilecek toprağının olması, işgörenin pazarlık gücünü kısmen artırmıştı. Tüm bu faktörler Çukurova'da sürgit bir "amele buhranı" yaratmış, mekanizasyon sorununun daha Cumhuriyetin ilk yıllarında gündeme gelmesine neden olmuştu. Nitekim art arda üç sene, Adana Beynelmilel Ziraat Sergisi (1923), Birinci Adana Beynelmilel Ziraat Kongresi (1924) ve Adana İkinci Pamuk Kongresi (1925) büyük ölçüde tarım makinelerinin boy gösterdiği panayırlara dönüşmüştü.[7] ■

1. Cemil Çalgüner, *Türkiye'de Ziraat İşçileri*, Ankara: Yüksek Ziraat Enstitüsü Basımevi, 1943, s. 19.
2. Prof. Dr. R. Nalbandoğlu, "Türkiye'de Ziraat İşçilerinin Durumu," *İçtimai Siyaset Konferansları*, Birinci Kitap, İstanbul: Kenan Matbaası, 1948, s. 17.
3. Ömer Celâl, *Ziraat ve Sanayi Siyaseti*, İstanbul: Arkadaş Matbaası, 1934, s. 209.
4. "Adana ve Havalisi Hakkında İktisadi Tetkikat", *Ayın Tarihi*, c. 11, no. 22, Kânun-ı evvel 1926, s. 1794.
5. Hilmi, *Adana Ziraat Amelesi*, (Adana Pamuk Kongresi neşriyatından: 1), Adana: Türk Sözü Matbaası, 1341, s. 5.
6. *İkinci Adana Pamuk Kongresi Zabıtnamesi*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1925, s. 109-110.
7. "Adana Beynelmilel Ziraat Sergisi", *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, sene 39, no. 2, Teşrin-i sani 1339, s. 34; "Birinci Adana Beynelmilel Ziraat Sergisi", *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, sene 40, no. 10, Eylül 1340, s. 506-512; "Adana İkinci Pamuk Kongresi", *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, sene 41, no. 6, Haziran 1341, s. 958.

EMEK TARİHİNİN KAYNAKLARI

OYA BAYDAR

Arşiv, belge, kaynak... Her tarihçi için, her dönemde ve her ülkede birincil önemde olan kaynak sorunu, Türkiye'de emeğin tarihine eğilmeye kalkışan araştırmacı için neredeyse bir karabasana dönüşür. Bu "cüretkâr" ve iyimser araştırmacıya verilebilecek en yararlı öğüt, bir an önce bu konudan vazgeçmesidir. Deneyimlere aldırmayıp, kendisinden önce aynı yollardan geçmiş olanların başlarından geçenleri küçümseyecek olursa -ki çoğunlukla böyle yapılır- başına geleceklerden, artık sadece kendisi sorumludur.

Emek tarihçiliği sadece Türkiye'de değil, hemen her yerde önce konusu itibariyle güçlüklerle doludur. Yönetenlerin, siyasal yapı ve kurumların, komutanların, cengâverlerin, orduların, savaşların, siyasal gelişmelerin, oldukça gelişkin ve ayrıntılı bilgi ve belgeleri, yazılı tarihin başlangıcından günümüze kadar gelmişken, sıradan insanların, çalışan insanın, emekçinin ve emeğin hikâyesi, hep büyük zafer veya yenilgilerin, parlak hükümdar veya komutanların, kralların, kraliçelerin, sarayların, şatoların görkemli hikâyelerinin gölgesinde kalmıştır. Spartaküs'ün hikâyesi bile, emeğin tarihinden çok sınıfsal başkaldırı ve siyasal iktidara dönüktür.

Emek tarihçisinin Türkiye'deki işi büsbütün zordur. O, bir de, bu konuya neden ilgi duyduğunun hesabını vermek ve resmi kurum ve kişilerin duydukları kuşkuları dağıtmakla yükümlüdür.

"Emek = İşçi = komünizm = bozgunculuk" denklemi içine oturtulmaktan kolay kolay kurtulamayacak, "şüpheli kişi" sayılmayı aşması kolay olmayacaktır.

Bütün bunlara rağmen, yeterince inatçı ve azimliyse, karşısına çıkacak olan yeni engel, kaynak sorunu, kaynaklara ulaşabilme güçlüğü, kimi zaman da olanaksızlığıdır.

Bu yolda, araştırmacı-tarihçimizle birlikte yürürken, başta pek de önemsenmeyen, ama günü gelince tüm boyutlarıyla ortaya çıkan ilk engel, 1930'lar öncesine uzanmayı amaçladığı anda Osmanlıca ve eski yazıyı oldukça iyi bilmesi zorunluluğudur. Bu ilk engeli "madem tarihçi olmayı seçmiş, çalışsın öğrensin" diye aşmak kuşkusuz olanaklıdır. Bir adım sonrasında, bu yazının da asıl konusunu oluşturan kaynak sorununa varılır.

Türkiye'de genel anlamda emek, özel olarak da işçi sınıfı ve işçi örgütlenmesi tarihine ilişkin kaynak darlığı sıkça tekrarlanan bir gerçektir. Lütfü Erişçi'nin küçük boyda 32 sayfalık *Türkiye'de İşçi Sınıfının Tarihi* kitapçığının, sonradan gelenler tarafından, uzun süre neredeyse tek kaynak olarak kullanılması, broşürün, "hacminin 10 katı alıntı yapılmış kitapçık" özelliği kazanmasına yol açmıştır. Bu tek tük kaynaklarda yer alan yanlışların, sonraki araştırmacılarca aynen aktarılması da, araştırma ve kaynak eksikliğinin sonucudur. (Hepimizin yaptığı, daha sonra Erkan Serçe tarafından düzeltilen ve *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*'nde düzeltilmiş şekliyle yer alan, "Amelperver Cemiyeti"ni "Ameleperver Cemiyeti" olarak aktarma yanlışını hatırlayalım.)

Türkiye'de emek ve işçi tarihine ilişkin ilk elden çalışmaların ve bu çalışmaları yapan araştırmacıların sayısı, 1990'lara varıldığında bir elin parmaklarını aşmışsa da iki elin parmaklarına ancak varmıştır.

Konuyla ilgilenenlerin ilk kaynaklara gitme zorluğu, bu alanda, diğer bütün tarih alanlarından daha fazla sayılabilir.

Türkiye'de emek tarihçiliğinin ve emek tarihinin -daha dar bir alana indirgeyecek olursak işçi sınıfı ve işçi sınıfının siyasal ekonomik, mesleki örgütlenmesinin ilk kaynakları, belgeleri, arşiv malzemesi nerelerde aranmalı?

Çoğu ansiklopediden farklı olarak, maddelerinin çok önemli bölümü orijinal kaynaklardan araştırılarak yazılan *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi* çalışmaları sırasında, bu soruya bir öl-

İÇİŞLERİ'NİN ŞEFİK HÜSNÜ HAKKINDAKİ GİZLİ YAZISI

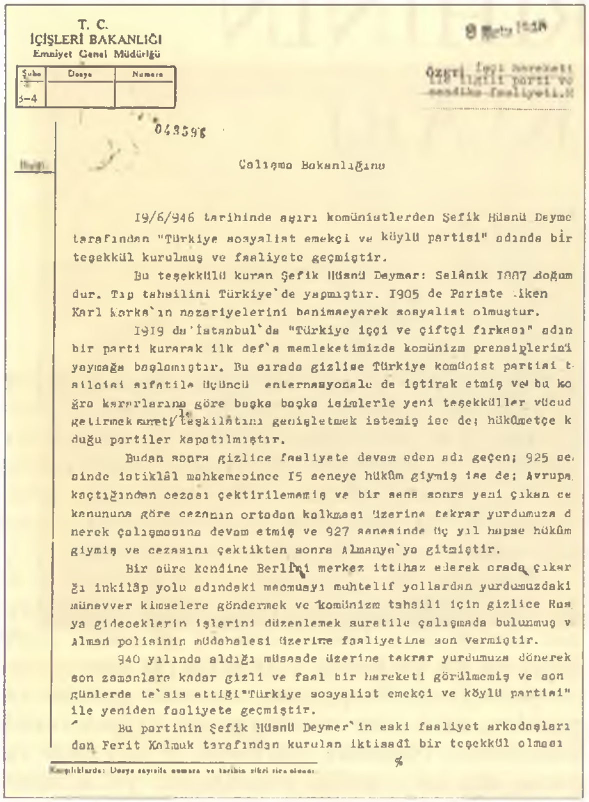
T. C.
İÇİŞLERİ BAKANLIĞI
Emniyet Genel Müdürlüğü

Şube	Dosya	Numara
3-4		

9 Ağustos 1946

Özeti: İşçi hareketi ile ilgili parti ve sendika faaliyeti.

043598

Çalışma Bakanlığına

19/6/946 tarihinde aşırı komünistlerden Şefik Hüsnü Deymer tarafından "Türkiye sosyalist emekçi ve köylü partisi" adında bir teşekkül kurulmuş ve faaliyete geçmiştir.

Bu teşekkülü kuran Şefik Hüsnü Deymer: Selânik 1887 doğumludur. Tıp tahsilini Türkiye'de yapmıştır. 1905 de Pariste iken Karl Marks'ın nazariyelerini benimseyerek sosyalist olmuştur.

1919 da İstanbul'da "Türkiye işçi ve çiftçi fırkası" adında bir parti kurarak ilk def'a memleketimizde komünizm prensiplerini yaymağa başlamıştır. Bu sırada gizlice Türkiye komünist partisi temsilcisi sıfatile üçüncü enternasyonale de iştirak etmiş ve bu kongre kararlarına göre başka başka isimlerle yeni teşekküller vücude getirmek sureti/le teşkilâtını genişletmek istemiş ise de; hükûmetçe kurduğu partiler kapatılmıştır.

Bundan sonra gizlice faaliyete devam eden adı geçen; 925 senesinde istiklâl mahkemesince 15 seneye hüküm giymiş ise de; Avrupa kaçtığından cezası çektirilememiş ve bir sene sonra yeni çıkan ceza kanununa göre cezanın ortadan kalkması üzerine tekrar yurdumuza dönerek çalışmasına devam etmiş ve 927 senesinde üç yıl hapse hüküm giymiş ve cezasını çektikten sonra Almanya'ya gitmiştir.

Bir süre kendine Berlin'i merkez ittihaz ederek orada çıkardığı inkilâp yolu adındaki mecmuayı muhtelif yollardan yurdumuzdaki münevver kimselere göndermek ve komünizm tahsili için gizlice Rusya gideceklerin işlerini düzenlemek suretile çalışmada bulunmuş ve Alman polisinin müdahalesi üzerine faaliyetine son vermiştir.

940 yılında aldığı müsaade üzerine tekrar yurdumuza dönerek son zamanlara kadar gizli ve faal bir hareketi görülmemiş ve son günlerde te'sis ettiği "Türkiye sosyalist emekçi ve köylü partisi" ile yeniden faaliyete geçmiştir.

Bu partinin Şefik Hüsnü Deymer'in eski faaliyet arkadaşlarından Ferit Kalmuk tarafından kurulan iktisadî bir teşekkül olması

Karşılıklarda: Dosya sayısile numara ve tarihin zikri rica olunur.

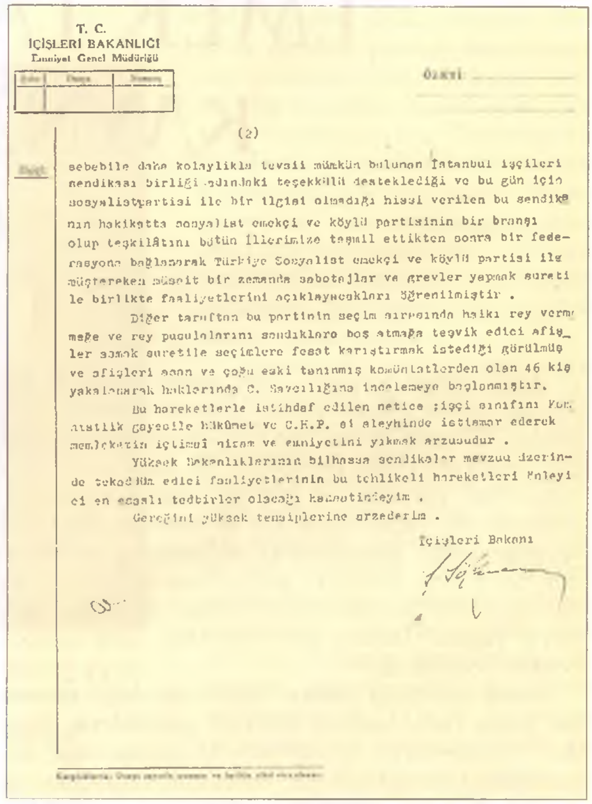
T. C.
İÇİŞLERİ BAKANLIĞI
Emniyet Genel Müdürlüğü

Özeti:

(2)

sebebile daha kolaylıkla tevsii mümkün bulunan İstanbul işçileri sendikası birliği adındaki teşekkülü desteklediği ve bu gün için sosyalist partisi ile bir ilgisi olmadığı hissi verilen bu sendikanın hakikatta sosyalist emekçi ve köylü partisinin bir branşı olup teşkilâtını bütün İllerimize teşmil ettikten sonra bir federasyona bağlanarak Türkiye Sosyalist emekçi ve köylü partisi ile müştereken müsait bir zamanda sabotajlar ve grevler yapmak suretile birlikte faaliyetlerini açıklayacakları öğrenilmiştir .

Diğer taraftan bu partinin seçim sırasında halkı rey vermemeğe ve rey pusulalarını sandıklara boş atmağa teşvik edici afişler asmak suretile seçimlere fesat karıştırmak istediği görülmüş ve afişleri asan ve çoğu eski tanınmış komünistlerden olan 46 kişi yakalanarak haklarında C. Savcılığına incelemeye başlanmıştır.

Bu hareketlerle istihdaf edilen netice ;işçi sınıfını Komünistlik gayesile hükûmet ve C.H.P. si aleyhinde istismar ederek memleketin içtimaî nizam ve emniyetini yıkmak arzusudur .

Yüksek Bakanlıklarının bilhassa sendikalar mevzuu üzerinde tekasüf edici faaliyetlerinin bu tehlikeli hareketleri önleyici en esaslı tedbirler olacağı kanaatindeyim .

Gereğini yüksek tensiplerine arzederim .

İçişleri Bakanı

Karşılıklarda: Dosya sayısile numara ve tarihin zikri rica olunur.

İçişleri Bakanlığı'nın Şefik Hüsnü Deymer'in siyasi ve sendikal faaliyetleri hakkında 9 Ağustos 1946 tarihli yazısı.

çüde cevap verebildik. Konumuzu Türkiye'deki kaynaklarla sınırlayacak olursak, Türkiye işçi hareketinin tarihini araştırırken elden geçmesi gereken, olmazsa olmaz arşivler, var olduğu kadarıyla ya kişilerin elinde ya da kurumlarda bulunuyor.

Diğer ülkelerden farklı olarak, emek tarihine, işçi hareketine ait arşiv malzemesinin ağırlıklı bir bölümü Türkiye'de kişilerin elinde. Bunun başlıca nedeni, kurumların çoğunun, özellikle de sendikaların, işçi kuruluşlarının, uzun yıllar en küçük bir tarih bilincine sahip olmaksızın, ellerindeki belgeleri "kâğıt parçası" saymaları, saklamak, tasnif etmek bir yana, zaman zaman SEKA'ya kâğıt hamuru yapılmaya yollamalarıdır. Kurumlara, bu konuda, bir zamanlar her 10 yılda bir tekrarlanan askeri müdahale dönemlerinin de katkısı büyük olmuş, pek çok önemli kurum arşivi SEKA'ya hamur edilmeye gönderilmiştir.

Bu gerçeğin farkında ve deneyiminde olan az sayıda araştırmacı, sendikacı, tarih ve koruma bilinçli aydın, resmi arşivlerdeki belgelerin istikbalinden duydukları kuşkuyla, bulabildikleri, erişebildikleri arşiv belgelerini "özelleştirmişler", böylece koruma altına almışlar ve bir bakıma, pek de iyi etmişlerdir. Kuşkusuz, çoğu dağınık yığınlar olarak, evlerin veya ikinci evlerin kapalı odalarına yığılmış bu türden belgelere nasıl ulaşılabileceği, buralarda ne gibi belgeler olduğu kolay cevaplanamayacak sorulardır. Her "özel mülk" gibi, bu belge yığınlarından, arşiv malzemesinden umumun yararlanması çok güçtür, çoğu zaman olanaksızdır ve iyi rastlantılara, güven ilişkilerine, kişisel engelleri aşmaya bağlıdır. Yine de Türkiye'de emek tarihçisinin kişilerin elindeki özel arşivleri unutmamasında ve bir yolunu bulup bunlara ulaşmaya çalışmasında yarar vardır. Hele de bunların, birer ikişer yurtdışına satılmaları sürecinin hızlandığı son yıllarda, konu daha da önem kazanmış görünmektedir.

Resmi arşivlere gelince, işçi hareketi ve sendikalara ilişkin en zengin kaynağın İçişleri Bakanlığı Emniyet Genel Müdürlüğü Sendikalar Bürosu (Masası)'nda olduğu bilinen bir gerçektir. Bu arşive yerel düzeyde, örneğin bazı illerde, büyük güçlüklerle ulaşabilmek bir dönem olanaklıyken, artık bu kaynak kapanmış görünmektedir. *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi* çalışmaları başladığı sırada, 1995 yılı ortalarında TC Kültür Bakanlığı, İçişleri Bakanlığı'na resmi yazıyla başvurup arşivden yararlanma ihtiyaç ve isteğini dile getirdiğinde, Kültür Bakanlığı'na yazılı olarak verilen cevap, bunun imkânsız olduğuydu. En azından "sıradan" araştırmacı için bu kaynağın kapalı olduğu söylenebilir.

Resmi arşivler arasında İçişleri Bakanlığı dışındaki en önem arşiv Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Sendikalar Arşivi'dir. Ansiklopedi çalışmaları sırasında, iyi bir rastlantı eseri ulaşabildiğimiz bu ar-

şiv 1983 öncesi ve 1983 sonrası sendika dosyalarından oluşmaktadır. Görebildiğimiz 2400 kadar 1983 öncesi kurulmuş sendika dosyasında, sendikalar, kurucu ve yönetici sendikacılar konusunda tüm resmi belgeler mevcuttur. Bu belgelerden ancak "iskelet" bilgilere varılabilse de, en azından tarih, yer, adlar vb gibi somut konularda, kişilerin hafızalarından çok daha sağlam verilere ulaşmak mümkün olmaktadır.

Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı arşivleri -araştırmacılara açılmak kaydıyla- konuyla ilgilenenler için çok önemli ve verimli bir kaynaktır. Bu arşivlerdeki bilgilerin çok önemli bölümü *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*'nde özetlenmiştir ve daha derin araştırmaları beklemektedir.

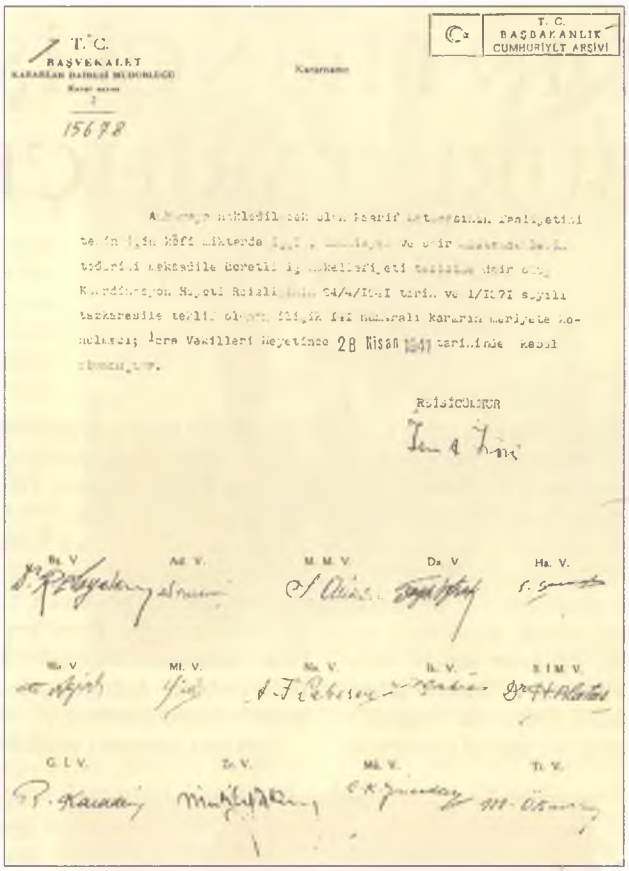
T. C.
BAŞVEKALET
KARARLAR DAİRESİ MÜDÜRLÜĞÜ

T. C.
BAŞBAKANLIK
CUMHURİYET ARŞİVİ

Kararnamı

15678

[illegible] 28 Nisan [illegible] tarihinde kabul [illegible].

REİSİCÜMHUR

Bş. V. Ad. V. M. M. V. Da. V. Ha. V.

Mu. V. Mi. V. Na. V. İk. V. S. İ. M. V.

G. İ. V. Zr. V. Mü. V. Tı. V.

İş mükellefiyetine ilişkin İcra Vekilleri Heyeti kararı.

Konunun temel belgelerinin bulunduğu diğer resmi kurumlar arasında TBMM Kütüphane ve Arşivi, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi ile başta CHP olmak üzere parti arşivleri önem taşımaktadır. Bunlardan CHP arşivi, emek tarihçileri açısından bugüne kadar yeterince değerlendirilmemiştir.

Kurum arşivleri deyince ilk akla gelen konfederasyon ve sendika arşivleri, ne yazık ki sanıldığından da fakir ve yetersizdir. DİSK arşivine, 12 Eylül döneminde el konmuş; daha sonra geri verildiğinde pek çok kayba uğramış; bir bölümü 12 Eylülcülerin, bir bölümü ise en önemli belgeleri sahiplenmiş kişilerin elinde dağılmıştır. Türk-İş arşivi, Türkiye'nin bu en eski ve köklü konfederasyonunun kendi tarihine ve işçi hareketi tarihine uzun dönem ne kadar ilgisiz kaldığının bir ispatı gibidir. Son yıllarda konuya verilen önem, bir bölümünü SEKA'ya gitmekten kişilerin kurtardığı belgeleri tamamlamaya yetmemekte ve burada önemli bir arşiv bulmayı bekleyenler hayal kırıklığına uğramaktadır. İşveren örgütlerinin, arşiv konusunda daha zengin olduklarını söylemek gerçeği tahrif etmek olmayacaktır. Ancak onların arşivi de, kendi örgütleriyle sınırlıdır.

Son yıllarda, eğitim ve araştırmaya önem veren bazı sendikalar kendi özel arşivlerini oluşturma çabası içindedirler. Ancak bu çabalar henüz yenidir ve ürünlerini ancak gelecekte verecek gibi görünmektedir.

Emek tarihçisinin, hiç değilse 1950'den günümüze uzanan yakın tarih için en önemli kaynaklarından biri de, o dönemleri yaşamış sendikacılar, işçiler, uzmanlar ve diğer ilgililerle yapılacak sözlü tarih çalışmalarıdır. Resmi dosyalardan çıkarılan sağlam iskeletleri ete kemiğe büründürecek anılar ve deneyimler, kişilerin hafızalarından süzülerek ve arşiv belgeleriyle karşılaştırılarak değerli ve zengin bilgilere ulaştırabilir.

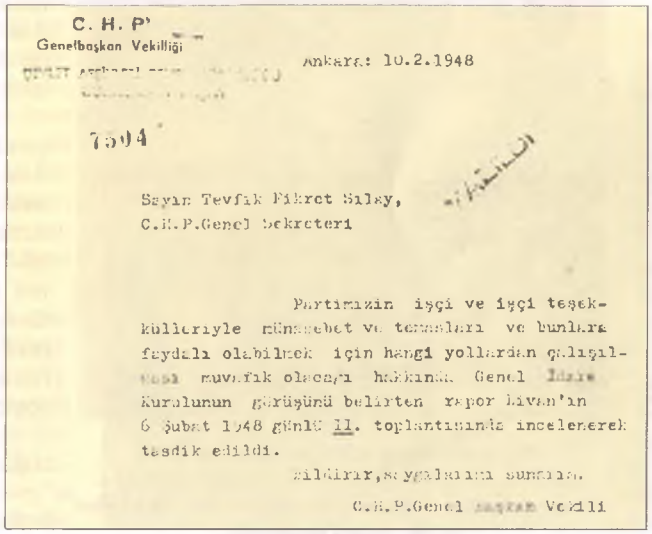
C. H. P.
Genelbaşkan Vekilliği

Ankara: 10.2.1948

7504

Sayın Tevfik Fikret Silay,
C.H.P.Genel Sekreteri

Partimizin işçi ve işçi teşekkülleriyle münasebet ve temasları ve bunlara faydalı olabilmek için hangi yollardan çalışılması muvafık olacağı hakkında Genel İdare Kurulunun görüşünü belirten rapor Livan'ın 6 Şubat 1948 günlü 11. toplantısında incelenerek tasdik edildi.

Bildirir, saygılarımı sunarım.

C.H.P.Genel Başkan Vekili

"İşçi teşekkülleriyle münasebet"e ilişkin bir CHP yazışması.

İlk bakışta olumsuzlukların ağır bastığı bu tablo, yine de emek tarihi ile uğraşmaya niyetli araştırmacıyı umutsuzluğa kaptırmamalıdır. Belki de atılması gerekli ilk adım, kolektif bir çalışmanın ürünü olacak ayrıntılı bir emek tarihi bibliyografyası ve arşiv dökümü çalışmasıdır.

Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi'ni böyle bir çalışmaya doğru giden yolda büyük bir ilk adım olarak değerlendirmek doğru olacaktır. ■

KADIN BİRİNCİ İŞÇİ TABURU TARİHÇESİ

MERAL ALTINDAL

Kadınların geçimlerini temin maksadının yanı sıra, onların ordu ve millete de faydalı olmaları için 10 Eylül 1333 (1917) tarihinde Birinci Ordu-yı Hümayun'a bağlı "Kadın Birinci İşçi Taburu" tesis edilmiştir. Taburun idare heyeti, tabur kumandanı, tabur baş kâtibesi, hesap memuru, bölükbaşı ve bölük kumandanından müteşekkildir. Tabur kurulduğunda kumanda ve inzibat heyeti, zabitan ve askerden teşekkül etmiş, ancak "bilahare tecârib neticesine ve gösterececkleri malumat ve liyakata göre" taburun tamamen kadınlardan oluşması öngörülmüştür. Kadın taburuna kayıt ve kabul olunacak kadınlar Dersaadet'te Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi'nce ve taşralarda mahalli meclis-i idarelerce seçilip gönderilmiştir.

Cephelere sevki düşünülmeyen taburun geri hizmetlerde istihdam edilmesi uygun görülmüştür. İstihdam olunacak kadınlar maaşlı memur ve yevmiyeli işçi olmak üzere iki sınıftır. Memure kadınların vazifeleri kendilerine muadil erkeklerin vazifelerinin aynıdır. "Kâtibe ve memureler de zabitan misillu nöbet tutarlar." Bölük ve takımbaşılara ve onbaşı, çavuş ve başçavuş kadınlara, kadınları işbaşı etmek ya da herhangi bir hususu bildirmek için birer düdük verilmiştir.*

Osmanlı kadınının askeri hayata attığı bu ilk adımı anlatan *Kadın Birinci İşçi Taburu Tarihçesi*, Askeri Müze Kütüphanesi'nde 178 numarada kayıtlı olarak bulunmaktadır. İlk sayfası Sultan Reşat, ikinci sayfası Harbiye Nazırı Enver Paşa ve üçüncü sayfası da Birinci Ordu Kumandanı Ferik Esat Paşa'ya ayrılmıştır. Eserin mukaddimesinde şunlar yazmaktadır:

"İlan-ı Meşrutiyet'in Osmanlı İslam kadınlığında vücuda getirdiği teali ve tekemmülatı tavzihten sarf-ı nazarla yalnız din-i İslamın ve bu Harb-i Umumi'nin kadınlık ve kadınlığın tekemmülatı üzerindeki tesiratını tetkik etmek faideden hali görülemedi. İslamiyetin afak-ı âlemi tenvire başladığı günden itibaren asuman-ı beşeriyeti kaplayan çehalet bulutları birer birer dağılmaya başlamış, uyûn-ı beşer bir şems-i müniri medeniyet ve terakkiyle kamaşmıştı.

İslamın mürşid-i terakkisi olan Hz. Fahr-i Kâinat (s.a.v.) Efendimizin bize bıraktığı düstur-ı feyz ve terakki ileri ve daima ileridir. O zamanki İslam kadınları içinde zamanın en büyük âlimeleri ve mücahideleri mevcut idi... Bir devr-i teyakkuz ve intibaha dahil olan Osmanlı kadınlığında dahi vatanın maddi hidemâta mazhariyeti, Harbiye Nazırı devletlu Enver Paşa Hazretleri'nin hafıza-i hissiyatını okşamış ve 'Kadın İşçi Taburu' namıyla bir taburun teşkilini emr ü irade buyurmuşlardır."

Daha sonra EnverPaşa'nın Esat Paşa'dan kadınlardan mürekkeb bir amele taburu teşkili ile tecrübe yapılmasını istediği 26.7.1333 tarihli emrin sureti yer almaktadır. Birinci Ordu'nun teşkilata ilişkin layihasında kadınların tabura kayıt ve kabul şartları şöyle belirlenmiştir:

- Kucakta taşıyacak çocuğu olmamak,
- Ehl-i iffet ve namustan bulunmak (mahallesinden ilmuhaber),
- Aşılı olmak (aşı saha-

***Harb Mecmuası*'nda Kadın İşçi Taburu: Taburun karargâh binası (üstte), taburun zabitan, memure, kâtibe ve işçi kadınları toplu halde (ortada) ve bir yemek esnasında.**

Harb Mecmuası, sayı 25-26 (Mayıs 1334) s. 410

detnamesi beraberinde olacak),

- Emraz-ı sâriye ve müzmineden salim bulunmak (muayene-i sıhhiyeye tabi),
- Güçlü ve kuvvetli olmak,
- 18 ile 40 yaşları arasında olmak.

Ayrıca kıyafetler, maaşlar ve günlük vazifelerle ilgili bir talimatnamenin oluşturulması teklif edilmiştir. Kâtibe memurlarının İstanbul'dan, diğer görevlilerin kısmen İstanbul ve kısmen taşradan alınmasına karar verilmiştir. Birinci ordunun bu layihası, maddelerin değişikliği de orduya ait olmak üzere kabul edilmiştir. Bir tecrübe sonunda teşkilatın genişletilmesi ve tabur erkânının mevcut olması şartıyla, taburun şimdilik bir bölüklü olması uygun bulunmuştur.

Kadın İşçi Taburu heyet-i zabitan, memure ve kâtibe grubu.

Ancak değil tabur, bir bölük bile oluşturmak güç olmuştur. 1917 yılında tabura hiçbir gönüllü kaydolmamıştır. Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi tarafından gönderilen kadınlarla birlikte Ocak 1918'e kadar tabura kayıt ve başvuru yapan kadın sayısı 150'yi bulmuştur. Görev alanların sayısı ise 80 ile 90 arasında değişmiştir. Bu miktar bir bölüğün mevcudu olan 100'e asla ulaşamamıştır. Tabura ilk başvuran Adile Süleyman Hanım başkâtibe olmuştur. Tabur kumandanı ise Eyüpsultan Fes ve Dikimhanesi'nden emekli yüzbaşı Hacı Osman Efendi'dir.

Tabur kurulurken sanatkâr ve kâtibelerin tabura alınmasına gayret gösterilmiş ve onların yerini alacak yedeklerin yetiştirilmesine dikkat edilmiştir. Bununla birlikte yol inşasında, merkep arabasıyla taş ve kum taşınmasında bir erkeğin bir günde yaptığı işi ancak 10 kadının yapabildiği fark edilince, taşradan ve bu gibi işlerle uğraşanlardan kadın getirilmesi cemiyete teklif edilmiştir.

Tabura devam için bir mukavelename yapılması, haysiyet divanı oluşturulması, revir tahsis edilerek hastanelerden bir iki koğuşun tabur için boşaltılmasının yanı sıra, Üsküdar Sultantepe'de Edip Bey'in köşkü ile Bağlarbaşı'nda bir iki hane konak taburun ikameti için tahsis edilmiştir.

10 Eylül 1333 tarihinde tesis edilen Kadın Birinci İşçi Taburu 1 Kânun-ı sani 1335'te lağv edilmiştir.

Çocuklu kadınların -çocukların elbiseleri hariç- iaşeleri taburca görülmüş ve çocukların tahsilleri ve hastalık halinde bakımları temin edilmiştir. Kadınların mektupları tabur kumandanlığınca tasdik-i musaddık bulundukça pul resminden muaf tutulmuş, nakliye vasıtalarında yarım veya tam muafiyet uygulanmıştır.

Kadın İşçi Taburu'ndan bir grup.

Terzilerin kıyafeti.

Kadın işçi taburunun kadın kıyafeti, numunesine uygun olarak imal olunan pelerin, manto, ceket, şalvar ile başörtü, tozluk, yeldirme ve fotinden ibarettir.

Numune 12: Kâtibelerin Kıyafeti

1- Sol kolunun kısm-ı ulyâsında pazubent bulunacak.

2- Yakalarına muayyen cesamette kırmızı çuha ve etrafında bir santimetre altında beyaz sırma bulunacak.

3- Başkâtibede bir adet beyaz yıldız bulunacak.

4- Diğer tabur ve bölük kâtibeleriyle depo ve iaşe memurlarında yıldız olmayacaktır.

Numune 13: Terzilerin Kıyafeti

1- Sol kollarının kısm-ı ulyâsına pazubent takacaklar.

2- Yakasında muayyen cesamette kırmızı çuha ve çuhanın üzerinde beyaz madeni makas işareti bulunacak. Çuhanın etrafında sırma olmayacaktır.

Numune 14- Hastabakıcılar

1- Sol kollarının kısm-ı ulyâsına pazubent takacaklar.

2- Yakalarına muayyen cesamette kırmızı çuha koyacak fakat etrafında sırma olmayacaktır.

Numune 15: Onbaşı, Çavuş ve Başçavuşların Kıyafeti

1- Sol kollarının kısm-ı ulyâsına pazubent takacaklar.

2- Yakaya sadece sarı yıldız koyacaklar.

Onbaşılar birer yıldız

Çavuşlar ikişer yıldız

Başçavuşlar üçer yıldız

Numune 16: İşçi Kadın Kıyafeti

1- Sol kolunun kısm-ı ulyâsında pazubent bulunacak.

2- Yaka ve sair mahallinin alamet-i farikası olmayacaktır.

Kadın Birinci İşçi Taburu'nun sabah içtimaı.

TABLO

Birinci Kadın İşçi Taburu'nda Çalışanlara Verilen Aylık Maaş (kuruş olarak)

	Asgari maaş	Kıdem ve hüsn-i hizmeti arttığında verilecektir
Tabur kâtibesi	600	800
Tabur ve bölük kâtibesi	500	700
Tabur iaşe memuresi	600	800
Tabur depo memuresi	500	700
Bölükbaşı	600	800
Takımbaşı	400	600
Hastabakıcı	300	450
Terzi	500	600
İşçi	250	350

* "Kadınları Çalıştırma Cemiyetinden", *Vakit*, 8 Şubat 1918, s. 2; "Birinci Kadın İşçi Taburu", *Vakit*, 11 Şubat 1918; *Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi Nizamname*, İstanbul: Matbaa-i Askeriye, 1332, 8 s.; *Birinci Ordu-yı Hümâyun'a Mensub Kadın Birinci İşçi Taburu Hidemat-ı Dahiliye Talimatnamesi*, İstanbul: Matbaa-i Orhaniye, 1333 (müsvedde, 26 s. 3 pl.). Bu konuda ayrıca Zafer Toprak, *Türkiye'de "Milli İktisat" (1908-1918)*, Ankara, 1982, s. 316 ve 341, *Vakit*'te yer alan iki haberin çevrimyazısı için bak. s. 412 vd; Zafer Toprak, "Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyeti: Kadın Askerler ve Milli Aile", *Tarih ve Toplum*, no. 51 (Mart 1988), s. 34-38.

KEMALİST TÜRKİYE NEREYE GİDİYOR?

ŞEFİK HÜSNÜ

1930 yazında TKP MK, öteden beri istediği türde bir aylık dergi yayımlamaya başlamıştır: *İnkılâp Yolu*'nun (Hitler öncesi) Berlin'de basıldığını sanıyorum. Temmuz-Ağustos 1930 tarihli ilk çift-sayıyı, *Türkiye'de Sol Akımlar II (1925-1936)* kitabımda tam metin olarak yayımlamış ve o sayıda yer alan, Komünist Enternasyonal İcra Komitesi'nin "TKF âzâlarına açık mektub"unda Nâzım Hikmet muhalefetinin, 1927'de particden ayrılan Vedat Nedim [Tör] - Şevket Süreyya [Aydemir] (Troçkist + Polis + Kemalist) çizgisiyle özdeş sayılmasını ilginç bulmuştum (s. 83). O tarihte henüz, Türkiye'de Serbest Cumhuriyet Fırkası deneyi yaşanmamıştı, dünyada da ekonomik bunalım daha başlangıç evresindeydi.

İnkılâp Yolu'nun ilk çift-sayısından sonra, 1930 yılı içinde (görmediğim) iki çift-sayısı daha çıkmış. 1931'de bilmediğim nedenlerle yayına ara verilmiş. Şimdi fotokopisini bulabildiğim dördüncü çift-sayı ise 1932 Ocak-Şubat tarihini taşıyor. Tamamını burada sunduğum başyazının altında B. F. imzası var. Bu [B. Ferdi], Dr. Şefik Hüsnü'nün en çok kullandığı parti takmaadıdır. Yazar aşağıdaki makalesinde, SCF'nı, 1931 seçimlerini, yeni basın yasasını, Türk Ocakları'nın kapatılmasını, ekonomik bunalımın ülkemizdeki etkilerini, işsizlik sorununu, o yıl daha yeni kurulan *Kadro* dergisini vb analiz etmektedir. Şefik Hüsnü'nün Kemalizme bakışı sivri görünebilir; fakat başka ülkelerdeki komünistlerin kendi hükümetlerine nasıl saldırdıklarıyla karşılaştırılırsa, hayli ılımlıdır. Hiç kuşkusuz, TKP Cumhuriyet devrimlerini geniş ölçüde onaylamakta, ancak yetersiz bulmaktadır. Şefik Hüsnü'nün yazısının son bölümündeki bir değerlendirmesi ise, belki günümüzde bile anlamlı sayılabilir: Kemalistler gericilik tehlikesini daima abartarak kendi baskı siyasetlerini haklı göstermek isterler!

Mete Tunçay

DİKTATÖRLÜK SALLANIYOR*

Halk Fırkası, bir senedir temelinden sarsılmış olan diktatörlüğünü sağlamlaştırmaya uğraşıyor. Halk kütleleri üzerinde icra ettiği istibdat ve ceberudu bir nimet gibi göstermek için, o çeşit çeşit çarelere ve kurnazlıklara başvurdu. Muhtevası, ruhu bir kıl kadar değişmeyen, zorbalık ve soygun rejimi, bir sinema şeridi süratiyle, kalıptan kalıba, renkten renge girdi.

Kuru lafla, gözbağcılıkla milleti kandıracaklarını, hayalata kaptıracaklarını zannettiler. Yalnız küçük bir ekalliyetin işine yarayan kötü siyasetleriyle, ümitsiz kütlelere, telkin ile, müdahane ile, ıstıraplarını, acılarını unutturmaya kalkıştılar. Daha garibi, bunun imkânına bizzat inandılar! Çünkü istismarcı hâkim sınıf zihniyetiyle milleti sevk ve idare etmek istemeleri neticesi, gittikçe kendilerinden yüz çeviren şehirli ve köylü yoksul halk, onların nazarında yalnız baskı altında işletmeye ve sırtından zengin olmaya yarar bir kalabalıktan ibarettir. Bunun kadar sathi ve şeniyete yabancı bir hüküm olmaz. Bu sakat görüşün cezasını çekmekte onlar gecikmeyeceklerdir.

Acaba türedi burjuvazi sınıfının -darlık ve buhran yokmuş gibi, zevk ve eğlencelerine halel vermeksizin- ömür sürdüğünü aç midelerini ovuşturarak seyreden emekçi halk içinde, gürültülerle, patırtılarla tahakkuk ettirilmekte olduğu iddia edilen tasarrufa, idari ıslahata, iktisadi kuruluş planlarına inanan bir tek vatandaş var mıdır? Olduğunu farz eden fahiş bir hataya düşmüş olur. Hiç şüphesiz amelelerimiz, -her an hayatlarını tehlikeye koyarak, kan ter dökerek, türlü mihnet ve meşakkatle- yarattıkları kıymetleri, öz mallarıymış gibi, sarf etmek hakkını kendilerinde görenlerin, *batmak istidadı gösteren devlet gemisini kurtaracaklarına zerre kadar ihtimal veremezler. İttihaz edilen tedbirlerin ancak felaketlerimizden mesul olanlara biraz daha vakit kazandırmaya mahsus, sathi ve muvakkati tedbirler olduğunu* artık bütün millet anlamıştır.

Halk Fırkası'nın ve hükümetinin vaziyetlerini kurtarmak için başvurduğu tedbirleri ve manevraları bir gözden geçirmek ve ne netice verdiklerini araştırmak, inkılapçıların faaliyetleri itibariyle, çok istifadeyi muciptir. Kısaca bu vadide okuyucularımızla biraz hasbıhal etmeye kendimizi borçlu sayıyoruz.

Evvela Türkiye buhran çıkmazına daldığından beri, şahidi olduğumuz belli başlı hadiseleri ve icraatı hatırlayalım. Bunların ne mana ifade ettiklerini tayin

* Metnin diline hiç dokunmadık, ancak daha rahat okunabilmesi için imlasını bugünkü standart imlaya uydurduk.

etmek, Kemalist Türkiye'nin nereye doğru gittiğini anlamamızı kolaylaştıracaktır.

İLK KALKINIŞLAR VE DEMOKRASİ MANEVRASI

1929 senesi sonlarına doğru, Türkiye milli iktisadiyatını buhranın ilk kasırgası yerinden oynattı. Buna karşı alınan korunma tedbirlerinin henüz tesiri görülmeden, buhranın siyasi aksülameli baş gösterdi. Emekçi halkın ve köylülüğün umumi hoşnutsuzluğu tezahürleri, memleketin içtimai bünyesinde en hassas noktayı teşkil eden Kürdistan'da büyük bir isyan şeklini aldı. Daha bu patlak vermezden evvel, halk fırkasına karşı derin bir husumete delalet eden, mahalli vakalar pek ziyade artmış bulunuyordu.

Gündelik icraatında, hükümet şiddet politikasıyla mevkiini muhafazaya uğraşmakla beraber, efkâr-ı umumiyeyi teskine yarayacak daha şümullü çareler araştırmaktan ve maksada uygun bulduklarını tatbik etmekten geri durmuyordu. Muhalif bir matbuat vücut bulmasına müsamaha ve hatta bunu teşvik, bu istikametteki teşebbüslerin en mühimidir.

Halkın temayülatını yoklamak için yapılan bu tecrübeden alınan netice, Halk Fırkası kodamanlarını büyük bir endişeye düşürmüştü. Muhalif gazetelerin, tahminlerin kat kat fevkinde olan satışı, diktatörlüğe karşı beslenilen iğbirar ve nefretin umumi ve derin bir milli duygu şeklini aldığını gösterdi. Bunun hazırladığı vahim akıbetin önüne geçmek ancak esaslı bir siyaset değişmesiyle kabil olabilirdi. Bu değişikliği, harici siyaset cephesinde kendilerini gittikçe daha fazla sıkışık bir vaziyete sokan beynelmilel sermayenin amansız tazyiki de emrediyordu. Mahzurlarını ve muhassenatını ince uzun hesapladıktan sonra, nihayet Ankara diktatörleri, hükümet işlerinin aleni münakaşa ve tenkitlere mevzu teşkil etmesini, zaruri bir fenalık gibi, kabul kararını verdiler.

Bu karar 1930 senesi yaz ortasında, Fethi Bey'in muhalefet bayraktarı olarak, ortaya çıkmasıyla, tatbik sahasına geçmiş oluyordu. Tecrübe bu manevra ile çok tehlikeli bir oyuna girişilmiş olduğunu gösterdi.

Belediye intihabatının, *Halk Fırkası'na karşı umumi bir husumet ilanı manzarasını göstermesi;* işçi ve köylü emekçi kütlelerin resmi muhalefet fırsatından bilistifade kalkınışları ve böylece mevcut nizamın bekasını tehdit eden bir vaziyet tahassul etmesi; hükümetçiler arasında, görüşlerini kabul ettirmeye muvaffak olmuş olan, demokrasi taraftarlarının gerilemelerine sebebiyet verdi. Ve İsmet'in idaresi altında, yumruk siyasetine avdet edildi.

DİKTATÖRLÜK MENGENESİNİN SIKIŞTIRILMASI

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın, yukarıdan telakki ettiği emre tebean, kendi kendisini dağıtmasını müteakip, iki cepheden diktatörlüğün sağlamlaştırılması faaliyetine saldırıldı. Bir taraftan *kütlelerin icra ettikleri tazyik ve tehdit sayesinde elde edilmiş olan muhalefet serbestisinin* verdiği coşkunlukla, Kemalistlere düşmanlıklarını açığa vurmuş olanları tepelemek matluptu. Bunun için tedhiş usullerini şiddetlendirdiler. Hükümete aleyhtarlığı tahakkuk etmiş olanlar muhtelif vesilelerle ağır cezalara çarpılarak susturuldu. Diğer taraftan da *Gazi'nin haiz olduğu itibar artıklarından* bir defa daha istifadeye teşebbüs edildi. Cumhuriyet reisi memleket içinde bir devir seyahati yaparak, muhalefet aleyhinde resmi bir tarzda propagandada bulundu. Halka verdiği mev'izelerde [öğütlerde], izhar edilmiş olan arzuların ve temennilerin bizzat hükümet fırkası tarafından tatmin edilebileceğine ve şikâyet ve sızıltıları mucip olan, fenalıkların kati tedbirlerle izalesi mümkün olduğuna halkı kandırmaya çalıştı.

Bu seyahatin verdiği intibalar hiç de diktatörlüğe muvafık değildi. Gürültülü bir tarzda aylarca münakaşa edilmiş olan şikâyetlerin millet içinde derin kökleri olduğu meydana çıkmıştı. Göze çarpacak bazı tedbirlerle, Halk Fırkası'nın milletin arzularını yerine getirmek hususunda ciddi bir hüsn-i niyet beslediği (!) kanaatini uyandırmak lazımdı. Bu müşahedelerle teftiş seyahatinden avdet eden Mustafa Kemal beraberinde meclisin feshi ve vaktinden evvel mebus intihabatı yapılması kararını getirdi.

MECLİSİ TAZELEMEKTEKİ İSTİCALİN SEBEBİ

Bununla o iki gaye takip ediyordu: 1. Hücumlara sebebiyet veren fenalıkların bütün mesuliyetini, müddetini bitirmek üzere bulunan Millet Meclisine yüklemek ve bir kısım mebusları feda suretiyle, bir siyaset değişikliği vukua geldiği vehmini uyandırmak; 2. aynı zamanda makûs propaganda yapılmasına mani olmak ve müntehipler huzurunda siyasi içtihatlarını müdafaa etmek isteyenlere hazırlanmak için vakit bırakmamak.

Seçki oyunu, bu şerait altında, son Yugoslavya intihabat komedyasına benzer bir tarzda cereyan etti. Mustafa Kemal'in bizzat tertip ettiği namzet listelerine, *intihap hakkına malik olanlardan küçük bir kısmı rey vermeye mecbur edilerek, yeni Millet Meclisi seçilmiş oldu...* Bu suretle milli istiklal mücadelelerinin zaferinden beri üçüncü defa olarak, Gazi tarafından tayin edilen memurin, zabitan, gazeteci, hekim ve muallimlerden mürekkep diktatörlük hükümeti tarafından hazırlanan emirnameleri ve karar layihalarını kanun diye ilan etmek vazifesiyle mükellef bir bendegân heyeti teşekkül etti.

Yeni meclisin evvelkilere nazaran bir farkı vardır. Bu defa buhrandan en ziyade mustarip bulunan ve tahammüllerinin fevkinde bir sefalete mahkûm edilmiş olan amele ve köylüleri de burjuva demokrasisine ısındırmak ve hayalata kaptırmak icap ediyordu. Bu maksadı elde etmek için cumhuriyet reisi, mebus listesine Halk Fırkası mensuplarından yüksek gündelik kazanan beş on mütehassıs işçi ve amele başı ile, vakti hali yerinde beş on köylünün de isimlerini ilave etti. *Milleti soyan milli burjuvazinin emekçi sınıflar içinde yamakları ve meddahları vazifesini üzerlerine alan bu zavallılara da mebus unvanı verildi.*

İkinci bir hokkabazlık da sözde müstakil birkaç mebus seçtirmek şeklinde oynandı. Halk Fırkası'na muhtelif sebeplere mebni, o sırada dahil bulunmayan, fakat *Kemalistlere sadakatleri her türlü şüphenin üstünde bulunan* İttihat ve Terakki'nin Meclis-i Mebusan reisi Halil Bey kabilinden birkaç kişi de, Halk Fırkası müntehib-i sanilerine "müstakil mebus" diye seçtirildi. *Soytarılığın bu kadarına, henüz siyasi inkişafın ilk merhalelerinde bulunan memleketlerde bile tesadüf edebileceği meşkûktur.*

Halk kütleleri arasındaki temayüllerle ve ihtiyaçlarla zerre kadar alakası olmayan bu meclis, bütün iktidarını milletin serbestçe izhar ettiği reyden alan millet meclisleriyle bir istihza teşkil eder.

MATBUATIN İDAM KARARI

Bu millet meclisi taslağı geçen mayısta Ankara'da toplandı. Üç ay kadar devam eden bir devre esnasında, yaptığı işlerden en ziyade dikkate şayan olanı matbuat kanunudur.

Tedhiş alabildiğine dört tarafa keyfi muameleler, cezalar ve işkenceler saçtığı bu sıralarda, gittikçe şiddetlenen bir lisanla, muhalif burjuva fırkalarına müsaade edilmesi lüzumunu müdafaa eden gazeteler henüz kapatılmamıştı. Halbuki diktatörlük Millet Meclisindeki memluklarına tasdik ettirdiği kanunlar ve nizamlarla milletin infial ve gazabını yatıştırabilmek ümidini besliyordu. Onun işini bozan bu beceriksiz yardımcıları susturmak gerekti. Zira onlar gerçi her gün hükümetin başında bulunan paşalara ve beylere alenen tekâpuda [dalkavuklukta] kusur etmiyorlarsa da, satış temini kaygısı ile ikinci üçüncü derecede ehemmiyeti haiz meseleleri, ayıpları kurcalamaktan da geri durmuyorlardı. Sıkı bir kanunla serbest neşriyat hakkı adam akıllı tahdit edilmediği takdirde, samimi olarak halkın menfaatlerini müdafaa maksadını takip eden gazetelerin intişarına mani olmak -güç olmamakla beraber- mahzurları davet edebilecekti. Önceden bunun önüne geçmek ve yaygaracılardan kurtulmak için, gazeteciliği öldürmeye mahsus, orta asırlar zihniyetinin mahsulü bir kanun Meclise yaptırıldı.

Üçüncü sene — Bütün memleketlerin işçileri birleşiniz

Amele ve köylü hakimiyetine doğru — İkinciKânun Şubat 1922

İnkilâp Yolu

Marxist leninist siyasi mecmua

Çift sayı 7—8 | Kommunist fırkası (K. B. nin Türkiye şubesi) merkez komitasının organı | Fiatı: 15 kuruştur

Münderecat

Memleket mes'eleleri
Kemalist Türkiye nereye gidiyor?
Halkçılar arasında yeni fikir cereyanları
Amelenin perişan hali ve işsizlik
Köylülerimizi iğfal teşebbüsleri
İrtica tehlikesi-Tethiş vesilesi
Yükselen SSCİ, bulunan pençesinde kıvranan cihan sermayedarlığı ve Türkiye

Müstemleke hareketleri
Kudüs islam kongresi rezaleti

İktisadi bahisler:
Fazla buğday fazla kahve fazla kauçuk
Memleketimizde iktisadi gerileme

Kardeş fırkalarda:
SSCİ komunist fırkasının 17. konferansı

Kemalist zindanlarında:
Hakim zabitlerin cenayetlikleri
Gizli tazahkeme

Türkiyede amele ve komunist hareketleri:
T. K. P. nin bir senelik faaliyet bilânçosu
Amele sınıfı ne vakit külevi hareketlere geçecek?
Asıl düşmanımız ve vazifemiz

Teşkilât mes'eleleri:
Şoförler cem'iyeti hakkında mülâhazalar
Deniz işçilerimize teşkilât öğütleri

İlmi tefrika:
Türkiye inkilâp hareketlerinde sınıfların çarpışmaları (mahiyeti)

Kom-İnten, Fırka v. s. vesikaları:
Japonların Mançuryayı istilâsına karşı
Çin Soviyetlerinin milli kurtuluş programı
Teşkilât mes'elesine dair T. K. P. nin mühim bir tamimi

Beynelmilel hadisler:
Kıbrıs adasında isyan
Belgratta diktatörlük aleyhinde talebenin kanlı nümayişleri
Hindistanda umumi grev
Çin kızıl ordusunun ileri hareketi

Okuyucular ve muhabirler:
Gemicilerimizin dertleri
Amele İnkilâp Yolundan memnun

Kemalist Türkiye nereye gidiyor?

Diktatörlük sallanıyor — İlk kalkınlar, demokrasi manevrası — Diktatör mengenesinin sıkıştırılması — Meclisi tazelemekteki istiyealin sebebi — Matbuatın idam kararı — Gençlik boyunduruğa girmiyor — Halk fırkasının halkı avlamak gayretleri beyhude — İktisadi vaziyeti durdurmaktan kemalistler aciz — Amerikan sermayesine avuç açıyorlar — Amelenin perişan hali ve işsizlik — Köylülerimiz iğfalâta kapılmıyorlar — Halk fırkası içinde ve etrafında yeni fikir cereyanları.

Ünlü Türkolog ve "Akademik" "Moskva Elsine-i Şarkiye [Doğu dilleri] Mektebi muallimlerinden Vladimir Gordlevski" kütüphanesine ait olan bu sayı, halen Moskova Bilimler Akademisi'nin Doğu Ülkeleri Bölümü'ndeki Türkiye kabinet koleksiyonunda bulunmaktadır. (Eski harfli mühür ve yazı, derginin sahibinin V. Gordlevski olduğunu gösteriyor.)

GENÇLİK BOYUNDURUĞA GİRMİYOR

Halk Fırkası her sahada milletin boynuna geçirmiş olduğu boyunduruğu sıkıştırmaya gayret ediyordu. Bu meyanda gençlik en ziyade dikkat nazarlarını üzerine celp etmişti. İlk iş olarak onun kazanmış olduğu mebus seçmek hakkına şiddetle hücum edildi. Sonra sıra Türkiye'nin en büyük gençlik teşkilatı olan Türk Ocakları'na geldi. Bunlar gerçi Halk Fırkası'nın idaresi altında bulunuyorlardı. Ve son seneler zarfında tamamıyla onun bir aleti, oyuncağı menzelesine [derecesine] indirilmişlerdi. Fakat ne de olsa bazı mühim vilayetlerde merkezin itimadını haiz idaresi şahsiyetlere ve yukardan gelen talimatlara karşı çıkışlar yapılabiliyor; faaliyetler arzu ve iltizam edilen çerçevenin haricine çıkıyordu. Hatta bazı ahvalde mahalli ocakların, Halk Fırkası'na aleyhtar cereyanlara müzaheret ettiği bile olmuştu. Halk Fırkası'nın umumi tensikat ve ıslahatı meyanında, Türkçülüğün beşiği olan ocak teşkilatının ortadan kaldırılması ve onun yerine hükümet fırkası nezdinde bir gençlik şubesi tesisi kararlaştırıldı. *Bunun konuşulan dilde manası Halk Fırkası'nın ocakları öldürmesi ve mirasına konması demektir.*

HALK FIRKASI'NIN HALKI AVLAMAK GAYRETLERİ BEYHUDE

Memlekete daha iyi hüküm edebilmek için Halk Fırkası bizzat kendi teşkilatını da tazelemek ve kuvvetlendirmek ihtiyacını duydu. Bundan maksat yeni nesilleri faaliyete ve mesuliyete davet etmek ve iskelet halindeki mahalli Kemalist teşekküllere evveline nazaran biraz daha serbesti vererek, fırkanın mukadderatı ile daha esaslı bir tarzda alakadar olacak ve onun menfaatlerine hizmet edecek yeni unsurlar kazanmak; kuvvetli bir kadro yaratmaktır. Bu sahada birçok gayretlerde bulunuldu. Umumiyet üzere fırka işlerinde, teşkilat meselelerine büyük bir ehemmiyet verildi. En tecrübeli saydıkları azalardan mürekkep teşkilat heyetleri tayin olundu.

Fakat bütün bu gayretlerden beklenen semerelerin elde edilemediği aşikârdır. Fırkaya bütün teşviklere, maddi menfaat vaatlerine rağmen taze kuvvetler celbi müyesser olmadı. Ne mektepli gençlik, ne esnaf ve amele tabakaları, ne de köylülük fırkaya girmek hususunda zerre kadar tehalüp [tehalük ?] göstermediler. Evvelce Türk Ocakları'na mensup gençlerden büyük ekseriyeti, Halk Fırkası'na bağlanmaktan ise, her türlü teşkilatlar haricinde kalmayı veya sadece spor cemiyetlerine girmekle iktifa etmeyi tercih etti. Halk Fırkası'nın tesirine tabi talebe cemiyetlerinin, esnaf ve amele birliklerinin, onun bitmez tükenmez müdahale-

leri dolayısıyla, gittikçe azalarını kaybederek, içi boş iskeletler haline girdiklerini de kaydetmeliyiz. Köylülüğün ise kin ve gazap ile dişlerini gıcırdatarak bütün bu kaynaşmalara lakayt bir vaziyette fırsat beklediğini ilave edersek Halk Fırkası'nın hakiki kuvveti hakkında doğru bir fikir edinilmesine yardım etmiş oluruz. Onun teşkilat sahasındaki gayretleri bundan sonra da neticesiz kalmaya mahkûmdur.

İKTİSADİ YIKILIŞI DURDURMAKTAN KEMALİSTLER ACİZ

Bu didişmeler esnasında vaziyet her sahada gittikçe daha berbat bir şekil aldı.

İktisadi sahada mütemadi bir gerileme, bir büzüşme manzarası arz ediyoruz. Türkiye Komünist Fırkası daha buhran başlangıcında, bu tarzda çaresiz bir felakete doğru yuvarlanmakta olduğunuzu, 1930 iptidalarında kaydetmiş ve bütün ümidi emperyalist sermayenin yardımında olan Kemalist rejimi, Türkiye'ye hâkim olmakta devam ettiği müddetçe, bunun önüne geçmenin imkânsızlığını emekçi kütlelere göstermişti. Buna karşı Halk Fırkası muharrirleri ve gazetecileri hiç sıkılmadan, çoğu istikbalin karanlıklarını seçebilmek kabiliyetinde olduğu halde, yalancı iddialarla halkı aldatmaya, hayalata sevk etmeye uğraşmışlardır. Bunlardan biri 21 Nisan 1930 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinde, İstanbul borsa bozgununun heyecanı henüz tamamıyla zail olmadığı ve iktisadi ve mali buhran en keskin tezahürlerini gösterdiği bir sırada, bundan bir buçuk sene evvel, Halk Fırkası'nın iktisadi programından elde edilecek (!) semereleri şöyle tasvir ediyordu:

"Memlekette inkişaf ve refah artacak, istihsal bollaşacak ve ucuza mal olacak, mahsulatın cinsi iyileşecek, ihracat artacak, ithalat tenakus edecek, ve on sene içinde Türkiye en medeni ve zengin memleketler seviyesinde zengin ve iktisadiyatı muntazam bir yer olacaktır."

Fakat hakikatte ne oldu? Filhakika 1930 senesi nihayetinde ithalat, son senelerin vasatisine nazaran (bu 1924'ten 1930'a kadar olan devre için 225 milyon lira ediyor) 75 milyon lira birden azaldı. Bu azalışın, memlekette bir sene evvel külliyetli miktarlarda emtia stok edilmiş olmasından ileri geldiği malumdur. Fakat fenası şu ki, ihracat da, aynı senelerin vasatisi olan 170 milyon liradan 151 milyon liraya düştü, yani takriben 20 milyon liralık bir tenakus gösterdi. Bu sene azalma hareketinin daha da süratlendiği müşahede ediliyor. Yalnız on aylık ihracatımız 1930'da 120 milyon lira tutmasına mukabil, bu sene (1931) aynı aylar zarfında, büyük güçlüklerle harice ancak 95 milyon liralık mal satabildik. Bu esas üzerinden yapılan tahminlere göre, sene sonuna kadar yapabileceğimiz bütün ihracatın bedeli 110-120 milyon lirayı geçemeyeceği aşikârdır.

Bu suretle son iki sene zarfında ihracatımıza mukabil memlekete giren para miktarı, daha evvelki senelere nispetle %30 derecesinde azalmış oluyor. İthalat ise 1931 senesinin ilk on ayı zarfında 1930'daki miktara (115 milyon lira), çok yakındır. Demek oluyor ki kontenjans usulü tatbik edilmeseydi, bu sene de takriben 150 milyon liralık mal ithal etmiş olacaktık. Bu buhran seneleri esnasında memleketteki sefaletin gittikçe derinleşmesi neticesidir ki dahili pazarımız daha fazla mal istihlak edecek kabiliyet gösteremedi. Hariçle olan umum emtia mübadelesi yekûnunda bu sene %35 nispetinde bir azalma vardır. Vasati olarak Türkiye'nin ithalat ve ihracat umum yekûnu 395 milyon lira tuttuğu halde, 1931'de en müsait tahminlere göre bu yekûn 250 milyon lirayı geçemeyecek ve ithalat ile ihracat arasında, aleyhimize olmak üzere, en aşağı 25 milyon liralık bir açık olacaktır. Bunun farkına vardığı ve aksi tesirlerinden korktuğu içindir ki, hükümet birkaç hafta evvel zecri tedbirlerle, ithalatı hemen büsbütün durdurmak suretiyle, bir zahiri hesap muvazenesi temin etmeye teşebbüs etmiştir.

Kısacası memlekette buhrandan evvelki senelere kıyasen -dahilde istihsal edilip yine dahilde sarf edilen mahsulat da hesap edilmek üzre- 250-300 milyon liralık eksik alışveriş yapılıyor. Millet ahval-i adiyede esasen çok mahdut olan, tabii sarfiyatından buna tekabül eden bir miktarını tenzil etmiştir. *Adam başına hesap edildiği takdirde, herkes senevi ekmek ve katık parasından 20 lira kesmeye mecbur kalmıştır.*

Daha az kazanılmasının ve daha az sarf edilmesinin -bu mahrumiyet ve sefalet hayatının- birinci neticesi, devlet varidatının büyük nispetlerde tenakusa uğraması olmuştur. Halkın satın alma kabiliyeti azaldığı gibi, vergi ödeme kabiliyeti de azalmıştır. *Tazyiklerin, tehditlerin hiçbiri -ne dayak, ne cebren öküz, inek, kap kaçak satışı, ne de hapis- köylüyü ve yoksul halkı, tahakkuk ettirilmiş vergilerin tamamını ödemeye mecbur edememiştir.*

Kabilini bulsa, sermayelerini çoğaltmak için, millet efradının derisini soymaya azmetmiş olan, milli burjuvazi ve onun mümessili ve müdafii olan Kemal ve İsmet hükümeti, ancak bu imkânsızlık önündedir ki, 1931 bütçesini 222 milyon liradan 189 milyona indirmek ıztırârında kalmış; bu miktarı da tahsil ettirmeye muvaffak olamamıştır. Bunun için 1932 bütçesinden daha on on beş milyon lira kadar iktisat etmek çarelerini bugünden araştırmaya koyulmuştur. Bu sene Maliye Vekâletinin bahsedilen 176 milyon lirayı değil, hatta 150 milyon lira bile, toplayabileceğine bizzat Halk Fırkası içinde, ihtimal vermeyenler çoktur. Devlet ve hususi müessesat memurin ve müstahdimini maaşlarından %10 tenzilat yapmak kararı bu bedbin tahminlerin zaruri bir neticesidir. Halk Fırkası diktatörlüğü bir defa daha uçuruma yuvarlanmaktan korunmak için, ecirler sınıfının boş kesesine saldırmaktan başka çare bulamamıştır. Böylece kazan yine, iki yakasını bir araya getirmekte, her zamandan ziyade güçlük çeken, zavallı küçük müstahdimlerin başına patladı.

Hazinenin güçlüklerini bertaraf etmeye bu tedbirin de kifayet etmeyeceği meydandadır. Ankara hükümeti taahhüt ettiği borçları ödemeyecek, girişmiş olduğu inşaatı tatil etmek mecburiyetinde kalacak ve yahut da emperyalist sermayeden istikraz dilenmeye mecbur olacaktır.

AMERİKAN SERMAYESİNE AVUÇ AÇIYORLAR

Bu vadide ilk adım şimdiden atılmış bulunuyor. "Amerika sermayesiyle bilavasıta münasebet tesisi..." Bu lafı okuyucularımız muhtelif şekillerde, muhtelif burjuva gazetelerinde müteaddit defalar okudular.

Bunun manası, milletin servet menbalarından bazılarını peşkeş çekerek, Amerikan sermayesinden bir istikrazda bulunmak istemektir. Saraçoğlu Şükrü B. bu maksat peşinde, New York'ta bankerlerin kabul ettirmek niyetinde oldukları şartları ve fedakârlıkları iskandil etmek ve pazarlığın hududunu çizmek işiyle uğraştı. Amerika mali sermayesinin mahza Halk Fırkası kodamanlarına hoş görünmek için, keseyi açacağını farz edecek kimse yoktur sanırız. *Bugün yeni baştan emperyalist sermayeye boyun eğmek, onun memleketimizdeki iktisadi komando mevkilerini takviye etmesine müsaade etmek ve bu tarikle siyasi istiklal cephesinden sessizce gerilemek mevzubahistir.*

Fakat biz, Kemalistlerin yapmaya hazır oldukları fedakârlıklar ne kadar mühim olursa olsun, emperyalist mali sermaye ile böyle bir muamele akdi için henüz icap eden şeraitin olgunlaşmadığı kanaatindeyiz. Bu vasıta ile açıkları kapatmak müyesser olacağına inanmıyoruz. Dediğimiz gibi her sahada tahdidatla işin içinden çıkmaya çalışılacaktır. Mucize nevinden bir çare diktatörlüğün imdadına yetişmezse, hatta sene sonlarına doğru, memurların azaltılmış aylıklarını ödemekten bile, hazinenin aciz kalmasından korkulur. Padişahlık zamanında olduğu tarzda, devlet bütçesinden geçinenlere aylıklarının birkaç ay teehhürle ödenmesine zaruret hasıl olması ihtimal harici değildir.

AMELENİN PERİŞAN HALİ VE İŞSİZLİK

Görülüyor ki, Halk Fırkası siyasetinin memleketi sürüklediği sarp yolun daha henüz çıkılması en müşkül kısımlarında bulunuyoruz. Bugün çekilen sıkıntının, sefaletin, açlığın tahammül edilemeyecek bir dereceyi bulduğundan haklı olarak herkes şikâyet ediyor. *Fakat önümüzdeki aylar zarfında, verdiğimiz izahatın gösterdiği üzere, vaziyetin daha da kötüleşeceğini göz önünde bulundurmak gerektir.*

Yakın zamanlara kadar, burjuva matbuatı memleketimizde işsizlik hüküm sürdüğünü inkâra yelteniyordu. Bu yalanın bundan sonra artık müdafaası kabil olmadığını -ruhlarını sermayedarlara satmış olan- gazete muharrirleri ve Halk Fırkası siyasetçileri nihayet anladılar. Ve Türkiye'de de işsizlik felaketi bir vakıa olduğunu itirafa mecbur oldular. Yalnız sermayedarlık memleketlerine bakılınca, bunun bizde nispeten hafif olduğunu, oralarda daha çok ıstırap çekildiğini iddia ederek, *açlıkla pençeleşmek zaruretine irca etmiş oldukları amele tabakalarına tevekkül tavsiye etmekten gayri söyleyecek bir laf bulamadılar.* İşsizlere yardım meselesine dair, çok uzak bir ihtimale delalet edebilecek bir kelime sarfına bile cesaret edemediler.

İşsizliğin bizde daha az münteşir ve daha ehemmiyetsiz olduğu iddiası da bir yalandır. Mutlak erkamı mukayese etmekte bir fayda yoktur. Ancak nispet ifade eden adetlerin birbirleriyle karşılaştırılmasından bir mana çıkarmak imkânı vardır. "Almanya'nın 5 milyon işsizi yanında bizim 70 bin işsizimiz hiçtir" demek, ahmakça bir mülahaza serdetmek olur. 4-5 milyon emekçiyi yaşatmaktan aciz kalan Alman sermayedarlarının istihdam ettikleri tekmil ücret işçilerinin yekûnu 22 milyonu bulur. İşsizlerin umum işçi kütlesine nispeti %20 ediyor demektir. Bizde geçen sene 70 binden fazla ücret işçisinin iş aradığı halde bulamadığını kaydetmiştik. Bu miktarın hakikatin dununda ol-

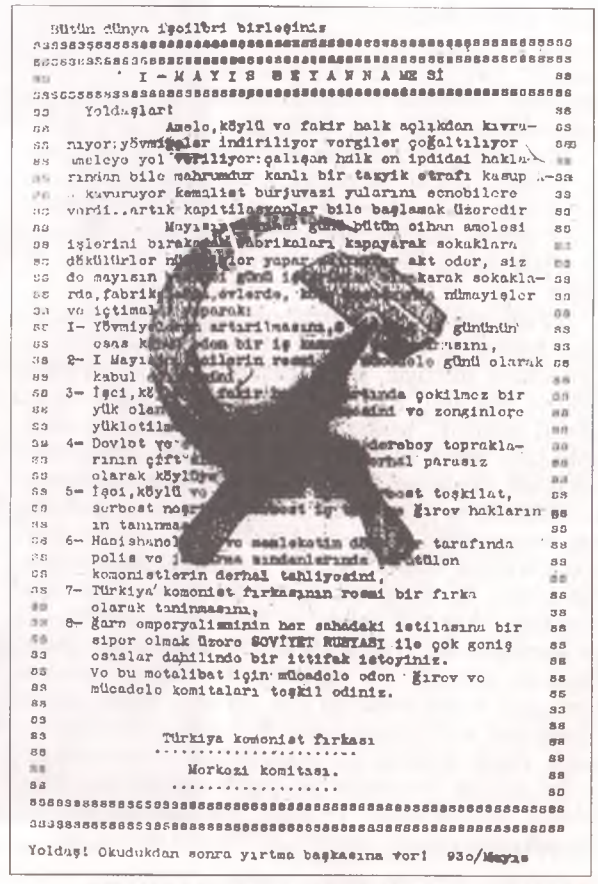

Bütün dünya işçileri birleşiniz

* I - MAYIS BEYANNAMESİ *

Yoldaşlar!

Amele, köylü ve fakir halk açlıktan kıvranıyor; yövmiyeler indiriliyor vergiler çoğaltılıyor ameleye yol veriliyor; çalışan halk en ipdidai haklarından bile mahrumdur kanlı bir takyik etrafı kasup kavuruyor kemalist burjuvasi yularını ecnebilere vermiş..artık kapitülasyonlar bile başlamak üzeredir

Mayıs [illegible] bütün cihan amelesi işlerini bırakarak fabrikaları kapayarak sokaklara dökülürler nümayişler yapar, [illegible] akt eder, siz de mayısın [illegible] günü işsiz kalarak sokaklarda, fabrikalarda, evlerde, [illegible] nümayişler ve içtimalar yaparak:

I- Yövmiyelerin artırılmasını, [illegible] gününün osas kısmından bir iş [illegible] sını,

2- I Mayıs [illegible] günü olarak kabul [illegible]

3- İşçi, köylü ve fakir [illegible] çekilmez bir yük olan [illegible] ni ve zenginlere yükletilmesini,

4- Devlet ve [illegible] derebey topraklarının çiftçi [illegible] derhal parasız olarak köylüye [illegible]

5- İşçi, köylü ve [illegible] serbest toşkilat, serbest nesriyat [illegible] Yövmiye hakların tanınması,

6- Hariciyanol [illegible] ve memleketin dahilinde [illegible] tarafında polis ve [illegible] zabıtalarında [illegible] tütülen komünistlerin derhal tahliyesini,

7- Türkiya komünist fırkasının resmi bir fırka olarak tanınmasını,

8- Garp emperyalizminin her sahadaki istilasını bir sipor olmak üzere SOVİYET RUSYASI ile çok geniş esaslar dahilinde bir ittifak isteyiniz.

Ve bu metalibat için mücadele eden Yövmiye ve mücadele komitaları teşkil ediniz.

Türkiya komünist fırkası

Merkezi komitesi.

Yoldaş! Okuduktan sonra yırtma başkasına ver! 930/Mayıs

Daha sonra bulduğum için, *Türkiye'de Sol Akımlar II (1925-1936)* başlıklı kitabımda (BDS Yayınları, 1992) yer almamış belgelerden: 1930 yılına ait 1 Mayıs bildirisi.

duğu, hiçbir taraftan tekzip edilmemesiyle belli olmuştur. Bu sene ise işsiz amele miktarı 100 bini geçmiştir. Halbuki Türkiye'de resmi istatistiklerin verdikleri malumata göre, 250 bin sanayi işçisi vardır. Buna kara ve deniz nakliyatı, demiryolları, gümrükler, vs işçileri de ilave edilince umum amele miktarı 350-400 bine baliğ olur. Bu erkam işçi ve işsiz nispetinin %27 olduğunu gösterir. Bu nispet buhrandan en ziyade mustarip olan büyük sermayedar memleketlerindekinden aşağı değildir.

İş başında bulunanların gündelikleri muhtelif vesilelerle kırpılmak neticesi, onlar da büyük mahrumiyetler içinde yaşamaya mahkûm bulunuyorlar. Emekçi halkın ne feci bir sefaletle pençeleşmekte olduğu bu vaziyetten açıkça anlaşılır. Amelenin yaşama seviyesi bugün görülmemiş bir dereceye inmiş bulunuyor.

KÖYLÜLERİMİZ İĞFALÂTA KAPILMIYORLAR

Köylülerin de içinde yaşadıkları şerait hemen aynı derecede fenadır. Yoksul ve orta halli köylü mahsulünü yok bahasına vermek mecburiyetinde bırakılıyor. Muhtekirlerin ve murabahacıların hükümeti olan Halk Fırkası diktatörlüğü, memlekette istihsal edilen hububatın ve iptidai maddelerin satışını kolaylaştırmak için aldığı tedbirleri, daima mahsul köylünün elinden çık-

tıktan sonra tatbik ediyor. Bu suretle bunlardan yalnız büyük muameleciler ve büyük toprak müstahsilleri müstefit oluyorlar. Nitekim şimendifer tarifelerinin indirilmesi, mahsulat büyük ihracatçıların depolarında toplandıktan sonra vuku bulmuştu.

Zirai buhran köylülüğü -mübalağasız- mahvetmekte; tarlasını, çiftini bırakarak köylerden kaçmaya ve bir ekmek parası çıkarmak üzere şehirlere, iş merkezlerine hicrete mecbur etmektedir. Bunların şehirlerdeki açlara iltihakı ile işsizlik büsbütün feci bir şekil almıştır.

Ziraat Bankası'nın köylülere yardım meselesi de başlı başına bir facia teşkil eder. Borçlara karşılık zahire almak suretiyle, sözde onlara dolayısıyla yardım edilmiş olacaktı. Köylülük bu dolmayı yutmadı. O derhal anladı ki, maksat yardım değil, zaten ödemek imkânına malik olmadığı borçlarını, bu kurnazlıkla ödeterek, kendisini aç bırakmaktır. *Köylü için borcunu ödemekten ziyade, tekrar borç almak mevzubahis idi.* Mahsulünün bir kısmı kendi iaşesi için lazımdır. Son derecede düşük fiyatlara satabildiği diğer kısmının bedeli ile de, ancak birkaç arşın basma, bir çift ayakkabı biraz tuz, şeker, ve gazyağı ya alabilecekti ya alamayacaktı. Tabiatıyla köylü mahsulatını Ziraat Bankası ardiyelerine taşımadı. Kendisine yeniden borç para veren olmadığı için, en iyi ahvalde, ancak ölmeyecek kadar kışlık yiyeceğini evinin bir köşesine yığdı. Ziraat Bankası ise toplayabildiği hububatın bedelini büyük tüccarlara ve çiftlik sahiplerine ikraz ederek, onların ihtikâr ve murabaha faaliyetlerine geniş mikyasta yardım etmekte, eskisi gibi devam etti.

HALK FIRKASI İÇİNDE VE ETRAFINDA YENİ FİKİR CEREYANLARI

Milletin en iptidai ihtiyaçlarını teskin edecek parayı ele geçirememesi, dahili pazarı daralttıkça daraltı. Bu yüzden küçük, büyük sermayelerini işleterek kazanç teminine uğraşan burjuvaların da vaziyetleri kötüledi. Kesatlık artıyor ve daha da artacak. Burjuvalar belki ümitlerinden ve hesapladıklarından daha az kazanıyorlar; fakat her halde kazanıyorlar. Onlar, kendi lehlerine mütemadiyen alınan tedbirlerin, bir gün işlerini düzelteceği tesellisiyle avunabilirler ve bunu cidden bekleyebilirler. Önümüzdeki kış, yiyecek ekmek, ısınacak kömür bulmayı tahayyül bile etmeyenler için, ufukta ışıldayan ufak bir parıltıdan bile eser yoktur. *Bunlar, emekçi yoksul kütleler, açlıktan ölmeye razı değillerse, harekete geçmek, bizzat başlarının çaresine bakmak mecburiyetindedirler.*

Burjuvazi bu müthiş manzara karşısında akıbetinden korkmakta, hâkimiyetini elden kaçırmak tehlikesi karşısında titremektedir. Bu tehlike, bu korku onun muhtelif tabakalarını, aralarındaki menfaat ve görüş ihtilaflarını bir kenara bırakarak, el ele vermeye, sımsıkı birbirlerine bağlanmaya sevk etti. Bugün memlekette bir sene evvelki siyasi münakaşalar atışmalar, çekişmeler kalmamış gibidir. Onlar müşterek bir fikriyat etrafında toplanmaya ve bununla istismarlarına tabi kütleleri daha iyi iğfal ederek, soymakta devam imkânını bulmaya çabalıyorlar.

Henüz bu toplantı merkezini, üzerinde ittifak edecekleri ana şiarı bulmuş değildirler. Fakat şimdiden birbirine çok yakın, telifi kolay bazı fikirler belirmiş bulunuyor. Milli burjuvazinin sermayedarlık nizamını *-Halk Fırkası diktatörlüğünü- inhilalden kurtarmak için, imdadına Komünist Fırkası'ndan kovulmuş bazı dönek, karaktersiz, yüreksiz unsurlar yetişti.* Bunlar Moskova'nın Şark Darülfünunu'nda yarım yamalak öğrendikleri, Marksizm esaslarından, yalan yanlış bir araya getirdikleri, birkaç fikirden Halk Fırkası'na bir siyasi ve iktisadi platform tertibine teşebbüs ettiler. Ortaya tam devletçilik, yarım devletçilik, devlet sosyalizmi gibi, *büyük Cihan Harbinden sonra ve cihanın altıda birinde hakiki sosyalizmin aşk ve heyecanla kurulduğu bir devirde artık manası kalmamış, birtakım metalip ileri sürüldü.* Bu ilaçların tesirine, onları tavsiye edenlerin bile, samimi olarak inandıkları şüphelidir. *Bu birbirine benzer tekliflerin, halkın gözünü boyamaktan başka bir şeye yaramayacakları meydandadır.*

Hâkimiyeti Milliye'nin yazıcıbaşısı Falih Rıfkı ve onun çömezi Burhan Asaf beylerin arkasına takılan, Halk Fırkası hizmetine girmiş Şevket Bey gibi bazı prensipsiz adamlar, devletin tekmil büyük iktisadi işleri ele almasını, bir plan dahilinde iktisadiyatı tanzim etmesini ve böylece emperyalizme karşı iktisadi istiklalin müdafaa olunmasını tavsiye etmektedirler. Diktatörlüğe karşı sözde muhalif neşriyat yaptıkları zehabında bulunan "Son-Postacılar" da bu fikirleri alkışlıyorlar ve bu tavsiyeler tatbik edilirse, Halk Fırkası'nın bütün milleti tatmin edebileceğini halka telkine uğraşıyorlar.

İzmir gazeteleri iki istikamette bu teklife mukabelede bulundular. Bir kısmı -başta *Yeni Asır* olmak üzere- bu iktisadi devletçiliğe karşı devlet sosyalizmi tabiri altında, ona çok benzer bazı fikirler ileri sürdüler. Bu münevver küçük-burjuvalar, Avrupa'da amele menfaatlerine her gün hıyanet eden, sermayedar burjuvazilerin hâkimiyetlerini, proletarya sınıflarının inkılabi mücadelelerle devirmelerine mani olan, sosyal demokratların oynak siyasetlerinin taklit olunması lehinde bulunuyorlar. Onlar bu demagojilerle, bu yalancı sosyalizmiyle, emekçi halkın daha iyi aldatılabileceği kanaatindedirler. Ve hakikaten sosyalizm prensiplerine taraftar oldukları zehabını uyandırmak için, Avrupa'daki sosyal faşistlerin kullandıkları aynı iğfalkâr lisanı kullanmaktadırlar. Bu neviden olmak üzere, köylüye toprak ve Sovyetler İttihadı'na dostluk şiarlarını gayrisamimi olarak, dolambaçlı ifadelerle ortaya atıyorlar. Bu manevralarla, amele sınıfı ve şehirle alakadar yoksul köylüler arasında taraftar kazanmak gayesi peşinden koşuluyor. Fethi Bey'in serbeşçiliğine az çok bağlı kalan diğer bazı gazeteciler de, liberalliklerinin, devletin büyük iktisadi işleri üzerine almasına mani olmadığını temin ediyorlar. Ve tam değil, fakat yarım bir devletçilikle imtizaç edebileceklerini gösteriyorlar.

Bunların hepsinde müşterek olan vasıf, *Devlet cihazının ve menabiinin, şehirli ve köylü emekçi kütleleri ezmek ve soymak hususunda, şimdiden daha ziyade kullanılması* ve bu suretle sermayedarlaşmakta güçlük çeken orta ve büyük burjuvazilerin iktisadi temellerinin sağlamlaştırılması, emek ve arzularını izhar ve ifade etmeleridir. Matlup olan yerli sermayedarlara yaşamak, Avrupa sanayiinin rekabetine mukavemet etmek ve beynelmilel sermaye ile müsait şerait altın-

da uzlaşmak imkânlarının ihzar edilmesidir.

Halk Fırkası umumi kâtibinin İstanbul'da ve İzmir'de yaptığı devir seyahati esnasında, irat ettiği nutuklar ve verdiği konferanslarda, müdafaa ettiği fikirler de aynı mahiyettedir. Bütün Türkiye burjuvazisi yakın bir atide Halk Fırkası bayrağı altında, bu burjuvazi metalibini tatmin etmeyi vaat eden bir devletçilik programı etrafında toplanacak, burjuva muhalefeti maceraları böylece nihayete ermiş olacaktır.

Fakat amele sınıfı artık istismarcıların tasavvur ettikleri gibi bu iğfal ve manevralara sürüklenmeye müsait, uyuşuk, şuursuz bir yığın olmaktan çoktan beri çıkmıştır. O pekâlâ bu nazari münakaşaların tatbikatta ne demek olduğunu takdir edecek izana malik bulunuyor. Sosyalizmin, ancak kendi hâkimiyeti altında tahakkuku mümkün olan proletaryanın sınıfi bir mefkûresi olduğunu, sermayedarlık nizamı içinde, planlı iktisadiyatın imkân haricinde bulunduğunu, amele sınıfının Rusya'da bunca fedakârlıkları, ancak kendi müşterek menfaatleri uğrunda, katlandığını mükemmelen anlıyor. O Rus amelesini heyecanla çalıştıran amillerin hangileri olduğunun iyice farkındadır. Orada amele, yaşayışının bütün teferruatında, her şeyin kendi sınıfı için yapıldığını her an apaçık görüyor, hissediyor. Bizim amele ve köylülerimiz ise ekmeklerinden kısılarak toplanan paralarla vücuda getirilmiş olan büyük müesseselerin bile -mesela Ziraat Bankası, Anadolu Şimendiferleri gibi- nasıl soyguncu bir burjuvazi zümresinin hususi menfaatlerine işlediklerini görmeyecek kadar kör, farkına varmayacak kadar ahmak değildirler.

Mevcut ferdi mülkiyet ve sermayedarlık nizamı altında, devlet sosyalizminden bahsetmek, manası olmayan, boş bir laf sarf etmekle birdir. Çeşit çeşit sosyalizmler devri artık kapanmıştır. Sosyalizmin bugün yalnız bir türlüsü vardır. Onu da ancak istihsal aletlerine sahip ve siyasi iktidara malik olan amele sınıfı kendi sınıfi menfaatine kurabilir. Bu hakiki sosyalizmi komünist fırkaları temsil ederler. Bunun haricinde ne söylenirse hep, bile bile emekçileri *iğfal maksadıyla, irtikâp edilmiş bir safsatadan, yalandan ibarettir. Ortada hâkim bir zenginler sınıfı dururken ve emekçi halk bunların soygunu altında açlıktan kıvranırken, iktisadiyatı planlaştırmaktan bahsetmek, fikirleri teşviş etmeye mahsus ve mugalata yapmak değil de, nedir?..*

Dr. Şefik Hüsnü, 1925.

İrtica tehlikesi=Tedhiş vesilesi

SELAMET KOMÜNİST HAREKETİNDE

Hiçbir teşkilat gayreti, hiçbir yeni burjuva fikriyatı, Halk Fırkası'nı inhilalden ve mustarip yoksul halkın hücumlarıyla yıkılmaktan men edemeyecektir.

Halk Fırkası'nın diğer bir burjuva fırkası tarafından iktidardan düşürülmesine intizar beyhudedir. Emekçi kütleler için bunun arzuya şayan olmadığından sarf-ı nazar, burjuvazi, heyet-i umumiyesiyle, bugün onun menfaatlerini müdafaaya en elverişli teşkilat olduğuna kanaat getirmiş bulunuyor. Buhranın mühlik [öldürücü] tahribatı önünde burjuvazi, kendi arasında itilaf ve ittihadı temin etmek üzeredir. Diktatörlüğün kara irtica kuvvetleri hükümdarcılar tarafından düşürüleceğine inanmak ise, memlekette son on sene zarfında vuku bulmuş olan değişikliklere göz yummaktır.

Bizzat Kemalistler irtica tehlikesini daima izam ederek, tedhiş siyasetlerini mazur göstermek istemektedirler. Bu sahada onlar bizzat harekete sevk ettikleri bazı provokatörlerin ipsiz sapsız faaliyetlerini vesile ittihaz ederek, İzmir'de komünistlerin irtica namına hareket ettiklerini iddia edecek derecede gülünç vaziyetlere düşmüşlerdir.

Hiç şüphesiz Komünist Fırkası'nın nüfuzunu tesis edemediği veya mevcut olmadığı yerlerde, irtica tahrikatçıları, *sefaletin ve ıstırabın fazlalığından doğan, insiyaki ayaklanmaları*, isyanları ve kütlelerin Halk Fırkası diktatörlüğüne karşı olan kin ve gayzını, irtica lehine istismar etmek teşebbüsünde bulunuyorlar ve ileride de bulunacaklardır. Komünistlerin faaliyetlerini artırmaları bu tehlikeyi her gün azaltmaktadır. Kemalistler iktisadi sahadaki acizlerini örtmek için idari tazyik ve tedhişi artırdıkları nispette, emekçi kütleler cezrileşecek, komünistlerin ihtilalkâr müdahaleleri için zemin her gün biraz daha müsait bir hale gelecektir.

Halkı bitiren buhranın hafiflemesi ve onun içtimai tesirlerini iki kat eden, *halk aleyhtarı Halk Fırkası idaresinin düzelmesi mütesavver olmadığından*, pek yakında yeniden büyük mücadelelerle karşılaşacağız.

Komünist Fırkası'nın şimdiden bunlara hazırlanması, tahrikât sahasını süratle genişletmesi, her uyandıracağı kımıldanıştan teşkilat neticeleri çıkarmaya uğraşması lazımdır. Fırka durmaksızın, her -harekete inkılap etmek istidadı gösteren- hoşnutsuzluğu, alakadar amele veya köylü gruplarının hususi vaziyetlerini iyice tetkik suretiyle ifade etmeye; onların mübrem ihtiyaçlarına tekabül eden, kolay anlaşılır metalip ileri sürmeye ve bunları günün milli ve beynelmilel siyasi meseleleriyle ve nihai gayelerimizle bağlamaya çalışmak her gün faaliyetini biraz daha genişletmek ve şiddetlendirmek mecburiyetindedir.

B. F.

TÜRKİYE İŞÇİ VE ÇİFTÇİ SOSYALİST PARTİSİ

YOLDAŞ DEFTERİ VE BEYANNAME

MEHMET Ö. ALKAN

Şiir'e...

Mütareke döneminin siyasal partilerinden olan Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Partisi'ne[1] ait daha önce bir kısmı yayımlanmış olan "Yoldaş Defteri" adlı belge ile daha önce yayımlanmamış bir beyannameyi veriyoruz.[2]

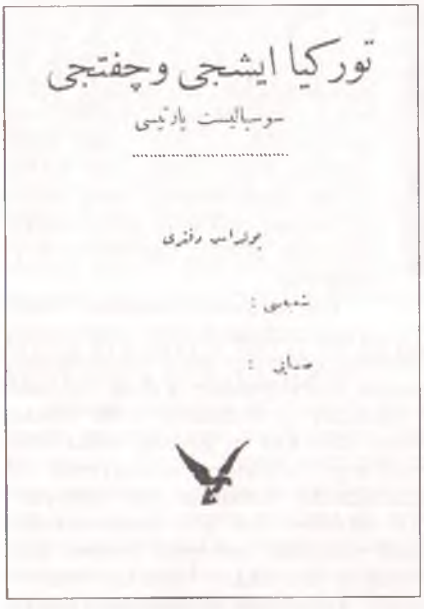

[ön kapak]

Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Partisi

Yoldaş Defteri

[İç kapak]

Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Partisi

Yoldaş Defteri

Şubesi:

Sayı:

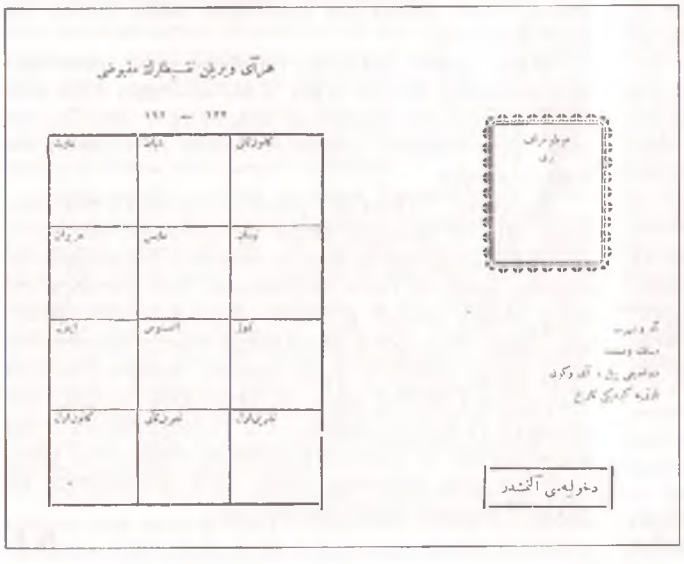

Fotoğraf
Yeri

Ad ve Şöhret
Meslek ve Sanat
Doğduğu Yıl, Ay ve Gün
Partiye Girdiği Tarih

Duhuliyesi Alınmıştır

Her Ay Verilen Taksitlerin Makbuzu
192 - 133

Kânun-ı Sani	Şubat	Mart
Nisan	Mayıs	Haziran
Temmuz	Ağustos	Eylül
Teşrin-i Evvel	Teşrin-i Sani	K. Evvel

Her Ay Verilen Taksitlerin Makbuzu
192 - 133

Kânun-ı Sani	Şubat	Mart
Bu hanelere ya taksit pulu yapıştırılır yahut mahsus damgasıyla damgalanır.		
Nisan	Mayıs	Haziran
Temmuz	Ağustos	Eylül
Teşrin-i Evvel	Teşrin-i Sani	K. Evvel

BEYANNAME

Yoldaş!.. Sen kolun ve dimağın ile çalışıyorsun; hayatın seni ezen, sermayenin kazancı için bitip tükenmeyen bir didinmedir... Fakat sen, bu namuskâr mesaine bedel emeğinin mukabilini almadığın için açsın; sefilsin; senin saadetini sermaye sahipleri gasp etmiştir!

Ey yevmin cedid rızkın cedid yaşayan halk, ey işçi ve çiftçi, ey proleter!.. Kendini bil; sınıfını bil!.. Sınıfına iltihak etmedikçe, mensup olduğun sınıf etrafında toplanmadıkça daima sermayedarlığın zebun ve esirisin. Seni yalnız sosyalizm kurtaracaktır, sen ancak (Türkiya İşçi ve Çiftçi Sosyalist Partisi) etrafında toplandıkça kurtulacaksın, sen her an aşağıdaki sekiz maddeyi istedikçe kurtulacaksın!

Birincisi: Yirmi yaşına giren herkese her nevi meclisler intihabında umumi, bilavasıta, hafi, nisbi ve müsavi reyli hakk-ı intihaba malik olmalıdır.

İkincisi: İçtima etmek, yazmak, söylemek ve cemiyet yapmak hususunda tam hürriyet olmalıdır.

Üçüncüsü: Umum mekâtib parasız, ibtidailer mecburi ve müttehid mektep usulü cari olmalı ve işçinin ve çiftçinin işine yarayan iş mektepleri ve ahalinin bilgisini artıracak halk mektepleri açılmalıdır.

Dördüncüsü: Mehâkimin meccaniyeti, masumiyeti anlaşılan mahkûm ve mevkuflara tazminat itâsı, kadın ve erkek hukukunun müsavatı kabul olunmalıdır.

Beşincisi: Kazanç ve sermaye üzerinden müterakki vergi alınmalıdır. Vakıf ve vesait-i istihsaliyenin devlet tarafından idare kılınması temenni olunmalıdır.

Altıncısı: Beynelmilel ihtilafların hakem usulleriyle halli ve harb ve sulh kararlarının millet meclislerince itâsı esas kabul olunmalıdır.

Yedincisi: Günde 8 saat çalışma müddeti ve haftada bilafasıla 39 saat istirahat müddeti olmalıdır. 14 yaşından aşağı çocuklar çalıştırılmamalı ve fenni lüzum olmadıkça gece işleri men edilmelidir.

Sekizincisi: Devlet hastalık vesair sıhhi işleri deruhte etmeli, hastalık, kaza ve ihtiyarlık için işçi ve çiftçi sigortaları teşkil kılınmalıdır. İşçi ve çiftçi ahvalinin terfih ve tanzimi için her yerde iş idareleri ve işçi ve çiftçi alım ve satım dernekleri açılmalıdır.

Yoldaş Defteri bedeli olarak beş kuruş ücret alınacaktır.

1. Parti için bkz. Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)*, (İstanbul: BDS Yayınları, 1991), s. 169; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, c. II, genişletilmiş 2. baskı (İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1986), s. 493-511, belgeler için bkz. s. 500-511.
2. Yoldaş Defteri'nin bir kısmı daha önce Tunaya s. 500-501'de yayımlanmıştır. Beyanname ise ilk kez yayımlanmaktadır.

MEMLEKETİMİZDEKİ AMELE HAREKETLERİNİN TARİHİ[1]

ZEKİ CEMAL[2]

Meşrutiyet'ten sonra memleketimizdeki amele cereyanlarından en ufak hareketlerden en büyük grevlere kadar meşgul olan ve bu hareketlerde daima elebaşılık vazifesini gören Hilmi nihayet sözde bir sosyalist fırkası tesis etmişti. Bu Sosyalist Fırkasının 1335/1919 senesi Temmuzunun 20. günü İstanbul'da in'ikad eden kongrede tanzim ve kabul edildiğini bildiren nizamnamesinin 1. maddesinde "Fırkanın unvanı Türkiye Sosyalist Fırkası olup müessis-i evveli Hüseyin Hilmi arkadaş fırkanın lâyen-azl ve daimi reisidir" denilmektedir.

Memleketimizde sermaye ve amele diye kuvvetli birer kitle tefrik etmeye sebebiyet veren ve ameleyi siyasi ve içtimai bir mücadeleye sevk etmeye uğraşan lâyenazl reis Hüseyin Hilmi arkadaş kimdir? Bu makalemizde bahsedeceğimiz bu şahsiyetin hayatı maatteessüf memleketimizdeki amele tarihini tetkik etmek isteyenleri şaşırtacak kadar garîptir.

Hilmi Efendi Meşrutiyet'ten evvel istibdat senelerinde İzmir'de sivil taharri memuru idi. Rüştiye tahsilini bile ikmal etmemiş olan Hilmi Efendi uzun boyu, iri ve kuvvetli vücuduyla taharri memurluğunu bihakkın ifa etmekte idi. Hatta o zamanlar İzmir valisinin ve sair büyük paşaların muhabbetlerine nail olduğundan arkadaşları arasında temayüz etmiş ve ayrıca hususi hafiyelik vazifeleriyle meşgul olmaya başlamıştı. Hilmi Efendi validen, paşalardan ve sair muteber zevattan bu suretle gördüğü hususi rağbeti nazar-ı dikkate alarak mesleğinde terakki için vazifesine biraz daha kuvvetle sarılıyor, mesleğini her gün biraz daha seviyordu.

Hilmi Efendi mesleği dolayısıyla İzmir'deki bütün şahsiyetlerle tanışmıştı. İzmir'in en ufak dükkâncısından en büyük memuruna kadar herkesi tanıyan Hilmi Efendi bir gün muharrir Baha Tevfik[3] Bey'le tanışmıştır. Her nedense Baha Tevfik Bey'le çok sevişen Hilmi vaziyetinden, mesleğinden memnun ve istikbalinden emin yaşarken pederinin vefat ettiğini haber alınca mumaileyhle birlikte İstanbul'a gelmiştir. Hilmi Efendi İstanbul'da pederinin miras bıraktığı evi 800 liraya sattıktan sonra taharri memurluğunun müşkilatını nazar-ı dikkate alarak memuriyetten istifa etmiştir. İstanbul'da 800 lirayı yemekle meşgul olurken birdenbire Romanya'ya kadar bir seyahat etmek aklına gelmiştir. Hilmi Efendi Romanya'da Bükreş'in güzel bir caddesinde mükellef bir otelde dünyanın zevk ü sefasını sürerken bir gün caddede kırmızı gömlekler giymiş bir cemm-i gafirin geçtiğini görmüştür. Kırmızı gömlekli bu adamların ellerinde kırmızı bayraklar ile yek-âvaz olarak "yaşasun" diye bağırmaları Hilmi Efendi'nin her ne kadar nazarı dikkatini celbetmiş ise de hiç kimseden bunların ne ve kim olduğunu öğrenememiştir. Fakat akşamüstü otelin sahibesi madamla görüşürken söz gündüz geçen kırmızı gömleklilere intikal edince Hilmi Efendi nazar-ı dikkati celbeden bu adamlar hakkında madamdan izahat almaya başlamıştır. Madam oldukça kuvvetli tahsile malik olduğundan Hilmi Efendi'ye kırmızı gömlekliler hakkında mufassal malumat vermiş ve bunların amele olduğunu hatta sosyalist olduklarını söylemiştir.

Hilmi Efendi amele ve sosyalist kelimeleriyle kırmızı gömlekleri bir cemm-i gafiri bir kere daha tahayyül etmiş bunun Türkiye'de icrası kabil olup olmadığını düşünmeye başlamıştır. Amele ve sosyalist kelimeleriyle yavaş yavaş geceleri uykusunu bile kaçırmaya başlayan Hilmi Efendi artık her gün madamdan amele ve sosyalist kelimeleri hakkında ders almaya başlamıştır.

Madamdan aldığı amele ve sosyalist fikirlerini kafasına iyiden iyiye yerleştiren Hilmi Efendi Romanya'da durmayı fazla bulmuş ve derhal Türkiye'ye avdet ederek sosyalistlik ve amelelik çıkarmaya karar vermiştir. İşte bu suretle 20 gün kadar Romanya'da hem ziyaret ve hem de sosyalistlik ve amelelik tetebbu eden Hilmi Efendi Romanya'dan sosyalist Hilmi arkadaş olarak İstanbul'a gelmiştir.

Hilmi arkadaş İstanbul'a geldiği zaman pek çok geçmeden Meşrutiyet de ilan edilmişti. Artık önünde geniş bir faaliyet sahası açıldığına kani olan Hilmi arkadaş kendisine taraftar bulabilmek ümidiyle etrafa başvurmaya başlamış ise de hiç kimse kendisiyle teşrik-i mesai etmemişti. Nihayet Hilmi arkadaş İzmir'de tanışarak beraber İstanbul'a geldikleri Baha Tevfik'le birleşmeye karar vermiştir. Ancak Baha Tevfik Efendi'nin muharrirlikten başka elinde bir sanat olmadığından Hilmi arkadaşı da kandırmaya muvaffak olmuş 800 liradan geri kalan parayla *İştirak*[4] namıyla bir gazete çıkararak propaganda yapmaya başlamışlardır.

Fakat Hilmi arkadaşın yazı yazmaya iktidarı olmaması yüzünden Baha Tevfik Efendi makaleleri yazıyor, Hilmi arkadaş imzasını atarak sosyalistliği müdafaa ediyordu! Burada Baha Tevfik hakkında biraz malumat vermek lazımdır zannediyorum. Baha Tevfik Efendi'yi Meşrutiyetin ilk senelerini idrak edenler içinde tanımayan yoktur. "Üzkûr emvâteküm bi'l-hayr"[5] düsturunu aklımızdan çıkarmamakla beraber Baha Tevfik Efendi'nin suişöhretini İstanbul içinde bilmeyen kalmamıştı. Ma'haza Mekteb-i Mülkiye'den mezun bulunan ve bir dereceye kadar Fransızca bilen Baha Tevfik Efendi'nin yazdığı yazılar pek okunmaz da değildi. Bu suretle yazmış olduğu makalelerin zîrine vaz' edilen Hilmi Arkadaş imzasıyla Hilmi arkadaş ötede beride malumatlı bir zat olarak tanınmaya başlanmıştı. Yalnız Hilmi arkadaş ve Baha Tevfik Efendiler İttihad ve Terakki fırkasının mevki-i iktidara geçtiği zaman maddi hiçbir menfaat elde edemediklerinden yavaş yavaş meyus olmaya başlamışlardı. Nihayet İttihad ve Terakki Fırkasına muhalif olan *İştirak* gazetesi sahipleri Ahmed Samim Bey'in İttihatçılar tarafından vurulması üzerine fevkalade bir nüsha çıkararak İttihatçılara olan bütün kin ve garazlarını dökmüşlerdi.

Zeki Cemal
Büyük Gazete, no. 106
(1 Teşrinisani 1928), s. 2

Fakat İttihad ve Terakki hükümeti derhal *İştirak*'i kapatarak Hilmi arkadaşı da Bilecik'e nefyetmişti. İşte bu suretle Hilmi ve Baha Tevfik Efendilerin faaliyetlerine nihayet verilmişti. Hilmi arkadaş menfasında hükümet aleyhine ötede beride söz söylerken bir gün Bilecik'te menfî olan malum Şeyhülislam Mustafa Sabri[6] hocayla tanışmıştır. Mustafa Sabri ile pek çabuk ahbap olan Hilmi arkadaş bütün menfa hayatını mumaileyhin yanında geçirmiştir. Aradan aylar ve seneler geçtikten sonra Harb-i Umumi mütarekesi üzerine mevki-i iktidardan düşen İttihatçıların İstanbul'dan uzaklaşmasıyla meydanı boş bulan Hilmi arkadaş ve Mustafa Sabri hoca bir gün İstanbul'a ayak basmışlardır.

Artık ömrünü meslek ve gaye uğruna menfalarda geçiren Hilmi arkadaş mukaddes bir fikir adamı gibi, mevki-i iktidara geçen İtilafçılardan memuriyet istemeye başlamıştır. Evvela böyle iriyarı vücuduyla her gün Mustafa Sabri hocanın yanından ayrılmayan Hilmi arkadaşı fevkalade mümtaz bir şahsiyet zanneden Itilafçılar Çatalca mutasarrıflığını teklif etmişlerse de mumaileyh bu mevkii maatteessüf kabul edemeyeceğini bildirmiştir. Bunun üzerine Hilmi arkadaş gibi ömrünü menfalarda çürüten "büyük bir adamın" memuriyet kabul etmemesi İtilafçıları pek çok şaşırtmıştı. Hakikaten Hilmi arkadaş memuriyet kabul etmek istemiyordu. Onun yegâne gayesi Romanya'dayken gördüğü kırmızı gömlekli ameleler gibi Türkiye'de de bir amele kitlesi vücuda getirerek öne geçmek ve onlara "yaşasın" diye bağırtmaktı. Fakat buna ne suretle muvaffak olabilecekti? Aksi gibi birdenbire İstanbul'a İngiliz, Fransız, İtalyan kuvvetleri de dahil olmuştu. Lisan bilmeyen Hilmi için bunlarla tanışmak biraz müşkildi. Ma'haza Hilmi arkadaş Düvel-i Mu'telife kuvvetlerini nazar-ı dikkate almayarak kendi gayesinde muvaffak olmak için planlar kurmaya başlamıştı. O zamana kadar Avrupa'da bulunan ve ameleci diye tanınmış olan Doktor Refik Nevzad[7] Bey'in birdenbire İstanbul'a gelmesi üzerine Hilmi arkadaş fevkalade memnun oldu. Dr. Refik Nevzad ile birleşerek derhal bir Sosyalist Fırkası nizamnamesi yaptı. Fakat nizamnamenin 1. maddesine kendisinin lâyenazl bir reis olarak koyduğu şarttan memnun olmayan Dr. Refik Nevzad Hilmi arkadaştan ayrıldı. Hilmi arkadaş da zaten kendisine refik addettiği doktorun ayrılmasından memnun olarak derhal Şeyhülislam Mustafa Sabri'yi buldu. Ona kendisinden hiçbir memuriyet istemediğini, ancak tanzim ettiği Sosyalist Fırkası nizamnamesini bilâ-tadilat heyet-i vükelaya tasdik ettirmesini talep ettiğini söyledi. Hilmi arkadaş aynı zamanda kendisini fevkalade seven Dahiliye Nazırı Ali Rıza Paşa'yı ziyaret ederek keyfiyeti izah etti ve heyet-i vükelada bir itiraza meydan verilmeden nizamnamenin tasdikini rica etti. Hilmi arkadaşın ricalarını kabul eden Şeyhülislam Mustafa Sabri hoca ve Ali Rıza Paşalar hakikaten nizamnameyi Hilmi arkadaşın arzusu veçhile bilatadilat tasdik ettirdiler. Bu suretle Hilmi arkadaş Sosyalist Fırkası namıyla kendisine lâyenazl bir ebedilik veren bir fırka nizamnamesine müessis sıfatıyla sahip oldu.[8]

Geçen nüshamızda Türkiye'deki amele hareketlerinde elebaşılık vazifesini gören sosyalist Hilmi arkadaşın ne suretle sosyalist olduğundan bahsetmiş ve ne suretle Sosyalist Fırkası imtiyazı almaya muvaffak olduğunu yazmıştık.

Sosyalist Hilmi arkadaş Sosyalist Fırkası imtiyazını eline aldığı zaman artık Romanya'da gördüğü kırmızı gömlekli amele kitlesinin memleketimizde hakikaten inkılap ettiğine inanmaya başlamıştı. Fa-

kat elde imtiyaz varken etrafına nasıl amele toplamalı ve ne suretle hakiki maksada nail olabilmeli idi; yalnız başına düşündü, nihayet aklına bir tedbir geldi. O zamanlar kendi kendilerine toplanarak aralarında teavün sandığı yapan amelelere müracaat ile keyfiyeti bildirmeye karar verdi.

O vakitler Kasımpaşa'da Seyr-i Sefain fabrikası amelesi aralarında bir teavün sandığı yaparak sandığın etrafında toplanmış, ve Yedikule'deki Debbağhane ameleleri de aralarında ufak bir toplanma hareketi yapmış, Anadolu Şimendöfer amele ve memurları da bir cemiyet teşkil etmişlerdi. Fakat bu toplanma hareketleri hiçbir zaman o mesleğe mensup amele arasında umumi bir mahiyeti haiz olmadığından cemiyetler terakki ve inkişaf edememekte idi. Hilmi arkadaş amelenin bu hareketlerini tetkik etmiş ve hiçbirisinin muvaffak olamadığını anlayınca müteessir olmaya bile başlamıştı. Ma'haza müteessir olmaktansa Sosyalist Fırkasını derhal faaliyete başlatmaktan başka çare olmadığını anladı. Amele cemiyetlerine birer mektupla Sosyalist Fırkası nizamnamesini gönderdi. Sosyalist nizamnamesi iyiden iyiye tetkik edilecek olursa sosyalist Hilmi arkadaşın Romanya'da otelde gördüğü kırmızı gömlekli ameleler gibi bizim memlekette yaparak onların reisi olmaktan başka gayesi olmadığı derhal tahakkuk eder. Sosyalist Hilmi arkadaşın hükümetin nazar-ı tetkikinden geçmeden tasdik ettirerek nail olduğu Sosyalist Fırkası imtiyazı bervech-i âti idi.[9]

Bu nüshamızda ancak bahsedebildiğimiz Sosyalist Fırkası'nın nizamnamesini gelecek nüshamızda tetkik ederek memleketimizdeki amele hareketleri tarihine devam edeceğiz.[10]

Geçen nüshamızda Türkiye'de amele ve kapitalist olmak üzre kendi nokta-i nazarına göre iki sınıf vücuda getirdiğine kani olan sosyalist Hilmi arkadaşın amele hukukunu müdafaa etmek üzre teşebbüs etmiş olduğu Sosyalist Fırkası'nın programını neşretmiştik.

Sosyalist Fırkası'nın nizamnamesini okuyan ve madde be madde tetkik eden karilerimiz eminim ki siyasi, iktisadi, sermayesiz sınıfın himayesi, fırkaya duhul şeraiti ve hatta şube küşadı hakkındaki maddelerin tahtındaki müstetir "hüve"leri[11] derhal hissetmişlerdir. Esasen maddelerin tespit ve tanzimiyle hükümet tarafından ne suretle tetkik edildiğine dair hikâyeden de anlaşıldığı üzre bir mevcudiyet, bir kitle ve bir sınıf vücuda getirmeye çalışan Hilmi arkadaş bile kendisinin tanzim etmiş olduğu maddelerdeki menfaat maksatlarını pek vazıh bulduğundan Sosyalist Fırkası nizamnamesine ve programına tetkik ettirmeden sahip olmak için birçok desiselere müracaat etmiştir.

İşte sosyalist Hilmi arkadaşın bu hareketi de ispat ediyor ki Türkiye'de amele sınıfı vücuda getirecek baş sosyalist Hilmi arkadaş! bile fırka nizamnamesinin samimi olmadığına ve bundan dolayı amele yerine kendi kendisine peyrev olacak birkaç arkadaşın menfaatlerine yardımdan başka iş olmayacağına kaniydi.

Ma'haza fırkanın malum olan program ve nizamnamesindeki menfaat maksatlarına rağmen Sosyalist Fırkası'nın teşekkülü amele arasında büyük bir sevinç tevlid etmiş ve Tramvay,, Şirket-i Hayriye, Haliç, Kazlıçeşme, Debbağhane vesaire ameleleri Sosyalist Fırkasına karşı büyük bir temayül göstererek kaydolmaya başlamışlardır.

Bu suretle yavaş yavaş fırkaya kaydedilmeye başlayan amelenin yekûnu 50 kişiye bile baliğ olmamış ve fırka vaziyetini idrak etmemişti ki Kazlıçeşme'deki Debbağhane fabrikalarındaki amele, kendi kendilerine bilasebep grev ilan ederek Sosyalist Fırkası'na iltica ettiler. Sosyalist Hilmi arkadaş bu vaziyet karşısında birdenbire şaşırdı. Romanya'da gördüğü kırmızı gömlekli sosyalistlerin yaptığı işi Hilmi arkadaş da yapacaktı. Demek ki nihayet Hilmi arkadaş da emeline muvaffak olmuştu. Hilmi arkadaş derhal amele murahhaslarını Sosyalist Fırkası'na davet etti. Onlardan grevin sebebini öğrenmek istedi. Fakat amele niçin grev yaptıklarını bilmedikleri gibi ertesi günkü ekmek paraları da ceplerinde yoktu. Hilmi arkadaş düşünmeye başladı. Fırsat tamamdı. Ancak bu aç ameleyi bir müddet oyalayabilecek para lazımdı. Fırkaya kaydedilen azanın verdikleri duhuliye ise 5 lirayı bile tecavüz etmemişti. Esasen bu parayla da fırka için merkez olmak üzre Sirkeci'de Hocapaşa'da ufak bir mahal isticar edilmiş ve iki sandalyeyle bir de masa alınmıştı. Bu sebepten fırkanın kasasında on para bile mevcut değildi. Halbuki grev ilan eden amelenin Sosyalist Fırkası'na iltica etmelerinden maksat greve devam için karınlarını doyurmak hususunda fırkanın yardımını talep etmekti. Tabiidir ki Sosyalist Fırkası gibi yalnız sermayesiz sınıfın himayesi için 20 maddeyi programına derceden ve kendisine "amele hâmisi" namını veren bir fırka da bu yardımı ifadan çekinmezdi.

Hilmi arkadaş eline geçen ilk fırsatta muvaffak olamazsa fırka için istikbal mevcut değildi. Buna mukabil esasen yekûnu 90'a baliğ olan ameleyi grevde muvaffak ederse "sermayedaran sınıfın her türlü tahakkümünü" ilk hamlede kırmış olduğunu gösterecek ve bu hal Sosyalist Fırkası için mükemmel bir propaganda olacaktı.

Hilmi arkadaşın bir gece uykusu kaçtı. Düşündü taşındı. Ertesi gün meçhul bir menbadan 800 altın lira bularak Sosyalist Fırkası merkezine geldiği zaman heyet-i idare azalarıyla kapının önünde toplanan ameleye hitaben bir nutuk irad etti. Bu nutkunda Sosyalist Fırkası'nın programlarından bahsetti ve ameleye:

"Sabrediniz. Ben sizin karnınızı doyuracağım. Haydi Veliefendi Çayırı'na..." dedi. Debbağhane amelesi Veliefendi Çayırı'nda toplandı. Hilmi arkadaş Veliefendi Çayırı'na birinde pilav diğerinde zerde olmak üzre iki kazan koydurdu. Bu yemekleri bütün ameleye tevzi ettirdi.[12] Bu suretle 10 gün kadar amele greve devam etti. Nihayet fabrika sahipleriyle müzakeratta bulunan Sosyalist Fırka reisi Hilmi arkadaş amelenin lehine olmak üzre bir

itilafname tanzim ve imza etti. Grev bitti. 10 gün karınlarını doyuran amele Hilmi arkadaşa ve Sosyalist Fırkası'na olan şükran borçlarını ödeyebilmek için müttehiden Sosyalist Fırkası'na kaydedildi. Bu suretle 10 günlük faaliyetten sonra fırka 90 amele birden kazanmıştı.

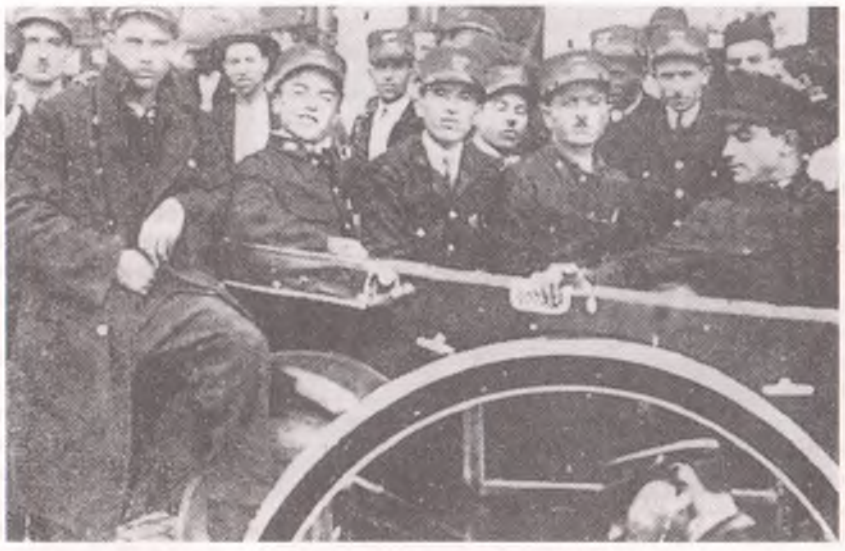

1921 grevinde tramvay işçileri.

Sosyalist Hilmi arkadaşın grevin bidayetinde bulduğu 800 altın liranın menbaı meçhuldür. Sosyalist Fırkası'na mensup olan azayla heyet-i idare azasından hiçbir zat Hilmi arkadaşın bu parayı nereden ve nasıl bulduğunu da bilmemektedirler. Ma'haza menkul bir rivayete nazaran Hilmi arkadaş greve yardım maksadıyla bu parayı komünistlerden almış imiş. Fakat biz Hilmi arkadaşın bu parayı komünistlerden almış olduğuna pek ihtimal veremiyoruz. Çünki Hilmi arkadaş son zamanlara kadar hatta Sosyalist Fırkası'nın en kudretli zamanında bile komünistliğe hâdim hiçbir harekette bulunmamıştır.

Debbağhane amelesi bu suretle grevde muvaffak olunca İstanbul ameleleri arasında Sosyalist Fırkası'na karşı büyük bir teveccüh baş gösterdi. Amelelerin hepsinin içinde "sermayedaran sınıfına" karşı bir hareket yapmak arzusu galebe çalmaya başlamıştı. Debbağhane grevinden beş on gün sonra Kasımpaşa Tersane fabrikasında çalışan amele birdenbire grev ilan ettiler ve derhal Sosyalist Fırkası'na iltica ettiler. Birinci grevi muvaffakiyetle idare eden fırkanın reisi sosyalist Hilmi arkadaş evvela ameleden grevin sebeplerini öğrenmek istedi. Fakat hiçbir amele muayyen bir gaye için grev ilan etmemişti. Fırka reisi Hilmi arkadaş için esasen grevin sebebi ehemmiyeti haiz değildi. Mademki amele grev ilan etmiş ve Hilmi arkadaşı reis olarak tanımıştı. Artık grevin sebebini araştırarak programlar tanzim etmek ve bir hatt-ı hareket tayiniyle uğraşmak vâhi düşüncelerdi.

Hilmi arkadaş Tersane fabrikasındaki grev ilan eden ameleye paraları olup olmadığını sorduğu zaman amelenin evvelce teşkil ettikleri bir teavün sandığında külliyetli miktarda para olduğunu öğrendi. Bundan fevkalade memnun olan Hilmi arkadaş derhal teavün sandığındaki paraları Sosyalist Fırkası'na naklettirerek ameleye her gün yevmiyelerini almalarını emretti. Aynı zamanda ameleye hitaben sosyalistlikten ve grevden bâhis bir nutuk irad ederek muvaffakiyetler temenni etti. Tersane fabrikalar müdürüyle müzakereye başladı. Neticede amelenin sandığındaki paradan hesapsız suretle sarf edildiği halde 400 lira kalmıştı ki müzakere hüsn-i suretle neticelendi. Amele işleriyle meşgul olmaya başladı. Fakat Hilmi arkadaş fabrikadaki bütün ameleyi Sosyalist Fırkası'na aza kaydetmişti.

İşte bu suretle iki grevi idare ederek ameleye yardım eden Sosyalist Fırka reisi; Romanya'daki kırmızı gömlekli hayallerinin Türkiye'de hakikate inkılab ettiğinden dolayı amele arasında ve bütün İstanbul'da göğüs gererek dolaşmaya başlamıştı.

Artık sosyalist Hilmi arkadaş bütün büyük mehafile girip çıkıyor, Mustafa Sabri hocanın delaletiyle tanıştığı nazırlarla bir siyasi fırka reisi olarak münakaşalarda bulunuyordu. Nazırlarla münakaşa ve müzakereler esnasında Hilmi arkadaş o derece kuvvetli bir şahsiyet gibi müzakereye karışıyordu ki o zamanın mevki-i iktidarında bulunan Hürriyet ve İtilaf Fırkası eazım ve ekâbiri Hilmi arkadaşın tam bir Sosyalist Fırkası reisi için lazım, evsaf ve şeraiti haiz olduğuna kani olmuştular.

Bu suretle Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın mümtaz şahsiyetleri arasında büyük bir mevki sahibi olan Hilmi arkadaş günün birinde İngilizlere Hürriyet ve İtilaf Fırkası lideri Sadık Bey'den[13] bir tavsiyename aldı. Bu tavsiyenamede Sadık Bey Hilmi arkadaş için "delidoludur amma sosyalistlikten falan anlamaz. Kendisinden de çok istifade edilir" diye yazıyor ve onun teşebbüslerinde yardım edilmesini rica ediyor idi. Hilmi arkadaş bu tavsiyenameyi o zaman İşgal Kuvvetleri kumandanı olan İngiliz miralayına götürdü. İngiliz miralay iri vücutlu Hilmi arkadaşı görünce kendisinden her suretle yardım edilebileceğine kani olarak bir kâğıt verdi. Bu kâğıtla Hilmi arkadaş bütün İstanbul'da her iş yapacak ve bu hususta hiçbir kimse kendisine mani olamayacaktı.

Hilmi arkadaş kâğıdı cebine koyduğu zaman artık kendisi ve fırkası için hiçbir mani kalmadığına kani olarak fırka merkezine geldi. Arkadaşlarına kâğıdı gösterdi. "Korkmayınız arkadaşlar..." dedi. "Artık bizim için istikbal müemmen.."

Filhakika o zamana kadar yapılan faaliyetler es-

nasında İstanbul'u işgal eden Düvel-i Mu'telife Hilmi arkadaş hakkında iyi fikirler beslemiyorlardı. Hatta Hilmi arkadaşın iki teşebbüsü de itilaf kuvvetleri tarafından men edilmişti. Esasen Hilmi arkadaşın teşebbüslerine en ziyade mani olmak isteyenler de İngiliz İşgal Kuvvetleri kumandanı miralaydı. Kendi hareketlerine mani olmak isteyen miralaydan bu derece salahiyetnameyi alan bir fırka için tabiidir ki istikbal müemmen idi.

Hilmi arkadaş artık azasının yekûnu oldukça mühim bir rakama baliğ olan ve elinde fevkalade salahiyeti bulunan Sosyalist Fırkası namına bilumum şirketler amelesi arasında propagandaya başlamak istiyordu.

İşte bu esnada Hilmi arkadaşa Tramvay amelesinden vatman Kenan Efendi namında birisi müracaat etti. Hilmi arkadaş Kenan Efendi'yle uzun müddet Tramvay amelesi hakkında görüştü. Ondan amele hakkında malumat aldı. Esasen Kenan Efendi amele arasında bir ittihat ve toplanma hareketi için teşebbüste bulunduğundan Hilmi arkadaştan yardım istiyordu. Tramvay amelesi hakkında malumat verdi. Sosyalist Fırkası namına Hilmi arkadaştan yardım talep etti. Hilmi arkadaş Kenan Efendi'ye birçok vaatlerde bulunduğu için Tramvay amelesinin toplanması hususunda derhal faaliyete başlamaya karar verdiler.

Kenan arkadaş evvelce şimendöferde çalışmış bilahare Tramvay Kumpanyası'na vatman olarak kaydedilmişti. Tramvay Kumpanyası'nda amelenin feci vaziyetini gördüğü zaman evvela vatman arkadaşlarıyla birlikte Vatman İttihadı Cemiyeti namıyla bir cemiyet teşkiline teşebbüs etmiş bilahare cemiyeti teşkil ettikten sonra cemiyet namına Sosyalist Fırkası'na giderek reis Hilmi arkadaş ile görüşmüştü. İşte bu suretle Hilmi arkadaşla görüşerek Tramvay amelesinin ittihadı için teşebbüsatta bulunmaya karar veren vatman Kenan arkadaş Hilmi arkadaş ile teşebbüsat hakkında müzakereye başladılar.

Kenan arkadaş Tramvay Kumpanyası'nın amelesi olduğu için amelenin ve Kumpanyanın vaziyetini bütün teferruatıyla biliyordu. Bu sebepten yapılan müzakerede ameleyi toplayabilmek için evvela bir iş ve müspet bir fayda vücuda getirdikten sonra ameleyle temasa başlanmasını söyledi. Hilmi arkadaş bu fikre iştirak ederek derhal faaliyete başladı.

Bu zaman Tramvay amelesi azami 50 kuruş yevmiye alıyordu. Haftada bir gün bile tatili yoktu. Çalışma saatleri sabah 6 buçuktan itibaren geceyarısından iki saat sonraya kadar devam ediyordu. Bu şerait tahtında dünyanın hiçbir tarafında amele çalışmamakta idi.

Hilmi arkadaş evvela Kenan arkadaş ile birlikte Tramvay amelesinden 50-60 kadar ameleyle müzakerede bulundu. Amelenin vaziyetini tamamıyla tespit ederek Kenan arkadaş ile doğruca işgal kuvvetleri kumandanlarından İngiliz miralayı Maxwell'e[14] gitti. Miralay Maxwell Hilmi arkadaşı gayet güzel bir surette kabul etti. Çay ve kahve ikramından sonra arzusunu sordu. Hilmi arkadaş Maxwell'e Tramvay Kumpanyası'ndaki amelenin vaziyetini izah etti ve kendisinden bu hususta yardım talep ettiğini söyledi. Maxwell bu hususta karar verebilmek için Tramvay Kumpanyası'ndan iki murahhas davet etti. İki gün sonra amele murahhasları olarak Hilmi arkadaş ile Kenan arkadaş Kumpanya namına da bir zat Maxwell'in odasında içtima ettiler. Hilmi arkadaş Kumpanya'daki amelenin vaziyetini tekrar izah etti. Amelenin en fazla 60 kuruşla çalıştığını ve intizamsız faaliyetini söyledi. Maxwell 60 kuruş işitince ameleyi haklı buldu. Kumpanya namına gelen zattan hakikati öğrenmek istedi. Kumpanya murahhası amelenin 200 kuruş yevmiye aldığını ve muntazam bir surette çalışmakta olduğunu söylerken Hilmi arkadaş derhal "yalan" dedi. Maxwell Kumpanya murahhasının yalan söylediğini anlayınca fena halde kızdı ve ameleye talepleri veçhile asgari bir lira yevmiye vermelerini emretti. Fakat Kumpanya Maxwell'in bu emrini dinlemediğinden Tramvay Kumpanyası amelesi Hilmi arkadaşın emriyle 10 Mayıs 1336/1920 tarihinde ilk grevi ilan etti.[15]

Sosyalist Fırkası reisi Hüseyin Hilmi ve Vatman İttihadı murahhası Kenan arkadaşların müşterek emirleri üzerine 10 Mayıs tarihinde Tramvay Şirketi'nin Şişli Beşiktaş ve Aksaray depolarında grev ilan edilmesi amele tarafından taht-ı karara alınmıştı.

O zamana kadar Tramvay Şirketi'nin tazyikinden bıkmış olan amele birdenbire Kumpanyaya karşı bu hareketi muvaffak bulmuyordu. Fakat neticede Kumpanyaya karşı gösterilecek mevaddın cebri surette kabulü için bu hareketin mecburi olduğuna kanaat getirdiğinden 10 Mayıs tarihinde umumi grev ilan edildi.

Amelenin üç dört gün evvelden münakaşa ve müzakere ettikleri grevden bihaber olan amele rüesası sabahleyin depolara geldiği zaman makinelerin başında vatman ve arabaların içinde tek bir kondüktör bulamamıştı. Bu vaziyet karşısında birdenbire şaşıran amele rüesası etrafı araştırmaya başlamış ise de neticede vatmanların ve kondüktörlerin arabaları terk ile umum depolarda grev ilan ettiklerini öğrenmişlerdir.

Ma'haza amelesiz kalan amele rüesası hiç olmazsa birkaç araba çıkarabilmek için teşebbüsatta bulundukları zaman vaziyetin vahim olduğunu, makinelerin ve kol anahtarlarının amele tarafından alınmış olduğunu görmüşlerdir.

İşte bu suretle üç depo birden başlayan şiddetli grev üzerine işletme müdüriyetine telefonlar yağmaya başlamıştır. 50 kuruşa sabahtan geceye kadar 18 saat çalışan amelenin bu hareketine evvela inanamayan amele rüesası birkaç aydan beri İstanbul'un amele hevası üzerinde sert bir rüzgâr gibi esen Hilmi arkadaşın ve Sosyalist Fırkası'nın bu işte parmağı olduğunu hissederek etrafa başvurmaya başlamışlardır.

Sosyalist Fırkası namına reis Hilmi arkadaş Kumpanyanın bu çareye tevessül edeceğini daha evvel tahmin etmiş olduğundan Kumpanyanın te-

şebbüsatta bulunacağı mahallere müracaat ederek amelenin feci vaziyetini izah etmişlerdir.

Amelenin 50 kuruş ile 18 saat durmadan çalıştığına herkesi acıtan Hilmi arkadaş Kumpanyanın bir saat sonraki müracaatlarını bu suretle akim bıraktırarak Kumpanyayı muhakkak surette amele metalibini kabul ettirmeye mecbur etmişti.

Kumpanya daha o gün Sosyalist Fırkası'yla mücadeleye girişmeye mecbur olunca reis Hilmi arkadaş hakkında malumat almış ve İngilizlerle Hürriyet ve İtilaf hükümetinin en ziyade hürmet ettikleri bir şahsiyet olduğunu öğrenmiştir. O zamanlar İstanbul'un en büyük iki baş gibi duran bu kuvvetlerde en ziyade hürmet ettikleri bir şahsiyet ile başa çıkamayacaklarını ve sözlerini dinlettiremeyeceklerini anlayan Kumpanya derhal ve hemen o gün amelenin metalibini kabul edeceğini amele murahhaslarına bildirmiştir. Amele murahhasları ile Kumpanya murahhasları müzakereye başladıkları zaman Kumpanya murahhasları amelenin metalibini "amelenin derhal işe başlaması" şartıyla kabul edeceklerini söylemişlerdir.

Amele murahhasları Kumpanyanın bozulan vaziyeti karşısında Kumpanyayı daha fazla üzmemek için ertesi gün ameleyi işe başlatmaya mecbur olmuşlardır. Amele işe başladığı zaman tarafeyn murahhasları arasındaki müzakere de başlamış olduğundan amele mütemadiyen istikballeriyle alakadar olan müzakereden her dakika haber almak için çırpınıyordu. Nihayet dört gün süren müzakereden sonra amele güzel bir haber almak için Tramvay Kumpanyası'nın Tünel'deki binasına toplandığı bir gün amele murahhası Hilmi arkadaş ve arkadaşı asabi ve heyecanlı kapıdan çıktı, ilk grevden beş gün sonra 15 Mayıs sabahı Hilmi arkadaşın asabiyeti anlaşıldı. Kumpanya amelenin metalibini kabul etmediğinden amele ikinci bir grev daha ilan etmişlerdi.

Fakat o vakitler sadrazam olan Damad Ferid amelenin ikide birde grev ilan etmesinden dolayı hiddet ettiğinden amele murahhasları namına Hilmi arkadaşı bir gün nezdine?! davet etti. Hilmi arkadaş ile uzun müddet konuşarak amelenin grev maksadını öğrendi. Hilmi arkadaşın amele namına müdafaa ettiği metalib listesi pek haklı olduğundan Damad Ferid sırf kavga için davet ettiği amele murahhasına karşı Kumpanya nezdinde yardım edeceğini söyledi. Aradan geçen bir gün sonra Damad Ferid amele murahhasları ile Kumpanya murahhaslarını Baltalimanı'ndaki yalısına davet etti.

Bu suretle davet edilen amele ve kumpanya murahhaslarını Baltalimanı'na gönderdi. Baltalimanı'nda amele namına Hilmi arkadaşla Tramvay Kumpanyası namına murahhas olarak gelen Mösyö Hanzez ve Mösyö Kifner[16] arasında müzakere başladı. Bu müzakereye Damad Ferid namına polis müdürü olan Hasan Tahsin de iştirak etti.

Netice-i müzakeratta tarifeye %20 zam yapıldı buna mukabil amelenin yevmiyesi asgari 100 kuruş olmak üzre tespit edildi.

İstanbul Tramvay İşleri Amelesi Cemiyeti'nin Aksaray'daki merkez-i umumisi.

Damat Ferid %20 zammı irade-i seniyeye iktiran ettirdi. Bu suretle tarifesine zam edilen Kumpanya amelenin diğer metalibi üzerinden âtideki mevaddı yapmayı deruhte etti:

1- Haftada bir gün tatil.

2- Daimi amele listesinde kayıtlı olanlara gece işleri için %25 zam. Asgari yevmiye 100 kuruş.

3- Dokuz saat faaliyet bu saatten fazla çalışanlara bir yevmiye ile %25 zam.

4- Vazife esnasında yaralananlara tam yevmiye. Hastalananlara 3 gün birer yevmiye, 3-10 güne kadar yarımşar yevmiye, 10 günden üçüncü ayın son gününe kadar tam yevmiye. Hasta olanların evine doktor göndermek.

5- Kumpanya tarafından yevmiyeli müstahdemîne mahsus bir ihtiyat ve muavenet sandığı tesis etmek.

Beş maddeden mürekkeb olan metalib listesi Kumpanya tarafından kabul edildikten sonra 18 Mayıs tarihinde amele tekrar işe başlamıştı. Artık birdenbire İstanbul içinde büyük bir kudret ve kuvvet gösteren bir şahsiyetin ve bir fırkanın ismi gazetelerde görülemiyordu. Sosyalist Fırkası reisi Hilmi arkadaş ve Sosyalist Fırkası.

Ma'haza, Tramvay amelesi gibi kuvvet ve kudret ile hiçbir şeyden çekinmeden tazyik yapan bir şirketin "hakkından gelen" Hilmi arkadaş da bu reklamdan bilistifade Sosyalist Fırkası'na adam kaydettirmekle meşgul oluyordu.

İşte bütün bu muvaffakiyetlerden sonra her gün yüzlerce aza kaydetmeye başlayan Sosyalist Fırkası merkez-i umumi için Divanyolu'nda bir konak tutmuş ve reis beyin rükûbuna mahsus olmak üzre bir de otomobil tahsis etmişti.

Kırmızı otomobilde Sosyalist Fırkası armasını hâvi bayrağını dalgalandırarak dolaşan Hilmi arkadaş artık ameleler arasında bir münci gibi anılmaya

başlanmıştı. Hilmi arkadaş lütfen bir tramvay arabasına binmiş olsa bütün kondüktörler, vatmanlar etrafında pervane gibi dolaşmaya başlar, onun emrini ifadan çekinmezlerdi.

Hilmi arkadaş amelenin kendi emrine sadık olup olmadığını anlamak için bir iki defa keyf için ameleyi tecrübe bile etmişti. Mesela bir gün Taksim'e kırmızı sosyalist otomobiliyle teşrif eden Hilmi arkadaş en öndeki tramvay vatmanına "makinenin kolunu al gel" demiş. Bu emri derhal ifa eden vatmanın yüzünden o gün yarım saat tramvay arabaları birbirinin arkasına dizilerek Sosyalist Fırkası reisinin karşısında sadakatini göstermişti. Sosyalist Fırkası reisi amele arasında bu derece kuvvet sahibi olduğu gibi sermayedarlar arasında da kuvvet ve kudretini göstermeye başlamıştı.

Hele Tramvay, Şirket-i Hayriye ve Haliç idarelerine mensup büyük memurlar ameleyi bir emriyle idare eden Hilmi arkadaşın Sosyalist Fırkası'na girmeye mecbur olduklarını hissetmişlerdi. Bu suretle kendi arzularıyla Sosyalist Fırkası azalığını büyük bir şerefle kabul eden memurlar fırkaya kaydedilirken duhuliye olarak birçok teberruatta bile bulunuyorlardı. Netekim Şirket-i Hayriye İdaresi müdürü Ali Bey[17] Sosyalist Fırkasına kaydedilirken 50 lira duhuliye vererek hüviyet varakası almıştı.

Kendi arzularıyla Sosyalist Fırkası'na girmeyen memurlar hakkındaysa kumpanyalar bilhassa Tramvay Kumpanyası yeni bir talimatname ihzar etmiş ve bunu bütün memurlara tebliğ etmişti. Bu talimatnameye nazaran Sosyalist Fırkası'na kaydedilmeyen veya Sosyalist Fırkası mensuplarıyla iyi geçinmeyen memurların kıymetleri ne olursa olsun memuriyetinden azl edilecekti. Bu emir neticesinde kumpanyanın memurlarından mühim bir ekseriyet Sosyalist Fırkası'na iltihak ettiler. Bunlar meyanında amelenin en ziyade kendisine düşman addettiği İşletme Müdürü Mösyö Jile[18] de vardı. Artık fırka için müemmen bir istikbal mevcuttu.

Sosyalist Fırkası da fırka reisinin kırmızı otomobili gibi son süratle terakki ediyor ve kırmızı bayrak da hâkim bir vaziyette fırka binasında dalgalanıyordu.[19]

Çevrimyazı ve notlar: Mustafa Şahin

1. *Meslek*'te dizi yazı halindeki bu makalenin üst başlığı "Amele Hareketleri"dir. Anlatılan, iddialı başlıkla uyuşmamaktadır. "İştirakçi/Sosyalist Hilmi Arkadaş" olsaydı daha uygun olurdu. Çelişkiler, andığımız kaynaklarda gösterilmiştir. Olaylar, bindirme, geçme, erime gibi sinema teknikleriyle iç içe geçmiş görünüyor. Tekrarlanan 90 ve 800 rakamının inanılmaz tesadüfüyse ayrı bir motif. Gerçi, bu makaleler hocam Mete Tunçay tarafından özetlenmiştir. (*Türkiye'de Sol Akımlar 1908-1925*, 3. bas., Ankara, 1978, s. 70, 78, 80). *Meslek*'in özet bir değerlendirmesi için bkz. *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi* c. 2, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 376. *Anadolu Mecmuası*'nın *Meslek*'e bakışını daha önce vermiştik (*Toplumsal Tarih*, sayı 25, Ocak 1996, s. 57). *Meslek*'te de *Anadolu Mecmuası*'nın 9-11. sayısı için bir yaklaşım yer almıştır (no. 25, 2 Haziran 1925 Salı, s. 8; Mükrimin Halil [Yinanç] Bey'in yazısıyla *Meslek*'teki benzeri yazıların ahenginden, Fuad [Köprülü] Bey'in tarih görüşünün temelsiz ve bilimsel olmaktan uzaklığından söz ediliyor). Makalelerdeki cümle düşüklüklerine, noktalama işareti eksikliklerine dokunmadık ki, "hikâye"nin tadı kaçmasın. Daha önce özetlenmiş de olsa, yine de "bir mayıs hikâyesi" niyetiyle okunacağını umuyoruz.
2. Biz, makale yazarının, *Büyük Gazete* sahibi Zeki Cemal olduğunu tahmin ediyorduk, fakat Mete Tunçay hocamız Zeki Cemal Beğdeşmen olarak tespit etmiş. Karikatürist Zeki Cemal ile lisan muallimi, *Büyük Türk Alfabesi* yazarı Zeki Cemal, *Modern Türkiye* dergisi yazarları arasında da bir Zeki Cemal var. Eski gazeteci, Kastamonu mebusu Zeki Cemal (*Türk Kültürü*, sayı 46, Ağustos 1966, s. 903), XI. dönem Kastamonu mebusu, gazeteci Cemal Zeki Bakiçelebioğlu ifadeleri çakışıyor ve bu bize, *Büyük Gazete* sahibi Zeki Cemal Bakiçelebioğlu'yu (Daday 1902-İstanbul 1959) gösteriyor. Bir de Zeki Cemal Çelebioğlu var: "Sandal Bedesteni", *Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, Ekim 1981, s. 57-58. Tevetoğlu, *Türk Kültürü*'ndeki yazısında (sayı 46) *Meslek*'teki bu yazıları yazanın mebus olduğunu bildiriyor. Mebusumuzun soyadıysa Beğdeşmen değil Bakiçelebioğlu. Kardeşi İhsan'ın 18 yaşında vefatı üzerine bir ilanda babası Mehmed Cemal (no. 24 ve 39), annesi Halide, kardeşleri Zeki Cemal, Ziya Cemal, Sacid Cemal'dir (*Büyük Gazete*, no. 121, 14.2.1929 Perşembe, s. 9). Biz, Zeki Cemal'in, *Büyük Gazete*'deki (no. 106, s. 2) resmiyle *TBMM Albümü*'nden bir resim sunuyoruz. Doğrusu, gerçeği tefrik edebilecek durumda değiliz; konunun uzmanlarına havale ediyoruz; H. Cemâl Beydeşman notumuzu da (*İkdam-Gece Postası*'nda yıl boyu tefrika, 1954).
3. Baha Tevfik ve Sosyalist Hilmi üzerine bkz. Mehmet Ö. Alkan'ın yazıları (*Tarih ve Toplum*, sayı 52, 72, 81, 83, Nisan 1988, Aralık 1989, Eylül, Kasım 1990), Süleyman Nazif'in yazısı (*Toplumsal Tarih*, sayı 6, Haziran 1994; Zeki Cemal, İştirakçi Hilmi'yi Kastamonu'dayken tanımış olabilir), Rıza Bağcı'nın Baha Tevfik üzerine yazısı (*Tarih ve Toplum*, sayı 62, Şubat 1989).
4. *İştirak*'teki yazılarını kısa bir dökümü için bkz. *Türk Kültürü*, sayı 46, s. 905-907.
5. "Ölüleri(nizi) hayırla yâd edin(iz), anın(ız)."
6. Şeyhülislam Hoca Mustafa Sabri Efendi üzerine biyobibliyografik bilgiler için bkz. Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1990, s. 238-39. İki noktaya değineceğiz: Küçük boy bir risale (*Tuhfetürreddiye alâ Mezheb-i Satdi'l-Kürdiyye*, Biricik Basımevi, Ankara, 1964, 16 s.) Osmanlının son şeyhülislamı merhuma yüklenmek isteniyor. Din İşleri Yüksek Kurulu'nun afîz ü amîk tedkiki sonucu, bu risalenin merhuma ait olamayacağına karar veriliyor, çünkü merhum Arabî lisana bihakkın vâkıf, risaledeyse bariz hatalar var. 12 Mart 1954'te Kahire'de dâr-ı ukbâya rihlet eden bir zat 10 yıl sonra nasıl risale kaleme alabilir? (*Fedai*, 5 Haziran 1967, s. 3). Kabri yıllar sonra Samanyolu TV "Ayna Haber Programı" yapımcılarınca ziyaret edildi. Parçalanmış mezar taşları yerlerden toplanıp yerleştirilmeye çalışıldı (12 Aralık 1995 akşam).
7. Nevzad kardeşler (Refik ve Tevfik) için üstat Taha Toros'un yazısı: *Tarih ve Toplum*, sayı 126, Haziran 1994, s. 23; Halid Ziya Uşaklıgil'in, kalem arkadaşı Tevfik Nevzad için, "Eski Andaçlardan" köşesindeki yazısı *Cumhuriyet*, 24 Nisan 1935.
8. *Meslek*, no. 21, 5 Mayıs 1925, s. 11.
9. Daha çok "hikâye faslıyla" ilgilendiğimizden, "muaddel nizamname ve fırka programı" kısımlarını atladık. Karşılaştırmak için bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler I*, İstanbul, 1986, s. 413 vd. Merhum Tunaya hocamızın eseriyle *Meslek*'teki kısmı karşılaştırdık. Tunaya'da, bazı kelime eksikleri ve farklılıklar gördük.
10. *Meslek*, no. 22, 12 Mayıs 1925, s. 14-15.
11. Bir şeyin altında yatan, gizli olan, işin başka yüzü vs.
12. Acaba bu âni Cemil Cem resmetti mi? Bu mekânla ilgili bir panosu, T. Toros üstadın sunuşuyla *Tarih ve Toplum*'a kapak olmuştu (sayı 4, Nisan 1984).
13. Miralay Sadık Bey, hiçbir zaman Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın başkanı olmamış, hep reis-i sanilikte kalmıştır. Bkz. Ali Birinci, *age*, s. 49, 65, 82, 93, 191, 201, 218, 224, 243.
14. Mete Tunçay hoca, bu albaya Maksol diyor (*age*, s. 80); belki sonraki basımlarda tashih edilmiştir.
15. *Meslek*, no. 24, 26 Mayıs 1925, s. 9-10.
16. Tunçay'da Hanses ve Kifnar şeklinde (*age*, s. 80).
17. Genel müdür Ali Hüseyin Bey (Şirket-i Hayriye Salnamesi, s. 34, 36).
18. Jille ya da Gilles?
19. *Meslek*, no. 25, 2 Haziran 1925, s. 9 (makalede 3'ten 5'e atlanmıştır yani bu, 4. yazı olacaktır).

TEVHİD-İ EFKÂR'DA 1922 1 MAYIS'I

Tevhid-i Efkâr, 2 Mayıs 1338/1922

Fotoğraflar

1. Pangaltı'da Sosyalist Fırkası merkez-i umumisi binası önünde 1 Mayıs bayramına iştirak eden amele.

2. 1 Mayıs bayramını tertib eden sosyalist fırkaları erkânından bir grup.

3. Dünkü nutkunda, Abide-i Hürriyetle hiç alakası olmadığını beyan etmek suretiyle hürriyetten hoşlanmadığını söylemek garabetini göstermiş olan komünist Sadreddin Celal Yoldaş!

1 MAYIS AMELE BAYRAMI TEZAHÜRATI

Dün İstanbul'daki amelenin bir kısmı Avrupa'daki arkadaşları gibi 1 Mayıs Bayramı münasebetiyle bazı tezahüratta bulundular.

1 Mayıs amele bayramı, dün şehrimiz erkek ve kadın amelesi tarafından hararetli bir surette tes'id edildi. Sabahtan itibaren, işlerini tatil edebilen amele cumhuriyet-i ictimaiye alamet-i farikası olarak kabul ettikleri kırmızı rozet ile kordelaları ve bayrakları hâmil oldukları halde müteaddit gruplar halinde Pangaltı'daki Türkiye Sosyalist Fırkası merkez-i umumisi önünde toplanıyordu. Türkiye Sosyalist, sosyal demokrat, beynelmilel amele ittihad, Ermeni Hınçak, işçi ve çiftçi fırkaları ile imâlât-ı harbiye fabrikalarına mensup 1500'e karîb amelenin ve işçi kadının merkez-i umumisi binası önünde tecemmuunu müteakib Türkiye Sosyalist Fırkası Reisi Şakir Rasim Bey, kısa bir hitabe ile dünya işçilerinin bayramı başladığını söyledi, bu esnada bir alkış tufanı içinde "Yaşasın sosyalistler, kahrolsun burjuva hürriyeti!" avazeleri yükselmeye ve mızıka tarafından da "Enternasyonal" ve "1 Mayıs" marşları çalınmaya başladı.

Bayram başladıktan sonra

Bundan sonra önde bayraklar ile kadınlar ve arkada mızıka ile erkekler olduğu halde kırmızı bir dalga şeklinde sosyalistler Şişli'ye doğru yürümeye başladılar. Yürüyüş esnasında mızıka ile beraber amele hep bir ağızdan "Enternasyonal" marşını söylüyordu. Tramvaylar durmuş, halk ilk defa şehrimizde şahidi olduğu tezahüratı temaşaya dalmıştı.

Bu cemm-i gafirin Şişli tramvay deposu önüne muvâsalâtını müteakib tekrar hep bir ağızdan "kahrolsun burjuva hürriyeti!" nidası yükselmeye başladı. Bu esnada Türkiye Sosyalist Fırkası Reisi Şakir Bey irâd-ı nutka başlamış ise de zabıta tarafından menedilmiştir.

Hürriyet-i Ebediye Tepesi'nde ve Kâğıthane'de:

Bundan sonra amele Kâğıthane'ye inmek üzere Hürriyet-i Ebediye tepesine ve abidenin önüne gelmişlerdi. Tepenin eteklerinde amelenin toplanmasını müteakib Sadreddin Celal Bey ve diğer fırkalar rüesâsı tarafından irâd edilen nutuklar dinlenildi. Sadreddin Celal Bey nutkunda "Meşrutiyet ilan edilir edilmez kararmış gözlere nur, kalblere neşe, paslanmış dimağlara küşâyiş gelmişti. Herkes artık adalet ve hürriyet güneşinin parladığını zannediyordu. Fakat bir müddet sonra halk koyun sürüsü gibi mezbahalara sevk edildi, cephe gerisinde kalanlara ekmek yerine taş ve ot yedirildi.

Arkadaşlar! Müsavat vardır, diyenlere inanmayı-

SOSYALİST HİLMİ EFENDİ'NİN KATLİ

Geçen teşrinisani zarfında Sosyalist Fırkası Reisi Hilmi Efendi'yi bir gece Fatih'te Bozdoğan Kemeri'nde tabanca ile cerh ve katl etmek maddesinden maznununileyh ve mevkuf polis müdiriyeti sabık taharri memurlarından Ali Haydar'ın cinayet mahkemesinde muhakemesine devam edilmiştir. Maznun, evvelki celsede kendisini taht-ı emniyette görmediğinden Anadolu'da icra-yı muhakemesini ve keyfiyetin makam-ı aidinden istizânına kadar tehirini talep etmişti. Heyet-i hâkime birinci ve ikinci talebini reddettiğinden devam-ı muhakemeye karar vermiştir. Şimdiye kadar istimâ edilen şahitlerden bir kısmı yalnız maznun ile maktulü vak'a akşamı Sirkeci'de bir birahanede gördüklerini ve bundan başka bir şeyden haberdar olmadıklarını beyan etmişlerdir. Maktulün biraderi, Hilmi Efendi'nin tasammum ve tasavvur ile katledildiğini iddia ve mahkeme riyasetine bu bâbda bir istida takdim eylemişti. Muhakemenin bu safhaya girmesi üzerine maznun da bir taraftan müdafaa şahidi ikame ve diğer taraftan muhakemesinin İstanbul'da icrasını talep etmiştir. Son celsede bu müdafaa şahitlerinden bir ikisi istimâ edilmiş ve diğer şahitlerin istimâı için muhakeme yevm-i ahire talik olunmuştur.

İleri, 25 Nisan 1923

nız, onlar yalan söylüyorlar. Açla tok, zenginle fakir müsavi olamaz" dedi.

Zabıtanın ittihâz ettiği tedabir:

Şehrimizin işgal-i askeri altında bulunması hasebiyle zabıtaca dün bazı tedâbir ittihaz edilmiştir. Bu cümleden olarak 150 resmi ve sivil polisimiz ile bir jandarma müfrezemiz sabahleyin saat altıdan itibaren, Sultanahmet, Pangaltı, Hürriyet-i Ebediye, Şişli deposu, Kağıthane ve civarında tertibât alız etmişti. Dün sosyalistlerin Kağıthane'de akdedecekleri mitinge de müsaade edilmemiştir.

İşleyen Tramvay ve Vapurlar:

1 Mayıs bayramı tramvayların ve vapurların seyr ü seferine hemen hemen haiz-i ehemmiyet bir tesir icra etmemiştir. Tramvay amelesinin son greviyle kuvâ-yı maneviyesi tamamen kırılmış ve bu ameleden 30 kadarı tramvay şirketi tarafından tard edilmiş olduğu cihetle tramvay amelesi kısmen bayrama iştirak edememiştir.

Tevhid-i Efkâr, 2 Mayıs 1922

1 MAYIS BAYRAMI MÜNASEBETİYLE BU DA NUMAN USTAMIZIN TELGRAFI

Muhterem Tevhid-i Efkâr gazetesi idarehanesine: Ankara 2 Mayıs

Emekçilerin mukaddes 1 Mayıs bayramını Anadolu işçileri en derin iştiyaklarla kutlularken siz yoldaşlarımızı da samimiyetle selamlarım.

Türkiye İş Birliği namına
Numan

Tevhid-i Efkâr, 3 Mayıs 1922

Numan Ustamızın bu tebrikâtına iştiraken biz de evvelki gün güzel bir bayram yapmış olan işçilerimizi kutlularız. Yalnız bizim ustabaşı Numan, Türkçülük edeceğim diye biraz sapıtmış. Garip kelimeler kullanmak ve Türkçe kelimeler istimal etmek şartıyla bu kutlulama telgrafı daha sade yazılır ve hiç şüphesiz işçilerimiz de mana ve mealini daha kolay anlamış olurdu. Bahusus, ki sözde sırf Türkçe yazılması iltizam edilen şu dört satırda müthiş tezadlar da var, mademki (emekçi) gibi henüz bizlerin manasını pek kavrayamadığımız garip kelimeler kullanılacaktı, o halde sırf Arapça olan (müthiş, iştiyak, samimiyet) kelimelerini istimale ne hacet vardı?

Tevhid-i Efkâr, 6 Mayıs 1922

KİBAR BİR YOLDAŞ AMELENİN HAKİKİ DOSTU KİMDİR?

Amele bayramı münasebetiyle vâki' olan neşriyatımız üzerine kendine komünist süsü veren Sadreddin Celal Bey'den atideki mektubu aldık.

Tevhid-i Efkâr gazetesi heyet-i tahririyye müdiriyetine

Efendim;

Gazetenizin 2 Mayıs tarihli nüshasında resmimin altında (Abide-yi Hürriyetle hiç alakası olmadığını beyan etmek suretiyle hürriyetten hoşlanmadığını söylemek garabetini gösteren) ibareleri yazılı idi.

Halbuki asıl garabet; hakiki hürriyeti müdafaa edenlere -kim bilir ne maksadlarla- nutuklarını tahrif ederek hücum edenler ve kalp burjuva hürriyetini hakiki ve abide-i âl-i hürriyet olarak gösterenlerdir.

Fakat biz hem bir tahrifi, hem de ismimin nihayetine bayağı bir surette ilave ettiğiniz işareti tabii buluyoruz. Çünkü sizin, burjuva imtiyaz ve inhisarlarını müdafaa etmek mevcuda hâkim olan cereyanlar ve kuvvetlerden istifade etmek hususundaki maharetinizi biliyoruz.

Aldattığınız efkâr-ı umumiye içinde hakikati görmek isteyenleri bu mesele hakkında tenvir etmek için -bu cevabımla beraber- fikirlerimle katiyen münasebeti olmayacak tarzda tahrif ettiğiniz nutkumun, matbuat kanununun bahş ettiği hakka istinaden gazetenizin aynı sütununa dercini taleb ediyorum efendim.

Sadreddin Celal

Tevhid-i Efkâr, 6 Mayıs 1922

TEVHİD-I EFKÂR'IN S. CELAL'E CEVABI

Komünist mukallidi Sadreddin Celal beyefendi yoldaşa cevab vermeden evvel cevabındaki terbiye ve nezakete mugayir, (bayağı), (tahrif) kelimelerini reddederiz.

Sadreddin Celal Bey'in nutkunu katiyen tahrif etmedik, derc ettiğimiz hulâsa bize gönderdiği mufassal sözlerin tam bir hulâsasıdır. Binaenaleyh bir alay beylik sözlerden ibaret olan bu nutku tekrar derc edip de sahifelerimizi doldurmakta mazu-

ruz. Şimdi asıl cevabımıza başlamadan evvel karilerimize Sadreddin Celal Bey'i takdim edelim:

Komünistlik iddiasında bulunan Sadreddin Celal Yoldaş (!) mütemadiyen aleyhlerinde bulunduğu burjuva ve hatta kibar sınıfına mensuptur. Mumaileyh, Adliye nazır-ı esbakı ve Darülfünun müderrislerinden Celal Bey'in mahdumu olup amelelikle ve hatta amele fırkası ile de hiç bir münasebeti yoktur. Refah ve istirahatı yerindedir; ömründe ne çekiç kullanmıştır, ne de amele ve işçi sınıfı gibi ekmeğini kazanmak için ter dökmüştür. Şimdi de cevabımızı yazıyoruz:

Sadreddin Celal (ortada ceketli) 1925'te Ankara Cezaevinde İstiklal Mahkemesi'nin mahkûm ettiği solcularla birlikte. Ayakta soldan ikinci Dr. Hikmet [Kıvılcımlı], oturanlardan soldan ikinci Şevket Süreyya [Aydemir].

Sadreddin Celal Beyefendi yoldaş, bizi efkâr-ı umumiyeyi aldatmakla itham ediyorsunuz. Hakikat-i hâlde bizim kimseyi aldattığımız yok, fakat siz ameleyi, işçileri, yaldızlı nutuklarla aldatıyorsunuz. Biz, mesleği (din ve millet) olan bir Müslüman ve Türk gazetesiyiz. Her gün bu gaye için çalışıyoruz. Milliyet ve dinimizi birtakım müfrit nazariyelere feda edecek insanlardan değiliz ve meslek-i malum ve marufumuz, ekseriyet-i kahharesi millet ve ümmetin efkâr ve âmâlin tercümanıdır. Bizim neşriyatımız, milliyetini seven, dinine hürmet eden Türk ve Müslümanın hissiyat ve temayülatına makesdir. Kalemimizi sevk eden irade-yi milliye ve diniye için ortada ne aldatan vardır ne de aldanan! Biz ekseriyet-i kahhare-yi milletin istediğini yapıyor ve yazıyoruz o kadar... Siz ise Sadreddin Celal Beyefendi Yoldaş! Amele hukukunu müdafaa edecek, işçilerin iyiliği için çalışacak yerde, onları ifrata teşvik ediyorsunuz. Onlara husumet telkin ediyorsunuz. Sizin müfrit efkârınıza iştirak etmeyenlere karşı (kahrolsunlar) inkısarını ameleye vird-i zebân ettirmek [diline dolamak] istiyorsunuz. Fakat unutuyorsunuz ki geçen defa, tramvay amelesinin grevi esnasında kahrolan kumpanya değil amele oldu.

Ameleden olmayan, işçilerle beraber ter dökmeyen, can telef etmeyen sizin gibi beyefendi yoldaşlar, çocukların askerlik oynamaları gibi böyle komünistlik oynamaya kalkışırlarsa netice, kendinize şöhret, fakat ameleye felaket getirmek olur.

Efkâr-ı umumiyeyi aldattığını söylediğiniz biz, milliyetperver Türk gazetesi, her zaman ameleyi siyanet ve himayeye işçilerin hukukunu müdafaa ve muhafazaya elimizden geldiği ve sınaiyet müsaade ettiği kadar çalışdık.

İşte 1 Mayıs günü bir muharrir ve fotoğrafçımızı adım adım ameleyi takibe memur eylemek suretiyle işçilerin bayramına iştirak ettik ve amele müfrit, şime-yi husumetle müteharrik olmadıkça onun metalib-i muhikka ve meşruasını beyefendi yoldaşlardan daha büyük bir kuvvet ve salahiyetle her zaman müdafaaya âmâdeyiz.

Biz amelenin kumpanyaların elinde mağdur ve mazlum olduğunu biliyoruz, fakat ameleden olmayan halkın da onlar kadar mağdur ve mazlum olduğunu da biliyoruz. Biz ameleyi müdafaa ederken bir sınıf halkı değil, bir hakkı müdafaa ediyoruz.

Sadreddin Celal Beyefendi yoldaş, sizin daha komünist mukallidi olmayı hatırınıza getirmediğiniz günlerde bile biz, amelenin hukukunu mütecellidane müdafaa eyledik, amelenin hakkını, halkın hakkını - memleketin hakkını müdafaa için şirketlerin her türlü teklifatı unf ve şiddetle [kabalık ve şiddetle], istihkar ile reddettik. Evet, tekrar ediyoruz, her hakkı olduğu gibi, amelenin hakkını da her zaman müdafaaya hazırız ve bu hakkı müdafaa ederken sırf vicdanımızın emrine ittibâen bir kısım halkımızın iyiliğini düşünürüz.

Size gelince Sadreddin Celal Beyefendi yoldaş, ameleye rehber olmaktan vazgeçiniz, çünkü hem işçi değilsiniz, hem de meşhur darb-ı meseli [herhalde, "kılavuzu karga olanın..." demek istiyor!] hatırlatan acemice ve müfrit rehberliğinizden, hakkında başka bir şey istemeyen mutedil Türk amelesi yalnız zarar ve elem görmektedir.

Tevhid-i Efkâr, 6 Mayıs 1922

HALİÇ ŞİRKETİ AMELESİ NE İSTİYOR

Haliç şirketi amelesi evvelki akşam Ayvansaray'da Sosyalist Hilmi efendinin iştirakiyle bir ictima akdetmişler ve şirkete bazı mutalebat dermiyanı için ticaret nezaretine bir liste takdimine karar vermişlerdir.

Tevhid-i Efkâr, 28 Ağustos 1922

Çevrimyazı: Yücel Demirel

BATI MEDENİYETİ HAYRANI LİBERAL BİR AYDININ ÇELİŞKİ VE SINIRLARI: AHMET AĞAOĞLU

GÜVEN BAKIREZER

Bildiğim kadarıyla Ağaoğlu üzerine yeterince bütünsel ve yeterince eleştirel bir çalışma yayımlanmadı.[1] Ağaoğlu'nun yazılarında hiç değişmeyen eksen onun ferdiyetçiliği. O yüzden bütünlüklü bir eleştirinin çerçevesi de bu eksen üzerinde çizilebilir. Ben burada 1920 ve 30'lardaki yazılarını esas alacağım.

AĞAOĞLU'NDA TARİH VE TOPLUM

Ağaoğlu, *Hukuk Tarihi*'nde, içtimai hadiselerin gelişimine etki eden faktörleri saptamak için dört etkeni ve her birinin arkasındaki kişileri sayıyor: Tarde'ın sempati ve taklit gibi ruhi amilleri, Spencer ve Durkheim'ın iş bölümü ve tesanüt (dayanışma) amilleri, Marx'ın iktisat amili ve Ratzel'in iklim ve muhit amilleri.[2] Ağaoğlu bu kişilerin hepsinin toplumsal olayları sadece kendi vurguladıkları etkenler ile açıklamaya çalışmalarını yanlış buluyor. "En sağlam ve en doğru yol bütün bu amilleri birleştiren Eklektik bir metotla içtimai hadiseleri tetkik etmektir" diyor. Oysa eklektik (seçmeci) metot bütünsel bir düşüncenin içinde bir anlamı olan öğeleri seçerek alır ve başka düşüncelerden aldıkları ile yan yana getirir, sentezin bileşenleri arasında da tutarlı bir iç ilişki kurmaz. Ağaoğlu da aynı şeyi yapıyor.

İlk dikkati çeken, ferdiyetçi olan Ağaoğlu'nun, meslek kolları arasında korporatist bir birlik düşünen Durkheim'ı dışlamamasıdır. Ağaoğlu, "fert ve ferdin ruhi hususiyetleri inkar edildiği dakika cemiyet dinamik amilinden mahrum edilmiş olur" şeklinde eleştiriyor Durkheim'ı. Ağaoğlu'nun anlatmak istediği, ferdin girişimci ruhunun serbest rekabet koşulları içinde ortaya çıkmasını sağlamak gerekliliği. Ama Durkheim, sınıf çelişkilerini had safhaya ulaştıranın ve toplumu tükenişe götürenin tam da bu olduğunu düşünür. Ağaoğlu da Durkheim gibi dayanışmacı bir toplum istiyor, ama bunu Durkheim'ın aksine ferdiyetçi bir temelde, kısmen de maddi koşullar yerine ahlaki esaslara dayanarak tarif ediyor. Tesanüt düşüncesi Durkheim ile birlikte anılıyor diye Ağaoğlu'nun da ona referans yapması çelişki olarak duruyor.

Ağaoğlu saydığı dört amil arasında önceliği Marx'ınkine veriyor: "Büyük muhaceretlerin, ta ilk zamanlardan başlayarak zamanımıza kadar beşer arasında maateessüf devam eden kavgaların tevlit ettiği (doğurduğu) içtimai hadiselerin başlıca amile iktisattır. Binaenaleyh bu amile ihmal etmek büyük bir gaflet olur." Öte yandan Ağaoğlu, Marx'a karşı çok tekrarlanagelmiş bir eleştiriyi kullanıyor: "Fakat Karl Marks gibi hayatın yegâne nazımı olarak yalnız bu amile kabul etmek te aynı derecede hatadır. İnsanları harekete sevk eden yegâne amil mide değildir. Midenin yanı başında birde kalp vardır." Ağaoğlu örnek olarak tarihin şehitlerin kanı ile yazılmış ve mideden gelmeyen bir fedakârlık destanı olduğunu söylüyor. Ama kalp yani genel olarak ahlak ile iktisat arasında bir ilişki aramıyor. Oysa, bir toplumun iktisadi temelinin ahlakın da içinde olduğu üstyapı kurumlarını koşulladığını iddia eden Marx için böyle bir ilişki vardır. Marx için bahis konusu olan iktisadın önemi değil, toplumsal kerteler içindeki yeridir. İktisadın önemi bu ilişkiden çıkan bir sonuçtur. Ağaoğlu ise eklektik biçimde iktisadın yanında kalp, yani ahlak da vardır diyor. Halbuki eleştirecekse Marx'ın kurduğu ilişkiyi eleştirmeliydi. Ağaoğlu gerçekte ahlak sorununu büyük ölçüde idealistçe kavradığından (aşağıda göreceğiz), Marx'ı referans alması bu noktada uygun düşmüyor.

Ağaoğlu, *Devlet ve Fert*'te, Marx ve Engels'e karşı olumlu bir tavır alıyor. "Komünist mesleğini kabul etmemekle beraber bu mesleği kuranlara karşı derin bir hürmetle mütehassisim: ve onların ilmi idealizmlerinin meftunuyum"[3] diye yazıyor. Toplumsal hadiseler üzerinde iktisadın başlıca etken olmasından başka, *Devlet ve Fert*'ten bu hürmetin nedeninin sadece iktisadın önemini keşfetmiş olmalarından kaynaklanmadığını öğreniyoruz. Tarihte sınıf mücadelesinin rolü konusunda da bir yere kadar hemfikir oluyor tarihsel maddeciliğin kurucuları ile. Ağaoğlu, Hegel, Marx ve Engels'e gönderme yaparak sınıf çatışmasının ezelden beri insanlığın kaderi olduğunu vurguluyor. Marx ve Engels'e felsefi malzeme verdiğini belirttiği Hegel'in fikrini "kâinat ve tabiat bir ahenk ve muvazene (denge) arkasından koşar, lâkin hiç bir zaman onu bulmaz. Bir tezadı bertaraf ederek ahenge kavuşmak üzere iken yeni bir tezat onu hedeften uzaklaştırır, yeni çarpışmalara sevkeder. Zaten tekâmül ve inkişafın sırrı da bu mütemadi koşmalardadır" diye özetledikten sonra "içtimaiyat sahasın-

da bu hâdise o derece umumi ve barizdir ki gözle görmemek bile mümkün değildir" demek suretiyle aynı kanıyı paylaştığını belirtiyor.[4]

Ağaoğlu, sınıf çelişkilerinin tarihin gelişimindeki rolüne inandığı için tarihsel konteksten farklı sonuçlar çıkarıyor. Kontekse bakıldığında, 19. yüzyılın ikinci yarısından beri Avrupa sınıf mücadeleleri ile sarsılmaktadır. 20. yüzyılın başında da Ekim devrimi patlak veriyor. Bu koşullarda Gökalp (ve tabii ondan önce Durkheim) ferdiyetçiliğin yol açtığını düşündüğü sınıf mücadelesinin engellenmesini, solidarist, korporatist bir toplumun kurulmasını savunuyor. Ağaoğlu ise, liberal Batı toplumuna gelen eleştirileri ciddiye almakla birlikte yine de serbest rekabet ve ferdiyetçiliği savunuyor. *Üç Medeniyet*'te, "evet, biliyorum, bugün etrafımızda bir sosyalizm, bir komünizm, bir bolşevizm akımı var ve yürüyor. Fakat, hiç bir zaman unutmamalıyız ki, bu akımları bile hazırlayan yine o ferttir; onun fikir ve teşebbüsüdür"[5] diyor.

Ağaoğlu'nun *Devlet ve Fert*'teki izahatına göre,[6] en nihayet korporasyonların ve derebeylerin baskısından kurtulan ferdi faaliyet insanlığın asla göremediği mucizeler yaratmıştır; buna karşın, giderek güçlenen sermaye, varlığını borçlu olduğu serbest mesaiyi suiistimal etmeye ve emeği istismara başlayınca, sermaye ile emek arasında tezat doğmuş ve sermayeye karşı emeğin serbestisi böylece hayal olmuştur.

Bununla birlikte, Ağaoğlu'na göre, toplum yalnız madden değil manen de gelişmiştir bir kere. Artık kalplerde ve ruhlarda insafsızlığa ve tahakküme karşı eski lakaydi ve tahammül kalmamıştır. Nitekim, yeni bir düzenin teorisini ilk kuranlar da sermayedarlar arasından çıkmıştır: Owen, S. Simon, Fourrier, Marx, Engels. Her ne kadar kapitalist düzen işçilere de yarar sağlamış ise de, emek ile sermaye arasındaki mesafenin giderek büyümesi karşısında insanlık için yeni bir "oluş" aşaması başlamıştır.

Ağaoğlu'na göre bu aşama devletin görev ve yetkilerinin daha fazla genişlemesini gerektiriyordu. Eskiden devlet yalnız güvenlik ile görevliydi. Kapitalizm ile beraber eğitim, ulaşım, iletişim gibi alanlarda da devlet bu işleri fertlere bırakamaz oldu ya da fertler yetersiz hale geldiler. Ama asıl olarak, sermaye ile emek arasındaki mücadelelerin 19. yüzyıl boyunca yaygınlaşması ve toplumsal bir tehlike haline gelmesi üzerine devlet araya girmek zorunda kaldı. Mesai süresinin, asgari ücretin tesbit edilmesi, çıkacak sorunların çözümü için işçi ve iş sahiplerinden oluşacak hakem kurullarının, devlet iştiraki ile toplumsal sigortaların tesisi gerekti. Bu görevlerin yerine getirilmesi gelir kaynakları bulmaya bağlıydı. Bir kaynak vergilerdiyse bir diğeri de iktisadi girişimlerde bulunarak doğrudan gelir elde etmekti.

Devletçiliği toplumların tarihsel gelişiminin bir aşaması, bir sonucu olarak gören Ağaoğlu,[7] komünizmi, sosyalizmi ve faşizmi birer devletçilik türü olarak aldıktan sonra demokratik devletçiliği savunduğunu söylüyor.[8] Ancak nedenini tartışmıyor.[9] Ağaoğlu tarihte sınıf çatışmasının rolü konusunda Marx ve Hegel ile hemfikir oluyor, ama bu çatışmanın geleceği ve sonuçları üzerine düşünmüyor. Marx'ın esas iddiası bu çatışmanın komünist toplumda çözümlenmiş olacağıdır. Hegel'de ise Prusya devleti tarihin sonudur. Bu sorun üzerine tutum geliştirmeden referans yapmak yine eklektizm oluyor.

Ahmet Ağaoğlu eşi Sitare Hanım ile.

Ağaoğlu referans yaptığı kişiler hakkında çok yanlış bilgilere sahip olabildiğini ortaya koyuyor. Komünist devletçiliği anlatırken, Ağaoğlu, Marx ve Engels'i Lassalle ile aynı kefeye koyarak hepsinin birden hedefe (yani komünist sisteme) tekâmül yolu ile ulaşılacağını düşündüklerini yazıyor.[10] Oysa Marx ve Engels evrimci değil, devrimciydiler. Engels'in parlamentodan beklentileri olmuş olsa da, nihayet burjuva devlet aygıtının yıkılması gerektiğini savunuyordu. Burjuva devletini yıkma planı olmayan sadece Lassalle'dı. Lassalle'ın devletsiz, sınıfsız bir komünist toplum fikri bile yoktu. Aslında Ağaoğlu, Marx ve Engels'in evrimci olmadıklarını bilseydi belki de duyduğu hürmet bir miktar azalacaktı.

Ağaoğlu buradan Türkiye'nin önündeki günde-

me geliyor. Ona göre ihtiyaç hasıl olmadan yani ferdi faaliyetin gelişmesinin bir sonucu olarak toplumsal tezat doğmadan devletin müdahalesi lüzumsuz ve zararlıdır. Ağaoğlu, Kadro çevresinden tam bu noktada ayrılıyor: Türkiye'de sınıflar ve sınıf mücadelesi olmadığını ifade etmelerine rağmen Kadrocular azami devlet müdahalesi önermektedirler çünkü tezatların doğmasına meydan verilmemesini istemektedirler.[11] Ağaoğlu bu tartışmayı Kadrocular için referans olacağını varsaydığı Marx'a gönderme yapıp, *Kapital*'den belirli üretici güçler seviyesine tekabül eden tarihsel aşamaların atlanamayacağına dair alıntı yaparak yürütüyor. Ağaoğlu'na göre, devletçiliğe yol ve zemin hazırlamak için önce kapitalizmin gelişmesi gerekmektedir.[12] Marx'ın açıklamasını, Türkiye'nin Batının geçirdiği tarihsel evrimi atlayamayacak olması diye yorumlayan Ağaoğlu, kapitalizmin gelişmesini serbest rekabete ve ferdin inkişafına eşitliyor[13] ve Türkiye'nin henüz bu aşamada olduğunu vurguluyor. Oysa piyasa mekanizmalarının önemli ölçüde sınırlandığı devletçi gelişme yolu da Marx'ın açıklamasına ters düşmezdi.

Nitekim Türkiye'de bu olmuştur. İlginç olan, Ağaoğlu'nun, 1930'ların liberalizm-devletçilik tartışmalarında Türkiye için tutarlı bir liberal iktisadi program savunmamasıdır. Ayşe Trak, özlü biçimde, 30'ların liberalizm-devletçilik tartışmasını, liberallerle devletçiler arasındaki bir ayrımdan çok devletçilik konusunda farklı görüşlere sahip olanların bir tartışması olarak yorumlamakta.[14] Trak, liberal bir kanadın yokluğunu, geri bir ülkede ve özellikle de 1930'lardaki gibi kriz koşullarında liberal bir politika uygulamanın güçlüklerinin farkında olunmasına bağlamakta.[15] Sonuçta Ağaoğlu, ferdin yetişemediği işlerin devlet tarafından üstlenilmesi gerektiğini savunuyor.[16] Bu doğrultuda CHF'nin uyguladığı devletçilikten şikâyet etmiyor: CHF'nin devletçiliğinin kendi devletçilik anlayışına kadrocularınkinden kat kat yakın olduğunu belirtiyor.[17]

AĞAOĞLU'NUN ÖZGÜRLÜK ANLAYIŞI

Ağaoğlu'nun özgürlük anlayışının, dayanışma ve yardımlaşmadan vazgeçmek istemeyen bir ferdiyetçilik, yani ferdin topluma önceliği etrafında şekillendiği söylenebilir.

Ağaoğlu iktisadi sahada serbest rekabeti savunuyor, çünkü bu sistem sayesinde Ford gibilerin çıkabildiklerini ve muazzam servetler biriktirebildiklerini vurguluyor. Sistem, yani rekabet, kişilerdeki yaratıcı kabiliyetlerin gelişmesine neden olmaktadır.[18] Yani serbest rekabetin liberal iktisadi görüş tarafından bilinen savunusu. Fakat Ağaoğlu servet belirli ellerde birikecek diye her yolu mubah görmüyor. Bu yüzden Ağaoğlu (ve Serbest Fırka), CHF devletçiliğini, şimendifer projesi ve şeker inhisarı örneklerinde olduğu üzere, devletçiliğin devlet eliyle komisyoncu sıfatlı kişilerin zengin edilmesi için kullanılması diye adlandırarak eleştiriyor.[19]

Ağaoğlu piyasayı savunurken sosyal adalet ve eşitlikten de vazgeçmek istemiyor. Devletin görevleri arasında eğitim, sağlık, sosyal sigorta, emeklilik gibi daha sonraki refah devleti uygulamalarında görülen politikaları sayıyor. Ağaoğlu için bunlar herhalde devletin varlık sebebinin gerekleri olarak düşünülüyor. Çünkü devletin işlevini toplumsal tezatları ortadan kaldırmaya çalışmakta görüyor.[20]

Ağaoğlu'nun özgürlük anlayışının sınırlarını bu temel çerçeve oluşturuyor. Ağaoğlu'nun ideal toplum tasarımında, toplumsal eşitsizliklerin giderilmesi değil, yumuşatılması öneriliyor. Hayalindeki ülkeyi kurguladığı *Serbest İnsanlar Ülkesinde* adlı alegorik eserinde, örneğin, okul çağındaki çocuklar zengin olsun yoksul olsun aynı ucuz elbiseleri giyecektir,[21] dilencilere devlet iş bulacaktır,[22] okumak herkesin hakkı olduğu için devlet okul masraflarını karşılayacaktır.[23]

Ağaoğlu toplumsal eşitsizliklerin nasıl unutturulabileceği üzerine düşünüyor. Örneğin *Üç Medeniyet*'te, cemiyet hayatının önemini ve müziğin, tiyatronun bundaki yerini göstermeye çalışırken, bir operada toplanmış olan halkın hiç olmazsa dörtbeş saat için aralarındaki sınıfsal eşitsizlikleri, rütbe ve servet eşitsizliklerini unutarak ortak bir heyecan yaşayacağını yazıyor.[24] Ağaoğlu, toplumun üyelerinin ortak "fikir ve his birliğini" istiyor. Ama dediği gibi bu opera ve tiyatro yoluyla birkaç saatlik bir şey olabilir en fazlasından. Ayrıca özenle farklı semtlerde oturan farklı toplumsal kesimlerden insanlar neden aynı sosyal hayatı, üstelik de aynı mekânda paylaşsınlar?

Üzerinde düşünülmesi gereken, Ağaoğlu'nun komünist olmadığı halde, Marx'a hürmet göstermesi, ya da anarşist olmadığı halde Kropotkin'den *Etika*'yı[25] Türkçeye çevirmesi. Bunlar üretim araçları üzerinde özel mülkiyete de, sınıfların varlığına da, devletin varlığına da karşılar ve özgürlüğü bu temelde tanımlıyorlar. Çelişkilere son verileceğini iddia ettikleri bir dayanışma toplumu tasavvur ediyorlar. Ağaoğlu kişilerden eklektik bir metotla yararlanabilen biri olsa da, burada Ağaoğlu'nun samimiyeti de görülebiliyor. Daha adil ve eşitlikçi bir toplum için onlardan alınabilecek olanı almaya çalışıyor. Kropotkin, *Etika*'da, Darwin'e dayanmak suretiyle, doğada sadece mücadelenin olmadığını, asıl hâkim olanın tür içi yardımlaşma olduğunu söyleyerek yardımlaşmacı yeni bir ahlak için doğal temeller bulmaya çalışıyor. Ağaoğlu'na gelince, serbest rekabeti savunsa da, asla egoizmi savunmuyor. Fakat, fert ve toplumun çelişmeyen bir birliği düşünülebilse de, rekabet ve yardımlaşma için bunu söylemek mümkün görünmüyor.

Ağaoğlu, Marx ve Kropotkin gibi doğrudan demokrasiyi savunmuyor. Çünkü bunun olamayacağını, insan tabiatının buna müsait olmadığını ve insanlar arasındaki doğal eşitsizliklerin buna izin vermeyeceğini düşünüyor. *İhtilâl mi İnkılâp mı*'da, Ağaoğlu'na göre Ankara hükümeti Mustafa Kemal'in ağzından çıkan "köylü milletin efendisidir" sözünün kanıtladığı üzere köylüye hakkı olan kıymeti vermiş, onu mülkün ve devletin asıl sahibi

olarak tanımıştır. Ancak Ağaoğlu, devlete sahip olmak onu bizzat idare etmek midir, diye soruyor. "Alelumum denilebilir ki, herhangi bir zaman ve mekânda şekli hükümet ne olursa olsun, umuru devlet (devlet işleri) mahdut ve rehber bir zümre tarafından rüüyyet ve temşiyet edilegelmiştir (idare edilmiştir) ve kanaatımızca bu böyle ilânihaye devam edip gidecektir. Milyonlarca efradı havi kitleler hiç bir zaman doğrudan doğruya kendilerini idare edememişlerdir ve edemeyeceklerdir. Bu hususa ait perverde olunan (beslenen) emeller ve serdedilen (ileri sürülen) nazariyat hep beyhudedir." Ağaoğlu en muazzam doğrudan demokrasi denemesinin Rusya'da yapıldığını kaydettikten sonra nihayet içsavaş sonunda rehber zümre tarafından iktidarın kitleler elinden alınması sureti ile ancak kanlı sayfalara yol açmış bir dönemin sona erdirilebildiğini ve ahengin kurulabildiğini yazıyor. Ağaoğlu'na göre "beşerde akıl ve zekâ, iktidar ve istipdat hassaları kaldıkça" yöneten yönetilen ayrımı tabiidir.[26]

Öte yandan Ağaoğlu halkın seçtikleri kimseleri denetlemesi gereğini vurguluyor. Çünkü, *Serbest İnsanlar Ülkesinde*'de belirttiği üzere, "hükümet ve kuvvet bozucu amillerdir... İnsanlar üzerinde hükümet sürme en saygılı ve en seçme ruhlarda bile tahakküm hevesi uyandırır."[27]

AĞAOĞLU'NUN AHLAK ANLAYIŞI

Ahlak konusu ve bilhassa mevcut Osmanlı-İslam ahlakının eleştirisi Ağaoğlu'nun yazılarında çok önemli bir yer tutuyor. En çok yeri bu konuya ayırdığı *Üç Medeniyet*'te genel olarak mevcut Osmanlı-İslam ahlakını düşük buluyor.[28] Avrupa'dan geri kalmayı da buna bağlıyor. Ağaoğlu'na göre, Osmanlı toplumundaki ahlaki geriliğin temelinde ise, ferdin gelişimini engelleyen istibdat kültürü vardır.[29]

Ağaoğlu *Serbest İnsanlar Ülkesinde* adlı eserinde hayalindeki ülkenin ahlaki esaslarını kurguluyor: Nefse hâkim olmalıdır, sade yaşanmalıdır, yalan, riya, jurnal, hile, korkaklık yasaktır, herkes herkesin hakkını korumakla mükelleftir, çalışma zorunludur, dayanışma vazifedir vs.

Ancak Ağaoğlu'nda dikkati çeken bütün bunları din kuralları gibi vaaz ediyor olması. İdeal ülkeyi sadece ahlak alanında, dolayısıyla iktisadi, sınıfsal ilişkilerden kopuk, vicdanen tercih edilecek bir sistem halinde tarif ediyor. Böyle tarif edebilmesinin nedeni de mevcut ahlakı mevcut toplum biçimi ile ilişkilendirmemesi ya da bunu denediğinde yanlış yapması. *Devlet ve Fert*'te, sermayenin emeği sömürüsüne bizzat sermayedarlar arasından karşı çıkanların olduğunu söylerken, ferdin inkişafında ahlaken de inkişaf görüyor. Ya da, *Üç Medeniyet*'te, ferdin gelişiminin gerçekte egoizme değil yardımlaşma ve dayanışmaya yol açacağını söylerken, işbölümünün tarihsel gelişiminin, üretim sektörleri ve dolayısıyla üreticiler arasında zorunlu bir dayanışma doğurduğunu ve doğuracağını düşünüyor.[30] Oysa gerek komünist düşüncenin doğuşu ve gerekse de işbölümünün gelişimi yeni bir ahlak için yeter koşullar değiller. Çünkü üretim ilişkileri Ağaoğlu'nun inkâr etmediği sınıfsal çelişki ve eşitsizliklere dayanıyor ve yol açıyor.

Ağaoğlu'nun ahlak sorununa bakışının maddeci bir felsefe yerine idealist bir felsefeye yakın olduğunun başka örnekleri de var. Malta sürgün günlerinde yazdığı *Gönülsüz Olmaz* adlı didaktik anı-öyküsünde, sadece toplumun değil ona örnek olması lazım gelen önderlerin de aynı ahlaki yozlaşmanın içinde olduğunu vurguluyor. Böyle olduğu için 1908 İnkılabı'nın başlarında heyecan, fedakârlık, nefse hâkimiyet vardıysa da, az sonra bencillik, hırs ve mevki düşkünlüğü kendini gösterdi. Çünkü gönül, kalp, ahlak değişmemişti.[31] Yani yaşanılan toplum biçimine sanki hiç bağlı değilmiş gibi önce ahlakın değişmesine gerek duyuluyor.

Ama Ağaoğlu'nun ahlaka idealistçe bakışının sorunlu yanını en açıkça ortaya koyan onun bizzat kendi kişiliği hakkında yazdıkları. Bütün peygamberce yaklaşımlarına rağmen, mevcut iktidar ilişkilerinin içinde yer alan biri olarak, dışavurumları, o maddi ilişkiler tarafından belirleniyor. 5 Eylül 1936'dan itibaren *Cumhuriyet* gazetesinde "Ben Neyim" adıyla beş makale yayımladıktan sonra 19 Ocak 1939'da dört tane daha yayımlıyor ve yayımlanmayan üç makalesi de ölümünden sonraki derlemede yer alıyor. Bu makalelerinde kendi deyişiyle kendini müşahede altına alan Ağaoağlu, birbiri ile çelişen bir iç ve bir de dış yanı olduğunu keşfediyor: "Benim söz âlemimle, iş âlemim, tasavvur faaliyetimle, tahakkuk fiiliyatım arasında pek derin farklar

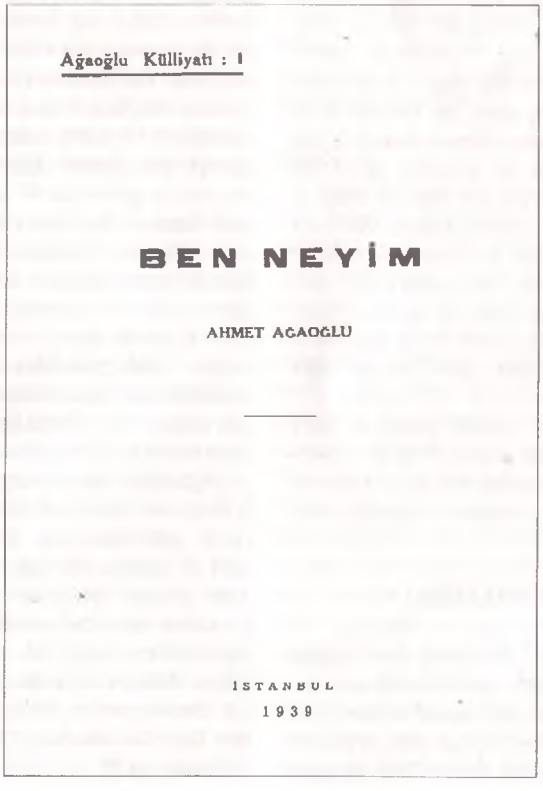

olur, birbirine benzemezler, birbirini inkâr ederler." Ağaoğlu dışını kastederek "zemin ve zamana uyarak ameli ve hesabi hareket ettiğinden beni de arkasından sürüklüyor" demekte. Örneğin Ali Kemal'le anlaşarak onun gazetesinde hiç inanmadığı halde Milli Mücadele aleyhinde yazılar yazmasına sebep olan bu dışıdır. Dışı ne kadar "hayasız" ise içi de o kadar "korkak"tır.[32] Dışı "ameli hareket eder, hiç bir zaman zayıf tarafa yanaşmaz. Şayet kuvvetleri ölçerken yanılırsa ve hatâ bilâhare anlaşılırsa, ne yaparsa yapar mutlak kuvvetli tarafa göç eder. O zaman merhamet nedir bilmez. Dünkü arkadaşları üzerine kartal gibi atılır, pençesi içine alır ve gagalar, gagalar."[33]

Ahmet Ağaoğlu

Ağaoğlu içi ile dışı arasındaki zıtlığın kaynağının egoizmi olduğunu, kendi nefsi ve faydasını her şeyin üstüne koymak olduğunu belirtiyor.[34] Egoizminin onda doğurduğu illetlerden birinin dalkavukluk olduğunu ağır bir benzetmeyle itiraf ediyor. Kendinde "sahibini gördüğü zaman kuyruğunu sallamak ihtiyacını duyan bir köpeğin hali" vardır. Örnekliyor: "Mesela biliyorsunuz ki beyefendi hazretleri ünvanı kalktı, yerine sadece bay kullanılıyor. Tam benim güya zahiren istediğim şey! Fakat bir zatı görür görmez hemen dayanamayarak: "Beyefendi hazretleri" diye tutturuyorum... Sonra bizim demokraside elpençe durup yerlerden selâm vermek bütün bütün bid'at olunmuş (sonradan uydurulmuş) değil mi? Bu da benim istediğim demokrasinin ta özüdür. Fakat ne yaparsın ki büyük makam sahibi birisini gördüm mü ellerim kendi kendine kavuşuyor, ve ayrılırken de yerden selamlar kendi kendine birbirini tevali (takip) ediyor. Beni o yerlere kadar kim eğdi, kim belimi büktü de kim elimi yere uzattırdı?"[35] Ağaoğlu egoizminden kaynaklanan diğer illetler arasında da yalancılık, riyakârlık, para ve mevki hırsı, tahakküm arzusu, kıskançlık ve çekememezliği sayıyor.[36] Ve sonuç olarak bütün bu illetlere yenildiğine göre irade zaafı gösterdiğini kabul ediyor.[37]

Ağaoğlu'na göre, toplum içinde yaşayan biri olarak kendi sorunu toplumun sorunudur ve sorunu "cemaat kendi selameti namına bir çare bulmalıdır".[38] Ama bu nasıl olacaktır sorusu Ağaoğlu'nda yanıtlanmıyor.

AĞAOĞLU'NUN SON DÖNEMİNDE REJİM İLE İLİŞKİSİ

Ağaoğlu'nun rejimle ilişkisi 1930 yılı ile değişiyor. O zamana dek en sorumlu mevkilerde yer alıyor. Bu dönemde sadece Meclis içinde denetimin gerekliliğini savunuyor. Serbest Fırka deneyinden sonra ise çoğu üyenin aksine bir daha CHF'ye geri dönmüyor. Milletvekili seçilemiyor. Üniversite reformu sırasında da kürsüsü elinden alınıyor. Gazetesi *Akın* rejime muhalefet etmekten kapatılıyor.

Sonunda kendisi de rejim hakkında eleştirel bir kanaate ulaşıyor. Ancak ölümünden sonra 1950'de yayımlanacak olan *Serbest Fırka Hatıraları*'nı 1934'te yazarken son muhasebesini şöyle yapıyor: "Bizde Cumhuriyetten en uzak bir belirti bile yoktur. Bizdeki rejim tam manasile ve en şiddetli bir diktatörlüktür ve bunu hepsi biliyor! Fakat buna rağmen herkes hürriyetten, cumhuriyetten bahsediyor, herkes serbest cumhuriyet olduğunu söylüyor, iddia ediyor!"[39]

Ama Ağaoğlu rejim hakkında hükmünü verdiği bu kitabında dahi Mustafa Kemal'i rejimle özdeşleştirmekten kaçınmaya dikkat ediyor. Örneğin Serbest Fırka'nın kurduruluşunda ve feshine giden süreçte Mustafa Kemal'i suçlamıyor. Bu noktada Serbest Fırka başkanı Fethi Okyar ile ayrılıyor. Başlangıçtaki fikrini değiştiren Okyar, Mustafa Kemal'in aslında başından beri samimi olmadığı, ikinci bir fırkayı sırf ülkedeki durumu anlamak, halkın nabzını tutmak için kurdurduğu, kendisinin de feda edilmeye karar verildiği kanaatine varmıştır.[40] Ağaoğlu ise Mustafa Kemal'in samimi olduğuna inanmaya devam ediyor. Ağaoğlu'na göre Serbest Fırka hiç beklenmedik şekilde halk nezdinde benimsenince CHF kurucusu bunu kendi şahsına karşı bir durum olarak yorarak hakemlik rolünü bırakıp Serbest Fırka karşısında yer almaya mecbur olmuştur.[41] Yani aslında Mustafa Kemal CHF'nin gerçek durumunu bilmediği için bütün bu yanlışlık meydana gelmiştir.[42] Bundan başka, Ağaoğlu, Mustafa Kemal'i rejimin olumsuzluklarından da sorumsuz tutuyor: "Başında bulunduğu fırkanın memleketteki vaziyetinden tamamen habersizdi. Aldanan, iğfal edilen ve istismar edilen odur! Etrafında kendisine içinden samimiyetle bağlı kaç adam vardı? O doğru malumat alamıyordu. O zannediyordu ki memlekette bunca hizmet etmiş, memleketi esaretten kurtarmış, istiklâlini temin etmiş olan fırka halk nazarında eskisi gibi aziz ve kıymetlidir!"[43]

Ağaoğlu'nun, Mustafa Kemal'in diğer herkesten farklı olduğunu düşündüğüne inanmak pek gerçekçi görünmüyor. Daha çok, rejimi Mustafa Kemal'in gölgesine sığınarak eleştirmeye çalışıyor. Ama bunu öyle yapıyor ki Mustafa Kemal hiçbir günahın erişemeyeceği bir yere oturtuluyor. Bu da Ağaoğlu'na özgü bir tutum değil. Ağaoğlu da Kemalist kültün dışında yer alamıyor, fırsat doğdukça, *Üç Medeniyet*'te olduğu gibi, "büyük dahi", "gazinin büyük dehası", "kudretli elleri" gibi övgülere başvuruyor.[44]

AĞAOĞLU'NDA KÜLTÜR SORUNU

Ağaoğlu'nun düşüncesi, Batı kültürünün, kendi deyişiyle bütün unsurları ile alınması gerekliliğine değin uzanıyor. Bu konuda, Batı'nın sadece teknolojik-bilimsel yanını (medeniyet) almayı, kültürünü bırakmayı savunan rakibi Gökalp ile tartışıyor.

Üç Medeniyet'te, Ağaoğlu'na göre Avrupa medeniyetinin üstünlüğünü bilim ve fenne bağlamak ve bir süzgeçten geçirerek noksan ve iğrençliklerini dışarda bırakmak olanaksızdır. "Bir medeniyet zümresi bölünemez bir bütündür, parçalanamaz. Süzgeçten geçirilemez." "Avrupa sahasında bilim ve fen başka çevrelerden ziyade gelişiyorsa, bunun sebepleri o çevrenin bütününde aranmalıdır." Yüzyıldan beri çabalayıp müspet bir sonuca varamayışımızın sebebi de Avrupa medeniyetini tam almak istemeyişimizdir.[45]

Ahmet Ağaoğlu Darülfünun müderrisleriyle.

Ağaoğlu, Avrupa medeniyetini tümüyle almanın milli şahsiyeti yok edip etmeyeceğini sorduktan sonra oldukça evrenselci bir yanıt veriyor: Milletler değişmeden kalamaz. "İnsanım, insani hiç bir şey bana yabancı kalamaz." "İnsan her yerde insandır" ve "her insani belirti onun malıdır."[46]

Bununla beraber, sorun sadece hangi kültür dairesine girileceği değil aslında. Bunun yolunun yordamının nasıl olması gerektiği de önemli bir sorun. Kemalist kadro kültürel tercihlerinde çok radikal davrandı, örneğin balolar ile, örneğin Batı müziği benimsenirken alaturka müziğin yasaklanması ile. Fakat bunların hem ne kadar işe yaradığı tartışmalı kaldı, hem de sürecin yaratacağı kimlik bunalımı ciddi bir sorundu.

Ağaoğlu'nun bizzat kendisi, üstelik Batı medeniyetini bütün kurumları ile alınmasını savunan akımın öncülerinden biri olarak, bu kimlik karmaşasını örnekliyor. Anılarını yazdığı "Altmışyedi Yıl Sonra"da, çarpıcı biçimde, çocukluk döneminin kısıtlı Azeri dünyasından çıktığı andan itibaren artık hayatının bütünlüğünü yitirdiğinden bahsediyor. Yüksek öğrenim için Petersburg'a doğru ayrılışı ile başlayan kesin kopuşunun anlamını anılarında şöyle tarif ediyor: "Ben tarihin ve tabiatın verdiği bütünlüğü kaybedeceğim. Fakat yeni bir bütünlük de almış olmayacağım. Yarım yamalak bir şey olacağım! Ah, bu yarım yamalaklık ne tükenmez bir dramdır! Bir iç dramı, bir ruh trajedisidir! Ben şimdi hiç bir zaman tam ve bütün duyamıyorum. Ve biliyormusunuz yarım yamalak duymak ne cehennem azabıdır! Ben Avrupa musikisinden de şark musikisinden de hoşlanıyorum. Aynı zamanda görüyorum, hissediyorum ki ne birincisini bir Avrupalı kadar tam ve bütün duyuyorum, ne de ikincisini bir şarklı gibi."[47] Ağaoğlu kendisini Azerbaycan'a sıkışıp kalmasın diye babasının ve amcasının basit dünyasından uzaklaştırdığı için annesine sitem ediyor.[48]

Bir de yaşanması aslında zorunlu olmayan, Ağaoğlu'nun, kişiliğine özgü kendi çelişkileri var. Ağaoğlu doğu toplumlarında en çok ferdin gelişimini engelleyen istibdata, otoriter yapıya karşı çıkıyor. Öte yandan kendi aile kültürü içindeki yeri zıt bir durum gösteriyor. Oğlu Samet Ağaoğlu babasının aile içindeki tavırlarına şöyle değiniyor: "Babam benim için nihayetsiz bir otorite ve şiddet sembolüdür."[49] "Bir aile reisi olarak ona yol gösteren hisler, pederşâhi an'anelerin kendisine kadar gelen kaidelerine mutlak bir riayetle tezahür ediyordu."[50] Samet Ağaoğlu, yine, yemek masasındaki küçük bir ihmalin nasıl tabak ve bardakların kırılması ile, evin annesinin hıçkırıkları ile sonuçlanabildiğini anlatıyor.[51]

SONUÇ

Ağaoğlu, konu ve hacim itibarı ile büyük bir entelektüel üretimde bulunmuş olmasına karşın, yazıları derin bir teorik seviye tutturmuyor. Referans yelpazesi hayli geniş olmasına karşın zaman zaman referans yaptığı kişiler hakkında yüzeysel bir bilgisi olduğunu da açığa vuruyor. Ama daha önemlisi, referans yaptığı kişilere eklektik bir metotla yaklaşıyor. Bununla birlikte, Ağaoğlu'nun derinliğini değerlendirirken içinde olduğu zaman ve mekânı düşünmek gerekli. Bu bakımdan, bütün bir Tanzimat, Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinde Türk düşünce yaşamı Batı fikrine geniş boyutları ile derinlemesine nüfuz edememiş ve yüzeysel kalmıştır. Özellikle Cumhuriyet dönemi, günlük siyasal eyleme bağlı, gazete ve dergi sayfalarında günlük sorulara cevap vermeye çalışan dar bir çerçeveye sıkışıp kalmıştır.[52]

Ağaoğlu tarihin ilerletici gücünü sınıf çatışmasında buluyor. Fakat bunun nasıl sonuçlanacağını kendine sorun etmiyor. Tarihin aktığı yeri genel ifadeyle devletçilik olarak görüyor. Muhtelif devlet-

çilik biçimlerinden onun tercihi demokratik devletçilik. Öngördüğü devlet hep sürecek olan yönetenyönetilen ayrımına dayanıyor. Ağaoğlu'na göre devletin görevi sınıf çatışmalarını uzlaştırmak, toplumsal çelişkileri yumuşatmaktır. Tümüyle ortadan kalkacaklarına dair bir düşünceye sahip değil. Ahlak ilkeleri bu çelişkileri yumuşatmakta önemli rol oynayacak. Örneğin ferdiyetçilik asla egoizm manasına gelmeyecek. Ama öte yandan, ahlakın öneminden bahseden biri olarak kendi bile dışavurumlarında en şiddetli zaaflarla maluldür. Ağaoğlu bu konuda, ahlaki normları önemli ölçüde toplumun maddi temelini teşkil eden üretim ilişkilerinden kopuk ele almaktadır.

Ağaoğlu'na göre Batı medeniyetinin anahtarı serbest rekabet ve ferdin inkişafıdır. Osmanlı'nın geri kalmasının sebebi de bunların yokluğudur. Bugün de Türkiye'nin gündeminde duran işte bu aşamadır. Ağaoğlu'na göre Batı medeniyeti bütünüyle alınmalıdır. Ama Ağaoğlu bunun hızı ve biçimi üzerinde durmamaktadır. Halbuki, kişilik parçalanmalarına yol açabilen bu duruma, kendisi bile bir örnek teşkil etmektedir.

Ve nihayet, Ağaoğlu, siyasal açıdan, yaşamının son yıllarında rejime muhalif olmasına rağmen dönemin baskıcı koşulları karşısında çok ileri gitmiyor. Rejim ile Mustafa Kemal'i birbirinden ayrı tutmaya büyük özen gösteriyor. Rejimin günahlarından söz edebilme gücünü ancak Mustafa Kemal'i tarafsız bir hakem konumuna yükseltmek suretiyle, onun gölgesine sığınarak, yani dolaylı bir yoldan bulabiliyor. ■

1. Görece bütünsel ve eleştirel iki makale için bkz. Ayşe Trak, "Devlet ve Fert: Gecikmiş Bir Kitap Eleştirisi", *Toplum ve Bilim*, sayı 14, Yaz 1981, s. 64-83; François Georgeon, "Ahmet Ağaoğlu: Aydınlanma ve Devrim Hayranı Bir Türk Aydını", çev. Ayşe Gün Soysal (*Revue du Monde Musulman et de la mediterranee*, 52-53, 1989'dan), *Toplumsal Tarih*, sayı 36, Aralık 1996, s. 28-35. Yayımlanmamış bir çalışma ise Ayşe Gün Soysal'ın master tezi: *Ahmed Ağaoğlu (1869-1939) The Life and Thought of a Turkish Nationalist During 1908-1918*, Boğaziçi Üniversitesi, 1995. Bu çalışma Ağaoğlu'nun Cumhuriyet dönemindeki düşünce ve eylemini kısaca alıyor.
2. Ahmet Ağaoğlu, *Hukuk Tarihi* (Darülfünun ders notları), İstanbul, Hukuk Talebesi Cemiyeti Neşriyatı, 1931-1932, s. 28-33.
3. Ahmet Ağaoğlu, *Devlet ve Fert*, İstanbul, Sanayii Nefise Matbaası, 1933, s. 132-133.
4. Ahmet Ağaoğlu, *age*, s. 35-36.
5. Ahmet Ağaoğlu, *Üç Medeniyet*, İstanbul, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları, 1972, (yazılış tarihi 1920, ilk baskı 1928), s. 87.
6. Ahmet Ağaoğlu, *Devlet ve Fert*, s. 36-45.
7. Ahmet Ağaoğlu, *age*, s. 41-45.
8. Ahmet Ağaoğlu, *age*, s. 48-52.
9. Ağaoğlu Lenin ve Troçki'nin Marx'dan farklı olarak evrim değil, ihtilal yolunu seçtiklerini ve bir azınlık diktatörlüğü kurduklarını söylerken bunu tasvip etmediğini anlıyoruz (aynı yerde, s. 50). Bununla birlikte Ağaoğlu'nun Ekim Devrimi'nin başlarında Sovyet rejimine yakınlık duyduğuna dair bilgiler var. Ayşe Gün Soysal'ın Aziz Mirahmedov'dan aktardığına göre, Ağaoğlu'nun 19 Haziran 1921 tarihli *Kommunist* adlı dergide bir yazısı çıkmış. Ağaoğlu burada, uygarlık, eşitlik ve özgürlük kavramlarının ikiyüzlülüğünü ve sadece baskı ve adaletsizliğin hükümranlığını kurduklarını, bütün sosyal sistem ve kurumların yalan ve güçlünün zayıfı ezişi üzerine kurulduğunu, yegâne çözümün Rusya'da hüküm süren düşünce ile olabileceğini yazmış. Ama Ağaoğlu bunları yazdığında henüz Malta'da sürgündedir ve Soysal'ın da belirttiği gibi belki kendi geleceği üzerine hesap yapmaktadır. Ağaoğlu, sürgünden Ankara'ya gelir gelmez ise, Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti başkanı Neriman Nerimanov'un davetini aynı dünya görüşünü benimsemediği gerekçesiyle reddediyor (Ayşe Gün Soysal, *age*, s. 139-140). Yine Sovyet diplomatı Aralov'un anılarına göre Ağaoğlu Türk Ocağı'nın Ankara'daki açılışında yaptığı konuşmada, Marx ve Lenin'in teorilerinin öneminden ve Rusya'da Bolşevizmin uygulanmasının bu teorilerin doğruluğunu kanıtladığından söz etmiş (S. İ. Aralov, *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları*, çev. Hasan Ali Ediz, İstanbul, Burçak Yayınevi, 1967, s. 171).
10. Ahmet Ağaoğlu, *age*, s. 48.
11. Ahmet Ağaoğlu, *age*, s. 61-62.
12. Ahmet Ağaoğlu, *age*, s. 66-67.
13. Ağaoğlu'na göre "plânlı ve iradeli müdahale ile teknik inkişaf muvazi (dengeli) olarak yürümez ve yürüyemez" (*age*, s. 17).
14. Ayşe Trak, "Liberalizm-Devletçilik Tartışması (1923-1939)" *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, c. IV, s. 1089. Ağaoğlu'nun kendisi de Serbest Fırka'ya "liberal devletçi" olarak girdiğini söylüyor (*age*, s. 101). İlhan Tekeli ve Selim İlkin ise Ağaoğlu'nun "ferdin yapamadığını devlet yapar" düşüncesi ile bilinen klasik liberal yoruma sahip olduğunu yazıyorlar (*Uygulamaya Geçerken Türkiyede Devletçiliğin Oluşumu*, Ankara, ODTÜ, 1982, s. 102). Paralel biçimde ve abartılı olarak Serbest Fırka programını da "saf liberal" bulmaktadırlar (*1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*, Ankara, ODTÜ, 1982, s. 158).
15. Ayşe Trak, *agm*, s. 1086.
16. Ahmet Ağaoğlu, *age*, s. 75-76, 105.
17. Ahmet Ağaoğlu, *age*, s. 102.
18. Ahmet Ağaoğlu, *age*, s. 64-65.
19. *Yarın*, 19 Ağustos 1930, (Ahmet Ağaoğlu, *Serbest Fırka Hatıraları* içinde, s. 127-128).
20. Ahmet Ağaoğlu, *Devlet ve Fert*, s. 63.
21. Ahmet Ağaoğlu, *Serbest İnsanlar Ülkesinde*, İstanbul, Sanayii Nefise Matbaası, 1930, s. 103.
22. Ahmet Ağaoğlu, *age*, s. 119.
23. Ahmet Ağaoğlu, *age*, s. 115.
24. Ahmet Ağaoğlu, *Üç Medeniyet*, s. 114-115.
25. P. A. Kropotkin, *Etika*, çev. Ahmet Ağaoğlu, İstanbul, Vakit Basımevi, 1935.
26. Ahmet Ağaoğlu, *İhtilâl mi İnkılâp mı*, s. 34-39.
27. Ahmet Ağaoğlu, *Serbest İnsanlar Ülkesinde*, s. 35.
28. Ahmet Ağaoğlu, *Üç Medeniyet*, s. 43-77.
29. Ahmet Ağaoğlu, *age*, s. 85-86.
30. Ahmet Ağaoğlu, *age*, s. 83-84.
31. Bkz. Ahmet Ağaoğlu, *Gönülsüz Olmaz*, Ankara, 1941.
32. Ahmet Ağaoğlu, *Ben Neyim*, İstanbul, 1939, s. 7-10.
33. Ahmet Ağaoğlu, *age*, s. 24.
34. Ahmet Ağaoğlu, *age*, s. 10.
35. Ahmet Ağaoğlu, *age*, s. 20-22.
36. Ahmet Ağaoğlu, *age*, s. 23-42.
37. Ahmet Ağaoğlu, *age*, s. 43.
38. Ahmet Ağaoğlu, *age*, s. 47.
39. Ahmet Ağaoğlu, *Serbest Fırka Hatıraları*, s. 117-118.
40. Ahmet Ağaoğlu, *age*, s. 29, 102.
41. Ahmet Ağaoğlu, *age*, s. 47-48, 102.
42. Ahmet Ağaoğlu, *age*, s. 78.
43. Ahmet Ağaoğlu, *age*, s. 49.
44. Ahmet Ağaoğlu, *Üç Medeniyet*, s. V-VI.
45. Ahmet Ağaoğlu, *age*, s. 11-13.
46. Ahmet Ağaoğlu, *age*, s. 13-17. Tabii tarihsel maddecilere atfettiği "vatanım dünya, milletim beşeriyettir" şiarına katılmıyor (*Devlet ve Fert*, s. 95).
47. Ahmet Ağaoğlu, "Altmışyedi Yıl Sonra", (Samet Ağaoğlu, *Babamdan Hatıralar*, Ankara, Zerbamat Basımevi, 1940 içinde, s. 90).
48. Ahmet Ağaoğlu, *agm*, *age* içinde, s. 68, 74-75.
49. Samet Ağaoğlu, *Babamdan Hatıralar*, s. 23.
50. Samet Ağaoğlu, *age*, s. 31.
51. Samet Ağaoğlu, *Babamın Arkadaşları*, İstanbul, Nebioğlu, ty, s. 132-133.
52. Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul, Ülken Yayınları, 1992 (ilk baskı 1966), s. 15.

1930'LARDA TÜRKİYE BASININDA "LİBERAL" MUHALEFET: AĞAOĞLU AHMET'İN *AKIN* GAZETESİ

HAKKI UYAR*

François Georgeon bir yazısında Ahmet Ağaoğlu'nu "aydınlanma ve devrim hayranı bir türk aydını" olarak tanımlıyor.[1] Ağaoğlu'nun görüşleri II. Meşrutiyetten Cumhuriyete bazı dalgalanmalar, farklılıklar gösterse de, Georgeon'un tanımı genel olarak doğrudur.[2]

Ağaoğlu'nun 1930'lardaki belli başlı etkinlikleri arasında SCF içinde yer alması, Birinci Türk Tarih Kongresi'ne katılması, Üniversite hocalığı ve bu görevden ayrılışı, *Akın* gazetesini çıkarışı ve yine aynı yıllarda Kadrocularla giriştiği ideolojik polemik sayılabilir.

SCF'nin düşünsel anlamda önderi olan Ağaoğlu, partinin program ve tüzüğünün hazırlanmasına önemli katkılar yaptı. Çetin Yetkin'in SCF'nin "ideologu" olarak tanımladığı Ağaoğlu,[3] "liberal görüşleri savunan, tek parti rejiminin denetimsizliğini ve CHF yönetimini eleştiren" bir kişidir.[4] Parti kapandıktan sonra da diğer SCF'lilerin tersine CHP'ye girmedi, liberal görüşlerini yazılarıyla savunmaya devam etti.

A. Ağaoğlu Kadrocularla giriştiği polemikte, "genel olarak demokrasi, devletçilik ve [onların] çelişkiler"i üzerinde durdu. Kadroların demokrasi ile ilgili görüşlerine karşı çıktı.[5] 1930'ların dünyasında demokrasinin yerine otoriter ve totaliter görüşler ağırlık kazanırken, Kadroların demokrasinin çöküşüne yönelik yazılarına karşı çıktı ve demokrasiyi savundu.[6]

Tek Parti yönetiminin gittikçe pekiştiği bir ortamda Ağaoğlu, iktidara muhalif bir gazete olan *Akın* gazetesini çıkardı. 1930'ların otoriter ortamında çokseslilığı ifade eden birkaç küçük "adacık" tan biri olan bu gazete uzun süre yaşayamadı.

İlk sayısı 29 Mayıs 1933 Pazartesi günü yayımlanan *Akın* gazetesi, toplam olarak 119 sayı çıktı. Yayın hayatı 24 Eylül 1933 tarihli 119. sayısıyla sona erdi. İstanbul'da çıkan ve başyazarı Ağaoğlu Ahmet olan gazete, kendini *Akın* başlığının altında yer alan ibareyle "Yevmi-Siyasi-İçtimai-Müstakil Türk Gazetesi" olarak tanımlıyor.[7] Gazetenin ilk sayısı 8 sayfa ve fiyatı da 5 kuruş. Son sayısına kadar geçen süre içinde gazetenin sayfa sayısı 4'e, fiyatı da 3 kuruşa düşüyor.

* DEÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü araştırma görevlisi

Akın gazetesine ilişkin olarak ansiklopedik kaynaklara baktığımızda çok kısa bazı bilgilere rastlamaktayız. Ali Gevgili "Ahmet Ağaoğlu'nun 1933'te devletçilere karşı yoğun polemiklere giriştiği *Akın* gazetesi M. Kemal'in bir akşam kendisine gösterdiği sert tepki üstüne kapanan yayınlardan biriydi" derken,[8] *Büyük Larousse*'un Ağaoğlu Ahmet maddesinde, "Kurduğu *Akın* gazetesinde, İnönü hükümetini eleştiren yazılar yazdığı için gazete kapatıldı (1933)" görüşü yer almaktadır.[9] Bir başka kaynakta Ahmet Ağaoğlu, "1933'te *Akın* gazetesini çıkardı. CHP'ye muhalif bir çizgi izleyen gazeteyi kısa süre sonra kapatmak zorunda kaldı" bilgisi yer almaktadır.[10]

Bu kısa bilgilerin ışığında, yayın hayatı boyunca gazetede yer alan yazılara ilişkin bir değerlendirme yapalım:

Gazete başlığının altında yer alan bölümde, gazetenin "müstakil" olduğu vurgulanırken, Ağaoğlu ilk sayıdaki başyazısında "Hükümlerimizde şahsi ihtiraslardan kaçınmağı ve Türkün yüksek menfaatlerini kendimiz için tek kılavuz tanımağı bir borç sayacağız" demektedir. Ağaoğlu'nun belirttiğine göre, gazetenin "yürüyeceği yol, gideceği ülkü ve takınacağı tarz" budur. Ayrıca gazeteyi "cumhuriyetçi, halkçı, laik ve inkılapçı" olarak da tanımlamaktadır.[11]

Gazetenin bu özellikleri Ağaoğlu tarafından sıralanırken, bu özelliklerin CHP'nin "altı ok"undan bir bölümü olduğu göze çarpmaktadır. Dört ilkeye açıkça gönderme yaparken, milliyetçilikten dolaylı yoldan söz etmektedir. Ancak bu ilkeden de dolaylı yoldan söz etmesi, Kemalist milliyetçilik anlayışından farklı bir milliyetçilik anlayışına yönelik çağrışımlara yol açmaktadır. Bu arada hiç söz edilmeyen ve dolayısıyla kabul edilmeyen ilke, devletçiliktir. Devletçilik ilkesinin reddi, SCF'nin de özelliklerindendir.

Gazete çıktığı kısa dönem içerisinde birçok kişi, gazete ve kuruluşla polemiğe girdi. Babıâli basınına çok sert eleştiriler yöneltti. Bu yazılardan birinde şu görüşler yer almaktadır:[12]

> Babıali'de iki ahbap çavuşlar vardır ki senelerden beri dört yaprakla daracık sütunlar üzerinde Viyana hokkabazlarına taş çıkartan bir maharetle ortada orta oyunu oynar, şaklabanlık ederler.

Meşrepleri, mezhepleri, siyasi akideleri kıbti imanı gibi karanlık, belirsizdir. Apaş tarzını şiirimize ilk aşılamak, külhanbey edasını edebiyat çerçevemiz içine almakla meşhurdurlar.

İlim ve ahlak koridoru bu zavallılar için zindan dehlizi kadar karanlık ve can sıkıcıdır.

(...)

Memleket aşkı, inkılap ülküsü bu biçarelerin ceplerinde esen havaya tabidir.

Yıllardanberi her tokmağın davulunu vurmuşlar, her sezilen menfaate fak kurmuşlardır.

(...)

Yağlı kuyruk arkasında koşarken kuru bir kemik parçasına ferma ederler.

...bu kaldırım serserileri her serbes düşünüşe muhalefet manası verirler.

Sarayların, sultanların yıkıldığını düşünmezler de hala jurnalcılık etmekten utanmazlar.

Yine ne oluyor? Ne var?

Akordu bozuk Laterna sesile parsaaya çıkmış görünüyorlar.

Bu terbiyesizlere kim cesaret veriyor? Hiç kimse... Bu cesaret fırın delen aç köpeğin kendi hezeyanıdır. Midesi kuruyan, cebi boşalan her serserinin yaptığı işe pek benziyen bu kuduzluğu biz pek tabii görüyoruz ve hayret etmiyoruz.

Yunus Nadi'nin 3 Ağustos 1933 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinde kendisine yönelik ağır eleştirilerine Ağaoğlu, "Siz işinize bakın ve zebunküşlük gibi namerdane hareketleri nefsinize reva görmeyiniz!" demektedir.[13]

Haber gazetesinin *Akın* gazetesini anlayamadığını ve nereye gittiğini sorduğunu belirten bir haberde, *Akın* gazetesinin "Hakka, halka, dürüstlüğe, gazetecilik namusuna doğru" gittiği belirtiliyor:

Demokrasinin, özgürlüğün, görevin sorumluluklarını hatırlatmak isteyen Akın, iyiye iyi, kötüyü kötü demekten çekinmeyen "arslanca" bir vatanseverliğe doğru gidiyor. Akın'ın nereye gittiğini sormak "mankafalılık" ve "vurdumduymazlık"tır. Akın ile onların gittiği yol ayrıdır. Akın onların gitmediği bir yolu kendine "kâbe" yapmıştır.

Akın kendi çıkarını düşünmüyor; insanlığı, gazetecilik şerefini ve basın onurunu amaçlıyor. Diğer gazeteler, dün emniyet müdüründen şikâyet ederler, yarın şikâyet ettiklerini yalanlarlar. Çünkü, çekinip korkarlar. "Seciyesizdirler." Ertesi gün, zabıtadan şikâyet etmediklerini, "arzuhal" ettiklerini söylerler. Bu kadar "ödlek" olan bu gazetelerden Akın'ı ayıran Akın'ın tükürdüğünü yalamamasıdır.

Akın; fikir hürriyetini, kalem hürriyetini, vatan hürriyetini temsil ediyor. Halbuki Haber ve arkadaşları sade kazanmak, hataları saklamak, herşeyi alkışlamakla günlerini gün etmek istiyorlar. Biz, bu kadar kadın ruhlu, maskara matbuatla bir olamayız.

Akın; erkektir. Dalkavuk değildir. Hakkı söyler ve hakka hürmet eder. Vazifesi; iyiye iyi, fenaya fena demek, dümen başında bulunanları uyanık bulundurmaktır. Dilimizin altındaki bakla budur. Bu vazifeyi Haber ve arkadaşları yapabilirse her yerden hürmet görebilirler. Yapamazlarsa iskeleden merasimden koğulmak onların nasibidir. Tahammül etsinler. İşte o kadar.[14]

Gazeteye gelen bir okuyucu mektubu, Ağaoğlu'nun *Akın*'ı ile Hüseyin Cahit Yalçın'ın *Tanin* gazetesini karşılaştırıyor. Okuyucu mektubunda "Gazeteniz eski Tanin'i andırıyor. Fakat sizde o ruh ve cüret yok..." deniliyor. Buna gazetenin verdiği yanıtta ise şu görüşler yer alıyor:[15]

Mazallah! neden Tanin'e benziyelim. (...) Vakıa biz de eski Tanin matbaasında çalışıyoruz. Orada yazıyoruz orada çiziyoruz. Ancak bir farkla; Tanin üçyüz kırkta idi, *Akın* dokuz yüz otuz üçte.

(...)

Eski denizler yatıştı, fırtınalar dindi. Artık ilim devri, fen devri, kanun ve sükun devrindeyiz. Durup dururken ne diye Tanin'e benziyelim de rahatımızı bozalım a güzel kari!

Akın gazetesi son sayısından (119) birkaç sayı önce (115) fiyatını ve sayfa sayısını azalttı. Sayfa sayısı 4'e, fiyatı 3 kuruşa indi. Gazetede "Bugün Akın Kim İçin ve Ne İçin 3 Kuruşa Çıkıyor? Akın Neden Üç Kuruşa?" başlığı ile çıkan haberde şu görüşler yer alıyor:[16]

Biz; fikir ve vicdan bağlarımızı hiçbir tesirin şamandırasına bağlamıyan hür fikirli müstakil memleket evlatlarıyız. Fikir için, vicdanların hürriyeti, Cumhuriyetin güneş kadar cazip bir hakikat alması için çıkıyorduk. Matbuata; nazariyatın parlak vaatlarından, manasız gürültülerinden süzülmüş temiz bir hürriyet havası getirmek için çıkıyorduk. Bizde sermaye yapmak, para kazanmak, yaranlık, partizanlık etmek ihtirası yok. Halkın çiçek kadar masum, pak vicdanına kadar inerek oradan, onun büyük dertlerini sırtlanarak taşımak ve memleketi idare eden kafaların havsalasına dökmek için çıkıyoruz. Akın; bir halk gazetesidir.(...)

(...)

Akın dört sahife çıkmakla hüviyetinden bir şey feda etmiyor. Artık masal, martaval, kadın ve moda, çocuk ve sinema gibi bugün için boş ve yersiz olan mevzuları kucağından atıyor. Onlara bir satır bile yer vermiyor.

Akın bugünden itibaren az ve özlü bir sima ile demokrat Türk aleminin demokrat gazetesi olarak ortaya atılıyor.

Asil vatandaş!

Ona vereceğin üç kuruşla mideleri, zevkleri, şehvetleri değil memleket davasının önünde menfaat için eğilmiyen saygılı bir tenkit gazetesini, fikir hürriyetini besliyeceksin.

Akın bu yepyeni mütevazi çehresile Cumhuriyetin şerefli manası Türk halkının büyük ve mukaddes sevdası önünde hürmetle eğilerek hakkı ve hakikatları bir kerre daha selamlıyor.

Milletten müzaharat isteyor.

Akın gazetesi kendisini müstakil, halkçı, demokrat bir tenkit gazetesi olarak tanımlarken, diğer gazetelerle arasındaki farkı temelde iktidarla ilişkilerindeki mesafeye bağlıyor. İktidarın savunusu yapan gazeteler eleştiriliyor ve özellikle de CHP'nin resmi yayın organı olan *Hakimiyeti Milliye* bu eleştiriden nasibini alıyor. *Akın*'ın son sayısında çıkan bir yazıda *Hakimiyeti Milliye*'ye yönelik olarak şu görüşler yer alıyor:

Ankara'da gündelik bir gazete vardır. Adı Hakimiyeti Milliye'dir. Bu gazete hükümetin malıdır. Gıdasını ya doğrudan doğruya veya bilvasıta onun yardımından alır. Vazifesi; iş başındaki devlet adamlarının güttüğü siyaseti müdafaadır.

Orada yazanlar, çalışanlar sabit fikir sahibi değillerdir. Süjelerini her gün taze taze alırlar.

Sekreteri memur, muharriri memur, başmuharriri hem memur, hem mebustur.

Bu gazete adeta dersini ezber öğrenen bir mektep çocuğudur. İdrakiyle değil, hafızasiyle konuşur.

Kelimeleri kendi seçer, fikirlerde papağandır.

Kafalarına prensibin palangaları urulmuş, hürriyetleri siyasi bir kafes ardına gizlenmiştir. Bakınız Zeki Mesut beyi dinliyelim:

'Bir zümrenin diğer bir zümreyi istismar etmesine mani oluyoruz. Şahsi zümre menfaatlerinin umumi menfaati ezecek derecede şahlanmasına meydan vermiyoruz. Devlet; kullandığı otoriteyi milletten alıyor' diyorlar.

Acaba doğru mu? diyoruz. Etrafa bakıyoruz, muhiti kolluyoruz, bundan eser yok!

Öyle zümreler görüyoruz ki neredeyse yüzünden kan fışkıracak! Beri tarafta öyle bir zümre var ki bir deri bir kemik kalmış. Şahsi menfaatler o derece şahlanmış ki gemi azıya almış, dizginlerini koparmış dört nala gidiyor!

AKIN

Çarşamba 20 Eylül 1933

Yevmî - Siyasî - İçtimaî - Müstakil Türk Gazetesi

Bugün Akın Kim için Ve Ne için 3 kuruşa çıkıyor?

Balkanların selâmeti için!

Sırp ve Romen nazırları çok acele olarak mühim şeyler konuştular

Ziraat bankasının çok yaman hovardalığı

900 Liralık binayı 5000 liraya tut muş beş seneliğini peşin vermiş!..

Vapurcuların derdini dinliyen yok mudur?

Almanya harbe hazır!

Buna diyecek söz yok

Bu da acı bir feryattır

Çocuğumu şimdiye kadar hamallık ederek okuttum, fakat...

Yanlış bir tefsir

Recep bey okusun

Akın, no. 115 (20 Eylül 1933)

Akın'a göre, *Hakimiyeti Milliye* "nazari iktisat" dersleri vereceğine, halkın dertlerini, şikâyetlerini dinlemeli ve bunlara yer vermelidir.[17] *Hakimiyeti Milliye*'ye yönelik bu eleştirinin çıktığı 119. sayı, *Akın*'ın son sayısı olmuştur. CHP'nin resmi yayın organı olan bu gazeteye yönelik getirilen eleştiriler, *Akın*'ın kapanmasının/kapatılmasının nedenlerinden birisi olsa gerektir. Gazetenin çıkmasından kısa bir süre sonra bir başyazı nedeniyle savcılık tarafından başyazar Ağaoğlu Ahmet ve imtiyaz sahibi ve umumi neşriyattan sorumlu yazı işleri müdürü Yusuf Ziya Bey hakkında soruşturma açılması, gazetenin uzun süre yaşayamayacağının göstergelerinden birisidir. Bu soruşturma Matbuat Kanunu'nun 30. maddesine dayanılarak açılmıştı.[18]

Gazetede ele alınan konulardan biri de 1930'lar Türkiye'sinde önemli bir yer teşkil eden "şeker ihtikârı"dır. "Şeker İhtikarını Kim Yapıyor?" başlıklı bir yazıda ekonomik buhranın yaşandığı, paranın kıt olduğu bir dönemde şeker fiyatlarında yapılan ihtikâra halkın tahammül edecek durumu olmadığı belirtilmektedir. Normal koşullarda İstanbul halkı İstanbul'a 8 kuruşa mal olarak gelen şekeri en fazla 15 kuruşa, Anadolu halkı da 20 kuruşa yiyebilir. Buna ek olarak 28 kuruş tutan gümrük ve inhisar vergilerini eklediğimizde, İstanbul'da şeker fiyatının 43 kuruş olması gerekir. Halk zor durumdaki devlet bütçesi için büyük bir fedakârlık yaparken, 43 kuruş olması gereken şeker fiyatı, İstanbul'da 60-64 kuruştur. Anadolu'da ise kimbilir kaç kuruştur? 43 kuruş ile 60-65 kuruş arasında 20 kuruş fark vardır. Bu para nereye gitmektedir? Bu parayı birilerinin almasına nasıl izin veriliyor? Tüccar, devletin ve valiliğin müdahalesinden şikâyet etmektedir, ancak biraz da kendi hareket ve işlemlerine dikkat etmelidir. Birinci Dünya Savaşı "ahlakı bozarak zahmet çekmeden, havadan spekülasyonlar yapa rak zenginleşmek hırsını umumileştirdi."

Devlet ya da Belediye, büyük ekonomik sıkıntıların yaşandığı bu dönemde, halkın şeker gibi temel bir ihtiyaç maddesinde kilo başına 20 kuruş fazla para vermesine nasıl tahammül gösterir? Halkın bu şekilde suiistimal edilmesini önlemek devlet ya da belediyenin görevi değil midir? Ayrıca bu zamana kadar böyle bir suiistimale karşı neden bir işlem yapılmamıştır?

Belediye artık bu ihtikâra karşı harekete geçmeli ve halkı korumalıdır.[19]

Temmuz 1933 tarihinde, şeker ihtikârının ortaya çıkması sonucunda İktisat Vekâleti, büyük tüccarların defterlerinde yaptığı incelemede, bunların %6-7 kârla satış yaptıklarını ve bunun da normal

olduğunu belirledi.[20] Bu haberin *Akın*'da yer almasından bir gün sonraki "İhtikar Muhakkaktır! Bazı Tacirlerle Bakkalların Mahkemeye Verilmeleri Bekleniyor" başlıklı haberde ise, şeker fiyatlarının normalin üstünde satılmasının en büyük nedeni "yine birinci sınıf tacirler"dir, denilmektedir. Yine aynı habere göre, Türkiye'nin şeker ihtiyacını büyük ölçüde Avramof Boko, İsak Modiyano, Şalom Biraderler ve Hayrettin Bey grupları karşılamaktadır.[21] 19 Temmuz 1933 tarihli *Akın*'da yer alan bir başka haberde ise, İsak Modiyano'nun şirketinin şeker satışlarında ihtikâr yaptığı anlatılmaktadır.[22]

Gazetenin 24 Eylül tarihli son sayısında yer alan bir haberde, İktisat Vekili Celal Bey'in (Bayar) "amele faciası" ile ilgilenmesi istenmektedir. Haberde, kömür işçilerinin sorunlarından söz etmeden önce, gazete şu açıklamayı yapmayı o dönemin koşullarında gerekli görüyor:

> Celal Beyefendi:
> Evvela söyliyelim. Akın ne kapitalist, ne komünist, hatta ne de sosyalisttir. Milliyetçi, cumhuriyetçi bir gazetedir. Arkadaşlarımızla farkımız şudur: Onlar, parti organıdır. Biz, serbest görüşlü, hakka abit haksızlığa asiyiz.
>
> Kömür amelesinin haklarından bahsederken ne bir zümrenin, ne bir sınıfın ifadesi değiliz. Amelenin ecelsiz ölümünden şikâyet ederken sermayeye bir gayzimiz yok. Belki hislerimize, insanlığa hürmet eden, haysiyetimizi tanıyan ecnebi yardımına teşekkürü borç biliriz. Onu dost ve muhterem tanırız.

Kömür madenleri bölgesindeki şirketler milyonlar kazanmaktadır. Bu şirketler işçi sağlığını göz önünde bulundurmak zorundadır. İşçi sağlığı için alınması gereken önlemleri almayan şirketleri hükümet neden kontrol etmiyor? Hükümetin yetkili memurları bunlara niçin "göz yumuyor?" Bunun nedeni "uyuşukluk mu? Menfaat mi? Nedir?" Celal Bey İktisat Vekili olarak buradaki sorunların içyüzüne inmelidir.

Hükümetten, kömür havzasında Türk işçisinin hayatını "nankör şirketlere" karşı korumasını istiyoruz.[23]

Gazetede yer alan bir başka ihtikâr haberi de biraya ilişkin. Bomonti Bira Fabrikası, başka iki bira fabrikası ile birleşerek ve aralarına bazı sorumsuz fakat nüfuzlu kişileri alarak bir tröst oluşturmuşlardır. Haberde konuyla ilgili olarak şu bilgilere yer veriliyor: Arpa 17 kuruş iken, bira 35 kuruşa satılıyordu. Bugün arpa 100 para (2,5 kuruş), 3 kuruşa düşmüş olmasına rağmen bira fiyatları düşmüyor. Bir şişe biranın maliyeti 4 kuruş. Bir şişe biranın maliyetinin 8 kuruş olduğunu söyleyenler de var. Her ne olursa olsun bira şirketlerinin devlete ödedikleri vergi çok az. Bira, şirketler tarafından en az 4 kat bir fiyatla satılmaktadır. Şirketlerin, tröstün karı da en az, 3 mislidir.

Halk rakının kilosunu 400 kuruşa içiyor, ama verdiği paranın devlet hazinesine gittiğini biliyor. Birada ise, para şunun bunun cebine gidiyor.

Bugün devlet inhisarlarına karşı şiddetli eleştiriler getirilirken, birkaç açıkgözün bira alanında "fiili inhisar" oluşturmalarına göz yumulmamalıdır. Her zararlı kurum tarihe karışırken, Bomonti'nin oluşturduğu inhisar da tarihe karışmalıdır. Bu inhisar özel kuruluşların elinde olmamalıdır.[24]

Akın'da ekonomik konulara ilişkin yer alan bir haber de Oktruva vergisinin kaldırılmasına yönelik. Ağaoğlu Ahmet bu verginin kaldırılmasını olumlu karşılar ve desteklerken, Oktruva'dan "Orta Çağdan Kalma Bir Müessese" diye söz ediyor.[25]

Hükümetin takas usulünü kaldırmasına ve onun yerine kliring usulünü getirmesine yönelik olarak yer alan haberde, bu değişikliğin bazı kargaşalık ve şikâyetlere yol açtığı belirtilmektedir. Yurtdışında bulunan İktisat Vekili Celal Bey bu olaylar üzerine acele olarak ülkeye dönmüş ve hükümetin bu değişikliği "vakitsiz" yaptığını söylemiştir. Takasın bu şekilde kaldırılmasını "hata" olarak niteleyen Celal Bey, İş Bankası'nda ve Sümerbank'ta incelemeler yapmıştır. Özellikle İzmir tüccarlarının şikâyetlerini öğrenince üzülmüş, tüccarların sıkıntılarını gidermek için Merkez Bankası'na emir vermiştir. *Akın*'ın ve İzmir gazetelerinin tüccarların zor durumda kalmalarına ilişkin yayınlarından etkilenen Celal Bey İktisat Vekâleti'nden istifa etmek istemiştir.[26] Celal Bey'in istifa edebileceğine ilişkin haberin diğer gazetelerce yalanlanması üzerine yazılan diğer bir başyazıda, Celal Bey'in kendisi Avrupa'da iken alınan iktisadi kararlardan "malumatı" olmadığını söylemesi, bu konudaki kararnameye "muhalefetini diplomatça anlatmak" istemesi olarak değerlendirilmektedir.

Ülkenin içinde bulunduğu buhranlı bir dönemde İktisat Vekâleti gibi ağır sorumluluğu olan bir görevi kabul eden Celal Bey'in "kendi selahiyetine taalluk eden işlerde kendi noktai nazarına uymıyan tedbirlere taraftar olamıyacağını anlamak için" onun kişiliğine bakmak yeterlidir:

> Yapacağı işlerde fazla müdahalelerden hoşlanmıyan bir titizliği vardır. Yeter ki son kararname Celal beyin evvelce ticaret sahasına telkin ettiği büyük itimadı zedelemek istidadını göstermiştir. Titiz ve dürüst bir devlet adamının tenakuzlara düşmekten çekinmesi kadar tabii bir şey olamaz. O takdirde bu karışık iş iki surette halledilebilecektir.
>
> Ya kabine arkadaşları son kararlarında ısrar edeceklerdir. O halde, istifa muhakkaktır, Celal Bey feda edilmiş olur. Veya Celal Beyin kararnameyi tadil hususundaki teklifi kabul ve hata tashih edilecektir. Bu ikinci teze doğru gidilirse kararnamenin müktesep haklara ait kısmının tadili beklenebilir.
>
> Celal Bey'in kazanılması hükümet üyelerinin biraz fedakârlık etmesine bağlıdır. Bu fedakârlık Celal Bey'den esirgenmemelidir. Belirtmek gerekir ki, bugün dünya büyük bir "iktisat muharebesi" içindedir. İktisat Vekâleti, bu ekonomik savaşta ülkenin "müdafaa cephesini doğrudan doğruya idare eden makamdır. Diğerlerinden mühimdir. Bir çok tecrübeler gösterdi ki, Celal Bey bu vekalete gelip gidenler arasında en kuvvetlisidir.[27]

İş Bankası'ndaki başarılı çalışmaları sonucu ve yükselen burjuvazinin temsilcisi olarak İktisat Vekili olan Celal Bayar ve grubu (İş Bankası grubu) ile İnönü ve ekibi arasındaki çatışmanın ilk örneklerinden biridir bu olay. İktisat vekilliği görevinin dünyanın içinde bulunduğu ekonomik bunalım ve Türkiye'nin sanayileşme çabalarının yaşandığı bir dönemde önemi büyüktür. 1930'lar Türkiye'sinde ekonomik (ve kültürel) atılımlar ön plana çıkmıştır. Bu nedenledir ki, CHP içinde güçlü bir yeri olan İsmet İnönü'nün yerine Celal Bayar başbakan yapılmıştır. Bu dönemde Parti içinde Celal Bayar'ın güçlü bir destekçi tabanı yoktur. Olayın ekonomik boyutu bir yana bırakılırsa, Şükrü Kaya, Tevfik Rüştü Aras ve Recep Peker gibi güçlü isimler İnönü'nün mirasçısı olabilirlerdi.

Gazetedeki eleştiri konularından biri de belediyelerdir. Yozgat Belediyesi'ne ilişkin bir haberde, belediyenin 30.000 lira geliri olduğu ve bu paranın 23.000 lirasının belediye başkanı ve memurlara gittiği belirtilmektedir. Bunu bir "garabet numunesi" olarak tanımlayan gazete, belediyelerin "Fukaraperver Cemiyeti" olmadığını söylemekte ve bu duruma İçişleri Bakanlığı'nın müdahale etmesini istemektedir.[28]

Aydın Belediyesi'ne ilişkin bir haberde ise, halkın ekonomik durumu göz önüne alınmadan belediye bütçesinin geçen yıla göre artırıldığı belirtilmektedir. Ancak bu artışın da sayıları ve maaşları arttırılan memurlara gideceği ileri sürülmektedir. Yine aynı habere göre, belediye başkanının maaşı da 150 liradan 220 liraya çıkarılmıştır.[29]

İstanbul Belediyesi'nin Belediye Meclisi üyelerinden Refika Hulusi Behçet Hanım'ın evini üç yıllığına 9.000 liraya ve peşin parayla kiralaması gazetede yer alan bir haberde eleştirilmiş[30] ve bu olayın gazetede yer almasından sonra belediye bu kararından vazgeçmiştir. Gazete bu vazgeçişi "Tenkidin Lüzum ve Kıymeti Bir Kere Daha Anlaşıldı" manşeti ile duyurdu.[31]

Gazete küçük esnaf ve zanaatkârların sorunlarını ortaya çıkarmak için bir anket düzenledi. Anket yapılan kişilerin şu sorulara yanıt vermeleri isteniyordu:[32] 1. Geçen ve önceki yıllara bakarak bu yılki kazancınız ve verginiz nedir? 2. Bağlı olduğunuz esnaf cemiyetinden gördüğünüz yardımlar nelerdir? Verdiğiniz aidat ne kadardır? Yönetim kurulu nasıl seçersiniz? 3. Belediyede ya da cemiyette karşılaştığınız zorluklar nelerdir? 4. Sanatınızın veya ticaretinizin ilerlemesinin önünde ne gibi engeller görüyorsunuz? Neler yapılmasını istiyorsunuz?

Bu ankete verilen yanıtlar şu başlıkla duyuruldu:[33] "Esnafın Dertleri. Esnaf Cemiyetlerine Hiç Lüzum Yoktur. Her Sınıf Esnafın, Üzerinde İttifak Ettiği Nokta Budur".

Gazetede ele alınan konulardan biri de ziraat ve sanayi konusudur. Ağaoğlu Ahmet "Ziraat mi, Sanayi mi?" başlıklı yazısında ülke ekonomisine ilişkin değerlendirmeler yapmakta; bu iki alandan birinin diğerine tercihinin yanlış olacağını, her ikisinin de birlikte gelişmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.[34] Ağaoğlu bir başka yazısında, Türkiye'nin ziraat memleketi olduğunu, devletin, hükümetin, memurların, ticaretin, sanayiin çiftçi sayesinde yaşadığı belirtmektedir. Ağaoğlu'na göre, sanayi, ticaret ve madenciliğin yetersizdir. Köylünün %90'ı kooperatif, uzman, makine ve modern tarımdan habersizdir. Tarım ürünlerinin fiyatları gün geçtikçe düşmektedir. Bu ortamda köylüyü korumak ve güçlendirmek gerekmektedir.[35] Bunun yolu da vergilerin azaltılması, ucuz ve kolay kredi, yurtdışına ve yoğun nüfus olan bölgelere ürünlerin kolayca gönderilebilmesinden geçmektedir.[36]

Ülkenin ekonomik sorunlarına gazetenin bakışını verdikten sonra, gazetenin hükümet hakkındaki değerlendirmelerine gelelim. Celal Beyin istifa haberlerinin gündemde olduğu bir dönemde hükümette başka değişikliklerin de olacağına ilişkin haberler gazetede yer almaktadır. Bu haberlere göre Üniversite Reformu'nun hemen ertesinde Reşit Galip Bey'in "sağlık" nedenleriyle istifa etmesi, onun yerine kimin geçeceği tartışmasını doğurdu. Bu kişiler arasında başta CHF Umumi Kâtibi Recep Bey (Peker) olmak üzere, Ruşen Eşref (Ünaydın) ve Falih Rıfkı (Atay) Beyler yer almaktadır.[37] Maarif Vekilliğine atanması muhtemel kişiler arasına daha Cumhurbaşkanlığı Umumi Kâtibi Hikmet Bey'in (Bayur) adı eklenmiştir.[38] Reşit Galip Bey'in de Hikmet Bey'in yerine Cumhurbaşkanlığı Umumi Kâtipliğine atanacağı söylenmektedir.[39] Bu değişikliklerin yanı sıra Maliye, Adliye ve Milli Savunma Vekâletlerinde de değişiklik olacağı haberleri de görülmektedir.

Bu değişiklik haberlerine yönelik gazetede yapılan değerlendirmeler ise şöyle: Üniversite Reformu döneminin Maarif Vekili olan Reşit Galip Bey'in istifasından önce, Üniversite'de istifalar meydana gelmiş[40] ve bu istifaları takiben Reşit Galip Bey istifa etmiştir. Reşit Galip Bey'in istifasından sonra Üniversite'den istifa edenler istifalarını geri aldılar. İstifacı profesörlerin istifa nedenleri anlaşılamadı. İstifaların yapılan ıslahat işlerinden kaynaklandığı tahmin edilmektedir. İstifalar geri alındığına göre, istifa nedenleri ortadan kalkmış olmalıdır. Bu karşılıklı istifaların nedeni kamuoyu önünde tartışılmalıdır. Reşit Galip Bey'in "sağlık" nedeniyle istifa ettiği görüşü tatmin edici değildir.[41] "Ahvali sıhhiye mazereti" her zaman kullanılabilen bir "klişe"dir. Ayrıca sağlık nedeniyle istifa eden Reşit Galip Bey'in Cumhurbaşkanlığı Umumi Kâtipliği gibi aktif bir göreve getirilmek istenmesi şaşırtıcıdır.[42]

Gazetede yer alan konulardan biri de Türkiye'nin dış politikasıdır. Dönemin Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Bey'e (Aras) göre, Türkiye "açık bir sulh politikası" izlemektedir. Türkiye'nin dış politikasının iki temeli vardır. Bunlardan biri Sovyetler, diğeri Yunanistan ile dostluktur.[43] T. Rüştü

Bey'in "bir Balkanlı, Avrupalı, Asyalı veya Akdenizli camiasında bir hemşeri olmağı bir memleket Hariciye Vekili olmağa tercih ederim" sözlerine Ağaoğlu Ahmet "Bir Görüş Farkı" başlığı ile şu yanıtı veriyor:[44] "Doğrusu, ben Türk kalmağı, hatta en ideal Pan Avrupalılığa, en ideal Balkanlılığa tercih ederim."

Gazetede yer alan dikkat çekici bir haber de, CHF'nin 12-15 Ağustos 1933 tarihlerinde Sofya'da toplanan 9. Radikal Demokratlar Kongresi'ne katılmasına yöneliktir.[45] Daha önceki yıllarda yapılan radikal demokratların bir kongresine (1927) CHF Genel Sekreteri Saffet Bey (Arıkan) "müşahit" olarak katılmıştı.[46] CHF'nin 1927 kongresinde radikal partilerin oluşturduğu birliğe doğrudan katılma fikri reddedilmişti. Ancak, 1933 tarihinde yapılan kongreye katılmalarından da anlaşılacağı üzere, CHF bu kongrelere "müşahit" olarak katılmaya devam etmiş olsa gerektir. Sofya'da toplanan kongrede işsizlik, işçi ücretleri ve gümrük duvarları konuları ele alınmıştır. Gümrük duvarlarının kaldırılması, Avrupa gümrük birliği ve tek paralı uluslararası bir bankanın kurulması Avrupa Federasyonu için aşamalar olarak önerilmiştir.[47] Kongrede alınan siyasi kararlarda ise, "Demokrat bir hükümet usulünün memleketlerin içtimai teşkilatında manevi ve fikri teşriki mesaiyi mümkün kılacağı, çünkü ancak böyle usulün bütün vatandaşların kanun önünde beraberliğini, mahkemelerin istiklalini ve söz ve matbuat hürriyetini temin eyliyeceği" belirtilmektedir.[48]

Ağaoğlu Ahmet dünyanın içinde bulunduğu buhrandan çıkış yolunun komünizm, faşizm, Hitlerizm ve şahsi hükümetler (diktatörlükler) olmadığını belirtiyor, özellikle buhranın sorumlusu olarak parlamentarizmi görmeyi yanlış buluyor ve keyfi idareyi parlamenter idareye tercih etmeyi "delilik" olarak tanımlıyor.[49] Parlamentarizmin önemini vurgulayan Ağaoğlu, BMM'deki görüşmelerin eskisi kadar geniş bir şekilde Anadolu Ajansı aracılığı ile duyurulmadığından, Meclis zabıtlarının eski ayrıntılı halini yitirdiğinden ve gazetelere gönderilmediğinden şikâyet ediyor.[50]

Ağaoğlu'nun parlamentarizm için önemli bir gelişme olarak gördüğü olaylardan biri de CHF'nin "müstakil" mebuslar seçileceği yolunda kararını alması ve Ali Fuat Paşa'nın (Cebesoy) müstakil mebusluğa aday gösterilmesidir. Ağaoğlu bu olayı önemli bir aşama olarak görmektedir. Çünkü böylece CHF, parti dışında "mürakabe"nin gereğini kabul etmiştir.[51]

Bu dönemin etkin gençlik örgütü olan Milli Türk Talebe Birliği (MTTB) de *Akın* gazetesinde sık sık yer almaktadır. MTBB ile *Akın*'ın ortak noktaları, CHF'nin tek parti yönetimine kısmen de olsa muhalefet etmeleridir. *Akın*'ın çıktığı tarihlerde MTTB, *Birlik* adında bir dergi çıkarmaya başladı.[52] *Akın*'da yer alan bir okuyucu mektubunda, MTTB üyelerinin yaz tatillerinde Anadolu'ya gitmeleri önerilmektedir.[53] Bu mektuba verilen yanıtta, Birliğin bu konuda hükümete başvurduğu bildirilirken,[54] daha sonra sonraki yazılarda, Türkiye'deki gençliğin Avrupa ülkelerindeki gibi etkin hale getirilmesi önerilmektedir. CHF Kâtibi Umumisi Recep Bey'e yapılan bu öneride faşizan özellikler görmek mümkündür:[55]

> Bizden başka bütün memleketlerde gençlik milli uyanıklığın, milli düşüncelerin öncüsüdür. Bizde merkezi kararlarla programlarla hazırlanan milli bayramları oralarda gençlik idare eder. Gençlik milli gayelerin ve milli mefkurelerin uşağıdır. Şahısların veya zümrelerin değil...
>
> (...)
>
> Biz çok sıkı ve askeri inzibata muhtacız. Çünkü bugün inzibatsız yaşıyoruz. İnzibat Türk cemiyetinin mahrum olduğu tesanüdü meydana getirecektir.
>
> Fakat bazılarının anladığı gibi bu sert disiplin istibdat demek değildir. (...)
>
> (...)
>
> Gittiniz ve gördünüz.. Bütün dünyadaki içtimai hadiselerde gençlik faildir.

Çekoslovakya, İtalya, Almanya, Lehistan, Romanya, Macaristan, Mısır ve Çin gençliği ulusal varlığı temsil eder ve ulusal ülkünün savunucusudurlar. Bizde ise, gençliğin ulusal bayramlarda ve devlet büyüklerinin seyahatlerinde gençlik birer "figüran" durumundadır.[56]

MTTB Kongre İkinci Reisi Fahri'ye göre, gençlik rejimden destek görmemektedir. Gençliğe "nümayiş" ve "serbest söz hakkı" çok görülmektedir. En haklı konularda ayağa kalkan gençliğin başına sürekli olarak bir "yumruk" indirilmek istenmektedir.[57]

MTTB'nin bu dönemdeki yapısının değerlendirmesi için bir başka örnek de İtalya'dan gelen 300 faşist gençlik örgütü üyesine yönelik program hazırlamaları, onların şerefine gece düzenlemeleridir.[58]

Sonuç olarak, SCF muhalefetinin sona erdirildiği ve 1931 Matbuat Kanunu'nun çıkarıldığı bir dönemde Ağaoğlu Ahmet, *Akın* gazetesinde hükümeti, belediyeleri, yolsuzlukları, inhisarlar idaresini, ekonomik sistemi, tek parti uygulamalarını eleştirmektedir. Kısa ömürlü bir yayın olmasına rağmen *Akın* gazetesinde parlamenter demokrasiyi savunmuş ve o yılların yükselen ideolojileri olan faşizmi, Hitlerizmi ve komünizmi eleştirmekte, Kemalizmi savunmaktadır. Devletçilik ilkesi dışında Kemalist ilkeleri benimsemekte, Cumhuriyet rejiminin demokratik bir ortamda gelişebileceğini belirterek, dönemin birçok yazarıyla da bu konuda polemiğe girmektedir. Bu gazetenin bir başka önemi de, Ağaoğlu'nun bu gazetede SCF dönemindeki liberal görüşlerini, SCF kapandıktan sonra da aynı kararlılıkla savunmasıdır. Ağaoğlu dışındaki SCF'lilerin hepsinin tekrar CHP'ye dönmesine rağmen, Ağaoğlu'nun görüşlerini ısrarla savunması, onun görüşlerinde samimi olduğunun bir göstergesi olsa gerektir. ■

1. François Georgeon, "Ahmet Ağaoğlu: Aydınlanma ve Devrim Hayranı Bir Türk Aydını", *Toplumsal Tarih*, sayı 36 (Aralık 1996), s. 28-35.
2. Ahmet Ağaoğlu, *Serbest Fırka Hatıraları*, İletişim Yay., İstanbul, 1994, 3. baskı. Bu baskıya Ufuk Özcan yazdığı "Önsöz"de "İmparatorluğun son yıllarında bir gazeteci ve siyasetçi olarak tutumu, şu veya bu Batılı ülkenin taraftarlığını savunmak şeklinde belirlenen Türkçü Ahmet Aqayef ile cumhuriyetçi, laik, liberal kürsü profesörü Ahmet Ağaoğlu arasında elbette ki bazı farklılıklar göze çarpmaktadır" (s. 8) demektedir.
3. Çetin Yetkin, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı*, Karacan Yay., İstanbul, ty, s. 53.
4. Yetkin, *age*, s. 56.
5. Temuçin Faik Ertan, *Kadrocular ve Kadro Hareketi*, Kültür Bak. Yay., Ankara, 1994, s. 170. Ağaoğlu'nun Kadrocularla polemiklerin yer aldığı şu kitaba bkz. Ağaoğlu Ahmet, *Devlet ve Fert*, İstanbul, 1933.
6. Ertan, *age*, s. 171-172.
7. Gazetenin başyazarı Ağaoğlu Ahmet'tir. Gazetenin sahibi ve umumi neşriyatı idare eden yazı işleri müdürü ise Hacı Ağa Oğlu Yusuf Ziya Bey'dir. Gazetenin çıkışından kapanışına kadar sahipliğinden ve yazı işleri müdürlüğünden ayrılmıyor. Gazetenin 119 sayılık künyesinde bunu görmek mümkün. Ancak Abidin Nesimi'nin anılarında farklı bilgilere rastlıyoruz. A. Nesimi diyor ki, "Benim MTTB yönetim kurulunda bulunduğum dönemde Ağaoğlu Ahmet bey 'Akın' gazetesini çıkarıyordu. Ben Süfyan'la beraber Ahmet beye gittik ve Akın gazetesinde çalışmak istediğimizi bildirdik. Ağaoğlu Ahmet bizi tersledi. Derslerimizle ilgilenmemizi öğütledi. Oysa gazetenin diğer sorumlu kişileri bizim bu isteğimizi olumlu karşılamışlardı. Ahmet beyin Akın gazetesiyle ilgisini ilişkisini kesmesi ve gazetenin Balıkesirli Avukat Vedat beyin eline geçmesinden sonra bir hafta kadar gazetede Hüseyin Halim takma adıyla ve kendi adımla yazılar yazdım. Bir hafta sonra da gazete kapandı." Bkz. Abidin Nesimi, *Yılların İçinden*, Gözlem Yay., İstanbul, 1977, s. 130. Gazetede sahip değişikliğine ya da Ağaoğlu Ahmet'in ayrıldığına ilişkin bilgiye rastlayamıyoruz. Gazetenin son sayısına kadar sahibi ve yazı işleri müdürü olarak Hacı Ağa Oğlu Yusuf Ziya Bey görülmektedir. Gazetenin sahip değiştirdiğine ilişkin bilgiye başka bir kaynakta da rastlayamadık. Ağaoğlu Ahmet'in ayrılması hakkında da bir bilgimiz yok. Ancak dikkat çekici bir husus şu: Gazetenin 10 Ağustos 1933 tarihli sayısından sonra Ağaoğlu Ahmet imzalı başyazılara rastlayamıyoruz. Bu tarihten sonra başyazılar imzasız olarak çıkıyor. Gazetenin 24 Ağustos 1933 tarihli 88. sayısına kadar Ağaoğlu Ahmet başyazar olarak görülmektedir. 25 Ağustos 1933 tarihli 89. sayıdan itibaren başyazar olarak görülmüyor. Gazetenin başlığının yanında yer alan "Başyazarı: Ağaoğlu Ahmet" ibaresi bu tarihten itibaren yer almamaktadır. Ağaoğlu'nun başyazar olarak görüldüğü dönem içerisinde, gazetenin 29 Mayıs-19 Ağustos 1933 tarihleri arasında 67 tefrika olarak Ağaoğlu Ahmet'in "Mütareke ve Malta Hatıraları" yayımlanmıştır. Ayrıca, acaba gazetenin 115. sayısındaki değişiklik (bu değişiklik konusunda aşağıda bilgi verilecektir), Nesimi'nin söz ettiği değişiklik olabilir mi? Bunu da bilemiyoruz.
8. Ali Gevgilili, "Türkiye Basını", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, c. 1, (s. 202-228), s. 216.
9. *Büyük Larousse*, c. 1, s. 176.
10. *AnaBritannica*, c. 1, s. 184 (Ağaoğlu Ahmed maddesi).
11. Ağaoğlu Ahmet, "Gazetemizin Yolu, Dileği ve Tarzı", *Akın*, 29 Mayıs 1933, s. 1.
12. "Siz Ne Dersiniz? İki Ahbap Çavuşlar!", *Akın*, 28.7.1933, s. 3.
13. Ağaoğlu Ahmet, "Mecburi Bir İzah", *Akın*, 3.8.1933, s. 1.
14. "Açık Görüşler: Bu 'Akın!!' Hedefe Koşuyor!", *Akın*, 13.9.1933, s. 1. Kadın haklarının verildiği bu tarihlerde yazıda kadınlara yönelik olumsuz yüklemeler dikkat çekici bir özellik taşımaktadır.
15. "Açık Görüşler: Tanin Başka Akın Başka", *Akın*, 18.9.1933, s. 1. 1920'ler Türkiye basını ile 1930'lar Türkiye basını arasında düşünce özgürlüğü bakımından *Tanin* ve *Akın* gazetelerinin karşılaştırılmaları gerçekten anlamlıdır. Bu çerçevede Takrir-i Sükûn Kanunu öncesi ve sonrası olarak basını değerlendirmek ve bu arada 1931 tarihli Matbuat Kanunu'nu da göz önünde bulundurmak gerekir. İşin bir başka ilginç yanı ise, CHP'ye muhalefetiyle örnek gösterilen *Tanin*'in başyazarı H. C. Yalçın'ın çokpartili yaşama geçtikten sonra CHP'nin yayın organı *Ulus*'a başyazar olmasıdır.

AKIN

Cumartesi 3 Haziran 1933

BAŞMUHARRİRİ AĞAOĞLU AHMET

Cümhuriyet hür vatandaşa dayanır

Bulgaristanda bir cinayet daha

Sofya meclisi azasından biri sokakta öldürüldü

Cinayet Makedonya komitesinin gizli bir emrile ve güpegündüz vaki olmuştur

Sosyalizm ve Personalizm

Fener 2 Galatasaray 0

Bir Doktora yarım lira vizita verilemez mi?

Anladım ki...

***Akın*, no. 6 (3 Haziran 1933)**

16. *Akın*, 20.9.1933, s. 1. Kendini halkçı, demokrat ve tenkit gazetesi olarak tanımlayan *Akın*'ın bu alanda yoğunlaşma kararı almasından birkaç sayı sonra kapanmak zorunda kalmasına dikkat çekmek istiyoruz.
17. "Açık Görüşler: Hakimiyeti Milliye", *Akın*, 24.9.1933, s. 1. Burada adı geçen Zeki Mesut Bey'in soyadı Alsan'dır. 1927-1943 yılları arasında Edirne ve Diyarbakır milletvekilliği yapmıştır.
18. "Gazetemiz Aleyhine Bir Dava Açıldı", *Akın*, 12.6.1933, (sayı 15), s. 1. 1931 tarihli Matbuat Kanunu'nun 30. maddesi şöyle idi: "Türk Ceza Kanunu'nun 156. maddesinin açıklığı dışında kendilerine verilen görevin yapılmasından ötürü BMM üyesinden, Bakanlar Kurulundan ve resmi kurullarla devlet memurlarından biri ya da birkaçı hakkında isim ve madde gösterilmeyerek belirsiz ve kötü sanı doğuracak nitelikte saldırgan yazı ve resimlerle BMM'nin ve Bakanlar kurulunun ve resmi kurullarla devlet memurlarının tümünün ya da bir bölümünün şeref ve haysiyeti ihlal olunursa üç aydan altı aya kadar hapis ve yüz liradan eksik olmamak üzere ağır para cezası hükmolunur." Bkz. Alpay Kabacalı, *Başlangıcından Günümüze Türkiye'de Basın Sansürü*, Gazeteciler Cemiyeti yay., İstanbul, 1990, s. 128-129. Kabacalı'ya göre bu madde, "iktidarın Ceza Kanunu'nda öngörülen ölçülerde bile eleştirilmesini engelleyen bir sansür hükmüdür" (s. 129, dipnot 10).
19. A., "Şeker İhtikarını Kim Yapıyor?", *Akın*, 13.7.1933, s. 1. Bu yazıda yer alan bir başka bilgi de İstanbul semtlerine göre şeker fiyatlarının değiştiğidir. Beşiktaş'ta 58 kuruş, Teşvikiye'de 60-64 kuruştur.
20. "Siz Ne dersiniz? Bakkallar Cemiyetinden Bir Sual", *Akın*, 15.7.1933, s. 3. Bu haberde şeker ticaretini 4 büyük tüccarın elinde tuttuğu ve büyük tüccar, aracı tüccar ve bakkal arasında şeker fiyatlarında büyük oyunların döndüğü belirtilmektedir. Şeker fiyatları konusunda bakkalların ya da onların derneğinin bir açıklama yapması istenmektedir. Bir büyük tüccarın belirttiğine göre, kendisi şekeri aracı tüccara 43 kuruşa vermektedir. Halka 58 kuruşa satılması gerekirken, 65 kuruşa satılmaktadır.

21. *Akın*, 16.7.1933, s. 1, 2. Daha önceki haberlerde şeker fiyatının en fazla 43 kuruş olması gerektiği belirtilirken, bu son haberde ise, perakende satış fiyatının 58-59 kuruş olması gerektiği, ama şekerin kilosunun 63-65 kuruşa satıldığı belirtilmektedir. Bu durumda aradaki fiyat farkı 5-7 kuruşa inmektedir.
22. "Şeker İşi. İddialar Vesika ile İspat Edilecek", *Akın*, 19.7.1933, s. 1, 2.
23. "İktisat Vekili Celal Beyefendiye, Gene Kömür Şirketi İçin", *Akın*, 24.9.1933, s. 1, 2.
24. "Hükümetten İcraat Bekleniyor. Bomonti Feshedilmelidir", *Akın*, 31.7.1933, s. 1, 2. Gazetede inhisarlara ilişkin çıkan bir başka yazıda inhisarlarda ıslahata ihtiyaç olduğu, buralarda tam bir verimlilik alınamadığı ve inhisarların "tüccar kafası" ile çalıştırılması gerektiği, buralarda görevli memurların "kabiliyetsiz" olduğu ileri sürülmektedir. Bkz. "İnhisarlarda Islahat", *Akın*, 9.9.1933, s. 1, 2. Bomonti bira fabrikasının hisselerini satın alan Ahmet İhsan Tokgöz, idare meclisi reisi olmuş ve İsmet Paşa'nın eniştesi Kudüslü Abdürrezzak'ı idare meclisi üyeliğine almıştı. Ankara'daki bira fabrikasının genişletilmemesi için İsmet Paşa'ya etki yapıyorlardı. Bkz. Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, İstanbul, 1984, s. 404. Bu sorun Atatürk ve İsmet Paşa'yı karşı karşıya getirmiştir.
25. *Akın*, 2.6.1933, s. 1. Yine *Akın*'da yer alan bir başka haberde Oktruva vergisinin (duhuliye, giriş vergisi) kaldırılması ile İstanbul Belediyesi'nde 53 kişinin işsiz kaldığı, bu verginin 31 Mayıs tarihinden itibaren kaldırıldığı ve bu verginin kaldırılması üzerine gümrük idarelerinin gümrük vergilerini %10 zamlı olarak alacakları belirtilmektedir. "Oktruva Dün Tarihe Karıştı", *Akın*, 2.6.1933, s. 3.
26. "Dün Gelen İktisat Vekili Takasım Vakitsiz Kaldırıldığını Söyledi!", *Akın*, 8.9.1933, s. 1, 2. "Kabinede Sarsıntı İhtimali", *Akın*, 8.9.1933, s. 1, 2. Gazetedeki bu başyazıda Celal Bey'in istifası halinde İsmet Paşa kabinesinin bunun yarattığı boşluğu dolduramayacağı belirtilmektedir.
27. "Celal Bey Niçin İstifa Edebilir?", *Akın*, 10.9.1933, s. 1, 2.
28. B. Bahri, "Garabet Numunelerinden... Otuz Bin Lira Varidatı Olan Yozgat Belediyesi 23 Bin Lira Memur Maaşı Veriyor", *Akın*, 5.9.1933, s. 4. "Belediyeler 'Fukaraperver Cemiyeti' Değildirler! Yozgat Belediyesi Fukaraperver Cemiyeti Midir?", *Akın*, 6.9.1933, s. 1. Belediyenin şehir işlerine 7.000 lira ayırabildiği ve ayrıca belediye başkanının 165 lira gibi yüksek bir aylık aldığı belirtilmektedir.
29. Emin Lami, "Memleket Haberleri: Bir Belediye Teranesi", *Akın*, 24.9.1933, s. 3.
30. "Şehir İşlerinde Hesaba Gelmiyen Hatalar", *Akın*, 1.9.1933, s. 1.
31. *Akın*, 4.9.1933, s. 1. Gazete düşünce özgürlüğünü her fırsatta dile getirip savunuyordu. Bir başka manşet de şöyle: "Cumhuriyet; Fikir ve Kalem Hürriyetidir", *Akın*, 2.9.1933, s. 1. Yine aynı temada bir başka manşet: "Cumhuriyet Hür Vatandaşa Dayanır", *Akın*, 3.6.1933, s. 1.
32. "Küçük Esnaf ve San'atkarlara", *Akın*, 9.11.1933, s. 3.
33. *Akın*, 11.9.1933, s. 3. Haberde, geçen yıla göre satışların çok düştüğü, vergilerin pek değişmediği değerlendirmesi yer almaktadır. Esnaf ve küçük sanat mensupları cemiyetlerinden hiçbir yardım görmemektedir. Buna karşılık cemiyet, üyelerinden sürekli para almaktadır. Üyeler cemiyette ne olup bittiğinden haberdar değildir. Yönetim kurulu seçimlerinin yapılıp yapılmadığını bile bilmemektedirler. Cemiyet, küçük esnaf için ağır bir yüktür. Bu koşullar altında esnaf cemiyetlerinin hiçbir yararı yoktur. Ahmet Hamdi Başar anılarında bu cemiyetlerden biri olan İstanbul liman amelelerinin cemiyetinin CHF'nin arpalığı olarak kullanıldığından söz ediyor. Bkz. Ahmet Hamdi Başar, *Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye*, AİTİA Yay., Ankara, 1981, s. 7-8.
34. *Akın*, 3.6.1933, s. 1.
35. Ağaoğlu Ahmet, "Ziraatimiz", *Akın*, 20.6.1933, s. 1. Ağaoğlu'na göre, "halkçı demokrat" olan Türkiye Cumhuriyeti'nin Meclis'inde birkaç köylünün de olması gerekmektedir. Ağaoğlu'nun bu söylediği köylü temsilcilerden biri Satı Kadın'dır. 1935 yılında milletvekili seçilmiştir. Bunun dışında köylü temsilcisi olarak TBMM'ne girenler genel olarak toprak ağası kökenlidir.
36. A., "Fazla ucuzluk Ekincilerimizi Eziyor. Fazla Ucuzluk İyi Bir Alamet Midir?", *Akın*, 12.6.1933, s. 1.
37. Reşit Galip Bey'in istifa tarihi 13 Ağustos 1933'tür. Yerine vekâleten Sıhhi ve İçtimai Muavenet Vekili Dr. Refik Bey (Saydam) atanmıştır. Bkz. "Maarif Vekili Reşit Galip B. İstifa Etti", *Akın*, 14.8.1933, s. 1, 2.
38. "Kabinede Değişiklik Olacak", *Akın*, 11.9.1933, s. 1, 2. Bu dönemde Hikmet Bey milletvekili bile değildir. Ara seçimle milletvekili yapılmış, akabinde maarif vekili olmuştur. Böyle bir olasılığı dile getiren, sorgulayan ve eleştiren bir yazı için bkz. "Açık Görüşler: Yanlış Bir Tefsir", *Akın*, 20.9.1933, s. 1.
39. "Reşit Galip B. Riyaseti Cumhur Katibi Umumisi Olacak. Kabine İstifaları ve Efkarı Umumiye", *Akın*, 11.9.1933, s. 1, 2.
40. Üniversiteden istifa edenler: Üniversite rektörü Neşet Ömer, Edebiyat Fakültesi reisi Köprülüzade M. Fuat ve Hukuk Fakültesi reisi Tahir Beyler ile Tıp Fakültesi reisi Tevfik Salim Paşa. Bkz. "Son İstifalar Gizli Kalmamalıdır! Son İstifalar!", *Akın*, 15.8.1933, s. 1.
41. *Akın*, 15.8.1933, s. 1.
42. "Reşit Galip B....", *Akın*, 11.9.1933, s. 1, 2.
43. "Hariciye Vekilinin Beyanatı: Emniyet Açık Bir Siyasetle Kazanılır", *Akın*, 5.6.1933, s. 1, 2. Tevfik Rüştü Bey'in Sofya'da çıkan *Utro* gazetesine verdiği beyanattan.
44. *Akın*, 10.6.1933, s. 1.
45. "Sofyada Radikaller Kongresi Dün Açıldı", *Akın*, 13.8.1933, s. 1, 2. "Radikaller Kongresi: İşsizlik ve Gümrük İşleri Konuşuldu", *Akın*, 15.8.1933, s. 6. "Radikaller Kongresi Dün Mesaisini Bitirdi", *Akın*, 16.8.9133, s. 6. Sofya'da toplanan bu kongrenin tarihini Abidin Nesimi yanlış olarak vermektedir. Nesimi'nin anılarında şu bilgi yer alıyor: "Şükrü Kaya'nın itibarda olduğu 1937'lerde, dünya radikal-sosyalistlerin enternasyonal toplantısı Bulgaristan'da olmuştu. CHP bu kongreye üye olarak değil müşahit olarak katılmıştı. CHP'nin müşahit üyesi de Necip Ali Küçüka idi." (s. 179)
46. Mete Tunçay, "Radikal ve Mümasili Fırkaların Beynelmilel İttilafı ve CHF", *Mustafa Kemal'i Anlamak*, Oluşum Yay., Ankara, 1981, s. 16-25. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, İstanbul, 1952, s. 569.
47. *Akın*, 15.8.1933, s. 6.
48. *Akın*, 16.8.1933, s. 6.
49. Ağaoğlu Ahmet, "Parlemantarizm ve Şahsi Hükümet", *Akın*, 19.7.1933, s. 1, 2. Bu konuda *Akın* gazetesi, Mahmut Esat Bey'le (Bozkurt) polemiğe de giriyor. Mahmut Esat Bey'in "Dünya Nereye Gidiyor ve Biz Nereye Gideceğiz" başlıklı yazısına şöyle yanıt veriyor: "Halk Hakimiyeti Rejimin Esasıdır, Sarsılamaz! Güya Demokrasi Sarsılacakmış!", *Akın*, 17.8.1933, 1, 2. Gazetenin İzmir'de İkinci Kordon'da mason locasının taşlanması hakkındaki bir başka yazısında yine M. Esat Bey'den söz ediliyor. Daha önce de Giritli Şevki'nin Karşıyaka mason locasına ateş ettiği belirtilerek, M. Esat Bey'in mason locaları hakkındaki kampanyadaki etkisi ele alınıyor. Bkz. "İzmir Mason Locası Taşlandı!", *Akın*, 31.8.1933, s. 4. M. Esat Bey hakkında bkz. Hakkı Uyar, "Türk Devrimi'ni Teorileştirme Çabaları: Mahmut Esat Bozkurt Örneği I-II", *Tarih ve Toplum*, sayı 119 (Kasım 1993), s. 9-15; sayı 120 (Aralık 1993), s. 9-16.
50. Ağaoğlu Ahmet, "Büyük Millet Meclisi", *Akın*, 13.6.1933, s. 1.
51. Ağaoğlu Ahmet, "Müstakil Meb'usluklar", *Akın*, 15.6.1933, s. 1. Ali Fuat Paşa Konya'dan milletvekili seçilmiştir. Bkz. "Ali Fuat Paşanın Müstakil Namzetliği Konya Müntehiplerine Bildirildi", *Akın*, 7.6.1933, s. 2.
52. MTTB için bkz. Nesimi, *age*, Alpay Kabacalı, *Türkiye'de Gençlik Hareketleri*, Altın Kitaplar, İstanbul, 1992.
53. Cahit Hilmi, "Açık Mektup: Milli Türk Talebe Birliğine", *Akın*, 17.6.1933, s. 3.
54. "Gençlik ve Anadolu. Cahit Hilmi Beye", *Akın*, 18.6.1933, s. 3.
55. Safaettin Rıza, "Açık Mektup: Fırka Umumi Katibi Recep Beye", *Akın*, 18.9.1933, s. 3.
56. Safaettin Rıza, *agm*, s. 3
57. Fahri, "Dertlilerle Başbaşa: Recep Bey Bunu da Okusun", *Akın*, 20.9.1933, s. 3. Bu yazışmalarda Recep Bey'in muhatap alınması dikkat çekicidir. Bunun nedeni Recep Bey'i kendilerine yakın hissetmeleri olsa gerektir. Recep Bey CHP'nin totaliter bir kimlik kazanması için bir program taslağı hazırlamış ve bunu CHP 4. Büyük Kongresine sunması Atatürk tarafından engellenmiş ve daha sonra da görevinden alınmıştır.
58. "Türk Talebe Birliği Büyük Bir Gece Hazırlıyor", *Akın*, 21.9.1933, s. 1. "Faşistler. Talebe Birliği Güzel Bir Program Hazırladı", *Akın*, 22.9.1933, s. 1.

AVUSTURYA BASININDA BİR OSMANLI ELÇİSİ

DR. A. İBRAHİM SAVAŞ*

1739 Belgrad Barış Antlaşması'nın Avusturya'nın İstanbul'da bulunan daimi elçisi Heinrich von Penkler'in büyük diplomatik uğraşları neticesinde ve Fransa'ya rağmen Temmuz 1747' de süresiz olarak uzatılmasından sonra, Babıâli tarafından mevkufâti Mustafa Hattî Efendi nişancılık payesi ile ortaelçi (*envoyé*) olarak Viyana'ya gönderilmiştir. 82 kişilik bir sefaret heyeti ile 23 Ocak 1748 günü İstanbul'dan ayrılan Mustafa Hattî Efendi, beraberinde son derece kıymetli hediyelerin ve yenilenerek süresiz olarak uzatılan barış antlaşması metninin (ahidname) yanı sıra, Maria Theresia'ya ve kocası Franz Stefan'a verilmek üzere iki adet name-i hümayun götürmekteydi. Bu sefareti ehemmiyetli kılan husus, Osmanlı tarihinde ilk defa bir barış antlaşmasının süresiz olarak uzatılması ve ikincisi ise, aynı zamanda hem Maria Theresia'ya ve hem de imparatora mektup gönderilmesiydi. Fransa'nın bütün kışkırtmalarına karşın Avusturya'ya karşı sergilenen böyle diplomatik bir tavır daha sonra ürünlerini vermiş ve 1739 yılında imzalanan Belgrad Barışı'nın süresiz olarak uzatılması ile (1747 İstanbul Barışı) Avusturya-Roma İmparatorluğu ile ilişkiler uzun bir barış dönemine girmiştir. Bu barışın Avusturya-Roma İmparatorluğu açısından önemi ise, Fransa ve müttefikleri, özellikle Bavyera ve Prusya ile olan muharebelerde Maria Theresia ve imparatorluğu iki cephe arasında kalmaktan kurtulmuş ve Osmanlı devletinin böyle zor bir zamanda gösterdiği vefakârlıktan minnettar kalarak söz verdiği barışı uzun yıllar muhafaza etmiştir.

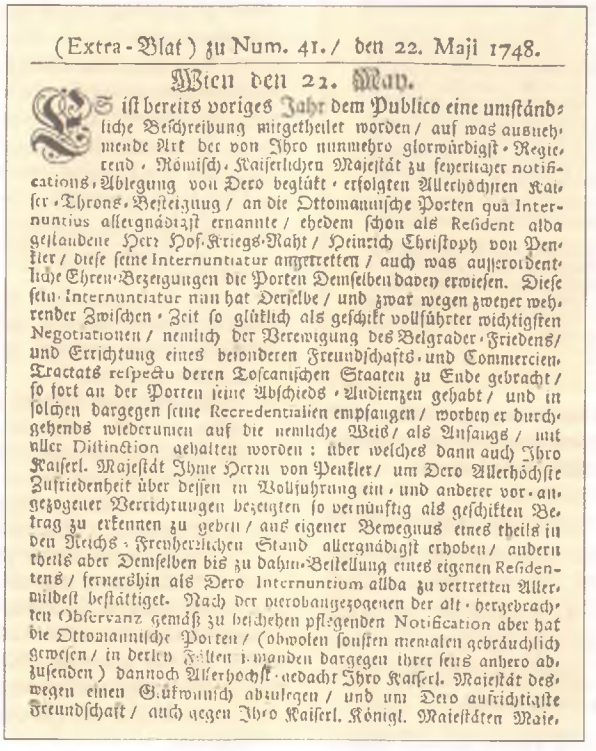

(Extra-Blat) zu Num. 41./ den 22. Maji 1748.

Wien den 22. May.

Es iſt bereits voriges Jahr dem Publico eine umſtändliche Beſchreibung mitgetheilet worden/ auf was ausnehmende Art der von Ihro nunmehro glorwürdigſt-regierend-Römiſch-Kaiſerlichen Majeſtät zu feyerlichſter notification-Ablegung von Dero beglükt-erfolgten Allerhöchſten Kaiſer-Throns-Beſteigung/ an die Ottomaniſche Porten qua Internuntius allergnädigſt ernannte/ ehedem ſchon als Reſident alda geſtandene Herr Hof-Kriegs-Rahr/ Heinrich Chriſtoph von Penkler/ dieſe ſeine Internuntiatur angetretten/ auch was auſſerordentliche Ehren-Bezeigungen die Porten Demſelben dabey erwieſen. Dieſe ſein-Internuntiatur nun hat Derſelbe/ und zwar wegen zweyer wehrender Zwiſchen-Zeit ſo glüklich als geſchikt vollführter wichtigſten Negotiationen/ nemlich der Verewigung des Belgrader-Friedens/ und Errichtung eines beſonderen Freundſchafts- und Commercien-Tractats reſpectu deren Toſcaniſchen Staaten zu Ende gebracht/ ſo fort an der Porten ſeine Abſchieds-Audienzen gehabt/ und in ſolchen dargegen ſeine Recredentialien empfangen/ worbey er durchgehends wiederumen auf die nemliche Weis/ als Anfangs/ mit aller Diſtinction gehalten worden: über welches dann auch Ihro Kaiſerl. Majeſtät Ihme Herrn von Penkler/ um Dero Allerhöchſte Zufriedenheit über deſſen in Vollführung ein- und anderer vor-angezogener Verrichtungen bezeigten ſo vernünftig als geſchikten Betrag zu erkennen zu geben/ aus eigener Bewegnus eines theils in den Reichs-Freyherrlichen Stand allergnädigſt erhoben/ anderen theils aber Demſelben bis zu dahin-Beſtellung eines eigenen Reſidentens/ fernershin als Dero Internuntium allda zu vertretten Allermildeſt beſtättiget. Nach der hierobangezogenen der alt-hergebrachten Obſervanz gemäß zu beſchehen pflegenden Notification aber hat die Ottomaniſche Porten/ (obwolen ſonſten memalen gebräuchlich geweſen/ in denen Fällen jemanden dargegen ihrer ſeits anhero abzuſenden) dannoch Allerhöchſt-gedacht Ihro Kaiſerl. Majeſtät deswegen einen Gluͤkwunſch abzulegen/ und um Dero aufrichtigſte Freundſchaft/ auch gegen Ihro Kaiſerl. Königl. Maieſtäten Maie-

***Wiener Zeitung*'un Mustafa Hattî Efendi'nin Viyana'ya gelişini haber veren ilave baskısı.**
No. 41 (22 Mayıs 1748)

Bu barışın Avusturya açısından ehemmiyeti, barış metnini götüren elçi Mustafa Hattî Efendi'ye Viyana'da gösterilen ilgiden de anlaşılmaktadır. Mustafa Hattî Efendi ortaelçi olduğu halde Viyana'da büyükelçiler gibi karşılanmış, ağırlanmış ve itibar görmüştür. Bu da Osmanlı diplomasi tarihinde ilk kez olmaktadır.

Mustafa Hattî Efendi'nin sefareti Viyana basınında ilk kez konu edilen bir sefaret olarak karşımıza çıkmaktadır.[1] Takriben 1740 yılında yayın hayatına başlayan *Wiener Zeitung* 41., 44. ve 49. sayılarına ilave baskılar (Extra Blatt) yapmış ve bunların ilki 22 Mayıs 1748 günü yayımlamıştır. Osmanlı elçisi Mustafa Hattî Efendi'nin gelişi ve şehre girişinin anlatıldığı bu yazının özet tercümesinden de anlaşılacağı gibi, bir Osmanlı elçisinin yabancı bir payitahta girişinin o ülkenin kendi kaynakları tarafından anlatılmasının da sefaretnamelerin değerlendirilmesinde önemli olduğunda şüphe yoktur.

22 Mayıs 1748 tarihli ilave baskıda, saray danışmanı ve o günlerde İstanbul'da Avusturya-Roma İmparatorluğunu temsil eden (*Resident*) Heinrich Christopher Penkler'in imparatoriçe tarafından barış görüşmelerini yürütmek üzere fevkalade elçi (*Internuntius*) olarak görevlendirildiği ve 1739 Belgrad Barış Antlaşması'nı uzatmaya muvaffak olduğu, ayrıca buna ilaveten bir de ticari anlaşma

* Yard. Doç. Dr., Kırıkkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

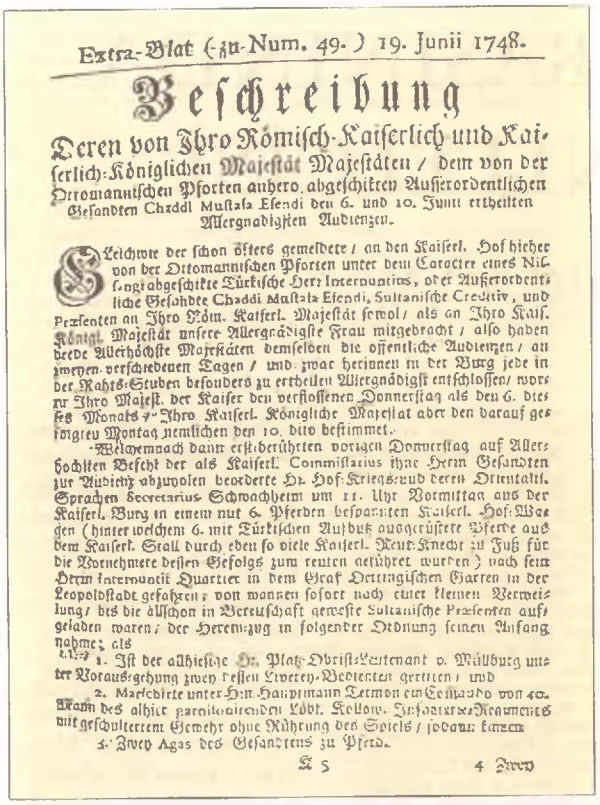

Extra-Blat (zu Num. 49.) 19. Junii 1748.

Beschreibung

Deren von Ihro Römisch-Kaiserlich und Kaiserlich-Königlichen Majestät Majestäten / dem von der Ottomannischen Pforten anhero abgeschickten Ausserordentlichen Gesandten Chaddi Mustafa Efendi den 6. und 10. Junii ertheilten Allergnädigsten Audienzen.

Gleichwie der schon öfters gemeldete / an den Kaiserl. Hof hieher von der Ottomannischen Pforten unter dem Caractere eines Nuncii abgeschickte Türkische Herr Internuntius, oder Ausserordentliche Gesandte Chaddi Mustafa Efendi, Sultanische Creditiv, und Praesenten an Ihro Röm. Kaiserl. Majestät sowol / als an Ihro Kais. Königl. Majestät unsere Allergnädigste Frau mitgebracht / also haben beede Allerhöchste Majestäten demselben die öffentliche Audienzen / an zweyen verschiedenen Tagen / und zwar herinnen in der Burg jede in der Rahts-Stuben besonders zu ertheilen Allergnädigst entschlossen / worzu Ihro Majest. der Kaiser den verflossenen Donnerstag als den 6. dies Monats / Ihro Kaiserl. Königliche Majestät aber den darauf gefolgten Montag nemlichen den 10. ditto bestimmet.

Welchemnach dann erstberührten vorigen Donnerstag auf Allerhöchsten Befehl der als Kaiserl. Commissarius ihne Herrn Gesandten zur Audienz abzuholen beordnete Hr. Hof-Kriegs-Rath deren Orientalisch. Sprachen Secretarius Schwachheim um 11. Uhr Vormittag aus der Kaiserl. Burg in einem mit 6. Pferden bespannten Kaiserl. Hof-Wagen (hinter welchem 6. mit Türkischen Aufputz ausgerüstete Pferde aus dem Kaiserl. Stall durch eben so viele Kaiserl. Leut-Knecht zu Fuß für die Vornehmere dessen Gefolgs zum reuten geführet wurden) nach seim Herrn Internuntii Quartier in dem Graf Oettingischen Garten in der Leopoldstadt gefahren; von wannen sofort nach einer kleinen Verweilung / bis die allschon in Bereitschaft geweste Sultanische Praesenten aufgeladen waren / der Herren-zug in folgender Ordnung seinen Anfang nahme; als

1. Ist der allhiesige Hr. Platz-Obrist-Leutenant v. Mällburg unter Vorausgehung zwey Pessen Lwerey-Bedienten geritten / und

2. Marchirte unter Hrn. Hauptmann Termon ein Commando von 40. Mann des allhier garnisonirenden Löbl. Kollow. Infanterie-Regiments mit geschultertem Gewehr ohne Rührung des Spiels / sodann kamen

3. Zwey Agas des Gesandtens zu Pferd.

A 5 4 Zwey

***Wiener Zeitung*'un 6 Haziran 1748'de Avusturya Kayzeri ve 10 Haziran 1748'de Kraliçe Maria Theresia'nın Mustafa Hattî Efendi'yi kabul ettiğine dair haberi.**

No. 49 (19 Haziran 1748)

imzaladığı anlatıldıktan sonra, Osmanlı devleti tarafından da, mutat olduğu gibi, bir elçi gönderildiği belirtilmektedir. Mustafa Hattî Efendi'nin elçilikle görevlendirildiğini ve bu misyona verilen ehemmiyeti anlatmak için de elçiye nişancı payesinin verildiğini yazmaktadır. Haberin devamında:

> Sözü edilen elçi, bu yılın ocak ayının sonuna doğru, yaklaşık yüz kişilik bir heyet ve beraberlerinde elli atla İstanbul'dan yola çıkmış ve 12 Mart 1748'de Belgrad'a vasıl olmuştur. Burada birkaç gün kaldıktan sonra, 18 Mart günü mübadele olunmuş ve Zemin'den buraya (Schwechat)[2] kadar kendisine saray tercümanı Schwachheim refakat etmiştir. Sefaret heyetine, yine imparatoriçe tarafından Graf Linderl komiser olarak atanmıştır; mübadele, Sava (Sau) Nehri üzerinde, 200 kişilik Alman karacı komandolarının, 150 yaya askerin ve 100 Macar süvarisinin hazır bulunduğu bir esnada gerçekleşmiştir. Buradan hareket geçilmiş ve eşlik eden askerler uğranılan menzillerde (istasyon) değiştirilerek yola devam edilmiştir. Her menzile geliş ve hareket esnasında altı adet top üçer defa ateşlenerek elçiye sevgi gösterisinde bulunulmuştur. Her menzilde elçiye şeref konağı hazırlanmış ve elçilik heyeti 8 Mayıs günü Schwechat'a vasıl olmuştur. Heyetin Viyana'ya girişi için 13 Mayıs günü kararlaştırılmıştır. Kararlaştırılan günde, sabah saat 5'te eşyaları, Türklerin mirahuru ve kapıcılar kethüdası önden gönderilmiş ve Türk elçisi de saat 6'da arabasına binerek yola koyulmuştur. Elçi yolda, St. Marrer Linie yakınlarında çadır kurdurmuş ve bir müddet konaklanmıştır. Elçi burada arabasından inerek kahve içmiştir. Saat 8'de (bu kez) ata binerek St. Marrer Linie kasabasına törenle girmiştir. Landstrasse,[3] taş köprü, Stubentor ve Rotenturm[4] üzerinden yola devam edilerek şehrin (kalenin) dış kısmından geçilmiş ve Schlag-Brücke[5] üzerinden, Leopoldstadt'da[6] bulunan Graf Dettingen sarayının bahçesine şu tertip üzere girilmiştir:
>
> 1. Çok güzel giyimli iki trompetçi,
> 2. Graf Franz von Harrach ve birkaç yaveri,
> 3. Bir süvari komutanı ve 50 atla birlikte bir subay,
> 4. Kendilerine tahsis edilen atların üzerinde ibrikdarlar,
> 5. Bostancı,
> 6. Her biri, yaya iki görevli tarafından götürülen hediye atlar,
> 7. Sultanın hediyelerini taşıyan kırmızı bir örtü ile bezenmiş araba (koçi),
> 8. Name-i hümayunları taşıyan araba,
> 9. Ahur kethüdası,
> 10. Yedekçiler tarafından sevk edilen yedi adet Türk tarzı süslenmiş yelkendest atlar,
> 11. Mirahur ve sefaret imamı,
> 12. Kapıcılar kethüdası ve divan efendisi (sefaret sekreteri),
> 13. İmparatorluk Harp Divanı Reisi (Başvekil) Graf Franz Harrach tarafından elçiyi St. Marre Linie'de karşılamak için görevlendirilen saray tercümanı Schwachheim,
> 14. Önünde kırmızı şapkalı iki bostancı ve 15-20 kadar çukadar eşliğinde, bir at üzerinde ve yeşil samur kürk içinde Osmanlı elçisi Mustafa Hattî Efendi,
> 15. Hazinedar ve müdürdar,
> 16. Kilercibaşı ve hazine kâtibi,
> 17. Sofracı, çukadarlar on beşin üzerinde çavuşlar,
> 18. Kâhyaya ait bir yelkendest at,
> 19. Kâhya ve adamları,
> 20. Sefaret tercümanı ve kürkçüler, Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler (atlı),
> 21. Altı at koşulu boş elçi arabası,
> 22. Saray tercümanı Schwachheim'ın boş arabası,
> 23. Elçiye ait çadırları, paraları, yatakları taşıyan arabalar,
> 24. Çadırcıların (akkâm), Arapların ve diğerlerinin bindiği araba,
> 25. Son olarak, dört zırhlı Bernes askerinden oluşan birlik.[7]
>
> Süvari bölüğü komutanı konvoy ile saat 10.00'da sayın elçinin konağının önüne geldiğinde, bölüğü ile birlikte, yüzü konağa ve arkası Tuna'ya dönük bir vaziyette, kapının dışında yerini almıştır. Sayın elçi, sefaret heyeti ile birlikte, sol tarafında bir komutan ve elli askeri ile birlikte bir subayın hazır bulunduğu saray avlusuna girmiştir. Elçi, avlunun ortasında büyük taş merdivenin (binek taşı) yanında atından inmiş ve başvekil Harrach ve saray tercümanı Schwachheim tarafından odasına kadar götürülmüştür. Üst katta büyük salonda Graf Linderl elçiye istirahat sonrasında sunulmak üzere tatlı çeşitleri ve içeceklerle beklemekteydi. Bundan sonra başvekil Harrach elçiden izin isteyip evine dönmüştür.[8]

22 Mayıs 1748 Çarşamba günü çıkan ilave baskıda, görüldüğü gibi elçinin şehre girişi ayrıntılı bir şekilde izah edilmektedir. Bu merasim, söz konusu

Osmanlı elçisinin sefaretnamesinde[9] anlatılanlarla büyük ölçüde mutabakat arzetse de, gazetede anlatılanlar daha tafsilatlıdır ve sefaret heyetinin Viyana'ya girmeden geçtiği yerler bir bir zikredilmektedir.

Aynı gazete, 44 numaralı sayısına 1 Haziran 1748 Cumartesi günü tekrara ilave baskı yapmış ve elçi Mustafa Hattî Efendi'nin 27 Mayıs 1748 Pazartesi günü başvekil Graf Franz von Harrach tarafından kabulünü (*Audienz*) haber konusu yapmıştır. Osmanlı elçisinin daha önce resm-i kabul için randevu istediğini ve bunun için sözü edilen günde resm-i kabulün yapılacağı anlatıldıktan sonra, adı geçen gün saat 10.00'dan sonra bir diğer saray tercümanı olan Momarz'ın altı at koşulmuş araba (*Kutsche*-Koçi) ve maiyetindeki subaylar için hazırlanmış altı adet Türk tarzında donanmış at ile Leopoldstadt'da bulunan ve Graf Dettingen sarayına gittiğini ve elçi ile birlikte Tuna kıyısından, Schlag-Brücke üzerinden ve daha sonra Rotenturm'dan Viyana Kalesi'ne girilmiş, Stock am Eisen'dan geçilerek Kaertner'e[10] girilmiş ve buradan da Ringer Strasse'ye[11] ve Deutsches Haus'a[12] yani başvekilin sarayına girilmiştir. Gazetede başvekilin sarayına giriş protokolü şu şekilde anlatılmaktadır.

1. Avluda süvari bölüğü kılıçları kınından çekilmiş bir vaziyette beklerken Teğmen Herr von Müllburg içeri girmiştir.
2. 40 askeri ile birlikte Schenomski komutanı (yaya bölüğü),
3. Sayın elçinin heyetinden birkaç süvari,
4. Türk tarzında süslenmiş yedi at ve binicileri,
5. Heyette bulunan değişik görevliler,
6. Divan efendisi (at üzerinde ve sadrazam mektubunu önünde tutar bir halde),
7. Altı at koşulmuş araba içinde sayın elçi ve karşısında kendisini buraya getirmekle görevlendirilen tercüman Momarz; arabanın her iki yanında asilzadeler, çukadarlar; bunlar kürkle işlenmiş kırmızı divan kürkü giymişler ve başlarında kâtiplik rütbelerini gösteren sarık,
8. Kâhya ve adamları,
9. Ve son olarak Teğmen Wilffert ve 20 askeri.

Sayın elçi Deutsches Haus'a ulaştıktan sonra içeri girmiş ve giriş merdivenlerine kadar arabası ile gitmiştir. Basamakların her iki yanında yüksek rütbeli komutanları ile birlikte imparatorluk birlikleri yerlerini almışlardı. Elçi etbâi ile birlikte merdivenlerden yukarı çıkmış ve burada başvekilin emri üzere yüksek rütbeli görevliler tarafından karşılanmıştır. Kabulden önce bekleme odasına girilmiş ve bu odada çok sayıda yüksek rütbeli memurlar ve generaller de bulunmaktaydı. Daha sonra tercüman Momarz'ın eşliğinde resm-i kabulün yapılacağı odaya girildi. Başvekil üzerinde kırmızı renkte işlenmiş bir Gala elbisesi ve boynunda çok kıymetli elmaslardan yapılmış Alman nişanları ve bir de haç taşımaktaydı. Başvekil bir koltukta oturmaktaydı ve her iki yanında yüksek rütbeli devlet adamları ve etrafında çok sayıda asiller bulunmaktaydı.

Daha sonra sayın elçi resm-i kabul odasına girdi; başvekili oturur bir halde gördü. Elçi Türk tarzı selamlama yaptıktan sonra başvekil koltuğundan kalktı ve şapkasını çıkararak elçinin selamına mukabele etti ve birlikte oturuldu. Her ikisinin arasında ortada ipek bir örtü ile bezenmiş masa durmaktaydı. Biraz sohbet ve karşılama komplimanları yapıldıktan sonra sayın elçi Türkçe bir konuşma yaptı. Bu konuşma ve başvekil hazretlerinin cevabi konuşması tercüman Momarz tarafından Almancaya çevrildi. bundan sonra sayın elçi, yanı başında duran ve sadrazamın mektuplarını büyük bir tazimle elinde tutan divan efendisinden yanındaki kâhya vasıtasıyla aldı ve kendi elleriyle başvekile teslim etti, bu da yanında bulunan danışmanı Wöber'e teslim etti. Başvekil hazretleri elçi hazretleri ile bir müddet daha sohbet etti ve konuşmalar yine aynı tercümanlar tarafından tercüme edildi. Bundan sonra sayın elçiye, çikolata, kahve ve pastalar ikram edildi. Sefaret heyetinde bulunanlara da bol miktarda bunlardan ikram edilmiştir. Daha sonra sayın elçi izin istedi. Kapıya yöneldiğinde, kendi âdetleri üzere kollarına girilerek uğurlandı; başvekil de şapkasını çıkararak tazimde bulundu. Sayın elçi, başvekilin talimatı üzere, kendisini saraya gelişte merdiven başında bekleyen devlet adamları tarafından uğurlandı. Sayın elçi de bütün bu görevlilere tercüman aracılığı ile şükran duygularını ifade etti. Tekrar tercüman Momarz ile arabaya bindi ve aynı düzen içinde konağına götürüldü.

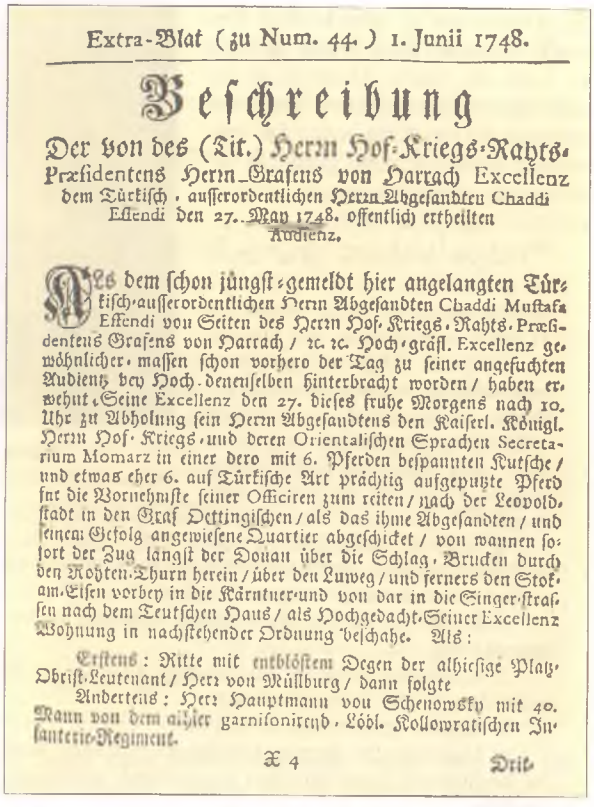

Extra-Blat (zu Num. 44.) 1. Junii 1748.

Beſchreibung

Der von des (Tit.) Herrn Hof-Kriegs-Rahts-Præſidentens Herrn Grafens von Harrach Excellenz dem Türkiſch-auſſerordentlichen Herrn Abgeſandten Chaddi Effendi den 27. May 1748. offentlich ertheilten Audienz.

Als dem ſchon jüngſt-gemeldt hier angelangten Türkiſch-auſſerordentlichen Herrn Abgeſandten Chaddi Muſtafa Effendi von Seiten des Herrn Hof-Kriegs-Rahts-Præſidentens Grafens von Harrach / ꝛc. ꝛc. Hoch-gräfl. Excellenz gewöhnlicher-maſſen ſchon vorhero der Tag zu ſeiner angeſuchten Audienz bey Hoch-denenſelben hinterbracht worden / haben erwehnt Seine Excellenz den 27. dieſes frühe Morgens nach 10. Uhr zu Abholung ſein Herrn Abgeſandtens den Kaiſerl. Königl. Herrn Hof-Kriegs-und deren Orientaliſchen Sprachen Secretarium Momarz in einer dero mit 6. Pferden beſpannten Kutſche / und etwas eher 6. auf Türkiſche Art prächtig aufgeputzte Pferd ſint die Vornehmſte ſeiner Officiren zum reiten / nach der Leopoldſtadt in den Graf Oettingiſchen / als das ihme Abgeſandten / und ſeinem Gefolg angewieſene Quartier abgeſchicket / von wannen ſofort der Zug längſt der Donau über die Schlag-Brucken durch den Rohten-Thurn herein / über den Luweg / und ferners den Stok-am-Eiſen vorbey in die Kärntner-und von dar in die Singer-Straſſen nach dem Teutſchen Haus / als Hochgedacht-Seiner Excellenz Wohnung in nachſtehender Ordnung beſchahe. Als:

Erſtens: Ritte mit entblöſtem Degen der alhieſige Platz-Obriſt-Leutenant / Herr von Müllburg / dann folgte

Anderens: Herr Hauptmann von Schenowsky mit 40. Mann von dem allhier garniſonirend-Löbl. Kollowratiſchen Infanterie-Regiment.

X 4 Drit-

***Wiener Zeitung*'un Avusturya başbakanının Mustafa Hattî Efendi'yi kabul ettiğine dair haberi.**
No. 44 (1 Haziran 1748)

Wiener Zeitung'un 49. sayısına ilave baskı olarak 19 Haziran 1748 Çarşamba günü yayımlanan sayısında ise, 6 Haziran 1748 Perşembe imparator Franz Stefan ve 10 Haziran 1748 Pazartesi günü de imparatoriçe Maria Theresia nezdinde yapılan resm-i kabul merasimlerin haberi yine ayrıntılı bir şekilde verilmektedir. Gazetenin verdiği haberde, nişancı payesi

ile Avusturya'ya gönderilen Osmanlı elçisinin hem Franz Stefan'a ve hem de Maria Theresia'ya iki adet name-i hümayun ve hediyeler getirdiği ve bunların resmi bir merasimle teslimi için bu günlerin belirlendiği anlatılmaktadır. Haber şöyle devam etmektedir:

Maria Theresia

Geçen perşembe günü imparator hazretleri saray tercümanı Schwachheim'ın sayın elçiyi saat 11.00'de konağından alıp imparator sarayına (*Hofburg*) getirmesi emredilmişti. Schwachheim'ın peşinden, elçiyi almak için yine altı at koşulu imparatorluk arabası ve Türk tarzı süslenmiş imparatorluk ahırına ait altı at ve birçok yaya hizmetli sayın elçinin konağına gönderildi. Orada kısa bir müddet beklendikten sonra, zaten hazır olan padişahın gönderdiği hediyeler arabalara yüklendi ve sefaret alayı şu tertip üzere yola koyuldu:

1. İki yaveri ile birlikte Teğmen Mülburg önden gitmekteydi,
2. Komutan Termon kumandası altında ve 40 adamdan oluşan komando birliği,
3. Elçinin ağalarından iki kişi (atlı),
4. Has ahurdan kırmızı külahlı iki bostancı; bunlar hediyelerin taşındığı atları yaya olarak götürmekteydiler.
5. Birkaç yaya Arap; bunlar önlerinden giden gruba aittiler ve hepsi gümüşten yapılmış su kovası, kaşağı, zincir, gem ve benzeri şeyleri taşımaktaydılar.
6. Padişah tarafından hediye olarak gönderilen ve her biri iki Türk görevli tarafından götürülen yedi adet çıplak at,
7. Kırmızı bir örtü ile bezenmiş sayın elçinin içinde hediye defteri ve hediyelerin olduğu arabası,
8. Yük hayvanları tarafından çekilen ve padişahın hediyelerinin bulunduğu son derece şık bir imparatorluk arabası,
9. Atlı olarak elçilik has ahur ağası,
10. Yaya olarak Türk görevlilerin yedeğinde götürdüğü sekiz muhteşem donanmış at,
11. Atlı olarak has ahur ağası ve kapıcılar kethüdası,
12. Elinde name-i hümayunla divan efendisi ve atı yeden iki hizmetli,
13. Etrafında yaya adamları ile birlikte kethüda; kendisi at üzerinde, elmaslarla işlenmiş bir hançer ve kırmızı atlastan bir hilat giymiş.
14. İmparatorluk komiserinin iki hizmetlisi,
15. Altı at koşulu ve zengin süslerle bezenmiş imparatorluk koçisi; içinde sayın elçi Mustafa Hattî Efendi. Kendisi bir kürk giyinmiş, karşısında saray tercümanı Schwachheim güzel elbiseler içinde oturmakta. Arabanın iki tarafında, arabaya tutunarak yürüyen iki imparatorluk özel muhafızı ve atlı yirmi kadar elçilik çukadarı bulunmakta,
16. Hazinedar ve mühürdar,
17. Aşçıbaşı ve kilercibaşı,
18. Çamaşırcı ve çukadar,
19. Hazine kâtibi ve diğer ağalar; çoğunluğu atlı ve ikişer sıra ile düzen içinde yürüyorlardı,
20. İmam efendi,
21. Sayın elçinin danışmanı (atlı),
22. Ve son olarak, ibrikdar. Alayın en arkasında Teğmen Ambroschiz ve yirmi kişiden oluşan yaya bölüğü bulunmaktaydı.

Alay Graf Dettingen sarayından ayrılıp, Tuna kenarından yoluna devam etmiş ve Schlag-Brücke üzerinden, Rotenturmmarkt, Stock im Eisenplatz, Graben, Kohlmarkt, Schaufler-Gasse güzergâhını takip ederek imparator sarayına (*Hofburg*) dahil olmuştur. Burgplatz yanında bulunan nöbetçilerin yanından geçerek İsviçreli muhafızların askeri karşılama töreni ile Hofburg'a girilmiştir. Divan efendisi ve kethüdanın haricinde olanlar, dış avluda bulunan turnikenin önünde atlarından indiler, iç avluda bulunan büyük merdiven girişinden, önce saray komiseri ve sayın elçi girdiler ve sayın elçiyi Graf Müllburg karşıladı. Merdivenlerden çıkarken İsviçreli muhafızlar hazır bulunmakta idiler. Yukarda saray teşrifat bakanı ve yüksek dereceli asiller toplanmışlardı. Sayın elçi bekleme odasında (*Ratstube*) bir tabureye oturdu ve padişahın hediyelerinin hepsi buraya taşınıncaya kadar bekledi. Daha sonra muhteşem merasimini icra etmeye başladı: Orada kürklü ve kolları beyaz atlasla işlenmiş kırmızı tören elbisesini (mücevveze) giydi. Bunun akabinde Graf Khevenhüller, sayın elçiye doğru bir iki adım yürüdü ve daha sonra tekrar geri dönerek gitti. İmparatora elçinin geldiğini bildirdi. Bir müddet sonra Graf Khevenhüller tekrar geldi ve sayın elçiye resm-i kabulün yapılacağını ifade etti. Bekleme odasının kapısı hemen açıldı ve resm-i kabul süresince açık kaldı. Sayın elçi Schwachheim eşliğinde resm-i kabul odasına (*Audienzzimmer*) girdi ve peşinden elçinin memurlarından sekiz kişi onu takip etti: kethüda, divan efendisi, kapıcılar kethüdası, hazinedar, has ahur ağası, bostancı ve başçukadar.

İmparator, incilerle işlenmiş bir frak giymiş ve geniş bir podyum üzerinde ayakta duruyordu; yanında altından bir masa, alt tarafta yine altından bir taht bulunmaktaydı. Başında mavi tüylü bir şapka vardı. Tahtın sağ tarafında özel danışmanları, sol tarafında ise, başvekil yardımcısı bulunmaktaydı. Sayın elçi, Türk tarzı selamlamasını yaptıktan ve tahtın önünde yerini aldıktan sonra, Türkçe konuşmaya başladı. Konuşması derhal adı geçen Schwachheim tarafından Almancaya çevrildi. Bunu müteakip imparator hazretleri yüksek sesle cevabi bir konuşma yaptı ve bu konuşma da adı geçen tercüman tarafından Türkçeye tercüme edildi. Bu konuşmanın ardından sayın elçi podyuma geldi ve büyük bir tazimle name-i hümayunu tahtın yanında bulunan masanın üzerine koydu. Bunu müteakip, sadrazam mektubunu, hediye listesini (hediye defteri), mücevher hançeri ve sorgucu da aynı şekilde masanın üzerine koydu. Daha sonra diğer hediyeler de podyumun üzerine getirildi. Sayın elçi imparatorun kaftanını öptükten ve üç yerde Türk tarzı selam verdikten sonra kapıdan dışarı çıktı. Arabaya binmeden önce, tören elbiselerini çıkarıp, kendi elbiselerini giydi ve Micheler-Platz üzerinden geçerek geldiği

V E S İ K A L I K

MİLLİ MÜCADELE YILLARINDA İSTANBUL HALKINA DAĞITILAN BİR BİLDİRİ

YA ŞEREFLE YAŞAMAK YOLUNU TUTUN, YAHUD ANADOLU'NUN SİZE BAĞIRACAĞI "BİZANSLILAR !" HAKARETİNİ KABUL EDİN.

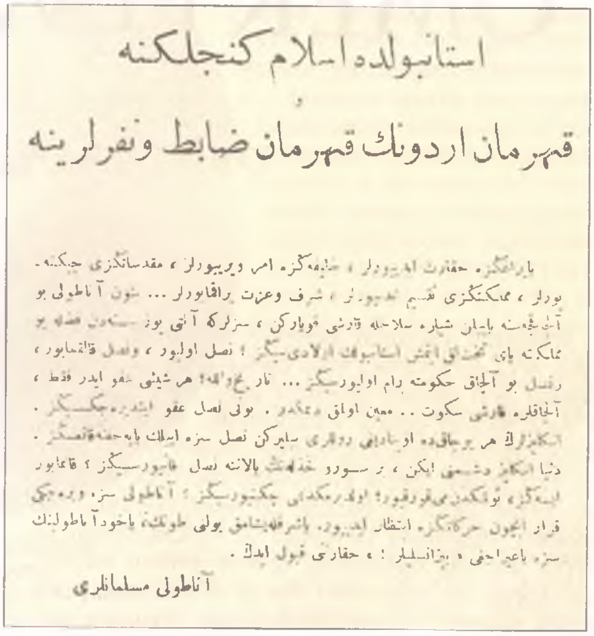
استانبولده اسلام کنجلکنه
قهرمان اردونك قهرمان ضابط ونفرلرینه
آناطولی مسلمانلری

İstanbul'da İslam Gençliğine
Kahraman Ordunun Kahraman Zabit ve Neferlerine

Bayrağınıza hakaret ediyorlar, halifenize emir veriyorlar, mukaddesatınızı çiğniyorlar, memleketinizi taksim ediyorlar, şeref ve izzet bırakmıyorlar... Bütün Anadolu bu alçakçasına yapılan şeylere silahla karşı koyarken, sizler ki altı yüz seneden fazla bu memlekete payitahtlık etmiş İstanbul'un evladısınız; nasıl oluyor, ve nasıl kalkmıyor, ve nasıl bu alçak hükümete ram oluyorsunuz... Tarih ve Allah; her şeyi affeder fakat, alçaklara karşı sükût.. muin [yardımcı] olmak demektir. Bunu nasıl affettireceksiniz. İngilizlerin her bucakta oynadığı rolleri bilirken nasıl size iyilik yapacağına kanisiniz. Dünya İngiliz düşmanı iken, bir sürü hazelenin [alçağın] yalanına nasıl kanıyorsunuz? Kanmıyor iseniz, ölümden mi korkuyor; öldürülmekten mi çekiniyorsunuz? Anadolu size vereceği karar için harekâtınıza intizar ediyor. Ya şerefle yaşamak yolunu tutun, yahud Anadolu'nun size bağıracağı "Bizanslılar!" hakaretini kabul edin.

Anadolu Müslümanları

(Zafer Toprak'ın arşivinden)

yoldan konağına geri götürüldü ve konakta imparator tarafından ziyafet verildi.

Geçen pazartesi günü sayın elçi imparatoriçe tarafından, daha önce anlatılan tertip üzere kabul edildi. Bu resm-i kabule tercüman Momarz ve çok sayıda saray kadınları katılmıştır. İmparatoriçe, bundan iki gün sonra, Osmanlı devleti tarafından gönderilen hediyeleri soylu muharipler meclisinde (*Ritterstube*) herkese açık olarak sergilemiştir.

Viyana'da büyük ilgi uyandıran bu sefaret ile alakalı bir gazetenin verdiği haberler bu kadar. Mustafa Hattî Efendi'nin sefaretnamesinden anlaşıldığı gibi, elçi Viyana'da operaya ve tiyatroya davet edilmiş, ayrıca rasathaneyi ve yazlık saray Schönbrunn'u da gezmiştir. Viyana'da beş aydan fazla kalan sefaret heyeti bol bol ziyaret düzenlemiş ve ziyafetlere katılmıştır.

Bu sefaretin Avusturya açısından siyasi ve diplomatik önemi çok büyüktü. Osmanlı devletinin Fransa'nın yoğun çabalarına rağmen Avusturya'yı iki ateş arasında kalmaktan kurtarması, M. Theresia'nın ve kocasının bu barışa ömür boyu sadık kalmasını sağlamıştır.

Avusturya'ya giden elçilerden en büyük itibarı M. Hattî Efendi'nin gördüğünü, Avusturya Devlet Arşivi'nde bulunan sefaretlerle alakalı belgelerden anlamak mümkündür. ■

1. Viyana Devlet Arşivi'nde yaptığımız araştırmalarda, daha önce 1730 yılında Viyana'ya Sultan I. Mahmud'un cülusunu tebliğ için giden Reisü'l-küttab Mustafa Efendi'nin sefareti ile alakalı bilgi olup olmadığına bakılmış ve söz konusu gazetenin henüz yayın hayatında olmadığı görülmüştür.
2. Mutat olduğu üzre elçiler, gönderildikleri ülkenin payitahtına girmeden önceki bir şehirde konaklarlar ve burada şehre müretteb alay ve merasim ile girmek için gerekli ihtiyaçlarını temin ederlerdi. Viyana'dan yaklaşık 20 km uzakta olan ve bugün Viyana Havalimanının bulunduğu Schwechat şehri, Osmanlı elçilerinin Viyana'ya girmeden önce son durakları idi.
3. Bugün Viyana 23 semtten oluşmakta ve bu semtler numaralandırılmaktadır. Landstrasse de bugünkü 3. Viyana'da bulunmaktadır.
4. Eskiden Viyana Kalesi'nin kapılarından ikisi; bugün hâlâ aynı isimle anılan yerler, ancak kale kapısı olma özelliğini taşımamaktadırlar.
5. 2. ve 3. Viyana'yı birbirinden ayıran bir kanal üzerinde bulunmaktadır.
6. Eskiden ve şimdi Yahudi nüfusun yoğun olduğu 2. Viyana'nın idari ismi.
7. Sefaret heyetinin tam listesi Hammer tarafından yayımlanmıştır. Josef von Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, IX, Graz 1963, s. 469-500. *Reportorium der Türkischen Urkunden*, 1503-1841, 2 Ocak 1748, 405, XIV/21, HHstA Avusturya Devlet Arşivi, 16 Türkei II.
8. *Wiener Zeitung*, Extra Blatt zu Num. 41, 22 Mayıs 1748, Haus-Hof und Staatsarchiv (HHstA) Kütüphanesi.
9. A. İbrahim Savaş, *Der Gesandtschaftsbericht des Mustafa Hattî Efendis über seine Gesandtschaftsreise nach Wien*, Viyana, 1989 (yayımlanmamış doktora tezi).
10. Eskiden kale içinde kalan kısımda, bugün 1. Viyana'daki büyük bir alışveriş caddesi.
11. 1. Viyana'yı çepeçevre kuşatan cadde.
12. Hâlâ muhafaza edilmekte ve 1. Viyana'da Kaertner-Ring'e yakın bir yerde bulunmaktadır.

ÖMER FEVZİ ATABEK

DR. TURAN AKKOYUN*

Araştırma yapanlar genelde meşhur ve namlı konu veya şahıslardan yola çıkarlar. Oysa bunların yanında geri planda görünen konu ve yazarlar ile de ilme hizmet etmek mümkündür. Bu yazımızda bunlardan biri olarak Afyonkarahisarlı Ömer Fevzi Atabek'i seçtik. Baba tarafından Mevleviliğe bağlı olan yazar, ciddi ve başarılı bir tahsil hayatını müteakiben Meşrutiyet devrinde ve Cumhuriyetin ilk çeyrek asrında öğretmen, zaman zaman idareci, daha sonra da araştırmacı olarak dikkatimizi çekti. Atabek sadece araştırıp bulduklarını yazmakla kalmamış, aynı zamanda bugün tarih kabul edilen hadiselerin şahitliğini de yapmıştır. Eserlerini eski alfabe ile vücuda getirmiş, ancak yaşadığı dönemin kelimelerini kullanmıştır. Bu tür şahsiyetlerin üzerinde yapılacak incelemelerin ortaya çıkaracağı ilmi faydalar aşikârdır. Bu çalışmada Ömer Fevzi Atabek'in yayımlamadığı eserlerinden, Afyon'un mahalli basınında kendisine dair haber ve makalelerden, talebelerinin yazdığı hatıralardan, onlardan ikisi ile yaptığımız mülakattan ve diğer bazı eserlerden yararlandık.

Ömer, havalide sanatı ile meşhur, semerci Ali Usta'nın ve uzaktan Saraya akraba olan Ünzile Hatun'un "çelimsiz ve sağlıksız görünen üçüncü çocuğu olarak" 1883 (R. 1299) senesinde Afyonkarahisar'ın Camii Kebir Mahallesinde dünyaya geldi.[1] Kendisini müteakiben Zehra ve Fadime isminde iki, annesinin vefatından sonra babasının evlendiği Çobanoğullarından bir hanımdan da Hacer isminde bir kardeşi daha dünyaya gelmiştir. Tahsiline Camii Kebir Emin Hoca Mahalle Mektebi'nde başlamış, burada "Ömer Fevzi" diye lakaplandırılmış; 1896 tarihinde beş senelik idadi imtihanlarına katılmış ve buradan 1901 senesinde birincilikle mezun olmuştur. Afyonkarahisar Mutasarrıfı Mehmet Reşid Paşa'nın[2] himayesinde Bursa İdadisi'ne gönderilen Ömer, buradan da 1905 senesinde "tam idadi şahadetnamesi" alarak mezun olmuş ve aynı sene Darülmuallimin-i Aliyye'nin fünun kısmını kazanan on kişiden birisi olmuştur. Ömer bu kısmı da 1908 senesinde tamamlayınca Darülfünun-ı Osmaniye riyaziye şubesine kaydını yaptırarak, 1911 senesinde de diploma almaya hak kazanmıştır. Bu arada medreseye de devam ederek icazetname almaya hak kazanmış olmakla beraber bu hakkını kullanmamıştır.

1913 senesinde Ankara Sultanisi ikinci devre riyaziye muallimliğine tayin olunan Ömer, 1919 senesinde İstanbul Beşiktaş'ta Gazi Osman Paşa Sultanisi'ne nakledilmiştir.[3]

Ömer İstanbul'a giderken o günlerin bulanık atmosferini, seneler sonra dile getirecektir.[4]

Mütareke ve işgal devrinde bütün sıkıntılara rağmen eğitim müesseselerinin faaliyetlerine büyük ehemmiyet verilmekteydi. 1920 senesinde Kuva-yı Milliyeye iltihak eden Ömer Fevzi, aynı tarihte Şebinkarahisar Maarif Müdürlüğü'ne tayin edildikten bir müddet sonra, 1921'de tekrar Ankara Sultanisi'ne getirilmiş; Afyonkarahisar'ın kurtuluşunu müteakiben Afyon Sultanisi Müdürlüğü'ne tayin edilmiştir. Ankara'dan buraya ancak on beş günde gelebilmiştir.[5] O tarihlerde Türk köylüsünün durumu kadar Afyonkarahisar Lisesi'nin hali de haraptır.[6]

1923 senesinde Silifke'ye Riyaziye ve Farisiye muallimi olarak tayin edilen Ömer aynı zamanda maarif müdürlüğü ve mektep müdürlüğü görevlerini de üstlenmiştir. 1925 senesinde Afyon Lisesi'ne riyaziye ve Fransızca muallimliğine naklen tayin edilen[7] Ömer'in bu görevi uzun sürmüş, 1948'de emekli oluncaya kadar burada 23 sene öğretmenlik yapmıştır. Bu zaman süresi içinde Mart 1938'den dönem sonuna kadar "görülen lüzum üzerine" Bilecik'te görevlendirilmiş ve sonra tekrar eski vazifesine iade edilmiştir.

Ömer Fevzi Atabek muallimlik ile birlikte ve emekli olduktan sonra da Mısrî, diğer ismi ile Abdürrahim Karahisari Camii'nde halka vaaz vermiştir. Bu vaazlarında Kuran-ı Kerim ve müspet ilimler arasında bağ kurmaya çalışır ve yorumlar yapardı.[8]

1934 senesinde Soyadı Kanunu'na göre Ömer Fevzi, ailesinde bulunan ve II. Sultan Bayezid devrine kadar uzanan berat, ferman ve biraz da rivayetlerden yola çıkarak "Atabek" soyadını almıştır.

1925 senesinde Safiye Hanım[9] ile evlenen[10] Ömer Fevzi Atabek'in isimleri Nigâr (Ural), Nadire (Koçoğlu), Ömer Faruk ve Mehmed Muammer olmak üzere dört çocuğu[11] dünyaya gelmiştir. Bugün bunların hepsi hayattadır.

Arapça, Farsça ve Fransızca bilen yazar, hemen hemen bütün güzel sanatlara meraklı ve kabiliyetliydi.[12]

* Yard. Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen-Ed. Fak. öğretim üyesi

Talebelerinin sayısı binlerle ifade edilmektedir ki bunlar arasında hemen her branşta parlak istikbale kavuşanlar da olmuştur. Mesela dokuzuncu Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel onun talebelerinden biridir.[13] Buna rağmen o "ömrü boyunca politikacıya yüz vermemiş ve kendisini kaptırmamıştı... Dedikodusuz, tertemiz bir hayat geçirmiştir."[14]

Talebeler, Ömer Fevzi hocalarını çok sevmekle beraber ciddi, otoriter, disiplinli, gururlu ve "asabi mizaçlı"[15] olması hasebiyle kendisinden çekinirlerdi. O ölümünden çeyrek asır sonra bile aynı vasıfları ile hatırlanmaktadır.[16] Ankara Sultanisi'nden talebesi olan[17] Mahir İz de kendisinin vakar[18] ve simasından bahsetmektedir.[19]

Ömer Fevzi Atabek (1883-1971)

1948 senesinde emekli olduktan sonra da ilim irfanla alakasını kesmemiş, yazmaya daha fazla önem vermiştir. 1940'lardan itibaren mahalli basından yazılarına tesadüf edilmektedir. Bunlardan birkaçı *Afyon'da Nur* dergisinde yayımlanmıştır.[20] 1960'lı senelere gelindiğinde kaleme aldığı ancak yayımlayamadığı eserleri olduğu artık bilinmektedir.

1930'lu senelerde mahalli basında Afyon ve "çevresinde" yapılacak çeşitli araştırmalar bir "kültür meselesi" olarak değerlendirilmiş, belki de kalem sahiplerinin dikkati çekilmeye çalışılmıştı. Halkın okuması, yazması ve şehirde düzenlenen konferanslara ilgi göstermesi istenmişti.[21] Ömer Fevzi Atabek daha önceden beri sürdürdüğü çalışmalarını muhtemelen bu devrede kalem almaya başlamış veya hızlandırmış olmalıdır. *Afyon (Vilayeti) Tarihçesi* isimli eserinde bol miktarda şer'iye sicili kullanmıştır. Zira bu defterler Eylül 1936 tarihinde tetkik edilmeye başlanmıştır.[22]

1962 senesi Zafer Haftası faaliyetlerine katılmak üzere şehre gelen Afyon'un yetiştirmiş olduğu meşhur yazarlardan Osman Attilâ,[23] Ömer Fevzi Atabek'in -içlerinde tarihi resimleri ve herkesin meçhulü bilgiler ihtiva eden- yekûn olarak "on iki cilt eserleri" olduğunu öğrenir. Bunları *Gençliğin Sesi* gazetesinde yayımlamasını rica eder. O da bunu kabul eder, ancak yine Osman Attilâ'nın ifadesiyle, "Kendileri mütevazidirler. Gösterişten daima kaçmışlardır... Memleketimizin sanat, fikir ve kültür tarihini; bir ucundan gün ışığına çıkaracaklar"dır.[24] Gerçekten de Atabek ertesi gün "İlmî Bahisler" köşesinde "Cihani Seyrütemaşa Ben Tabiatte Bu Vahdet" başlıklı bir yazı yazar.[25] 6 Ekim 1962 tarihli nüshasında "Mücâhede-i Millîye'de Bir Tablo" başlıklı yazıda kısa hatıralarını anlatır. "Afyon'da Yetişmiş Büyükler" köşesinde "Ali Bey (Çetinkaya)",[26] "İbrahim Paşa Karahisarî -Kabakulak-",[27] "Ahmet Efendi Karahisarî"[28] gibi yazılar yazmışsa da, eserlerindeki bilgileri makalelerinde bulamıyoruz. Bu şahısların dışında kalan "Kahraman Kız"[29] başlıklı kısa yazısını bir örnek teşkil etmesi bakımından aktarıyoruz.

Hemen sonra da yazılar kesilmiştir. Bilhassa *Afyon (Vilayeti) Tarihçesi* başlığını taşıyan 4 cilt eseri, bu senelerde zaman zaman çeşitli kişiler tarafından incelenmiş ve duyulmuş[30] olmakla beraber genelde bir sır olarak kalmıştır.[31] Bu eser, yazarın vefatından yirmi beş sene sonra Afyon Kocatepe Üniversitesi Rektörlüğüne bağışlanmıştır. Bunun üzerine rektörlük "korunması ve günümüz Türkçesine çevrilmesi"ne dair 14.11.1996 tarihli ve B.30.2.AKÜ.0.70.00.00/ 3995 numaralı yazıyla bunu üniversiteye bağlı olan Anadolu Dil-Tarih ve Kültür Araştırma ve Uygulama Merkezi Müdürlüğü'ne intikal ettirmiştir.

Afyon (Vilayeti) Tarihçesi yayımlandığında değerlendirmesi mutlaka farklı şekilde yapılacaktır. Eser 1936 senesinde "sarı kâğıtlı bir deftere" yazılmaya başlanmış, daha sonra nihai şeklini alarak temize çekilmiştir.[32] Bu son şekline 1950'lerde gelmiş olması pek muhtemeldir. Zira kullandığı eserlerin büyük bir kısmının baskı tarihleri dipnotlarda belirtildiği üzere, 1940'lı ve daha sonraki senelerdir.

Eserde dikkati çeken ilk husus eski alfabe ile kaleme alınmış olmasıdır. Zaten yazar, bu alfabeyi "Türk alfabesi" olarak zikretmektedir. Tarihlerde eskilere kadar uzandığında zamanın tarih telakkisinin etkisinden kurtulamayarak Hitit ve Friklerden "Türk" olarak bahseder. Yazarın sürekli atıfta bulunduğu ve görev yaptığı Afyon Lisesi tarih ve coğrafya öğretmenlerinin hazırlamış olduğu *Afyonkarahisar Vilâyeti Tarih ve Coğrafyası*[33] isimli eserde de aynı etki ve izleri görmek mümkündür.

Bilhassa biyografilerde Mehmed Süreyya'nın *Sicill-i Osmanî*'sinden[34] ve Bursalı Mehmed Tahir'in *Osmanlı Müellifleri*'nden[35] geniş iktibaslar yapmıştır. Ayrıca İbrahim Alâettin Gövsa'nın *Türk Meşhûrları*'ndan,[36] mahalli şahsiyetlerden de Edib Ali Baki'nın eserlerinden, bilhassa *Şer'iye Sicillerine Göre Afyonkarahisar'da XVII, XVIII inci Asırda Meçhul Halk Tarihi*'nden[37] ve *Afyonda Bir Şair Ailesi*'nden[38] sık sık iktibaslar yapmıştır. Tarihlerden Ahmed Refik'in *Tarih-i Umûmi*[39] isimli eserinden, kitabelerle ilgili hususlarda da İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın *Kitabeler ve Sahip, Saruhan, Aydın, Menteşe, İnanç, Hamit Oğulları Hakkında Ma'lûmât*'ından[40] istifade etmiştir.

Meşhur seyyahlardan Charles Texier'in *Küçük Asya*,[41] İbn Batuta'nın *Seyahatname-i İbn Batuta*[42]

KAHRAMAN KIZ

Türk kadını tarihe sayısız kahramanlık destanları yazmıştır.

İşte bunlardan biri:

Kudüs, İngilizler tarafından işgâl edildiğinde; Muhittin Paşa ve 22 yaşına gelmiş olan kızı da orada bulunuyordu. (15 Şubat 1920)

Muhittin Paşa'nın kızı; Fransız mektebinde tahsil etmiştir. İngiliz işgâl kuvvetleri kumandanı kızı yakalayarak esir etmek ister. Kız ise İngiliz kanunlarında bir kadının haps edilemiyeceğini söyler.

Kız Kudüs şehrinin Merce meydanından geçerken, bir Fransız zabitiyle birkaç nefer tarafından yolu kesilir. Kızın elinde bayrak belinde Revorvel tabancası bulunmaktadır. Zabit kızın üzerini aratmak isteyince: - Fransız kanunlarında bir kadının üzerini erkek arayamaz. Cevabı ile karşılaşır.

Fransız erlerinin, üzerine yürüdüğünü gören kahraman kız, tabancasına sarılarak düşmanın fırsat vermeden hepsini öldürür ve kendisi de kolundan yaralanır. Olayı görenler Merce meydanındaki bir Türk kızının kahramanlığını hayranca seyrederler.

Bu olaydan sonra kızın maiyetine bir manga er verilir.

Ömer Fevzi Atabek
Gençliğin Sesi, 27 Ekim 1962

ve Evliya Çelebi'nin *Seyahatname*'sinden[43] Afyon ile ilgili notları eserinde kullanmıştır. Coğrafi yerlerden bahsederken Hüseyin Orak'ın *Türkiye Klavuzu*'nu[44] çokça zikretmiştir.

Afyon'da matbaacılığın doğuşu ve Milli Mücadeleye kadar olan gelişimi konusunda *Son Haber* gazetesinde imzasız yayımlanan bir makaleden,[45] şehirdeki matbuat hayatı hakkında da İsmail Okday'ın *Afyon-Karahisar Gazeteleri*[46] isimli kitapçığından yararlanmıştır.

Milli Mücadeleye dair 4. ciltte yaptığı genel yorumlarda, Mustafa Kemal Paşa'nın *Nutuk*,[47] Kâzım Karabekir Paşa'nın *İstiklal Harbimizin Esasları*,[48] Ali Fuat Paşa'nın *Milli Mücâdele Hatıraları*[49] isimli eserlerinden hareket etmiştir.

Eşkıyalıkla ilgili kısımlarda da zamanın ehemmiyetli şahsiyetlerinden Çağatay Uluçay'ın eser ve makalelerinden oldukça geniş iktibaslar yapmıştır.

Eser sadece bir tarih denemesi değildir, aynı zamanda coğrafya ve folkloru da içine almaktadır. Dağların, kaplıcaların, hamamların, fabrikaların, esnaf teşkilatlarının, basının durumları ve mahiyetleri hakkında çok enteresan bilgiler aktarmaktadır. Bütün bunların ötesinde eserin kıymetini artıran husus bilhassa üçüncü cildinde yer almaktadır. Zira bu cildin ağırlığını 1930 ve sonrası teşkil etmektedir. Bu kısım, adeta bir günlük imajını vermektedir. Burada bilhassa 1929-1940 senelerinde Afyon Belediye Başkanlığı ve Cumhuriyet Halk Partisi İl Reisliği yapan Hüseyin Tiryakioğlu zamanına[50] sık sık atıflarda bulunarak, "belediye memurları tarafından kadınların çarşaflarının yırttırılması" ki buraya bir de resmi tutanak eklemiştir, eski eserlerin yıktırılması, yerlerine başka binaların, mesela "(H. 1355, M. 1936) yılında ... medrese ve Nakşi tekyesi yıktırılarak büyük kabristan ile yerlerine ... sebze hali", "... Musa Amuca Medreseleri mahallerine (Belediye) tarafından (umûmî helalar)" yaptırılmasını anlatmıştır. 6 Mart 1938'de Emniyet Müdürü Mehmed Tanyeri'nin, Huffaz Mektebi'ndeki Kuran-ı Kerim'leri toplatması, Atatürk'ün ölümünden hemen sonra şehirde yapılanlar, 21 Kânun-ı Evvel 1938 tarihinde Dörtyol'daki ve Halkevi'ndeki "altı ok"ların kaldırılması vb hususlar dikkati çekmektedir.

Yazar, herhangi bir siyasi parti hakkında fikir beyan etmemekte, belki de bu mevzudan ısrarlı ve sistemli bir şekilde kaçmaktadır. Bununla beraber, 1946 seçimlerinde Afyon'dan bağımsız milletvekili adayı olmuş, ama seçilememiştir.[51]

Eserde ikinci ciltte bilhassa mezarlıklar hususuna da temas eden yazar buraya pek çok grafik ve fotoğraf da ilave etmiştir. 1925 senesi ramazan ayının kadir gecesinde büyük mezarlığın kabir taşlarının parçalanmasını son derece itinalı bir şekilde ele almış ve bunu yapanların feci akıbetlerini "ibret"le yorumlamıştır.

Eserde dikkati çeken bir diğer husus da pek önemsiz gibi görünen hadiselere çok geniş yer vermesidir: Mesela, aşkından dolayı Müslüman olan Ermeni kızının durumu, 1940 senelerdeki soğuk havalar ve bundan ölenler, Afyon'daki trafik kazaları, hamamlardaki havuzların derinliği ve sıcaklık derecesi, Milli Mücadele senelerinde "İzmir cephesinin halkçı organı"[52] olarak Afyon'da münteşir *İkaz* gazetesine[53] dair vesikalar, ilkçağda Afyon'u, bilhassa Dinar'ı anlatırken eski harabeler[54] hakkında azami derecede kendisini zorlamış görünmektedir.

Ayrıca aşırı derecede parantez işareti kullanmıştır ki bu, zaman zaman üç kelimelik cümlelerde iki parantez kullanmaya kadar uzanmıştır.

Ömer Fevzi Atabek'in *Afyon (Vilâyeti) Tarihçesi*'nden başka diğer eserlerini[55] sıralayacak olursak: *Küçük Cebir* (Fransızcadan tercüme), *İslam Tarihinde Riyaziye, Külliyat-ı Mesail-i Riyaziye, Zamanın Safhaları, Zümre-i Riyaziyun* (2 cilt), *Cihanı Seyr ve Temaşa, Evkat-ı Şeriye Hesabı, Tefsirden İktibaslar*, Hesap Cedveli, *Müsellat-ı Müstevliye ve Mücessim Hendese, Eski ve Yeni Mekteb, Eski Ankara, Türkçe'den Fransızca'ya Fransızca'dan Türkçe'ye, Külliyat-ı Mesail-i Riyazziye, Hayatım* (3 cilt).

Osman Attilâ, onun eserlerini "on iki" olarak veriyor bir yerde de bunu "cilt" şeklinde ifade etmektedir:[56] "Hepimizin yakından tanıdığı hocaların hocası Muhterem Ömer Fevzi Atabek, bize, Afyon'a, Afyon kültür tarihine dört başı mamur bir düzine eser kazandırmıştır... Her biri hadise olacak çapta on iki (evet on iki) eser kaleme almıştır. Kimseye sezdirmeden arılar misali bu on iki peteği ilmin imbiğinden geçirerek hazırladıkları muhakkaktır. Müjdesini verdiğimiz bu on iki eserin bir kısmı Afyon'un bütün tarihi, kültürünü ve sanatını yansıttığı gibi..."

Ömer Fevzi Atabek, eğitimle, kalemle, müteva-

zı, ciddi, vakarlı ve gururlu bir hayat sürdükten sonra 8 Mayıs 1971 günü daha yeni başlarken saat 0.25 sularında vefat etmiştir.

"Ömer Fevzi Atabek Hoca Defnedildi" başlığı altındaki haberde *Kocatepe* gazetesi şunları yazmıştır:[57]

"Cuma'yı Cumartesi'ye bağlayan gece hakkın rahmetine kavuşan Afyon Lisesi'nin emekli Cebir öğretmeni alim, fazıl, örnek insan Ömer Fevzi Atabek hoca Cumartesi günü ebedi istirahatgahına defnedilmiştir.

Evinden Gedik Ahmet Paşa (İmaret) Camiine kadar talebelerinin ve yakınlarının omuzlarında getirilen merhum Ömer Fevzi Atabek'in naaşı öğle namazından sonra kılınan cenaze namazına müteakip Asri mezarlıktaki aile kabrine tevdi edildi.

Merhumun cenaze namazını müftümüz Celal Yıldırım kıldırdı. Değerli insan merhum Ömer Fevzi Atabek Hoca'ya Allah'tan rahmet dileriz."

Afyon (Vilayeti) Tarihçesi

Zengin bir kütüphaneye sahip olduğu anlaşılan[58] yazarın ulaşabildiğimiz kitaplarından şöyle bir gruplandırma yapmak mümkündür: Romanlar, Fransızca, Farsça, Almanca ve Arapça lügatler, İslam, felsefe, riyaziyat, istatistik, Türk dili hakkındakiler, seyahatnameler, askeri tarihler, atlaslar, ilmihaller, haritalar, akaid kitapları, hukuka, ziraata, rüyaya, eski Türk tarihine, coğrafyaya, mutfağa, sosyolojiye, Bolşevikliğe dair eserler, II. Meşrutiyete dair o yıllarda yazılmış kitaplar, *Nutuk* gibi fevkalade önemli basılı olanların yanı sıra miktarı bir hayli fazla yazma eserlerdir.

Bu eserler onun güçlü bir eğitim aldığını ve çeşitli branşlarda okumayı seven bir insan olduğunu ortaya koymaktadır. Bir taraftan müspet ilimler[59] üzerinde doğrudan mesai harcamış, diğer taraftan İslami[60] bir atmosferin içinde kalmış bununla beraber felsefi[61] eserlerden de uzak durmayarak ve ömrünün sonlarına doğru da kitap toplamaya devam ederek[62] kendisini çeşitli cephelerden geliştirme yoluna gitmekle beraber, toplum içinde ön plana çıkmamıştır. Hayatta iken yayımlamış olduğu birkaç makale kesinlikle kapasitesini yansıtmamaktadır.

Ömrünün son yıllarını "bağ-bağçe işleri ile iştigal"[63] ile geçiren yazar, eski alfabe ile kaleme aldığı ancak yayımlamadığı eserleriyle ve artık iyice silinmeye yüz tutan "intiba"larla hatırlanmaktadır.

II. Abdülhamid'in saltanatının ilk senelerinde dünyaya gelmiş, ilk ve orta tahsilini yine bu zamanda, yüksek tahsilini de II. Meşrutiyet devrinde yapan, bunu takiben 35 sene öğretmenlik, zaman zaman da idarecilik yapmış olan Ömer Fevzi Atabek'in hayatı ve kaleme aldığı -mahiyeti birbirinden oldukça farklı- 16 eseri incelemeye tabi tutulduğunda, ilim dünyasına yeni birtakım bilgiler getirecektir. ■

1. "Devir İkinci Abdülhamid devridir. Osmanlı'nın yedi düvelle çatıştığı devir. Karahisar'da Camii Kebir Mahallesinden boyluboslu bir delikanlı askere gider. Askerliği biter terhis olamaz, huduttan hududa koştururlar. Karahisar'a döndüğünde evi- barkı kalmamış; üstelik öksüz ve yetim kalmıştır. Teselliyi zengin bir arkadaşının yerine askere tekrar gitmekte bulur, iyi bir dünyalık almıştır. Döndüğünde bu aile diğer oğlu için aynı teklifte bulunur, ona da olumlu cevap verir. Fakat harp vardır. Yarı yolda iken savaş bitmiş antlaşma olmuş cepheye giden asker terhisen memleketlerine gitmelerine izin verilmiştir. Ali isimli bu genç Karahisar'a gelir. Aldığı parayı iade etmek ister, bu senin hakkındır, kısmet böyle imiş, şehit de olabilirdin diye almazlar. Elindeki paralarla iş kurar, destek görür. Soylu bir ailenin kızı ile evlendirirler. Bir oğulları olur, yaşayamaz ölür. İkinci çocuk da aynı akıbete uğrar. Üçüncü çocukları dünyaya geldiği zaman ufak-tefek çelimsizdir. Ailesi bu da yaşamaz derken dindar babaya bir dostu akıl verir. -Tekkeye götür sat!- Çocuğun yaşaması için her çareyi deneyen baba çocuğu alır Mevlevî şeyhinin önüne bırakır, bunu size getirdim bu sizindir der. Şeyh bu çocuğu okşar sever ve derki bu bize şimdi faydalı olamaz, ona sen bak hizmet gerektiğinde çağrılmadan bu çocuk hizmetlere koşacaktır. Şeyhe sunulan bu çocuk Cenab-ı Hak'kın kendisine ömür vermesi niyazıyla adına Ömer konulan rahmetli babam Ömer Fevzi Atabek'tir..." Ömer Faruk Atabek'in Yusuf Ilgar'a, Ankara'dan 27 Temmuz 1993 tarihli mektubu.
2. Aziz Mehmed Beğ oğlu Mehmed Reşid Paşa R. 30 Eylül 1316/M. 13 Ekim 1900'den R. 27 Ekim 1318/M. 20 Ekim 1902'e kadar Afyonkarahisar mutasarrıflığında bulunmuştur. Bak. Süleyman Gönçer, *Afyon İli Tarihi*, II, Afyon, 1991, s. 30.
3. Ömer Fevzi Atabek'in hayatı hakkında genel bilgi için bak. Mustafa Akalın, "Ömer Fevzi Atabek", *Kocatepe* (Afyon), no. 1748, 11 Mayıs 1971; Ömer Faruk Atabek, "Afyonkarahisar'ın Kurtuluşu'ndan Sonra Afyon Lisesi'nin Açılışı", *Belde miz* (Afyon), III, no. 34, 1994, s. 16; Yazar Akalın, sadece onun talebesi olarak kalmamış, bilhassa ömrünün sonlarına doğru Kadınana İlkokulu arkasında Bayburtlu Agâh Caddesi'nde bir apartmanda birlikte yaşayarak daima kendisiyle fikir teasinde bulunmaya devam etmiştir.
4. "Ankara B.M.M. hükûmetinin müsaadeleriyle 18 Ekim Rumî tarihli bir seyahat varakası aldım. O esnada Ankara ile Eskişehir arasındaki demiryolu nun İngilizler tarafından berhava edildiği cihetle araba ile gitmek zarureti olduğu için bir yaylı arabası icar etmeye mecburiyet hasıl oldu. Ankara'dan Eskişehir'e kadar yolculuğumuz esnasında, yollarda demiryolu köprülerinin tahrib edilmiş manzaralarını gördük." Ömer Fevzi Atabek, "Mücâdele-i Millîye'de Bir Tablo", *Gençliğin Sesi* (Afyon), no. 2194, 6 Ekim 1962.
5. "3 Muharrem 1342/27 Agustos 1922, Pazar, Afyonkarahisar'ın düşmandan kurtulduğunu öğrendim. Çok sevindim.
5 Safer 1342/27 Eylül 1922, Çarşamba, yirmibeş lira maaşla Afyonkarahisar Sultânî Müdürlüğüne tayin edildim.
15 Safer 1342/7 Ekim 1922, Cumartesi, seyahat varakası aldım.
20 Safer 1342/12 Ekim 1922, Perşembe, Askeri vesait-i mirî'ye vesikası aldım.

24 Safer 1342/17 Ekim 1922, Pazartesi. Reis-i Cumhur Mustafa Kemal Paşa'nın hareketi üzerine katar 8.10'da hareket etti. Beylikköprü'den itibaren istasyonlar yanmış...
25 Safer 1342/17 Ekim 1922, Salı, Gece yağmur yağdı... Kamyon toprak yoldan yürüdüğü için tekerlekleri çamurda olduğu yerde döndü kaldı... Altı kilometre kadar uzaklıktaki köye doğru yürürken paltoların uçlarından sular akıyordu. Nihayet köye vardık. Bu köy Alpu Köyü imiş. Köy yanmış yıkılmış ve su içinde kalmış. Güç hal ile sokaklarında dolaşırken kulağımıza sesler gelmeye başladı. Ses tarafına gittik, köylüler aralık gibi yerde ateş yakmışlar oturuyorlarmış, orada bulunan köylüler bizim halimizi görünce oturan birine Ömer Ağa senin samanlığı göster de orada barınsınlar dedi. Akşam yaklaşmışdı. Ömer Ağa bizi samanlığa götürdü karanlık bir odaya girdik.
Ömer Ağa kusura bakmayın size yaygı ve örtü verecek halde değilim, halimiz belli, düşman birşey bırakmadı, dedi. Biz de birşey istemeyiz. Yalnız bize yakacak ile biraz ekmek parçası bulunuz. dedik.
26 Safer 1342/18 Ekim 1922, Çarşamba, Ömer Ağa sabahleyin erkenden küçük bir tepsi sıcak ekmek getirdi. Bu yokluk içinde misafirperverlik idi... Ağa pınar denilen köye vardık. Burası Çerkez köyü imiş. Düşman kumandanları burada barındıkları için köyü pek tahrib etmemişler... Bu köyde ve civarında siperler vardı. Gelirken de tel örgü ve siperleri görmüştük.
27 Safer 1342/19 Ekim 1922, Perşembe. Eskişehir'e vasıl olduk.
28 Safer 1342/20 Ekim 1922, Cuma, Manlaoğlu köyüne vardık. Burası yanmış.
29 Safer 1342/21 Ekim 1922, Cumartesi, Alayunt, Kütahya'ya yürüyerek gittim. Gece başlayan yağmur sabahleyin hafifledi. Öğleye kadar kahvede kaldım. Arkadaşlardan burada ayrıldım. Bir kağnıya eşyaları yükledik...
Kah katar, kah araba, kah otomobil, kah yayan, olarak onbeş günde Afyonkarahisar'a gelmiş bulunuyordum..." Bak. Faruk Atabek, *agm*, s. 14- 16.

6. "5 Rebiülevvel 1342/26 Ekim 1922, Perşembe, Afyonkarahisar.
Bugün vazifeye başlamış oldum.
2 Kasım 1922, Perşembe, Çinili Lise binası ile yanındaki küçük bina Yunanlılar tarafından hastahane ittihaz edilmiş, Afyonkarahisar kurtulur kurtulmaz, cihet-i askeriyede hastahane yapmış, mutasarrıflık bir türlü tahliye ettirememiş, ben yolunu buldum, tahliye ettirdim. Binanın camları hiç kalmamış ve sıralardan da eser yoktu. Gidemeyip şehrimizde kalan Yunan esirlerinden on esir ile mektebi temizlettim... Mektebe sıralar için kereste temin ettim... Sekiz gece çalışarak ihtiyaca yeterli sıralar yapıldı. Bu faaliyet kereste, çivi ve usta bulunmadığı bir zamanda ifâ edildi.
3 Rebiülahir 1342/20 Kasım 1922, Pazartesi, Afyonkarahisar'da kar yağıyordu. Bugün 8.30'da mektebde derslere başladık", *aynı yerde.*
7. *Aynı yerde.*
8. Ancak "halkın büyük bir kısmı bu dersi pek anlayamazdı". Geniş bilgi için bak. İsmail Hızal, "Bizi Aydınlatanlar: Ömer Fevzi Atabek", *Türkeli* (Afyon), no. 9933, 23 Mart 1993.
9. Safiye Hanım, eşinin ölümünden on buçuk ay sonra 23 Mart 1972 tarihinde vefat etmiştir.
10. Ömer Faruk Atabek, 03.02.1997; "Babamın hatıra defterinde yazdığına göre" 25 Ağustos 1924 tarihinde Safiye Hanım "taleb edilmiş", 28 Ağustos 1924 tarihinde şer'i nikâh kıyılmış, düğün de 19 Mart 1925 tarihinde yapılmıştır.
11. Ömer Faruk Atabek, 08.01.1996.
12. İrfan Ünver Nasrattınoğlu, *Afyonkarahisarlı Şairler, Yazar, Hattatlar*, Ankara, 1971, s. 186.
13. Süleyman Demirel ortaokulun bir kısmını Afyon'da okuduktan sonra liseyi de burada bitirir. Türk demokrasi tarihinin bu tanınmış siması Afyon'da yapılan mezunlar gününe her yıl çektiği şu telgrafla iştirak etmektedir: "Memleket hizmetinde bize yön veren, yol gösteren bu büyük irfan ocağına saygı ve şükran ile bağlıyım. Milletimizi ileri medenî memleketler seviyesine çıkarmak için memleketimizi imar ve inşa etmek için giriştiğimiz hamlede bu büyük müesseseden aldığımız feyz müstesna değer taşır. Bize büyük feragat ve fedakârlıklarla tahsil ve terbiye vermeye çalışan öğretmenlerimize minnet dolu saygılarımız vardır. Türkiye'ye hizmet yolunda başarınız daim olsun." Akkan Suver, *Köylü Başbakan Demirel*, 2. bas., İstanbul, 1974, s. 28.
14. Behçetoğlu, "Hocamız Ömer Fevzi Atabek'in Ardından", *Kocatepe*, no. 1747, 10 Mayıs 1971.
15. Bu tabir Ömer Fevzi Atabek'in bizzat kendisine aittir. Buna benzer başka bir ifade de talebelerinden biri tarafından kullanılmaktadır. "Evimizde hiç misafir eksik olmazdı. Bir keresinde... riyaziye hocamız Ömer Fevzi Bey gelmişlerdi... Çok delişmen, yaramaz, ele avuca sığmaz, çok haşarı bir delikanlı imiş, o zamanlar." Osman Çizmeciler, "Küçüklük Yıllarım ve Afyon Karahisar 1924" (Tefrika), *Türkeli*, 11 Nisan 1977.
16. "Dersi derste öğretirdi. Cebir derslerimize gelirdi. Derse girdiği dönemde müdür değildi. Derste sürekli hareket ederdi. Yaptırdığı ödevleri sürekli kontrol etmekten geri durmazdı. Espirili idi. Ama aynı zamanda içine kapanıktı. Öğrencilerle olan hareketlerini belli mesafede tutardı. Kış günleri, bizlerin üşümesini önlemek için evde pişirdiğimiz patates veya kestanelerin sıcaklığı ile ellerimizi ısıtmamız yolunda telkinlerde bulunurdu." Cemalettin Öz, 7 Aralık 1996.
17. (Edebiyat muallimi) "takdir ettiği talebeye de sevgi gösterirdi. Ben de onlardan biri olduğumu Kozmoğrafya imtihanında öğrendim." Mahir İz, *Yılların İzi*, 2. bas., İstanbul, 1990, s. 47.
18. Ömer Fevzi Atabek'in vakarına dikkat çeken bir başka yazar da Hüseyin Şenşaştımoğlu'dur: "Ciddi ve vakarlı tavrı ile...", "... gurur ve vakar dolu tavrı onun ilk göze çarpan niteliğiydi.", Hüseyin Şenşaştımoğlu, "Ömer Fevzi Atabek ve...", *Kocatepe*, no. 1748, 11 Mayıs 1971.
19. "Talebe arasında ... vekarı ve ruh asaleti sebebi ile çok sevilen, bir de Ömer Fevzi Bey vardı. Gür ve uçları kalkık, itinalı Osmanlı bıyıkları sebebiyle talebe kendisine 'post bıyık' adını takmıştı. Hürmet ve rahmetle anılmaya sezâ bir şahsiyetti. Yüzü gülümsememesine rağmen tabiatının sakin ve yumuşak oluşundan Fen bölümündeki arkadaşlar, kendisine 'kuzu' derledi..." İz, *age.*
20. İlk yazısı için bak. Atabek, "Hasan Ferit Kimdir?", *Afyon da Nur*, no. 56-1, 17 Mart 1943, s. 10.
21. A. Mahir Erkmen, "Konferanslara ve Dinleyicilere Dair", *Haber*, (Afyon) no. 1776, 12.8. 937.
22. *Haber*, no. 1683, 7.9.936.
23. Bak. Rahim Sağ, *Osman Attilâ "Hayatı, Eserleri ve Sanatı"*, Ankara, 1983, s. 1-5.
24. Osman Attilâ, "Üstat Mahir Erkmen'e Açık Mektup", *Gençliğin Sesi*, no. 2173, 11 Eylül 1962.
25. *Gençliğin Sesi*, no. 2174, 12 Eylül 1962.
26. Atabek, "Ali Bey (Çetinkaya)", *Gençliğin Sesi*, no. 2181, 21 Eylül 1962.
27. Atabek, "İbrahim Paşa Karahisarî -Kabakulak-", *Gençliğin Sesi*, no. 2202, 16 Ekim 1962.
28. Atabek, "Ahmet Efendi Karahisarî" (2 tefrika), *Gençliğin Sesi*, no. 2221-2238, 7 - 27 Kasım 1962.
29. Atabek, "Kahraman Kız", *Gençliğin Sesi*, no. 2212, 27 Ekim 1962.
30. "Yaşının ilerlemesinin etkisi yaşantısında elbet görülecekti. Ama Afyon üzerine bir derleme çalışması içindeydi. Zaman zaman acaba yüze çıkacak mı çalışmaları diye meraklandım. Şu güne kadar bir ses olmadığına göre bir sonuca ulaşamadan ayrıldı demek..." Şenşaştımoğlu, *agm*; (1960'ların sonunda) "Bana dört ciltlik *Afyon İli Tarihi*'ni yazdığını söyledi. Ve birkaç gün sonra Kütüphane'de buluşmamızı ve yazdığı kitabı görmemi istedi. Buluştuk ve yazdığı kitabın birinci cildini gördüm. Eser Osmanlıca ve kendi el yazısı ile yazılmıştı. 'Hocam bastırmak imkanınız varsa bunu bastırın' dedim. 'Evladım ben ihtiyarladım. Zaman ve zemin müsait olmadığından bastıramam' dedi". Hüseyin Fikri Yazıcıoğlu, 19.12.1996.
"Belki kırk sene kadar uğraşarak Afyon'un yetiştirdiği meşhûrlar ve Afyon Tarihi'ni kaleme almıştı... Merhum geçen sene bu eserlerini daireye getirmiş. Mesai saatlerinden sonra biray kadar çalışarak gözden geçirmiştik. Fotoğraf ve plânlarla süslenen eserini dört ciltte topluyordu." Behçetoğlu, *agm.*
31. Afyon tarihi çalışmaları ve çalışanları hakkında Atabek'in vefatından 11 sene sonra kaleme alınan bir makalede İrfan Ünver Nasrattınoğlu, Fikri Yazıcıoğlu, Behçetoğlu, Niyazi İplikçioğlu, Muharrem Bayar, Abdullah Bozok ve Sırrı Üçer gibi şahsiyetlerden ve eserlerinden söz edilmekle beraber Ömer Fevzi Atabek ve eserinden hiç söz edilmemiştir. Bak. Aygen, "Afyon Tarihi Çalışmaları", *Türkeli*, no. 6622, 10 Haziran 1982.
32. Ömer Faruk Atabek, 08.01.1996.
33. Afyon Lisesi Tarih ve Coğrafya Öğretmenleri, *Afyonkarahisar Vilâyeti Tarih ve Coğrafyası*, Afyon, 1943.
34. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, 4 cilt, İstanbul, 1308.
35. Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, II, İstanbul, 1333; III, İstanbul, 1342.
36. İbrahim Alâettin Gövsa, *Türk Meşhûrları Ansiklopedisi*, şy, ty.
37. Edip Ali Baki, *Şeriye Sicillerine Göre Afyonkarahisar'da XVII, XVIII inci Asırlarda Meçhul Halk Tarihi'nden*, şy, 1951.

38. Edib Ali Baki, *Afyonda Bir Şair Ailesi*, Ankara, 1942.
39. Ahmed Refik, *Tarih-i Umumi*, I- VI, İstanbul, 1338.
40. Uzunçarşılıoğlu İsmail Hakkı, *Kitabeler ve Sahip, Saruhan, Aydın, Menteşe, İnanç, Hamit Oğulları Hakkında Ma lûmât*, İstanbul, 1347/1929.
41. Charles Texier, *Küçük Asya*, (terc. Ali Suad) I-II, İstanbul, 1339; III, İstanbul, 1340.
42. *Seyahatname-i İbn Batuta*, (terc. Mehmed Şerif), I-II, 1333-1335.
43. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Fatih Kütüphanesi, 462 numaralı yazma.
44. Hüseyin Orak, *Türkiye Kılavuzu*, Ankara, 1946.
45. ... "Şehrimizde Matbaacılık Hayatı", *Son Haber*, no. 289, 16 Kânun-ı sâni, 1928.
46. İsmail Okday, *Afyon-Karahisar Gazeteleri*, Filibe, 1937.
47. Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*, 2. bas., Ankara, 1927.
48. Daha sonraki bir baskısı için bak. Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimizin Esasları*, İstanbul, 1981.
49. Ali Fuat Cebesoy, *Milli Mücâdele Hatıralarım*, İstanbul, 1953.
50. Renkli bir kişiliğe sahip olan Hüseyin Tiryakioğlu, 1886 senesinde Afyon'da dünyaya geldi. Cumhuriyet'in ilânından sonra bir süre İstanbul'da ticaretle meşgul oldukdan sonra memleketine geldi. 1929-Eylül 1940 tarihleri arasında belediye, CHP il ve ticaret odası başkanlıklarını bir arada yürüttü. Bu tarihte Dahiliye Vekâleti'nin emriyle işten el çektirildi. İki senelik muhakeme sonunda beraat etti. 1946 senesinde DP'den tekrar belediye başkanı olduysa da seçimlerin 1947'de yenilenmesiyle görevinden ayrıldı. 1948 senesinde Öz Demokrat Parti'yi kurdu. 1949 senesinde MP'ye katıldı. 1950 seçimlerinde bu partiden tekrar Belediye Başkanı oldu. 1951 senesinde istifa ederek politikayı bıraktı. 1954'de ise DP'den milletvekili olarak bir dönem bu görevi sürdürdü. 1973 senesinde Afyon'da öldü.
51. Basına aksettiği kadarıyla "705 rey" almıştır. Bak. *Haber*, no. 2703, 25 Temmuz 1946.
52. Okday, *age*, s. 8.
53. Milli Mücadele devrinde Afyon'da yayımlanan *İkaz* gazetesini zaman zaman dipnotlarda kullanmıştır. Üzerinde durulması gereken bir diğer husus da gazetenin "sahib-i imtiyaz ve mesul müdiri" Koçzade Mehmed Şükrü Beğ'dir. Bu zat, yazarın küçük oğlu Mehmed Muammer Atabek'in kayınpederidir. Eserde bu gazeteye dair bugüne kadar hiçbir yerde tesadüf etmediğimiz birtakım vesikalar bulunmaktadır.
54. Bu mevzuda döneminin tarih zihniyetinin yanında kitaplarının arasında bulunan "Efes'e Dair" iki tam sayfa yazıdan çok etkilenmiş olmalıdır. Bak. *Ulus*, 4 Kasım 1951; 18 Kasım 1951.
55. Ömer Fevzi Atabek, *Afyon (Vilayeti) Tarihçesi*, III, s. 470-471, (henüz basılmamış eski yazı metin); Akalın, *agm*.
56. Osman Attilâ, "Afyon'da Bir Hazine", *Gençliğin Sesi*, no. 2167, 4 Eylül 1962.
57. *Kocatepe*, no. 1747, 10 Mayıs 1971.
58. Eski alfabeyle basılı ve elyazması kitapları 1992 senesinde Anadolu Üniversitesi'ne bağışlanan Ömer Fevzi Atabek'in eserleri bugün Anadolu Üniversitesi Kütüphanesi Nadir Eserler Bölümü'nde muhafaza edilmektedir.
59. Mahmud Esad, *Mebahis-i Riyaziye*, İstanbul, 1316; İsmail Hakkı, *Muhtasar Ameli Hendese-i Resmiye*, İstanbul, 1314; Faik Sabri Beğ, *Ulum-ı Riyazet ve Tahliye*, ty, 1928; *Mesail-i Riyaziye*, Dersaadet, 1308; Osman Şevki, *Beş Buçuk Asırlık Türk Tababeti*, İstanbul, 1925/ 1341. *Logaritma Cedveli*, ty, ty; Tevfik Paşa, Salih Zeki, *Kamus-ı Riyaziyat*, 1315 vb.
60. Mehmed Ali Ziyaüddün el-Nakşibendi, *Mecmuatü l-Cevahir*, İzmir, 1328; Muallim Naci, *İcaz-ı Kur'an*, Dersaadet, 1307; Mehmed Velibi, *Hülasatü l-Beyan fi Tefsiri l-Kur'an*, İstanbul, 1928; *Türkçe Hutbe*, İstanbul, 1927; Lütfullah Ahmed, *Hayat-ı Hz. Muhammed*, İstanbul, 1332; Ahmed Hilmi, *Yeni Akaid*, ty, 1332 vb.
61. Eyyub Necati, *Felsefe-i Dinî Esaslar*, ty, 1928; Rıza Tevfik, *Mufassal Kâmus-ı Felsefe*, ty, 1330; Abdullah Cevdet, *Fünûn ve Felsefe*, ty, 1312; *Hayat-ı Edebî Yahud Felsefe-i Ruh*, İstanbul, 1328; Baha Tevfik, *Muhtasar Felsefe*, Dersaadet 1332; ay. yaz., *Felsefe-i Ferd*, İstanbul, 1332; Necur İsmail, *Tarih-i Felsefe*, İstanbul, 1331; Salih Zeki, *Felsefe-i Ahlakiye*, İstanbul, 1332 vb.
62. *el-Mukasidü l-Hasene*, Bağdad, 1956; *Tarih-i Felsefe-i Arabiye*, Kahire, 1957.
63. Bu işlere çok eskiden beri ilgi duyduğu kütüphanesindeki eserlerden ortaya çıkmaktadır. Örnek olarak, Hüseyin Hazım, *İlm-i Ziraat*, İstanbul, 1332; ay. yaz., *Bağcılık*, İstanbul, 1328; Nickerl, *Circiv Makinesi*, ty, 1337; Palangalı Mustafa Kemal, *Arıcılık Rehberi*, ty, 1340; Şaban Hami, *Fennî ve İlmî Arıcılık*, ty, 1341; A. Ferid, *İlmî ve Fennî Arıcılık*, ty, ty; *İpekböcekciliği*, İstanbul, 1314.

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

PAYİTAHT İSTANBUL'UN TARİHÇESİ

SARKİS SARRAF HOVHANNESYAN

Tarihçi ve eğitimci Sarkis Sarraf Hovhannesyan (1740-1805) en önemli eseri olan *Payitaht İstanbul'un Tarihçesi*'ni 1800'de tamamlamıştı. Yazması Ermeni Patrikhanesi'nde bulunan kitap, 1967'de Ermenice yayımlandı ve bu baskıdan Türkçeye çevrildi. Hovhannesyan, Narlıkapı'dan başlıyarak Fenerbahçe'ye kadar İstanbul'u bize gezdiriyor, payitahttaki semtler, camiler, kiliseler hakkında değerli bilgiler veriyor. Anlattıklarındaki ilginç ayrıntılar 18. yüzyıl sonu İstanbul'unu ete kemiğe büründürüyor. İstanbul meraklıları ve araştırmacılar için önemli bir belge.

Çeviren
Elmon Hançer

x + 78 s.
ISBN 975-333 051 0
400.000.- TL

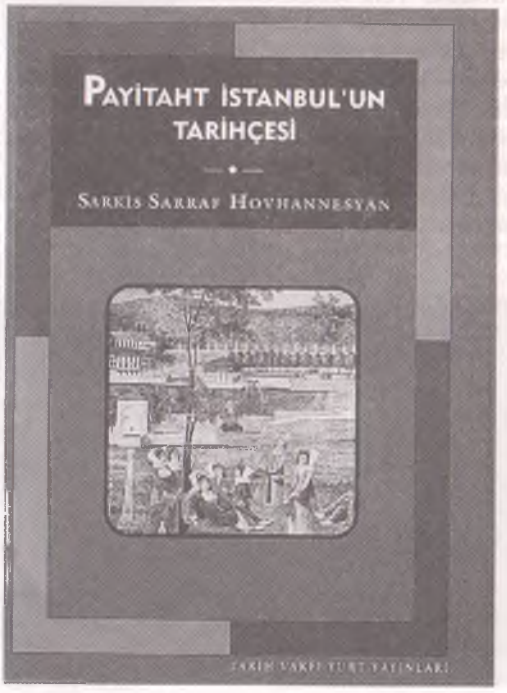

Tarih Vakfı: Barbaros Bulvarı, Yıldız Sarayı, Arabacılar Dairesi, 80700 Beşiktaş - İstanbul Tel: (0212) 227 37 33 227 37 34 Faks: (0212) 227 37 32
Genel Dağıtım: DADA Ltd. Şti. 0212-249 51 10 - 249 51 11 / Faks: 251 44 49

İLK "ARMAĞAN" KİTAPLARINDAN BİR ÖRNEK:

MINAKYAN EFENDİ'YE YADİGÂR

CÜNEYD OKAY

Mınakyan Efendi'nin Ellinci Sene-i Devriyesi Yadigârı, İstanbul: Arşak Garoyan Matbaası, 1328/1912, 44 s.

Osmanlı tiyatrosunun gelişmesine katkıda bulunan Ermeni tiyatrocular dan biri de Mınakyan Efendi'dir. Mınakyan Efendi ilk defa 1857'de sahneye çıktığı tiyatrodan, öldüğü yıl olan 1920'ye kadar kopmamıştır. Vasfi Rıza Zobu hatıralarında Mınakyan için şunları söyler: "Türk tiyatrosunu kuran üç beş mücahitten biriydi... Türkiye'de 'jübile' kelimesi ilk defa onun ellinci sene-i devriyesi yadigarı namıyle basılan mecmuada kullanılmıştır. Yahut ben onda gördüm, daha evvel kullanıldığını duymadım. Dört dil bilen ve bu dillerden ikiyüze yakın tercümeler yapan sanatçı, diğer sanatdaşları gibi muhtaç bir halde göçmüştü. Tabutunu Şişli Ermeni mezarlığına götürüp defnettik. Muhsin mezarı başında konuşmuştu."[1] Mınakyan'ın Türk tiyatrosundaki yeri Metin And'ın,[2] Alemdar Yalçın'ın[3] eserlerinde ve benzeri yayınlarda bulunabilir. Bu yazıda ise Vasfi Rıza Zobu'nun bahsettiği "ellinci sene-i devriye" kitabı üzerinde durulacaktır. Nitekim Metin And da, Mınakyan'ın adının geçtiği bir cümlenin dipnotunda bu kitabın adını verir.[4] Yazının amacı hem kitabı kısaca tanıtmak hem de Mınakyan'ın hayatındaki bazı ilgi çekici noktaları aktarmaktır.

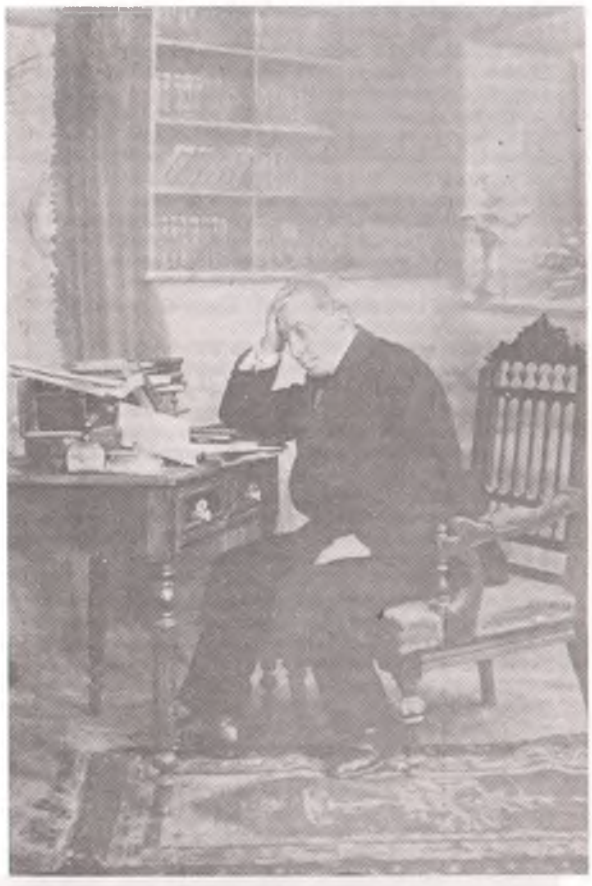

Mınakyan çalışırken, 1917

Kitap Ermenice ve Osmanlıca olarak basılmıştır ve albüm şeklindedir (33 x 22 cm). On iki sayfası Ermenice, on iki sayfası da Osmanlıca olan kitabın ortasındaki on yaprakta ise 19 fotoğraf bulunmaktadır. Bibliyografik künyesi: *Mınakyan Efendi'nin Ellinci Sene-i Devriyesi Yadigârı* - Sene 1328 İstanbul Arşak Garoyan Matbaası. Kitabın iç kapağında ise "Terceme-i Hal: Sanatkâr-ı Şehir Mardiros Mınakyan. Efendi-i mumaileyhin tiyatroculuk meslek ve sanatına duhulünün ellinci sene-i

***Yadigâr*'ın Türkçe ve Ermenice kapakları.**

devriyesi şerefine icra kılınan jübile şenliği münasebetiyle. Tarih-i tevellüd 1839 - İcra-yı sanat etmeye başladığı tarih: 1858" ibaresi okunmakta.

İşte bu kitaptan yola çıkarak Mınakyan (kitabın üstündeki harekeye göre okunduğunda Manakyan) Efendi'nin hayatının dikkate değer noktalarını şu şekilde özetlemek mümkün: 1839 yılında doğan Mınakyan, Balat kilisesinde vaftiz edilir. Kitaba göre "mumaileyhin hayatını tiyatroculuk sanatına vakfedeceği, vaftiz gününde keşfedilmiş gibi şehid manasına gelen Mardiros tesmiye" kılınır. Ailesi fakir olan Mardiros Hasköy'de Nersesyan mektebine kayıt olur. Bir yandan da terzi olan babasına yardım etmektedir. Gösterdiği başarılarla ibtidaiden idadiye geçer. Fakat ailesine maddi katkı sağlasın diye okuldan alınır ve Ayvansaray'da değirmencilik yapan Manuk Ağa'nın yanına verilir. Bir gün üstü başı perişan iken kiliseye gitmek ister. Onu gören bir adam neden bu halde olduğunu sorar. Mardiros durumu öyle güzel anlatır ki adam hayran olur. Ve hemen hayırseverlerden bu kabiliyetli çocuğa sahip çıkmalarını ister. Bu hayırsever insanları (Hovayan Biraderler) Mınak ömrü boyunca unutmaz.

Yeniden okula başlayan Mınak derslerde, bilhassa riyaziyede çok başarılıdır. Beş sene mektebe devam eder. Sonraları "hamilerinden ikisi ölür biri de büyük bir felakete duçar olur". Bu esnada Mardiros artık mektepte muallim muavinidir ve özel dersler vermektedir. Bir yandan da Hasköy Ermeni Nersesyan Mektebi'nde ufak tefek oyunlar sahneye koymaktadır. Mınakyan ilk olarak 1857 yılında Beyoğlu'nda "Aristodem" adlı oyunda -kadın oyuncu bulunamadığı için kız rolündesahneye çıkar. Naum tiyatrosundaki oyunda Mınak'ın "Babacığım!" diyerek sahneye

Mınakyan "hâzık" doktoru Zartaryan Efendi ile, 1908.

Mınakyan Efendi "Selim-i Salis" piyesinde Alemdar Paşa vazifesinde, 1910.

koşması gerekmektedir. Ama kuliste heyecandan hareketsiz kalan Mınak ancak savrulan bir tekme ile sahneye çıkabilir. Bu rolden para da kazanan Mınak artık oyuncu olmaya karar vermiştir. İlk olarak "İki Ahbab Çavuşlar" ve "Puncinella" piyeslerinde oynar. Mınakyan o günleri şöyle anlatır: "Birbirimize müthiş nazarlar atfediyor, heybetli heybetli sedalar çıkarıyor, adeta uluyor idik. Söz söylemiyor, adeta şarkı okuyor ve acaip ve garip hatveler atıyor idik." Zaman içinde çeşitli oyunlarda roller alan Mınakyan 1864'te yine özel ders verme işine döner. Bu sırada Kayseri'de kurulmakta olan bir Ermeni kız mektebi için bir erkek bir de kadın öğretmen aranmaktadır. Erkek öğretmen kadrosu evlilik şartı ile Mı-

nak'a teklif edilir. "Bu teklif Mınak Efendi'ye pek ağır gelirse de" kabul eder ve 1866 senesinde Üsküdar'da muallim olan Matmazel İmasduhi ile evlenir. İki sene Kayseri'de, sekiz ay da Yozgat'ta kalır. Mukavelesi bitince İstanbul'a gelir ve yeniden çeşitli oyunlarda rol alır. 1880'de gelen bir davet üzerine Tiflis'e gider ve oldukça ilgi görür. Kendisine burada bir altın saat, bir takım kol ve bir takım göğüs düğmesi, gümüşten bir semaver ve çay takımı gibi hediyeler ve bir de manzume-i takdiriye takdim edilir. Daha sonra Mısır'a bir turne yapan Mınakyan burada da "Hıdiv hazretlerinin takdir-i mahsuslarına nail" olur. Mısır'dan döndükten sonra iki yüzden fazla piyes tercüme eder.

Trupu ile beraber Bursa'ya da giden Mınakyan burada hastalanır ve birkaç gece sahneye çıkamaz. *Manzume-i Efkâr*[5] gazetesinin Bursa muhabiri "Mınakyan öldü" yolundaki bir şakayı ciddiye alır ve haber gazetede çıkar. Bunun üzerine eşine ve oğlu Aram'a birçok taziye telgrafları gelir. Hatta cenaze merasimi için bir komisyon bile kurulur, ama çok geçmeden durum anlaşılır. Mınakyan 1908 Ağustosunda "Makriköy"de bir oyundan dönerken düşer ve ayağı incinir. Yedikule hastanesinde ayağının kırıldığı ya da yalnızca çatladığı yolunda "beyne'l-etıbba bir münakaşa cereyan eder." Bu fikir ayrılığı gazetelere bile malzeme olur. Beline kadar alçıya alınan ayağı kırk gün bu halde kalır. Alçı çıkıp da röntgen çekilince çatlak fikrini tek başına müdafaa eden Doktor Zartaryan'ın haklı olduğu ortaya çıkar. Biyografinin adı bilinmeyen yazarı[5] böylece Ermeni doktorun teşhis ve hazakatinin Türk doktorlarına üstünlüğünü vurgulama fırsatını da kaçırmaz.

Mınakyan'ın hayatı bu şekilde özetlendikten sonra kitapta bazı sonuçlar çıkarılıyor. Bunlardan en dikkat çekenlerinden birinin kadınların zevçlerine, kendilerine nasıl davranılması gerektiği konusunda Mınakyan'ın tiyatrosuna gitmelerini tavsiye etmeleri olsa gerek. Mınakyan'ın yetmiş üç yaşında olmasına rağmen hâlâ genç olduğu, tiyatroya büyük bir aşkla bağlı olduğu vurgulandıktan sonra kitaba şu cümle ile son veriliyor: "Zaten Mınak Efendi'nin yegâne sermayesi, servet ü samanı ve şeref ü şanı da bu aşk-ı sanattan ibaret olduğuna bu terceme-i halini mütalaa eden zevat-ı kiramca kanaat hasıl edilmiş olacağı şüpheden varestedir."

Kitap yalnız Mınakyan hakkında değil Türk Tiyatro tarihi hakkında da birçok teferruatlı malumat ihtiva ediyor. Osmanlıcasına biraz Ermeni cümle yapısı hâkim. Verilen tarihler de zaman zaman çelişiyor. Bütün bunlara karşılık bir jübile ve "sene-i devriye" armağanı olarak ilk örneklerden biri olması, kitaba üzerinde durulması gereken bir konum sağlıyor. ■

1. Vasfi Rıza Zobu, *O Günden Bu Güne*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1977, s. 44.
2. Metin And, *Meşrutiyet Döneminde Türk Tiyatrosu*, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1971.
3. Alemdar Yalçın, *II. Meşrutiyette Tiyatro Edebiyatı Tarihi*, Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1985.
4. Metin And, *op. cit.*, s. 32.
5. Bu isimde bir gazete IRCICA ve Milli Kütüphane kataloglarında yer almamaktadır.
6. Ermenicesinin altında H.O. imzası bulunuyor. Ancak H.O.'nun kimliği bizce meçhul. Bilgisine başvurduğumuz *Kulis* dergisinin yayıncısı Sayın Hagop Ayvaz da, H.O.'nun kim olduğunun bilinmediğini, jübileyi tertipleyenlerden biri olabileceğini belirtti. (Bu arada, kitabın Ermenice kapağındaki resmin altında matbaacı Arşak Garoyan'ın imzasının yer aldığını belirtelim. Resmin ortasındaki kitabın üstünde ise "komedi", "trajedi", "dram" kelimeleri yazılı. Bu bilgileri edinmemizi sağlayan Sayın Viktor Zurikoğlu'na, Sayın Hagop Ayvaz'a olduğu gibi teşekkür borçluyuz.)

TOPLUMSAL TARİH

ABONE FORMU

6 SAYI (yurtiçi) : 1.500.000.-TL.
(yurtdışı) : 40 US$
Cilt satışı
6 SAYILIK CİLT (yurtiçi) : 2.000.000.-TL.
(yurtdışı) : 35 US$
(30.06.1997 tarihine kadar geçerlidir. Yurtdışı normal posta için 1,5 US$, uçakla 4 US$ alınır.)

Adı Soyadı: _____
_____
Aboneliğe Başlangıç Sayısı: _____
Adres: _____
_____
_____
Posta Kodu: _____
Şehir: _____
Tel: _____

Abonelik Bedelini

☐ Vakıflar Bankası Taksim Şubesi 2022933 no'lu hesaba yatırdım, makbuzun fotokopisi ektedir.
☐ 662907 no'lu posta çeki hesabına Tarih Vakfı adına yatırdım, fotokopisi ektedir.
☐ Nakit ödüyorum.
☐ Kredi kartı hesabıma borç kaydediniz:

☐ Visa ☐ Master-Euro Card ☐ Diners Club

Kredi kartı No: |_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|

Geçerlilik Tarihi: |_|_| |_|_|

Kart Sahibi:.....

İmza:.....

Aylık TOPLUMSAL TARİH dergisi
Tarih Vakfı tarafından yayımlanmaktadır.
Yıldız Sarayı, Arabacılar Dairesi, Barbaros Bulvarı 80700
Beşiktaş - İstanbul
Tel: (212) 227 37 33-34 Faks: (212) 227 37 32

DERGİNİZİ KESMEMEK İÇİN LÜTFEN FOTOKOPİ ÇEKİNİZ

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

TARİHİMİZ VE CUMHURİYET

MUHİTTİN BİRGEN (1885-1951)

ZEKİ ARIKAN

Muhittin Birgen, II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinin önde gelen fikir adamlarından ve aydınlarından biridir, ama bugünkü kuşaklarca tanınmaz. *Tanin* başyazarlığından kooperatifçiliğe, Bakû Üniversitesi'nde Türk tarihi ve edebiyatı doçentliğinden milletvekilliğine kadar birçok uğraşı olmuştur. Prof. Dr. Zeki Arıkan bu kitabın ilk bölümündeki monografide Muhittin Birgen'in yaşamöyküsünü anlattıktan sonra, tarih anlayışını ele alıyor. Kitabın ikinci bölümünü, yakın tarihimizin bu az bilinen simasının *Meslek* dergisinde çıkan Türk ve Osmanlı kimlikleri, Türk milliyetçiliğinin gelişmesi konusundaki son derece ilginç makaleleri oluşturuyor.

xii + 262 s.

ISBN 975-333-065-0

1.000.000.- TL

TÜRKİYE EKONOMİK VE TOPLUMSAL TARİH VAKFI

Tarih Vakfı: Barbaros Bulvarı, Yıldız Sarayı, Arabacılar Dairesi, 80700 Beşiktaş - İstanbul Tel: (0212) 227 37 33 - 227 37 34 Faks: (0212) 227 37 32

Genel Dağıtım: DADA Ltd. Şti. 0212 249 51 10 - 249 51 11 / Faks: 251 44 49

Bir Borsa Klasiği Daha...

1927'den günümüze, 70 yıldır süren Borsa lezzet geleneği,
yeni bir restaurant ile Lütfi Kırdar Uluslararası Kongre
ve Sergi Sarayı'nda açılıyor.

Türk mutfağının en gözde klasiklerinin yanısıra
Dünya mutfaklarından da örneklerin sunulduğu
Boğaziçi Borsa Restaurant,
damak tadına önem veren İstanbul'lulara
ve Kongre Sarayı'nın konuklarına hizmet sunacak.

Elit atmosferi, olağanüstü İstanbul panoraması,
titiz servisi ve 70 yılın geleneksel kalitesiyle Boğaziçi Borsa Restaurant
hergün öğle ve akşam yemeklerinde
İstanbul'un vazgeçilmez mekanlarından biri olmaya aday.

1927

Boğaziçi
BORSA
Restaurant

Lütfi Kırdar Uluslararası Kongre ve Sergi Sarayı
Harbiye 80230 İstanbul Tel: (90-212) 296 30 90 Fax: (90-212) 232 58 56

ISSN 1300-7025

TOPLUMSAL TARİH

HAZİRAN 1997 FİYATI: 300.000 TL (KDV DAHİL)

OSMANLI'DA ERMENİ KADINI

BATI VE ORTADOĞU

GÜZELLİK YARIŞMALARI

FES-KALPAK MÜCADELESİ

SON SADRAZAMLAR

42

ARİH VAKFI YURT YAYINLARI

KÜRT SORUNU
KÖKENİ VE GELİŞİMİ

KEMAL KİRİŞÇİ - GARETH M. WINROW

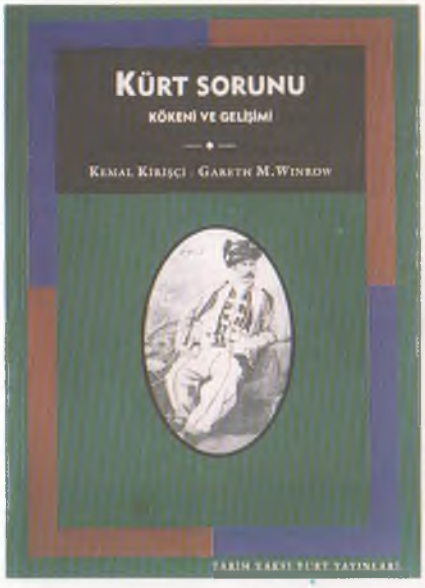

Boğaziçi Üniversitesi'nden iki bilim adamının gerçekleştirdiği bu çalışma, tarafsızca değerlendirilmesi gereken Kürt sorununa birçok yönüyle büyüteç tutuyor; sorunun kökenini ve olası çözümlerini geçmişten geleceğe uzanan bir zaman yelpazesinde irdeliyor. Kitap, "etnisite", "ulus", "azınlık", "halk", "azınlık hakları" gibi can alıcı terimlerdeki karışıklıkları giderirken, okura Türk ve Kürt milliyetçiliklerinin gelişme çizgilerini de izleme fırsatı veriyor. Kürt sorunu üzerine akademik çalışmalar şimdiye kadar çoğunlukla yabancılar tarafından büyük oranda ikincil ve yabancı kaynak temelinde yapıldı. Bu kitap, uluslararası akademik literatüre Türkiye'den bir katkı niteliği taşıyor.

x + 244 s.
ISBN 975-333-063-4
1.000.000.- TL

TÜRKİYE EKONOMİK VE TOPLUMSAL TARİH VAKFI

Tarih Vakfı: Barbaros Bulvarı, Yıldız Sarayı, Arabacılar Dairesi, 80700 Beşiktaş - İstanbul Tel: (0212) 227 37 33 - 227 37 34 Faks: (0212) 227 37 32
Genel Dağıtım: DADA Ltd. Şti. 0212-249 51 10 - 249 51 11 / Faks: 251 44 49

SUNUŞ

7. cildimizi tamamlayan bu sayı yine farklı alanlarda bir dizi katkıdan oluşuyor. İlk yazımız Bernard Lewis'in son makalesi. Bülent Çınar'ın çevirisiyle sunduğumuz yazıda Lewis, renkli anlatımıyla "çatışan kültürler"i karşılaştırmaya devam ediyor. Lewis'in Batıyla Ortadoğu kapsamında irdelediği sorunlar, aslında nicedir aşina olduğumuz, ancak güncelliklerini hiç yitirmeyen tartışma konuları. Bizde en azından Tanzimattan bu yana süregelen ve hararetini halen koruyan bir tartışmanın, son dönemde daha da sertleşen bir çekişmenin, 150 yıllık bir arayışın ana başlıklarını oluşturmaya devam ediyorlar. "Çağı yakalamak" telaşına düştük düşeli yapageldiğimiz karşılaştırmalar, dolayısıyla tanımlamalar ("bizler" ve "onlar", Doğu'yla Batı, salibe karşı hilal) ve tabii buna bağlı olarak "ne yapmalı, nereden başlamalı" tartışmaları: Batılılaşmadan modernleşmek ne ölçüde mümkündür, kültürümüzü muhafaza ederek başka bir uygarlık çevresine dahil olmak ve onun nimetlerinden bu suretle yararlanmak gibi bir çözüm olabilir mi, teknoloji ve kısmen de bilim transfer ederek Batıyla aşık atabilir miyiz?.. Dahası şunca yıllık kararsızlık ve bocalamanın ardında yatan, bir "garbzedegî"de "kendi değerlerimiz"den geriye ne kalır endişesi... Denildiği gibi, her tanımlama bir sınırlamadır. Batı nerede başlar, nerede biter? Tartışmanın düğümlendiği nokta belki de budur ve Lewis'in yazısı, bütün bu sorunlar üzerine bir kez daha düşünmek için derli toplu ve kışkırtıcı bir zemin oluşturuyor.

İzmir'den Doğan ve Pınar Duman'ın yazıları da aynı konuya bir başka açıdan yaklaşıyor: Kültürel bir değişim aracı olarak güzellik yarışmaları! Cumhuriyetin ilk yıllarında *Cumhuriyet*'in düzenlediği güzellik yarışmaları, bütün o "çağı yakalama telaşı"nın vardığı boyutları gösteriyor. Radikal modernleşme çabaları içinde "medeni memleketlerden farkımızın olmadığını" göstermek amacıyla düzenlenen yarışmalar, yazıda gösterildiği gibi kısa sürede bir "milli dava" haline dönüştürülmüş. Sadece 1929'daki ilk yarışma jürisinin kimlerden oluştuğuna bakmak bile, konunun ne denli ciddiye alındığını kavramaya yetiyor. İlk defa Avrupa güzellik yarışmasına katılan güzelimizin kraliçe seçilememesi, daha kötüsü Yunan güzelinin kazanması karşısında yaşanan "milli bozgun" havası ise, benzerlerine futboldan şarkı yarışmalarına dek hâlâ şahit olduğumuz türden bir halet-i ruhiyeyi yansıtıyor.

Güzellik yarışmaları tarzında bir "şok tedavi"ne gönlü razı gelmeyenlerin sesi, bilindiği gibi daha önceden kısılmıştı. Çok değil, beş yıl kadar önce şapka aleyhtarı nümayiş yapanların başına gelenler hafızalarda henüz çok tazeydi. Onlarca kişi idam edilmiş, fes-şapka kavgası da siyasi kültürümüzde derin izler bırakarak çözümlenmişti. Hikâyenin bir de evveli var. Modernleşme serüvenimizin II. Mahmud'dan beri süregelen sarık, fes, kalpak ve şapka çekişmelerini, yine İzmir Dokuz Eylül'den Mehmet Emin Elmacı ele alıyor.

Aynı serüvenin sadrazamlar katında nasıl yaşandığını da Sevan Nişanyan'ın zevkle okunan yazısında izleyebilirsiniz. Osmanlının son 39 sadrazamıyla ilgili biyografik bilgileri derleyip gruplandıran Nişanyan, Tanzimat sonrasında bu göreve gelen zevata ilişkin bütünlüklü bir görüş edinmemizi mümkün kılıyor. Mevcut bilgileri sınıflandırarak yepyeni bilgiler edinmemizi sağlayan Nişanyan'ın üslubunun da yazıyı ayrıca çekici kıldığını belirtelim. Bir diğer yazıda Franz Liszt'in konserler vermek üzere İstanbul'a gelişinin 150. yıldönümünde bu ziyareti ele alan Emre Aracı, Lewis'in "İslam dünyasının büyük bölümüne yabancı kalır" dediği Batı tarzı sanat müziği alanında Osmanlının Batıyı fark etmeye başladığı dönemin kayda değer olaylarından birini özetliyor.

Diğer yazılarımızı da ilgiyle okuyacağınıza eminiz. Arus Yumul'un çizdiği 19. yüzyıl Ermeni kadın panoramasının az bilinen bir alandan oldukça bildindik görüntüler sunduğunu göreceksiniz. Geçen ay Mersin'de düzenlenen "Tarih ve Milliyetçilik" konulu kongreye İlhan Tekeli'nin sunduğu tebliğin, yer darlığı nedeniyle ancak son bölümünü yayımlayabiliyoruz. 32. sayımızda da bir yazısına yer verdiğimiz Ömer Özcan, Ekim Devrimi sonrasında yurtdışında Sovyetlere karşı çeşitli girişimlerde bulunan İdil-Ural ve Kafkas milliyetçilerinin çabalarından bir kesiti, Şeyh Şamil'in torununun iki mektubu ışığında aktarıyor. Kitabiyat bölümümüzde ise Çukurova Üniversitesi'nden H. Dilek Batislam, Amerikan Misyoner Heyeti'nce 1923'te yayımlanmış bir kitabı tanıtıyor.

İkdam'dan Seçmeler, Vesikalık, İlan-nüma köşelerimiz yine yerli yerinde. Bu arada 40. sayfamızdaki Sayın F. Muhtar Katırcıoğlu'nun koleksiyonundan efemera örneklerine de özellikle dikkatinizi çekeriz.

8. cildimizin ilk sayısında yeniden buluşmak dileğiyle...

EKREM ÇAKIROĞLU

TOPLUMSAL
TARİH

Kutuciyan Ailesi, Maraş, 1909
Ermenians: Between Home and Homeland, From the Archives of Project Save, 1991 Calendar
S. Seropyan arşivi

Aylık Dergi
Sayı: 42 Cilt: 7 Haziran 1997

Sahibi
Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı adına
Orhan Y. Silier
Yayın Koordinatörü
Ekrem Çakıroğlu
Sorumlu Yazışleri Müdürü
Ayşen Anadol
Danışma Kurulu
Mete Tunçay, Ayşen Anadol, Halil Berktay, Edhem Eldem, Çağlar Keyder, Necdet Sakaoğlu, Zafer Toprak
Görsel Koordinatörü
Cengiz Kahraman
Grafik Tasarım
Haluk Tuncay
Uygulama
Saliha Bilginer
Düzelti
Osman Köker
Dizgi
Semra Arıtürk
Abone
Belgin Uçar, Meltem Yeyin
Yapım: Tarih Vakfı
Baskı: Numune Matbaacılık
Dağıtım: Biryay
Adres: Yıldız Sarayı Arabacılar Dairesi, Barbaros Bulvarı 80700 Beşiktaş-İstanbul
Tel: (212) 227 37 33 - 34
227 46 33 - 34
227 71 86 (Modem)
Faks: (212) 227 37 32
Ankara Temsilciliği
Ülkü Özen
Tel. ve Faks: (0312) 426 16 54
Abone Koşulları
Altı aylık (yurtiçi): 1.500.000 TL.
(yurtdışı): 40 US$
Cilt satışı
6 sayılık cilt (yurtiçi): 2.000.000.-TL.
(yurtdışı): 35 US$
Yurtdışı normal posta için 2 US$, uçak için 4 US$ alınır.

ISSN 1300-7025

OSMANLI BASININDA YÜZ YIL ÖNCE BU AY
***Yücel Demirel**'in* İkdâm*'dan seçip dilini değiştirmeden yeni harflere çevirdiği gazete havadisleri.* 4

BATI VE ORTADOĞU
***Bernard Lewis** Batılılaşma ve modernleşmenin Ortadoğu'daki serüvenini değerlendiriyor.* 7

19. YÜZYIL OSMANLI TOPLUMUNDA ERMENİ KADINI
***Dr. Arus Yumul** geçen yüzyıl Ermeni kadının halini tasvir ediyor.* 15

İ L A N - N Ü M A
SAÇLARA REVNAK VERİR MUATTAR BİR TERTİP
Yeni İkdam*'dan 1910 tarihli ilginç bir ilan.* 19

KÜLTÜREL BİR DEĞİŞİM ARACI OLARAK GÜZELLİK YARIŞMALARI
***Dr. Doğan Duman - Pınar Duman**'dan* Cumhuriyet*'in ilk güzellik yarışmalarının hikâyesi.* 20

V E S İ K A L I K
MİLLİ MÜCADELE YILLARINDA DAĞITILAN BİR BİLDİRİ:
ALLAH'A, PEYGAMBERE, PADİŞAHA İTAAT EDENLER BÜYÜK MİLLET MECLİSİ'NİN EMRİNE TABİ OLURLAR
1920'nin nisan sonu-mayıs başında yayımlanmış bir bildiri. 27

FES-KALPAK MÜCADELESİ

Mehmet Emin Elmacı *fes-kalpak-şapka kavgalarını özetliyor.* 28

FRANZ LISZT'İN İSTANBUL MACERASI

Emre Aracı *150. yıldönümünde Liszt'in İstanbul ziyaretini ele alıyor.* 33

SON SADRAZAMLAR
KİMDİLER, NEREDEN GELİP, NEREYE GİTTİLER?

Sevan Nişanyan *Osmanlı'nın son 39 sadrazamının ayrıntılı biyografik dökümünü çıkarıyor.* 36

ULUSÇU TARİH YAZIMI ÜZERİNE

İlhan Tekeli*'nin geçen ay Mersin'deki kongreye sunduğu tebliğin son bölümü.* 47

MUHACERETTEKİ İDİL-URAL VE KUZEY KAFKASYA ÖNDERLERİNİN MÜCADELELERİNDEN BİR KESİT

Ömer Özcan *Şeyh Şamil'in torununun iki mektubunu sunuyor.* 52

K İ T A B İ Y A T

TİYATRO ESERİ *HAZRET-İ YUSUF* VE MİSYONERLİK

H. Dilek Batislam *Amerikan Misyoner Heyeti'nin bir yayınını tanıtıyor.* 60

اقدام

Her gün neşr olunur. Siyasi ve ilmi gazetedir. Sahib-i imtiyaz ve Sermuharriri, Ahmet Cevdet. Nüshası 10 paradır. Mahall-i idaresi, Babıâli Caddesi'nde daire-i mahsusadır. Menafi-i umumiyeye taalluk eden âsâr-ı kalemiye maa't teşekkür derc olunur. Ücret-i ilanat eshab-ı müracaat ile ayrıca tayin edilir.

OSMANLI BASININDA YÜZ YIL ÖNCE BU AY

İKDÂM'DAN SEÇMELER

HAZİRAN 1897

DERLEYEN

YÜCEL DEMİREL

ŞUUNÂT

Yalova Eşkıyası

Yalova'da icrâ-yı şekavet edip derdest olunan eşhas ile yataklarının Dersaâdet heyet-i ithamiyesince cinayetle itham edilerek ol bâbdaki evrak istinaf müdde-i umumîliğinden İzmit müdde-i umumîliğine gönderilmişti. Yataklardan gayr-i mevkuf bulunan eşhas hakkında heyet-i ithamiyeden sâdır olan ahz ü girift [tutuklama] müzekkeresi ahkâmı icrâ olunarak evrak-ı dava li-ecli'l-muhakeme [yargılanmak üzere] İzmit ceza dairesine tevdi edilmiş olmağla müttehemler [sanıklar] huzur-ı mahkemeye çıkarılarak isticvâbât-ı evveliyeleri [ilk sorguları] icra edilmiştir. Şakilerden birisi derdest ve tevkif edilmiştir. Dördü vadi-i firarda ise de bunların da pençe-i kanuna geçeceği derkârdır. Eşirrâ-yı merkumeye yataklık ve muavenet etmek üzere itham edilen eşhas da otuz dört nefer olup bunların cümlesi taht-ı tevkifte bulunmaktadır. Mezkûr eşkıyadan firarda bulunan dördünün muhakemeleri için alelusul on gün mühlet verilmiş olduğundan eşirrâ-yı merkume müddet-i mezkûre zarfında isbât-ı vücud etmeleri ve etmedikleri takdirde muhakemeleri gıyâben bi'l-icrâ hukuk-ı medeniyeden ıskat ve emvâl ve emlâkleri haczedileceği ve bu bâbda bir gûne dava ikamesine hak ve salahiyetleri olmayacağı ve saireyi muhtevi mevadd-ı kanuniye ilan edilmiş iken merkumlar isbat-ı vücud etmediklerinden muhakemelerinin icrası haziranın yedinci cumartesi günü takarrür ederek lazım gelenlere celb müzekkereleri tastîr ve irsâl edilmiştir [yazılıp gönderilmiştir].

[1 Haziran 1897]

Bir Hırsız Kumpanyası

Merkezi Eyüp cihetinde olmak üzere bir hırsız kumpanyasının bir müddetten beri ötede beride icra-yı fazîha-i sirkat eylemekte oldukları [hırsızlık yaptıkları] zabıtaca ahiren keşfolunmuştur. Bu kumpanyayı teşkil eden eşirrâ her gün Rumeli şayağı satmak bahanesiyle şehrimizin umum mahallâtını dolaşıp dahil oldukları hanelerden fırsat buldukça eşya sirkat etmekte idiler. Kumpanyanın reisi olan Ali namında bir şahıs derdest tevkif olunmuştur. Riyaseti tahtındaki hırsız kumpanyası altmış kişiden mürekkeb olup Üsküdar, Beyoğlu ve İstanbul'da üç şubeye ayrıldığını ve eşya-yı mesruka [çalınmış eşya] şehrimizin kurâ-yı mütecâviresinde [çivar köylerinde] satıldığını ikrar ve itiraf eylemiştir.

Eşya-yı mesrûkanın bir kısmı depo hidmeti gören bir hanede bulunmuştur. Eşhas-ı merkumenin kâffesi derdest olunmuşlardır.

[4 Haziran 1897]

Asar-ı Atîka

Bizans zamanına mahsus âsâr-ı atîka taharri ve keşfi için bâ-ruhsat-ı aliyye Anadolu vilâyâtında seyahate çıkmış olan Rusya'nın Dersaadet Asar-ı Atika Mektebi müdürü Kütahya ve Karahisar ve Konya ile bazı kasabâtı gezdikten sonra geçen cuma günü İzmir'e muvasalat etmiş ve cumartesi günü Evangeli mektebinin müzesi ve pazar günü Ayasluğ âsâr-ı atîkasını ziyaret etmiş ve pazartesi günü İzmir'den hareketle şehrimize avdet eylemiştir. [7 Haziran 1897]

Harik

Dün akşam saat on bir raddelerinde Beyoğlu'nda Doğruyol'da Venedik Sokağı başında Düzoğulları'nın mutasarrıf ve Yunanlı İlya Dimitri'nin müstecir bulundukları sigortalı kârgir tuhafçı dükkânından ateş zuhur eylemiş ve derhal Şehremini devletlu Rıdvan Paşa ve Beyoğlu mutasarrıfı atûfetlu Enver Beyefendi hazaratıyla yaveran-ı hazret-i

şehriyariden mirliva saadetlu Vehbi Paşa ve Beyoğlu jandarma kumandanı saadetlu Vehbi Paşa ve memurin-i saire ve Beyoğlu ve Bahriye itfaiye taburları yetişip sa'y u gayret olunarak yalnız mezkûr mağaza muhterik olduğu halde bastırılmıştır.

Harikin ibtidâ-yı zuhurunda memurin-i zabıta yetişmiş olduğundan mağazanın derununda gaz kokusu gelmekte olmasının delaletiyle gaz ile memlû [dolu] bir teneke bulunduğu cihetle harikin kasden ika edildiği anlaşılmaktadır. Mezkûr mağaza sekiz yüz liraya sigortalı bulunmasından zabıtaca müstecirleri taht-ı tevkife alınarak tahkikat-ı lâzimeye devam olunmakta bulunmuştur. [30 Haziran 1897]

Yağmur Duası

Cihanın her köşesinde kesret-i bârândan göller hasıl olmakta bulunduğu bir sırada Trabzon havalisinde kuraklık çekilmekte olduğu ve ahalinin bârân nüzûlünü niyaz eylemekte oldukları Trabzon'dan bildirilmiştir.

Mezrûâtın yağmursuzluktan sıkılması ve bazı taraftan edilen müracaata mebni faziletlu Hâkim Efendi hazretlerinin riyasetiyle ulemâ-yı memleketten mürekkeb bir cemiyet de geçen cuma günü Ayasofya'da hususi bir dua edildiği gibi pazar ve pazartesi ve salı günleri sabahında dahi Kavak Meydanı'nda bütün etfâl-i mekâtib mevcud olduğu halde umumî surette istiskaya [yağmur duasına] çıkılarak de'b-i kadîm [eski âdet] vechile dualar okunmuştur. Cenâb-ı muhibbü'l-muztarrîn [zorda bulunanların dostu, Allah] hazretlerinin kemâl-i kerem ü lutfundan mercû ve müsted'âdır ki ed'iye-i ibâd-ı muztarrîn [zorda kalan kulların duaları] reddolunmaya. [17 Haziran 1897]

Dumansız Barut

Makrıköy baruthanesinde imal olunan dumansız barutun bir komisyon-ı mahsus marifetiyle birkaç günden beri icra kılınmakta olan tecrübe ameliyatı şayan-ı memnuniyet neticeler vermiştir. Memâlik-i sairede olduğu gibi mezkûrun barut mürekkebât-ı kimyeviyesi ancak muhterii olan ferik saadetlu İzzet Paşa hazretleriyle müşârünileyhin emirleri altında çalışan birkaç kimseye malum olup diğerlerine karşı hafi tutulmaktadır. Almanya ve sair bazı memleketlerin dumansız barutun mürekkebâtı miyânında gayet muzır ve amelenin hayatı için mühlik [öldürücü] bir madde-i kimyeviye mevcud olduğu halde saadetlu İzzet Paşa hazretleri Makrıköyü'ndeki baruthanede çalışan amelenin sıhhatlerini ihlâl etmeyecek bir usul keşfine muvaffak olmuşlardır.

[25 Haziran 1897]

Kız Kaçakçılığı

Şehrimizin cemâât-ı gayr-i müslimesi arasında kız kaçakçılığı gittikçe kesb-i ittisâ ediyor [genişliyor]. Şehrimiz bankerânından ve Rum muteberanından ve Beyoğlu sâkinlerinden bir zatın ortanca kızını Rum cemaat ve mezhebine mensub olmayan bir delikanlı geçen sene velespit ile gezinmekte iken bu defa kaçırdığı madmazelin melâhat-ı vechinden nazarını nez' edemediğinden [gözünü alamadığından] velespitten düşüp ayağı sakatlanmış ve müddet-i medîde [uzun süre] taht-ı tedavide kalmak mecburiyetinde bulunmuştu. Madmazel cemâl âşıkı delikanlının kendi yüzünden daha doğrusu çehresinin şirinliği yüzünden çektiği evcâ' [ağrılar, acılar] ve âlâmın [elemler] bir mükâfâtı olmak üzere beraberce kaçarak bakiye-i ömrünü o âşık-ı fedakâr ile geçirmeyi akdem-i vezaif addetmiş olmalıdır ki elyevm sinn-i şeyhûhete vusûlü [yaşlanması] hasebiyle son derecede duçar-ı elem olan pederini ve kendisini bunca naz u niyaz ile büyütmüş olan validesini düşünmemiştir.

[5 Haziran 1897]

Kız Kaçakçılığının Mabadı

Muteber bankerlerden birinin ortanca kızının bir delikanlı tarafından kaçırıldığını dünkü nüshamızda yazmıştık.

Kaçırılan kızın pederi beldemiz mütemevvilânından [zenginlerinden] olduğu halde üç kızına onar bin lira drahoma tahsis ettiğinden kerimeleri kendi sınıf ve mertebelerinde bulunan nevcivanın rağbetini celb edemeyip aradan seneler mürûr etmekte olmasına ve ortanca kızın tâb ü takati kalmamış olmalıdır ki melahat-i vechinden ziyade kendi hal-i malîsine nisbeten cihazların kesretine göz dikmiş olan bir gencin dâm-ı iğfaline giriftar olmuştur. Tezahürât-ı âşıkanesiyle nihayetü'l-emr ihraz-ı muvaffakıyet eden delikanlı lezâiz-i zevciyete münhemik [aşırı derecede düşkün] olan madmazeli iknada pek çok müşkilata tesadüf etmeksizin birlikte Büyükdere'ye azimetle iki gün ve geceyi orada geçirdikten sonra Beyoğlu'na avdet eylemiş ve derhal avdetini kızın pederine bi'l-ihbar daire-i meşruiyette akd-i izdivac için üç yüz bin frank drahoma verilmesini şart koymuştur.

[6 Haziran 1897]

Vefat

Hüdavendigâr valisi Münir Paşa evvelki gece Bursa'da birden bire hastalanarak saat dördü çeyrek geçe vefat eylemiştir.

Merhum-ı müşarünileyh rüsûmâttan yetişerek bulunduğu dairede müteaddid memuriyetlere tayin buyurulduktan sonra seksen dört senesinde cemiyet-i rüsûmiye riyâsetine ve doksan dört senesinde maliye nezaret-i celilesinde aşar nezaretine, doksan dokuz Muharreminde azl ile bir iki gün sonra nezaret-i müşarünileyhâda ibka edilip bin üç yüz bir senesinde tekrar infisal eylemiştir. Üç yüz iki Zilhiccesinde dahiliye nâzın olup üç yüz dokuz Muharreminde azl edilmiş ve müteâkiben Hüdavendigâr valisi olmuştur. Üç yüz on dörtte vilayet-i mezkûreden bir kaç mah infisal ettikten sonra yine Hüdavendigâr valiliğine tayin edilmiş idi. Doksan dokuz senesi Zilhiccesinde rütbe-i vezareti ihrâz etmiş idi. Altın, gümüş, imtiyaz, Girit madalyalarını, murassa Osmanî ve Mecîdî nişan-ı zîşânlarını hâmil idi.

[28 Haziran 1897]➤

İLANAT

Sarıyar'da Çırçırsuyu nam mesirede şehr-i hâl-i Rumînin on üçüncü Cuma gününden itibaren her cuma ve pazar günleri kemanî-i şehîr Tatyos Efendi ile Kanunî Şemsî ve Tanburi Avakim Sava ve Karakaş Efendilerden mürekkeb ince saz takımı tarafından icrâ-yı ahenk olunacağı ilan olunur. [26 Haziran 1897]

Zayi Suret

Altıncı daire-i belediye cânibinden lağım tathirinden [temizlemesinden] dolayı tarafıma ita olunmuş olan 14 Teşrinievvel sene 312 tarihli ve 678 numerolu iki yüz elli iki buçuk kuruşluk bir suret mâh-ı hâlin ikinci günü düştüğünden her kim bulmuş ise Tophane'de Kılıçalipaşa Mahallesi'nde lağımcılar kahvesinde Mehmet Emin Ağa'ya teslim eylediği halde memnun edileceği ilan olunur.

[17 Haziran 1897]

N O T D E F T E R İ

"OSMANLI VE TÜRK YAHUDİLERİ" ÜZERİNE ARAŞTIRMA VE İNCELEME YARIŞMASI

1997 yılında 50. yayın yılını kutlamakta olan *Şalom* gazetesi bu vesileyle Osmanlı-Türk Yahudilerinin tarihinin her yönüyle bilimsel biçimde incelenmesini teşvik amacıyla bir yarışma düzenlemektedir.

Osmanlı ve Türk Yahudilerinin geçmişini ve bugününü, tarihi, sosyolojik, demografik, etnografik, folklorik, edebi vb açıdan inceleyecek her türlü çalışma bu yarışmaya katılabilir. Araştırmaların Türkçe, İngilizce, Fransızca veya Almanca hazırlanmış, dosya kâğıdına çift aralıklı olarak yazılmış, en az 25 sayfa uzunluğunda ve iki kopya halinde gönderilmiş olmaları gerekmektedir. Araştırmacıların incelemeleriyle birlikte kısa özgeçmişlerini ve birer vesikalık fotoğraflarını göndermeleri gerekmektedir. Konunun uzmanlarının yanı sıra amatör araştırmacılara da açık olan yarışmaya gönderilecek çalışmaların herhangi bir yerde yayımlanmamış olmaları şartı aranacaktır.

Yarışmanın Ödülleri

Birinci seçilecek araştırmaya	:	1000 $
İkinci seçilecek araştırmaya	:	750 $
Üçüncü seçilecek araştırmaya	:	500 $
Birinci mansiyon	:	400 $
İkinci mansiyon	:	400 $
Üçüncü mansiyon	:	400 $

Araştırmaların yayımlanma koşulları

Yarışmaya yeterli sayıda araştırma katıldığı takdirde uygun görülen araştırmalar kitaplaştırılacaktır. Kitapta yer alacak olan araştırmaların sahiplerine baskı sayısına göre telif hakkı ödenecektir.

Şalom gazetesi yarışmaya katılan çalışmaları bir yıl zarfında yayımlama hakkına sahiptir.

Ödüle hak kazanan araştırmaların Türkiye'deki telif hakkı Gözlem Gazetecilik Basım ve Yayın AŞ'ye aittir.

Seçici Kurul

Yarışmaya katılacak olan araştırmalar aşağıda isim ve akademik unvanları yazılı kurul tarafından incelenecektir.

- Prof. Dr. Selim Deringil (Boğaziçi Üniversitesi)
- Dr. M. Ali Kılıçbay (Gazi Üniversitesi)
- Prof. Dr. Avner Levi (Kudüs İbrani Üniversitesi)
- Prof. Dr. İlber Ortaylı (Ankara Üniversitesi)
- Prof. Niyazi Öktem (Galatasaray Üniversitesi)
- Prof. Dr. Mete Tunçay (İstanbul Bilgi Üniversitesi)
- Silvyo Ovadya (Gazeteci-*Şalom* gazetesi temsilcisi)

Son katılım tarihi

Söz konusu yarışmaya katılacak olan araştırmacılar çalışmalarını 30 Kasım 1997 tarihine kadar.

Şalom Gazetesi
"Araştırma ve İncelemeler Yarışması"
Teşvikiye, Atiye Sok. Polar Apt. 12/6
80200 İstanbul

adresine ulaştırmaları gerekmektedir.
Tel: (0212) 240 41 44 Faks: (0212) 231 92 83

Sonuçların açıklanması

30 Kasım 1997 tarihine kadar yarışma sekreterliğine ulaşacak olan araştırmalar, 15 Şubat 1998 tarihine kadar jüri tarafından incelenip değerlendirilecektir. Dereceye giren çalışmaların listesi *Şalom* gazetesinde yayımlanacak, ayrıca neticeler ödül kazanan araştırmacılara gönderilecektir.

ULUSLARARASI SÖZLÜ TARİH KONFERANSI

Kısa adı IOHA olan Uluslararası Sözlü Tarih Derneği'nin 10. Konferansı 14-18 Haziran 1998 tarihleri arasından Rio de Janeiro, Brezilya'da düzenlenecektir. Konferans, "Şiddet ve Sessizlik", "Hafıza ve Kimlik", "Globalizasyon", "Disiplinlerarası Kesişme", "Yeni Teknikler, Yeni Teknolojiler" ve "Teori, Yöntem ve Politika" ana temalarında yoğunlaşacaktır. Bu toplantıda tebliğ sunmak isteyen sözlü tarih araştırmacılarının en geç 1 Temmuz 1997'de İngilizce veya İspanyolca tebliğ özetlerini aşağıdaki adrese yollamaları gerekmektedir. IOHA hakkında detaylı bilgi almak isteyenler ayrıca Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü öğretim üyesi Yrd. Doç. Dr. Arzu Öztürkmen'e başvurabilirler.

Tebliğ özetleri için adres:

Organizing Committe
Xth International Oral History Conference
c/o Marieta de Moraes Ferreira
Getulio Vargas Foundation-CPDOC
Setor De Historia Oral
Praia de Botafogo 190/1107
22253-900 Rio de Janeiro
RJ, Brazil

Tel: 00 5521 5369265 Faks: 00 5521 5512649
e-mail: ohistory@fgvrj.br

IOHA adına
Dr. Arzu Öztürkmen

BATI VE ORTADOĞU*

BERNARD LEWIS**

MODERNLİK BATIDAN MI GELİR?

1593'te bir Osmanlı tarihçisi, Selânikî Mustafa Efendi bir İngiliz sefirinin gelişini yazmıştı. Aslında sefirin kendisiyle pek ilgilenmiyordu; onun dikkatini asıl çeken sefirin seyahat ettiği İngiliz gemisiydi. "Ve gemisi gibi turfe numûne gemi herkis İstanbul limanına gelmemişdi" diye yazar. "Üç bin yedi yüz mil deryâdan sefer ider ve seksen üç pâre heman top kullanur sâ'ir yarakdan gayri âteş-efşân... u'cûbe-i devrân idi, görülmüş değildi ki sebt olundı."[1]

Niçin bu kadar kültürlü bir İstanbullu tarihçi o dönem Avrupa'sının sapa ucundaki adı ancak duyulmuş bir adadan gelen bir gemiye bu denli ilgi duyuyordu? Selânikî Mustafa Efendi'nin şaşkınlığını anlamak, zamanın olayları anımsandığında pek de zor değil. Portekizliler ve kısa süre sonra onları takiben Hollandalılar ve İngilizler, Ümit Burnu'nu geçmişler ve Doğu denizlerinde aktif duruma gelmişlerdi. Batı Avrupa'nın en küçük ve en az nüfuslu ülkelerinden biri olan Portekiz, Güney Asya'da üç büyük Müslüman imparatorluğun, Osmanlı, İran ve Hindistan'daki Moğol İmparatorluğunun engel olamadığı bir deniz ve ticaret üstünlüğü kurabilmişti.

Yüz yıl sonra, 17. yüzyıl sona ererken, Ortadoğu'daki egemen kuvvet ve İslamın Avrupa'ya çevrili kılıcı ve kalkanı olan Osmanlı İmparatorluğu'nun hükümdarları, kuzeybatı hudutlarının ötesindeki ülkelerin barbarlık ve kâfirliğin karanlığından öte bir şey olduklarının farkına varıyorlardı. Bir buçuk asır boyunca Osmanlılar ve Avrupalı düşmanları Orta Avrupa'da kanlı bir "pat" durumunda kilitlenmişlerdi. Bu kördüğüm, Türklerin başarısızlık ve geri çekilmeyle sonuçlanacak ikinci Viyana kuşatması ile çözüldü. Bu savaş sırasında Osmanlı kuvvetleri ilk defa savaş meydanında büyük bir yenilgiye uğradı; 1699'daki barış antlaşması ile birlikte ilk defa muzaffer bir düşman Osmanlı'ya sözünü geçiriyordu.

Batıya artık yeni bir gözle, bir tehlike ve dolayısıyla olası bir ilham kaynağı olarak bakılıyordu. Osmanlı askeri önderleri çok geçmeden Batı ordularına yetişebilmek için edinmeleri, uyarlamaları, taklit etmeleri, ödünç almaları, dilenmeleri, satın almaları, hatta çalmaları gereken bir şeyler, elbette silahlar ve muhtemelen daha başka aygıtlar olduğunun farkına vardılar. Uygarlık değişiminin ilk dersleri en etkili ve açık olarak savaş meydanında uygulandı. Gerisi oldukça sonra ve genellikle daha muğlak şekillerde geldi.

Osmanlı ıslahatçıları ve onların örneğini izleyen diğer Müslüman Ortadoğu hükümdarları ne arıyorlardı? Batı yeniliğinin hangi unsurlarını, ne derecede kabul ediyorlardı? Ortadoğu'da bu süreç ve bunun gerektirdiği adımlar üzerindeki tartışma neredeyse üç yüz yıldan beri, herhalde Batı dışındaki dünyanın başka herhangi bir bölgesinden daha uzun zamandır süregelmekte.

Among the Believers adlı kitabında V. S. Naipaul, günümüz Müslüman liderlerinin birçoğunun Batı bilim ve teknolojisini, yararlı gördükleri ürünleri satın alabilecekleri ve istemediklerini reddedebilecekleri, gökyüzündeki bir çeşit süpermarket olarak gördüklerini ileri sürer. Burada "reddetmek" kelimesi, birinin teknolojik ve sosyolojik transferlerle ilgili seçeneğinin olduğunu ima etmesi dolayısıyla, en azından kısmen, bir eğretilemedir. Bu, sunulan bir şeyi dikkate almak, değerlendirmek ve geri çevirmek anlamına gelebilir. Ayrıca vücudun nakledilen yabancı organı kabul veya reddetmesinde olduğu gibi, fizyolojik bir anlamı da vardır. Bölge ülkelerinin ihtiyacının Batılılaşmaksızın modernleşme olduğu savı, yani Batı maddi kültürünün ürünlerinin, muhtemelen bunları üreten bilim ve teknolojiyle beraber, ama bunlara bağlı kültürel birikim, sahte değerler ve günahkâr yaşam biçimi olmaksızın kabullenilmesi veya daha doğrusu elde edilmesi gerektiği fikri, Ortadoğu'da her geçen gün daha fazla duyuluyor.

Bütün bilimsel yöntemler karşılaştırmalıdır. Bu soruları ele almak için bazı karşılaştırmalar yapmak, 20. yüzyılın son yıllarında bu iş ne kadar yer-

---

* "The West and the Middle East", *Foreign Affairs*, c. 76, sayı 1 (Ocak-Şubat 1997), s. 114-30.

** Bernard Lewis, Princeton Üniversitesi'ndeki Cleveland E. Dodge adına Yakın Doğu İncelemeleri Kürsüsü Emeritus Profesörüdür. En önemli yapıtı *Arabs in History*'den başka, *Modern Türkiye'nin Doğuşu* (M. Kıratlı çevirisi, TTK), *İslamın Siyasal Söylemi* (Ü. Oskay çevirisi, Cep), *İslam Dünyasında Yahudiler* (B. S. Şener çevirisi, İmge), *Çatışan Kültürler* (N. Elhüseyni çevirisi, Tarih Vakfı Yurt Yay.) ve *Ortadoğu: Hıristiyanlığın Doğuşundan Günümüze Ortadoğu'nun 2000 Yıllık Tarihi* (M. Harmancı çevirisi, Sabah).

siz ve nahoş olsa da, zorunludur. Batı ile Ortadoğu'yu modernleşmenin arifesindeki biçimleriyle ve Ortadoğu'yu Batının etkisine girmeden önceki ve sonraki halleriyle karşılaştırmalıyız. Nihayet ve birçok yönden en öğretici biçimde, Ortadoğu'yu Batıdan etkilenmiş diğer bölgelerle karşılaştırmalıyız.

BATI'NIN YÜKSELİŞİ

İstanbul'a gelen gemi, en son, fakat sonuncu olmayan evresinde aya insan ve güneş sisteminin ötesine uzay araçları yollayan Batının karakteristik uzun erimli güç projeksiyonunun ve de araştırmacı ve kâşif ruhunun bir örneğidir.

Britanyalıların, Hollandalıların ve Portekizlilerin uzak diyarlarda deniz üstünlüğü -dolayısıyla imparatorluk- kurabilmelerine pratik açıklamalar bulmak hiç de zor değildir. Onlar Atlantik'in ve Avrupalı rakiplerinin çıkardığı güçlüklerle yüz yüze geldiler. (Faslılar da Atlantik'in meydan okumasıyla karşılaştılar, ancak bunu kendilerine sakladılar.) İngilizler, Hollandalılar, Fransızlar, İspanyollar ve Portekizliler denizcilik becerilerini birbirleri üzerinde bileyip keskinleştirdiler ve silah ve manevra kabiliyeti bakımından Müslüman güçlerinkine nazaran çok üstün gemiler geliştirdiler.

Doğu imparatorluklarının gemileri Akdeniz, Kızıldeniz, Basra Körfezi ve Hint Okyanusu için inşa edilmişti. Kimse bir şeyi gerektiğinden güçlü, büyük ve dolayısıyla daha pahalı yapmaz ve Müslüman gemileri kuzey denizlerine ve Atlantik fırtınalarına dayanacak şekilde inşa edilmiş gemilerle karşılaştırıldığında küçük, dayanıksız ve hantal kalıyordu. Doğu imparatorluklarına ait, nispeten derme çatma, basit donanımlı, az adamlı bir gemi çok ağır silahlar taşıyabilen çift direkli bir Portekiz *karaka*'sının dengi değildi.

Avrupa gemilerinin üstünlüğü ticaret için de önemliydi. Daha büyük, daha yüksek manevra becerisine sahip gemiler daha büyük yükleri daha hızlı ve daha ucuza taşıyabiliyordu. Aynı avantajlar yolcular için de geçerliydi; 18. yüzyılda Hindistan ve Güneydoğu Asya'dan Batı Arabistan'a seyahat eden birçok Müslüman hacı artık Avrupa gemilerinde yer ayırıyordu.

Ortadoğu halkları ve özellikle en önde bulunan Türkler, savaş meydanında ve pazarda sergilenen Batı üstünlüğünün gittikçe daha fazla farkına varıyorlardı. Daha önceden küçümsedikleri Batı ordularının o zamana kadar İslamın yenilmez askerlerini art arda yenilgilere uğrattıklarını gördükten sonra, Ortadoğulular eskiden kendi hâkimiyetleri altında bulunan pazarlara Batılı tüccarların sessizce girişlerini izlediler.

Batının artan ticari başarısının sebeplerini ararken, I. Elizabeth'in temsilcisini Osmanlı sultanına getiren, Selânikî'nin gemisine dönelim. Elçi her ne kadar kraliçenin güven mektubuna sahiptiyse de, kraliyetçe değil, Doğu Akdeniz'de ticaret yapmak üzere İngiltere'de kurulmuş olan bir anonim şirket olan Doğu Akdeniz Şirketi (Levant Kumpanyası) tarafından atanmıştı ve maaşı da dahil her türlü elçilik masrafı yine bu şirketçe karşılanıyordu. 16. yüzyılın sonlarında bir İngiliz hükümdarının İstanbul'da bir elçilik kurma zahmetine ve masrafına girmesi pek olası değildi. Fakat Doğu Akdeniz Şirketi bir temsilcilik istiyordu ve ticaretine böyle bir destek ayarlayabilmek için araya girdi. İsmen önce İngiltere, daha sonra Britanya elçiliği olduysa da, aslında kraliyetin yönetimini ele alma zamanının geldiğine kanaat getirdiği Napolyon Savaşları'na kadar, Doğu Akdeniz Şirketi'nin elçiliği olarak kaldı.

Avrupa'nın büyük ticari şirketleri hükümetle ilişkileriyle, çok geniş alanlara yayılan karmaşık operasyonları yapılandırmaları ve yönetmeleriyle ve özellikle kredi sağlamalarıyla ekonomik gücü dizginlemede daha eski ekonomilerde hayal bile edilemeyen bir örnek oluşturdular. Ticaretle hükümetin bu merkantilist evliliğinin etkisi, Batının şu anda hayretle izlediği günümüz Uzakdoğu güçlerinin başardıklarından pek farklı değildi.

Üstelik Doğu Akdeniz Şirketi ortak inançlar, amaçlar, politikalar, çıkarlar ve projeler sayesinde bir araya gelmiş insanlardan oluşan gönüllü bir kuruluştu. Böyle kuruluşlardaki ilişkiler hükmedilenin hükmedene borçlu olduğu zoraki bağlılıktan ve üyelerin klana, aileye, mezhebe veya kabileye borçlu olduğu gönülsüz sadakatten farklıdır. Ortadoğu ve diğer Batı-dışı toplumların birçoğunda bu ara kademe yoktu; bu kademenin ortaya çıkışı karakteristik olarak ve bir süre için neredeyse sadece Batıya özgü bir olaydır. Ticaret şirketleri, işçi sendikaları, siyasal partiler, gayri resmi kiliseler, bağımsız üniversiteler, kulüpler ve spor takımları gibi çok renkli grupları içeren gönüllü kuruluşlar sivil toplum olarak bilinen şeyi meydana getiren şebekeler oluşturdular.

Doğu Akdeniz Şirketi gemisi Batı dünyasının bir başka önemli özelliğini, enerjiyi dizginleyerek faydalanmayı da gözler önüne seriyordu. Gerek Ortadoğulu, gerekse de diğer geleneksel toplumlarda insan ve hayvan gücünün yanı sıra tek enerji kaynağı suyun ve daha sonraları rüzgârın da gücünü kullanan değirmendi. Değirmenlere vergi toplayıcısı bayılır; taşınmazdırlar, saklanmaları olanaksızdır ve gelir getirdikleri sürece de vergilendirmeye elverişlidirler. Aynı nedenlerden ötürü tarihçi de değirmenlere bayılır. Tarihçilerin bel bağladığı arşivleri hazırlayanlar öncelikle parayla ilgileniyorlardı, bu yüzden değirmenler çok iyi belgelendirilmiştir. Princeton Üniversitesi'nden Charles Issawi'nin araştırmaları, Norman istilasından hemen sonra, 11. yüzyıl İngiltere'sindeki kişi başına değirmen sayısının, imparatorluğun güç ve ihtişamın doruğunda olduğu dönemde merkezi Osmanlı topraklarında bulunandan daha fazla olduğunu göstermektedir.

Sefirin taşıtı bir yelkenliydi, ancak tipik bir Akdeniz ticaret gemisinden çok daha karmaşık olan donanımı iyi bir rüzgârda yolu daha da hızlı kat edebilmesine, bir çatışmadan kaçabilmesine, dur-

gun havada bile bir esinti yakalayabilmesine olanak sağlıyordu ki, Atlantik'te seyredebilmek için bütün bunları yapabilmesi zorunluydu. Batı, özellikle odun, kömür ve daha sonraları, yanmasıyla güç sağlayan petrol olmak üzere, başka enerji kaynakları da geliştirdi. Ortadoğu odununu antik çağlarda tüketmişti ve çok az kömürü vardı. Çok büyük miktarlarda petrole sahipti, ancak çıkarmayı ve kullanmayı diğerleri gelip gösterene değin bilmiyordu. Petrol, sözü açılmışken söylemeliyim ki, karmaşık bir nimettir, hatta bazılarına göre bir bela olduğunu kanıtlamıştır; çıkarıldığı ülkelerde bazen zorbalığın destekçisi olmuş ve sosyal modernizasyona engel oluşturmuştur. Baskıcı hükümetleri vergileri artırmak ihtiyacından ve bunun yaratacağı baskılardan kurtarmıştır; ["temsil olmadan vergileme olmaz" diyen] Amerikan sloganı Ortadoğu'ya şöyle uyarlanabilir: "vergileme yoksa temsil de olmaz". Ancak bütün bunlardan daha kötüsü de vardır. Petrolü yararlı ve daha sonra gerekli hale getiren Batı teknolojisi onu er ya da geç aşacak ve petrol gelirlerine bel bağlamış olanlar yeni bir gerçeklikle karşı karşıya geleceklerdir.

Şu ana kadar belki fazlasıyla yüklediğimiz bu gemi hakkında hâlâ üzerinde durulması gereken başka noktalar da var. Gemi personeli kürek mahkûmlarından [forsalardan] değil, özgür denizcilerden oluşmaktaydı. Bu denizciler, mesela denizcilerin gemicilik yaptığı ve centilmenlerin savaştığı İspanyol Armadası'nın büyük kalyonlarından farklı olarak, hem savaşıyorlar, hem de gemicilik yapıyorlardı. Denizciler centilmen değillerdi ve centilmenler de denizci; bu her iki taraf için de bir deniz savaşı esnasında sakınca doğuran bir durumdu. Fakat bir İspanyol kalyonu bile bordaları kat kat esirler tarafından çekilen küreklerle donatılmış bir kalyondan çok daha iyi bir konumdaydı. İngiliz gemisinin özgür denizcilerden oluşan mürettebatı Ortadoğu silahlı kuvvetlerinin yoğun olarak memluklara, yeniçerilere ve diğer az ya da çok köle unsurlara bel bağladığı bir zamanda çarpıcı bir tezat oluşturuyordu. Askeri olsun, ekonomik, ev köleliği ya da cinsel kölelik türünden olsun, kölelik tarihte bilinen hemen hemen her uygarlığın önemli bir parçası olmuştur. Kaldırılışı başlangıçta ve bir süre için Batıya özgü kalmıştır. Bu değişimin aile, ekonomi, toplum ve idare şekilleri üzerindeki etkileri de tabii ki çok büyük oldu.

Çağdaş Türk yazarlarının da üzerine yorumlar yaptıkları, belki de en çok hayret uyandırıcı konu, sefiri yollayan hükümdarın bir kadın, bir kraliçe olmasıydı ki, bu garip ve rahatsızlık verici bir değişiklikti. Kadınların Batıdaki konumları erkeklerle eşit olmaktan oldukça uzaktı, ancak Batı-dışı toplumlardaki kadınların durumlarıyla kıyas kabul etmeyecek kadar üstündü. Modern çağdan önce Batıya giden hemen hemen her Müslüman seyyah, kadınların şaşkınlık verici özgürlüğünden, hatta onlara gösterilen hürmetten söz eder. Tek eşliliğe dayalı çekirdek aile, Batı bireyciliğinin ortaya çıkışında ve bunun sonucu Batı uygarlığının yükselişi

Venedik mavnası (üstte) ve II. Bayezid döneminde inşa edilen, "göke" denilen gemi çeşidi.
Kâtip Çelebi, *Tuhfetü'l-kibâr*, TSMK, Revan, no. 1192, vr. 166

ve yayılışında önemli bir rol oynamıştır. Batı normları ve harem arasındaki toplumsal fark, 1920'lerin ortalarından itibaren nutuklarında kadın haklarından bahsetmeye başlayan Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk cumhurbaşkanı Kemal Atatürk tarafından iyi anlaşılmıştı. Tipik bir açıklık ve kısalıkla, "Şimdiki vazifemiz modern dünyayı yakalamaktır. Eğer nüfusumuzun sadece yarısını çağdaşlaştırırsak modern dünyayı yakalayamayız" demişti.

Elizabeth sadece bir kraliçe değildi; parlamentosu olan bir kraliçeydi. Bu da yeni ve değişik bir şeydi. Zamanın Türkiye'sinde buna pek dikkat edilmemişe benzemektedir ve zaten Elizabeth'in parlamentosu da pek fazla bir güce sahip değildi. Ancak parlamentonun gücü artıyordu ve çok geçmeden ilk kez ve bir daha değişmemecesine, egemenliğin hükümdarda değil, seçilmiş temsilcilerde olduğu bir düzen kuracaktı.

Bu geminin çıkış yeri Kraliçe Elizabeth'in ve Doğu Akdeniz Şirketi'nin İngiltere'siydi. İngiltere ayrıca Shakespeare ve Bacon'ın ve sonraları Isaac Newton'ın, Rönesansın ve Reformasyonun ve kısa bir süre sonra parlamenter devrimin de ülkesiydi. Bütün bunlar, hiç kuşkusuz Batının Batılılığının merkezindeydiler.

YAPILACAK NE VAR?

İşlerin kötü gittiğinin farkına varıldığında insanların soracağı iki soru vardır. Bunlardan biri, "Nerede yanlış yaptık" diğeri de "Bunu bize kim yaptı"dır. Sonuncusu komplo teorilerine ve paranoyaya doğru gider. Birinci soru ise başka bir düşünüş çizgisine uzanır: "İşleri yoluna nasıl koyabiliriz?" Ortadoğu'da işlerin yoluna nasıl koyulacağı, devletin nasıl kurtarılacağı, kâfirin gittikçe büyüyen gücünden toplumun nasıl korunacağı üzerine 18. yüzyılın başlarından itibaren çok geniş bir yazın ortaya çıkmıştır. Her türlü çözüm öneriliyordu, ki bunların birçoğu düşmanın, yani Batının, en azından askeri yöntemlerinin taklit edilmesini veya benimsenmesini içeriyordu.

Oldukça erken bir tarihten itibaren Osmanlılar ve diğer Ortadoğulu hükümdarlar bilinçli bir reform politikası gütmeye başladılar. Adına Batılılaşma demediler tabii ki. Bu fikri reddettiler ve karalamak için Arapça *tafarnuj* [tefernüc] veya "Frenklerin âdetlerini [maymun gibi] taklit etme" ve "Batı zehirlenmesi" diye çevrilebilecek olan Farsça *gharbzadagi* [garbzedegî] gibi birtakım terimler kullandılar. Bununla beraber, her geçen gün daha fazla insan daha geniş alanlarda daha kapsamlı değişiklikler yapılmasının gerekliliğinin farkına varıyordu.

Viyana yenilgisi yeni bir evre başlattı. Batı devletlerinin askeri üstünlüğünün tanınmasını doğrudan doğruya "modernleşme" planları ve girişimleri izledi. İlk ıslahatçılar için bu süreç, yabancı paralı askerlerin öğretmen, hatta komutan olarak tutulması ve Avrupa silahlarının satın alımı yoluyla Avrupa silahlarının ve savaş tekniklerinin benimsenmesiydi. Avrupa da çoktan beridir bu hizmetleri sunmaya istekliydi. Haçlı Seferleri sırasında Avrupalı Hıristiyan tacirler Müslümanlara Haçlılara karşı kullanmaları için silah satarak kârlı bir ticaret yapmışlardı. 16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki ilerleyişi esnasında İstanbul'da askeri malzeme satan bir İngiliz silah dükkânı vardı. Diğer Avrupa devletleri de bu trafiğe şevkle katılırken Avrupalı bankerler de Osmanlı alımlarını desteklemeye hevesliydiler. "Yapıcı ilişki"nin ("constructive engagement") uzun bir geçmişi vardır.

Fakat Ortadoğu devletleri sonunda farkına vardılar ki, satın alabildikleri silahlar onlara herhangi bir Batılı orduyla aynı şartlar altında karşılaşabilecek modern bir ordu sağlayamamıştı. Osmanlı ıslahatçıları ve onların ardından başkaları gerekli sonuçları çıkardılar. Frenk silahlarına ihtiyaçları vardı ve ihracata bağımlı olmak güvenli değildi. Modern bir silah sanayiine ihtiyaçları vardı. Bu yeni orduları yönetebilecek subaylara ihtiyaçları vardı ve sırtlarını maceracılarla paralı askerlere dayayamazlardı. Yeterli subaylar yetiştirebilmek için eğitim sisteminde reform yapılmalıydı. Ordularını nakledebilmek için yollara ihtiyaçları vardı ve genellikle Batının yardımıyla bugün altyapı dediğimiz şeyi yapmak zorunda kaldılar.

19. yüzyıla gelindiğinde Batının askeri üstünlüğünün ve silahlı kuvvetlerin modernize edilmesi ihtiyacının tanınması, kültürel bir boyut kazandı. Savaşta öncelikle önemli olan silah ve askeri organizasyondur. 18. yüzyıldaki değişikliklerin yetersiz olduğunun anlaşılmasıyla birlikte, 19. yüzyılda Ortadoğulu kumandanların ordularını Avrupa tarzı üniformalarla, ceket, pantolon ve manevra kayışlı palaskalarla donatıp, manga, takım, bölük, tabur, tugay ve tümenler gibi yine Avrupa tarzında, kendilerini de erden mareşale kadar uzanan Avrupa rütbe hiyerarşilerine göre düzenlediklerini görürüz. Bunlar, açıkça pratik nedenlerden ziyade kültürel nitelikliydiler ve günümüze dek devam ettiler. En Batı karşıtı devletlerinkiler de dahil Ortadoğulu ordulara bugün hâlâ Avrupa tarzı üniformalar giydirilir.[2]

Askeri reformlar Batı tahakkümünü ertelemiş olabilir, fakat bunun önüne geçememiştir. Hatta Batılı kuvvetlerin bölgeden ayrılışı bile, etkin askeri kuvvet kullanımında görünürde olsun bir eşitlik getirmeye yetmedi. Bazı devletlerin toplu imha silahlarını (ki hepsi Batı icadıdır) elde etme çabaları, bu eşitsizliğe deva bulma girişimleridir. Bu tip girişimler karşılıklı yıkımı başarabilir, ama zafer, hatta başabaş bir durum bile sağlayamazlar.

GİZLİ TILSIM

Batının gücünün gizli tılsımını bulmaya çalışan birçok kişi oldu. Bazıları bunu özellikle askeri alanda değil, Sanayi Devriminde ve daha genel olarak, ekonomik gelişimde bulurken, bazıları bunları güçlendiren bilim ve teknolojide buldu. Bazıla-

Bir demiryolu köprüsünün inşası, 1890.
Image d'Empire, İstanbul, 1993, s. 202

rı ise onu Batılı kurumların en olağandışı ve tuhafında, anayasal ve temsili hükümette buldu.

Bu sonuncusu, Batı toplumunun doğasını bireysel özgürlükle, insan haklarıyla, yetkileri sınırlandırılmış hükümetle, yani kısacası vatandaşlıkla, vatandaşın hükümetin kuruluşu, yönetimi ve gerekirse görevden alınmasına katılımıyla ilişkilendiren modern bir düşünce okulunu meydana getirdi. Bugünlerde anayasal ve temsili hükümet Batı yaşam tarzının ve dolayısıyla Batılı modernliğin temel parçalarından biri olarak görülür. Bu her zaman böyle olmamıştır ve mesela Avrupa kıtasının yakın tarihi sergilemektedir ki, bir ülke, en azından bir süre için, hem otokratik ve baskıcı bir rejime sahip, hem de aynı zamanda modern olabilir. Batı modernliğine yeni adım atanlardan bu Batı kurumunu daha hızlı bir şekilde yerleştirmelerini veya bazı büyük Batı milletlerinden daha iyi çalıştırmalarını beklemek, tabii ki makul değildir. Aynı zamanda "Asya Kaplanları"nın bazılarının başarıları da göstermektedir ki, bir ülke demokrasi ve insan hakları olmadan da pekâlâ etkili bir şekilde modernleşebilir. Bugün modernlik olmadan demokrasinin olmasından söz edilememekle beraber, demokrasi olmadan modernlik olabilir.

Bütün bunlara karşılık, yetkileri sınırlandırılmış hükümet fikri İslamın aslında vardır ve gereklidir. Yöneticinin hukukun üstünde olmadığı, hukukça astlarının en âcizinden daha az tabi olmadığı prensibi klasik İslam devlet öğretisinin ana temasıdır. Bugün İslam dünyasının büyük bölümünde hâkim olan dizginsiz otokrasi büyük ölçüde modernizasyonun bir yan ürünüdür ve bu, çoğu zaman ara güçleri ortadan kaldırıp egemen gücü öylesine sağlamlaştırmıştır ki, en sıradan diktatör bozuntusu dahi geçmişin halife ve sultanlarının en çılgın hayallerindekinden daha öte bir despotik otorite kullanıyor.

Daha ciddi olan, ama hâlâ tamamıyla inandırıcı olmayan, Batı modernliğinin başarısının kilise-devlet ayrımından ileri geldiği görüşüdür. Bu ayrılık siyasi ve dini kurumlar arasında ve bilimsel ve dini düşünceler arasında olmak üzere iki farklı anlamda, Batı modernliğinin temel parçası olarak kabul edilmiştir. Tabii ki en başarılı Batı devletlerinin bazıları, Amerika Birleşik Devletleri ve Fran-

sa'da olduğu gibi, bunu anayasallaştırarak, bazıları ise, Birleşik Krallık ve İskandinav monarşilerinde olduğu gibi, her iki taraf arasında varılan zımni bir mutabakat sonucu gerçekleştirmişlerdir. Son gruptaki *de facto* ayrım, demokrasi ve modernliğin daha geç bir aşamasında belirse de diğer başarılı Batı devletlerinde din ve hatta dini temelli partiler hâlâ önemli bir role sahiptirler. Özünde çok önemli bir dinsel unsur barındıran modern, demokratik bir devlet olan İsrail örneği bir iddiada kullanmak için henüz fazla yenidir ve kısa bir geçmişe sahiptir. Belki de aynı şey, İkinci Dünya Savaşı sonrası Mihver devletlerinde kurulan dini tabanlı partiler için de söylenebilir. Ancak şu kadarı kesindir ki, dinin demokrasi ve modernlik üzerindeki rolü dinden dine ve ülkeden ülkeye önemli değişiklikler gösterebilir. Protestan, Katolik ve Ortodoks Hıristiyanlığın tarihi rolleri çok değişiktir ve hepsi de Musevilik ve İslamiyetin rollerinden farklılık gösterirler. Batı uygarlığı ve ona özgü modernlik anlayışı ile asıl bağdaşmayan, devletin ve bilimin -bu hangi din olursa olsun- dinin kontrolü altına girmesidir.

KİTLELERİ BATILILAŞTIRMA

Batının Ortadoğu'daki sıradan insanları nasıl etkilediğini keşfetmek için mirasın vârislere paylaştırılmasından önce tutulan mal-mülk envanterleri incelenebilir. Bu envanterlerin yüz binlercesi yüzlerce yıllık Osmanlı hâkimiyeti döneminden geriye kalmıştır. Genç bir Türk tarihçisi, Müge Göcek 18. yüzyıl İstanbul'unda ölmüş kişilerin envanter kayıtları arasında dolaşmayı akıl etmiş, belirli zaman aralıklarında sondajlar yapmış ve toplumun değişik unsurları arasında Batı ürünleri aramış. Buldukları arasında teleskoplar ve 15. yüzyılda İran'a ithal edilmiş bir Avrupa malı olan gözlükler, sandalyeler ve diğer mobilya, harita ve kitaplar da vardı. En büyük grubu tüfek ve tabancalarla, duvar, masa ve cep saatleri oluşturuyordu. Ortadoğu'da zaman ölçümü eski Babil'e kadar uzanır, fakat saat gibi taşınabilir kişisel eşyalar önceden bilinmeyen bir hassasiyet ve kesinlik getirdi. Tarifeler, iş saatleri, randevular ile bölgede (hâlâ tam anlamıyla oturmamış) dakik bir yaşam biçimi mümkün hale geldi. Takvim de kesinlikle Batı kaynaklı bir değişimdir. Bütün uygarlıklar günleri, ayları ve yılları ölçmede kendi usullerini geliştirmişlerdir, fakat çağımızda Batı Hıristiyan ya da Gregoryen takvimi ve zamanın Hıristiyanlık ve Hıristiyanlık öncesi bölümlere ayrılması genel kabul görmüştür.

Paralel bir yenilik de mekân ölçümünde oldu. Avrupa, Yunanlılardan miras kalan ve batı yarıküreyi Avrupa, Asya ve Afrika olmak üzere yapay olarak tanımlanmış üç kıtaya ayırma geleneğini sürdürüyordu; Avrupalı kartografiar daha sonra Amerika'yı da eklediler. Asyalılar, Afrikalılar ve Kolomb öncesi Amerikalılar Avrupalıların kendilerine vermiş olduğu kimliklerden habersizdiler, fakat 17. yüzyıldan itibaren Osmanlılar ve diğer Ortadoğulular Avrupalıların bu sınıflandırmasını kabul etmeye başladılar.

Kıtaların adlandırılmasından daha da önemli olanı sınırların çizilmesiydi. Daha önce ülke sınırları hükümdarın vergi toplayabildiği en uç noktaya kadar uzanıyordu. Şimdi ise Avrupa kökenli bir anlayış olan devletler arasında kesin bir şekilde çizilmiş sınırlar bulunması fikri yerleşti ve tabii ki bunun devlet fikri ve sınırları içinde yaşayanların paylaşmış olduğu kimlik ve ona olan bağlılıkları üzerinde önemli bir etkisi oldu.

Zamandan ve mesafeden tren, araba, uçak ve matbaa ve daha sonraları gazete gibi yeni ulaşım ve iletişim araçları sayesinde yapılan tasarruflar da daha az önemli değildi. Matbaa ilginç bir reddetme örneği teşkil eder. Aslında bir Avrupa icadı olmayan matbaa Avrupa'ya Uzakdoğu'dan getirilmiştir. 1294'te İran'ın Moğol hükümdarı Çin usulü kâğıt paralar bastırarak piyasaya sürdü. Ancak bunun piyasa tarafından reddedilmesiyle ekonomi durgunluğa girdi ve iki ay sonra kâğıt paralar geri çekilerek tekrar madeni paralara dönüldü. Kitap basımı da biliniyordu ve reddedildi. İspanyol Musevileri 1492'de İspanya'dan kovulmaları sebebiyle Türkiye'ye geldiklerinde matbaa makineleri kurma ve kendi kullanımları için kitap basma izni istediler. İzin Türkçe veya Arapça veya Arap harfleriyle basım yapmamaları şartı ile verildi. Genellikle bunun Kutsal Kitaba saygısızlık olarak görülmesinden dolayı böyle bir engellemenin getirildiği açıklaması yapılmıştır, ancak hattat ve kâtip loncalarının da bu kararın alınmasında bir etkisi olabilir. Müslüman dillerinde kitap basımına, sonradan İslama dönmüş ilahiyat öğrenimli bir Macar 18. yüzyılda başlatana dek izin verilmedi. Ancak bu deneyim de kısa sürdü ve pek de etkili olmadı. Bir süre daha Ortadoğu'da matbaa dini azınlıklarla, önce Museviler daha sonraları çeşitli Hıristiyan mezhepleri ile, sınırlı olmaya devam etti. 18. yüzyılın sonunda ve daha faal olarak 19. yüzyıl boyunca, evvela yabancı hükümetler ve Hıristiyan misyonları sayesinde, matbaa geri geldi. 1800'lerin ortasında Türkçe, Arapça ve diğer Ortadoğu dillerindeki metinler için de çokça kullanıldı.

İletişimde bir diğer, belki daha önemli, değişim de iletişimin hızındaydı ki, bu da telgrafla başlıyordu. Bu icat 1855'te Kırım Savaşı sırasında getirildi; çekilen ilk telgraf da savaşla ilgili bir resmi tebliğ idi: "Müttefik askerleri Sivastopol'e girdi." Savaş, telgraf ve bölgedeki yabancı muhabirlerin varlığı, daha önceden sadece resmi gazeteler ve ara sıra çıkan özel yayınların bulunduğu Ortadoğu'ya Batılılaşma ve modernizasyon yolunda etkili başka bir aracı, günlük gazeteyi bağışladı. Gazetenin gelişi ve haber ve yorumları günlük olarak yerleştirmesi Ortadoğuluların dünya ve kendileri hakkındaki görüşlerini kökünden değiştirdi.

MODERNLİĞE KİM KARAR VERİR?

Batıdan gelen yabancı uygarlıkla karşılaşan Ortadoğulular arasında üç tür tutum ortaya çıktı. Bun-

1758'de İstanbul'a gelen ticaret gemilerine eşlik eden Danimarka savaş gemileri.
Ingolf Boisen, *Asırlar Boyunca Türkiye ve Danimarka*, Kopenhag, 1962

lardan biri Naipaul'un süpermarket örneğinde ifade edilmiştir: Yerine yenisi gelmiş bir dinden ve aşağı bir uygarlıktan zarar görmeden, uyarlayabileceklerimizi ve kullanabileceklerimizi alırız. Bu görüş bugünlerde, Batı uygarlığını, özellikle Amerikan popüler kültürünü ahlaksız ve yozlaştırıcı olarak gören İslami köktendinciler denilen kişilerin yazılarında ve ifadelerinde aşırı bir şekilde yer almaktadır. Ayetullah Humeyni'nin Birleşik Devletler'i İran'daki haleflerince de benimsendiği gibi Büyük Şeytan olarak ilan edişi de bu anlayıştan gelir.[3]

Diğerleri her iki uygarlığın en iyi unsurlarının evliliğinden ümitle söz etmişlerdir. Ne var ki, uygarlıklar karşılaşıp birbirleriyle çatıştıklarında ortaya en sık çıkan en iyilerin evliliği değil, en kötülerin düzensiz birlikteliklerdir.

Üçüncü tutum ise şu şekilde özetlenebilir: Dünya birçok uygarlık görmüştür. Her biri kendi zamanında gelişmiş ve sona ermiştir. Tarihin içinde bulunduğumuz döneminde ise sadece bir tanesi hâlâ varlığını sürdürmektedir. Biz ya ona dahil oluruz ya da gayri medeni oluruz. Bu, Kemal Atatürk ve onun Jön Türk hareketi içindeki seleflerinin takip ettiği çizgiydi.

Modern değişim süreci kuşkusuz Batı tarafından başlatıldı, fakat kaynağı da Batılı mıydı? Batı Afrodit gibi deniz köpüklerinden doğmadı ve köklerinin büyük bölümü Greko-Romen ve Yahudi-Hıristiyan köklerinden ayrı olarak, Batı-dışı kaynaklıydı.

Tarihi antik, ortaçağ ve yeniçağ olmak üzere üç ana döneme ayırmak Batı dünyasının günümüzde diğer bölgelerce de izlenen bir alışkanlığıdır. Bu sistemde, ortaçağ Avrupa'sı, antik çağlardan (ki bu Yunanistan, Roma ve Ortadoğu'nun antik uygarlıklarıdır) modernliğe (ki bu da biziz) geçişi belirtir. Ancak antik çağlardan modern çağlara geçişte bu şekilde tanımlanmış üç yol vardır ve ortaçağ Batı Hıristiyanlığı bunlardan sadece biridir. Diğer ikisi, Yunan Ortodoks Hıristiyanlığı ve üçü arasında en önemli yere sahip olan, İslam dünyasıdır. İslam dünyası, tıpkı iki Hıristiyanlıkta olduğu gibi, antik çağların mirasını kabul etti ve bundan her ikisinden de daha fazla faydalandı. Yunan felsefesi ve çeşitli Yunan bilimleri Avrupa'da tanınmadan çok daha önce İslam dünyasınca korundu, çevrildi ve üzerlerinde çalışıldı.

Hepsi bu kadar da değil. Akdeniz ve Ortadoğu, Avrupa, Hindistan ve Çin uygarlıklarının hepsi yerel, olsa olsa bölgeseldirler. Hıristiyanlık ve İslam evrensel birer misyon üstlendiler, ancak Asya, Afrika ve Avrupa'nın büyük bölümüne yayılmış olan İslami evrensellik çokırklı, çokkültürlü ve bir anlamda kıtalararası bir uygarlık kurması bakımından ilktir. İslami uygarlık Roma ve Helen kültürle-

rinin en geniş sınırlarının çok daha ötesine genişlemiş ve böylece Asya'nın daha uzakta bulunan uygarlıklarından kayda değer öğeleri almaya, uyarlamaya ve içine katmaya muvaffak olmuştur.[4] Ortadoğulular bütün bunlara zengin katkılarda bulunmuşlar ve gelişmekte olan Batı uygarlığının oluşumuna yardımcı olmuşlardır. Ortaçağ sonunda yaşamış olan bir Hintli, Afrikalı veya Avrupalı modernliğin İslamdan mı geldiğini pekâlâ sormuş olabilirdi.

Birkaç örnek bu soruyu sormuş olabileceklerini göstermek açısından iyi sebepler sunacaktır. Batılılar kendilerini deneysel bilimin sadece Batıya özgü ve açık olduğuna inandırmayı severler. Aslında, deneysel bilim antik dünyadan ziyade ortaçağ İslam dünyasında geliştirilmiştir. Yunan dehası teoride ve felsefede geçerlidir. Müslümanlar deneysel bilimi geliştirdiler ve Batı modernizasyonunun başlamasına yardımcı olan zengin bir miras bıraktılar.

Ekonomik alanda da, başta ticaret ve bankacılık olmak üzere, İslami dünya ve ötesinden hatırı sayılır bir miras bulunur. Avrupalı tacirlerin kendilerinden daha üstün Müslüman meslektaşlarından öğrendiklerinin nerelere vardığının göstergesi Avrupa dillerindeki birçok Ortadoğu kökenli sözcüktür. "Çek" Farsçadan gelir, "tarife" Arapçadan gelirken, çeşitli gıda maddelerinin ve eşyaların isimleri de Ortadoğu kökenlerini dışa vururlar; "havyar" ve "narenciye" Farsçayken "damasko" ve "muslin" Arap şehirlerinin [Şam ve Musul] isimlerini taşırlar. Diğer bir düzeyde, "cebir"den "zenit"e kadar birçok matematik ve astronomi terimi de İslamın matematik ve astronomiye katkılarını belgeler. Çift kayıt sistemli [muzâaf] defter tutma büyük bir Avrupa buluşudur, ne var ki Müslümanların Avrupa'ya Hindistan'dan getirdiği sıfır ve haneli sayılama veya Çin'den getirdikleri kâğıt ve kâğıt yapımı olmasaydı güçlükle mümkün olabilirdi.

Sanat ve mimarideki Batı etkileri çok erken ortaya çıktı ve hızla yayıldı. Edebiyatın Batılılaşması daha sonraları geldi, ancak yine hızla gerçekleşti. Bugün, Arapça, Farsça ve Türkçe edebi eserler, şekilleri ve belirgin bir dereceye kadar içerikleri bakımından, ortak Batı kültürüne herhangi diğer bölgesel bir varyantından daha fazla yabancı değildirler. Müzikte ise bir mesafe var gibi görünüyor; Ortadoğu ve Batı-dışı dünyanın diğer bölümleri arasındaki en çarpıcı kültürel farklardan biridir bu. Batı tarzı sanat müziği Japonya, Çin ve bir dereceye kadar, Hindistan'da takdir edilip çalınırken, İslam dünyasının büyük bölümüne yabancı kalır.

Aynı şeyler bilim için de söylenebilir. Uzakdoğu ve Güneydoğu Asyalı bilim adamları artık sadece Batıda değil dünya çapında gelişen bilimsel teşebbüslerde faal olarak yer almaktadırlar. Hakikaten, modern iletişim bilimi ve teknolojisi Uzakdoğu'nun katkısı olmasaydı çok daha az gelişmiş olurdu. Ancak Ortadoğu'nun katkıları diğer çağdaşlarınınkiyle, daha da acısı, kendi geçmişininkiyle karşılaştırıldığında çok zayıf kalıyor. Bu, Ortadoğuluları kendilerine Batıdan niçin farklı olduklarını ve bunun için Batıyı nasıl suçlayabileceklerini değil, kendi toplumlarının Güney ve Güneydoğu Asya'dan ve Uzakdoğu'dan niçin geri kaldığını sormaya sevk etmelidir.

Bu, belki modernliğin teorik olmasa da pratik bir tanımını sunmamıza yardımcı olabilir. Tarihin her döneminde modernlik veya benzer terimler baskın veya genişlemekte olan uygarlıkların düsturları, normları ve standartları anlamına gelmiştir. Her baskın uygarlık en olgun döneminde kendi modernliğini empoze etmiştir. Hem Helenistik krallıklar, Roma İmparatorluğu, ortaçağ Hıristiyanlıkları ve İslam, hem de Hindistan ve Çin'in antik uygarlıkları kendi normlarını geniş alanlarda empoze etmişler ve imparatorluk sınırlarının ötesindeki daha da geniş alanlara etkilerini yaymışlardır. İslam kendisinin evrensel misyonu olarak algılanan şeyi gerçekleştirme yolunda ilk önemli gelişme kaydedenidir, ancak modern Batı uygarlığı da bütün yerküreyi ilk kapsayanıdır. Bugün, şu an için, Atatürk'ün kabul ve Hindistanlı bilgisayar bilimcileriyle Japon yüksek teknoloji şirketlerinin takdir ettiği gibi, baskın uygarlık Batıdır ve bu yüzden Batı standartları modernliği tanımlar.

Geçmişte başka baskın uygarlıklar da olmuştur; şüphe yok ki gelecekte de başkaları olacaktır. Batı uygarlığı birçok geçmiş uygarlığı birleştirmiş ve liderliği altında topladığı diğer kültürlerin katkıları ve etkileriyle zenginleşmiştir. Batı uygarlığı da geleceğin uygarlıklarına Batılı bir kültürel miras bırakacaktır.

Çeviren: Bülent Çınar

1. Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, c. I (haz. M. İpşirli) İstanbul: İÜ Ed. Fak. Yay., 1989, s. 334.
2. Arap Yarımadası dışındaki siviller arasında Batı tarzı kıyafetler, her ne kadar kadınlar için değilse de (tabii ki bu seçimi kadınlar değil erkekler yapmaktadır) erkekler için bir standart oluşturur. İran İslam Cumhuriyeti'nin diplomatik temsilcileri bile Avrupalılar gibi takım elbise giyerler. Sadece kravatın eksik oluşu ise Batı uygarlığının boyunduruğu altına girmeyi reddetmelerini simgelemektedir.
3. Kuran'dan kopyalanmış olan bu sözü yorumlamak için fazla kafa yormaya gerek yoktur. Son ayetler Şeytan'dan bahsederken onu "insanların gönüllerine vesvese veren sinsi vesveseci" (*Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı*, Diy. İşl. Başk. Yay., 14. Baskı, Nas Suresi) [iğvacı] olarak tanımlar. Şeytan bir fatih, emperyalist, kapitalist veya sömürücü değildir. O bir baştan çıkarıcıdır. O, Barbie bebeklerle, kokteyllerle, provokatif televizyon programlarıyla, filmlerle ve hepsinden kötüsü, özgürlüğüne kavuşturulmuş kadınlarla gelir.
4. Bugünlerde biz Batılılar, çeşitliliğin Batı toplumlarının karakteristik bir erdemi olduğunu öne sürüyoruz. Ancak Batı toplumları tarihlerinin büyük bir bölümünde çeşitliliğe tamamen hoşgörüsüz olduğuna göre, bu oldukça yeni bir gelişmedir. Diğer yandan, Ortadoğu'nun İslami toplumları mütlüş bir çeşitliliğe sahiptiler ve değişik dinlerden, ırklardan ve yaşam biçimlerinden insanlar tam bir eşitlik içinde olmasa da, makul ve karşılıklı bir hoşgörü içinde yan yana yaşama becerisini edindiler. Ancak bu, zorlamaların artışı ve fırsatların azalışı ile olumsuz yönde değişti. Tehdit altındayken müsamaha göstermek, kendini dünyanın zirvesinde görürken müsamaha göstermekten çok daha zordur. Bu esnada Batı dünyasında çeşitliliğe gösterilen müsamaha kayda değer bir şekilde artı.

19. YÜZYIL OSMANLI TOPLUMUNDA ERMENİ KADINI

DR. ARUS YUMUL*

"Bin şükür ki insan hiç doğmamış; doğmuş ya da doğmamış, [hiç değilse] kız doğmamış."[1]

"Büyük evden kız al, büyük eve kız verme."[2]

Erkek egemen bir kültür ve toplumsal yapıya sahip Osmanlı Devleti'ni oluşturan toplulukların pek çoğunda olduğu gibi Ermenilerde de aile yapısı ataerkildi. Güç, aile reisinin, yani babanın elindeydi; diğer aile üyeleri onun otoritesine tabidiler. Ailenin geçimini evin erkeği sağladığı gibi, ekonomik güç de tamamen erkeklerdeydi. Köylerde toprağın, şehirlerde aile işinin, kısacası ailenin tüm mal varlığının kontrolü erkeklerdeydi.[3]

Gerek köylerde, gerekse şehirlerde kadınlar ev dışında pek fazla çalışmazlardı. Cinsiyete dayalı toplumsal işbölümü sonucunda kadınların toplum içindeki asıl sorumlulukları aileye karşıydı. Başlıca uğraşlarını ev işleri oluşturuyordu. Batılı seyyahlar Ermeni kadınların bu konuda çok becerikli olduklarını, evlerini çok temiz tuttuklarını, özellikle yemek pişirme konusunda oldukça hünerli olduklarını gözlemlemişlerdir.

19. yüzyılda özellikle Anadolu'da yaşayan Ermeni aileleri birkaç kuşağın bir arada yaşadığı "kertastan" adı verilen geniş ailelerdi. Evin oğlu evlendiği zaman genellikle baba evinden ayrılmazdı. Bu tür geniş ailelerde olduğu gibi Ermeni ailelerinde de evli çocuklar ve onların eşleri yaşlı ana babanın otoritesi altında yaşarlardı. Aile içinde alınacak kararlarda son sözü çoğu kez yaşlı baba söylerdi. Çocukların yetiştirilmesinde ve ev işlerinde ise genellikle büyükannenin sözü geçerdi.

Ataerkil ailelerin bir özelliği de gençlerin eş seçme özgürlüğüne sahip olmamalarıdır. Evlilik ana babanın uygun gördüğü kişilerle gerçekleştirilir. 19. yüzyılda Ermeni gençlerin kiminle evleneceği konusunda aileler büyük ölçüde söz sahibiydi. Evliliklerin büyük bir çoğunluğu görücü usulü ile gerçekleştirilirdi. Beşik kertmesi uygulaması özellikle Anadolu Ermenileri arasında yaygındı. Evlilikler aşk için değil, insanların evlenmeleri gerektiği düşüncesiyle, iyi bir aile yaşantısına sahip olup toplumsal görevlerini yerine getirmeleri amacı ile gerçekleştirilirdi.[4]

Anadolu'da kızlar 14-18, erkekler ise 15-20 yaşları arasında evlenirlerdi. Ancak çok seyrek de olsa, çok daha genç yaşlarda gerçekleştirilen evliliklere de rastlanıyordu. Örneğin 9 yaşında evlendirilmiş bir kadın yıllar sonra düğün merasimini şöyle hatırlıyordu: "Ne olup bittiğini anlayamıyordum. Daha çok küçük olduğumdan ayaklarımın altına tahta bir sandık koymuşlardı. Tören esnasında ben o sandığın üzerinde bebeğimle oynuyordum."[5] 20 yaşını aşıp da hâlâ evlenmemiş olan kızlara evde kalmış gözüyle bakılırdı. Böylelerinin ancak çocuklu dullarla evlenebilecekleri düşünülürdü.[6]

Evlilik bir kızın hayatındaki en önemli olaydı. Koca kadının koruyucusu, "başının sahibi" idi. Kadın ise kocanın "sırtını dayayabileceği bir yastık" olmalıydı.[7] Evlenilecek bir kızda aranan özellikler uysallık, alçakgönüllülük, çalışkanlık ve namustu. Güzellik arzu edilen bir nitelik olmakla birlikte, gerekli görülmüyordu. Kadında eğitim ise aranan bir özellik değildi. Tam tersine, eğitilmiş bir kadının evin düzenini bozacağına inanılırdı. Zaten genellikle kız çocukları okula gönderilmezdi. Eğitimin kızların karakterini bozacağı düşünülürdü. Örneğin kendisi okutulmamış bir kadın bunun nedenini okuma yazmayı öğrendiği takdirde, ailesinin onun bu bilgisini aşk mektupları yazmak için kullanacağından duyduğu korku olarak açıklıyor.[8]

Bir Ermeni kızı her şeyden önce iyi bir ev kadını, yani "dandıgın" olmayı öğrenmeliydi. Ev işleri, el işleri, iyi yemek pişirmek, dikiş dikmek gibi beceriler geliştirmeliydi. 7 yaşına kadar kız ve erkek çocukların eğitiminde, yetiştirilmesinde pek fark gözetilmezken, 7 yaşından itibaren kız ve erkeklerin görevleri farklılaşmaya başlıyordu. Kızlar ev işleri, elişlerinde yoğunlaşırken, erkekler su taşıma, odun taşıma, alışveriş gibi ev dışında yapılması gereken işlere yöneliyorlardı.[9]

Bir Ermeni kızı iyi bir ev kadını olmayı öğrenirken, aynı zamanda bir kadının genelde nasıl davranması gerektiğini de öğrenmeliydi. Bir kız çocuğu yetiştirilirken giyimi, oturup kalkma şekli gibi konularda sürekli uyarılıyor, "ayıptır" çok sık duyduğu bir söz oluyordu.[10] Kız çocukları erkekler için geçerli olandan farklı, daha katı normlarla yetiştiriliyor, erkek ve kadınlar için farklı ahlaki kodlar kullanılıyordu.

* İstanbul Bilgi Üniversitesi öğretim üyesi

19. yüzyılda Toroslar'da bir Ermeni ailesi.
Sarkis Seropyan arşivi

Ayıp, şeref ve özellikle namus, Türkiye dahil, Akdeniz toplumlarının paylaştıkları onur kodunun en önemli unsurlarıdır. Bu koda göre bir erkeğin onurunu, onun şeref ve namusu belirler. Şeref, erkeğin toplum içindeki kendi davranışları ile belirlenirken, erkeğin namusunun belirleyicisi, ailesindeki kadınların davranış şeklidir. Erkek, bu namusu korumakla yükümlüdür.[11]

Ermeni ailelerinin gelenekleri ve kadınlara olan yaklaşımları da bu Akdenizli onur koduna uymakta idi. Ailenin erkekleri ve özellikle en yaşlı olan aile reisi, aile onurunu korumakla yükümlüydü, yani ailesindeki kadınların davranışlarından sorumluydu.

Bir kızın erkeklerle birlikte görülmesi, gezip eğlenmesi, flört etmesi, toplum içinde rahat davranması hoş karşılanmazdı. Genellikle, 11-12 yaşlarından itibaren kız ve erkek çocuklar birlikte oynatılmazlardı. Kızlarda bekâret çok önemliydi. Zifaf gecesinin ertesi günü, eğer damadın ailesi, gelinin bekâretinin delili olarak kanlı çarşafı evin dışına asamaz ise, gelin aşağılanmış bir şekilde baba evine geri gönderilirdi.[12]

Kızlarının bekâretinin ispatı, gelinin ailesi için bir onur meselesi idi. Bazı yörelerde kanlı çarşaf, diğerlerinde kırmızı mendile sarılmış kırmızı bir elma, gelinin ailesine kızlarının bekâretinin ispatı olarak yollanırdı. Bu, ailenin kızını "iyi" ve "namuslu" yetiştirdiğinin bir göstergesi olduğu gibi, kızın ailesinin toplum içinde alnı açık gezmesinin de vesilesi olurdu. Bazı yörelerde damadın veya annesinin, bekâretini ispat eden geline bir hediye vermesi âdetti.[13]

Evlenmeden bekâretini kaybetmiş kızlara pek rastlanmazdı. Bunun nedeni kızların çok genç yaşta evlendirilmeleri olduğu kadar, ailelerin kızlarını çok sıkı korumaları, genç erkek ve kızların birbirlerinden neredeyse tamamen ayrı tutulmalarıydı. Evlilik öncesi cinsel ilişkide bulunan bir kız veya zina suçu işleyen bir kadın çok sert bir şekilde cezalandırılırdı. Köylüler bu şekilde davranan kadının saçını keserler, bir eşeğin üzerine ters bir şekilde oturturlar, yüzüne çamur atıp, köyün sokaklarında davul zurna eşliğinde dolaştırırlardı. Böyle kadınlarla bir daha kimse evlenmezdi.[14]

Evliliğin ilk yılları yeni gelin için çok zor bir dönemdi. Gelin evlendikten sonra genellikle bir yıl, önemli dini yortularda kiliseye gitmek dışında sokağa çıkamaz; kendi ailesini de sık sık ziyaret edemezdi. İlk aile ziyareti genellikle Paskalya'da gerçekleştirilirdi. Bazı yörelerde gelin baba evinden ayrılırken söylenen şarkı da bunu gösteriyordu: "Beni almaya geldiler; beni almaya geldiler. / Alsınlar; alsınlar. / Biz seni Paskalya'da geri getiririz."[15]

Evlenen kadın kocasının evine yerleşir ve kayınvalidesinin otoritesi altında yaşardı. Bazı bölgelerde gelin düğünden sonra kocasının evine girebilmek için, kapıda bekleyen kayınvalidesinin kaldırıp kapıya dayadığı bacağının altından geçmek zorunda idi. Bu, evde kimin patron olduğunun göstergesiydi.[16]

Yeni evinde yeni gelini pek çok yeni görevler beklemekteydi.[17] Ev işlerine yardım etmeli, aile büyüklerinin isteklerini yerine getirmeliydi. Masayı kurup, toplamak, etrafı düzenli tutmak, ekmek yapmak gibi ev işleri yeni gelin tarafından yerine getirilirdi. Gelinler ellerini yıkayan kayınvalide ve kayınpederlerine havlu tutarlar, eve döndüklerinde terliklerini getirirler, ayakkabılarını temizlerlerdi. Bazı yörelerde sadece tarladan dönen kayınpederlerinin, bazı yörelerde ise ailenin tüm erkeklerinin ayaklarını yıkarlardı.

Kayınpederin yatağını hazırlamak, gece yatmasına, sabah giyinmesine yardımcı olmak da gelinin görevleri arasındaydı. Birçok yörede, eski bir âdet gereği gelin, kayınvalide ve kayınpederi uyuyana kadar onların yatağının ayak ucunda, elleri bağlı ayakta bekler, bu sırada herhangi bir istekleri olursa yerine getirirdi. Bu görevi yerine getirirken uyuyup kalan, kayınvalidesi ile kayınpederinin üzerine düşen gelinlerin hikâyeleri hâlâ anlatılmaktadır.

Gelinler köylerde tarlada da çalışırlar, ekin toplama, yün eğirme, odun, su taşıma gibi işlerde de aileye yardımcı olurlardı. Tüm bu ağır sorumlulukları göz önünde bulunduran kız aileleri kızlarına eş seçerken önceliklerini şöyle sıralarlardı: "Damat yakışıklı, damat çalışkan, ev büyük, şenliği az, kayınvalide dinç, kayınpeder ölü olsun."[18]

Gelinin evlendikten sonra ev içinde belirli bir

Yüzyıl başında Malatya'da bir Ermeni ailesi: Viktor Zurikyan, eşi, kızkardeşleri ve çocukları.
Sandy Zurikoğlu'nun izniyle

süre örtünmesi de birçok yörede var olan bir uygulama idi. Örtünmenin şekli yöreden yöreye değişirdi; gelinler bazı yörelerde sadece yüzlerinin alt kısmını örten bir peçe takarlarken, bazı yörelerde ise sadece gözleri açıkta kalacak şekilde örtünürlerdi. Kadınların sokakta örtünmeleri de birçok yörede görülen bir uygulama idi.[19]

Gelin evlendikten sonra bir süre için bir sessizlik kuralına göre hareket etmek zorunda idi. "Munç" adı verilen bu dönemde gelin, evdeki çocuklar hariç, hiç kimse ile konuşmazdı; konuşmaya kalkışması da saygısızlık olarak nitelendirilirdi. Kadın kocası ile ancak yalnız kaldıklarında konuşabilirdi. Evdeki diğer üyelerle ya işaret diliyle, ya da çocuklar aracılığıyla iletişim kurardı.

Gelinlerin kayınvalideleri ile dahi konuşamamaları, özellikle gelinlerin ev işlerinde onlara yardım ettikleri göz önüne alındığında, ev içinde oldukça sıkıntılı bir durum yaratıyordu. Aynı zamanda bir Ermeni atasözü de olan "Kızım sana söylüyorum, gelinim sen anla" atasözü, aslında bu sıkıntılı durumun bir yansıması, bu karmaşık duruma getirilen bir ara çözüm idi. Gelinlerle konuşulmuyor idiyse de, en azından onlara ne yapmaları gerektiği, onlardan beklenenler bir şekilde onlara duyuruluyor, tek yanlı da olsa iletişim sağlanıyordu.[20]

Bu sessizlik dönemi, yöreden yöreye, aileden aileye değişmesine rağmen, genellikle kayınvalidenin veya kayınpederin "kızım konuşabilirsin" diyerek izin vermesine kadar sürerdi. Bu izin genellikle gelin ilk çocuğunu doğurduğu zaman verilirdi. Ancak kendisine konuşma izni verildiği halde, onlara saygısından dolayı kayınvalide ve kayınpederi ile yıllar boyu konuşmayan gelinlere de rastlanıyordu.[21]

Gelinlerin kayınvalide ve kayınpederlerinin yanı sıra ailede kendilerinden yaşça büyük olanların, gelen misafirlerin elini öpmesi de yaygın bir uygulamaydı.[22]

Ailenin sessiz üyesi olan gelin, ailenin öteki üyeleri karşısında hep başı eğik olmalı, onların isteklerini yerine getirmeliydi. Gelin aile hiyerarşisi içindeki bu durumundan ancak eve yeni bir gelin geldiğinde kurtulabilirdi. Aile içinde böyle bir hiyerarşik yapının var olması, geniş aile yapısı içinde otorite çatışması ve buna bağlı olarak gelişebilecek huzursuzluğun önüne geçilmesine yardımcı oluyordu.

Gelinlerin aile içindeki statülerinde özellikle çocuk doğurduktan sonra iyileşmeler görülürdü. Özellikle erkek anneleri, çocuklarını evlendirdikten sonra, aile içinde otorite sahibi olurlardı. Ancak aile yapısı ataerkil olan Ermenilerde, kadınların yeri daima erkeklerin gerisindeydi. Bu durum toplum yaşamında olduğu kadar aile yaşamında da geçerliydi. Evde erkekler, özellikle evin en yaşlı erkeği, kadınlardan daha çok saygı görürlerdi. Örneğin yemeğin en iyi kısmı yaşlı babaya ayrılır, bazı bölgelerde kadınlar erkeklerle beraber yemeğe oturmaz, erkeklerden sonra yerlerdi.[23] Kadınlar edilgen kişiler olarak yetiştirilir, uysal, yumuşak ve alçakgönüllü olmaları beklenirdi. Bir kadın "bu dünyadan ne kadar sessiz sedasız geçer, ne kadar dikkat çekmeden yaşarsa, o kadar övgüye değer" bir kişi olarak kabul edilirdi.[24]

Abdullah Biraderler'in fotoğrafında şair, romancı Srpuhi Vahanyan Düsap
Ermenians: Between Home and Homeland, From the Archives of Project Save, 1991 Calendar/S. Seropyan arşivi

Diğer erkek egemen kültürlerde olduğu gibi Ermenilerde de erkek çocuklar kız çocuklarından üstün tutulurdu. Bir kız çocuğunun dünyaya gelmesi hiçbir zaman bir erkek çocuğun doğumu kadar neşe ve mutluluk kaynağı olmazdı. Erkek çocuk, kocanın erkekliğinin kanıtı olarak algılanmakta ve aile adının devamı için vazgeçilmez görülmekteydi. Yaygın bir deyişe göre "bir kadın kişiliğini [erkek çocuk doğurarak] beşikte gösterirdi".[25] Kız çocukları özellikle ev işlerinin yerine getirilmesi için ne kadar gerekli görülseler de, erkek çocukların aksine, eninde sonunda baba evini terk edecek, koca evini şenlendireceklerdi.

19. yüzyıl dünyada olduğu gibi Osmanlı'da da büyük sosyal değişmelerin yaşandığı yüzyıldır. Bu yüzyılda Batılılaşma hareketinin de etkisiyle kadınların statülerinde özellikle büyük şehirlerde değişmeler, iyileşmeler meydana gelmekteydi. Osmanlı Devleti'ni ziyaret eden Batılı seyyahlar bu değişikliklerin büyük şehirlerdeki Ermeni ailelerini de etkilediğini gözlemlemişlerdi.

Örneğin köylerde büyük ölçüde geçerli olan ve kadını hem toplum hem de aile hayatında kısıtlayan kurallara büyük şehirlerde artık uyulmamaya başlanmıştı. Aile içinde uymaları gereken kurallar yumuşatılıp, değiştirilmiş, çekirdek aile sayısı artmıştır. Bu dönemde okullardaki kız çocuklarının sayısı artmış, kadınlar iş hayatına girmişler, yardım kuruluşlarında, derneklerde çalışmaya başlamışlardı. 1908'den sonra Osmanlı'da kadınlar dernekler kurarak bizzat hak ve çıkarlarını korumaya çalışmışlardı. Bu harekete Ermeni kadınları da katılmış, örneğin bu dönemde Ermeni Kadınları Terakki Derneği kurulmuştur.[26]

Ermeni aileleri geleneksel olarak ataerkildi. Hâkim kültür örüntüsü Müslümanlık olan Osmanlı toplumunda yaşayan Ermenilerin, İslam dininin kadına bakış açısından etkilenmemeleri olanaksızdı. Gerçekten de Müslümanlıkla karşılaşmadan önce daha liberal bir ataerkil yapıya sahip olan Ermeni aileleri, yüzyıllar zarfında daha tutucu bir yapıya bürünmüşler; evlerin içi haremlik-selamlık olarak ayrılmaya başlanmış, kadınlara uygulanan ayrımcılık ve baskı artmış, kadınların örtünmesi yaygınlaşmıştır.[27] Ancak kadınların hem aile hem de toplum içinde erkeklerden daha düşük bir statüye sahip olmalarının tek nedeni İslam değildi, ataerkillik de din kadar etkiliydi. ■

1. Tlgadints'i (Hovhannes Harutyunyan), *Köy Mektupları*, aktaran Sona Zeytliyan, "Tlgadints'i'ye Göre Taşralı Ermeni Kadının Davası", *Marmara* (Ermenice günlük gazete), 15 Mart 1996.
2. *Aynı yerde.*
3. Florence Mazian, "The Patriarchal Armenian Family System: 1914", *Armenian Review*, 36 (1983), s. 18.
4. *age*, s. 19.
5. Aktaran Mazian, *age*, s. 24.
6. Sussie Hoogasian Villa ve Mary Kilbourne Matossian, *Armenian Village Life Before 1914*, Detroit, 1982, s. 73.
7. Zeytliyan, *agm.*
8. Aktaran Hoogasian Villa ve Matossian, *age*, s. 71.
9. *age*, s. 116-18.
10. *age*, s. 120.
11. J. G. Peristiany, "Introduction", *Honour and Shame: The Values of Mediterranean Society* içinde, der. J. G. Peristiany, Londra, 1965; s. 9-18; Türkiye için bkz. Serap Özgür ve Diane Sunar, "Social Pyschological Patterns of Homicide in Turkey: A Comparison of Male and Female Convicted Murderers", *Sex Roles, Family and Community in Turkey* içinde, der. Çiğdem Kağıtçıbaşı, Indiana, 1982, s. 349-81.
12. John Bamberger, "Family and Kinship in an Armenian-American Community", *Journal of Armenian Studies*, 3 (1986-87), s. 81.
13. Hoogasian Villa ve Kilbourne, *age*, s. 85.
14. *age*, s.86.
15. *age*, s. 82.
16. Florence Mazian, "Armenian Wedding Customs 1914: From Sacred to Profane", *Armenian Review, 37 (1984), s. 9.*
17. Hoogasian Villa ve Kilbourne, *age*, s. 91-95.
18. Tlgadints'i'den aktaran Zeytiyan, *agm.*
19. Hoogasian Villa ve Kilbourne, *age*, s. 93-94.
20. Lucy M. J. Garnett, *The Women of Turkey and Their Folklore, Londra, 1890, c. 1, s. 204-205.*
21. Hoogasian Villa ve Kilbourne, *age*, s. 92-4.
22. Mazian, "Armenian Wedding Customs 1914", s. 10.
23. Mazian, "The Patriarchal Armenian Family System: 1914", s. 21.
24. Srpuhi Düsap, *Mayda*, İstanbul, 1883. Romanın önsözünde.
25. Garnett, *age* s. 23.
26. Şehmus Güzel, "Tanzimattan Cumhuriyet'e Toplumsal Değişim ve Kadın", *Tanzimattan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul, 1985, c. 3, s. 861.
27. John L. Gueriguian, "Amirdovlat, Mehmed II, and the Nascent Armenian Community of Constantinople", *Armenian Review*, 39 (1986), s. 42.

İ L A N - N Ü M A

SAÇLARA REVNAK VERİR MUATTAR BİR TERTİP

HARMLESS Harmles Amerikan saç ve sakal ve bıyık boyası

Heman iki dakikada ve birinci istimalde kemal-i suhuletle beyaz saç ve sakal ve bıyıkları gençlikte olduğu gibi kendi tabii rengine tahvil ve iade eder emsalsiz bir boyadır. Hâsıl ettiği renk ol derece sabittir ki mükerreren sabunlu su ile yıkanıldığı halde dahi yedi sekiz hafta mütemadiyen asla değişmez ve tagyir etmez [bozulmaz] ve hiç kimse fark edemez. Hususiyle cildi leke etmez ve kokusuzdur, sıhhate asla mazarratı olmadığını temin ederiz. Şöyle ki boyanın güzelliğine taaccüb ve her halde memnun olacaksınız. Şişesi (20) kuruşa İstanbul'da Bahçekapısı'nda Meydancık Sokağında[1] yalnız (Orozdi Bak)[2] büyük mağazalarında satılır. (Harmles) boyası diye talep oluna. Başka yerde bulunmaz. Yalnız Orozdi Bak mağazasında satılır. Posta ücreti ile (25) kuruştur.

Elixir Adamantine, Régénérateur de la chevelure

Saçlarınızı kurtarınız! Saçlarınız dökülüyor. Saçlarınızın dökülmesi birkaç sene belki birkaç ay içinde başınızın büsbütün kel olacağına delalet-i kaviyedir. Böyle bir yakışıksız halin önünü almak için heman vakit kaybetmeyerek doktor Muver'in [?] reçetesi olan (Adamantin) saç suyunu istimal ediniz. Zira mezkûr saç suyu inde'l-etibba [tabiplere göre] mücerreb [denenmiş] ve müessir hakiki bir muâlece olup baştaki kel kalan yerlerde heman on on beş gün zarfında müceddiden saçlar bitmeye başlar ve insan az müddet zarfında kayıp ettiği kıymetli saçlarına yeniden sahip olur. Mezkûr emsalsiz terkip saçların daima hüsn-i halde muhafazasına hâdim onları az günde çoğaltır ve u[z]atır ve dökülmelerini katiyen men eder ve baştaki kepekleri birkaç gün zarfında temizler ve nabedîd [görünmez] eder. Saçların köklerini kuvvetlendirir, kepekli ve hasta ciltleri tazeler, baştaki egzemaları tedavi eder, saçlara revnak [parlaklık] verir muattar [ıtırlı, hoş kokulu] bir tertiptir. Şöyle ki [d]aima ve daha çok geç değil iken istimale başlanıldığında insanın saçları altmış yaşına kadar beyazlanmaz ve dökülmez. Şişesi (25) kuruşa İstanbul'da Bahçekapısı'nda Meydancık Sokağında (Orozdi Bak) mağazalarında satılır.

Pommade Komogène Serian bıyık ve sakal bitirir hayret-bahş Komocin pomadası. Mezkûr nev icad Komocin pomadası on beş yaşında bile bıyık ve sakal bitirir müessir ve inde'l-etibba mücerreb bir devadır. Şöyle ki on beş gün zarfında semeresi görülüp insan güzel bir bıyık ve sakal sahibi olur. Onların dökülmesini men eder ve uzatır, revnak verir. Mamafih bıyıkları daima yukarı tutar ve onlara arzu olunan şekil ve vaziyeti verir. Kutusu (15) ve on kuruşa İstanbul'da Bahçekapısı'nda Meydancık Sokağında (Orozdi Bak) mağazalarında satılır.

Nile Water, Eau du Nil Kıl düşürür nev icad Nil Suyu. Mezkûr nev icad mayi Nil Suyu tabir olunup vücuttaki fazla ve yakışıksız kılları heman iki dakika esnasında düşürür ve katiyen izale eder ve mükerreren istimal olunduğunda kılların köklerini tedricen mahv eder ve bitmezler. Kılları işbu su ile biraz ıslatıp iki dakika beklemek kâfidir. Ecza-yı muzırradan külliyen âri olup cilde mazarrat hâsıl etmez ve hane derununda istimali pek muvafıktır. Şişesi erkekler için (15) kuruş ve kadınların kılları için (20) kuruşa ve hususiyle kadınların yüzündeki kılları için (20) kuruşa Dersaadet'te Bahçekapısı'nda Meydancık Sokağında (Orozdi Bak) mağazasında ve yine Beyoğlu'nda Bonmarşe[3] mağazasında satılır.

Yeni İkdam, 16 Eylül 1910

1. Bugün Büyük Postane (eski Şah Pehlevi, daha eski Yeni Postahane) Caddesi.
2. Orosdi Back Mağazası (Büyük Postane ve Şeyhülislam Hayri Efendi Caddelerinin köşesinde, şimdiki Sümerbank binası).
3. Bugün yerinde Odakule bulunan Bon Marché Mağazası.

KÜLTÜREL BİR DEĞİŞİM ARACI OLARAK GÜZELLİK YARIŞMALARI

DR. DOĞAN DUMAN* - PINAR DUMAN**

Cumhuriyet rejiminin temel amaçlarından biri de Batı kültürü yönünde değişim sağlamaktı. Bu değişimle hedeflenen ise ulusal ve çağdaş bir toplum oluşturmaktır. Şapka Kanunu'nun çıkarılması, Medeni Kanun'un kabul edilmesi, alfabenin değiştirilmesi, uluslararası takvim ve ölçü değişiklikleri ile soyadı kanunu gibi uygulamalar, yeni Türk devletinde "yeni bir sosyal ve kültürel yapı" oluşturma yönündeki en önemli değişimler olarak nitelendirilebilir. Bu değişimlerle toplum "Doğulu" görüntüsünden uzaklaştırılarak ilerlemenin ve çağdaşlığın sembolü olarak görülen "Batı"ya entegre edilmek isteniyordu.

Cumhuriyetin ilk yıllarındaki bu hızlı Batılılaşma politikası bağlamında ise kadın konusunun ayrıcalıklı bir yeri vardır. Bu dönemde kadın sorunlarına aranan çözümler, aynı zamanda Batılılaşma yolunda engellerin üstesinden gelinmesine de yardım etmiştir. Medeni Kanun ile kadınlara siyasal yaşam konusunda geniş haklar tanıyan 1934 yasası devlet eli ile uygulanan Batılılaşma projesinde önemli işlevler görüyordu. Şüphesiz ki bu yasalar toplumun daha laik ve daha demokratik bir görünüme kavuşmasına da katkıda bulundular.[1]

Cumhuriyet yönetimi sosyal ve kültürel alanda yeni düzenlemelere giderken özellikle kadının Batılı hemcinslerine benzemesi için çaba göstermekteydi. "Kara çarşaf" içerisindeki Türk kadını "geri bıraktırılmış" olarak nitelenirken, eğitimli, meslek sahibi ve sosyal yaşama katılan kadın tipi ise idealize edilmeye başlandı. Bu doğrultuda kadın, ilk kez öğretmenlik mesleği ile yeni Türkiye'nin sosyal yaşamına aktif olarak katıldı. Yöneticiler genç kızların eğitimine önem verirken, geleneksel Türk-İslam kültüründe "zayıf yaratık" olarak kabul edilen kadının bilinçlenmesini, erkeklerin koruyuculuğundan çıkarak ulusal laik toplumun inşasında erkeklerle eşit bir şekilde çaba göstermelerini arzuluyorlardı. Bu bağlamda kadın, "ulusal ideallerin benimsenmesinde ve yayılmasında politik ve entelektüel eşler ve yoldaşlar olarak" algılandı.[2]

Feriha Tevfik

Yeni Türk kadınının konumunun ne olması gerektiğini M. Kemal de söylevlerinde sık sık gündeme getiriyordu. Uygarlaşmanın ve ilerlemenin toplumdaki cinslerden yalnızca biriyle sağlanamayacağını Cumhuriyetin ilanından yaklaşık dokuz ay önce İzmir'de halkla konuşurken şöyle belirtiyordu:

> Bir toplum cinslerinden yalnız birinin yüzyılımızın gerektirdiklerini elde etmesiyle yetinirse, o toplum yarı yarıya zayıflamış olur... Bizim toplumumuzun uğradığı başarısızlıkların sebebi kadınlarımıza karşı ihmal ve kusurun sonucudur... Bir toplumun bir uzvu faaliyette bulunurken öteki uzvu atâlette olursa, o toplum felce uğramış demektir... Bizim toplumumuz için ilim ve fen lüzumlu ise, bunları aynı derecede hem erkek ve hem de kadınlarımızın elde etmeleri gerekir.
>
> ... Milletimiz güçlü bir millet olmağa azmetmiştir. Bunun gereklerinden biri de kadınlarımızın her konuda yükselmelerini sağlamaktır. Bundan dolayı, kadınlarımız ilim ve fen sahibi olacaklar ve erkeklerin geçtikleri bütün öğretim basamaklarından geçeceklerdir.[3]

Fakat yöneticilerin bu girişim ve destekleri bile kadının konumunda kısa zaman içerisinde iyileşme sağlamaya yetmedi. Çünkü geleneksel değerlerin etkisindeki toplumun çoğunluğu, kadının eğitime yönelmesi, çalışma yaşamına katılması, peçe ve örtüyü bir tarafa bırakmasını dinden uzaklaşma ile eşdeğer görüyordu. Buna karşılık Batılı değerlere daha yakın görünen

* Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü öğretim elemanı
** İzmir Atatürk Endüstri Meslek Lisesi tarih öğretmeni

Feriha Tevfik Türkiye güzeli seçildiği yıl (üstte) ve Münir Nurettin Selçuk ile "Allahın Cenneti" (1938) filminde.

kentli kadınların büyük bir kesiminin bile kadın hakları konusunda bilinçli ve duyarlı olmaması mücadeleyi güçleştirmiştir. Buna rağmen yöneticiler uygulamaya çalıştıkları devrim projesinde, eskisinden çok farklı yeni bir kadın tipi oluşturma konusundaki kararlılıklarından vazgeçmemişlerdir.

1926'da kabul edilen Medeni Kanun'la evlilik, boşanma ve miras konularında kadınlara yeni haklar tanınır ve İslam hukukunun bu alandaki kuralları geçersiz kılınırken, geleneksel çevrelerden gelecek tepkilere bakılmaksızın, kadının toplumsal yaşama katılımı ve geleneksel rollerinin yanı sıra meslek kadını olarak toplumsal roller üstlenmeleri de savunuldu. Cumhuriyetle birlikte öne çıkarılan kültürel modelde, kadının kamusal görevleri eviçi geleneksel rollerden daha üstün olarak görülürken, meslek sahibi ve eğitimli kadın evkadınına göre üstün bir statüyle ödüllendirildi. Ayşe Durakbaşı'nın deyişiyle "Kemalist dönemde eğitimli-meslek kadınları adeta yeni rejimin savaşçıları" olarak öne çıkarılmak istendiler. "Erkek" yöneticilerin teşvik ve korumalarıyla toplumsal yaşama aktif olarak katılan bu ilk kuşak Kemalist kadınlar da "Cumhuriyet ideolojisini yürekten benimsediler ve Cumhuriyet'in kendilerine yüklediği misyona uygun olarak sağlam bir görev bilinciyle mesleklerinde başarılı kadınlar oldular."[4]

Batı uygarlığı ile bütünleşmeyi vazgeçilmez amaç olarak gören yeni rejim, 1920'ler süresince önce politik alanda sonra da sosyal ve kültürel alanda yapılan her yeniliği bu amaç doğrultusundaki bir adım olarak değerlendirmekteydi. Politik ve ekonomik alanda Batı dünyası ile ilişkiler güçlendirilmeye çalışırken, sosyal ve kültürel yakınlığın kurulmasına da çaba harcanmakta, bu doğrultuda her fırsatın değerlendirilmesine özen gösterilmekteydi. İlk kez 1929 yılında düzenlenen "Güzellik Yarışması" da bu amaç doğrultusunda kullanılan bir araç olmuştur.

Cumhuriyet gazetesinin 4 Şubat 1929'da "Türkiye'nin en güzel kadını acaba kimdir?" sorusu ile ilk kez gündeme gelen güzellik yarışmaları, Türk kadınının "kendi milletinin güzelliğini dünyaya göstermesi" amacıyla düzenlenmesine karar verilir. Yarışmayı organize eden gazete gerekçesini açıklar:

> Avrupa ve Amerikada her sene güzellik kralıçaları intihap edilir ve bunlar bir Amerika şehrinde toplanırlar, aralarında bir müsabaka yapılarak güzeller güzeli intihap edilir.
>
> Bizim kadınlarımız bu müsabakaya niçin iştirak etmesinler? Bizim ne kusurumuz var? Halbuki Türk kadını dünyanın en güzel kadınlarından maduttur. Hatta Avrupa'da "Şark güzeli" diye dillerde destan olmaktadır. Avrupa'da imal edilen bir çok kremlerin, losyonların ve tuvalete ait müstahzaratın üzerinde reklam için "Şarkın güzellik tılsımı" ibarelerini daima görmez miyiz?...
>
> O halde?
>
> Türk kadını niçin Amerikada, Avrupada kendi milletinin güzelliğini göstermesin?[5]

Ayrıca yarışma ile Türkiye'de de Batılı bir yaşam tarzının başladığı uygar uluslara gösterilecek ve Türk kadınının artık "haremlerin loş dehlizlerinde" hapis hayatı yaşamadığı da kanıtlanmış olacaktı.

Yarışmanın düzenlenmesine karar verilmesiyle birlikte bu iş zaman geçirilmeden "ulusal bir sorun" haline getirildi.[6] Yarışmanın, Türkiye'nin kendini dünyaya tanıtmak, göstermek, uygar bir ulus olduğunu bildirmek ve propagandasını yapmak için bir zorunluluk olduğu vurgulanırken; Yunanistan'ın "bile" bu yarışmaya katılması karşısında, "güzelliği dillere destan" ve "Levent boyu, mütenasip endamı ve bol kirpikli gözleriyle güzelliğin abideleşmiş bir şekli"[7] olan Türk kadınının bu yarışma-

dan uzak kalması düşünülemezdi bile!

Güzellerin mayo ile jüri önüne çıkacağı, bunun ise "gayri ahlaki" olduğu ve bu tür yarışmaların toplumun ahlakını bozacağı yönünde kimi eleştiriler gelmeye başlayınca, *Cumhuriyet* gazetesi başyazarı Yunus Nadi yarışmayı eleştirenleri "ahlâksız şarlatanlar" olarak niteleyerek, bu yarışmaların uygar toplumlarda yıllardan beri yapıldığını belirtip, bunu "nezih bir iş" olarak değerlendirdi ve şunları ekledi: "Bu gün millî ve beynelmilel güzellik müsabakalarının futbol maçlarından farkı yoktur. Bir farkı varsa, adı üstünde, onlardan daha güzel olmasıdır."[8] Ayrıca yarışmanın kesinlikle mayo ile değil, sade bir tuvalet giyilerek yapılacağı, hatta istendiği taktirde yarışmaya katılıp dereceye girmeyenlerin rencide olmamaları için, yarışmaya "müstear" isimle katılabilecekleri veya isimlerinin açıklanmayacağı da belirtildi.[9]

1930 Türkiye güzeli Mübeccel Namık.

Genç kızların yarışmaya katılmalarını sağlamak amacıyla yapılan uzun süreli propagandadan sonra, gazete Türkiye'nin ilk güzellik yarışmasına katılma koşullarını ilan etti:

> 1. Müsabakamıza sinni asgarî (15) olmak üzere her genç kız iştirak hakkını haizdir.
>
> 2. Müsabaka yalnız yüz güzelliği müsabakası değildir. Endam tenasübü de şarttır.
>
> 3. Müsabakaya her namuslu Türk kızı iştirak edebilir. Irk, din ve mezhep farkı aranmaz.
>
> 4. Bar kadınları müsabakaya iştirak edemezler.
>
> 5. Müsabakaya iştirak etmek isteyen hanım kızlar (9x12)den küçük olmamak şartiyle başlarının bir fotografisini ve sarih adreslerini (Cumhuriyet müsabaka memurluğu) adresine göndereceklerdir.
>
> 6. İsim ve hüviyetlerinin neşrini istemiyenler, keyfiyeti bildirmeli ve resimlerinin neşri esnasında, altına yazılmak üzere müstear bir isim intihap etmelidirler.
>
> 7. Müsabakaya memleketin her tarafındaki hanım kızların iştiraklerini temin için fotoğraf gönderilme müddetini bir buçuk ay olarak tespit ettik.
>
> Bu suretle Martın 25 inci günü akşamına kadar fotograf kabul edilecektir.
>
> 8. Geldikçe peyderpey neşredilecek olan resimler arasında (15) adedini karilerimiz tefrik edecektir. Bu tefrik şekil ve şeraiti bilahare bildirilecektir.
>
> 9. Beğenilecek on beş resim sahibi arasında teşkil edeceğimiz bir hakem hey'eti tarafından intihap yapılacaktır. Bu hey'et edipler, muharrirler, heykeltraşlar, tiyatro san'atkârları, musikişinâslar, cemiyeti belediye ve meclisi umumî âzaları arasından seçilmiş zevattan müteşekkil olacaktır.[10]

Yarışmaya başvuran ve resimleri yayımlanan güzellerden gazete okuyucuları tarafından ön elemede seçilen 34 güzel arasında yapılan seçmede, 2 Eylül 1929'da Feriha Tevfik Hanım Türkiye'nin ilk güzellik kraliçesi seçilirken, Semine Hanım ikinci, Mel. Araksi üçüncü oldular.[11]

Feriha Hanım'ı kraliçe seçen jüri üyeleri arasında ise o dönemin en seçkin ve tanınmış simaları yer almaktaydı. Bu ilk jüride yer alanlardan bazıları şunlardı: Abdülhak Hamit, Halit Ziya, Cenap Şahabettin, Hüseyin Rahmi, Peyami Safa, Çallı İbrahim, Mesut Cemil, Vasfi Rıza, Bedia Muvahhit, Necmeddin Sadık, Kâzım Şinasi, Valâ Nurettin, Zekeriya Bey ve Sabiha Zekeriya Hanım.

Cumhuriyet gazetesi yarışma gecesini okuyucularına ayrıntılı bir şekilde duyurdu:

> "Güzellerden bazıları mahçup, bazıları serbest, kimileri seri, kimisi nazan bir yürüyüşle geçtiler. Sonra tekrar salona gelerek hakem heyetinin karşısında mevki aldılar. Hepsi göğüslerinde numaralarını taşıyorlardı. Hakem heyetinin talebi üzerine güzeller birer birer bir sandalyanın üzerine çıkarak endamlarını gösterdiler.
>
> ... Müteakiben ikinci resmi geçit yapıldı. Hanımlardan en fazla rey alan sekizi, hakem heyetinin karşısına oturdular, söz söyleyişlerinin güzelliği, seslerinin ahengi anlaşılmak üzere Peyami Safa Bey her biri ile ayrı ayrı konuştu. Bazıları müteheyyiç, bazıları zahiren lâkayd idiler. Tekrar hep birlikte iskemlelerin üstüne çıktılar, endamlarını gösterdiler.[12]

İlk yarışmada dereceye giren güzellere ise, şimdiki güzellere verilen hediyelerle kıyaslandığında çok mütevazı denilebilecek hediyeler verilmişti. *Cumhuriyet* gazetesi tarafından sadece yarışmanın birincisine "mükellef bir buket", güzellerin üçüne de kolonyacı Mehmet Kâzım Bey tarafından "gayet zarif şişeler içinde kolonyalar", Etem Pertev müessesesi tarafından da "muhtelif müstahzarat ve itriyattan mürekkep birer paket" hediye edilmişti.[13]

Türkiye'de ilk kez düzenlenen bu yarışma kimi Batı ülkelerinin gazetelerinde de haber konusu olmuş, yarışmanın düzenlenmesi, Türk kadınlarının

Batılı hemcinslerine yetişme çabası olarak değerlendirilmiştir. Bu değişimin temelinde ise M. Kemal'in öncülüğünde gerçekleşen reformların ve yeni sosyal yapının yer aldığı vurgulanmıştır.[14] Almanya'da yayımlanan gazetelerden biri de yarışma nedeniyle Türk kadını hakkında şöyle bir değerlendirme yapmıştır:

> Daha on sene evvel Türk kadınlığından ne biliyor idik... O zamanki Türk kadını bizim için efsanevi bir şey idi. İşittiğimiz halleri bizi ona biraz acındırıyordu. Kalın peçe bunları âlemin nazarından gizliyor ve uzun siyah ve geniş çarşaf başından ayağına kadar vücudunu setrediyordu. Yüksek konakların kapalı kafesleri arkasına Türk kadınının hayatı gömülü idi...
>
> [Şimdi ise] peçe artık bertaraf edilmiştir. Garp kisvesi Şarka girmiş ve kafesler kalkmıştır. Türk kadını cesurane hayata atılmış ve muvaffak ta olmuştur. Evvelce Türk kadını bir mesleğe intisap etmeyip âtıl yaşardı. Şimdi Türkiye Cumhuriyetinde bütün meslekler, tababet ve avukatlık ta dahil olduğu halde, Türk kadınına açılmıştır. Bu inkılap esnasında Türk kadını hakikaten güzel olduğunu da ispat etmiştir. Şimdi de Türk kadını diğer mütemeddin memleketlerde yapılan bir harekete iştirak ediyor, yani güzellik müsabakalarına giriyor.[15]

1932 Türkiye güzeli Keriman Halis, Dünya Güzellik Kraliçesi seçildiği gün.

1929 yılında düzenlenen yarışmanın Batı kamuoyunda da ilgi uyandırması üzerine bundan sonra birinci seçilecek güzelin Avrupa ve dünya güzellik yarışmalarında Türkiye'yi temsil etmesine karar verilmiştir. Yarışmanın düzenlenmesini üstlenen *Cumhuriyet* gazetesi, Paris'te yapılacak olan 1930 Avrupa Güzellik Yarışması'na gönderilecek güzelin daha fazla aday arasından seçimini gerçekleştirmek ve böylece "Paris'te Türk güzelliğinin bihakkın temsil edilmesi"ni sağlamak için, İstanbul dışında büyük şehirlerde yayımlanan gazetelerden de yardım isteyerek kendi bölgelerinde seçmeler düzenlemelerini ve dereceye giren genç kızları İstanbul'daki asıl yarışmaya göndermelerini rica etti.[16]

"Bugün meçhul bir kız iken yarın meşhur bir şahsiyet olmak fırsatı karşınızda duruyor" sloganı ile genç kızlar yarışmaya çağrılırken, bunun aynı zamanda "millî vazife" ve "millî borç" olduğu da vurgulanmıştır. Çünkü bu yarışmaya katılmakla Türkiye'nin propagandası yapılacak, Türkleri tanımayanlara Türk ırkının güzelliği ve asaleti gösterilecekti.

> Feriha Tevfik Hanım'ın resimlerinin Amerika gazetelerinde intişarı, bizim lehimizde ne mühim bir propaganda oldu. Türkleri, zenci, sarı veya kırmızı ırktan zanneden sürü sürü Amerikalılar kendileri kadar beyaz ve güzel olduğumuzu Feriha Hanım'ın resimlerinden anladılar.
>
> Memleketimiz ve milletimiz namına ele geçen böyle masrafsız bir propaganda fırsatını kaçırmamak, ondan azamî istifade etmek mecburiyetindeyiz. Bu fırsattan istifade millî bir vazifedir. Azamî istifade ise ancak müsabakalara güzel, çok güzel kız göndermekle kabil olur.[17]

Ayrıca yarışma ile Türkiye'nin tanıtımı yapılırken, öte yandan yeni Türkiye'nin sosyal ve kültürel alanlarda çağdaş ülkelerden geri olmadığı ve Türk kadınının özgürleştiği de kanıtlanmış olacaktı:

> Umumî harpten sonra âlemşümul şeklile meydana çıkan işlerden biri olarak her memlekette yapılagelen güzellik müsabakalarında inkılâpçı Türkiye başka diyarlardan geri kalmamalı idi, ve kalamazdı... Dünyanın bu yeni cereyanına dahi kavuşmak için yeni Türkiye'nin neyi eksikti? Bilâkis yeni Türkiye her biri bir asra güç sığacak büyük inkılâpları içinde asırlardanberi bir nevi esaretin zebunu olan Türk kadınlığının hürriyetini iadeten ilân ve tesis etmiş olduğu için bu cereyana her milletten daha fazla bir gayret ve heyacanla karışmalı idi, ve binnetice Türk kadınlığı hakkında bütün dünyada asırlardanberi birleşen efkâr ve itikadatının artık yeri yurdu kalmamış efsanelerden başka bir şey olmadığı bütün dünyanın hayret gözlerine filiyatı ile gösterilmeli idi. Türk kadınları bütün dünyanın hür hemşirelerinden farksız insanlar haline yükselmişlerdi. Bu hakikati yüksek gösterecek ve yüksek söyliyecek bir fırsattan istifade etmemek günah olurdu.[18]

Yalnızca "medeni milletler" tarafından düzenlendiğine inanılan bu yarışmaya katılmakla, Türk kadınını "esaretten hürriyete çıkaran" Türk devriminin de başarısının kanıtlanmış olacağı düşünülmekteydi.

"Milli vazifeyi yerine getirmek" sloganı ile 12 Ocak 1930'da yapılan ikinci yarışmada Mübeccel Namık Hanım birinci seçilerek, Türkiye'yi ilk kez uluslararası bir yarışmada temsil etme hakkını kazandı. Mübeccel Namık Hanım, Türkiye'yi Avrupa Güzellik Yarışması'nda temsil edecekti.

Türkiye'nin Avrupa Güzellik Yarışması'na katılmaya karar vermesi ve bu amaçla seçmeler düzenlemesi, özellikle yarışmanın yapılacağı Fransa'da ilgiyle karşılandı. "L'ekispres Midi" "Türkler artık tamamile medenî olmuşlardır. Türk kadınları yalnız peçeyi terketmekle iktifa etmemişler. Güzellik müsabakasına da iştirake başlamışlardır"[19] haberini verirken, "Jurnal d'Oryan" gazetesi de "Tarihte ilk

Keriman Halis (ortada) İzmir'de hayranları arasında.
Cengiz Kahraman arşivi

defa olarak bir Türk kadını ve İstanbul evlerinin kafesleri arkasında ziyadan mahrum olarak gizlenen bir müslüman kızı, Şark güzelliğini, serbestçe temsil edecek ve düzgünsüz, saf hürriyetin çehresi kadar güzel olan çehresini gösterecektir"[20] şeklinde yorum yapıyordu. "Lö Jurnal" ise, Türk güzelinin diğer ülke güzelleri ile birlikte yarışacak olmasını; "bir milletin tekamülünde büyük bir mesafe" olarak değerlendirmekteydi.[21] Yarışma sonrasında ise "İllustration" gazetesi şu yorumu yapıyordu:

> Pierre Loti'nin meşhur Azadesi'nin bir hemşiresini dekolte suvare tuvaleti ile yüzü açık olarak bir seyirci kültesinin binlerce nazarı karşısında görmek, Gazi Mustafa Kemal'in yeni Türkiye'sinde vukua gelen örfü âdat tekâmül ve inkılâbının ne manidar bir timsalidir.
>
> Mübeccel Hanım, Opera'da yalnız kendi memleketinin kadınlarını değil, fakat ayni zamanda asrı hazırın en muazzam ahlâkî ve içtimaî inkılâplarından birini temsil ediyordu.[22]

Türk güzelinin dereceye giremeyişi, üstelik Yunan güzelinin kraliçe seçilmesi ise düş kırıklığı yaratırken, dereceye girilememesi jürinin Yunan yarışmacı konusundaki "tarafgirliğine" ve Türkiye seçmelerine yeterli katılım olmaması nedeniyle "gerçek Türk güzeli"nin yarışmaya gönderilememesine bağlanmıştır.[23] Buna rağmen yarışmaya katılmakla modern Türkiye'nin, uygar uluslarla sosyal yaşam alanında da boy ölçüşecek güç ve yetenekte olduğunun kanıtlandığı düşünülmektedir. Ayrıca basında yayımlanan yazılarda da yarışmanın, peçe ve çarşaftan kurtularak özgürlüğünü kazanan çağdaş Türk kadınının ulaştığı noktayı göstermesi açısından önem taşıdığı belirtilmektedir.[24]

20 Ocak 1931'de yapılan üçüncü güzellik yarışmasında öğretmenlik yapan Naşide Hanım'ın kraliçe seçilmesi ve ikinci güzelin ise henüz Güzel Sanatlar öğrencisi olması, kimi tartışma ve eleştirileri de beraberinde getirmiştir. *Milliyet* gazetesi, "Tahsil çağındaki genç kızların ruhî ve fikrî terbiyeleri üzerinde sui tesir hâsıl etmesi memul ve varit olabilen bu ve emsali müsabakalara bir muallime hanımın girmesi ise bütün bütün hayret uyandırmıştır" derken, Maarif Vekili Esat Bey'in konu ile ilgili açıklamasını ve Naşide Hanım'ın görevden uzaklaştırılabileceğine ilişkin haberi vermektedir.[25] Bir öğretmenin güzellik yarışmasına başvurması "meslekî haysiyete münafi" görülürken, maarif vekilinin ilk andaki tepkisine de destek verilmiştir. Yine *Milliyet* gazetesinden Ahmet Şükrü, "meydanda bir de muallimliğin ve muallimeliğin şerefi meselesi vardır ki, buna hürmet etmeğe borçluyuz" derken,[26] aynı gazeteden Falih Rıfkı ise "Güzellik temiz ve asil bir şeydir. Fakat muallimlikle bu müsabakalar arasında bir tezat olduğuna da şaşmamak lâzım gelir. Eğer Maarif vekilliği deniz esbabı ile dolaştırılmış, ayak bileği, kalçası ölçülmüş ve talebeleri tarafından gazetelerde çıplak resmi görülmüş bir hoca hanımı sınıf içinde biraz garip bulursa eski kafalılık göstermiş olmayacaktır"[27] diyerek bir öğretmenin yarışmaya katılmasını eleştirmiştir.

Fakat bu eleştiriler sert bir şekilde cevaplandırılmış ve yarışmayı eleştirenler, "mutaassıp ahlâk hocalığı" yapmak, "zifiri karanlık bir mazinin" geleneklerini savunmak ve çağdışı olmakla suçlanmışlardır.[28]

Yine *Cumhuriyet* gazetesinin düzenlediği 1932 güzellik yarışması ise yeterli başvuru olmaması nedeniyle önce iptal edildi ve bu nedenle Türkiye 1932 Avrupa güzellik yarışmasına katılamadı. Fakat yarışma düzenleme komitesinden gelen davet üzerine Belçika'da yapılacak olan dünya güzellik yarışmasına, "milletinin asaletini, vatanının hürriyetini, tarihinin ihtişam ve azametini, cins ve ırkının ince, necip yaratılışını benzersiz bir halita halinde nefsinde toplıyan Türk güzeli"ni dünyaya tanıtmak düşüncesiyle katılmaya karar verildi.[29] Bu amaçla yeni bir yarışma için genç kızlara çağrıda bulunuldu. Fakat bütün teşvik ve propagandaya rağmen yarışmaya sadece sekiz aday başvurmuş ve daha sonra dünya güzeli olacak Keriman Halis, bu sekiz genç kız arasından seçilmiştir. Katılımın bu kadar düşük olması kimi gazetelerde alay konusu edilir-

ken, Keriman Halis'e "Türkiye güzeli" denemeyeceği, onun ancak "Cumhuriyet gazetesi güzeli" olabileceği yine alaycı bir ifade ile belirtilmiştir.[30]

Fakat Keriman Halis 31 Temmuz 1932'de yapılan yarışmada dünya güzeli seçilince, onun bu başarısı basında günlerce işlendi. Başarının temelinde "Türk ırkının damarlarında gezinen kabiliyet"in yer aldığı belirtilirken, bunun kişisel değil, ulusal bir başarı olduğu ve Türk kadınının böylelikle dünyanın uygar toplumları arasında yerini aldığı vurgulandı. Cumhuriyet rejiminin her alanda kadına tanıdığı olanakların bu başarının kazanılmasındaki etkisine özellikle yer verilmekteydi:

> Keriman Halis'in bütün dünyaya ispat ettiği şey, yalnız ferdî bir güzellikten ibaret değildir. O, düne kadar kafes arkasında yalnız insan yumurtlamağa yarar, acayip bir kümes hayvanı zannedilen Türk kadın ile bugünün beynelmilel hareketlerine karışan, zeki ve cevval bakışlı Türk kızının farkını meydana çıkardı. Bu canlı ve mücessem ifade, Türkiye'nin geçirdiği inkılâp hakkında yazılmış ve yazılacak bütün kitaplardan ziyade fikir vermek kudretini haizdir...
>
> Keriman Halis'in gözlerine o siyah kıvılcımı koyan ve bütün vücudüne maddenin hudutları fevkinde bir cazip veren şey, Türk ırkının damarlarında gezinen ve dün bir dasitanî zafer, bugün de klâsik bir insan güzelliği halinde beliren faaliyetlerdir.
>
> ...Keriman Halis'in millî edayı ve manayı klâsik bir teşrihî mükemmeliyetle esrarengiz bir surette birleştiren güzelliğinde Türk cemiyetinin ruhunu buluyoruz. Bu güzellik, Türk ırkının ve medeniyetinin dasitanî bir manzumesidir.[31]

Feriha Tevfik

Keriman Halis'in kraliçeliği eski Türk kadını ile Cumhuriyet dönemi kadınının karşılaştırılması ve Türkiye'nin uygar dünya ile bütünleşmesi çerçevesinde değerlendirilirken, Keriman Halis Batının gözünde "harem hayatına ve kara çuvallar içine hapsedilmiş" olarak görülen Türk kadınının kötü imajını yok eden ulusal bir kahraman olarak görüldü.[32]

Bu başarı kimilerine Türk kadınının "Arap medeniyetinin inkişafındaki rolünü"(!) hatırlatırken,[33] kimileri ise dünya güzeli olabilmenin adeta reçetesini vermektedir! İhracat Ofisi Müdürü Cemal Bey genç kızların güzelliğini etkileyen birçok faktörün varlığından söz ederken, özellikle kuru üzümün sağlıklı bir dış görünüm kazandırdığını belirtir ve güzel olmanın sırrını açıklar: "Güzel olmak istiyen genç kızlarımız, sabahları kuru üzüm yemelidirler. Bilhassa Mart ayında..."[34] Toplumda yerli ürün kullanma bilincini uyandırmaya çalışan Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti de bu fırsatı kaçırmaz. Cemiyete göre de güzel olmanın yolu bellidir: Yerli incir, üzüm, fındık ve ceviz yemek! Çünkü Keriman Halis de çocukluğundan beri bu yerli ürünlerle beslenmiştir.[35] TBMM Başkanı Kâzım Paşa'nın bu konudaki düşüncesi daha ilginçtir. Meclis Başkanı, Dördüncü Yerli Mallar Sergisi'ni gezerken kumaş reyonundaki yerli kumaşları incelemiş ve Türk güzelinin "millî kumaştan yapılan" bir tuvaletle jüri önüne çıktığını hatırlatarak; "Keriman Halis Hanım, bu ipekli kumaşları giydiği için Kraliçe olmuştur"[36] tespitini yapmıştır. Özetle dönemin yöneticileri ve basınına göre Keriman Halis'in kraliçeliği, Türk ırkının güzelliği ve yeteneği ile Türk yerli ürünleri ve sanayiinin bir başarısıdır. Peyami Safa'nın deyişiyle, "Keriman'ın yüzüne bakınca bütün Türk ordusunun ve milletinin cemiyete nizamını, bütün Türk beldelerinin ve Türk bahçelerinin tabiat güzelliğini ve bütün Türk şiirinin san'at ahengini bulur gibi oluyoruz..."[37]

Özet olarak denilebilir ki, Keriman Halis'in kişiliğinde yeni rejim yüceltilmiş, adeta sosyal, kültürel ve ekonomik alanda Türkiye'nin dünya birincisi olduğu düşünülerek bunun getirdiği zevk ve gurur yaşanmıştır.

Tek parti döneminde ciddi bir tepkiyle karşılaşmayan bu yarışmalar DP'nin iktidara gelmesiyle

birlikte muhafazakâr-İslamcı çevrelerce eleştirilmeye başlandı. Örneğin DP'nin yerel kongrelerinde balo ve güzellik yarışmalarının yasaklanması sıklıkla dile getirilen sorunlardan biriydi.[38] İslamcılar, "gayri İslami taklit" olarak gördükleri bu yarışmalara sert tepki gösterdiler. İslamcılara göre bu tür yarışmalar toplumda "ahlaki çöküntü"ye yol açmak amacıyla siyonistler tarafından organize edilmektedir. Cevat Rıfat Atilhan yarışmalarla, "müslüman Türk kızlarının bütün mahrem yerlerini, içlerini çeken bir sürü aygır gibi herifin karşısına seriyor ve... teşhir ediyoruz" derken, bu tür yarışmalara en sert tepkiyi gösteren Necip Fazıl Kısakürek de, aslında yarışma bahanesiyle genç ve güzel Türk kızlarının seçilerek Amerika pazarına satıldığını iddia ediyordu. Öte yandan İslamcılar, Türkiye'deki yarışmalara Avrupa ülkelerindeki kadar ilgi gösterilmemesinden de teselli bulmakta, üstelik yarışmaya katılanların büyük çoğunluğunu şarkıcılar, dansözler, fahişeler, artistler ve balerinlerle azınlıklara mensup genç kızların oluşturduğunu ileri sürmekteydiler. 1958 yılında uluslararası bir güzellik yarışmasının ilk kez Türkiye'de düzenlenmesi üzerine bu çevrelerin tepkisi daha da artmıştır.[39]

İlk kez 1929 yılında "medeni memleketlerden farkımızın olmadığı"nı göstermek amacıyla düzenlenen güzellik yarışmaları, zaman geçirilmeden "milli bir dava" durumuna getirilmiştir. Türk kadınının Cumhuriyet devrimleriyle birlikte özgürleşmesinin bir kanıtı olarak algılanan bu yarışmalar, aynı zamanda Türkiye'nin Batı kültürüyle bütünleşmesinin bir aracı olarak da görülmüştür. ■

1. Yeşim Arat, "1980'ler Türkiye'sinde Kadın Hareketi: Liberal Kemalizmin Radikal Uzantısı". *Türkiye'de Kadın Olgusu*, haz. Necla Arat, Say Yayınları, İstanbul, 1992, s. 78.
2. Ayşe Durakbaşı, "Cumhuriyet Döneminde Kemalist Kadın Kimliğinin Oluşumu", *Tarih ve Toplum*, c. 9, sayı 51 (Mart 1988), s. 42.
3. *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, c. 2, 2. baskı, Ankara, 1959, s. 85-86.
4. Durakbaşı, *agm*, s. 43.
5. *Cumhuriyet*, 5 Şubat 1929.
6. Bkz. *Cumhuriyet*, 7 Şubat 1929. "Bütün dünya memleketlerinde millî bir mes'ele addedilen ve o suretle intihap edilerek beynelmilel müsabakaya gönderilen güzellik birincileri arasında Türkiye güzelinin de bulunması zaruri olmak, bu bizim için de millî bir mes'ele addedilmek lâzımdır." *Son Posta* gazetesi ise yarışmanın "millî bir mesele" haline getirilmesini şöyle eleştirmektedir: "En ufak işleri millî bir mesele haline koymak zafı, Avrupa güzellik müsabakasına iştirak edecek Türk güzelinin seçilmesini de millî bir mesele haline getirdi... Güzellik müsabakaları dünyanın hiçbir yerinde millî bir mesele olmamıştır... Bu müsabakalar birer eğlencedir ve bizden maada herkes işin alayındadır... bir eğlenceden ibaret bulunan bir müsabakayı millî bir mesele addetmek gülünç birşeydir. Bu gülünç mevkie düşmekten kendimizi korumalıyız." Bkz. *Son Posta*, 26 Ocak 1931.
7. *Cumhuriyet*, 8 Şubat 1929.
8. Yunus Nadi, "Güzellik Müsabakamız", *Cumhuriyet*, 14 Şubat 1929.
9. *Cumhuriyet* , 15-16 Şubat 1929.
10. *Cumhuriyet*, 25 Şubat 1929.
11. *Abenk* gazetesi ise birinci seçilen Feriha Tevfik Hanım'ın fiziksel özellikleriyle Türk kadınından çok Batılı bir görünüme sahip olduğunu ve sadece İstanbul güzelleri arasından seçildiğini belirterek, onun Türkiye güzeli olarak kabul edilemeyeceğini savunmuştur. Bkz. *Abenk*, 10 Eylül 1929.
12. *Cumhuriyet* , 3 Eylül 1929.
13. *agg*.
14. *The Illustrated London News*'ten aktaran, *Cumhuriyet*, 25 Eylül 1929.
15. *Lokal Anzeiger*'den aktaran, *Cumhuriyet*, 29 Eylül. "Algemeine Zeitung Kemmiç" ise yarışmayı "harem Hayatının tamamen maziye gömülmesi" şeklinde yorumlamıştır. Aktaran, *Cumhuriyet*, 17 Ekim 1929.
16. *Cumhuriyet*, 3 Kasım 1929. *Cumhuriyet* gazetesinin düzenlediği yarışmaya İstanbul dışından katılımın olmaması eleştiri konusu edilmişti. Örneğin İzmir'de yayımlanan *Hizmet* gazetesi, yarışmaya Batı Anadolu'dan katılım olmamasını gerekçe göstererek sadece Batı Anadolu kızlarının katılacağı yeni bir yarışma düzenleyeceğini duyurmuş, fakat bütün çağrılara rağmen yeterli başvuru olmadığı için bu girişimini sonuçlandıramamıştı. Bkz. *Hizmet*, 6, 29 Eylül 1929.
17. *Cumhuriyet*, 29 Kasım 1929.
18. Yunus Nadi, "Güzellik Ayıp Bir Şey Değildir", *Cumhuriyet*, 13 Ocak 1930.
19. Aktaran, *Cumhuriyet*, 14 Ocak 1930.
20. Aktaran, *Cumhuriyet*, 16 Ocak 1930.
21. Aktaran, *Cumhuriyet*, 30 Ocak 1930.
22. Aktaran,*Cumhuriyet*, 17 Şubat 1930. 1931 yılındaki Avrupa güzellik yarışmasında Türkiye'yi temsil eden ve daha sonra diğer güzellerle birlikte, o dönemde Fransız sömürgesi olan Cezayir'e düzenlenen geziye katılan Türkiye güzeli Naşide Saffet Hanım'ı konu edinen "L'Afrique du Nord Illustre" dergisi de, Cezayirli Müslüman kadınlığı kurtaracak ışığın Fransa'dan değil, Naşide Hanım'la birlikte Türkiye'den geldiğini belirtirken, Türkiye güzelinin Müslüman kadınlığının yeni yaşamındaki örneği olduğunu belirtmiştir. Aktaran, *Cumhuriyet*, 16 Mart 1931
23. "Avrupa kraliçeliğini betehsis Yunan güzelinin kazanması ruhlarımızı azaba uğratmaktan hali kalmamıştır... Eğer netice aksine tecelli ettiyse kabahat... hanım kızlarımızdadır... Yunan güzeline karşı... mağlubiyetimiz Türk güzellerine acı bir ders teşkil etmiştir. Onlar umumî şekilde iştirâk etmiş olsalardı içlerinde muhakkak ki bu yakışıksız Yunan güzeline taş çıkartacak güzeller bulunacak ve bu acı mağlubiyetin tadı tadılmayacaktı..." Bkz. Zeynel Besim, "Kraliçe", *Hizmet*, 9 Şubat 1930.
24. Bu konuda bkz. Zeynel Besim, "Kraliçe", *Hizmet*, 9 Şubat 1930; Cemal Ziya, "Kraliçenin Görevi", *Cumhuriyet*, 18 Şubat 1930; Yunus Nadi, "Türk Güzeli", *Cumhuriyet*, 23 Şubat 1930.
25. *Milliyet*, 21 Ocak 1931. Maarif Vekâleti Naşide Hanım'ı görevden uzaklaştırmamakla birlikte, bütün okullara birer genelge göndererek "öğrenci ve öğretmenlik haysiyeti ile bağdaşmayacak" bu tür yarışmalara bundan sonra katılımın yasak olduğunu, buna uymayan öğretmenlerin cezalandırılacaklarını, öğrencilerin ise okulları ile ilişkilerinin kesileceğini bildirmiştir. Bkz. *Milliyet*, 8 Şubat 1932.
26. Ahmet Şükrü, "Kraliçelik", *Milliyet*, 24 Ocak 1931.
27. Falih Rıfkı, "Güzellik", *Milliyet*, 26 Ocak 1931.
28. Bkz. Yunus Nadi, "Güzellik İntihabının Münakaşaları", *Cumhuriyet*, 24 Ocak 1931
29. *Cumhuriyet*, 25 Haziran 1932.
30. Bkz. "'Cumhuriyet' Güzelini Teşyi...", *Son Posta*, 12 Temmuz 1932.
31. Peyami Safa, "Dünya Karşısında Türk Kızı", *Cumhuriyet*, 3 Ağustos 1932.
32. "Keriman Halis, bir evvel zaman cengâverinin zırhları yerine ipek teni, zehirli okları yerine tatlı tebessümile dünyanın kalbini fethetmiş bir kahramandır. Onun girdiği meydan muharebesinde, garbin işvesi mağlûp oldu, şeytaniyeti mağlûp oldu, boyaları mağlûp oldu ve Türk kızının bakir güzelliği galip geldi..." Bkz. Yusuf Ziya, "Keriman Geliyor!", *Cumhuriyet*, 31 Ağustos 1932.
33. Örneğin *Son Posta* gazetesine göre Abbasi halifeleri ancak güzel Türk kızları ile evlendikten sonra Arap uygarlığı ilerlemeye başlamıştır. Bkz. *Son Posta*, 2 Ağustos 1932.
34. *Milliyet*, 9 Ağustos 1932.
35. "Yerli Malı Ye. Yerli Malı Giy. Para Biriktir.", Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Yayını, Samsun, 1933, s. 11-12.
36. *Cumhuriyet*, 2 Ağustos 1932.
37. *Cumhuriyet*, 16 Eylül 1932.
38. Doğan Duman, "Çok Partili Dönemde Türkiye'de İslamcılık", (yayımlanmamış doktora tezi, DEÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü), İzmir, 1996, s. 32.
39. Şaban Sitembölükbaşı, "Türkiye'de İslâm'ın Yeniden İnkişafı (1950-1960)", Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1995, s. 157-158.

V E S İ K A L I K

MİLLÎ MÜCADELE YILLARINDA DAĞITILAN BİR BİLDİRİ:

ALLAH'A, PEYGAMBERE, PADİŞAHA İTAAT EDENLER BÜYÜK MİLLET MECLİSİ'NİN EMRİNE TABİ OLURLAR

Eûzü billâhi mine'ş-şeytâni'r-racîm
bismillâhi'r-rahmâni'r-rahîm

Ey ahali!.. Bundan bir buçuk sene evvel millet-i İslamiye harbi terk ederek silahlarını İngiliz ve Fransızlara teslim etmiş ve sulh yapılmasına intizar etmiş idi, bunu içinizde bilmeyen hiçbir kimse yoktur.

Mütarekeden sonra İslamların silahlarını teslim etmeleri fazla kan dökmemek için idi. Bunu da hepiniz biliyorsunuz değil mi?

Düşmanlar şimdiye kadar sulh yapmadıktan maada harpten sonra memleketlerimizi istila etmeye başladılar. İzmir'i Rumlar, Adana'yı Fransızlar, Antalya'yı İtalyanlar istila etti, Erzurum'u, Van'ı, Bitlis'i Sivas'ı, Harput'u Ermenilere, Trabzon'u, Samsun'u Rumlara vermeye kalktılar. Fatih Camii'ni Ayasofya Camii'ni kilise yapmak, Müslümanları İstanbul'dan kovmak istediler. Anadolu'da ne kadar ileri gelen Müslümanlar var ise hapsettiler. Etrafı eşkıya aldı. Sekiz ay evvel millet artık bu zulme tahammül etmedi. Silahına sarıldı. O günden bu güne kadar ortadan fenalık kalktı. Halk camilere doldu. Fena memurları kovdu. Millet vekillerini İstanbul'a gönderdi. Memleketine düşman giren yerler düşmanı memleketten çıkarmaya başladı. Müslümanlar akıllarını başlarına topladı. İngiliz anladı ki Müslümanlar ölmemiştir. Bunu öldürmek lazım, nasıl öldürsün... Müslüman sıfatında birkaç melunu para ile ele aldı. İstanbul'u işgal etti. Padişahımızın sarayını bastı. Millet meclisini dağıttı. Müslümanlar derhal Ankara'da toplandılar. Her vilayetten halkın büyükleri geldi. Büyük bir millet meclisi açtılar. Memleketimizi kurtarmak için ne yapılmak lazım ise yapmaya başladılar. Bu sefer İngilizler telaşa düştü. Paraları ortaya saçmaya başladılar. Milleti birbirine kırdırmak için Ankara'da toplanan Büyük Millet Meclisi'ni dağıtmak ve Müslümanları esir etmek için bin türlü yalanlar uydurarak öteden beriden toplayıp aldattıkları zavallıları güya padişah babamız bunlara razı değilmiş, fetva çıkarmış, padişah ordusu millet vekillerini istemiyormuş, vergi ve ağnam ve aşar affedilmiş, askerlik yokmuş, padişaha sadık olanlar o tarafa geçecek imiş diye Müslümanları birbirine kırdırmak için bin türlü hileler icat etmişlerdir. Maksatları Müslümanları birbirine kırdırarak memleketi Rum ve Ermenilere vermek, Müslümanları esir etmektir. Ey Ahali!.. Düşününüz padişah milletin babasıdır. Hangi baba evlatlarını birbirine kırdırır ki padişah babamız bize birbirimize kırdırsın. Padişah ordusu ne için İstanbul'da esir olan padişahımızı kurtaramıyor da burada Müslümanları birbirine kırdırıyor. Hiç padişah ordusu milleti birbirine düşürür mü? Milletten başka padişahın ordusu olur mu? Başında biraz aklı olan anlar ki bu fesatçı heriflerin maksadı Padişah ve millete hizmet değil İngilizlere hizmet etmektir.

Millet asker vermezse memleketi kim muhafaza edecek, millet vergisini vermezse para nereden toplanacak. Onların hesabınca memleketi Ruma, Ermeniye, İngilizlere verecekler, sizi esir edecekler. Bu suretle siz asker verirseniz tabii memlekete siz malik olacaksınız. Allahtan utanalım... Elinizle kendi memleketinizi vermeyiniz, ecdadınızın kemikleri bu topraklardadır. Bu mübarek toprakları nasıl gâvurlara vereceksiniz. Karılarınızı kızlarınızı nasıl gâvur kucaklarına teslim edeceksiniz. Padişahına sadık olan padişahını esaretten kurtarmaya çalışan Millet Meclisi'dir. Sekiz aydır millet sayesinde rahat yaşadınız, size lazım olan bugün sizi birbirinize kırdırmak isteyen Müslüman suretindeki kâfirleri tutup elini ayağını bağlayıp Millet Meclisi'ne göndermektir. Bakınız, iyi düşünün. Son pişmanlık ele geçmez, Allah'ın kulu, peygamberin ümmeti, padişahın sadık evlatları iseniz, vatanınızı düşmanlara teslim etmek istemezsiniz. Yedi aydan evvel Ankara'da taburlarla İngiliz askeri vardı. Şimdi bir tane var mıdır? Milletin sadakati ile bunlar gitti şimdi elinizle kendiniz mi bu hainleri davet edeceksiniz. Allah'a, peygambere, padişaha itaat edenler Büyük Millet Meclisi'nin emrine tabi olurlar. Biz kim için çalışıyoruz. Biz padişah ve millet için çalışmıyor muyuz? Anzavur ismindeki bir kâfire mi tabisiniz? Böyle olanları Allah kahhâr ismiyle kahretsin. Yüzlerce ulema bir şey bilmiyor da başına yalandan sarık saran urzlarını namuslarını İngilize satanlar mı biliyor? Allah bu millet ve bu din için çalışanları aziz etsin. Din ve devlete düşman olanları da kahretsin. Artık hakikati anlayınız. Çift ve çubuğunuzla vakit geçiriniz. Kalplerinizi birleştiriniz. Milletin büyüklerine muti olunuz ki onlar padişahımızı ve vatanımızı kurtarmak isterler? V'allâhü yekulü'l-hakka ve hüve yehdi's-sebîl [Tanrı gerçeği söyleyendir ve o doğru yolu gösterir, doğru yola eriştirir. Ahzab, 4] Allah ümmet-i Muhammed'e selamet versin amin.

Cemiyet-i Celile-i İslamiye

[Mayıs 1920 civarı]

اعوذ بالله من الشيطان الرجيم
بسم الله الرحمن الرحيم

Zafer Toprak'ın arşivinden

FES-KALPAK MÜCADELESİ

MEHMET EMİN ELMACI*

Milli Güvenlik Kurulu'nda kılık kıyafetle ilgili kanunların uygulanmasına karar verilmesi ve buna karşı çıkan bazı Refah Partisi sempatizanlarının bir toplantı sırasında fes dağıtmaları, ayrıca Almanya'da II. Abdülhamid'in üçüncü göbekten torununun başkanlığında toplanan "Yeni Osmanlılar" gecesine fesli davetlilerin katılmaları nedeniyle fesin tarih boyunca geçirdiği evreleri ve özellikle 1908 yılında feslerin halk tarafından yerlere atılıp yırtılmalarına dek varan gelişmeleri yazma gereğini duydum. Ayrıca olaya fesin kalpak ve şapka ile olan mücadelesi bağlamında bakmakta yarar var.

Fesi Osmanlı'da ilk kullanıldığı dönemde kabul etmeyen Osmanlılar, alıştıkları başlıklar yerine hiç tanımadıkları fesi askerine ve memuruna giydiren II. Mahmud'a "gâvur padişah! Cenab-ı Hak senin ettiğin küfrün hesabını senden soracaktır. Sen İslamiyeti tahrip ve peygamberin lanetini üzerine celbettin"[1] derken, yaklaşık bir yüzyıl sonra, 1908 yılı geldiğinde bu fesleri yerlere atarak yırtmış, hatta dinen fes giyilmesinin uygun olmadığını da belirtmişlerdi. 1925 yılında ise, aynı fese bu kez "dini başlığımızdır" diyerek canla başla sarılanlar olmuştu.

II. Mahmud döneminde mavi püsküllü fes.
N. Sevin, *Onüç Asırlık Türk Kıyafet Tarihine Bir Bakış*, İst., 1973

Böyle bir çelişkinin en önemli nedeni, fesin ve şapkanın ilk kullanıldığı dönemlerde, yeniliklere ayak direyen, kişisel çıkarlarını gözeten ve dini kullanan belli bir kesimin var olmasıydı. Osmanlı Devleti'nde her yeniliğe karşı çıkışta ekonomik nedenlerin de varlığı göz önünde bulundurulursa, sarıktan fese geçişte sarık esnafının ve dayandığı düşüncenin, festen kalpağa veya şapkaya geçişte de, fes esnafının ve o dönemde dayandığı karşı düşüncenin direnci büyük önem kazanmıştı.

Fesin Osmanlı Devleti'ne ilk girişi, askeri başlık olarak 1827-1828 arasında olmuştur.[2] Osmanlı'nın son dönemlerinde ve belki de bugün bazı kesimlerde var olan görüşe göre dini başlık sayılan fes, gerçekte Kuzey Afrika'da Fas şehrinde tarih sahnesine çıkmıştı. Ancak daha mitolojik çağlarda Anadolu'da Frig Kralı Midas'ın kullandığı Frigya külahının, fesin ilk örneği olduğu da söylenmekteydi.[3] Bir başka görüşe göre ise, fesi Osmanlılar ilk kez Yunanlılardan görmüş ve almışlardı.[4] II. Meşrutiyet yıllarında milli başlık (!) olarak kabul edilen fesi ilk kullananların Cezayir ve Tunuslu korsanlar olduğu da bilinmektedir.[5]

O dönemde yeniçerilerin resmi başlığı sayılan şubaranın güneşten ve yağmurdan çabuk etkilenmesi, gerçekte ise 1826'da Yeniçerilerin ortadan kaldırılmasıyla eski devre ait bir şey bırakılmak istenmemesi[6] nedeniyle, yeni başlıklar aranmaya başlandı. II. Mahmud festen önce Avrupa'dan getirttiği şapkaları denemiş ve sonunda yeni üniformasıyla ilk cuma selamlığına çıkmak için başında şapkasıyla ayna karşısında kıyafetini incelerken, Valide Sultan'ın ağlamasıyla bundan vazgeçmiş ve fesi tercih etmişti.[7] II. Mahmud'un fesi yerleştirme çabası halk arasında ilk planda olumlu karşılanmamıştı.

> 1244-1828 senesi Ramazanı girmiş, şeker bayramı takarrüp etmişti. Adet olduğu vechile herkes bayram alayını görmeye gitmişti. Fakat gidenleri o derece büyük bir hayret istila etmişti ki, hiç kimse bu hareketin verdiği korkunun tesiriyle bir tek kelime söyleyememişti. Tabidir ki bu hayret ve korku sebepsiz değildi. Çünkü o zamana kadar herkesin koskoca kallavi bir kavukla görmeye alışkın olduğu Sadraza-

* Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü araştırma görevlisi.

mı başına kenarı altın sırma ile işlenmiş bir fes, yakası som sırmadan pırıl pırıl yanan beyaz çuhadan harmani kıymetli kürkler yerine, çuha elbise giymiş, Lehkari kılaptanlı eğer vurulu bir ata binmiş olarak görmüşlerdi.[8]

Fesin başlık olmasına karar verilirken, ulemadan bazılarının fes giyilmesinin şer'en caiz olmadığına dair dedikodu etmesinden dolayı, şeyhülislam değiştirilmiş ve pek çok kimse cezalandırılmıştı.[9] Hatta fesin meşru bir başlık olduğunun halka anlatılması için vaizler de görevlendirilmişti.[10]

II. Mahmud fes giydirirken, din elden gidiyor diyenlerin büyük tepkisiyle karşılaşmıştı. Fakat fes, bir süre sonra aynı çevrelerin sembolü olmuştu.[11] Bu ortamda fesler giyilmeye devam edilirken, sarık ve Orta Asya kökenli kalpak da Osmanlı toplumunda yer kazanmaya başladı. Halk için başıbozuk tabirinin kullanılması da, halkın dilediği serpuşu giymesinden ileri gelmişti.[12] II. Mahmud döneminde etrafında mavi bir püskül bulunan fes, Abdülmecid döneminde Fransız askeri kasketinin de etkisiyle ağzı geniş tepesi dar, Mecidiye fesi halini almıştı.[13] Mahmudiye feslerinin mavi püskülleri sürekli birbirine karıştığından, bu püskülleri taramak için şimdiki ayakkabı boyacıları gibi tarakçı Yahudi çocukları dolaşmaya başlamıştı.[14] İşin ilginç yanı, II. Abdülhamid 1903 yılında topçulara ve süvarilere fes yerine kalpak giydirmek istemiş[15] ve tepeleri güneş ışınları gibi ortada birleşen altı adet sırma şeritli kalpak, resmi başlık olarak kabul edilmişti.[16] Ancak yenilik düşmanları bu dönemde, kalpağa da karşı çıkmakta gecikmemişlerdi.

Şimdi gelelim fesin 1908 yılındaki macerasına. Avusturya'nın 5 Ekim 1908'de Bosna Hersek'i ilhakı Osmanlı Devleti'ni hazırlıksız zamanda yakalamıştı. Meşrutiyet ikinci kez ilan edilmiş, halk belli bir rahatlama içerisine girmişti. II. Abdülhamid tahtta kalmasına rağmen, yetkilerini İttihat ve Terakki Cemiyeti ile paylaşmak zorundaydı. Bosna Hersek'in ilhakı olayını, hükümet üzerinde bir baskı kurma aracı olarak görecek olan cemiyet, bunu çok iyi kullanarak, Avusturya'ya karşı bir protesto eylemini örgütlemeye başladı.

Cemiyetin gayri resmi yayın organı olan *Tanin* gazetesinde Hüseyin Cahid "Osmanlıların sükun içinde çalışmaya muhtaç oldukları şu sırada, Bosna Hersek'in üzerine saldıran (adi ve murdar bir hareketle) Avusturya'nın çürük metalarını almayınız"[17] diyerek Avusturya mallarına karşı boykotu başlatmıştı.

İşte bu ortamda, gazetelerin de teşvikiyle, halkın aklına fesin de Avusturya'dan alındığı gelmiş ve 10 Ekim akşamı Direklerarası'nda Avusturya'yı protesto eden halk başlarındaki fesleri çıkartarak yerine, işlemeli arakıye ve keçe külahlar giymeye başlamışlardı.[18] Artık "külahlar, fes biçiminde imal olunarak kalıba çıkarılacak olursa, pek güzel bir serpuş-ı milli olur"[19] denilerek, fes yerine külahlar milli başlık olarak önerilmekteydi.

19. yüzyılda asker başlıkları.
Ö. Küçükerman, *"Feshane" Defterdar Fabrikası*, İst., 1988, s. 94

Gazetelerde birdenbire artan yazılarda, fesin geçmişi anlatılıyor, dışarıdan geldiği belirtiliyor ve milli başlık sayılamayacağı kanıtlanıyordu. II. Abdülhamid yönetimi ile fes arasında ilginç benzerlikler kuran *Sabah* gazetesi, 12 Ekim 1908 tarihli yayınında, "İstibdat, başımızda püsküllü bir belaydı. Hamdolsun onu defettik, ikinci püsküllü bela da bu Avusturya ticaretidir. Şimdi onun istilasından başımızı kurtarmak için, püskülünü attık. Milli kıyafetimizin en eskilerinden olan bu hürriyet feslerini (keçe külah) giydik. Avusturya'nın balkan şube-i ceziresinde oynadığı külah kapma ve kaptırma politikası, bizi de külahlarımızı değiştirmeye

Yeni Osmanlılar sahnede

Münir BAĞRIAÇIK, BERLİN

AVRUPA'nın [illegible] ülkelerinde [illegible] [illegible] sürdüren ve kendilerini "Yeni [illegible]" diye tanımlayan bir grup, Almanya'nın Berlin kentinde düzenledikleri şölenle siyaset sahnesine çıktı.

"Milletlerarası Yeni Osmanlılar Bayram Şöleni" [illegible] verilen geceye, Osmanlı padişahlarından Abdülhamit'in Paris'te yaşayan torununun torunu Selim Osmanoğlu şehzade unvanıyla katıldı. Şölende ayrıca, Fransız düşünür [illegible] Fourerov ve Çek Cumhuriyeti İslam Birliği Başkanı Salim Voklan'la çok sayıda konuk hazır bulundu. Şölene katılması beklenen Nakşibendi Şeyhi Nazım Kıbrısi ise işlerini gerekçe göstererek toplantıya gelmedi.

Bayram şöleninin açılış konuşmasını yapan Milletlerarası Yeni Osmanlılar Genel Başkanı Eşref Gökçimen, Osmanlı'nın parçalanmasıyla başsız kalan Türk ve İslam dünyasına yeniden baş olmak için ortaya çıktıklarını belirtti.

Berlin Türk Mehter takımının da marşlar çaldığı şölende, Fourerov ve Voklan da birer konuşma yaparak Osmanlı'yı övdü.

Milliyet, 23 Nisan 1997.

mecbur etti" diye yazmaktaydı.

İstanbul'da yapılan gösterilerde feslere yönelik protesto ön plandaydı artık. Sururi Emekçil bu protesto gösterilerinden birinin sonrasındaki gelişmeyi şöyle anlatmıştı:

> İçlerinden biri başımızdaki fesler Avusturya malıdır, fesleri yırtalım giymeyelim deyince, heyecan içinde olanlar başlarındaki fesleri yırttılar, bir de protesto yazdılar. Halk mitingden başı açık döndü. Fesini yırtmayarak giyenlerin fesleri yırtıldı. Sokaklarda keçe külahlar, mendiller ile gezilmeye başlandı. Feslerin yerine astragandan kalpaklar çıktı.[20]

Daha sonra ise halk, keçe külahın uygarlığa uymayacağını düşünerek, kalpağı keçe külaha tercih etmişti.[21]

Cem'in karikatürü: "Fes fabrikalarını sıyanet maksadıyla Avusturya İmparatoru kendisi ve Avusturya ordusu için fesi serpuş-ı resmî olarak kabul etmiştir."

Kalem, no. 16, 4 Kânunievvel 1324 (17 Aralık 1908)

Avusturya fesini boykot, Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerinde de aynı şekilde yansımasını bulmuştu. İzmir'de halk ilk planda Avusturya fesi yerine Feshane ve Hereke Osmanlı fabrikalarının feslerini, Çerkez kalpaklarını, Bursa ve Konya'da üretilen keçe külahları giymişlerdi.[22] 7 Aralık 1908 tarihinde[23] yine İzmir'deki bir protesto gösterisi, bazı çocukların feslilere saldırıp feslerini yırtmaya başlamaları üzerine, bir fes yırtma bayramına dönüşmüştü.[24] Bu olay, Selanik'te de duyulmuş ve henüz fes boykotundan haberdar olmayan Selanikliler de, İzmir'deki fes boykotundan etkilenerek, feslerini çıkarıp yerine keçe külah giymeye başlamışlardır.[25]

Manisa'da da Berberzade Hafız Ali, hastane kâtibi Ziya Cavit ve Kemal Beyefendilerin külah giydiğini gören halk, birbirleriyle yarışırcasına fesleri çıkarıp keçe külah giymiş ve keçe külah yapan, keçeci esnafının gece gündüz çalışmalarına neden olmuşlardı.[26] Kırşehir'den alınan bir mektupta Avusturya fesi yerine yerli fes giyilmesinden dolayı şehirde yeterli miktarda fes kalmayınca, Manastır şayağından Osmanlı süvari kalpağı tarzında muşamba beyaz kalpak yaptırmaya karar verildiği belirtiliyordu.[27]

Avusturya feslerine yönelik boykot, Osmanlı Devleti'nin Arap bölgelerinde de şiddetle uygulanmıştı. Bosna Hersek'in ilhak edilmesinden etkilenen Suriye'de fes yerini kalpağa bırakmakla kalmamış, Şam'daki zenginler bir fes fabrikası bile kurmayı planlamışlardı.[28] Beyrut'ta ise halk püskülsüz yerli fese rağbet ettikten sonra, Ankara kuzusu derisinden kalpağa dönülmüş, vilayetin itirazı üzerine de deve tüyünden kalpakta karar kılınmıştı.[29]

Afrika kıtasında Mısır'da da ilk boykot alanı, fes olmuş ve yapılan mitingden sonra İstanbul'a telgraf çekilerek 5000 adet beyaz fes istenmişti.[30] Hatta daha da ileri gidilmiş İskenderiye'deki sanayi okuluna fes imali için bir bölüm yapılmasına karar verilmiş, ayrıca Kahire'de İsmail Asım Bey adındaki bir zengin, daha önce yaptırıp işletemediği fes fabrikasını yeniden işletmeyi de düşünmüştü.[31]

Boykotun sınırları o kadar genişlemişti ki, Hindistan ve Arabistan'dan da boykot haberleri geliyordu. Hint Müslümanları, Bosna Hersek'in ilhakından etkilenen Türkiye'nin hislerine katılmak için, Avusturya'dan gelen fesleri almamaya ve onlar da bir fes fabrikası kurmaya karar vermişlerken,[32] Arabistan'da da ulema önceden kullanılan kırmızı fes yerine arakıye, halk ise kalpak giymeye başladığı için bunları satan esnaf büyük kazanç elde etmeye başlamıştı.[33]

Fes boykotundan dolayı fes tüccarlarının zarar gördüğü bir gerçekti. Nitekim İstanbul'da 14 Ekim tarihinde fes tüccarları Babıâli önüne gelerek, Avusturya mallarına boykot yapılması nedeniyle zarar gördüklerini belirtmişler ve hükümete şikâyette de bulunmuşlardı.[34] İlhak tarihinden daha birkaç gün sonra İstanbul'da meydana gelen bu olay, fes satıcılarıyla kalpak ve keçe külah satıcılarını karşı karşıya getirmiş, dolayısıyla Osmanlı Devleti'nde boykotla birlikte, bir fes-kalpak mücadelesi başlamıştı. Eski düzen yanlıları fesi savunurlarken, Meşrutiyetçilerin kalpağı savunmaları, olayı daha ilginç bir hale getirmişti.

Fesi savunanlar, uyarılarında bunun en büyük nedeni olarak, fesin Osmanlı sultanlarının ilk dönemlerindeki kırmızı başlıkla, üstüne sarılan beyaz sarığın yadigârı olmasını gösterirlerken[35] kalpağın Türkler tarafından çok eskilerde kullanıldığını ve şimdilerde Rusya'da kaldığını belirtmişlerdi.[36] Ayrıca kalpağın, kuzu derisinden yapılması nedeniyle pahalı olması da fes taraftarlarınca fesi savunmak için geçerli bir nedendi. Kalpağı milli başlık sayanlara karşı da, halkın giydiği kalpakların, Bulgar ve Çerkez kalpakları olması nedeniyle "Osmanlılık adına kabul olunamaz" fikri ön plandaydı.[37] Bütün gazeteler, fesin milli bir başlık olduğundan söz ederlerken, kalpak esnafıyla rekabete giren fes esnafı da, boykotu kendi çıkarları için, kalpak tüccarlarının çıkardığını belirtiyorlardı.[38] Ancak kalpak ve yerli fes tüccarlarının, boy-

kotu kendi çıkarlarına göre kullandıklarını kabul etmekle birlikte, fes boykotunun Bosna Hersek'in ilhakına karşı, Avusturya'yı protesto amacıyla doğal bir şekilde başladığını belirtmekte yarar vardır.

Buna karşılık, fes boykotunu, dolayısıyla kalpak ve keçe külahı savunanların en geçerli nedeni, Bosna Hersek'in ilhak edilmesiydi. Ancak zamanla değişik görüşler de ortaya çıkmaya başladı. Bunların en ilginci, İzmir gazetelerinde fes giyilip giyilmemesinin dinle bağlantı kurularak tartışılmasıydı. Ali Ramiz imzasıyla *İttihat* gazetesine gönderilen mektupta, fes giymenin şer'en mahzurlu olduğu belirtilirken, kanıt olarak da Hz Muhammed'in "labis-i ahmereyn ile libaslanmış olanlara selam vermeyin"[39] sözü gösterilmiş ve feslerin kırmızılığına atıfta bulunulmuştu. Bu görüşe yanıt olarak, *Ahenk* gazetesine gönderilen bir başka mektupta ise, dinde böyle bir şey olmadığı savunulurken "görülmüş müdür ki bir fetva, hadis-i şerife müstenid olsun"[40] denilerek ilginç bir yanıt verilmişti.

Fesin bir başka olumsuz yanı da, özellikle yaz mevsiminde terden dolayı başı rahatsız etmesi ve kışın ise, yağmura dayanıklı olmamasıydı. Bir ilginç olumsuzluk olarak da kırmızı fes giymelerinden dolayı askerlerin iyi bir hedef oluşturması gösterilmişti.[41]

İzmir'de fesin karşısında olanların başında, İzmir Orman Dairesi vekil-i umumisi Refet Bey[42] geliyordu. Refet Bey kalpağı savunduğu bir yazısında fesin milli başlık olmadığını çok açık bir şekilde anlatıyor ve fesin ilk çıkış noktasının Yunanistan olduğunu belirttikten sonra "bu fes ucunda mavi bir püskül olduğu halde Faslıların milli bağlığıdır. Zaten biz Hacivat'ın tazyikiyle, geçen gün Karagöz'ün serpuş olarak başına geçirdiği göksu saksısından maada ne icat edebildik. Bu yüzden milli başlık inancımızda ısrar etmeyelim. Bu yüzden fesleri atalım, ecdadımızın milli başlığı olan kalpağı giyerek, harb-i iktisadiye katkıda bulunalım"[43] diyordu.

Bu ortamda, fes giyenlerle kalpak giyenler arasında çeşitli sorunlar da olmuyor değildi. Fes-kalpak mücadelesi, 17 Aralık 1908 tarihinde açılacak olan Mebusan Meclisi törenlerinde de devam etti. Boykotajcılar açılış töreninde milletvekillerinin kalpak giymesini isterken, bunu sağlamak için Amedi Divanı muavinlerinden Sait Paşa'ya fes giyilmemesi konusunda bir uyarı içeren kartpostal göndermişlerdi.[44] Bu kartpostal sadrazama gösterilmiş ve sonuçta kartpostalı gönderenlerin araştırılarak haklarında kanuni işlem yapılmasına karar verilmişti. Ancak törenlerde bazıları, fes giyenlerin hakarete uğrayacağı ve feslerin de yırtılacağı haberlerini de ortalığa yaymışlardı. Sorunun sertleşeceğini anlayan cemiyetin Selanik'teki yayın organı *İttihat ve Terakki* duruma el koymuş "milletin vekili olanların fes giymesine rağmen, fesin milli başlığımız olmadığını söylemek, menfaatperestliktir"[45] diyerek olayı kınamıştır.

Osmanlı'nın çeşitli bölgelerinde de fes-kalpak mücadelesinde halktan bazıları fesi savunmaktaydı. Örneğin Batı Anadolu'da Süleymanlı köyünden *Köylü* gazetesine gönderilen mektupta, halkın tümünün keçe külah giydiği ve İzmir'den gönderilen Avusturya feslerinin de geri gönderildiği belirtildikten sonra, "ama içimizden birisi var ki, kendisi büyük bir âlim olduğundan, fesini alıp yırtmak olmuyor. Kendisi de başından fesini çıkarmıyor. Çıkarmadığı gibi başkalarına da mani oluyor. Böylece Nemçe gibi düşmanımıza kötülük etmeyi, evvela en fazla bilgili olan hocalarımız tarafından bizim gibi cahillere anlatılacak yerde, tersine iş yapmasında kendisine güzel münasip bir söz bulup yazmanız rica ederiz"[46] denilerek, hocanın fese olan bağlılığından şikâyet ediliyordu.

Avusturya hükümeti, Osmanlı Devleti'nin boykotu desteklediği suçlamasıyla Kâmil Paşa hükü-

Kalpaklı bir polis fesli arkadaşlarıyla.
Cengiz Kahraman arşivi

metini devamlı olarak baskı altında tutmaktaydı. Ayrıca İttihat ve Terakki'nin de el altından boykotu örgütlediği bilinmekteydi. Bu nedenle hem hükümet hem de cemiyet, Avusturya'nın bu suçlamalarına muhatap olmamak için çok dikkatli davranıyordu. Cemiyet ileri gelenlerinden Ahmed Rıza Bey de aralık ayındaki Avrupa gezisinde, Avusturya gazetesi *Neue Freie Presse* muhabiriyle başında fes olduğu halde yaptığı görüşmede, boykotun kalkması için devletlerin aracı olmasının hata olduğunu, çünkü boykotu hükümetin yapmadığını belirtirken[47] hem cemiyeti hem de Osmanlı hükümetini savunmuş oluyordu.

II. Meşrutiyetin ilk önemli olayı olan Bosna Hersek'in ilhakı, bölge halkı tarafından da tepkiyle karşılanmıştı. Yine de ortada bir çelişki bulunmaktaydı. Osmanlı Devleti'nde fesler çıkartılarak olay protesto edilirken, Viyana'da "Mari Terez Erkân-ı Harbiye Okulu"ndaki Müslüman askerlerin başlarındaki feslerin yemin töreninde çıkartılması ise, Bosna Hersek halkı tarafından hakaret olarak kabul edilmişti.[48]

Bir fes etiketi.
Burçak Evren koleksiyonu

1991-1995 yılları arasında Sırpların Boşnaklarla başlarına fes takarak alay etmeleri de yine ilginç bir tezattı. Sırpların doksanlı yıllardaki bu davranışları ilk de değildi. Daha 1910 yılında Mustafa Kemal'in Fransa'daki Picardi manevralarına gittiği sırada, Belgrat istasyonunda Sırplı çocuklar arkadaşı Binbaşı Selahattin Bey'in fesi ile alay etmişler ve bir yerde Atatürk'ün hayatındaki en cüretli hareketlerden biri olacak olan,[49] "şapka devrimi"ne de kaynak olmuşlardı. Atatürk'ün fese olan ilk tepkisi ise, II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi nedeniyle Trablusgarb'da çıkan ayaklanmayı incelemek için buraya giderken, Brindizi'de gerçekleşmişti. Mustafa Kemal başında fes olduğu halde açık bir faytonla konsolosluğa giderken, İtalyan çocuklar fes nedeniyle yabancı olduklarını anlayarak arkalarından alay ederek koşmuşlardı.[50] ■

1. Ziya Şakir, *Osmanlı Nizam Ordusu Tarihi*, Celtüt Matbaası, İstanbul, 1957, s. 18.
2. Reşat Ekrem Koçu, *Türk Giyim, Kuşam ve Süslenme Sözlüğü* (Fes), Sümerbank Kültür Yay., Ankara, 1967, s. 113.
3. Reşat Ekrem Koçu, "Tarih Boyunca Fes", *Hayat Tarih Mecmuası*, S. 1 (Şubat 1972), s. 14.
4. *Sabah*, 14 Teşrinievvel 1908.
5. Önder Küçükerman, *Feshane Defterdar Fabrikası*, Apa Basımevi, İstanbul, 1988. s. 18.
6. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Asakir-i Mansure'ye Fes Giydirilmesi Hakkında Sadrazam Takriri ve II. Mahmut'un Hatt-ı Hümayunu", *Belleten*, c. 18, S. 70 (1954), s. 224.
7. Nurettin Sevin, *Onüç Asırlık Türk Kıyafet Tarihine Bir Bakış*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1973, s. 73.
8. Ziya Şakir, *age*, s. 18.
9. Mustafa Baydar, *Atatürk ve Devrimlerimiz*, İş Bankası Yay., İstanbul, 1973, s. 204.
10. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *age*, s. 226.
11. Ergün Aybars, *İstiklal Mahkemeleri (1920-1927)*, İleri Kitabevi, İzmir, 1995, s. 394.
12. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. 5, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1988. s. 158.
13. Nurettin Sevin, *age*, s. 124.
14. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *age*, s. 230.
15. Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi*, 3. Kitap. 1. Bölüm, Bilgi Yay., Ankara, 1995, s. 183.
16. Mustafa Baydar, *age*, s. 137.
17. *Tanin*, 26 Eylül 1324.
18. *Sabah*, 12 Teşrinievvel 1908.
19. *Tanin*, 29 Eylül 1324.
20. *Yeni Asır*, 8 Aralık 1949.
21. *İttihat ve Terakki*, 22 Teşrinievvel 1908.
22. *Osmanlı Ziraat ve Ticareti*, 5 Teşrinievvel 1324.
23. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı 266/1. Bu olay sonrası meydana gelen olaylar sonucunda, Avusturyalıların yaptığı şikâyet üzerine, İzmir Valisi Rauf Paşa Hariciye Nezareti'ne gereken tedbirlerin alındığını ve suçluların da adliyeye gönderildiğini belirten bir telgraf çekmiştir.
24. *İttihat*, 12 Kânunievvel 1908.
25. *İttihat ve Terakki*, 15 Kânunievvel 1908.
26. *Ahenk*, 15 Teşrinievvel 1908.
27. *İkdam*, 16 Teşrinievvel 1908.
28. *Sabah*, 2 Teşrinisani 1908. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin I. Dünya Savaşı yıllarında üst noktaya çıkardığı "milli iktisat" politikasının başlangıcını oluşturan Avusturya boykotu ile birlikte, teşvikler sonucunda Osmanlı Devleti'nin birçok bölgesinde fes fabrikaları en azından düşünülmeye başlandı.
29. *İkdam*, 1 Teşrinisani 1908. Kalpak yapımında doğmamış kuzu derisi gerekmekteydi. İstanbul ve diğer bölgelerden, Anadolu'ya ısmarlanan kalpaklık kuzu derisi nedeniyle fazla para kazanmak isteyen köylü, kalpak yapımı için ana karnındaki kuzuları satmaktaydı. Yavrusuyla birlikte anaları da ölünce, hayvan sayısında da azalma meydana gelmekteydi.
30. *Millet*, 23 Teşrinievvel 1908.
31. *Tanin*, 21 Teşrinievvel 1908.
32. *İkdam*, 15 Kânunisani 1909.
33. *İttihat ve Terakki*, 28 Teşrinisani 1908.
34. *Sabah*, 15 Teşrinievvel 1908.
35. *İttihat ve Terakki*, 22 Teşrinievvel 1908.
36. *Millet*, 22 Teşrinievvel 1908.
37. *İttihat ve Terakki*, 22 Teşrinievvel 1908. Bulgaristan'da aynı tarihte bağımsızlığını ilan ettiği için, Bulgar mallarına da boykot ilan edilmişti. Bu nedenle Bulgar komitacıları tarafından giyilen Bulgar kalpakları da tepki çekmişti.
38. *İttihat ve Terakki*, 16 Kânunievvel 1908.
39. *İttihat*, 13 Kânunievvel 1908.
40. *Ahenk*, 23 Kânunievvel 1908.
41. *İttihat*, 1 Teşrinisani 1908.
42. Refet Bey boykotun belli bir düzene sokulması için kurulan Boykotaj Cemiyeti üyelerindendi. Ayrıca Boykotaj Cemiyeti tarafından çıkartılan *Kave* adlı gazetenin de imtiyaz sahibi ve başyazarıydı.
43. *İttihat*, 1 Teşrinisani 1908.
44. *İkdam*, 15 Kânunievvel 1908.
45. *İttihat ve Terakki*, 16 Kânunievvel 1908.
46. *Köylü*, 7 Kânunievvel 1908.
47. *İttihat ve Terakki*, 16 Kânunievvel 1908. Boykotaj ekim ayından şubat ayına kadar devam etmiş ve yapılan anlaşma ile Osmanlı Devleti'nin Avusturya'dan nakdi tavizat almasıyla sonuçlanmıştır.
48. *İkdam*, 11 Kânunievvel 1908.
49. Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, c. 3, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1965, s. 239.
50. Mustafa Baydar, *age*, s. 227.

FRANZ LISZT'İN İSTANBUL MACERASI

EMRE ARACI*

Bundan tam tamına yüz elli sene evvel, içinde bulunduğumuz şu ay, meşhur piyanist ve besteci Franz Liszt (1811-1886) bir dizi konser vermek üzere İstanbul'a gelmişti. Liszt'in on seneden beri arzuladığı bir egzotik konser gezisi Sadrazam Mustafa Reşit Paşa ve Lamartine'in ortak girişimleri sayesinde nihayet gerçekleşebiliyordu.[1] Meşhur Macar piyanistin İstanbul'a geleceğine dair ilk haber Osmanlı İmparatorluğu'nun resmi gazetesi *Takvim-i Vakayi*'de şu şekilde duyurulmaktaydı: "Bazı haberlere göre, piyano ustalarının meşhurlarından Avrupa'nın bütün hükümet merkezlerinde nam kazanmış olan Mösyö Liszt bu aralık İstanbul'a gelmek üzereymiş." (2 Zilhicce 1262 - Aralık 1846, sayı 309)[2] Liszt ise İstanbul'a haberin yayımlanmasından ancak altı ay gibi bir süre sonra gelecekti. Nisan ve mayıs aylarında Lemberg ve Czernovtsy'de konserler veren piyanist, İstanbul'a gemiyle yola çıkmadan önce kanunlar gereği Galatz'da birkaç gün karantina altına alındı. Nihayet Liszt'i getiren gemi Karadeniz'den aşağı doğru Boğaz'dan geçerek, 8 Haziran 1847'de Sarayburnu açıklarında demirledi. O da İstanbul'a gelen her yabancı gibi panoramik manzaradan son derece etkilenmişti, ancak kendisini bir sürpriz beklemekteydi.

Gençlik yıllarında Liszt, Deveria'nın gravürü, 1832.

Büyük bir tesadüf eseri Listmann adında bir başka piyanist aynı günlerde İstanbul'da konserler vermekteydi. Listmann biraz kurnazca davranarak isminin son hecesini düşürmüş ve etrafa kendisini meşhur Liszt olarak tanıtmıştı. Ancak bilemezdi ki imkânsız olan gerçekleşecek ve hakiki Liszt kendisiyle aynı anda, aynı şehirde bulunacaktı. Sahte Liszt bu şekilde birkaç konser vermiş ve hatta padişahtan dahi değerli bir ödül almayı başarmıştı. Hakiki Liszt ise Ernst Burger'in iddiasına göre, ülkeye girişinde sahtekâr diye suçlanarak tutuklanması emriyle padişahın huzuruna çıkarılmıştı.[3] Bu tutuklanma emrinin gerçekliği bilinmese de, Liszt'in böyle bir sahtekâr ile İstanbul'da karşılaştığı bir hakikattir. Hatta bu olaydan da yıllar sonra kendisi, durumu bizzat Henriette von Liszt'e yazdığı bir mektupta şu şekilde izah etmiştir: "İstanbul'dayken, Listmann adında bir piyanist konser programından isminin ikinci hecesini düşürdüğü için benden af diledi. Ödül olarak da o zamanki padişahtan kendisine kıymetli bir hediye verilmişti".[4] Listmann'ın bu ödülü Liszt'e veya Padişah'a geri iade edip etmediği bilinmemektedir.

Hiç şüphesiz Liszt'e İstanbul'da kaldığı sürede bir müzisyen olarak en büyük yakınlığı o sıralarda Muzika-i Hümayun'un başında bulunan Gaetano Donizetti'nin kardeşi Giuseppe göstermişti. İleride kendisine paşalık unvanı verilecek olan Donizetti, Paris'teki oğluna Liszt'in gelişi hakkında şu bilgileri vermişti: "Dün Liszt şehrimize geldi. Ben derhal bu haberi Padişah'a ulaştırdım ve birkaç saat sonra Avusturya Elçiliği'nden birinci tercüman ile beraber hükümdarın huzurına çıktık. Majesteleri aynı akşam Liszt'ten

* Edinburg Üniversitesi Müzik Fakültesi'nde A. Adnan Saygun'un Hayatı ve Eserleri konusunda doktora araştırması yapmaktadır.

Liszt'e Abdülmecid tarafından verilen takdirname.

kendi himayelerinde, Çırağan Sarayı'nda bir konser vermesini istedi."[5] Donizetti'nin belirttiği ve Batılı kaynakların da açıkladığı gibi Liszt İstanbul'daki ilk konserini Beşiktaş'taki eski Çırağan Sarayı'nda verdi. Batı müziği hayranı olan padişahın, Liszt'i kabulünde kendisinin ününü çok duyduğunu belirtmesi piyanisti son derece etkilemiş ve bunun üzerine Kontes Marie d'Agoult'a yazdığı mektupta şöhretinin bu denli yayılmasından duyduğu mutluluğu dile getirmişti.[6] Liszt'in İstanbul konserleri devrin Avrupa basınında da yer aldı. *Siebenbürger Volksfreund* 15 Temmuz 1847 tarihli sayısında şu haberi vermekteydi: "Liszt şu anda İstanbul'da Müslümanları etkiliyor. Topluca 'daha önce hiç bu kadar hızlı çalabileni görmemiştik' haykırışları, bize açıkça gösteriyor ki İstanbul'da dahi, sanatın zirvesinin ne olduğu bilinip hissediliyor ve buna değer veriliyor."[7] Durum hiç şüphesiz gazetenin tasvir ettiği gibiydi. Batılılaşma hareketleri ile Osmanlı sarayında ve ileri gelen devlet erkânında Batı musikisine karşı son derece büyük bir ilgi ve merak, Liszt'in İstanbul'a gelişinden uzun seneler önce başlamıştı. Nitekim virtüözün İstanbul'a davet edilişi de bu merakın doğal bir sonucu olsa gerekti.

Liszt padişahın huzurunda bir resital daha verdi. Ancak bu noktada aklımıza şöyle bir soru gelebilir. Böylesine önemli bir besteci ve piyanist İstanbul'da nasıl bir enstrüman ile konser verecekti. İstanbul'da onun beğeneceği, kuvvet ve süratini kaldırabilecek bir alet var mıydı? Bir kemancı, belki beraberinde Stradivarius'unu getirebilir, ama Liszt konumundaki bir piyanist ne yapabilirdi? Bunun için de gerekli hazırlıklar yapılmıştı. Liszt'in yakın aile dostları olan meşhur Fransız piyano yapımcısı Erard'lar piyanistin özellikle İstanbul konserlerinde kullanması için en kıymetli aletlerinden bir tanesini bu şehre yollamışlardı. Liszt, Pierre Erard'a yolladığı teşekkür mektubunda piyanoyu kuvvetli ve mükemmel olarak nitelemişti.[8] Esasında Liszt'in kendisi için bu şekilde bir hazırlık yapıldığından haberi yoktu. Erard yapımı piyanonun özellikle kendi konseri için Paris'ten İstanbul'a getirtildiğini Galatz'da gemiye binmeden önce gazetede okumuş ve buna son derece sevinmişti.[9] Piyanonun getirilmesinde aracı Donizetti olmuş ve hatta Liszt'in İstanbul'a vardığı gün evinde tuttuğu aleti derhal saraya yollatmıştı.[10] Bu meşhur piyano Liszt'in İstanbul konserleri bitiminde daha piyanist şehirden ayrılmadan Monsieur Baldagi (Baltaci olabilir) adında bir kişi tarafından nişanlısına hediye edilmek üzere 16.000 kuruşa satın alınmıştı. Bu satışın haberi de bizzat Liszt tarafından Erard'lara "bu güzel aletin romantik kaderi" tasviri yapılarak bildirilmiş ve aynı mektupta aletin klasik vasıfları göz önüne alınırsa bunu da hak ettiği belirtilmişti.[11]

Liszt İstanbul'da yaklaşık beş hafta kadar kaldı ve saraydaki iki konserinin yanı sıra başka resitaller de verdi. Batılı kaynaklardan ve Weimar'daki arşiv materyallerinden anlaşıldığına göre Liszt'in diğer resitalleri Rus Büyükelçiliği'nde gerçekleşti. Nitekim Liszt, Erard'a yazmış olduğu mektubunda büyükelçilikteki salonu muazzam olarak tasvir etmiş, ama en çok bu binanın manzarası karşısında etkilendiğini belirtmişti. Manzara o kadar büyüleyiciydi ki Liszt buradan Marmara Denizi, Pera, ve Sarayburnu civarını, hem Avrupa ve hem de Asya'yı aynı anda görebiliyor, hatta Olimpos Dağı'nı (Uludağ) bile seçebiliyordu.[12] Liszt'in büyükelçilik konserlerinden bir tanesi 28 Haziran 1847 tarihinde *Association Commerciale-Artisane de Piété* yararına gerçekleşti.[13] Türk kaynaklarına göre bir diğer konser de Büyükdere'deki Avrupa otelinin içinde bulunan Franchini salonunda oldu.[14] Bütün bu konserler için Erard piyano devamlı bir yerden diğerine taşınmaktaydı. Franchini salonunda gerçekleşen konserin ilanına bakıldığında Liszt'in İstanbul'da ne çeşit eserler icra ettiğine dair bir fikir sahibi olabiliriz. Buna göre Liszt'in repertuar seçimi daha çok Donizetti, Bellini gibi zamanın opera

bestecilerinin eserleri üzerine kendisinin yaptığı çeşitlemeler ve emprovizasyonlar olarak dikkati çekmektedir. Bunun yanında Chopin'den de hangisi olduğu belirtilmeyen bir mazurka ve tekrar kendisinin Macar temaları üzerine bestelediği piyano eserleri de programda yer almıştır. Esasında değerli müzikolog Cevad Memduh Altar'a göre Liszt, Chopin'i Türkiye'de profesyonel şekilde icra eden ilk uluslararası piyanistti.[15]

Liszt İstanbul'dan ayrılmadan önce Donizetti'nin bestelediği Marş-ı Sultani olan Mecidiye marşını dinlemiş, derhal bu marş teması üzerine emprovize bir solo piyano parçası bestelemiş ve eserin orijinal el yazma notasını diplomatik kanallardan Padişah'a verilmek üzere Babıâli'ye yollamıştı.[16] Nitekim Donizetti oğluna yazdığı mektupta olayı şöyle anlatmaktadır: "Liszt beni ziyarete geldi. Ayrılırken de beraberinde bazı notalar götürdü. Bunların arasında benim Padişah için yazmış olduğum iki marş da var. Kendisi bunlar üzerinde çeşitli variyasyonlar çalacak bu akşam. Eğer ben de davet edilirsem sana eserlerimin uyandırdığı intibayı yazarım."[17] Hükümetten saray kâtipliğine yazılan dilekçeye göre de Liszt'in bu eseri bestelemesindeki asıl emeli ve gönlünün isteği bir nişan kazanabilmekti ve kendisi bunu Avusturya elçisi vasıtası ile gayri resmi olarak Hariciye Nezaretine duyurmuştu (3 Temmuz 1847).[18] Liszt'in şöhret merakı göz önüne getirilirse böyle bir istekte bulunmuş olması gayet doğal gözükmektedir. Padişah ise Liszt'in eserini beğenmiş ve kendisine dördüncü dereceden bir Mecidiye nişanı vermekle kalmamış, değerli taşlarla bezeli bir de kutu hediye etmiştir. Sevengil'in araştırmalarında Topkapı Sarayı Arşivi'nde bulduğu bir belgeye göre kutunun o zamanki maliyet bedeli 12.500 kuruş olarak gösterilmektedir.[19] Liszt de Contes Marie d'Agoult'ya yazdığı mektupta padişahın kendisine karşı olan cömertliğini anlatarak, hem verilen bir miktar paradan ve nişandan, hem de değerli kutudan büyük bir heyecanla bahsetmiştir.[20] Liszt İstanbul'dayken meşhur piyano ve nota satıcısı Commendinger'in evinde kalmış (Nur-i Ziya Sokağı 19 numara) ve virtüözlük hayatından çekilmeden evvel son konserlerini verdiği Odesa'ya doğru gemiyle hareket ederek istanbul'dan 13 Temmuz 1847'de ayrılmıştır. ■

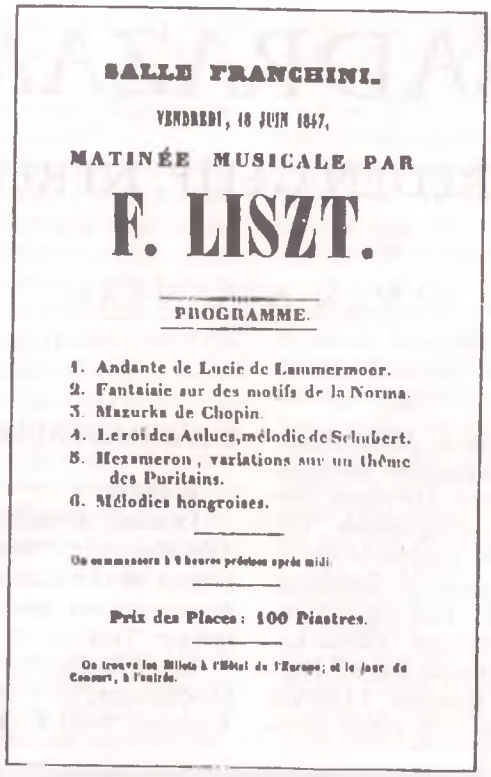

SALLE FRANCHINI.

VENDREDI, 18 JUIN 1847,

MATINÉE MUSICALE PAR

F. LISZT.

PROGRAMME.

1. Andante de Lucie de Lammermoor.
2. Fantaisie sur des motifs de la Norma.
3. Mazurka de Chopin.
4. Le roi des Aulues, mélodie de Schubert.
5. Hexameron, variations sur un thême des Puritains.
6. Mélodies hongroises.

On commencera à 4 heures précises après midi.

Prix des Places: 100 Piastres.

On trouve les Billets à l'Hôtel de l'Europe; et le jour du Concert, à l'entrée.

Liszt'in 18 Haziran 1847'de Franchini Salonunda verdiği konserin programı.

Giuseppe Donizetti

1. Alan Walker, *Franz Liszt, The Virtuoso Years 1811-1847*, Faber, 1983, s. 441.
2. Refik Ahmet Sevengil, *Saray Tiyatrosu*, Devlet Konservatuarı Yayınları, 1962, s. 24.
3. Ernst Burger, *Franz Liszt*, Princeton University Press, 1989, s. 169.
4. Franz Liszt'in Henriette von Liszt'e 8 Şubat 1884 tarihli mektubu.
5. Suha Umur, "Abdülmecit, Opera and the Dolmabahçe Palace Theatre", *Milli Saraylar*, s. 44-45 (mektup 9 Haziran 1847 tarihlidir).
6. Alan Walker, *age*, s. 441 (17 Temmuz 1847 tarihli mektup).
7. Ernst Burger, *age*, s. 169.
8. Franz Liszt, *Correspondance*, Editions Jean-Claude Lattès, 1987, s. 193 (mektubun yollandığı tarih bilinmemektedir, ancak Erard'ın eline 5 Ağustos 1847'de geçmiştir).
9. *age*.
10. Suha Umur, *agm*, s. 44-45.
11. Franz Liszt, *Correspondance*, s. 193.
12. *age*.
13. Bu derneğin teşekkür mektubu Weimar Arşivlerinde bulunmaktadır.
14. Refik Ahmet Sevengil, *age*, s. 25.
15. *age*, s. 26.
16. Nota 1848 yılında Avrupa'da "Donizetti'nin Abdülmecid Han Marşı üzerine Parafraz" adı altında yayımlanmıştır. Türkiye'de E. Ruhi Üngör, *Türk Marşları* (1966) kitabında bu notayı vermiş, daha sonra piyanist Ergican Saydam'ın yorumu ve Reşit Mehmet Erol'un girişimleri ile plak olarak çıkarılmıştır.
17. Suha Umur, *agm*, s. 44-45.
18. Refik Ahmet Sevengil, *age*, s. 27.
19. *age*, s. 185.
20. Adrian Williams, *The Portrait of Liszt*, Oxford University Press, 1990, s. 236.

SON SADRAZAMLAR

KİMDİLER, NEREDEN GELİP, NEREYE GİTTİLER?

SEVAN NİŞANYAN

İbnülemin Mahmud Kemal İnal'ın, 1852 tarihinden sonra iktidara gelen 37 sadrazamın mufassal hal tercemelerini içeren *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*'ı,[1] yakınçağ Türk tarihçiliğinde "büyük eser" sıfatına layık olan ender kitaplardandır.

Yazarın kendine has siyasi zekâsı ve olağanüstü arşiv hâkimiyeti, esere emsalsiz bir tarih kaynağı niteliğini kazandırır. (Tanpınar'ın deyişiyle "Babıali kalemlerinden geçip de [Mahmud Kemal Bey'in] kopyasını almadığı bir vesika yoktur denebilir.") Gibbon ve Ranke gibi tarihçileri anımsatan bir ahlaki perspektif, İbnülemin'in karakter tahlillerini şekillendirir. "İkbal" ve "nekbet", ihtiras, talih ve zaaf temaları etrafında, *Son Sadrazamlar* bir devrin moral panoramasını çizer.

Bu makale, eseri yeniden okurken aldığım birkaç notun derlenmesinden ibarettir. Getirdiğim sentez çabası ve sayısal yaklaşım İbnülemin'in üslubundan çok uzaktır. Ancak ilginç bulduğum birkaç gözlemin okurun da ilgisini çekebileceğini düşündüm.

Tarihsel dönemin bütünlüğünü sağlamak için, incelemenin başlangıç noktasını "iki sadrazam ilavesiyle" 1846'ya geri götürdüm. Tanzimata ilişkin birtakım genellemelerden, Tanzimatın öncü figürü Mustafa Reşid Paşa'yı hariç tutmak yanlış olacaktı. Öte yandan Reşid Paşa'nın 1846'daki ilk sadrazamlığını Tanzimatın gerçek başlangıç tarihi olarak kabul etmek mümkündür.[2] Dolayısıyla 1846 yılından hareket eden bir tablonun, Tanzimat ve sonrası dönemin tamamını kapsadığı rahatlıkla ileri sürülebilir.

Aşağıda sırasıyla sadrazamların nereden geldiklerini, nasıl bir eğitim gördüklerini, devletin en üst siyasi makamına hangi yollardan tırmandıklarını ve "bir çeşit haşiye olarak" yaşamlarını nasıl noktaladıklarını inceleyeceğiz.

İbnülemin Mahmud Kemal İnal

1. SADRAZAMLARIN KÖKENLERİ

a. Etnik

Osmanlı devletinin son 39 sadrazamından en az 34'ü doğuştan ("anadili Türkçe olan Anadolu ve Rumeli Müslümanlarından" anlamında) Türktür. Diğerleri doğum itibariyle başka kavimden olmakla birlikte "Türkleşmiş" sayılabilirler.

İkinci kategoriye dahil olan beş şahıstan ikisi (Abdülhamid'in istibdat döneminin son sadrazamı Avlonyalı Ferid Paşa ile İsmet İnönü'nün silah arkadaşı Ahmed İzzet Paşa aslen Arnavuttur.[3] Bağdat'ta doğduğu için "Arap" sayılan Mahmud Şevket Paşa ise köken itibariyle Çeçendir.[4]

Köle iken sadrazamlığa yükselmiş olan diğer ikisi, kadim bir Osmanlı geleneğinin yakınçağdaki örnekleri olarak anılmaya değer. İbrahim Edhem Paşa, İbnülemin'in ifadesine göre Sakızlı bir Rum olup, 1823 Sakız ayaklanmasının tenkili sırasında, beş yaşındayken esir olarak İstanbul'a getirilmiş, kaptan-ı derya Husrev Paşa tarafından satın alınarak "emsali kölelerle beraber terbiye edilmiş"tir.[5] Tunuslu Hayreddin Paşa ise Çerkez bir köle olarak maiyetine girdiği Tunus beyinin vezir-i ekberliğine yükselmiş, bu sıfatıyla İslam âleminin ilk yazılı anayasasına imzasını atmış, daha sonra Abdülhamid tarafından İstanbul'a davet edilerek Osmanlı sadrazamlığına atanmıştır. Elli beş yaşında Osmanlı başkentine gelip ertesi yıl sadrazamlığa getirilen Hayreddin Paşa'nın "devletin milli ve resmi lisanına lüzumu kadar vâkıf olmadığı, o lisanla bir satır yazı yazamadığı" belirtiliyor.[6]

Sadrazamlar arasında "gayet tabii" gayrimüslimler olmadığı gibi, Kürt veya (gerçek anlamda) Arap kimse bulunmaması dikkat çekicidir. Türklerin im-

paratorluk nüfusu içindeki payının 1846'da %40 ve 1914'te %50 dolayında olduğu göz önüne alınırsa, ülke nüfusunun beşte ikisi ila yarısını oluşturan bu etnik unsurun, devletin en üst siyasi makamını tekeline almış olduğu kabul edilmelidir.[7]

Kökeni daha önceki kuşaklara dek izlenebilen sadrazamlardan bazılarının ecdadının Türk olmadığı görülür. Örneğin Şirvanizade Rüşdü Paşa'nın babası bugün Azerbaycan dahilinde bulunan Şemahi'li (muhtemelen Lezgi)'dir. Ahmed Vefik Paşa'nın "Bulgarzade" lakabıyla tanınan büyükbabası ise kuvvetli ihtimalle ihtida etmiş bir Hıristiyandır.[8] Damad Ferid Paşa'nın 17. yüzyılda İslamiyeti kabul etmiş Karadağlı Slav bir aileden geldiği rivayet edilmektedir.[9] Köprülü ahfadından olan Keçecizade Fuad Paşa ile Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın torunu olan Said Halim Paşa'nın atalarının Arnavut olduğu da malumdur. Ancak bundan, "İsmail Hami Danişmend'in yaptığı gibi"[10] bu şahısların "Türk olmadığı" sonucunu çıkarmak herhalde yanlış olur.

b. Coğrafi

Doğum yerleri itibariyle 39 sadrazamın 15'i İstanbullu, 10'u Anadolulu, 5'i Rumelili, 5'i adalı veya Kıbrıslıdır. Birer sadrazam Şam, Bağdat ve Kahire'de, bir sadrazam ise imparatorluk sınırları dışında kalan Çerkez ülkesinde doğmuşlardır. Şam ve Bağdat doğumlu olan ikisi aslen oralı olmayıp, ailelerinin memuriyeti nedeniyle bu yerlerde dünyaya gelen kişilerdir. Kahire'de doğan Said Halim Paşa ise, Arnavut-Türk asıllı Mısır hıdiv hanedanına mensuptur.

Sadrazam çıkartan Anadolu kentleri arasında Hemşin, Ayandon, Arapkir, Bayındır, Antep, Gelendos, Amasya, Kütahya, Erzurum ve Bursa göze çarpar. Ayrıca İstanbul'da doğan Safvet Paşa aslen Sürmeneli, Şam doğumlu Cevad Paşa aslen Afyonkarahisarlı (ecdat itibariyle Elmalılı),[11] Erzurum doğumlu Said Paşa da aslen Ankaralıdır.

c. Sosyal

"Aristokrasi" tabirini çağrıştıran bir soy faktörü, sadrazamlık kariyerinde rol oynamış gibidir.

Sadrazamların 12'si paşazadedir veya yakın akrabaları arasında vezir rütbesinde olanlar vardır. Üç sadrazam (Kıbrıslı Mehmed Emin, Ahmed Vefik ve Damad Ferid Paşalar), vezir olmamakla birlikte üst düzey devlet memuriyetlerinde bulunmuş kişilerin evladıdır. Bunun haricinde iki sadrazam (Keçecizade Fuad Paşa ve Hamdi Paşa) daha önceki yüzyıllarda sadrazamlık etmiş kişilerin ahfadındandır. Paradoksal da gözükse, köle kökenli iki sadrazamı da "paşazade" kategorisine dahil etmek gerekir, çünkü her ikisi de, mensubu oldukları kudretli hanenin birer ferdi olarak yükselmişlerdir.[12]

Bir çeşit taşra aristokrasisini temsil eden 8 veya 9 sadrazam,[13] yerel eşraf ve ayan veya servet sahibi tüccar hanedanı üyesidir. Örneğin Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın ailesi, 1924 itibariyle 1 milyon altın lira değerinde olduğu belirtilen Bursa'nın ünlü Katırcıoğlu Hanının sahibidir. İzzet Paşa, "Makedonyadaki Arnavud ailelerinin en tanınmışlarından birine mensuptur;" İbnülemin'e göre, "eşrafdan bir zatın oğlu olması, kendinde Aristokratik bir zihniyet vücuda getirmişdir."[14]

Bir sadrazam "Abdülaziz'in hal'inde rol oynayanlardan Şirvanizade Rüşdü Paşa" 19. yüzyıl İslam âleminin en ünlü tarikat önderlerinden (İbnülemin'in deyişiyle "meşayihi Halidiyyenin eazımından ve efadılı ulemadan") Kafkasyalı Mevlana Seraceddin'in oğludur. Babası Dağıstan'da doğmuş, Şeyh Şamil'in mürşidine hilafet vermiş, 20.000 müridiyle Ruslara karşı savaşmıştır. Amasya'daki türbesi halen ziyaretgâhtır.[15]

Avlonyalı Ferid Paşa'nın açtırdığı halı ve kilim sergisine dair havadis veren "gazete halı" *Konya*, 1901, 105x155 cm.
Mevlana Müzesi / *Arış*, sayı 1 (Mart 1997)

"Elit" ailelere mensup olan bu 28 veya 29 sadrazam dışında kalanlardan beşi orta düzeyli devlet memuru (mutasarrıf, belediye encümen reisi), asker (binbaşı) ve ulema (kadı) çocuğudur. Kalan 5 veya 6 kişi ise, mütevazı ailelerden gelerek ikbale ulaşmışlardır. Örneğin Tanzimatın güçlü sadrazamı Âli Paşa'nın babası, "Bağçe kapusunu [Eminönü'ndeki Bahçekapısı olmalı] ücret mükabilinde sabah akşam açub kapatan ve Mısır çarşısında attarlık eden Ali Rıza efendidir."[16] Dört padişah devrinde beş kez sadarete geldiği halde "hiç bir ciddi iş görmemiş" olmakla suçlanan Mütercim Rüşdü Paşa[17] Sinop'un "Ayandon [bugünkü adı Ayancık] kazası ehalisinden kayıkçı Hasan Ağa namında bir fakirin oğludur." Yeniçeriliğin ilgasını izleyen günlerde Tophane'de otururken tesadüfen asker yazılmış

TABLO 1: SON SADRAZAMLAR KRONOLOJİK TABLO (1846-1922)

	Doğum-ölüm tarihleri	İktidar tarihleri	İktidar süresi (ay)
Tanzimat (1846-1876)			
Mustafa Reşid	1800-1858	46-48, 48-52, 52, 54-55, 56-57, 57-58	(80)
İbrahim Sârım	1801-1854	48	(3)
Âli	1815-1871	52, 55-56, 58-59, 61, 67-71	(99)
Damad Mehmed Ali	1813-1868	52-53	(7)
Mustafa Naili	1798-1871	53-54, 57	(15)
Kıbrıslı Mehmed Emin	1813-1881	54, 59, 60-61	(22)
*Mütercim Rüşdü	1811-1882	59-60, 66-67, 72-73, 76, 78	(24)
Keçecizade Fuad	1815-1869	61-63, 63-66	(49)
Yusuf Kâmil	1808-1876	63	(5)
Mahmud Nedim	1817-1883	71-72, 75-76	(20)
*Midhat	1822-1884	72, 76-77	(5)
Esad	1828-1875	73, 75	(6)
Şirvanizade Rüşdü	1828-1874	73-74	(10)
Hüseyin Avni	1820-1876	74-75	(14)
II. Abdülhamid (1876-1909)			
- Birinci Meşrutiyet ve Geçiş Dönemi			
İbrahim Edhem	1818-1893	77-78	(11)
Hamdi	1826-1885	78	(1)
Ahmed Vefik	1823-1891	78, 82	(2)
Sadık	1825-1901	78	(1)
Safvet	1814-1883	78	(6)
Tunuslu Hayreddin	1822-1890	78-79	(8)
Arifî	1830-1895	79	(3)
- İstibdat Dönemi			
*Said	1838-1914	79-80, 80-82, 82-85, 95, 01-03, 08, 11-12	(95)
Kadri	1832-1883	80	(3)
Abdurrahman Nureddin	1833-1912	82	(2)
*Kâmil	1832-1913	85-91, 95, 08-09, 12-13	(82)
Cevad	1850-1900	91-95	(45)
Halil Rıfat	1830-1901	95-01	(72)
Avlonyalı Ferid	1852-1914	03-08	(66)
- Hürriyetin İlanından Sonra (1908-1909)			
*Hüseyin Hilmi	1855-1923	09, 09-10	(10)
*Tevfik	1845-1936	09, 18-19, 20-22	(29)
İkinci Meşrutiyet ve Mütareke (1909-1922)			
İbrahim Hakkı	1862-1918	10-11	(21)
Gazi Ahmed Muhtar	1839-1918	12	(3)
Mahmud Şevket	1856-1913	13	(5)
Said Halim	1863-1921	13-17	(44)
Talat	1874-1921	17-18	(20)
İzzet	1864-1937	18	(1)
Damad Ferid	1853-1923	19, 20	(13)
Ali Rıza	1859-1933	19-20	(5)
Salih Hulusi	1864-1939	20	(1)

*işaretliler, sonraki dönemde de sadrazamlık yapmışlardır.

ve (bir muhalifinin deyişiyle gençliğinde "dalyarak gürûhundan" olduğu halde) o sayede yükselme imkânı bulmuştur.[18]

Abdülaziz'i deviren cuntanın lideri Hüseyin Avni Paşa, Isparta'nın Gelendos (şimdiki adı Gelendost) kasabasında "saflığından dolayı 'Eşek Ahmed' lakabı verilen" bir zatın, bir başka anlatıma göre ise "eşek si.. oğlu dimekle maruf bir herifin" çocuğudur.[19]

İzlediğimiz 76 yıllık dönemde, halktan kişilerin sadrazam olma trendinde herhangi bir değişim (artış veya azalış) gözükmemektedir. İttihad ve Terakki lideri Talat Paşa, bu açıdan, bir yeniliği temsil etmemektedir. Alt tabakadan (kimi kaynaklara göre Çingene asıllı) bir ailenin evladı olan paşayı öncekilerden farklı kılan şey sosyal kökeni değil, herhangi bir ciddi eğitim veya kariyer sürecinden geçmeksizin ihtilal yoluyla iktidarı elde etmiş olmasıdır. Paşaya "ben nazır olduktan sonra herkese bu hırs geldi"[20] dedirten de, kökeninden çok, yükseliş tarzı olmalıdır.

2. SADRAZAMLARIN EĞİTİMİ

Türk siyasi yaşamına 1908'den itibaren egemen olan kuşağa ilişkin yaygın bir kanıyı Sina Akşin şöyle ifade eder:

> Mekteplilik niteliğine gelince, bu, Jön Türk'ün ideolojisini belirleyen en önemli etkendir. Mektepli, yani askerî ya da mülkî olup, Batı'nın çağdaş eğitim kurumlarını örnek alan bir eğitim kurumunda (bir başka deyişle, medrese dışında) yetişmiş olan bir kimse, geleneksel yöneticilerden bambaşka bir insandır. Mektepli demek, az çok çağdaş, yani Avrupaî bir dünya görüşüne sahip kimse demektir.[21]

Bu genellemenin, eski Osmanlı elitine ilişkin bazı yanlış varsayımlara dayandığı anlaşılıyor.

a. Medrese

Eski Osmanlı düzeninde medreseli kesimin, "ilmiye sınıfının" siyasi kadrolara hâkim olmadığı bilinen bir husustur. Tanzimattan sonra da bu durumun değişmediği görülmektedir.

Son 39 sadrazam arasında herhangi bir süre medrese eğitimi görmüş olduğu belirtilenlerin sayısı

9'dur. Bunlardan medrese eğitimini ikmal ederek rüus sahibi olan ise sadece Keçecizade Fuad ve Şirvanizade Rüşdü Paşalardır. Rüşdü Paşa "medrese eğitiminin tabii devamı olan" ilim mesleğine intisap etmişken, 33 yaşında zamanın şeyhülislamıyla bozuşarak ilmiyeyi terk etmiş ve siyasi kariyere atılmıştır. Fuad Paşa ise 14 yaşında terk ettiği medreseden sonra tıbbiyeyi bitirerek tıp doktoru olmuştur.[22]

Medrese gören 9 sadrazamdan (Şirvanizade haricinde) 8'inin özel öğretmenler vasıtasıyla Fransızca ve diğer modern konuları tahsil ettikleri görülmektedir. Örneğin Abdülhamid'in gözde siyaset adamlarından Said Paşa'nın, bir yandan Ayasofya Camii'nde ders görürken bir yandan okuduğu konular, hesab, coğrafya, tarih, muahhar hukuk, ekonomi politik ve Fransızcadır.[23] Kadri Paşa'nın ise Fransızca ve İngilizce tahsil ettiği, "riyaziyat, hukuk, ekonomi politik, tarih ve coğrafya gibi ilimlere nisbeti" olduğu belirtiliyor.[24]

Medrese gören 9 sadrazamın ilginç bir ortak özelliği, hepsinin en az bir "çoğunlukla daha fazla" din âlimi veya kadı yetiştirmiş ailelere mensup olmalarıdır. Öyle anlaşılıyor ki medrese eğitimi ulema ailelerinde bir çeşit "aile geleneği" olup, adı geçenler, eğitimlerinin bir aşamasında aile mesleğini terk ederek siyaset kariyerine girmişlerdir.

İkinci bir ilginç husus, söz konusu 9 paşanın tümünün Osmanlı siyasetinin genellikle "Batılı" ve reformist kanadına mensup olmalarıdır. Medreseli sadrazamlardan Mustafa Reşid Paşa, Osmanlı reformunun önderi ve "Batılılaşma" fikrinin belki Türkiye tarihindeki en radikal sözcüsüdür. Keçecizade Fuad Paşa "Avrupa adabı muaşeretine ve usuli mükalemesine" ileri derece vukufundan ötürü "Türkten çok Fransız" olmakla suçlanmış, "kendüsine diyanet hususunda sui zan" edilmiş, "ölüm döşeğinde katolik ayini icra edildiği" düşmanlarınca ileri sürülmüştür.[25]

Midhat Paşa Türkiye tarihinin en liberal anayasası olan 1876 kanun-i esasisinin mimarıdır; saltanatı devirmeye ve cumhuriyet idaresi kurmaya yeltendiği zannıyla kovuşturmaya uğramış, Taif zindanlarında boğdurulmuştur.

Safvet Paşa, bugünkü Türk eğitim sisteminin esasını oluşturan maarif reformunun iki-üç öncüsünden biridir.[26] Kadri Paşanın kısa süren sadrazamlığında Mekteb-i Hukuk-ı Şahane (bugünkü İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi) açılarak, şer'i hukuk düzenine ve medrese ilmine belki en ciddi darbe vurulmuştur. Said Paşa ise, ilk sadrazamlıklarında giriştiği modernleşme hamleleri çerçevesinde "İstanbulda 17 ve vilayetlerde 119 rüşdi mektebi

TABLO 2: SADRAZAMLARIN EĞİTİMİ

	Medrese	Askeri eğitim (1)	Babıâli kalemi (2)	Avrupa (3)	Yabancı dil (4)
Mustafa Reşid	•		•	•	•
İbrahim Sârım			•	•	•
Âli			• (TO)	•	•
Damad Mehmed Ali		• (e)			
Mustafa Naili					
Kıbrıslı Mehmed Emin		• (e)		• (o)	•
Mütercim Rüşdü		• (a)			•
Keçecizade Fuad	•		• (TO)	•	•
Yusuf Kâmil			•		
Mahmud Nedim			•		
Midhat	•		• (TO)	(g)	•
Esad		•			•
Şirvanizade Rüşdü	•				
Hüseyin Avni		•			
İbrahim Edhem				• (o)	•
Hamdi			•		
Ahmed Vefik			• (TO)	• (o)	•
Sadık	•		• (TO)	•	•
Safvet	•		• (TO)	•	•
Tunuslu Hayreddin				•	•
Arifî			• (TO)	• (o)	•
Said	•				•
Kadri	•		• (TO)		•
A. Nureddin					
Kâmil					•
Cevad		•			• İ
Halil Rıfat					
Avlonyalı Ferid					•
Hüseyin Hilmi	•				•
Tevfik		•	• (TO)	•	• A
İbrahim Hakkı				•	• İ
Gazi Ahmed Muhtar		•		(g)	•
Mahmud Şevket		•		• (o)	• A
Said Halim				• (o)	• İ
Talat					
İzzet		•		• (o)	• A
Damad Ferid			•?	•	•
Ali Rıza		•		• (o)	• A
Salih Hulusi		•		• (o)	• A

1) (e) Enderun (a) "alaylı", diğerleri Harbiye mezunudur.
2) (TO) Babıâli Terceme Odası
3) 35 yaşından önce Avrupa'da en az 1 yıl bulunanlar (o) Avrupa'da okula gidenler, (g) 30 yaşından önce uzun Avrupa gezisi.
4) Fransızca bildiği belirtilen sadrazamlar. A: Almanca, İ: İngilizce

Said Halim Paşa'nın kartvizitleri (sağda) ve isme yazılmak üzere hazırlanmış antetli davetiye ve zarfı. Gümüş ve altın yaldızla basılmış alafranga "arma"daki ay-yıldızlı taç, paşanın Kavalalı soyuna işaret ediyor olmalı!
F. Muhtar Katırcıoğlu koleksiyonu

tesis" ettirmek ve "bu mekteblerde Fransızca tedrisini tahtı mecburiyyete" aldırmakla övünür.[27]

Bu ilginç olgunun nedenleri hakkında bir yorumda bulunamıyoruz. Medreseden gelme olanların, örneğin asker kökenlilere veya formel eğitim görmemiş olanlara oranla genellikle daha kültürlü ve "aydın" kişiler olmaları, muhtemel bir açıklama olarak düşünülebilir. (Birinci Büyük Millet Meclisi'nde Latince bildiği kaydedilen tek mebusun ulema "sarıklı" sınıfından olması da ilginçtir.) Ancak bu konuda kesin bir yargıya ulaşmak için gerekli verilerden yoksunuz.

b. Mesleki Eğitim

Eski Osmanlı düzeninde üst düzey devlet görevlilerinin büyük çoğunluğu saray bünyesindeki Enderunda eğitilirlerdi. Tanzimattan sonra bu eski mesleki eğitim kurumunun yerini, (1821'de kurulan) Babıâli Terceme Odası ile (1836'da Hariciye Nezareti bünyesine alınan) Divan-ı Hümayun kaleminin aldığı görülüyor. (Aynı bina içinde bulunan) Sadaret mektubi kalemi de bu dönemde siyasi lider yetiştiren kurumlar arasındadır.

Dar anlamda Tanzimat (1846-76) ile Abdülhamid'in mutlak hâkimiyeti ele almasından önceki üç yıl (1876-79) esnasında görev yapan 21 sadrazamdan 12'si adı geçen üç Babıâli kaleminde (yedisi Terceme Odasında) yetişmişlerdir. Buna karşılık Abdülhamid'in iktidarı kesin bir şekilde kendi eline aldığı 1879'dan sonra (1880'de kısa ömürlü bir hükümet kuran Kadri Paşa hariç), 30 yıl boyunca Babıâli kalemlerinden yetişmiş hiç kimseyi sadarete getirmeyişi ilginçtir.[28]

12 "kalem efendisi" dışında 1846-79 döneminde sadaret makamına gelenlerden beşi askeri eğitim görmüştür. Bunlardan ikisi (Damad Mehmed Ali ve Kıbrıslı Mehmed Emin Paşalar), eski gelenek uyarınca Enderunda "padişahın şahsi hizmetinde" eğitilerek askeriyeye "çerağ edilmiş" bendelerdir. Mütercim Rüşdü Paşa, alaydan yetişme bir asker iken Fransızca bildiği için padişaha tavsiye ile sarayda görevlendirilmiştir. Esad ve Hüseyin Avni Paşalar II. Mahmud devrinde kurulan Harbiye Mektebinde eğitim görmüşlerdir.

Her yönüyle Tanzimat sadrazamları arasında bir istisna teşkil eden Mustafa Naili Paşa ise, Mısır valisi olan dayısının yanında "çekirdekten" yetişip, 30 yıl Girit'i neredeyse müstakil bir hükümdar olarak yönettikten sonra merkezi siyasete dahil olmuştur. Ümmi olduğu söylenir.

c. Mektep

Rüştiye (ortaokul) ve idadilerden (lise) oluşan modern maarif sisteminin temelleri, 1846'da Mekâtib-i Umumiye Nezaretinin kurulması ve aynı yıl İstanbul'da Darülmuallimin ve ilk mülki rüştiyenin açılmasıyla atıldı diyebiliriz. 1850'lerin ortasına dek imparatorluk çapında 60 kadar rüştiyenin kurulduğu biliniyor.[29]

Tanzimatın ilanından sonra doğan 13 sadrazam-

dan 11'i orta öğrenimlerini yeni tip mekteplerde (rüştiye ve idadilerde) ikmal etmişlerdir. Sadece Hüseyin Hilmi Paşa, Midilli adasında doğduğu köyde "mekteb olmadığından" bir süre medresede eğitim görmüş (ancak "bilahare hususi muallimden fransızca tahsil eylemiş")tir.[30] Mısır sülalesine mensup olan Prens Said Halim Paşa ise, "hususi muallimlerden Arebî, Farisî, Fransızca ve İngilizce okudukdan sonra İsviçreye giderek darülfününa [Lausanne Üniversitesi Hukuk Fakültesi] gir[ip] beş sene tahsili ulûm" etmiştir.[31]

Said Halim Paşa

1839'dan sonra doğan 13 sadrazamdan dokuzu yüksek öğrenim görmüş olup, bunların yedisi Harbiye mezunudur. Her yönüyle ilginç bir "modern" kişilik sergileyen İbrahim Hakkı Paşa ise 1882'de Mülkiyeyi birincilikle bitirmiş, daha sonra Hukuk Fakültesi ve Hamidiye Ticaret Mektebinde siyasi hukuk, devletler hukuku ve uluslararası ticaret hukuku profesörlüklerinde bulunmuştur.[32]

d. Avrupa

39 sadrazamın 10'u, eğitimlerini kısmen veya tamamen Batı Avrupa'da ikmal etmişlerdir. Bunlara, 35 yaşından önce bir görevle Batı Avrupa'ya gönderilip bir yıldan fazla süreyle orada kalan 10 sadrazam ilave edilebilir. Bunlar haricinde iki sadrazam (Midhat ve Ahmed Muhtar Paşalar), kariyerlerinin erken bir aşamasında uzun süreli Avrupa seyahatlerine çıkmışlardır.

Yukarıda sayılanlar dışında bir sadrazam Yanya Rum lisesi, biri Bükreş ortaokulu mezunudur. Bir sadrazam (Kâmil Paşa) Mısır'da Fransızlar nezaretinde kurulan "elsine medresesinde" (yabancı diller okulu; geleneksel anlamda medrese değil) tahsil görmüştür.

Abdülhamid'in reformcu sadrazamı, Molière mütercimi Ahmed Vefik Paşa, Fransa'nın elit okullarından Saint Louis lisesinde okumuştur. Voltaire ve Diderot aynı okulun mezunlarıdır; yine aynı lisede okuyan şair Charles Baudelaire'in Vefik Paşa ile dönem arkadaşı olması gerekir.

Kölesi olduğu Husrev Paşa tarafından "tahsili marifet için" 12 yaşındayken Paris'e gönderilen İbrahim Edhem Paşa, toplam dokuz yıl kaldığı bu kentte maden mühendisliği yüksek okulunu bitirmiş; birincilikle aldığı diplomasından ötürü imparator III. Napoleon tarafından şerefine bir ziyafet verilmiştir.[33] Aynı şekilde Hayreddin Paşa da, efendisi olan Tunus beyi tarafından Avrupa'ya gönderilerek "ulumı riyaziye ve tabiiye, hukuk ve tarih teallüm eylemiş"tir.[34]

Toplam 15 sadrazam, hükümet başkanlığı makamına ulaşmadan önce elçilik veya benzeri üst düzey görevlerle Batı başkentlerinde bir yıldan fazla süreyle ikamet etmişlerdir. Tanzimatın üç önemli liderinden Mustafa Reşid Paşa Paris ve Londra'da yedi yıl, Âli Paşa Viyana ve Londra'da altı yıl, Keçecizade Fuad Paşa ise Londra, Madrid, Lizbon ve Petersburg'da yine altı yıl diplomatik görevde bulunmuştur.

Gençliğinde yıllarca sefaret kâtipliği göreviyle Paris, Londra ve Petersburg'da yaşayan, Milli Mücadelenin ünlü hasmı Damad Ferid Paşa, Avrupa dönüşü "alafrangalıkta frenkleri de geçmiş" olmak ve hatta "sözlerinde, nutuklarında, yazılarında hep Yunan ve Latin darbımesellerinden, hurafatından ve rivayetlerinden bahs" etmek, "islamın kelamı kibarından, akvali hakimanesinden, şer'i mübinimizden, ayatı Kur'aniyyeden, ehadisi nebeviyyeden bahs bile" etmemek, "hulasa kozmopolit ruhlu bir âdem" olmak ile suçlanır.[35]

Öte yandan, Abdülhamid'in istibdat döneminde görev yapan 7 sadrazamdan hiçbirinin Batı Avrupa'da bulunmamış olması ilgi çekicidir. Bunlardan yurtdışında herhangi bir ülke gören tek şahıs, bir süre Çetine (Karadağ) sefaretinde bulunan Cevad Paşa'dır. Oradayken "duçar olduğu mide hasteliğini tedavi etdirmek içün iki ay müddetle Viyanaya gitmeğe me'zuniyet verilmesini" istemiş, sarayca izin verilmeyerek sefaretten azledilmiştir.[36]

Paris ve Londra'da geçirilen birkaç yılın, "Batı tipi" devlet okullarında okumaya oranla, çağdaş Batı uygarlığının değer ve kurumlarını özümsemekte daha etkili bir deneyim olacağı kabul edilmelidir. Yukarıdaki tablodan, Osmanlı sadrazamlarının Genç Türklerin birçoğuna oranla "Batılı dünya görüşüne" daha açık oldukları sonucunu çıkarmak mümkündür.[37]

3. SADRAZAMLIK KARİYERİ

Sadaretle sonuçlanan kariyer sürecine ilişkin bazı ipuçlarına yukarıda "sosyal köken" ve "eğitim" maddelerinde değindik. Yolun bundan sonraki kısmı, Tanzimat, İstibdat ve İkinci Meşrutiyet dönemlerinde önemli farklılıklar arz etmektedir.

a. Siyasi

i. 1846-1879

Tanzimat dönemi ile Abdülhamid saltanatının ilk üç yılında görev yapan 21 sadrazamın 14'ü meslek yaşamlarının en önemli kısmını sivil bürokrasi ve diplomasi alanında geçirmişlerdir. Bun-

lardan 12'si (yukarıda da değinildiği gibi) Babıâli kalemlerinde "çekirdekten yetişmedir"; biri ilmiyeden (Şirvanizade Rüşdü Paşa), diğeri de "teknokrasi"den (maden mühendisi olan İbrahim Edhem Paşa) "transfer" edilmiştir.

14 "bürokrat-diplomat" sadrazamın "Midhat Paşa hariç" 13'ü, sadaret makamına ulaşmadan önce en az bir (11'i iki veya daha fazla) bakanlık görevinde bulunmuşlardır. Kilit bakanlık, öyle anlaşılıyor ki (bir ara neredeyse sadaretle eş önem kazanan) Hariciye Nezaretidir: Söz konusu 14 sadrazamın sekizi daha önce hariciye nazırlığında bulunmuşlardır. 1845-1871 yılları arasında Hariciye Nezaretini hemen hemen aralıksız olarak Tanzimatın üç lider ismi "Mustafa Reşid, Âli ve Fuad Paşalar" işgal etmişlerdir.

İbrahim Ethem Paşa

Bürokrat-diplomat sadrazamların 13'ü "Yusuf Kâmil Paşa hariç" en az birer yerde valilik veya büyükelçilik veya her ikisini yapmıştır. Osmanlı vilayetlerinin bugünkünden çok daha büyük ve valilerin bugünkünden çok daha yetkili olduğu, sefaretlerin ise imparatorluğun dünya politikasındaki hassas konumuyla orantılı olarak son derece ciddi siyasi sorumluluklar taşıdığı hatırlanırsa, Tanzimat sadrazamlarının çoğunluğunun devlet yönetimi konusunda hayli sağlam bir stajdan geçtikleri anlaşılıyor.

Yukarıdakiler dışında kalan beş Tanzimat sadrazamı profesyonel askerdir; bunlara az sonra değineceğiz. Diğer iki sadrazam ise (Mısır hâkimiyetinde Girit'i yöneten Mustafa Naili Paşa ile Tunus veziri Hayreddin Paşa) yabancı ülkelerde yükseldikten sonra Osmanlı merkez idaresine katılan kişilerdir. Her iki "ithal" sadrazam örneğinde sarayın, Babıâli bürokrasisinin egemenliğini kırmaya yönelik bir siyasi manevrası sezilir. Aynı şekilde, asker sadrazamlardan Damad Mehmed Ali ve Kıbrıslı Paşaların, "sarayın adamları" olarak, Tanzimata muhalif bir siyaseti temsil etmiş olmaları dikkati çeker.

Mahmud Şevket Paşa

ii. 1879-1909

Sultan Abdülhamid'in sadrazam tercihlerine yön veren kaygılardan birinin, Babıâli'nin "Tanzimattan beri süren" siyasi hâkimiyetine son vermek olduğu anlaşılıyor. Bu çabada kilit tarih olarak 1879 ve kilit isim olarak Said Paşa göze çarpar.

Said Paşanın siyasi kariyeri, Abdülhamid'in cülusunda mabeyin baş kitabetine [bugünkü cumhurbaşkanlığı genel sekreterliği gibi] atanmasıyla parlamışa benziyor.[38] Daha sonra bir ara dahiliye nazırlığına getirilmişse de bunda amacın kendisini "asıl iktidar odağı haline gelen" mabeyinden uzaklaştırmak olduğu anlaşılıyor.[39] Paşanın 1879'daki ilk sadaretinden itibaren Babıâli'nin gitgide artan bir ölçüde Yıldız'a tabi hale geldiği söylenebilir. Said Paşa daha sonraki hükümetlerinden birinde sadaretin "icra memurluğundan ibaret" kaldığını belirtir; kendisinin "bostan korkuluğu derekesine" düştüğünden yakınır.[40]

Abdülhamid'in Said Paşa'dan sonra göreve getirdiği (Kadri Paşa haricinde) 6 sadrazamın kariyer süreci dikkate değer bir tekdüzelik arz eder.

6 paşanın her biri, meslek yaşamlarının ilk 25 ila 50 yılını taşra memuriyetlerinde geçirmişlerdir. Burdur Hazine-i Hassa çiftlikleri memurluğu, Ezornik tahrirat müdürlüğü, Diyarbakır adliye müfettişliği, Sırbistan hudut komisyonu azalığı, Tırhala mutasarrıflığı gibi görevlerde yükselerek, art arda bir dizi valiliğe gelmişler; ortalama 48 yaşındayken (Halil Rıfat Paşa ilk kez 61 yaşında) İstanbul'a getirilip, kısa bir süre bir bakanlık veya eşdeğer makamda istihdam edildikten sonra (Cevad ve Avlonyalı Ferid Paşalar merkezi idarede hiç görev almadan, doğruca) sadrazamlığa atanmışlardır. Kariyerlerindeki önemli dönüm noktası olarak valilik gözükür: Örneğin Kâmil Paşa Halep valisiyken Zeytun isyanında gösterdiği başarılı icraatla sivrilmiş, Avlonyalı Konya valiliğindeki enerjik tutumuyla dikkati çekmiştir.[41] Aralarından üçü, dahiliye nezaretinde bulunmuştur (buna karşılık hariciye nazırı olan yoktur). Asker olan Cevad Paşa dışında beşi sivil bürokrasiye mensuptur.

Açık politik mücadelenin asgariye indiği bu devirde, ortalama sadrazamlık süresinin önceki döneme oranla çok uzadığı dikkati çekiyor.

iii. 1909-1922

Meşrutiyet ve Mütareke dö-

nemi sadrazamları hakkında herhangi bir genelleme yapmak zordur. 1908 ihtilaliyle imparatorluk yönetime ağırlığını koyan İttihad ve Terakki Cemiyeti, hükümeti bizzat ele aldığı 1913'e değin, iktidarı dışarıdan kontrol etmeyi tercih etmiştir. Bu amaçla önceleri Abdülhamid paşaları arasında cemiyetin siyasi amaçlarıyla uzlaşmaya müsait olanlar (Kâmil, Hüseyin Hilmi, Tevfik, Said Paşalar), daha sonra "partilerüstü" bir teknokrat ve profesör (Hariciye Nezareti Hukuk Müşaviri İbrahim Hakkı Paşa) sadrazamlığa getirilmiştir. 1912'de cemiyetin iktidarı kısa bir süre için kaybetmesiyle, 34 yıl önceki Rus harbinin kahramanlarından, uzun süreden beri Mısır'da bir çeşit sürgün hayatı yaşayan yaşlı asker Gazi Ahmed Muhtar Paşa kabineyi kurmakla görevlendirilmiştir. 1913'te silahlı bir darbeyle hükümeti ele geçiren cemiyet, bu kez Mahmud Şevket Paşa liderliğinde askeri bir diktatörlük kurmayı denemiş; aynı yıl sadrazamın bir suikasta kurban gitmesi üzerine ilk kez cemiyetin bir mensubu "ancak yaş, sosyal köken, eğitim ve dünya görüşü itibariyle Jön Türklerden ayrı bir dünyanın insanı" olan Prens Said Halim Paşa'yı hükümetin başına getirmiştir.[42]

Mütercim Rüşdü Paşa (üstte) ve Mehmed Said Paşa (solda).

1908 ihtilalinde fiilen rol alan devrimci kadrodan olup sadrazamlığı üstlenen ilk (ve son) kişi, Talat Paşa'dır. 1918'de imparatorluğun çökmesi üzerine istifa edip, bir süre sonra yurtdışına kaçmıştır.

b. Askeri

Askeri sınıfın Osmanlı siyasi düzeni üzerindeki geleneksel hâkimiyetinin 19. yüzyılda "belki Yeniçeri Ocağının 1826'da tasfiyesinden sonra" büyük oranda sona erdiği anlaşılıyor. İncelediğimiz dönemde sadrazam olan 11 askerin çoğu, siyasi sisteme "dışarıdan" bir müdahaleyi düşündüren koşullarda sadarete gelmişler ve dördü hariç, o makamda çok kısa süre "7 aydan az" kalabilmişlerdir.

Asker sadrazamlardan sekizinin, siyasi sistemin ciddi bir krize girerek tıkanma emareleri gösterdiği 1871-76, 1910-13 ve 1918-22 dönemlerinde görev almış olmaları ilgi çekicidir.

Ordudaki nüfuzuna istinaden "etabeki devlet, yahud diktatör mertebesine yükselerek istiklal ve istibdade koyulmaya" teşebbüs eden[43] ilk asker politikacı, incelediğimiz devirde, Serasker Hüseyin Avni Paşa'dır. İbnülemin'e göre Abdülaziz'i tahttan indiren asker-sivil komployа bu amaçla ön ayak olmuş, ancak nihai emeline ulaşamadan (padişahın hal'inden 17 gün sonra) bir suikasta uğrayarak hayata veda etmiştir.

İkinci Meşrutiyet devrinde ordu içinde baş gösteren kaynaşmaların gitgide artan bir oranda siyasete yansıdığı izlenmektedir. Bu dönemde bir dizi asker, ordudaki çeşitli hiziplerin baskısıyla veya o hizipleri tatmin etmek kaygısıyla sadrazamlığa getirilmişlerdir. 1912'den sonra sadrazamlık görevinde bulunan 10 kişiden 5'i askerdir.[44]

1912'de "halaskâr zabitan" adı altında başlatılan askeri isyan girişimi üzerine "partilerüstü" bir uzlaşı hükümeti kurmakla görevlendirilen Müşir Gazi Ahmed Muhtar Paşa, çağdaş Türk siyasetinde yer edinecek bir geleneğin yakın çağdaki ilk örneğidir. Ertesi yıl Babıâli baskını sonucunda sadaret makamına gelen Ferik (korgeneral) Mahmud Şevket Paşa ise, Türkiye'de 1808'den bu yana başarıya ulaşan ilk askeri darbenin temsilcisidir. Muhtar Paşa'nın oğlu Mahmud Muhtar Paşa'nın ifadesiyle, "bir takım genç ve ihtilalci zabitin kendi ellerinde muti' bir aleti ihtiras olmak üzere başlarına geçirdikleri" sadrazam, "ittihad ve terakki cem'iyyetince dahi benimsenilerek her tarafda baş gösteren bir istibdat ve teaddi siyasetinin mümessili" olmuştur.[45] Tıpkı bir nesil önce Hüseyin Avni Paşa'nın Abdülaziz'i hal'i gibi, Şevket Paşa'nın da ikbalinin temeli 1909'da Hareket Ordusu komutanı sıfatıyla Abdülhamid'i tahtından indirmesidir. Tıpkı diğeri gibi "sadaretinin beşinci ayında" bir suikasta kurban gitmiştir.

Mütarekeden sonra sadrazamlık yapan askerlerden Ali Rıza ve Salih Paşalar, Anadolu hareketiyle İstanbul arasında bir uzlaşma arayışı çerçevesinde bu makama getirilmişlerdir.

1846-1922 arasında asker sadrazamların iktidarda bulundukları süre, toplam dönemin %14.5'i kadardır. Bu rakam, 1960'tan günümüze kadar olan dönemle kıyaslanabilir.[46]

TABLO 3: SADRAZAM MEZARLARI

Mustafa Reşid	Bayezid Okçularbaşı
İbrahim Sârım	Haydarpaşa
Âli	Süleymaniye
Damad Mehmed Ali	Eyüp
Mustafa Naili	Fatih
Kıbrıslı Mehmed Emin	II. Mahmud Türbesi
Mütercim Rüşdü	Manisa Hatuniye
Keçecizade Fuad	Fazlı Paşa Türbesi
Yusuf Kâmil	Zeynep Kâmil
Mahmud Nedim	Cağaloğlu
Midhat	Taif (mezarı meçhul) / Abide-i Hürriyet
Esad	İzmir Şeyh Mükrimüddin Dergâhı
Şirvanizade Rüşdü	Taif
Hüseyin Avni	Süleymaniye
İbrahim Edhem	Üsküdar Mihrimah Sultan
Hamdi	Beyrut
Ahmed Vefik	Rumelihisarı Kayalar Mescidi
Sadık	Limni
Safvet	II. Mahmud Türbesi
Tunuslu Hayreddin	Eyüp
Arifî	Eyüp
Said	Eyüp
Kadri	Edirne Şeyh Sezai Dergâhı
A. Nureddin	Fatih
Kâmil	Lefkoşa
Cevad	Fatih
Halil Rıfat	Eyüp
Avlonyalı Ferid	Avlonya (Arnavutluk)
Hüseyin Hilmi	Beşiktaş Yahya Efendi
Tevfik	Beşiktaş Yahya Efendi
İbrahim Hakkı	Beşiktaş Yahya Efendi
Gazi Ahmed Muhtar	Fatih
Mahmud Şevket	Abide-i Hürriyet
Said Halim	II. Mahmud türbesi
Talat	Abide-i Hürriyet
İzzet	Karacaahmet
Damat Ferid	Nice (Fransa)
Ali Rıza	İçerenköy
Salih Hulusi	Eyüp

4. SADRAZAMLARIN AKIBETİ

Osmanlı devletinin eski ananelerinden olan sadrazam asma âdeti, 1820'lerden sonra terk edilmiş gözüküyor. İncelediğimiz dönemin tek istisnası Midhat Paşa'dır. Abdülaziz'in hal'i ve şüpheli koşullarda (hücresinde bilekleri makasla kesilerek) ölümünden sorumlu tutulan paşa 1881'de Yıldız mahkemesi tarafından idama mahkûm edilmişse de cezası padişah tarafından Taif'te kalebentliğe tebdil edilmiş, ancak üç yıl sonra "kendisiyle birlikte mahkûm bulunan sabık tophane müşiri ve serasker Damad Mahmud Celaleddin Paşayla[47] beraber" bir gece boğdurulmuştur.[48]

1846-1913 döneminde Türkiye'de bu hadise dışında hiçbir siyasi idam kararı verilmemiş olması ilgi çekicidir. Abdülhamid'in istibdat devrinde dahi siyasi muhaliflerinden "resmi veya gayri resmi surette" öldürülen kimse olmamıştır. İbnülemin'in ifadesiyle, "padişahın gadabından ziyade gaddar muhafızların gayreti cahiliyyelerine kurban olan iki malum zatdan başka eceli kazaya oğradılmış kimse yokdur ki, hal'den sonra da bu yolda davaya kalkışan bir ferd işidilmemişdir. Padişah, kan dökmekden tab'an müteneffir ve diyaneten mütehaşi olduğundan mahkemelerce idamına hükm edilen mücrimleri bile öldürtmez, cezalarını küreğe ve müebbed habse tahvil etdirirdi."[49]

Dört sadrazam (biri sadrazamlık görevindeyken) siyasi suikastlere kurban gitmiştir. Yukarıda sözü edilen Hüseyin Avni ve Mahmud Şevket Paşalara ilaveten, İttihad ve Terakki şeflerinden Talat Paşa Berlin'de, Said Halim Paşa Roma'da Ermeni fedailerce öldürülmüşlerdir.

Abdülhamid devrinde siyasi makamlarda bulunmuş olan hemen herkes dönem dönem padişahın gözünden düşüp taşraya sürülmüş veya evinde göz hapsine alınmış olmakla birlikte, aff-ı şahaneye mazhar olmayıp sürgünde ve ciddi baskı altında ölen sadrazam sayısı ikidir: Abdülaziz'in hal'indeki rolünden ötürü Abdülhamid'in gazabına uğrayan Mütercim Rüşdü Paşa ile, Ali Suavi hadisesinden ötürü Limni'de 22 yıl ikamete mecbur edilen Sadık Paşa. Dört sadrazam (Kâmil, Avlonyalı Ferid, Hüseyin Hilmi ve Damad Ferid Paşalar) Meşrutiyet ve Milli Mücadele yıllarının fırtınalı ortamında zorunlu olarak göçtükleri yabancı diyarlarda ölmüşlerdir.

Sözü edilenler dışında kalan 28 sadrazam, az ya da çok itibar sahibi devlet adamları olarak doğal ömürlerini ikmal ettiler. Birçoğu sadrazamlıktan sonra yeniden bakanlık, elçilik, Meclis-i Vâlâ veya Şûra-yı Devlet azalığı gibi görevlerde bulundu. Aralarında Abdurrahman Nureddin Paşa gibi görevden ayrıldıktan 30 yıl sonra hâlâ siyasi arayışlar içinde olanlar, veya "alafranga piyano çalmakda mahir" olan Arifî Paşa gibi, emekliliğinde padişahın "huzurunda bulundukca notalardan, musikiden ve sair ehemmiyetsiz şeylerden bahs" edenler vardır.[50] Hayreddin Paşa yıllarca Kuruçeşme'deki "sahilhanesinde müretteb gözcilerin tarassudı hafiyesinde ikamet" edip, "padişah 'istifade, yahud işgal etmek maksadıyla' bazan siyasi ve idari mes'elelere dair mütaleasını" sordukça "uzun uzun layihalar takdim" ederken,[51] Ahmed Vefik Paşa Beşiktaş'taki konağında inzivaya çekilip "fevkalade hali zarurete duçar" olmuştur.[52]

Cumhuriyetin ilanında hayatta olan dört eski sadrazam, İstanbul'da uzunca süre emekli hayatı yaşadıktan sonra sessizce hayata gözlerini yum-

muşlardır. Maddi sıkıntıda olan İzzet (Furgaç) Paşa (belki de "kendisini pek takdir eden" İsmet Paşa'nın himmetiyle) elektrik şirketi idare meclisi azalığına tayin edilerek "bir mikdar hakkı huzur alması" sağlanmıştır.[53] 1939'da vefat eden Salih Hulusi (Kezrak) Paşa askeri törenle toprağa verilmiştir.[54] ■

Mehmed Kâmil Paşa

1. Birinci baskı: *Osmanlı Devletinde Son Sadrazamlar* (13 fasıl), Maarif Matbaası, 1940-1953. Burada kullanılan üçüncü baskı: *Son Sadrazamlar* (4 cilt), Dergâh Yay., 1982. (Sayfa numaraları her iki baskıda aynıdır). Esere İnal'ın verdiği isim *Kemalü's-sudûr* olup, Ahmed Rifat Efendi'nin *Verdü'l-hakaik*'ine zeyl olarak kaleme alınmıştır.
2. 1839-46 arasında iktidarda bulunan üç sadrazam "Husrev, Rauf ve İzzet Mehmed Paşalar" yaş, kariyer ve siyasi anlayış itibariyle II. Mahmud devrinin şahsiyetleridir. 1839 hatt-ı şerifini hazırlayan Mustafa Reşid Paşa bu tarihten hemen sonra Londra sefaretiyle başkentten uzaklaştırılmış, ancak 1845'te yeniden hariciye nezaretine ve 1846'da sadrazamlığa getirilmiştir. Rauf Paşa'nın 1852'deki beş haftalık (beşinci) sadrazamlığını eski kadronun son bir hamlesi olarak ele alıp, inceleme kapsamı dışında bıraktım.
3. Her iki paşaya yeni kurulan Arnavut devletinde önemli mevkiler teklif edildi. İlk Arnavutluk prensi olan Prens Vid, Ferid Paşa'ya "Arnavudluk hükümetinin baş vekaletini kabul etmesini def'atle musırrane teklif etdi." (İbnülemin, s. 1622) İzzet Paşa'nın ise 1913 yılında Osmanlı himayesinde kurulması düşünülen Arnavut prensliğine tayini "Hükümeti Osmaniye ve Dersaadetdeki Arnavud ekâbiri tarafından teklif ... ve hatta Diracda [Draç] ehali tarafından ihtilafat ile ilan olundu." (*age*, s. 1979) İbnülemin, Ferid Paşa'nın uzak ecdadının aslen Türk olduğunu ileri sürer.
4. *age*, s. 1881. "Harbiye mektebinde iken arkadaşları tarafından 'Areb Mahmud' namile yad" edildiği söylenen paşanın "anadilinin" hangisi olduğunu tespit etmek mümkün olmadı.
5. *age*, s. 600. Edhem Paşa'nın muhaliflerinden olduğu anlaşılan Namık Kemal, paşa için "danesi elli kuruşa satılmış Sakız kölelerinden" tabirini kullanır (*age*, s. 631). Ünlü müzeci ve ressam Osman Hamdi Bey, İbrahim Edhem Paşa'nın oğludur. Paşanın torunları arasında besteci Cemal Reşit Rey, mimar Sedad Hakkı Eldem ve iktisatçı Ömer Celal Sarç bulunur.
6. *age*, s. 939. "'Çocuklarıma' başlığiyle hatıratını fransızca takrir edüb hususi kâtibi Jakoya yazdırdığı..." (s. 935).
7. Benzer bir hâkimiyet diğer önemli devlet ricali için de geçerlidir. 1839-1922 yılları arasında görev yapmış 26 şeyhülislamın biri Arap, üçü Türkleşmiş Dağıstanlı, Arnavut ve Boşnak, diğerleri doğuştan Türktür. Serasker ve harbiye nazırlarının tümü doğuştan Türk veya Türkleşmiş Balkan/Kafkas asıllılardır. Gayrimüslimlerin istihdam edildiği tek yüksek devlet makamı olan hariciye nazırlığında da Türkler kesin çoğunluğu temsil ederler: 1839 sonrası 32 hariciye nazırı arasında, gayrimüslim olan üçü (Aleksandr Karatodori ve Sava Paşalar ile Gabriel Noradunkyan Efendi) dışındakilerin tümü Türktür.

   Arap olan tek şeyhülislamın 1918 Kasımında (tüm Arabistan kaybedildikten hemen sonra) kurulan Tevfik Paşa hükümetinde görev alması, "kaideyi ispatlayan istisna" fikrinin güzel bir örneğidir.
8. *age*, s. 651.
9. *age*, s. 2029. Bir diğer iddiaya göre Damad Paşanın babası seyyiddir.
10. Bak. *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi* (2. baskı 1971, Türkiye Yay.) c. 5, s. 76-106. Danişmend'in "Türk" saydığı zatları diğerlerinden ayıran başlıca fark, galiba ecdadı hakkında yeterli bilgi sahibi olmayışımızdır.
11. Kabaağaçlı lakabıyla tanınan Cevad Paşa, Halikarnas Balıkçısı Cevat Şakir Kabaağaçlı ve ressam Fahrünnisa Zeid'in amcasıdır.
12. Husrev Paşa'nın 1830'da tahsil için Paris'e gönderdiği (İbrahim Edhem dahil) 4 köle çocuğa "'oğullarım' diye hitab ettiği, bir mektubda pek terakkiperverane sözlerle nasihat ve resimlerinin aldurulub gönderilmesini emr etmiş olduğu" belirtiliyor (*age*, s. 601n). Kendisi de aslen köle olan Husrev Paşa'nın yetiştirdiği köleler arasında iki sadrazam, bir kapdan-ı derya, bir müşir vardır.
13. Abdülhamid istibdadının en karanlık devrinde sadrazam olan Halil Rıfat Paşa'nın babası Nevrekoblu Bölükbaşı İbrahim Ağa, bir ifadeye göre Manastır hükümet konağının kapıcısı, bir başka ifadeye göre ise "erbabı yesardan" olup, "hini vefatında beş evladına mühim bir servet bırakmış," bu meyanda paşa da "cesim bir çiftlik tevarüs etmiş" idi (*age*, s. 1536).
14. *age*, s. 2020. İzzet Paşa'nın, Yemen harbi sırasında kurmay zabiti olan İsmet Bey'e [İnönü] klasik Batı müziği sevgisini aşılayan kişi olduğu anlatılır.
15. *age*, s. 436. Muhterem babasının aksine Rüşdü Paşa'nın "hafifürruh ve şenü şuh bir zat" olduğu belirtiliyor.
16. *age*, s. 4.
17. Sultan Abdülaziz'in paşa hakkında "müşekkel, cesim ve suhbeti makul bir herif ise de kuvvei icraiyesi zayıfdır... Benim ecdadım, bu gibilerin akliyle hareket etmiş olsaydı Konya ovasında koyun sürüleriyle haymenişin olmakdan kurtulamazdık" dediği nakledilir (*age*, s. 140-141). Paşanın idare-i maslahatla her devrin adamı olabilme özelliği günümüzün bazı politikacılarını akla getiriyor.

Ahmed Arifî Paşa

18. Rüşdü Paşa "Tarabya karakolhanesinde yüzbaşılıkla eğlendiğinden ve kendusi dalyarak güruhundan olmağla oradaki Frenk yalılarında bulunan madamları gördükce aygırca cünbiş ve hareketi kanlarım hoşuna gitdiğinden ve anlarla germii ülfeti erkekleriyle de kesbi münasebete menut ve bunun tariki lisan bilmeğe merbut olduğundan fransızcayı tahsil eylemiş ve nihayet bu mertebeye gelmişdir." (*age*, s. 103) Paşa Abdülhamid devrinde gözden düşüp sürgün edildikten sonra yapılan bu değerlendirmenin objektif olduğu söylenemez.
19. *age*, s. 483.
20. *age*, s. 1962. Paşa hakkında "Sen yakışmaz dersin emma kel başa şimşir tarak / Sadrı azam oldu Tal'at cilvei takdire bak" diye hicviye yazılmış, hatta "Çerkesi takma boncukla yazılsın tarih / Saha bir çinkenecik oldu veziri azam" diye (ebced hesabıyla) tarih düşülmüştür (*age*, s. 1963).
21. Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, (Remzi Yay., 1987) s. 87.

22. Tıbbiyede "umum tedrisat fransızca olduğundan, o lisanı layıkiyle öğrendiği" belirtilmektedir (İbnülemin, s. 149).
23. Said Paşanın "bir sabah "entari ve hırka ile" camide ders dinlerken koynunda bulunan Fransızca elifba risalesi düşmesile yanında oturan ders şeriklerinden biri alıb bakdıkdan sonra yavaşca 'aman, koynuna sok; arkadaşlar görürlerse alimallah camiin ortasında yumrukla canına okurlar' demesi üzerine bir takrible savuşduğu" anlatılıyor (*age*, s. 989).
24. *age*, s. 1317. Kadri Paşa Antep'in ünlü Cenanizade ailesine mensup olup, Cumhuriyet devri politikacılarından, Antep mebusu Ali Cenani'nin babasıdır.
25. *age*, s. 178-179.
26. Paşaya göre "Devleti Aliyye ... cidden ve hakikaten ıslahat yoluna girmez ve Avrupanın sivilizasyonunu temamile kabul etmez, vellhasıl kendusını bir muntazam ve sivilize devlet ad ettirmez ise hiç bir vakitde Avrupanın nüfuz ve vesayet ve müdahalesinden kurtulamayarak gün begün nüfuz ve hukuk ve istiklalini gayb ederek devleti İraniyye raddesine tenezzül" edecektir (*age*, s. 874). Dört yıl kadar diplomatik görevle Paris'te bulunan paşanın "atîden ümmid var olmadığı" ve bu nedenle "siyasiyatda biraz gevşek" davrandığı belirtiliyor.
27. *age*, s. 1236.
28. Abdülhamid'in hal'inden birkaç gün önce "31 Mart vak'ası üzerine" sadarete getirdiği Tevfik Paşa bu kuralın (30 yıl aradan sonra) ilk istisnasıdır. Çok daha önceleri sadaret için adı geçtiği halde, "zevcesi Hristiyan olan bir sadrı azamın hoş görülmeyeceği" gerekçesiyle reddedilmişti. (Eşi Almandı, yıllar sonra Müslüman olup Afife adını aldı, 1949'da vefat etti.) Bu bahanenin ardında, yıllarca Avrupa'da elçilik yapmış bir diplomat olan paşanın kozmopolit kişiliğine yönelik bir güvensizlik seziliyor.
29. Stanford J. Shaw & Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, (Cambridge University Press 1977) c. 2, s. 107.
30. *age*, s. 1654.
31. *age*, s. 1893.
32. Halid Ziya, Hakkı Paşa'nın hayattaki en büyük iptilasının müzik olduğunu anlatır: "Ne zeman bir müsiki fırsatı zuhur etse der hal koşar ve gaşy olurdu. Bir aralık Bey oğluna gelen bir Fransız opera kompanyasının her temsilinde bulundu." (*age*, s. 1796) Sadrazamın "Beyoğlunda yaya gezmek ve adi tiyatrolara gitmek" huyunu İbnülemin şiddetle eleştirir. Amerikayı ziyaret etmiş olan ilk sadrazamdır. Avrupa'da iken "şapka giydiği" belirtilir.
33. Türkiye'ye dönüşünde sırasıyla Sarıyer bakır madeni ve Gümüşhacıköy madeni müdürlüklerinde ve Keban ve Ergani madenleri başmüdürlüğünde bulundu (*age*, s. 603).
34. *age*, s. 895. Daha sonra memuriyetle (6-7 yıl kadar) "Fransa, Prusya, İsveç, Danimarka, Hollanda, Belçika, İngiltere, İtalya ve Avusturya devletlerinin payi tahtlarında" bulundu.
35. *age*, s. 2081.
36. *age*, s. 1467.
37. İttihad ve Terakki liderleri (Talat, Enver, Cemal Paşalar) ile Milli Mücadelenin öncü kadrosu (Mustafa Kemal, İsmet, Kâzım Karabekir, Ali Fuad, Refet, Fevzi Paşalar ve Rauf Bey) ve Atatürk döneminin hükümet başkanları (Rauf Orbay, İsmet İnönü, Fethi Okyar, Celal Bayar) arasında Avrupa'da okumuş olan kimse yoktur. İttihad ve Terakki merkez-i umumisinde yer aldığı bilinen iki düzineye yakın isim arasında Avrupa'da eğitim görmüş olan bir kişi (Midhat Şükrü Bleda), Atatürk'ün cumhurbaşkanlığı döneminde herhangi bir bakanlıkta bulunan 47 kişi arasında ise altı kişi (Yusuf Hikmet Bayur, Mahmut Esat Bozkurt, Şemsettin Günaltay, Şükrü Kaya, Ahmet Ferit Tek, Yusuf Kemal Tengirşenk) tespit edebiliyoruz.
Talat, Enver, Cemal, Mustafa Kemal ve İsmet Paşalar arasında üst siyasi makama gelmeden önce uzunca bir süre Batıda bulunmuş olan tek kişi, barış müzakereleri dolayısıyla beş buçuk ay Lausanne'da ikamet eden İsmet Paşa'dır.
38. *age*, s. 999-1000. Cülusdan önce Ziraat ve Ticaret Meclisi azası (daha önce Maarif Nezareti mektubcusu) olan ve Çemberlitaş'ta kayınvalidesinin mütevazı evinde oturan Said Efendi'yi müstakbel padişahın hangi vesile ile tanıdığı anlaşılmıyor.
39. Mabeyin müşiri Damad Mahmud Paşa ile birlikte Said Bey, Yıldız'da "mesalihi devletin seray nüfuzu altında idaresine delalet edecek bir hey'eti müşavire sıfatını ihraz etmişler idi." (*age*, s. 995) Hamdi Paşa, kabinesinde "Said Paşayı dahiliye nezaretine tayin etdirmekten maksadı, padişahdan uzaklaşdırmak olduğu[nu] bazı zevata söylemişdir." (s. 1001)
Said Paşa'nın mabeyinden uzaklaştırılması yeterli olmamış olacak ki, ertesi yıl Hayreddin Paşa padişaha sunduğu reform layihasında "mabeyndeki büyük memurların, sadrı azama muarız bulunmayanlardan intihabı ve baş kâtibin tayininde sadrı azamın re'yine müracaat" lüzumundan söz ediyor (s. 907).
40. *age*, s. 1047. Abdülhamid'le Said Paşa arasındaki fırtınalı ilişki 1883'te padişahın sadrazama tabanca çekmesiyle sürmüş, 1895'te (mazul iken) mütalaası sorulmak üzere saraya davet edilen paşanın "Çit, yahud Merasim kasırları gibi 'istimdada ve imdada imkân olmayan' tenha ve korkunç bir mahalde eceli kazaya oğrayacağına kat'iyyen kani" olup İngiltere sefaretine sığınmasıyla absürd bir zirveye ulaşmıştır. Padişah buna rağmen Said Paşa'yı iki kez daha sadarete getirecektir.
41. "Konya Konya olalıdan beru Ferid Paşa gibi bir vali görülmemiş" olduğu söylenir (*age*, s. 1593). 1897-1903 yıllarındaki valiliği esnasında yaptığı işlerin bazıları şöyle özetleniyor: "Konyada açtırdığı ibtidai darülmuallliminde... yüzlerce ilk mekteb hocası yetişdirdi... Vilayet dahilinde şose denilebilecek bir tarzda beşyüz kilometroyu mütecaviz yol yapdırdı... Yeni ziraat alât ve edevatının ciddi suretde isti'mali onun zemanında başladı... Konya ovasının sulanması için Bey şehri gölünden [su akıtdı]... Çayır bağı kurbindeki menbadan Konyaya içme suyu getirtti. Yirmi kilo metro mesafeden akıdılan o su, Konya halkını ihya ve paşanın namını ibka etdi... Konya erkek sanat enstitüsünü, Buğday Pazarını, Meramda ve Delikli taşda un fabrikasını, memleket [Gureba] hastahanesini inşa etdirdi. İdadi mektebi ile bunun bağçesinde asarı atika müzesi inşa olundı. Selçuklerden kalma mebanii atikayı tamir etdirdi. İstasyonla şehr arasında büyük cadde açılması, belediye bağçesi, ziraat nümune tarlası, hayvan ıslah deposu yapdırılması, patatis zer'inin tamiri, ipek böcekciliği için dutluklar yetişdirilmesi hususlarında büyük gayret ve himmet gösterdi. Konyada halı ve kilim sergisi açdırdı." (s. 1650-1652)
42. Bir yazara göre "başına geçdiği siyaseti hükümetin birinci amili olmak şöyle dursun, amelesinden bile olamayan Said Halim Paşa, bir meclisi vükela reisinden, gurur ve ikbalperestliği içine gömülerek hiç bir şey görmeyen ve görmemesi matlub olan bir paravanadan başka bir şey değildi." (*age*, s. 1922)
43. *age*, s. 126.
44. Bir altıncısı, Tevfik Paşa, genç yaşta askerlik mesleğinden ayrıldığı halde esasen Harbiyelidir. İki oğlu Osmanlı ordusunda subay olup, bu faktörün Tevfik Paşa'nın mütareke devrindeki sadrazamlıklarında rol oynadığı hissedilmektedir.
45. *age*, s. 1884.
46. Buna karşılık Cumhuriyetin ilk 27 yılında görev yapan her iki cumhurbaşkanı ile, Atatürk döneminde başvekil olan dört kişiden üçünün, CHP genel sekreterliği yapan üç kişiden ikisinin ve bakan olan 47 kişiden 18 kadarının asker olması dikkati çeker.
47. Mahmud Celaleddin Paşa, Kuzguncuk'taki ünlü yalı ve konuya ismini veren Fethi Paşa'nın oğlu ve Cemile Sultan'ın eşidir. Yıllarca sürgün yaşadığı Paris'te Jön Türkleri himaye eden diğer damat Mahmud Celaleddin Paşa (Seniha Sultan'ın eşi, Prens Sabahaddin'in babası) ile karıştırılmamalıdır.
48. *age*, s. 393.
49. *age*, s. 1289. Cumhuriyetin ilk 40 yılında siyasi nedenlerle idam edilenlerin sayısı (bir başvekil, altı bakan ve 10 dolayında milletvekili dahil olmak üzere) birkaç yüz düzeyinde olduğu burada hatırlatılabilir.
Osmanlı devrinde resmen idam edilen son sadrazam, 1821'de Kıbrıs'ta başı kesilerek payitahta gönderilen Benderli Ali Paşa'dır.
50. *age*, s. 977. Asil bir aileden gelen Arifî Paşa, babasının Viyana sefareti esnasında bu şehirde tahsil gördü. Bebek'teki yalısına ait olan konu halen Türkiye'nin en değerli gayrimenkullerindendir.
51. *age*, s. 936.
52. *age*, s. 698. Görevlerinden azledilmiş ve padişahın gözünden düşmüş iken 1882'de aniden (ikinci kez) başvekâlete getirilmesi ve birkaç saat sonra tekrar azledilmesi, Abdülhamid devrinin en garip hadiselerindendir.
53. *age*, s. 2015.
54. *age*, s. 2126.

ULUSÇU TARİH YAZIMI ÜZERİNE

İLHAN TEKELİ

Mersin'de 30 Nisan-2 Mayıs 1997 tarihleri arasında düzenlenen "Tarih ve Milliyetçilik" konulu kongreye İlhan Tekeli'nin sunduğu tebliğin son bölümünü yayımlıyoruz.

Günümüzdeki ulus devletler iki yüz yıla uzanan bir süre içinde oluşmuşlar, dolayısıyla egemenliklerini farklı tarihsel süreçlerden geçerek sağlamışlardır. Ulus devletin oluşumuna iki farklı yönden yaklaşmak gerekir. Bunlardan birincisi, uluslararası planda tanınmasının gerekliliğidir. İkincisi ise hayal edilen topluluk içinde meşruiyetinin tanınmış olması gerekir. Ulus devletin ortaya çıkabilmesi için yalnız ulusun hayal edilmesi değil, uluslardan meydana gelen bir uluslararası sistemin hayal edilmiş olması gerekir. Böyle bir uluslararası düzenin benimsenmesi 1648 Wesfalia Barışı'na kadar geriye gitmektedir. Bu barışla dünyada eşit otoritelere sahip egemen ulusların bulunduğu, ülkeler arası ilişkilerin eşitler arasında simetrik olarak kurulacağı, her ulusun kendi içindeki düzeni kendisinin oluşturacağı, uluslararası bir hukukun bulunacağı ama bu hukuku zorlayıcı ulus üstü bir mekanizmanın bulunmayacağı bir dünya düzeni öngörülmüştür. Bu düzende uluslararası uzlaşmazlıkların çözümü güçle olmaktadır. Bu dünya düzeninin 1945'te Birleşmiş Milletler'in kuruluşuna kadar değişmeden kaldığı, BM'nin de bu düzende büyük değişiklikler yapamadığı iddia edilebilir. Ulusal devletlerden oluşan dünya sisteminin bu kadar uzun süre kararlılığını korumuş olması, ekonomide küreselleşme yaşanmasına karşın, siyasal düzeyde bir dünya yönetişim sisteminin ortaya çıkmayışı bu yazının kapsamı dışında kalan, ayrıca bir açıklama getirilmesi gereken önemli bir konudur.

1870'te sayıları 14 olan ulus devletlerin sayısı günümüzde 200'e yaklaşmıştır. Bu devletlerin her birinin kuruluşunda çok farklı süreçler izlenmiştir. İzlenen süreçlerin farklılığı her bir ulusun tarihinin yazımındaki araçsal beklentileri farklılaştırmaktadır. Bu süreçleri ulusalcılık söylemini etkilemeleri açısından iki boyutta sınıflandırmaya tabi tutabiliriz. Bunlardan birincisi belli bir ülke üzerinde egemenliğin kurulma biçimidir. Ulus devletleri bu bakımdan beş farklı gruba ayırabiliriz. Bunlardan *birincisi*, küçük yerel siyasal birimlerin birleşerek bir üst kimlik oluşturmak suretiyle bütünleşme yoluyla, ulus devletleri oluşturmasıdır. Latincenin altında ama konuşulan halk dillerinin üzerinde, değişim ve haberleşme için ulusal dillerin yaratılabilmesi Avrupa'daki uluslaşma süreçlerinin böyle bütünleşme yoluyla gerçekleşmesini sağlamıştır. *İkinci* tür uluslaşma süreçleri ise haneden mülkü niteliğindeki büyük imparatorlukların parçalanması yoluyla ulus devletlerin oluşmasıdır. Bu sürece "Balkanlaşma" diye özel bir ad da verilebilmektedir. Bu ilk iki süreç de belli bir toprak üzerinde yaşayanların yarattığı uluslaşma süreçleridir. Bu parçalanmada dil ve din farklılaşmaları araçsal roller oynamışlardır. Bundan sonra üzerinde duracağımız iki süreç uluslaşan ve sanayileşen ülkelerde yaşayanların tüm dünyayı denetlemek istemeleri ve kendi ülkelerinin dışına göç etmeleri dolayısıyla ortaya çıkan süreçlerdir. *Üçüncü* süreç göç edenlerin göç ettikleri yerlerdeki nüfusu ortadan kaldırarak ya da dışlayarak oluşturdukları göç edenlerin hâkimiyetinde uluslaşmadır. ABD örneğinde olduğu gibi. *Dördüncü* süreç ise göç edenlerin gittikleri yerde azınlıkta olmaları halinde ortaya çıkmıştır. Önce bu alanlarda sömürgeler oluşmuş daha sonra bu sömürgelerin halkları ulusal kurtuluş savaşları vererek, hâkimiyetin yerli nüfusta kaldığı ulus devletlerini oluşturmuşlardır. *Beşinci* grupta ise tamamlanmamış uluslaşma süreçlerini toplayabiliriz. Küçük etnik grupların mikro ulusçuluklarında ya da diyaspora ulusçuluklarında olduğu gibi. Bu durumda hayal edilen bir ülke vardır ama gerçekleştirilememiştir. Kuşkusuz bu kadar değişik süreçlerde araçsal roller oynayacak söylemlerin bazı benzer yönleri olsa da önemli farklılıkları da bulunacaktır.

Farklılaşmanın ikinci boyutu, her ulus devlet oluşumunda din ile, kutsalla olan ilişikleri yeniden belirleme sürecindeki değişikliklerden doğmaktadır. Modernitenin çocuğu olan ulus devlet, siyasal meşruiyetin dayanağını kutsal dışına çıkarıyor, insanların öznel seçmeleriyle temellendiriyor, dinin özel alana çekilmesini öngörüyordu. Ama ulus devletlerin oluşma süreçleri içinde dinin yeni işlev alanına çekilmesi farklı biçimlerde gerçekleşmiştir. Uluslaşma sürecinin dinle ilişkisi sadece bu bakış açısıyla kavranamayacak kadar karmaşıktır. Çünkü uluslaşma süreci sırasında bu sürecin niteliğine bağlı olarak dinden ulusal tutunumu (*cohesion*) sağlamak için araçsal olarak yararlanılabildiği gibi, belli türdeki dini eğilimlerden "öteki"leri oluşturmakta yararlanılmaktadır. Ama her durumda din alanının örgütlenmesinde önemli değişmeler yaşanmaktadır. Avrupa'nın uluslaşması öncesinde evrensellik iddiası taşıyan kiliselerin egemenli-

ğinin aşınarak ulusal kiliselerin oluşması gerekmiştir. Balkanlaşma süreciyle uluslaşmanın yaşandığı Osmanlı İmparatorluğu'nda da Müslüman olmayan milletlerde ulusalcılık akımlarının gelişmesi ancak kilise yönetiminde reformların yapılması ve yönetimde ticaret burjuvazisinin etkili hale gelmesi sonrasında olmuştur. Ulusalcılık akımları kilisenin sağladığı meşruiyetten yararlanarak etkilerini yayabilmişlerdir. Böyle olunca ulusçuluk ile kilise arasında daha başlangıçta bir uzlaşma sağlanmıştır. Ulusçuluk dinle bir gerilim taşıyarak gelişmemiştir. Oysa İmparatorluğun hâkim unsuru olan Türkler arasındaki ulusçuluğun gelişiminde dinle ulusçuluk arasında sürekli bir gerilim kalmıştır. Tabii ki ulusçuluk akımlarının söylemleri de bu süreçlerin farklılaşmasına paralel olarak değişiklik göstermektedir.

ULUSÇU TARİH YAZICILIĞIN KARŞILAŞTIĞI YAZIM SORUNLARI

Tarihin önem kazanması modernite ile beraber olmuştur denilebilir. Bir topluluk içinde tutunumun sağlanmasında kutsala dayanma önemini yitirince, bu tutunumu sağlamakta tarih kolektif bir bellek olarak özel önem kazanmıştır. Bu kolektif bellek insanların toplumsal kimliklerini ve geleceğe ilişkin beklentilerini belirleyen bir araçsallık kazanmıştır. Modernitenin ulus devletinin ve onun dayandığı hayal edilmiş topluluğun bir tarihe gereksinmesi vardır. Tarih modernitede bir var oluş biçimi haline gelmiştir. Tarih bilinci de düşüncelerin ve isteklerin yönlendiricisi olarak gelişmiştir. Tarihin toplumsal yaşamda böyle önemli bir rol kazanması, onu coğrafyayla birlikte ilk ve orta eğitimin programlarına sokmuştur. Aynı zamanda da tarihi değişik siyasal ideolojilerin bir yarışma ve çatışma alanı haline getirmiştir.

Tarihin ulusal devletin oluşmasında araçsal bir rol üstlendiğinden söz etmek yanlış bir kanıya yol açmamalıdır. Tarih salt bu amaçla tarihçiler tarafından fırsatçı olarak biçimlendirilmiştir demek istemiyorum. 19. yüzyılın koşulları içinde tarihin gelişmesini belirleyen koşullar tarihi bu yönde biçimlendirmiştir. Bunu tarih yazıcısının öznelliği ile açıklamak yerine, dönemin toplumsal bağlamı ile açıklamak daha doğru olur.

19. yüzyılda tarihin ve bilimin gelişiminde spekülatif felsefeyi reddetmek bakımından bir paralellik görülebilir. Ama 19. yüzyıl tarihçileri "*nomothetic*" (genelleştirici açıklamaları getiren) tarihi olanaksız görüyorlar "*idiographic*" (başkalarına benzemeyeni betimleyen) bir tarih yazınını benimsiyorlardı. Bu seçme de tarih bölümlerinin sosyal bilimler fakültelerinde değil edebiyat fakültelerinde yer almasına neden oluyordu. Bu dönemde tarih yazıcılığının büyük atılım yapmasını sağlayan Ranke, tarihin geçmişte gerçekten ne olduğunu yazması gerektiğini, yani tarihin tarih için yazılmasını savunuyordu. Buna karşın seçtiği metodoloji onu ulusların ve devletlerin özgün olduğu ve ulus devletlerin kendi kültür ve gelenekleri doğrultusunda tarihlerini yarattıkları sonucuna götürüyordu.

19. yüzyılın Avrupa'da ulusal tarih yazıcılığını ortaya çıkarmasında ya da tarihin ulus devletler tarafından araçsal sonuçlar yaratmasında üç epistemolojik seçmenin önemli rol oynadığı söylenebilir. Bunlar, 1) yeni bir öznenin seçilmesi ve onun karşısında bir "öteki"nin oluşturulması, 2) tarih yazım biçimin anlatı olması ve 3) tarihte ve coğrafyada *idiographic* bir anlayışın benimsenmesidir. Bu üç seçme tarih yazıcılığının uluslar için kimlik oluşturma işlevini yüklenmesini kolaylaştıracaktır.

19. yüzyıl tarihçiliği geçmişin hanedanlarının tarihini yazan vakanüvislikten farklı bir tarih yazıcılığı getiriyordu. Hanedanlar ve onların kahraman üyeleri tarihin öznesi olmaktan çıkıyor ve onların yerine kitleler tarihin öznesi olarak görülmeye başlıyordu. Romantik tarihçiliğin Fransa'daki temsilcisi Michelet Jules tarihi kitlelerin kadere karşı verdiği sürekli bir mücadelenin sonucu olarak görüyordu. Bu kitleler biz bilincine ulaştıkları için ulus olmuşlardı. Ulus devletlerden gelen talepler tarihçileri kendi uluslarının tarihlerini yazmaya yöneltti. Bu tarih yazımı ulus devletlerin egemenleri olan halkları yüceltiyordu. Böyle bir yüceltme aslında bu tarihlerin yazımının varlık nedenini oluşturuyordu. Kendi kendilerini gerçekleştiren modern toplumların tarih yazımları başarıların tarihi olmuştur. Başarısızlıklar bu tarih içinde ya görünmez ya da "öteki"lerin oyunun kurallarına uymayışıyla açıklanır. Tarihin öznesi haline gelen "biz"ler, kalıp tipleştirilerek (*stereotype*) oluşturulmuş "öteki"lere göre tanımlanmıştır. Biz kimliğini güçlendirmek için ulus devletler dıştaki "öteki"ler kadar içte de "öteki"ler yaratır. Dıştaki "öteki"ler düşman uluslardır. İçteki "öteki"leri yaratmakta azınlık gruplara ya da bir aydınlanma çocuğu olarak aydınlanmamışlara yönelinilir. Doğal olarak tarihin öznesindeki bu değişme, tarihin yazılma amacı ve eğilimleri açısında da önemli değişikleri beraberinde getirmektedir.

Anlatının tarih yazım biçimi olarak seçilmesinin ulusçu tarihçilik bakımından çok yönlü ve önemli işlevleri vardır. Anlatı tarihsel materyale ilişkin kronolojik sıralamayı nedensellik ilişkisine dönüştüren bir hikâye kurmaktır diye betimlenebilir. Bu özelliğiyle anlatı tarihin romanla, epik şiirlerle paylaştığı bir yazış biçimidir. Yaşam gibi görünür ve gerçekliği konusunda güçlü bir yanılsama yaratır. Bu karşı konulması güç bir yanılsamadır. Bu nedenle okuyucu karşısında tarih yazıcısı gerçeğin ne olduğunu belirleyen bir otorite haline gelir. Bu ise tarihin büyük unutuşu gerçekleştirmekte, ötekiler oluşturmakta görebileceği işlevleri kolaylaştırır.

Anlatının ikinci özelliği tek tek olarak saptanmış geçmişteki olgular arasında süreklilik sağlayan bir hikâye kurarken tarihselci (*historicist*) bir açıklama biçimini benimsemesi olarak görülebilir. Anlatının bu sürekliliği ulusal tarih yazınının gereksinme duyduğu, kökler oluşturulmasını, soy çizgilerine dayanan (*genealogic*) açıklamaları, meşrulaştırıcı geçmişlerin ön plana çıkarılmasını kolaylaştırır. Tarihselci bir anlatı yaklaşımının benimsenmesinin bir başka önemli sonucu tarihsel olguların ve süreçlerin kendilerine özgü sonuçları olduğunun yani tarihin ancak *idiographic* olarak ele alınabileceğinin kabul edilmesidir. Tarihselcilik toplumsal olaylar arasında deterministik değil, olumsal (*contingent*) bir ilişki öngördüğü için başkasına benzemez olanı ortaya çıkarabilmektedir. Bu da ulusların kendilerini diğer uluslardan farklı görmeleri

ve kimliklerini bu farklılıkta bulmalarına yardımcı olmak bakımından özel bir önem taşımaktadır.

Tarihselci bir anlatının benimsenmiş olmasının ulus devlet açısından önemi onu özel bir zaman anlayışı içine yerleştirmiş olmasından gelmektedir. Bu tarihin zamanı doğrusal olarak bir takvim boyunca akıp giden bir zamandır. Ulus bu zamanda kitlesel olarak gelişecektir. Unutulmamalı ki tarihselcilik geliştiği dönemde çok etkili olan evrim kuramının etkisi altında ortaya çıkmıştır. Böyle bir zaman anlayışı, modernite projesi içinde ulus devleti geleceğe dönük iyimser bir proje haline getirmektedir. Gelecek bakımından ulus devletin ebediyetini sağlayan bu zaman anlayışı tarih yazımında da bir başlangıcın belirlenmesi sorununu ortaya çıkarmaktadır. Eğer fizikle bir paralellik kurulursa tarih yazıcısının da bir *big bang*'e gereksinmesi vardır. Ulusal tarihçinin *big bang*'i ulus devletin çıkış noktasını temellendirecektir. Bu da çoğu kez mitleştirilen bir olgu olacaktır. Tarihçilerin başlangıcı kuruşları söylemlerini büyük ölçüde biçimlendirir. Daha öncesine ilişkin birçok anlamlı soru ilgi alanları dışına çıkar, anlamsızlaşır. Tarihçiler bu başlangıcı genellikle bir uyanış mecazını kullanarak kurarlar. Uyanma öncesi olaylar birden sorulamaz hale gelir.

Ranke (üstte) ve Herder (solda)

Tarihselci bir anlatı biçiminin dolayısıyla *idiographic* bir yaklaşımın benimsenmesi ulusalcı tarih yazımını anlatısını *idiographic* bir coğrafya içinde kurmaya itmektedir. Her tarih anlatısının hikâyesi aynı zamanda bir mekânsal oluşumun ya da mekâna ilişkin bir pratiğin hikâyesidir. Her ekonomik ve toplumsal yeniden biçimlenmede, coğrafi yeniden biçimlenme merkezi bir konuma sahiptir. Bir ulusun oluşumunu sadece onun zamanını ve mekânını göstererek kavrayamayız; aynı zamanda, zamansallığını (*temporality*) ve mekânsallığını (*spatiality*) kavramamız gerekir. Bir ulusun diğer uluslardan farklılığı üzerine *idiographic* bir betimleme yapılıyorsa bu tarihselci olduğu kadar mekânsalcı da olmak durumundadır. Tarihin *ideographic* olduğu yerlerde onun paralelindeki coğrafya da *idiographic* olmuştur. Kendine özgü ve başkalarına benzemeyen, nitelikleri, güzellikleri övülen bir coğrafya ulusal kimliğe ilişkin söylemin geliştirilmesinde önemli kolaylıklar sağlayacaktır. *Idiographic* bir beşeri coğrafya yazımı kaçınılmaz olarak tarihsel bir coğrafya olacaktır. Analles okulunda gözlendiği gibi. Tarih ve coğrafyanın böyle bir bütünleşmesi Neo-Kantçı sentetik yaklaşımlarla büyük uyum gösterir. Ulusçu tarihçilerin temelde metafizik olan öz arayışlarına kaynaklık edebilir.

19. yüzyılda akademik olarak organize olmuş bir araştırma alanı olan tarih yazımına ilişkin epistemolojik seçmelerin ulusçuluk bakımından önemli araçsal sonuçları olabilecek bir tarih yazım biçimi yarattığını gördük. Bu faaliyet, yönelimi bakımından temelde akademik bir faaliyettir. Araçsal amacı ön plana geçmemiştir ya da açıkça ifade edilememektedir. Ama bu tarih, ortaöğretimde ulus devlete yurttaş yetiştirmek amacıyla yeniden yazıldığında kullanılan dilde önemli değişiklikler meydana gelmektedir. Akademik faaliyetin serinkanlı dili yerine, duyguları harekete geçirmeye, duygudaşlıklar yaratmaya dönük, kullanılan sözcüklerin yan anlamlarının önem kazanmaya başladığı bir tarih yazıcılığı ortaya çıkmaktadır. Belki de asıl ulusal tarih diye adlandırılması gereken, araçsal niteliği ön planda olan tarih budur. Bu tarihi epistemolojik tercihlerinden çok bir edebi metin gibi dilsel özellikleriyle çözümlemek doğru olacaktır. Böyle uç durumdaki bir metnin dilsel özelliklerinin bilinmesi akademik faaliyet olarak tarihteki dil kullanımına ilişkin sorunların daha açıkça görülmesine olanak verecektir.

Bir ulus devletin inşa edilmesinde ulusal bağlılığın tereddüde yer bırakmayacak biçimde açıkça kurulması gerekmektedir. Ulus devlet genellikle farklılıklara, belirsizliklere hoşgörü göstermez. Bu nedenle mesajlarını açıkça vermek ister; bunun için de anlatısındaki karmaşık ve belirsiz olan yönleri eleme eğilimi taşır. Basitleştirilmiş ama duygusal coşkuları aktarabilecek bir metin oluşturmak ister. Bu metinlerin üç özelliğine dikkati çekmekte yarar vardır. Bunlardan birincisi anlatılanların ortaya koyduğu hikâyelerin üst kurmacaları, ikincisi ne tür açıklama yollarına başvurduğu, üçüncüsü ise ne tür mecazların kullanıldığıdır.

Hayden White tarihçilerin öykülerini kurarken dört arketip üst kurmacadan yararlandığını söylemektedir. Michelet'in romantik, Ranke'nin komik, Tocqueville'in trajik, Buchart'ın satirik üst kurmaca biçimlerini seçtiğini örnek olarak vermektedir. Bu seçmelere göre anlatı içinde olaylar üst kurmacanın yaratmak istediği etkiye uygun olarak sıralanmaktadır. Ulusçu tarihin seçeceği üst kurmaca romantik olacaktır. Böyle bir üst kurmaca seçilince hangi olguların anlatı içinde yer alacağı hangilerinin unutulmayacağı açık-

lık kazanacaktır. Romantik bir anlatı, özneleri sorunların üstesinden gelen, zafer kazanan, kadere boyun eğmek zorunda kalmadığı için geleceğe iyimser olarak bakmayı sağlayacak bir anlatı olacaktır. Ulusal tarihçilerin romantizmi seçerek duyguları etkilemeye yönelmesinin onları söylemleriyle yalnız zihinsel değil, aynı zamanda da bedensel bir etki yaratma arayışı içine soktuğuna dikkati çekmekte yarar vardır. Alman ulusçu tarihçiliğinin önde gelen düşünürlerinden olan Herder'in belirttiği üzere duygu bireyin kendi yaşama enerjisine tepki gösteren bir güç kaynağı olarak, bireyin bedeninin farkında olarak gerçeği kavramasını sağlamaktadır. Romantizmin insan modeli sadece zihne indirgenememektedir. Diğer üst kurmaca biçimlerinin ulusal tarihçiliğin yaratmak isteyeceği duygusal bağlılığı sağlayamayacağı açıktır. Örneğin romantik anlatının tam karşıtı olan satirik bir anlatıda insanın tüm çabaları onun yenilmesini engellemeyecektir. Kuşkusuz böyle bir üst kurmaca, ulusalcı bir tarih anlatısına uygun düşmeyecektir. Ulus devletlerin kuruluş dönemleri için böyle romantik bir anlatıyı oluşturmak kolaydır. Ama ulus devletin oluşumundan sonra başarı sürdürülemiyor ve bunalımlar içinde kalınıyorsa, romantik anlatıyla yazılmış tarihi aynı biçimde uzatmak olanağı bulunamayacaktır. Uzatılan anlatı bir trajediye dönüşme eğilimi taşıyabilecektir. Bu durumda yazılan tarih, bir türlü kuruluş dönemini aşarak güncelleşemeyecektir.

Bir ulusal tarih yazıcısı anlatısı içinde açıklayıcı nedensel ilişkilere yer verdiğinde *nomethetik* yasalara dayanan genelleyici açıklamalara ya da mekanistik nedensel açıklamalara gitmeyi yeğlemeyecektir. Buna karşılık tarihselci yaklaşımıyla kolayca eklemlenebilecek bağlamsal (*contextual*) ve olumsal açıklamaları kullanacaktır. Ulusalcı tarih yazıcılarının ulus bütünlüğüne yüklediği önem dolayısıyla tek tek birimlerin davranışlarını bütüne referansla açıklayan organisist açıklamalardan da yaralanmaya çalışacakları açıktır.

Ulusalcı tarih yazıcılığının karşılaştığı ikinci sorun ne tür mecazlar kullanacağıdır. Anlatı içinde mecazların kullanılmasından iki sonuca ulaşmak amaçlanmaktadır. Bunlardan biri, verilecek mesajların daha açık olarak iletilmesi, ikincisi ise yan anlamlar yoluyla duygudaşlıklar yaratılmasının kolaylaştırılmasıdır. Mecazla yapılmak istenilen, bir anlam alanındaki çok açık bir kavramdan yararlanarak çok net olmayan opak bir alandaki kavramlara netlik kazandırmaktır. Mekâna ilişkin kavramlar genellikle çok açıktır. Bu nedenle ulusal tarih yazıcılığında mecaz olarak bunlardan yararlanılmasına sık rastlanılır. Ayrıca bu yola başvurularak yaratılan yan anlamlar, ulus ülke bütünlüğünün duygusal düzeyde kurulmasını kolaylaştırır.

Edebiyatta olduğu gibi tarih yazıcılığında da dört mecaz (*trope*) türünden söz edilmektedir. Bunlar *metaphor* (istiare, eğretileme), *metonymy* (mecaz-ı mürsel), *synecdoche* (kapsamlayış) ve kinayedir (*irony*). *Metaphor* daha çok bir gerçekliğin niteliğinde bir değişiklik yapmadan temsil amacıyla kullanılmasıdır. Karpuz yerine kurabiye denilmesinde olduğu gibi. Bir nesneyle bir başka nesne arasındaki bir ilişki kurulmaktadır. *Metonymy*'de bir kabın içeriğini ifade etmesi için kullanılması söz konusudur. Türk Milleti yerine Türkiye'nin kullanılmasında olduğu gibi. *Synecdoche* ise bir parçanın bir bütün yerine kullanılmasıdır. Mehmetçiğin Türk Ordusu yerine kullanılmasında olduğu gibi. Kinayede alaycı, küçümseyici bir mecazi kullanım söz konusudur. Türk yerine etrak denilmesinde olduğu gibi.

Bu örnekler ulusalcı tarih yazımında mecazların kullanımın ne kadar önemli olduğunu ortaya koyuyor. Ulusalcılığın "öteki"yi yaratmakta kinayeye gereksinmesi çok olacaktır. Ama kendi "biz"ini yaratırken kinayeye hoşgörü göstermez. Hiçbir ideolojinin kendisi için kinayeyle başı hoş olmaz. Ulusalcı tarih ülkesiyle bağlarını kurmakta, bu ülkeye benzersiz güzellikler yüklenmekte *metaphor*'lara, *metonymy*'lere başvuracaktır. *Synecdoche*'lar da parça bütün ilişkilerine verdiği referanslarla ulusal tarihçiliğin yaratmak istediği bütünleştirici duygudaşlıkların yaratılmasında önemli roller oynayabilecektir.

BARIŞÇI TARİH YAZICILIĞI ÜZERİNE

Ulusalcı tarih yazıcılığının sorunlarını ve yazılış biçimini gördükten sonra, bu yazının girişindeki ulusalcı tarihçilik karşısında takınılabilecek değişik tavırlar hakkındaki saptamalarımıza geri dönebiliriz. Bilimsel ve nesnel bir tarihin yazılabileceğini kabul eden bir tarihçi, ulusal tarihi geçmişi doğru olarak kurmayan saptırılmış bir tarih olarak değerlendirecektir. Bu durumda kendisine düşen görevin bu tarihi demistifiye etmek olduğunu düşünecektir. Bu tarihçinin çoğu kez resmi tarih olarak da nitelenen ulusal tarihi demistifiye etmesi çok güç olmayacaktır. Topladığı belgeler ve kanıtları sergileyerek bu resmi tarihin gerçeği temsil etmediğini gösterecek ve onu demistifiye edecektir. Demistifiye etmekte zorlanmayan bu tarihçi nesnel ve bilimsel tarih yazımında zorlanacak, tarihçiler camiasında kuracağı anlatının yansızlığını ispat etmekte büyük güçlüklerle karşılaşacaktır.

Bir gerçeklik olarak geçmişin yeniden kurulamayacağı, ama bu geçmiş üzerine farklı tarihlerin yazılabileceğini kabul eden modernizm sonrasının tarihçileri açısından ise değişik tarihler arasında gerçeği temsil etmek açısından bir ayrım yapılma olanağı yoktur. Yapılabilecek ayrım iktidar sorunu ya da pragmatik sonuçları açısındandır. Böyle yaklaşıldığında ise ulusalcı tarih yazımı yerine, barışçı bir tarih yazımı yeğlenebilecektir. Ben de bu yazıyı sonuçlandırırken barışçı bir tarih yazımı için yararlı olabilecek bazı ilkeler üzerinde duracağım.

Bunlardan *birincisi*, tarihin gerçeklik iddiası taşıyarak geçmişi kurmasının olanaksızlığı kabul edilse bile, bilim ahlakının kuşkuculuk ilkesini ciddiye almaktır. Toplumda benimsenmiş dogmalara ve inançlara kuşkuyla bakmak, tarihi onların bakış açısına teslim olarak yazmamaktır. Tüm bu dogmalar ve inançlar dünyadaki çatışmalara meşruiyet kazandırmak için kullanılmışlardır. Tarihçi sürekli olarak bu savların çatışmaya götürücü yönünü sorgulamalıdır. Kuşkusuz bu sanıldığı kadar kolay bir şey değildir. Eğer bu dogmalar ve inançlar toplumdaki siyasal güçten destek alıyorlarsa, hatta toplumda büyük kesimler tarafından destekleniyorlarsa tarih yazıcısından

beklenen bunları sorgulamak değil, bu hâkim inanca destek sağlamak, ona teslim olmaktır. Bu nedenle bilimin kuşkuculuk ilkesini tarihe taşıyan tarih yazıcısı, ulusçu bir toplumda dışlanmak riskini de bir ölçüde alıyor demektir.

İkincisi, kendi toplumunda ya da başka toplumlarda üstünlük iddiaları etrafında oluşturulmuş bizlerin ve ötekilerin üstünlük iddialarını sorgulamak, dayanaklarını demistifiye etmektir. Çatışmalar farklılıklardan değil, üstünlük iddialarından kaynaklanmaktadır. İnsanlık acılarının çoğunu, dramlarını bu aptalca üstünlük iddiaları yüzünden yaşamıştır. Üstünlük iddialarının bilimsel bir dayanağı yoktur. İdeolojik olarak kurulmaktadır. Onları demistifiye eden örnekleri ve olguları bulmakta tarihçi sıkıntı çekmeyecektir.

Michelet (üstte) ve Tocqueville (sağda).

Üçüncü olarak tarihçinin kendisini başkasının yerine koyarak anlama (*empatic*) yolunu benimsemesidir. Ama burada söz konusu olan tarihçinin geçmişin aktörünü anlamaya çalışması değildir. Böyle bir empatik tarih yazıcısının günümüz insanının duygularından kurtulamayışının getirdiği sorunlar bilinmektedir. Burada söz konusu olan tarihçinin kendisini "öteki"nin tarihçisi yerine koymasıdır. Aslında olgular tarih yazıcısının kendisini koyduğu konuma göre çok farklı anlamlar kazanabilir. Karşısındakinin davranışlarını kendisini onun yerine koyarak anlamaya çalışan kimsenin belli olgular karşısındaki yargıları birden bire değişecektir. Çatışma değirmenine su taşıyan pek çok yanlış yorumlama birden anlamını yitirecektir. Çok yakınılan çatışmacı ötekiler yaratan resmi tarihler, empatik anlayışı olmayan tarihlerdir.

Dördüncü olarak tarihçi, aralarında çatışmalı bir "biz" ve "öteki" konumu yaratılmış toplulukların ilişkilerinin tarihini eleştirel bir gözle yazabilir. Çünkü "öteki" stereotipi bu ilişkilerin belli bir gözle yorumuyla yaratılmıştır. Karşıtlığın nasıl doğduğu ve nasıl sürdürüldüğünün mekanizmalarını ortaya çıkarır, üzerinde serinkanlı olarak düşünmeyi olanaklı kılar. Çatışmanın doğuşunda ilişkilerin yapısının rolü, yani eşitsizliği, sıfır toplamlı bir oyun olup olmadığı, yanlış ve taraflı yorumlamaların etkisi analiz edilebilir, çatışmaların sürdürülmesinde her grup içinde iktidarın korunması kaygılarının ne derece etkili olduğu sergilenebilir vb. Bu analizler, karşıtlığı ve çatışmayı doğal görülmekten çıkarır, insanların gayretleriyle giderilebilecek bir hale getirir.

"Biz"i "öteki"ye dayanarak kurmayı bir yapısal kuruluş olarak düşünebiliriz. "Biz"in böyle kurulmasının çatışmacılığa kaynaklık etmesinden başka sakıncaları da bulunmaktadır. Bu kimlikleri dondurucu bir tanımlamadır. Oysa kimlik oluşumunu hiçbir zaman tamamlanmamış bir süreç olarak düşünmek doğru olur. "Biz"in birlikte sağlanmış başarılara bağlı olarak oluşması, "öteki"nin tanımını da değiştirecektir. Çatışmacı biz tanımlarından diğerleri ile barışçı ve eşitlikçi ilişkiler kurmaya açık biz tanımlarının gelişmesine geçilebilecektir.

Beşinci olarak yapılabilecek olan çatışan grupları yeni üst kimliklerde bir araya getirmektir. Öteki yaratılırken üstü örtülenleri gün ışığına çıkarmaktır. Ortaya çıkartılan üst kimlikler yoluyla çatışmayı yumuşatmaya katkıda bulunmaktır. Tabii "dünya vatandaşlığı" gibi yeni kimlik projelerine de benzer amaçlarla katkıda bulunabilir. İnsan yaşadığı anın ötesine geçen amaçlar koyabilen, geleceğe yönelmiş bir varlıktır. Psikolojik kapasitesi onun kendisini dünya vatandaşı olarak görmesine olanak sağlar. Böyle bir tarihçi küresel bir mentaliteye sahip olacak, etnik merkezciliği yadsıyacak, ırkçı önyargılardan kendisini arındıracaktır. Başkalarının da bu noktaya gelmesine katkı sağlama arayışı içinde bulunacaktır. Değişik grupların etnik merkezci aptallıkları karşısında vaziyet alırken farklı kültürlerin onurlu olma, saygı görme arayışlarına duyarlı olmayı becerebilecektir.

Bu bir barışçı tarih yazıcılığı arayışıdır. Denilebilir ki bu da resmi tarih gibi yanlı bir tarih yazıcılığı dır, çünkü barıştan yanadır. Aslında bu soruyu sormaya bazı tarihçilerin hakları vardır. Bazılarının hakları yoktur. Pozitivistik bir tarih yazımının olanaklı olduğuna inananlar ve kendileri böyle bir tarih yazmaya çalışanlar bu soruyu sormakta haklıdırlar. Ama böyle bir tarih yazımını olanaksız görenlerin, hele kendisi resmi tarih yazanların bu soruyu sormaya hakları yoktur. Onların kendi tarih yazımlarını barışçı tarih yazımına karşı savunabilmeleri için önce barışçı olmayı yadsımaları gerekecektir. Bu yadsıma içten içe gizil olarak yapılsa bile açık olarak yapılamayacaktır. Eğer açık olarak yapılabiliyorsa orada barışçı olmaya gereksinme daha da yüksek demektir. Barışçı tarih yazımına daha da büyük görevler düşmektedir. ■

MUHACERETTEKİ İDİL-URAL VE KUZEY KAFKASYA ÖNDERLERİNİN MÜCADELELERİNDEN BİR KESİT

ÖMER ÖZCAN

Rusya'da 1917 ihtilalinden sonra kurulan bağımsız cumhuriyetlerin kısa sürede dağılmaları üzerine siyasi önderler muhacir olarak Türkiye, İran, Afganistan ve Avrupa'nın değişik şehirlerine gitmek zorunda kaldılar.

Muhacirler geçim kaygılarını giderme yanında terk ettikleri memleketlerinin meseleleri ile alakalarını kesmediler. Birçoğunun ailesi, yakınları, en önemlisi hayalleri orada kalmıştı. Kendilerine sağlanan ilk fırsatta aralarındaki ihtilaflı konulara rağmen teşkilatlı olarak Sovyetler'e karşı mücadeleye devam ettiler. Rus olmayan muhacirlere en büyük imkânı Polonya sağladı. Kızıl Ordu'yu yenen ilk asker olarak ünlenen Devlet Başkanı Mareşal Pilsudski ezeli düşmanı Rusya'nın muhaliflerini bir araya getirerek Promete Hareketinin maddi kaynaklarını sağladı.[1] Promete şemsiyesi altında toplanan gruplar kendi dergilerini neşretmeye başladılar. Azeriler *Kurtuluş*, *İstikbâl*, Türkistanlılar *Yaş Türkistan*, İdil-Urallılar *Yana Milli Yul*, Kafkasyalılar *Şimali Kavkas*, Kırımlılar *Emel* dergilerini yayımladılar. Önceleri Türkiye'de yerleşen Türk asıllı muhacirlerin Türk-Sovyet ilişkilerindeki gelişmelere göre çalışma ortamları değişti. Sovyetler'le sınırı olması yönünden bütün engellemelere ve tehlikelere rağmen girip çıkmalar ve haber kaynakları açısından Türkiye muhacirler bakımından önemli idi. Sovyetler'in diplomatik baskıları üzerine muhacir önderler Türkiye'yi terk etmek zorunda kalırlar. M. Emin Resulzade, Ayaz İshakî, Cafer Seydahmet Kırımer Varşova'da toplanırlar. Bakanlar Kurulu kararı ile 6.10.1934'te *Yaş Türkistan*, 6.11.1934'te Paris'te yarı Türkçe yarı Fransızca yayımlanan *Şimali Kavkas*, 3.2.1935'te Varşova'da Beyaz Ruslar tarafından çıkarılan "Vatan Sesi" dergilerinin Türkiye'ye sokulması yasaklanmıştır.[2]

1 Eylül 1939 yılında Alman ordularının Polonya'yı işgale başlaması ile İkinci Dünya Savaşı fiilen başladı. 27 Eylül'de Varşova'nın teslim olması ile Polonya haritadan silinince Promete önderleri Varşova'yı terk ettiler.[3] Almanlar savaşın ilk yıllarında Kırım'ı tamamen, Kuzey Kafkasya'yı kısmen işgal etmişlerdi. Bunun üzerine muhacir grupların Almanya'da milli temsilciliklerinin tesis edilmesi mecburiyeti ortaya çıktı. Kırımlıların lideri Cafer Seydahmet Kırımer, Nazi rejimine cephe aldığından[4] görüşmeler yapmak üzere Almanya'ya arkadaşlarını göndermeyi tercih etti.[5] Kuzey Kafkasyalı Promete taraftarlarının lideri olan Said Şamil'le yapılan ilk görüşmeler olumlu geçmiştir.[6] Said Şamil dedesi Kafkasya'nın milli kahramanı İmam Şamil'in bayrağını beraberinde[7] 10 Mayıs 1942'de Almanya'ya getirmiştir.[8] Almanlarla yaptığı görüşmeler hemen hemen yarım sene süren Şamil'in Kafkasya'ya dönme arzusu yerine getirilmeyince 1942 sonbaharında müzakereler son buldu[9] ve Şamil Almanya'dan ayrıldı.[10]

7 Mayıs 1945'te Almanya'nın teslim olması ile Avrupa'da savaş sona erdi. Almanya'nın savaştan çekilmesi üzerine Avrupa'da çözüm bekleyen çok sayıda mesele ortaya çıktı. Sovyetler Avrupa ve Balkanlar'da askeri işgalleri altında bulunan memleketlerde komünist rejimler kurmayı başarmıştı. Sovyetler'in dayatması sonucu Batılılar Almanya'nın ikiye ayrılmasını kabul etmek zorunda kaldılar. 23 Mayıs 1949'da Batı Almanya bağımsız bir devlet olarak ortaya çıktı. 1949'da NATO'nun kurulması ile Batı ve Sovyet Rusya arasında karşılıklı bir denge sağlanmıştı. Mücadele 1945-1955 yılları arasında Doğu ve Batı bloklarının kurulması ve "Soğuk Harp" adı verilen usulle devam etti.

Savaştan sonra da muhacir grupları, farklı hedefler güden yeni teşkilatlar meydana getirdiler. Rus asıllı olmayan diğer milletlerin, derneklerin katıldığı "Anti-Bolşevik Milletler Bloku" en etkili olanı idi.[11] Rusya kavimlerinin "Kurtuluş Mücadelesi Meclisi" 1951'de Stutgart'ta kurulmuştu. Rusların idare ettiği "Anti Bolşevik Mücadelelerin Koordinasyon Merkezi" önce bütün gruplarca tercih edilmesine rağmen 1953 Mayısında Rus asıllı olmayan dört grup ayrılarak "Paris Bloku"nu kurdular.

Anti-Sovyet çalışmaların en uzun ömürlü olanı "Rusya'yı Komünizmden Kurtarma Komitesi"nin faaliyeti olan "Radio Liberty"dir. Muhacirlerin faaliyet gösterdiği başka bir kuruluş Münih'te bulunan, Amerika tarafından desteklenen "Sovyetler Birliği'ni Öğrenme Enstitüsü" (SBÖE)'dür. 5 Temmuz 1950'de kurulan enstitü faaliyette bulunduğu 20 yıl içinde çok sayıda dergi yayımlamıştır.[12]

Çevrimyazılarını verdiğimiz mektuplar Kuzey Kafkasyalı önderlerden Said Şamil[13] tarafından İdil-Ural lideri Ayaz İshakî İdilli'ye[14] yazılmıştır. Yazılanlardan, Bolşevizm öncesi Rusya'da yapılan mü-

cadeleler sırasında başlayan fikir ayrılıklarının, savaş sonrasında da muhacirler arasında devam ettiğini görmek mümkündür.

Pek Muhterem Ayaz Bey, Münih, 21 Mayıs 1954

Münih'e gelir gelmez Regina Oteli'nin holünde mösyö Senadezi, Ter Tomasyan ve yine onlara mensup bazı zevatı Luitpold kahvesine, orada yapılacak toplantıya iştirak etmek üzere gidiyor buldum ve kafileye katıldım. İçtimada yeni Ukrayna başvekili Suzonitof, Leviski, Dovgal[15] ve diğer Ukraynalılar Senadezi'ye refakat eden Ersanidi, Gorzabe vesaire, Beloruslardan Abramcik,[16] Profesör Kabiş[17] ve Amerika'dan gelmiş bazı Beyaz Rus şahsiyetler. Ermenilerden bildiğiniz Ter Tomasyan ve yine radyoda[18] çalışmak üzere gelen Torosyan.[19] Sizinkilerden Mustafa Veli,[20] İbrahim Beyler.[21] Türkistanlılardan Berdimurat[22] ve arkadaşları. Azerilerden Ceyhun Beg.[23] Bizden başlangıçta benden başka kimse yoktu. Bilahare Hüda Rauf ile Ramazan Terazuf geldiler. Tikulaveski ve Krilof'u temsilen de iki yeni Rus daha vardı. Mevzu amirale[24] gönderilecek cevabı hazırlamaktır. Paris'ten Kiçkori[25] malumunuz olan cevabı hazırlamış ve MAKS[26] namına teyidini temin için Münih'e göndermiştir. Benden evvel bir toplantı daha yapılmış orada nelerden bahsedilmiş bilmiyorum. Benim bulunduğum görüşmede kimse (MAKS) artık yoktur demediyse de mevcudiyetini de kimse i'zam etmek istememiştir. Mustafa Veli cevabın suretini size göndermiştir. Orada "MAKS'ı kurmak isteyen altı kasabalı ve Paris Bloğuna mensup teşkilatlar namına" denilmektedir ki bu fiilen MAKS'ın kurulamamış olduğunu teyit eder.

Cevap suretidir. Ne evet ne de hayır. Mamafih tenkit mahiyeti taşımaktadır. Bu arada Tikulaveski'yi temsil eden bir Rus kendi namına ve teşkilatlarının nokta-i nazarını havi bir yazı dağıttı. Mümkün olduğu kadar sesini işittirmek istedi. Ben bu manzaraları gördükten sonra ertesi gün içtimaa gitmeye lüzum görmedim ve Bariz'i gönderdim. Bu komedinin birinci perdesi. Sonu ne olacak bilmiyorum. Senadezi cevapnameyi alıp Paris'e gitti. Bir hafta sonra da Kelley[27] Paris'e hareket etti. Daha dönmemiştir. Haberlere göre Mellonnoff[28] red cevabı vermiş. Böyle olmasını Amerikalılar da istiyorlarmış. Onun yerine Kurgonof ile görüşüyorlarmış. Kerenski'nin[29] yerine de Salaviyef'i çıkarmak istiyorlarmış. Bunların her ikisi de yenilerdendir. Fakat bunların hepsi de miş miş olarak duruyor. Kimse New York'un cevabının ne ifade edeceğini kati bilmemektedir.

Paris Bloğuna gelince:

Müteakip günler Luitpold kahvesindeki mahut odada da bu sefer de Paris Bloğunun toplantısı oldu. İçtimalara Leviski riyaset etti. Her ihtimale rağmen cephenin kuvvetlendirilmesi hususu üzerinde duruldu. Mustafa Veli herhalde size teklif edilen yeni bloğun nizamnamesi suretini göndermiştir. Merkezlere birer sureti gönderilen bu projenin tetkikinden sonra Paris veya Münih'te umumi bir Paris Bloğu kongresinin toplanması ön kararı alındı. Bu içtimaların halet-i ruhiyesi hoşuma gitti. Her halükârda cephenin müttehid ve faal olması umumiyetle arzu edilmektedir. Bundan şüphesiz Senadezi ve Ceyhun memnun olmadılar. Ceyhun Beg suratı asık oturdu. Senadezi de her sesini yükselttikçe muhalif bir mukabele ile karşılaştı. Paris Bloğu namına yapılacak resmi toplantının süratle olmasını Ukraynalılar istemektedir. Fakat umumi kanaat bunun amiralin cevabını takiben yapılması lehindedir. Türkistanlılar bu kere Berdimurat vasıtasıyla tahriren bir emelname verdiler ve şifahen istiklal pozisyonunu müdafaa eden Paris Bloğunda pozisyonu birlikte müdafaa edeceklerini bildirdiler. İçtimaa riyaset eden Leviski kapanış nutkunda Türkistanlılara tebrik ve teşekküratımızı iblağ ederken bu hususun ve Kazak teşkilatı namına verilen mektupla da merkezlere gönderileceğini gereğinde kongrede karara rabt edileceğini ilan etti. Protokolleri daha almadık. Profesör Kâbiş yazdırıp verecek. Bu da Paris Bloğunun hikâyesi...

Ayaz İshakî, Tokyo 1935.

Şimdi gelelim enstitüye:[30]

Bu kere enstitü kongresine muhakkak ki en kabiliyetli elemanlarımızı göndermek mecburiyetindeyiz. Maalesef ne sizinkiler ne de bizimkiler vaziyeti bize olduğu gibi anlatamadılar. Bu itibarla bize boş yere zaman kaybettirdiler.

Vaziyet bu. Amerikalılarla Ruslar arasında ihtilaf had bir raddeye girmiş. Yakomilyef[31] ne yapıp yapıp bu işi Ruslar hesabına elde tutmak istiyor ve bu itibarla kendisine hiçbir salahiyet verilmediği halde sağa sola davetiyeler, ihtarlar ve buna benzer mektuplar göndermek[32] suretiyle red cevabı almak hususunu teşvik etmektedir. Buna da sebep Amerikalıların milli cepheye mensup heyetlerin ekseriyeti teşkil etmelerine ve neticede alınacak kararların enstitüyü bir Rus oyuncağı olmaktan kurtarmaya çalıştıkları bir hakikat. Bunu bizden evvel sezdiklerinden işi mugalataya getirmişler. Bizler de vaziyete vâkıf olamayarak Yakomilyef'lerin denizine su akıtmaktayız.

Profesör Balis[33] bunu açığa vurmuyor. O takdirde New York'ta kıyamet kopacak. Bize de açmaya cesaret edemiyor. Kimi de davet edeceğini bilmiyor. Sözlerin red cevabı göndermenizden müteessirdir. Ben Aleksandr'a işi anlatmaya çalıştım. Şimdi sizlerden dört beş kişi, Azerilerden dört beş kişi, bizden dört beş kişi Türkistanlılardan dört beş kişi -aklı başında- içtimaa iştirak etmeleri lazımdır.

Ben bizimkilerden Kadircan Kaflı'yı,[34] Ramazan Karça'yı[35] ve Murad Dağlı'yı ve Serdar Labirme'yi, Dr. Şevket Müftiyanef'i gönderdim.

Zeki Velidi[36] buradadır. Ballis ona dört elle sarılmış. Ben de kendisine umumi davaya faydalı ve müfit iltimasını temin kastıyla alâ kadri'l-imkân tatyîb yoluna gittim. Mirza Bala[37] red cevabı vermiş. Bence gelmesi muhakkak lazım. Vahab'ın da[38] Ankara'dan gelmesi zaruri ve bunların kongrede yer almaları lazım. Sizinkilerin de isimlerini derhal göndermelisiniz. Bence gelecek adamların şahsiyetli olmaları lazımdır. Hem Amerikalılara tesir etmesini bilmeli hem de cemaatı etraflarına toplayabilmelidir.

Ukraynalılar hata yapmışlar. Beloruslarla beraber Gürcülerin tuzağına düşmüşler. Yani Enstitüde hürmetli bir yer almayı kâfi görmüşler. Dava maalesef orada bilinmiyor. Rusların oyunu şimdi daha ayan olmuştur. Onlar Ukraynalılara iki profesörlük yer vermekle gözlerini boyamak istemişler, biraz da boyamışlar. Bundan dolayı şimdi Ukraynalıları, Beloruları, Azerileri, Türkistanlıları sizleri ve bizleri bir araya tekrar toplamak suretiyle kongreye hâkim olmaya çalışmak oldukça nazik bir iş haline girmiştir. Ne yapıp yapıp bunu tahakkuk ettirdiler.

Ruslar bu kere bütün stipendiyaları[39] kendilerine, birazını Ukrayna ile Beyaz Ruslara vermek suretiyle milli cepheyi yarım yamalak atlatmış bulunuyorlar. Stipendiya'dan maksat milli bir eser yazmak imkânını haiz olanların kendi biyografileriyle beraber yazacakları eserin muhtasar bir fezlekesini yapmak suretiyle enstitüye müracaatları mümkündür. Amerikalılar bu sene için böyle eser yazacak olanlara (80) kişiye kadar yardım etmeye hazır olduklarını bildirmişler. Her ay (100) dolar verilecek ve üç ay zarfında gönderdiği kısımları yazmayı taahhüt ettiği eserin ciddiyetini temin etmeye muvaffak olursa daha devamlı olarak kendisine yardım temin edilecektir. Ayrıca eserin kıymeti de kendisine verileceği söyleniyor. 40-50 Rusu; 10-15 Ukraynalıyı, 3-4 Beyaz Rus, 1-2 Türkistanlı, Cabağı,[40] Edige Kırımlı,[41] 1-2 Gürcü bu seneki listeye girmiştir. Bu suretle İstipendiya faslı kapandı. Diğer şeyler için ayrıca imkânlar temin edilecekmiş. Buna hazırlanmalıyız.

Enstitünün yeni nizamnamesi hazırlanıyor. Buna göre bir reis, bir kâtip ve bir âlim ile dört azadan müteşekkil bir idare meclisi olacak. Bundan sonra enstitüyü bu idare edecek. Halbuki milli cephe kongreye kuvvetli olarak iştirak ederse bu nizamnameyi lehte ıslah mümkün olacaktır. Aynı zamanda her milli cepheden bir âlimi meclise sokmak imkânı tahakkuk ettirilmiş bulunacaktır. Bunun için dediğim gibi sizler, Türkistanlılar, Azeriler ve bizlerin iyi ve kuvvetli heyetler halinde kongreye iştirakimiz lazımdır. Heyetlerimiz kuvvetli oldukça sözümüz geçecektir. Ukraynalılar, Beloruslar bu hususta bizimle el birliği yapacaklardır. Ermeniler pek de kuvvetli kimseler göndereemeyeceklerini sanıyorum. Gürcülerden de pek kuvvetli bir heyet iştirak etmeyecektir. Bu itibarla Ukrayna, Belorus ve Türk cephesinin gayrete gelmesi lazımdır. Aksi takdirde iş Rusların elinde kalır.

Biz buradan Cenevre Konferansına Ahmet Nabi'lerle[42] müştereken bir telgraf çektik. Bu telgrafa sizin imzanızı da koyduk. Azeriler namına Resulzade'nin[43] ismi vardı. Telgrafı bilahare İngilizceye çevirirken rötuşa tabi tutmuşlar. Buna müteessir oldum. Buna rağmen fena değildir. Evvela memleketlerimizde yapılan imha ve tehcirin derhal tevkifi, saniyen bilkuvve memleketlerinden ihraç edilenlerin memleketlerine iadesi, üçüncüde beynelmilel bir heyet nezaretinde istiklallerinin iadesi için halkın fikrine müracaat edilmesi talep edilmektedir. Şimdilik bununla iktifa eder arkadaşlara hürmetler eder, sıhhat ve afiyetinizi cenab-ı Hak'tan dilerim.

imza

Pek Muhterem Ayaz Beyciğim, 29 Mayıs 1954

İstanbul'a gelir gelmez sizi aradım, bir gün evvel gitmiş olduğunuzu öğrendim. Göremediğimden dolayı müteessirim. Fakat sıhhatinizin iyiliğe doğru gittiğini söylediler, buna çok memnun oldum. Münih'ten size mufassal bir mektup göndermiştim almadığınızı söylediler. Herhalde şimdiye kadar elinize geçmiş olacak.

Bu seyahatteki intibalarım umumiyetle fena değil. Evvela dostlarımız yaptıkları teklifte ricata başladılar. Kelley ile son görüştüğüm zaman Amiralin yeni yapacağı tekliflerin mahiyetini tamamen gösteremeyeceğini, ama ve herhalde tatmin edici olacağını ümit eylediğini söyledi. Bana kalırsa Amerika komitesi;

1- Eski ve yeni muhacir meselesinin tarifâtına gidecek,

2- Merkezin altı kişi olarak değil biraz daha geniş olmasına muvafakat eyleyecek,

3- İttifak mektubu işini de makulât-ı ifrağa veya tamamen lağva muvafakat eyleyecek.

Bütçe meselesi onları telaşa sokuyor. Maliye Vekâletine karşı çalıştıklarını ve bir teşekkül kurduklarını göstermek mecburiyetindedirler. Aksi takdirde Amerika Komitesi kadrosunda tasfiye zarureti doğacak bundan korkuyorlar. Ve bir teşkilat göstermek istiyorlar. Herhalde yeni teklifin bir müzakere yolu ile yapılmasını tavsiye ettim. Kelley bunu doğru ve makul buluyor.

Asıl bizim için şimdi ehemmiyetli olan mesele enstitü meselesidir. Bildiğimiz gibi enstitü işini Yakomilyef ve İfzahan Alman kanunlarına istinaden bir müessese kurmuşlardı. İki kongrede de müesseselerin alâ hâlihi kalması imkânını temin ederek bu müesseseyi elde tutmuşlar. Amerikalılar bu itibarla müessesenin sahibi olamamışlardır. Bilmecburiye kendileriyle anlaşmak ve onların arzularına göre hareket etmek durumundadırlar. Bu hal Amerikalıları bıktırmış. Bu itibarla bu kere yapılacak kongrede nizamnameyi değiştirmek ve idare heyetini tecdit etmek hevesindedirler. Bunu açığa veremiyorlar. Fakat bizden hizmet ve gayret bekliyorlar.

Ayaz İshakî, Ankara 1925.

Enstitü kongresi gelecek ayın sonunda veya temmuzun başlarında yapılacak. Bu toplantıya 70 kişi davetli, bunlar arasında birçok Alman ve ecnebi profesörler var. Ruslar da bir sürü âlim teklif etmişler. Ukraynalılar da onlardan geri kalmıyorlar. Bizimkiler bu işi ihmal etmişler. Bu yüzden Türkiye'den davetler geride kalmış. Ballis, sizin daveti reddettiğinizi söyledi.[44] Ben de "reddedildiğini zannetmiyorum. Fakat siz vaat ettiğiniz halde Türkiye'ye gelmediniz. Yakomilyef ültimatom mahiyetinde yazılar yazıyor. Bu hal Türk cephesini ye'se sevk etmektedir" dedim. Bunu kendisi de itiraf ediyor ve eski idare heyetinin işi elde tutmak için bu gibi oyunlara başvurmakta olduklarından dolayı teessür duyduğunu söyledi. Bu işe bizim Zeki Velidi Bey de karışıyor. O da kendisinden bir sürü namzet teklif etmiş. Şimdi Amerikalılar kimleri çağırmak icap edeceğini kestiremiyorlar. Son görüşmemizde Türkiye'den her millete mensup olmak üzere birer âlim davet etmek istediklerini söylediler. Bunun az olduğunu bildirdim. Mali vaziyetimiz müsaade ederse ikişer davet etmeye çalışacağız dediler. Bana verdikleri isimler şunlardır:

Türkistan'dan: Zeki Velidi ve Mecid Ayoluk[45]

İdil Ural'dan: Abdulkadir İnan[46] ve Ahmet Teymur[47]

Azerbaycan'dan: Mirza Bala ve Ali Ekber Topcibaşef[48]

Kırımlılardan: Adıge Kırımal

Bizden de: Ramazan Karca ve Kadrican

Mecid Ayalok'u kimse tanımıyor. Belki ben soyadını yanlış yazdım. Sizin gruptan Ahmet Teymur Almanya'da staj yapan bir doçent imiş. Sizinkilerdenmiş. Belki de onun da soyadı Teymur değil başkadır herhalde. Zakir Kadri Bey'in[49] akrabalarından Mirza Bala Almanya'dadır.[50]

Ben buna tahriren itiraz ettim ve milli teşkilatın gösterdikleri zevatın davetinin lüzumunu bildirdim. Bu mektubun suretini de Kelley'e verdim. Şimdi Türk cephesinin içtimaını temin ederek burada cephe namına ikişer namzet göstermek suretiyle davetlerini rica etmek ve bu talepte ısrar etmek faydadan hâli değildir. Ayrıca bunu da arz etmek isterim ki bu zevat oradaki idare heyetini seçeceklerdir. Yani bizim için ayrıca enstitünün yeni idare heyetinde rol alacak ve Almanya'da ikamet eyleyecek namzetler göstermemiz icap eder. Bunu giden heyetlere bildirmemiz kâfidir. Çünkü Ukraynalılar, Beloruslar ve bizler elbirliği yaptığımız takdirde kongrede ekseriyeti temin edeceğiz. Yalnız bizim kongreye iştirak edecek zevatın gözü açık ve rol oynayacak zevattan teşekkül etmesi şarttır.

Sizinkilerden Lokman Kemal Bey,[51] Azerilerden Topcibaşef yerine Vahab, Türkistanlılardan da Mecid'in yerine daha gözü açık birisi gelirse o takdirde heyet rol oynayabilir. Kadrican, Ramazan, Mirza Bala, Vahab, Lokman Bey ve kuvvetli bir Türkistanlı derhal Kırımlıları da aralarına alarak Ukraynalılar ve Beloruslarla cephe birliği yaparak hem nizamnameye bir şekil verirler hem de orada heyet-i idarede bizlerden birer mümessilin ikameti temin imkânını bulurlardı.

Biz, muvafakat ederse Ramazan Karça'yı orada bırakmak istiyoruz. Bilmem Azeriler kimi bırakabi-

lirler. Herhalde enstitü görev alacakların iyi karakter taşıyan şahsiyetlerden olmalarını ısrarla talep etmektedirler. Bu itibarla orada kalacak namzedin Rusçayı bilmesi ve ilmi bir kıymet ifade etmesi şarttır. Kırımlılar namına Adıge Kırımal fena değil. Sizden kimi münasip göreceksiniz bilmem. Sultan[52] enstitüye iştirak edemez. Radyoda fiilen mevkuf olanlar enstitüye alınmıyor.

Ben bu hususu burada arkadaşlardan ısrarla, süratle karar almalarını ve bu kararı Ballis, Kelley ve Kunholm'a tahriri bir şekilde yazmalarını isteyeceğim. Aksi takdirde davetiyeler çıkar ve geç kalırız. Enstitü işi mühim bir iştir. Fiilen müzaherete malik bir müessesedir. Heyet 70-80 arasında telif için İstependiya verecek durumdadır. Bir kere maalesef geç kaldık. Ve İstependiya istese de bizler namzet gösteremedik. Sapiş ile Kırımal ve sizinkilerden .... aldılar. Siz gelecekte ise bu işi kongreye kuvvetli şahsiyetler gönderdiğiniz takdirde tamamen bizim elimizde demektir.

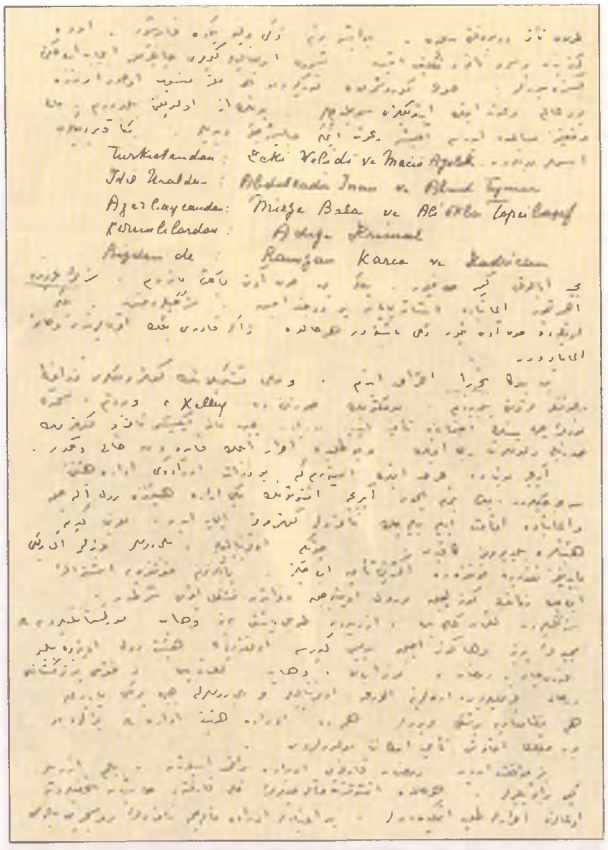

29 Mayıs 1954 tarihli mektubun ikinci sayfası.

Rusların borusu eskisi gibi ötmüyor. Fakat bu sefer de işi hilebazlığa vurmaktadırlar. Men dakka dukka her çareye başvurmaya lehte kararı mubah görüyorlar. Kelley'in dediğine göre Kunholm .... İstanbul'a geleceklerdir. Şarkta tevsi-i faaliyet yapmak arzusundadırlar. Yine malum Radin işi ne enstitü işi ve emsali bu hususu Din Levin'de teyit etmiş. Ben Münih'e gittiğim gün o da orada idi. Görüşmek istedim. Fakat imkânı olmadı. Paç kendisinin de geldiğimi geç haber aldığını ve görüşemediğinden teessürlerini bana vekâleten bildirdi vesselam.

Herhalde sizi fazla rahatsız etmemek için bugün bu kadarla iktifa ediyorum. Orada sizinkilerin hepsi rahatsızlığınızdan müteessirdirler. Mustafa, İbrahim, Sultan hürmetlerini sunarlar. Enver de[53] ellerinizden öper. Maalesef radyonun başındaki Maksudi iki defa gördüğüm halde bir türlü görüşemedim. Daha doğrusu onunla görüşmekten bir faide ummadım.

Kırımlı hakeza ellerinizden öper. Yusuf Ermaş, Ahmed Ay, Ali Han,[54] Muhammed Emir Can,[55] Şah Ömer, Bar İz, Muhammed Bekasıl heyeti ellerinizden öperler, sıhhatinizi temenni ederler.

Saadet Hanım'a[56] hürmetlerimi sunar, Tahir Bey'e[57] arz-ı hürmet eyler, sıhhat ve afiyetlerinizi cümle aile efradımız, İslâm Necabet,[58] Ümmül Feralı, Habib, Tokul Bayur ve ben cenab-ı Hak'tan dileriz ve ellerinizden öperiz.

imza

1. Etienne Copeaux, "Promete Hareketi", (çev. Eriman Topbaş), *Kırım Dergisi*, S. 2 (Ocak-Şubat-Mart 1993), s. 11-20.
2. Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar II (1925-1936)*, BDS Yayınları, İstanbul, 1992, s. 107.
3. Muhammed Ayaz İshakî, "Lehistan'dan Gidiş", *Emel*, S. 141-145 (Mart-Aralık 1984), s. 87-104.
4. Patrik von zur Mühlen, *Gamalı Haç ile Kızılyıldız Arasında* (çev. Eşref Bengi Özbilen), Mavi Yayınları, Ankara, 1984, s. 120.
5. Müstecib Ülküsal, *İkinci Dünya Savaşında 1941-1942 Berlin Hâtıraları ve Kırım'ın Kurtuluş Dâvası*, Emel Yayını, İstanbul, 1976, s. 8.
6. Mühlen, *age*, s. 120.
7. Mühlen, *age*, s. 121.
8. Ülküsal, *age*, s. 117.
9. Mühlen, *age*, s. 121.
10. Mühlen, *age*, s. 84.
11. Mühlen, *age*, s. 233
12. Copeaux, *agm*, s. 19.
13. Mehmed Said Şamil: Dağıstan'da Türklerin Avar boyundan Nakşbendi Şeyhi İmam Şamil'in üç oğlundan en küçüğü Mehmet Kâmil Paşa'nın (1864-1951) oğludur. 1901 yılında Medine'de doğmuş, 21 Mart 1981 tarihinde İstanbul'da ölmüştür. (Bkz. *Tercüman*, 23.3.1997; Ali Birinci, *Müverrih-i Mâerzâdın Fulânnamesi*, İstanbul, 1994, s. 40-41; Ahmet Kabaklı, "Bağımsız Kafkasya", *Tercüman*, 24.3.1981) 1917 Rus İnkılâbı üzerine Kafkasyalılar Terekkala'da bir kongre düzenlediler. (Kafkas-Rus savaşları ve bölgedeki etnik farklılıklar için zengin bir kaynakça: M. Aydın Turan, "Ahmet Tsalıkkatı", *Tarih ve Toplum*, İstanbul, 1996, S. 153, s. 176-185, dn. 3.) Durum değerlendirmesi yapılarak gelecekte nelerin yapılması gerektiği tartışılarak bazı kararlar alındı. 11 Mayıs 1918'de bağımsızlıklarını ilan ettiler. Kafkasya harp meydanı haline geldi. Kızıl Sovyetler ile beyaz Rus orduları arasında sınırlı imkânları ile Dağlılar mücadeleye devam ettiler. Kuzey Kafkasya'da 11 Mayıs 1920 tarihinde Vedino'da yeniden bir kurultay toplanır. Kurultay sonuçta İmam Şamil'in Türkiye'de kalan tek oğlu Mehmet Kâmil Paşa'nın reisliğe davet edilmesini kararlaştırdı. Kâmil Paşa rahatsız olduğundan tek oğlu Said Şamil'i vaziyeti tetkikten sonra lüzumuna göre hareket etmek üzere gönderdi (Kadircan Kaflı, *Şimali Kafkasya*, İstanbul, 1942, s. 153). Said Şamil 1920 Haziranında Tiflis'e ulaştı. İstanbul'dan Kafkasya'ya mücadele etmek için giden başka bir ülkücü Mustafa Butbay'ın "Dağlı halk arasında bir şey yapmanın imkânsızlığını" bildirmesi bile onu fikirlerinden caydıramadı (Mustafa Butbay, *Kafkasya Hatıraları*, Haz. A. C. Canbulat, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1990, s. 101). Bir yıla yakın devam eden gayretlerden sonuç alınamayınca 1921 Haziranında İstanbul'a geri dönmek mecburiyetinde kaldı. "Said Şamil'den Muhâceretteki Kuzey kafkasyalıların 'Esir Vatan'ın Kurtuluşuyla İlgili Mücadelelerine Işık Tutan Tarihi Bir Mektup" *Birleşik Kafkasya*, S. 3 (Haziran-Temmuz-Ağustos 1995) Eskişehir, s. 48-54. Said Şamil siyasi çalışmalarına Promete Hareketine katılmak suretiyle devam etti. Varşova'da bulundu.

Soldan ikinci Prof. Dr. Tahir Çağatay, üçüncü Müstecib Ülküsal, beşinci Edige Mustafa Kırımal.

Savaştan sonra katıldığı, 1957 yılı sonu ve 10 Şubat 1959'da Kahire'de toplanan Afro-Asya Dayanışma Konferansları başkanlıklarına diğer Türk gruplarının liderleri ile birlikte verdikleri muhtıralarla meselelerini gündemde tutmaya devam etti (Ali Sabri, "Afro-Asya Halklarının Dayanışma Teşkilâtı", *Dergi*, SBÖE yayını, Münih, S. 17, 1959, s. 93-103). *Dış Türkler ve Sosyalizm* (İstanbul, 1971) ve *Yahudi Davası ve Filistin* (İstanbul, 1992) basılı eserleridir. Hayatı hakkında bkz. İzzet Aydemir, *Muhaceretteki Çerkes Aydınları*, Ankara, 1991, s. 195-196; Sefer E. Berzeg, *Kafkas Diasporası'nda Edebiyatçılar ve Yazarlar Sözlüğü*, Samsun, 1995, s. 220-222.

14. Ayaz İshaki İdilî: 23 Şubat 1878'de Tataristan'ın başşehri Kazan civarında Yavşirma köyünde doğmuştur. Öğrencilik yıllarında ihtilal hareketlerine katılmıştır. 1905'te *Tan Yıldızı* ve *Tan*'ı neşretmeye başladı. 1911'de İstanbul'a geldi. 1913'te önce Petrograd sonra Moskova'da *İl* gazetesini yayımladı. 22 Temmuz 1917'de ilan edilen İdil-Ural muhtariyetinde milli idare dahilinde siyasi komisyon idaresinin başına getirilmiştir. Sovyetlerin etkilerini artırmaları üzerine Sibirya ve Uzakdoğu üzerinden Avrupa'ya gitti. Promete Hareketine katıldı. 1928 ile 1939 yılları arasında Berlin'de *Yana Milli Yul* dergisini neşretti. 1934 yılından sonra Uzakdoğu'da yaşayan Kazanlıları teşkilatlandırma çalışmalarında bulundu. 22 Temmuz 1954'te Ankara'da vefat etmiş, İstanbul Edirnekapı Şehitliği'ne defnedilmiştir. İshakî'nin siyasi liderliği ile birlikte gazetecilik ve yazarlık tarafı da önemlidir. Çok sayıda hikâye, roman ve tiyatro eseri kaleme almıştır. Eserlerinden yapılan bir seçme 75 yıl sonra memleketinde yayımlanmıştır (Lena Gaynonava, *Zindan*, Kazan, 1991). Hayatı için bkz. *Muhammed Ayaz İshakî. Hayatı ve Faaliyeti -100 Doğum Yılı Dolayısıyla-*, Ankara, 1979; Naile Binark, "Ayaz İshakî İdilli", *Kazan*, İstanbul, 1974, S. 12; Mehmet Emin Resulzâde, "Ayaz İshakî Merhum İçin", *Azerbaycan*, S. 28-29 (Temmuz-Ağustos 1954); A. B. Taymas, "Ayaz İshakî", *Türk Dili* S. 37 (1 Ekim 1954); H. Namık Orkun, "Ayaz İshaki", *Türk Yurdu*, S. 234 (Ağustos 1954); Fatma Özkan, "Tataristan'daki Sosyal ve Siyasi Fikir Hareketleri İçinde Ayaz İshakî'nin Yeri", *Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu Bildirileri*, Kayseri, 1996, s. 459-464.
15. S. Dovgal: Hariçte faaliyet gösteren Ukrayna Milli Meclisi'nin başkan yardımcısı.
16. Mikola Abramtschik: Belorusyalı mühendis. Paris Bloğu Başkanı. *Investigation of Communist Takeover and Occupation of the non Russian Nations of the USSR*. Washington, 1954, s. 52-62.
17. Prof. Dr. S. Kabış: Sovyetler Birliği'ni Öğrenme Enstitüsü İlim Heyeti'nde araştırmacı olarak çalışmıştır. Ukraynalıdır. Enstitü yayın organı *Dergi*'de çok sayıda araştırması neşredilmiştir.
18. Anti-Sovyet propaganda gayesi ile Rusya'yı Komünizmden Kurtarma Komitesi'nin organı olarak Münih'te Radio Liberty ("Hürriyet Radyosu") adı ile faaliyette bulundu.
19. Dr. Sarkis Torosyan: 1898'de Erivan'da doğmuştur. Ermenistan'ı terk etmek zorunda kalınca Prag Üniversitesi'nde hukuk öğrenimi görmüştür. 1954-1963 arasında SBÖE'nün İlim Heyeti'nde çalışmıştır. Aynı zamanda Münih'teki Hürriyet Radyo'sunun Ermeni şubesini de idare etmiştir. 1963'te Münih'te ölmüştür. Bkz. *Dergi*, SBÖE'nün yayını, Münih, S. 35/36, 1964, s. 84.
20. Mustafa Veli Aytugan: 15.9.1907'de Tataristan'ın Alabuga köyünde doğmuştur. 1925-1928 yıllarında Kazan'da Tatar-Başkurt harp okulunda okumuş ve teğmen rütbesi ile orduya katılmıştır. 1941'de Sovyet-Fin savaşı sırasında Finlilere esir düşen Aytugan, Finlandiya'dan Almanya'ya geçmiş, 1943-1945 yıllarında İdil-Ural lejyonunda gönüllü sıfatı ile savaşmış, Alman ordusunca Doğu-Türk Tümeni askerleri için Berlin'de yayımlanan *İdil-Ural* ve *Türk Birliği* gazetelerinde de çalışmıştır. Savaştan sonra Almanya'da *Azad Vatan* dergisine yazılar yazmış, SBÖE ile Hürriyet Radyosu Tatar-Başkurt şubesinde çalışmıştır. 1965 yılı nisan sonunda ölmüştür. Bkz. *Dergi*, SBÖE yayını, Münih, S. 41, 1965, s. 70-71; Ali Akış, "Mustafa Veli Aytugan", *Türk Kültürü*, S. 42 (Nisan 1966), s. 557.
21. İbrahim Baday.
22. Dr. Aman Berdimurat: Türkistanlıdır. SBÖE İlim Heyeti'nde üye olarak görev yapmıştır. *Dergi*'de çok sayıda araştırması yayımlanmıştır.
23. Ceyhun Hacıbeyli: 3 Şubat 1891'de Azerbaycan Karabağ'ın Şuşa şehrinde doğmuştur. Yüksek öğrenimini Petersburg Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde yaptı. 1918'de Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra parlamento reisi Ali Merdan Topçubaşı başkanlığındaki delegasyonun üyesi olarak Paris'e gönderildi. Delegasyonun basın işleri ile görevlendirilmişti. 27 Nisan 1920'de Bolşeviklerin Azerbaycan'ı istila etmeleri üzerine mülteci olarak Paris'te yaşadı. Dergilere siyasi ve ilmi yazılar yazdı. 1961'de SBÖE asil üyeliğine seçilmiştir. Kardeşi bestekâr Üzeyir Hacıbeyli ile birlikte 1907'de "Leyla ve Mecnun" adlı ilk Azerbaycan operasını meydana getirdiler. 22 Ekim 1962'de Paris'te öldü. Bkz. *Dergi*, SBÖE yayını, Münih, S. 30, 1962, s. 93-95; Timuçin Hacıbeyli, "Ceyhun Hacıbeyli'nin Arhivinden", Azerbaycan Demokratik Respublikası: Azerbaycan Hükümeti 1918-1920, Gençlik Yay. Bakû, 1990, s. 21-23; Mövsim Aliyev, "Ceyhun Hacıbeyli", *age*, s. 46-48.
24. Amiral Leslie C. Stevens: Komünizme Karşı, Amerikan Komitesi'nin başkanı. Arşivimizde bulunan, Münih 3 Nisan 1954 tarihli Siyasi İşler Müdürü Isaac Patch imzasıyla E. Gueguetchkori ve Sergei Melgounov'a gönderilen L. C. Stevens'in mektubunda muhabirlere müşterek çalışmanın nasıl yapılacağı teklif edilerek, ilkeler, organizasyon, radyo, yayın, bilimsel, akademik ve kültürel çalışmalar, özel projeler konularında düşünceleri sorulmaktadır.
25. Eugone Gueguetchkori: Paris'te yaşayan, muhacir bir grubun lideri.
26. MAKS: Muhacirlerin kurdukları bir organizasyon.
27. Robert F. Kelley: Komünizme Karşı Hürriyet, Amerikan Komitesi'nin Avrupa temsilcisidir.
28. Sergei Melgounov: Paris'te yaşayan, muhacir bir grubun lideri.
29. Aleksandr Fyodoroviç Kerenski. Hakkında bkz. *AnaBritannica*, c. 13, s. 204.
30. Amerika tarafından desteklenen, mültecilerin faaliyette bulundukları Sovyetler Birliği'ni Öğrenme Enstitüsü 5 Temmuz

1950'de Münih'te kuruldu. Faaliyet gösterdiği 20 yıl içinde çeşitli dillerde çok sayıda dergi yayımladı. Soğuk savaşın sona ermesi üzerine Amerika-Rusya yakınlaşması sonucu kapatıldı.

31. B. A. Yakovlev: SSCB Tarih ve Kültürünü Tetkik Cemiyeti'nin başkanıdır.
32. Yakovlev imzalı 27.2.1954 tarihli Ayaz İshakî'ye gönderilen ve arşivimizde bulunan yazıda, ekli çizelgeye göre Sovyetler'de öldürülmüş, sürgün edilmiş kişilerin isimleri istenilmektedir.
33. Prof. Dr. William B. Ballis: ABD Michigan Üniversitesi'nde çalışmıştır. Önce SSCB Tarih ve Kültürünü Tetkik Enstitüsü'nde danışman olarak çalışmıştır. SBÖE asil üyeliğine seçilmiştir.
34. Kadircan Kaflı: (1903-22.1.1969) Dağıstan'da doğdu. Küçük yaşta Türkiye'ye gelerek Konya İlköğretmen Okulu'nda okudu. 1938'de Ankara Gazi Eğitim Enstitüsü'nü bitirerek, öğretmenlik yaptı. 1961 Kurucu Meclis üyeliğinden sonra Konya milletvekili seçildi. Ölümüne kadar *Tercüman* gazetesinde günlük yazılar yazdı. Bkz. *Türk Kültürü*, c. vii, S. 76 (Şubat 1969), s. 304-305; Aydemir, *age*, s. 71; Berzeg, *age*, s. 132-133.
35. Ramazan Karça: 1909'da Karaçay-Çerkez Cumhuriyeti'nde doğdu. Rostov Üniversitesi Filoloji Bölümünü bitirdi. II. Dünya Savaşı sırasında, 1942'de Almanlara esir düştü. Türkiye, Almanya ve ABD'de yaşadı. 1981'de öldü. Yazılarında kendi ismi yanında Mahmut Aslanbek imzasını da kullandı. Münih'te SBÖE'de çalıştı (Berzeg, *age*, s. 141).
36. Zeki Velidî Togan: 10 Aralık 1890 tarihinde Başkurt-Eli'nde İsterlitamak kantonluğunda Küzen köyünde doğdu. Baba ve dayısının medresesinde ilk öğrenimini tamamladıktan sonra Kazan'a giderek özel dersler aldı. 1912'de ilk eseri *Türk ve Tatar Tarihi*'ni yazdı. 1916'dan itibaren siyasetle ilgilenmeye başladı. Duma'daki Müslüman mebuslara yardımcı olmak üzere görevlendirildi. Başkurtların kaderinin Kazan'dan çok Kazakistan ve Türkistan ile birlikte ele alınmasının doğru olacağını düşünüyordu. 1917 Mayısında Moskova'da toplanan Birinci Rusya Müslümanları Kongresi'nde iki fikir tartışıldı. Belirli bir toprakta, Türk nüfus üstünlüğüne dayalı muhtariyet kararı alındı. Buna karşı olanların önderleri Sadri Maksudi ve Ayaz İshakî idi. 29 Kasım 1918'de Milli Başkurt Hükümeti'nde bakan oldu. Sovyet yönetimi ile anlaşma yapıldı. On beş ay devam eden işbirliğinden sonra mücadeleye Türkistan'da devam etti. 1923 İran üzerinden Afganistan, Hindistan yolu ile Almanya'ya ulaşır. 1925'te Türkiye'ye gelerek Ankara'da Maarif Vekâleti Telif ve Tercüme Heyeti'nde görevlendirildi. 1927'de İstanbul Üniversitesi'nde görevlendirildi. 1932'de toplanan 1. Türk Tarihi Kongresi'nde günün geçerli tarih tezine karşı görüşlerinden dolayı eleştirildi. 1932-1939 yılları arasında Avusturya ve Almanya'da bulundu. 1 Eylül 1939'da İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk tarihi profesörlüğüne tayin edildi. Ölüm tarihi 26 Temmuz 1970'e kadar görevine devam etti. (Z. Velidî Togan, *Hatıralar*, İstanbul, 1969; Prof. Dr. Tuncer Baykara; *Zeki Velidî Togan*, Kültür Bak. Yay., Ankara, 1989.)
37. Mirza Bala: 1898'de Bakû'da dünyaya geldi. Yayın hayatına *Açıksöz* gazetesinde başlamış, *Bəsirət*, *Azerbaycan* gazetelerinde devam etmiştir. Müsavat Partisi'nde çalışmıştır. Resulzade'den sonra partinin liderliğini yapmıştır. 1927 yılında İstanbul'a gelmiştir. *Muhacerette Yeni Kafkasya*, *Azeri Türk*, *Odlu Yurt*, *Bildiriş*, *İstiklâl*, *Kurtuluş*, *Azerbaycan* dergi ve gazetelerinde yazmıştır. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Münih'teki SBÖE İlim Heyeti başkanlığının yanında *Dergi*'nin başyazarlığını yapmıştır. İstanbul'da 8 Mart 1959'da ölmüştür. Bkz. Mirza Bala, *Dergi*, SBÖE yayını, Münih, S. 15, 1959, s. 95-97; Ahmet Karaca, "Azerbaycan Milli Davasının Bir Bayraktarı, Mirza Bala Mehmetzade", *Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu Bildirileri*, Kayseri, 1996, s. 319-327.
38. Abdülvahap Yurtsever: 1898 yılında Bakû'da doğdu. Öğrenimi sırasında milli içtimai hareketlere katıldı. Müsavat Partisi'nin en alt kademesinden başlayarak üst kademelere kadar yükseldi. Memleketin işgale uğraması üzerine yeraltı çalışmalarına katıldı, tutuklandı ve sürgüne gönderildi. Kaçarak Türkiye'ye geldi. 1936 Promete Hareketi çalışmalarına katılmak üzere Varşova'ya geçti. Savaşın başlaması üzerine 1939'da Türkiye'ye döndü. 1952'de yayımlanmaya başlanan *Azerbaycan Türk Kültür Dergisi*'nin başyazarlığını yaptı. 1976'da öldü. Bkz. Ahmet Karaca "Muhaceretin Fikir Muallimi Abdülvahap Yurtsever", *Türk Aydınları Sempozyumu Bildirileri*, s. 329-334.
39. Stipendiya: Burs.
40. Wassan-Giray Cabağı: 3.5.1882'de Kuzey Kafkasya'nın Çeçen-İnguş bölgesinde Nasırkort kasabasında doğmuştur. Vladikafkas'ta normal talısiline başladı. 1900 yılında liseyi bitirdi. Önce Petersburg ve Riga üniversitelerinde, sonra Almanya'ya geçerek Yena Teknik Üniversitesi'nden ziraat mühendisi olarak 1988'de mezun oldu. 1917 ihtilali üzerine "Kuzey Kafkasya Merkez Komitesi"nde çalışmıştır. 1919 yılı mart ayına kadar Kuzey Kafkas Hükümeti Maliye Bakanlığını yapmış ve parlamento reisliğine seçilmiştir. Paris'te toplanan Wersaille Sulh Konferansı'nda milletinin haklarını savunmak üzere Kuzey Kafkasya delegesi olarak görev yapmıştır. 1938'de İstanbul'a Polonya gazeteleri ve Polonya Ajansı temsilcisi olarak gelmiştir. 18 Ekim 1961'de ölmüştür. Bkz. Nassan-Giray Cabağı, *Kafkas-Rus Mücadelesi*, İstanbul, 1967, s. 4-9; Aydemir, *age*, s. 205-208; Berzeg, *age*, s. 84-86.
41. Dr. Edige Mustafa Kırımal: 1911 Bahçesaray'da doğdu. İlk ve ortaokulu Dereköy'de, liseyi Yalta'da okudu. Yüksek öğrenimi sırasında takip edildiği için Azerbaycan üzerinden İran'a geçerek Türkiye'ye geldi. 1939'da Polonya Vilno Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nden mezun oldu. Polonya'nın Rus işgaline uğraması üzerine Berlin'e geçip oradan İstanbul'a geldi. 1941 yılında eşi ile birlikte Kırım Milli Merkezi'ni temsilen Almanya'ya gitti. Savaştan sonra Almanya'da felsefe doktorası yaptı. 1954'te Münih'te kurulan SBÖE ve Paris Bloku'nda Kırım Milli Merkezi'ni temsil etmeye devam etti. Türkçe yayımlanan *Dergi*'nin kapanıncaya kadar mesul müdürlüğünü yaptı. Kırım ve Sovyetler'le ilgili kıymetli makaleler yazdı. 1980'de Münih'te öldü. Almanca kaleme aldığı eseri *Der Nationale Kampf der Kırımtürken* (Emsdetten, 1952) önemlidir. Bkz. Müstecip Ülküsal, "Dr. Edige Mustafa Kırımal'ı Kaybettik", *Emel*, S. 118 (Mayıs-Haziran 1980), s. 1-5.
42. Prof. Ahmet Nabi Mogama: 21 Ekim 1897'de Dağıstan'ın Andi bölgesinin Godoberi köyünde doğmuştur. Lise öğrenimini Temirhanşura'da yapmıştır. Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti'nin 1920 ilkbaharında çökmesinden sonra anayurdunu terk etmek zorunda kalmıştır. Çekoslavakya hükümetinin tahsis ettiği burstan faydalanarak 1923'te Prag Teknik Üniversitesi'ne yazıldı. Mezuniyet sonrası aynı ünivesitede öğretim üyesi oldu. Sovyet-Alman Savaşı sırasında esir olan vatandaşlarına yardım için Almanya'ya geçti. Berlin'de Kuzey-Kafkasya Milli Komitesi'nin reisliğine seçildi. Savaş sonrası *Kafkasya* ve *Birleşik Kafkasya* dergilerinin yayınına katıldı. 26 Mart 1961'de Münih'te öldü. Bkz. Alihan Kantemir "Profesör Ahmet Nabi Magoma" *Dergi*, SBÖE yayını, Münih, S. 23/24, s. 91-94; Aydemir, *age*, s. 229-231; Berzeg, *age*, s. 172-173.
43. Mehmet Emin Resulzade: 31.1.1884 tarihinde Bakû yakınlarında Novhanı'da doğdu. Arapça ve Farsça öğrendi. 1903'te basın hayatına atıldı. 1904'te Himmet adlı gizli teşkilata girdi. 1905-1908 arasında *Hayat*, *İrşad*, *Tekâmül*, *Füyuzat*, *Yoldaş* ve *Terakkî* gibi süreli yayınlarda yazıları çıktı. 1968'de Güney Azerbaycan'a geçmiş, Tahran'da Farsça *İran-ı Nev* gazetesini yönetmiştir. Rusların baskısı üzerine İran'dan İstanbul'a geçti. Türk Ocakları'nın çalışmalarına katıldı. 1913'te çıkarılan af üzerine Bakû'ya döndü. Siyasi ve kültürel faaliyetlerine devam etti. 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan Milli Şûrası bağımsızlığını ilan ederek cumhuriyetin yolu açıldı. Resulzade devlet başkanlığına getirildi. Bolşeviklerin 27 Nisan 1920'de Azerbaycan'da idareyi ele geçirmeleri üzerine bir müddet saklandı ise de yakalandı. Bakû'ya gelen Stalin, Resulzade'yi beraberinde 1921'de Moskova'ya götürdü. Gözaltında serbest bir hayat sürmesine izin verildi. 1922'de Petersburg yolu ile denizden Finlandiya'ya geçerek Türkiye'ye geldi. İstanbul'da *Yeni Kafkasya*'yı çıkardı. Promete Hareketine katıldı. *İstiklal* ve *Kurtuluş*'ta yazıları çıktı. 1934'te Varşova'ya geçti. Savaş sırasında Azerbaycan'ın geleceği üzerinde görüşmelerde bulunduğu Berlin'de 5 Ağustos 1943'te Alman siyaseti hakkındaki olumsuz düşüncelerini bir memorandum ile açıklayarak Bükreş'e döndü. 1947'de Ankara'ya yerleşti. 6 Mart 1955'te Ankara'da öldü. Bkz. Mehmet Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, (Haz. Dr. Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Sabahattin Çağın), İstanbul, 1990, s. v-xxiv.; *Azerbaycan Demokratik Respublikası-Azerbaycan Hükümeti 1918-1920*, Gençlik Yayını, Bakû, 1990, s. 24-29; Necimaı Yakublu, *Mehmet Emin Resulzade*, Gençlik Yayını, Bakû, 1991; Mehmet Emin Resulzade, *Stalin'le İhtilal Hatireleri*, Elm Neş, Bakû, 1991.
44. Ayaz İshakî'ye yazılan 2.2.1954 tarihli V. B. Ballis imzalı yazıda enstitü çalışmalarına katılıp katılmayacağı sorulmaktadır (örneği arşivimizde).
45. Mecid Ayalık: Kimliği hakkında yaptığımız araştırmalar so-

nucu bilgi bulamadık. 12.4.1997 tarihinde İstanbul'da görüştüğümüz Dr. Baymirza Hayit'ın verdiği bilgilere göre; Kazakistan Çimkent doğumlu, Kazak asıllıdır. Memleketinde öğretmenlik yapmıştır. Almanya'da Ogsburg'ta kitap satan küçük bir dükkân işletmiş, Amerika'da ölmüştür.

16. Abdülkadir İnan: 29.11.1889 tarihinde Başkurdistan'ın Çıgay köyünde doğdu. İlköğrenimini Usul-i Cedid okullarında yaptı. 1914'te Yüksek Muallim Mektebi'nden mezun oldu. İmtihan vererek müderris unvanı aldı. Z. V. Togan ile kader birliği yaparak İran, Afganistan, Hindistan üzerinden Avrupa'ya geçti. 1925 Temmuzunda İstanbul'a geldi. 1933 yılında Türk Dil Kurumu'nda ihtisas kâtibi sıfatı ile çalışmaya başladı. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde ders verdi. Etnografya, folklor, Türk tarihi, Türklerin dini inançları, Türk lehçeleri, Türk filolojisine dair yazılmış çok sayıda makalesi bulunmaktadır. 1 Ekim 1976'da vefat etti. Bkz. Naile Binark, "Prof. Abdülkadir İnan Hoca ile İlgili Hatıralar", *Kazan*, İstanbul, 1977, S. 19, s. 28-37. Prof. Dr. Bahaeddin Ögel, "Prof. Abdülkadir İnan -Türk Kültürü Tetkiklerinin Büyük Öncüsü-Yazılarının Bir Arada Yayınlanması Dolayısiyle", *Türk Kültürü*, S. 71 (Eylül 1968), s. 861-865.

Mehmet Emin Resulzade, Ankara 1954.

17. Ahmet Temir: Mektupta yanlışlıkla Ahmet Teymur olarak yazılmıştır. 14.11.1912 tarihinde Tataristan'ın Bügülme kazasının Elmet köyünde doğdu. İlkokulu bitirdikten sonra Rus lisesine yazıldı. 1929 yılında Artvin üzerinden Türkiye'ye iltica etti. Yüksek tahsilini ve doktorasını Almanya'da yaptı. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde Türk Dili öğretim üyesi olarak çalıştı. Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü'nün kurucu başkanı olarak görev yaptı. Tuncer Gülensoy, *Prof. Dr. Ahmet Temir'in Hayatı ve Eserleri*, Erciyes Dergisi Yayınları, Kayseri, 1983; *Türk Kültürü Araştırmaları*, yıl xxx/1-2, Prof. Dr. Ahmet Temir'e Armağan, Ankara, 1993.
18. Ali Ekber Topçubaşı: 1918'de ilan edilen Azerbaycan Cumhuriyeti'nin dışişleri bakanı, sonradan parlamento reisi olarak görev yapan Alimerdan Topçubaşı'nın (Tiflis 1862-Paris 1954) Paris barış konferansına Azerbaycan heyetinin başkanı olarak gönderilmesi üzerine babası ile birlikte Fransa'ya gitti. Paris Milli Kütüphanesi'nde uzun yıllar çalıştı. 9.2.1997'de Paris'te öldü. Bkz. *Emel*, S. 100 (Mayıs-Haziran 1977), s. 34. Ali Merdan Topçubaşı'nın arşivleri ve kütüphanesi Paris'te Cernuschi müzesinde bulunmaktadır. Bunlardan faydalanmanın zorluğu ifade edilmiştir. Bkz. Copeaux, *agy*, s. 19, dipnot 1.
49. Zakir Kadirî Ugan: 1880 yılında Tataristan'da doğdu. İlk tahsilini köyünde yaptı. Bir müddet Simbir Medresesi'ne devam etti. Buhara ve Medine'de öğrenimine devam ederek, Kahire'de Ezher Medresesi'nde yüksek öğrenimini tamamladı. Orenburg'da Hüseyniye, Ufa'da Medrese-i Aliye'de müderrislik yaptı. 1917 Rus ihtilalinde İdil-Ural Türklerinin milli mücadelesine katıldı. Milli İdarenin dağılması üzerine Çin'e sığındı. 1923 Türkiye'ye gelerek Türk Dil ve Türk Tarih Kurumlarının çalışmalarına katıldı. 1936-1940 yılları arasında şair ve eğitimci olan eşi ile birlikte Finlandiya'daki Tatarlara eğitimleri yönünden yardımcı oldu. Son yıllarında Arap klasiklerinden birçok eseri Türkçeye tercüme etmiştir. 22 Ekim 1954'te Ankara'da öldü. Bkz. Muhammed Lalam Mustafa, "Zakir Kadirî Ugan Cenapları", *Türk Dünyası Tarihi Dergisi*, S. 119 (Kasım 1996), s. 21-23.
50. Mirza Bala ile Zakir Kadirî Ugan'ın akrabalık bağı yoktur. Sonraki yıllarda Ahmet Temir, Ugan'ın kızı ile evlenmiştir.
51. Kemal Lokman: (1899-1976) Kazakistan'a bağlı Kazaklı'da dünyaya geldi. Babası Orenburgludur. İstanbul'a öğrenim için geldi. Liseyi Şam'da okudu. Yüksek tahsilini Fransa'da Grenoble Mühendislik Okulu'nda yaptı. Petrol dalında ihtisasını tamamladıktan sonra memleketimizde petrol endüstrisinin başlangıcından itibaren öncü olarak çalışmış en yetkili mevkie ulaşmıştır. Petrol alanında çok sayıda yayın yapmıştır. Akrabalarını ziyarete gittiği Taşkent'te 6.8.1976'da ölmüştür. Naile Binark, "Petrol Yüksek Mühendisi Kemal Lokman", *Kazan*, S. 18, İstanbul, 1976, s. 51-56.
52. Garip Sultan: II. Dünya Savaşı sırasında Almanlara esir düştü. Savaş sonrası Almanya'da kalıp Hürriyet Radyosu Tatar-Başkurt şubesinde çalıştı.
53. Enver Galioğlu: II. Dünya Savaşından sonra Almanya'da kalan İdil-Urallıların kurduğu Tatar-Başkurt Milli Komitesi'nin başkanı.
54. Ali Han Kantemir: 9 Mayıs 1886 tarihinde Kuzey Kafkasya'nın Kuzey Osetya bölgesinin Karagaç köyünde doğdu. Liseyi Vladikafkas'ta, yüksek öğrenimini Petersburg Hukuk Fakültesi'nde yaptı. 1913'te Bakû'ya yerleşerek avukatlık yapmaya başladı. İhtilalden sonra Mavera-yi Kafkasya Cumhuriyeti Hükümeti dışişleri bakan yardımcısı oldu. Bir müddet sonra Kuzey Kafkasya Hükümeti'nin Bakû diplomatik temsilcisi tayin edildi. Kafkasya'da bağımsızlık için önce beyaz sonra kızıl Ruslarla yapılan mücadeleye katıldı. Çaresiz kalınca Gürcistan'a iltica etti. Burada kurulan Azerbaycan-Dağlılar Komitesi'nde görev aldı. Komite Kafkasya'nın bağımsız demokratik cumhuriyetlerini yeniden canlandırarak konfederasyon kurmayı hedefliyordu. Gürcistan'ın Bolşevikleşmesi üzerine Batum'dan Trabzon'a geçti. İstanbul ve Ankara'da bir müddet bulunduktan sonra 1934 yılından itibaren Paris'te *Kafkasya* dergisini yayımladı. II. Dünya Savaşı sırasında Almanya'da Kafkas lejyonlarının kuruluşu ile uğraştı. Savaştan sonra önce İsviçre'de kaldı. Sonra Münih'e yerleşerek "Kuzey Kafkasya Milli Komitesi"nde görev aldı. Sovyetler Birliği Milletlerini Kurtarma Cemiyeti "Paris Bloğu" başkan yardımcılığını yaptı. SBÖE'nün çalışmalarına katıldı. 16 Nisan 1963'te öldü. Bkz. Haydar Bammat, "Ali Han Kantemir (1886-1963)", *Dergi*, SBÖE yayını, Münih, 1963, S. 32, s. 70-74; Ali Han Kantemir: *Emel*, S. 16, (Mayıs-Haziran 1963), s. 27-28.
55. Mehmet Emircan: (1919-25.5.1979) Azerbaycan'ın Şeki Hanları ahfadındandır. Ebüzziyya ailesinden gazeteci Ziyad Ebüzziya'nın kaynbiraderi, Fuat Emircan'ın kardeşidir. Türkiye'de *Tasvir-i Efkâr* gazetesinde çalışmıştır. Avrupa'da Paris Blokunda Azerbaycan Milli Merkezi'nin temsilciliği görevinde bulunmuştur. SBÖE'nün yayımladığı Türkçe derginin yazışleri müdürlüğünü yapmıştır. Münih'te vefat etmiş, İstanbul'da gömülmüştür.
56. Prof. Dr. Saadet Çağatay: Ayaz İshakî'nin kızı. 1907 yılında Kazan'da doğdu. 24.6.1989'da Ankara'da öldü. Yüksek tahsilini Almanya'da yaptı. Türk dili üzerine doktorasını Almanya'da tamamladıktan sonra, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde öğretim üyesi olarak çalıştı. Almanya'da babası ile birlikte *Yana Millî Yul* dergisini yayımladı. Son yıllarında babası ve eşi adına "Ayaz-Tahir, Türkistan-İdil Ural Vakfı"nı kurdu.
57. Prof. Dr. Tahir Çağatay: (Taşkent 27.3.1902-Bursa 22.7.1984) Yüksek öğrenimini Almanya'da yaptı. Doktorası "Göçebe Hayat Ekonomisinin Ana Hatları" adını taşımaktadır. Mustafa Çokayoğlu ile birlikte Berlin'de *Yaş Türkistan* dergisini yayımladı. 1932'de Saadet İdilli ile evlendi. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde sosyoloji profesörü olarak çalıştı. Mesleki yayınları yanında Türkistan'ı konu alan çok sayıda kitap yayımladı. Bkz. Saadet Çağatay İshakî, "Prof. Dr. Tahir Çağatay", *Azerbaycan*, S. 249 (Temmuz-Agustos-Eylül 1984), s. 27-29; Şerali Turdiev, "Almanya'da Türkistan'lı Talebeler", *Özbekistan Edebiyatı ve Sanatı*, Taşkent, 16 Nisan 1993.
58. Necabet Şamil: Said Şamil'in kız kardeşi.

TİYATRO ESERİ HAZRET-İ YUSUF VE MİSYONERLİK

H. DİLEK BATİSLAM*

Gerdiner, *Hazret-i Yusuf, Çoban, Köle, Hükümdar, Tevrat'tan Bir Facia-i İhtiras*, 3 perde, mütercimi Belkıs Sami, İstanbul: Amerikan Misyoner Heyeti, 1923, 84 s.

Bu yazımızda ailemize ait özel kitaplıkta bulunan bir tiyatro eserini tanıtmaya çalışacağız. *Hazret-i Yusuf* adlı bu tiyatro eserinin konusu Yusuf kıssasıdır. Eser, eski harflerle istanbul'da 1923 yılında Amerikan Misyoner Heyeti tarafından bastırılmıştır. Yaptığımız araştırmalar sırasında aynı eserin, *Kayseri Raşid Efendi Kütüphanesi Türkçe, Arapça, Farsça Basma Eserler Kataloğu* ile M. Seyfettin Özege'nin *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*'nda da yer aldığını gördük. Ancak kataloglarda sözü edilen bu eserleri inceleme fırsatımız olmadı.[1]

Bilindiği gibi Yusuf u Züleyha hikâyesi çok sayıda yazar ve şairin ele alıp işlediği konulardandır. Divan edebiyatında bu hikâyeyi anlatan mesnevilerin sayısı oldukça fazla olmakla birlikte,[2] bu mesnevilerin en ünlüsü Hamdullah Hamdi'ye ait olan Yusuf u Züleyha mesnevisidir.[3] Yusuf u Züleyha mesnevilerinin konusunu meydana getiren ana temalar arasında, kardeşlerinin kıskanması sonucu Yusuf'un başına gelenler, Yusuf'un güzelliği, rüya yorumlamadaki ustalığı, Züleyha'nın tek taraflı aşkı, Yusuf'un zindana atılması, Yakup'un sabrı, ilahi aşk vb temalar bulunmaktadır.[4]

Kuran'da kıssaların en güzeli ("Ahsenü'l-Kasas") olarak nitelendirilen, sadece bizim edebiyatımızda değil, Batı edebiyatıyla Arap ve İran edebiyatlarında da önemli bir yer tutan Yusuf kıssası, Batı edebiyatında hikâyenin en eski kaynağı olan Tevrat esas alınarak, Türk, İran ve Arap edebiyatlarında ise tefsir, hadis ve İslam tarihlerinden yararlanılarak işlenmiştir. Tevrat, Kuran vb kaynakların hemen hepsinde Yusuf kıssasındaki olayların sıralanışı aynı olmakla birlikte Tevrat'ta ayrıntıların daha çok olduğu görülür. Örneğin Tevrat'ta Yusuf'un babasına yorumlattığı rüyadan önce gördüğü bir başka rüya daha anlatılmaktadır.[5] Ancak eserlerinde bu hikâyeyi anlatan yazar ve şairler, temelde kutsal kitaplarda anlatılan şekli esas almakla beraber, kendi duyuş ve düşünüşleri, şairlik yetenekleri doğrultusunda eklemelerde bulunarak, aşk temasını öne çıkararak, hikâyeyi daha ilginç hale getirmeye çalışmışlardır.

Yusuf u Züleyha hikâyesinin ilk kaynağı kutsal kitaplardan Tevrat'tır. Fakat daha önce de söylediğimiz gibi bu hikâye Kuran'da da anlatılır. Kuran'da yer alan 12. surenin adı Yusuf'tur. 111 ayet olan bu sure Hz Yusuf'tan söz ettiği için bu adla anılır. Hz Yusuf'un bütün hikâyesi bu surede anlatılır. Bu surenin dışında Hz Yusuf'un adı sadece bir ayette geçer. Kuran'da anlatıldığı şekliyle Hz Yusuf'un hayatı ve hikâyesi kısaca şöyledir: "Hz Yakup'un on iki oğlu vardır. İçlerinde Yusuf'u hepsinden daha çok sever. Bir gün Yusuf rüya görür ve bu rüyasını babasına anlatır. Rüyasında on bir yıldız, güneş ve ay Yusuf'a secde etmektedir. Yakup, on bir yıldızın Yusuf'un on bir kardeşi olduğunu ve Allah'ın onu kardeşlerinden üstün yapacağını anlar. Bu rüyasını kardeşlerine söylememesini, söylerse kardeşlerinin düşmanlığını kazanacağını açıklayan Yakup, Yusuf'a Allah'ın ona peygamberlik ve büyük bir devlet vereceğini de anlatır. Yusuf'un büyük kardeşleri onu kıskanarak, hile ile götürüp bir kuyuya atarlar. Babalarına Yusuf'u kurt yedi derler. Kuyunun yakınından geçen bir kervan Yusuf'u bulup Mısır'a götürür. Mısır'da köle olarak satılan Yusuf'u burada Mısır'ın maliye bakanı satın alır. Maliye bakanının karısı Yusuf'un güzelliğinden etkilenerek onunla beraber olmak ister. Ancak Yusuf, kadının teklifini kabul etmez. Kadından kaçmak isterken kadın onun gömleğini arkasından yırtar. Yusuf'un gömleğinin arkasının yırtılmış olması dolayısıyla kadının yalan söylediği anlaşılmasına rağmen Yusuf zindana atılarak cezalandırılır. Zindanda kaldığı süre içinde Yusuf orada bulunan iki kişinin rüyasını yorumlar ve bu yorumlar gerçekleşir. Mısır hükümdarı da bir rüya görür. Rü-

* Çukurova Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü araştırma görevlisi.

yasında nehirden çıkan yedi şişman ineği, yedi zayıf ineğin yediğini, yedi yaş buğday başağını da yedi kuru başağın yuttuğunu gören hükümdar, rüyasının yorumlanmasını ister fakat, yapılan yorumları beğenmez. Yusuf'un zindanda rüyasını yorumladığı arkadaşı onu hatırlayarak, hükümdarın rüyasını yorumlamasını sağlar. Yusuf, yedi bolluk senesini yedi kıtlık senesinin izleyeceğini söyleyerek hükümdarın rüyasını yorumlar. Yaptığı bu rüya yorumundan sonra zindandan çıkarılarak maliye bakanı yapılır. Maliye bakanı olan Hz Yusuf, Mısır'da tarımı geliştirerek yedi sene içinde tahıl biriktirir. Daha sonra hükümdarın rüyasında gördüğü kıtlık ve pahalılık seneleri gelir. Bu kıtlık yıllarında Yusuf, tahılların adaletli bir şekilde nüfusa göre dağıtılmasını sağlar. Kıtlık nedeniyle Yusuf'un kardeşleri de Kenan ilinden Mısır'a zahire almaya gelirler. Yusuf, kardeşlerine oyun oynayarak diğer kardeşleri Bünyamin'i de zahire almak için getirmelerini ister. Bünyamin'in çuvalının içine altın bir tas saklayarak hırsızlık suçuyla onu yanında bırakır. Hz Yakup Yusuf'un yerine koyarak büyük bir sevgiyle bağlandığı Bünyamin'in başına gelenlerden sonra çok üzülür. Ağlamaktan gözlerine ak düşer. Ancak Yakup, Yusuf'un gördüğü ve kendisine yorumlattığı rüya dolayısıyla Yusuf'un ölmediğini düşünerek büyük bir sabırla onun dönüşünü bekler. Bu düşüncesinin etkisiyle oğullarını Yusuf ve Bünyamin'i arayıp bulmaları için Mısır'a gönderir. Kıssanın bundan sonrası; Yusuf'un kardeşlerine kendini tanıtması, onlar aracılığıyla babasına gönderdiği gömleği babasının gözlerine sürmesi sonucu, gözlerinin açılması ve bütün aile fertlerini yanına alarak Mısır'a yerleşmeleriyle sona erer."[6]

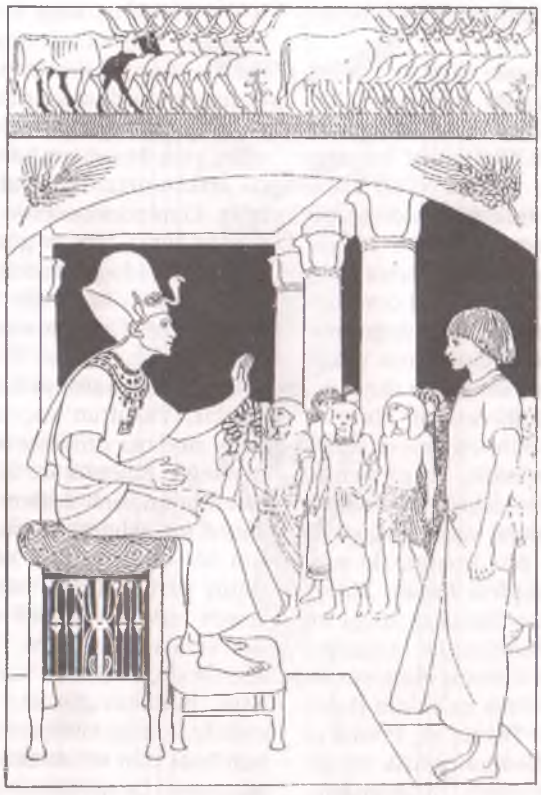

Firavun'un Hz. Yusuf'a rüyasını anlatışı.

Yahudilerin kutsal kitabında da Hz Yusuf'un hikâyesi aşağı yukarı aynıdır. Kelime olarak İbranice "arttırsın" anlamına gelen Yusuf, Tevrat'ta da peygamber Hz Yakup'un oğludur. Yakup'un on iki oğlundan Bünyamin'in ana baba bir kardeşidir. Yakup'un Rahel'den doğan bu çocuklarından başka, Rahel'in cariyesi Zilpa'dan doğmuş on çocuğu daha vardır (Tekvin Bölüm XXXV / 23-26). Yahudi anlatımında kardeşleri küçük Yusuf'u öldürmek için önce kuyuya attıkları halde sonradan vazgeçip oradan geçmekte olan bir kervana satmayı daha uygun bulurlar. Kervandakilerin Yusuf'u Mısır'da sattıkları kişinin adı Potifar'dır. Hikâyenin sonraki kısımlarında İslam anlatımında sözü edilen olaylar yaşanır. Sonuçta çeşitli olaylardan sonra Firavun'un başbakanı olan Yusuf, babasını ve kardeşlerini bütün soyuyla birlikte Mısır'a getirtir. Yahudilerin Mısır'a yerleşmeleri böyle başlar. Tevrat'ın birinci kitabı Tekvin bu hikâyeyle sona erer. Tevrat'ın ikinci kitabı Çıkış (Exodus) ise, Yusuf'un ve onu tutan, ona yardım eden Firavun'un ölmelerinden sonra Yahudilerin Mısır'da gördükleri işkenceleri anlatır. Hz Musa da bu işkenceler arasında doğar.

Hıristiyan anlatımında sözü edilen Yusuf ise tamamen farklı bir kişidir. İncil'de adı geçen Yusuf, Hz İsa'nın annesi Hz Meryem'in kocasıdır. Hz Meryem Yusuf'la nişanlıyken Ruhü'l-Kudüs'ten hamile kalmıştır. Hz Yusuf ilk aziz sayılır. XIX. yüzyılda Katolik kilisesinin evrensel koruyucusu olduğu bir genelgeyle bildirilmiştir. Hz Davut'un oğlu olduğuna, onun soyundan geldiğine inanılır. Doğramacılıkla uğraştığından dolayı doğramacıların piri kabul edilir. İncil yazarları Matta ve Lukas, Hz İsa'nın hem Ruhü'l-Kudüs'ten hamile kalmış bir bakireden doğduğunu hem de Hz Davut'un soyundan geldiğini söylemekle, Hz İsa'nın doğramacı Hz Yusuf'un oğlu olduğunu anlatmış olurlar.[7]

Kutsal kitaplarda anlatılan Yusuf hikâyelerine değindikten sonra elimizdeki eserin bazı özellikleriyle, hikâyenin bu eserdeki biçimine ve kaynağına ilişkin şu bilgileri verebiliriz:

Hazret-i Yusuf, Çoban, Köle, Hükümdar, Tevrat'tan Bir Facia-i İhtiras başlığını taşıyan eserin yazarı Gerdiner, Türkçeye tercüme eden ise Belkıs Sami'dir. 84 sayfa olan kitabın son dört sayfası ilave bölümüdür. Mukaddimeden (önsöz) sonra "Eşhas" başlığı altında, Mısırlılar ve Filistinliler olmak üzere iki ayrı grup halinde kişi kadrosu tanıtılmaktadır. Dört perdeden oluşan oyunun birinci perdesi beş sahne, diğer üç perdesi ise dörder sahnedir. Mensur olarak yazılan eserin birinci perdesinin üçüncü sahnesinde birbirinden farklı üç manzum şarkıya yer verilmiştir. İlk şarkının sonuna iki dizelik bir nakarat bölümü eklenmiştir. Eserde 11 tane de resim vardır. Resimlerin altında resimle ilgili bilgi veren kısa yazılar bulunmaktadır. 11 resmin kitabın hemen başında bulunanı renkli, diğerleri siyah

beyazdır. Bunların dışında cilt kapağında da renkli bir resim yer almaktadır.

Mukaddime (önsöz) bölümünde eser ve yazara ilişkin kimi bilgiler verilmiştir. Bu bilgilere göre, uzun süre Mısır'da yaşayan yazar, Yusuf hikâyesini tiyatro eseri haline getirirken hikâyenin kaynağı olan Tevrat'ın Tekvin cüzünün 37'den 50'ye kadar olan bablarında yer alan aslına mümkün olduğu kadar sadık kalmıştır. Eserin Türkçeye tercümesi için yazardan ve Londra'daki matbaadan izin alınmıştır. Ancak elimizdeki metnin hangi dilden Türkçeye tercüme edildiği belli değildir. Mısır'da bulunduğu sırada aynı oyunun Arapça sahnelendiğini gören yazar, eserinde bazı değişiklikler yapma ihtiyacını duymuştur. Bu değişiklik yapma isteğinin nedeni, Mısır ve Kahire'de oyunun birkaç kez sahnelenmesi sonucunda, yazarın edindiği izlenimlerdir. İkinci perdenin birinci ve ikinci sahnelerinin izleyenlere sıkıntı verecek kadar uzun geldiğini gören yazar, değişiklik yapmak gereğini düşünmüştür. Söz konusu iki sahnede Hz Yusuf'un Potifar'ın evindeki hayatı, Züleyha ile arasında yaşanan olaylar, zindana atılışı ve orada başından geçenler anlatılmaktadır. Anlatılan bu olaylar hikâyenin en önemli kısmını oluşturmaktadır. Tamamen oyundan çıkarılması mümkün değildir. Bu nedenle yazar, Yusuf'un Filistin'de, Potifar'ın emrinde ve zindanda çektiği sıkıntıları müzik ve şiir aracılıyla tasvir etmeye karar vermiştir. Bu değişiklik beklenen başarıyı sağlamıştır. Ayrıca kitabın sonunda verilen iki sahne yerine, yine müzikli özel bir sahne eklenerek, Yusuf'un Mısır'daki sıkıntılarını ve mutsuz günlerini kısaca göstererek, olayın sonraki bölümlerinin daha etkili ve açık bir şekilde verilmesi düşünülmüştür. Bu görüşler doğrultusunda eserin sonuna eklediği ilave bölümünün dışında da yazar, ikinci perdeyi kısaltmak ve daha etkili hale getirmek için eklenen, ikinci perdenin yerine kullanılması tavsiye edilen iki sahne yazmıştır. İlave bölümünde verilen iki sahne kullanıldığı zaman, ikinci perde bir sahne kısalarak üç sahne olmaktadır. Eser incelendiğinde gerçekten de ikinci perdedeki karşılıklı konuşmaların izleyiciyi sıkacak kadar uzun olduğu görülmektedir. Tiyatro eseri olması dolayısıyla, hem izleyiciyi sıkmamak hem de oyunun oynanmasını kolaylaştırmak için konuşmaların çok uzun olmaması gerekir. Yine eserde verilen bilgilerden eserin Mısır'da sahnelendiği sonucuna ulaşmakla birlikte, konuyla ilgili kaynaklarda Anadolu'da oynanıp oynanmadığı hakkında herhangi bir bilgiye rastlamadık.[8] Fakat, sonradan yapılan eklemelerin amacı, eserin daha rahat sahnelenmesini, izleyicinin sıkılmamasını sağlamak olduğuna göre, bu tiyatro eserinin oynanmak üzere yazıldığını söyleyebiliriz.

Yukarıda yaptığımız açıklamalardan da anlaşılacağı gibi bu tiyatro eserinde Tevrat'taki Yusuf hikâyesi esas alınmıştır. Yahudi ve İslam anlatımlarındaki Yusuf hikâyesi arasında bazı küçük farklar bulunmaktadır. Bunlar, İslam anlatımında Yusuf'un kardeşlerince kuyuya atılması, yoldan geçen kervanın onu bulması, Yahudi anlatımında ise kardeşlerinin Yusuf'u önce kuyuya atıp sonra kervanın geçtiğini görünce kuyudan çıkararak kervana satmaları; kervandakilerin Yusuf'u Mısır'da sattıkları kişinin Yahudi anlatımında Potifar, İslam anlatımında ise, Kıtfir ya da Itfir adını taşımasıdır. Yusuf'u satın alan Mısırlının karısının adı Yahudi anlatımında açıklanmaz. İslam anlatımında ise Züleyha adını taşır. Elimizdeki eserde de Tevrat esas alındığı için sıraladığımız farklar görülmekle birlikte başka bazı farkların olduğu dikkati çekmektedir. Örneğin İslam kaynaklı hikâyede kardeşleri babalarından izin alarak Yusuf'u gezmeye götürmek isterler. Tiyatro eserinde ise, babası Yakup, Yusuf'u hayvan otlatmaya giden kardeşlerini aramaya gönderir. Ayrıca Potifar, Yusuf'un suçsuz olduğunu bilmesine rağmen zindana atılmasına engel olmaz. Sadece Potifar değil, Züleyha ile işbirliği yaparak Yusuf'un cezalandırılmasına neden olan Potifar'ın kethüdası da Yusuf'un aslında suçsuz olduğunu bilir. Kethüdanın bu davranışının nedeni, Yusuf'u kıskanarak onun yerini almak istemesidir. Bir başka dikkati çeken fark da Yahudi anlatımında Potifar'ın karısının ismi verilmezken, Yahudi anlatımını esas alan eserde de, Potifar'ın karısının adının Züleyha olmasıdır. Bunların dışında, Yusuf kıssasının anlatıldığı eserde, kutsal kitaplardaki Yusuf hikâyesinde bulunan bazı dini ve ahlaki öğeler üzerinde fazla durulmamıştır. Çeviri olması dolayısıyla, çeviriyi yapan kişinin eserin aslına ne ölçüde sadık kaldığını bilemediğimiz için konuyla ilgili değişiklikler hakkında tahmin yapmak güçtür. Ancak çeviriyi yapan kişi propaganda özelliği taşıyan bazı öğeleri eserden çıkarmış olabileceği gibi, değiştirmiş de olabilir.

Tanıttığımız tiyatro eseri misyonerlik faaliyetleriyle olan ilgisi dolayısıyla da dikkat çekicidir. Bilindiği gibi bir dini, özellikle Hıristiyanlığı yaymakla görevli kimselere misyoner, Hıristiyanlığı yaymaya yönelik örgütlü çalışmalara ise misyonerlik adı verilmektedir. Hıristiyanlığın ilk ve en büyük misyoneri olarak kabul edilen Aziz Paulus'un Anadolu'da önemli Yunan şehirlerinde ve Roma'da Hıristiyanlığın yayılması için çaba göstermesiyle başlayan sistemli misyonerlik faaliyetleri yüzyıllar boyunca devam etmiştir. Müslüman halkların yaşadığı yörelerde de başlatılan misyonerlik çalışmaları Uzakdoğu'ya kadar uzanmıştır. Hıristiyanlık, 1350-1500 yıllarında Bizans İmparatorluğu'nun yıkılması ve Ortodoks kiliselerinin gerilemesiyle önemli ölçüde sarsılmıştır. Bu sarsıntıyla birlikte Avrupa'daki veba salgınında ölen yüzlerce misyonerin yeri de doldurulamamıştır.

Trent Konsili'yle birlikte yeniden düzenlenen ve canlılık kazanan Katolik kilisesi İspanya, Portekiz ve Fransa'nın yeni ele geçirdiği topraklara misyonerler göndererek, Orta ve Güney Amerika ile Antiller ve Filipinler'in Hıristiyan olmasını sağlamıştır. Cizvit misyonerler Japonya, Çin ve Hindistan'da misyonlar kurmuşlardır. Bu tür çalışmalar 1622'de kurulan İman Yayma Cemaati'nce yönlendirilmiştir. 1750-1815 yıllarında Hıristiyanlığın yayılmasında bir duraklama olmuş, misyonerliğe duyulan ilgi azalmıştır.

Hıristiyan imparatorlukları dağılmış, Cizvit Tarikatı kapatılmıştır. Daha sonra Katolik kilisesi misyonerliği yeniden canlandırmıştır. Asya ve Afrika ile dünyanın çeşitli ülkelerinde yerli din adamları ve piskoposlar misyonerlikle görevlendirilmiştir. II. Vatikan Konsili'nin misyonerliğin yalnızca Hıristiyan olmayanlara yöneltilmesi kararıyla bu yöndeki çalışmalara yeni bir boyut getirilmiştir. Başka halkları Hıristiyanlaştırma amacı gizlenmemekle birlikte, ana yaklaşım şeklinin diyalog olması kararlaştırılmıştır.

Kutsal imanı ve kutsal metinlerin bağlayıcılığını vurgulayan Protestan kiliseleri, dış ülkelerde misyon kurmaya daha geç başlamıştır. Protestan ülkeler 16. ve 19. yüzyıllarda yeni sömürgeler edinince, misyonerlik çalışmalarında öne geçmişlerdir. Protestan misyonerliği 19. yüzyılda ve 20. yüzyıl başlarında büyük bir yükseliş göstererek yeni örgütler oluşturmuştur. Bunların çoğu, resmi olmayan gönüllü kuruluşlardır. Ayrıca çeşitli cemaatler de misyonerlik örgütleri kurmuşlardır. Bu değişik gruplar başlangıçta birbirlerine karşı rekabetçi ve yıkıcı bir tutum içinde olmuş, ancak sonradan işbirliği yapmaya başlamışlardır. 20. yüzyıl ortalarında bağımsızlık kazanan sömürgelerde kurulan devletler, misyonerlik çalışmalarını sıkı bir denetim altına alarak ya da Hıristiyanlık propagandasını yasaklayarak sadece eğitim ve sağlık alanlarındaki misyonerlik çalışmalarına izin vermişlerdir.[9]

Ekmekçibaşının rüyası.

Osmanlı İmparatorluğu da değişik din, ulus ve ırktan meydana gelmiş bir devlet olması, Müslüman olmayanların din, dil, örf, âdet ve geleneklerine gösterdiği hoşgörü dolayısıyla yukarıda sözünü ettiğimiz misyonerlik faaliyetlerine açık bir duruma gelmiştir. XVI. yüzyıldan başlayarak İngiliz, Fransız, İsveçli, Alman ve Amerikalı misyonerler İmparatorluğa gelerek dinsel faaliyetlerini devlet güvencesi altında sürdürmüşlerdir.

İmparatorluğun gerilemeye başlamasıyla misyonerlik çalışmalarından da artış görülmüştür. XIX. yüzyıl başında Osmanlı İmparatorluğu'na gelmeye başlayan Amerikalı misyonerler, İmparatorlukta en etkili çalışmaları gerçekleştiren, toplum üzerinde derin izler bırakan bir grup olarak dikkati çekmektedir. Amerikalı misyonerler denilince, Protestan misyonerlerle İmparatorlukta kalışları daha kısa süreli olan ve fazla bir etkinlik göstermeyen Mormon misyonerler anlaşılır.

Amerikalı Protestan misyonerler Osmanlı İmparatorluğuna ilk kez 1820 yılında gelmişlerdir. Bu tarihin Amerika'daki misyonerlik hareketlerinin gelişmesiyle de yakından ilgisi vardır. Çünkü Protestanlar XIX. yüzyıl başında Protestanlığı yaygınlaştırmak amacıyla bir örgüt kurmuşlardır. Bu örgütün amacı Amerikalı misyonerleri, başta Kızılderililer olmak üzere önce Amerika Birleşik Devletleri'nde daha sonra Amerika kıtalarında ve dünyada Protestanlığı yaygınlaştırmaya yönlendirmektir. Misyonerler gönderildikleri yerlerde hayır kurumları, eğitim ve sağlık merkezleri kurarak halkla iletişim kurmaları, okuma öğreterek İncil'in okunmasını sağlamaları, Protestan inancını tanıtmaları konusunda görevlendirilmişlerdir. Osmanlı İmparatorluğu'na gelen ilk misyonerlerin amacı ise İmparatorluktaki Müslümanlarla Yahudileri Protestanlaştırmaktır. Ancak kısa süre sonra Müslümanların din değiştirmeleri halinde ölümle bile cezalandırılabileceklerini, mezhep sorunu olmayan Yahudilerinse din değiştirmeye pek yatkın olmadıklarını öğrenen misyonerler, Hıristiyanlığı ilk kabul eden millet olarak bilinen Ortodoks Ermenilerle bağlantı kurmuşlardır. 1830'da Amerika ile İmparatorluk arasında imzalanan ticaret anlaşması, ülkenin o dönemdeki siyasi durumu, 1850'de Protestanlara millet statüsü tanınması Amerikan misyoner faaliyetlerinin hızla gelişmesinde etkili olmuştur.

Amerikalı misyonerler başlangıçta eğitim ve sağlık hizmetleri vererek halkla yakınlaşmışlar, kısa zamanda çalışmalarını İmparatorluğun en uzak köşelerine kadar yaymışlardır. Misyonerliğin bilinen yöntemlerini uygulayarak halka kendilerini tanıtıp benimsetmişler, özellikle de devletin ulaşamadığı, çeşitli olanaksızlıklar içinde bulunan Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde çalışmalarını yoğunlaştırmışlardır.

Misyonerler her ne kadar okul ve kilise faaliyetlerini Ermenilere yöneltseler de Ermenilerle aynı biçimde bir arada yaşayan Türkleri de dolaylı yoldan etkilemişlerdir. Türk halkı, misyonerlerin Ermeni-Türk ayrımı yapmadan sağlık hizmeti vermelerinden etkilenerek misyonerlere daha sıcak bakmaya başlamıştır.

Misyonerler, propagandalarını ev ev gezerek, kilise ve kahvehanelerde vaazlar vererek yapmışlardır. İnsanlarla iletişim kurmalarında okullar ve sağlık merkezleri önemli rol oynamakla birlikte, Osmanlı İmparatorluğu'nda kahvehaneler, erkeklerin zamanlarının büyük bir bölümünü geçirdikleri yerler olduğundan, halkla iletişim kurabilmek için misyonerlere de ilginç gelmiş, pek çok misyoner

kiliseye çekemediği halkla özellikle de Türklerle buralarda iletişim kurmuşlardır.[10]

Sonuç olarak, kaynaklarda verilen bilgilerden de anlaşılacağı gibi Amerikalı misyonerlerin Osmanlı İmparatorluğu'nun geniş hoşgörüsünden yararlanarak faaliyetlerini değişik alanlarda, oldukça rahat bir biçimde uzun yıllar sürdürdüklerini söylemek yanlış olmaz. Nitekim elimizde Amerikan Misyoner Heyeti'nin bastırdığı bir tiyatro eserinin bulunması, Amerikalı misyonerlerin Anadolu'daki faaliyetlerinin hangi boyutlara ulaştığını göstermektedir. Sadece elimizde bulunan bu eser değil, eserin ilk sayfasında bulunan ithaf yazısı da önemli bir ipucu niteliği taşımaktadır. Eserin ilk sayfasında, Latin alfabesiyle ve el yazısıyla yazılmış bir ithafname bulunmaktadır. İthafnamede "Dostlarım Fatıma ve Zekiye Hanımlara Takdim" ibaresiyle, ithaf yazısını yazan kişiye ait olduğu anlaşılan "E. Kold" imzası yer almaktadır. Edindiğimiz bilgilere göre imzanın sahibi E. Kold kız öğrencilerin eğitim gördüğü azınlık okullarından birinde öğretmendir. İthafta adı geçen Fatma ve Zekiye hanımlara da özel ders vererek Latin alfabesini öğretmektedir. Tahminimizce öğretmenliğin yanı sıra misyonerlik faaliyetleriyle de ilgilenen söz konusu kişi, verdiği özel dersler aracılığıyla dostluk kurduğu insanları etkileyebileceği umuduyla onlara, misyoner heyetinin bastırdığı tiyatro eserini hediye etmiştir. Bu olay diğer kaynaklarda verilen bilgileri, misyonerlerin insanları daha çok eğitim ve sağlık hizmetleri aracılığıyla etkilemeye çalıştıkları görüşünü doğrulamaktadır.

Eserin edebi yönüyle ilgili olarak üzerinde durulması gereken bir başka nokta da bizim daha çok örneklerini Doğu edebiyatında gördüğümüz Yusuf hikâyesinin Batı edebiyatında da etkili olması sonucu böyle bir tiyatro eserinin yazılmış olmasıdır. Şüphesiz misyonerlerin bu yolu ve bir tiyatro eserini seçmeleri nedensiz değildir. Tiyatro insanları etkileme gücü yüksek, geniş kitlelere seslenme imkânı olan bir sanat dalıdır. İnsanları etkileme gücü bilinen tiyatro, seçilen konuyla bağlantılı olarak etkinliğini daha da arttırabilecek özelliklere sahiptir. Bu nedenle misyonerlerin tiyatro eseri aracılığıyla, açıkça hissettirmeden, inançlarını, düşüncelerini yaymayı ya da en azından insanların sempatisini kazanmayı amaçladıklarını düşünmek ve söylemek yanlış olmaz. Tiyatro eserine Yusuf u Züleyha hikâyesinin konu olarak seçilmesi ise, bu hikâyenin en çok bilinen, hemen hemen bütün inançlarda yeri olan, sevilen, etkileyici bir hikâye olmasıyla açıklanabilir. ■

TOPLUMSAL TARİH

ABONE FORMU

6 SAYI (yurtiçi) : 1.500.000.-TL.
(yurtdışı) : 40 US$
Cilt satışı
6 SAYILIK CİLT (yurtiçi) : 2.000.000.-TL.
(yurtdışı) : 35 US$
(30.06.1997 tarihine kadar geçerlidir. Yurtdışı normal posta için 1,5 US$, uçakla 4 US$ alınır.)

Adı Soyadı: .....
.....
Aboneliğe Başlangıç Sayısı: .....
Adres: .....
.....
.....
Posta Kodu: .....
Şehir: .....
Tel: .....

Abonelik Bedelini

☐ Vakıflar Bankası Taksim Şubesi 2022933 no'lu hesaba yatırdım, makbuzun fotokopisi ektedir.
☐ 662907 no'lu posta çeki hesabına Tarih Vakfı adına yatırdım, fotokopisi ektedir.
☐ Nakit ödüyorum.
☐ Kredi kartı hesabıma borç kaydediniz:

☐ Visa ☐ Master-Euro Card ☐ Diners Club

Kredi kartı No: ☐☐☐☐☐☐☐☐☐☐☐☐☐☐☐☐

Geçerlilik Tarihi: ☐☐/☐☐

Kart Sahibi:.....

İmza:.....

Aylık TOPLUMSAL TARİH dergisi
Tarih Vakfı tarafından yayımlanmaktadır
Yıldız Sarayı, Arabacılar Dairesi, Barbaros Bulvarı 80700
Beşiktaş - İstanbul
Tel: (212) 227 37 33-34 Faks: (212) 227 37 32

DERGİNİZİ KESMEMEK İÇİN LÜTFEN FOTOKOPİ ÇEKİNİZ

1. Ali Rıza Karabulut, İsmail Hakkı Mercan, *Kayseri Râşid Efendi Kütüphanesindeki Türkçe, Farsça ve Arapça Basmalar Kataloğu*, c. I, Kayseri, 1993, s. 123; M. Seyfettin Özege, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, c. II, İstanbul, 1971, s. 537.
2. Agâh Sırrı Levend, "Divan Edebiyatında Hikâye", *TDAY Belleten 1967*, 2. baskı, TTK Basımevi, Ankara, 1989, s. 98-99.
3. Cahit Kavcar, "Hamdullah Hamdi'nin Yusuf u Züleyha'sı", *TDAY Belleten 1968*, 2. baskı, TTK Basımevi, Ankara, 1989, s. 157-172.
4. İskender Pala, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, c. I-II, Akçağ Yay., 2. baskı, Ankara, 1990, s. 528.
5. Leyla Karahan, *Erzurumlu Darir, Kıssa-i Yusuf, Yusuf u Züleyha, (İnceleme-Metin-Dizin)*, TDK Yay., 1. baskı, Ankara, 1994, s. 9.
6. İskender Pala, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 525-526. Ayrıca bkz. Orhan Hançerlioğlu, *İslâm İnançları Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1984, s. 729-733; *Kur'ân-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2. baskı, Ankara, 1993, s. 234-247.
7. Orhan Hançerlioğlu, *İslâm İnançları Sözlüğü*, s. 734. Ayrıca bkz. *Kitab-ı Mukaddes, Eski ve Yeni Ahit*, Kitab-ı Mukaddes Şirketi, İstanbul, 1988, s. 37-50.
8. Metin And, *Türk Tiyatrosunun Evreleri*, Turhan Kitabevi, Ankara, 1983, s. 365-549; Metin And, Cumhuriyet Dönemi Türk Tiyatrosu, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 3. baskı, Ankara, 1983, s. 493-513, 617-696.
9. *AnaBritannica*, "Misyonerlik" maddesi, c. XVI, İstanbul, 1989, s. 144.
10. Seçil Akgün, "Amerikalı Misyonerlerin Anadolu'ya Bakışları", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Ankara, S. 3 (Ocak 1992), s. 1-16.

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

HÜVE'L-BAKİ

İSTANBUL'DA OSMANLI MEZARLIKLARI VE MEZAR TAŞLARI

HANS-PETER LAQUEUR

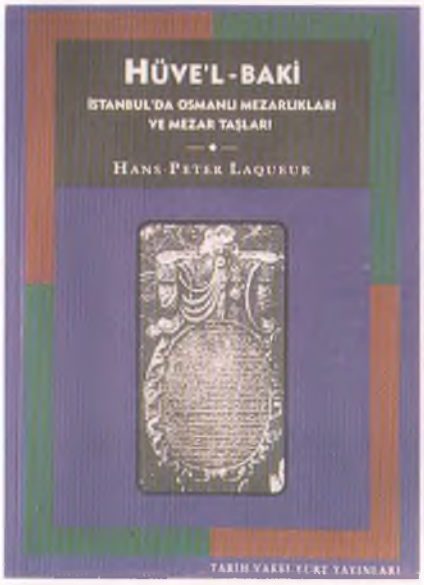

İstanbul'un irili ufaklı hazirelerinde ve mezarlıklarında görüp geçtiğimiz, bazen bir kenara atılmış, bazen dikkatle korunmuş görkemli Osmanlı mezar taşlarının her biri birer tarih hazinesidir. Osmanlı mezarlıkları, 15. yüzyıldan itibaren İstanbul'un toplumsal hayatına, İstanbul sakinlerinin demografik özelliklerine, sanat anlayışına, âdetlerine ışık tutan önemli kaynaklardır. Hans-Peter Laqueur, her gün birkaçı daha yitip giden Osmanlı mezarlıkları ve mezar taşlarını, Avrupa'dakilerle de karşılaştırarak ayrıntılarıyla inceliyor ve bize son derece değerli belgeler sunuyor.

xii + 289 s.
ISBN 975-333-060-X
1.100.000.- TL

TÜRKİYE EKONOMİK VE TOPLUMSAL TARİH VAKFI

Tarih Vakfı: Barbaros Bulvarı, Yıldız Sarayı, Arabacılar Dairesi, 80700 Beşiktaş - İstanbul Tel: (0212) 227 37 33 - 227 37 34 Faks: (0212) 227 37 32
Genel Dağıtım: DADA Ltd. Şti. 0212 249 51 10 - 249 51 11 / Faks: 251 44 49

Bir Borsa Klasiği Daha...

1927'den günümüze, 70 yıldır süren Borsa lezzet geleneği,
yeni bir restaurant ile Lütfi Kırdar Uluslararası Kongre
ve Sergi Sarayı'nda açılıyor.

Türk mutfağının en gözde klasiklerinin yanısıra
Dünya mutfaklarından da örneklerin sunulduğu
Boğaziçi Borsa Restaurant,
damak tadına önem veren İstanbul'lulara
ve Kongre Sarayı'nın konuklarına hizmet sunacak.

Elit atmosferi, olağanüstü İstanbul panoraması,
titiz servisi ve 70 yılın geleneksel kalitesiyle Boğaziçi Borsa Restaurant
hergün öğle ve akşam yemeklerinde
İstanbul'un vazgeçilmez mekanlarından biri olmaya aday.

1927

Boğaziçi
BORSA
Restaurant

Lütfi Kırdar Uluslararası Kongre ve Sergi Sarayı
Harbiye 80230 İstanbul Tel: (90-212) 296 30 90 Fax: (90-212) 232 58 56

TOPLUMSAL TARİH

OCAK-HAZİRAN 1997 / SAYI 37-42

7. CİLT DİZİNİ

A
A. Kadir 39/19
Abana 37/43
Abatsiyev 40/47
Abaza 37/7-8
ABD 37/63, 38/49, 55, 40/50, 42/11, 13, 47, 63
Abdullah Cevdet 39/42
Abdullah Mustafin 40/46
Abdurrahman Münib 38/63
Abdurrahman Nureddin Paşa 42/38-39, 44
Abdülaziz 37/58, 42/38, 43, 44
Abdülhamid II 37/14, 31, 38, 38/62, 39/29, 41/59, 42/28, 29, 32, 36, 38-44
Abdülmecid (Halife) 40/37
Abdünnafi 38/61
Abdürrahim Karahisari Camii 41/56
Abdürrezzak Efendi 38/8, 9
Abhaz Halk Konseyi 40/48
Abhazistan 40/28, 29
Abhazlar 37/7, 10, 11, 13
Abhazya 37/12, 37
Abide-i Hürriyet 37/40, 42/44
Abram (Banker) 37/58
Abramcik 42/53
Abyednennyy Kavkaz 40/50
Acun, Niyazi 39/18
Adabiyat ve Milliyat 40/58
Adalar 38/41
Adamiler 40/30
Adams, Abigail 38/56
Adams, Henry 38/56
Adana 41/7-10
Adana Beynelmilel Ziraat Kongresi 41/10
Adana Beynelmilel Ziraat Sergisi 41/10
Adana İkinci Pamuk Kongresi 41/10
Adapazarı 39/8, 40/17
Adigeytsa 40/48
Adıvar, Halide Edip 39/18, 20, 39, 62
Adigey 40/28
Adnan Bey 37/55
Adviye Sıdkı 39/51
Afganistan 37/41, 42/52
Afrika 38/55, 42/12, 13, 30, 63
Afrodit 39/52, 42/13
Afrodit Buhurdanında Bir Kadın 39/21
Afşarlar 40/55
Afyon Kocatepe Üniversitesi 37/54
Afyon Lisesi 41/57, 59
Afyon Sultanisi 41/56
Afyon Tarihçesi 41/57
Afyon'da Nur 41/57
Afyonkarahisar 41/8, 56
Afyonkarahisar Vilayeti Tarih ve Coğrafyası 41/57
d'Agoult, Marie 42/34, 35
Ağa Han 39/52
Ağanın Oğlu 37/54-55
Ağaoğlu, Ahmet 39/29, 30, 41/36-42, 43-50
Ağaoğlu, Samet 41/41
Ağrıboz 40/62
Ahaemenes 37/50
Ahenk gazetesi 42/31
Ahmed III 39/36
Ahmed (Hocazâde) 37/54
Ahmed Ali (Kerim Ağazade) 37/54
Ahmed Bey 37/17, 18, 38/9
Ahmed İzzet Paşa 42/36
Ahmed Kemal 38/12
Ahmed Muhtar Paşa (Gazi) 40/24-27, 42/37-39, 41, 43, 44
Ahmed Reşad 39/51
Ahmed Rıza Bey 42/32
Ahmed Samim 41/27
Ahmed Vefik Paşa 42/37-39, 41, 44
Ahmet Hasim 39/20
Ahmet Nabi 42/54
Ahmet Paşa Çayı 40/62
Ahmet Şükrü 42/24
Aile 40/14
Aka Gündüz 39/18, 40/21
Akabe 40/25
Akalın, Besim Ömer 38/61
Akar, Attila 37/37
Akbulut, Ahmet Ziya 40/24, 25
Akçura, Yusuf 37/42
Akdeniz 37/42, 38/51, 53, 42/8, 13, 16
Akgür, Necati 40/24
Akın gazetesi 41/40, 43-50
Akıncılar 37/56, 57
Akkoyun, Turan 37/54, 40/56
Aklî Osmanlıcılık (Ottomanisme Rationnel): 1917 Tarihli Fransızca Bir Okuma Kitapçığı 38/23
Aksaray 39/38-40, 41/30
Aksaray'dan Bir Periban 39/16
Akşam gazetesi 37/61
Akşın, Sina 42/38
Alaeddin Bey 38/12
Alafranga Bir Hanım 39/42-45
Aldora, H. Serap 40/20
Aleksandr 42/54
Ali (Berberzade) 42/30
Ali Bey Harekâtı 37/41
Ali Han 42/55
Ali Haydar 41/34
Ali Haydar Midhat 37/58
Ali Hüseyin Bey 40/32
Ali Kemal 38/38-42, 61, 41/40
Âli Paşa 42/37-44
Ali Ramiz 42/31
Ali Rıza Efendi 42/37
Ali Rıza Paşa 40/27, 42/38-39, 43, 44
Ali Seydi 39/51
Ali Suavi 42/44
Ali Şalvar 40/47
Ali Şamil 38/62
Aliyev, Haydar 40/60
Alkan, Mehmet Ö. 37/31, 38/17, 38/43, 41/24
Almanya 37/13, 31, 35, 43, 63, 38/48, 51, 61, 39/15, 40/18, 44, 45, 49, 50, 41/21, 48, 42/23, 28, 52, 55
Alparslan 38/51
Altar, Cevad Memduh 42/35
Altımermer 39/39, 40
Altınay, Ahmet Refik 40/57
Altındal, Meral 41/14
Amasya 42/37
Ambalova, Tsotsko 40/48
Ambroschiz (teğmen) 41/54
America Revised 38/55
Amestris 37/53
Amman 40/25, 38, 43
Among the Believers 42/7
Amstyages 37/51
Anadol, Zihni 39/13, 20
Anadolu Ajansı 41/48
Anadolu gazetesi 37/46, 54
Anadolu Şimendiferleri 41/23
Analles Okulu 42/49
Anapa 37/10, 40/32
Anapa kalesi 40/33
And, Metin 40/62
Anıt Kabir 37/42
Ankara 37/46, 61, 63, 38/20, 22, 54, 58, 39/35, 40/15, 20, 35-42, 45, 41/19, 20, 34, 45, 42/27, 30, 54
Ankara kalesi 40/32
Ankara Mahpusu 39/14, 15, 21
Ankara Sanayi Sergisi 38/22
Ankara Sultanisi 41/56, 57
Ankara Ticaret Odası 38/21
Antakya 41/8, 9, 41
Antalya 41/9, 42/27
Anzavur 42/27
Apoyevmatini 37/61
Apsua 40/48
Aracı, Emre 42/33
Aragon 37/42
Araksi 42/22
Arapkir 42/37
Aras nehri 37/10, 40/61
Aras, Tevfik Rüştü 38/13, 14, 38/14, 40/42, 41/47
Araxes nehri 37/51, 52

Araz 40/60
Arevelk 37/61
Argunşah, Hülya 40/13
Arıkan, Saffet 41/48
Arıkan, Zeki 38/58, 40/62
Arif Hikmet 39/51
Arifî Paşa 42/38, 39, 44
Arkadaş 40/14
Armaoğlu, Fahir 38/51
Armudan Fırat'ın Öte Yanı 38/58-60
Armudan 38/58
Arnavutköyü 38/41
Arnavutluk 37/59, 40/49, 42/44
Arslan Giray 40/32
Arslankeri 37/10
Arslanlı Yol 37/42
Artabanus 37/50, 51
Artemisia 37/50, 51, 53
Arteynte 37/53
Asım Bey 37/20
Asiye binti Cahid 39/50
Astyages 37/50, 52
Asya Kaplanları 42/11
Atabek, Mehmed Muammer 41/56
Atabek, Ömer Fevzi 41/56-61
Atabekler 37/10, 12
Atakul, Raif Nezih 37/54-57
Atatürk, Mustafa Kemal 37/14, 42, 44-46, 54, 55, 60, 61, 38/14, 20, 51, 61, 63, 39/64, 40/15, 44, 45, 41/18, 20, 38, 40, 42, 43, 58, 42/10, 13, 14, 20, 23, 24, 32
Atay, Falih Rıfkı 37/60, 61, 38/64, 40/15, 16, 41/22, 47, 42/24
Atik Ali Paşa Camii 39/37
Atilhan, Cevat Rifat 42/26
Atina 37/52, 38/61, 40/36, 62
Atiye Şükran 39/46, 50
Atlantik 42/8, 9
Attilâ, Osman 41/57, 58
Avlonya 42/44
Avusturya 40/18, 41/51-55, 42/29-32, 235
Avusturya Basınında Bir Osmanlı Elçisi 41/51
Avusturya-Macaristan 41/45
Ay, Ahmed 42/55
Ayancık 42/37
Ayandon 42/37
Ayasofya Camii 42/27, 39
Ayaz İshakî 42/52
Aydemir, Şevket Süreyya 37/14, 41/17, 22
Aydın 38/53, 40/35, 40, 41/8, 9
Aydınoğulları 38/53
Aygen, Reşat Enis 39/18, 21
Ayine 40/14
Aykutlu, Ilgaz 39/16
Ayn-ı Mansur 37/40
Ayollo, Grigori 40/48
Ayoluk, Mecid 42/55
Ayşe Hanım 37/18
Ayvansaray 41/35, 63
Azade Hanım 39/24
Azadistan 40/56
Azadlıg 40/60
Azak 40/28
Azak Sineması 39/38
Azarbaycan ve Masala-i Milli 40/58
Azerbaycan 37/10, 12, 37, 40/53, 55-57, 59, 60, 41/41, 42/37, 55
Azerbaycan Cumhuriyeti 40/60, 61
Azerbaycan Demokratik Partisi 40/56, 57, 59
Azerbaycan Encümeni 40/59
Azerbaycan Halkının Müttehit Cephesi 40/59
Azerbaycan Medeniyet Cemiyeti 40/60
Azerbaycan Sesi 40/60
Azerbaycan Yazıcılar ve Şairler Cemiyeti 40/59
Azeriler 37/13
Aziz (Belediye Reisi) 37/54
Aziz Haydar 39/46, 50

B

Babil 37/49, 51, 53, 42/12
Bacon 42/10
Badegan, Sadık 40/56
Baets, Antoon de 38/54
Bağdat 37/16, 40/36, 42, 42/36, 37
Bağdat Paktı 38/16
Bağlarbaşı 41/15
Baha Tevfik 41/26, 27
Bahçe 40/14
Bahçekapı 39/36, 39, 42/19, 37
Bahrangi, Samed 40/58
Bahriye Mektebi 38/26
Bakırezer, Güven 40/36
Bakırköy 38/41
Bakû 37/12, 36, 40/56
Bakû Kurultayı 37/31
Balat 39/39
Balat Kilisesi 41/63
Balıkpazarı 38/41, 39/36
Balkan Savaşı 39/49
Balkanlar 37/12, 42, 58, 59, 40/62, 42/52
Balkarlar 37/7
Ballis 42/54, 55
Balta, Evangelia 40/62-64
Baltacı ile Katerina 39/52
Baltacıoğlu, İsmayıl Hakkı 39/32, 33, 53, 40/7-12
Baltalimanı 41/31
Baltık 37/63
Balzac 37/60
Bammat, Haydar 40/44, 50
Bandırma 40/35, 38
Baraner, Reşat Fuat 39/12, 15, 16, 19
Baraner, Saadet 39/13
Barbaros 38/53, 56
Bariz 42/53, 56
Barkan, Ömer Lütfi 40/62
Basarabya 37/63
Basarya, Simon 40/48
Basın Birliği 38/61
Basra Körfezi 38/54, 42/8
Başka Bir Yol: ABD'de Tarihi Kitapları ve Alternatif Arayışları 38/55
Başkurd 37/34
Basoğlu, Muzaffer Şerif 38/64
Batı Medeniyeti Hayranı Liberal Bir Aydının Çelişki ve Sınırları: Ahmet Ağaoğlu 41/36
Batı ve Ortadoğu 42/7
Batum 40/41
Baudelaire, Charles 42/41
Bavyera 40/51
Bayar, Celal 38/61, 62, 40/38, 40, 41/42, 43, 46, 47
Bayatti (Gappa) 40/45
Baydar, Oya 40/11
Bayezid I 38/51
Bayındır 42/37
Baykal, B. S. 38/52
Baysun, M. Cavid 40/25, 26
Bayrugan, Barasbi 40/46, 47, 49, 50
Bayur, Hikmet 40/47
Bayur, Tokul 42/55
Bedia Leman 39/50
Bedrettin (Şeyh) 40/63
Bedri (İnkişaf Şirketi Müdürü) 37/54
Behcet Efendi 38/8, 9
Behram Çavuş 38/53
Bekir Sıtkı Paşa 41/42
Bektaşi Kız 39/52
Bekuli, Hamid 40/47
Belçika 42/24
Beldiceanu 38/53
Bele, Refet 39/15
Belge, Burhan Asaf 40/22
Belgrad 38/53, 40/52, 42/32
Belgrad Barış Antlaşması (1739) 41/51
Belkıs Ferit 39/46
Belkis Sami 42/61
Belucistan 40/60
Ben Kimim? 39/12
Beni Sadr 40/60
Benice, Ethem İzzet 37/61, 39/14
Berdimurat 42/53
Bergson 40/9, 12
Berker, Kâzım Şinasi 42/22
Berkes, Niyazi 40/7
Berktay, Fatmagül 39/56
Berktay, Halil 37/37, 38/52
Berlin 37/14, 43, 63, 38/61, 39/14, 23, 40/50, 41/17
Berlin Üniversitesi 40/45
Berlinger Zeitung 39/20
Berlitz, M. D. 39/6
Bermes 40/52
Beselov, V. 40/47
Bessolt, Gazihan 40/48, 49
Bessolt, Kazi 40/49
Beş Depe 40/31
Beşiktaş 39/50, 40/17, 41/30, 56, 42/34, 44
Besolt, Gazihan 40/49
Betlen 38/61
Beyatlı, Yahya Kemal 38/62, 64
Beyazıt 39/30, 39/37-39
Beyazıt Girey 40/44
Beyazıt İnkılap Müzesi 40/24
Beyler Sokağı 37/54, 55
Beyoğlu 37/61, 38/62, 39/35, 36, 39, 44, 40/13, 41/63, 42/19
Beyrut 42/30, 44
Bezmiâlem Valide Sultan 39/39
Biga 40/35
Bigayev, Nikolay Andreyeviç 40/46, 47
Bilecik 39/8, 40/27
1917 Devrimi 37/12
1930'larda Ekonomideki Korumacılık Politikasının Okullardaki Yansımaları: "Yaşasın Yerli Malı Yaşasın Kumbara" 40/19
1930'larda Türkiye Basınında Liberal Muhalefet: Ağaoğlu Ahmet'in *Akın* Gazetesi 41/43
1934'te Basındaki Tartışmalar: Kadınlar Milletvekili Seçilirken 39/27
Bingöl, Sedat 40/35
Bir Levantenin Beyoğlu Anıları 39/35
1 Mayıs Bayramı 41/33
Birca, Muhammed 40/56
Birgen, Muhittin 37/61
Birinci Dünya Savaşı 37/12, 14, 31, 44, 39/46, 40/45
Birinci Kosova Zaferi 38/53
Birinci Milli Sanayi Numune Sergisi 38/21
Birinci Sanayi Kongresi 38/20
Birinci Türk Tarih Kongresi 40/43

Birinci Yerli Mallar Sergisi 38/18
Birleşik Krallık 42/12
Birleşmiş Milletler 38/61, 42/47
Birlik dergisi 40/48
Birsel, Salah 39/38
Bitlis 42/27
Biz Üç Kız Kardeştik 39/15
Bizans 38/53, 39/57
Bizim Mecmua 40/14
Bjegako, Beybulat 40/47
Blackey, Robert 38/57
Bloch, M. 38/52
Bocnurd 40/55
Boğaz 37/62
Boğaziçi Üniversitesi 38/49
Boğdan 38/53
Boileau 38/23
Bolşevikler 37/12
Bolşevizm 37/64
Bolu 40/17
Bombay 37/16
Bomonti Bira Fabrikası 41/46
Bonmarşe 42/19
Bosna 37/37
Bosna Hersek 42/29-32
Boyar, Sami 40/16
Bozdoğan Kemeri 41/34
Bozkurt, İbrahim 40/6
Bozok, Hüsamettin 39/19
Bölükbaşı, Rıza Tevfik 38/64, 40/7
Börekçi, Günhan 38/28
Böyle Gelmiş Böyle Gitmez 39/40
Braudel, F. 38/52
Brindizi 42/32
Brno 40/46-48, 50
Brown, John 38/56
Bu Roman Olan Şeylerin Romanıdır 39/18
Buca Eğitim Fakültesi 38/49
Buchart 42/49
Buck, Pearl 38/56
Budapeşte 38/22, 53
Budin 38/53
Buhara 37/58
Bulgaristan 37/43, 59, 39/13, 21
Bullumer 40/44
Burdur 42/42
Burger, Ernst 42/33
Burgplatz 41/54
Burnier (Yüzbaşı) 40/46
Bursa 38/41, 39/7, 8, 41/64, 42/30, 37
Bursa İdadisi 40/56
Bursa'da Kadın İşçilerin 1910 Grevi 39/7
Büküreş 37/59, 41/26, 42/41
Büyük Ateş 39/15
Büyükdere 38/41, 42/34

C
Cabağı 42/54
Cabağı, Wassan Gitay 40/44
Cağaloğlu 39/36, 37, 42/44
Cağaloğlu Anadolu Lisesi 39/36
Cakometi, J. 37/58
California 38/56
Camii Kebir Mahallesi (Afyon) 41/56
Canbek, Ahmet 40/49
Carson, Rachel 38/56
Cart Beyim 39/51
Caruso, John Anthony 38/56
Castagne, Joseph 37/41
Caxton, William 38/38
Cebesoy, Ali Fuat 40/48, 40/58
Celal Efendi 37/55
Celaleddin Meliksah 40/27
Cemal (Gazzeli) 37/40
Cemal Bey 42/25
Cemal Paşa 37/41, 38/63
Cemil Paşa 37/58
Cemiyet-i Akvam 38/61
Cemiyet-i Celile-i İslamiye 42/27
Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye 38/36
Cemiyet-i İmdadiye 40/16
Cenap Şahabettin 42/22
Cenevre 42/54
Cenevre Üniversitesi 38/49
Cengiz, Halil Erdoğan 37/14
Cesset, Mary 38/56
Cevad Paşa 42/37-39, 41, 42, 44
Cevdet Paşa 37/10-11, 40/30, 34
Ceyhan 40/9
Ceyhun Bey 42/53
Ceyhun nehri 37/52
Cezayir 42/28
Chamberlain 38/61
Chanel, Coco 39/64
Child, Lydia Maria 38/56
Chopin 42/35
***Cici* Dergisinde Bir "Mücâhid-i Nisvan"** 39/51
Ciddi Karagöz 40/14
Cihannümâ 37/7, 9, 40/28
Cizvit 42/63
Coldman, Emma 38/56
Commendinger 42/35
Comninel, Georges 37/39
Compers, Samuel 38/56
Condorcet 39/62
Cosar, Nevin 38/13
Cretta Scott King ödülü 38/56
Crowell, Thomas Y. 38/56
Cumhuriyet 37/61, 39/11, 30, 33, 40/38, 40, 41, 41/20, 44, 42/21-25
Cumhuriyet Baloları 37/41
Cumhuriyet Halk Fırkası 37/46, 56, 38/18, 39/27, 28, 30, 33, 38, 40/38, 40, 43, 41/47, 48
Cumhuriyet Halk Partisi 38/61, 41/17-23, 44, 45, 47, 58
Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Adana'da Amele Buhranı ve Amele Talimatnamesi 41/7
Czernovtsy 42/33

Ç
Çakır, Hamza 38/38
Çakmur, Vakıf 38/63
Çalışlar, Aziz 39/12
Çalışlar, İzzettin 37/48
Çallı, İbrahim 42/22
Çaltı 38/58
Çanakkale Boğazı 37/51, 52
Çandarlı 40/63
Çankaya 37/40
Çapa 39/40
Çarlık Harp Akademisi 37/58
Çarşamba 39/39, 40/44
Çatalca 40/27
Çeçenler 37/7, 10, 11, 40/28
Çeçenya 37/10, 13, 34
Çeh, Stavropluk 40/48
Çekoslovakya 40/45-48
Çemberlitaş Turşucusu 39/37
Çerkaski, Bekoviç 40/47, 48
Çerkes İttihad ve Teavün Cemiyeti 40/46
Çerkes Kadınları Teavün Cemiyeti 40/46
Çerkez 37/11, 13
Çerkez Ethem'e Dair Yeni Bazı Belgeler ve Değerlendirmeler 40/35
Çerkez Ethem'in Celal Bayar'a Mektubu 40/40
Çerkez Kongresi 40/36
Çerkezistan 40/28, 29, 33
Çerkezler 37/7, 8
Çerkezlerin Sadakati: Düzce Çerkez Esnafının Beyannamesi 40/39
Çermoy, Abdülmecid 40/44
Çetine 37/59, 42/41
Çetinkaya, Ali 40/16, 41/57
Çheidze, Konstantin 40/48
Çılgın Gibi 39/11
Çınar, Bülent 42/14
Çırağan Sarayı 42/34
Çırçır 39/40
Çin 37/33, 58, 38/49, 40/48, 42/13, 14, 62
Çingiz 37/35
Çocuk Bahçesi 40/14
Çocuk Dostu 40/14
Çocuk Duygusu 40/14
Çocuk Dünyası 40/14
Çocuk Esirgeme Derneği 40/16
Çocuk Esirgeme Kurumu 40/15
Çocuk Gazetesi 40/14
Çocuk Yurdu 40/14
Çocuklar Âlemi 40/14
Çocuklara Arkadaş 40/14
Çocuklara Hediye 40/14
Çocukları Kıraat 40/14
Çocuklara Mahsus Gazete 40/14
Çocuklara Rehber 40/13, 14
Çocuklara Talim 40/14
Çocukların Cuma Günü Mektebi 40/14
Çubukçu, Feryal 38/57
Çukurova 41/8, 10

D
Daghani, Behruz 40/58
Dağıstan 37/7-9, 11, 12, 39/48, 40/28, 29, 32, 50, 42/37
Dağlı, Murad 42/54
Daily Express 38/49
Dalan, Bedrettin 39/38
Danişmend, İsmail Hami 42/37
Darius 37/49-52
Darülfünun 38/23, 39/14, 41/56
Darü'l-muallimât 39/39
Darvinizm 37/31
Darwin 41/38
Daryal geçidi 37/10
Debbağhane 41/28, 29
Debistan-ı Hired 40/14
Dede Korkut 40/60
Delfoi 38/49
Delilbaş 38/53
Demaratus 37/50-51
Demirci, Sevtap 38/13
Demircioğlu, Cemal 39/11
Demircioğlu, Tülay Gençtürk 39/11
Demirel, Süleyman 41/57
Demirel, Yücel 38/5, 39/5, 7, 40/5, 41/5, 35, 42/5
Demokrat Parti 38/15, 16, 61, 63, 42/25, 26
Demür Kapı 40/31
Denikin 40/50
Denizli 41/8, 9
Derbend-i Şirvan 37/10
Derbent 37/8, 9, 12, 40/28
Deregöz 40/55

Dergâh 40/9
Derne 37/40
Dersim 40/41
Dervis Paşa 39/12
Descartes 37/60
Detwiler, Donald 38/57
Deutsches Haus 40/53
Devlet ve Fert 41/36, 39
Devlet, Nadir 40/53
Deymer, Şefik Hüsnü 41/17
Dibaiyan, Ali Asker 40/56
Diderot 42/41
Dilmugani, Sadık 40/56
Dinamo, Hasan İzzettin 39/19
Dinar 40/58
Dino, Abidin 39/19
Direklerarası 39/38, 42/29
DİSK 41/13
Divanyolu 41/31
Diyarbakır 37/59, 42/42
Doğan Nadi 37/61
Doğu Akdeniz Şirketi 42/8
Doğu Karadeniz 37/13
Doğu Trakya 37/37
Dokuz Eylül Üniversitesi 37/44
Dolmabahçe Sarayı 37/48
Donanma Cemiyeti 38/17
Donanma Cemiyeti'nin Kapitülasyonların Kaldırılmasıyla İlgili Bildirisi 38/17
Donanma Kurumu 40/16
Donizetti, Gaetano 42/33-35
Donizetti, Giuseppe 42/33
Douglass, Frederick 38/56
Dovga 42/53
Doyran, Ayşe 39/27
Dörtyol 40/58
Dr. Enver Paşa 37/43
Draman 39/39
Dranas, Ahmet Muhip 39/18
Dudayev, Cahar 37/10
Duhamel, Georges 37/60
Duman, Doğan 37/44, 38/18, 40/19, 42/20
Duman, Pınar 42/20
Duncan, Isadora 39/24, 25
Durakbaşa, Ayşe 42/21
Durkheim 40/9, 41/37
Durmaz, Selahattin 37/58
Duverger, Maurice 38/61
Dümbüllü, İsmail 39/38
Düzce 40/16, 39
Dzerikov, Dzanbolat 40/46

E

Earhart, Amelia 38/56
Ebubekir b. Behram 40/28
Ebuzziya Tevfik 37/61
Ebuzziya, Velid 37/61, 38/61, 39/30-31
Eckert, Georg 38/48
Eden 38/61
Edhem Paşa 37/16
Edip Bey 40/15
Edirne 37/43, 38/7-9, 41, 40/63, 42/44
Edirnekapı 39/39
Eflâk 38/53
Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi 37/54
Eğin 38/58, 59
Ekim Devrimi 41/37
Elbruz Dağı 37/9
Elçibey, Ebulfeyz 40/60
Eldem, Edhem 37/14, 38/23, 40/18
Elizabeth I 42/8, 10
Elmacı, Mehmet Emin 42/28
Elmurza Bekoviç Çerkaski 40/46-49
Eluard 37/42
Emeç, Selim Ragıp 37/61
Emek Tarihinin Kaynakları 41/11
Emekçil, Sururi 42/30
Emel 42/52
Emine 39/18
Emine Seher Ali 39/46, 49, 50
Eminönü 39/36, 42/37
Emir Şekib Arslan 37/41
Emirgân 38/41
Engels 41/36, 37
Enson Dakika 37/61
Enver Paşa 37/14, 15, 17-20, 31, 37, 38, 40-43, 38/61, 40/25, 36, 41/14, 42/55
Enver Paşa Hakkında Bibliyografya Denemesi 37/29
Enver Paşa'nın Doğum ve Ölüm Tarihleri 37/30
Enzeli 40/56
Erard, Pierre 42/34
Erasmus 38/25
Erbil 40/59
Erdebil 40/56
Erguşeva, P. 40/48
Erişçi, Lütfü 41/11
Erivan 38/54
Ermaş, Yusuf 42/55
Ermeni Kadınları Terakki Derneği 42/18
Ermeniler 37/13, 38/61, 42/15-18
Ermenistan Cumhuriyeti 37/12-13
Ersamdı 42/53
Ertegün, Münir 38/61
Ertuğrul 39/8
Ertuğrul, Muhsin 41/62
Erzincan 38/58, 59, 62
Erzurum 38/10, 54, 58, 42/27, 37
Esad Paşa (sadrazam) 42/38-40, 44
Esat (maarif vekili) 40/22
Esat Bey 37/55
Esat Paşa 41/14
Esirgeme Derneği 40/15
Eski Yolsuzluklar: Notlar'da Ekrem König ve Benzerleri 38/60
Eskişehir 38/62
Esmer, Şükrü 39/29
Estergon 38/53
Eşref (Kuşçubası) 40/36
Etem Pertev 42/22
Etfal 40/14
Ethem (Çerkez) 37/37, 40/35-43
Etika 40/38
Evliya Çelebi 37/7-9, 38/61, 62, 40/28, 30, 31, 33, 58
Evrenosoğlu 40/63
Eyüp 38/28, 39/35, 42/44
Eyüpsultan Fes ve Dikimhanesi 40/15
Ezima, Muhammed 40/56
Ezima, Yusuf 40/57
Ezomik 42/42

F

Fahri Paşa 37/41
Falçıkov 40/46
Fas 42/28
Faş kalesi 40/32
Fatih 39/39, 45, 52, 40/62, 41/34, 42/44
Fatih Camii 42/27
Fatma Aliye 40/16
Fatma Zerrin 39/46
Fatma'nın Günahı 39/18
Faysal 38/61
Fazlı Paşa Türbesi 42/44
Fehim Paşa 38/62
Fen 38/36
Fen Alemi 38/36
Fen Kitaatı Mecmuası 38/36
Fener 39/39
Fener Patrikhanesi 37/59
Fenerbahçe 38/41
Ferah Ali Paşa 37/10, 40/33
Ferah Lokantası 37/51, 55
Ferdinand (Kral) 37/43
Ferid Paşa (Avlonyalı) 42/36, 38, 39, 42, 44
Ferid Paşa (Damad) 40/31, 42/37-39, 44
Feriha Tevfik Hanım 42/21-23
Ferik Şevket Paşa 37/59
Fenel, Robert H. 38/57
Fersimeden 40/55
Fes-Kalpak Mücadelesi 42/28
Feshane 42/30
Fevzi Nuri 37/41
Fırat 37/51, 53, 38/58, 59
Fırat'ın Kaşı, Bayırı, Gabanı ve İnsanları 38/58
Fitnat Rıza 39/50
Fikirler 37/57
Filibe 38/8, 9
Filistin 40/42, 42/62
Finlandiya 37/63
Firuz-ı Azadi 40/60
Fitz Gerald, Frances 38/55
Floransa 39/7
Florian 38/24
Florinski, M. 37/41
Florya Bar 37/63
Focquenbroch van Willem Godschalk 39/21
Ford 40/38
Fosforlu Cevriye 39/11, 15, 21
Foti'nin Kahvesi 40/35, 40/40
Fourrier 40/37
Franklin, Benjamin 38/56
Fransa 37/40, 58, 62, 38/39, 49, 61, 39/15, 21, 23, 62, 40/45, 41/51, 55 42/11, 32, 44, 48, 62
Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü 40/28
Franz Lizst'in İstanbul Macerası 42/7
Franz Stefan (imparator) 41/53, 54
Freud 40/8
Frigya 42/28
Fuad Paşa (Kececizade) 42/37-39, 41, 42, 44
Furet, François 37/39
Fünun ve Sanayi 38/36, 37

G

Galata 38/28, 39/36
Galatasaray 41/20
Galatasaray Lisesi 38/18
Galatz 42/33
Galgay 40/48
Garip Sultan 40/48
de Gaulle 38/61
Gazette 38/38
Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın Doğum Günü 40/24
Gazi Hüdavendigâr Camii 40/63
Gazi Osman Paşa Sultanisi 41/56
Gaziantep 41/8, 9
Gece Postası 39/16

Gedik Ahmet Paşa Camii 41/59
Gedikpaşa 39/38
Gelendost 42/37, 38
Gelibolu 40/63
Gelincik 40/29, 34
Gençliğin Sesi 41/57
Gençlik Mektuplarında Enver Bey 37/14
General İgnatyev'in Midhat Paşa Hakkında Yazdığı Bir Mektup 37/58
Georg-Eckert Enstitüsü 38/49, 54
Georgeon, François 40/43
Gerdiner 42/61
Gevgilili, Ali 41/43
Gezmiş, Deniz 37/40
Gibbon 42/36
Giges 37/53
Gilan 40/54
Girardin, Emile de 38/39
Giray, Fethi 39/19
Girit 42/42
Giz, Salahaddin 40/20
Godunov, Boris 40/28
Goethe 37/60
Golos Rodini 40/50
Gordlevski, Vladimir 41/19
Gorodetskago, Sergey 40/48
Gortsi Kavkaza 40/50
Gorzabe 42/53
Gouges, Olympe de 39/61
Göcek, Müge 42/12
Gökbilgin, M. Tayyib 40/62
Göksu 38/41
Gönülsüz Olmaz 41/39
Gövsa, İbrahim Alaettin 41/57
Graben 41/54
Graf Dettingen Sarayı 41/53, 54
Greben Kazakları 40/28
Greguar (Papa) 40/26
Guillen 37/42
Gulamirza İlhami 40/57
Guldiev, K. D. 40/46, 47
Gulditi, Kosta 40/47
Gülhane Bahçesi 39/36
Gülhane Parkı 40/27
Günçıkan, Berat 39/11, 12
Güney Kafkasya 37/9
Güntekin, Ela 40/34
Gürcistan 37/9, 10, 12, 40/28, 32
Gürpınar, Hüseyin Rahmi 39/37, 39, 42/22
Gürsel, Cemal 37/42
Gütenberg 38/38
Gyndes nehri 37/51

H
Haber gazetesi 37/61, 39/15, 33, 41/44
Habesistan 38/61
Habsburglar 37/42, 58
Hacı Bekir dükkânı 39/36
Hacıyatmaz 40/14
Hacivat 42/31
Haçlı Seferleri 38/48, 42/10
Hafsa Hatun 39/58
Hâkimiyet-i Milliye 39/28, 41/22, 44, 45
Hakkı (Balcızade) 37/54
Halep 37/41, 40/25, 36, 42/42
Haliç 37/62, 39/36, 40/28, 32
Halid Bey (Gargaranî) 37/41
Halikarnassos 37/50, 52
Halil Hayreddin Paşa 40/63, 64
Halil Rifat Paşa 42/38, 39, 42, 44
Halil Şerif Paşa 37/59
Halime İhsan 39/50
Halk Evleri 41/7, 58
Halkın Sesi 37/57
Haluk'un 1914 Tarihli Bir Mektubu 38/6
Hamdi Paşa 42/37-39, 44
Hamdullah Hamdi 42/60
Hamidiye Caddesi 39/36
Hamidoğulları 38/53
Hamiyet Dervis 39/16
Hamiyet Hulusi Hanım 40/15
Handlin, Oscar 38/56
Hanoğlu, Şükrü 37/14-16
Harbiye 39/38
Harbiye Mektebi 42/40
Harem-i Hümayun 39/56-61
Harf Devrimi 37/60
Harpagus 37/50, 52
Harput 42/27
Harrach, Graf Franz von 41/53
Hasan Ağa 42/37
Hasan Cevdet 41/57
Hasan Paşa Medresesi 39/37
Hasan Raci 38/10, 11
Hasan Tahsin (polis müdürü) 41/31
Haseki Hurrem Sultan 39/39
Hasene Hanım 37/15, 17-19
Hasköy 40/63
Haşim Efendi 40/33
Hatağoğu, Murat 40/46-50
Hatay 38/61, 41/8, 41
Hatayev 40/50
Hatıra Notları 38/60-64
Hatukay 40/30
Hava Şehitleri Parkı 39/37
Havas Ajansı 38/39
Haydar Babaya Selam 41/58
Haydarpaşa 40/24, 42/44
Hayfa 38/14
Hayreddin Bey 41/46
Hayreddin Paşa (Tunuslu) 42/36, 38, 39, 41, 42, 44
Hayrullah (Şeyh) 39/52
Hayworth, Rita 39/52
Hazar Denizi 37/9, 10, 12, 40/28
Hazine-i Elfal 40/14
Hazret-i Yusuf 42/60-64
Hegel 41/36, 37
Helen 42/13
Hemedan 40/24, 54
Henüsin 42/37
Hendek 40/16
Hendeke köyü 40/63
Henry VIII 38/52
Herder 42/50
Hereke 42/30
Herodotos 37/49, 50-53, 55
Herodotos'un Yöntemi ve Temel Düşüncesi 37/49
Herrin, Judith 39/57
Hetagkatı, Kosta 40/48
Heyet, Dr. Cevat 40/60
Hezarfen, Ahmet 39/10
Hınçak 39/8
Hicaz 40/43
İffhât 40/31
Hikmet (Fomoro Tütün Şirketi Müdürü) 37/54
Hilal-i Ahmer Hanımlar Heyet-i Merkeziyesi 40/15
Hilmi Efendi 38/8
Himaye i Etfal Cemiyeti 37/46-48, 40/15-17
Himaye i Etfal Cemiyeti Hanımlar Merkezi 40/15
Hindistan 42/7, 13, 14, 30, 62
Hine, Lewis 38/55
Hinrichs, Ernest 38/50
Hint Okyanusu 42/8
Hisar, Abdülhak Şinasi 38/11
Historiai 37/49-53
Hitler 37/63, 38/61, 40/17
Hizmet gazetesi 37/54, 55, 41/19
Hobsbawn, Eric 37/39
Hocapaşa 41/28
Hollanda 38/38, 39/22
Horasan 40/54, 55
Hovayan Biraderler 41/63
Hoy 40/59
Hoybun 40/37
Humeyni, Ayetullah 40/59-61, 42/13
Huriye Hanım 37/19, 20
Hurrem Sultan 39/58, 59
Husrev Paşa 42/36, 41
Huzistan 40/54
Hüda Rauf 42/53
Hüdavendigâr 39/7-10
Hülagu 40/27
Hür Çocuk 40/14
Hürre-i Muhteşeme: Nikablı Meseleler ve Tefsiri 39/53
Hürriyet ve İtilaf 41/29, 31
Hürriyet-i Ebediye Tepesi 37/14, 41/33, 34
Hüseyin Avni Paşa 42/38, 39, 43, 44
Hüseyin Hilmi (İştirakçi) 40/26-32, 35
Hüseyin Hilmi Paşa 42/38-44
Hüseyin Paşa 42/40
Hüseyin Tosun Bey 40/46, 48
Hüseyin Yusuf Ziya 40/42
Hytaspes 37/51

I
Independent on Sunday 38/49
Irak 38/13, 14, 16, 40/36, 42, 53
Isfahan 40/32
Islahatü l-Takvîm 40/24
Ismayıl Hakkı Baltacıoğlu, İnkılap ve Terbiye: Ulusun Çocukluğu 40/7
Isparta 37/50, 42/38
Issawi, Charles 42/8

İ
İbn Abbas 39/55
İbn Batuta 37/9, 41/57
İbn Hayyan 39/53
İbn Sinâ 40/24, 25
İbn Sina-Hayatı ve Eserleri Hakkında Çalışmalar 40/24
İbrahim Bey 40/35
İbrahim Edhem Paşa 42/36, 38, 39, 41, 42, 44
İbrahim Hakkı Konyalı Kütüphanesi 40/24
İbrahim Hakkı Paşa 42/38, 39, 41, 43, 44
İbrahim Müteferrika 37/7, 9
İbrahim Sârım Paşa 42/38, 39, 44
İçel 41/9
İçerenköy 42/44
İçişleri Bakanlığı 37/48
İçişleri'nin Şefik Hüsnü Hakkında Gizli Yazısı 41/12
İçtimai Mektep 40/7
İfgzahan 42/55
İgnatyev, Nikolay Pavloviç 37/58-59
İhtilal mi İnkılap mı 41/38

İkaz gazetesi 41/58
İkdam 37/61
İkdam'ın Paris Muhabiri Ali Kemal'in Gözüyle 1900'lerin Başında Avrupa ve Türkiye'de Reklamcılık 38/38
İkinci Adana Pamuk Kongresi 41/9
İkinci Dünya Savaşı 37/56, 60, 38/15, 61, 39/14, 33, 34, 42/12, 52
İkinci Mahmud Türbesi 42/44
İkinci Meşrutiyet 37/31, 43, 44, 38/36, 37, 39/7, 42, 45, 49, 40/46, 41/26, 27, 43, 59, 42/32, 41-43
İkinci Millî Sanayi Sergisi 38/21
İkinci Vakıf Hanı 40/23
İkinci Viyana Kuşatması 42/7
İlancılık 38/39
İlannüma - Gazla İşler Fiat Ziraat Traktörü 41/10
İlannüma - Güzel Bir Kadın 39/26
İlannüma - Saçlara Revnak Verir Muattar Bir Tertip 42/19
İlannüma - Silikondan Önce!..
İlannüma - Sünnet Makinesi 38/42
İleri, Celal Nuri 39/63
İleri, Rasih Nuri 39/11, 12, 16
İliç 38/58, 59
İlk Çocuk Bayramı 40/17
İlk Çocuk Tiyatrosu Üzerine Notlar 40/13
İlmiye Salnamesi 39/52
İlter, Aziz Samih 38/61, 62
İlyas Sami 38/63
İmasduhi (matmazel) 40/64
İnal, Mahmud Kemal 42/36-46
İnalcık, Halil 38/53, 40/62
İnan, Abdülkadir 42/55
İnce Su 40/31
İnce, Refik Şevket 38/63
İncil 40/43, 42/61, 63
İnebolu 37/43, 38/61
İngiltere 37/35, 58, 63, 38/13, 14, 41, 49, 61, 39/29, 48, 62, 40/50, 42/8, 10
İnguşlar 40/28, 44
İnkılâp Yolu 40/17
İnönü, İsmet 37/42, 46, 60, 61, 38/22, 61, 63, 64, 40/36, 40, 42, 41/18, 20, 43, 42/36, 45
İnsel, Ahmet 37/37
İran 37/9, 10, 13, 50-52, 38/54, 61, 39/7, 40/24, 53-61, 42/7, 12, 13, 52
İran İslam Cumhuriyet'indeki Azerbaycan 40/53
İran Komünist Partisi 40/56
İran Müslüman Halkının Cumhuriyet Partisi 40/59
İsfahan 40/54, 58, 59
İshakpaşa 39/40
İskenderun 40/42, 41/8
İskitya 37/49, 50, 52
İslam Cumhuriyet Partisi 40/59
İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı 37/31
İslam Necabet 42/55
İslâm Ansiklopedisi 40/25
İsmail Asım Bey 42/30
İsmail Ata (Selanikli) 40/14
İsmail Canbolat 40/15
İsmail Derviş 39/13
İsmet Paşa Kız Enstitüsü 40/20
İspanya 42/12, 62
İspanyol Armadası 42/9
İsrail 37/7, 40/25, 42/12
İstanbul 37/7, 8, 14, 36, 41, 46, 58, 61-63, 38/8, 11, 18, 19, 22, 59, 62, 39/17, 31, 35-41, 58, 40/17, 24, 35, 44-46, 49, 41/23, 26, 27, 29, 31, 43, 45, 55, 64 42/7, 8, 10, 12, 19, 23, 24, 30, 33-36, 42, 60
İstanbul Kadın Eserleri Kütüphanesi 39/49
İstanbul Kız Lisesi 39/36
İstanbul Milli Sanayi Birliği 38/18
İstanbul Üniversitesi 39/41
İstanbul'un Bir Gecesi 39/15
İstefa 40/62
İstependiya 42/55
İstikbâl 42/52
İstiklal Caddesi 37/62
İstiklal Mahkemeleri 37/39, 46
İstiklal Savaşı 37/42
İsviçre 38/41, 39/16, 42/41
İş Bankası 37/61, 41/22, 47
İşkodra 37/59
İsli, Nedret 38/29
İştirak 39/7, 41/26, 27
İtalya 37/41, 52, 38/41, 53, 40/50, 41/48
İtalyanlar 37/10
İttihad ve Terakki 37/15, 31, 37, 41, 61, 38/43, 39/7-9
İttihat gazetesi 42/31
İttihat ve Terakki 40/17, 27, 19, 41/18, 42/29, 32, 38, 43, 44
İttihat ve Terakki gazetesi 39/8, 42/31
İustinianos (İmparator) 40/30
İvan (Korkunç) 40/45
İz, Mahir 41/57
İzmir 37/45-47, 54-57, 38/19, 22, 49, 58, 40/35, 36, 39, 40, 41/8, 9, 23, 26, 46, 42/27, 30, 31, 44
İzmir Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyeti 38/20
İzmir Milli Kütüphanesi 37/55
İzmir Orman Dairesi 42/31
İzmir Tarihi 37/54-56
İzzet Paşa 42/38-39, 44

J
Jaeck, Ernst 37/14
Jamanak 37/61
Jan Krisostum (Aziz) 37/59
Japonya 37/33, 38/49, 50, 39/33, 42/14, 62
Jean d'Arc 39/48
Jones, Mother 38/56
Joseph (Arşidük) 37/43
Jön Türk 37/20, 42/13, 38, 43

K
Kabartaylar 37/7, 10, 11, 40/28, 31
Kâbil 37/41
Kabiş 42/53
Kadıköy 38/41, 62, 39/35, 39
Kadın Birinci İşçi Taburu Tarihçesi 41/14
Kadın Dergileri Bibliyografyası*'na Katkı: *Kadınlık Hayatı 39/49
Kadın Hareketinde Bir Öncü: *Kadınlar Dünyası* - Kadınlar Ne İstiyor? 39/46
Kadın Tarihinin Evrenselliği Açısından Şemseddin Sami'nin *Kadınlar* Risalesi 39/61
Kadın Birinci İşçi Taburu 41/14-16
Kadın Birinci İşçi Taburu Tarihçesi 41/14
Kadınlar 39/61-64
Kadınlar Birliği 39/30-32
Kadınlar Dünyası 39/9, 46-48
Kadınlar İçin İstanbul Rehberi 1930'ların Şehrinde Edebiyat Eşliğinde Bir Gezinti 39/35
Kadınları Çalıştırma Cemiyeti 39/10
Kadınları Çalıştırma Cemiyet i İslamiyesi 41/14, 15
Kadınlık Hayatı 39/49-51
Kadri Bey 38/62
Kadri Paşa 42/38-40, 44
Kadro 41/17, 38
Kaertner 41/53
Kafkas İttihad ve Terakki Fırkası Programı 37/32
Kafkas İttihad ve Terakki Fırkası Programı ve Turan İdeali 37/31
Kafkas İttihat ve Terakki Fırkası 37/31-32
Kafkaslar 37/7-8, 10, 12-13, 31, 38/60
Kafkasya 37/13, 14, 33-36, 40/28, 29, 34, 46, 47, 42/52
Kafkasya Dağlıları Birliği 40/45-49
Kafkasya Dağlıları Birliği 40/44
Kafkasya Dağlıları Halk Partisi 40/46, 49
Kafkasya İttihat ve Terakki Fırkası 37/35
Kafkasya Komitesi 40/46
Kafkasya Millet Birliği 40/50
Kafkasya Müridizmi 40/50
Kallı, Kadircan 42/54, 55
Kâğıthane 38/41, 40/17, 33, 34
Kahire 42/30, 37, 62
Kahveler Kitabı 39/38
Kalendra 40/64
Kalmaz, Ali İhsan 37/42
Kaloyoroblus 41/35, 40
Kâmil Paşa 42/31, 38-39, 41-44
Kanada 38/63
Kanav Sevinç Suyı 40/31
Kandaules 37/53
Kanukati, Cemaleddin 40/47, 49
Kanun fi't-Tıp 40/25
Kapalıçarşı 38/27, 28, 39/36, 39
Kapital 41/38
Kaplan, Cemalettin 37/37-39
Kara Kitap 39/17
Karabağ 37/13, 38/54
Karabekir, Kâzım 38/61, 41/58
Karacaahmet 42/44
Karacabey 40/35
Karaçaylar 37/7
Karadağ 37/59, 42/41
Karadeniz 37/7, 11, 12, 58
Karagiannis, Edith 40/62
Karagöz 42/31
Karagümrük 39/39
Karakışla, Yavuz Selim 39/7
Karakoç, Taner 39/11
Karaköy 38/41
Karaman 38/53
Karaosmanoğlu, Yakup Kadri 39/20
Karasu 38/58, 40/55, 62
Karay, Refik Halit 39/20
Karbashy, Fariba 40/25
Karça, Ramazan 42/54, 55
Karesioğulları 38/53
Kemal, Hasan Kemal 40/13
Kars 38/54
Karşıyaka 37/47
Karya 37/51
Kasımpaşa 41/28, 29
Kasravi, Ahmed 40/56
Kastamonu 37/43, 46-48,
Kaşkaylar 40/54, 55
Katırcıoğlu Hanı 42/37
Katırcıoğlu, Muhtar 42/40

Kâtib Çelebi 37/7, 9, 40/28-31
Kâtip Çelebi'nin Cihânnümâ'sında Abhazistan ve Çerkezistan: Kuzeybatı Kafkasya'ya Bir Osmanlı Bakışı 40/28
Katolik Kilisesi 37/40
Kavkaz 40/50
Kavkazski Gorets 40/46-48
Kavyan, Cafer 40/56
Kavzin 40/59
Kaya, Şükrü 38/62, 41/47
Kayalı, Kurtuluş 38/64
Kayseri 41/9, 63, 64
Kazak 37/34
Kazatsii Spolob 40/47
Kazlıçeşme 41/28
Kefe 40/28, 31
Kefe-Demir Kapı 40/29
Kelekyan, Dikran 39/8
Kelley 42/53-55
Kemah 38/58, 59
Kemal Bey 42/30
Kemal Tahir 39/18
Kemaleddin 39/51
Kemalistler 37/12
Kenan Efendi (vatman) 41/30
Kençlik 40/59
Kendine Tapan Kadın 39/16
Kerç Boğazı 40/28, 31
Kerenski 42/53
Keriman Halis 42/23-25
Kerkük 40/36
Kesebir, Şakir 38/63
Keşkuli 40/55
Kethüdaoğlu, Fatma 39/11
Khevenhüller 41/54
Kılıç, Ali 38/63
Kırdar, Lütfi 38/62
Kırgız 37/34
Kırım 37/10, 40/28, 30, 34, 42/52
Kırım Hanlığı 40/28
Kırım Savaşı 37/10, 11, 39/48, 42/12
Kırımal, Adige 42/55
Kırımer, Cafer Seydahmet 42/52
Kırkkavak 40/63
Kırklareli 40/15, 16
Kırlangıç 40/14
Kırşehir 42/30
Kısakürek, Necip Fazıl 42/26
Kızıl Ordu 37/12, 62, 40/44, 42/52
Kızılay 40/16
Kızıldeniz 38/54, 42/8
Kızılırmak (Halys) 37/49, 52
Kickori 42/53
Kilikya 41/8
King, Martin Luther 38/56
Kirazlı Pınar 39/18
Kirmasti 40/35
Kiros 37/49-52
Kleomenes 37/50
Kleopatra 39/52
Knopf, Alfred 38/57
Kocatepe gazetesi 41/59
Koçoğlu, Nadire 41/56
Koçu, Reşad Ekrem 37/14, 39/40
Kold, E. 42/64
Kologlu, Orhan 37/16
Kolomb 42/12
Komintern Marksizmi 37/42
Konya 41/8, 9, 42/30
Kordon 40/35
Korint 37/51-52
Koska Helvacısı 39/39
Kosok, Pşimaho 40/44
Kosova 37/12
Kossov-Pole 40/44
Koza Han 39/8, 9
Kozanoğlu 38/62
Köken, Rahmi 38/20, 21
Köksal, Duygu 40/7
Köksal, Neriman 39/11
König, Ekrem 38/60-64
Köroğlu 40/60
Kösem Sultan 39/60
Köy Enstitüleri 40/7
Köylü gazetesi 42/31
Kreiser, Klaus 38/48
Krezus 37/49-53
Krilof 42/53
Kropotkin 41/38
Kruçkov 40/46
Kserkses 37/49-53
Kuban 37/11, 40/30, 31, 36
Kuban ırmağı 40/28
Kuban Yasama Radası 40/46
Kuçmazukin, Krımgirey 40/46
Kuçmeziko, Krımgirey 40/47
Kudar ırmağı 40/29, 30
Kudüs 40/25
Kulatti, Adil Bek 40/49
Kulatti, Mirza Bek 40/49
Kuleybakin, A. 40/48
Kum 40/59, 60
Kum'da Yaşayan Azerbaycanı Cavanlar 40/59
Kumkapı 39/39
Kundukh, Aytek 40/47, 49, 50
Kuneralp, Sinan 38/64
Kunholm 42/55
Kuran-ı Kerim 40/26, 43
Kureyş 37/7
Kurgonof 42/53
Kuriyev 40/45
Kurtatag 40/48
Kurtuluş 39/43, 44
Kurtuluş 42/52
Kurtuluş Savaşı 37/61
Kuruçay 38/58
Kuşdili 38/41
Kusuk Uluguay 40/49
Kutlumus Manastırı 40/64
Kuyumcuyan, Silva 38/58
Kuzey Avrupa 37/58
Kuzey Kafkaslar 37/9, 10
Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti 40/44, 48, 50
Kuzey Kafkasya Milli Komitesi 40/50
Kuzey Kafkasyalılar-Türk Kültür ve Yardımlaşma Derneği 40/49
Küçük Armudan 38/58, 59
Küçükler Gazetesi 40/14
Küllük kahvesi 39/38
Kültür Sarayı 39/16
Kültürel Bir Değişim Aracı Olarak Güzellik Yarışmaları 42/20
Kümeş 40/59
Kür, İsmet 40/13, 14
Kütahya 41/8, 42/37
Kypselos 37/51

L
la Fontaine 38/24
La Press 38/39
La Republique 37/61
La Turquie d'Ismet Inounu 37/60, 64
Labirme, Serdar 42/54
Lacompe, Rose 39/34
Lahey 38/16
Lâkâ 37/7
Lali 39/39
Lamartine 42/33
Lane 40/14
Lapinski, Teofil 37/10
de Laprade 38/24
Lassalle 41/37
Latife Hanım 37/45
Lauren, Charles 40/14
Lazkiye 41/8, 9
Le Journal d'Orient 37/61
Lease, Mary Elizabeth 38/56
Leeuw-Roord, Joke van der 38/49
Lefevere, André 39/21, 22
Lefkoşa 42/44
Lehistan 40/48
Lemberg 42/33
Lenin 40/45
Leopoldstadt 40/52, 53
Leroux, Ernst 37/41
Leviski 42/53
Lewis, Bernard 42/7
Lezgi 37/34
Lgydamis 37/50, 52
Library of American Biography 38/56
Lidya 37/49, 52-53
Limni 42/44
Lindzey 38/14
Listmann 42/33
Liszt, Henriette von 42/33
Livaü'l-İslam 37/31
Lizbon 42/41
Lizst, Franz 42/33-35
Lokman Kemal Bey 42/55
Londra 37/58, 61, 38/41, 40/60, 42/41, 62
Londra Bar 37/63
Los Angeles 38/55
Loti, Pierre 37/43, 42/24
Lozan 38/22, 40/36, 41, 62
Lucques, Jean de 40/30
Luitpold kahvesi 42/53
Lukas 42/61

M
Macaristan 38/22, 53, 41/48
Macbeth 39/24
Madrid 38/61, 42/41
Magen David 40/16
Magoma, Ahmet Nabi 40/47, 49
Magomet 40/48
Mahaçkale 37/12
Mahidevran 39/59
Mahmud II 39/36, 42/28, 29, 40
Mahmud Bey 37/61
Mahmud Celaleddin Paşa 42/44
Mahmud Nedim Paşa 37/58, 42/38, 39, 44
Mahmud Şevket Paşa 38/64, 39/49, 42/36, 38-39, 43, 44
Mahmud (Şeyh) 40/36
Mahmutpaşa 39/36
Makedonya 42/37
Makrıköy 41/64
MAKS 42/53
Maksim Bar 37/63
Maksudi 42/55
Malatya 42/17
Malazgirt Savaşı 38/51
Malkara 40/63, 64
Malluca Kilise 40/30
Malta 37/42, 40/16, 41/39
Mamboury 38/61

Manastır 42/30
Mandane 37/51, 52
Manisa 39/58, 40/36, 41/8, 9, 42/30, 44
Mansur (Çeçen) 37/10
Mansur (İmam) 40/48
Mansur Bey 37/41
Manş 38/39
Manuk Ağa 41/63
Manyas 40/35
Manzume-i Efkâr 41/64
Maraş 41/9
Maraton 37/50
Marco Polo 37/9
Mardonius 37/50, 51
Margarid Manastırı 40/62, 64
Maria Theresia 40/51-55
Marksist Açıdan Türk Romanı 39/21
Marmara 39/39
Marmara Oteli 39/38
Marmara Sineması 39/38
Marş-ı Sultani 42/35
Marx, Karl 37/33, 61, 40/36-38
Maryland 38/56
Masaryk, Thomas 40/45, 48
Masistes 37/53
Massagetae 37/49, 52, 53
Matbuat Kanunu 41/45, 48
Mateosyan 37/61
Matla 42/61
Matteossian 38/23
Mayakovski 37/42
Mazenderan 37/9
Mazhar Osman 38/61
Mazlum Sami 39/51
Mc Neil 38/51
McPherson, James M. 38/57
Mdivani 40/45
Mecidiye Marşı 42/35
Mecmua-i Fünun 38/36
Mecmua-i Fünun-ı Askeriye 38/36
Mecmua-i Fünun-ı Bahriye 38/36
Mecmua-i Fünun-ı Baytariye 38/36
Mecmua-i Muallim 40/13
Mecmua-i Nevresidegân 40/14
Mecusiler 37/8
Med 37/51-53
Medeni Kanun 42/20, 21
Mediha Emsal 39/51
Megril 37/7, 40/32
Mehdaş, Cavid 40/56
Mehmed IV 39/60, 61
Mehmed VI 40/18, 41/14
Mehmed Ali Paşa (Damad) 42/38 40, 42, 44
Mehmed Ali Paşa (Kavalalı) 42/37
Mehmed Emin Paşa (Kıbrıslı) 42/37, 40
Mehmed Emin Paşa (Mütercim) 42/38 39, 44
Mehmed Kemal Bey 38/11
Mehmed Necib 37/56
Mehmed Paşa (Köprülü) 39/60, 61
Mehmed Reşad'ın Cihat Çağrısı 40/18
Mehmed Reşid Paşa 41/56
Mehmed Selahaddin 39/6
Mehmed Sıdkı 39/51
Mehmed Süreyya Bey 41/57
Mehmed Tahir (Bursalı) 41/57
Mehmet Giray IV 37/8
Mehmet Kâzım Bey 42/22
Mehmet Tevfik bin Yusuf 40/24
Mekâtib-i Umumiye Nezareti 42/40
Mekteb-i Terakki 40/14
Mektebli 40/14
Meliha Cenan 39/50
Melike Sabit 39/50
Mellonnoff 42/53
Meltzer, Milton 38/56, 57
Memleketimizdeki Amele Hareketlerinin Tarihi 41/26
Memurlar Tarihi İçin Belgeler 38/7
Menderes, Adnan 37/37, 38, 40
Menemencioğlu, Numan 38/63
Mentese 38/53
Menteşe, Halil 41/18
Meraga 40/27
Merkez Bankası 40/46
Mersin 41/9, 42/47
Meryani Köyü 40/63
Meslek 41/32
Mesuliyet 37/58
Meshed 40/59
Meşrutiyet Döneminde İşçi Eğitimini Amaçlayan Bir Dergi: *Sanayi Bahçesi* 38/36
Metaksas 38/61
Meydancık Sokağı 42/19
Mezopotamya 37/12
Minakyan Efendi 41/62-64
Minakyan Efendi'ye Yadigâr 41/62
Mintzuri, Hagop 38/58-60
Mısır 37/41, 38/38, 41, 61, 40/25, 26, 41/48, 64, 42/30, 37, 41-43, 61, 62
Mısır Çarşısı 39/37
Michelangelo 38/52
Micheler-Platz 40/54
Michelet 42/48, 49
Midas 42/28
Midhat Paşa 37/16, 58, 59, 42/38, 39, 41, 42, 44
Midilli 42/41
Mihail (Sırbistan Prensi) 37/59
Mihrimah Sultan 39/59
Mihrimah Sultan (Üsküdar) 42/44
Mikail Halil 40/44
Milâdî ve Hicrî Tarihler Arasındaki Münasebetler ve Birbirlerine Tahvilleri 40/24
Mill, J. S. 39/62
Miller, Douglas 38/57
Millet Caddesi 39/39
Milli Eğitim Bakanlığı 37/47
Milli Güvenlik Kurulu 42/28
Milli İktisat Politikasına Bir Katkı: 1930'larda Yerli Ürün Sergileri 38/18
Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti 38/18, 19, 21, 22, 40/19-21, 42/25
Milli Kütüphane 39/49
Milli Mücadele Yıllarında Dağıtılan Bir Bildiri 42/27
Milli Mücadele Yıllarında İstanbul Halkına Dağıtılan Bir Bildiri 41/55
Milli Reasürans İdaresi 38/62
Milli Sanayi Numune Sergisi 38/19, 20
Milliyet gazetesi 39/29, 31, 40/19, 42/24
Milliyetçi Hareket Partisi 37/37
Milyukof 40/50
Mini Mini 40/14
Mirza Bala 42/54, 55
Mirzarabi Kebiri 40/57
Misak-ı Milli 37/37
Misyonerler 42/61
Mitler, Louis 39/12
Modiyano, İsak 40/46
Moğol 37/34
Moğol İmparatorluğu 42/7
Mohaç 38/53
Molière 37/60, 42/41
Molla Nasreddin 40/60
Mollof 39/21
Molotov 38/61
Momarz 41/53, 55
Mondros Mütarekesi 38/43
Montaigne 38/38 39, 52
Morel, Faruk 39/11
Moskova 37/12, 41, 42, 38/61, 39/16, 40/44, 41/19, 22
Mösyü Kirstiç 37/59
Milli Türk Talebe Birliği 41/48
Mudanya 38/41
Muhaceretteki İdil-Ural ve Kuzey Kafkasya Önderlerinin Mücadelelerinden Bir Kesit 42/52
Muhammed (Hz) 37/7, 40/26, 42/31
Muhammed Bekasıl 42/55
Muhammed bin Sîrîn 39/55
Muhammed Emir Can 42/55
Muhammed Hayrullah (Şeyh) 39/53
Muhammed Rıza 40/56
Muhit 40/15
Muhteşem Hürreler 39/52
Munzur 38/58
Murad I 38/53, 40/63, 64
Muradali Han Teymuri 40/56
Mursky, Vlodimir 40/47
Musa 37/51
Musa Amca Medreseleri 41/58
Musa Çelebi 40/64
Musavver Fen ve Edep 38/36
Musavver Küçük Osmanlı 40/14
Musayassul, Halil Bek 40/45
Mussolini 38/61
Mustafa (Şehzade) 39/59
Mustafa Efendi (Selânikî) 42/7, 8
Mustafa Hatti Efendi 41/51-55
Mustafa Naili Paşa 42/38, 39, 42, 44
Mustafa Nuri Efendi 38/9
Mustafa Reşid Paşa 42/33, 36, 38, 39, 41, 42, 44
Mustafa Sabri Efendi 41/27, 29
Mustafa Şeref 38/62
Mustafa Veli 42/53
Mustafakemalpaşa 40/35
Mustafin, Abdullah 40/47
Musul 38/13-16, 40/36, 41, 42/14
Musul Petrollerinden Türkiye Bütçesine Gelen Paralar 38/13
Muvahhit, Bedia 42/22
Mübeccel Namık Hanım 42/22, 24
Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti 39/46, 47
Müftiyanef, Şevket 42/54
Mükerrem Belkıs 39/46
Müllburg, Herr von 41/53, 54
Mümeyyiz 40/14
Mümtaz Faik 39/31, 32
Münevver Nafiz 39/51
Münih 38/61, 40/45, 49, 50, 42/52-55
Mürdüm, Cemil 38/61
Müren, Zeki 37/42
Müştak Bey 37/46
Mütareke 37/31, 44
Müteferrika 40/29, 31, 33

N

Nabdel, Ali Rıza 41/58
Naci Sadullah 39/30
Naciye Sultan 37/19, 39/10
Nadir Nadi 37/61
Nadir Şah 37/10, 40/28

Nadire Saide 39/33
Nahçıvan 38/54
Naipaul, V. S. 42/7, 13
Naudy, Ashis 41/8
Napoleon III 42/41
Napolyon Savaşları 42/8
Nasıyreddin Tusî 40/27
Nasyonal Sosyalist Parti 40/50
Naşide Hanım 42/24
Nâşit 39/38
National Center for Curriculum in the Schools 38/55
NATO 42/52
Naum tiyatrosu 41/63
Nâzım Bey (Doktor) 37/18, 41
Nâzım Hikmet 37/37, 42, 39/14, 18, 20, 41/17
Nazilli Basma Fabrikası 41/7
Ne Bir Ses Ne Bir Nefes 39/18
Necatigil, Behçet 39/12, 14, 17, 21
Nemika İhsan 39/51
Neriman Hikmet 39/17
Nersesyan Mektebi 41/63
Neruda 37/42
Nesin, Aziz 37/37, 38, 39/36, 40
Neue Freie Presse 42/32
Nevvare Şükran 39/51
New York 38/37, 42/53, 54
New York Post College 38/56
Newton, Isaac 42/10
Nezahat İrfan 39/50
Nezahat Sadri 39/51
Nezihe Muhiddin Hanım 40/15
Nice 42/44
Niçin Sovyet Rusya'ya Hayranım 39/16
Niçin Sovyetler Birliği'nin Dostuyum? 39/16
Nieuwe Tijdingen 38/38
Niğde 41/8 9
Nihal Handan 39/50
Nikola (Prens) 37/59
Niş 40/44
Nişantaşı 40/17
Nişanyan, Sevan 42/36
Nitokris 37/53
Nizamüddevle, Muhammed Tagı Refii 40/56
Noel 38/24
Nor Lur 37/61
Normandiya Çıkarması 37/60, 63
Novikof 37/58
Numan Usta 41/34
Nur-i Ziya Sokağı 42/35
Nuri Sait Paşa 38/13, 14
Nuriye Salahattin 39/50
Nuriye Ulviye 39/46
Nutuk 41/59
Nümune-i Terakki 40/14
Nyon 38/61

O
Odakule 42/19
Odesa 42/35
Odlar Yurdu 40/60
Oeobazus 37/52
Okay, Cüneyd 37/40, 43, 38/36, 39/46, 49, 40/13, 17, 41/6, 62
Okçular 42/44
Okday, İsmail 41/58
Oktay, Ahmet 39/19
oktruva vergisi 41/46
Okyar, Fethi 41/18, 22, 40
Olimpiya 37/51
19. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Ermeni Kadını 42/15
On Yıl İktisat Sergisi 38/21, 22
Onou 37/59
Orak, Hüseyin 41/58
Oral, Zeynep 39/16
Oran, Cevdet 39/15
Orbay, Kâzım 42/25
Orbay, Raul 40/36
Ordu Caddesi 39/38, 39
Orenki 40/57
Orhan I 38/51
Orhan Kemal 39/12, 18, 19
Orhan Salahaddin 38/23-35, 39/6
Orhan Salahaddin'e Dair Bir Not 41/6
Orhan Salahaddin, Ali Kemal Ve Mağmumi 39/6
Orhan Selim 39/15
Orhonlu, Cengiz 38/53
Orhusin 40/16
Orosdi Back Mağazası 39/36, 42/19
Orta Asya İttihat ve Terakki Cemiyeti 37/31
Ortaç, Yusuf Ziya 41/45
ortacag 37/40
Ortadoğu 37/58
Orucol, Abuzer 37/36
Os, Nicole A. N. M. van 39/7
Oseller 40/28, 47
Osman I 38/51
Osman Bedri Bey 37/41
Osman Hamdi Bey 37/16
Osmanlı Basınında Yüzyıl Önce Bu Ay - *İkdam*'dan Seçmeler 37/5, 38/5, 39/5, 40/5, 41/5, 42/5
Osmanlı Çocuk Dergileri 40/14
Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar 42/36-46
Osmanlı Hürriyet Cemiyeti 37/19
Osmanlı İmparatorluğu 42/48
Osmanlı Müellifleri 41/57
Osmanlı Sulh ve Selamet Cemiyeti 38/43
Osmanlı Toplumuna Farklı Bir Pencere Açan Kitap: *Harem-i Hümayun* 39/56
Ostrova 40/64
Otanes 37/52
Owen 40/37

Ö
Öke, Mim Kemal 38/61
Ömer (Hz) 38/26, 39/54
Ömer Fevzi Atabek 41/56
Ömer Hayyam 40/27
Ömer Seyfettin 40/7
Öz, Handan 39/11
Özalp, Kâzım 38/62, 39/27
Özbaran, Salih 38/48
Özbek 37/34
Özcan, Ömer 42/52
Özertem, Tekin 40/13
Özkan, Naki 37/37
Özkırımlı, Atilla 39/12, 21
Özmen, Abidin 38/63
Öztürk, Mutlu 39/23
Öztürkmen, Arzu 39/6

P
Paker, Saliha 39/11
Palmyra 40/25
Pangalu 41/33, 34
Panteon 37/39-42
Papyonlu Enver Moskova'da! 37/41
Paris 37/16, 41, 58, 38/38, 39, 41, 61, 39/16, 21, 40/44, 45, 49, 42/23, 33, 41, 52, 53
Paris Antlaşması 37/58
Paris Konferansı 37/11
Pascal 37/60
Passolini, P. 39/23
PAT 40/44
Patten, J. 38/49
Patterson, Lillie 38/56
Paulus 42/62
Pehlevi 40/57-59
Peirce, Leslie 39/56-61
Peker, Recep 39/27, 39/30, 41/48
Penkler, Heinrich von 41/51
Pera 42/34
Pers 37/51-53
Pers Savaşları 37/49
Peşte Üniversitesi 37/43
Petersburg 40/41, 42/41
Petit Larousse 37/60
Petra 40/25
Petro (Büyük) 37/9, 40/28
Peyami Safa 37/61, 39/18, 20, 42/22, 25
Picardi 42/32
Pilavoğlu, Kemal 38/64
Pilsudski 40/49, 42/52
Pingel, Falk 38/48
Pire 40/36
Pişeveri, Seyid Cafer 40/56-58
Pletae Savaşı 37/50
Podeban 40/47
Polonya 37/13, 40/44, 49, 42/52
Pompadour, Marques de 39/24-26
Porma köyü 40/64
Poroy, Nazım 38/62, 63
Portekiz 38/52, 42/8, 62
Pozanyas 37/55
Prag 40/45-50
Prag Kraliyet Üniversitesi 40/47, 49
Prag Ticaret Enstitüsü 40/49
Prag Üniversitesi 40/47, 50
Preveze 38/51
Prezglad Islamski 40/44
Problems of the Peoples of the USSR 40/50
Projektör dergisi 39/34
Promete Hareketi 42/52
Promethe 40/49
PTT 38/23
Puşkin 40/46
Pyrus 37/52

Q
Quataert, Donald 39/7

R
Radin 42/55
Radio Liberty 40/50
Rafia Süleyman 39/50
Raif Nezih Atakul 37/54
Raife Halil 39/51
Ramazan, Musa 40/50
Ranke 42/36, 48, 49
Rasim Hurşid 40/36
Raskolnikov, F. F. 40/56
Ratzel 41/36
Razmara, Ali 40/57
Reagan, Ronald 38/49
Refah Partisi 42/28
Refik Nevzad 41/27
Refika Hulusi Behçet 41/47
Regina Oteli 42/53
Rehber-i Fünun 38/36

Rehber-i İttihad 38/28
Renaudot, Théophraste 38/38, 39
Renda, Mustafa Abdülhalik 38/63
Resimli Ay 39/20, 23
Resimli Kitap 37/40, 43
Resmi Gazete 39/27
Resuli, Rıza 40/57
Resulzâde, Mehmet Emin 42/52, 54
Reşad 37/54
Reşit Bey (Çerkez) 40/35-39
Reşit Galib 38/61, 41/47
Reşit Paşa 41/27
Reuter 38/39
Reuther, Walter 38/56
Ribinçev, Georgiy 40/48
Rıfat (Mevlanzade) 39/46, 40/36
Rıza Bey 37/41
Rıza Şah 40/56
Ringer Strasse 41/53
Risale-i Fenn-i Baytari 38/36
Rizaiye 40/58
Robert Kolej 39/45
Roma 38/38, 61, 42/62
Romanos Diogenes 38/51
Romanya 37/58, 41/26-29, 48
Ronsard 38/24
Roosevelt, Eleanor 38/56
Roosevelt, Theodore 38/56, 61
Rotenturm 41/52-54
Rousseau 38/25
Rudlof, N.F. 40/46
Rumeli 39/49
Rumelihisarı 42/44
Rus Demokrat Birliği 40/50
Rus Harbi 42/43
Ruslar 37/10, 11, 13
Russki Dom 40/46
Rusya 37/12, 13, 31, 33, 58, 59, 63, 38/61, 40/28, 39, 47, 41/39, 42/30, 52
Rüstem Bey 40/32
Rüstem Paşa 39/59
Rüşdü Paşa (Mütercim) 42/37-40, 44
Rüşdü Paşa (Şirvanizade) 42/37-39, 42, 44

S

Saadet Rafet 39/30
Sabah gazetesi 39/8, 42/29
Sabahat, Yalçın 39/35
Sabahattin Ali 39/18
Sabuncu, Yücel 39/23
Sabur Sami 38/62, 38/63
Sadak, Necmeddin Sadık 42/22
Sadakat 40/14
Sadık Bey 41/29
Sadık Paşa 42/38-39, 44
Sadıye Vesile 39/50
Sadreddin Celal Bey 41/33-35
Safeviler 37/9, 12, 40/28
Safiye Berran 39/46
Safiye Sultan 39/60
Safvet Paşa 42/37-39, 42, 44
Sağlam, Mehmet 38/54
Sahibinin Sesi Plak Evi 39/36
Said Halim Paşa 42/37-39, 41, 43, 44
Said Paşa 42/38-39, 42-44
Said Şamil 42/52
Saide Vesile 39/50
Said-i Nursî 37/37-38, 40, 42
Saint Louis Lisesi 42/41
Saint-Simon 41/37
Sait Paşa 42/31
Sakaoğlu, Necdet 38/7
Sakız 42/36
Saladin, Tuganı 40/48
Salamis 37/51
Salamov, B. 40/46
Salamti, Bode 40/47
Salamulla Cavid 40/56
Salaviyef 42/53
Salih Hulusi Paşa 42/38, 39, 44, 45
Salih Paşa 42/43
Salkazanlı 40/47
Salur 40/55
Samakov 39/7
Samatya 39/39
Sami Bey 40/36
Samos 37/52
Samsun 40/44, 42/27
San Francisco 38/61
Sanayi 38/36
Sanayi Bahçesi 38/36, 37
Sanayi Devrimi 42/10
Sanayi Rehberi 38/36
Sanayi-i Alman ve Şark 38/36
Sapiş 42/55
Saracoğlu, Cemalettin 37/61
Saraçhanebaşı 39/37
Saraçoğlu, Şükrü 41/21
Sarap 40/60
Sarayburnu 42/34
Sardis 37/49
Sarılhan, Zeki 40/36
Sart 37/34
Sarıca Paşa 40/63
Sarılhan 38/53, 40/36
Sava 41/52
Savant, Jean 37/60-63
Savaş, İbrahim 41/51
Say, Aytek 40/38
Saydam, Refik 38/61, 63
Sazak, Emin 38/62
Schama, Simon 37/39
Schenomski 42/53
Schissler, Hanna 38/49
Schlag-Brücke 42/52-54
Schönbrunn 41/55
Schwachheim (saray tercümanı) 41/52, 54
Schwechat 41/52
Scognamillo, Giovanni 39/35
Scott, John Anthony 38/55
Sedes, Selami İzzet 39/15
Ségalas 38/24
Seidman, L. Laurence 38/56, 57
Seignobos, Charles 38/51
SEKA 41/12, 13
Selahattin Bey (Binbaşı) 42/32
Selamet-i Osmaniye Fırkası 38/43 47
Selamet-i Osmaniye Fırkası Beyannamesi, Programı ve Nizamname-i Dahilisi 38/43
Selanik 37/43, 44, 38/61, 40/64, 42/30, 31
Selçuk 37/56
Selçuk, Münir Nurettin 42/21
Selimiye 40/24
Selma Selim Sırrı 39/23-26
Selma Selim Sırrı ve "Bedii Rakslar": Modern Bir Dans Türünün Anlamı Üzerine Düşünceler 39/23
Semerkant 40/27
Semine Hanım 42/22
Semiramis 37/53
Senadezi 42/53
Serahs 40/55
Serbest Cumhuriyet Fırkası 37/56, 38/61, 41/17, 18, 38, 40, 41, 48
Serbest Fırka Hatıraları 41/40
Serbest İnsanlar Ülkesinde 41/38 39
Serçe, Erkan 41/11
Serez 40/44, 62-64
Serez'de Osmanlı İzleri 40/62
Sertel, Sabiha 37/61, 39/15, 20, 34, 42/22
Sertel, Zekeriya 37/61, 39/20, 42/22
Servet-i Fünun 38/36, 39/20
Sevengil, Refik Ahmet 38/62, 63, 42/35
Severnıy Kavkaz 40/50
Seyahatname 37/7-8, 40/28
Seyhan 41/9
Seyhan Milli Mensucat Fabrikası 41/7
Seyr-i Sefain Fabrikası 41/28
Seyyid Abdülkadir 40/36
Seyyid Hüseyin 40/36
Sezar 40/26
Sezer, Sennur 39/11
Shakespeare 37/60, 39/24, 42/10
Shays, Daniel 38/57
Sırbistan 42/42
Sırp 37/11
Siatokova, Hadjet 40/48
Sicill-i Osmanî 41/57
Sidakov, İ. 40/47
Sidre Kapısı 40/64
Siebenbürger Volksfreund 42/34
Siirt 37/61
Silifke 41/56
Silsüpür, Y. R. 39/20
Simkeşhane 39/39
Sinan Paşa 39/60
Sinekli Bakkal 39/39
Sinop 38/10, 42/37
Sipahioğlu, Uğur 38/13
Sirkeci 38/23, 39/36, 38, 41/28, 34
Sivas 38/58, 59, 41/9, 42/27
Sivastopol 40/50, 42/12
Skoda 38/63
Slater, John 38/49
Slav 37/11
Slav Komitesi 37/59
Slevne 39/7
Smith, John 38/56
Soboul, A. 38/51
Sofya 39/16, 40/62, 64, 41/48
Sohum 40/29, 32
Solon 37/50
Son Haber gazetesi 41/58
Son Posta 37/61, 39/15, 33, 40/24, 41/22
Son Sadrazamlar: Kimdiler, Nereden Gelip, Nereye Gittiler? 42/36
Son Telgraf 37/61, 39/15
Sosikles 37/52
Sosyalist Fırkası 40/28-32
Sovucak 40/29, 34
Sovyetler Birliği 37/12, 13, 31, 60, 61, 63, 39/20
Soysal, İsmail 38/13, 14
Spargo, John 38/55
Spencer 41/36
Spies, Otto 39/12
Stalin 38/61
Stamboul 39/7, 8
Stanton Elizabeth Cady 38/56
Starkey, Daniel 38/57
Stefan, Franz 41/51
Steinbeck, John 38/56
Stowe, Harriet Beecher 38/56
Strabon 37/55
Strohmeier, Martin 38/48
Struma 40/62
Stubentor 41/52

Stutgart 42/52
Su, Mükerrem Kâmil 39/18
Suat Derviş 39/11-22
Sultanî Kalesi 40/29
Sulh ve Selamet-i Osmaniye Fırkası 38/43
Sultanahmet 39/36, 48, 41/34
Sultanahmet Mitingi 39/36
Sultanhamam 39/36, 40/23
Sultanın Kanlar 39/15
Sultantepe 41/15
Sultanzade, A. 40/48
Sunç, Nevruz 40/48, 50
Sungu, İhsan 38/64
Sunullah Efendi (Şeyhülislam) 39/56
Suriye 37/12, 41, 38/61, 40/25, 38, 42, 42/30
Surname (A. Nesin'in) 39/36
Surname-i Vehbi 39/36
Susurluk 40/35
Suzonitof 42/53
Süleyman I 38/52, 54, 39/56, 58, 59
Süleyman Hikmet 40/42
Süleyman Nazif 37/14
Süleyman Paşa 40/15
Süleymaniye 39/41, 42/44
Sülker, Kemal 39/15, 16
Sümerbank 39/36, 42/19
Sürmene 42/37
Süt Damlası 39/37

Ş
Şah Abbas 37/7
Şah Ömer 42/55
Şahan, Ali 40/50
Şahin, Mustafa 37/5, 31, 38/60, 39/6, 52, 40/39, 41/32
Şahsevenler 40/55
Şakir Rasim Bey 41/33
Şalom Biraderler 41/46
Şam 40/25, 37, 42/14, 30, 37
Şamil (Şeyh) 37/10, 40/48, 40/50, 42/37, 42/52
Şapka Kanunu 42/20
Şapsug kabilesi 37/10
Şark-ı Karib Çerkesleri Temin-i Hukuk Cemiyeti 40/35, 40
Şarkın Masal Anaları 39/52
Şarlken 38/51, 52
Şebinkarahisar 41/56
Şebüsteri, Mirza Ali 40/56
Şehbal 37/43, 39/41
Şehir Tiyatrosu 39/38
Şehriyar, Seyid Mehemmed Hüseyin 40/58
Şehzadebaşı 39/38, 39
Şemhâl 40/31
Şemseddin Sami 39/61-64
Şeriatmedari, Ayatullah 40/59, 60
Şeripov, Aslanbek 40/48
Şeşbluki 40/55
Şeyh Mükrimüddin Dergâhı 42/44
Şeyh Sait İsyanı 40/36
Şeyh Sezai Dergâhı 42/44
eş-Şifâ 40/25
Şimali Kafkasya Cemiyeti 40/46
Şimali Kavkas 42/52
Şirket-i Hayriye 38/41, 41/28, 32
Şirvan 37/9, 40/28, 32
Şişli 41/30, 33, 34
Şişli Ermeni Mezarlığı 41/62
Şoca 40/30
Şoför Mustafa 39/16
Şolohov, Mihail 38/56
Şordeli 40/55
Şumanukova, M. 40/47, 48

T
Tabasaran, Ethem 40/48, 50
Tahir Lütfi Bey 38/14
Tahmasb 38/53, 54, 61, 40/54-60
Tahran'da Yaşayan Azerbaycanlılar 40/59
Tahrakale 39/36
Taif 42/44
Taksim 41/32
Taksim Gazinosu 37/62
Takvîmü s-Sinîn 40/24
Takvim-i Vekayi 42/33
Talat Paşa 42/38, 39, 43, 44
Talebe Defteri 40/13, 14
Taman 37/8, 10, 40/28-31
Tâmân Boğazı 37/7, 40/29-31
Tan gazetesi 37/61, 39/15, 18, 20, 40/41
Taner, Haldun 39/6
Tanin gazetesi 37/43, 41/44, 42/29
Tanören, Ertuğrul 38/28
Tanören, Ülker 38/28
Tanpınar, Ahmet Hamdi 39/19, 42/36
Tanyeri, Mehmed 41/58
Tanzimat 37/37, 38/9, 36, 39/16, 42/36, 38, 40-42
Taray, Cemal Hüsnü 38/63
Tarcan, Selim Sırrı 38/64, 39/23, 40/7
Tarde 41/36
Tarhan, Abdülhak Hamid 39/51, 42/22
Tarım, Rahim 41/6
Tarih Ders Kitaplarında "Başkaları" Sorunu: Türkiye Örneği 38/48
Tarih, Devlet, Mezarlar 37/37
Tarih ve Milliyetçilik Tartışılıyor 40/6
Tarihte Güzel Kadınlar 39/52
Tarsus 41/9
Tasvir-i Efkâr 37/61
Taşkasap 39/41
Tasnaksiyon 40/37
Tatarlı, İbrahim 39/16, 21
Tatavla 39/43, 44
Tebenta 40/31
Tebriz 40/56-60
Tebriz Üniversitesi 40/58, 59
Tebsıra-i İbret 37/58
Teceddüd Fırkası 37/31
Teke 37/34
Tekeli, İlhan 42/47
Tekin, Latife 39/30
Tel, Mesut Cemil 42/22
Tengirşenk, Yusuf Kemal 38/21, 64
Teodora 39/57
Ter Tomasyan 42/53
Terakki-i Mutabaderât 39/49
Terazuf, Ramazan 42/53
Tercüman-ı Hakikat 40/14
Terek Kazakları 40/28
Terek nehri 40/31
Terekkale 40/45
Termoflae 37/50
Termon 41/54
Teşvik 40/14
Tevfik Paşa 42/38, 39, 43, 44
***Tevhid-i Efkâr*'da 1922 1 Mayıs'ı** 41/33
Tevrat 42/62
Texier, Charles 41/57
Teymur, Ahmet 42/55
Thatcher 38/49
Turhala 42/42
Ticaret ve Sanayi 38/36
Tiflis 40/32, 41/64
Tikulaveski 42/53
Tilki gazetesi 37/54
Tirot 40/44
Tiryakioğlu, Hüseyin 41/58
Tiyatro Eseri Hazret-i Yusuf ve Misyonerlik 42/60
Tlatdati, Ruslan 40/47
Tocqueville 42/49
Togan, Zeki Velidi 42/54, 55
Tokgöz, Ahmet İhsan 38/62
Tomris 37/53
Topcibaşef, Ali Ekber 42/55
Tophane 42/37
Topkapı 39/39
Topkapı Sarayı 42/35
Topkapı Sarayı Müzesi 40/27
Toprak, Zafer 41/7, 55, 42/27
Torii 37/52
Toroslar 37/12
Torosyan 42/53
Toska, Zehra 39/11, 23
Toumarkine, Alexandre 40/28
Tör, Vedat Nedim 41/17
Trablus Harbi 37/43
Trablusgarp 37/16, 41
Trablusşam 38/14
Trabzon 40/29-32, 42/27
Trabzon İmparatorluğu 37/12
Trak, Ayşe 41/38
Trikopis 38/61
Truman 38/61
Tsalıkkatı, Ahmet 40/46-49
Tuna 37/12, 58-59, 41/52-54
Tunaya, T. Zafer 37/31
Tuncay, Mete 38/48, 64, 41/17
Tunus 42/28, 41, 42
Turahan Bey 40/63, 64
Turan Bar 37/63
Turan, M. Aydın 40/44
Turgut Reis 37/42
Turhan Sultan 39/60, 61
Tünel 41/31
Türe, Fatma 39/42
Türk Aile Ansiklopedisi 40/13
Türk, Attilâ 37/63
Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü 39/40
Türk Hava Kurumu 40/16
Türk İli gazetesi 37/54, 56
Türk-İş 41/13
Türk Kadınlar Birliği 39/36, 41
Türk Meşhurları 41/57
Türk Ocakları 37/46, 38/20, 40/17, 19
Türk Tarih Kurumu 37/15, 40/24, 27
Türk Tıp Tarihi Kurumu 40/25
Türk Yavrusu 40/14
Türk Yurdu 37/43
Türkgeldi, Ali Fuad 39/10
Türkische Post 37/61
Türkistan 37/14, 34, 42, 40/36, 42/55
Türkiyat Enstitüsü 40/24
Türkiye Gazetesi Takvimi 40/15
Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Partisi 41/24, 25
Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Partisi: Yoldaş Defteri ve Beyanname 41/24
Türkiye Komünist Fırkası 41/20
Türkiye Komünist Partisi 39/16, 41/17
Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi 41/11-13
Türkiye Sosyalist Fırkası 41/26, 33-35
Türkiye Süreli Çocuk Yayınları 40/13, 14

Türkiye'de Çocuk Tiyatrosu 40/13
Türkiye'de İşçi Sınıfının Tarihi 41/11
Türkiye'de Roman ve Toplumsal Değişme 39/21
Türkiye'de Çocuk Tiyatrosu 40/13
Türklerin Kafkasları: Egzotizmle Jeopolitik Arasında II 37/7
Türkmenler 37/12, 34, 40/55

U
Ubıhlar 37/11
Uçman, Abdullah 37/43
Uçuk, Cahit 39/18
Ukrayna 42/53
Ulah Mahalleleri 39/43
Ulduz 40/60
Uluçay, Çağatay 41/58
Uludağ 42/34
Uluğ Bey 40/27
Ulus 37/60-61
Ulusal Kurtuluş Savaşı 37/31
Ulusçu Tarih Yazımı Üzerine 42/47
Uluslararası Kadınlar Kongresi 39/31
Ulviye Mevlan 39/46
Umay, Fuat 40/15, 16
Unat, Faik Reşit 40/24, 27
Ural, Nigâr 41/56
Uran, Hilmi 41/9
Urfa 41/8
Urmiye 40/56, 59
Umsbiev, I. 40/47
Us, Âsım 38/60-64
Usaklıgil, Ekrem 37/61
Uşaklıgil, Halit Ziya 42/22
Uyanış Servet-i Fünun 39/19
Uyar, Hakkı 41/43
Uzakdoğu 37/58, 42/12, 14
Uzun Hacı 37/12
Uzunçarşılı, İsmail Hakkı 41/57

Ü
Üç Medeniyet 41/37-41
III. Reich 37/63
Ülken, Hilmi Ziya 39/19
Ülker 40/59
Ümit Burnu 42/7
Ünaydın, Ruşen Eşref 41/47
Ünver, Süheyl 40/24
Ürdün 37/12, 40/25, 37, 43
Ürgüplü, Münib Hayri 38/63
Üsküdar 38/62, 39/35, 41/15, 64
Üstün, Nevzat 39/16
Üstündağ, Muhittin 38/63

V
Vahab 42/54, 55
Vahideddin 37/37-38
Vakit 37/61
Vâlâ Nurettin 37/61, 39/15, 42/22
Valide Sultan 42/28
Valide Sultan (Pertevniyal) 37/58
Van 42/27
Varlık 40/60
Varşova 40/45, 49, 42/52
Varşova Şark Enstitüsü 40/50
Vasıta-i Terakki 40/14
Vasiç 38/53
Vatan gazetesi 37/61
Vatan Yolunda 40/56
Vatikan 42/63
Vatman İttihadı Cemiyeti 41/30
Vazov, V. V. 40/46
Vedia Leman 39/50
Vedide 39/51
Veliefendi Çayırı 41/28
Venedik 39/60
Venizelos 38/61
Ventura, Mison 38/63
Vergleichungs-Tabellen Muham medanischen und Christlichen Zeitrechnung 40/24
Verim, Engin 38/6, 39/16
Versailles 39/48
Veten Uğrunda 40/60
Vichy 37/60, 64
Vidin Bulgar Krallığı 38/53
Vikers 38/63
Vilayi, Mirrahim 40/56
Viyana 37/58, 38/53, 41/43, 51-53 , 55, 42/10, 32, 41
Viyana Kalesi 41/53
Volnıye Gontsı 40/49, 50
Voltaire 39/47, 42/41
Von Papen 38/61

W
Wald, Lillian 38/56
Wallerstein, I. 38/52
Walpurgis Gecesi 37/9
Washington, Booker T. 38/56
Weimar 42/34
Wesfalia Barışı 42/47
White, Hayden 42/49
Whitney, Eli 38/56
Wiener Zeitung 41/53
Wilffert (teğmen) 41/53
Wilhelm II 37/43, 39/29
Wolff 38/39
Wollstonecraft, Mary 39/61-64
Wöber 40/53
Wüstenfeld-Mahler 40/24

Y
Yahya Efendi 42/44
Yakomilyef 42/54, 55
Yalçın, Alemdar 41/62
Yalçın, Emre 39/35
Yalçın, Hüseyin Cahit 37/61, 41/44, 42/29
Yale Üniversitesi 37/14
Yalnın Gölgeleri 39/11, 15, 21
Yalman, Ahmet Emin 37/61, 38/61, 63
Yalova 38/41
Yalta Antlaşması 40/44
Yamauchi, Masayuki 37/15
Yana Milli Yol 42/52
Yanya 42/41
Yaprak Kımıldamasın 39/15
Yaraman Başbuğu, Ayşegül 39/61
Yardımseverler Derneği 40/16
Yaş Türkistan 42/52
Yaşar Nezihe 39/46, 50
Yazan, Yazılan, Silinen ve Yeniden Yazılan Özne: Suat Derviş'in Kimlikleri 39/11
Yazar, Behçet 39/18
Yedi İklim 40/14
Yedigün 39/18, 30
Yedikule 41/28, 64
Yeni Adam 39/32, 40/7
Yeni Asır 37/56, 57, 40/22
Yeni Edebiyat 39/14, 18-20
Yeni Fikir 40/14
Yeni Osmanlılar 42/28
Yeni Osmanlılar Cemiyeti 37/59
Yeni Sabah 37/61
Yeni Yol 40/60
Yeniçeri Ocağı 42/43
Yeniden Yaşayabilseydik 39/16
Yenigün 37/61
Yerasimos, Stefanos 37/7
Yeşilay 40/16
Yeşilköy 38/41
Yetkin, Çetin 40/43
Yetkin, Sabri 38/42
Yezd 40/59
Yıldırım, Celal 41/59
Yıldız 42/42
Yıldız Mahkemesi 42/44
23 Nisan Himaye-i Etfal Günüdür 40/16
23 Nisan ve Himaye-i Etfal 40/15
27 Mayıs 37/38, 42
Yoldaş 40/60
Yoldaş Defteri 41/24, 25
Yomut 40/55
Yorga, Nikola 40/62
Yozgat 41/47, 64
Yuan 37/59
Yugoslavya 38/61, 40/44, 41/18
Yumruk ve Edebiyat Sahifeleri 40/56
Yumul, Arus 42/15
Yunanistan 37/49, 50, 58, 38/49, 40/36, 42/13, 21, 31
Yunus Nadi 37/61, 38/61, 39/27, 40/40, 41, 41/44, 42/22
Yurdakul, Halil Nuri 40/16
Yusuf İzzet Paşa 42/45
Yusuf Kâmil Paşa 39/37, 42/38, 39, 42, 44, 45
Yücel, Hasan Âli 38/61

Z
Zakatalskiy, Tar. 40/48
Zakir Kadri 42/55
Zaman gazetesi 39/28, 30
Zangi, Kosta 40/47, 49
Zartaryan (Doktor) 41/64
Zeki Cemal 41/26
Zeki Mesut 41/45
Zencan 40/54, 59
Zeynep İçin 39/14, 16
Zeynep Kâmil 42/44
Zeynep Kâmil Hastanesi 39/37
Zeyrek 39/40
Zeytun 42/42
Ziraat Bankası 40/22, 41/22, 23
Ziraat Kongresi 38/20
Ziraat ve Sanat Tercüme-i Fünun Odası 38/36
Ziya Cavit 42/30
Ziya Gökalp 37/31, 38/64, 40/9, 41/37, 41
Zobu, Vasfi Rıza 41/62, 42/22
Zogo (Kral) 40/49
Zonguldak 40/50
Zurikoğlu, Sandy 42/17
Zurikyan, Viktor 42/17
Zvagin 40/46